

Poglavlja iz romanske filologije

U čast akademiku
Augustu Kovačecu
o njegovu 80. rođendanu

Poglavlja iz romanske filologije:

u čast akademiku Augustu Kovačecu o njegovu 80. rođendanu

Nakladnik

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – FF-press

Za nakladnika

prof. dr. sc. Vesna Vlahović-Štetić

Godina tiskanog izdanja: 2018.

Godina elektroničkog izdanja: 2025.

Recenzenti

Magdalena Nigoević

Vladimir Skračić

Grafičko oblikovanje i računalni slog

Ivanka Cokol, Boris Bui

Dizajn naslovnice

Marko Maraković

Fotografije na naslovnici:

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

Donje Jesenje (ljubaznošću Općine Jesenje)

Fotografija akademika Augusta Kovačeca

Ratko Mavar

ISBN 978-953-175-881-9 (PDF)

<https://doi.org/10.17234/9789531758819>

Djelo je objavljeno pod uvjetima Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerađivanja 4.0 Međunarodne javne licence (CC-BY-NC-ND) koja dopušta korištenje, dijeljenje i umnažanje djela, ali samo u nekomercijalne svrhe i uz uvjet da se ispravno citira djelo i autora, te uputi na izvor. Dijeljenje djela u prerađenom ili izmijenjenom obliku nije dopušteno.

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001016025.

Tiskanje ove knjige pomognuto je sredstvima
Ministarstva znanosti i obrazovanja Republike Hrvatske

Poglavlja iz romanske filologije:

u čast akademiku Augustu Kovačecu o njegovu 80. rođendanu

Uredili:

Nina Lanović

Maslina Ljubičić

Maša Musulin

Petar Radosavljević

Sanja Šoštarić

August Kovačec

SADRŽAJ

UVODNO SLOVO	11
TABULA GRATULATORIA	13
Mirjana Polić Bobić: <i>August Kovačec: nacrtak za životopis o njegovu osamdesetom rođendanu</i>	17
Marijana Mišetić, Nevla Raos: <i>August Kovačec – bibliografija radova (1962.-2018.)</i>	27
Nicolae Saramandu: <i>Profesorul August Kovačec</i>	67
Goran Filipi: <i>Kovačec</i>	69
Ida Raffaelli: <i>Što znači učiti lingvistiku ili od strukturalizma do kognitivne lingvistike i natrag.</i>	71
Petar Atanasov: <i>Locul dialectului meglenoromân în limba română.</i>	81
Gorana Bikić-Carić: <i>Les concepts derrière le subjonctif – quelques particularités dans quatre langues romanes</i>	103
Majda Bojić: <i>Viagens da memória: espaço e lembrança em Milton Hatoum.</i>	121
Tomislava Bošnjak Botica, Zrinka Jelaska: <i>Načela kategorizacije glagolskih skupina i vrsta u hrvatskom, francuskom i rumunjskom jeziku</i>	133
Karlo Budor: <i>Noción de izquierdo y derecho en la lexicología española</i>	161
Barbara Buršić-Giudici, Alberto Giudici: <i>Cenni sulla toponomastica di Sissano d'Istria</i>	181
Clara Căpățînă: <i>Modălități gramaticale și lexicale de exprimare a spațiului în română și croată.</i>	193
Darja Damić Bohač: <i>Le retour à la grammaire dans l'enseignement des langues étrangères</i>	205
Goran Filipi: <i>Istrorumunjski astronomi: nazivi koji se tiču sunca i mjeseca</i> ..	219
Ivana Franić: <i>Elementi dubrovačkoga idioma u hrvatskome stupcu hrvatsko-francuskog rječnika Dayrea, Deanovića i Maixnera</i>	237
Mario Grčević: <i>Hrvatski etnonimi i glotonimi na razmeđu kultura i civilizacija na istoku hrvatskoga kulturnoga prostora</i>	257
Davor Gvozdić: <i>Valha-nos o género discursivo: uma reflexão sobre classificação textual.</i>	285
Vinko Kovačić: <i>Trojezična gramatika fra Gašpara Vinjalića: struktura i usporedba</i>	303

Nina Lanović: <i>Konceptualizacija mora kao prirodne sile u portugalskoj frazeologiji</i>	317
Evaine Le Calvé Ivičević: <i>Traductologie en Croatie: panorama et état des lieux</i>	341
Maslina Ljubičić: <i>O leksemu garma u govorima u Hrvatskoj i u moliškohrvatskome dijalektu</i>	355
Smiljka Malinar: <i>La costa orientale dell'Adriatico nei Verballi d'inchiesta dell'Atlante Linguistico Italiano</i>	373
Jela Maresić: <i>O nekim aspektima značenja imeničkih umanjeñica u kajkavskome narječju</i>	393
Maja Matasović, Ranko Matasović: <i>Romanizmi s početnim ž- u hrvatskome jeziku</i>	407
Gordana Matić: <i>De Esopo a los fabulistas contemporáneos anglo e iberoamericanos: Los personajes fabulísticos en su itinerario diacrónico</i>	415
Mira Menac-Mihalić, Anita Celinić: <i>Geolingvistički pogled na infinitivo i supin u govorima hrvatskoga jezika u Hrvatskoj</i>	435
Anja Nikolić-Hoyt: <i>Nestati gubeći se u obrisu: o iščezlim devetnaestostoljetnim pridjevima i priložima hrvatskoga jezika, njihovim tvorbenim obrascima, semantici i stilskoj jedrini</i>	455
Ivana Olujić: <i>Miorița u novijoj rumunjskoj pisanoj književnosti – Mircea Nedelciu, Dan Lungu</i>	473
Lidija Orešković Dvorski: <i>Suodnos konektora i interpunkcije u hrvatskom i francuskom znanstvenom diskursu</i>	489
Bogdanka Pavelin Lešić: <i>Znanstveni prinos profesora Augusta Kovačeca sagledavanju djela profesora Petra Guberine: uz 80. godišnjicu rođenja Augusta Kovačeca</i>	507
Ivica Peša Matracki: <i>Kategorija vremena u talijanskome i hrvatskome jeziku</i>	519
Jurica Polančec: <i>Povratni medij: u strukturi kategorije i njezinu dijakronijskom razvoju</i>	543
Sandra Požar: <i>Tragovi krčkorumunjskih govornika u pragmatičnoj glagoljskoj pismenosti franjevac trećoredaca na otoku Krku</i>	561
Petar Radosavljević: <i>Posebnosti govora Bajaša iz Kutine</i>	577
Nicolae Saramandu: <i>Quelques considérations sur les rapports linguistiques slavo-roumains</i>	591

Daliborka Sarić: <i>Kulminirane aktivnosti u portugalskom i hrvatskom</i>	597
Anita Skelin Horvat, Maša Musulin: Nema ništa vidjeti sa španjolskim – <i>Un esbozo de los calcos hispanocroatas</i>	611
Sanja Šoštarić: <i>Pierre Loti et ses fantômes d'Orient: analyse imagologique</i>	625
Nikica Talan: <i>Glazba u portugalskoj književnosti: književnost u portugalskoj glazbi</i>	641
Sandra Tamaro: <i>Podrijetlo romanskih posuđenica iz vojne terminologije u boljunskim govorima</i>	659
Suzana Todorović: <i>Voci istrovenete isolate pertinenti alle tradizioni e a vita, matrimonio e famiglia</i>	683
Marija Turk: <i>O semantičkoj prilagodbi i promjenama u posuđenicama i prevedenicama u hrvatskome jeziku</i>	703
Dražen Varga: <i>Pogled u poredbenu romansku sintaksu</i>	721
Zvezdana Vrzić, Silvana Vranić: <i>Uporaba infinitiva u istrorumunjskom žejanskom dijalektu i u munskom čakavskom govoru</i>	737
Nikola Vuletić: <i>Una carta en judeoespañol de Sarajevo (1732)</i>	757
Maja Zovko: <i>El Mediterráneo soñado y la mutilación del paisaje en Crematorio de Rafael Chirbes</i>	777
Nada Županović Filipin: <i>Romanizmi u govoru Rogoznice: promjene u leksiku krajem 20. i početkom 21. stoljeća</i>	793
Popis recenzenata.	815

UVODNO SLOVO

<https://doi.org/10.17234/9789531758819.01>

Akademik prof. emeritus dr. sc. August Kovačec zaposlen je na Odsjeku za romanistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu od 1962. godine. Predavao je romansku lingvistiku, povijest francuskog, španjolskog i rumunjskog jezika, istrorumunjski, starofrancusku književnost te različite predmete s područja opće i romanske filologije na poslijediplomskom studiju lingvistike. Znanstveni je i istraživački rad posvetio pretežito povijesnim i poredbenim aspektima francuskoga i drugih romanskih jezika te temama tzv. balkanske romanistike. Kao jedan od rijetkih jezikoslovaca koji poznaje strukturu gotovo svih europskih i velikog broja izvaneuropskih jezika, gostovao je kao predavač na više uglednih europskih sveučilišta. Od 1991. godine stalni je suradnik Leksikografskoga zavoda „Miroslav Krleža“; glavni je urednik *Hrvatskog općeg leksikona* i *Hrvatske enciklopedije*. Od 1997. godine redoviti je član razreda za filološke znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, od 1999. godine počasni član Instituta za lingvistiku Rumunjske akademije i professor honoris causa Sveučilišta u Bukureštu. Dobitnik je više istaknutih nagrada (Rumunjske akademije, Leksikografskoga zavoda „Miroslav Krleža“, HAZU te Državne nagrade za znanost za životno djelo). Pored sveg ugleda i utjecaja što ga je profesor Kovačec stekao kao znanstvenik i nastavnik, osobito nas je kao učenike i suradnike zadužio i obilježio svojim ljudskim osobinama – jednostavnošću, pristupačnošću te rijetkim moralnim autoritetom.

Nedavno proslavljeni 80. rođendan profesora Kovačeca poslužio nam je kao povod i dobrodošla prigoda da ostvarimo ne tako nedavnu ideju o objavljivanju zbirke radova njemu u čast. To je najmanje čime se Odsjek za romanistiku može odužiti svom profesor, međunarodno priznatom znanstveniku koji je romanistici posvetio radni vijek, nastavio predavati kao *emeritus* te nam je i dalje uvijek predano na raspolaganju.

Ovu su knjigu napisali profesorovi suradnici, kolege, učenici i prijatelji s kojima je godinama nesebično dijelio svoje znanje i motivaciju. Pokriva širok raspon tema povezanih sa znanstvenim interesima profesora Kovačeca, ponajprije sa sveobuhvatnog područja romanske filologije. Pored lingvistike – kontaktne lingvistike, dijalektologije, leksikologije, frazeologije, semantike i sintakse romanskih jezika, glotodidaktike – zastupljena je i književnost te prevoditeljstvo. Prilozi su pisani na hrvatskom i na svim romanskim jezicima. Drago nam je što popriličan prostor zauzimaju tzv.

„mali“, nerijetko i zanemareni idiomi, do kojih je profesoru uvijek bilo osobito stalo. Unatoč tematskoj heterogenosti, težili smo tome da zbirka u cjelini bude – kako je lijepo rekao jedan od recenzenata – svojevrsni *hommage* jezičnoj, ali i ljudskoj filozofiji akademika Augusta Kovačeca.

Zahvaljujemo od srca autorima, recenzentima i svima koji su na bilo koji način pridonijeli pripremi ove publikacije, u nadi da s nama dijele zadovoljstvo što je napokon ugledala svjetlo dana.

Nedvojbeno, svatko od nas profesoru Kovačecu duguje mnogo više od jednog članka; no vjerujemo da – ovako skupljeni na jednom mjestu – mogu poslužiti kao simbolički iskaz zahvalnosti na svemu što smo od njega naučili.

Uredništvo

TABULA GRATULATORIA

<https://doi.org/10.17234/9789531758819.02>

Petar ATANASOV (Филолошки факултет „Блаже Конески“, Универзитет „Св. Кирил и Методиј“ во Скопје)

Artur Rafaelovič BAGDASAROV (Российский государственный социальный университет, Москва)

Kora E. BÄTTIG VON WITTELSBACH (Cornell University, SAD)

Boško BEKAVAC (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)

Vedrana BERLENGI KAPUŠIN (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)

Gorana BIKIĆ-CARIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)

Majda BOJIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)

Tomislava BOŠNJAK BOTICA (Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb)

Maja BRATANIĆ (Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb)

Josip BRATULIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti)

Blaženka BUBANJ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)

Karlo BUDOR (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)

Barbara BURŠIĆ-GIUDICI (Filozofski fakultet Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli)

Clara CĂPĂȚÎNĂ (Facultatea de Limbi și Literaturi Străine - Universitatea din București)

Anita CELINIĆ (Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb)

Morana ČALE (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)

Lada ČALE FELDMAN (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)

Delia Georgeta ĆUPURDIJA (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)

Ingrid DAMIANI EINWALTER (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)

Darja DAMIĆ BOHAČ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)

Stjepan DAMJANOVIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti)

Nataša DESNICA-ŽERJAVIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)

Robert DORIČIĆ (Medicinski fakultet Sveučilišta u Rijeci)

Dubravka DUBRAVEC LABAŠ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)

Ivana ETEROVIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)

- Goran FILIPI (Filozofski fakultet Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli; Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti)
- Nada FILIPIN (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Ivana FRANIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Dunja FRANKOL (Škola stranih jezika SUVAG; Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Jasna GAČIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli)
- Alberto GIUDICI (Universität Zürich)
- Zrinjka GLOVACKI-BERNARDI (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Alemko GLUHAK (Zavod za lingvistička istraživanja Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb)
- Sanja GRAHEK (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Mario GRČEVIĆ (Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu)
- Davor GVOZDIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Melaniya IVEZIĆ TALAN (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Zrinka JELASKA (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Andrea-Beata JELIĆ (Jezični centar Poliglossa; Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Mislav JEŽIĆ (Fakultet filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu; Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti)
- Daniela KATUNAR (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Željko KLAJČ (Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb)
- Alica KNEZOVIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Marinko KOŠČEC (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Vinko KOVAČIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Bruno KRAGIĆ (Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb)
- Mate KRIŽMAN (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Nina LANOVIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Evaine LE CALVÉ IVIČEVIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Ivana LONČAR (Sveučilište u Zadru)
- Antonia LUKETIN ALFIREVIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu)
- Maja LUKEŽIĆ ŠTORGA (Sveučilište u Zadru)
- Maslina LJUBIČIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Smiljka MALINAR (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)

- Castilia MANEA-GRGIN (Institut društvenih znanosti Ivo Pilar; Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Jela MAREŠIĆ (Zavod za lingvistička istraživanja Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb)
- Maja MATASOVIĆ (Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu)
- Ranko MATASOVIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti)
- Gordana MATIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Zdravka MATIŠIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Mira MENAC-MIHALIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Bojana MIKELENIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Marijana MIŠETIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Vesna MUHVIĆ-DIMANOVSKI (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Maša MUSULIN (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Marija NEDVEŠ (Fakultet ekonomije i turizma „Dr. Mijo Mirković“, Pula)
- Petru NEIESCU (Institutul de Lingvistică și Istorie Literară „Sextil Pușcariu“ din Cluj)
- Anja NIKOLIĆ-HOYT (Zavod za lingvistička istraživanja Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb)
- Darko NOVAKOVIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti)
- Ivana OLUJIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Lidija OREŠKOVIĆ DVORSKI (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Branka OŠTREC (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Marija PAPRAŠAROVSKI (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Bogdanka PAVELIN LEŠIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Cvijeta PAVLOVIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Ivica PEŠA MATRACKI (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Marta PETRAK (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Velimir PIŠKOREC (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Jurica POLANČEC (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Mirjana POLIĆ BOBIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Milenko POPOVIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Sandra POŽAR (Staroslavenski institut, Zagreb; Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)

- Petar RADOSAVLJEVIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Ida RAFFAELLI (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Nevia RAOS (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Nicolae SARAMANDU (Institutul de Lingvistică al Academiei Române „Iorgu Iordan - Alexandru Rosetti”; Facultatea de Litere - Universitatea din București)
- Daliborka SARIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Patricia-Maria SERBAC (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Dubravka SESAR (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Anita SKELIN HORVAT (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Vladimir SKRAČIĆ (Sveučilište u Zadru)
- Lovro SUČIĆ (Sveučilište u Zadru)
- Ingrid ŠAFRANEK (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Sanja ŠOŠTARIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Spomenka ŠTIMEC (Hrvatski savez za esperanto, Zagreb)
- Marko TADIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Nikica TALAN (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Sandra TAMARO (Filozofski fakultet Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli)
- Jere TARLE (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Suzana TODOROVIĆ (Fakulteta za humanistične studije, Univerza na Primorskem, Koper)
- Marija TURK (Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci)
- Nada VAJS VINJA (Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb)
- Dražan VARGA (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Gabrijela VIDAN (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Silvana VRANIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci)
- Yvonne VRHOVAC (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Zvezdana VRZIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci)
- Nikola VULETIĆ (Sveučilište u Zadru)
- Maja ZOVKO (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Irena ZOVKO DINKOVIĆ (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu)
- Milena ŽIC FUCHS (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti)

August Kovačec: nacrtak za životopis o njegovu osamdesetom rođendanu

Mirjana Polić Bobić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
mpbobic@ffzg.hr

UDK: 811.13-05 Kovačec, A.
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.03>

Profesor August Kovačec, čiji 80. rođendan obilježavamo ovim izdanjem, profesor je emeritus Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i redoviti član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Rođen je 6. kolovoza 1938. u Hrvatskom zagorju, u Donjem Jesenju, u krapinskom kraju. U rodnom mjestu završio je četverogodišnje osnovno školovanje, a nižu i višu gimnaziju pohađao je u Krapini, gdje je 1956. godine maturirao. Iste godine upisao je studij romanistike (na kojem je tada postojao jedino puni studij francuskoga jezika i književnosti) i rusistike. Diplomirao je 1960. godine.

U romanskom seminaru Filozofskoga fakulteta odmah je primijećen njegov dar za filologiju i jezikoslovlje, kao i neobično temeljita priprema za studij koju je mladi Kovačec uglavnom ostvario radeći sam, s literaturom do koje je prije dolaska u Zagreb mogao doći. Tako se kao gimnazijalac sam uputio i u njemački, talijanski i starogrčki jezik.

Tijekom studija pohađao je i nastavu na nekoliko drugih neofiloloških studija, odnosno lektorata: portugalskoga, talijanskoga, španjolskoga i češkoga jezika. Naime, premda se na Odsjeku za romanistiku tada izvodila samo nastava francuskoga jezika i književnosti kao puni dodiplomski studij, zahvaljujući organizacijskim sposobnostima i maru njegovih dugogodišnjih pročelnika i uglednih profesora Petra Guberine i Vojmira Vinje,¹ zainteresirani studenti mogli su dobiti pouku i iz drugih, već spomenutih

¹ Profesor Petar Guberina vodio je Odsjek za romanistiku od 1951. do 1958. godine, a profesor Vojmir Vinja od 1958. do 1973. godine. I iz ovoga prikaza rada akademika Kovačeca vidljivo je da je to bilo dugačko razdoblje velikoga uzleta zagrebačke romanistike, u kojem je, osim širenja samog studija na hispanistiku (studij B po tadašnjim uzusima), priprema za otvaranje slobodnoga studija luzitanistike (Katedra za portugalski jezik osnovana je 1978.) i lektorata rumunistike (1959.-1962.), zajedno s Odsjekom za engleski jezik i književnost te Odsjekom za talijanski jezik i književnost pokrenut znanstveni časopis *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia* (1956., pokretač prof. dr. Mirko Deanović, profesor Odsjeka za talijanistiku), organiziran Međunarodni kongres mediteranskih lingvističkih studija u tadašnjem IUC Sveučilišta u Zagrebu u Dubrovniku o kojem će projektu i skupu biti riječi u ovom prikazu života i rada profesora Kovačeca, i dr.

romanskih jezika, i koristiti tako stečeno znanje za aktivno praćenje nastave kojoj je bio svojstven baš element komparativnih jezikoslovnih analiza. Takvo poticanje na obrazovanje prema integralnoj romanistici našlo je najplodnije tlo baš u mladom studentu Kovačecu te u još nekim studentima njegova i narednih naraštaja, što je vidljivo iz njihova kasnijega znanstveno-istraživačkog i predavačkog profila. August Kovačec pohađao je i predavanja i vježbe iz sanskrta i indoeuropske lingvistike, a sam je počeo učiti još neke romanske jezike (rumunjski), te baskijski jezik. Istodobno je pratio rezultate istraživanja svojih profesora, posebno istraživanja ostataka romanskih idioma na hrvatskom prostoru koji su izišli iz uporabe i nestali.

Taj blagotvorni utjecaj tadašnjih uglednih zagrebačkih romanista rezultirao je Kovačecovim istraživanjima ostataka onih romanskih idioma koji su, premda svedeni na minimalni broj govornika, preživjeli do druge polovice XX. stoljeća: istrorumunjski i židovskošpanjolski. Uputivši se u suvremeni rumunjski jezik, on je kao student, 1959. godine obavio svoja prva terenska jezična istraživanja u "istrorumunjskim" selima u Istri. Ta će mu istraživanja kasnije pomoći pri izradi doktorske disertacije. Zbog tih svojih interesa, znanja i prvih istraživanja, profesor Kovačec je već kao diplomand te mladi lektor pa asistent bio prepoznat kao osoba koja će se razviti u izvanrednoga budućega stručnjaka.

Prvo zaposlenje profesora Kovačeca bilo je mjesto lektora hrvatskoga jezika na Filološkom fakultetu Sveučilišta u Bukureštu u Rumunjskoj. Ondje je proveo akademske godine 1960/61. i 1961/62. Pored lektorskoga rada, ondje je pohađao i nastavu kod znamenitih romanista: predavanja iz povijesti rumunjskoga jezika kod akademika Alexandrua Rosettija i profesora Jacquesa Bycka te iz španjolskoga jezika kod profesora Iorgua Iordana. Pohađao je intenzivnu nastavu albanskoga jezika kod profesora Grigorea Brâncușa. Također se, pod vodstvom profesora Mariusa Sale i Alexandrua Avrama, osposobio za fonetsko bilježenje na sluh i s pomoću aparata, te za pripremanje upitnika za rad s informatorima kao i za sve ostale elemente terenskih istraživanja.

Kad danas pogledamo glavne smjerove kasnijega znanstvenoga rada profesora Kovačeca, uviđamo da oni većim dijelom predstavljaju nastavak i razvoj njegovih bukureštanskih interesa, koji su, sa svoje strane, bili nastavak i produbljenje zagrebačkih studentskih bavljenja i interesa.

Budući da je, slijedom terenskih istraživanja istrorumunjskoga pod vodstvom profesora Vojmira Vinje iz studentskih dana, na Sveučilištu u Zagrebu prijavio izradu doktorske disertacije iz istrorumunjskoga jezika, profesor Kovačec je za boravka u Rumunjskoj stupio u vezu s profesorom Emilom Petroviciem sa Sveučilišta Cluj-Napoca, stručnjakom za lingvistič-

ku geografiju i slavensko-rumunjske jezične veze, te se s njim savjetovao o mnogim dilemama vezanima uz samu izradu doktorske disertacije. Disertacija, naslovljena „Opis današnjeg istrorumunjskog“, donosi sustavni opis tog povijesnoga narječja rumunjskoga jezika. Disertacija je prevedena na rumunjski jezik i objavljena u Bukureštu 1971. godine, a naredne godine je dobila nagradu rumunjske akademije znanosti. Profesor Kovačec i kasnije se vraćao proučavanju istrorumunjskoga u čak 16 znanstvenih radova, objavljenih u domovini te u Rumunjskoj, Sloveniji, Italiji, Austriji i Francuskoj, redom u najuglednijim časopisima.

Samo istraživanje, kao i disertaciju, temeljio je na strukturalističko-funkcionalističkoj metodologiji i na uvjerenju da svi mjesni govori (pa tako i istrorumunjski) funkcioniraju kao potpuni i živi sustavi za komunikaciju, kao i na vlastitoj spoznaji da se svi složeni mehanizmi kontakta i interferencije – koje je Uriel Weinrich tek nešto ranije prikupio i klasificirao iz mnogobrojnih jezika „s vlastitim institucijama“ – mogu evidentirati i izravno promatrati kao proces u gotovo svoj svojoj ukupnosti i na jezicima malih enklava koji ne raspolažu takvim institucijama. Zamijetio je i zabilježio velik broj interferencijskih pojava unutar te male jezične enklave, što je zahtijevalo niz objašnjenja koja je uspio izložiti i obraniti polazeći od sociolingvističkih postavaka pri čemu treba imati na umu da se sociolingvistika tada tek oblikovala. Objašnjenje za mnogobrojne jezične interferencije (u fonetici i fonologiji, morfologiji, sintaksi, semantici i rječniku) te za oblikovanje idioma koji se tipološki znatno razlikuje od genetski najbližih narječja (dakorumunjskoga, arumunjskoga i meglenorumunjskoga) našao je u obveznoj i općoj dvojezičnosti (rumunjsko-hrvatskoj) pa i u djelomičnoj trojezičnosti (rumunjsko-hrvatsko-talijanskoj) pripadnika dotične enklave, s tim da je takva dvojezičnost trajala nekoliko stoljeća. Kao važan čimbenik identificirao je to što se Istrorumunji po vjeroispovijesti odavna ne razlikuju od okolnoga jednojezičnoga stanovništva, a k tome se nacionalno najčešće izjašnjavaju kao Hrvati. Došao je do zaključka da su ta odsutnost posebne nacionalne svijesti kod Istrorumunja, dugotrajna i opća dvojezičnost te odsutnost institucija na tom jeziku rezultirali „novim jezičnim savezom“ gdje se pri prijelazu s istarskoga hrvatskoga čakavskoga na istrorumunjski (i obrnuto) mijenja samo jezična građa, dok sintaktički i semantički ustroj ostaje manje ili više identičan.

Dvogodišnji boravak na bukureštanskom sveučilištu rezultirao je profesionalnim, ali i prijateljskim vezama s rumunjskim kolegama romanistima koje će profesor Kovačec njegovati cijeloga radnog vijeka te stalnom zainteresiranošću i usmjerenošću i prema rumunjskoj romanističkoj zajednici.

Po povratku u domovinu profesor Kovačec je primljen na mjesto asistenta na Katedri za francuski jezik Odsjeka za romanske jezike i književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, kojega je danas profesor emeritus. U prvim godinama rada, u asistentskom razdoblju (1962. – 1967.) bavio se pretežito povijesnim i poredbenim aspektima francuskoga i drugih romanskih jezika te tzv. balkanskom romanistikom. Posljednju akademsku godinu tog razdoblja proveo je na studiju na sveučilištu Sorbonne i na École Pratique des Hautes Études u Parizu, na predavanjima i seminarima opće lingvistike profesora Andréa Martineta na obje navedene visokoškolske institucije, te u seminarima indoeuropske i opće lingvistike kod profesora Émilea Benvenistea na École Pratique des Hautes Études. Radi boljeg uvida u jezičnu povijest Francuske tamo je proučavao i okcitanski, katalonski i baskijski jezik.

Odmah po povratku, 1967. godine, izabran je za docenta na Katedri za francuski jezik Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Od tada je August Kovačec počeo preuzimati glavninu kolegija iz povijesti francuskoga jezika, starofrancuskoga i romanske lingvistike, a bio je mentorom više doktorskih disertacija.

Od početka rada Katedre za španjolski jezik, odnosno nakon uspostave studija španjolskoga jezika kao predmeta B (1968. godine) predavao je ključne jezikoslovne predmete i kolegije: „Deskriptivna gramatika španjolskoga jezika” i „Opća lingvistika za hispaniste”, a od kraja sedamdesetih, kada je studij španjolskoga jezika i književnosti proširen i podignut na razinu tadašnjega četverogodišnjega studija “A” (u skladu s tadašnjom reformom visokog obrazovanja), profesor Kovačec je na njemu, uz kolegije koje je već izvodio, preuzeo i kolegij „Povijest španjolskoga jezika” i izvodio ga do 2001. godine. Bio je mentorom gotovo svih doktorskih disertacija iz jezikoslovlja koje su u strogo ili u širem smislu zahvaćale hispanističke teme dosad obranjene na Sveučilištu u Zagrebu. Tadašnji njegovi doktorandi danas djeluju u svim hrvatskim i nekim inozemnim znanstvenim zajednicama.

Kad je posrijedi hispanistički dio njegove nastavničke aktivnosti, valja reći da je i njemu profesor Kovačec pristupio dosljedno svom ukupnom, dotad već izgrađenom akademskom habitusu: premda se, kao što smo već spomenuli, od studentskih dana obrazovao za integralnog romanista, nije se nastave na Katedri za španjolski jezik primio bez istodobne znanstveno-istraživačke aktivnosti u hispanistici, iako je i njegovo dotadašnje obrazovanje predstavljalo veoma solidnu podlogu za nju. Najprije je 1969. godine „ciljano” pohađao uglednu ljetnu školu hispanske filologije (Curso Superior de Filología Hispánica) koju je organizirao španjolski Consejo Superi-

or de Investigaciones Científicas, a vodio profesor Manuel Alvar, budući predsjednik Španjolske kraljevske akademije (Real Academia Española). Profesor Alvar bio je tih godina zajedno s profesorom Vinjom jedan od glavnih suradnika na međunarodnom projektu izrade lingvističkog atlasa Sredozemlja. I IV. međunarodni kongres mediteranskih lingvističkih studija, izravno povezan s radom na tom projektu i postignutim rezultatima, održan je u tadašnjem IUC-u Dubrovnik Sveučilišta u Zagrebu, u travnju 1971., a profesor Kovačec bio je izvršni tajnik kongresa.

Istodobno se profesor Kovačec prihvatio terenskog istraživanja židovskošpanjolskoga jezika, posebice malobrojnih govornika tog jezika u Dubrovniku, ali i ostalih sefardskih zajednica na prostoru bivše SFRJ. Na temelju njih, ranih sedamdesetih godina prošlog stoljeća objavio je prvi sustavni znanstveni opis dubrovačkoga sefardskoga govora s usporedbama s govorom sarajevskih Sefarda. Ti su radovi, prihvaćeni u međunarodnim krugovima s jednakim uvažavanjem kao i rezultati istraživanja istrorumunjskoga, postali i polazištem za daljnja izučavanja, za izradu diplomskih i magistarskih radova te za doktorske disertacije.

Sveukupni znanstveno-istraživački rad i objavljeni radovi kvalificirali su Augusta Kovačeca za brzo napredovanje u tadašnjoj akademskoj hijerarhiji koja se po tom svom ključnom aspektu veoma razlikuje od današnje, gotovo permisivne u tom pogledu. Već 1973. godine izabran je za izvanrednoga, 1983. za redovitoga profesora, a 1999. godine za redovitoga profesora u trajnom zvanju na Katedri za francuski jezik na kojoj je započeo akademsku karijeru. U to je vrijeme u dva navrata (1982. i 1984.) boravio na sveučilištu u Lundu kao gostujući profesor. U međuvremenu je vršio dužnost pročelnika i zamjenika pročelnika Odsjeka za romanistiku, a u razdoblju 1978.–1980. i dužnost predstojnika tadašnjeg Odjela za književnosti i jezike matičnog fakulteta. Godine 1988. od profesora Vojmira Vinje, koji je tada umirovljen, preuzeo je i predstojništvo Katedre za romansku lingvistiku, koju je dužnost vršio do vlastitog umirovljenja. Od godine 2007. August Kovačec je, kao što je već rečeno, professor emeritus Sveučilišta u Zagrebu.

Jedna od zasluga profesora Kovačeca za razvitak studija romanistike na Sveučilištu u Zagrebu, a napose na Odsjeku za romanistiku, uspostavljanje je studija rumunjskoga jezika i književnosti u punom opsegu 2003. godine, kad je osnovana Katedra za rumunjski jezik i književnost. On je, naime, nastavio višedesetljetno nastojanje profesora Vinje i Guberine da dobiju dopuštenje za taj studij, otvoren istom tek nakon osamostaljenja Republike Hrvatske. Profesor Kovačec tada se prihvatio izvođenja čak četiriju kolegija: „Uvod u rumunjsku civilizaciju“, „Fonetika i fonologija rumunjskoga je-

zika" na preddiplomskom, te tri godine kasnije, kolegija „Istrorumunjski" i „Slavensko-rumunjski jezični dodiri" prvom naraštaju studenata diplomskog studija rumunjstike. Te je kolegije izvodio do 2014. godine.

Profesor je u tijeku radnog vijeka razgranao znanstveno-istraživački rad u još nekoliko smjerova. Proučavao je odnos između priobalnih balkanskoromanskih idioma (dalmatskoga, posebice njegove bolje potvrđene veljotsko/krčkoromanske inačice) i rumunjskoga; bavio se usporednim, a međusobno neovisnim razvojem pojedinih jezičnih pojava u rumunjskom i iberskoromanskim jezicima (španjolskom, katalonskom, galješkom); proučavanjem manjinskih jezika u Hrvatskoj i bivšoj SFRJ, primjerice, proučavanjem jezika arbanaške enklave u Zadru.

Pored tih sveobuhvatnih komparativnih romanističkih istraživanja, profesor Kovačec se tijekom radnog vijeka u hrvatskoj znanstvenoj sredini profilirao i kao jedan od vodećih stručnjaka za jezikoslovne teorije kao i za komparativne analize općenito (primjerice, razdjeli „Lingvistička geografija" i „Ferdinand de Saussure i europski strukturalizam" u izdanju *Uvod u opću lingvistiku* 2000., predgovor izdanju *Tečaj opće lingvistike*, 2000.), te prijevode važnih teorijskih tekstova - primjerice, prijevod Martinetovih *Osnova opće lingvistike*. Mnoge prijevode kapitalnih djela svjetske lingvistike na hrvatski jezik recenzirao je ili im je napisao predgovor. Jednako je i s leksikografskim izdanjima. Uz ostale priloge, nerijetko recenzira priloge o standardnom hrvatskom jeziku za hrvatske jezikoslovne časopise (*Suvremena lingvistika*, *Studia Romanica et Anglica Zagrabienisia*, *Filologija*, *Radovi HAZU*, *Folia onomastica Croatica*, *Radovi Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* i dr.) kao i opsežnije studije iz istog područja. Desetljećima djeluje u uredništvu časopisa *Studia Romanica et Anglica Zagrabienisia*.

Zahvaljujući takvu znanstvenom profilu i opusu, profesor Kovačec desetljećima je bio i jedan od predavača i mentora na poslijediplomskom (najprije magistarskom, a zatim doktorskom) studiju lingvistike Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Povremeno je, kao pozvani predavač, gostovao na sveučilištima u Moskvi, Parizu, Udinama, Bukureštu i drugima.

U prvim godinama djelovanja dubrovačkoga Interuniverzitetskog centra Sveučilišta u Zagrebu, dok je ta ustanova uspijevala održati nažalost kratkotrajni profil „detaširanoga" kampusa specijalizirana za poslijediplomske studije, profesor Kovačec je predavao na tamošnjim poslijediplomskim studijima „Kultura istočne obale Jadrana" i „Lingvistika".

Profesor Kovačec je na Odsjeku za romanistiku, ali i na cijelom Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu uvijek vodio brigu za profesionalno stasanje kolega koji su bilo godinama bilo akademskim statusom bili mlađi

od njega. Bio je mentorom magistarskih radnji i doktorskih disertacija te izvjestiteljem i predsjednikom povjerenstva najvećem broju današnjih nastavnika na Odsjeku za romanistiku te mnogim kolegama na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, recenzentom njihovih knjiga, ali i savjetnikom kad god je netko od njih/nas zamolio za razgovor i savjet glede istraživanja, predavačkog rada i svakovrsnih aspekata akademske i znanstveno-istraživačke prakse. Njegova svijest o važnosti kvalitete znanstveno-istraživačkog rada na matičnoj ustanovi i njezina predstavljanja u široj akademskoj i znanstvenoj zajednici, njegovi visokostručni i dobronamjerni savjeti mnogima od nas su pomogli i s velikom zahvalnošću ih se sjećamo.

Posebno je poglavlje u aktivnosti profesora Kovačeca ono koje bismo mogli nazvati „brigom za materinski, hrvatski jezik“, to jest, rad u različitim državnim, akademskim i kulturnim tijelima i povjerenstvima koja su skrbila i skrbe za hrvatski jezik, od pitanja njegova naziva do uporabe na različitim razinama. Pođemo li ih nabrajati od kraja, za istaknuti je da je u 2017., dakle, u pedesetoj obljetnici objavljivanja Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga jezika, objavio najduži i najiscrpniji tekst o sveukupnom tijeku događaja koji su doveli do Deklaracije u hrvatskoj periodici (*Hrvatska revija* 1/2017). U devedesetima prošloga stoljeća, to jest, prvim godinama hrvatske neovisnosti, ključnima za uspostavu nastave hrvatskoga jezika (bilo na razini lektorata ili studija) na stranim sveučilištima, kad je zajedničkim naporima Republike Hrvatske i stranih akademskih i državnih partnera otvoreno više takvih mjesta na visokoškolskim ustanovama u cijelome svijetu, a hrvatski jezik konačno razdvojen od srpskoga kao predmet neofilološkog studiranja, bio je član Odbora za lektorate hrvatskog jezika u inozemstvu Ministarstva znanosti i tehnologije (kasnije Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa). Objavio je i nekoliko znanstvenih radova o kajkavskim govorima u hrvatskim i austrijskim znanstvenim časopisima, a briga za hrvatski jezik u kapitalnim leksikografskim izdanjima, koja je uredio, predstavlja njegov najopsežniji pothvat na razini struke i stručnog projekta u praksi.

Naime, leksikografska djelatnost profesora Kovačeca posebno je poglavlje u njegovu sveukupnom radu, a traje već preko pet desetljeća. Prvi veliki leksikografski projekt na kojem je bio jednim od glavnih suradnika bio je kapitalni *Enciklopedijski rječnik lingvističkih pojmova* (objavljen 1969. na gotovo 2000 stranica u dva sveska), izrađen prema zamislima i pod vodstvom profesora Rikarda Simeona. U tom dvosveščanom izdanju, kakvim se ne mogu pohvaliti sve kulture, August Kovačec je autor natuknica o jezicima svijeta te dobrog dijela natuknica o općelingvističkom i gramatičkom nazivlju.

Nakon tog projekta, profesor Kovačec je povremeno surađivao na različitim projektima Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža (tada Jugoslavenski leksikografski zavod), od kojih valja posebice istaknuti suradnju na prvoj knjizi *Osmojezičnog enciklopedijskog rječnika* glavnog urednika Tomislava Ladana. Krajem osamdesetih godina prihvatio je dužnost glavnog urednika *Hrvatskog općeg leksikona*, koji je, nakon značajnih preinaka abecedarija do kojih je došlo zahvaljujući prelasku iz jednopartijskog u demokratski sustav i osamostaljenju Republike Hrvatske, objavljen 1996. godine. Bilo je to prvo leksikografsko izdanje koje je odražavalo i zadovoljavalo potrebe društva i kulture koji su ga iznjedrili te je predstavljalo veliki stručni uspjeh i izazvalo zanimanje društva. Za izradu tog iznimno vrijednog izdanja profesor Kovačec je nagrađen medaljom Leksikografskog zavoda, a nakon toga povjerena mu je dužnost pomoćnika glavnog urednika (s ovlastima izvršnog urednika) *Hrvatske enciklopedije*, kapitalnog izdanja Leksikografskog zavoda. *Hrvatska enciklopedija* objavljena je u 11 svezaka u razdoblju od deset godina: od 1999. do 2009. Sam posao trajao je, međutim, punih trinaest godina, a započeo je razradom načela za uvrštavanje i obradu građe, za transkripciju, transliteraciju i etimologiju koja se dosljedno primjenjivala do kraja edicije. Nakon povlačenja akademika Brozovića s mjesta glavnog urednika, na tu je dužnost imenovan profesor Kovačec i on je vodio uređivanje svezaka broj IV, V, VI i VII. Povukavši se s te dužnosti, prihvatio je status glavnoga konzultanta novoga glavnog urednika i tu je dužnost obavljao do kraja izrade *Hrvatske enciklopedije*. Od početka do kraja izrade tog golemog djela od preko milijun leksikografskih redaka on je jedini neprekidno i sustavno bio u samom vodstvu tog djela od nacionalne važnosti.

Uređujući obje edicije, profesor Kovačec je posebnu pozornost posvećivao uporabi one stručne i znanstvene terminologije, toponomastike te svakovrsnog nazivlja i pojmovlja koje ima uporište u hrvatskoj kulturi. Nakon desetljeća u kojima su se izdanja te ugledne leksikografske institucije, kao i cjelokupna hrvatska izdavačka djelatnost u području stručnih izdanja, morale do manje ili veće mjere voditi načelom „razumljivosti” ili „prihvatljivosti” (ne spominjemo političku oportunist) na širem prostoru bivše Jugoslavije, taj je segment uređivanja tih izdanja sam po sebi predstavljao pothvat i danas je putokaz mnogim strukama, publicistima, javnim djelatnostima i svekolikoj javnosti kad je posrijedi hrvatski jezik pojedinih struka. Valja naglasiti i da je zajedno s prvim glavnim urednikom, akademikom Daliborom Brozovićem, osmislio i vodio izradu transkripcijskog sustava za potrebe *Hrvatske enciklopedije*, a taj je sustav poslije prihvaćen za sva izdanja Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža.

Godine 1997. August Kovačec izabran je za redovitog člana Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, u njezin Razred za filološke znanosti. Prije toga, od 1990. godine, bio je član suradnik istoga razreda HAZU-a.

U Hrvatskoj akademiji znanosti i umjetnosti akademik Kovačec razvio je dodatnu bogatu djelatnost uz dotadašnji angažman sveučilišnog nastavnika i leksikografa. U prvim godinama najviše je sudjelovao u daljnjem kvalitetnom povezivanju Akademije s europskim tijelima ustrojenima za povezivanje nacionalnih znanstvenih ustanova i promišljanje europske znanstvene politike. Jedna od dviju njegovih najvažnijih dužnosti u tom smjeru bila je svakako dužnost stalnog predstavnika Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Stalnom odboru za humanističke znanosti Europske znanstvene zaklade (ESF) u Strasbourgu u razdoblju 2003. – 2005. Godine 2004., prihvatio je i dužnost predsjednika Odbora za međunarodnu suradnju Akademije, koju je vršio do 2009., kada je postao glavni i odgovorni urednik Akademijina časopisa *Filologija*. Od 2011. godine vrši i dužnost tajnika Razreda za filologiju.

Gotovo u isto vrijeme, 1999. godine, akademik Kovačec izabran je za počasnog člana Instituta za lingvistiku Rumunjske akademije, i za profesora honoris causa Sveučilišta u Bukureštu. Mnogo ranije, još 1969., izabran je za člana Société de Linguistique Romane u Strasbourgu, te Société de Linguistique Fonctionnelle u Parizu od 1971.

U tijeku devedesetih godina profesor je Kovačec u dva saziva bio član Nacionalnog vijeća za znanost: 1993. – 1995. te 1997. – 1999. Godine 2009. on je za cjelokupni znanstveni rad i rad u svim segmentima znanosti i visokog školstva, te u najvišim i najodgovornijim tijelima i ustanovama koje brinu o dobru ustroju i kompatibilnosti s dobrom međunarodnom praksom tih dviju grana od presudne važnosti za napredak svakoga društva i naroda, primio Državnu nagradu za znanost. Takva nagrada predstavlja neku vrstu krune cijele karijere. Profesor August Kovačec nastavio je nakon primitka i te nagrade veoma aktivno raditi i kao redoviti član Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, i kao professor emeritus, i kao autor i istraživač. Takvim stavom i aktivnošću on postojano pomaže ovoj znanstvenoj sredini i predstavlja primjer svima onima koji mu svojim radovima u ovom zborniku žele odati priznanje u povodu njegova 80. rođendana i tako zahvaliti za sve ono što su od njega kao znanstvenika i čovjeka imali prilike i sreće naučiti.

August Kovačec – bibliografija radova (1962.-2018.)

Marijana Mišetić
Nevia Raos

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
mmisetic@ffzg.hr
nraos@ffzg.hr

UDK: 811.13-05 Kovačec, A. (01)''1962/2018''
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.04>

1962.

Notes sur des formes de cas en istroroumain. Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia, 13-14, str. 75-84.

1963.

Notes de lexicologie istroroumaine. Sur la disparition des mots anciens et leur remplacement par des mots croates. Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia, 15-16, str. 3-39.

1964.

Opis današnjeg istrorumunjskog. Doktorska disertacija, Zagreb, August Kovačec, 1964.

Principi opće lingvistike A. Martineta. Suvremena lingvistika, 3, str. 89-114.

1966.

Quelques influences croates dans la morphosyntaxe istroroumaine. Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia, 21-22, str. 57-75.

1967.

Le XIIe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes. Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia, 24, str. 275-285.

Bilingvizam i aloglotski utjecaji na morfosintaktičku strukturu jezika (na istrorumunjskom materijalu). Suvremena lingvistika, 4, str. 101-104.

Certaines modifications grammaticales et sémantiques des "quantitatifs" et "qualitatifs" istroroumains dues à l'influence croate. Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia, 23, str. 195-210.

Principi opće lingvistike A. Martineta. Suvremena lingvistika, 4, str. 147-165.

1968.

Emil Petrovici. In memoriam. Studia Romanica et Anglica Zagrabienisia, 25-26, str. 179-182.

M. Pei, Glossary of Linguistic Terminology, New York and London, 1966. La Linguistique, 2, str. 148-149.

Observations sur les influences croates dans la grammaire istroroumaine. La Linguistique, 1, str. 79-115.

Pavao Tekavčić, Formazione delle parole nell'istroromanzo dignanese, "Lingua e stile", anno III, n. 2, agosto 1968, Bologna, pp. 125-180. Studia Romanica et Anglica Zagrabienisia, 25-26, str. 188.

Pavao Tekavčić, Su alcune particolarità nella coniugazione rovignese, "Travaux de linguistique et de littérature". Publiés par le Centre de philologie et de littératures romanes de l'Université de Strasbourg, 1967, V, 1, pp. 225-233. Studia Romanica et Anglica Zagrabienisia, 25-26, str. 187.

Les Séfardim en Yougoslavie et leur langue (D'après quelques publications yougoslaves). Studia Romanica et Anglica Zagrabienisia, 25-26, str. 161-177.

1969.

Emil Petrovici (1899-1968). Onomastica Jugoslavica, 1, str. 185-188.

Simeon, Rikard. Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva. A-O. P-Ž., suradnici August Kovačec... [et al.], Zagreb, Matica hrvatska, 1969.

1970.

Dubrovnik – mediteranski grad. (Pred IV. Međunarodni kongres mediteranskih lingvističkih studija, Dubrovnik, 4-9. travnja 1971.), Dubrovnik, XIII, 4, str. 150-152.

1971.

Baskijska književnost. Književna smotra, III, 9, str. 25-32.

Le calque lexical d'après le croate comme cause de certains changements grammaticaux subis par les "quantitatifs" istroroumains. Actele celui de-al XII-lea Congres Internațional de Lingvistică și Filologie Romanică, vol. 2, București 1971, str. 1127-1131.

Descrierea istroromânei actuale. București, Editura Academiei Republicii Socialiste România, 1971.

Dvadeset godina Hrvatskog filološkog društva. Jezik, 3, str. 96.

La place de l'adjectif épithète en istroroumain. Studia Romanica et Anglica Zagrabienisia, 29-32, str. 73-91.

1972.

Francusko-hrvatski rječnik, prema Njemačko-francuskom rječniku Ernsta Erwina Lange-Kowala sastavili Ivana Batušić, Mia Čubelić, August Kovačec, Zagreb, Mladost, 1972.

Studi offerti a Mirko Deanović, Bollettino dell'Atlante Linguistico Mediterraneo 10-12, 1968-1970, Firenze, 497 p. *Revue de Linguistique Romane*, XXXVI, 143-144, str. 422-423.

Studia Romanica et Anglica Zagradiensia, Mirko Deanović octogenario in honorem, 29-32, 1970-1971, Zagreb, 668 p. *Revue de Linguistique Romane*, XXXVI, 143-144, str. 423-424.

1973.

IV. Međunarodni kongres mediteranskih lingvističkih studija. *Filologija*, 7, str. 263-266. André Martinet: *Éléments de linguistique générale*, Librairie Armand Collin, Pariz, 1967. *Filologija*, 7, str. 260-263.

La lengua de los sefardíes de Ragusa (Dubrovnik). *Bollettino dell'Atlante Linguistico Mediterraneo*, 13-15, str. 335-343.

Ranko Bugarski, *Jezik i lingvistika*, Biblioteka Sazvežđa, br. 34, Nolit, Beograd, 1972 (296 str.). *Filološki pregled*, I-IV, str. 109-111.

Un texto judeoespañol de Dubrovnik. *Studia Romanica et Anglica Zagradiensia*, 33-36, str. 501-531.

1974.

Baskijska književnost. *Povijest svjetske književnosti*, knj. 4, Zagreb, Mladost, 1974., str. 579-593.

Horst Raabe (Hrsg.), "Trends in kontrastiver Linguistik", Band I: "Interimsprache und kontrastive Analyse. Das Zagreber Projekt zur angewandten kontrastiven Linguistik". Mannheim, 1974. *Studia Romanica et Anglica Zagradiensia*, 37, str. 302-306.

Retoromanske književnosti. *Povijest svjetske književnosti*, knj. 4, Zagreb, Mladost, 1974., str. 549-578.

1975.

Bilingvizam – interferencije u morfologiji. Treći program Radio Beograda, VII, 25-27, str. 459-479.

Istraživanja romanskih jezika na području SRH i SFRJ (izvještaj). *Bilten Zavoda za lingvistiku*, 1, str. 61-64.

Tečaj francuskog jezika. Priručnik = *Cours de la langue française*. Manuel, hrvatska verzija priručnika August Kovačec, London, Linguaphone Institute, Zagreb, Mladost, 1975.

Uvod u civilizaciju jugoslavenskih naroda. Lund, Lunds Universitet, 1975.

1976.

François Rabelais. Književna smotra, VIII, 25, str. 69-75.

Petar Skok, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika, Zagreb, I, A-J, 1971, II, K-poni¹, 1972, III, poni²-Ž, 1973, IV, Kazala, 1974. Annales de l'Institut Français de Zagreb, III, 2, str. 185-190.

1977.

Hrvatskosrpsko-francuski džepni rječnik, urednik Vojmir Vinja; suradnici August Kovačec... [et al.], Berlin, Langenscheidt; Zagreb, Mladost, 1977.

Istraživanja romanskih jezika na području SRH i SFRJ (izvoještaj). Bilten Zavoda za lingvistiku, 2, str. 22-24.

1978.

Michel de Montaigne. Književna smotra, IX, 28-29, str. 105-108.

1980.

Klasična filologija. Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, Zagreb, Školska knjiga, 1980., str. 290.

Lingvističke znanosti. Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, Zagreb, Školska knjiga, 1980., str. 341.

Petar Skok. Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, Zagreb, Školska knjiga, 1980., str. 592.

Romanska filologija. Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture, Zagreb, Školska knjiga, 1980., str. 556.

1981.

André Martinet. *Oko*, IX, 240, 28. svibnja – 11. lipnja 1981., str. 1.

Les différences lexicales entre l'istroroumain du nord et l'istroroumain du sud. *Studia Romanica et Anglicana Zagrabienensia*, XXVI, 1-2, str. 57-83.

Doprinos romanistici. Studija Muhameda Nezirovića o vokabularu starofrancuskog jezika XII i XIII stoljeća. *Odjek*, XXXIV, 2, 15-31. januar 1981., str. 19.

Hrvatsko-francuski rječnik, sastavili francuski dio August Kovačec... [et al.], Berlin, Langenscheidt; Zagreb, Mladost, 1981.

Martinet, André. Jezik i svijet, preveo August Kovačec. *Oko*, IX, 244, 23. srpnja – 6. kolovoza 1981., str. 12.

Razlog ljudskog jezika. Razgovor s profesorom Andréom Martinetom, prijevod August Kovačec. *Oko*, IX, 240, 28. svibnja – 11. lipnja 1981., str. 1.

1982.

Funkcionalizam Andréa Martineta u okviru strukturalne lingvistike. Martinet, André. Osnove opće lingvistike, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1982., str. V-XIII.

Indeks naziva i pojmova (hrvatski, francuski, talijanski, španjolski, portugalski, rumunjski, engleski, njemački, albanski, ruski). Martinet, André. Osnove opće lingvistike, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1982., str. 169-182.

Književnost od početka stogodišnjeg rata do početka 16. st. Povijest svjetske književnosti, knj. 3, Zagreb, Mladost, 1982., str. 70-99.

Književnost renesanse. Povijest svjetske književnosti, knj. 3, Zagreb, Mladost, 1982., str. 99-121, 146-157.

Martinet, André. *Osnove opće lingvistike*, prijevod August Kovačec, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1982.

Rumunjska književnost. Povijest svjetske književnosti, knj. 3, Zagreb, Mladost, 1982., str. 799-870.

1983.

Rumunji u Istri. Istarska Danica, 1983., str. 127-132.

Bartoli, Matteo Giulio (Matej). Hrvatski biografski leksikon. 1, A-Bi, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1983., str. 484-486.

Batušić, Ivana. Hrvatski biografski leksikon. 1, A-Bi, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1983., str. 534-535.

1984.

Istroromâna. Tratat de dialectologie românească. Craiova, Scrisul Românesc, 1984., str. 550-591, 970.

1986.

Četiri pitanja profesoru Augustu Kovačecu. Razgovor. SOL, 1, str. 3-12.

Jezici narodnosti i etničkih skupina u Jugoslaviji. Kulturni radnik, XXXIX, 1, str. 83-96.

Jugoslaviens romanska minoriteter och deras språk. Uppsala Multiethnic Papers, 6, str. 63-82.

Tečaj francuskog jezika. Priručnik. Upute, prijevodi vježbi, bilješke, pregled gramatike, rječnici, hrvatska verzija priručnika August Kovačec, London, Linguaphone Institute; Zagreb, Mladost, 1986.

1987.

Un hommage à Žarko Muljačić à l'occasion de son 65ième anniversaire et quarante ans d'activité scientifique. Chronica. Studia Romanica et Anglica Zagrabien-sia, XXXI-XXXII, str. 229-231.

Iorgu Iordan (1888-1986). In memoriam. Studia Romanica et Anglica Zagrabien-sia, XXXI-XXXII, str. 233-236.

Sobre el valor de las unidades [t] ([k, k', é, ki]) y [d] ([ǵ, g', đ, gi]) en el judeo-español de Sarajevo y Dubrovnik. *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia*, XXXI-XXXII, str. 156-169.

Vangel J. Trpkovski – Trpku, *Vlasite na Balkanot, Skopje, 1986, 159 pages, une carte.* *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia*, XXXI-XXXII, str. 227-228.

Zbigniew Gołąb, *The Arumanian Dialect of Kruševo in SR Macedonia, SFR Yugoslavia, Macedonian Academy of Sciences and Arts, Skopje, 1984, 267 p.* *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia*, XXXI-XXXII, str. 223-225.

1988.

Jezik u političkom umaku. *Jezik. Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, XXXVI, 3, str. 93-95.

Jezik u političkom umaku. *Oko*, XVI, 427, 28. srpnja – 11. kolovoza 1988., str. 8.

Nekoliko napomena o lingvistici teksta. *Govor*, V, 2, str. 171-179.

Pojam jezičnog saveza i balkanski jezici. *SOL*, 6, str. 21-52.

U povodu značajne knjige o etimologiji. *Strani jezici*, XVII, 1, str. 25-33.

Istrorumunjski. *Enciklopedija Jugoslavije*. 5, Hrv-Janj, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 653-654.

Agîrbiceanu, Ion. *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“.* Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 5.

Alecsandri, Vasile. *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“.* Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 8.

Arghezi, Tudor, *pravo ime Ion N. Theodorescu.* *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“.* Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 23.

Bacovia, George, *pravo ime G. Vasiliu.* *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“.* Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 46.

Balotă, Anton. *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“.* Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 49.

Baltazar, Camil. *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“.* Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 49.

Banuș, Maria. *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“.* Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 51.

Barbu, Eugen. *Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“.* Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 51.

- Barbu, Ion*, *pravo ime Dan Barbilian*. Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 51.
- Bărbulescu, Ilie*. Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 51.
- Blaga, Lucian*. Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 67.
- Boureaanu, Radu*. Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 73.
- Brăescu, Gheorghe*. Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 74.
- Camilar, Eusebiu*. Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 91.
- Cantemir, Dimitrie*. Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 92.
- Capidan, Theodor*. Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 92.
- Caragiale, Matei I*. Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 92.
- Cotruș, Aron*. Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 101.
- Davilă, Alexandru*. Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 115.
- Drăganu, Nicolae*. Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 125.
- Dragomir, Silviu*. Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 125.
- Eftimiu, Victor*. Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 130.
- Eliade, Mircea*. Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 143.

- Hogaș, Calistrat.* Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 235.
- Holban, Anton.* Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 235.
- Iordan, Iorgu.* Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 265.
- Iosif, Ștefan Octavian.* Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 265.
- Ivasiuc, Alexandru.* Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 276.
- Labiș, Nicolae.* Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 357.
- Maniu, Adrian.* Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 398-399.
- Milescu Spătarul, Nicolae.* Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 428.
- Olahus, Nicolaus.* Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 485.
- Petrescu, Camil.* Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 506.
- Petrescu, Cezar.* Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 506.
- Petrović, Emil.* Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 507.
- Philippide, Alexandru Al.* Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 507.
- Popovici, Titus.* Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 527.
- Preda, Marin.* Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 533.

- Rosetti, Alexandru. Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 565-566.
- Sadoveanu, Ion Marin, *pravo ime Iancu Leonte Marinescu*. Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 569.
- Slavici, Ioan, *pravo prezime Sîrbu*. Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 597.
- Stănescu, Nichita. Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 616.
- Topîrceanu, George. Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 698.
- Vinea, Ion. Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 727.
- Voiculescu, Vasile. Opća enciklopedija Jugoslavenskog leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“. Dopunski svezak, A-Ž, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1988., str. 728.

1989.

- Četverotonski prozodijski sustav nekih kajkavskih govora. Govor, VI, 2, str. 13-27.
- Jezik i jezična zajednica. Naše teme, XXXIII, 4, str. 711-715.
- Kuptimi i nocioneve lidhje gjuhësore dhe gjuhë ballkanike, II, Gjuha shqipe, 3, str. 7-30.
- Ni blagoslov ni prokletstvo (ćirilica u Hrvatskoj). Danas, VIII, 403, 7. studenoga 1989., str. 35-36.
- Represija bezobzirna i otvorena. Vjesnik, 599, 30. prosinca 1989., str. 22.
- Smije li promjena naziva jezika u Ustavu SR Hrvatske biti sama sebi svrhom? Republika, XLV, 3-4, str. 8-12.
- Upotreba jezika narodnosti. Danas, VIII, 367, 28. veljače 1989., str. 40-41.
- Zemlja snažnih suprotnosti. Vjesnik, 599, 30. prosinca 1989., str. 22-23.
- Budor, Karlo. Hrvatski biografski leksikon. 2, Bj-C, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, 1989., str. 444.

1990.

- Hrvatski ili srpski jezik i balkanski jezični savez. Dalibor Brozović i Pavle Ivić, Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski, izvadak iz II izdanja Enciklopedije Jugoslavije JLZ „Miroslav Krleža“, Zagreb 1988. Republika, XLVI, 3-4, str. 253-256.

Una innovación común al rumano y a las lenguas iberorrománicas. Revue roumaine de linguistique, XXXV, 4-6, str. 313-322.

Jezici etničkih skupina SFRJ. Jezička politika i planiranje jezika u Jugoslaviji, priređivač Vera Vasić, Novi Sad, Institut za južnoslovenske jezike, Filozofski fakultet u Novom Sadu, 1990., str. 69-80.

O razvoju vokalizma u dvama susjednim kajkavskim govorima. Suvremena lingvistika, 29-30, str. 51-60.

Le système prosodique à quatre tons dans quelques parlers kaikaviens. Wiener slavistisches Almanach, 25-26, str. 247-255.

Upotreba jezika etničkih skupina u Jugoslaviji. Funkcionisanje jezika u višenacionalnim zemljama, odgovorni urednik Branko Tošović, Sarajevo, Institut za jezik, 1990., str. 99-108.

Jugoslavija. V. Jezici i pisma naroda i narodnosti. Enciklopedija Jugoslavije. 6, Jap-Kat, Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1990., str. 241-251.

1991.

Jezik u političkom umaku. Tisućljetni jezik naš hrvatski, priredio Stjepan Babić, Zagreb, Tiskara „Spiridon Brusina“, 1991., str. 171-175.

1992.

Éléments italiens du lexique istroroumain. Linguistica, XXXII, str. 159-175.

Francusko "quatre-vingts" i dvadesetični brojevi sustavi. Suvremena lingvistika, XVIII, 2(34), str. 145-159.

Languages of national minorities and ethnic groups in the countries of what once was Yugoslavia. (With special reference to Romance idioms). Language Planning in Yugoslavia, ed. by Ranko Bugarski and Celia Hawkesworth, Columbus (OH), Slavica Publishers, 1992., str. 42-58.

Languages of national minorities and ethnic groups in the countries of what once was Yugoslavia. (With special reference to Romance idioms). Studia Romanica et Anglica Zagrabienia, XXXVI-XXXVII, str. 15-27.

Otkriće Novoga svijeta i eksod Židova iz Španjolske. Susret svjetova (1492-1992). Hrvati i Amerike. Zbornik radova, glavni urednik Zdravko Sančević, Zagreb, IRMO, 1992., str. 147-157.

Le Professeur Vojmir Vinja a 70 ans. Studia Romanica et Anglica Zagrabienia, XXXVI-XXXVII, str. 1-3.

Struktura ličnih oblika glagola u španjolskom. Strani jezici, XXI, 2, str. 79-91.

Transkripcija stranih osobnih i zemljopisnih vlastitih imena u izdanjima Leksikografskoga zavoda. Brozović, Dalibor; Kovačec, August. Radovi Leksikografskoga zavoda „Miroslav Krleža“, 2, str. 143-154.

1993.

Bibliografija radova prof. dr. Žarka Muljačića objavljenih od g. 1987. do g. 1994. Kovačec, August; Vinja, Vojmir. *Suvremena lingvistika*, XIX, 1-2 (35-36), str. 13-24.

Neki problemi istrorumunjske etimologije. Etimologija. Referati sa Znanstvenog skupa o etimologiji održanog 4. i 5. lipnja 1987. u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1993., str. 81-91.

Petar Skok (1881-1956). Portreti hrvatskih jezikoslovaca. Zagreb, Hrvatski radio, 1993., str. 191-197.

Status kontinentalnih balkanskoromanskih idioma i „relativistički pristup“. *Suvremena lingvistika*, XIX, 1-2 (35-36), str. 131-141.

Uz 70. rođendan prof. dr. Žarka Muljačića (2. listopada 1992). Kovačec, August; Vinja, Vojmir. *Suvremena lingvistika*, XIX, 1-2 (35-36), str. 7-12.

Jezik. Krležijana. 1, A-Lj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1993., str. 394-407.

1994.

Prólogo = Predgovor. Papo, Isak... [et al.]. *Cuentos sobre los Sefardíes de Sarajevo = Priče o sarajevskim Sefardima*, Split, Logos, 1994., str. 4-7.

Zašto Skokovi etimološki susreti. *Folia onomastica Croatica*, 3, str. 7-16.

1995.

Hrvatski i talijanski utjecaji u istrorumunjskoj gramatici. *Annales. Anali za istrske in mediteranske študije = Annali di Studi istriani e mediterranee*, V, 6, str. 89-98.

Jezik istarskih Rumunja. *Annales. Anali za istrske in mediteranske študije = Annali di Studi istriani e mediterranee*, V, 6, str. 65-76.

Mihai Eminescu (1850-1889). Eminescu, Mihai. *Luceafărul = Večernja zvijezda*, Zagreb, Školske novine, 1995., str. 5-9.

Neki apelativi i vlastita imena istrorumunjskog podrijetla u središnjoj Istri. *Folia onomastica Croatica*, 4, str. 75-87.

1996.

„Bijedni novak“ – prijevod Chateaubriandova „Renée“ od fra Grge Martića. Fra Grgo Martić i njegovo doba. Zbornik radova znanstvenog skupa, uredničko vijeće Jadranka Bušić-Pešorda, Zvonimir Marić, Stipe Kraljević, Zagreb, Zavičajni klub Posušje, Alfa, 1996., str. 193-202.

François Rabelais. Rabelais, François. *Gargantua*, Zagreb, Matica hrvatska, 1996., str. 207-211.

Predgovor = Préface. Dayre, Jean; Deanović, Mirko; Maixner, Rudolf. *Hrvatsko-francuski rječnik.* Pretisak, Zagreb, Dominović, 1996., str. V-VIII.

1997.

XIV. *Sprachkontakte in Südosteuropa = Language Contacts in Southeastern Europe = Contacts linguistiques en Europe du Sud-Est. Bosnie-Herzégovine. Kontakt-linguistik = Contact Linguistics = Linguistique de contact*, 2, uredili Hans Goebel... [et al.], Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1997., str. 1434-1442.

Katolička crkva u Hrvatskoj i nadbiskup Stepinac u arhivskoj građi Francuskoga konzulata u Zagrebu 1941.-1944. *Croatica Christiana periodica*, XXI, 40, str. 75-84.

Stanovništvo. Jezični sastav. *Atlas Europe*, glavni urednik Mladen Klemenčić, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1997., str. 118-125.

1998.

Bosanski Židovi u Zagrebu nakon okupacije Bosne 1878. do 1941. godine. Dva stoljeća povijesti i kulture Židova u Zagrebu i Hrvatskoj, Zagreb, Židovska općina, 1998., str. 84-91.

Istrorumunjsko-hrvatski rječnik (s gramatikom i tekstovima). Pula, Znanstvena udruga Mediteran, 1998.

La langue croate. Castellan, Georges; Vidan, Gabrijela. *La Croatie*, Paris, Presses Universitaires de France, 1998., str. 11-15.

Leksičke podudarnosti veljotskoga i rumunjskoga. *Folia onomastica Croatica*, 7, str. 141-151.

Predgovor = Prolusione. Filipi, Goran; Buršić-Giudici, Barbara. *Istriotski lingvistički atlas = Atlante linguistico istrioto*, Pula, Znanstvena udruga Mediteran, 1998., str. 7-13.

Preispitati naslijeđene oblike. Kolo. *Časopis Matice hrvatske*, VIII, izvanredno izd., str. 363-365.

Die sprachliche Landkarte des Mittelmeerraumes und sprachliche Kontakte am Mittelmeer. *Kulturraum Mittelmeer. Fremdsprachenlehren und -lernen im Schnittpunkt unterschiedlicher Kulturen.* 3. *Zagreber Konferenz Gegenwart und Zukunft des Deutschunterrichts*, 5.-7. 11. 1998, Zagreb, Kroatischer Deutschlehrerverband, 1998., str. 30-39.

1999.

AA. VV. *“Studi italianistici e comparatistici in onore di Mate Zorić / Talijanističke i komparatističke studije u čast Mati Zoriću”, a cura di Sanja Roić, ed. Odsjek za talijanski jezik i književnost Filozofskog fakulteta, Zagreb, 1999, 500 pp. Studia Romanica et Anglica Zagrabienis, XLIV, str. 302-304.*

La carta linguistica della Croazia. *Introduzione allo studio della lingua, letteratura e cultura croata = Uvod u studij hrvatskoga jezika, književnosti i kul-*

- ture = Uvod u študij hrvaškoga jezika, literature in kulture, a cura di Fedora Ferluga Petronio, Udine, Forum, 1999., str. 117-124.
- Jezik Sefarda*. Novi Omanut. Prilog židovskoj povijesti i kulturi, 34-35, str. 7-9.
- Put do Hrvatske enciklopedije*. Hrvatski iseljenički zbornik 2000., urednik Vesna Kukavica, Zagreb, Hrvatska matica iseljenika, 1999., str. 127-132.
- Rasprava*. Norme i normiranje hrvatskoga standardnoga jezika, priredio Marko Samardžija, Zagreb, Matica hrvatska, 1999., str. 308-309, 330-334, 351.
- Samo neznalice daju konačne i neosporne odgovore*. Vijenac, VII, 148, 4. studenoga 1999., str. 28.
- Stvarne i moguće srodnosti gruzijskoga jezika*. Kolo. Časopis Matice hrvatske, IX, 1, str. 251-258.
- Židovski prinos europskoj i američkoj lingvistici XIX. i XX. stoljeća*. Novi Omanut. Prilog židovskoj povijesti i kulturi, 32-33, str. 7-9.
- afrikaans, afrikanderski ili burski jezik*. Hrvatska enciklopedija. 1, A-Bd, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999., str. 60.
- Ainu*. Jezik. Hrvatska enciklopedija. 1, A-Bd, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999., str. 81.
- Albanci*. Jezik. Hrvatska enciklopedija. 1, A-Bd, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999., str. 115-116.
- Aleuti*. Jezik. Hrvatska enciklopedija. 1, A-Bd, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999., str. 142.
- Amiot, Jean Joseph Marie*. Hrvatska enciklopedija. 1, A-Bd, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999., str. 211.
- anglonormanski jezik*. Hrvatska enciklopedija. 1, A-Bd, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999., str. 255.
- Arumunji*. Jezik. Hrvatska enciklopedija. 1, A-Bd, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999., str. 401.
- Ascoli, Graziadio Isaia*. Hrvatska enciklopedija. 1, A-Bd, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999., str. 403.
- asterisk*. Hrvatska enciklopedija. 1, A-Bd, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999., str. 414.
- austroazijski jezici*. Hrvatska enciklopedija. 1, A-Bd, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999., str. 474.
- austronezijski jezici*. Hrvatska enciklopedija. 1, A-Bd, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999., str. 474.
- Azkue, Resurrección María de*. Hrvatska enciklopedija. 1, A-Bd, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999., str. 515.
- Bally, Charles*. Hrvatska enciklopedija. 1, A-Bd, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999., str. 580.
- Bărbulescu, Ilie*. Hrvatska enciklopedija. 1, A-Bd, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999., str. 616.
- Bartoli, Matteo Giulio*. Hrvatska enciklopedija. 1, A-Bd, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999., str. 640.

Bartsch, Karl. Hrvatska enciklopedija. 1, A-Bd, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999., str. 642.

Baski. Jezik. Hrvatska enciklopedija. 1, A-Bd, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999., str. 647-648.

Vončina, Josip. Krležijana. 2, M-Ž, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 1999., str. 511.

2000.

Jezične skupine bez vlastitih institucija i pitanja kulture i izobrazbe na njihovu jeziku. Kultura, etničnost, identitet, priredila Jadranka Čačić-Kumpes, Zagreb, Institut za migracije i narodnosti, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, 1999., str. 251-259.

Jezik kao napeta i duhovita priča. Tomislav Ladan, „Riječi. Značenje, uporaba, podrijetlo“, ABC naklada, Zagreb, 2000, XXIV+1110 str. Vijenac, VIII, 166, 13. srpnja 2000., str. 8.

Predgovor. Saussure, Ferdinand de. Tečaj opće lingvistike, Zagreb, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2000., str. 5-9.

Približavanje odgovoru. Danijel Alerić, „Najstarija zagrebačka tajna. Problem imena i starosti grada Zagreba“, Matica hrvatska, Zagreb, 2000. Vijenac, VIII, 171, 21. rujna 2000., str. 6.

Smisao i granice lektorskoga posla. Vijenac, VIII, 158, 23. ožujka 2000., str. 19.

Urednikov uvodnik. Ladan, Tomislav. Riječi. Značenje, uporaba, podrijetlo, Zagreb, ABC naklada, 2000., str. V-X.

beach-la-mar. Hrvatska enciklopedija. 2, Be-Da, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2000., str. 1.

Bec, Pierre. Hrvatska enciklopedija. 2, Be-Da, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2000., str. 5.

Beludži (Baloči). Jezik. Hrvatska enciklopedija. 2, Be-Da, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2000., str. 40.

Benveniste, Émile. Hrvatska enciklopedija. 2, Be-Da, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2000., str. 56.

Bertoni, Giulio. Hrvatska enciklopedija. 2, Be-Da, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2000., str. 82.

binarizam. Hrvatska enciklopedija. 2, Be-Da, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2000., str. 124.

Bonfante, Giuliano. Hrvatska enciklopedija. 2, Be-Da, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2000., str. 229.

brahui (brahujski jezik). Hrvatska enciklopedija. 2, Be-Da, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2000., str. 294.

Bréal, Michel (Alfred). Hrvatska enciklopedija. 2, Be-Da, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2000., str. 316.

Bretonci. Jezik. Hrvatska enciklopedija. 2, Be-Da, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2000., str. 322.

- Burjati. Jezik.* Hrvatska enciklopedija. 2, Be-Da, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2000., str. 410.
- burušaski ili buriški jezik.* Hrvatska enciklopedija. 2, Be-Da, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2000., str. 416.
- Çabej, Eqrem.* Hrvatska enciklopedija. 2, Be-Da, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2000., str. 431.
- Capidan, Theodor.* Hrvatska enciklopedija. 2, Be-Da, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2000., str. 449.
- Collinder, Björn (Torbjörn).* Hrvatska enciklopedija. 2, Be-Da, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2000., str. 569.
- Coromines, Joan (španj. Corominas, Juan).* Hrvatska enciklopedija. 2, Be-Da, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2000., str. 587.
- Coseriu, Eugenio (rum. Coșeriu, Eugen).* Hrvatska enciklopedija. 2, Be-Da, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2000., str. 592.

2001.

- Ferdinand de Saussure i strukturalizam.* Uvod u lingvistiku, priredila Zrinjka Glovacki-Bernardi, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 75-153.
- Jadranska lingvistička Biblija.* Žarko Muljačić, „Das Dalmatische. Studien zu einer untergegangenen Sprache (Dalmatski. Studije o jednome nestalom jeziku)“, u nizu *Quellen und Beiträge zur kroatischen Kulturgeschichte, Vrela i prinosi za hrvatsku kulturnu povijest*, 10, Böhlau Verlag, Köln/Weimar/Beč, 2000. Vijenac, IX, 181, 8. veljače 2001., str. 11.
- Lingvistička geografija i srodne metode.* Uvod u lingvistiku, priredila Zrinjka Glovacki-Bernardi, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 53-74.
- Uz osamdeseti rođendan akademika Vojmira Vinje.* Folia onomastica Croatica, 10, str. 261-264.
- Darmesteter, Arsène.* Hrvatska enciklopedija. 3, Da-Fo, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2001., str. 34.
- Darmesteter, James.* Hrvatska enciklopedija. 3, Da-Fo, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2001., str. 34.
- Dauzat, Albert.* Hrvatska enciklopedija. 3, Da-Fo, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2001., str. 39.
- De Groot, Albert Willem.* Hrvatska enciklopedija. 3, Da-Fo, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2001., str. 56.
- De Gubernatis, Angelo.* Hrvatska enciklopedija. 3, Da-Fo, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2001., str. 56.
- dekodiranje.* Hrvatska enciklopedija. 3, Da-Fo, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2001., str. 61.
- Densușianu, Ovid.* Hrvatska enciklopedija. 3, Da-Fo, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2001., str. 85.
- Devoto, Giacomo.* Hrvatska enciklopedija. 3, Da-Fo, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2001., str. 112.

- De Vries, Jan.* Hrvatska enciklopedija. 3, Da-Fo, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2001., str. 112.
- diskontinuirani označitelj.* Hrvatska enciklopedija. 3, Da-Fo, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2001., str. 160.
- diskretan.* Hrvatska enciklopedija. 3, Da-Fo, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2001., str. 161.
- Drăganu, Nicolae.* Hrvatska enciklopedija. 3, Da-Fo, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2001., str. 233.
- dvostruka artikulacija jezika.* Hrvatska enciklopedija. 3, Da-Fo, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2001., str. 325.
- ekonomija, jezična (jezična ekonomičnost).* Hrvatska enciklopedija. 3, Da-Fo, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2001., str. 380.
- elbasansko pismo.* Hrvatska enciklopedija. 3, Da-Fo, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2001., str. 401.
- Ernout, Alfred.* Hrvatska enciklopedija. 3, Da-Fo, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2001., str. 501.
- forma i supstancija.* Hrvatska enciklopedija. 3, Da-Fo, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2001., str. 703.
- Fouché, Pierre.* Hrvatska enciklopedija. 3, Da-Fo, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2001., str. 720.
- Aguirre, Domingo.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 10.
- Aguirre, José María.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 10.
- Alomar, Gabriel.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 26.
- Biert, Cla.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 120.
- Cantarutti, Novella Aurora.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 184.
- Cantoni, Aurelio.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 185.
- Carner, Josep.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 190.
- Català, Victor.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 199-200.
- Charles d'Orléans.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 210-211.
- Chartier, Alain.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 211.
- Espriu, Salvador.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 324.
- Folc i Camarasa, Ramon.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 343.

- Fontana, Gian.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 344.
- Froissart, Jean.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 359.
- Guimerà, Angel.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 419.
- Halter, Toni.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 430.
- Iglesias, Ignaci.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 490-491.
- La Boétie, Étienne de.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 595.
- Lansel, Peider.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 604.
- La Sal(l)e, Antoine de.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 606-607.
- Llull, Ramon.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 633-634.
- Maragall i Gorina, Joan.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 676-677.
- March, Ausiàs.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 678.
- Margareta Navarska ili Angoulêmeška.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 680.
- Martorell, Joanot.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 690.
- Metge, Bernat.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 707-708.
- Montaigne, Michel Eyquem de.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 729.
- Muoth, Giachen Caspar.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 746-747.
- Oller i Moragues, Narcis.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 787.
- Ormaechea, Nicolás de.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 791.
- Ors i Rovira, Eugeni d'.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 791.
- Pasolini, Pier Paolo.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 810.
- Peer, Andri.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 817.
- Percoto, Caterina.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 820.

- Pla i Casadevall, Josep.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 835.
- Rabelais, François.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 875-876.
- Riba Bracon, Carles.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 889-890.
- Roig, Jaume.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 904.
- Russinyol i Prats, Santiago.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 918-919.
- Sagarra i Castellarnau, Josep Maria de.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 928.
- Salvat-Papasseit, Joan.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 934.
- Sant Jordi, Jordi de.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 938.
- Soldevilla, Carles.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 993-994.
- Verdaguer i Santaló, Jacint.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 1106-1107.
- Villon, François.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 1119.
- Zorut(t), Pieri.* Leksikon stranih pisaca, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2001., str. 1177.

2002.

- francijski dijalekt.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 5.
- Francuzi. Jezik.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 17-18.
- frankofonske zemlje ili frankofonija.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 38.
- frankoprovansalski jezik.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 38.
- Frei, Henri.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 46.
- funkcija.* 4. U *lingvistici*. Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 70-71.
- funkcionalizam.* 2. Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 71.
- funkcionalni učinak.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 72.
- funktiv.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 72.

- Furlani. Furlanski jezik.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 73.
- Galicijski ili Galjezi. Jezik.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 95.
- galicizam.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 95.
- galo-italski ili galo-talijanski dijalekti.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 100.
- galaromanski jezici.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 100-101.
- Garde, Paul.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 118.
- Gaskonja. Gaskonjski.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 122.
- Gauthiot, Robert.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 129.
- geminate.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 142.
- Gillieron, Jules.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 190.
- glas. 2. U lingvistici.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 209-211.
- glosematika.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 235.
- Gombocz, Zoltán.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 261.
- Gostl, Igor.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 281.
- Grammont, Maurice.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 320.
- Graur, Alexandru.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 327.
- Grégoire, Henri.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 353.
- grižunski.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 370.
- Guberina, Petar.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 393.
- Guillaume, Gustave.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 399.
- Hardouin, Jean.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 466.
- hispanistika.* Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 586.

hispanizam. Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 586.

Hjeltslev, Louis Trolle. Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 594.

holofraza. Hrvatska enciklopedija. 4, Fr-Ht, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2002., str. 611.

Arbanasi-Albanisch. Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens. 10, Klagenfurt, Wieser Verlag, 2002. str. 67-70.

2003.

Leksikon ne smije biti „Liber vanitatum“. Bašić, Stanko. Razgovorom prema životu. Hrvatske povijesne teme, Zadar, HKD Napredak, Podružnica, 2003., str. 229-237.

iberoromanski jezici. Hrvatska enciklopedija. 5, Hu-Km, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2003., str. 29.

idealističko-estetička lingvistika. Hrvatska enciklopedija. 5, Hu-Km, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2003., str. 35.

interferencija. 2. Hrvatska enciklopedija. 5, Hu-Km, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2003., str. 134-135.

interlingvistika. Hrvatska enciklopedija. 5, Hu-Km, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2003., str. 136.

istroromanski (istriotski) jezik. Hrvatska enciklopedija. 5, Hu-Km, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2003., str. 200.

istrorumunjski. Hrvatska enciklopedija. 5, Hu-Km, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2003., str. 200-201.

Jernej, Josip. Hrvatska enciklopedija. 5, Hu-Km, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2003., str. 343.

jezik. Hrvatska enciklopedija. 5, Hu-Km, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2003., str. 353-354.

jezikoslovlje (lingvistika). Hrvatska enciklopedija. 5, Hu-Km, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2003., str. 354-356.

jidiš. Hrvatska enciklopedija. 5, Hu-Km, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2003., str. 358-359.

Jokl, Norbert. Hrvatska enciklopedija. 5, Hu-Km, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2003., str. 369.

kanal. 1. *U fonetici*. Hrvatska enciklopedija. 5, Hu-Km, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2003., str. 482.

kataliza. 1. *U glosematici*. Hrvatska enciklopedija. 5, Hu-Km, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2003., str. 559.

Katalonci. Jezik. Hrvatska enciklopedija. 5, Hu-Km, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2003., str. 561.

2004.

Deminutivi osobnih imena izvedeni s pomoću višestrukoga sufiksa kao kompenzacija za vokativ u jednom kajkavskom govoru. Folia onomastica Croatica, 12-13, str. 289-298.

François Rabelais i njegovo djelo. Rabelais, François. Gargantua i Pantagruel, Zagreb, Matica hrvatska 2004., str. 5-20.

Izazovi globalizacije i hrvatski jezični standard. Forum, XLIII, 75, 1-3, str. 19-25.

Izazovi globalizacije i hrvatski jezični standard. Jezik. Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika, LI, 2, str. 60-66.

Izazovi globalizacije i hrvatski jezični standard. Predavanja održana u Hrvatskoj akademiji, 73, str. 57-67.

Predgovor = Préface. Maixner, Rudolf. Francusko-hrvatski, hrvatsko-francuski rječnik = Dictionnaire français-croate, croate-français, Zagreb, Dominić, 2004., str. VII-XI.

kod. Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 22.

komplement. 2. *U gramatici.* Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 75.

komutacija. Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 81.

kontekst. Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 113.

korelacija. 6. *U nazivu i pojmovlju Praške fonološke škole.* Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 155-156.

korzički jezik. Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 171.

korpus. 3. *U jezikoslovlju.* Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 168.

kreativnost. 2. *U lingvistici.* Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 241.

kvantifikator. Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 376.

ladino. Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 394.

ladinski. Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 394-395.

Lafont, René. Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 398.

Lafont, Robert. Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 398.

Lancelot, Claude. Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 416.

- langue d'oc*. Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 424.
- langue d'oïl*. Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 424.
- Lapesa, Rafael*. Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 431.
- Larousse, Pierre*. Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 434.
- Lassen, Christian*. Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 441.
- leksija*. Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 494.
- leksikon (enciklopedijski rječnik)*. Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 500-501.
- Lévi-Strauss, Claude*. Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 537.
- Löfstedt, Einar*. Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 620.
- Lombard, Alf*. Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 630.
- luksemburški (leceburški)*. Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 685.
- Luzitanci. Jezik*. Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 698.
- luzofonske zemlje*. Hrvatska enciklopedija. 6, Kn-Mak, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2004., str. 698.
- Atlantida*. Leksikon svjetske književnosti. Djela, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2004., str. 23-24.
- Curial i Güelfa*. Leksikon svjetske književnosti. Djela, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2004., str. 79.
- Farsa o meštru (odvojetniku) Pathelinu*. Leksikon svjetske književnosti. Djela, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2004., str. 159-160.
- Gargantuin život*. Leksikon svjetske književnosti. Djela, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2004., str. 173-174.
- Knjiga o Evastu i Blanquerni*. Leksikon svjetske književnosti. Djela, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2004., str. 281-282.
- Mali Ivan od Saintréa*. Leksikon svjetske književnosti. Djela, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2004., str. 345-346.
- Ogledi*. Leksikon svjetske književnosti. Djela, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2004., str. 417-418.
- Pantagruel*. Leksikon svjetske književnosti. Djela, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2004., str. 445-446.

- Pjesma o Rolandu*. Leksikon svjetske književnosti. Djela, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2004., str. 470.
- Roman o Liscu Renardu*. Leksikon svjetske književnosti. Djela, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2004., str. 568-569.
- Roman o Ruži*. Leksikon svjetske književnosti. Djela, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2004., str. 569.
- San*. Leksikon svjetske književnosti. Djela, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2004., str. 580.
- Tirant lo Blanc*. Leksikon svjetske književnosti. Djela, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2004., str. 656.
- Velika oporuka*. Leksikon svjetske književnosti. Djela, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2004., str. 694.
- Zrcalo*. Leksikon svjetske književnosti. Djela, glavna urednica Dunja Detoni-Dujmić, Zagreb, Školska knjiga, 2004., str. 735.

2005.

- Josip Jernej (Gorizia, 7 luglio 1909 – Zagreb, 20 marzo 2005). In *memoriam*. Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia, L, str. 221-224.
- Marius Sala, "From Latin to Romanian", *Mississippi*, 2005. Suvremena lingvistika, LIX-LX, 1-2, str. 134-138.
- Marius Sala, "From Latin to Romanian", *Mississippi*, 2005. (prijevod s rumunjskoga knjige "De la latină la română", București, 1998). *Filologija*, 44, str. 126-130.
- Milan Mihaljević, "Slavenska poredbena gramatika", 1. dio. "Uvod i fonologija", Zagreb, 2002. (XII+242 str.). Suvremena lingvistika, LIX-LX, 1-2, str. 153-156.
- Novi svezak "Rječnika hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika". ("Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika". Knjiga 4., svezak 10 (Pednić-poniznomolben), urednik: akad. Radoslav Katičić; redaktori: Nada Vajs glavni redaktor, Anita Celinić, Vesna Zečević; obrađivači: Anita Celinić, Ivan Kalinski, Zrnka Meštrović, Vesna Zečević), HAZU i Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2005.). *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 31, str. 523-525.
- Revue des études slaves: Dossier*. (*Revue des études slaves*, Tome soixante-quinzième, Fascicule 1, Dossier: Points de vue croisés sur le serbo-croate (bosniaque, croate, monténégrin, serbe), Paris, 2004.). *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 31, str. 511-522.
- Smisao i granice lektorskoga posla*. Jezik na križu, križ na jeziku. Lektori i jezična kultura, priredila Jelena Hekman, Zagreb, Matica hrvatska, 2005., str. 125-134.
- Vojmir Vinja, "Jadranske etimologije. Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku". Knjiga I, A-H, Zagreb, 1998 (243 str.); Knjiga II, I-Pa, Zagreb, 2003 (303 str.); Knjiga III, Pe-Ž, Zagreb, 2004 (486 str.). *Filologija*, 44, str. 117-125.

- Vojmir Vinja, „Jadranske etimologije. Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku“. Knjiga I, A-H, Zagreb, 1998 (243 str.); Knjiga II, I-Pa, Zagreb, 2003 (303 str.); Knjiga III, Pe-Ž, Zagreb, 2004 (486 str.). Suvremena lingvistika, LIX-LX, 1-2, str. 138-142.
- Marouzeau, Jules. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 92.
- Maspéro, Gaston. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 122.
- Matasović, Ranko. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 129.
- Mazon, André. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 163.
- Meillet, Antoine. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 198.
- Meinhof, Carl. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 198.
- Menahem ben Saruq. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 220.
- Menéndez Pidal. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 226.
- Meringer, Rudolf. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 235.
- metajezik. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 253.
- metalingvistika. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 253-254.
- Meyer, Gustav. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 271.
- Meyer, Paul. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 271-272.
- Meyer Lübke, Wilhelm. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 272.
- Mihăescu, Haralambie. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 289.
- Moldavci. Jezik. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 406.
- monem. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 419.
- motivacija. 3. Motivacija ili motiviranost jezičnoga znaka. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 480.
- Mounin, Georges. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 485.
- Müllenhoff, Karl. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 510.

- Müller, Max. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 511.
- Muljačić, Žarko. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 514-515.
- Mussafia, Adolfo. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 531.
- Navarro Tomás, Tomás. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 607.
- Nebrija, Elio Antonio de. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 614.
- Németh, Gyula (Julius). Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 627.
- neolingvistika. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 630.
- noem. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 726.
- Nöldeke, Theodor. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 730.
- normanski ili normandijski dijalekt. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 738.
- notacija. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 753.
- nula. 2. U lingvistici. Hrvatska enciklopedija. 7, Mal-Nj, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2005., str. 792-793.

2006.

- Akademik Petar Guberina (22. svibnja 1913. – 22. siječnja 2005.). Petar Guberina 1913. – 2005., Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2006., str. 13-23.
- Hrvatski jezik i Europa. Jezik. Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika, LIII, 3, str. 87-96.
- Ivo Škarić: „Hrvatski govorili!“, Zagreb: Školska knjiga, 2006. Govor, XXIII, 2, str. 189-195.
- Predgovor. Ladan, Tomislav. Etymologicon, Zagreb, Masmedia, 2006., str. XIII-XXI.
- Roland u franačkoj povijesti i njegov lik u starofrancuskoj književnoj legendi = Die Gestalt des Roland in der fränkischen Geschichte und in der altfranzösischen literarischen Legende = Le personnage de Roland dans l'histoire des Francs et dans la littérature française du Moyen Âge = Rolando nella storia dei Franchi e la sua figura nella leggenda letteraria paleofrancese = Roland in Frankish History and his Character in Early French Literature. Orlandovi europski putovi = Rolands europäische Wege = Les sentiers européens de Roland = I sentieri europei di Orlando = Roland's European Paths, glav-

- na urednica Adriana Kremenjaš-Daničić, Dubrovnik, Europski dom Dubrovnik, 2006., str. 59-91.
- Oblak, Vatroslav*. Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 13.
- okcitanski jezik*. Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 58.
- Oppert, Jules (Julius)*. Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 112.
- opozicija*. 2. *U lingvistici*. Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 111-112.
- Oseti. Književnost*. Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 155.
- Pagliaro, Antonino*. Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 211.
- Papahagi, Tache*. Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 263.
- paradigma*. Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 277.
- paradigmatski odnosi*. Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 277.
- parafraza*. Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 278.
- parataksa*. Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 283.
- parenteza*. Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 285.
- Paris, Gaston*. Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 287.
- paronim*. Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 300.
- particip*. Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 303.
- Passy, Paul*. Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 313.
- Pellegrini, Giovan Battista*. Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 369.
- perfekt*. Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 386-387.
- perfektiv*. Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 387.
- permutacija*. Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 398.
- Petrovici, Emil*. Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 439.

- Philippide, Alexandru.* Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 447.
- Pictet, Adolphe.* Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 454.
- Pisani, Vittore.* Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 482.
- pisani jezik.* Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 482.
- plerem.* Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 521-522.
- pluskvamperfekt.* Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 542.
- pojam. 1. U lingvistici.* Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 565.
- poluvokal.* Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 624.
- pomoćni jezik.* Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 644.
- Pop, Sever.* Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 655-656.
- Popovici, Iosif.* Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 659.
- Portugalci. Jezik.* Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 679-681.
- posuđenica.* Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 694.
- Praga, Giuseppe.* Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 721.
- Praška škola.* Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 725-726.
- pravilo.* Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 731.
- prazne riječi.* Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 740.
- predikat.* Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 743-744.
- preispisivanje.* Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 752.
- preterit.* Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 766.
- prezent.* Hrvatska enciklopedija. 8, O-Pre, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2006., str. 771.

2007.

Ferdinand de Saussure i strukturalizam. Uvod u lingvistiku, priredila Zrinjka Glovacki-Bernardi, II., prošireno izdanje, Zagreb, Školska knjiga, 2007., str. 99-178.

Lingvistička geografija i srodne metode. Uvod u lingvistiku, priredila Zrinjka Glovacki-Bernardi, II., prošireno izdanje, Zagreb, Školska knjiga, 2007., str. 53-75.

Pavao Tekavčić (Zagabria, 23 agosto 1931 – 19 marzo 2007). In memoriam. *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia*, LII, str. 337-344.

Predgovor. Babić, Stjepan... [et al.]. *Glasovi i oblici hrvatskoga književnoga jezika*, Zagreb, Nakladni zavod Globus, 2007., str. 13-14.

U spomen akademiku Vojmiru Vinji (Dubrovnik, 12. XI. 1921. – Zagreb, 15. VI. 2007.). *Jezik. Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, LIV, 4, str. 121-123.

primarne funkcije monema u rečenici. *Hrvatska enciklopedija*. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 10.

Provansa. *Jezik*. *Hrvatska enciklopedija*. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 62.

Pulgram, Ernst. *Hrvatska enciklopedija*. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 97.

Pușcariu, Sextil. *Hrvatska enciklopedija*. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 107.

Putanec, Valentin. *Hrvatska enciklopedija*. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 111.

Ramus, Petrus. *Hrvatska enciklopedija*. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 191.

Raynouard, François Juste Marie. *Hrvatska enciklopedija*. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 226.

Retoromani. *Jezik*. *Hrvatska enciklopedija*. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 304.

Reuchlin, Johannes. *Hrvatska enciklopedija*. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 306.

Robert, Paul. *Hrvatska enciklopedija*. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 381.

Rohlf, Gerhard. *Hrvatska enciklopedija*. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 399.

Romani. *Romanski jezici*. *Hrvatska enciklopedija*. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 408-409.

Romanija. *Hrvatska enciklopedija*. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 409.

romanistika. *Hrvatska enciklopedija*. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 414.

- romanizam*. Hrvatska enciklopedija. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 414.
- Rosetti, Alexandru*. Hrvatska enciklopedija. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 430.
- Rousselot, Jean-Pierre*. Hrvatska enciklopedija. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 445.
- rumončki*. Hrvatska enciklopedija. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 469.
- Rumunji*. Jezik. Hrvatska enciklopedija. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 469.
- Șăineanu, Lazăr*. Hrvatska enciklopedija. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 532.
- Sala, Marius*. Hrvatska enciklopedija. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 541-542.
- Sandfeld, Kristian*. Hrvatska enciklopedija. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 569.
- Sardinija*. *Sardski jezik*. Hrvatska enciklopedija. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 592-593.
- Saussure, Ferdinand de*. Hrvatska enciklopedija. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 609.
- Sechehayé, Albert*. Hrvatska enciklopedija. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 657.
- Silvestre de Sacy, Antoine Isaac*. Hrvatska enciklopedija. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 752.
- Skok, Petar*. Hrvatska enciklopedija. 9, Pri-Sk, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2007., str. 831-832.

2008.

- Claude Simon*. Simon, Claude. Flandrijska cesta, Zagreb, Matica hrvatska 2008., str. 247-254.
- Hrvatski jezik i Europa*. Babićev zbornik. O 80. obljetnici života, urednik-priređivač Slavko Mirković, Slavonski Brod, Ogranak Matice hrvatske, 2008., str. 303-314.
- Hrvatski prezimenik: ogledalo hrvatske kulturne i jezične baštine*. Franjo Maletić i Petar Šimunović (priređivači) „Hrvatski prezimenik. Pučanstvo Republike Hrvatske na početku 21. stoljeća“, I-III Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2008. Folia onomastica Croatica, 17, str. 185-190.
- Pogovor*. Wiesler, Neda. Tekstom kroz ples. Židovskim plesom prema povijesti i tradiciji, Zagreb, Kulturno društvo Miroslav Šalom Freiburger, 2008., str. 153-155.
- Vojmir Vinja (1921. – 2007.)*. Ljetopis Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti za godinu 2007., 111, str. 517-520.

- Vojmir Vinja* (*Dubrovnik*, 12. XI. 1921 – *Zagreb*, 15. VI. 2007). *In memoriam*. *Studia Romanica et Anglica Zagrabienisia*, LIII, str. 379-389.
- sociološka škola*. Hrvatska enciklopedija. 10, Sl-To, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2008., str. 82.
- starofrancuski*. Hrvatska enciklopedija. 10, Sl-To, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2008., str. 224.
- Straka, Georges*. Hrvatska enciklopedija. 10, Sl-To, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2008., str. 277.
- struktura*. Hrvatska enciklopedija. 10, Sl-To, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2008., str. 300-301.
- strukturalizam*. 1. *U lingvistici*. Hrvatska enciklopedija. 10, Sl-To, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2008., str. 301-302.
- superstrat*. Hrvatska enciklopedija. 10, Sl-To, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2008., str. 347.
- supstancija*. Hrvatska enciklopedija. 10, Sl-To, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2008., str. 352.
- supstrat*. Hrvatska enciklopedija. 10, Sl-To, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2008., str. 352.
- Španjolci*. *Jezik*. Hrvatska enciklopedija. 10, Sl-To, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2008., str. 506-507.
- Španjolska folklorna škola*. Hrvatska enciklopedija. 10, Sl-To, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2008., str. 523.
- Švicarci*. *Jezici*. Hrvatska enciklopedija. 10, Sl-To, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2008., str. 572.
- Tagliavini, Carlo*. Hrvatska enciklopedija. 10, Sl-To, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2008., str. 594.
- Talijani*. *Jezik*. Hrvatska enciklopedija. 10, Sl-To, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2008., str. 608-609.
- Tekavčić, Pavao*. Hrvatska enciklopedija. 10, Sl-To, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2008., str. 667.
- Terracini, Benvenuto Aronne*. Hrvatska enciklopedija. 10, Sl-To, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2008., str. 717.
- Tesnière, Lucien*. Hrvatska enciklopedija. 10, Sl-To, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2008., str. 719-720.
- Thureau-Dangin, François*. Hrvatska enciklopedija. 10, Sl-To, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2008., str. 738-739.

2009.

- Milena Žic Fuchs*, „Kognitivna lingvistika i jezične strukture: engleski present perfect“, *Biblioteka Jezični priručnici*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2009. (235 str.). *Suvremena lingvistika*, XXXV, 68, str. 371-376.
- O položaju i zaštiti hrvatskoga jezika*. *Jezik*. Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika, LVI, 3, str. 93-99.

- Proslav.* Herman Dalmatin = Hermannus Dalmata. De indagatione cordis = O preispitivanju srca, priredio Alojz Čubelić, Zagreb, Kršćanska sadašnjost, 2009., str. 5-6.
- Roman Jakobson*, „O jeziku“. Priredile Linda R. Waugh i Monique Monville-Burston. S engleskoga preveo Damjan Lalović. Biblioteka Thesaurus, 3. knjiga. Disput, Zagreb, 2008. Suvremena lingvistika, XXXV, 68, str. 377-380.
- Urednikov uvodnik.* Ladan, Tomislav. Život riječi. Etimologija i uporaba, Zagreb, Novela, 2009., str. 5-12.
- Žarko Muljačić 2. X. 1922. – 6. VIII. 2009. In memoriam. Filologija, 53, str. 117-124.
- Žarko Muljačić (Split, 2. oktobra 1922 – Zagreb, 6. agosto 2009). In memoriam. Studia Romanica et Anglicana Zagrabiensia, LIV, 363-371.
- Žarko Muljačić (Split, 2. listopada 1922. – Zagreb, 7. kolovoza 2009.). U spomen. Jezik. Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika, LVI, 5, str. 197-198.
- Žarko Muljačić: „Problemi manjinskih jezika u romanskim državama u Europi“, Rijeka: Maveda, 2008., 223 str. Filologija, 52, str. 135-138.
- Trier, Jost. Hrvatska enciklopedija. 11, Tr-Ž, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2009., str. 40-41.
- Trombetti, Alfredo. Hrvatska enciklopedija. 11, Tr-Ž, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2009., str. 63.
- Udina, Antonio. Hrvatska enciklopedija. 11, Tr-Ž, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2009., str. 145.
- Uhlenbeck, Christianus Cornelius. Hrvatska enciklopedija. 11, Tr-Ž, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2009., str. 160.
- Ujguri. Jezik. Hrvatska enciklopedija. 11, Tr-Ž, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2009., str. 166.
- Väänänen, Veikko. Hrvatska enciklopedija. 11, Tr-Ž, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2009., str. 250.
- Vaillant, André. Hrvatska enciklopedija. 11, Tr-Ž, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2009., str. 256.
- Vaugelas, Claude Favre de. Hrvatska enciklopedija. 11, Tr-Ž, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2009., str. 302.
- veljotski. Hrvatska enciklopedija. 11, Tr-Ž, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2009., str. 331.
- Vendryes, Joseph. Hrvatska enciklopedija. 11, Tr-Ž, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2009., str. 332.
- Villon, François. Hrvatska enciklopedija. 11, Tr-Ž, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2009., str. 397-398.
- Vinja, Vojmir. Hrvatska enciklopedija. 11, Tr-Ž, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2009., str. 409.
- virtualan. Hrvatska enciklopedija. 11, Tr-Ž, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2009., str. 415.
- Vlasi. Hrvatska enciklopedija. 11, Tr-Ž, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2009., str. 453.

- vrijednost*. 4. U *linguistici*. Hrvatska enciklopedija. 11, Tr-Ž, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2009., str. 515.
- Ženevska škola*. Hrvatska enciklopedija. 11, Tr-Ž, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2009., str. 810.
- Židovi*. Jezik. Hrvatska enciklopedija. 11, Tr-Ž, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2009., str. 824.
- židovskošpanjolski*. Hrvatska enciklopedija. 11, Tr-Ž, Zagreb, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 2009., str. 830-831.

2010.

100. broj „*Novog Omanuta*“. Novi Omanut. Prilog židovskoj povijesti i kulturi, 102, str. 1-2.
- Akademik Vojmir Vinja znanstvenik na nekoliko razboja*. Vojmir Vinja 1921. – 2007., urednik Petar Šimunović, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2010., str. 13-22.
- Franjo Iveković i Ivan Broz: „Rječnik hrvatskoga jezika“*. Zagreb, 1901. Svezak I., A-O (str. III-VIII, 1-951). Svezak II., P-Ž (str. 1-896). Pretisak: Zagreb, Naklada Dominović, 2009. Pogovor: Ivo Pranjković, „Iveković-Brozov Rječnik hrvatskoga jezika na početku 20. i na početku 21. stoljeća“, str. 885-896. *Filologija*, 54, str. 129-131.
- Ida Raffaelli: „Značenje kroz vrijeme. Poglavlja iz dijakronijske semantike“*. Zagreb, Naklada Disput, 2009., 315 str. *Filologija*, 54, str. 117-121.
- Pavao Ritter Vitezović: „Lexicon Latino-Illyricum“*. Svezak treći. Hrvatsko-latinski rječnik. Priredile i pogovor napisale Nada Vajs i Zrnka Meštrović. Zagreb, ArTresor naklada i Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2009., 1422 str. *Filologija*, 54, str. 123-127.
- Petar Šimunović: „Uvod u hrvatsko imenoslovlje“*. Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2009., 382 str. *Filologija*, 55, str. 159-164.
- Samir Bajrić, „Linguistique, cognition et didactique. Principes et exercices de linguistique-didactique“*, Presses de l'Université Paris-Sorbonne (PUPS), Paris, 2009, 301 str. *Suvremena lingvistika*, XXXVI, 70, str. 245-249.
- Znanstveni prinos profesora Radoslava Katičića na području opće lingvistike u zagrebačkom razdoblju njegova djelovanja. Uz 80. godišnjicu Radoslava Katičića*. *Suvremena lingvistika*, XXXVI, 70, str. 269-277.
- Žarko Muljačić (1922. – 2009.)*. Ljetopis Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti za godinu 2009., 113, str. 569-577.
- Deanović, Mirko*. Hrvatska književna enciklopedija. 1, A-Gl, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2010., str. 347.
- Filologija*. Hrvatska književna enciklopedija. 1, A-Gl, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2010., str. 535-537.
- Jernej, Josip*. Hrvatska književna enciklopedija. 2, Gl-Ma, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2010., str. 218.

Jonke, Ljudevit. Hrvatska književna enciklopedija. 2, Gl-Ma, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2010., str. 221.

Jurišić, Blaž. Hrvatska književna enciklopedija. 2, Gl-Ma, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2010., str. 235-236.

Klaić, Bratoljub. Hrvatska književna enciklopedija. 2, Gl-Ma, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2010., str. 305.

Lingvistika (Jezikoslovlje). Hrvatska književna enciklopedija. 2, Gl-Ma, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2010., str. 514-515.

2011.

130. godina od rođenja akademika Petra Skoka. Žumberačke novine, XX, 105, str. 12.

U spomen akademiku Branimiru Glavičiću Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti 24. siječnja 2011. Branimir Glavičić (Našice, 12. svibnja 1926. – Zadar, 10. siječnja 2010.). Branimir Glavičić 1926. – 2010., urednik August Kovačec, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2011., str. 9-10.

Eugenio Coseriu. *Lingvist, filozof i poliglot* (Mihăileni, Besarabija, 27. srpnja 1921. – Tübingen, 7. rujna 2002.). Coseriu, Eugenio. Teorija jezika i opća lingvistika. Pet studija, Zagreb, Disput, 2011., str. 265-276.

Hrvatski jezik u slobodnoj Hrvatskoj. Jezik. Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika, LVIII, 2, str. 46-49.

Nije vrijeme za sukob. Hrvatska revija, XI, 1, str. 78-81.

O jeziku kao žrtvi politike, kulturnom imperijalizmu i kaosu u lingvistici (za Europu smo niža rasa, a to se vidi i u odnosu prema hrvatskom jeziku). Večernji list, 28. svibnja 2011., str. 26-28.

Sto trideset godina od rođenja akademika Petra Skoka (Jurkovo selo, Žumberak, 1. ožujka 1881. – Zagreb, 3. veljače 1956.). Republika, LXVII, 5, str. 41-45.

Muljačić, Žarko. Hrvatska književna enciklopedija. 3, Ma-R, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2011., str. 151.

2012.

Branko Franolić (1925. – 2011.). Ljetopis Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti za godinu 2011., 115, str. 643-645.

De la cunoaşterea limbilor spre lingvistică. De ce am devenit lingvist? Omagiu academicianului Marius Sala, volumul îngrijit de Emanuela Timotin şi Ştefan Colceriu, Bucureşti, Univers Enciclopedic Gold, 2012., str. 181-188.

Denumirea "vlah" în unele limbi slave meridionale. Studia Linguistica et Philologica. Omagiu Profesorului Nicolae Saramandu la 70 de ani, ed. Manuela Nevaci, Bucureşti, Universităţii din Bucureşti, 2011., str. 443-448.

Grafija i izgovor staroprovansalskoga. Trubaduri, sastavili i predgovore napisali Zvonimir Mrkonjić i Mirko Tomasović, Zagreb, ArTresor naklada, 2012., str. 493-496.

Hrvatska danas – bez sustavne jezične politike. Kolo. Časopis Matice hrvatske, XXII, 5-6, str. 107-111.

In memoriam Josip Jernej (Gorizia, 7 luglio 1909 – Zagreb, 20 marzo 2005). Zbornik Međunarodnoga znanstvenog skupa u spomen na prof. dr. Josipa Jerneja (1909. – 2005.), Filozofski fakultet, Zagreb, 13. – 14. studenoga 2009., uredili = a cura di Maslina Ljubičić, Ivica Peša Matracki, Vinko Kovačić, Zagreb, FF press, 2012., str. 461-464.

Jezikoslovac Josip Vončina. Josip Vončina 1932. – 2010., uredio August Kovačec, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2012., str. 9-12.

Pierderile în lexicul istroromân în ultimul secol și jumătate. In magistri honorem Vasile Frățilă. 50 de ani de carieră universitară, volum coordonat de Ana-Maria Pop, Târgu-Mureș, Editura Ardealul, 2012., str. 274-303.

Razgovor (s Augustom Kovačecom). Hrvatsko slovo, XVIII, 884, 30. ožujka 2012., str. 3-4.

Staroprovansalski jezik trubadurskoga pjesništva. Trubaduri, sastavili i predgovore napisali Zvonimir Mrkonjić i Mirko Tomasović, Zagreb, ArTresor naklada, 2012., str. 462-492.

Treba li nam nova Deklaracija u velikoj imperijalnoj EU? (Uz 45. obljetnicu Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga jezika). Hrvatsko slovo, XVIII, 884, 30. ožujka 2012., str. 4.

Urme istroromâne în toponomastica Istriei centrale. Volum omagial dedicat lui Andrei Avram la optzeci de ani, ed. îngrijită de Ștefan Colceriu, București, Editura Academiei Române, 2012., str. 115-120.

2013.

Antun Šojat (1928. – 2012.). Ljetopis Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti za godinu 2012., 116, str. 891-893.

L'apport scientifique du professeur Vinja dans le domaine de la linguistique romane. Mare loquens. Études d'étymologie et de géolinguistique romanes à la mémoire de Vojmir Vinja (1921 – 2007), publiées par José Enrique Gargallo Gil et Nikola Vuletić, Zadar, Sveučilište u Zadru, 2013., str. 9-22.

Dvostruki oblici imperativa u jednome kajkavskom govoru. Od indoeuropeistike do kroatistike. Zbornik u čast Daliboru Brozoviću, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2013., str. 223-229.

Jezici Židova nekad i danas. Novi Omanut. Prilog židovskoj povijesti i kulturi, XX, 3 (116), str. 10-12.

Jezici Židova nekad i danas (nastavak iz prošlog broja). Novi Omanut. Prilog židovskoj povijesti i kulturi, XX, 5 (117), str. 11-12.

Julije Benešić: „Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića“. Urednici: Milan Moguš, Anja Nikolić-Hoyt, † Josip Vončina. Priredili za tisak: Ivana Filipović Petrović, Alemko Gluhak, Bojana Marković, Anja

Nikolić-Hoyt. *Svezak 13, „S-spužvast“, Zagreb, 2013. (I-XXXV, 2715-3103 str.).* Filologija, 60, str. 181-185.

„Novi Omanut“ – časopis prepoznatljive fizionomije, Ha-Kol, 132, str. 34-36.

Petar Guberina kao romanist = Petar Guberina as a Romanist. Knjiga sažetaka = Book of Abstracts. Aktualnost Guberinine misli u stoljeću uma = Actuality of Guberina's Thought in the Century of Mind. VIII. Međunarodni znanstveno-stručni simpozij verbotonalnog sistema Zagreb, 22. – 23. svibnja 2013. = VIIIth International Symposium of the Verbotonal System Zagreb May 22 – 23, 2013, glavna urednica = editor in chief Adinda Dulčić, Zagreb, Poliklinika SUVAG, 2013., str. 35-36.

U čast akademiku Daliboru Brozoviću. Od indoeuropeistike do kroatistike. Zbornik u čast Daliboru Brozoviću, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2013., str. iii-iv.

Vlasti su najprihvatljiviji intelektualci podanici. Vijenac, XXI, 515, 28. studenoga 2013., str. 4-5.

Skok, Petar. Hrvatska književna enciklopedija. 4, S-Ž, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2012., str. 71.

Vinja, Vojmir. Hrvatska književna enciklopedija. 4, S-Ž, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2012., str. 431.

2014.

Akademik Petar Guberina kao romanist = Academician Petar Guberina as a Romanist. Aktualnost Guberinine misli u stoljeću uma = Actuality of Guberina's Thought in the Century of Mind. Znanstveno-stručna monografija VIII. Međunarodnog simpozija verbotonalnog sistema (svibanj 2014.) = Scientific and Professional Monograph of the VIIIth International Symposium of the Verbotonal System (May 2014). U povodu 100. obljetnice rođenja akademika Petra Guberine = Dedicated to Centennial Anniversary of Birth of Academician Petar Guberina, glavna urednica = editor in chief Adinda Dulčić, Zagreb, Poliklinika SUVAG, 2014., str. 99-115.

Časopis mu je bio širom otvoreni prozor u židovski svijet. Ha-Kol, 137, str. 7-9.

Ladislav Matejka (1919. – 2012.). Kovačec, August; Petrović, Ivanka. Ljetopis Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti za godinu 2013., 117, str. 623-625.

Mihai Eminescu. Eminescu, Mihai. Poezii alese = Izabrane pjesme, Zagreb, Matrica hrvatska, 2014., str. 193-201.

Milka Jauk-Pinhak (1939. – 2013.). Ljetopis Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti za godinu 2013., 117, str. 603-605.

Observațiile privind unele aspecte areale ale istroromânei. Romanistika i balkanistika. Zbornik na trudovi vo čest na prof. d-r Petar Atanasov po povod

- 75 godini od životot, vo redakcija na Mirjana Aleksoska-Čkatroska i koredakcija na Joana Hadži-Lega Hristoska, Skopje, Univerzitet „Sv. Kiril i Metodij“, Filološki fakultet „Blaže Koneski“, 2014. str. 355-364.
- Predgovor.* Kalčić, Slavko; Filipi, Goran; Milovan, Valter. Rječnik roverskih i okolnih govora, Pazin, Matica hrvatska; Zagreb, Naklada Dominović; Pula, Znanstvena udruga Mediteran, 2014., str. 7-9.
- Tolerancija za Branka Polića nije bila nejasna riječ.* Novi Omanut. Prilog židovskoj povijesti i kulturi, XXI, 5 (125), str. 7.
- U povodu objavljivanja svečanoga zbornika: „Poeta nascitur, historicus fit. Ad honorem Zef Mirdita“.* Albert Ramaj (ed.), Zagreb-Sankt Gallen: Albanisches Institut, Hrvatski institut za povijest, 2013., 1244 str. Povijesni prilozi, 47, str. 231-236.
- Znanstveni prinos akademika Radoslava Katičića na području opće lingvistike.* Vita Litterarum Studiis Sacra. Zbornik u čast Radoslavu Katičiću, uredili Mislav Ježić, Ivan Andrianić, Krešimir Krnic, Zagreb, FF Press, 2014., str. 61-70.
- Žarko Muljačić kao romanist (Split, 2. X. 1922. – Zagreb, 6. VIII. 2009.).* Zbornik Međunarodnoga znanstvenog skupa u spomen na prof. dr. Žarka Muljačića (1922 – 2009) = Atti del Convegno internazionale in onore del Prof. Žarko Muljačić (1922 – 2009), uredili = a cura di Ivica Peša Matracki... [et al.], Zagreb, FF-press, 2014., str. 65-73.
- 2015.**
- Dalibor Brozović.* Dalibor Brozović 1927. – 2009., uredio Ranko Matasović, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2015., str. 13-27.
- Bulcsú László (Čakovec, 9. X. 1922. – Čabraji kod Križevaca, 4. I. 2016.).* Filologija, 65, str. 167-174.
- L'istroromeno alla luce dei criteri sociolinguistici di Žarko Muljačić.* Studi italiani di linguistica teorica e applicata, XLIV, 1, str. 81-96.
- Leksičko blago hrvatskoga jezika.* Hrvatski iseljenički zbornik 2016. = Croatian Emigrant Almanac 2016 = Anuario para la emigración croata 2016, urednica Vesna Kukavica, str. 68-73.
- Matica hrvatska dobila je svoju enciklopediju.* „Enciklopedija Matice hrvatske. Iz književne, kulturne, društvene i političke povijesti Hrvatske 1842-20[1]4“. A-G. Zagreb, MMXV, 815 str. Hrvatska revija, XV, 3, str. 79-80.
- Mirjana Polić Bobić, „Kalifornijski zapisi oca Ferdinanda Konščaka iz Družbe Isusove“,* Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2015. Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia, LX, str. 197-201.
- Petar Šimunović (1933. – 2014.).* Ljetopis Hrvatske akademije za godinu 2014., 118, str. 1011-1014.
- Pisani jezici hrvatskog srednjovjekovlja.* Hrvatska revija, XV, 1, str. 6-7.

Vlasti su najprihvatljiviji intelektualci podanici. Tunjić, Andrija. Teret šutnje. Knjiga razgovora, Sisak, Matica hrvatska, Ogranak, 2015., str. 699-706.

„Bečki književni dogovor“ 1850. Enciklopedija Matice hrvatske. Iz književne, kulturne, društvene i političke povijesti Hrvatske 1842-2014. 1, A-G, Zagreb, Matica hrvatska, 2015., str. 222-224.

Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika. Enciklopedija Matice hrvatske. Iz književne, kulturne, društvene i političke povijesti Hrvatske 1842-2014. 1, A-G, Zagreb, Matica hrvatska, 2015., str. 492-496.

2016.

Akademik Petar Šimunović (Dračevica, otok Brač, 19. veljače 1933. – Split, 5. kolovoza 2014.). Petar Šimunović 1933. – 2014., uredio August Kovačec, Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2016., str. 9-14.

Kontekstualne varijante prijedloga u (kajkavskom) govoru Jesenja. Hrvatski dijalektološki zbornik, 20, str. 91-109.

Podrijetlo i razvitak naziva Vlah, Vlasi (vlah, vlasi), vlaški. Hrvatska revija, XVI, 3, str. 3-9.

Predgovor. Jadranske etimologije. Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku, knj. 4, Kazala, sastavili Alemko Gluhak... [et al.], Zagreb, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Školska knjiga, 2016., str. 5.

2017.

V. Razred za filološke znanosti = V. Department of Philological Sciences. Glasnik HAZU, IV, 6, str. 17-19.

Ante Sekulić (1920. – 2016.). Ljetopis Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti za godinu 2016., 120, str. 1101-1103.

Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskoga jezika u povijesnom kontekstu. Hrvatska revija, XVII, 1, str. 8-16.

Kapitalna zagorska enciklopedija. Enciklopedija Hrvatskoga zagorja, ur. Božidar Brezinščak Bagola, Ivan Cesarec, Mladen Klemenčić. Vijenac, XXV, 607, 8. lipnja 2017., str. 16-17.

Riječ akademika Augusta Kovačeca, tajnika Razreda za filološke znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, na otvorenju 13. znanstvenoga skupa o hrvatskim dijalektima 29. – 30. rujna 2016. u Zagrebu. Hrvatski dijalektološki zbornik, 21, str. XI-XVIII.

Sarajevska Deklaracija novi je pokušaj jezičnog nasilja. Vijenac, XXV, 603, 13. travnja 2017., str. 8-9.

Tako nas je učio profesor László. (Bulcsú László / László Bulcsú; Čakovec, 9. X. 1922. – Čabraji kod Križevaca, 4. I. 2016.). Kolo. Časopis Matice hrvatske za književnost, umjetnost i kulturu, 4, str. 67-73.

Alkuin. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 28.

- Astrologija*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 55-56.
- Atila*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 56.
- Avari/Obri*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 59.
- Bašćanska ploča*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 64.
- Bosančica/bosanica, /h/arvacko pismo/poljičica*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 91.
- Canal, Martin da*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 112.
- Clari, Robert de*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 119-122.
- Ćirilica*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 134.
- Dalmatski/starodalmatinski jezik*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 162.
- Džingis-kan*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 200.
- Eginhard*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 204.
- Graal (sveti)*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 248-250.
- Hraban Maur*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 276.
- Huni*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 292-293.
- Jezici (pisani) hrvatskoga srednjovjekovlja*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 337-338.
- Karlo I. Veliki*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 350-354.
- Karolinška obnova (renesansa)*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 354-355.
- Mongoli*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 479-481.
- Otkrića, velika geografska*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 505-508.
- Pisma hrvatskoga srednjovjekovlja*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 534.
- Raguzejski*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 582.

- Romanija*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 596.
- Tatari*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 656.
- Teodulf iz Orléansa*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 657-658.
- Turkijski jezici (i narodi)*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 674-677.
- Veljotski govor*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 690-692.
- Villehardouin, Geoffroi/Joffroy de*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 695-696.
- Vlasi*. Leksikon hrvatskoga srednjovjekovlja, priredili Franjo Šanjek [i] Branka Grbavac, Zagreb, Školska knjiga, 2017., str. 705-707.

2018.

- Ivana Filipović Petrović „Kada se sretnu leksikografija i frazeologija: o statusu frazema u rječniku“*. Zagreb: *Srednja Europa*, 2018., VIII+230 str. Filologija, 70, str. 135-138.
- Milan Moguš (1927. – 2017.)*. Ljetopis Hrvatske akademije za godinu 2017., 121, str. 683-686.
- Predgovor*. Kačić, Miro. Teorija skupova i jezična analiza, Zagreb, Pergamena, 2018., str. 11-14.

Profesorul August Kovačec

Nicolae Saramandu

Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan -
Alexandru Rosetti” al Academiei Române;
Universitatea din București
nicolaesaramandu@yahoo.com

<https://doi.org/10.17234/9789531758819.05>

Este o onoare și o bucurie pentru mine să evoc personalitatea distinsului lingvist omagiat în acest volum, profesorul August Kovačec, îndeosebi din perspectiva contribuțiilor sale la studiul limbii române.

Profesorul August Kovačec, membru al Academiei Croate de Știință și Artă, este un nume bine cunoscut între lingviștii din România, cu care are legături îndelungate și profunde. Lucrul este explicabil dacă avem în vedere faptul că în perioada de formație ca lingvist a profesorului August Kovačec se înscrie o ședere de doi ani în România (1960–1962), ca lector de limbă croată la Universitatea din București. Atunci a venit în contact cu importanți lingviști români ai vremii: Alexandru Rosetti, Jacques Byck, Iorgu Iordan, Grigore Brâncuș, Emil Petrovici. Deosebit de rodnică sub raport științific a fost legătura cu Emil Petrovici, specialist în domeniul relațiilor lingvistice româno-slave și în geografia lingvistică, de la care a primit prețioase sugestii pentru teza de doctorat consacrată descrierii dialectului istroromân, pe baza căreia domnul August Kovačec a obținut titlul de doctor în filologie în 1965 (sub conducerea prof. dr. V. Vinja). Teza de doctorat s-a publicat în România sub titlul *Descrierea istroromânei actuale* (București, Editura Academiei Române, 1971), fiind distinsă cu premiul Academiei Române. În teza sa profesorul August Kovačec s-a întemeiat pe curentele lingvistice ale vremii: metodologia structuralist-funcțională (A. Martinet), teoria limbilor în contact (U. Weinreich). De altfel, în perioada 1966–1967, profesorul August Kovačec a efectuat un stagiu de studii la Paris (Sorbonne și École pratique de hautes études), unde a venit în contact cu A. Martinet, Emil Benveniste, B. Pottier. S-au adăugat ulterior stagii de studii în Spania (Madrid) și Suedia (Lund).

Cu o solidă formație științifică, profesorul August Kovačec a devenit o personalitate cunoscută în lingvistica romanică, cu contribuții de bază îndeosebi în descrierea dialectului istroromân, dar și a altor dialecte și limbi romanice (sefarda, iudeospaniola etc.).

Studiile consacrate dialectului istroromân al limbii române reprezintă o constantă în preocupările științifice ale profesorului August Kovačec, de la începutul activității științifice (1962) până în prezent. *Descrierea istroromânei actuale* (Editura Academiei Române, București, 1971) este o cercetare fundamentală, care stă la loc de cinste alături de lucrarea devenită clasică a lui Sextil Pușcariu, *Studii istroromâne*, I–III (București, I–III, 1906–1929). Se adaugă prețiosul *Istrorumunjsko-hrvatski rječnik (s gramatikom i tekstovima)* (Pula, 1998), ca și numeroasele articole și contribuții despre dialectul istroromân publicate de-a lungul a peste cinci decenii de activitate științifică.

Ca specialist în domeniul românisticii, profesorul August Kovačec a redactat pentru „Enciclopedia croată” articole de prezentare a 16 lingviști români (Ilie Bărbulescu, Theodor Capidan, Eugen Coșeriu, Ov. Densușianu, Nicolae Drăganu, Alexandru Graur, H. Mihăescu, Tache Papahagi, Emil Petrovici, Alexandru Philippide, Sever Pop, Iosif Popovici, Sextil Pușcariu, Alexandru Rosetti, Marius Sala, Lazăr Șăineanu (vol. II–VII, Zagreb, 2000–2005). De asemenea, profesorul August Kovačec e prezent cu contribuții în volume omagiale publicate în România și dedicate unor lingviști români: Vasile Frățilă, Marius Sala, Nicolae Saramandu, Andrei Avram.

În România profesorul August Kovačec a fost omagiat cu numeroase distincții, în semn de prețuire a activității sale științifice în domeniul limbii române: membru de onoare al Institutului de Lingvistică „Iorgu Iordan – Alexandru Rosetti” al Academiei Române (1999) și al Societății Române de Dialectologie (2016), Doctor honoris causa al Universității din București (1999). Este, de asemenea, membru din străinătate în colegiul de redacție al revistei „Limba română”. Contribuția sa la studiul dialectului istroromân a fost evidențiată în recentul volum *Lingvistica românească* (Editura Academiei Române, București, 2018; coordonatori: Marius Sala, Nicolae Saramandu).

Îi doresc din toată inima profesorului August Kovačec multă sănătate și ani îndelungați de activitate rodnică în domeniul lingvisticii.

Goran Filipi

Filozofski fakultet Sveučilišta
Jurja Dobrile u Puli
gfilipi@unipu.hr

<https://doi.org/10.17234/9789531758819.06>

Profesora Kovačeca prvi sam put sreo 1982. godine u Dubrovniku. On je bio profesor, a ja student na poslijediplomskom studiju romanistike na Interuniverzitetskom centru u Dubrovniku. Predavao nam je romansku sintaksu. Sjećam se da je na prvu sesiju došao s teškom upalom ušiju, praktično gluh, pa nas je zamolio da mu damo znak ako počne previše glasno govoriti, a to se često događalo. Taj je studij bio poseban po tome što predavanja nisu bila tjedno ili mjesečno po dan, dva, kao u Zagrebu ili drugdje, nego su bila organizirana u četiri semestra po mjesec dana. Cijelo to vrijeme i profesori i studenti imali su isti smještaj, pa smo i nakon nastave uglavnom bili u kontaktu, zajedno smo išli na ručak, večeru, kavu, izlete po okolnim otocima, od Koločepa čak do Mljeta. Profesor me je već pri prvom susretu pitao idem li u istrorumunjska sela. Tada me to nije zanimalo, bavio sam se, pod mentorstvom pokojnog akademika Vojmira Vinje, brodograđevnom terminologijom i kasnije pučkim nazivljem ptica koje je uključivalo i istrorumunjska sela. Ja tada o tom jeziku nisam imao pojma pa mnoge stvari koje sam zapisao nisam znao ni razriješiti. Potražio sam pomoć od profesora s kojim sam nastavio kontakte i nakon Dubrovnika. On mi je strpljivo za jednom večerom u Puli gdje je držao neka predavanja sve lijepo razriješio. Još sam ga više puta zamolio za pomoć oko istrorumunjskoga koji se često pojavljivao na rubovima mojih istraživanja nekih drugih stvari i u tim razgovorima prenio je na mene interes prema tom malom idiomu pa sam se počeo jako intenzivno njime baviti, što činim i danas. Ponosan sam što sam ga uspio nagovoriti da sredi svoju istrorumunjsku građu i oblikuje je u rječnik s gramatikom, što je izišlo 1988. godine u izdanju Znanstvene udruge Mediteran iz Pule pod naslovom *Istrorumunjsko-hrvatski rječnik s gramatikom i tekstovima*. Od tada su se naši susreti i kontakti znatno pojačali. Danas s ponosom kažem da sam imao sreću imati dva velika učitelja, V. Vinju i A. Kovačeca, na sreću, jednoga još uvijek imam. I jedan i drugi pisali su recenzije na moje članke i knjige. Profesor Kovačec je jedan od recenzenata svih knjiga o istrorumunjskom koje sam do sada objavio, a recenzirao mi je i neke druge knji-

ge. Malo pomalo naši su odnosi postali pravi prijateljski. Danas se čujemo telefonom barem jednom tjedno, a često se i vidimo u Zagrebu. Profesor mi je više puta predlagao da pređemo na ti, no ja sam pristajao samo polovično, tj. Vi meni ti, ja Vama Vi (kao s prof. Vinjom), no on nije htio pa smo danas dvojica pravih prijatelja koji jedan drugome govore Vi. Završit ću s dvije anegdote koje se tiču profesora. Prva je iz Dubrovnika. U hodniku Interuniverzitetskog centra susreo me je neki Nijemac koji je govorio samo njemački i tražio neku informaciju koja se ticala nečega u gradu. Ja njemački jako loše govorim i slabo razumijem kad ne čitam. No, potrudio sam se, i malo rukama, malo nogama s obje strane, on je meni uspio objasniti što hoće, a ja sam mu uspio taj problem riješiti. Nijemac je otišao, a iza odvojka hodnika izlazi prof. Kovačec i mrtav ozbiljan kaže: „Kolega, članovi su Vam baš jača strana“. Ja sam ga pitao zašto mi nije pomogao, a on je rekao da nije mogao odoljeti užitku promatranja naše komunikacije, a kako je Nijemac na koncu ipak dobio pravu informaciju, nije intervenirao. Druga se tiče moje tadašnje asistentice dr. sc. Sandre Tamaro. Bila je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu srediti neke administrativne poslove oko poslijediplomskog studija i kad se vratila u Pulu došla je u moj kabinet i pitala me: „Znate li koga sam vidjela u Zagrebu?“ Ja sam mislio da je u najmanju ruku srela Tonija Cetinskog (on je tada bio jako popularan), a ona će s ushitom u glasu „Kovačeca“. Pitao sam ju je li mu prišla, no nije se usudila. Odmah sam navečer nazvao profesora i slatko smo se smijali.

Što znači učiti lingvistiku, ili od strukturalizma do kognitivne lingvistike i natrag

Ida Raffaelli

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
iraffael@ffzg.hr

<https://doi.org/10.17234/9789531758819.07>

Petak, osam sati ujutro. Dvorana A 220 na drugom katu zgrade Filozofskoga fakulteta. Sredina studenoga. Gotovo poslovično u to doba godine i dana, u tom dijelu grada blizu Save, magla i sivi oblaci posve zatiru pogled na okolne zgrade pa bi se onaj tko ne zna gdje se nalazi teško mogao orijentirati. Dojam je još intenzivniji dok sjedite u toj dvorani na samom kutu zgrade u koju za sunčana vremena svjetlost prodire kroz staklene stijene sa zapadne i sjeverne strane. No u vrijeme zagrebačkoga sivila, kada jedva nazirete zgradu Strojarsstva koja se na sjevernoj strani gotovo naslanja na našu, osjećate se izvan vremena i prostora, odmaknuti daleko od stvarnosti i svakodnevice. Ali i taj bi doživljaj vjerojatno bio puno slabiji kada ta dvorana namijenjena za pedesetero studenata ne bi bila prazna, ispunjena najviše nama četvoro ili petoro entuzijasta ili bolje rečeno entuzijastica treće godine studija francuskoga jezika. I ponovno bi dojam izdvojenosti od stvarnosti možda bio manji kada predmet ne bi bio *Uvod u romansku lingvistiku* kojemu je u žarištu bio opis razvoja vulgarnoga latinskoga. Studeni je bio mjesec kada su oni koji nisu učili osam godina latinski u gimnaziji shvatili da je to prezahtevno pa bi vrlo brzo odustali od dolazaka. S druge pak strane nas nekolicina „potkovanih“ u latinskom ili pak onih koji nisu željeli dopustiti da ispit za tako težak predmet pripremaju samo iz skriptata i tuđih bilježaka (jer znalo se da prolaz pod tim uvjetima zahtijeva opetovano izlaženje na ispit) ustrajno su ostajali i nadali se da, ako ne nakon tog predavanja, a onda sigurno nakon sljedećeg, sve će postati jasnije i smislenije. I doista je tako bilo. U prosincu smo već ovladali glasovnim promjenama, različitim odrazima u različitim romanskim jezicima, a do kraja siječnja mi malobrojni nadobudni shvatili smo osnove zakonitosti i struktura vulgarnoga latinskoga i tijekom veljače bismo (bio je to tada jedan od rijetkih jednosemestralnih predmeta) bez ikakve muke položili ispit, nerijetko uz pohvale.

Svima nama bio je to prvi susret s profesorom Kovačecom. Tada smo shvatili da nam treća i četvrta godina studija (kada dolazi u *Uvod u sta-*

rofrancuski te *Čitanje i interpretacija starofrancuskih tekstova*) neće biti jednostavne te da će zahtijevati dodatan napor kako bi se savladale teme ili „građivo“ predviđeno tim predmetima. Profesor je sustavno i dosljedno svakoga petka maksimalnim trudom i smirenošću sve objašnjavao, uvodio nas u najbitnije aspekte razvoja francuskoga jezika i doista je s vremenom ono što se u početku činilo nedokučivim postajalo jasnim, razumljivim pa i zanimljivim, barem nama koji smo dosljedno svakoga petka tijekom dvije godine dijelili dvoranu A 220 (na četvrtoj godini nastava je počinjala u devet i trideset).

Moji interesi za profesorove predmete, iskreno sada priznajem, bili su tihi i meni neprimjetni. Budući da sam pripadala onima koji su latinski učili osam godina, mnoge pojavnosti koje su mojim kolegama bile teže shvatljive, meni nisu bile problematične. Učila sam za te predmete s nekom lakoćom kojoj nisam pridavala ništa osim redovitosti pohađanja nastave i temeljitoga pripremanja za ispit. Moje srce pripadalo je komparativnoj književnosti. I to sada iskreno priznajem. U cijelosti sam bila posvećena tom studiju i svoju sam budućnost vidjela u književnosti. Diplomski sam rad odabrala pisati na studiju komparativne književnosti, a već sam tijekom studija „znala“ da ću upisati poslijediplomski studij književnosti (tada su preduvjet za pisanje doktorata bili završen poslijediplomski studij u trajanju od dvije godine i obranjen magistarski rad) jer drugih mogućnosti za mene nije bilo ili ih ja barem nisam vidjela.

Tako je došao i taj dan u listopadu 1992. godine kada sam diplomirala obranivši diplomski rad kod pokojnoga profesora Bekera, položivši istodobno i završni ispit na komparativnoj književnosti. Iz profesorove sam sobe na južnoj strani B hodnika na drugome katu izašla još pod dojmom netom ostvarenoga uspjeha i činjenice da sam završila sa studijem. Uputila sam se prema stubama (profesorova soba bila je sučelice vratima koja vode do stuba) kadli se u istom trenu u istom smjeru uputio profesor Kovačec. Pozdravili smo se i on me priupitao što ima novoga. Naravno, odmah sam mu se pohvalila, on mi je čestitao i pitao me što ću dalje. Spomenula sam svoje planove s poslijediplomskim studijem književnosti. Profesor Kovačec bio je vrlo kratak: „Šteta. Imate smisla za lingvistiku.“ Rekavši to pozdravio me i produljio dalje prema stubama, a ja sam gledala za njim pokušavajući dokučiti što je time mislio. Hodala sam veoma brzo (kao što to običavam i danas) tadašnjom Salajevom, a današnjom Lučićevom, jedva čekajući podijeliti radosne vijesti o završetku studija sa svojim roditeljima jer mobitela nije bilo, a nisam htjela stajati u redu ispred onih

nekoliko telefonskih govornica pokraj ondašnje „Moše“. Dok sam hodala, gotovo jurila kući, profesorova mi se rečenica neprekidno vraćala u misli.

Bio je to nesumnjivo jedan od onih životnih trenutaka kada se pitate što bi bilo da nije bilo. Što bi bilo da profesora nisam tada srela, što bi bilo da me nije priupitao što ima novog? Bih li radila to u čemu uživam i što toliko puta doživljavam kao svoj hobi, a ne posao. I dandanas se to znam zapitati. Doživljavam taj susret i taj kratak razgovor kao neku vrstu sudbinskoga putokaza. Lingvistika. Kakve veze imamo jedna s drugom? Vrtjelo mi se to danima po glavi, a kako je vrijeme odmicalo vjerovala sam da se taj susret dogodio s određenim razlogom dok konačno nisam odlučila upisati poslijediplomski studij lingvistike. Tako je započelo jedno uzbudljivo, nepredvidljivo putovanje, kako uostalom znanstvena putovanja nerijetko i jesu.

No ono što nikada neću zaboraviti i što danas pokušavam prenijeti svojim studentima na svim razinama studija jesu naputci koje mi je profesor Kovačec dao na samom početku, a kako bi taj put bio što učinkovitiji i uspješniji.

Naš drugi susret bio je dojmljiv. Prvi je prošao u dogovoru oko okvirne teme, no drugi je po mnogočemu obilježio moj znanstvenički put. Na taj je susret profesor došao pripremljeniji od mene. Ja se, naime, nisam imala što pripremati jer nisam ni znala u što sam se upustila i što me čeka. Profesor me dočeka s papirom u ruci, gusto ispisanim s obje strane njegovim sitnim uglatim rukopisom. Pružio mi ga je rekavši da je ovo temeljna literatura od koje valja krenuti. To ne bi bilo ništa neobično za ono vrijeme (danas bi naravno student očekivao računalni ispis ili čak popis koji bi bilo poželjno da profesor pošalje elektroničkom poštom kako bi sve bilo brže i učinkovitije) da bibliografske jedinice nisu bile označene na različite načine. Kako bi se mlada i neiskusna osoba poput mene snašla u tom popisu, imena i naslove od kojih je meni velika većina tada bila posve nepoznata, profesor je podcrtao na različite načine, a neki nisu bili podcrtani. Za razumijevanje tih oznaka na kraju je popisa bila legenda. Gledala sam u nju pokušavajući dokučiti značenje komentara, a pritom i onoga što me čeka. Knjige podcrtane trima crtama, stajalo je u legendi, valjalo je „temeljito preorati“. One podcrtane dvjema crtama trebalo je pročitati uz bilješke, jednom crtom bile su označene knjige koje je bilo dovoljno samo (!) pročitati, dok je one nepodcrtane valjalo pročitati prije spavanja. Da, upravo tako je stajalo: čitati prije spavanja! I dok druga dva tumačenja

nisu bila posebno neobična ili nerazumljiva, prvo i posljednje posve su obuzeli moju pažnju. Pokušavala sam šutke, netremice gledajući u te retke proniknuti u njihovo značenje, ali prilično bezuspješno. Profesor kao da je pročitao zbrku u mojoj glavi. Smirenim glasom na prilično je uvjerljiv način objasnio što znači „temeljito preorati“ pojedine knjige. To su one podcrtane trima crtama, a neke od njih bile su primjerice Saussureov *Tečaj* ili Martinetove *Osnove opće lingvistike*. To su djela koja čitate čitav život, u svakoj fazi znanstvenog razvoja ispočetka i s obzirom na prethodno iskustvo uvijek ih čitate na nov način. To su djela velikih lingvista od kojih se uči lingvistika. Sve je uvijek negdje bilo prije rečeno, a to treba dobro poznavati kako se ne bismo neutemeljeno oduševljavali novim i često pomodnim pravcima i školama, nerijetko onima koji dolaze s američkoga tla. Mirno je objasnio profesor Kovačec. Sad sam bila u još većem čudu. Zar ću čitav život svako malo ispočetka čitati Saussurea ili Martineta ili nekoga iz plejade Velikih? I zapravo ih nikad neću pročitati u punom smislu riječi. S netom napunjene dvadeset i tri godine to je zvučalo zastrašujuće. Mogla sam prihvatiti da primjerice Saussurea trebam temeljito iščitati tijekom poslijediplomskoga studija, ali da to neće biti ni približno dostatno da bih razumjela njegove teze, to nikako nisam mogla prihvatiti. Ni danas nisam sigurna koje je tumačenje oznaka izazvalo veću zbunjenost u mom tada mladom umu, to ili ono koje je uslijedilo za knjige koje se čitaju prije spavanja. Knjige koje se čitaju prije spavanja one su koje nisu od presudne važnosti za temu magistarskoga rada, ali treba u njih, barem okvirno, imati uvid. Čitamo ih kad nam koncentracija nije na najvišoj razini, a kako se dragocjeno vrijeme koje valja posvetiti knjigama koje treba pomno pročitati ne bi trošilo na ove manje važne. Tako je nekako prije gotovo dvadeset i pet godina zvučalo profesorovo objašnjenje. Bila sam posve zanijemila. Ne samo da ću preko dana temeljito „orati“ po Saussureu, a zapravo ga nikada do kraja neću „preorati“, nego ću prije spavanja ponovno biti uro-njena u lingvističku literaturu (ne u neki krimić ili ženski časopis), doduše s dopuštenjem da budem manje temeljita u pristupu toj literaturi. Prva instinktivna reakcija bila je da pristojno zahvalim profesoru na dobroj volji da mi bude mentorom te da od svega uzmaknem na vrijeme, bez nekih većih posljedica i sveopće sramote. Druga, ona promišljenija bila je: treba probati, pa valjda ja to mogu. I tako sam se prilično hrabro, posve nesvjesna što znači baviti se starofrancuskim jezikom i njegovim zakonitostima, otisnula na put koji u svojim različitim inačicama traje još i danas.

Kada bih se tijekom kasnijih godina prisjećala tog susreta, kada bih si predočila taj papir s popisom literature, kada bih oživila svoje izmiješane

osjećaje mladenačkog ushita i uzbuđenja što započinjem nešto novo i uzbudljivo, ali istodobno i straha od nepoznatoga, bivala sam s vremenom sve svjesnija koliko je profesor imao pravo. Lingvistika se doista uči od velikih lingvista i doista ih nikada ne dočitate do kraja. Svaki put ih čitate na nov način, s novim znanjem i novim iskustvom i nevjerojatno je na koje se sve načine otvaraju novi vidici na ono što ste već „preorali“ (ili barem mislite da jeste) toliko puta. Kada danas to pokušavam prenijeti svojim studentima od preddiplomskog do doktorskoga studija, gledajući njih dok to govorim vidim sebe u njihovim pogledima. Vidim nevjericu, zbunjenost i razočaranost. Zar se nikad nećemo maknuti od Saussurea? To je ono što govore njihove oči. To su govorile i moje dok sam prije više od dva desetljeća sjedila sučelice profesoru u njegovoj sobi u B hodniku koja je bila pretrpana knjigama, ne samo po policama, nego i posvuda po podu (iskreno, i nova je soba na trećem dograđenom katu naše zgrade u tom smislu dijelila sa starom iste karakteristike, a profesor se nerijetko žalio da ne zna kamo bi s knjigama). Ja, pak, između redaka, pokušavajući ne obeshrabriti svoje studente, odgovaram da će ih Veliki zasigurno pratiti do kraja studija, a poneke od njih možda i dulje. Danas znam da što prije budu to shvatili, to će im kasnije biti jednostavnije i to neće doživljavati kao pokoru ili neku vrstu fatuma, nego kao bogatstvo koje će im mnogo toga olakšati i učiniti jasnijim, a nadasve će ih naučiti da budu oprezni i promišljeni s novinama kojima je znanstveno okruženje neprekidno obasuto.

Poslijediplomski studij i izrada magistarskoga rada prošli su, usprkos početnim nesigurnostima, mirno, staloženo i relativno brzo. Moja semantička analiza vokabulara moralnih vrijednosti u romanu *Yvain* Chrétiena de Troyesa bila je u cijelosti temeljena na postavkama strukturalističke semantike. Nije tu bilo nikakvih senzacionalnih znanstvenih pomaka, osim što sam na kraju u cijelosti osvijestila da tim pristupom nisam postigla ono što sam htjela. Srednjovjekovni udvorni roman nosi toliko različitih podataka koji se mogu iskoristiti pri opisu značenja i koji su utkani u značenje samo. Semička analiza u to nije mogla proniknuti i nije mogla iskoristiti tu činjenicu. Vrlo otvoreno i izravno to mi je bila rekla i profesorica Žic Fuchs kada sam rezultate svoga rada predstavila na Zagrebačkom lingvističkom krugu. „Sve ti je to jako lijepo, ali s tom semičkom analizom u doktoratu nećeš daleko doći“, nimalo uvijeno komentirala je profesorica moje izlaganje. Njezin me komentar nije ni iznenadio, a ni pogodio. Znala sam da ima pravo jer sam i ja to isto osjećala.

I tako je krenuo moj rad na doktoratu (tada je to bilo izvan doktorskoga studija), također pod mentorstvom profesora Kovačeca. Dok za razdoblje

izrade magistarskoga rada mogu reći da je bilo mirno pa i pomalo neuzbudljivo, za vrijeme izrade doktorskoga rada to nikako ne mogu reći. Bilo je to razdoblje mojih osobnih previranja, velikih nesigurnosti, preispitivanja svrhovitosti svega što radim, goleme želje da zbog „besmisla“ svega odustanem od tog poduhvata. Međutim, bilo je to i vrijeme kada sam se detaljnije upoznala s postavkama kognitivne lingvistike koja je tada bila puno manje razvijena i razgranata negoli je danas. Vidjela sam u tom teorijskom okviru, posebice u njezinim razradama dijakronijske semantike onaj toliko priželjkivani analitički oslonac koji će mi omogućiti da leksičke i značenjske strukture starofrancuskoga jezika što cjelovitije opišem. Bila sam posve ushićena tim otkrićem. Na samom početku 1998. godine profesorica Žic Fuchs donijela mi je s jednog međunarodnog kongresa (u vrijeme kada je moja Ana imala tek nekoliko mjeseci i posve je okupirala moje vrijeme i pažnju pa su mi se dijakronijska semantika i lingvistika općenito činile miljama daleko) knjigu *Diachronic Prototype Semantics* Dirka Geeraertsa koja je netom izašla rekavši mi da je to upravo ono što mi treba. Doista, bila je to knjiga koja je posve promijenila moje sagledavanje povijesnoga opisa leksičkih i značenjskih struktura. Riječ je o knjizi koja je u okvirima kognitivne lingvistike do danas ostala nezaobilaznom kada je o dijakronijskom pristupu semantici riječ. Ne moram posebno isticati ushit i uzbuđenje kada sam je počela čitati (samostalno sam je klasificirala kao knjigu koju treba pročitati s bilješkama (!)) i otkrivati prostore koji su mi bili posve nepoznati, a koji su mi omogućavali da riješim tolika pitanja koji je starofrancuski leksik pred mene postavljao. Sve ono što sam prije samo par godina smatrala nedokučivim, modeli koje je razvijala dijakronijska kognitivna semantika u Geeraertsovim razradama dopuštali su da to opišem upravo onako kako sam smatrala da treba. No to je bio i prvi trenutak kada sam, ipak nešto zrelija i iskusnija negoli s početka ove priče, shvatila i razumjela sve profesorove naputke i pravu svrhu onog rukom ispisanoga papira. Lingvistika se uči od velikih lingvista i sve je negdje već rečeno, samo možda na drukčiji način. Znanost je poput mozaika ili Lego kockica (kako je komu draže) i sve se dograđuje i slaže jedno na drugo, samo je bitno da pronađemo pravu pločicu ili kockicu koju ćemo moći postaviti na pravo mjesto u mozaiku ili kakvoj figurici. Da bismo to mogli, moramo znati kako je sazdano sve ono prije što čini osnovu koju mi dorađujemo. Tada sam po prvi puta shvatila smisao i vrijednost svega što sam do tada pročitala uvidjevši da je svaki profesorov naputak, svako inzistiranje da nešto još bolje i temeljitije proučim bilo itekako utemeljeno. Nakon prvotnoga oduševljenja Geeraertsovom knjigom shvatila sam da se njegov model može doraditi na mnoge načine te da je njegovo razu-

mijevanje strukturalističke semantike prilično (ne želim ispasti gruba ili preuzetna) pojednostavljeno. Tako se tijekom izrade doktorata razvijala moja ljubav prema kognitivnoj lingvistici premda sam bivala svjesna da temelje strukturalističke semantike ili lingvističkoga strukturalizma treba povezati s kognitivnolingvističkim, ne sagledavajući ih (kao što to nerijetko u literaturi biva) kao oprečne, već kao komplementarne. Profesor je šutke prihvatio moju inicijativu da u jedno tako tradicionalno područje kao što je opis starofrancuskoga leksika uvedem metode kognitivne lingvistike, premda mu se na licu čitalo da to sigurno nije okvir koji bi on odabrao ili koji ga je posebno radovao kao moj odabir. Svako toliko bi me upozoravao raznim savjetima kako ne bih skrenula u nekom krivom smjeru i nerijetko bi mi, kako bi u ta upozorenja bio siguran, savjetovao da pročitam još poneki rad koji bi mi bio od koristi, a koji je upućivao upravo na činjenicu da su mnoge teorijske i metodološke postavke bile naznačene u nekim drugim vremenima i kontekstima na neki drukčiji način te da ono što pronalazimo u kognitivnoj lingvistici možemo pronaći i u drugih autora drukčije tradicije. Svoje zadnje mišljenje o cjelovitom doktoratu profesor je također ispisao rukom, ovaj put na nekoliko stranica. Danas gotovo sa sigurnošću mogu reći da je ljubitelj poljodjelskih ili vrtlarskih metafora jer je u tim redcima stajalo kako sam „uspješno okolčala svoj vrt koji sada mogu njegovati i uzgajati čitav život“. Naime uvijek je isticao da tema doktorskoga rada mora biti takva da se njome možemo u različitim inačicama baviti čitav život. Još jedan naputak koji nastojim prenijeti svojim doktorandima.

Nakon obranjenog doktorskoga rada osjetila sam ono što mnogi mladi ljudi u takvim trenucima osjete – neku vrstu slobode. Sad se mogu posvetiti kognitivnoj lingvistici punim plućima i ne moram se obazirati na ono u čemu sam odrasla i što me je proteklih godina sustavno gradilo. Potpuno sam uronila u različite aspekte kognitivne lingvistike prepoznavajući iz dana u dan sve više razina koje sam smatrala prikladnima za modele kojima sam opisivala leksičke strukture. Kognitivna lingvistika postajala je s vremenom sve dominantnijim okvirom u kojemu sam se znanstveno kretala. Počela sam držati nastavu iz tog područja na studiju opće lingvistike, sustavno sam pratila literaturu iz tog područja te odlazila na kongrese koji su imali predznak kognitivnolingvistički.

No kao i u odgoju djece, ono što im ugradite u najranijim formativnim godinama ostaje zauvijek dio njihova vrijednosnoga sustava bez obzira na izvanjske okolnosti kojima se suočavaju ili pod kojih utjecaj dolaze. Ko-

liko god sam možda iz nekoga postdoktorskog bunta (kada sam postala „zrela“ osoba koja počinje samostalno, na „odrastao“ način krojiti svoju znanstveničku sudbinu, identično kao što to djeca čine u adolescentskoj dobi) željela posve zaboraviti ili čak zatrti svoje korijene, temelje i vrijednosti koje mi je usadio profesor Kovačec nisam mogla zaniijekati. Prije desetak godina kada sam u ruke za potrebe jednog istraživanja ponovno uzela knjigu Pierrea Guirauda *Structures étymologiques du lexique français* (koju sam svojedobno trebala pročitati s bilješkama koje su uključivale i kritičke komentare i koja mi je tada bila iznimno nezanimljiva, da ne kažem dosadna te za koju sam bila posve sigurna da je nikad više neću otvoriti) shvatila sam da nema smisla nijekati ili bježati od onoga što vas je izgrađivalo. Dapače, to vas određuje koliko god se ponekad trudite da to ne bude tako.

Kognitivna lingvistika postajala je iznimno divergentna, počela se razvijati u različitim smjerovima koji su nerijetko imali tek neko zajedničko obilježje, a i mnogi od tih pravaca sve su viši odmicali prema razinama koje nisu imale doticaje s opisom jezika samog, njegovih struktura. Tada sam počela uočavati da se moram okrenuti nekim drugim analitičkim mogućnostima ako želim i dalje jeziku pristupati na način na koji sam smatrala da treba. Tako mi je ubrzo Guiraud i njegov pristup postao jedan od temelja za razvijanje modela leksičkoga opisa, ali istodobno nisam niti htjela niti mogla napustiti sve one dobre stvari koje (mi) je donijela kognitivna lingvistika. Vratila sam se strukturalističkoj semantici puno više nego što sam u početnim trenucima „uživanja u znanstvenoj slobodi“ ikada pomišljala da budem. Ponovno sam počela iščitavati djela koja sam mislila da sam davno „preoral“ i da su daleko iza mene. Uviđala sam sve više koliko lingvistički strukturalizam pruža teorijskih i analitičkih mogućnosti koje se tako dobro mogu uklopiti i povezati sa suvremenijim lingvističkim pristupima.

Vraćajući se dvadesetak godina unazad, prizivajući trenutke koji su obilježili moj znanstveni razvoj, promatrajući svoje putovanje kroz lingvistiku i s lingvistikom mogu samo biti zahvalna što sam imala učitelja kakav je profesor Kovačec, a mogu biti i ponosna što je pristao biti mojim učiteljem. Na svom znanstveničkom putu prošla sam sve faze odrastanja, jednako kao što ih prolazimo u životu. Od ushita, straha, nevjerice, mladenačkog idealizma (profesor mi je često govorio da sam nepopravljivi idealist), adolescentskoga bunta do smirene i razumne zrelosti. Profesor ih je sve na neki način popratio.

Željela sam se prisjetiti i sa svojim čitateljem podijeliti što je značilo učiti lingvistiku od profesora Kovačeca. Željela sam to zabilježiti kako ne bi ostala samo usmena predaja koju opetovano dijelim sa svojim studentima u raznim prigodama. Danas sam u cijelosti svjesna vrijednosti profesorovih naputaka i pristupa znanstvenom radu kojemu me podučavao, zahtjeva da budem dosljedna i temeljita. Cijenim što je bio upravo takav i što nikada nije stvarao privid jednostavnosti i ležernosti, nego je inzistirao na predanom i sustavnom radu. Zahvalna sam što me naučio da se lingvistika uči od velikih lingvista jer danas u potpunosti razumijem koji je smisao takvoga pristupa.

Od naši prvih susreta petkom u osam sati na trećoj godini studija do današnjih dana, profesor je čitavo vrijeme ostao na određen način prisutan u mom akademskom i znanstvenom životu. Bio je recenzentom mojih dviju knjiga, na moju zamolbu, kada sam postala glavnom urednicom časopisa *Suvremena lingvistika*, bez imalo je oklijevanja pristao biti članom uredništva. U tom me razdoblju podučavao složenom životu i odnosima u akademskoj zajednici, a susrete su nerijetko obilježavali dobronamjerni savjeti. Mnogi od tih savjeta utkali su se u mene jednako kao i oni naputci za znanstvene početnike i nevježe. Bila je privilegija učiti od profesora Kovačeca.

Locul dialectului meglenoromân în limba română

Petar Atanasov

Facultatea de filologie "Blaže Koneski" Skopje
atanasovpetar939@yahoo.com

UDK: 811.135.1'282
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.08>

În articolul de față ne-am propus să dezbatem problema locului dialectului meglenoromân în cadrul limbii române, mai precis dacă meglenoromâna este un dialect român nord-dunărean sau sud-dunărean. Problema a fost tratată de lingviști români și străini pe baza argumentelor lingvistice (cele istorice lipsesc) și nu s-a ajuns la o părere comună. Pentru unii dintre ei, acest dialect are origine nord-dunăreană (Densusi-anu), iar pentru alții el face parte din grupul dialectelor sud-dunărene, împreună cu aromâna (Pușcariu, Capidan). Tot pe baza unor argumente lingvistice, am încercat să relevăm concordanțele între aceste dialecte, punând accentul pe asemănările între meglenoromâna, pe de o parte, și dacoromâna și istroromâna pe de altă parte, ajungând la concluzia că aceste asemănări au o pondere mai mare decât cele pe care meglenoromâna le are cu aromână. Deși problema în chestiune merită să fie cercetată mai amplu, părerea noastră aderă la părerea lui Densusi-anu că meglenoromâna totuși este un dialect român nord-dunărean.

Cuvinte cheie: dialect, dacoromână, meglenoromână, istroromână, aromână, nord-dunărean, sud-dunărean.

După cum este bine cunoscut, meglenoromâna este unul din cele patru dialecte istorice ale limbii române, împreună cu dacoromâna, aromâna și istroromâna. Este vorba de o mică enclavă lingvistică, constituită din șapte sate¹, dintre care șase se găsesc în Grecia și numai unul se găsește în R. Macedonia. Regiunea locuită de meglenoromâni se numește Meglen de unde și numele lor dat de către oamenii de știință pentru că ei n-au păstrat numele lor etnic de *român* ci între ei se numesc *vlaș*. Această regiune este de fapt mai mare și pe lângă români a fost locuită și de o numeroasă populație slavă. Meglenul românesc propriu zis reprezintă un povârniș care se întinde de la râul Vardar până la poalele muntelui Zōna, între munții

¹ Cele șapte sate sunt: *Uma* (maced. Huma) în R. Macedonia; *Lumniță* (gr. Σκρα), *Cupa* (gr. Κούπα), *Oșii* (gr. Αρχάγγελος), *Birislău* (gr. Περίκλεια), *Lunđi* (gr. Λαγγαδία), *Țăr-nareca* (gr. Κάρπι) în Grecia.

Paiaç și Cojuv. Meglenoromâna ca și istroromâna este un dialect pe cale de dispariție. Numărul meglenoromânilor, în afară de cei care traiesc în România, este în jur de 5000 de locuitori (Atanasov 2002: 11) dintre care jumătate din ei nu cunosc graiul matern sau îl posedă foarte slab. Tendința de a abandona limba maternă în favoarea limbii oficiale a statelor în care trăiesc este foarte puternică. Oameni bătrâni în cafenelele din Oșirî, Biri-slăv și alte sate vorbesc în greaca pentru că, după cum spun ei, le este “mai ușor”.

Meglenoromâna rămâne dialectul cel mai puțin studiat dintre dialectele românești. Despre existența românilor din Meglen menționează mai mulți scriitori, etnografi și istorici. Primul care ne vorbește despre românii din această regiune este scriitorul grec (Nikolaides 1852: 295) relatând că atât populația slavă cât și cea română a trecut la islamism. Despre vlahii mahomedani din comuna *Notije*, ca și despre satele vlahe creștine din regiune ne vorbește și (Hahn 1867: 261) și interesantă este constatarea lui că graiul meglenoromân se aseamănă mai mult cu dialectul vorbit în nordul Dunării. Aceeași părere o întâlnim și la (Popilian 1885). Informații sigure, bazate pe anchetele lui făcute la meglenoromâni din regiune, ne dă (Weigand 1892). Meritul lui este că, spre deosebire de ceilalți cercetători, el a dovedit științific că meglenoromâna este un dialect deosebit de celelalte dialecte românești, adică este al patrulea dialect român. După Weigand urmează perioada când descrierile meglenoromânei, din punct de vedere lingvistic sau folcloric, sunt rezultatul unor lucrări bazate pe metode științifice (Densusianu 1901, 1975: 310; P. Papahagi 1902; Pușcariu 1976: 224; Candrea 1924; Candrea 1927-1937; Capidan I 1925, II 1928, III 1935; Dahmen 1993; Saramandu 2004; Atanasov 2002).

Pentru a stabili locul dialectului meglenoromân în limba română este necesar să ne ocupăm de două probleme și anume de patria primitivă a meglenoromânilor, înainte de despărțirea lor din trunchiul comun român, și poziția meglenoromânei față de celelalte dialecte având în vedere particularitățile ei. Cu privire la prima problemă au fost emise în general două teorii: una după care meglenoromânii au origine nord-dunăreană și alta că ei sunt sud-dunăreni. Analizând particularitățile de ordin fonetic, morfolologic și lexic și comparându-le cu cele din celelalte dialecte române, Densusianu constată că meglenoromână se apropie mai mult de dacoromâna decât de aromâna. Prin consecință el ajunge la concluzia că meglenoromânii sunt “*une colonie daco-roumaine ancienne sur le territoire macédo-roumain*” (Densusianu 1875: 310). Teoria lui Densusianu a fost combătută de Pușcariu. Pentru el, analizând particularitățile lingvistice, meglenoromânii au origine sud-dunăreană și fac parte din “*români răsăriteni*” ca și aromânii

(Pușcariu 1976: 254) care se opun grupului de “români apuseni” din care provin istroromânii (Pușcariu 1976: 255). Teoria lui se sprijină pe următoarele fapte:

- redarea velarelor [c] și [g] înainte de *e* și *i* prin [ʧ] și [dz] devenit [z] la meglenoromâni: *țer* “cer”, (d)*zer* “ger”;
- palatalizarea lui [n] înaintea desinenței *i* : *buń* “buni”, (a)*duń* “aduni”;
- păstrarea lui [n] în *ună* “o” și *grăn*, *gron* “grâu”

Teoria lui Pușcariu a fost reluată de Th. Capidan, pe care a îmbogățit-o cu noi elemente, susținând că meglenoromânii au aceeași origine ca și aromânii, adică în perioada românei comune ei au locuit pe teritoriul dintre Dunăre și munții Balcani, la nord de linia Jireček împreună cu strămoșii aromânilor. Spre deosebire de Pușcariu, care vorbește de “români răsăriteni” și de “români apuseni”, Capidan, cu privire la formarea poporului român, stabilește două zone: *una de nord pentru românii nordici, din cari au ieșit dacoromânii și din aceștia mai târziu s-au desprins istroromânii; și alta de sud, pentru românii sudici, din care au ieșit aromânii și meglenoromânii* (Capidan 1925: 61). El aduce noi elemente prin care dovedește că, în perioada când româna comună încă nu se despărțise în dialectele actuale, dialectul meglenoromân făcea parte din acea regiune din care a ieșit dialectul aromân, adică din regiunea ocupată de românii sudici (Capidan 1925: 59). Iată aceste noi elemente:

- trecerea lui *ce*, *ci* la *țe*, *ți* și a lui *ge*, *gi* la *ze*, *zi*;
- palatalizarea parțială a labialelor;
- absența totală a rotacizmului;
- menținerea lui *n* după nazalizare: *ună*, *grăn* / *gron*, *brăn* / *bron*.

Cu privire la așezarea meglenoromânilor în Meglen, pe bazele unor particularități ale graiului lor de proveniență slavă, Capidan afirmă că meglenoromânii, coborând din nord au “trecut munții Balcani, oprindu-se vreme îndelungată în partea apuseană a munților Rodopi” (Capidan 1925: 63-64). Din conviețuirea lor cu bulgarii din această regiune, după el, a rezultat trecerea lui [ǣ] la [ǫ] în dialectul meglenoromân. Capidan ajunge chiar să precizeze că această rostire a lui [ǣ] accentuat ca [ǫ] deschis în dialectul meglenoromân a fost preluată din *dialectul din Achârcelebi*, dialect bulgar cel mai apropiat de vechea limbă slavă (Capidan 1925: 64), afirmând că această particularitate nu se găsește nicăieri în altă parte din domeniul limbii bulgare. Trebuie totuși să semnalăm că [ǫ] (deschis și accentuat) se întâlnește și în alte zone din arealul sud-slav precum în graiurile macedonene din Bitola, Prespa, Ohrid și Struga. Aici trebuie să

adăugăm că în graiurile meglenoromâne din Uma și Țărnareca [ǎ] nu se transformă în [ǫ] și putem să ne punem întrebarea cum este posibil că aceste două graiuri, apropiate unele de altele, au rămas neatinse de fenomenul în chestiune. Chiar și în graiurile din Cupă și Oșiin, în care a avut loc această transformare, sunt câteva exemple cu [ǎ] nealterat precum: *grăb* "spate", *grăblă* "bute", *răpă* "piatră", *tărlă* "târlă". O altă particularitate a meglenoromânei, după Capidan, și anume pronunțarea lui [l] final ca un [ʎ] gutural este tot rezultatul unei influențe bulgare din regiunea Rodopilor. Din anchetele noastre făcute în ultimii douzeci de ani reiese că acest [ʎ] gutural se întâlnește numai în graiul din Țărnareca unde în bună parte s-a vocalizat în [u]: *al* > *au*: *io ȧes di tǎȧfa au Bujina, Vǎngel' au Bujina*, "eu sunt din familia lui Bujina, Vanghel lui Bujina"; *ǎu siȧirǎm grǎnlu*, "secerăm grâul" (Atanasov 2002: 362-363). Pe baza acestor două particularități, Capidan a trasat drumul meglenoromânilor, oprindu-se timp îndelungat în regiunea Rodopilor în Bulgaria, până la așezarea lor în Meglen. Pe de altă parte, este de remarcat faptul că Capidan însuși semnalează că în graiul aromân din Gopeș și Moloviște, comune așezate aproape de Bitola, se întâlnește sunetul [ǫ] din [ǎ,ǐ]: *mȧc, mȧȧ, mȧcă* pentru *mǎc, mǎȧi, mǎcă*, ca și alte particularități comune cu meglenoromâna și că acest grai reprezintă *un rest dintr-o mică frântură a dialectului meglenit* (Capidan 1925: 124). Mai mult decât atât, el afirmă că *Românii din Gopeș și Moloviște au fost primii meglenoromâni care, în drumul lor spre miazăzi, au ajuns până aproape de centrele aromânești* (Capidan 1925: 62). Deci, oarecum el se abate de propria sa teorie că venirea meglenoromânilor în Meglen s-a făcut prin Bulgaria, adică prin munții Rodopi. În acest sens se pronunță și Saramandu care ne informează că și graiul din așezările aromânești Beala de Sus și Beala de Jos prezintă *particularități specifice, incluziv unele asemănări cu meglenoromâna. Am avut prilejul să constatăm și noi acest lucru* (Saramandu 2004: 141).

Părerea noastră diferă de cea lui Capidan. Multe alte elemente indică că drumul pe care meglenoromânii l-au străbătut până când au ajuns în Meglen a fost mai spre vest și nu tocmai prin Bulgaria, în special prin Rodopi. Revenind la problema lui [ǫ] mai degrabă inclinăm să credem că el este rezultatul dezvoltării interne a acestor graiuri prin crearea unui sistem vocalic cu patru grade de deschidere (Atanasov 2002: Fonologia 2.9.2). În graiul din Lunđin acest [ǫ] rezultă și din monoftongarea diftongului [ǫǎ]. Pe de altă parte, tot în acest grai, și seria anterioară este îmbogățită cu un [ǣ] provenind din diftongul [ǣǎ] care s-a monoftongat. Se constată deci tendința de realizare a procesului de reducere a diftongilor [ǫǎ] și [ǣǎ] la monoftongi [ǫ] și [ǣ], fenomen aproape general în graiul din Lunđin și semnalat și în graiul din Lumniță. Este evident că aici s-au petrecut și

se petrec niște schimbări de structură, s-ar putea spune că a început un proces de reechilibrare a sistemului fonologic al acestor graiuri. Dispariția completă a fonemelor vocalice accentuate din seria medială, în afară de unele excepții nesemnificative, a fost compensată prin crearea unui sistem vocalic cu patru grade de deschidere, general pentru toate graiurile din Lumnița, Cupă, Oșin, Birislăv și Lunđin cu privire la fonemele vocalice din seria posterioară, realizat în bună parte în graiul din Lunđin și cu privire la fonemele vocalice din seria anterioară. Pentru restul graiurilor meglenoromâne din acest grup, închiderea diftongului [ǣ] la [ǣ] rămâne un proces deschis, adică în curs de realizare. În concluzie, putem spune că dispariția lui [ǣ] accentuat, respectiv fonologizarea lui [ǣ] în graiurile meglenoromâne din Lumnița, Cupă, Oșin, Birislăv și Lunđin o interpretăm nu că un împrumut din bulgară, cum susține Capidan, ci ca o necesitate internă a acestor graiuri meglenoromâne de a-și reechilibra sistemul lor fonologic, apărută în urma unor schimbări de ordin fonetic.

Elementele lexicale, la fel, pot contribui oarecum la elucidarea problemei cu privire la drumul pe care meglenoromânii l-au parcurs până în Meglen. Analizând cuvintele slave din listele lui Capidan (Megl. I 1925: 86 -94) ca și cele din dicționarul lui (Megl. III 1936), mai ales cele care au intrat în meglenoromână după separarea ei de dacoromână, constatăm că particularitățile lor esențiale (accentul, închiderea vocalelor neaccentuate) sunt identice cu cele ale graiurilor macedonene care se vorbesc în imediata apropiere a satelor meglenoromâne din Meglen. Multe dintre cuvintele meglenoromâne sunt identice cu cele macedonene, net deosebite de cele bulgare, din punct de vedere formal. Iată câteva dintre ele: megl. *cupăčǎlnic*, *cupăčǎlnic* "târâncop", maced. dial. *kupăčǎlnik*, bulg. *tǎrnokop*; megl. *brǎnǎ* "grapă", maced. *brana*, bulg. *grapa*; megl. *cujurǎti* "gogoșa viermelui de mătase", maced. dial. *kužurec*, bulg. *paǎkul*; megl. *pǎrtǎl* "zdreanță", maced. dial. *pǎrtal*, bulg. *parǎtal*; megl. *rǎmǎsnic* "logodnic", maced. dial. *ǎrmasnik*, bulg. *godenik*; megl. *ruguzinǎ* "rogojină", maced. dial. *ruguzina*, bulg. *rogozka*; megl. *smócfǎ* "smochin", maced. *smokfa*, bulg. *smokin*; megl. *smǎrǎcǎ* "ienupǎr", maced. *smreka*, bulg. *hvoina*; megl. *rǎğǎ* "rugină", maced. *rǎga* "rugină", bulg. *rǎžda*; megl. *mǎğǎ* "razor între două proprietăți", maced. *meğǎ*, bulg. *mežda*; megl. *primrǎjǎ* "primejdie", maced. *premrežie*, bulg. *premejdie*; megl. *sprótiva* "vizavi", maced. *sprotiva*, bulg. *seršču*; maced. *strug* "rindea", maced. *strug*, bulg. *rende*; megl. *pérniță* "pernă", maced. *pernica*, bulg. *vǎzglavnicǎ*; megl. *pustǎnít* "obosit, epuizat, frânt de oboseală", maced. *postanat*, bulg. *umoren*, *iztoǎčen*. Aria de întindere a acestui cuvânt cuprinde graiurile macedonene de vest precum cel din Prilep, Bitola, Kavadarci, Negotino, apoi cele macedonene din nord vestul

Greciei, dar nu și cele ale Macedoniei de est. Aici putem să ne punem și întrebarea de ce meglenoromânii n-au împrumutat cuvântul bulgar *hvoina* "ienupăr", atât de cunoscut ciobanilor, care este și hrana oilor iar poate pe el au și dormit, dacă ei au trăit în Bulgaria, ci au împrumutat cuvântul slav *smreka*, pe care îl întâlnim în macedoneană și în sârbă.

Meglenoromâna posedă și un anumit număr de cuvinte de origine veche slavă, împrumutate în perioada când încă nu se despărțise de dacoromână, în care nu a avut loc denazalizarea ca în limbile sud slave precum macedoneana (și bulgara) cu care a avut un contact îndelungat. Procesul de denazalizare în dialectele macedonene s-a săvârșit treptat și în același timp dar întâi el a avut loc în graiurile de nord unde în secolul al XI-lea el a fost încheiat. Totuși urme din pronunțarea nazală de altădată se găsesc în graiurile de sud, adică în Grecia între Kastoria și Salonic : *dămbo*, *grenda*, *penda* (Koneski 1965: 38). În graiul din Ohrida, vecin cu cele din Kastoria și Korçë, procesul de denazalizare probabil încă nu se încheiase la începutul secolului al XIII-lea (Koneski 1965: 39). Iată aceste cuvinte de origine veche slavă pe care le întâlnim în meglenoromână, dacoromână și ceva mai rar în aromână: megl. *bilintróc*, maced. *belutrak*, dr. "cuarț"; megl. *zlămbóc*, maced. *dlabok*, bulg. *dălbok*, dr. "adânc"; megl. *strúngă*, maced. *straga*, bulg. *stărğa*, ar. *strúngă*, dr. "strungă"; megl. *trămbă*, dr. "trâmbă"; megl. *spréngu*, maced. *spreș*, dr. "spânz"; megl. *bumbác*, maced. dial *bubak*, bulg. *pamuk*, ar. *bumbác*, dr. "bumbac"; megl. *grîndă*, *grëndi*, maced. *gre-da*, bulg. *greda*, ar. *grendă*, dr. "grindă"; megl. *crótnic*, maced. *krotok*, bulg. *krotāk*, dr. "blând"; megl. *ublōnc*, *ublăngu*, maced. *oblak*, arom. *ublăncu*, dr. "oblânc"; megl. *sclōmp*, *scămpu*, maced. *skap*, bulg. *skăp*, ar. *scumpu*, dr. "scump"; megl. *lōncă*, maced. *laka*, bul. *lăka*, ar. *luncă*, dr. "luncă"; megl. *mōncă*, *măncă*, maced. *maka*, bulg. *măka*, (cu înțeles de "chin, necaz"), dr. "muncă"; megl. *rănsă*, maced. *resa*, dr. "frange"; megl. *čímpu*, maced. *čep*, bulg. *čep*, dr. "cep, bușon"; megl. *tămpănă*, *tómpănă*, maced. *tapan* bulg. *tăpan*, dr. "tobă"; megl. *trăntíri*, maced. *trati*, dr. "a trănti"; megl. *păngăn*, maced. *pogan*, bulg. *poganec*, ar. *pângăn*, dr. "păgăn"; megl. *pāngu*, *puiáng*, maced. *pajak* bulg. *pajak*, ar. *pāngu*, dr. "păianjen"; megl. *tăngós*, despre o mâncare grea, uleioasă, maced. *tažen*, bulg. *tăžen*; megl. *tănjíri*, maced. *taži*, bulg. *tăža*, dr. "a tânji" etc.

Având în vedere că nu în toate graiurile meglenoromâne sunetul [ǎ] a trecut la [ô], și că [l] velar este propriu numai graiului din Țărnareca, deci după noi aceste două fenomene nu se pot explica că o influență a dialectului bulgar din Rodopi asupra meglenoromânei, cum susține Capidan, apoi cuvintele *răgă*, *mégă*, împrumutate din maced. *’rğa*, *meğa*, spre deosebire de bulgara unde avem *răžda*, *mežda*, și alte cuvinte din lista prezentată mai

sus care arată că la originea lor este limba macedoneană, apropierea graiurilor aromâne din Gopeș și Moloviște de cel meglenoromân, cuvântul megl. *pustănit*, cunoscut numai în graiurile macedonene de vest și de sud-vest, ne determină să propunem un drum diferit de cel al lui Capidan cu privire la coborârea meglenoromânilor în regiunea Meglen. Acest drum, după noi, este mult mai spre vest decât cel trasat de Capidan, foarte probabil pe valea Moravei și pe partea dreaptă a Vardarului. În acest sens s-a pronunțat și profesorul N. Saramandu *această masă a vlahilor s-a așezat în Meglen venind nu dinspre est (nord-est) (regiunea munților Rodopi), cum a susținut, la un moment dat, Th. Capidan, ci dinspre vest (nord-vest)* (Saramandu 2004: 142).

A doua problemă este aceea a originii meglenoromânilor și a limbii lor care a fost discutată amplu atât de lingviști români cât și de lingviști străini. Descoperirea științifică a meglenoromânilor de către Weigand, ca populație diferită de aromâni, având un idiom distinct, care se situează între dacoromână și aromână, considerându-l ca un dialect aparte în cadrul limbii române, a dat naștere la opinii și teorii diverse cu privire la originea meglenoromânilor și la locul pe care îl ocupă acest dialect în cadrul limbii române. Numeroși lingviști ca Ov. Densusianu, S. Pușcariu, Th. Capidan, D. Onciul, G. Ivanescu, Al. Rosetti, I. Coteanu, M. Caragiu-Marioțeanu, N. Saramandu s-au pronunțat asupra acestei probleme. Părerile lor merg de la afirmația că meglenoromâna este un subdialect al dacoromânei (Densusianu 1975: 316) până la aceea că ea este un subdialect al aromânei (Philippide 1959: 14).

Pentru Ov. Densusianu meglenoromânii sunt *une colonie daco-roumaine ancienne sur le territoire macédo-roumain* (Densusianu 1975: 310). Cu alte cuvinte, el atribuie acestei populații o origine nord-dunăreană. Această afirmație a lui Densusianu se bazează pe date exclusiv lingvistice, adică pe o serie de concordanțe între meglenoromână și dacoromână, prin care ele se deosebesc de aromână. Relevăm mai jos principalele puncte comune semnalate de Densusianu:

- păstrarea diftongului *au* : megl. *dauk*, *gaură* – dr. *adaug*, *gaură* (în ar. *au* > *av*);
- trecerea africtei [dz] la [z] în cuvintele de origine latină: megl. *uzăi*, *uzôj*, *zuuă* – dr. *auzii*, *ziuă* (în ar. *avđi*, *đuă*);
- trecerea africtei [dž] la [ž] în cuvintele de origine latină: megl. *joc*, *jos*, *júni*, *jut* – dr. *joc*, *jos*, *june*, *ajut* (în ar. *adžoc*, *džone*, *adžut*);
- palatalizarea parțială a labialelor *p*, *b*, *v*, *m* urmate de *e*, *i* în meglenoromână (fenomen general în aromână): megl. *per*, *pert*, *pin*, *pičór*, *spic*, *spin*,

- bini, vin, vis, mic, durmíri* – dr. *pier, pierd, pin, picior, spic, spin, bine, vin, vis, mic, durmire* (ar. *ker, kerdu, kîn, čičor, skik, skîn, gîne, yin, yis, níic, durníre*).
 - prezența vocativului în *-ule*: megl. *lupúli, ómuli, fóculi* – dr. *lupule, omule, focule*;
 - numeralul “20” este identic în meglenoromână și dacoromână: megl. *douázăť, douzót* – dr. *douăzeci*, spre deosebire de aromână care a păstrat lat. *viginti* > *yińgiť*.

Iată și câteva elemente lexicale pe care Densusianu le dă comune cu dacoromâna și care lipsesc din aromână:

megl. *ănțileg, arzint, drum, floáre, friguri, frig, criel, leç, moș, nas, oglindală, pimint, skîmp, timp, trăies, trimet, urmă, uťid, ănving, vreámi*.

dr. *înțeleg, argint, drum, floare, friguri, frig, creier, leac, moș, nas, oglindă, pământ, schimb, timp, trăiesc, trimet, urmă, ucid, înving, vreme*.

ar. *prindu - dukescu, asime, kale, lilităe, hîavră, arkóare, măduă - minte, yatrie, auș, nare, yilie, lok, aleksesku, keró-an, pășesku, pitrek, vatăm, nikisesku* etc.

La aceste cuvinte Densusianu adaugă și câteva adverbe și conjuncții comune meglenoromânei și dacoromânei, diferite în aromână: megl. *priúnă*, dr. *împreună*, ar. *deadun*; megl. *úndi* și *íúndi* dr. *unde*, ar. *ju*; megl. *di úndi, di íúndi*, dr. *de unde*, ar. *diíu*; megl. *șa*, dr. *așa*, ar. *ași*; megl. *ca să-ca si*, dr. *ca să*, ar. *ta si* etc.

Printre cele mai importante concordanțe între meglenoromână și aromână Densusianu ne dă următoarele: păstrarea vocalelor [e, i] precedate de [p, v, m]: a) megl. *per, spel ved, vină, pimint, mer* – ar. *per, spel ved, vină, mer* – dr. *păr, spăl, văd, vână, măr*. b) megl. *c + e, i = ts: dúlťi, țepă, țer, țină* – ar. *dulțe, țepă, țer, țină* – dr. *dulce, ceapă, cer, cină*. c) adverbul megl. *ua* – ar. *aia* – dr. *aici*. d) concordanțe lexicale: megl. *ilă, călqári, mes, puscă, zburós* – ar. *hiľe, cărqáre, mes, puscă, zburăsku* – dr. *fiică, căldură, lună, oțet, vorbesc* și altele.

Densusianu constată, la fel, că există și destule puncte comune între meglenoromâna și istroromâna despre care vom vorbi mai jos.

După cum am menționat mai sus, Pușcariu tot prin argumente lingvistice susține că meglenoromâna posedă mai multe puncte comune cu aromâna decât cu dacoromâna și că ea este un dialect sud-dunărean ca și aromâna printre care relevăm: păstrarea lui [n] în afară de desinențe: megl. *ună, găn-gron, brăn – bron* – ar. *ună gărnu, bărnú* – dr. *o, grâu, brâu*. Pușcariu insistă în special asupra trecerii lui [ce, ci] la [țe, ți] și a lui [ge, gi] la [ze, zi, respectiv dze, dzi] și la absența rotacismului în ambele dialecte.

Teoria lui Pușcariu a fost preluată de Th. Capidan, îmbogățită cu noi elemente, pe care ni le prezintă în comparație cu cele din celelalte dialecte

române demonstrând că meglenoromâna posedă mai multe puncte comune cu aromâna. Menționăm însă că listele cu privire la particularitățile celor patru dialecte românești și elementele lor lexicale, prezentate de Capidan, nu ne dau adevărata realitate și ele trebuie supuse unor revizui. În plus, multe dintre aceste particularități nu au o însemnătate importantă în stabilirea raporturilor între aceste dialecte. Odată separate de dacoromâna, dialectele meglenoromân și aromân au venit în contact, în regiunile unde s-au instalat, cu limbi de origine diversă care fac parte din așa-zisa uniune lingvistică balcanică. Influențele reciproce au dus la formarea unei mentalități lingvistice comune între toate aceste limbi și în unele puncte ele s-au îndepărtat de dacoromâna. Astfel, nu este nimic de mirat dacă pentru exprimarea ideii "pentru moment, în momentul de față", în mai multe limbi balcanice se folosește aceeași formulă:

megl. *mo di mo* (literalmente: *acum pentru acum*), ar. *tóra tră tóra*, gr. *τόρα γὰρ τόρα*, maced. *séga za séga*, bulg. *segá za segá*, sr. *sada za sada*, alb. *tani për tani*; megl. *fuǐ si fuzím*, ar. *fuḍ si fuḍím*, gr. *φύγε νᾶ φύγουμε*, maced. *begaj da begame*; megl. *son nu mi cáṭă "n-am somn"*, ar. *nu mi acáṭă sómn*, gr. *ὕπνος δὲν με πιόνει*, maced. *son ne me faka* etc. La fel pentru construcțiile dacoromâne *mi-e foame*, *mi-e somn*, avem: megl. *ăń-ṭi mănăncă*, *ăń-ṭi dǫármi*, maced. *mi se jade*, *mi se spie* etc.

Unele cuvinte din aceste dialecte au căpătat noi sensuri în mosaicul lingvistic balcanic (prin compunere și calchieri) (megl. *pruvideári* "crăpatul zilei" după maced. *razdenuvanje*; megl. *puturnári* "a voma, a vărsa" după maced. *povraká*; *rămón* "locuiesc" după ngr. *μένω*) (Atanasov M 2016: 161-174) așa că ele în continuu se îndepărtează de dacoromâna. Prin faptul că meglenoromâna și aromână se dezvoltă de mai multe secole în medii aloglote, ele nu sunt supuse unei influențe din partea dacoromânei. De aceea aceste noi particularități nu trebuie luate în considerație când vrem să stabilim punctele comune între dialectele românești. Ceea ce este important este faptul sub ce formă se prezintă un cuvânt moștenit din latină și în special ce au conservat aceste dialecte din structura lor gramaticală înainte de despărțirea lor. Dacă pornim de la acest criteriu, eu ca vorbitor nativ al meglenoromânei, am sentimentul că vocabularul latin pe care îl posedă dacoromâna și se întâlnește în meglenoromână îmi este mai familiar decât cel din aromână. Același lucru este valabil și pentru vocabularul împrumutat din limbile vecine (slavă, greacă, turcă) care acuză mai mare apropiere între meglenoromâna și dacoromână decât cu aromâna. Iată câteva exemple:

megl., dr. *din*, ar. *dit*; megl. *foárfică*, dr. *foarfecă*, ar. *foartecă*; megl. *frúnti*, dr. *frunte*, ar. *frámte*; megl. *lăngă*, dr. *lângă*, ar. *níngă*; megl. *íncă-âncă*, dr. *încă*, ar. *nică*; megl. *dipárti di noi*, dr. *departe de noi*, ar. *alárgu di noi*; megl.

sub, dr. *sub*, ar. *sum*; megl. *joc*, dr. *joc*, ar. *ğoc*; megl. *bíni*, dr. *bine*, ar. *ğini*; megl. *ălbínă*, dr. *albină*, ar. *alğină*; megl. *rúși*, dr. *roșu*, ar. *aroșu*; megl. *ómu*, *ómul*, dr. *omul*, ar. *omlu*; megl. *prun*, dr. *prun*, ar. *púrnu*; megl. *núntă*, dr. *nuntă*, ar. *númtă*; megl. *merg*, dr. *merg*, ar. *ńergu*; megl. *unt*, dr. *unt*, ar. *úmtu*; în cuvinte de origine străină: megl. *cunác* – *cunáți*, dr. *conac* – *conace*, ar. *cunake* – *cunakî*; megl. *căpác*, dr. *capac*, ar. *căpake*; megl. *culíba*, dr. *colib*, ar. *călivă*; megl. *tutún*, dr. *tutun*, ar. *tătúmi* etc.

Lexicul meglenoromân prezintă o serie de asemănări cu cel dacoromân care n-au fost tratate până acum. Vom încerca să dăm mai jos unele dintre cuvintele de origine latină și slavă. Lista acestor cuvinte este departe de a fi exhaustivă mai ales când este vorba de cele de origine slavă:

megl. *járípă*, dr. “aripă”, *iášclă* dr. “așchie”, *ramură* dr. “ramură”, *sărupări*, dr. “a surpA”, *sărutări* dr. “a săruta”, *ublănzóri*, dr. “a îmblânzi”, *uřiduri* dr. “a ucide”, *mi ăncresc*, “mă încălzesc”, păstrat în dr. din secolul al XVI-lea sub forma *ăncărescu* <lat. *incalesco* (Densusianu 1975: 543, 797); infinitivul verbului în meglenoromână este *ăncreăștiri* care mai are și sensul de “răsărit de soare”; *cărnat* “cârnat”, *clíngă* “chingă”; *acmó*, *acmúó*, *cmó* “acum”, în graiurile bănățene în secolul al XVI-lea *akmusu* (R. Flora 218) ca și în istroromână *acmó* (Kovačec 1971: 60); *cătilín* și *cătălin* “încet” păstrat astăzi în graiurile maramureșene sub forma *cătelin* (Densusianu 1975: 592; Rosetti 1968: 126), atestat și în graiurile bănățene din secolul al XVI-lea (R. Flora 218). Meglenoromâna cunoaște și opusul lui *cătilín*: *cătărău*, *cătărău*, *cătirón* “repede, tare”. O corespondență se poate stabili și între megl. *cătări* “a se uita” și *ătătoári* “oglinďă” din graiurile crișene; megl. *curún*, *curón* “repede, curând”, *ăń Deăl* “în deal” păstrat ca toponim în dialect ca și *Găndăca*, numele muntelui *Paiac* “păianjen” în maced. și *Паиџон* în greaca care are forma unui gândac. Alte cuvinte: *ğiiăță* “viață și vietate”, *gunói* “gunoi”, *șuorț* “sort”, *țápă* “țeapă”, *ăń zăpád* “loc neînsorit unde zăpadă se menține mai mult timp”, *di drag* (despre persoane) “plăcut, sănătos, (despre lucruri) “reușit, bine făcut”, *niminișán* “nimeni”, *neác*, (m.) *neacă* (f.), *neăță* (mf. pl.) corespunde lui “nițel”, *nițicăn*, *nițicón* “nicicând, niciodată”, *nițicum* “nicicum, nicidecum”, *țîța-l căpra* (nume de plantă) *țîța-caprei* (DEX 1125), *vinățălă*, *vinățólă* “vânătaie”, *ăń duós* “loc unde nu bate soarele”; cu același înțeles *dos* apare și în dacoromână (DEX 316).

Un alt punct comun între dacoromână și meglenoromână sunt adjectivele și adverbele de origine slavă derivate cu sufixul – *ic*. Dat fiind că meglenoromâna se îmbogățește zilnic cu noi cuvinte slave și procesul de derivare cu acest sufix este în plină desfășurare, numărul acestor derivate în meglenoromână este mult mai mare decât în dacoromână. De remarcat este faptul că în unele cazuri apar anumite deosebiri de sens.

megl. *strašnic* "strașnic, teribil" - dr. *strašnic* "îngrozitor, înfiorător; ne-maipomenit"; megl. *sělnic, sīlnic* "puternic, tare" - dr. *silnic* "care se face cu silă"; megl. *vájnic* "vajnic, important" - dr. "important, activ"; megl. *nimírnic* "neastâmpărat" - dr. *nemernic* "ticălos, mârșav"; megl. *niputřábnic* "inutil, netrebuincios" - dr. *netrebnic* "ticălos, mizerabil; lipsit de valoare, de folos"; megl. *grqáznic* "groaznic, abominabil" - dr. *groaznic* "înfricoșător, îngrozitor, abominabil"; megl. *vřásnic* "de aceeași vârstă cu" - dr. *vřstnic* "înaintat în vârstă"; megl. *vřěádnic* - dr. *vrednic*; megl. *crótnic* "blând", *lésnic* "ușor", *líčnic* "frumos, chipeș", *máznic* "neted", *mătnic* "tulbure", *mílnic* "drag, iubit", *mírnic* "cuminte", *nizgódnic* "incomod, neplăcut, penibil", *nirvóznic* "nervos", *nismásnic* "în mod neglijent, în mod neîndemânatic, greoi", *póznic* "târziu, tardiv", *putřábnic* "util, de folos", *rávnic* "neted, neaccidentat", *slójníc* "scurt, (despre terenuri) de șes", *směšnic* "ridicol, caraghios", *slubódnic* "liber", *sřěádnic* "mijlociu, mediu", *strávníc* "lacom, mâncăcios", *tóčnic* "exact, punctual".

În cele ce urmează ne propunem, pe baza unor fapte descoperite de noi în urma cercetărilor noastre cu privire la infinitivul meglenoromân, să dăm o imagine mai completă despre acest mod în meglenoromână. Păstrarea infinitivului cu valoare verbală în dacoromână și în meglenoromână după părerea noastră, este argumentul cel mai important când vorbim de asemănările între cele două dialecte. Diferența între ele este că în meglenoromână persistă infinitivul lung, folosit în trecut și în dacoromână iar astăzi complet înlocuit de forma sa scurtă. Impresia noastră este că lingviștii nu au dat o mare importanță acestui fapt. Pentru noi însă el trebuie să fie un punct comun între cele două dialecte de o importanță deosebită atât pentru apropierea lor cât și pentru a arunca o nouă lumină asupra patriei primitive a meglenoromânilor, asupra drumului și perioadei de așezarea lor în Meglen. Meglenoromâna face parte din nucleul grupului de limbi balcanice care constituie uniunea lingvistică balcanică. Ca o mică enclavă lingvistică ea s-a găsit sub o foarte puternică influență a acestor limbi și în special a limbii macedonene. Toate așezările din jurul Meglenului românesc, secole de a rândul, au fost populate cu slavi. În afară de împrumutul lexical masiv, meglenoromâna posedă aspectul verbal de tip slav *imperfectiv* – *perfectiv* – *iterativ*, îmbogățindu-și lexicul cu noi cuvinte și noi sensuri, perfectul compus inversat prin care se exprimă un fapt petrecut la care n-am fost martori oculari, adică un fapt povestit (fenomen prezent în limbile macedoneană, bulgară, albaneză a cărui origine este în limba turcă), calcuri lingvistice etc. Toate aceste limbi, incluziv aromâna (în afară de dialectul gheg albanez) n-au păstrat urmă de infinitiv, problemă, dealtfel, larg dezbătută de lingviști despre originea fenomenului în

limbile balcanice². De aceea ne întrebăm pe bună dreptate cum este posibil că, pe lângă aceste schimbări profunde în structura meglenoromânei, infinitivul să continue să se mai folosească. Desigur, întrebuițarea lui în comparație cu cea din dacoromână este redusă dar totuși este încă foarte vie în cazurile unde el se folosește.

Infinitivul lung din meglenoromână se prezintă sub un dublu aspect din punct de vedere al valorii sale. Pe de o parte, în majoritatea cazurilor, el are valoarea unui substantiv, fapt prin care el se identifică, deși nu în întregime, cu forma respectivă din dacoromână și aromână, iar pe de altă parte își păstrează încă valoarea de verb într-un anumit număr de cazuri. Prin aceasta el se deosebește de infinitivul lung din dacoromână și aromână care nu cunoaște decât o întrebuițare substantivală. O excepție în dacoromână fac formele inverse de viitor și de condițional-optativ în care infinitivul lung are o valoare verbală: *încinare-oi codrilor; închinare-aș și n-am cui!* (Toma Alimoș) (I. Mării 1968: 327-331). În ciuda faptului că orice infinitiv lung din meglenoromână poate deveni substantiv, el nu poate intra în relație gramaticală cu toate morfemele, în special cu cele de număr. Prin aceasta el se deosebește de infinitivul lung din dacoromână, care poate sta atât la singular, cât și la plural; un caz similar cu cel meglenoromân avem în limba portugheză unde un foarte mic număr de infinitive substantivate pot avea plural. (Augusto E. da Silva Dias 1970: 217). Aceasta se datorește probabil caracterului său dublu de substantiv și de verb.

Cu privire la infinitivul lung cu valoare verbală în meglenoromână plecăm de la constatarea lui Th. Capidan "că el continuă să se mai între-

² Kr. Sandfeld, "Der Schwund des Infinitivus im Rumänischen und Balkansprache" in *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache*, Leipzig, IX, 1902, p. 75 -131; Kr. Sandfeld, *Linguistique balkanique. Problèmes et résultats*, Paris, 1930; Th. Capidan, "Pierderea infinitivului" în *Convorbiri literare*, 1924; G. Rohlf, "La perdita dell'infinito nelle lingue balcaniche e nell'Italia meridionale" in *Omagiu lui Iorgu Iordan*, București, 1958, p. 733-744; M. Pavlović, "La perte de l'infinitif dans les langues balkaniques" în *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, Novi Sad, 1960, p. 35-45; H. Barić, "La perte de l'infinitif dans les langues balkaniques" în *Godišnjak Balkanološkog Instituta*, II, Sarajevo, 1961, p. 1-11; D. Copceag, "Despre înlocuirea infinitivului prin forme personale în graiurile românești și sud-italene", în *SCL XII*, 1961, nr. 3, p. 361-373; Kn. Togeby, "L'infinitif dans les langues balkaniques", în *Romance Philology XV*, 1962, nr. 3, p. 221-233; M. Iliescu, "Encore sur la perte de l'infinitif en roumain" în *Actes du premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes*, Sofia, 1968, p. 115-118; Sh. Demiraj "De la perte de l'infinitif en albanais", în *Studia albanica*, VII 1970, p. 125-130; M. A. Gabinschi, "Etiologia pierderii balcanice a infinitivului în lumina faptelor din limba sefardă", în *Actele celui de-al XII-lea Congres de lingvistică și filologie romanică*, II, București, 1971, p. 1281-1284; Al. Rosetti, "Cu privire la tendința înlocuirii infinitivului cu conjunctivul în limba română", în *SCL XXIII*, 1972, nr. 3, p. 307-308; I. Diaconescu, "Infinitivul lung în secolul al XVI-lea", în *SCL XVIII*, 1967, nr. 4, p. 435 -446; A.E. da Silva Dias, *Syntaxe histórica portuguesa*, 5ª edição, Lisboa, 1970, p. 217. "um pequeno numero de infinitivos substantivados podem ter plural".

buinteze, în funcție verbală, deși nu în prea mare măsură, și în privința aceasta el se apropie mai mult de limba textelor vechi din dialectul dacoromân. Astfel, după verbul *puteari*, precedat sau nu de o negațiune, urmează aproape întotdeauna infinitivul lung: *ti poț dŭțiri; u poț dărări; ău putém lări; cujel nu poț sādiri căstrăveț; nu ău putú cățări; nu la poț flări; nu ti poț scŭndiri* (Capidan 1925: 169). În afară de acest caz, meglenoromâna cunoaște și alte cazuri de întrebuintare a infinitivului cu valoare verbală. Astfel, după verbul *trubăiri*, *trubuíri*, folosit ca verb impersonal, urmează o propoziție subordonată cu verbul la conjunctiv sau la indicativ sau foarte des urmată de un infinitiv: *trubăiă videári la vreámi řista lucrú* "trebuia văzut la timp acest lucru"; *trubăiášti mǎncári toátă cárnea că până móini si spárgă* "trebuie să se mănânce toată carnea că până mâine se va strica". Părerea noastră este că aici infinitivul are valoare verbală pentru că, în propoziția subordonată urmează tot un verb. Ba și mai mult în limba macedoneană, unde nu este urmă de infinitiv, nu se folosește substantivul verbal în *-be* ci tot se face uz de un verb la timpul potrivit: *trebađe na vreme da se vide taa rabota* și *treba da se izede seto meso zašto do utre ke se rasipe*.

Un alt verb după care infinitivul lung are valoare verbală este *řireári* (< lat. *quaerere*) cu sensul de "a cere" și de "a iubi". Folosit impersonal acest verb are valoarea semantică a verbului *trubăiri*, *trubuíri*; ilustrăm cazul prin următoarele două exemple: *řireá videári la vreámi řista lucrú, mo-ř mǎnát* "trebuia văzut la timp acest lucru, acum este târziu"; *nu řireá lăsári fičóru síngur la tári lúng drum* "nu trebuia lăsat copilul singur la un astfel de drum lung"; *řeári sǎpári víňa* "trebuie săpată via".

Este bine cunoscut că, în mai multe limbi, infinitivul este unul dintre elementele constitutive ale viitorului. Dintre toate perifrazele cu valoare de viitor pe noi ne interesează perifraza verbală *volo* + infinitiv, proprie limbilor balcanice și meglenoromânei. Se pare că răspândirea acestei perifraze în limbile balcanice se datorește influenței limbii grecești, unde încă în primele secole ale erei noastre se întâlnește construcția *θελω* + infinitiv. În dacoromână, viitorul format din *volo* + infinitiv apare încă în primele documente scrise: *voju venri; vrem trimite* (Rosetti 1968: 548). În meglenoromână s-a păstrat construcția *vă* + infinitiv dar cu anumită deplasare semantică, în sensul că prin ea se exprimă astăzi mai degrabă o supoziție decât o acțiune viitoare. Ceea ce ne interesează însă pe noi este faptul că în această construcție infinitivul are valoare verbală. Iată câteva exemple: *vă veári un an di cŭn nǎ vizúm nǎpŭája uáră*, o fi un an de când ne am văzut ultima dată; *vă veári mŭltu lucrú di nu pŭáti viníri s-mi veádă*, o fi având mult de lucru de nu poate veni să mă vadă; *ia vă íri, cári lántă pŭáti s-ířă*, o fi ea, cine altă poate să fie; *vă íri di pŭára meă*, o fi de vârsta mea. Se folosește

deasemenea și perifraza *vă* + infinitivul trecut: *vă veări căzut brumă di țeăști pipérkili să toăti ārși*, o fi căzut brumă de ardeii aceștia sunt toți arși; *vă iri pirdút nélu di uāja căta zbeără*, s-o fi pierdut mielul de oaia zbiară atât.

Perifraza *vă* + infinitiv în meglenoromână s-a păstrat și în blesteme unde imediat după pronunțarea blestemului se cere și neîndeplinirea lui. Capidan a notat un blestem *fócu s-ti árdă da ni ti árdiri* (Capidan 1925: 36) o variantă redusă, din care lipsește auxiliarul *vă* (*vreări*) și tradusă greșit prin "focul să te ardă, arde mi te ar". Deși aici valoarea verbală a infinitivului este evidentă, Capidan nu vorbește nicăieri de această întrebuintare a lui. Iată cele mai des folosite blesteme din meglenoromână unde întâlnim infinitiv lung cu valoare verbală: *fócu s-ti árdă di nu vă ti árdiri* (să te ardă focul de nu te-ar arde), *píra s-ti árdă di nu vă ti árdiri* (să te ardă flacăra de nu te-ar arde), *lúpu s-ti neacă di nu vă ti nicări* (lupul să te omoare de nu te-ar omori), *lúpu s-ti mănâncă di nu vă ti mănări* (lupul să te mănânce de nu te-ar mânca), *s-ti lea drácu di nu vă ti lári* (să te ia dracul de nu te-ar lua), *s-ti dúnă moártă di nu vă ti dunăre* (să te curețe moartea de nu te-ar curăța) etc.

Mai este o situație în care infinitivul lung în meglenoromână și-a păstrat valoare verbală. Este vorba de așa-zisul infinitiv exclamativ prin care se exprimă sentimentul de indignare. De exemplu, când femeile spală rufe foarte murdare, unde se cere un adevărat efort, iar murdăria tot nu iese, ele exclamă: *muriri nu jási! nu vrea si jásă muriri!* adică "de ai muri și tot nu iese murdăria de pe rufe"; țăranul indignat strigă că vita nu vrea să se miște din loc: *tălčiri! nu si puimeăști din loc* "s-o omori și nu se mișcă din loc" etc.

Interesant este faptul că în meglenoromână se păstrează și infinitivul scurt cu o întrebuintare foarte redusă. El apare tot în perifraza verbală *vă* + infinitiv în blestemele pe care le-am citat mai sus. Deci el apare ca o simplă variantă a infinitivului lung, alegerea formei de infinitiv scurt sau lung fiind liberă, spontană. Astfel în loc de *lúpu s-ti mănâncă di nu vă ti mănări* se poate spune și *lúpu s-ti mănâncă di nu vă ti mănă* (lupul să te mănânce de nu te-ar mânca); Iată și câteva alte exemple: *lúpu s-ti neacă di nu vă ti nicá* (lupul să te omoare de nu te-ar omori); *si ți úscă númea di nu vă ți uscá* (să ți se usuce numele de nu ți se-ar usca); *blăstému să-l căță di nu vă-l căță* "blestemul să-l ajungă de nu l-ar ajunge).

Abordând problema locului dialectului meglenoromân în cadrul limbii române, am vrea să ne oprim și la concordanțele pe care acest dialect le are cu istroromâna și care au fost deja semnalate de lingviștii români (Densușianu 1975: 313; Pușcariu 1976: 224-226; Capidan 1925: 71). Concordanțele dintre dialectele meglenoromân și istroromân privesc toate compartimentele limbii și vom încerca să le relevăm în cele ce urmează. În domeniul fo-

neticii, fenomenul cel mai caracteristic pentru ambele dialecte este afereza lui [a]:

megl. *cásă*, istr. *câșe*, dr. “acasă”; megl. *cățări*, istr. *cațã*, dr. “a agăța, a prinde”; megl. *cupiriri*, istr. *cuperi*, dr. “a acoperi”; megl. *flări*, istr. *flã*, dr. “a afla”; megl. *jutări*, istr. *jutã*, dr. “a ajuta”. Un alt punct comun este trecerea africatelor [ɖ] și [ʒ] la [z] și [j] ca în dacoromână: megl. *zúuă*, istr. *zi*, dr. “zi”; megl. *zițiri*, istr. *zițe*, dr. “a zice”; megl. *jucări*, istr. *jucã*, dr. “a juca”; megl. *jug*, istr. *jug*, dr. “jug”.

În morfosintaxă, în ambele dialecte avem: neutralizarea opoziției de număr la substantivele și la unele adjective de genul masculin care se termină în consoanele [p, b, l, r, ʃ]:

megl. *lup* – *lup*, istr. *lup* – *lup* (ar. “lup – luk, dr. lup – lupi”); megl. *slab* – *slab*, istr. *slab* – *slab*, dr. “slab- slabi”; megl. *pul* – *pul*, istr. *pul* – *pul*, dr. “pui – pui”; megl. *fičór* – *fičór*, istr. *fečor* – *fečor*, dr. “fecior – feciori”; megl. *soț* – *soț*, istr. *lovăț* – *lovăț*; megl. *cărbunár* – *cărbunár*, istr. *carbonér* – *carbonér*, dr. “cărbunar – cărbunari” etc.

În ambele dialecte, cu excepția graiurilor meglenoromâne din Umă și Țărnareca, genitivul se exprimă cu ajutorul procliticului *lu*:

megl. *cunácu lu ămpirátu* “palatul împăratului”, istr. *mul'éra lu crál'u* “soția regelui” (Kovačec 1998: 55); megl. *íl'a lu crál'u*, “fiica regelui”, istr. *fil'a lu crál'u* (Kovačec 1998: 79).

Atât la substantivele de genul masculin, cât și la cele de genul feminin, vocativul este identic în ambele dialecte:

megl. *șez ómuli!* istr. *șez ómule!* (Kovačec 1998: 137, 278); megl. *feátu!* *fētu!* istr. *fěto*, *mămo*, *strino*, *mul'áro* (Kovačec 1998: 278); megl. *minčúnă nu știu ȝo vúlpejo*, *ďăți ేశlu* “șiretlâc nu știu eu vulpeo, zice ariciul” (Atanasov 2002: 365).

Meglenoromâna și istroromâna formează comparativul în mod identic cu semiadverbul *mai* înaintea adjectivului sau a adverbului, la vel ca în dacoromână:

megl. *mai bun*, istr. *mai bur*; megl. *mai lung*, istr. *mai lung*; megl. *mai mári*, istr. *mai mǎre* etc. Forma de comparativ poate să aibă în istroromână și valoare de superlativ, în funcție de accent (Kovačec 1971: 108). Superlativul istroromân se poate exprima printr-un comparativ precedat de un demonstrativ a în meglenoromână: megl. *țista mai bitrǎnu* /*bitórnu*, istr. *țesta mai betǎru*; megl. *țǎli mai mușátili feáti*, istr. *țále mă mușátele fěte* (Kovačec 1998: 279).

Câteva adverbe, în ambele dialecte concordă atât formal cât și semantic:

megl. *cásă*, istr. *câșe*, dr. “acasă”: megl. *noi rămásim căsă*, istr. *noi am cășe ramás* “noi am rămas acasă”; megl. *cmo*, *cmóți*, istr. *cmoțe*, dr. “acum”; megl.

culó, cóla, cùola, istr. *coló*, dr. “acolo”; megl. *díndi*, istr. *dende* “dr. de unde” (Kovačec 1998: 67).

Un anumit număr de prepoziții au aceeași formă și același înțeles în meglenoromână și în istroromână:

megl. *ăntru* “în față, dinaintea; acum” istr. *ântre*: megl. *ăntru míni*, istr. *ântre mire* “în fața mea”; megl. *nu ám vizút álbă lúmi ăntru ócl’i*, istr. *n-ám vezút ăb svít ântre ócl’i* “n-am văzut albă lume în fața ochilor” (Kovačec 1998: 32); megl. *îăl viní ăntru îel’*, istr. *îé av verít ântre îel’* “el a venit în fața lor” (Kovačec 1998: 32); megl. *ăntru ună sútă di án*, istr. *ântre sto ăń* “acum o sută de ani” (Kovačec 1998: 32); megl. *pri*, istr. *pre* “pe”: megl. *viní pri cal*, istr. *verít-av pre că* “a venit pe cal” (Kovačec 1998: 155); megl. *șizút-ău pri pimínt*, istr. *șezút-a pre pemínt* “s-a așezat pe pământ” (Kovačec 1998: 155); megl. *úntu si púni pri póini*, istr. *búro se púre pre păre* “untul se pune pe pâine” (Kovačec 1998: 155); megl. *prísti*, istr. *préste* “peste”: megl. *prísti nqápti*, istr. *préste nópte* “peste noapte, în cursul nopții” (Kovačec 1998: 157); *prísti meără*, istr. *préste méra* “peste măsură” (Kovačec 1998: 157); megl. *príngă*, istr. *prínga* “pe lângă”: megl. *príngă foc*, istr. *prínga foc* “pe lângă foc” (Kovačec 1998: 158); megl. *tricú príngă noi*, istr. *trecút-a prínga noi* “a trecut pe lângă noi”; megl. *príngă foc*, istr. *prínga foc* “pe lângă foc” (Kovačec 1998: 158). megl. *prqápi, própi*, istr. *própe* “aproape”: megl. *nițiu n- ra prqápi*, istr. *nițúr n-a fost própe* “nimeni nu era aproape” (Kovačec 1998: 160); megl. *prqápi di foc*, istr. *própe de foc* “aproape de foc” (Kovačec 1998: 160).

În ambele dialecte, verbul *a mânca* se conjugă la prezentul indicativului la fel ca în dacoromână:

megl. *mănánc, mănánț, mănáncă, măncóm, măncát, mănáncă*, istr. *marânc, marânci, marâncă, mănăcăm, mănăcăt, marâncu*.

Participiul trecut de la verbul *a fi* este *fost*, la fel ca în dacoromână cu deosebirea că în meglenoromână apare la perfectul compus inversat. Această variantă a perfectului compus a căpătat o valoare specială, în sensul că acțiunea verbală ni se prezintă ca fapt comunicat de către cineva, la care noi n-am fost martori oculari:

megl. *uzăi că tu fost-ai ănsurát* “am auzit că te ai însurat; mi s-a spus că te ai însurat”; megl. *ăș fost-au ună uără șasi fraț*, istr. *fost-a un trat șase fraț* “au fost odată șase frați” (Cantemir 1959: 77); megl. *ăș fost-au ună uără ună mămă și vut-au un il’*, istr. *fost-a o vote o maie și vut-a un fil’* “a fost odată o mamă și a avut un fiu” (Cantemir 1959: 112).

Sub influența limbii macedonene, respectiv a limbii croate, meglenoromâna și istroromâna au preluat modelul slav al aspectului verbal, creând opoziția **imperfectiv – perfectiv**:

megl. *măncări*, istr. *mâncă* “a mânca” – megl. *nămăncări*, istr. *namâncă* “a mânca pe săturate, a se sătura”; megl. *prinămăncări*, istr. *prenamâncă* “a mânca prea mult”; megl. *durmîri*, istr. *durmi* “a dormi” – megl. *zădurmîri*, istr. *zadurmi* “a adormi”.

Spre deosebire de dacoromână, în ambele dialecte complementul direct este nemarcat prin morfemul *pe*:

megl. *Ankița nu-ȳ scultă mam-sa*, istr. *Ankița n-ă sutăt măia* “Anchița n-a ascultat-o pe mamă-sa”; megl. *súdiȳa ăl ăntrebă țela vutu (bugátu) frăti*, istr. *săndețu ăntrebăt-a čela bogátu frăte* “judecătorul l-a întrebat pe fratele cel bogat”.

Cu privire la lexic există un număr destul de mare de concordanțe lexi-co-semantică între meglenoromână și istroromână. Ele sunt atât de natură formală, cât și semantică, și deosebesc meglenoromâna și istroromâna de aromână, iar uneori și de dacoromână. Ilustrăm mai jos aceste concordanțe printr-o serie de exemple:

megl. *acmó*, *cmo*, *cmóți*, istr. *acmó*, *cmo*, *cmóte* (ar. *tóra*, dr. *acum*); megl. *di acmó năinti*, istr. *de acmó rént'* “de acum înainte” (Kovačec 1998: 20);

megl. *ăntru*, istr. *ăntru* 1. “în față”: megl. *năfără ăntru ușă*, istr. *făre-ntru úșa* “afară în fața ușii” 2. “înainte”: megl. *îăl viní ăntru îel*, istr. *îé av verít ăntre îel* “el a venit înaintea lor”. 3. “acum”: megl. *ăntru ținț zôli*, istr. *ăntru ținț zile* “acum cinci zile” (Kovačec 1998: 32-33);

megl. *bqári*, istr. *bóra* “vânt puternic”: megl. *neăuă cu bqári*, istr. *nevu cu bóra* “zăpadă cu vânt”;

megl. *cărnát*, istr. *cărnăt* “cârnat” (Kovačec 1998: 48);

megl. *căta*, *côta*, istr. *câta* “atât”: megl. *căta și căta*, istr. *câta și câta* “atât și atât”; mgl. *si crești căta și căta mări* “să crești atât și atât de mare” (Kovačec 1998: 49);

megl. *cățări*, istr. *cață* (pe lângă alte sensuri) 1. “a câștiga”: megl. *țista an năródu căță mŭlți pári di pri úuă* “anul acesta lumea a câștigat mulți bani de pe struguri”, istr. *nărodu cățu čúde pinez*, “lumea câștigă mulți bani” (Kovačec 1989: 47); 2. “a prinde, a vâna”: megl. *luváu ăl căță l'épurli*, istr. *lováu cațăt-a l'épuru* “vânătorul a prins iepurile” (Kovačec 1998: 47); 3. “a începe”: megl. *îăl căță / cățò si rădă / ródă*, istr. *îé s-a cațăt árde* “el începu să rădă” (Kovačec 1998: 47); (despre somn) “a apuca”: megl. *ăl căță / cățò sónu*, istr. *sómnu l-a cațăt* “îl apucă somnul” (Kovačec 1998: 47);

megl. *čúdă*, istr. *čúdă* “mulți”: *čúdă di uámiń*, istr. *čúdă de ómiri* “mulți oameni”;

megl. *flămúnd*, istr. *flamund* “flămând, înfometat”: megl. *îăl ăi mult flămúnd*, istr. *îé-î iáco flamúnd* “el este foarte flămând” (Kovačec 1998: 80);

megl. **guníri (si)**, istr. *goni se* (despre vite) "a se împerechea": megl. *țeás-tă iápa ál-ți ari gunítă*, istr. *țâsta iápe l'i s-a gonít* "iape aceasta i s-a împerecheat" (Kovačec 1998: 85);

megl. **măncă, mőncă**, istr. *múca* "chin, trudă": megl. *cu mári mǎncă / mőncă*, istr. *cu mǎre múca* "cu mare chin";

megl. **nuǐbári**, istr. *ânǵurbă* "a întâlni": megl. *nuǐbát-au ună mulári*, istr. *ânǵurbă-av o mulere* "a întâlnit o femeie";

megl. **pimínt**, istr. *pemínt* "pământ": megl. *cădeári pri pimínt*, istr. *cadé pre pemínt* "a cădea pe pământ"; megl. *noi sirbím pimínt*, istr. *noi lucrǎn pemíntu* "noi lucrăm pământul" (Kovačec 1998: 145);

megl. (bot.) **per**, istr. *per* "păr";

megl. **rǎpă, rőpă**, istr. *ârpă* "piatră": megl. *șizút-au pri rǎpă*, istr. *șezút-a pre ârpă* "s-a așezat pe o piatră";

megl. **rǎzínt**, istr. *arzint* "argint" (ar. asime);

megl. **scand**, istr. *scǎnd* "scaun": megl. *scand di șideári*, istr. *scǎnd za sedé* "scaun de șezut" (Kovačec 1998: 172);

megl. **sfáca**, istr. *sáki, sáca, sǎca* "fiecare": megl. *sfáca an*, istr. *sǎkile ǎn* "în fiecare an"; megl. *sfáca zúuǎ*, istr. *sǎca zi* "în fiecare zi"; megl. *sfáca dimineá-țǎ*, istr. *sáca domaręta* "fiecare dimineață" (Kovačec 1998: 170);

megl. **trimeátiri**, istr. *tremęte* "dr. a trimite, ar. pitreáți": megl. *ǵǎl mi trimáti cu bóil*, istr. *ǵé míre tremęte cu bóji* "el pe mine mă trimite cu boii"; megl. *ǵel' mi trimeárǎ la sculó*, istr. *ǵel' m-a trimé ǎn șcólę* "ei m-au trimis la școală" (Kovačec 1998: 199);

megl. **ulítári**, istr. *utǎ* "a uita": megl. *ul'itáj si spun*, istr. *utǎt-am spúre*, "am uitat să spun"; *ul'itę s-u ǎncl'idǎ úșa di la cuzínǎ*, istr. *utǎt-av úșa de cúhne zcl'ide* "a uitat să închidă ușa de la bucătărie" (Kovačec 1998: 209);

megl. **uțídiri**, istr. *uține, uține* "a ucide": megl. *mi uțís* "m-am rănit"; istr. *uțís-am l'ępuru* "am ucis iepurele" (Kovačec 1998: 206);

megl. **zǎlubíri (si)**, istr. *zal'ubí se* "a se îndrăgosti": megl. *ǵo mi zǎlubíj ǎn tını*, istr. *ǵo m-am ǎn tíre zal'ubít* "eu m-am îndrăgostit de tine" (Kovačec 1988: 221).

CONCLUZIE

Din cele prezentate mai sus reiese că meglenoromâna, prezintă o mai mare asemănare cu dialectul dacoromân și istroromân decât cu cel aro-mân. Dacă constatarea noastră este exactă coroborăm, pe de o parte, teza că așezarea meglenoromânilor în Meglen s-a făcut pe drumul situat mai la vest decât cel trasat de Capidan prin Bulgaria unde au stat o perioadă mai îndelungată în regiunea munților Rodopi. Pe de altă parte, asemănările în-

tre aceste trei dialecte, și în special cu dialectele române din Banat, Crișana și Maramureș, ne fac să inclinăm să dăm dreptate lui Ovid Densusianu că meglenoromâna este “*une colonie daco-roumaine ancienne sur le territoire macédo-roumain*”. Contribuția noastră nu înseamnă însă punctul final în soluționarea acestei probleme; ea este doar o invitație adresată către lingviștii români și străini să întreprindă niște cercetări mai aprofundate în care să-și găsească locul nu numai elementul latin ci toate limbile balcanice cu care aceste dialecte au fost în contact, înainte de dispariția lor.

BIBLIOGRAFIE

- Atanasov, Petar (1990) *Le mégléno-roumain d'aujourd'hui*, Hamburg: Balkan-Archiv, Band 7, Helmut Buske Verlag.
- Atanasov, Petar (2002) *Meglenoromâna astăzi*, București: Ed. Academiei Române.
- Atanasov, Petar (2008, 2013, 2015) *Atlasul Lingvistic al Dialectului Meglenoromân (ALDM I-III)*, București, Ed. Academiei Române.
- Candrea, Ion-Aurel (1928, 1033-34, 1937) Glosar meglenoromân în GrS.
- Cantemir, Traian (1959) *Texte istroromâne*, București, Ed. Academiei Populare Române.
- Capidan, Th. (1925) *Meglenoromânii I. Istoria și graiul lor*, București: Cultura națională.
- Capidan, Th. (1925) *Meglenoromânii II. Literatura populară la Meglenoromâni*, București: Cultura națională.
- Capidan, Th. (1925) *Meglenoromânii III. Dicționar meglenoromân*, București: Monitorul oficial și Imprimeriile statului – Depozitul general Cartea românească.
- Capidan Th. (1932) *Aromânii. Dialectul aromân*, București: Monitorul oficial și Imprimeriile statului. Imprimeria națională.
- Caragiu-Marioțeanu, Matilda (172) La romanité sud-danubienne: l'aroumain et le méglénoroumain in *La linguistique*, nr. 8 Paris: Presse universitaire de France 1, p. 105-1022.
- Caragiu-Marioțeanu, Matilda (1975) Dialectul meglenoromân în *Compendiu de dialectologie română (nord- și sud-dunăreană)*, București: Editura științifică și enciclopedică, p. 266-289.
- Dahmen, Wolfgang (1989) Rumänisch: Areallinguistik III. Meglenorumänisch, in *Lexikon der Romanistischen Linguistik*, Tübingen, Band III, Max Niemayer Verlag, p. 436 – 447.

- Dahmen, Wolfgang (1993) Zur Typologie der süddanubischen Rumänität-Istrorumänisch, Aromunisch und Meglenorumänisch, im *Spannungsfeld zwischen Romanität und Balkanität*, Hamburg, Balkan-Archiv, nr. 17-18.
- Densusianu, Ovid (1975) *Histoire de la langue roumaine* I. Les origines. II Le sezième siècle. Bucarest, p. 310-316.
- Diaconescu, Ion (1977) *Infinitivul în limba română*, București: Editura științifică și enciclopedică.
- Frățilă, Vasile – Bărdășan, Gabriel (2010) *Dialectul istroromân. Straturi etimologice*, Timișoara, Editura Universității de Vest.
- Koneski, Blaže (1959 I, 1965 II, 1966 III) *Rečnik na makedonskiot jazik*, Skopje.
- Koneski, Blaže (1965) *Istoriја na makedonskiot jazik*, Skopje “Kočo Racin” - Beograd “Prosveta”.
- Koneski, Blaže (1982) *Gramatika na makedonskiot literaturn jazik*, Skopje, Kultura.
- Kovačec, August (1971) *Descrierea istroromânei actuale*, București: Ed. Academiei R.S.România.
- Kovačec, August (1998) *Istrorumunjsko-hrvatski rječnik (s gramatikom i tekstovima)*, Pula.
- Kovačec, August (1984) Istroromâna în *Tratat de dialectologie românească*, Craiova: Scrisul românesc, p. 550-591.
- Nicolaides, B. (1852) *Les turcs et la Turquie contemporaine*. Paris Vol I-II.
- Popilian, N. (1885) *Românii din Peninsula Balcanică*. București.
- Papahagi, Pericle (1902) *Megleno-Românii. Studiu etnografico-filologic*. Partea I-II. București: Institut de Arte grafice “Carol Göbl”.
- Pușcariu, Sextil (1976) *Limba română*, București, Editura Minerva.
- Rosetti, Alexandru (1968) *Istoria limbii române*, București, Editura pentru literatură.
- Saramandu, Nicolae (2003) *Studii aromâne și meglenoromâne*, Constanța, Ex Ponto.
- Saramandu, Nicolae (2004) *Romanitatea orientală*, București, Editura Academiei Române.
- Sârbu, Richard – Frățilă, Vasile (1998) *Dialectul istroromân*, Timișoara: Editura Amarcord.
- Weigand, Gustav (1892) *Vlaho-Meglen, Eine ethnographischphilologische Untersuchung*, Leipzig.

Položaj meglenorumunjskog dijalekta u okviru rumunjskog jezika

Meglenorumunjski jedan je od četiriju povijesnih dijalekata rumunjskog jezika: dakorumunjskog, arumunjskog, meglenorumunjskog i istrorumunjskog. Ovaj dijalekt govori se u Meglenskoj oblasti, visoravni koja se nalazi između Vardara, Pajak i Kožuh planine u sjevernoj Grčkoj, po kojoj je dobio naziv. To je mala lingvistička enklava sastavljena od samo jednog sela u R. Makedoniji (*Huma*) i od šest sela u Grčkoj (*Lumništã* gr. Σκρα, *Cúpa* gr. Κούπα, *Ošín* gr. Αρχάγγελος, *Birislãv* gr. Περικλεία, *Lúnđin* gr. Λαγγαδιά i *Țárnareca* gr. Κάρρι). U ovom članku razmatra se pitanje podrijetla meglenorumunjskog te njegovo mjesto u okviru rumunjskog jezika. Rumunjski su lingvisti iznijeli dvije teorije po ovim pitanjima. Za Densusianua ovaj dijalekt predstavlja jednu *staru dakorumunjsku koloniju na makedorumunjskome tlu* što znači da ima sjevernodunavsko podrijetlo. Ova je teorija pobijena od strane Pușcariua i Capidana koji smatraju da je meglenorumunjski južnodunavski dijalekt koji spada u istu grupu s arumunjskim.

Na temelju svojih istraživanja jezičnih karakteristika dakorumunjskog i istrorumunjskog dijalekta, i kao izvorni govornik meglenorumunjskoga, autor članka iznosi svoje vlastito mišljenje koje se razlikuje od Capidanovog da Meglenorumunji s Arumunjima čine istu južnodunavsku skupinu i da su došli u Meglen preko Bugarske odakle su preuzeli neke jezične karakteristike iz bugarskih rodopskih govora. Jezični argumenti, prema autoru, govore da se dolazak Meglenorumunja u Meglen odvijao znatnije na zapadu od današnje Bugarske, tj. dolinom Morave i zapadno od Vardara. Velike sličnosti između meglenorumunjskog, s jedne strane, i dakorumunjskog, naročito s govorima u Banatu, Krišani i Maramurešu, i u znatnoj mjeri s istrorumunjskim, s druge strane, navode autora da se prikloni teoriji Densusianua da Meglenorumunji imaju sjevernodunavsko podrijetlo.

Ključne riječi: dijalekt, dakorumunjski, meglenorumunjski, istrorumunjski, arumunjski, sjevernodunavski, južnodunavski.

Les concepts derrière le subjonctif - quelques particularités dans quatre langues romanes

Gorana Bikić-Carić

Faculté de philosophie et lettres,
Université de Zagreb
gbcarić@ffzg.hr

UDK: 811.13'367.625
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.09>

Dans cet article nous analysons quelques particularités du subjonctif dans quatre langues romanes (français, espagnol, portugais et roumain). Nous partons de deux concepts qui sont, à notre avis, prototypiques, à savoir la virtualité (où nous distinguons la volonté et l'incertitude) et la subjectivité. Dans le domaine de l'expression de la volonté, toutes les langues examinées concordent dans l'emploi du subjonctif. Tel n'est pas le cas dans l'expression de l'incertitude, où nous présentons des divergences concernant l'espoir, la probabilité/possibilité, l'hypothèse, les rapports temporels et le subjonctif prospectif dans les propositions relatives déterminatives. L'autre concept prototypique, celui de la subjectivité, peut se rapporter à une action virtuelle ou réelle. Ici, c'est le roumain qui se distingue des autres langues analysées, puisqu'une action réelle, même perçue subjectivement, s'exprime avec l'indicatif. Par contre, en roumain nous trouvons un autre emploi du subjonctif, amodal cette fois-ci, où il remplace l'infinitif dans n'importe quel contexte. Nous en concluons que les concepts prototypiques exprimés par le subjonctif en roumain ne sont pas la virtualité et la subjectivité, mais la virtualité et l'expression de la personne du verbe subordonné. Comme les analyses dans cet article nous montrent que le subjonctif occupe une place plus ou moins différente dans le système de chacune des langues examinées, il est évident qu'il n'est pas toujours porteur des mêmes valeurs.

Mots-clés : subjonctif, français, espagnol, portugais, roumain

1. Introduction

Il est bien connu que les hommes, confrontés au monde qui les entoure, ont dû trouver une façon de l'organiser mentalement et, par conséquent, linguistiquement. Nous ne pouvons pas nous arrêter ici sur les détails concernant les convergences et les divergences entre les différents systèmes linguistiques, mais nous voudrions souligner le fait que certains concepts se transforment en une ou plusieurs catégories grammaticales, alors que d'autres non. De même, souvent une catégorie grammaticale exprime plusieurs concepts, plus ou moins différents.

D'après Langacker (1987: 117), l'interprétation d'une scène fait appel, entre autres, à la focalisation. Certaines entités ou certaines relations font l'objet d'une focalisation cognitive, tandis que d'autres sont mises en retrait ou inhibées. Comme nous avons déjà fait observer (Bikić-Carić 2017: 74), nous sommes d'avis que la notion de la focalisation peut être appliquée non seulement au niveau de la phrase ou de l'énoncé, mais aussi au niveau du système grammatical d'une langue. Ce directionnement de l'attention explique certaines différences entre les langues, que nous essaierons d'appliquer dans cet article au sujet du subjonctif dans quatre langues romanes : français, espagnol, portugais et roumain.

Langacker (1987: 17) précise que l'appartenance d'un élément à une catégorie est traitée de manière graduelle. Plus une entité possède de traits associés au mot, plus elle a vocation à être désignée par ce mot. L'entité qui est le prototype est l'élément central d'une catégorie. Dans le glossaire de son livre *Foundations of Cognitive Grammar*, Langacker (1987: 492) définit le prototype comme l'unité qui est la plus saillante et la plus représentative de sa catégorie. En comparant le subjonctif dans les quatre langues examinées, nous nous efforcerons de trouver les concepts prototypes, de même que ceux qui s'en sont éloignés ou qui représentent des particularités dans chacune des langues romanes examinées.

Pour illustrer nos propos, nous nous servirons des exemples trouvés sur <http://context.reverso.net/traduction/>, un site qui propose des traductions de textes sur Internet.

2. Le subjonctif

Nous sommes d'accord avec Plungjan (2016: 377) qui distingue la modalité et le mode verbal. Le mode verbal est une catégorie grammaticale dont les grammèmes expriment des sens modaux. Le mode verbal est par conséquent une "modalité grammaticalisée". C'est pourquoi nous pouvons, comme dans cet article, examiner les différentes facettes de la modalité exprimées par le mode verbal subjonctif. Pour des raisons de clarté, nous opposons le subjonctif à l'indicatif (dans certaines situations à l'infinitif ou au conditionnel), tout en étant consciente qu'il existe d'autres moyens d'expression des concepts dont nous parlons.

En général, les auteurs qui présentent le subjonctif soulignent son côté virtuel et éloigné de l'objectivité. Guillaume (1929: 29) parle de la transition du temps *in posse* au temps *in esse*. Si la transition du temps *in posse* au temps *in esse* est complète, on emploie l'indicatif, et si la transition est incomplète, on emploie le subjonctif (*in fieri*). Le subjonctif ne peut pas

saisir l'idée verbale dans sa complète actualisation, mais envisage celle-ci à un stade antérieur, en cours de génération. On l'emploie donc chaque fois que l'interprétation l'emporte sur la prise en compte de l'actualisation du procès, lorsque s'interpose entre le procès et sa verbalisation l'écran d'un acte psychique (sentiment, volonté, jugement) qui empêche le procès d'aboutir à son actualisation totale.

D'après Feuillet (2006: 328), le subjonctif, souvent défini comme le mode du conçu par opposition à l'indicatif, mode du perçu, est fondamentalement un *restrictif* qui implique toujours que la réalité n'est pas entièrement assumée. Ce minimum sémantique est commun à toutes les langues qui possèdent ce mode. Bénaben (2002: 181) voit le subjonctif comme mode de l'anti-actualité, où l'habitat temporel naturel de la personne qui parle est absent. Soutet (2000: 135) précise que l'emploi du mode indicatif suppose une représentation actualisée de l'événement visé par le verbe alors que l'emploi du mode subjonctif suppose une représentation non actualisée, dite encore virtuelle. Nous voudrions ajouter aussi un point de vue philosophique : Burger (2014: 72) dit que le subjonctif atténue et adoucit l'énoncé, tout en ouvrant le champ à la légèreté et à un jeu libre de la fantaisie. Burger trouve intéressant de souligner que, pourtant, il existe des langues sans subjonctif. Seraient-elles moins enjouées...?

3. Le subjonctif en latin

Le subjonctif indoeuropéen exprimait la volonté (subjonctif de volonté) ou possibilité (subjonctif prospectif), alors que l'optatif exprimait le désir et l'éventualité (optatif potentiel). Ces deux modes ont fusionné en subjonctif latin, avec des caractéristiques morphologiques dérivées du subjonctif et de l'optatif indoeuropéen (Palmer 2001: 309). Matasović précise que le subjonctif indoeuropéen a participé à la formation du futur de l'indicatif en latin (Matasović 1997: 223).

Le subjonctif latin avait des emplois qui diffèrent considérablement de ceux dans les langues romanes examinées ici. Entre autres, il s'employait dans les propositions consécutives (Handford 1947: 50), comme futur grâce à son sens prospectif (Handford 1947: 83), pour exprimer un désir réalisable (Handford 1947: 87), comme potentiel (Handford 1947: 92), après la conjonction *si* (Handford 1947: 115), dans les propositions subordonnées qui expriment l'irréalité (Handford 1947: 133), dans les questions indirectes qui expriment la délibération (Handford 1947: 173). De même, dans les propositions subordonnées au discours indirect, le futur simple est remplacé par le subjonctif présent, et le futur perfectif par le subjonctif

parfait (Handford 1947: 154).

Soulignons qu'en roumain, où l'emploi du subjonctif diffère beaucoup des autres langues romanes (nous y reviendrons plus loin), nous retrouvons certains de ces traits. Par exemple, une des trois formes du futur en roumain se fait à partir du subjonctif précédé de *o* (*o să fac*), de même que le subjonctif peut exprimer la délibération (Frâncu 2010: 170).

Le subjonctif latin avait comme formes le présent, le parfait, l'imparfait et le plus-que-parfait. Seul le présent s'est conservé avec cette fonction. Le plus-que-parfait du subjonctif s'est transformé en imparfait du subjonctif en espagnol et en français, et en plus-que-parfait de l'indicatif en roumain. L'imparfait du subjonctif s'est transformé en infinitif personnel en portugais, et le parfait du subjonctif et le futur antérieur de l'indicatif se sont fusionnés en futur du subjonctif en portugais et en espagnol (en espagnol cette forme verbale est aujourd'hui désuète).

4. Le subjonctif dans les quatre langues romanes

D'abord, nous pouvons remarquer des différences au sujet des formes. Il est évident que le nombre de formes s'élargit en partant de l'Est vers l'Ouest. En roumain il n'existe que le présent et le passé (dans l'emploi quotidien seulement le présent), en français il faut y ajouter l'imparfait et le plus-que-parfait, mais seulement dans la langue littéraire ; par contre, en espagnol les quatre formes sont d'usage quotidien (il faut compter deux formes pour l'imparfait du subjonctif, la forme en *-ra* et la forme en *-se*), de même qu'en portugais, qui compte aussi le futur simple et le futur composé du subjonctif. Pourtant, même s'il existe des différences considérables entre, par exemple, le roumain et le portugais quant à la précision de l'expression du temps au subjonctif, nous ne croyons pas que cela influence les concepts de base exprimés par ce mode verbal. En effet, le temps joue un rôle beaucoup moins important à l'intérieur du mode subjonctif.

Dans la brève présentation du subjonctif en latin, nous avons vu que les concepts exprimés par ce mode avaient changé considérablement au cours de l'émergence des langues romanes, en passant par le latin vulgaire. Même aujourd'hui, bien qu'il soit possible de trouver des emplois communs, à savoir prototypiques, il existe des particularités dans chacune des langues examinées.

Comme nous l'avons déjà indiqué, Langacker (1987 : 492) définit le prototype comme l'unité qui est la plus saillante et la plus représentative de sa catégorie. Nous sommes d'avis qu'il est possible de réduire les emplois du subjonctif dans les quatre langues romanes examinées à deux concepts les

plus saillants et les plus représentatifs : virtualité et subjectivité. Comme nous l'expliquerons par la suite, nous trouvons qu'il est important de distinguer ces deux concepts, surtout puisque l'expression de la subjectivité peut se rapporter à un fait virtuel, mais aussi réel. C'est pourquoi il peut y avoir un chevauchement entre les dichotomies habituelles (indicatif : réalité, objectivité ; subjonctif : virtualité, subjectivité), puisqu'il existe aussi des combinaisons réalité + subjectivité et virtualité + objectivité. A notre avis, la combinaison virtualité/objectivité est représentée par les formes du futur de l'indicatif : en effet, tout ce qui ne s'est pas encore réalisé est virtuel, mais quand le locuteur voit l'avenir comme certain, sans subjectivité (autant que possible), il l'exprime avec le futur de l'indicatif. Nous rejoignons ici Belaj et Tanacković Faletar (2017: 43) qui parlent de la réalité projetée (*projicirana stvarnost*), à la différence de la réalité possible. Comme leur sujet d'études est la langue croate, qui ne connaît pas le subjonctif, les auteurs, évidemment, ne prennent pas ce mode en considération. Pourtant, nous voudrions reprendre leurs distinctions, étant donné que nous reconnaissons dans la réalité projetée une virtualité "objective" (à savoir, sans l'écran de la subjectivité), exprimée par les formes du futur. Evidemment, la différence entre une phrase comme *Elle terminera ses études l'année prochaine* et *Je voudrais/Il est possible qu'elle termine ses études l'année prochaine* se situe au niveau de l'attitude du locuteur plutôt qu'au niveau du monde extralinguistique, puisqu'il peut y avoir plusieurs empêchements pour la réalisation d'une idée, même si elle est exprimée au futur de l'indicatif.

En fonction de l'attitude du locuteur, la situation extralinguistique peut se présenter comme virtuelle ou réelle, subjective ou objective. La virtualité comprend principalement le domaine volitif (volonté d'agir sur ce qui nous entoure) et le domaine épistémique (doute ou incertitude). Dans les deux cas la situation extralinguistique est représentée en dehors des repères existants (volonté) ou établis (incertitude). Bien évidemment, la volonté d'agir signifie que l'action est, pour l'instant, voulue mais non réalisée (donc inexistente), et l'incertitude signifie la possibilité de l'inexistence de l'action. La subjectivité, quant à elle, peut se rapporter à un fait réel ou virtuel.

Plungjan (2016: 377), dans la zone de la modalité, distingue l'attitude du locuteur envers la situation (ou "appréciation") et le positionnement de la situation par rapport au monde réel (ou "irréalité"). D'après l'auteur (Plungjan 2016: 378), la modalité de l'appréciation permet de présenter non seulement le monde "tel qu'il est", mais aussi une image "subjective", à savoir le monde vu à travers la perception du locuteur. Plus loin, l'auteur (Plungjan 2016: 380) explique la modalité irréalité comme celle qui décrit

un “monde alternatif”, qui n'existe que dans la conscience du locuteur au moment de la parole. Il existe une zone sémantique où les deux modalités se rejoignent (Plungjan 2016: 384) : c'est la zone sémantique du souhait (ce que l'on désire appartient nécessairement au monde irréel, et en même temps est jugé positivement par le locuteur).

Faute d'espace, nous ne pouvons pas donner ici des explications détaillées concernant l'emploi du subjonctif dans ces quatre langues romanes. Pourtant, nous croyons qu'au cours de la présentation des emplois prototypiques et de leurs écarts, il sera possible de discerner l'essentiel du subjonctif dans les langues examinées.

Il n'est pas étonnant de voir que, par rapport au français, l'espagnol et le portugais partagent des traits communs quant à l'emploi du subjonctif. Pourtant, il faut souligner quelques différences importantes. D'abord, les systèmes grammaticaux de ces deux langues diffèrent dans deux points qui nous concernent ici : le portugais dispose de deux infinitifs, impersonnel et personnel, ce qui a comme conséquence que l'infinitif personnel, avec son propre sujet, peut remplacer une proposition subordonnée (dont le verbe peut être au subjonctif). L'autre différence par rapport à l'espagnol est, comme nous l'avons déjà indiqué, l'existence du futur simple et du futur composé du subjonctif dans le système portugais. Même si cela montre surtout une précision dans le temps au subjonctif en portugais, il ne faut pas négliger le fait que dans les propositions hypothétiques qui se rapportent au futur, l'espagnol emploie le présent de l'indicatif et le portugais le futur du subjonctif.

Le roumain, comme d'habitude, se distingue des autres langues romanes. Comme nous avons déjà fait remarquer en parlant du subjonctif en latin, le roumain partage avec celui-ci l'expression de la délibération à l'aide du subjonctif présent. Mais ce qui est surtout intéressant, c'est un des traits qui placent le roumain dans l'union linguistique balkanique, à savoir ce que Guțu Romalo et al. (2008: 496) appellent la substitution massive de l'infinitif par le subjonctif. Le remplacement de l'infinitif par le subjonctif est possible dans tous les types de constructions : comme complément du verbe (*Apucă a pleca/să plece*), de l'adjectif (*E plăcut a călători/să călătorești*), de l'adverbe (*gata de a pleca/să plece*), du nom (*dorința de a căștiga/să căștige*), après une préposition et avec son propre sujet (*până a începe ploaia / până să înceapă ploaia*) et comme le verbe de la phrase (*A nu se călca pe iarbă !! Să nu se calce pe iarbă!*). Ce fait éloigne le roumain du type structural roman. De plus, comme précisent Sala et al. (2001: 127), la proposition subordonnée avec le subjonctif peut avoir le même sujet que celui du verbe principal (*Vreau să plec*), un sujet différent (*Vreau ca tu să pleci / Vreau să pleci*) ou

un sujet libre (*E bine să pleci*). L'emploi du subjonctif avec le même sujet que celui du verbe principal est une autre particularité du roumain, surtout par rapport au français. Si les sujets du verbe principal et du verbe subordonné sont identiques, seul le roumain emploie la forme conjuguée (*Încep să scriu ; Vreau să plec / Je commence à écrire ; Je veux partir*). Nous pouvons considérer cet emploi du subjonctif comme amodal, puisqu'il ne sert qu'à exprimer la personne du verbe (au lieu de l'infinitif, qui est une forme non-personnelle), même dans les cas où cela représente une redondance.

Par conséquent, le subjonctif en roumain ne fait plus seulement partie des domaines de la virtualité et de la subjectivité, mais aussi de ceux couverts par l'infinitif, qui sont aussi la réalité et l'objectivité. Sala et al. (2001: 127) disent qu'en fonction du verbe principal, le subjonctif revêt des sens contextuels particuliers : action réelle (*A început să plângă / Il a commencé à pleurer*) ou action irréaliste (*Ar fi trebuit să mă asculte / Il aurait fallu qu'il m'écoute*).

Comme le dit Frâncu (2010: 237), le subjonctif en roumain est d'une part plus utilisé (il est plus extensif, par rapport à l'infinitif) que dans les autres langues romanes, mais, d'autre part, il est plus limité (plus intensif, par rapport à l'indicatif) que celui des autres langues romanes. L'auteur ajoute (Frâncu 2010: 238) que, par rapport au subjonctif dans les autres langues romanes, le subjonctif en roumain est parfois plus grammaticalisé, plus automatique et donc moins expressif. En roumain, le subjonctif est devenu un fait grammatical, alors que dans les autres langues romanes il est aussi un fait de style.

Même à l'intérieur d'une langue il y a des possibilités d'envisager le monde extralinguistique différemment. Bénaben (2002: 193) fait remarquer que le locuteur reste libre dans certains cas de fixer lui-même le seuil qui détermine l'emploi du subjonctif ou de l'indicatif et qu'il peut moduler librement la quantité d'incertitude, en donnant comme exemple la différence, en espagnol, entre *Tal vez vendrá a verme / Peut-être qu'il viendra me voir* (où l'on minimise la part d'incertitude) et *Tal vez venga a verme* (où l'on augmente la part d'incertitude).

Voyons maintenant comment nous pouvons aborder les deux concepts prototypiques du subjonctif proposés plus haut, la virtualité (où nous distinguons la volonté et l'incertitude) et la subjectivité.

5. Virtualité

Tout ce qui ne s'est pas encore produit ou n'est pas en train de se produire appartient au domaine de la virtualité, y compris l'avenir.

Plungjan (2016: 331) affirme que, étant donné que les événements futurs n'appartiennent pas au monde réel, toute affirmation concernant l'avenir n'est qu'une hypothèse, quelque crédible qu'elle soit. En utilisant le gram-mème du futur, le locuteur, plutôt que d'affirmer que la situation suit le moment de la parole, communique le fait que cette situation n'appartient pas au monde réel, mais que cette possibilité existe. C'est pourquoi le futur se trouve tout près de la zone sémantique d'irréalité. Rappelons-nous le lien entre le futur de l'indicatif et le subjonctif en latin ; de même, une des trois manières de former le futur en roumain prend le subjonctif comme base, précédé de *o* (*o să fac*). Pourtant, ce qui distingue le futur de l'indicatif et le subjonctif dans l'expression de la virtualité, c'est que celle exprimée par le futur est planifiée et vue comme certaine (à savoir "objective", autant que possible). Par contre, comme le soulignent Grevisse et Goosse (2016: 1199), la valeur fondamentale du subjonctif est que le locuteur ne s'engage pas sur la réalité du fait.

Le subjonctif, donc, appartient au domaine de la virtualité que le locuteur aborde à travers sa propre vision du monde extralinguistique. À l'intérieur de cette virtualité exprimée par le subjonctif nous distinguons deux concepts : celui de la volonté et celui de l'incertitude.

La volonté représente le fait d'influencer sur le monde de différentes façons, donc de changer le monde existant et de transformer ce qui est virtuel en réalité ; l'incertitude place le monde dans une possible virtualité.

5.1. Volonté

Grevisse et Goosse (2016: 1581) disent que le subjonctif s'emploie si le support exprime la nécessité ou la volonté (ordre, prière, désir, souhait, permission, défense, empêchement). Nous y ajoutons aussi l'attente, le conseil, le but, de même que nous rangeons la nécessité sous le concept plus large de la volonté. Tous ces concepts expriment, à notre avis, un même trait saillant : l'idée d'avoir une influence sur le monde (*Je veux que tu partes / Quiero que te vayas / Quero que te vás embora / Vreau să plec*). Les grammaires générales consultées pour les autres langues à l'analyse (Real Academia Española 2009: 1879, Raposo et al. 2013: 681, Guțu Romalo et al. 2008: 392) partagent ces explications de l'emploi du subjonctif concernant la volonté. Les résultats de notre recherche présentés dans un autre article (Bikić-Carić 2013a: 4733), où nous avons formé quelques-unes des idées

que nous développons ici, confirment cette conclusion, puisque dans les corpus analysés toutes les langues examinées expriment la volonté à l'aide du subjonctif. Comme nous l'avons souligné, c'est un emploi prototypique du subjonctif et, à la différence des autres domaines, il n'est pas difficile d'établir des limites nettes entre une action réalisée et une action voulue, donc nécessairement pas encore réalisée. Dans le domaine volitif, les contours sont plutôt clairs. La volonté d'avoir une influence sur le monde et de transformer ce qui est envisagé, donc virtuel, en ce qui est réel, représente un passage primordial entre la pensée et le monde.

5.2. Incertitude

Le domaine de l'incertitude est, paraît-il, plus difficile à cerner. Les quatre langues examinées montrent quelques diversifications dans la classification de ce qui est certain ou incertain (d'où l'emploi de l'indicatif ou du subjonctif). À la différence du concept de volonté, où les limites entre ce qui est voulu (donc virtuel) et ce qui est réalisé sont partagées par beaucoup de communautés linguistiques, le concept de l'incertitude renvoie à une approche plutôt subjective.

Souvent, les concepts qui sont en général exprimés par l'indicatif ou le subjonctif se retrouvent dans un même verbe, et c'est le degré de leur importance qui détermine le choix du mode. Voyons quelques différences entre les langues examinées.

5.2.1. Espoir

Le verbe 'espérer' représente un exemple d'amalgame entre la certitude, l'incertitude et la volonté, avec des contours pas tout à fait nets. Le verbe 'espérer' exprime quelque chose entre 'croire' et 'vouloir'. Ce verbe, à la forme affirmative, introduit l'indicatif en français (*J'espère qu'il viendra*) et il se comporte comme les verbes de déclaration *dire, croire, penser*, etc. Par contre, en espagnol et en portugais ce verbe est suivi du subjonctif (*Espero que venga, Espero que venha*). Dans ces deux langues, on exprime un degré d'incertitude (mais aussi de volonté) qui surpasse celui en français. En français, le verbe *espérer* comporte une idée de probabilité qui, elle aussi en français, se range du côté de la certitude et introduit l'indicatif. Par contre, en espagnol et en portugais, la probabilité, de même que le verbe *esperar*, sont plutôt du côté de l'incertitude, d'où l'emploi du subjonctif. La situation est encore plus intéressante en roumain, où l'on trouve des exemples avec l'indicatif (*Sper că va veni*), mais aussi avec le subjonctif (*Sper să vină*), en fonction du degré de certitude.

5.2.2. Probabilité/possibilité

La limite entre la probabilité et la possibilité est plutôt floue, de même que le degré d'incertitude exprimé par ces deux concepts. Nous remarquons l'indicatif dans *Il est probable qu'il viendra* en français, de même qu'en roumain (*E probabil că vine*), et le subjonctif dans *Es probable que venga* en espagnol et *É provavel que venha* en portugais. Nous pouvons conclure que, en espagnol et en portugais, l'incertitude recouvre les deux expressions, celle de la probabilité et celle de la possibilité. Le français et le roumain, pourtant, distinguent ces deux concepts plus précisément.

Soulignons ici les adverbes avec la signification de *peut-être*, qui en français et en roumain entraînent l'indicatif (*peut-être qu'il viendra/poate că va veni*) ; en revanche, en espagnol et en portugais, c'est le subjonctif (*talvez venga/talvez venha*). Parkinson (1990: 163) affirme que dans cet exemple, en portugais, il est clair que le mode verbal est subordonné à l'adverbe, étant donné que, si l'adverbe suit le verbe, celui-ci est à l'indicatif (*virá talvez amanhã*).

5.2.3. Hypothèse

L'hypothèse se rapporte nécessairement à un monde virtuel (réalisable ou non). Sans entrer en détails sur les différentes possibilités d'exprimer l'hypothèse, nous voudrions comparer les propositions subordonnées commençant par la conjonction 'si'. En français, le *si* hypothétique est suivi de l'indicatif (*s'il fait/faisait/avait fait beau*). Par contre, l'espagnol distingue les propositions réalisables, avec l'indicatif (*si hace buen tiempo*), et les propositions irréalisables au présent ou au passé, avec le subjonctif (*si hiciese/hubiese hecho buen tiempo*). Le portugais va encore plus loin avec le futur du subjonctif après le *si* hypothétique pour une virtualité réalisable au futur (*se o tempo estiver bom*). Le roumain, en revanche, emploie l'indicatif (*dacă e frumos*) et le conditionnel (*dacă ar fi/ar fi fost frumos*). Nous pourrions dire que seul l'espagnol se sert du choix du mode pour distinguer la virtualité réalisable et la virtualité irréalisable. En français, cette fois-ci, c'est l'indicatif qui exprime la virtualité.

Ajoutons aussi la conjonction 'comme si' qui, elle aussi, introduit quelque chose de virtuel. Elle est suivie du subjonctif en espagnol (*como si hiciese buen tiempo*) et en portugais (*como se estivesse bom tempo*), mais de l'indicatif en français (*comme s'il faisait beau*) et du conditionnel en roumain (*ca și cum ar fi frumos*). Encore une fois, en français la virtualité est exprimée à l'aide de l'indicatif.

5.2.4. Rapports temporels

Ici nous nous concentrons sur les propositions subordonnées qui expriment une circonstance temporelle. Les quatre langues concordent dans l'expression de la simultanéité, où les deux actions appartiennent à la réalité (*Pendant qu'ils déjeunaient, ils écoutaient la radio*). Pourtant, la postériorité, où l'action subordonnée n'est pas encore réalisée au moment de l'action principale (*Avant que tu partes / antes de que te vayas / antes que vás (antes de ir)* / *înainte să pleci*), implique la virtualité, plus précisément l'incertitude, ce qui entraîne le subjonctif dans les quatre langues (ou, en portugais, plutôt l'infinitif personnel qui, comme nous l'avons déjà mentionné, peut remplacer une proposition subordonnée). Par contre, c'est dans l'expression de l'antériorité que les langues examinées divergent. Bénaben (2002: 210) précise que l'espagnol et le français divergent s'agissant de l'emploi des modes dans les subordonnées dont le verbe principal est orienté vers le futur : *Cuando/En cuanto/Después que llegue, nos pondremos a comer. Quand/Dès qu'il arrivera, nous nous mettrons à manger*. C'est pareil en portugais, où, en plus, on emploie le futur du subjonctif. Le roumain se range du côté du français avec l'indicatif (futur ou présent). Voici des exemples :

Et bien, il reviendra quand il aura faim / Bueno, él volverá cuando tenga hambre / Bem, ele vai voltar quando estiver com fome / O să vină când o să-i fie foame.

5.2.5. Propositions relatives déterminatives

Bénaben (2002: 206) souligne la différence entre le français et l'espagnol dans l'emploi du mode lorsque un moment futur est en cause : *Les élèves qui ne sauront pas leur leçon seront punis / Los alumnos que no sepan su lección serán castigados*. D'après l'auteur, le subjonctif en espagnol traduit la difficulté qu'il y a à définir l'antécédent dans le temps futur. Nous voudrions ajouter que l'espagnol a une tendance à utiliser le subjonctif prospectif non seulement pour exprimer l'incertitude, mais aussi pour inclure toutes sortes de possibilités. C'est pareil en portugais, où l'on utilise le futur du subjonctif.

Tu peux faire ce que tu veux / Poți face ce vrei / Puedes hacer lo que quieras / Podes fazer o que quiseres

Nous voudrions citer l'exemple d'une publicité en espagnol : *Esta noche, cenas donde cenas, pide tu burger (Ce soir, où que tu dînes, demande ton burger)*, où les deux verbes *cenar* (dîner) sont au subjonctif, ce qui élargit le champ des possibilités de choisir le lieu où dîner.

6. Subjectivité

L'expression d'un sentiment (*Je regrette que*) ou d'un jugement (*Il est bon que*) comprend nécessairement un côté subjectif, d'où l'emploi du subjonctif. Soutet précise (2000: 60) que le contenu de la proposition complétive n'est pas évalué du point de vue de sa valeur de vérité mais fait l'objet d'un constat de nécessité, possibilité, ou jugement de valeur (*Pierre regrette que Paul soit parti*). Feuillet (2006: 328), pour une phrase comme *Je me réjouis qu'il soit venu* affirme que la réalité est filtrée par la conscience du locuteur, et le subjonctif représente une sorte de médiatisation de ladite réalité, qui n'est pas assumée dans son "objectivité".

Grevisse et Goosse (2016: 1583) parlent de l'emploi du subjonctif pour exprimer un sentiment (joie, tristesse, crainte, regret, admiration, étonnement, etc.). C'est pareil pour l'espagnol (Real Academia Española 2009: 1881) ou le portugais (Raposo et al. 2013: 681). Nous trouvons aussi une certaine subjectivité (à savoir un jugement) dans la restriction dans les propositions relatives (*C'est le plus beau film que j'aie vu cette année ; Il n'y a rien qui puisse les satisfaire*), dans les expressions de la (fausse) conséquence comme *Il pleut trop pour que je puisse me promener*, de la fausse cause (*non que je ne veuille pas le faire, mais je ne peux pas ; de même que la possibilité de plusieurs causes : soit que... soit que*), ou dans l'expression de l'opposition : *il se promène bien qu'il pleuve*. Soutet (2000: 137) explique cet emploi du subjonctif par le fait que ces événements se voient refuser l'existence effective, ou se voient accorder l'existence, mais d'une manière incomplète (*Bien qu'il pleuve, il sort sans parapluie* : l'événement auquel renvoie *il pleut* n'est pas contesté dans son existence, mais, n'emportant pas avec lui la conséquence attendue, il n'entre pas dans la chaîne de causalité qui lui donnerait sa structure complète d'événement) ou seconde (*il est bon qu'il pleuve* : l'événement est perçu comme moins important que la valeur qui lui est attribuée).

Pourtant, il faut souligner le fait que ces mêmes circonstances peuvent être exprimées à l'aide de l'indicatif : la fausse cause avec *ce n'est pas parce que*, ou l'opposition avec *alors que* (*Il se promène alors qu'il pleut*). Nous y ajoutons aussi les expressions comme *Il est évident qu'il fait beau*, où, à notre avis, il s'agit aussi d'un jugement, mais c'est la certitude qui l'emporte, d'où l'emploi de l'indicatif. En espagnol, il existe aussi la possibilité d'employer la même conjonction (*aunque 'bien que'*) avec l'indicatif ou le subjonctif.

Comme nous pouvons le voir, la subjectivité diffère de l'expression de la volonté ou de l'incertitude dans le sens où elle peut se rapporter à un fait virtuel aussi bien qu'à un fait réel. Quant à la volonté, comme nous

l'avons montré, il s'agit nécessairement d'une virtualité ; l'incertitude est moins nette, mais en général ce concept renvoie à la nécessité de trancher entre la virtualité et la réalité ; la subjectivité, en revanche, se rapporte à la virtualité et à la réalité - la question est de savoir laquelle l'emporte, ce qui entraîne l'emploi de l'un ou de l'autre mode. Cette question est très importante en roumain, où la réalité l'emporte sur le jugement subjectif. Guțu Romalo et al. (2008: 392) donnent l'exemple *E rău că minți / E rău să minți* (*Il est mauvais que tu mentes*) ou *Se bucură că vii / Se bucură să vii* (*Il se réjouit que tu viennes*) où la phrase avec l'indicatif indique une réalité, tandis que l'action dans la phrase avec le subjonctif est imaginée.

Rappelons que le subjonctif en roumain peut toujours remplacer l'infinitif, ce qui lui confère, entre autres, l'expression de la réalité. Frâncu (2010: 49) voit cet emploi du subjonctif comme amodal. Justement, Plungjan (2016: 389) souligne le fait que dans certaines situations de l'emploi du subjonctif l'élément sémantique s'affaiblit et c'est l'élément syntaxique qui est renforcé. Les règles de l'emploi du subjonctif deviennent alors de plus en plus formelles. Plungjan donne comme exemple les propositions introduites par la conjonction *bien que*, qui, d'après l'auteur, pratiquement n'exprime pas l'irréalité d'un point de vue sémantique.

7. Conclusion

Dans cet article, nous avons comparé quatre langues romanes en fonction des concepts exprimés par le subjonctif. Nous avons identifié deux emplois prototypiques : expression de la virtualité (où l'on distingue la volonté et l'incertitude) et de la subjectivité. Pour mieux comprendre le rôle des modes, il faut opposer la virtualité à la réalité, de même que la subjectivité à l'objectivité. En effet, le subjonctif peut se rapporter à la réalité aussi - en roumain, c'est le cas où le subjonctif remplace l'infinitif, et dans les autres langues examinées, si la réalité est perçue à travers l'écran de la subjectivité. Par conséquent, seul le roumain représente des écarts considérables par rapport aux emplois prototypiques. Cela est dû au fait que le subjonctif occupe une place tout à fait particulière dans le système grammatical de cette langue, en prenant celle de l'infinitif. L'infinitif, comme nous l'avons déjà souligné (Bikić-Carić 2013b: 49), sert à exprimer la réalité aussi bien que la virtualité. Il découle de ces observations qu'en roumain, le subjonctif, remplaçant l'infinitif, s'introduit aussi dans le domaine de la réalité (même sans l'apport de la subjectivité), et sa distribution s'en voit profondément alternée par rapport aux autres langues examinées. Par conséquent, en roumain la réalité peut être exprimée par

l'indicatif (là où dans les autres langues romanes la subjectivité déclenche l'emploi du subjonctif) mais aussi par le subjonctif (au lieu de l'infinitif).

Dans l'expression de la virtualité, la part qui comprend la volonté est commune à toutes les langues examinées, avec l'emploi du subjonctif. Par contre, l'incertitude, de même que la subjectivité, ont des contours plutôt flous et différents selon la langue. Même à l'intérieur d'une même langue un concept peut être exprimé à l'aide du subjonctif ou de l'indicatif, en fonction de la conjonction qui introduit le verbe (*Il sort bien qu'il pleuve / Il sort alors qu'il pleut*). Nous l'expliquons par le fait que souvent les concepts ne sont pas univoques et le choix du mode dépend de ce qui prévaut : dans une phrase comme *J'espère qu'il viendra / Espero que venga / Espero que venha* l'indicatif en français indique que la certitude est plus importante que la volonté, tandis qu'en espagnol et en portugais, avec le subjonctif, c'est le contraire. C'est le roumain qui est, peut-être, le plus précis, avec l'alternance entre l'indicatif et le subjonctif (*Sper că va veni* ou *Sper să vină*) en fonction du degré de certitude ou volonté.

Dans l'extrême ouest de la Roumanie, l'espagnol et le portugais se caractérisent par un emploi du subjonctif dit prospectif dans les propositions relatives, qui, à notre avis, inclut tout ce qui est envisageable et non seulement envisagé, en désignant un champ plus vaste de possibilités, comme dans la phrase *Puedes hacer lo que quieras / Podes fazer o que quiseres* (*Tu peux faire ce que tu veux*).

D'après ce que nous avons montré, il est évident que la dichotomie virtualité/réalité ne correspond pas nécessairement à celle entre le subjonctif et l'indicatif. Non seulement la réalité peut être exprimée par le subjonctif (en roumain, au lieu de l'infinitif ; dans les autres langues examinées, si elle est perçue à travers la subjectivité), mais aussi la virtualité peut être exprimée par l'indicatif (en français et partiellement en espagnol, après le *si* hypothétique ; en français aussi après *comme si*).

Le fait que, dans certains contextes, l'élément sémantique du subjonctif se perd et l'élément syntaxique se renforce peut, jusqu'à un certain point, expliquer ces "va-et-vient" entre l'expression de la virtualité et de la réalité, avec des différences entre les quatre langues examinées.

De plus, nous trouvons très important de souligner la place que chaque mode occupe dans le système grammatical de sa langue, surtout par rapport à l'infinitif. À notre avis, le subjonctif en roumain occupe une place dans le système grammatical essentiellement différente par rapport aux autres langues examinées. De même, ses emplois prototypiques sont très éloignés des emplois prototypiques du subjonctif en général. Le roumain rejoint les autres langues examinées dans l'expression de la virtualité, mais

l'approche de la réalité est tout à fait différente. L'écran de la subjectivité, qui pèse sur le choix du mode dans les autres langues examinées, ne joue pas ce rôle en roumain ; par contre, si la réalité est exprimée par le subjonctif, c'est seulement parce que celui-ci remplace l'infinitif. A notre avis, les emplois prototypiques du subjonctif en roumain seraient l'expression de la virtualité d'un côté, et l'expression de la personne du verbe subordonné de l'autre (en remplaçant l'infinitif comme forme non-personnelle).

Nous avons essayé de présenter les concepts de la virtualité et de la subjectivité à travers leur expression dans quatre langues romanes. Nous pouvons voir que non seulement leur expression n'est pas la même, mais l'importance et le rôle qu'ils jouent non plus. De même, nous croyons que le subjonctif, qui occupe une place plus ou moins différente dans le système de chacune des langues examinées, n'est, par conséquent, pas toujours porteur des mêmes valeurs.

Bibliographie :

- Belaj, Branimir / Tanacković Faletar, Goran (2017). *Kognitivna gramatika hrvatskoga jezika - Sintaksa jednostavne rečenice*, Zagreb: Disput.
- Bénaben, Michel (2002). *Manuel de linguistique espagnole*, Paris: Ophrys.
- Bikić-Carić, Gorana (2013a). Un regard sur les couples virtualité/réalité et subjonctif/indicatif en français, espagnol, portugais et roumain, *Actes del 26é Congrès de Lingüística i Filologia Romàniques, València, 6-11 de setembre de 2010* [ur. Emili Casanova Herrero / Césareo Calvo Rigual], Berlin: W. de Gruyter, pp. 4728-4739.
- Bikić-Carić, Gorana (2013b). L'infinitif et l'expression de l'opposition non personnel/personnel - comparaison entre le français, l'espagnol, le portugais et le roumain, *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia*, 58, pp. 31-51.
- Bikić-Carić, Gorana (2017). La conceptualisation à l'intérieur du domaine nominal (les cas croates et leurs équivalents en français, *Actes du 3ème Colloque Francophone International de l'Université de Zagreb, du 8 au 10 avril 2016* [ur. Bogdanka Pavelin Lešić], Mons: CIPA, pp. 73-85.
- Burger, Hotimir (2014). *Ljudsko odnošenje - Studije o relacijskoj antropologiji*, Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Feuillet, Jack (2006). *Introduction à la typologie linguistique*, Paris: Honoré Champion Editeur.
- Frâncu, Constantin (2010). *Conjunctivul românesc și raporturile lui cu alte moduri*, Iași: Demiurg Plus.

- Grevisse, Maurice / Goosse, André (2016). *Le Bon Usage*, Louvain-la-Neuve: De Boeck Supérieur.
- Guillaume, Gustave (1929). *Temps verbal*, Paris: Honoré Champion.
- Guțu Romalo, Valeria et al. (2008). *Gramatica limbii române*, București: Editura Academiei Române.
- Handford, Stanley Alexander (1947). *The Latin Subjunctive - Its Usage and Development from Plautus to Tacitus*, London: Methuen & Co. Ltd.
- Langacker, Ronald Wayne (1987). *Foundations of Cognitive Grammar, Vol. I.*, Stanford: Stanford University Press.
- Matasović, Ranko (1997). *Kratka poredbenopovijesna gramatika latinskoga jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Palmer, Leonard Robert (2001). *The Latin Language*, Bristol: Bristol Classical Press.
- Parkinson, Stephen (1990). Portuguese, *The Romance Languages* [ur. Martin Harris / Nigel Vincent], New York: Oxford University Press, pp. 131-169.
- Plungjan, Vladimir Aleksandrovič (2016). *Opća morfologija i gramatička semantika - uvod u problematiku*, Zagreb: Srednja Europa.
- Raposo, Eduardo Paiva et al. (2013). *Gramática do português*, Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian.
- Real Academia Española / Asociación de Academias de la Lengua Española. (2009). *Nueva gramática de la lengua española*, Madrid: Espasa Libros.
- Sala, Marius et al. (2001). *Enciclopedia limbii române*, București: Univers Enciclopedic.
- Soutet, Olivier (2000). *Etudes de linguistique contrastive*, Paris: Presses de l'Université Paris-Sorbonne.
- <http://context.reverso.net/traduction/> (consulté le 31 août 2017)

Koncepti izraženi konjunktivom – neke posebnosti u četiri romanska jezika

U ovom članku prikazujemo neke koncepte izražene konjunktivom u četiri romanska jezika (francuskom, španjolskom, portugalskom i rumunjskom). Započinjemo kratkim opisom konjunktiva kao glagolskog načina, te konjunktiva u latinskom. Potom ističemo neke specifičnosti konjunktiva u navedena četiri romanska jezika, posebice u rumunjskom gdje, između ostalog, taj glagolski način u pravilu zamjenjuje infinitiv. Zatim pristupamo konceptima za koje smatramo da su prototipni za konjunktiv, a to su virtualnost (koju dijelimo na izražavanje želje i nesigurnosti) i subjektivnost. U okviru koncepta virtualnosti, svi se navedeni romanski jezici slažu u uporabi konjunktiva za izražavanje želje za utjecanjem na okolinu, no kod izražavanja nesigurnosti postoje neka razilaženja. Razmatramo osobitosti navedenih jezika u području nadanja, vjerojatnosti i mogućnosti, pogodbenih rečenica, vremenskih rečenica i odnosnih rečenica. Drugi prototipni koncept koji izražava konjunktiv, subjektivnost, može se odnositi na virtualnu ili stvarnu situaciju. Ovdje posebno ističemo rumunjski, koji se udaljava od ostalih navedenih jezika u tome što stvarnu situaciju izražava indikativom, bez obzira na subjektivan doživljaj. S obzirom na sve navedeno, zaključujemo kako se rumunjski razlikuje od ostalih navedenih jezika i po pitanju prototipnih koncepata: u rumunjskom to su virtualnost, kao i u drugim jezicima, ali ne i subjektivnost nego izražavanje subjekta zavisnog glagola. Na kraju ističemo kako konjunktiv zauzima različita mjesta u sustavu svakog od navedenih jezika (posebice u rumunjskom), te samim time, iako se radi o istom glagolskom načinu, on ne izražava uvijek iste vrijednosti.

Ključne riječi: konjunktiv, francuski jezik, španjolski jezik, portugalski jezik, rumunjski jezik

Viagens da memória: espaço e lembrança em Milton Hatoum

Majda Bojić

Faculdade de Ciências Sociais e Humanas
Universidade de Zagreb
mbojic@ffzg.hr

UDK: 821.134.3(81).09 Hatoum, M.
pregledni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.10>

No trabalho partimos da perspectiva que une duas componentes das narrativas de Milton Hatoum – memória e espaço. A interação entre eles conta com o estudo das personagens-testemunhas que, mediante atos de lembrança, revisitam lugares da sua infância. Uma vez conhecidos e próximos, os lugares tornam-se espaços distantes. A lembrança se oferece, portanto, como um ato capaz de ressuscitar as feições dos espaços antigos que guardam histórias do passado. Nesse sentido, a incenação do espaço de “casa em ruínas” ressalta a necessidade de junção das memórias que podem conferir sentido às histórias do passado familiar. As representações narrativas da memória e do espaço acabam por modificar a noção do espaço como entidade única e íntegra, e também a noção do espaço como entidade imutável, imune aos efeitos da passagem do tempo.

Palavras-chave: espaço, memória, lembrança, passado, Milton Hatoum

“Em certos momentos da noite, sobretudo nas
horas de insônia, arrisquei várias viagens, todas
imaginárias: viagens da memória.”
(Hatoum 2008a: 145)

1 Introdução

A citação (epígrafe) acima, tirada de *Relato de um certo Oriente*, primeiro romance de Milton Hatoum, publicado em 1989, aponta para aquilo que poderia ser considerado o âmago (e a partida) da escrita hatoumiana. De fato, as narrativas deste escritor eminente da literatura brasileira contemporânea são construídas como verdadeiras “viagens da memória”, sempre em volta de lembranças, com narradores-testemunhas que contam suas histórias a partir da rememoração. Temos, assim, no primeiro romance a narradora não-nomeada que volta após anos de ausência à cidade da infância, tentando recompor as histórias familiares. Segue-se Nael que, no romance *Dois*

irmãos (publicado em 2000), faz um levantamento de memórias alheias tentando descobrir algo mais sobre a história dos irmãos e da sua identidade. Há ainda Lavo que escreve a história do seu grande amigo Mundo em *Cinzas do Norte* (2005) ou Arminto Cordovil, protagonista de *Órfãos do Eldorado* (2008), que rememora as histórias do seu amor e da sua família.

No entanto, a expressão “viagens da memória” remete também, cremos nós, para a relevância da dimensão espacial, isto é, da relação intrínseca entre memória e espaço na escrita hatoumiana. Rememorando, as personagens viajam no tempo e no espaço e as suas lembranças (que são relatadas nas obras) sempre têm uma fundamentação, ou seja, uma concretização espacial. Os atos e o conteúdo da rememoração são âncorados em ambientes precisos (cenografia concreta) com informações sobre a localização ou o nome. Os locais lembrados evocam lugares, cidades, países e paisagens – Manaus, Rio de Janeiro, Londres, Líbano, para enumerar só alguns.¹ Portanto, podemos dizer que os devaneios da memória sempre são acompanhados por uma noção da viagem com destino assinalado.

Contudo, aquilo que mais nos interessa, é a relação entre espaço e memória que assume contornos específicos. Estamos a pensar no modo como os atos de memória transformam a noção do espaço e, vice-versa, como a dimensão do espaço influi na memória determinando o seu percurso. Consideramos, portanto, por um lado, as personagens migrantes que, mesmo habitando outros lugares, sonham com lugares de origem e, por outro, os narradores-personagens que voltam a espaços conhecidos e começam a recordar tempos antigos, incitados pelo ambiente. Essas personagens que “viajam”, mediante a memória, no tempo e no espaço, incorporam a fusão entre os fenômenos de espaço e memória. As suas memórias infiltram-se no seu quotidiano modificando a noção do espaço como entidade estável.

2 Outras margens – rememoração de lugares distantes

Ao evocar os tempos que precederam à sua vinda ao Brasil, Halim, um dos protagonistas do romance *Relato de um certo Oriente*, refere: “Ao ler o bilhete, meu pai, dirigindo-se a mim, sentenciou: chegou a tua vez de enfrentar o oceano e alcançar o desconhecido, no outro lado da terra.” (Hatoum 2008a: 65) Assim como as palavras do pai de Halim o indicam, as personagens dos imigrantes empreendem uma longa viagem a fim de chegar a lugares distantes e desconhecidos. Uma vez lá, rememoram os espaços deixados para trás.

¹ Contudo, na maioria dos casos, a evocação dos espaços acaba convergindo para a região amazónica.

Assim, é a sensação de nostalgia que leva Zana, figura central do segundo romance de Milton Hatoum (*Dois irmãos*), a sonhar com a terra natal. Como sabemos a partir do trecho seguinte, é com certa frequência que ela relembra os lugares de origem:

(...) a Biblos de sua infância: a pequena cidade no Líbano que ela recordava em voz alta, vagando pelos aposentos empoeirados até se perder no quintal, onde a copa da velha seringueira sombreava as palmeiras e o pomar cultivados por mais de meio século. (Hatoum 2006: 9)

Zana também partilha as lembranças dos espaços da infância com Halim, seu marido:

Deitados na rede, conversavam sobre Galib, a infância de Zana em Biblos, interrompida aos seis anos, quando ela e o pai embarcaram para o Brasil. O pai a levava para banhar-se no Mediterrâneo, depois caminhavam juntos pelas aldeias, (...). A beleza misteriosa, bíblica dos cedros milenares nas ondulações brancas, às vezes douradas pelo sol invernal – ela fazia a pausa, e os olhos, úmidos, roçavam o rosto de Halim. (Hatoum 2006: 46-47)²

Outra personagem de origem libanesa que convive com as memórias dos espaços distantes, é a matriarca Emilie do romance *Relato de um certo Oriente*, que frequentemente relembra os cheiros, a comida e os lugares da terra que deixou para trás. Num momento do romance, Emilie partilha as suas memórias com Anastácia Socorro, a sua empregada:

Ela falava das proezas dos homens das aldeias, que no crepúsculo do outono remexiam com as mãos as folhas amontoadas nos caminhos que seriam cobertos pela neve, e com indicador hirsuto da mão direita procuravam escorpiões para instigá-los, sem temer o agulhão da cauda que penetrava no figo oferecido pela outra mão. Ela evocava também os passeios entre as ruínas romanas, os templos religiosos erigidos em séculos

² Tal é a insistência de Zana em rememorar e falar do pai dela que Halim se torna impaciente. Como se constata nesta passagem humorística: “Passei meses assim, rapaz”, ele disse balançando a cabeça. “Quatro, cinco meses, nem sei mais. Pensei que ela não gostava de mim, pensei em levá-la a Biblos, desenterrar o Galib e dizer para ela: Fica com os ossos do teu pai, ou então vamos levar essa ossada para o Brasil, aí tu conversas com os restos dele até o fim da vida.” (Hatoum 2006: 47)

distintos, as brincadeiras no lombo das animais e as caminhadas através de extensas cavernas que rasgavam as montanhas de neve, até alcançar os conventos debruçados sobre abismos. “Mas tinha um outro caminho, ao ar livre”, dizia emocionada. Era uma escada construída pela natureza: pedras arredondadas pela neve escalonam as montanhas e te conduzem quase sempre a um convento ou monastério. Lá do alto, a terra, os rios e o mar azulado desaparecem: a paisagem do mundo se restringe à floresta de cedros negros e ao rio sagrado que nasce ao pé das montanhas. Além dos muros que circundam os edifícios suntuosos e solenes, uma outra paisagem surge como um milagre: córregos ao meio de bosques, videiras, oliveiras e figueiras que se alastram não muito longe do claustro, da igreja e das celas onde os solitários, nutridos pela religião, alçam o vôo rumo ao céu como as asas de uma montanha. (Hatoum 2008a: 79-80)

Essa citação denota o quão vivas e detalhadas são as lembranças de Emilie e, também, com quanta emoção ela está a lembrar as paisagens remotas. De fato, ao falar com o seu filho, Hakim, Emilie introduz, de repente, frases em árabe e ele sente que ela não está ali com ele: „(...) sem se dar conta, tua avó deixava escapar frases inteiras em árabe, e é provável que nesses momentos ela estivesse muito longe de mim, de Anastácia, do sobrado e de Manaus.” (Hatoum 2008a: 80)³

Cabe aqui evocar as palavras de Luís Alberto Brandão Santos (2000: 53) quando se refere aos imigrantes: “O imigrante é aquele que traz à tona a intensidade da certeza de que estar *aqui* é estar *em outro lugar*, ou ainda, de que *estar* é sempre uma mediação entre dois espaços, átimo que separa e une o estático e o dinâmico.” Essa dialética do espaço facilmente pode ser relacionada com as narrativas de Hatoum. Ao recordar os espaços antes habitados, como o faz Emilie, as personagens entram num trabalho complexo de negociação entre *aqui* e o *outro lugar*. Como consta nas palavras que se referem a ela: “Manaus era o seu mundo visível. O outro lateja-

³ Na obra de Milton Hatoum, no entanto, não são só os imigrantes libaneses aqueles que guardam a memória do espaço deixado para trás. Também as empregadas índias das matriarcas, como Anastácia Socorro e Domingas, recordam os espaços da infância. Referimos as palavras de Nael, filho de Domingas: “Minha mãe não se esquecera desses pássaros: reconhecia os sons e os nomes, e mirava, ansiosa, o vasto horizonte rio acima, lembrando o lugar onde nascera, perto do povoado de São João, na margem do Juru-baxi, braço do Negro, muito longe dali. ‘O meu lugar’, lembrou Domingas. Não queria sair de São João; não queria se afastar do pai e do irmão;” (Hatoum 2006: 55)

va na sua memória.” (Hatoum 2008a: 81) Essa citação claramente expõe a força da memória em desafiar a noção do espaço estável. Ainda na velhice, Emilie vive com as memórias do Líbano e ele faz parte do seu espaço: “Ela também falava sozinha, conversava em língua estranha até com os animais, e ultimamente despertava de madrugada e abria os janelões para contemplar um horizonte irreal formado de aldeias incrustadas nas montanhas de um país longínquo.” (Hatoum 2008a: 123) De fato, podemos concluir que ao lembrar espaços longínquos, as personagens das narrativas de Milton Hatoum desafiam a noção do espaço estático e único e acrescentam um certo dinamismo ao tratamento da dimensão espacial.⁴

3 Outros tempos – espaços de memória

“E a paisagem da infância reacendeu minha memória, tanto tempo depois.” (Hatoum 2008b: 101)

Os exemplos que evocamos até agora diziam respeito ao deslocamento das personagens, dedicadas a uma „viagem de memória“ que visava devolver a imagem do espaço deixado atrás. Agora, voltamos para um outro tipo de deslocamento – aquele que as personagens sentem devido à passagem do tempo e que afeta os espaços conhecidos. Trata-se, em primeiro lugar, de personagens que, após um tempo de ausência, voltam ao lugar antes habitado só para o encontrar com um aspeto diferente. Evocamos aqui o exemplo do primeiro romance de Hatoum onde a narradora volta a Manaus, cidade da sua infância. Num momento depois da chegada, ela decide de “perambular pela cidade, dialogar com a ausência de tanto tempo.” (Hatoum 2008a: 109) No entanto, a reação dela é a sensação de “horror” perante uma cidade de repente desconhecida. (Hatoum 2008a: 111) A cidade está tão transformada que ela acaba por sentir uma não-pertença: “E eu não queria ser uma estranha, tendo nascido e vivido aqui.” (Hatoum 2008a: 110) A narradora se sente como uma estrangeira pois a cidade é, geograficamente, a mesma mas o tempo que passou havia alterado para sempre o espaço conhecido.

No caso das obras de Hatoum, é muitas vezes esse encontro com o espaço mudado que provoca uma efusão de lembranças. De fato, o espaço,

⁴ É de acrescentar que, nas narrativas de Hatoum, a presença de “outros espaços” resulta também da figuração do espaço multicultural onde convivem personagens de tradição, raça, língua e religião diferentes. Mais precisamente, estamos a referir-nos ao exercício quotidiano da manutenção de tradições, hábitos ancestrais e a preparação da culinária. São atos que revelam a necessidade da continuação das práticas antigas afim de preservar a continuidade identitária do grupo. (ver Bojić 2015)

dentro das narrativas hatoumianas, funciona frequentemente como um elemento mnemónico – ele é capaz de guardar e suscitar lembranças como uma ponte de acesso ao passado.⁵ Numa leitura que evoca as palavras e os “lugares de memória” de Pierre Nora (1993: 7), o espaço é um ponto fixo, um lugar „onde a memória se cristaliza e se refugia“, fazendo oposição às diversidades da vida. O espaço incentiva as personagens a lembrar, reacendendo as memórias do seu passado.⁶

Estamos a pensar em personagens que, tal como a narradora do *Relato*, retornam ao espaço antes habitado e que agora se oferece como uma ponte de acesso às memórias soterradas. O retorno da narradora à casa e ao espaço da sua infância, após anos de ausência, é marcado pelas sensações fortes de revisitação e de lembranças e são por vezes incitadas pelo próprio ambiente. Tal como as palavras da narradora, ou seja, a sua intenção de “perambular pela cidade” e “dialogar com a ausência de tanto tempo” (Hatoum 2008a: 109), sugerem a realização de um passeio marcado pela lembrança. Como ocorre também em outras obras de Hatoum, depois de anos passados, tudo é diferente e novo, mas, por outro lado, ele é ainda o mesmo, ou seja um território conhecido que suscita recordações.

O retorno de Yakub, uma das personagens centrais do romance *Dois irmãos*, também é marcado pela reminiscência sustentada pelo espaço conhecido: “No caminho do aeroporto para casa, Yakub reconheceu um pedaço da infância vivida em Manaus, se emocionou com a visão dos barcos coloridos, atracados às margens dos igarapés por onde ele, o irmão e o pai haviam navegado numa canoa coberta de palha.” (Hatoum 2006: 13) Yakub volta depois de anos de ausência à cidade natal, uma ausência que ele não quis. Como se lê na continuação do texto, ele dá respostas à mãe “sem tirar os olhos da paisagem da infância, de alguma coisa interrompi-

⁵ No livro *Espaços da recordação*, Aleida Assman (2011: 317) sugere que a expressão “memória dos locais” subsume duas perspetivas possíveis. A primeira concerne a aceção enquanto *genitivus objectivus* – “uma memória que se recorda dos locais” e a outra diz respeito a “uma memória que está por si só situada nos locais”, na aceção do termo enquanto *genitivus subjectivus*. Segundo ela, “a expressão é sugestiva porque aponta para a possibilidade de que os locais possam tornar-se sujeitos, portadores da recordação e possivelmente dotados de uma memória que ultrapassa amplamente a memória dos seres humanos.”

⁶ Reforçamos tal argumento com algumas citações da novela *Órfãos do Eldorado* que explicitamente retratam a capacidade do espaço em suscitar memórias: “Quando olho o Amazonas, a memória dispara, uma voz sai da minha boca, e só paro de falar na hora que a ave graúda canta.” (Hatoum 2008b: 14), “A ânsia e as lembranças da Boa Vida. A visão do rio Negro derrotou meu desejo de esquecer o Uaicurapá. E a paisagem da infância reacendeu minha memória, tanto tempo depois.” (Hatoum 2008b: 101)

da antes do tempo, bruscamente.” (Hatoum 2006: 14) Continuam as lembranças da infância como que instigadas pelo retorno.⁷

O exemplo talvez mais saliente dessa prática narrativa onde o espaço pode incentivar uma exposição de lembranças é o conto “Estrangeira da nossa rua” publicado na coletânea *A cidade ilhada* (2009). O conto inteiro é, aliás, construído a partir das recordações do protagonista (e narrador) provocadas pela volta à cidade natal. Ele é literalmente levado pelas lembranças do tempo distante quando costumava vigiar, a partir da sua varanda, a sua simpatia, a bela e misteriosa Lyris. As lembranças são fruto do encontro com a cenografia conhecida mas alterada. Em vez de encontrar a casa onde morava Lyris e a sua família o narrador encontra ruínas: “Na varanda da casa, ao olhar as ruínas do bangalô, me lembrei de Lyris, ...” (Hatoum 2009: 16) O narrador se deixa levar pelas lembranças como que numa tentativa de recuperar o passado distante.

Na relação evidente e dinâmica entre tempo e espaço, transforma-se o conhecido e a memória possibilita o trabalho da reconstrução.⁸ Para investigar melhor tal assunto, examinamos mais de perto o espaço da “casa em ruínas”.

3.1 Casa em ruínas

“O ponto de partida – e de chegada – do romance hatoumiano”, segundo Denis Leandro Francisco (2007: 15), “são as ruínas e a ficção que se realiza a partir delas é uma tentativa de imaginar o passado, de (re)construí-lo, num retorno da linguagem e da memória a um tempo que já não existe mais: (...)” No caso das narrativas de Milton Hatoum, as imagens de ruínas dizem respeito à casa da infância que se tornou uma “casa em

⁷ Nas narrativas de Hatoum, a relação próxima entre espaço e lembranças é evocada também mediante uma perspectiva “negativa”. Assim, o irmão da narradora do *Relato* vive na Europa enquanto ela lhe escreve notícias da família dizendo: “Pensei na tua repulsa à esta terra, na tua decisão corajosa e sofrida de te ausentar por tanto tempo, como se a distância ajudasse a esquecer tudo, a exorcizar o horror: (...)” (Hatoum 2008a: 120). Ela está a dar a entender que o seu irmão tinha viajado para longe devido à necessidade de esquecer.

⁸ Com o retorno a “lugares significativos”, adverte Aleida Assmann (2011: 25), “ocorrem ‘reanimações’, nas quais tanto o lugar reativa a recordação quanto a recordação reativa o lugar.”

⁹ O motivo é explicitamente evocado, como neste exemplo do primeiro romance: “O pânico e a aflição diante da morte, a casa varrida por um vendaval, um tremor de terra no coração da família, não se sabe a quem recorrer nesta manhã que parece fora do tempo, nesta casa em ruínas, às avessas, e onde as preces se misturam com as confissões de culpa, como se as palavras sagradas tivessem o poder de banir a ausência, o vazio deixado pela morte.” (Hatoum 2008a: 124)

ruínas”.⁹ O espaço da casa familiar do primeiro romance sofre o processo penoso da desintegração paralela no plano material, social e afetivo. O mesmo ocorre em *Dois irmãos* onde a casa da matriarca Zana lentamente se desmorona ao invés das suas tentativas de aproximar os seus filhos. Também em *Cinzas do Norte* o palacete de Jano vira refúgio para escombros da história familiar e na novela *Órfãos do Eldorado*, a falência da empresa dos Cordovil é acompanhada pela ruína da moradia da família, o “palacete branco”, a sua propriedade em Vila Bela.¹⁰

A casa é, segundo Gaston Bachelard (2000: 30), “uma das maiores forças de integração para os pensamentos, memórias e sonhos do homem.” Ademais, o espaço da casa é imprescindível na construção e na preservação da sensação de integridade e estabilidade do indivíduo: “Na vida de homem a casa rejeita incertezas, oferece em abundância a reflexão sobre estabilidade, duração contínua. Sem ela, o homem seria um ser disperso.” (Bachelard 2000: 30)

Falhando nessa possibilidade de proteção, conforto e sentimento de continuidade, as casas de Hatoum abrigam dramas familiares. Nesse sentido, encontramos uma imagem da casa desestruturada que acompanha (também simbolicamente) os processos complexos da desintegração familiar. É a imagem da “casa em ruínas”, que remete à desintegração da família.

No entanto, o espaço familiar que abriga um passado perdido pode ser recuperado pelo trabalho dos narradores: “É como se, diante de uma ruína – a casa desfeita da infância é uma delas –, os narradores tentassem imaginar o ‘todo’ que se desfez – a casa antes da sua destruição.” (Francisco 2007: 15) Sabendo que a imaginação dos narradores é sustentada pela lembrança, pode-se concluir que o trabalho de memória se torna necessário como uma tentativa da recuperação do passado disperso e longínquo.

Na prosa de Hatoum, o motivo da ruína faz parte do enredo que acompanha o desabamento económico e a desestruturação da família. No entanto, a ruína ainda pode ser enxergada como uma metáfora da memória, pela expressão da presença e da ausência que, manifestando-se simultaneamente, cria uma tensão que instiga e possibilita o ato da narração assente na lembrança.¹¹ A nossa leitura da “ruína” enquanto metáfora da

¹⁰ “Em Vila Bela, Florita me recebeu sem euforia. A fachada do palácio branco não tinha sido caiada; as paredes da sala e dos quartos estavam manchadas de umidade.” (Hatoum 2008b: 58)

¹¹ A tensão está ainda mais presente se pensarmos na casa como uma “guardiã” das memórias. Para Bachelard (2000: 31), a casa tem um papel importante na conservação das memórias e é sobretudo graças à casa que uma grande parte das nossas lembranças

memória se apoia no pensamento de Jeanne Marie Gagnebin (2006: 44) que ressalta a imagem de rastro enquanto noção que, tal como a memória, engloba a tensão entre a “presença do ausente” e a “ausência da presença”. Ainda segundo Gagnebin (2006: 44), a “fragilidade essencial” do rastro contraria “o desejo da plenitude, da presença e de substancialidade que caracteriza a metafísica clássica.” Graças à tensão provocada pela evocação da presença e da ausência do passado, pode-se concluir que a ruína também contraria a noção da plenitude – o que nos leva até às considerações finais: tal como no caso da rememoração dos espaços distantes, o motivo da casa em ruínas (e do espaço transformado) também destabiliza a noção do espaço mas, desta vez, trata-se da problematização do espaço como entidade estável e imutável, ou seja, imune à passagem do tempo. As ruínas simbolizam a passagem do tempo que, ao mesmo tempo, transforma o espaço e distancia o passado.

Conclusão

O nosso trabalho visava analisar a relação entre espaço e lembrança presentes nas narrativas de Milton Hatoum. Nesse sentido, partimos da noção da viagem (imagem figurativa da memória) empreendida pelas personagens que mediante a memória visitam lugares do seu passado, principalmente, lugares da infância. Por vezes, estes lugares pertencem aos espaços distantes, mas outras vezes é o espaço conhecido que está distante porque transformado.

Em ambos os casos, o ato da rememoração aparece como uma solução para a recuperação dos espaços distantes oferecendo uma revisitação, ou seja, uma “viagem ao passado”. O “retorno” ressalta a noção do espaço como elemento mnemónico, capaz de reacender as memórias do passado. No centro da atenção encontra-se, portanto, a „casa em ruínas” como espaço essencial das narrativas, marcando simbolicamente momentos da história familiar e originando, ao mesmo tempo, processos rememorativos destinados a recompor as histórias distantes e “desintegradas”.

tem “alojamento”. A epígrafe do romance *Dois irmãos* também incita a esta leitura: “A casa foi vendida com todas as lembranças/todos os móveis todos os pesadelos/todos os pecados cometidos ou em vias de acometer/a casa foi vendida com seu bater de portas/com seu vento encanado sua vista do mundo/seus imponderáveis (...)” (Hatoum 2006: 7) Estes versos do grande poeta brasileiro Carlos Drummond de Andrade, ressaltam a ligação intrínseca entre o espaço da casa e as memórias. E, sendo que a figuração da casa nas narrativas de Hatoum confirma esta conexão, não admira que o encontro com a casa desfeita suscite uma efusão de memórias.

O resultado destes movimentos narrativos, que unem a memória e o espaço, é uma desestabilização da noção do espaço como entidade única, íntegra, com traços demarcados e permanentes, provocando também uma alteração na noção do espaço como entidade imutável e “suspensa no tempo”.

Bibliografia

- Assmann, Aleida (2011). *Espaços da recordação* [prev. Paulo Soethe], Campinas: Editora da Unicamp.
- Bachelard, Gaston (2000). *Poetika prostora* [prev. Zorica Ćurlin], Zagreb: Ceres.
- Bojić, Majda (2015). Memória cultural e identidade em Milton Hatoum, *Studia romanica et anglica zagradiensia*, LX, pp. 145-164.
- Santos, Luís Alberto Brandão (2000). Línguas estranhas, *Trocas culturais na América Latina* [ur. Santos, Luís Alberto Brandão; Pereira, Maria Antonieta], Belo Horizonte: UFMG, pp. 47-65.
- Hatoum, Milton (2005). *Cinzas do Norte*, São Paulo: Companhia das Letras.
- Hatoum, Milton (2006). *Dois irmãos*, São Paulo: Companhia das Letras [prvo izdanje 2000.]
- Hatoum, Milton (2008a). *Relato de um certo Oriente*, São Paulo: Companhia das Letras [prvo izdanje 1989.]
- Hatoum, Milton (2008b). *Órfãos do Eldorado*, São Paulo: Companhia das Letras.
- Hatoum, Milton (2009). *A cidade ilhada*, São Paulo: Companhia das Letras.
- Francisco, Denis Leandro (2007) *A ficção em ruínas: „Relato de um certo Oriente“, de Milton Hatoum*, Dissertação de Mestrado. Belo Horizonte: Universidade Federal de Minas Gerais.
- Gagnebin, Jeanne Marie (2006). *Lembrar escrever esquecer*, São Paulo: Ed. 34.
- Nora, Pierre (1993). Entre Memória e História: a problemática dos lugares [prev. Yara Aun Khoury], *Projeto Historia*, São Paulo: PUC, 10, pp. 7-28.

Putem sjećanja: prostor i sjećanje u djelima Miliona Hatouma

U radu polazimo od gledišta koje spaja dvije sastavnice prozanih djela Miliona Hatouma – sjećanje i prostor. Njihovu odnosu pristupamo putem proučavanja likova i pripovjedača za koje sjećanje predstavlja svojevrsno „putovanje“ u prostor djetinjstva i skrivene dijelove prošlosti koji razotkrivaju nepoznate osobitosti obiteljskog života. Budući da je riječ o davno minulim mjestima iz prošlosti, pokazuje se potreba za prizivanjem uspomena koje bi povratile ne samo obrise prostora već i pripovijesti koje ti prostori „pamte“. U tom se smislu ukazuje na mnemoničku ulogu prostora koji može sačuvati ali i potaknuti na sjećanje. Osim toga, rad pokazuje kako prikazi sjećanja i prostora u ovim djelima problematiziraju pojam prostora kao jedinstvenog, cjelovitog i nepromjenjivog entiteta.

Ključne riječi: prostor, pamćenje, sjećanje, prošlost, Milton Hatoum

Načela kategorizacije glagolskih skupina i vrsta u hrvatskom, francuskom i rumunjskom jeziku

Tomislava Bošnjak Botica i Zrinka Jelaska

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
tbosnjak@ihjj.hr

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
zjelaska@ffzg.hr

UDK: 81'367.625=163.42=133.1=135.1
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.11>

U radu se donose osnovna načela podjele na glagolske vrste (konjugacije) oprimjerena podjelama u hrvatskoj, francuskoj i rumunjskoj gramatičkoj tradiciji. Iznose se sličnosti i razlike koje proizlaze iz fonoloških i morfoloških obilježja triju jezika, ali i odabira teorijsko-metodološkoga pristupa. Pokazuje se primjerenost podjele na tri, odnosno četiri skupine pa se one opširnije prikazuju. Kako je hrvatska podjela s tri skupine i deset vrsta istražena na temelju načela prototipnosti, u radu se usporedbom pokušalo vidjeti jesu li vrste u ostalim dvama jezicima ustrojene prema istom načelu, odnosno koliko bi bilo primjereno tako ih kategorizirati.

Ključne riječi: hrvatski, francuski, rumunjski, načela sprezanja, prototipnost, inojezičnost

1. Uvod

Glagolske konjugacije nezaobilazan su dio svih gramatičkih priručnika. Njihov se opis i način prikaza razlikuje s obzirom na namjenu samoga priručnika (osnovnoškolski, srednjoškolski, sveučilišni, inojezični) i postavljeni teorijsko-metodološki okvir njihovih autora.

U europskim je jezicima koji pripadaju indoeuropskoj porodici, ovisno o pojedinoj skupini, raspon u broju konjugacija prilično velik: kreće se od dvije do desetak kategorija. Suvremene podjele prilično se razlikuju, već i brojem izdvojenih konjugacija, od dvije do šesnaest. Međutim, većina je tih podjela složenija nego što se može vidjeti iz samoga broja. Među konjugacijskim kategorijama uspostavljaju se naime hijerarhijski odnosi pa neke podjele imaju nadređene i podređene kategorije (više njih), dok su u drugima sve konjugacije istoga ranga. Različit je redoslijed navođenja konjugacija te izbor glagola kojima su one oprimjerene. Podjele usložnjava činjenica da skupine, bar neke od njih, imaju i podskupine, tako da u hrvatskom postoje skupine ili grupe, vrste, podvrste, razredi, pa i tipovi kao najneodređeniji izraz, koji može zamijeniti sva četiri prethodna, ili izraz koji

se može odnositi i na nešto drugo, ne nužno konjugacijski tip. Pojavljuju se još i makrovrste i mikrovrste (Dressler i sur. 1996), podskupine, mogli bi biti i podrazredi. U francuskom se glagoli dijele na *groupes*, *sortes* ili *types* (iako se zadnja dva naziva znaju odnositi na prijelazne i neprijelazne glagole, povratne, bezlične, pri čemu *type* i na značenje, poput glagola stanja, djelovanja, i to pokreta, govorenja, opažanja). U rumunjskom se skupine kojima je zajednička vrsta sprežanja (konjugacije) nazivaju *conjugări* ili *clase*, a podskupine *subclase* ili *tipuri*.

Gramatičari glagole germanskih jezika (npr. njemačkoga) uglavnom dijele u dvije velike skupine: jaku ili nepravilnu i slabu ili pravilnu (Weermann 2005, Donaldson 2007: 105, Glovacki Bernardi 2001). Podjela je švedskih glagola također na dvije skupine: u jednoj se prezentskoj osnovi dodaje *-r*, a u drugoj *-er*, pri čemu drugoj pripadaju gotovo svi nepravilni glagoli (Engdahl 2008). Međutim, osim tih najjednostavnijih, u nekim podjelama i u germanskim jezicima ima i više konjugacijskih kategorija, tri ili četiri. Tako primjerice A. Williamson (2009: 32) njemačke glagole dijeli na tri konjugacijska tipa: slabi ili pravilni (nepromijenjen otvornik osnove), jaki ili nepravilni (promijenjen otvornik osnove u preteritu i II. participu) i miješani, u koji idu jaki glagoli koji imaju obilježja dvaju prethodnih. J. Novak Milić (2005: 252) navodi podjelu švedskih glagola na četiri tipa, očito se misli na podjelu: *-ar*, *-er*, *-r* (kratki) te nepravilni koji završavaju na *-er* ili *-r*.

Za razliku od germanskih, romanski jezici obično imaju tri ili četiri skupine. U glavnini najproširenijih romanskih jezika tri su konjugacijske skupine: francuski (*-er*, *-ir*, *-re*, npr. *laver*, *finir*, *rompre*), španjolski (*-ar*, *-er*, *-ir*, npr. *lavar*, *comer*, *mentir*), talijanski (*-are*, *-ere*, *-ire*, npr. *lavare*, *credere*, *partire*), portugalski (*-ar*, *-er*, *-ir*, npr. *lavar*, *comer*, *partir*). Rumunjski ih ima četiri (*-a*, *-i/î*, *-ea*, *-e*, npr. *a căuta*, *a iubi/a coborî*, *a vedea*, *a merge*). Međutim, unutar tih skupina, ovisno o jeziku, moguće je izdvojiti stanovit broj podskupina (ovisno o postavljenim kriterijima).

Slavenski su jezici najsloženiji, imaju ih najčešće šest, katkada manje, od tri do pet, ali i više, desetak, pa i osamnaest.

U ovom će se radu usporediti najnovije kategorizacije glagola na skupine, vrste i tipove u hrvatskom (Jelaska 2002, 2005, Bošnjak Botica 2013) te francuskom i rumunjskom jeziku, kao dvama predstavnicima romanskih jezika, jednom zapadnom i jednom istočnom, kako bi se utvrdila najvažnija zajednička obilježja i načela na kojima su, izravno ili neizravno, sastavljena. Dok se o različitim aspektima francuske gramatike, pa tako i morfologije, u našoj literaturi dosta pisalo, rumunjski je manje zastupljen te je ovaj rad prilika da se predstavi bitan dio njegove glagolske morfologije.

Osim što je samo sprezanje po sebi složeno, različiti teorijsko-metodološki pristupi i lingvističke kategorizacije tu složenost građe mogu dodatno povećati, ali i smanjiti. Kao slavenski jezik hrvatski je izrazito morfološki bogat, s mnogim fonološkim promjenama, što uz ugledanje na kategoriziranje na skupine prema konjugaciji u drugim jezicima ili tradiciji uzrokuje i velik broj različitih vrsta u prikazima hrvatskih gramatičara. Kako se u novije vrijeme opisima i kategorizaciji glagola pristupa i s psiholingvističkoga aspekta, ali i didaktičkoga, kojima se pokušava pridonijeti boljemu ovladanju sprezanjem kod inojezičnih govornika, u radu će se progovoriti i o tim načelima. Konkretno će se to odnositi i na izvorne govornike hrvatskoga koji uče neki romanski jezik, u ovom slučaju francuski i rumunjski, ali i obratno, na izvorne govornika francuskoga ili rumunjskoga koji nastoje ovladati hrvatskom glagolskom morfologijom. Pokazalo se naime da poučavanje inojezičnih govornika glagolskoj morfologiji na osnovi obrade u gramatičkim priručnicima za izvorne govornike nije prikladno (npr. Jelaska 2003, 2005). Primjerice, ako bi se inojezične govornike hrvatskoga poučavalo tvorbi prezenta na način kako je to prikazano u hrvatskim gramatikama, oni bi trebali proći golemu većinu složenih (katkad i proturječnih) pravila s priličnim brojem fonoloških promjena da bi tek pri kraju došli do glagola koji su i najbrojniji i najprozirniji za tvorbu. Međutim, neke od kategorizacija glagola u hrvatskim gramatikama nisu samo neuhvatljive inojezičnim govornicima hrvatskoga nego su često mjesto spoticanja i izvornim govornicima, učenicima i studentima. Slično je i s budućim nastavnicima hrvatskoga koji za razumijevanje glagolske morfologije također polaze od rubnih konjugacijskih vrsta i razreda, katkada oprimjerenih tek jednim ili dvama glagolima, a glagoli kojih je daleko najviše spominju se tek kao razred u sklopu neke od vrsta (glagoli *ati* : *am* kao *gledati* u V., *iti* : *im* kao *moliti* u IV.).

Teorijski se glagolskim vrstama u hrvatskom jeziku dosad bavilo nekoliko autora, uglavnom posljednjih 30-ak godina: S. Babić (1980), Z. Jelaska (Z. Babić 1983, 1991, Jelaska 2003, 2005), J. Silić (1991, 1998, Silić/Pranjeković 2005), M. Tadić (1994), T. Bošnjak Botica (2011, 2013), I. Marković (2012). O nekim podjelama (donesenim u gramatikama ili u zasebnim priručnicima) već se opširnije govorilo (npr. u Jelaska 2005, Bošnjak Botica 2011, 2013, Marković 2012), stoga će se ovaj rad usredotočiti na obilježja koja utječu na njihovu sustavnost, usporedljivost s drugim jezicima i dakako naučljivost.

Naime, kada se sa stajališta poučavanja inojezičnoga hrvatskoga promotri kako izgleda raspored hrvatskih konjugacija, pokazuje se da su pristupi različiti, od formalističkoga s osam tipova osnova, jednom

ishodišnom za svaku vrstu (W. Browne 1978, prema Babić 1980) preko pristupa razvijenoga u okviru prirodne morfologije s plodnim i neplodnim vrstama (W. Dressler i dr. 1997) do prilagođene kognitivnolingvističke podjele vrlo slične onoj Z. Jelaske (Alexander 2006). Danas je inojezičnim govornicima hrvatskoga na raspolaganju cijeli niz gramatičkih priručnika domaćih i stranih autora (često udžbenika za učenje hrvatskoga, bosanskoga i srpskoga jezika), u kojima se na različite načine pristupa obradi konjugacijskih tipova. U literaturi je sažeto prikazano kako je glagolski sustav izravno ili neizravno naznačenom podjelom na vrste prikazan u osam priručnika inojezičnoga hrvatskoga (Novak Milić 2005: 252–260). Može se vidjeti da se u nekima polazi od infinitiva, u drugima od prezenta, a navođenje vrsta ili skupina varira od četiri do deset. Te su razredbe usmjerene ponajprije na lakšu primjenjivost postavljenih pravila i odabir najprozirnijih konjugacija te onih glagola i vrsta s kojima se strani govornici najčešće susreću, dočim se postupno uvode konjugacije koje unose veći broj promjena. Očekivano je onda da takve razredbe budu ponešto drukčije od onih u hrvatskim gramatikama za izvorne govornike. Jasno je da se težnjom za pojednostavljivanjem pravila riskira morfološka preciznost i iscrpnost, ali se kao kriterij postavlja veća naučljivost i usporedljivost s polazišnim sustavom (većinom ostalih europskih jezika), koju gramatike za izvorne govornike uglavnom nemaju.

Uočljivo je da neke podjele počinju od glagola koji su morfološki najjednostavniji, posve prozirni, plodni, prototipni: *gledati*, *čitati* (npr. Jelaska 1991, 2003, 2005; Bošnjak Botica 2011), što se čini najprikladnijim s gledišta jezičnoga usvajanja. Stoga su takve podjele u većini novijih (izdanja) gramatika ili udžbenika za inojezične govornike (npr. Hawkesworth 2006; Alexander 2006; Projic 2012; Jelaska 2015). Neke uključuju i neprototipne vrste uz prototipne, npr. Grubišić (2007) u *-ati* vrste odmah uključuje i glagole *-Vva-ti* : *ujem* kao *kazivati*, *darovati*, *noćevati*, *-Kati* : *-Čem* kao *zobati*, *vezati* i *-ati -im* kao *trčati*, *kajati* uz posve nepromijenjene poput *trebati*, druga su mu grupa glagoli na *iti* i *jeti*, treća atematski, a četvrta glagoli na *-nuti* kao *dignuti*. Druge počinju od tek nešto manje prototipne vrste glagola (uslijed fonoloških promjena): *učiti*, *moliti*, *nositi* (npr. Browne 1978), a treće od neprototipnih tematskih glagola poput *kupovati*, *brijati* i atematskih fonološki jednostavnih glagola: *piti*, *čuti* (Dressler i dr. 1996). Najveći broj podjela u hrvatskim gramatikama polazi od tzv. atematskih glagola, fonološki prilično složenih (Barić i dr. 2005, Babić i dr. 1991, Silić 1991, Silić/Pranjeković 2005) slijedeći podjelu na šest vrsta kakva se još nalazi u nekim slavenskim jezicima. U ovom će radu biti iznesene samo njihove osnovne značajke jer o glagolskim vrstama opširniji sinkronijski pregled 20. stoljeća

daje Z. Jelaska (2005), dijakronijski i sinkronijski T. Bošnjak Botica (2011), o hrvatskima i podjelama nekih slavenskih jezika različitih autora 20. i poč. 21. st. T. Bošnjak Botica (2013). Naime, hrvatskomu bliski susjedni jezici poput bosanskoga, slovenskoga i srpskoga također imaju različita rješenja, od podjele prema infinitivnim odnosno prezentskim završetcima te njihovoj kombinaciji, a broj izdvojenih konjugacija također je različit ovisno o gramatici, dok se neke podjele u bosanskom i makedonskom mogu povezati s najnovijom podjelom na tri skupine u hrvatskom s obzirom na završni otvornik osnove prezenta.

2. Glagolske skupine i vrste u trima jezicima

Sličnost između hrvatskih, francuskih i rumunjskih gramatika najjednostavnije je pronaći u podjeli na tri (za rumunjski četiri) glagolske skupine. U trima je jezicima takva bila tradicionalna podjela, no s vremenom se taj broj mijenjao i prilagođavao novim teorijsko-metodološkim spoznajama.

2.1. Hrvatski

Podjela glagola na skupine, vrste ili razrede prema određenom kriteriju zabilježena je u hrvatskoj gramatikologiji od njezinih početaka. Prva podjela na tri skupine po prezentskim nastavcima (*-im*, *-em*, *-am*), dana u Kašićevoj gramatici (1604.), zadržala se sve do preporodnih gramatika (Babukić 1836. i drugi), dakle više od dva stoljeća, pritom je redoslijed skupina, tj. konjugacija ili sprega (kako ih naziva Babukić) bio uglavnom *-am*, *-em*, *-im*.

U novije vrijeme, nakon više od stoljeća i pol vladavine podjela najmanje na šest skupina, u hrvatskom su se jezikoslovlju povratile podjele na tri skupine prikazane u (1). Prva inačica, navedena u prvom stupcu, predstavljena je na predavanju i potom u zborniku radova Zagrebačke slavističke škole (Jelaska 2002, 2003), nakon što se njome već dulje služilo u nastavi Sveučilišne škole hrvatskoga jezika i kulture. Autorica tematske glagole dijeli najprije na tri skupine po prezentskom završetku te devet vrsta s 10. koju čine netematski glagoli (dakle ukupno 10 vrsta), razdvajajući tematske sufikse od nastavačnih. S podjelom J. Silića, koja također unosi novine u opis, zajednička joj je težnja da najbrojniji glagoli, *ati* : *am*, čine posebnu vrstu, da se poredak vrsta i razreda uredi prema prezentskim završetcima i da unutar vrste razredi imaju isti prezentski završetak, što nije slučaj u drugim podjelama. Ta se podjela pokazala vrlo preglednom te se odonda samo nadograđivala, a dobro je prihvaćena i u stručnoj javnosti (npr. Marković 2012). Pokazala se i učinkovitom u poučavanju

inojezičnoga hrvatskoga, pogotovo zato što polazi od najbrojnijih i najjednostavnijih vrsta prema složenijima, a da se pritom nije morala žrtvovati morfološka preciznost. Treba napomenuti da Z. Jelaska (2003) korijensku (netematsku) vrstu smješta ili na početak paradigme i označuje ničicom 0 (nulta vrsta), čime se pokazuje i da nema (fonološki izraženoga) sufiksa prije nastavka, ili na kraj, što je prikladno u poučavanju i učenju. Za glagole predlaže i druge moguće kategorizacije, primjerice po veličini vrste: *gledati, moliti, putovati, čeznuti, plesati, voljeti, smijati se, ležati, davati* (s korijenskom na kraju, koja nije najmalobrojnija).

U inačici objavljenoj tri godine poslije (Jelaska 2005), navedenoj u drugom stupcu, razlika je u redoslijedu vrsta u trećoj skupini. Načelo podjele bilo je donekle različito zbog prepoznatljivosti i predvidljivosti, što je logično ako se ima na umu izrazita usmjerenost prikaza na poučavanje inojezičnoga hrvatskoga (Jelaska 2005: 180–185).

Povećani broj vrsta omogućio je da ovdje, za razliku od svih prethodnih podjela, nijedna tematska vrsta nema razrede. Znak S označuje sve zatvornike ili konsonante osim nepčanih, znak Š jotirane zatvornike, odnosno nepčanike, a znak V vokale, tj. otvornike.

(1) Skupina	Vrsta	Inf. Pz.	Jelaska 2003.	Jelaska 2005.	Bošnjak Botica 2013.
A	1.	a a	gledati	1. <i>isto</i>	1. <i>isto</i>
I	2.	i i	moliti	2. <i>isto</i>	2. <i>isto</i>
	3.	ie i	voljeti	3. <i>isto</i>	3. <i>isto</i>
	4.	a i	držati	4. <i>isto</i>	4. <i>isto</i>
E	5.	Sa Še	<i>plakati</i>	5. čeznuti	5. <i>pisati</i>
	6.	a e	<i>smijati se</i>	6. putovati	6. <i>smijati se</i>
	7.	va je	<i>davati</i>	7. <i>davati</i>	7. <i>vjerovati</i>
	8.	Vva uje	<i>vjerovati</i>	8. <i>smijati se</i>	8. <i>davati</i>
	9.	nu ne	<i>dignuti</i>	9. <i>plesati</i>	9. <i>krenuti</i>
	0.	0 0			
		1. -ati	<i>zazvati</i>	1. -ći <i>naći</i>	10.1. -ati
		2. -iti	<i>popiti</i>	2. -Kti <i>rasti</i> <i>otrti</i>	10.2. -iti
		3. -jeti	<i>umjeti</i>	3. -uti <i>čiti</i>	10.3. -jeti
		4. -ijeti	<i>umrijeti</i>	4. -ijeti <i>umrijeti</i>	10.4. -ijeti
		5. -eti	<i>uzeti</i>	5. -eti <i>uzeti</i>	10.5. -eti
		6. -uti	<i>čiti</i>	6. -jeti <i>umjeti</i>	10.6. -uti
		7. -Kti:	-sti <i>rasti</i> -rti <i>otrti</i>	7. -iti <i>popiti</i>	10.7. -sti 10.8. -rti
		8. -ći	<i>naći</i>	8. -ati <i>zazvati</i>	10.9. -ći

Nadogradnja iznesene podjele (zadnji stupac) donosi jednak broj skupina i vrsta, ali sa zamjenom mjesta dviju vrsta u trećoj skupini (u odnosu na 2003.) te drugačiji redoslijed razreda u netematskoj vrsti (Bošnjak Botica 2011, 2013). U drugoj inačici te podjele, navedenoj u (2), osim fonološko-morfoloških kriterija uključeni su i neki semantički, što je dovelo do stvaranja razreda unutar tematskih vrsta počevši od treće ovisno o njihovu prototipnom značenju. Ipak, izmjene su u oba slučaja malene (pogotovo u usporedbi s podjelom iz 2003.), očituju se u drugačijem redoslijedu treće skupine glagola i odabiru pojedinoga glagola kao glavnoga primjera pa se zapravo može govoriti o jednoj podjeli.

(2) Skupina	Vrsta	Inf.	Pz.	Bošnjak Botica 2013.		
I.	a	1	<i>ati</i>	<i>am</i>	1. gledati	
II.	i	2	<i>iti</i>	<i>im</i>	2. moliti	
		3	<i>jeti</i>	<i>im</i>	3.1. zelenjeti	3.2. vidjeti
		4	<i>ati</i>	<i>im</i>	4.1. kričati	4.2. držati
III.	e	5	<i>ati</i>	<i>(j)em</i>	5.1. mukati	5.2. pomagati 5.3. pisati
		6	<i>ati</i>	<i>em</i>	6.1. smijati se	6.2. umirati
		7	<i>Vvati</i>	<i>ujem</i>	7.1. kupovati	7.2. kraljevati 7.3. pokazivati
		8	<i>vati</i>	<i>jem</i>	8.1. pljuvati	8.2. poznavati
		9	<i>nuti</i>	<i>nem</i>	9.1. tonuti	9.2. maknuti
		10	0	0	10. ići	9 razreda istih kao u (1)

Troskupinska i deseterovrsna podjela napravljena je prema nekoliko načela, koja će se navesti redom koji ne govori nužno o njihovu položaju.

Jedno je od načela *čestoća* – općenita čestoća različitih članova kategorije, a posebno čestoća pojedinih članova jer se cijela kategorija doživljava prema njoj. Tako su po čestoći članova znatno češći glagoli prve vrste (*gledati*) od glagola treće ili četvrte. No treća se vrsta doživljava češćom nego što jest jer ima četiri vrlo česta člana: *voljeti*, *vidjeti*, *željeti* i *živjeti*, koji se nalaze među stotinu najčešćih glagola (uz *šutjeti* i *letjeti*), dok joj ostali članovi nisu jako česti, mnogi su izrazito rijetki, primjerice *ružnjeti*, *vrvojti*, *cvatjeti*.

Važno je načelo *brojnost* – veličina kategorije koja se očituje u brojnosti članova, prema kojoj kategorije mogu biti velike, veće, manje, malene, sitne. Tako su među hrvatskim glagolima velike prva (*gledati*, oko 9500) i druga vrsta (*moliti*, oko 7000), srednje su sedma (*vjerovati*, oko 2600), deveta

(*krenuti*, oko 1450), nulta (*ići*, oko 1400) i peta (*pisati*, oko 1300), male su treća (*vidjeti*, oko 500), šesta (*smijati se*, oko 300), četvrta (*držati*, oko 200), a sitna je najmanja, osma vrsta (*davati*, 60-ak glagola). U odnosu na skupine, prva skupna sastoji se od spomenutih otprilike 9500 glagola, druga oko 7700, a treća oko 5700, s nultom oko 7100, pa je veličina u skladu s poretком.

Brojnosti je srodno načelo **plodnost** – mogućnost tvorenja novih glagola prema strukturi postojećih, pa glagolske vrste mogu biti u rasponu od jako plodnih do neplodnih. Neplodne su u hrvatskom redom sve atematske vrste. Osim prvih dviju (*ati* : *am*, *iti* : *im*), plodne su primjerice vrste sa sufiksima *-nu-*, kao *kucnuti*, *-iv-* kao *raspoređivati*. Djelomično su plodne vrste sa sufiksom *-ie-* (*-je-*) jer se mogu pojaviti novi glagoli kao *ljubičastjeti*, *narančastjeti* koje znače 'biti kao samoznačni dio osnove', slabo plodne vrste poput IV. *zvrčati* sa značenjem 'proizvoditi zvuk kao u samoznačnom dijelu osnove'. Plodnost može smanjiti veličinu kategorije ili pak povećati pa se primjerice atematska vrsta jako smanjila neplodnošću jer su rijetki glagoli zastarijevali ili prelazili u tematske vrste (*maći* > *maknuti*), dok se velika prva vrsta jako povećala glagolima na *-irati* i *-avati*, kao *mobitelirati* i *preračunavati*, a tako i srednja 7. vrsta glagolima na *-ivati* kao *pokazivati*. Iako su i prva i druga vrsta jako velike, druga je manje plodna od prve.

Plodnosti je srodno načelo **otvorenost** – mogućnost primanja novih članova, prema kojoj kategorije mogu biti otvorene, otvorenije, zatvorene, zatvorene. Razlika je otvorenosti i plodnosti u tome što otvorenost omogućuje i primanje članova koji ne nalikuju na postojeće, odnosno nisu tvoreni na isti način, za razliku od plodnosti koja uključuje jednaku tvorbenost. U hrvatskom su jeziku atematske vrste sve zatvorene, a gotovo su zatvorene i treća i četvrta, odnosno zatvoreni su njihovi drugi razredi, dok su otvoreni prvi (3.1. *zelenjeti*, 3.2. *kričati*), ali su slabo plodni.

Sljedeća su tri načela također srodna. Jedno je **prozirnost** – mogućnost proizvodnje oblika samim nadodavanjem nastavaka bez promjene fonološkoga izraza. Prozirna se konjugacija doživljava kao posve pravilna, nije potrebno ništa drugo znati osim osnove i nastavka. U hrvatskom su takvi glagoli poput *gledati*, *čitati*, *sanjati*. Njima se lako određuje osnova, ona je jednaka u glavnim oblicima i na njih se jednostavno dodaju nastavci. Druga je vrsta manje prozirna zbog pridjeva trpnoga, npr. *moliti* – *moljen*.

Drugo joj je srodno načelo **predvidljivost** – mogućnost da se iz pojedinoga oblika predvidi kojoj konjugacijskoj paradigmi pripada, odnosno kako se spreže u drugim oblicima. U hrvatskom su iz prezentskoga oblika na *-am* kao *pjevam* posve predvidljivi ostali oblici, iz infinitiva tematskih glagola na *-ieti*, *-nuti*, *-evati*, *-ovati*, *-ivati* prezentski i ostali.

Prethodnim je dvama načelima srodna i **prepoznatljivost** – mogućnost da se iz postojećega izraza zna kojoj skupini i vrsti pripada pojedini glagol. Primjerice, hrvatski glagoli na *-ći* ili *-sti* sasvim su prepoznatljivi jer se odmah zna da pripadaju netematskoj vrsti, za razliku od glagola *udjeti, uliti, dozvati* koji su izrazom neprepoznatljivi jer sliče na glagole poput *gudjeti, suditi, crtati*.

Kada se promotre skupine i vrste hrvatskih glagola, onda se vidi da je prva skupina brojna, plodna, otvorena, česta, prozirna, u prezentu predvidljiva i prepoznatljiva.

Druga je skupna također brojna, otvorena, ali ne podjednako jer su joj treća i četvrta vrsta male, tek djelomično otvorene i slabo plodne, a ni u prezentu ni u infinitivu nisu posve ili uopće prepoznatljive.

Treća je skupina brojna, ali su u njoj vrlo raznolike vrste s obzirom na iznesena načela.

2.2. Francuski

Tradicionalna podjela francuskih glagola u tri skupine navedena je u (3). Prve dvije skupine te podjele (npr. *Le bon usage* 2008) čine tzv. pravilni (*verbes réguliers*), treću tzv. nepravilni (*verbes irréguliers*), a riječ je zapravo o glagolima koji se po svojim obilježjima ne uklapaju u prve dvije skupine, bilo da imaju neke posebnosti u nastavcima bilo promjene u osnovi odnosno korijenu. Načelno prve dvije skupine čine tzv. živu, a treća tzv. mrtvu konjugaciju. To je zacijelo najjednostavnija i najraširenija podjela, ali ima nedostataka te se već dugo u francuskoj lingvistici propituje njezina opravdanost, posebno za treću skupinu.

(3) Skupina	Infinitiv	Prezent	Razredi i primjeri
I	-er	-e, -es, -e, -ons, -ez, -ent	<i>regarder</i> 'gledati'
II	-ir	-s, -s, -t -ons, -ez, -ent (+-iss)	<i>finir</i> 'završiti'
III	-re	-s/-x, -s/-x, -t/-d -ons, -ez, -ent	<i>rompre</i> 'prekinuti'
			1. -ir (ne -issant) 2. -oir 3. -re 4. aller

Prvu skupinu pravilnih glagola (*1er groupe*) čine glagoli kojima infinitiv završava na *-er*, njihova je osnova nepromjenjiva kroz cijelu paradigmu, a prezentski su im nastavci *-e*, *-es*, *-e*, *-ons*, *-ez*, *-ent*. Izuzetak je glagol *aller* 'ići'¹. Nepredvidljiv je još i glagol *envoyer* 'poslati'. Unutar te skupine još je nekoliko glagolskih tipova s manjim modifikacijama u osnovi koje se uglavnom zadržavaju na fonetskoj i pravopisnoj razini (promjena akcenta ili udvostručavanje suglasnika).

To je jedina doista plodna skupina (*vraiment productif*). Huot (2005: 90) navodi da od nešto više od 5500 tisuća glagola u francuskom jednojezičnom rječniku (*Le Petit Robert*) prvoj skupini pripada oko 90 % svih, Grevisse/Goosse (1995: 257) spominju oko 4000 ili gotovo devet desetina, što bi dakle bilo četiri tisuće sedamsto glagola ili oko 86 %.² U nju ulaze gotovo svi novi francuski glagoli, kao što je to slučaj s novonastalim hrvatskim glagolima koji također ulaze u 1. vrstu. U francuskom se zapravo može govoriti o jednom plodnom konjugacijskom tipu odnosno vrsti, a to su glagoli na *-er*. To su u svakom smislu prototipni francuski glagoli jer ih ima daleko najviše, njihova je paradigma najjednostavnija i gotovo svi novi glagoli (prilagođeni iz kakva drugoga jezika, najčešće engleskoga, ili neologizmi) pripadaju glagolima na *-er* (*ambiancer*, *débriefier*, *sticker*, *se racrapoter* itd.). Oni su i sastavom najraznovrsniji, obuhvaćaju glagole naslijeđene iz latinskoga, drugih jezika te mnoge tvorenice od imenica i pridjeva.

Drugu skupinu (*2è groupe*) čine oni s infinitivom na *-ir* i s prezentskim nastavcima koji u nekim oblicima u osnovu umeću *-iss*. Ovo produženje (*allongement*) u 2. skupini odraz je latinskoga nasljeđa gdje je taj glagolski sufix imao inkoativnu vrijednost, danas pak više označuje trajanje. Druga skupina u spomenutom jednojezičniku *Le Petit Robert* ima oko 400 (7,27 %) glagola (u gramatici Grevisse/Goosse kažu ne više od 300) i slabo je plodna (*faiblement productif*). Poprilično izražena obilježja inkoativnosti i trajanja za 2. skupinu glagola vjerojatno su i razlog što je danas ona slabo plodna (Huot 2005: 145), odnosno mogućnost njezina širenja ograničena je najvećim dijelom zbog semantičke uvjetovanosti. Rijetki među novim glagolima koji dobivaju završetak *-ir* nastali su po uzoru na već postojeće glagole s poveznica u značenju. Na primjer *amerrir* u značenju 'sletjeti na površinu mora' i *alunir* – 'sletjeti na Mjesec', po uzoru na glagole *atterrir*

¹ Glagol *aller* u svojoj konjugaciji sadržava korijen triju različitih latinskih glagola (*ambullare*, *ire*, *vadere*).

² U gramatikama nema pouzdana podatka o tome koliko je doista glagola u francuskome, negdje se spominje brojka od oko 12 tisuća, od kojih bi više od 10 tisuća bili glagoli 1. skupine.

– ‘sletjeti na zemlju, prizemljiti se’ itd. Ipak, i navedeni su glagoli ušli u uporabu prije gotovo stotinu godina, a nema podataka kakvo je doista danas stanje. Značenjski se u ovoj skupini mogu izdvojiti primjerice glagoli s bojom u osnovi, koji se tvore po načelu vrlo sličnom takvim glagolima u hrvatskom (II. i III. vrsta): *jaunir* ‘žutjeti’ i ‘žutiti’, *rougir* ‘crvenjeti’ i ‘crveniti’, *verdir* ‘zelenjeti’ i ‘zeleniti’, *bleuir* ‘plaviti’, *noircir* ‘(o)crniti’ i sl. Drži se (npr. Huot 2005) da se glagolima 2. skupine s pridjevom u osnovi implicira neki proces koji je u tijeku, npr. *maigrir* = *devenir maigre* ‘posta(ja) ti mršav’.

Treća skupina (3^e groupe) okuplja sve ostale francuske glagole, s izuzetkom nepravilnih *aller* ‘ići’ i *être* ‘biti’, negdje i *avoir* ‘imati’ (posljednja su dva pomoćni glagoli, a *aller* je *polupomoćni*).

Ta skupina uključuje tri razreda koja čine glagoli sa završetkom *-ir* i *-oir*, koji su po tome izrazno neprepoznatljivi kao glagoli III. skupine jer bi načelno pripadali II. te glagol *aller* koji bi izrazno u infinitivu pripadao I. skupini, ali je nepravilan, točnije – nepredvidljiv. U spomenutom jednojezičniku *Le Petit Robert* treća skupina je najmalobrojnija, čini je oko 370 glagola (6,73 %) i neplodna je. Germain/Séguin (1998) navode da je nepravilnih glagola 12 % (637 od 5535), ali ako se uzmu samo osnovni te izuzmu vrlo rijetki i zastarjeli glagoli, taj broj spada na otprilike stotinu (1998: 74). Veličina ove skupine može se dodatno smanjivati jer neki glagoli imaju sklonosti preuzimanja obilježja pravilne prve skupine ili se umjesto nekih glagola počinju upotrebljavati njihovi sinonimi.³ Slično je s hrvatskim atematskim glagolima.

U francuskoj je morfologiji tijekom jezičnoga razvoja bilo jako djelovanje analogije (Grevisse/Goosse 2008: 1018) pa većina glagola ima istu osnovu u svim licima (npr. *je pleure, nous pleurons*), što u početku nije bio slučaj zbog (ne)naglašenosti vokala (*je pleur, nous plorons*), a oni koji su zadržali razliku u osnovi pripadaju danas *nepravilnoj*, neplodnoj skupini (*je dois, nous devons*). Nepravilni glagoli mogu biti i oni u kojih nema promjene osnove, ali su nastavci miješanih konjugacija, npr. u prezentu po 1. (*j’assaille*), a u participu prošlom po 2. tipu (*assailli*) ili se osnova mijenja s obzirom na lice ili glagolsko vrijeme (*venir: je viens, nous venons, je viendrai*).

Navedena je podjela dijakronijska, slijedi tradiciju iz latinskoga i lako je predočljiva, no kao što je spomenuto, ima i nedostataka.

Tako naizgled samo zbog infinitiva razdvaja glagole koji funkcioniraju na identičan način (npr. *voir* ‘vidjeti’ i *croire* ‘vjerovati’ bez obzira na zavr-

³ Takva je pojava zabilježena kod nekoliko istaknutih pisaca, među njima na primjer i Balzaca.

šetak imaju jednaku paradigmu u drugim oblicima), a infinitiv je po mišljenju nekih lingvista, pogotovo onih koji se bave inojezičnošću (npr. Gerolimich/Stabarin 2007: 148) loša osnova za klasifikaciju jer ne omogućuje predvidljivost ostalih oblika. Primjerice, naizgled identični glagoli, samo je jedan prefigirani, *partir* i *repartir* drukčije tvore prezent (*nous partons*, *nous repartissons*). U hrvatskom je također prilično primjera za istu pojavu (npr. naizgled jednaki *spavati*, *revati*, *davati*).

Po uzoru na latinski u francuskom je postojala i starija podjela na četiri konjugacije samo prema infinitivnom nastavku kao u (4), ali je napuštena zbog nemogućnosti da se ujedine poprilično različiti glagoli i po svojim prezentskim nastavcima i po promjenama u osnovi. Također je sporno da neki završetci čine posebnu skupinu, npr. *-ir/-iss* (*finir*) u odnosu na glagole na *-indre* (*joindre*) ili *-uire* (*traduire*).

- (4) I. -*er*
 II. -*ir*
 III. -*oir*
 IV. -*re*

U radu o morfosemantičkom ustroju hrvatskih glagola (Bošnjak Botica 2011) pokazalo se kako obilježjima prvih dviju francuskih konjugacija najvećim dijelom odgovaraju ona za I. i II. (dijelom i III.) vrstu u hrvatskome. Može se potvrditi to da u hrvatskom jeziku golemu većinu novih glagola također ulazi u I. vrstu (*ati: am*), primjerice *bookmarkirati*, *deinstalirati*, dočim u drugu ulaze oni domaće osnove ili strani koji su po nekom obilježju (uglavnom istoj osnovi) slični postojećemu glagolu te vrste (npr. *drviti*, *kriliti se*, *gljiviti* itd).

Podatci o čestoci pojedine glagolske skupine (Imbs/Martin/Vienney 1971) govore da od stotinjak najčešćih glagola u francuskom po 49 pripada prvoj i trećoj skupini, a samo dva drugoj. Ipak, najviša čestota, odnosno čestota pojedinih glagola ide u prilog trećoj skupini jer joj pripada čak 13 prvih najčešćih francuskih glagola (*être* 'biti', *avoir* 'imati', *faire* 'činiti', *dire* 'reći', *pouvoir* 'moći', *aller* 'ići' ...), dobrim dijelom zahvaljujući tomu što su posrijedi pomoćni i polupomoćni glagoli. U hrvatskom je u prvih 100 glagola najviše onih nulte vrste (31), koji načelno odgovaraju francuskoj trećoj skupini, potom druge (25) i prve (19) vrste. Kao i u francuskom, najviši rang čestote imaju upravo nepravilni glagoli (pet od šest prvih), ali je njihov udio u prvih 15-ak glagola manji nego u francuskome. Upravo je česta uporaba jedan od razloga što su se ti glagoli dobro održali te nisu podlegli ujednačavanju prema „pravilnim“ konjugacijama.

2.3. Rumunjski

Rumunjski je istočnoromanski jezik⁴ koji je zbog udaljenosti od ostalih romanskih jezika i dugotrajna okružja pojedinih slavenskih i drugih balkanskih jezika pretrpio njihov priličan utjecaj, ponajprije u leksiku, ali i u nekim gramatičkim obilježjima (npr. oblikovanju futura).⁵ U morfološkom je pak smislu riječ o jednom od konzervativnijih romanskih jezika s mnogim obilježjima sačuvanima još iz latinskoga. U tradicionalnoj su rumunjskoj gramatici četiri osnovne vrste glagola prema infinitivnim završecima, kao u (5).

(5) Skupina	Primjeri
I. -a	<i>a canta, a lucra</i>
II. -ea	<i>a vede</i>
III. -e	<i>a face, a merge, a frige</i>
IV. -i i -î	<i>a acoperi, a adormi, a citi, a coborî, a hotărî</i>

Razlikuju se pravilni glagoli (*verbele regulate*) i nepravilni glagoli (*verbele neregulate*), predstavljaju ih fleksijski nizovi koji se ponavljaju kod većega broja glagola ili odstupanja u odnosu na pravilne nizove.

Bez obzira na različite pristupe dva su načela koja vrijede općenito za klasifikaciju rumunjskih glagola: da osnova klasifikacije bude sinkronijska i da uključuje samo standardnojezičnu situaciju. U novijim izdanjima rumunjskih gramatika, ovisno o pristupu i namjeni, klasifikacijama se pristupa različito; neke zadržavaju tradicionalnu podjelu na četiri navedene skupine (npr. Avram 2001, Iliescu 2003), dok je druge zamjenjuju ili dopunjuju detaljnijom razredbom, primjerice razdvajajući sufikse -i i -î stvarajući od 4. skupine dvije (Irumia 2000).

Kao primjer prilično detaljno razrađene klasifikacije navodi se način na koji je podjela glagola obrađena u jednoj od ponajboljih suvremenih rumunjskih gramatika, gramatici rumunjske Akademije (*Gramatica limbii române* 2005), prikazan u (6). Podjela na tradicionalne četiri vrste (*clasele verbelor* ili *clase de verbe*) nije sasvim ignorirana, nego se pojavljuje u suodnosu s novopredloženom te se njome barata u opisivanju nekih drugih obilježja kao što je npr. plodnost. Prikazu je dodana pripadnost skupini s obzirom na infinitivni završetak. U prvim je trima vrstama kriterij za njihovo odvajanje odnos sufikasa infinitiva i prezenta, dok je u četvrtoj to

⁴ Uz arumunjski, istrorumunjski i meglenorumunjski, koji se gdje kad drže povijesnim dijalektima rumunjskoga. U tom kontekstu današnji standardni rumunjski naziva se još i dakorumunjski.

⁵ Kasnije je tu činjenicu nastojao nadoknaditi brojnim, često i pretjeranim latiniziranjem te posuđivanjem iz talijanskoga i francuskoga, poglavito u 19. st.

sufiksadni morfem u glagolskom pridjevu, odnosno participu. U terminološkom se smislu govori o *konjugacijama* (*conjugări*), *klasama* (*clase*) i *tipovima* (*tipuri*), a razlika, ako je ima, ne primjenjuje se dosljedno. Jedanaest konjugacijskih vrsta navodi se prema tzv. flektivnoj građi, tj. fleksijskim nizovima (*seriile flexionare*), svaki niz odgovara jednoj konjugaciji. Tri vrste: 2. (*a lucra*), 6. (*a citi*) i 7. (*a hotărî*) vrsta imaju prezentski sufiks (u nekim gramatikama rumunjskoga pisanima engleskim naziva se *infiks*) između osnove (ujedno i korijena) i nastavka u prezentu (*ez/eaz*, *esc/eșt*, *ăsc/ășt*). Kao što se vidi u (6), I. skupina ima dvije vrste, II. je skupina najrazvedenija i ima ih pet, III. skupina ima jednu, a IV. ih ima tri.

(6)	Skupina	Vrsta	Infinitiv	Prezent	Particip	Primjeri
	I.	a	1.	<i>a</i>	$\emptyset$	<i>a cânta</i> 'pjevati'
			2.	<i>a</i>	<i>ez/eaz</i>	<i>a lucra</i> 'raditi'
	II.	<i>i</i>	3.	$\hat{i}$	$\emptyset$	<i>a coborî</i> 'sići'
			4.	<i>i</i>	$\emptyset$ 3. l. pz = 6 l. pz	<i>a acoperi</i> 'pokriti'
			5.	<i>i</i>	$\emptyset$ 1. l. pz = 6 l. pz	<i>a adormi</i> 'zaspati'
			6.	<i>i</i>	<i>esc/eșt</i>	<i>a citi</i> 'čitati'
			7.	$\hat{i}$	<i>ăsc/ășt</i>	<i>a hotărî</i> 'odlučiti'
	III.	<i>ea</i>	8.	<i>ea</i>		<i>a vedea</i> 'vidjeti'
	IV.	<i>e</i>	9.	<i>e</i>	<i>u-t</i>	<i>a face</i> 'činiti'
			10.	<i>e</i>	<i>s</i>	<i>a merge</i> 'ići'
			11.	<i>e</i>	<i>t</i>	<i>a frige</i> 'peći'

Neke su vrste rumunjskih glagola vrlo brojne, neki manje, a neke su zastupljene s tek po nekoliko glagola. Posljednja vrsta ima ograničen broj članova (osam glagola i njihove izvedenice), svaki s nekom posebnosti, pa se o njoj može govoriti kao o *leksičkoj posebnosti* (*specificată lexical*), što bi tu vrstu prebacilo među nepravilne glagole (str. 553). U tom bi se slučaju broj pravilnih konjugacija sveo samo na deset. Nepravilni se glagoli, slično kao i u francuskome, određuju na osnovi dvaju obilježja: nepravilnosti u osnovi (npr. *a mânca* 'jesti': eu mănânc 'jedem', *a avea* 'imati': eu am 'imam', *el are* 'ima') te nepravilnosti u nastavcima s obzirom na lice i vrijeme (*a da* 'dati': eu dau). Glagoli s nepravilnostima u osnovi mogu se još podijeliti na one s tzv. apsolutnom nepravilnošću (*neregularitate absolută*), tj. sa supletivnom osnovom (*a fi* 'biti', *a lua* 'uzeti') i one s tzv. relativnom nepravilnošću (*neregularitate relativă*), kojih je nešto više (Irumia 200: 180).

Obje se podjele nalaze i u zasebnom prikazu morfologije rumunjskoga jezika (Silvestru 2007).

Uz ovu podjelu glagoli se u rumunjskoj gramatici raspoređuju i po svojim akcenatskim te fonetskim obilježjima, s obzirom na brojne promjene mjesta naglasaka te vokalske i konsonantske alternacije.

U priručnicima inojezičnoga rumunjskoga pristup konjugacijama i dalje slijedi tradicionalnu podjelu na četiri skupine (npr. Brâncuș i dr. 1999, Cojocaru 2007), osim što je njihov redoslijed katkad drugačiji (-a, -ea, -e, -i/-î ili -a, -e, -ea, -i/-î), no neki prihvaćaju i ovu detaljniju podjelu (npr. Gönczöl-Davies 2008).

Prema istraživanjima na temelju rumunjskoga jednojezičnoga rječnika DEX-a (*Dicționar explicativ al limbii române*), prikazanima u Akademijinoj gramatici (2005: 557–558), došlo se do podataka o brojnosti i plodnosti prikazanih konjugacija.

I. skupina – Skupina glagola na -a (1. i 2. vrsta) najveća je i po broju glagola, ali i najotvorenija i najplodnija: na 818 starih glagola došlo je 2466 novih pa joj pripada ukupno 3284 ili 42,61 % svih glagola zabilježenih u DEX-u ili 56 % među pravilnim konjugacijama. Ova skupina može imati dva tipa prezenta i otud dvije vrste. Druga vrsta sa sufiksom u prezentu (*ez/eaz*) pet puta je brojnija od 1. vrste koja je bez sufiksa (2065 naprema 401). Stoga se unutar te skupine može izdvojiti 2. vrsta kao prototipni predstavnik rumunjskih glagola, koji bi odgovarao glagolima 1. skupine (-er) u francuskom i 1. skupine (i 1. vrste) u hrvatskom (*ati: am*) kao najprozirniji, najplodniji i najbrojniji konjugacijski tip.

Vrsta s umetkom naziva se još i *slaba*, a bez umetka *jaka*.

Također, najnovije glagolske posuđenice idu u tu vrstu (*a kidnapa, a clo-na, a scana, a updata, a bodyguarda*). U glagola koji su imali dva infinitivna oblika na -a i -i (npr. *a adera* vs *a aderi*) s jedne strane i -a i -e (npr. *a proceda* vs *a procede*) s druge u najvećem je broju slučajeva prevladao onaj na -a, dakle I. skupina, a u mnogo manje glagola onaj na -i ili -e, II. i IV. skupina. Katkada se dvojnost razriješila tako da su se morfološke inačice značenjski i sintaktički razlikovale, primjerice *a inflora* 'zasaditi cvijećem', *a inflori* 'procvjetati' (str. 557). Stoga je, po obilježjima koja smo iznijeli, ova skupina velika, plodna i otvorena.

II. skupina – Druga skupina ima ukupno 2243 glagola ili 38,62 %, što je čini velikom vrstom.

Glagoli na -i (4. 5. i 6. vrsta), koji su bili izrazito brojni u starom rumunjskom, u suvremenom su jeziku doživjeli priličan zastoj. Uz 1993 glagola iz stare građe pojavilo se samo 219 novih pa ih je ukupno 2212 ili 38,09 %. Među njima je nešto plodnija jedino podvrsta glagola na -ui, u

koju idu glagolske posuđenice, a česti su u razgovornom jeziku i žargonu (pogotovo u računalnom jeziku, npr. *a chatui*, *a googlui*). Ovu vrstu čini plodnom i tvorba od imenica leksičko-gramatičkim sufiksom *i*. No ukupna joj je plodnost mala, a skupina je zatvoreniya. I kod ovih glagola je vrsta s umetnutim sufiksom višestruko brojnija. U ovoj se skupini, slično kao u hrvatskoj i francuskoj 2. skupini, nalaze glagoli s bojom u osnovi u značenju 'postajati/bititi kakav' odnosno 'činiti što kakvim' (*a albi* 'bijeljeti i bijeliti', *a roși* 'crvenjeti i crveniti', *a verzi* 'zelenjeti se', *a negri* '(po)crnjeti' itd. U rumunjskom ti glagoli uvijek dolaze s prezentskim sufiksom *-esc*.

Glagola na *-î* (3. i 7. vrsta) samo je 31 ili 0,53 %, među njima nije ni jedan neološki (novi) glagol, a više od polovice ima pučki ili regionalni status. Nakon gubljenja fonološke uvjetovanosti (prema kojoj iza *r* kojim završava korijen nije mogao doći *i* nego *î*) te su dvije vrste postale neplodnima. Stoga su te vrste i vrlo male, sitne, i zatvorene.

Za prve je dvije skupine svojstveno i to da se u prezentu nekih glagola pojavljuju dubletne paradigme glede prezentskoga sufiksa. Neki ga glagoli s umetnutim prezentskim sufiksom odbacuju, dok ga neki opet primaju. Većina je takvih pojava zadržana na uporabnoj razini, ali je stanoviti broj i normativno prihvaćen, npr. *a inventa*: inventează/inventă, *a ignora*: ignor/ignorez, *a orbecai*: orbecăi/orbecăiesc, *a biciui*: biciui/biciuiesc.

S obzirom na to da su u objema skupinama brojnije i plodnije vrste s umetnutim prezentskim sufiksom, može se razmišljati o tome da im se zamijeni redoslijed.

III. skupina – Skupina glagola na *-ea* (8. vrsta) ima samo 20 glagola ili 0,34 %, od novijih samo izvedenice. K tomu tek pet od tih 20 ne pokazuje kolebanje oblika, čvrsto stojeći u svojoj vrsti, dočim su ostali nestabilni. Tih pet čvrsti su i stoga što je riječ o vrlo čestim glagolima. Ta je skupina sitna i zasad neplodna, no uočava se tendencija da u nju prijeđu neki glagoli iz 4. skupine zbog sličnosti naglasnih obilježja u prezentu, konjunktivu i imperativu. Istodobno, neki njezini članovi prelaze u 4. skupinu.

IV. skupina – Glagola na *-e* (9., 10. i 11. vrsta) ima ukupno 260 ili (4,48 %), na 117 starih glagola pridodana su 143 novija. Od novijih većina opet ima fonološko uporište u nekom starom glagolu. To znači da su te vrste male, zatvorene, ali ipak plodne.

3. Ostale vrste podjela

U ovom će se poglavlju kratko predstaviti drugačije vrste podjela, što uključuje podjelu po ishodišnim morfemima, prema govornom ostvaraju, prema tipu leksičke osnove ispred nastavka te podjele na šest ili sedam vrsta.

3.1. Podjela po broju ishodišnih morfema

J. Dubois (1967) glagole klasificira po broju i obliku ishodišnih morfema (*radicaux*) koji se pojavljuju u 1. l. jednine i množine indikativa i konjunktiva te u imperfektu i participu prezenta, krećući se od 1 za npr. *chanter* 'pjevati' do 8 za *être* 'biti' (s tim da je njegov poredak od većih prema manjima). Težište je dakle na osnovi i mijenama u njoj, a ne na nastavcima, pa tako npr. glagoli *tourner* 'okrenuti' i *ouvrir* 'otvoriti' pripadaju istoj konjugaciji jer u čitavoj paradigmi zadržavaju istu osnovu, a u skupinu s najmanje promjena spadaju glagoli svih triju tradicionalnih skupina (*chanter, ouvrir, conclure*). Taj su pristup poslije primjenjivali i dorađivali i drugi gramatičari, ali viđenje osnove kod svih nije isto (više u Gerolimich/Stabarin 2007: 149–151). U nekim pristupima, poglavito didaktičkim (Germain/Séguin 1998), prije razlikovanja osnova glagoli su podijeljeni u dvije velike skupine s obzirom na fonetski ostvaraj infinitivnoga morfema: glagoli na *e* (*-er* u pismu) i glagoli na *r* (*-ir, -oir i -re*). U francuskom, za razliku od rumunjskoga i hrvatskoga, pisani se lik u nekim oblicima prilično razlikuje od govornoga te taj vid nije zanemariv u klasifikaciji.

Na sličnom je načelu glagolima u hrvatskom jeziku pristupila Z. Jelaska (Babić 1991) u okviru generativne teorije. Glagoli su podijeljeni na plodne (tematske) i neplodne (netematske). Za plodne se na osnovi odnosa vokala ispred infinitivnoga i prezentskoga nastavka uspostavljaju ishodišnice koje bi osigurale da se svaki oblik izvede nizom pravila. Izdvojivši prvo atematske glagole samo u jednu skupinu, kao glavno je načelo uzela prisutnost tematskoga sufiksa, upravo glagolskoga morfema koji svojom prisutnošću ili odsutnošću, odnosno svojom jednakim ili različitim likom u infinitivu i prezentu određuje broj kategorija. Taj morfem, dio osnove prije nastavaka, koji pokazuje obilježje vrste (ili vida), naziva se tematski sufiks, tematski vokal, tematski morf ili samo sufiksalni morfem. U ovom se radu naziva tematski sufiks među ostalim i zato što se glavna podjela glagola odnosi na tematske i atematske (netematske) glagole (nazivane i nemotiviranim, nepravilnim i dr.). Tematski se glagoli jednostavno određuju kao oni koji imaju tematski sufiks, atematski nemaju, odnosno imaju nulti sufiks. Autorica izdvaja tri tematska vokala u prezentu (a, i, e) i četiri temat-

ska vokala u infinitivu: a, i, e i ě (dvoglasnik). U francuskoj tradiciji (npr. Huot 2005) također se govori o tematskom vokalu (*voyelle thématique*), koji se doživljava kao proširenje korijena (*racine*) ili ishodišnice (*radical*) te o tematskim (1. i 2. skupina) i netematskim glagolima (3. skupina). I za opis rumunjske konjugacije nailazimo na pristupe slične spomenutima, gdje se od tri (minimalna) temeljna tipa osnove (koji odgovaraju njezinim završnim sufiksima -a, -e, -i) nizom fonoloških pravila predviđaju svi ostali oblici (R. Feldstein).

3.2. Podjele prema govornom ostvaraju u prezentu

Podjela koju donosimo primjer je funkcionalnoga pristupa, nastala u okviru poučavanja francuskoga kao inoga jezika. Autorice Gerolimich i Stabarin (2007) polaze od toga da složenost francuske glagolske morfologije proizlazi iz pisanih oblika koji nemaju paralelu u govoru, a koji su često i zalihosni, te je primarni cilj njihova pristupa olakšati naučljivost francuskoga sprezanja neizvornim govornicima. Ovaj pristup u središte stavlja prezent, i to onaj ostvaren u govoru jer se na osnovi njega može izvesti ili stvoriti većina glagolskih paradigama. Podjela se sastoji od pet vrsta (*classes*), označenih slovima: A, B, C, D, E, koje nisu raspoređene samo na osnovi broja osnova (*bases*) nego i njihove raspodjele po licima unutar iste paradigme. Samo se dva nastavka, za 1. i 2. lice množine, izgovaraju, a u svima ostalima oblik je jednak onomu u osnovi.

Vrsta A (*parler, ouvrir*) obuhvaća glagole s jednom osnovom u svim licima, to je većina glagola na -er te neki glagoli iz 3. skupine. Vrste B (*appeler, croire*), C (*dormir, finir*) i D (*craindre, savoir*) obuhvaćaju glagole s dvjema osnovama, ali se razlikuju po obliku za 3. lice množine i po tome ima li u njima produžetka (*allongement*). Vrsta E (*prendre, vouloir*) obuhvaća glagole s tri osnove, ovdje se 3. lice množine razlikuje od svih ostalih.

Pet glagola ostaje izvan ove razredbe: *être, avoir, aller, faire, dire*. Navodi se opet i podatak da gotovo 90 % glagola pripada vrsti A, što znači da su „problematični“ glagoli velika manjina, a što je za inojezične govornike svakako ohrabrujuće. K tomu, najnepravilniji su glagoli najčešći u uporabi, rano se usvajaju i odolijevaju analogiji pa će stoga lako biti svladani kroz komunikacijsku nastavu (Kilani Schoch 1988, Gerolimich/Stabarin 2007). Autorice ističu pogodnost ove podjele u određivanju tzv. ključnih oblika (*formes-clés*) poznavanjem kojih se može odrediti ostatak paradigme (npr. za glagole s dvjema osnovama dovoljno je znati model dvaju lica) itd.

3.3. Podjele prema tipu osnove ispred nastavka

Međutim, osim tradicionalne podjele prema infinitivnom završetku i nastavcima u prezentu ili broju osnova ima i drukčijih prijedloga. Jedan je, na primjer, da se glagoli razlikuju s obzirom na tip osnove koja prethodi infinitivnomu nastavku (za razliku od hrvatskoga posrijedi je samo leksička osnova), koja može biti glagolska, obično su to jednosložne, imenička i pridjevska. Primjerice, od glagolskih su osnova: *aimer* 'voljeti', *partir* 'otići, otputovati'; imeničkih: *frauder* 'prevariti', *jardiner* 'vrtlariti'; pridjevskih *contenter* 'zadovoljiti (se)', *secher* 'sušiti' i dr. (Huot 2002: 90). U rumunjskom su glagolske osnove npr. *a face* 'činiti', *a iubi* 'voljeti', imeničke *a lumina* 'svijetliti', *a (în)nopta* 'noćiti', pridjevske *a îmbătrâni* '(o)starjeti', *a îmbolnăvi* 'oboljeti' itd.

U hrvatskom se također na taj tvorbeni način mogu izdvojiti glagoli, štoviše, vidjelo se da rezultati takve raščlambe unutar jedne vrste mogu znatno doprinijeti njezinu značenjskomu određenju. Tako se glagoli III. vrste (*je-ti* : *i-m*) mogu raščlaniti s obzirom na to što im je u osnovi. Većina tih glagola koji imaju pridjev u osnovi znače 'posta(ja)ti ili biti kao pridjev u osnovi', npr. *crvenjeti*, *sijedjeti*, *poludjeti* (usp. Bošnjak Botica 2011).

3.4. Podjele na šest i više vrsta

Češki jezikoslovac Dobrovsky načinio je za staroslavenski jezik podjelu na šest vrsta po infinitivnoj (infinitivno-aoristnoj) osnovi. To je u hrvatsko jezikoslovlje prvi uveo V. Babukić 1836. Ta se podjela najčešće primjenjuje i danas. Zbog strukture svojega jezika neki francuski gramatičari razlikuju sedam konjugacija ili vrsta s obzirom na broj osnova (neovisno o nastavcima). Za rumunjski se može izdvojiti iznesena podjela na deset odnosno jedanaest konjugacija.

3.4.1. Hrvatski

U Hrvatskoj gramatici (Barić i dr. 2005), namijenjenoj srednjoškolskoj i sveučilišnoj uporabi, po kojoj su trebali učiti budući profesori hrvatskoga jezika do izlaska gramatike J. Silića i I. Pranjkovića (2005) podjela na glagolske vrste slijedi tradicionalni slavenski model sa šest vrsta. U ovoj podjeli nema dosljedna odvajanja netematske od tematskih vrsta, što može zbunjivati korisnike (tematski su glagoli s tematskim sufiksom prije infinitivnoga nastavka, atematski ili korijenski su oni koji ga nemaju). Na kraju su kao svojevrsna 7. vrsta dodani nepravilni glagoli, tj. glagoli koji oblike „tvore od supletivnih osnova“ (*biti*, *htjeti*, *ići*, *spati*). Podjela u *Hrvatskoj gramatici* (Barić i dr. 2005) navedena je u (7).

(7)	Vrsta	Razredi i primjeri
	I.	1. <i>plesti</i> 2. <i>pasti</i> 3. <i>crpsti</i> , <i>usuti</i> 4. <i>peći</i> , <i>strići</i> 5. <i>kleti</i> , <i>oteti</i> , <i>naduti</i> 6. <i>mrijeti</i> , <i>mljeti</i> , <i>klati</i> , <i>trti</i> , <i>zreti</i> 7. <i>piti</i> , <i>čuti</i> , <i>izuti</i> , <i>umjeti</i>
	II. -nuti	<i>dignuti</i>
	III. -eti, -ati	1. <i>vidjeti</i> , <i>željeti</i> , <i>bdjeti</i> , <i>vreti</i> 2. <i>bojati</i> , <i>kričati</i>
	IV. -iti	<i>moliti</i>
	V. -ati	1. <i>gledati</i> , <i>stati</i> , <i>dati</i> , 2. <i>pisati</i> , 3. <i>orati</i> , <i>derati</i> , <i>brati</i> , <i>zvati</i> , <i>slati</i> , <i>gnati</i> 4. <i>pljuvati</i> , <i>sijati</i> , <i>davati</i>
	VI. -o/i/e vati	<i>putovati</i> , <i>kazivati</i> , <i>bičevati</i>
	VII. nepravilni gl.	<i>biti</i> , <i>htjeti</i> , <i>ići</i> , <i>spati</i>

Podjela u Akademijinoj gramatici (Babić i dr. 1991) navedena je u (8). Jednake su vrste II., IV., VI., koje nemaju razrede. U I. vrsti različiti su razredi ili glagoli koji njima pripadaju, u III. vrsti nema razreda pa nisu zajedno glagoli na *-eti* tematske i atematske vrste kao u prethodnoj, u V. vrsti razredi su drugačije svrstani.

(8)	Vrsta	Razred i primjer
	I.	1. <i>plesti</i> , <i>jesti</i> , <i>donijeti</i> , 2. <i>grepsti</i> , <i>crpsti</i> , 3. <i>peći</i> , <i>leći</i> , <i>ići</i> , 4. <i>umrijeti</i> , <i>zreti</i> , <i>trti</i> , 5. <i>čuti</i> , <i>smjeti</i> , <i>kleti</i> , <i>oteti</i> , 6. <i>piti</i> , <i>biti</i> , 7. <i>dati</i> , <i>znati</i> , <i>sjati</i>
	II. -nuti:	<i>tonuti</i>
	III. -jeti, -ljeti, -njeti:	<i>vidjeti</i> , <i>voljeti</i> , <i>žutjeti</i>
	IV. -iti	<i>raditi</i>
	V. -ati	1. <i>bojati</i> , <i>ležati</i> 2. <i>smijati se</i> , <i>davati</i> , <i>pljuvati</i> , 3. <i>jahati</i> , <i>micati</i> , <i>lagati</i> 4. <i>pitati</i>
	VI. -Vvati : -ujem	<i>dopisivati</i> , <i>kupovati</i> , <i>bičevati</i>

Njoj je vrlo slična podjela D. Raguža (1997) koja ima različita zadnja tri razreda u prvoj vrsti, zamijenjen poredak prvih triju razreda (1. *brijati*, 2. *jahati*, 3. *bojati*), a glagoli kao *pljuvati* i *obećavati* smješteni su u VI. vrstu. Ta gramatika kao i Institutska (Barić i dr. 2005) ima zapravo i VII. vrstu, u koju idu nepravilni glagoli, iako je tako ne naziva.

Dok Institutska gramatika raspoređuje atematske glagole u pet vrsta (I., III. 1. razred, V. 1. i 3. razred, VII. vrsta, iako ne izriječno), Raguževa ih gramatika razdvaja u dvije (I. i VII.), a Akademijina u jednu, prvu.

J. Silić (1991, 1998, Silić/Pranjeković 2005) unosi novine u postojeći opis, npr. razdvajanje prezentskoga morfema, na kojem počiva razdioba, od nastavaka. Zadržava podjelu na šest vrsta, u kojoj prvu vrstu čine glagoli s praznim tematskim mjestom. Tu je vrstu zahvatio najveći broj promjena te se broj razreda u njoj popeo na 18. U (9) nalazi se podjela J. Silića u *Gramatici hrvatskoga jezika* (Silić/Pranjeković 2005). U Silićevu su modelu vrste poredane po tematskom sufiksu prezenta (on ga naziva *sufikslnim morfemom*) tako što najprije idu one na *e*, *ne*, *je*, potom *i*, *a* te na kraju *uje*. Sve vrste imaju

razrede, osim II.⁶ Unatoč veliku broju razreda unutar svake vrste glagoli imaju isti prezentski završetak, što donekle olakšava snalaženje u podjeli.

(9)	Vrsta	Razred i primjer
I.	E	1. <i>plesti</i> , 2. <i>početi</i> , 3. <i>kleti</i> ; 4. <i>zvati</i> , 5. <i>trti</i> ; 6. <i>mljeti</i> ; 7. <i>drijeti</i> ; 8. <i>donijeti</i> ; 9. <i>smjeti</i> ; 10. <i>piti</i> , 11. <i>reći</i> , 12. <i>posuti</i> ; 13. <i>stati</i> , 14. <i>dati</i> – <i>dadem</i> , 15. <i>dati</i> – <i>dadnem</i> , 16. <i>ići</i> ; 17. <i>naći</i> ; 18. <i>zreti</i>
II.	ne	<i>tonuti</i> , <i>mrznuti</i>
III.	Je	1. <i>metati</i> , <i>micati</i> , <i>skakati</i> , <i>mahati</i> , <i>vezati</i> , <i>pisati</i> ...2. <i>kljuvati</i> ; 3. <i>grijati</i>
IV.	I	1. <i>raditi</i> ; 2. <i>vidjeti</i> ; 3. <i>ječati</i> , <i>bježati</i> , <i>vrištati</i> , <i>zviždati</i>
V.	A	1. <i>kopati</i> , <i>pričati</i> , <i>umnažati</i> . 2. <i>proučavati</i>
VI.	uje	1. <i>kupovati</i> , <i>bičevati</i> 2. <i>smanjivati</i>

3.4.2. Francuski

U gramatici *Nouvelle grammaire française* (Grevisse/Goosse 1995: 257) uz tradicionalnu podjelu na tri konjugacijske skupine u napomeni navode i podjelu na sedam vrsta, kakvu je 1960-ih na sličnim načelima predstavio Dubois.

Prvih šest vrsta je pravilnih, drugim riječima, njihova se konjugacija smatra predvidljivom, dok sedma vrsta obuhvaća glagole čiji se konjugacijski oblici ne daju predvidjeti. Vrste dalje imaju od 1 do 7 tipova, a najveći je broj različitih osnova (kod predvidljivih glagola) pet. Podjela uz predstavnike izgleda kao u (10).

(10)	1. Jedna osnova	1.1. -er: <i>aimer</i> 1.2. -r: <i>courir</i> 1.3. -re: tip <i>conclure</i>
	2. Glagoli na -er s 2 ili 3 osnove	2.1. dvije osnove: tip <i>achever</i> , <i>noyer</i> 2.2. tri osnove: <i>envoyer</i>
	3. Glagoli na -r i -re s 2 osnove	7 razreda
	4. Glagoli na -r i -re s 3 osnove	7 razreda
	5. Glagoli na -r i -re s 4 osnove	3 razreda, npr. <i>savoir</i>
	6. Glagoli na -r s 5 osnova	<i>vouloir</i> , <i>pouvoir</i>
	7. Nepravilni	<i>avoir</i> , <i>être</i> , <i>aller</i> , <i>faire</i> , <i>dire</i>

No i predložena bi se podjela mogla sustavnije svesti na četiri tako da se prikaže kao u (11) spajanjem četiriju skupina (3-6) u jednu, a da vrste čine broj osnova ili da se razdvoje, ili pak da se razdvoje skupine prema infinitivnom završetku, -er, -r, -re, a onda vrste čine broj osnova: -er (1, 2, 3 osnove), -r (1, 2, 3, 4, 5 osnova) -re (1, 2, 3, 4 osnove).

⁶ Za sve se konjugacije nalazi odgovarajući model (zato npr. I. vrsta ima čak 18 razreda). Autori gramatike napominju da izvan prikazanih modela opisa ostaju glagoli *dati* (s prezentom *dam*) i *spati*. Možemo im još dodati glagol *znati* te tip -irati:-irem (npr. *izàbirati*, *podùpirati*), koji također nije naveden.

(11)	1. Jedna osnova	1.1. -er: <i>aimer</i> 1.2. -r: <i>courir</i> 1.3. -re: <i>conclure</i>
	2. Glagoli na -er s 2 ili 3 osnove	2.1. dvije osnove: <i>achever, noyer</i> 2.2. tri osnove: <i>envoyer</i>
	3. Glagoli na -r i -re	3.1. s 2 osnove: 7 razreda 3.2. s 3 osnove: 7 razreda 3.3. s 4 osnove: 3 razreda 3.4. s 5 osnova: <i>vouloir, pouvoir</i> <i>avoir, être, aller, faire, dire</i>
	4. Nepravilni glagoli	

3.4.3. Rumunjski

U rumunjskom je osim prikazane podjele na četiri tradicionalne vrste i 11 vrsta nastalih na temelju suodnosa infinitiva i prezenta odnosno participa prošloga (2.3) bilo i drukčijih prikaza. S obzirom na odnos prema fonološkim i fonetskim promjenama unutar osnove broj je konjugacijskih tipova rastao od četiri preko šest, 10, 12 do čak 38 u nekim podjelama (npr. Guțu Romalo 1968, prema *Gramatica* 2005: 545). Prema nekim izračunima, ako bi se svaka razlika u konjugaciji gledala kao ishodišnica, tj. ako bi se izdvojio svaki glagol s nekom, i najmanjom, alternacijom, ishod bi bio čak 667 različitih tipova.

4. Usporedba obilježja

Usprkos razlikama u broju skupina, vrsta, razreda, njihovu ustroju i hijerarhijskim stupnjevima, broju glagola po vrstama i obilježjima pojedinih skupina, vrsta, razreda u trima je proučavanim jezicima uočeno stanovito morfološko-značenjsko podudaranje u nekih glagola. U hrvatskom se to posebno odnosi na opise s tri skupine, kakvi su se pojavili u samim počecima kada je izdvajanje konjugacija zasnivano na prezentu (3 tipa, *-im*, *-em*, *-am*), potom bili zanemareni u dugom razdoblju koje traje do danas jer su glagoli dijeljeni po infinitivno-aoristnoj osnovi (6 vrsta), a opet se pojavljuju u novije doba spajanjem obaju načela, s težištem na prezentskom tematskom otvorniku ili vokalu jer on omogućuje manji broj skupina i lakšu usporedljivost s podjelama u drugim jezicima (tri skupine, 10 vrsta).

4.1. Izdvojenost čestih, ali neplodnih glagola

Izdvajanje tzv. nepravilnih glagola, nazivali se oni tim ili kojim drugim nazivom, jedno je od temeljnih sličnosti. Raščlamba plodnosti pojedinih konjugacija u hrvatskom jeziku u usporedbi s onima u francuskom odnosno rumunjskom pokazuje da su tematske (*pravilne*) vrste načelno plodne, dok je netematska vrsta (*nepravilni* glagoli) potpuno neplodna.

4.2. Prototipna kategorija

Pojava da jedna glagolska vrsta preuzima sve ili veliku većinu novonastalih glagola događa se jednako u hrvatskom kao i u dvama romanskim jezicima. Premda tipološki različita, po navedenim je obilježjima 1. vrsta u najnovijima opisima hrvatskoga vrlo slična opisima ostalih jezika, primjerice 1. *skupini* u francuskom (glagoli na *-er*) i 1. *vrsti* glagola u rumunjskom jeziku (glagoli na *-a*). Uzimajući u obzir kriterije prototipnosti kao što su fonološki lik, čestoća, plodnost, otvorenost, brojnost itd., te se tri vrste mogu smatrati prototipnim vrstama svoga glagolskoga sustava.

Dakle, glagoli koji su u trima jezicima prva vrsta odnosno skupina (hrv. *-a*: *pjevati*, fr. *-er*: *chanter* 'pjevati', rum. *-a*: *a lucra* 'raditi') najčešći su, najbrojniji, najprozirniji i najplodniji glagoli u svakome od njih: u njih ide velika većina novonastalih glagola te glagoli koji mijenjaju vrstu, stoga se mogu smatrati prototipnim glagolima. Ostale vrste ovih obilježja imaju u manjoj mjeri. Blizu su prototipu glagoli druge vrste (hrv. *-i*: *moliti*, fr. *finir* 'završiti', rum. *a citi* 'čitati'), koji su drugi po brojnosti, plodni su, iako manje nego prva skupina, nešto su manje prozirni od prvih. Glagoli treće i četvrte (za rumunjski) skupine (hrv. *e*, fr. *-re*, rum. *-ea*, *-e*) dalje su od prototipa i uglavnom neplodni. U sva su tri jezika najneprozirniji, odnosno nepravilni glagoli na rubnijem mjestu u klasifikaciji i u poretku najdalje od prototipne vrste. Dosadašnje iskustvo potvrđuje da je pristup primijenjen u hrvatskom opravdan iz perspektive kontrastivne lingvistike, a pogotovo u kontekstu inojezičnoga poučavanja.

4.3. Odnos prema podrijetlu i značenju

Vidjelo se također podudaranje nekih morfoloških i značenjskih obilježja. Sličnosti su opažene i u odnosu prema glagolima strane i domaće osnove u izboru konjugacije, u načinu na koji se morfološkim odabirom utječe na razlikovanje glagola iste osnove ili pak raspodjelom istoga sufiksa u tvorbi glagola koji pripadaju jednoj semantičkoj skupini (npr. glagoli za boje u svim trima jezicima).

4.4. Dvostrukost konjugacije

U svim je trima jezicima potvrđena i dubletnost, odnosno dvostrukost u konjugaciji. U hrvatskom ona uglavnom obuhvaća cijelu paradigmu nekih glagola, kao što su primjeri u (12). U njima jedan lik, tj. jedna konjugacija pripada 1. vrsti, a drugi 5. vrsti, pri čemu je nerijetko jedan češći ili stariji.

(12)	i. šetati:	<i>šetam / šećem</i>
	ii. vagati:	<i>vagam / važem</i>
	iii. uzimati:	<i>uzimam / uzimljem</i>
	iv. sipati:	<i>sipam / sipljem</i>
	v. škakljati:	<i>škakljam / škakljem</i>

Primjera je mnogo više ako im se dodaju nestandardnojezične inačice, kao u (13).

(13)	i.	obećavati	<i>obećavam / obećajem</i>
	ii.	smrzavati	<i>smrzavam / smrzajem</i>
	iii.	kašljati	<i>kašljam / kašljem</i>

U rumunjskom se dvostruki oblici pojavljuju u nekim licima, kao u (14), ali i u cijeloj paradigmi, kao primjer u (15)

(14)	i.	a cădea	<i>cad / caz</i>	‘pasti’
	ii.	a auzi	<i>aud / auz</i>	‘čuti’
	iii.	a continua	<i>continuu / continui</i>	‘nastaviti’
(15)		a ignora	<i>ignor / ignorez</i>	‘ne znati’

U suvremenom francuskom jeziku dvostrukost je svedena na minimum, jedan je od rijetkih primjera 1. l. prezenta glagola u (16).

(16)	<i>pouvoir</i>	je peux / je puis	‘moći’

Kao što se vidi, dvostrukosti, kada ih ima, često nastaju uslijed prelaska glagola iz jedne manje ili rubnije kategorije u prototipnu.

5. Zaključak

Hrvatski jezik s uspoređivanim romanskim jezicima dijeli temeljna morfološka obilježja indoeuropskih jezika koja se onda odražavaju u pristupu glagolskim konjugacijama, njihovoj klasifikaciji i opisu. Konjugacijski se tipovi (više ili manje hijerarhijski rasloženi) određuju u suodnosu infinitiva, kao osnovnoga, kanonskoga oblika i prezenta (u rumunjskom i participa). Pristupi koji ujedinjuju tradicionalna načela podjele sa suvremenim spoznajama (o tipu osnove, tj. morfološkoj složenosti, prototipnosti i primjerenosti inojezičnomu korisniku) u sva su se tri jezika pokazali najprikladnijima za prikaz konjugacijskoga ustroja. Pokazuje se da je konjugacijske tipove glagola najbolje razdijeliti hijerarhijski kako bi složena slika koju su pokazali bila jednostavna i lakše usporediva u početnoj razdiobi (kao na tri skupine u hrvatskom), a složenost bi se pokazala u daljoj podjeli skupina (kao vrste u hrvatskom), posebno u njihovoj hijerarhijski još nižoj podjeli (kao razredi u hrvatskom). Hijerarhijski je pristup i teo-

rijski i primijenjeno (kao naučljiv) prikladniji nego kada su sve kategorije istoga ranga.

Unutar svake skupine ponavlja se slična vrsta ustroja: jedna je vrsta prototipna, a ako ih ima više, druge su manje. Kod rubnijih skupina pokazuje se da i same vrste imaju prototipnije i manje prototipne, odnosno rubnije članove – razrede. Najnoviji pristup glagolskim konjugacijama u hrvatskom, koji ih vidi kao kategorije ustrojene na prototipnom načelu, nudi stoga nešto drukčiji pogled na taj dio morfološkoga ustroja. Potrebna su temeljitija istraživanja da bi se moglo govoriti o prototipnom ustroju konjugacija u francuskom i rumunjskom (što je učinjeno za hrvatski), ali se na osnovi izdvojenih obilježja mogu prepoznati neke zajedničke sklonosti: prva skupina ili vrsta kao najčešća, najbrojnija, najprozirnija i najplodnija, dok ostale vrste tih obilježja imaju u manjoj mjeri, druga je druga po brojnosti, plodna, ali manje i nešto manje prozirna od prve, dok je treća rubnija i uglavnom neplodna. U sva se tri jezika najneprozirniji, odnosno nepravilni glagoli nalaze na rubnijem mjestu u klasifikaciji i u poretku najdalje od prototipne vrste. Dosadašnje iskustvo pokazuje da je pristup primijenjen u hrvatskom opravdan iz perspektive kontrastivne lingvistike, a pogotovo u kontekstu inojezičnoga poučavanja.

Pokušaj da se broj skupina i vrsta svede na najmanju mjeru, a da ipak bude dovoljno obuhvatan pokazuje da slavenski jezici, u ovom slučaju hrvatski, nisu toliko različiti od drugih i da je glagolski sustav u dvjema skupinama jezika sličniji nego što bi se to moglo protumačiti iz dosadašnjih opisa. Taj se pristup djelomično može primijeniti i na obradu glagolske morfologije u ostalim jezicima te se čini da bi bio posebno prikladan učenju i poučavanju tih triju jezika. Kao što je rečeno, preduvjet je za to da se prototipna značenja glagolskih konjugacija u tim jezicima dublje prouče, pogotovo na hijerarhijski nižim razinama, podvrstama (razredima, tipovima).

6. Literatura

- Alexander, Ronelle (2006). *Bosnian, Croatian, Serbian, a grammar: with socio-linguistic commentary*, Madison: The University of Wisconsin.
- Avram, Mioara (2001). *Gramatica pentru toți*, Bukurešt: Humanitas.
- Babić, Stjepan (1980). O podjeli glagola na vrste, *Jezik*, 27 (5), pp. 139–144.
- Babić i dr. (1991). *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb: Globus.
- Babić, Zrinka (1991). *Generativni opis konjugacijskih oblika*, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

- Barić, Eugenija i dr. (1997). *Hrvatska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Bošnjak Botica, Tomislava (2011). *Kategorija glagolske vrste u hrvatskom jeziku*, Doktorski rad, Zagreb: Filozofski fakultet.
- Bošnjak Botica, Tomislava (2013). *Opća načela podjele na glagolske vrste u hrvatskome u perspektivi drugih bliskih jezika*, Lahor, 15, pp. 91–104.
- Brâncuș, Grigore / Ionescu, Adriana / Saramandu, Manuela (1999). *Limba română. Manual pentru studenții străini*, Bukurešt: Editura Universității din București.
- Cojocar, Dana (2007). *Romanian grammar*. SEELRC, Duke University. DEXonline: *Dicționar explicativ al limbii române*, <https://dexonline.ro/>.
- Dressler, Wolfgang U. / Dziubalska-Kolaczyk, Katarzyna / Katičić, Antigonina (1996). A contrastive analysis of verbal inflection classes in Polish and Croatian, *Suvremena lingvistika*, 22, pp. 127–138.
- Dubois, Jean (1967). *Grammaire structurale du français. Le verbe*, Paris: Larousse.
- Engdahl, Björn (2008) <http://www.onlineswedish.com/lesson1.php> (pristupljeno 20. listopada 2017).
- Feldstein, Ronald. *Romanian Verb Handbook*. Indiana University. http://www.indiana.edu/~pollang/rm_vb_handbook.pdf (pristupljeno 15. listopada 2017.)
- Germain Claude / Séguin Hubert (1998). *Le point sur la grammaire*, Paris: CLE international.
- Gerolimich, Sonia / Stabarin, Isabelle (2007). Pour une représentation fonctionnelle de la conjugaison française, *Aspetti della didattica e dell'apprendimento delle lingue straniere : contributi dei collaboratori del Centro linguistico d'Ateneo, Dipartimento di scienze del linguaggio, dell'interpretazione e della traduzione*, [ur. Christopher Taylor] Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste, pp. 149–167.
- Glovacki-Bernardi, Zrinjka (2001). *Osnove njemačke gramatike*, Zagreb: Školska knjiga
- Gönczöl-Davies, Ramona (2008). *Romanian. An Essential Grammar*, New York: Routledge.
- Gramatica limbii române I i II* (2006). București: Editura Academiei Române.
- Grevisse, Maurice / Goosse, André (1995). *Nouvelle grammaire française*, Louvain-la-Neuve: De Boeck Duculot.
- Grevisse, Maurice / Goosse, André (2008). *Le bon usage*, Bruxelles: De Boeck Duculot.
- Huot, Hélène (2005). *La morphologie. Forme et sens des mots du français*, Paris: Armand Colin.

- Grubišić, Vinko (2007). *Croatian Grammar*, HSV i Hrvatske iseljeničke škole Amerike i Kanade.
- Hawksworth, Cecilia (2006). *Colloquial Croatian* (s Ivanom Jović), Abingdon/New York: Routledge.
- Iliescu, Ada (2003). *Gramatica aplicată a limbii române*, Bukurešt: Editura didactică și pedagogică.
- Imbs, Paul / Martin, Robert / Vienney, Roland (1971). *Dictionnaire des fréquences: vocabulaire littéraire des XIXe et XXe siècles*, Paris: Didier.
- Irumia, Dumitru (2000). *Gramatica limbii române*, Iași: Polirom.
- Jelaska, Zrinka (2002). Proizvodnja glagolskih oblika hrvatskoga kao stranoga jezika: od infinitiva prema prezentu, u: Botica, Stipe (ur.), *Zbornik Hrvatske slavističke škole 2002*. Zagreb: FF press, pp. 48–63.
- Jelaska, Zrinka (2003). *Hrvatski glagoli (Croatian verbs)*, Skripta, Zagreb: Sveučilišna škola hrvatskoga jezika i kulture.
- Jelaska, Zrinka i sur. (2005). *Hrvatski kao drugi i strani jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Jelaska, Zrinka / Bošnjak Botica, Tomislava (2012). Conjugational types as prototype based categories, *Slavic Cognitive Linguistics Conference*, Zagreb, 27.–29. rujna.
- Jelaska, Zrinka (2015). *Basic Croatian Grammar: Sounds, Forms, Word Classes*, Zagreb: HFD.
- Kilani-Schoch, Marianne (1988). *Introduction à la morphologie naturelle*, Bern: Peter Lang.
- Marković, Ivan (2012). *Uvod u jezičnu morfologiju*, Zagreb: Disput.
- Novak Milić, Jasna (2005). Glagolski sustavi u priručnicima za strance, u: Jelaska, Zrinka (ur.), *Hrvatski kao drugi i strani jezik*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Projic, Tina (2012) *Kompaktgrammatik Kroatisch*, Berlin: Cornelsen
- Silić, Josip (1991). Ustrojstvo glagolske osnove, *Suvremena lingvistika*, 31/32, pp. 3–12.
- Silić, Josip (1998). Morfologija hrvatskoga glagola – Tipovi osnova, u: Turk, Marija (ur.), *Riječki filološki dani*, 2, Rijeka: Filozofski fakultet, pp. 241–274.
- Silić, Josip / Pranjković, Ivo (2005). *Gramatika hrvatskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Silvestru, Elena (2007). *Morfologia limbii române actuale*, Bukurešt: Editura Fundației României de Măine.
- Težak, Stjepko / Babić, Stjepan (2007). *Gramatika hrvatskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga.

Weermann, Eva Maria (2005). *Sve o glagolima - Njemački jezik*, Zagreb: Pons, Klett Verlag d.o.o.

Williamson, Anke (2009) *Deutsch-Flip Grammatik*, Berlin / München /Wien / Zürich / New York: Langenscheidt.

Categorization Principles of Verb Types in Croatian, French and Romanian

The paper compares conjugational categories in Croatian, French and Romanian grammatical descriptions. These are typically categorized according to phonological and morphological features, as well as theoretical framework. Combination of traditional criteria combined with modern (type of the stem, i.e. morphological complexity, prototypicality and learnability, esp. with L2 speakers) in a hierarchical model seems to be appropriate to present conjugational typology. Croatian model with three groups further divided in ten classes served as a starting point for comparison between languages. The results show that the first group of verbs in all three languages (Croatian *-a*: *gledati* 'to watch', French *-er*: *chanter* 'to sing', Romanian *-a*: *a lucra* 'to work') is the largest, the most transparent and the most productive one. In addition to that, the majority of new verbs and the older verbs which switch to another type belong to this first group too. Hence, the first group in all three languages should be considered the prototypical one. The second group of verbs (Croatian *-i*: *moliti*, 'to pray, French. *finir* 'to finish', Romanian *a citi* 'to read') are not as large as the first, as well as somewhat less productive and less transparent. The third group of verbs in Croatian (*-e*) and French (*-re*), and the third with the forth group in Romanian (*-ea*, *-e*) are more marginal and mostly unproductive. In all three languages the least transparent are so called irregular verbs, they are the most marginal group in any of them. The models that use the smallest number of groups, but hierarchically include classes and subclasses in those groups in order to show complexity of conjugations make Slavic and Roman conjugational types more similar than it seemed to be the case judging from previous traditional Slavic models with six classes or more.

Key-words: Croatian, French, Roumanian, conjugational classes, prototype, second language acquisition

Noción de izquierdo y derecho en la lexicología española

Karlo Budor

Facultad de Filosofía y Letras de Zagreb
kbudor@yahoo.es

UDK: 811.134.2'373
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.12>

En la lexicología española se manifiesta de un modo específico el universal lingüístico que distingue las nociones y los términos correspondientes al lado izquierdo y/o derecho. Un gran número de diferentes formas léxicas y de sus derivados constituyen un amplio campo léxico-semántico combinando varios sentidos denotativos y connotativos explotados a veces como un recurso estilístico.

Palabras claves: izquierdo, derecho, lexicología española, denotación, connotación.

La humanidad hace uso de varios métodos de orientación para determinar la posición exacta de una persona o de una cosa respecto a un punto de referencia más o menos fijo en el espacio. Con este fin el hombre de antaño seguía registrando los fenómenos de la naturaleza o se valía de observaciones astronómicas. Gracias a esos conocimientos empíricos se llegaron a fijar los cuatro puntos cardinales y a dibujar los primeros mapas geográficos. Amén de la brújula magnética tradicional, para la orientación topográfica en la actualidad se utilizan unas técnicas y unos instrumentos mucho más sofisticados.¹

Eso no obstante, las trazas de orientación humana más elementales son las que indican el posicionamiento global: detrás / delante, dentro / fuera, central / periférico, arriba / abajo, derecho / izquierdo, etc.² Las nociones generales, y las lingüísticas también, que se refieren a los dos lados opuestos –es decir: al derecho y al izquierdo– inicialmente se inspiran en la constitución anatómica del cuerpo humano y son, sin duda alguna, con-

¹ Tal es, por ejemplo, el *Sistema de Posicionamiento Global* vía satélite, conocido por su sigla en inglés *GPS* (*Global Positioning System*), que permite con extrema precisión determinar la posición de un objeto o de una persona.

² Es lo que Lakoff y Johnson (2003: 16 ss.) denominan «*spatial orientation*», confiriéndole un papel decisivo en creaciones metafóricas espaciales, que son motivadas y no arbitrarias.

vencionales. Los humanos en su mayoría sienten su propio lado derecho como dominante y más fuerte que el lado izquierdo, en que late el corazón; por lo tanto, el lado izquierdo se tiende a considerar como más frágil y más débil. En consecuencia, una idéntica apreciación global se extiende igualmente a los miembros y órganos pares o simétricos del cuerpo humano: manos, brazos, pies, piernas, hombros, ojos, oídos, riñones, etc. Un análogo criterio de origen antropomorfo luego se generaliza aplicándose a los animales y, en muchos casos, también a ciertos objetos (embarcaciones, aviones, automóviles, trenes, etc.).

Aunque, aparentemente, de forma general y sin un examen profundo y detenido, se trata de dos lados fijos, invariables e irreversibles, su percepción y la subsiguiente descripción sin embargo llegan a discrepar a veces. Todo depende del posicionamiento real o virtual del observador y/o del sujeto hablante respecto al objeto observado (póngase por ejemplo un río, una carretera, un vehículo...), preferentemente de forma alargada. Al referirse a un curso fluvial, la indicación orientativa *río arriba* vs. *río abajo* a primera vista parece autosuficiente.³ Cabe precisar que tal raciocinio es válido sólo cuando el criterio determinativo es de tipo endógeno y bien definido, es decir: suponiendo que un río no puede sino ser unidireccional porque normalmente fluye en una única dirección posible, desde la fuente en que nace hacia su desembocadura. Con otras palabras dicho, en caso de un curso fluvial, el lado izquierdo o derecho coinciden con los calificativos *arriba* y *abajo* cuando el observador se posiciona de cara frente al sentido en que corren las aguas del río. Al tratarse de la red callejera urbana, las expresiones *calle arriba* vs. *calle abajo* ya no son tan unívocas por el hecho de que su exactitud la pueden estorbar algunos factores exógenos, verbigracia: el que una calle por lo general sigue el sistema de la numeración ascendente de sus edificios; o sea, el que uno vaya subiendo o bajando por una calle en pendiente, etc.⁴ En tal caso, ya según la posición que un observador esté ocupando, él mismo podrá percibir las cosas de dos maneras distintas. Lo más habitual es que el observador se encuentre situado de cara o de espaldas frente al objeto observado, que –por lo tanto– emerge ora a

³ Esta distinción, que alude a las corrientes y aguas del río, es tan viable en inglés (*up the river* / *down the river*, *upstream* / *downstream*) como también en croata (*uz rijeku* / *niz rijeku*, *uzvodno* / *nizvodno*).

⁴ Una explicación cuasi lógica de este problemático embrollo conceptual la sugiere un *bećarac*, canción folklórica croata de carácter jocoso, que reza así: «*Iz kavane pijan ja izlazim, / nepoznate ulice nalazim. / Lijevo – desno, nigdje moga stana. / Oj ulice, i ti si pijana!*» (Del café salgo yo borracho, / con calles desconocidas me topo. / A izquierda y a derecha, mi casa no se deja ver. / ¡Ay calle mía, tú también estás borracha!).

mano derecha, ora a mano izquierda. De ahí resultarán dos impresiones diferentes y, por consiguiente, también se desprenden dos constataciones, ambas verosímiles pero virtualmente contradictorias.⁵

Sin duda alguna, esos presupuestos teóricos se fundan en la creación y el uso de la terminología relativa al aspecto concreto y denotativo de la notoria oposición topográfica universal: lo *derecho* frente a lo *izquierdo*. Por tanto se la puede considerar como un *universal lingüístico* por ser un determinado rasgo o fenómeno que se encuentra presente en todas las lenguas o, al menos, en una gran parte de ellas. Partiendo de tales presupuestos, a continuación se enfoca e ilustra el estado actual de su funcionamiento en la lengua española. Más precisamente, lo que se presenta son sus reflejos en la lexicología española. Asimismo se registran ciertas aplicaciones que se derivan de otros tipos de uso inherentes a distintos estratos y segmentos característicos del idioma a lo largo de su evolución.

El latín, a nivel conceptual y denotativo, disponía de una sola forma (*dexter*) para ‘derecho’ y hasta de tres formas diferentes (*sinister*, *laevus*, *scaevus*) correspondientes a ‘izquierdo’. El adjetivo antiguo *dēxter*, *-tēra*, *-tērum*, al igual que la variante más reciente (*dēxter*, *-tra*, *-trum*), dio origen a varias palabras latinas derivadas. Además del sentido denotativo, éstas también contenían ciertos semas connotativos, en general de tendencia positiva e –incluso– ameliorativa, p.ej. el sustantivo *dextērītas* ‘habilidad, destreza, cortesía’ y varios adjetivos de contenido semántico afín: ‘favorable, propicio, oportuno, afortunado, dichoso’. Por otro lado, el adjetivo *sinīster*, *-tra*, *-trum*, igual que su variante alternativa **sinēxter*, *-tra*, *-trum* (formada por analogía con el antónimo *dēxter*, *-tra*, *-trum* ‘derecho’), era más común y corriente que los adjetivos *laevus*, *-a*, *-um* y *scaevus*, *-a*, *-um*, las dos formas rivales, aparentemente sentidas como rebuscadas y más poéticas. Esas tres palabras sinónimas correspondientes a ‘izquierdo’ desarrollaron luego toda una gama de sentidos connotados, pero de tendencia negativa y hasta peyorativa: p.ej. ‘torpe, malo, perverso, impropio, desdichado, injurioso, adverso, infavorable, estúpido, tonto, ridículo’ (LD: s.v.; DELL: p. 306, “dexter”; p. 602, “laeuus”; pp. 1054-1055, “scaeuus”; pp. 1109-1110, “sinister”).⁶

⁵ Muy bien lo ilustran ciertas controversias surgidas entre griegos y romanos sobre la aparición, percepción e interpretación de augurios (LD; DELL: s.v. “sinister”). Semajantes criterios distintivos también subyacen en los ejemplos de algunos hidrónimos eslavos (Filipović 1962; Němec 1975; Alerić 1979: 137-138).

⁶ El mismo tipo de calificación valorativa se nota tanto en los correspondientes adjetivos protoeslavos (**desъnъ* ‘derecho’ + ‘fuerte, bueno’ frente a **lěvъ* ‘izquierdo’ + ‘corvo, torcido’) como también en el adjetivo croata *lijevi* ‘izquierdo’ que –connotado– equivale a ‘incapaz, insignificante, banal’ (HJP; ERHSJ: vol. II, p. 299, s.v.).

El castellano en su época formativa heredó las mencionadas palabras latinas (*dēxter* > *diestro*; *sinīster* > **sinēxter* > *siniestro*) tanto con sus sentidos denotativos como, también, con sus respectivos sentidos connotativos. Sin embargo, seguirían empleándose también algunas formas latinizantes: *dextero,-a*; *dextro,-a*; *sinistro,-a* (CORDE: s.v.). Ambas formas castellanas, *diestro* y *siniestro*, están documentadas desde el siglo XII, si bien con algunas variaciones gráficas de escasa relevancia y de carácter sobre todo regional o dialectal (DCECH: vol. II, p. 492; vol. V, p. 257). Lo más probable es que el deslizamiento semántico de *siniestro* a ‘avieso y malintencionado; infeliz, funesto o aciago’ (DLE: s.v.) se haya producido –posiblemente ya en el latín tardío– por efecto de sinécdoque o metáfora. Cabe precisar que los augurios se interpretaban como positivos o negativos en función del lado derecho o izquierdo, respectivamente, en el que se manifestaban; siendo así, los malos augurios por lo general se solían expresar vinculados con el lado siniestro, esto es: izquierdo. Esta oposición simbólica y connotativa relacionada con los agüeros se ve en el *Cantar de Mío Cid* (v. 11-12): «A la exida de Bivar ovieron la corneja diestra / e entrando a Burgos oviéronla siniestra». A partir de estos dos vocablos –esto es: *diestro* / *siniestro*– luego se irán derivando otras palabras emparentadas semánticamente. Así se forman conjuntos de voces relacionadas por afinidad formal y/o significativa: (a) *familias léxicas* con palabras derivadas de un mismo étimo y que comparten un mismo lexema o una misma raíz; (b) *campos léxico-semánticos* constituidos por palabras que comparten algún rasgo de significado y que, por referirse a un mismo orden de realidades, tienen alguna característica semántica en común.

Sin embargo, por efecto del tiempo y con el uso, se produjo el desgaste semántico de manera que iba disminuyéndose el contraste antiguo entre los vocablos concretos, esto es: *diestro* vs. *siniestro*.⁷ Para mantener clara la oposición tradicional, en castellano se hicieron luego unas sustituciones léxicas; es decir, fueron introducidas algunas palabras recreadas. Junto al adjetivo sustantivado *diestro,-a* aparece la forma alternativa *derecho,-a* (DCECH: vol. II, pp. 445, 492). Es un amalgama de dos étimos distintos y, también, resultado de un cruce semántico realizado por aglutinación híbrida de varias formas léxicas: el adjetivo *dīrēctus* > **dērēctus* ‘directo, recto’, derivado del verbo *dīrġgo* > **dērġgo* ‘dirigir’ + *rēctus,-a,-um*, participio adjetivado del verbo

⁷ Las correspondientes formas del francés antiguo –*sinestre*, *senestre*, *sénestre*, *sinistre*, al igual que sus antónimos: *dextre* o *destre*– a la postre llegarían a especializarse (p.ej. en heráldica, en zoología, etc.), su sentido denotativo siendo postergado por sentirse como arcaico. Para paliar esta deficiencia semántica, se introdujeron unas formas sustitutivas: *droit* ‘derecho’ vs. *gauche* ‘izquierdo’.

rěgo, rěgěre ‘regir, gobernar’ (DCECH: vol. II, p. 445, s.v. “derecho”; vol. IV, p. 901, s.v. “rey”). Este proceso innovador implica un cambio semántico, es decir conduce a una transformación formal en que la unidad léxica derivada adquiere un contenido semántico y referencial distinto del de la base, aun cuando mantenga con ésta ciertas relaciones. A este proceso subyace un obvio efecto de contaminación o de desplazamiento léxico-semántico, ya que se trata de la creación de una nueva unidad léxica con un nuevo contenido semántico. Si bien se mira desde un punto de vista estrictamente topográfico, *recto* ni es *derecho* ni tampoco es *izquierdo*. Es entonces posible hablar de un desplazamiento referencial o de un modo distinto en que se enfoca la realidad. No es otra cosa sino un desvío direccional, lo que supone estar o moverse «en línea recta entre los dos lados», pues tal concepto topográfico implica cierto grado de ambigüedad atestada en definiciones lexicográficas: *derecho* empieza a confundirse con «recto, o que no se tuerce a un lado o a otro» (DEA: vol. I, p. 1457).⁸ Luego, con el tiempo, se seguirán confundiendo los sentidos múltiples de *derecho* hasta tal punto que en la actualidad es posible citar más de una veintena de diferentes acepciones léxicas, todas clasificadas bajo el único lema de *derecho*, -a (DRAE, USO, VOX: s.v.).

Por cuanto se trata del adjetivo *sinistro*, -a, éste iría cayendo en desuso ya que debió de sonar y ser visto como ‘algo malo’. En castellano, la forma latinizante seguiría siendo utilizada en situaciones y contextos libresco o cultos; pero, al convertirse casi en tabú en la lengua popular, acabó por perderse del uso cotidiano coloquial ya que fue reemplazada por una forma nueva (*izquierdo*, -a). La etimología de esta palabra parece muy enigmática, pues se supone que proviene de una indeterminada lengua ibérica, posiblemente anterior a la época romana (DCECH: vol. III, pp. 469-472, s.v. “izquierdo”). Ni que decir tiene cuán extraña y, desde luego, totalmente errónea es la etimología que para *izquierdo* propone Covarrubias (TLCE: 744, s.v.):

«El que tiene la mano siniestra más ligera para obrar que la diestra, que por otro nombre llamamos zurdo. Debe ser nombre arábigo, si no es que esté corrompido de *iscevo*, del nombre latino *scaevus*, que vale lo mismo, *dicitur etiam laevus et sinister*.»

La misma palabra *izquierdo* en castellano aparece registrada relativamente temprano y con grafías distintas; p.ej. en varios textos documenta-

⁸ El idéntico fenómeno –es decir, cuando los semas ‘derecho’ + ‘recto’ coinciden en un mismo lexema que se refiere a dos contenidos semánticos diferentes a nivel denotativo– también se manifiesta en otras lenguas produciendo resultados ambiguos: *dret* (catalán), *direito* (portugués), *droit* (francés), *right* (inglés), *recht* (alemán), *правый* (ruso), *prawý* (polaco), *pravý* (checo, eslovaco), etc.

les de los siglos XIV-XVI se encuentran también las formas paronímicas *exquerdo*, *esquierdo*, *esquerdo*, *esquerro* (DME: t. II, p. 1090; CORDE: s.v.). Por lo tanto coinciden con las formas registradas en vasco (*ezker* o *ezkerra*) y en otras lenguas y dialectos del área iberorromance: *esquerdo* (portugués), *esquerre* (catalán), *querr* o *esquerr* (gascón), *esquer* o *esquerra* (occitano-provenzal). El préstamo *izquierdo*, en principio sentido probablemente como barbarismo, a partir del siglo XIV terminaría imponiéndose por completo a *sinistro*, salvo en algunos usos más bien específicos o fraseológicos y en estilo elevado (DCECH: vol. III, pp. 469-472, s.v. “izquierdo”; DME: t. II, p. 1269).

Como adjetivos sustantivados de género femenino y con valor denotativo, las palabras *diestra* y *sinistra* son, por antonomasia, equivalentes a ‘mano derecha’ o ‘mano izquierda’, aunque las dos formas parecen de sabor arcaico y no presentan un uso muy frecuente. Sin embargo, aún hoy día en heráldica se sigue empleando la terminología tradicional, según la cual los términos *diestro* y *sinistro*, al referirse a blasones o escudos de armas, equivalen a ‘derecho’ e ‘izquierdo’, respectivamente.

El adjetivo *zurdo* (antiguamente *çurdo*) en efecto es sinónimo más reciente de dos adjetivos ya existentes: *sinistro* e *izquierdo*. Parece que *zurdo*, -a, forma documentada en castellano desde finales del siglo XV, se emparenta con varias palabras de incierto origen, procedentes probablemente de lenguas prerromanas de la Península Ibérica.⁹ Todas esas palabras compartían unos contenidos semánticos con dominantes características negativas: ‘ruin, vil, sucio, avaro, maleducado, inflexible, pesado, grosero, torpe’ (DCECH: vol. VI, pp. 130-132). Algunos de esos sentidos connotativos han sido transmitidos también al castellano.

⁹ Covarrubias (TLCE: p. 430, s.v.) afirma: «El nombre *çurdo* dizen ser arábigo, no sé su origen.»

Junto a las palabras-lemas listadas más arriba, los diccionarios generales de la lengua española traen familias léxicas con series de palabras derivadas. Se pone en evidencia la asimetría de esta tabla por el hecho de que en ella hay lagunas o casillas vacías que indican una desproporción cuantitativa de formas léxicas registradas. En palabras derivadas el sentido primario está relacionado con prevalentes semas denotativos de índole antropomórfica y/o topográfica; algunos de esos derivados luego adquirieron ciertos semas secundarios de carácter connotativo y semánticamente resultaron marcados como positivos o negativos.

El adjetivo *izquierdo,-a*, en cuanto antónimo topográfico de *derecho,-a*, además de su sentido primario denotativo, significa: ‘torcido, corvo, no recto’ y ‘dicho de una caballería, la que por mala formación saca los pies o manos hacia fuera y mete las rodillas hacia dentro’. El sustantivo femenino *izquierda* vale por antonomasia: ‘dirección correspondiente al lado izquierdo’ y también ‘mano izquierda’ (DLE: s.v.). Como préstamo semántico (esto es, que tomó del francés sólo el sentido, y no la forma), el sustantivo *izquierda*, *izquierdas* empieza a significar ‘en política, conjunto de los que simpatizan o representan ideas y/o partidos liberales o reformistas’.

En locuciones y frases fijas, sobre todo en las de carácter regional o argótico, también alternan contenidos denotativos y connotativos: *ir a izquierda(s)* ‘en sentido contrario, al revés’; *ser un cero a la izquierda* ‘no tener valor o habilidad, ser inútil, no servir para nada, no valer nada’; *ser de izquierda(s)* ‘izquierdista, de ideas políticas progresistas’; *proceder, actuar por izquierda* ‘ilegalmente, sin rectitud, con dobleces’; *batear alguien por la izquierda* ‘ser homosexual’; *matrimonio de la mano izquierda* ‘matrimonio morganático’ (DLE: s.v.).

Las palabras derivadas de *izquierdo,-a* reflejan las mismas tendencias significativas que caracterizan a la palabra-lema: el sustantivo *izquierdazo* ‘en general y en algunos deportes, golpe fuerte dado con el puño o con el pie izquierdos; en tauromaquia, pase de muleta dado con la mano izquierda’; el verbo *izquierdear* ‘apartarse de lo que dictan la razón y el juicio’; el sustantivo *izquierdismo* ‘conjunto de principios y doctrinas de la izquierda política’; el adjetivo y sustantivo *izquierdista* ‘perteneciente o relativo a, propio o característico o partidario de la izquierda política’; el sustantivo *izquierdización* ‘acción y efecto de adoptar posturas ideológicas de izquierdas políticas o que tienden a ellas’; el adjetivo *izquierdizante* ‘que tiende a adoptar posturas ideológicas de izquierdas políticas’; el verbo *izquierdizar* ‘dar carácter de izquierdas políticas’; el adjetivo y sustantivo *izquierdoso,-a* ‘que tiende a la izquierda política’ (DLE: s.v.).

El adjetivo *siniestro*, -a es sinónimo de *izquierdo*, -a y de *zurdo*, -a en sentido denotativo y en estilo literario, al igual como el sustantivo femenino *siniestra* es por antonomasia ‘mano izquierda’. Cabe señalar también la existencia de la forma *sinistro*, -a, un adjetivo arcaico que significa: ‘que está a la mano izquierda’ (DRAE: s.v.). En sentido connotado el sustantivo masculino *siniestro*, *siniestros* es forma arcaica que equivale a ‘propensión o inclinación a lo malo’. Del adjetivo connotado *siniestro*, -a ‘persona o fenómeno que inspira temor por su apariencia maligna, lo que hace temer un daño o una desgracia’ se deriva el adverbio modal *siniestramente* ‘de manera siniestra’. Sin embargo, en algunas palabras derivadas se refleja cierta indecisión por cuanto se refiere a sus definiciones léxicas, pues en ellas alternan elementos denotativos y connotativos. Los sustantivos *siniestrabilidad* o *siniestralidad*, palabras de creación muy reciente, se definen como ‘frecuencia o incidencia de sucesos que produce un daño o una pérdida material’ (DLE, DEA, CREA), mientras que la *sinistralidad* sería ‘en psicología, tendencia a utilizar preferentemente la mano izquierda’ (DEA: vol. II, s.v.). Otro tanto vale para el adjetivo y sustantivo *siniestrado*, -a; es a la vez ‘persona o cosa que ha sufrido un siniestro’ y también ‘en heráldica, pieza o figura que tiene a su izquierda otra pieza o figura’ (DEA: vol. II, s.v.).

En sentido denotativo y en discurso coloquial, el adjetivo sustantivado *zurdo*, -a a veces parece funcionar como sinónimo de *izquierdo*, -a, al referirse a ‘quien tiene tendencia natural a servirse preferentemente de la mano o del pie izquierdos’; como sustantivo femenino, la *zurda* por antonomasia equivale a ‘mano izquierda’. La forma *zurdo*, -a tiene también sentidos connotados despectivamente: ‘izquierdista’ y ‘torpe o desmañado’. En locuciones coloquiales interfieren los sentidos denotativos y connotativos: *a zurdas* ‘en dirección izquierda’, pero también ‘al contrario de como se debía hacer’; *no ser zurdo* (*no ser manco ni zurdo*), ‘ser listo y/o poco escrupuloso para apropiarse lo ajeno’ (DEA: vol. II, s.v.).

En las palabras derivadas de *zurdo* se observa la misma dualidad de marcas semánticas, es decir entre denotativas y connotativas: el adverbio *zurdamente* ‘de manera zurda o torpe’; el verbo *zurdear* ‘hacer con la mano izquierda lo que generalmente se hace con la derecha’; los sustantivos *zurdazo* ‘en general y en algunos deportes, golpe dado con la mano o el pie izquierdos’; *zurdera*, *zurdería*, *zurdez* ‘calidad de zurdo, persona que usa preferentemente la mano izquierda’, aunque *zurdez* puede referirse también a ‘torpeza’; el adjetivo sustantivado *zurdoso*, -a es sinónimo de ‘izquierdista, izquierdoso, -a, que tiende a la izquierda política’ (DEA: vol. II, s.v.)

En algunas palabras derivadas de *derecho* y *diestro* los sentidos denotativos y connotativos se confunden de manera menos transparente que en aquellos derivados cuya base la constituyen las voces *izquierdo*, *sinistro* y *zurdo*. Este hecho se debe a cierta ambigüedad polisémica virtual que es inherente a las formas léxicas cuyos orígenes etimológicos o históricos no están clara y tajantemente delimitados.¹⁰

A la mayor confusión interpretativa de muchas palabras derivadas contribuyen a menudo factores de índole lexicográfica. Es obvio que los diccionarios en general apenas si pueden ser originales. En ellos se suelen repetir, a veces sin modificar siquiera, las definiciones encontradas ya en obras o ediciones anteriores. Cuando menos, los lexicógrafos se inspiran en autores y diccionarios precedentes, por no decir que los imitan o copian e, incluso, los plagian. Esto es cierto hasta tal punto que –en ejemplos extremos– acaso llegan a transmitir una que otra fantasmagórica «palabra de diccionarios», en efecto palabra inexistente en el uso, pero creada y repetida a fuerza de reproducir al pie de la letra unos errores absurdos hallados en algún modelo. Los lexicógrafos por lo común reenvían –pura y simplemente– a formas indicadas en sus propios inventarios como supuestos sinónimos. A la hora de confeccionar un diccionario de la lengua, en sus definiciones léxicas tampoco escasean equivocaciones que se deben al mero automatismo y que pasan inadvertidas. Lo que es más, tratando de acoplar unas formas léxicas y varios contenidos semánticos, algunos autores dan pruebas de haber aplicado criterios impresionistas. Ante tal situación, al estudioso le resulta ocioso y casi imposible escudriñar, a través del tiempo y el espacio, los finísimos matices de significado que una entrada léxica logró acumular al ser transferida desde un repertorio a otro.¹¹

Otro problema lo presenta la frecuencia de uso de cada una de las palabras que constituyen el campo léxico estudiado aquí. Aunque los recuentos –o sea los datos estadísticos sobre este aspecto particular– no entran en el foco de nuestro interés, es de suponer que el respectivo índice de frecuencias léxicas debe variar considerablemente. Será más alto en palabras tradicionales y/o de uso corriente. Al contrario, es muy bajo al tratarse de algunos términos técnicos y/o científicos, que actualmente o están en desuso o son raramente utilizados, algunos incluso colindan con la categoría de hápax.¹²

¹⁰ Lo refleja bastante bien aquel dicho popular cuya esencia gnómica está fundada en un juego de palabras: *Mejor ser un zurdo derecho, que un diestro siniestro*.

¹¹ Para varios aspectos lingüísticos que en particular se refieren al léxico español, cf. los trabajos de R. Trujillo Carreño, G. Salvador, M. Alvar Ezquerro y B. Pottier.

¹² En cuanto a las frecuencias léxicas del vocabulario español –aparte de las obras ya clásicas de A. Jullian y E. Chang-Rodríguez (1964), M. Davies (2006), R. Almela et al. (2005),

El adjetivo *derecho*,-a, en su primaria dimensión topográfica, es antónimo de *izquierdo*,-a. A ello se agrega la connotación positiva confiriéndole el sentido general de ‘justo, legítimo, fundado, cierto, razonable’. De cierto modo lo corrobora aquella frase de sabor paremiológico citada por Covarrubias (TLCE: p. 869, s.v. “pie”): «Entrar con pie derecho, entrar con ventura». Como sustantivo masculino, *derecho* significa: ‘lado de una tela, papel, tabla, etc., en el cual, por ser el que ha de verse, aparecen la labor y el color con la perfección conveniente’ y también, como arcaísmo, ‘sendero, camino’. El sustantivo femenino *derecha* tiene varios sentidos: por antonomasia equivale a ‘dirección correspondiente al lado derecho’, igual que a ‘mano derecha’; como término cinegético de sabor arcaico se refiere tanto a ‘camino que llevan los perros cuando siguen la caza’ como también a ‘conjunto de perros de caza que se sueltan, según determinadas reglas, para seguir a la presa’ (DLE: s.v).

En las palabras derivadas de *derecho*,-a se repiten las mismas tendencias significativas que existen en la palabra-lemma: el adverbio *derechamente* ‘con prudencia, destreza y justicia’; el sustantivo *derechazo* es ‘en general y en algunos deportes, golpe fuerte dado con el puño o con el pie derechos; en tauromaquia, pase de muleta dado con la mano derecha’.

El sustantivo *derecha*, *derechas*, al referirse a política, y como préstamo semántico del francés, significa: ‘conjunto de los que simpatizan o representan ideas y/o partidos de orientación conservadora’. Sus derivados son: el sustantivo *derechismo* ‘conjunto de principios y doctrinas de la derecha política’; el adjetivo y sustantivo *derechista* ‘perteneciente o relativo a, propio o característico o partidario de la derecha política’; el sustantivo *derechización* ‘acción y efecto de adoptar posturas ideológicas de derechas políticas o que tienden a ellas’; el verbo *derechizar* ‘dar carácter de derechas políticas’ (DLE: s.v.).

Algunas palabras derivadas de *derecho*,-a, además de sentidos propios de índole topográfica, también conllevan ciertos sentidos marcados por connotaciones positivas. Tanto los adjetivos (*derechero*,-a, *derechito*,-a; *derechero*,-a; *derechurero*,-a; *derechuro*,-a) como los sustantivos (*derecera*, *derechera*, *derechez*, *derecheza*, *derechora*, *derechura*, *derechuría*, *derechuelo*) y también los adverbios (*derechamente*, *derechuramentem*, *derechureramente*), en cuanto supuestos sinónimos, son marcados, algunos como arcaísmos y otros como regionalismos. Sin embargo todas esas formas léxicas compar-

A.Sánchez Pérez (2014)– en la actualidad se puede acceder a distintos listados desde la página web <<http://corpus.rae.es/lfrecuencias.html>> correspondiente al *Corpus de Referencia del Español Actual* (CREA). También son interesantes los datos proporcionados por R.Ezquerro (1974) y G.Haensch y C.Omeñaca (2013).

ten unos rasgos de significado que tienen en común varios semas que se resumen en: 'justo, recto, arreglado, rectitud, integridad, prudencia, justicia, justificación' (DRAE, DLE: s.v.).

En algunas locuciones y frases hechas se observa la misma dualidad valorativa: *a derechas* 'hacia el lado derecho', 'bien o como es debido'; *al derecho (del derecho)* 'del modo normal, debido o esperado'; *al derecho y al revés (del derecho y del revés)* 'en todas las circunstancias o situaciones posibles y con intención ponderativa' (DFDEA: p. 380).

El adjetivo *diestro,-a*, con su sentido básico marcado como topográfico, es sinónimo de *derecho,-a* y antónimo de *izquierdo,-a*. Las connotaciones secundarias de *diestro* son esencialmente positivas: 'hábil, experto en un arte u oficio; sagaz, prevenido y avisado para manejar los negocios, sin detenerse por las dificultades; favorable, benigno, venturoso'. El sustantivo femenino *diestra* por antonomasia significa 'mano derecha' y también equivale a 'dirección correspondiente al lado derecho'. El sustantivo *diestro,-a* en efecto significa 'persona que sabe manejar la espada o las armas; torero,-a de a pie y/o matador,-a de toros'.

La palabra *diestro / diestra* aparece en ciertas locuciones de contenido semántico a caballo entre lo topográfico y lo connotado: *a diestro y siniestro (a diestra y siniestra, a diestra y a siniestra)* 'a derecha e izquierda, a todos lados, de forma indiscriminada y en gran cantidad o intensamente'; *ir de diestro a diestro* 'para explicar la igualdad de dos personas en habilidad, destreza o astucia'; *juntar diestra con diestra* 'hacer amistad y confederación' (DLE, DFDEA: p. 395).

En los derivados de *diestro,-a* coexisten unas marcas semánticas dobles, las primarias denotativas junto a las secundarias connotativas: *destreza* y el arcaísmo *destrez* (DRAE) 'habilidad, arte, primor o propiedad con que se hace algo' y también: anticuado 'esgrima'; *desteridad* (DLE), *dexteridad* (CORDE, CREA) anticuado 'destreza, habilidad'; *dextralidad* (DEA, vol. I, p. 1585, s.v.) 'en psicología, tendencia a utilizar preferentemente la mano derecha'; el adverbio *diestramente* 'con destreza'; el verbo anticuado *destrejar* (DLE) 'obrar o proceder diestramente'; la forma anticuada *destrero,-a* (DLE) 'diestro, experto o ejercitado en las armas'.

En el adjetivo *diestro,-a* se combinan sus dos sentidos completivos: 'lado derecho' y/o 'mano derecha'. Lo que los vincula es una indirecta relación etimológica que se interpone entre la voz del latín clásico *dextra* y algunas palabras españolas. En concreto: el adjetivo sustantivado latín tardío *dextrālis* > *destral*, sustantivo castellano que significa 'hacha pequeña que se maneja por lo general con una sola mano', al igual que sus derivados, los sustantivos *destraleja* 'destral pequeño' y *destralero,-a* 'persona que fabrica

y/o vende destrales' (DLE: s.v.). En parámetros similares se funda también el sustantivo *destrier* 'caballo de combate grande y fuerte' (DME: t. II, p. 943), un préstamo del francés antiguo *destrier* que, a su vez, se deriva de *destre* 'mano derecha o diestra' < latín *dextera*.¹³ En otro lugar (DME: t. II, p. 955, s.v. "diestro,-tra") se dice que «*caballos en diestro* son los caballos de armas o de combate que se llevaban del diestro cuando los caballeros iban de camino en los palafrenes». Además, hay que tener en cuenta los asertos de los lexicógrafos César Oudin (NTLLE: en 1607, s.v. "diestro"): «Traer vn caualllo de diestro, *mener vn cheual en main & par la bride*, menare vn caualllo a mano» y Sebastián de Covarrubias (TLCE: en 1611, p. 471, s.v. "diestro"): «Llevar de diestro una bestia, llevarla de las riendas, yendo delante della, porque las lleva en la mano diestra para más seguridad. *Adestrar*, ir delante de otro, enseñándole el camino». Hoy día también se registra una locución adverbial *–de diestro o del diestro–* que significa 'dicho de llevar a un animal: yendo a pie, delante o al lado de él tirando del ronzal' (DLE: s.v.). Por tanto, el sustantivo *diestro* en algunos contextos en efecto es sinónimo de 'ronzal, cabestro o rienda que se ponen a las bestias' (DRAE: s.v.). Esta aplicación se extiende por analogía también al ámbito humano y, desde comienzos del siglo XVII, la palabra derivada *destrón* significa 'lazarillo o mozo de ciego; el que guía al ciego, y le da la mano diestra' (DLE, USO, CORDE: s.v.; TLCE: p. 464, s.v.).

En los diccionarios del español moderno se encuentran algunos neologismos léxicos que acusan la presencia de tres formantes de origen latino (*levo-*, *sinistro-*, *dextro-*), portadores de los sentidos de 'izquierdo' y 'derecho'.¹⁴ Estos formantes aparecen en combinación con otros lexemas o elementos formativos: *ambi-*, *giro*, *rotatorio*, *-(o)rso*, *-órsum*. Algunos de esos neologismos ya fueron creados –o mejor dicho, compuestos– en latín (*ambidexter* > *ambidextro*, *dextrorsum* > *dextrorso*, *sinistrorsum* > *sinistrorso*), siendo a la postre prestados y también adaptados en castellano y/o

¹³ Cf.: «...ainsi nommé parce que l'écuyer, tout en tenant de la main gauche son cheval ou une bête de somme, menait le destrier de la main droite, quand le chevalier ne le montait pas pour le combat» (DELF: s.v. "destrier").

¹⁴ Hoy día *dextro-* es 'elemento prefijal que entra en la formación de palabras con el significado de 'que está a derecha' (VOX: s.v.). En el siglo XIII en castellano se documenta el sustantivo *dextro*, en la forma plural *dextros*, que significa 'espacio de terreno alrededor de una iglesia, dentro del cual se gozaba del derecho de asilo y de algunos otros privilegios' (DME: t. II, p. 950; DLE: s.v.). Este sentido se derivaría del sustantivo latín *dextrum*, en plural *dextrī*, 'cierta medida de longitud' (MLLM: s.v. "dexter"; GMIL: s.v. "dextrī"). Probablemente estaría también relacionado con la palabra *destre* 'medida de longitud, que se usa en Mallorca, equivalente a cuatro metros y 21 centímetros' (DRAE: s.v.).

de nuevo recreados por analogía. En el año 1611 fue registrada la palabra *ambidextro*, que significa «el que igualmente vsa de ambas manos con vna mesma ligereza y destreza» (TLCE: p. 111, s.v.), pero parece que por aquel entonces ya era de poco uso (AUT: vol. I, p. 265). Eso no obstante, el vocablo sigue empleándose hasta hoy día, incluso con variantes y derivados: *ambidiestro*, *ambidestro*, *ambidesteridad*; es más, pues, extendiendo su significado como eufemismo connotado, significa ‘bisexual’ (DEA: vol. I, s.v. “ambidextro,-tra”). El término médico *dextrismo* es neologismo culto que significa ‘empleo preferente de la mano derecha’ (DRAE: s.v.).¹⁵

Cabe precisar que los demás neologismos citados (*sinistrógiro*, *sinistrorso*, *levogiro*, *levorrotatorio* vs. *dextrogiro*, *dextrorso*, *dextrorrotatorio*), prestados de otros idiomas y/o recreados en español, son cultismos pluriformes que aparecen en el siglo XX (CREA: s.v.). Se usan exclusivamente como términos científicos y se refieren a un evidente posicionamiento topográfico indicando en general movimientos, virajes o inclinaciones hacia un lado determinado: de derecha a izquierda o de izquierda a derecha, respectivamente. Esos términos se emplean indistintamente –en efecto, como sinónimos– en varios contextos científicos: en botánica, física, química, medicina, bioquímica, mineralogía, meteorología, etc. A este grupo de neologismos científicos pertenecen algunos términos creados en francés. En la primera mitad del siglo XIX en Francia se inventó *dextrine*,¹⁶ un producto químico que motivaría la creación de otras sustancias y, a la vez, el traslado de correspondientes nombres al español: *dextrina* ‘sustancia sólida, gomosa, soluble, obtenida por la acción de los ácidos, el calor y las diastasas sobre el almidón’; *dextroglucosa* o *dextrosa* ‘glucosa, especialmente la de algunas frutas’; *levoglucosa* ‘glucosa que desvía la luz polarizada hacia la izquierda’; *levulosa* ‘azúcar levógiro’ (VOX: s.v.).

Para crear neologismos cultos se ha aprovechado también la forma *dexio-* (del griego *δεξιός* ‘derecho’), un elemento prefijal que entra en la formación de palabras con el significado de ‘que está a la derecha’ (VOX: s.v.); recientemente entró en uso el término médico *dexiocardia* ‘desviación del corazón hacia la derecha’ (DRAE, USO, VOX: s.v.), a diferencia de *sinistrocardia* ‘desplazamiento del corazón hacia la izquierda’ (VOX: s.v.).

¹⁵ Consta que dentro de una entrada léxica (DEA: vol. I, s.v. “ambidiestro,-tra”) se cita el neologismo *dextrómano,-a*: «Un 75 por 100 de la población es *dextrómana*, y el restante 25 por 100 se reparte entre zurdos y ambidiestros».

¹⁶ «Nous la nommons *dextrine*, pour la désigner par le caractère spécial que lui donne le sens et l'énergie de son pouvoir rotatoire. Dérivé du latin *dextra* ‘droite’ et suffixe *-ine*. Mot choisi par les chimistes français J.-B. Biot [1774-1862] et J.-F. Persoz [1805-1868] pour désigner cette solution qui fait dévier à droite le plan de la lumière polarisée.» (CNRTL – Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales: ORTOLANG – Outils et Ressources pour un Traitement Optimisé de la Langue) [consulta electrónica, s.v.].

Aparte de aquellos neologismos citados más arriba y registrados ya en algunos diccionarios del español, conviene señalar que en Internet y en demás medios de comunicación electrónica a menudo aparecen ciertas formas léxicas inéditas y/o de origen indeterminado.

Se trata de formas léxicas que, según toda probabilidad, fueron calçadas sobre el modelo de otros idiomas. Por lo tanto, los puristas lingüísticos las podrían tachar de extranjerismos o barbarismos. Son palabras como *sinistrofobia* o *zurdofofia* ('miedo irracional y enfermizo a los zurdos y/o a las cosas del lado izquierdo; la emoción persistente, anormal e injustificada de miedo a la izquierda; un miedo injustificado y sentir repulsa a coger cosas que se encuentran en el lado izquierdo, con la mano izquierda e incluso a relacionarse con personas zurdas'), junto a sus derivados *sinistrófobo* y *zurdofóbico*, además de otras formas igual de «contaminadas»¹⁷

En palabras prestadas es casi común la propensión hacia reinterpretaciones connotativas, sobre todo las negativas. Sin embargo, aquella tendencia no parece tan manifiesta en los préstamos que luego se generalizan al ser una vez adoptados de manera definitiva (p.ej. la palabra *izquierdo*).¹⁸ La verdad es que entre los préstamos también existen los que se pueden considerar como neutros, o sea no marcados semánticamente, pues en la lengua receptora siguen conservando su sentido básico sin modificarlo. Así son los términos técnicos náuticos *babord* y *estribor*, dos palabras de origen neerlandés pero que el castellano tomó prestadas a través del francés; la prueba de ello son las grafías foráneas (*babord*, *estribord*) tal y como esos sustantivos se encuentran reproducidos en algunos diccionarios españoles (AUT: vol. I, p. 526; vol. II, p. 654). El sentido propio de 'lado izquierdo / derecho de una embarcación mirando de popa a proa, y, por extensión, de un avión u otra aeronave' (DLE: s.v.), lo transmiten adoptado y adaptado, con lo que se repite, casi al pie de la letra y puesta al día, una definición tradicional registrada ya por los años de 1527 (CORDE: s.v.).

¹⁷ En Facebook o en Twitter, en varios tweets y en chats, entre otras cosas se puede leer: «Movimiento Sinistrófobo Nacional. Luchamos por una España firme, libre de individuos impuros que sigan el camino del zurdismo en todas sus acepciones... En la constitución española de 1978 no pone nada acerca de la *sinistrofobia*, nos ampara la Ley... ¡Abajo el *zurdo*patriarcado!... Ser zurdo está mal, no soy *zurdofóbico* pero...¿Existe *zurdofofia*? ¿Somos los zurdos unos marginados?... ¡No más *zurdofofia*!...»

¹⁸ A este respecto es sintomático el caso de la palabra francesa estandarizada *gauche* 'izquierdo,-a' en cuyos orígenes germánicos ya dominaban ciertos sentidos connotativos (DELF: s.v. "gauchir"). A su vez, el inglés prestó la forma francesa, aceptando sólo el sentido ya connotado y creando además algunos derivados propios (*gauche* > *gaucheness*, *gaucher*, *gauchest*), todos de patente carácter peyorativo: 'awkward, tacky, graceless, tactless, rude, boorish, foolish'. En una dimensión histórica, de ello resulta una aparente connotación intensificada, esto es elevada a la segunda potencia.

Vistas ya las numerosas realizaciones que en la lexicología española reflejan la oposición de *izquierdo* vs. *derecho*, en resumidas cuentas es lícito constatar que este supuesto universal lingüístico se comporta en la lengua española de una manera específica, por no decir descomunal. En primer lugar, lo que salta a la vista es su inusitada dimensión cuantitativa. El vasto campo léxico-semántico, que comprende los vocablos que se refieren a esos dos lados opuestos, incluye hasta una docena de palabras-lemas y éstas, a su vez, son un punto de arranque del que se derivan al menos unas ocho decenas de diferentes formas léxicas constituidas dentro de unas cuantas familias léxicas. En esta extensa parcela del léxico común los sentidos lingüísticos están supeditados a la combinación de factores antropomórficos, topográficos y semánticos que contribuyen a crear efectos denotativos o connotativos que se traducen en definiciones lexicográficas. Por lo tanto, en última consecuencia, no es otra cosa sino un cierto modo para reforzar o actualizar la (des)ambiguación significativa, que en algunos casos es también susceptible de poder ser aprovechada como recurso estilístico.

Referencias bibliográficas:

- Alerić, Danijel (1979). Problem desnoga i lijevoga u jugoslavenskoj toponimiji, *Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* (Zagreb), vol. 4-5, núm. 1, pp. 135-212.
- Almela, Ramón / Cantos, Pascual / Sánchez, Aquilino / Sarmiento, Ramón / Almela, Moisés (2005). *Frecuencias del español. Diccionario y estudios léxicos y morfológicos*, Madrid: Editorial Universitas.
- Alvar Ezquerro, Manuel (1983). *Lexicología y lexicografía*, Madrid: Colegio de España.
- Alvar Ezquerro, Manuel (2002). *De antiguos y nuevos diccionarios del español*, Madrid: Arco Libros.
- Alvar Ezquerro, Manuel (2003). *Enseñanza del léxico y el uso del diccionario*, Madrid: Arco Libros.
- Alvar Ezquerro, Manuel (2004). *Formación de palabras en español*, Madrid: Arco Libros.
- AUT = Real Academia Española (1726-1739). *Diccionario de autoridades*, 3 vols., Madrid: Gredos [edición facsímil, 1969]
- CORDE = Real Academia Española. Banco de datos *Corpus diacrónico del español* [edición electrónica: <<http://www.rae.es>>], consultado el 16/03/2017.

- CORPES XXI = Real Academia Española. Banco de datos *Corpus del Español del Siglo XXI* [edición electrónica: <<http://www.rae.es>>], consultado el 22/12/2017.
- CREA = Real Academia Española. Banco de datos *Corpus de Referencia del Español Actual* [edición electrónica: <<http://www.rae.es>>], consultado el 16/03/2017.
- Davies, Mark (2006). *A Frequency Dictionary of Spanish. Core Vocabulary for Learners*. New York: Routledge.
- DCECH = Corominas, Joan / Pascual José A. (1980-1991). *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, 6 vols., Madrid: Gredos.
- DEA = Seco, Manuel / Andrés, Olimpia / Ramos, Gabino (1999). *Diccionario del español actual*, 2 vols., Madrid: Aguilar.
- DELF = Bloch, Oscar / von Wartburg, Walther (1964). *Dictionnaire étymologique de la langue française*, Paris: Presses Universitaires de France.
- DELL = Ernout, Alfred / Meillet, Antoine (³1951). *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, París: Klincksieck [¹1932]
- DFDEA = Seco, Manuel / Andrés, Olimpia / Ramos, Gabino (2004). *Diccionario fraseológico documentado del español actual*, Madrid: Aguilar.
- DLE = *Diccionario de la lengua española. Edición del Tricentenario* (²³2014). Madrid: Real Academia Española [edición electrónica: <<http://www.rae.es>>]
- DME = Alonso, Martín (1986). *Diccionario medieval español: Desde las Glosas Emilianenses y Silenses (s. X) hasta el siglo XV*, 2 t., Salamanca: Universidad Pontificia de Salamanca.
- DRAE = Real Academia Española (¹⁹1970). *Diccionario de la lengua española*, Madrid: Espasa-Calpe.
- ERHSJ = Skok, Petar (1971-1974). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 4 vols., Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Ezquerro, Raimundo (1974). Los diccionarios de frecuencia en español. *Boletín de la Asociación Europea de Profesores de Español* (Madrid), año VI, núm. 10, pp. 3-27.
- Filipović, Milenko S. (1962). Značenje prideva 'desni' i 'levi' u našim hidronimima, *Geografski pregled* (Sarajevo), vol. VI, pp. 152-154.
- GMIL = Du Cange, et al. *Glossarium mediæ et infimæ latinitatis*, Niort: L.Favre, 1883-1887 [edición electrónica, 2010]
- Haensch, Günther / Omeñaca, Carlos (²2013). *Los diccionarios del español en el siglo XXI*. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca [¹2004]

- HJP = *Hrvatski jezični portal* (2006). Zagreb: Znanje / Srce [edición electrónica: <<http://hjp.srce.hr>>]
- Juilland, Alphonse / Chang-Rodriguez, Eugenio (1964). *Frequency Dictionary of Spanish Words*, The Hague: Mouton.
- Lakoff, George / Johnson, Mark (2003). *Metaphors We Live By*, Chicago: University of Chicago Press.
- LD = Lewis, Charlton T. / Short, Charles (1879). *A Latin Dictionary*, Oxford: Clarendon Press [edición electrónica, 2007]
- MLLM = Niermeyer, J.F. / Kieft, C. van de / Revised by Burgers, J.W.J. (1976). *Mediae Latinitatis Lexicon Minus Online*, Leiden: Brill [edición electrónica, 2002]
- NDHE = Instituto de Investigación Rafael Lapesa de la Real Academia Española. *Nuevo diccionario histórico de la lengua española* [edición electrónica: <<http://web.frl.es/DH>>], consultado el 22/12/2017.
- Němec, Igor (1975). *Opozice dexter / sinister v slovenské toponomastice a etymologii, Slavica* (Praha), vol. 44, pp. 225-232.
- NTLE = Nieto Jiménez, Lidio / Alvar Ezquerro, Manuel (2007). *Nuevo Tesoro Lexicográfico del Español* (s. XIV-1726), 11 vols., Madrid: Arco Libros.
- NTLLE = *Nuevo Tesoro Lexicográfico de la Lengua Española* (siglos XV-XX), Madrid: Espasa-Calpe [edición electrónica, 2001]
- Pottier, Bernard (1995). Historia cultural y lexicología, *Thesaurus: Boletín del Instituto Caro y Cuervo* (Bogotá), tomo 50, núm. 1-3, pp. 505-517.
- Pottier, Bernard (1998). Problemas de documentación lexicográfica, *Estudios de lingüística y filología españolas: homenaje a Germán Colón*, Madrid: Gredos, pp. 401-404.
- Pottier, Bernard (1999). L'étude du lexique, *Bulletin hispanique* (Bordeaux), vol. 101, núm. 2, pp. 613-620.
- Salvador, Gregorio (1984). *Semántica y lexicología del español*, Madrid: Paraninfo.
- Sánchez Pérez, Aquilino (2014). *Gran diccionario de uso del español actual*, Madrid: S.G.E.L. [12001]
- TLCE = Covarrubias, Sebastián de (1674). *Tesoro de la lengua castellana o española*, Barcelona: Horta [edición de Martín de Riquer, 1943]
- Trujillo Carreño, Ramón (1979). *Elementos de semántica lingüística*, Madrid: Cátedra [1976]
- Trujillo Carreño, Ramón (1988). *Introducción a la semántica española*, Madrid: Arco Libros.

USO = Moliner, María (1970). *Diccionario de uso del español*, 2 vols., Madrid: Gredos.

VOX = Gili Gaya, Samuel / Alvar Ezquerra, Manuel (1987). *VOX – Diccionario general ilustrado de la lengua española*, Barcelona: Biblograf.

Pojam lijevog i desnog u španjolskoj leksikologiji

Empirijski utvrđena jezična univerzalija pojmovnog i značenjskog razlikovanja lijevog i desnog u španjolskoj se leksikologiji javlja kao vrlo specifična pojava. Odražava se u postojanju velikog broja odgovarajućih leksičkih jedinica zabilježenih u općim rječnicima španjolskog jezika. Ovi mnogobrojni oblici, različiti po tvorbi kao i po svojem etimologijskome podrijetlu, tvore leksičko-semantičko polje s razgranatom mrežom formalno i značenjski isprepletenih riječi i njihovih izvedenica. Suprotstavljanjem i/ili kombiniranjem denotacije i konotacije, u njihovim se značenjima odražava stanovita antropomorfna, topografska i semantička (ne)određenost koja se katkad koristi i kao stilsko izražajno sredstvo.

Ključne riječi: lijevo, desno, španjolska leksikologija, denotacija, konotacija.

Cenni sulla toponomastica di Sissano d'Istria¹

Barbara Buršić-Giudici i Alberto Giudici

Università Juraj Dobrila, Pola
bbursic@unipu.hr

Universität Zürich, Zurigo
alberto.giudici@uzh.ch

UDK: 811.163.42'282.2'373.21(497.5 Istria)
pregledni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.13>

Con questo contributo si propone un'analisi dal punto di vista storico-linguistico di una parte dei toponimi presenti nel paese di Sissano, in provincia di Pola (Croazia). Nel villaggio, come spesso accade, si ritrovano molti nomi di santi che erano tra i più vicini alla cultura popolare, grazie anche alle chiesette dedicate sparse sul territorio. Attraverso una lista di toponimi si cercherà di render conto delle vicende che hanno interessato questo piccolo villaggio dell'Istria meridionale, offrendo anche delle possibili interpretazioni etimologiche.

Ključne riječi: dialettologia, toponomastica, Sissano, Istria

1. Introduzione

Questo articolo nasce da un progetto promosso dal Comune di Lisignano [croato Ližnjan]² per dotare il paese di Sissano [croato Šišan] di alcune targhe contrassegnanti i toponimi più significativi ed importanti presenti sul territorio. Nel 2015 sono state disseminate lungo il borgo le targhe riportanti questi toponimi abbinate a quelle recanti la denominazione delle vie ufficiali con lo scopo di dare visibilità al patrimonio culturale del paese. Dopo aver svolto questa prima operazione si è reso necessario uno studio che cercasse di dare delle indicazioni di tipo storico-linguistico per la lettura delle targhe. Riprendendo le parole di Šimunović (1976: 48) i toponimi sono dei monumenti linguistici importanti che portano i dati essenziali sulla cultura materiale e spirituale del periodo nel quale sono nati. Se ben interpretati possono avere la forza di un vero e proprio monu-

¹ Desideriamo ringraziare per le loro utili segnalazioni Maria ed Augusto Dobran, Goran Filipi, Lorenzo Filipponio, Antonio Giudici e i due revisori anonimi. Desideriamo inoltre ringraziare Luca Pesini per aver letto una versione preliminare dell'articolo. Ogni errore o imprecisione è, ovviamente, da attribuirsi agli autori.

² I toponimi croati vengono riportati tra parentesi quadre nelle prime occorrenze.

mento epigrafico. A Sissano si trovano prevalentemente nomi di incroci, di piazze e di vie, ossia gli odonimi, i quali affondano le radici nella latinità e nella successiva tradizione veneta che hanno caratterizzato questi territori, senza tralasciare alcune testimonianze della presenza di altre popolazioni e della multiculturalità da sempre caratteristica del paese.

Le prime testimonianze del nome del paese risalgono all'epoca medievale con diverse varianti: *Sisianum* / *Sissanum* (1149), *de vico Sisano* (1183), *villa Sisani* (1303) e si tratterebbe di un tipico toponimo prediale (dal latino *PRAEDIA* 'poderi'), meno frequentemente detto toponimo fondiario, derivato con molta probabilità dal nome dell'ex combattente romano, successivamente colono, *Sisius* con il suffisso latino *-ANUM*, *-ANA*. L'agro dell'odierno paese gli venne concesso quale indennità per coronarne i vent'anni di servizio militare, com'era uso all'epoca dell'espansione dell'Impero Romano. Gli odierni toponimi con il suffisso *-ano*, *-ana* si sono formati, quindi, aggettivando il nome del proprietario del podere sul quale è sorto l'insediamento ed erano molto diffusi all'epoca (per es. i vicini Lisignano da *Licinius*³, Filipana da *Philippus*, ecc.). Si potrebbe affermare che la maggior parte dei toponimi in Istria fece la sua comparsa in epoca romana, e più precisamente nel periodo compreso tra la distribuzione delle terre ai coloni (dalla metà del I sec. a.C. alla metà del I sec. d.C.) e l'epoca altomedievale (ca. VII-X secc.). I toponimi prediali in *-ano*, *-ago* e *-igo*, con una sicura corrispondenza nell'onomastica della *X Regio* augustea per il territorio friulano, si possono consultare in Pellegrini (1958). Nella storia della scienza toponomastica è stato lo studio magistrale di Giovanni Flechia 1871 a portare alla luce l'importanza di questa tipologia di formazioni di nomi, mentre si deve aspettare il 1943 per l'introduzione nella linguistica dell'espressione toponimo prediale, grazie a un saggio di Carlo Battisti. Sarà infine Giovan Battista Pellegrini, uno dei massimi esperti di toponomastica italiana, a recepire e diffondere questo termine dagli anni Quaranta del secolo scorso in poi.⁴

Gli odonimi (dal greco *hodòs* 'via, strada' e *ònoma* 'nome') rispondono alla naturale esigenza umana di identificare e di mettersi in collegamento con il proprio territorio. Solitamente nei centri urbani più estesi essi sono il risultato di sovrapposizioni, dell'avvicinarsi di dominazioni, ma pur sempre il frutto d'influenze di tipo storico o storico-ideologico. A Sissano la scacchiera odonomastica è assai meno complessa.

³ Cfr. Lisignano in provincia di Treviso (Pellegrini 1975: 191) e Lisignago (provincia di Treviso) con suffisso *-ACU* riportato dall'Olivieri (1961: 20).

⁴ Per la storia di questo concetto nella toponomastica si rimanda a Pellegrini (1990) e Marcato (2009b).

In paese era importante ingraziarsi i santi per un buon raccolto, per tener lontana la peste e per tutto quello che non dipendeva direttamente dall'influenza dell'uomo, quello che non poteva controllare ed era dunque nelle mani della Provvidenza divina. Da qui l'esigenza di un numero elevato di agiotoponimi presenti sul territorio e, a parte questi presenti in gran numero, agli abitanti non restava che denominare un luogo per quello che lo contraddistingueva, sia esso un lago, una macina, l'angustia di una calle del centro, ecc.

Di tanto in tanto, nonostante la sua anima latina, il paese ha lasciato spazio in un certo senso a un soffio di multiculturalità. Ci si imbatte infatti, anche se molto raramente, in toponimi di origine slava, o addirittura greco-bizantina, reminiscenze di sostrati più antichi o di convivenza parallela, ma questo è un discorso da estendere piuttosto ai silvonimi e ai nomi dei prati e che ha lasciato poche testimonianze nel tracciato onomastico del paese vero e proprio.

La microtoponomastica (o microtoponimìa) è l'insieme dei nomi propri minori, relativi a campi, boschi, contrade, ecc. Molto spesso la microtoponomastica è di difficoltosa interpretazione etimologica per la scarsità della documentazione scritta e per l'essere strettamente collegata all'antroponimia, al nome, al cognome, al soprannome di un proprietario o di chi ha utilizzato il luogo; non di rado una tale microtoponomastica ha la funzione di catasto.

Questa è la definizione di microtoponomastica⁵ che si legge nel recente manuale di Marcato (2009: 114), la quale mette in guardia gli studiosi (e i futuri studiosi), come era già stato fatto ampiamente anche nel secolo scorso, rimarcando le difficoltà che si possono incontrare nel tentativo di offrire delle interpretazioni toponomastiche. Ultimamente si è espresso anche Marrapodi (2006: 135-156) sull'argomento, evidenziando come nelle sue ricerche sui sistemi toponimici in diacronia e sul loro apporto all'etimologia, soltanto tre fonti archivistiche su 529 siano state utili per individuare l'etimo dei toponimi.

Per quanto concerne la grafia si usa quella italiana con qualche piccola aggiunta per rendere al meglio la pronuncia del dialetto sissanese:

- <j> indica l'approssimante palatale sonora j
- <s> corrisponde alla fricativa alveolare sorda s, come l'italiano sapere

⁵ Per la discussione sull'uso del termine *microtoponomastica* ed il suo valore semantico si veda Jurić 2007 e Skračić (2011: 101-102);

- <z> indica invece la fricativa alveolare sonora z, come l'italiano *rosa*
- <ś> corrisponde alla fricativa postalveolare sorda ʃ, come nell'italiano *scemo*
- <ž> indica la fricativa postalveolare sonora ʒ, presente per es. nel francese *garage*⁶.

2. I toponimi di Sissano

Cal dele mižerère

Uno dei due vicoli adiacenti *Le cale*, la seconda partendo dal *Limuso*.

Dal lat. MISERĒRE, abbi misericordia, da MISERĒRI 'avere pietà, compassione', e questo da MĪSER 'misero'. Termine della liturgia, si tratta dell'inizio del Salmo 50 che dà il nome all'inno *miserere mei, Deus*, 'abbi pietà di me, Dio' e che invoca il perdono di Dio.

Le càle

Si tratta di un vicolo che dalla piazza del paese porta verso sud alla strada che conduce a Lisignano. Sono così dette anche una serie di stradicciole limitrofe.

Dal lat. CALLE(M) 'strada, sentiero' (cfr. REW e Salvioni-Faré 1520). A Sissano, come nella vicina Venezia, questo nome sta a designare una viuzza stretta e in paese le *cale* si riferiscono soprattutto a quella strettoia che collega il *Limuso* con il *Šan Pjero*. C'è da notare, inoltre, che a Venezia l'esito dal latino è *cae*, il che è una spia che registra la distinzione tra -ll- e -l- quando è avvenuta la perdita delle vocali finali. Difatti in veneziano si ha anche *vae* 'valle', ma *canal* 'canale', mentre il sissanese si può affiancare alle parlate venete settentrionali che sono eliminatrici (*val, miel*, ecc.), cfr. Zamboni (1974: 26).

Càže de' làco

Odonimo nato in riferimento a quel gruppo di case sparse sorte nei pressi del *laco Pošes* (probabilmente dal lat. POSSESSIO da POSSĪDERE, cfr. REW 6683), fonte significativa e indispensabile d'acqua, soprattutto per il bestiame, che qui si portava a benedire il giorno di S. Antonio. L'acqua potabile veniva invece recuperata presso altri laghi del circondario (*laco*

⁶ I grafemi /ś/ e /ž/ sono un'eredità di Ugo Pellis, anche l'instancabile raccoglitore dell'*Atlante Linguistico Italiano* li usava per indicare la s e la z palatali nei vari dialetti italiani.

Moin e *laco Bon*) fino all'inaugurazione del pozzo (siss. *Bosè*) avvenuta nel 1911. Sissano, sulla carta dell'ing. Zuan Antonio Dell'Oca del 1563, vantava dieci laghi. Sulle mappe del catasto franceschino il rione è registrato con il nome di S. Giacomo. Per quanto riguarda l'etimo di *laco* 'lago, pozza' si propende per il greco-latino *LACCU*, piuttosto che per il latino *LACU(M)* in quanto l'esito dialettale presenta una consonante velare sorda intervocalica, probabilmente frutto della degeminazione e che non ha subito poi la sonorizzazione. Un relitto del genere si spiegherebbe con la lunga presenza bizantina lungo la costa adriatica e in territorio istriano (cfr. Crevatin 1981: 202; Zamboni 1989: 243; Crevatin 2015: 162).

Le còrte

Ampia zona spaziosa e aperta contigua ai fabbricati agricoli un tempo in possesso della famiglia Frezza, casata ricca e potente e che in passato ha presieduto al consiglio d'amministrazione del paese (*Dadodici*), spesso citato nelle fonti d'archivio. Ancora oggi il cortile del palazzo dei Frezza è chiamato *la corte dei Dadodici*.

Dal lat. *COHORTE(M)*, in cui si trova la stessa origine di orto, con il significato primitivo di luogo cinto (cfr. REW e Salvioni-Faré 2032). Etimo molto frequente in toponomastica, cfr. Pellegrini (1990: 217). In questo toponimo si scorge anche una classe flessiva particolare del dominio istrioto dato il passaggio di *-e* atona finale ad *-o*: *la corto* ~ *le corte* 'la corte ~ le corti', *la buto* ~ *le bute* 'la botte ~ le botti' (cfr. Tekavčić 1979: 34-5).

Giardin

Questo luogo rialzato, adiacente la chiesa, ospitava un tempo il parco della scuola, con cui comunicava tramite un piccolo ponte costruito sulla parte posteriore dell'edificio scolastico. Dal franco **gard* (cfr. ted. *Garten*), forse originariamente aggettivo di **hortum gardinum* 'giardino chiuso' (cfr. DELI: 493).

La landròna

Calle, oggi non più esistente, che andava dal piazzale antistante alla chiesa verso la scuola.

L'etimo più plausibile sarebbe il latino *ANDRON*, *-óna* (cfr. REW e Salvioni-Faré 450), a sua volta dal gr. *ἀνδρῶν* che indicava il grande salone delle case signorili. Per uno slittamento semantico è passato ad indicare in latino il corridoio che conduceva agli alloggi degli ospiti). In sissanese si

nota la concrezione dell'articolo, come spesso accade per etimi che risultavano opachi alla popolazione (cfr. Pellegrini 1990: 20-21 e Marcato 2009a: 120). In paese questo toponimo ricorre spesso e indica diverse viuzze del centro.

Limùso

Piazzetta retrostante la Piazza, dinanzi al palazzo dei Garuli.

Probabilmente da un derivato del lat. LIMU(M) 'fango', indicante originariamente un luogo fangoso (cfr. REW e Salvioni-Faré 5058).

Pàstarni

I campi di fronte agli edifici dell'asilo e della scuola, con la variante *Pàsterni*, mentre in Monti (1911: 68) viene menzionata la contrada dei *Pa-steni*. In Rosamani (1990: 746) si trovano molte attestazioni nei dialetti vicini, per es. *pàsten* 'campo a viti' a Muggia, *pàsteno* 'aiuola a terrazze, campo vitato su terreno collinoso, sostenuto da muri o da rampe erbose' a Capodistria e Pirano, *pastenar* 'piantar viti' a Capodistria e Montona. L'etimo sarebbe da individuare nel latino PASTĪNU(M) con l'inserimento della vibrante anetimologica anche se non v'è traccia in alcuna varietà italo-romanza (cfr. REW e Salvioni-Faré 6277). Pochi sono gli esempi che si possono addurre in area istriota di una *r* epentetica, per es. nel rovignese *arbanduná*, *arbandón*, *arténto*, *parpagá*, *sfránsaga*, *sfundráse* (cfr. Ive 1900 § 72, pp. 31-32)⁷. A proposito si veda anche il DEI (2798) *pàstino* 'il divellere la terra' e Olivieri (1961: 135) che riporta un toponimo *Pàstene* presente in Veneto.

Pjàsa

Anche a Sissano la piazza era, ed è tuttora, uno spazio pubblico dove convergevano le strade del paese. Fin dal mondo antico era il fulcro dell'attività politica e commerciale. Per i sissanesi ancora oggi rappresenta un luogo di ritrovo come i *śenti* 'panche in muratura che cingono un edificio al centro della piazza' possono testimoniare.

Dal lat. PLATEA(M) (cfr. REW e Salvioni-Faré 6583) con palatalizzazione del nesso PL- (cfr. Buršić-Giudici 2009: 64).

⁷ Gli esempi del sissanese riportati a p. 165 sono pochi e inesatti: *barkanája* deriva da VULCANALIA con immissione di BACCHANALIA (cfr. Crevatin 1981-1982: 425) quindi si tratterebbe al massimo di una metatesi, mentre gli avverbi in *-mentro* sarebbero dovuti a *-MENTE* più *-TER*, molto frequenti anche nel veneziano antico. C'è da dire che l'epentesi in sissanese non è sconosciuta ma avviene piuttosto con l'inserimento di altre consonanti coronali, soprattutto *n* e *l*.

Plècoti

Contrada di Sissano. I primi abitanti arrivarono probabilmente dal Barbanese dove tutt'oggi troviamo un rione che si chiama Plehuti, sito tra le frazioni di Rebići e Hrboki. Se così fosse si tratterebbe di un prestito adattato in parte al sistema fonologico sissanese con il mantenimento del nesso *PL-* mentre la fricativa glottidale /h/ sarebbe stata associata alla più vicina consonante velare sorda.

Ša' Ròco

È un incrocio che prende il nome dalla chiesetta di San Rocco presente in loco, sorta lungo uno degli assi principali del paese.

San Rocco, pellegrino e taumaturgo di Montpellier, vissuto nel XIV secolo, è considerato il protettore dal terribile flagello della peste. In seguito al dilagare dell'epidemia di peste, avvenuto tra il XIV e il XVII sec. in tutta Europa, le cappelle dedicate a questo santo si sono moltiplicate.

Šan Francésco

Incrocio che si trova all'entrata in paese arrivando da Pola (nei pressi dell'odierna scuola). La contrada viene nominata anche in Monti (1911: 67).

Diacono e fondatore dell'ordine che da lui prese il nome, è venerato come santo della Chiesa cattolica. Oltre all'opera spirituale, Francesco è riconosciuto come uno degli iniziatori della tradizione letteraria italiana. Un tempo in questo luogo vi era una cappella dedicata a questo santo.

Šan Matìo

Rione di Sissano situato sulla strada che porta a Lisignano (un centinaio di metri dopo l'incrocio della via che da Pola porta al paese). Anche questa contrada viene menzionata in Monti (1911: 67).

Dal ven. *San Mattio* (it. *San Matteo*), apostolo ed evangelista, autore di uno dei Vangeli; viene raffigurato in compagnia di un angelo che lo ispira e lo guida alla redazione del suo sacro testo e accanto a una spada, a simboleggiare il suo martirio. L'origine del toponimo risale alla cappella dedicata a San Matteo che sorgeva in loco, ora distrutta.

Šan Pjèro

Rione situato subito all'uscita della strada che dalla piazza porta ad Altura [croato Valtura], anche questa contrada trova posto nel libro di Monti

(1911:67). Vi si trova una piccola cappella nella quale sono conservate immagini di santi.

San Pietro fu il capo dei dodici apostoli di Gesù Cristo e il primo a battezzare un pagano. Considerato primo papa della Chiesa Cattolica e dunque simbolo della Cristianità. Custode severo delle chiavi del Paradiso – rappresentate in coppia e raffigurate a X – simboleggia la dualità della vita.

Dal nome del santo, in latino *PETRUS*, con regolare dileguo della consonante sorda nel gruppo consonantico *-TR-*.

Taròso

Rione del centro, retrostante la chiesa parrocchiale, dove una volta si trovava il vecchio cimitero.

Nell'area istriana si può trovare un corrispondente nel rovignese *taruòso* 'terreno di scarso valore' (Pellizzer 1992, 2: 1040). Secondo i Pellizzer l'etimologia sarebbe da ricondurre a *tarozzo*, ossia a resti di cordami, a sfilacci, da collegare allo sp. *trozo* 'pezzo'. Sarebbe molto più economico, sia in termini di sviluppi fonetici in diacronia che per questioni semantiche, ricorrere a *TĚRRĀ(M)* + *-OSUS* (suffisso che indica la presenza o l'abbondanza di una qualità, cfr. Rohlf's 1966-1969: § 1125), con degeminazione consonantica e il passaggio di *e* protonico ad *a*.⁸

Tòrcio

Appezamento di terra in paese che si trova a sud-ovest, sulla strada che dall'incrocio per Pola porta a Lisignano, prima del sentiero (sissanese *limido*) che conduce a *Montižel picio*. Si presume che questa zona un tempo avesse ospitato un frantoio.

Dal latino *TÖRCŪLU(M)* con sincope della vocale postonica e palatalizzazione del nesso secondario *-CL-*, cfr. REW e Salvioni-Faré 8792.

Trèbole

Sulle mappe catastali della Provincia d'Istria del marzo 1886 – Comune amministrativo Pola, Comune censuario Sissano – conservati presso gli uffici catastali polesi le *Trebole* si trovano a nord di Sissano, tra la *Cuchera* e *Val Marcò*. La mappa catastale franceschina le inserisce sempre in zona,

⁸ Si cfr. anche Cergna 2015 s.v. *tare mòto* 'terremoto', Buršić-Giudici e Orbanich 2009 s.v. *piädina*: *tarina* e *terina* e gli esempi riportati da Deanović 1952: 15.

accanto alla via che porta ad Altura, ma dalla parte opposta della strada. Oggi i sissanesi chiamano *Trebole* o *Monto dele Trebole* (il monte non esiste più dal 2007 in quanto spianato dal Comune) la zona dell'abitato adiacente alle *Caže de' Iaco*.

Il toponimo viene citato in De Franceschi (1941: 179) che riporta una testimonianza del 1801 ed è poi ripreso da Radossi (1990: 98), e Rosamani (1990: 1174). Radossi ipotizza che il nome derivi da un antroponimo *Trebiu*. Un'altra ipotesi, molto suggestiva e che trova dei riscontri anche in altri toponimi veneti, è stata proposta da Pellegrini (1987: 72) e farebbe risalire vari toponimi italiani *Treb(b)o* al latino *TRIVIUM*. Dal punto di vista dell'evoluzione fonetica potrebbe essere plausibile dato che anche dal latino *CAVEA* attraverso **CAVIA* > **CAIVA* > **CAIBA* si trovano esempi dialettali veneti e istriani di *gheba* 'gabbia'.⁹

Valveràna

Campo a est del paese tra la strada che porta a *Monte Madonna*, il *Limido dele Valprovanse* e il *Limido dele Valcatine*.

Mappa catastale – *Valverana*. Citata in De Franceschi (1941: 183) anche nelle varianti *Val Vedianà*, presso Sissano (1458) e *Val Vedrana*: *Val V. in contrata Sissani* (1471). Ripresa anche da Radossi (1990: 115) e Rosamani (1990: 1200), *Val Vedianà* (siss.) quest'ultimo rimanda anche ad un manoscritto di Antonio Ive dove viene citata una contrada *Vaiana* (*Vallianum*) risalente al 1387.

Il nome di questa valle sarebbe uno dei tanti casi già citati in precedenza di toponimi prediali. Deriverebbe, infatti, dal nome del proprietario terriero *Verrius* (gentilizio romano italico), cfr. *Varana* in Pellegrini (1975: 191).

3. Conclusioni

Con questa lista di toponimi, che non ha assolutamente la presunzione di essere esaustiva, si è cercato di dare qualche cenno sulla storia e sui fenomeni linguistici di Sissano. Come si è potuto desumere da questi pochi esempi, i toponimi rispecchiano abbastanza fedelmente i fenomeni linguistici del sissanese anche se pongono delle questioni che sono ancora aperte: per es. il caso di *Iaco* senza sonorizzazione della consonante intervocalica che dovrebbe risalire al greco bizantino *LACCU*, oppure le *Trebole* che andrebbero ad aggiungersi agli esempi dei continuatori di *TRIVIUM*

⁹ Per una lista di toponimi che sono stati fatti risalire a questo etimo si veda Pellegrini (1990: 234).

sparsi nell'Italo-Romània. Uno studio completo del repertorio toponomastico di Sissano sarebbe auspicabile poiché potrebbe portare a delle scoperte rilevanti per la dialettologia istriana e dare un contributo per fissare dei significati linguistici che con la deculturazione progressiva del nostro sistema toponomastico potrebbero perdersi definitivamente.

Riferimenti bibliografici

- DEI = Battisti, C. e Alessio, G. (1975), *Dizionario etimologico italiano*. Firenze: Barbera.
- REW = Meyer-Lübke, W. (1972), *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter.
- Buršić-Giudici, B. (2009), *La vita rustica di Sissano rispecchiata nel suo dialetto*. Fiume/Zagabria: EDIT/Grafički Zavod.
- Buršić-Giudici, B. e Orbanich, G. (2009), *Dizionario del dialetto di Pola*. Collana degli Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno 31, Fiume: Unione Italiana.
- Crevatin, F. (1981), *Supplementi istriani al REW: I*, in *Etimologia e lessico dialettale*. Atti del XII Convegno per gli studi dialettali italiani (Macerata 10-13 aprile 1979). Pisa: Pacini, pp. 197-208.
- Crevatin, F. (1981-1982), *Supplementi istriani al REW: II*, in «Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria» 29/30, pp. 423-427.
- Crevatin, F. (2015), *Lessicografia istriana ed etimologia: un bilancio*, in «Rivista Italiana di Dialettologia» 39, pp. 157-167.
- Deanović, M. (1954), *Avviamento allo studio del dialetto di Rovigno d'Istria*, Zagreb: Školska knjiga.
- De Franceschi, C. (1941), *La toponomastica dell'antico agro polese* (TAAP, TAAP II), AMSI, Trieste.
- Faré, P. A. e Salvioni, C. (1972), *Postille italiane al «Romanisches Etymologisches Wörterbuch» di W. Meyer-Lübke comprendenti le «Postille italiane e ladine» di Carlo Salvioni*. Milano: Istituto Lombardo di Scienze e Lettere.
- Ive, A. (ca.1880), *Nomi locali rovignesi confrontati con analoghi d'altri luoghi dell'Istria e dell'Italia*, manoscritto.
- Jurić, A. (2007). Što je "mikro" u mikrotoponimiji zadarskih otoka? *Zbornik radaova sa znastvenog skupa Zadarski filološki dani 1*. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Mappe del Catasto Franceschino (1886), Archivio di Stato di Trieste.

- Marcato, C. (2009a), *Nomi di persona, nomi di luoghi (Introduzione all'onomastica italiana)*. Bologna: Il Mulino.
- Marcato, C. (2009b), *La toponomastica prediale. Articolazione di un concetto*, in Poccetti P. (a c. di), *L'onomastica dell'Italia antica. Aspetti linguistici, storici, culturali, tipologici e classificatori*, pp. 619-25, Rome: Ecole Française de Rome.
- Marrapodi, G. (2006), *Teoria e prassi dei sistemi onimici popolari: la comunità orbasca (Appennino ligure centrale) e i suoi nomi propri*. Roma: Società Editrice Romana.
- Monti, V. (1911), *Cenni storici di Sissano*. Parenzo: Gaetano Coana.
- Olivieri, D. (1961), *Toponomastica veneta*. Venezia: Istituto per la collaborazione culturale.
- Pellegrini, G. B. (1958), *Osservazioni sulla toponomastica prediale friulana*, «Studi Goriziani» 23, pp. 93-113.
- Pellegrini, G. B. (1975), *Saggi di linguistica italiana: storia, struttura, società*. Torino: Boringhieri.
- Pellegrini, G. B. (1987), *Ricerche di toponomastica veneta*. Padova: Clesp.
- Pellegrini, G. B. (1990), *Toponomastica italiana: 10 000 nomi di città, paesi, frazioni, regioni, contrade, fiumi, monti spiegati nella loro origine e storia*. Milano: Hoepli.
- Pellizzer, A. e G. (1992), *Vocabolario del dialetto di Rovigno d'Istria*. Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno 10, 2 voll. Trieste: La Mongolfiera.
- Radossi, G. (1989-1990), *La toponomastica comparata di Dignano, Fasana, Gallezano, Valle e Sissano in Istria*, «Atti del Centro di Ricerche Storiche di Rovigno» 20, pp. 85-131.
- Rohlf, G. (1966-1969), *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti*, 3 voll., Torino: Einaudi.
- Rosamani, E. (1990), *Vocabolario Giuliano*. Trieste: Lint [la prima edizione è stata pubblicata dalla Casa Editrice Cappelli di Bologna nel 1958].
- Skračić, V. (2011), *Toponomastička početnica*. Zadar: Centar za jadranska toponimistička istraživanja, Sveučilište u Zadru.
- Šimunović, P. (1976), *Iz toponimije istarskog razvoda*, «Istra» 3-4.
- Tekavčić, P. (1979), *Il posto dell'istoromanzo nella Romània Circumadriatica*, «Studia Romanica et Anglicae Zagabriensia» 24 (1-2), pp. 21-46.
- Zamboni, A. (1974), *Veneto. Profilo dei Dialetti Italiani 5*. Pisa: Pacini.
- Zamboni, A. (1989), *Divergences and convergences among neo-Latin systems in North-Eastern Italy*, «Folia Linguistica» 8, 1-2, pp. 233-267.

Bilješke o toponimiji mjesta Šišan

Ovim smo doprinosom željeli povijesno-lingvistički analizirati dio toponima naselja Šišan kraj Pule. Namjera nam je bila opisati toponime (ponuditi etimologijsko objašnjenje) i donekle objasniti promjene koje su zanimljive za ovo malo mjesto smješteno u južnoj Istri. U tom se mjestu još i danas stanovnici služe istriotskim govorom. Taj je govor autohtoni romanski govor Istre, u fazi izumiranja.

Ključne riječi: dijalektologija, toponomastika, istriotski, Šišan, Istra.

Modalități gramaticale și lexicale de exprimare a spațiului în română și croată

Clara Căpățînă

Universitatea din București
clara.capatina@lils.unibuc.ro

UDK: 811.135.1'36:811.163.42
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.14>

Lucrarea analizează principalele modalități gramaticale și lexicale pe care româna și croata le utilizează pentru exprimarea spațiului, prezentând asemănările, dar și trăsăturile specifice fiecărei limbi. În ambele limbi, spațiul se exprimă cel mai frecvent la nivel gramatical prin adverbe și grupuri prepoziționale, dar și, într-un mod mai redus, prin prefixe sau unități frazeologice la nivel lexical. Una dintre principalele diferențe între cele două limbi se poate observa în cazul exprimării spațiului printr-un grup prepozițional, dat fiind că limba croată este o limbă slavă și prin urmare are un sistem cazual mai bogat. În ceea ce privește nivelul lexical, ambele limbi pot forma cuvinte care desemnează locul cu ajutorul unor sufixe, croatei fiindu-i în schimb specifică și derivarea verbelor cu prefixe cu sens spațial. Sunt analizate, de asemenea, și posibilitățile de redare a spațiului prin unități frazeologice în română și în croată.

Cuvinte cheie: spațiu, prepoziții, cazuri, formarea cuvintelor, limba română, limba croată

Spre deosebire de categoria timpului, modului, persoanei, numărului, genului sau aspectului verbal, categoria spațiului nu s-a gramaticalizat. Aceasta nu deoarece categoria spațiului nu ar fi importantă în limbă, ci datorită faptului că spațiul este exprimat în mod direct prin alte categorii morfologice, în special prin categoria cazului și a persoanei, categorii care includ și presupun relații spațiale (Pranjković, 2009: 11).

Prin categoria cazului se exprimă relațiile (în mod frecvent spațiale) dintre obiecte, astfel că obiectului localizării i se stabilește locul cu ajutorul localizatorului, locul acestuia din urmă fiind în general cunoscut.

O situație asemănătoare este și cea a categoriei persoanei prin care se desemnează participanții la actul de vorbire, aceștia aflându-se întotdeauna în situații într-un spațiu (Pranjković, 2009: 11).

În croată și în română, spațiul se poate exprima la nivel morfosintactic (prin unele forme cazuale, grupuri prepoziționale) sau sintactic (în propoziții și fraze), dar și la nivel lexical, prin formarea de cuvinte cu prefixe, sufixe și prin procedee mixte, ca și prin unități frazeologice. În lucrarea

noastră prezentăm asemănările, dar și trăsăturile specifice fiecărei limbi observate în urma analizei modalităților utilizate pentru exprimarea spațiului în cele două limbi, analizând mai detaliat exprimarea relațiilor spațiale la nivel gramatical (grupuri prepoziționale și forme cazuale) și la nivel lexical (formarea cuvintelor și unitățile frazeologice).

1. Grup prepozițional

Una dintre principalele diferențe între cele două limbi se poate observa în cazul exprimării spațiului printr-un grup prepozițional, dat fiind că limba croată este o limbă slavă și prin urmare are un sistem cazual mai bogat (7 cazuri). În timp ce în structura grupurilor prepoziționale din română intră o prepoziție și un substantiv, pronume sau numeral în acuzativ sau genitiv, în croată întâlnim 5 cazuri (genitiv, dativ, acuzativ, instrumental, locativ).

În română, grupurile prepoziționale includ substantive la acuzativ și genitiv, impuse de prepoziții dintre care unele sunt specializate în exprimarea unor aspecte semantice ale localizării: proximitatea (*lângă, aproape de*), spațiul interior (*în*), suprafața de contact (*pe*), planul inferior (*sub*); planul superior (*deasupra*), planul inferior (*dedesubtul*) sau ale direcției: direcția de deplasare spre un punct de reper (*către, spre, la*), direcția de deplasare de la un punct de reper (*dinspre, de la*) (GALR II 2008: 515).

În limba croată, în structura grupurilor prepoziționale sunt cuprinse substantive care pot fi la cazurile genitiv, dativ, acuzativ, locativ sau instrumental. În funcție de opoziția dinamic / static, aceste cazuri se pot împărți în: cazuri dinamice (dativ, acuzativ), cazuri statice (locativ, instrumental) și un caz neutru (genitivul) (Pranjković 2009: 12). Opoziția dintre aspectul static și dinamic al relațiilor spațiale este foarte accentuată, astfel că prepozițiile *u* 'în, la' și *na* 'în, la, pe' impun locativul atunci când predicatul este un verb de stare (*Sada smo u školi. Acum suntem la școală.*) și acuzativul atunci când predicatul este un verb de mișcare (*Idemo u školu. Mergem la școală.*).

Fără a intra într-o analiză detaliată a caracteristicilor semantice ale prepozițiilor, vom menționa aici, legat de prepozițiile *în, la, pe / u, na*, situația în care în română avem un substantiv (*piață*) în acuzativ, care poate fi impus de trei prepoziții (*în, la, pe*), în timp ce în croată avem trei substantive (*trg, tržnica, tržište*) la acuzativ sau locativ impus de o singură prepoziție (*na*):

Statuia se află în piaţa centrală a oraşului.	Spomenik se nalazi na glavnom trgu grada.
În fiecare sâmbătă mă duc la piaţă .	Svake subote idem na tržnicu .
Primele exemplare ar trebui să apară pe piaţă în 2019.	Prvi primjerci trebali bi se pojaviti na tržistu 2019. godine.

Situaţia se explică, desigur, prin polisemia cuvintelor şi prin relativa specializare a prepoziţiilor pentru un anumit sens.

2. Forme cazuale

În limba română exprimarea locului prin forme cazuale este rară, întâlnindu-se în construcţii arhaice şi populare. Substantivele pot fi în dativ (*dativul locativ*): *a rămâne locului*, *a sta locului*, *a se duce dracului*, *a se aşterne drumului*) sau în acuzativ: *a bate drumuri*, *a veni kilometri*, *a pleca cale lungă*. Unele construcţii cu dativ locativ au devenit locuţiuni verbale (*a sta locului*, *a se duce naibii*) sau (cvasi)locuţiuni adjectivale, precum *ţintuit locului*, *pironit locului*. (GALR II, 519).

În croată, exprimarea spaţiului prin forme cazuale este mult mai frecventă. Acestea sunt:

- dativul direcţiei, care exprimă cel mai bine sensul de bază al dativului, şi anume relaţia dintre două obiecte care presupune apropierea unuia de celălalt, astfel încât un obiect îi serveşte ca punct de orientare celuilalt (Silić, Pranjković 2006: 219): *Prišao je šumi*. (*S-a apropiat de pădure*.) *Idem sestri*. (*Mă duc la sora mea*.)

- acuzativul: *Prešli su most*. (*Au trecut podul*.)

- instrumentalul spaţial, care este foarte frecvent şi care arată locul prin care are loc mişcarea sau o altă acţiune asemănătoare: *Šećem parkom*. (*Mă plimb prin parc*.)

Pentru cele trei cazuri există însă şi unele restricţii, aşa cum menţionează I. Pranjković (2009: 13). Dativul presupune de obicei un verb cu prefixul *pri-* (*prići* 'a se apropia', *približavati se* 'a se apropia', *pritrčati* 'a se apropia în fugă'). Acuzativul presupune un verb de mişcare cu prefixul *pre-* (*prelaziti* 'a trece, a traversa', *preplivati* 'a trece înot', *preskočiti* 'a trece peste, a sări peste', *pretrčati* 'a traversa un spaţiu alergând') sau cu prefixul *pro-* (*proći znak za skretanje* 'a trece de semnul de virare', *proći tunel* 'a trece de tunel').

Dativul şi acuzativul au în comun faptul că spaţiul este conceptualizat ca un complement, ca un fel de obiect al acţiunii verbului de mişcare. În construcţiile cu acuzativul avem un complement direct, iar în cele cu dativul, un complement indirect.

În cazul instrumentalului care desemnează locul prin care se desfășoară o acțiune sau o mișcare se presupune, de asemenea, prezența unui verb de mișcare. Componenta la cazul instrumental fără prepoziție (*parkom*) se conceptualizează ca un mijloc prin care se efectuează mișcarea, ceea ce este legat de semnificația principală a instrumentalului (Pranjkođić 2009: 13).

3. Formarea cuvintelor

În ceea ce privește nivelul lexical, ambele limbi pot forma cuvinte care desemnează locul cu ajutorul unor sufixe (*-iș*, *-iște*, *-et*, *-(ăr/or)ie* în română, *-ište*, *-lište*, *-ik*, *-nica*, *-onica* în croată), croatei fiindu-i în schimb specifică derivarea parasintetică și derivarea verbelor cu prefixe cu sens spațial (*od-*, *do-*, *pre-*, *pri-* etc.).

3.1. Derivate cu sufixe

În română, substantivele cu sens colectiv, care denumesc un ansamblu, o mulțime, pot fi formate cu sufixele de origine slavă *-iște* și *-iș* sau cu sufixul latinesc *-et* (Groza, 2004: 108). Avem, așadar, cuvinte împrumutate din slavă (*miriște*, *pajiște*, *săliște* / *siliște*), precum și derivate cu sufixul *-iște* (*porumbiște*¹, *cânepiște*, *jariște*) sau cu sufixul *-iș* (*grohotiș*, *luminiș*, *stufăriș*, *zmeuriș*, *mărăciniș*). Cuvintele derivate cu sufixul *-et* (*brădet*, *frășinet*, *făget*) desemnează un ansamblu al arborilor care cresc pe o suprafață de teren.

În croată întâlnim sufixele *-ište*, *-lište* și *-ik*. Cu ajutorul acestor sufixe se formează substantive care desemnează:

- locul actual sau de odinioară al unor lucruri sau acțiuni, derivate de la substantive sau verbe: *kupusište* (< *kupus* 'varză') 'loc plantat cu varză', *saj-mište* (< *sajam* 'târg') 'locul unde este organizat un târg (de cereale, animale etc.)', *selište* (< *selo* 'sat') 'săliște / siliște', *kukuruzište* (< *kukuruz* 'porumb') 'porumbiște', *noćište* (< *noćiti* 'a înnopta') 'loc de înnoptat'. În cazul substantivului *kukuruzište*, este interesant de remarcat folosirea a două prepoziții diferite, în funcție de cât de mare este porumbul. Dacă porumbul este mic, atunci se folosește prepoziția *preko* 'peste', iar dacă porumbul este înalt, atunci prepoziția folosită este *kroz* 'prin': *prijeći preko kukuruzišta* / *prijeći kroz kukuruzište* 'a trece prin lanul de porumb' ([http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search – kukuruzište](http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search-kukuruzište)).

- spațiul închis sau deschis în care se desfășoară o acțiune: *igralište* (< *igrati* 'a juca') 'teren; loc de joacă', *klizalište* (< *klizati* 'a aluneca') 'patinoar',

¹ Dexonline menționează și cuvântul regional *cucuruzăstina* 'porumbiște' (< *cucuruz* + suf. *-aștină*) (<https://dexonline.ro/definitie/cucuruz%C8%99tin%C4%83>).

gradiliște (< *graditi* ‘a construi’) ‘șantier’, *parkiraliște* (< *parkirati* ‘a parca’) ‘parcare’.

Correspondentul substantivelor derivate în română cu sufixele *-iș* și *-et* îl reprezintă substantivele formate cu ajutorul sufixului *-ik*: *borik* ‘pădure de pini, pinet’, *hrastik* ‘stejăriș’, *maslinik* ‘livadă de măslini’.

Substantivele care desemnează un spațiu închis sau o încăpere unde se desfășoară o acțiune pot fi derivate și cu alte sufixe. În română, cu ajutorul sufixului *-(ăr/or)ie* se formează substantive derivate de la nume de agent (*brutărie*, *bucătărie*, *fierărie*) sau substantive derivate de la alte substantive (*florărie*, *berărie*, *ceainărie*, *ceasornicărie*, *cizmărie*, *cofetărie*, *curățătorie*, *spălătorie*).

Substantivele corespondente se formează în croată cu ajutorul a două sufixe. Cu sufixul *-nica* sunt derivate substantive de la nume de agent: *coječarnica* (< *coječar* ‘florar’) ‘florărie’, *kovačnica* (< *kovač* ‘fierar’) ‘fierărie’, *slastičarnica* (< *slastičar* ‘cofetar’) ‘cofetărie’, în timp ce cu ajutorul sufixului *-onica* se formează substantive de la un verb imperfectiv (foarte rar de la un verb perfectiv), care desemnează un spațiu închis sau o încăpere unde se desfășoară acțiunea exprimată de verb: *čekaonica* (< *čekati* ‘a aștepta’), *čistionica* (< *čistiti* ‘a curăța’) ‘curățătorie’, *kupaonica* (< *kupati se* ‘a face baie’) ‘baie’, *prodavaonica* (< *prodavati* ‘a vinde’) ‘magazin’, *radionica* (< *raditi* ‘a lucra’) ‘atelier’, *učionica* (< *učiti* ‘a învăța’) ‘sală de clasă’, *skakaonica* (< *skakati* ‘a sări’) ‘trambulină’.

3.2. *Derivate parasintetice*

O deosebire față de română o constituie în croată derivatele parasintetice formate din prefix + cuvânt de bază (frecvent un termen geografic) + sufixul *-je*, care indică o regiune a cărei situare față de termenul desemnat de cuvântul de bază este dată de sensul prefixului (*pod-* ‘sub’, *pri-* ‘lângă’, *za-* ‘dincolo de’): *podbrđe* (< *pod* + *brdo* + *je*) ‘regiune de la poalele unui munte’, *primorje* (< *pri* + *more* + *je*) ‘regiune de lângă mare’, *podmorje* (< *pod* + *more* + *je*) ‘tot ceea ce se află sub apă, mediul subacvatic’, *podgorje* (< *pod* + *gora* + *je*) ‘regiune de la poalele unui munte sau deal’, *prigorje* (< *pri* + *gora* + *je*) ‘regiune de lângă un munte, de aceeași parte a acestuia’, *zagarje* (< *za* + *gora* + *je*) ‘regiune de dincolo de un munte’.

În limba română, acest tip de derivare parasintetică nu se întâlnește. Putem menționa aici substantivul *podgorie*, împrumutat din slavă cu sensul de ‘regiune plantată cu viță-de-vie’, dar și cu sensul învechit de ‘regiune de la poalele unui munte sau ale unui deal’.

3.3. Derivarea verbelor cu prefixe cu sens spațial (iz-, od-, do-, nad-, pod-, pre-, pred-, pri- etc.).

Acest tip de derivare este un procedeu foarte productiv în croată. Prefixele sunt la origine prepoziții, dar ele nu concretizează relațiile dintre două obiecte, ci modifică sensul verbului cărui i se adaugă, modificarea spațială fiind cea mai frecventă (Pranjković 2009: 14). În anumite situații alături de prefix apare și prepoziția corespunzătoare.

Izlazi iz kuće. Iese din casă.

Ulazi u školu. Intră în școală.

Dolazi do prozora. Vine la fereastră.

Odlazi od roditelja. Pleacă de la părinți.

Prelazi preko ulice. Trece strada.

În limba română, prefixarea verbelor este întâlnită doar regional sau dialectal. De exemplu, în Banat și în istroromână prefixul *do-* este folosit pentru a arăta că o acțiune este dusă până la capăt: *a face* – *a doface* ‘a termina o lucrare’, *a pleca* – *a dopleca* ‘a pleca definitiv’. Alte prefixe, precum *po-* sau *răs-*, figurează într-o serie de verbe slave intrate în limba română: *a se pocăi*, *a se poticni*, *a răsuci*, *a răzbi* etc. (Rosetti 1986: 294-295).

4. Unități frazeologice

Dintre unitățile frazeologice pe care le-am extras din lucrările consultate, le vom menționa aici pe acelea care pot fi împărțite în trei subgrupe semantice: depărtare, apropiere și răspândire. Acestea constituie, de altfel, majoritatea.

4.1. Depărtare

Sensul de ‘foarte departe’ este redat de următoarele unități frazeologice:

(1) <i>la dracu-n praznic</i>	<i>bogu iza nogu</i>
<i>la mama dracului</i>	<i>bogu iza leđa (za leđima)</i>
	<i>iza božjih leđa</i>
	<i>za božjim leđima</i>
(2) <i>unde și-a înțărcat dracul copiii</i>	
<i>unde și-a spart dracul opincile</i>	<i>gdje je bog/vrag rekao laku noć</i>
<i>unde și-a pierdut dracul potcoavele</i>	

În română, componenta unităților frazeologice este *drac*, în timp ce în croată avem *bog* ‘dumnezeu’. Varianta cu componenta *vrag* (‘drac’) este

posibilă în croată doar în unitatea frazeologică cu structura unei propoziții subordonate (*gdje je vrag rekao laku noć*). Așa cum menționează Fink (2001: 142), existența variantei lexicale cu componenta *vrag* ('drac') dovedește faptul că componenta *bog* 'dumnezeu' s-a desemantizat. Sensul frazeologic nu este legat direct de sensul lexical al cuvântului *Bog* 'Dumnezeu', și anume acela de 'creator', prin urmare se scrie cu minusculă.

Unitățile frazeologice menționate mai sus au și sensul suplimentar de 'într-un loc izolat, greu accesibil, necunoscut'. În acest caz, Dumnezeu și dracul nu simbolizează binele și răul, ci se consideră că fiecare în felul său are puteri supranaturale, așadar locul este atât de îndepărtat, încât și pentru aceștia este inaccesibil (Opašić 2011: 72).

(3) <i>peste (nouă/șapte) mări și (nouă/șapte) țări</i>	<i>preko brda i dolina</i> <i>preko devet (sedam) brda</i>
(4) <i>peste lume</i>	<i>preko bijela svijeta</i>
(5) <i>la capătul pământului / lumii</i> <i>în fundul lumii</i> <i>la poalele cerului</i>	<i>na kraj(u) svijeta</i>

În română întâlnim componentele *mări și țări*, în timp ce în croată avem *brda* 'munți' și *doline* 'văi'. Cifrele *șapte* / *sedam* și *nouă* / *devet* se regăsesc în ambele limbi. Aceste unități frazeologice sunt întâlnite mai ales în basmele populare. Cifra șapte are un simbolism aparte, deoarece reprezintă numărul de zile în care Dumnezeu a făurit lumea, fiind și cifra perfecțiunii, în special în Biblie, unde are un rol foarte important (Opašić 2011: 73).

4.2. *Apropiere*

Sensul de 'în imediata apropiere, de foarte aproape' se poate exprima în română și croată prin următoarele unități frazeologice:

(6) <i>la doi pași</i>	<i>(na) dva-tri koraka</i>
(7) <i>la nici doi pași</i>	<i>(nema) ni dva koraka</i>
(8) <i>la câțiva pași</i>	<i>par (nekoliko) koraka</i>
(9) <i>la o aruncătură de băț</i>	
(10) <i>la un pas de</i>	<i>jedan korak do čega / od čega</i>
(11) <i>sub nasul (cuiva) / sub nas</i>	<i>ispred nosa / pod nosom</i>
(12) <i>la îndemână</i>	<i>na dohvatu ruke / na dohvrat ruke</i>

În ambele limbi întâlnim componenta *pas* (*korak*). Spre deosebire de numărul exact din română în exemplul (6), în croată numărul pașilor este aproximativ (*dva-tri* 'doi-trei'). În următorul exemplu (7) în ambele limbi este negată o distanță atât de mică cum este cea de doi pași, în timp ce în exemplul (8) nu este precizat numărul pașilor, ambele unități frazeologice având componenta *câțiva* / *nekoliko*, *par*.

De asemenea, pentru exprimarea unei distanțe foarte mici întâlnim în română și unitatea frazeologică *la o aruncătură de băț*, cu referire la distanța mică până la care poate ajunge un băț aruncat. Nu am găsit în croată un echivalent cu aceeași componentă.

Spre deosebire de primele trei exemple, unitatea frazeologică *la un pas de* / *jedan korak do čega* / *od čega* se referă cel mai adesea la o apropiere în sens abstract.

Unitățile frazeologice care au componenta somatică *nas/nos* arată imediată apropiere în care se găsește ceva. Se utilizează în contexte în care cineva caută ceva și nu găsește sau nu vede obiectul care se află în imediata apropiere. În acest caz, frazemul poate avea un sens puțin ironic (Fink 1996: 141). În română, componenta *nas* poate fi însoțită și de adjectivul posesiv.

O altă parte a corpului întâlnită în unități frazeologice care exprimă ideea de apropiere imediată este *mâna* / *ruka*, câte un singur exemplu, de altfel, în ambele limbi. În cele două unități frazeologice este menționată distanța la care se poate ajunge prin întinderea mâinii. În română avem locuțiunea adverbială *la îndemână* (< *în* + *de* + *mână*), în timp ce unitatea frazeologică croată are structura locuțiunea prepozițională *na dohvatu* + substantivul *ruka* 'mână.' Așa cum subliniază Ž. Fink (1996: 142), varianta *na dohvat ruke* a acestei unități frazeologice croate are și sensul de direcție, folosindu-se în contexte alături de verbe precum *staviti*, *položiti* 'a pune', în timp ce celelalte unități frazeologice indică locul, fiind întâlnite în contexte alături de verbele *biti* 'a fi' și *nalaziti se* 'a se afla'.

4.3. Răspândire

Unitățile frazeologice menționate în continuare arată că ceva este răspândit pretutindeni, în toate părțile, în multe locuri, aproape peste tot.

(13) în toate părțile	<i>na sve strane</i>
în toată lumea	<i>u cijelom svijetu</i>
în lumea largă / în lumea lată	<i>u bijeli svijet</i>
în cele patru zări/colțuri/vânturi	<i>na sve četiri strane (svijeta)</i>
în toate colțurile lumii	
în (peste) tot locul	
prin munți și văi	
(14) la tot pasul	<i>na svakom koraku</i>
(15) în stânga și în dreapta	<i>(i) lijevo i desno</i>

Putem observa o mai mare bogăție a unităților frazeologice în română față de croată, componentele acestora fiind lexeme care exprimă relații spațiale, fie că este vorba de un spațiu concret (*munți, văi, lume, colțuri*), de direcția de deplasare (*zări, strane svijeta* 'puncte cardinale', *stânga, dreapta / lijevo, desno*) sau de modul de deplasare în spațiu (*pas / korak*). Componenta *lume* are în română ca determinanți adjectivele *larg* (mai frecvent), dar și *lat*, în timp ce în unitatea frazeologică croată corespondentă adjectivul este *bijel* 'alb'.

5. Concluzii

Analizând principalele modalități gramaticale și lexicale pe care română și croata le utilizează pentru exprimarea spațiului, se remarcă numărul mai mare de cazuri pe care prepozițiile le impun substantivelor în cadrul grupurilor prepoziționale din limba croată, față de limba română (cinci cazuri / două cazuri). Formele cazuale sunt, de asemenea, mai frecvent utilizate în croată pentru exprimarea relațiilor spațiale, în timp ce în română se întâlnesc rar, în construcții arhaice și populare. În ceea ce privește nivelul lexical, în croată există o varietate mai mare de prefixe și sufixe, precum și unele procedee derivative care nu se regăsesc sau se regăsesc doar regional și dialectal în română (derivarea parasintetică, derivarea cu prefixe a verbelor). Analiza unităților frazeologice din cele două limbi a relevat existența acelorași subgrupe semantice, precum și a unor concepte și componente asemănătoare.

Literatura:

- Babić, Stjepan (2002). *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku*, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Nakladni zavod Globus.
- Barić, E.; Lončarić, M.; Malić, D.; Pavešić, S.; Peti, M.; Zečević, V.; Znika, M. (1995). *Hrvatska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Bucă, Marin (2012). *Marele dicționar de expresii românești*, București: Meteor Press.
- Fink, Željka (1996). Ruski i hrvatski frazemi sa značenjem «vrlo blizu», *Suvremena lingvistika*, 41/42, Zagreb, pp. 139-144.
- Fink, Željka (2001). Hvatamo li za bradu Boga ili boga? O jednom pravopisnom problemu u frazeologiji, *Filologija*, 36-37, Zagreb, pp. 139-148.
- GALR II = Guțu-Romalo, Valeria (coord.) (2008): *Gramatica limbii române, vol. II. Enunțul*, București: Editura Academiei Române.
- Groza, Liviu (2004). *Elemente de lexicologie*, București: Humanitas Educațional.
- Kovačević, Barbara (2012). *Hrvatski frazemi od glave do pete*, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Kuštović, Tanja (2009). Prilozi za izražavanje prostora, *Prostor u jeziku/Književnost i kultura šezdesetih. Zbornik radova 37. seminara Zagrebačke slavističke škole*, Zagreb, pp. 21-30.
- Matešić, Josip (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Măranduc, Cătălina (2010). *Dicționar de expresii, locuțiuni și sintagme ale limbii române*, București: Corint.
- Opašić, Maja (2011). Prilog analizi kategorije vremena i prostora u hrvatskoj frazeologiji, *LAHOR*, 11 (2011), pp. 65-87.
- Pană Dindelegan, Gabriela (coord.) (2010): *Gramatica de bază a limbii române*, București: Univers Enciclopedic Gold.
- Pranjković, Ivo (2009). Prostorna značenja u hrvatskome jeziku, *Prostor u jeziku/Književnost i kultura šezdesetih. Zbornik radova 37. seminara Zagrebačke slavističke škole*, Zagreb, pp. 11-19.
- Rosetti, Al. (1986). *Istoria limbii române I. De la origini pînă la începutul secolului al XVII-lea*, București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Silić, Josip; Pranjković, Ivo (2005). *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Zagreb: Školska knjiga.
- Stolac, Diana (2009). Izražavanje prostornih značenja padežnim oblicima, *Prostor u jeziku/Književnost i kultura šezdesetih. Zbornik radova 37. seminara Zagrebačke slavističke škole*, Zagreb, pp. 69-75.

Internetski izvori:

<https://dexonline.ro/>

<http://hjp.novi-liber.hr/>

Gramatički i leksički načini izražavanja prostora u rumunjskom i hrvatskom jeziku

U članku se analiziraju gramatički i leksički načini kojima rumunjski i hrvatski jezik izražavaju prostor te se prikazuju sličnosti, ali i specifičnosti svakog jezika. U oba se jezika prostor najčešće izražava na gramatičkoj razini priložima i prijedložnim izrazima, ali i prefiksima i frazemima na leksičkoj razini.

Jedna od glavnih razlika između rumunjskog i hrvatskog može se primijetiti u slučaju kada se prostor izražava prijedložnim izrazom, budući da je hrvatski slavenski jezik i ima bogatiji padežni sustav od rumunjskog. Prostor se u hrvatskom jeziku može izraziti i bezprijedložnim dativom, akuzativom ili instrumentalom, dok je u rumunjskom jeziku izražavanje prostora bezprijedložnim dativom ili akuzativom rijetko, odnosno arhaično.

Na leksičkoj razini, oba jezika mogu tvoriti riječi koje označavaju mjesto pomoću sufikasa (-*iş*, -*işte*, -*et*, -(*ăr/or*)*ie* u rumunjskom, -*işte*, -*lişte*, -*ik*, -*nica*, -*onica* u hrvatskom), dok je za hrvatski jezik specifična tvorba glagola s prefiksima prostornog značenja (*od-*, *do-*, *pre-*, *pri-* itd.). Analiziraju se također i načini izražavanja prostora rumunjskim i hrvatskim frazemima.

Ključne riječi: prostor, prijedlozi, padeži, tvorba riječi, rumunjski jezik, hrvatski jezik

Le retour à la grammaire dans l'enseignement des langues étrangères

Darja Damić Bohač

Faculté de Philosophie et Lettres,
Université de Zagreb
ddbohac@ffzg.hr

UDK: 811.133.1'36:371.3
pregledni rad

<https://doi.org/10.17234/9789531758819.15>

Cet article se propose de présenter comment une approche contextualisée de l'enseignement de la langue et de la grammaire françaises dans le cadre des études néo-philologiques pourrait réduire les risques de fossilisation des erreurs qui sont spécifiques aux apprenants croatophones.

En redonnant sa juste place à la grammaire et en réinvestissant les acquis linguistiques et métalinguistiques dans le contexte de la langue maternelle et des autres langues étrangères apprises, on ouvre la voie à un travail de prise de conscience des difficultés et à un travail d'autoquestionnement sur le fonctionnement de la / des langue(s). Pour une langue à morphosyntaxe aussi complexe que le français cette stratégie s'avère être indispensable, car elle mobilise les mécanismes à l'œuvre dans la langue maternelle, particulièrement l'analogie et l'opposition.

Mots clés : grammaire contextualisée, zones de difficultés, fossilisations, études de langue, plurilinguisme

1 INTRODUCTION

La rédaction de cet ouvrage a été motivée par le constat que les mêmes types d'erreurs se manifestent chez les étudiants croatophones de langue et littérature françaises, d'une génération à l'autre.

Même ceux d'entre eux qui ont appris le français dans un contexte institutionnel et qui auront atteint un très haut niveau de compétences et qui s'expriment spontanément, avec aisance et précision, à l'oral comme à l'écrit, trébucheront sur certaines de ces erreurs tout au long de leurs vies.

C'est pourquoi chaque enseignant, soucieux par définition d'améliorer les compétences et la performance de ses apprenants ainsi que de contrer les risques de fossilisation, devrait savoir cerner les zones de difficultés, répertorier les erreurs, et entreprendre un travail de correction individuelle ayant pour objectif d'empêcher la systématisation d'erreurs qui n'auraient dû être que transitoires.

2 ERREURS ET ZONES DE DIFFICULTÉS

Bien que les erreurs fassent évidemment partie intégrante des étapes de l'apprentissage d'une langue quelle qu'elle soit, à un niveau très avancé de maîtrise, surtout dans le cadre des études néo-philologiques,¹ l'erreur n'est plus vue d'un bon œil, car un futur professionnel devrait viser des compétences quasi natives et par conséquent maîtriser la langue en sachant formuler ses idées dans une langue correcte, soignée, précise, sa performance devrait suivre ses compétences, son énoncé devrait être adapté à la situation...

Pourquoi certaines erreurs sont-elles alors toujours présentes à ce niveau-là ?

Il peut s'agir soit d'une maîtrise approximative voire insuffisante de certains points de grammaire, soit des interférences entraînées par la langue maternelle ou par une autre langue apprise. Parfois, dans les reformulations où l'attention doit être simultanément focalisée sur plusieurs tâches, le nombre d'opérations cognitives qui doivent être menées en même temps ne permet pas de se focaliser sur chaque difficulté particulière. Voici quelques exemples relevés dans les devoirs de nos étudiants de troisième année (niveau Licence). Dans la prise de notes, les procédés dérivationnels peuvent être compromis par les glissements de sens lors de la nominalisation, ou bien contaminés par les interférences avec les autres langues (notamment l'anglais) :

Un prisonnier s'est échappé de prison → *évasion* et non **échappement d'un prisonnier* ;

Un enfant qui se noyait dans une rivière a été sauvé par un passant → *sauvetage* et non **salvation d'un enfant par un passant*.

Quelques explications sont nécessaires : *évasion* correspond à l'action de s'évader, de s'échapper d'un lieu où on est enfermé, alors que *échappement* désigne l'expulsion des gaz de combustion d'un moteur. La forme forgée **salvation* n'est rien d'autre qu'un procédé cher à ceux qui, dans la difficulté de se rappeler le mot juste, puisent dans le fond lexical anglais

¹ Dans notre cas il s'agit des Études de langue et littérature françaises au sein du Département d'Études Romanes à la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Zagreb. Les études à la Faculté de Philosophie et Lettres sont organisées en double cursus où se combinent les études en langue et littérature et / ou des sciences humaines ou sociales (linguistique, phonétique, sociologie, informatique, histoire, histoire de l'art...), (voir www.ffzg.hr).

et se raccrochent soit à des formes ayant le même suffixe (**salvation*), soit à des formes auxquelles ils ajoutent un suffixe français (**expecter*) (v. Damić Bohač 2003A et 2003B ; Berlengi / Damić Bohač 2014).

Le chemin inverse allant de la prise des notes pour aboutir au texte, peut donner lieu au même type d'erreurs :

La protection des espèces menacées → *Il est nécessaire de protéger* et non de **protéger les espèces menacées*.

Ce mécanisme qui consiste à puiser dans le fond lexical anglais en ajoutant un suffixe français engendre des formes hybrides comme **expecter* (pour *attendre*), **facier* (pour *faire face*), **résolver* (pour *résoudre*) ... ou **indisputables* (pour *incontestable, indiscutable*), **obvieux* (pour *évident, prévisible*)... ou encore **cruelté* (pour *cruauté*),² **inconvenience* (pour *inconvenient, désagrément, gêne*) ...

Il faut ajouter aussi les faux amis : *J'ai confidence en lui* (au lieu de *confiance, confidence* indiquant la communication d'un secret qui concerne soi-même), **exibition* (au lieu d'*exposition*)...

Pour la grande majorité de nos étudiants, l'anglais a été la première langue étrangère apprise et ils sont très nombreux à faire un double cursus français / anglais, ce qui explique de nombreux calques comme *au-tour du monde* (angl. *around the world*) pour *dans le monde entier* ou *partout dans le monde* (v. Damić Bohač 2003 A et 2003 B, Berlengi / Damić Bohač 2014).

Parmi les difficultés auxquelles se heurtent les apprenants croatophones, et qui persistent même à un niveau très avancé de maîtrise de langue, figurent en premier lieu l'article, les emplois des temps et des modes (surtout les temps du passé, le passé dans le passé, l'opposition subjonctif/indicatif), la complémentation verbale (la construction des compléments et le choix des prépositions, la pronominalisation des compléments), la périphrase factitive que le croate ne connaît pas, les catégories qui existent dans les deux langues mais ne fonctionnent pas de la même façon...

En voici quelques exemples :

Le problème de l'article dans ses emplois spécifique (*Le chien de nos voisins a encore aboyé toute la nuit.*) et générique (*Le chien / Un chien, ça aboie.*), anaphorique (*Où est le pull bleu ?*) et cataphorique (*J'ai acheté un pull bleu.*) est aggravé par l'emploi ou l'omission de l'article dans les compléments déterminatifs (Pavelin Lešić / Damić Bohač 2016 : 99-103) :

² La forme erronée **cruelté* pour *cruauté* pourrait s'expliquer non seulement par l'interférence de la forme anglaise *cruelty*, mais aussi par la forme de l'adjectif français *cruel*.

Dans *un employé de banque* et *un employé de la banque* s'opposent un complément de caractérisation (sans article) et un complément d'appartenance (avec article) auxquels il faut ajouter un troisième type de complément déterminatif qui correspond aux différentes fonctions syntaxiques : *l'arrivée des voyageurs* (← *Les voyageurs arrivent*).

Cependant *l'élevage de saumons* implique que *des saumons* sont élevés et non pas *les saumons*, de même qu'*un afflux de demandes* implique que *des demandes* affluent et non pas *les demandes*.

Aux difficultés soulevées par l'emploi des articles viennent s'ajouter les difficultés qui accompagnent le choix des prépositions (*de, par, entre*) suivant la fonction (agent, objet, circonstances) qu'occupent les compléments déterminatifs dans la phrase :

Le respect des jeunes envers les personnes âgées. ← *Les jeunes respectent les personnes âgées.*

Le sauvetage d'un enfant par un passant d'une rivière en crue. ← *Un enfant a été sauvé par un passant d'une rivière en crue.*

Les difficultés soulevées par les temps et les modes méritent une attention toute particulière.

Nous ne mentionnerons ici que quelques-unes des erreurs dues à une maîtrise insuffisante :

- des valeurs de l'imparfait et du passé composé/passé simple auxquelles les apprenants croatophones semblent attribuer les oppositions d'imperfectivité et de perfectivité issues du système aspectuel croate : l'emploi de l'imparfait et du passé composé dans *je cherchais* et *j'ai trouvé* n'est pas justifié là où un locuteur natif francophone dirait *J'ai cherché* et *j'ai trouvé* (Damić Bohač 2016 : 354).

- du subjonctif qui est soit négligé, par exemple après un verbe de sentiment **Je préfère qu'il vient*, au lieu de *Je préfère qu'il vienne*, soit appelé par une autre langue telle que l'italien : **Je crois qu'il soit malade* (*Credo che sia ammalato* qui devrait correspondre en français à *Je crois qu'il est malade* où l'indicatif est exigé après le verbe croire).

De nombreuses erreurs relevant de la rection verbale ainsi que du choix de la préposition sont fréquentes - *applaudir qqn* et non **applaudir à qqn* (la construction est dative en croate - *pljeskati komu*, alors qu'elle est directe en français), *s'approcher de qqn* et non **s'approcher à qqn* (là aussi la construction est dative en croate - *približiti se komu*, indirecte et prépositionnelle en français).

Certaines erreurs peuvent sembler anodines, comme par exemple la place erronée de l'adverbe dans **Je souvent vais au cinéma* (par transfert de l'ordre des mots en croate *Često idem u kino. Je vais souvent au cinéma.*). D'autres risquent d'embarrasser les locuteurs natifs ou de mener à de sérieux malentendus (erreurs porteuses de sens). Voici un dialogue qui a eu lieu récemment :

- *Je n'ai pas pu venir au cours. J'ai été hospitalisée et * j'ai opéré l'appendicite.*
- *Comment ? Vous avez opéré ? Vous êtes chirurgienne ?*
- *Heuh ...*
- *Alors, vous avez été opérée de l'appendicite ou bien vous vous êtes fait opérer de l'appendicite !*

Nous sommes consciente du fait que même les locuteurs natifs d'une langue quelle qu'elle soit sont sujets aux erreurs ou aux écarts à la norme. Certains écarts motivés par les mécanismes que nous venons de décrire, se propagent dans la communauté linguistique. Cependant lorsqu'un apprenant de français dit *se rappeler de qqch* (au lieu de *se rappeler qqch*) ou *pallier à qqch* (au lieu de *pallier qqch*), ou qu'il fait suivre la locution conjonctive temporelle *après que* par le subjonctif, ces emplois ne sont pas motivés par le souci de suivre les tendances de la langue moderne, mais s'expliquent par les mêmes mécanismes associatifs de l'analogie et par l'influence des constructions synonymiques (*se souvenir de qqch* et *remédier à qqch*) de même que par l'emploi du subjonctif dans les propositions temporelles introduites par les conjonctions *avant que*, *en attendant que*, *jusqu'à ce que...* Il arrive aussi que ce qui aurait pu sembler être un archaïsme ne l'est pas. Ainsi l'ordre des mots dans *Je le veux faire* (au lieu de *Je veux le faire*) ne reflète pas un désir d'archaïsme linguistique, mais il est dû au transfert du croate *Ja to hoću učiniti*.

Nous devons préciser que dans cet article nous n'allons pas tenir compte :

- des lapsus qui sont vite autocorrigés parce qu'il ne s'agit pas d'un défaut de compétences et que l'apprenant connaît la règle (Tardieu 2009). Même s'il est émotionnellement impliqué et focalisé sur le contenu de son énoncé, un apprenant est censé reformuler sa pensée et corriger spontanément ses erreurs, sinon il y est discrètement sollicité.

- des difficultés d'orthographe lexicale ou grammaticale parce que, à ce niveau d'études de langue, elles devraient être détectées et les erreurs corrigées par les apprenants mêmes. Un travail individuel d'autocorrection est censé d'y remédier : revoir son texte, identifier les erreurs et se rendre

compte des causes de ces erreurs, corriger ou faire corriger son texte par un pair.

- des erreurs sociolinguistiques entraînant des maladroites (et même des impolites), car ces erreurs ne persistent pas.

Nous nous sommes focalisée sur les erreurs systématiques qui sont plus graves, car elles sont dues aux simplifications et aux déviations de la compétence cible qui accompagnent la langue transitoire de l'apprenant („koje se događaju zbog međujezika, pojednostavnjenog i iskrivljenog poimanja ciljne kompetencije“ ZEROJ, 2005 : 157–158). Nous convenons que ces erreurs sont inévitables et font partie intégrante d'un système en construction et du développement de la compétence transitoire (Corder 1966 et Selinker 1992 cités par Tardieu 2009 : 17). À un niveau très avancé de maîtrise de la langue, elles ne devraient être qu'occasionnelles. Cependant, malgré tout un travail systématique de correction et de rappels de points de grammaire prodigués tout au long des cinq années d'études (Licence + Master), ces erreurs refont surface lors de la rédaction du mémoire de Master 2 et, le stress n'aidant pas, lors de la soutenance. Nous devons constater avec regret que pour certains de nos étudiants, ces erreurs continueront de les suivre même après la fin de leurs études et tout au long de leur vie professionnelle.

Quelles soient intralinguales (ou développementales, étant dues à une maîtrise insuffisante des points de grammaire ou résultant d'hypothèses erronées) ou bien interlinguales (dues à des interférences et à des transferts), la crainte de voir l'interlangue de nos étudiants se figer à une étape qui n'aurait dû être que transitoire nous a motivée à identifier les zones de difficulté spécifiques aux croatophones pour pouvoir mettre en place, par la suite, les mécanismes qui aideraient à réduire les risques d'erreurs - les stratégies de remédiations (v. Damić Bohač 2016: 349-362).

La plupart des difficultés analysées sont dues surtout aux divergences relatives au fonctionnement non seulement du français et du croate, mais aussi des autres langues apprises par nos étudiants, sans oublier une maîtrise approximative ou insuffisante des structures grammaticales de la langue française. Nous nous sommes concentrée sur les difficultés et erreurs qui se répètent d'une génération à l'autre.

C'est la raison pour laquelle nous nous sommes proposée d'explorer les zones de difficultés de la langue française spécifiques aux croatophones et également zones de fossilisation potentielle (v. Damić Bohač 2016 : 349-362). Ces difficultés seront illustrées par quelques exemples représentatifs.

Notre objectif n'était en aucun cas de stigmatiser les erreurs, mais bien au contraire, d'essayer d'une part de les prévenir en cernant les difficultés, et de l'autre, de mettre à profit certains types d'erreurs en sensibilisant les apprenants aux erreurs porteuses de sens (qui entraînent des changements de sens non voulus) et qui pourrait être source de malentendus :

(1) Le choix de l'article indéfini dans *Des hôpitaux ferment leurs portes* implique que certains hôpitaux ferment leurs portes, alors que dans *Les hôpitaux ferment leurs portes* tous les hôpitaux ferment leurs portes, ce qui, heureusement, est peu probable.

(2) Imparfait ou passé composé/passé simple ? Le choix n'est pas anodin : les deux actions se succèdent dans *J'ai mis la clef dans la serrure et j'ai entendu un bruit insolite*, alors qu'elles sont parallèles dans : *Je mettais la clé dans la serrure. C'est à ce moment-là que j'ai entendu l'explosion* (Damić Bohač : 2014 : 354).

(3) L'omission des pronoms démonstratifs qui est le résultat d'un transfert des constructions croates : **Voici dont il s'agit* au lieu de *Voici ce dont il s'agit*. (cr. *Evo o čemu se radi.*) ou bien l'exemple *Ce matin, il y avait des cerises au marché, j'ai choisi les mûres (?)*.

Comme l'intention de l'apprenant n'était pas d'acheter des fruits du mûrier (cr. *plod murve* ou *plod duda*) ni ceux de la ronce des haies (cr. *'kupine*), mais des cerises (cr. *'trešnje*), la forme correcte aurait dû être : *Ce matin, il y avait des cerises au marché, j'ai choisi celles qui étaient bien mûres*. Là aussi l'erreur est le résultat du transfert de la construction croate où l'adjectif qualificatif *zrele* (français *mûres*), qui se suffit à lui-même, est la réduction par ellipse du syntagme *zrele trešnje* (fr. *des cerises mûres*). Dans le cas précis de cet énoncé, on aurait dû avoir en français le pronom démonstratif déterminé par une proposition relative : *qui* verbe copule + attribut, ce qui correspond en croate à l'adjectif qualificatif *zrele* (Damić Bohač 1995, 2002).

(4) L'oubli de la périphrase factitive transforme le patient en chirurgien dans l'exemple suivant : *J'ai opéré trois appendicites ce matin*, alors que si on subit une appendicectomie, on se *fait opérer de l'appendicite* (ou *on a été opéré de l'appendicite*) (Damić Bohač 1996).

(5) Les verbes polyvalents changent de sens en fonction des constructions qu'ils régissent. *On joue à un sport* ou *à un jeu* (*Martin joue au tennis, il joue aux échecs*), alors *qu'on joue d'un instrument* (*Martin joue de la guitare*). Mais si l'instrument n'est plus l'objet de l'action, mais un complément circonstanciel de lieu, comme dans *Martin a joué une chanson à la guitare*, la préposition est *à*, car l'instrument revêt la fonction d'un complément circonstanciel, l'objet de l'action étant une chanson. Parfois une intervention

dans le texte suffit pour qu'une erreur (**jouer au piano*) cesse de l'être : *jouer une sonate au piano*.

(6) Le choix de la construction verbale n'est pas toujours sans conséquences non plus. Soit le verbe *changer* qui se fait suivre d'un objet direct ou indirect. Si, par exemple, l'objet désigne des rideaux, le choix de la construction est sans importance : On peut *changer les rideaux* ou *changer de rideaux*. Mais dans un exemple comme *changer son appartement* et *changer d'appartement* le choix de la construction est significatif. Si *on change son appartement*, on y apporte des modifications tout en restant à la même adresse, si *on change d'appartement*, on déménage à une autre adresse (Le Goffic 1994 : 187, 188).

D'autres erreurs peuvent sembler anodines, alors qu'elles ne le sont pas – elles trahissent le degré de compétences du locuteur, ou plutôt laissent voir si le locuteur a acquis cette langue par immersion dans le bain linguistique : en français deux éléments suffisent pour avoir un superlatif : *Le meilleur des deux*. En croate, ils doivent être trois : *Koji je najbolji od ove trojice* ?

3 POUR UNE GRAMMAIRE CONTEXTUALISÉE

Qu'en est-il de la grammaire dans l'enseignement moderne?

Les revirements qu'a subi l'enseignement de la grammaire au cours des siècles n'ont pas réussi à amoindrir son importance. On pourra toujours déplorer que la grammaire est l'enfant mal-aimé des méthodes communicatives et actionnelles, et même du Cadre européen commun de référence qui, tout en se fondant sur l'hypothèse « que le but de l'apprentissage d'une langue est de faire de l'apprenant un utilisateur compétent et expérimenté » (CECR, p. 5) se contredit en négligeant la composante grammaticale. Illustrons l'inconséquence de la progression grammaticale dans l'apprentissage des langues par le traitement de l'article dans le *Référentiel des contenus d'apprentissage du FLE en rapport avec les six niveaux du Conseil de l'Europe, à l'usage des enseignants de FLE* (2008),³ qui prévoit que l'apprentissage de l'emploi de l'article grammaticale se fasse au niveau A1 (v. L'index des contenus grammaticaux), ce qui s'avère, dans la pratique, absolument impossible avec des apprenants de français dont la langue maternelle ne connaît pas cette catégorie, l'article grammatical représentant à leurs yeux une difficulté insurmontable au niveau A1. La progression prévue par le *Référentiel* s'est montrée et se montre également inadéquate au regard d'autres éléments grammaticaux, pour ne citer que le passé simple et l'imparfait du subjonctif (v. Berlengi / Damić Bohač 2017).

Dans son Mémoire de Master 2 (2016), Roberta Končar (2016) analyse de son côté quatre manuels et les cahiers d'activités correspondants *Alter Ego 1-4* qui comptent parmi les manuels prescrits dans l'enseignement secondaire. Elle constate que seul *Alter Ego1* comprend des leçons consacrées à l'article grammatical accompagnées d'exercices, alors que dans *Alter Ego2* et *Alter Ego3*, l'article grammatical n'est pas abordé du tout. *Alter Ego4* ne propose que quelques exercices de synthèse sur l'article grammatical. Cette lacune dans la conception d'un des manuels de FLE les plus utilisés explique en partie les hypothèses erronées sur le fonctionnement de l'article qui se reflètent dans l'interlangue des apprenants et font augmenter les risques de fossilisation.

L'enseignement de la langue et de la grammaire aujourd'hui doit prendre en compte les difficultés spécifiques auxquelles doivent faire face les locuteurs d'une langue maternelle quelle qu'elle soit. L'approche que nous préconisons se propose, dans une optique plurilingue, de réactiver les savoirs linguistiques et métalinguistiques visant à sensibiliser l'apprenant aux difficultés intra et interlingales.

Une approche analytique basée sur des stratégies de révision des points de grammaire menant au développement de l'autonomie et à l'autoquestionnement mobilise les mécanismes à l'œuvre dans la langue maternelle, particulièrement par l'analogie et l'opposition. L'approche contrastive y trouverait sa place, lorsque cela s'avère utile. Notre expérience montre que même les enfants, ayant déjà acquis les bases d'une langue étrangère, cherchent à prendre appui sur les ressemblances, de même qu'ils essaient d'identifier les différences, lorsqu'ils se trouvent confrontés à une autre langue. Alors pourquoi ne pas exploiter une mine d'or qu'étoffe un enseignement contextualisé de la langue étrangère dans un milieu universitaire où se rejoignent les particularités des différentes approches de l'enseignement du français. Ce français qui est, en même temps, objet d'étude (langue enseignée), objet des recherches scientifiques, langue de scolarisation (les cours sont délivrés en français), tout en étant langue de spécialité (linguistique, littérature, didactique, traductologie, terminologie, terminographie...) ainsi que langue sur objectifs universitaires (v. Berlengi / Damić Bohač 2014) ne saurait réduire l'enseignement de la langue uniquement à la grammaire normative et descriptive.

³ Pour chaque niveau de A1 à C2, le *Référentiel* définit les savoir-faire, les actes de parole, les contenus grammaticaux, le lexique et la composante socioculturelle.

Que l'apprentissage du français ou de toute autre langue étrangère relève d'un processus continu ou discontinu, que le point de départ en soit le niveau primaire et/ou secondaire, qu'il aboutisse aux études universitaires de langue et littérature françaises, ou qu'il se limite au français de spécialité ou au français sur objectifs universitaires destiné aux futurs spécialistes d'autres disciplines, dans tous ces cas, il nous semble que l'accent n'est pas suffisamment mis sur les convergences et les divergences entre les langues et que les méthodes d'enseignement d'une langue ne mettent pas à profit les connaissances acquises en langue maternelle (et dans les autres langues), qu'elles négligent par conséquent les remarques contrastives qui devraient être dosées en fonction de l'âge et du développement cognitif de l'apprenant. Le résultat en serait une activation des savoirs, savoir-faire et savoir-être en fonction des caractéristiques et des contraintes spécifiques de chaque contexte d'apprentissage, de ses objectifs, de ses contenus et de ses démarches adaptées au contexte linguistique et métalinguistique de l'apprenant qui cherche spontanément des repères dans le fonctionnement de sa langue maternelle et des autres langues étrangères acquises.

Un tel enseignement contextualisé pourrait remédier plus efficacement à la fossilisation des erreurs au moyen d'activités de mise en regard des deux systèmes linguistiques se fondant sur des pratiques contrastives spontanées et assurant une meilleure réflexivité grammaticale (v. Beacco 2014 et 2017).

L'importance de la maîtrise de la norme s'impose surtout si on cible les compétences quasi natives et surtout s'il s'agit d'une langue à morphosyntaxe aussi complexe que le français qui ne permet pas les approximations et où la distance entre langue orale et écrite pose problème même aux natifs. Le retour de la grammaire en classe de langue correspond aux attentes des apprenants (v. Fougereuse 2001/2), même de ceux qui ne sont pas des spécialistes en langue. D'un autre côté, il faut être conscient du fait que dans un milieu institutionnalisé les apprenants manient à perfection les stratégies d'évitement de l'échec qui consistent moins à progresser dans les compétences et à développer les performances en langue étrangère qu'à déjouer les « pièges » des tests d'examen et des devoirs sur table. Ces stratégies, certes, assurent la réussite à l'examen, mais elles ont un grand inconvénient : elles favorisent la fossilisation des erreurs, un risque qui augmente en corrélation avec la durée de l'apprentissage, et auquel seules, à notre avis, les activités de réflexion sur le fonctionnement de la langue cible et les causes de l'erreur pourraient remédier.

4 CONCLUSION

Une description du français portant sur les spécificités de la langue maternelle des usagers (ou de leur langue de scolarisation) devrait : cerner les difficultés, répertorier les erreurs typiques tout comme les zones potentielles de fossilisation et être adaptée au public ciblé, au contexte éducatif et au métalangage grammatical ainsi qu'aux acquis développés au cours de l'apprentissage d'autres langues étrangères enseignées. Nous sommes persuadée qu'une telle approche contextualisée rendrait l'enseignement et l'apprentissage de la langue plus efficace.

En contrepartie, une optique différente éclairant d'une autre manière certaines particularités inhérentes à leur conceptualisation de la langue pourrait même profiter aux locuteurs natifs français.

Nous formons l'espoir qu'une telle approche pourrait :

- pallier le manque de motivation qui accompagne parfois les apprentissages étendus sur 8 ou 12 ans de scolarité alors que les apprenants ont encore des difficultés à s'exprimer spontanément,
- réinvestir les compétences linguistiques acquises à travers les autres langues,
- offrir aux apprenants les moyens de s'investir dans des activités d'apprentissage et de perfectionnement autonomes (surtout lorsqu'on a affaire à une langue à morphosyntaxe aussi complexe que le français qui ne permet pas les approximations et où la parfaite maîtrise de la norme s'impose),
- diminuer le danger que représente la fossilisation des erreurs.

Bibliographie

- Beacco, Jean-Claude (2017). Les activités grammaticales : réflexivité, progressivité, contextualité, *Francontraste III : Structuration, langage, discours et au-delà* [éd. Bogdanka Pavelin Lešić]. Mons: CIPA, pp. 35-44.
- Beacco, Jean-Claude / Kalmbach, Jean-Michel / Suso López, Javier (2014/1). Les contextualisations de la description du français dans les grammaires étrangères : Présentation, *Langue française*, Armand Colin, n° 181, pp. 3-17.
- Berlengi, Vedrana / Damić Bohač, Darja (2014). Ce français que nous enseignons..., *Le français sur objectif universitaire Du concept à la pratique*, [éd. Ivana Franić ; Magali Ruet], Zagreb : FFpress, pp. 115-125.

- Berlengi, Vedrana / Damić Bohač, Darja (2017). Strani jezik kao predmet poučavanja na neofilološkim studijima - na primjeru studija francuskog jezika i književnosti, *Zbornik radova Hrvatskog društva za primijenjenu lingvistiku, Jezik kao predmet proučavanja i jezik kao predmet poučavanja*, [éd. Diana Stolac, Anastazija Vlastelić], Zagreb : Srednja Europa, HDPL, pp. 45-55.
- Chauvet, Aude (2008). *Référentiel des contenus d'apprentissage du FLE en rapport avec les six niveaux du Conseil de l'Europe, à l'usage des enseignants de FLE*. Paris : Alliance Française, CLE International.
- Damić Bohač, Darja (1995). Difficultés de la langue française vues par les croatophones : Les pronoms démonstratifs, *Studia Romanica et Anglica Zagrabienisia*, vol. XL [ed. Karlo Budor], Facultas Philosophica Univesitatis Studiorum Zagrabienisia, Zagreb, pp. 133-140.
- Damić Bohač, Darja (1996). Faire + l'infinif, une approche contrastive, *Studia Romanica et Anglica Zagrabienisia*, vol. XLI [ed. Karlo Budor], Zagreb : Facultas Philosophica Univesitatis Studiorum Zagrabienisia, pp. 201-210.
- Damić Bohač, Darja (2002). Difficultés de la langue française vues par les croatophones, *Actes du 1er colloque sur les études françaises en Croatie* [ed. Evaine Le Calvé-Ivičević], Zagreb : ArTresor naklada, pp. 29-36.
- Damić Bohač, Darja (2003 A). Anglicizmi i pseudoanglicizmi, *Psiholingvistika i kognitivna znanost u hrvatskoj primijenjenoj lingvistici*, Zbornik radova Hrvatskog društva za primijenjenu lingvistiku, Zagreb – Rijeka : pp. 211-218.
- Damić Bohač, Darja (2003 B). Anglais vs. Français : les éléments anglais dans l'interlangue française des étudiants croatophones, *Actes du 2e colloque sur les études françaises en Croatie* [ed. Evaine Le Calvé-Ivičević], ArTresor naklada, Zagreb, pp. 113- 122.
- Damić Bohač, Darja (2011). Symétries et asymétries syntaxiques des schémas de complémentation verbale en français et en croate. *Actes du colloque Le français en contraste : Expériences d'enseignement / apprentissage du français*, [ed. Bogdanka Pavelin Lešić], Mons, Hainaut : CIPA / OIF, pp. 165-172.
- Damić Bohač, Darja (2016). Kako olakšati usvajanje i učenje stranog jezika - na primjeru studenata francuskog jezika, *Zbornik radova Hrvatskog društva za primijenjenu lingvistiku, Metodologija i primjena lingvističkih istraživanja*, [ed. Udier, D.-L, Cergol Kovačević, K.], Zagreb : Srednja Europa, HDPL, pp. 349-362.

- Fougerouse, Marie-Christine (2001/2). L'enseignement de la grammaire en classe de français langue étrangère *Ela. Études de linguistique appliquée*, Klincksieck, n° 122, pp.165-178. <https://www.cairn.info/revue-ela-2001-2-page-165.htm>, consulté le 10 octobre 2017.
- Končar, Roberta (2016). *Présentation de l'article grammatical dans les manuels et grammaires de français / Prikaz gramatičkog člana u udžbenicima i gramatikama francuskog jezika*, Mémoire de Master, Faculté de Philosophie et Lettres.
- Le Goffic, Pierre (1994). *Grammaire de la Phrase Française*, Paris : Hachette Supérieur.
- Pavelin Lešić, Bogdanka / Damić Bohač, Darja (2016). *L'article grammatical en français Principaux emplois de l'article en français à l'usage des croatophones*, Zagreb : FFpress, Faculté de Philosophie et Lettres, Université de Zagreb.
- Tardieu, Claire. (2009). Corriger ou évaluer ? *Cahiers de l'APLIUT*. Vol. XXVIII 3, pp. 9-25.
- Zajednički europski referentni okvir za jezike: Učenje, poučavanje, vrednovanje*. 2005. Zagreb: Školska knjiga.

Povratak gramatike u nastavi stranih jezika

U radu se polazi od sustavnih pogrešaka koje kroatofoni studenti francuskog jezika i književnosti zadržavaju na vrsnim razinama poznavanja francuskog jezika. Te su pogreške uvjetovane ne samo nedovoljnim ovladavanjem pojedinih jezičnih struktura francuskog jezika nego i razlikama u funkcioniranju francuskog i hrvatskog jezičnog sustava, odnosno drugih jezičnih sustava. Autorica predlaže kontekstualiziran pristup u nastavi gramatike francuskog jezika koji bi uzimao u obzir zone poteškoća, a time i najčešće pogreške. Supostavljanjem i suprostavljanju elemenata i struktura francuskog jezika, osvještavanjem razlika u značenju koje pojedine uporabe (ili pogreške) povlače za sobom te povezivanjem sličnosti i razlika u hrvatskom i drugim jezicima, unaprijedila bi se jezična nastava i pridonijelo bi se sprječavanju fosilizacije pogrešaka kroz razvijanje jezične svjesnosti o funkcioniranju jezika i o međusobnim utjecajima jezika.

Ključne riječi: kontekstualizirana gramatika, zone poteškoća, fosilizacija, studij jezika, višejezičnost

Istrorumunjski astronomi: nazivi koji se tiču Sunca i Mjeseca

Goran Filipi

Filozofski fakultet Sveučilišta Jurja Dobrile
u Puli
gfilipi@unipu.hr

UDK: 811.163.42'282'373(497.5 Istra)
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.16>

U članku* se raspravlja o istrorumunjskim nazivima koji se tiču sunca i mjeseca. Obuhvaćeni su nazivi iz svih mjesta u kojima se još uvijek govori istrorumunjski. Obradili smo pedesetak oblika (osnovnih riječi i sintagmi) koje smo dobili kao odgovore na 11 unaprijed pripremljenih pitanja. Najveći je dio građe prikupljen osamdesetih godina prošloga stoljeća u vrijeme rada na IrLA, no građa je dobrim dijelom dopunjena tekućim terenskim i telefonskim provjerama tijekom pisanja ovoga rada. Termini su leksikološki i etimološki obrađeni. Svaki se obrađeni termin potvrđuje i uspoređuje s građom iz svih istrorumunjskih leksičkih repertoara drugih autora koji su nam na raspolaganju, a do etimologijskih se rješenja dolazi usporedbom istrorumunjskih oblika sa sličnim u okolnim čakavskim i slovenskim govorima u Istri ali i u čakavskim idiomima otoka Krka i Dalmacije.

Ključne riječi: astronomi, istrorumunjski, Istra, dijalektologija, etimologija

0.

U članku se raspravlja o istrorumunjskim astronomima koji se tiču Sunca i Mjeseca. Obuhvaćeni su nazivi iz svih mjesta u kojima se još uvijek govori istrorumunjski. Obradili smo pedesetak oblika (osnovnih riječi i sintagmi – s napomenom da se neki oblici razlikuju samo neznatno, fonetski ili morfološki) koje smo dobili kao odgovore na 11 unaprijed pripremljenih pitanja. Najveći je dio građe prikupljen osamdesetih godina prošloga stoljeća u vrijeme rada na IrLA, no građa je dobrim dijelom dopunjena tekućim terenskim i telefonskim provjerama tijekom pisanja ovoga rada. Termini su leksikološki i etimološki obrađeni. Svaki se obrađeni termin potvrđuje i uspoređuje s građom iz svih istrorumunjskih leksičkih repertoara drugih autora koji su nam na raspolaganju, a do etimologijskih se rješenja dolazi usporedbom istrorumunjskih oblika sa sličnim u okolnim čakavskim i slovenskim govorima u Istri ali i u čakavskim idiomima otoka Krka i Dalmacije (govori otoka Krka i Dalmacije bitni su za etimologijska rješe-

* Rad je napisan u okviru projekta "Općeslavenski lingvistički atlas (OLA) i Europski lingvistički atlas (ALE)", koji financira Hrvatska zaklada za znanost (br. 8706).

nja mnogih ir. termina zbog kretanja Istrorumunja u povijesti), odnosno s riječima iz drugih triju rumunjskih dijalekata kada je riječ o izvornim riječima. Prikupljeni se nazivi uspoređuju i s mletačkim (prije svega istromletačkim) riječima jer su mnogi čakavizmi u istrorumunjskome mletačkog podrijetla, dok je samih mletacizama u ir. jako malo. Do čakavske, istar-skoslovenske i (istro)mletačke građe dolazimo iz odgovarajućih rječnika i drugih pisanih izvora, a dobar smo dio i te građe sami prikupili. Građu iz drugih rumunjskih dijalekata navodimo samo iz izvora (isto vrijedi i za građu iz drugih idioma). Osim o oblicima koji su predmetom naslova, na jednak se način razglaba i o istrorumunjskim riječima koje su s njima na bilo koji način povezane.

0.1.

Za istrorumunjske oblike koje smo sami zabilježili služimo se grafijom koju smo sastavili za IrLA. Riječ je o prilagođenoj hrvatskoj latinici kojoj su dodani grafemi koji izražavaju istrorumunjske posebne glasove i posebni znakovi za digrame lj i nj:

ǣ - stražnje muklo a

ɛ - jako otvoreno e

ə - poluglas, čuje se između v i r u hrvatskoj riječi vrt - odgovara rumunjskome ă

č̣ - jako umekšano č

ś - umekšano š

ẓ̌ - umekšano ž

ʒ - početni glas u tal. *zelo*

ǵ - glas između hrvatskoga dž i đ

ɣ - velarni zvučni frikativ, kao u španjolskom *lago*

ǐ - hrvatsko lj

ǎ - hrvatsko nj

Naglasak u ir. riječima bilježimo podcrtavanjem naglašenoga vokala, osim ǣ koje je uvijek naglašeno. U jednosložnim riječima naglasak se ne bilježi.

Ir. imenice navode se u jednini bez člana, čemu slijede nastavci za određeni član (-u ili -a), za množinu (-o, -e, -č itd.), za množinu s određenim članom (-i, -ele,...) i na kraju odrednica roda (m., ž., n. ili bg.). Uz infinitiv glagola u zagradi se daje i oblik za 1. l. jd. prezenta. Pridjevi se bilježe samo u osnovnim oblicima, jedninski u m. ž. i n. i nakon točke i zareza slijede množinski.

Čakavske, slovenske i istromletačke riječi koje smo sami prikupili pišemo istom grafijom, a naglasak bilježimo kako je to uobičajeno u od-

govarajućim dijalektološkim praksama (osim za idiome s netonemskim naglasnim sustavom – naglasak na riječima iz tih idioma bilježimo podcrtavanjem naglašena vokala), dok oblike iz literature vjerno prenosimo prema izvorniku. U citatima značenja iz raznih rumunjskih rječnika u zagradi se ponekad daje samo najnužniji prijevod radi boljšeg snalaženja čitatelja koji rumunjski ne razumiju (kad je značenje posebno bitno za razumijevanje etimologije, odnosno onoga što se želi reći). Citati iz ostalih jezika rijetko se prevode.

U radu smo koristili sljedeće kratice:

ar. – arumunjski

bg – srednji rod rumunjskoga tipa (dvorod)

bot. – botanika, botanički

čak. – čakavski

dr. – dačkorumunjski

ir. – istrorumunjski

jd. – jednina

l. – lice

lat. – latinski

m. – muški rod

mlet. – mletački

mr. – meglenorumunjski

n. – srednji rod hrvatskoga tipa

OA – osobne ankete

prslav. – praslavenski

s. v. – sub voce (pod natuknicom)

sln. – slovenski

ž. – ženski rod

1. Sunce

U svim smo mjestima zabilježili *sore*, *sorele*. Domaća riječ. Maiorescu navodi *sore*, *sorele* (VIrR 123), Byhan *sóre* (IrG 345), Popovici *sore*, *-ele* (DRI 150), Cantemir *sóre* (TIr 180), Sârbu i Frăţilă *sore* (DIr 277), Kovačec *sóre*, *sórele* (IrHR 179), Dianich *s'wore*, *-ele* (VIrI 167) < lat. *sōl*, *sōle*, REW 8095 > dr. *soáre* (DEX 998); ar. *soáre* (DDAr 961), *soari* (DArM 484), *soari(e)* (DAS 265); mr. *soári* (DMr 269).

1.1. *Sunčeva zrak*

U Žejanama smo zapisali *zrāka* (*zrāka*, -a, -e, -ele ž.) *soreluj*, u Šušnjevi i Novoj Vasi *zrāka* (*zrāke*, -a, -e, -ele ž.) *de sore*, u Jesenoviku, Brdu, Letaju i Škabićima *zrāka* (*zrāka*, -a, -e, -ele ž.) *de sore*, u Zankovcima, Mihelima i Kostrčanu *zrāka* (*zrāka*, -a, -e, -ele ž.) *lu sorele*.

Hibridne sintagme u doslovnu značenju „zraka od sunca” ili „zraka sunca”. Prvi elemenat u svim sintagmama, posuđen iz nekog čakavskog govora, autori istrorumunjskih repertoara kojima se služimo ne bilježe: npr. *zrāka* na Roveriji i Lindaru (RROG 336; LinR), *zràka* u Lombardi na Korčuli (SLR 191) < prslav. **zorka* (HER 700, s. v. *zrāk*). Drugi elemenat žejanske sintagme, *soreluj*, je genitiv imenice *sore* (v. 1.). Drugi elemenat, *de*, domaća je riječ: *de* (Vlr 103; IrG 204; DRI 106; SIr 308; TIr 164; DIr 205; IrHR 66) < lat. *de*, REW 2488 > dr. *de* (DEX 262); ar. *di* (DDAr 382; DArM 191); mr. *di* (DMr 107); mi smo u svim mjestima zabilježili *de*. Usp. u Brgudu *sūnčeva zrāka*, u Čepiću *sūnčeva zrāka* (IrLA 1). Za *sore* v. 1.

1.2 *Sunce žeže*.

U Žejanama *Sorele peče*., u Šušnjevi *Sorele teple*., u preostalim južnim selima *Sorele koče*.

Za *sorele* v. 1. Ostaje nam obraditi tri glagola.

Oblik *peče* je 3. l. jd. prezenta glagola tipa *peči* „peći”: u Šušnjevi smo zabilježili *peci*, (*jo pecešk*), u ostalim mjestima *peči* (*jo pečes*), u Jesenoviku i iterativ *pečivej* (*jo pečives*). Od autora istrorumunjskih repertoara kojima se služimo oblik imaju samo Sârbu i Frățilă: *peči* (DIr 248), uz *speči* „ispeći” (DIr 277). Tip *speči* imaju i Cantemir, *speci* (TIr 180), Kovačec, *speči* (IrHR 179) i Dianich, *spe’či* (Vlr 163). Posuđeno iz nekog čakavskog govora: npr. *pěči* na Roveriji (RROG 194), *pěc* na Boljunštini, u Senju i Novalji na Pagu (RBoG 176; SR 102; RGNoP 477), *pěci* u Lombardi na Korčuli (SLR 122) – nemaju svi i metaforično značenje (isto vrijedi i za navedene istrorumunjske oblike) – < prslav. **pekti* (HER 474). Usp. u Čepiću *Sunce peče*. (IrLA 3).

Drugi glagol *teple* je 3. l. jd. glagola tipa *tepli* „grijati, jako grijati” (i u prijelaznoj i u neprijelaznoj uporabi). Mi smo u Šušnjevi zapisali *tepli* (*se*) (*jo (me) teplešk*), u ostalim mjestima *tepli* (*se*) (*jo (me) teples*). Cantemir ima *teplí se* „grijati se” (TIr 183), Kovačec *teplí* i *teplí se* „grijati”, „grijati se” (IrHR 196), Dianich *te’pli* „riscaldare”, uz primjer *’mwoče ’sworele te’plea* „sada sunce grije” (Vlr 174). Posuđeno iz nekog čakavskog govora: npr. *tepliti* na Roveriji (RROG 286), *teplīt* u Pazinu i Senju (PaR 300; SR 151), *teplīt (se)* u Novalji na Pagu (RGNoP 686), *tèplit* u Splitu (StR 357) – u os-

novi je ovih oblika prslav. pridjev **teplъ(jb)* (HER 633, s. v. **tōpao**) ← **teptī* „greti, topel biti” (SES2 772, s. v. **tōpel**).

Treći glagol, *koče*, domaći je. Mi smo u Šušnjevići zabilježili *koče* (*jo kok* i *jo koku*), u ostalim mjestima *koče* (*jo kok* i *jo koku*). Maiorescu ima *coc* (VIR 100), Byhan *kótše* (IRG 249), Pușcariu *coțe* (SIR 307), Cantemir *cóce* (TIR 162), Sârbu i Frățilă *coce* (DIR 198), Kovačec *cóče* (IRHR 51), Dianich ‘*kwoče*’ (VIRI 119) < lat. *cocēre*, REW 2212.2. > dr. *coáce* (DEX 189); ar. *coc* (DDAr 361; DArM 134; DAS 60); mr. *coc* (DMr 74).

1.3. *Sunce zalazi.*

U Žejanama *Sorele zahajε*., u Jesenoviku *Sorele zehajε*., u Novoj Vasi, Letaju, Brdu, Škabićima i Trkovcima *Sorele zehεjε*., u Mihelima i Kostrčanu *Sorele zidε*., u Šušnjevići i Zankovcima dali su nam rečenicu u prošlom vremenu: *Sorele meš-a đupa brig*., odnosno *Sorele zidīt-a*.

Za *sorele* v. 1. Ostaju nam glagoli i dvije rečenice koje smo zapisali u Šušnjevići, prvu, i u Zankovcima, drugu.

Oblici *zahajε* i *zehajε* 3. su l. jd. prezenta glagola *zahaji*, *zehaji* „zalaziti”: *zahaji* (*jo zahajes*) u Žejanama, *zehaji* (*jo zehajes*) u svim ostalim mjestima, osim u Šušnjevići gdje smo zapisali *zehaji* (*jo zehajεšk*). Od autora istrorumunjskih repertoara kojima se služimo Cantemir ima *zahaïi* (TIR 186), Sârbu i Frățilă *zahaïi* (DIR 301). Preuzeto iz nekog sjevernog čakavskog govora nakon dolaska na Krk i u Istru: npr. *zahājāt* na Boljunštini, u Lindaru, u Pazinu, na Grobinštini, u Crikvenici, u Novalji na Pagu (RBoG 312; LinR; PaR 335; GG 705; RCrG 261; RGNOp 757), *zahajāt* u Belom na Cresu (BBT 531) < prslav. **zaxad’āti* (SES2 843). Usp. u Čepiću *Sūnce zāhoja*. (IRLA 16) i *zāhōj* „suton, zalazak sunca” na Dobrinjštini na Krku (PČR 260).

Oblik *zidε* 3. je l. glagola *zidi* „zaći”: u Šušnjevići smo zapisali *zidi* (*jo zidešk*), u svim ostalim mjestima *zidi* (*jo zides*). Od autora ir. repertoara kojima se služimo taj glagol ima samo Dianich: *zi’di*, uz primjer ‘*sworele zi’dea* „il sole tramonta” (VIRI 192). Posuđen neki glagol tipa *zajti*, preko oblika za 3. l. prezenta tipa *zajde*. U čakavskim repertoarima kojima se služimo samo za Trogir nalazimo *žājī* „zaći” (RTrCG 458) [< prslav. **za* (SES2 841) + **jbti* „ići” (ERHJ 343, s. v. **īći**)], što zapravo i ne treba čuditi jer u čakavskom takvog glagola ne bi ni trebalo biti, naime, oblici glagola *ići* u čakavskim se govorima izražavaju oblicima od **greti* ili *hoditi*. Možda su Istrorumunji taj glagol imali u svom leksiku i prije nego su krenuli prema Krku i Istri, a mogli su ga preuzeti i preko nekog istarskog slovenskog oblika gdje su glagoli tipa *zajti*, 3. l. *zajde* uobičajeni (OA).

Uz rečenicu *Sorele zidīt-a*., koju smo zapisali u Zankovcima dovoljan je samo doslovni prijevod: „Sunce zašlo je.”, a iz rečenice *Sorele meš-a đupa*

brig. „Sunce izašlo je iza brijega.“, zabilježene u Šušnjevići, obradit ćemo glagol „ići“ (*meš-a* „išlo je“), prijedlog *dupa* „poslije; iza“ i imenicu *brig* „brježuljak“.

Za glagol „ići“ u svim smo južnim selima zapisali *mēre* (*jo meg* – part. *mes*, u Šušnjevići *meš*), u Zankovcima, Kostrčanu, Mihelima i Brdu još i *mēre* (*jo mek* – part. *mes*); Maiorescu navodi *meg* (VIR 112), Pușcariu *mēre* (SIR 314), Cantemir *mēre*, *meg* (TIR 171), Sârbu i Frățilă *mēre* (DIR 227); Kovačec *mēre* (IRHR 115), Dianich ‘*meare*’ (VIRI 126). Domaći glagol: dr. *mérge* (DEX 621); ar. *nerg* (DDAr 748; DAS 196); mr. *mierg* (DER 5216) < lat. *mërgëre* „eintauchen“, REW 5525.

Za prijedlog „iza“ u svim smo mjestima dobili odgovor *dupa*. Maiorescu i Popovici *după* (VIR 104; DRI 108), Byhan *dúpe* (IRG 211), Pușcariu i Kovačec *dupa* (SIR 109; IRHR 72), Cantemir *dúpa* (TIR 165), Sârbu i Frățilă *dupa* (DIR 209), Dianich ‘*dupa*’ (VIRI 96). Domaća riječ: dr. *dúpă* (DEX 324); ar. *dúpă* (DDAr 420), *după* (DARM 212), *dupâ* (DAS 100); mr. *dúpu* (DMR 121) < lat. *de post*, DER 3119.

Imenica *brig* „brijeg, brježuljak“ posuđena je iz nekog čakavskog govora. U Žejanama smo zapisali *briy*, *-u*, *-ure*, *-urle m.*, u svim južnim selima *brig*, *-u*, *-ure*, *-urle bg.*, u Jesenoviku, Škabićima, Trkovcima i Mihjelima još i *brig*, *-u*, *brig*, *brigi m.* Maiorescu, Byhan, Popovici, Pușcariu, Sârbu i Frățilă i Dianich imaju *brig* (VIR 96; IRG 199; DRI 94; SIR 305; DIR 193; VIRI 87), Kovačec *briy* za Žejane (IRHR 41) < npr. čak. *brîg* na Roveriji, u Crikvenici i Selcima na Braču (RROG 38; RCRG 61; RSG 48) < prslav. **bërgъ* „strma obala“ (ERHJ 85).

2. Mjesec

U Šušnjevići i Novoj Vasi *lure*, *-a*, *-e*, *-ele ž.*, u svim ostalim mjestima *lure*, *-a*, *-e*, *-ele ž.* i, rjeđe, *lura*, *-a*, *-e*, *-ele ž.* (množinske smo oblike dobili na naše inzistiranje). U svim smo mjestima zapisali i *mîsec*, *-u*, *mîsec*, *-i m.*

Oblici tipa *lura* domaći su. Maiorescu donosi *lură* (VIR 111), Byhan *lúre* (IRG 269), Popovici *lure* (DRI 121), Cantemir *lúre* (TIR 170), Sârbu i Frățilă *lura* (DIR 225), Kovačec *lúre* (IRHR 108 – i Kovačec je dobio množinu, u Šušnjevići: *lúre*), Dianich ‘*lura*’ (VIRI 123) < lat. *lūna*, REW 5163.1 > dr. *lúnă* (DEX 586); ar. *lună* (DDAr 642), *lună* (DARM 319), *lunâ* (DAS 171); mr. *lună* (DMR 175).

Oblici tipa *mîsec* koriste se uglavnom u kalendarskom značenju, u značenju „luna“ vrlo rijetko (za to značenje v. i 2.1.). Byhan donosi *méssets*, *-ci* i *mîsets* (IRG 274 – uz prvi oblik daje naznaku da se tako kaže u Žejanama), Popovici *mișet*, *-u*, *-i* (DRI 126), Cantemir *mișet*, *-t* „lună, in sens calenda-

ric" (TlR 171), Sârbu i Frătilă *meşeţ/mişeţ* „lună calendaristică" (DlR 228), Kovačec *míşeţ*. -u, *míşeţ*, -i „samo kalendarski" (IrHR 118), Dianich '*misets*, -u, pl. -i (VlRl 128). Posuđeno iz nekog čakavskog govora: npr. *mîsec* na Roveriji (RROG 159 – oba značenja), *měsec* na Boljunštini (RBoG 130 – samo kalendarski), *měsec* u Pazinu (PaR 150 – oba značenja), *mîsēc* na Grobinštini (GG 371 – oba značenja), *mîsēc* u Crikvenici (RCrG 147 – samo kalendarski), *mîsec* u Senju (SR 76 – oba značenja), *mîsec* na Braču (RBČG 477 – oba značenja) < prslav. **měšecb* (ERHJ 620).

2.1. Mjesečev prsten

U Žejanama vele *korlăku* (*korlăk*, -u, *korlăč*, *korlăci* m. i *korlăk*, -u, *korlăk*, *korlăki* m.) de *lura*, u Šušnjevici *koširice*, -a, -e, -ele ž., u Novoj Vasi *kosirice*, -a, -e, -ele ž., u Jesenoviku i Letaju *kolombăru* (*kolombăr*, -u, *kolombăr*, *kolombări* m.) de *lura*, u Brdu i Trkovicima *vitica* (*vitica*, -a, -e, -ele ž.) de *lura*, u Škabićima *vitica* (*vitica*, -a, -e, -ele ž.) lu *mîsecu*, u Zankovcima *rušila*, -a, -e, -ele ž., u Mihelima *părstenu* (*părsten*, -u, *părsten*, *părsteni* m.) *okoli* de *mîsec/lura*, u Kostrčanu *părsten*, -u, *părsten*, *părsteni* m.

Poseban, jednočlani, izraz za ovu pojavu dobili smo samo u četiri mjesta: *koširice* u Šušnjavici, *kosirice* u Novoj Vasi, *rušila* u Zankovcima i *părsten* u Kostrčanu. Prva dva naziva metaforična su, posuđena iz nekog hrvatskog čakavskog govora. Konceptualiziraju nazive tipa *kosirica* „manji nož čije je sječivo u obliku polumjeseca": npr. *kosirica* u Krbavčićima i Medulinu (LAIČaGgr 1029)¹, isto „nožić srpolika sječiva" na Roveriji (RROG 125) i „manja alatka srpasta sječiva" na Grobinštini (GG 322), umanjenice na -ica od naziva tipa *kosir* [(hrv. *kòsîr* „savijeni nož s drškom za ruku kojim se reže trava i mlad" (RHJ 491)): npr. *kosîr* „nož srpolika sječiva" na Roveriji (RROG 125), „alatka sa srpastim sječivom" na Grobinštini (GG 322), „kosijer sa sječivom na vrhu zaobljenosti" u Novalji na Pagu (RGNoP 313), *kosêr* „alatka sa srpastim sječivom" u Crikvenici (RCrG 125), *kosîr* „veće savijeno sječivo na kratkoj drvenoj dršci (za sječenje grana)" u Pazinu (PaR 124), „savijeni nož za obrezivanje trsja i grana" u Dračevici na Braču (RBČG 401), *kosôr* također u Dračevici na Braču (RBČG 402), *kòsîr* „ručni dvosjekli poljoprivredni alat savijenog sječiva u obliku srpa s jedne i ravnog sječiva u obliku sjekirice s druge strane" u Splitu (StR 150). Naziv za taj nož preuzeli su i Istrorumunji: Byhan navodi *kosîr*, -rure (IrG 248), Popovici *cosir*, -u, -ure (DRI 101), Cantemir *cusîr*, -ure „cuţit-bardă" (= nož s drškom), Sârbu i Frătilă *cosir* (DlR 200), Kovačec *cosîr*, -u „kosijer" (IrHR

¹ Usp. i sln. u Borštu *kosarića* (ibidem).

54). Dianich pod istom natuknicom ima *ko'sir*, *-u* i umanjenicu *kosi'rić* uz značenje „falcetto, pennato” a daje i sintagmu *kosi'riću de 'lura* „falce di luna, quarto di luna” (VIrI 115). Mi smo u Žejanama zabilježili *kosir*, *-u*, *kosire*, *kosirele* m., u svim južnim selima *kosir*, *-u*, *kosir*, *kosiri* m., u Škabici i *kosir*, *-u*, *kosire*, *-ele* bg. U osnovi je svih ovih naziva *kosa* [npr. *kōsa* na Roveriji (RROG 125), *kōsa* u Pazinu (PaR 123), *kosà* u Novalji na Pagu, Senju i na Braču (RGNoP 313; SR 58; RBČG 401)] < prslav. **kosà* (ERHJ 484). Oblici tipa *kosir* mogli bi biti i domaći: dr. *cosór* „cuțit scurt, cu vârful încovoiat, întrebuintat în viticultură și în pomicultură” (DEX 231 – značenje identično našem!); ar. *cusór* (DDAr 342), *cursor* (DAS 75); mr. *cusór* (DMr 90). Slavizam u rumunjskom jeziku koji ima i Cioranescu, uz natuknicu daje oblik *cosor* za ar. i mr. bez navođenja istrorumunjskoga (možda zato što je mislio da ne ide u ovaj etimologijski niz?), a izvodi ga od „Esl. *kosori*, der. de *kosa* “guadaña”.” (DER 2471). Bilo kako bilo, možda je najekonomičnije pretpostaviti da su i budući Istrorumunji u svom leksiku imali oblike tipa **kosor* koje su nakon što su došli u dodir s balkanskim Slavenima, promijenili prema oblicima tipa *kosir* na razini cijeloga sustava. Oblik *rušila* nalazimo samo u Dianicha: *ru'sila*, pl. *-e*, *-ele* (VIrI 158) u dva značenja različita od našega: „voglia di vino sulla pelle” i „rosso di sera”. U oba ova značenja, a grosso modo i u našem, sadržan je sem „crven” (lat. *rūssus*, REW 7466), kao vjerojatno i u glagolu *ru'si* „maturare” (VIrI 158) – mnoge voćke sazriju tako što pocrvene. Crvenilo (zapravo ružičasta boja) je i u osnovi imenica u značenju „sram; sramota”: u Šušnjevicima smo zapisali *rušire*, *-a*, *-e*, *-ele* ž., u Novoj Vasi *rušire*, *-a*, *-e*, *-ele* ž., u svim ostalim mjestima *rušire*, *-a*, *-e*, *-ele* ž. Byhan ima *rušire* (IrG 332), Popovici *rušire* (DRI 146), Pușcariu *rusire* (SIr 323), Cantemir *rušire* (TIr 179), Sârbu i Frățilă *rușine* i *rušire* (DIr 269), Kovačec *rušire* i *rusire* (IrHR 169 – prvo za južna sela i Žejane, drugo za Šušnjevicu), Dianich *ru'sire* (VIrI 158); dr. *rušine* (DEX 940); ar. *arușine* i *rușine* (DDAr 158, 911); mr. *rușôni* (DMr 253: „Din lat. **rosinus*”). Pitanje je koliko su ove riječi utjecale na formiranje oblika kojim se bavimo u ovom dijelu, no budući da ne nalazimo odgovarajućih oblika u hrvatskim ili mletačkim govorima moramo pretpostaviti vlastitu tvorbu. Oblik tipa *pārsten* u Mihelima sudjeluje u tvorbi sintagme ista značenja *pārstenu okoli de mīsec/lura*, pa ćemo na ovom mjestu obraditi oba astronima. Mi smo u svim mjestima zapisali *pārsten*, *-u*, *pārsten*, *-i* m. Byhan ima *pārsten* (IrG 232), Popovici *pārsten* (DRI 141: „prsten s kamenom”), Cantemir *pārsten*, *-e* (TIr 175), Kovačec *pārsten*, *-u* (IrHR 144), Dianich '*pārsten*, *-u* pl. *-i*, uz natuknicu daje i sintagmu '*pārstenu de 'lura* „l'alone della luna” (VIrI 142). Posuđeno iz nekog čakavskog govora: npr. *pārsten* na Roveriji, u Pazinu, Novalji na Pagu i na Braču (RROG 223; PaR 231; RGNoP 567; RBČG

782), *pàrsten* u Nerezinama na Lošinj (DPN 43) < prslav. **prǫsty/e*, rod. **prǫstene* (SES2 589, s. v. **pr̥stan**): usp. u Čepiću *měsečev pǫrsten* (IrLA 4). Od sintagme koju smo zapisali u Mihelima trebamo obraditi samo prilog *okoli* (za *de* v. 1.1., za *misec* i *lura* v. 2.) Prilog *okoli*, uz *okolo* zapisali smo u svim mjestima. Byhan ima *ókoli* (IrG 293), Pušcariu *ócoli* (SIr 318), Cantemir *ócoli* (TIr 173), Sârbu i Frătilă *ocol(i)* (DIr 239), Kovačec *ócoli* (IrHR 134), Dianich '*okoli/okolo/wokoli*' (VIrI 137). Preuzeto iz nekog čakavskog govora: npr. u Mrkočima *ðkoli* (RGZM 346), u Medulinu *ðkolo* (RMG 158), na Roveriji *ðkoli*, *ðkolo* (RROG 185), na Braču *ðkolo* (RBČG 591), na Vrgadi *okolo* (RGV 140), na Grobinštini *ðkoli/ðkolo* (GG 436), u Senju *ðkolo* (SR 95), u Crikvenici *ðkolo* (RCrG 168) < prslav. **ðkolo* (SES2 468). Budući da tip *okoli* južnije od Istre nije u uporabi (OA), Istrorumunji su ga preuzeli tek nakon dolaska na Krk i u Istru.

Ostaju nam tročlane sintagme *korlâku de lura*, *kolombâru de lura*, *vitica de lura* i *vitica lu mîsecu* doslovna značenja „obruč od mjeseca“, odnosno „vitica mjeseca“. Za *lura* i *mîsecu* v. 2., za *de* 1.1., *korlâku* ne znamo protumačiti.

Oblici tipa *kolombâr* „obruč, krug; podočnjak“ (u svim smo mjestima zabilježili *kolombâr*, *-u*, *kolombâr*, *kolombâri m.*). Pušcariu ima *columbâr* „cerc“ (SIr 306), Dianich *kolom'bwar*, *-u* „cerchio di ferro che stringe il mozzo della ruota“ (VIrI 114), ostali nemaju. Posuđeno iz nekog čakavskog idioma: npr. *kolumbâr* na Roveriji i u Novalji na Pagu (RROG 119; RGNoP 309 – i jedno i drugo i u značenju „mesečev prsten“), *kolombâr* u Lindaru, Pazinu i Orlecu na Cresu (LinR; PaR 120; ČDOC 272), *kolōmbâr* na Grobinštini (GG 316), *kolobâr* „svjetlosni обруč oko mjeseca“ u Crikvenici (RCrG 123), *kolumbâr* „kružnica; krug oko Mjeseca“ u Kukljici na Ugljanu (RGK 121), *kolobôr* „svijetli обруč oko plamička, mjeseca, glave sveca“ na Braču (RBČG 389), *kolúmbâr* „podočnjak“ u Lumbardi na Korčuli (SLR 80), *kolōbâr* „prsten difuznog svjetla oko mjeseca ili nekog drugog izvora svjetlosti“ u Splitu (StR 144). „Verjetno, kakor hrv. *kolòbâr*, čak. *kòlumbâr* prevzeto iz neke rom. predloge. Izhodišće je lat. *columbar* 'obroč, spona za sužnje'. Poimenovanje je domnevno nastalo iz lat. *columbārium* 'golobnjak' zato, ker so bili okovi za sužnje podobne oblike kot odprtine v golobnjaku. Lat. *columbārium* je izpeljano iz *columba* 'golob'." (SES2 293, s. v. **kolobár**).

Oblici tipa *vitica* inače u svim anketiranim mjestima znače „vjenčani, zaručnički prsten; karika na lancu; vitica (botanika)“: u Šušnjevi i Novoj Vasi zapisali smo *vitice*, *-a*, *-e*, *-ele* ž., u preostalim mjestima *vitica*, *-a*, *-e*, *-ele* ž. Maiorescu donosi *vititșă* i *votiță* „lanac, prsten“ (VIrR 129), Byhan *vititșe* „zaručnički prsten“ (IrG 382), Popovici *vitițe* „zaručnički prsten“, Cnatemir *vitițe* „zaručnički prsten“ (TIr 185), Dianich *vi'titsa* „vjenčani prsten“ (VIrI 183). Posuđeno iz nekog čakavskog idioma: npr. u Brgudu i

Čepiću *vitica* (IrLA 1190), u Ližnjanu *vetica* (ILA 1190), isto i u Funtani i Labinu (ImLA 1190), u Mrkočima *vetica* „burma, prsten bez oka; alka“ (RGZM 708), na Roveriji *vitica* „alka; vjenčani prsten; bot. vitica“ (RROG 314), u Medulinu *vetica* „vjenčani prsten; alka na brodu“ (RMG 255), na Braču *vitica* „tanka hvataljka u biljaka penjačica“ (RBČG 1025), na Vrgadi *vitica* „kolut (na pr. na obali za što se brodovi vežu)“ (RGV 232), u Bibinjam *vitica* „kolutić od zlata bez oka i ukrasa; željezni kolut na rivi ili kakvu zidu, kamenu blizu obale za privez brodova; (...); niti hvataljke na lozi, stabljici graha i još nekim biljkama kojima se zapliću, hvataju za predmete oko sebe“ (RBIG 776) < prslav. **vītica* (HER 673), u prasrodstvu s tal. *viticcio* „appendice filamentosa ad altri corpi per sostenere le piante rampicanti“ (NZ 2160) što smo mi zabilježili i u istromletačkom [(istro)mletački repertoari kojima se služimo nemaju odgovarajućih oblika]: npr. *vi'tičo* u Puli (ILA 1190)², *vitīčo* u Momjanu, Brkaču, Funtani, Labinu i Malom Lošinj (ImLA 1190) – sve isključivo u bot. značenju. Krajnji je etimon talijanskih oblika lat. *vītis*, REW 9395.1. Čestica *lu* u sintagmi koju smo zapisali u Škabićima označuje da je imenica *mīsecu* u genitivu. U svim smo mjestima zapisali *lu*. Byhan ima *lu* „als Zeichen des Genitivs und Dativs für alle Geschlechter und Zahlen verwendet“ (IrG 268), Kovačec *lu* „čestica za tvorbu genitiva-dativa, obaju rodova i obaju brojeva na jugu, a samo jednine m roda u Žejanama“ (IrHR 106) i Dianich *lu* „di, a“ (VIrI 122).

2.2. Pun mjesec, uštap

U svim smo mjestima zabilježili *plīra lura*, u Mihelima još i *uščap*, -u m.

Sintagma je domaća, doslovce „puna luna, pun mjesec“, red riječi je doduše hrvatskoga tipa: Dianich ima 'lura 'pljira (VIrI 123, s. v. 'lura), u Rudnoj Glavi *lunə plīna* (IrLA 5). Za pridjev „pun“ u Šušnjevići i Novoj Vasi zapisali smo *plīr*, -ε, -o; *plīr*, -e, u svim ostalim mjestima *plīr*, -a, -o; *plīr*, -e. Maiore scu ima *plir*, *pliră* (VIrR 117), Byhan i Pușcariu *pl'ir* (IrG 310; 320), Cantemir *pl'ir*, -e (TIr 175), Sârbu i Frațilă *plir* (DIr 251), Kovačec *pl'ir*, -ε za Šušnjevicu i *pl'ir*, -a za Žejane (IrHR 148). Domaća riječ: dr. *plin*, -ă (DEX 808); ar. *plin*, -nā (DDAr 865); mr. (am)*plin* (DER 6518) < lat. *plēnus*, REW 6596. Za *lura* v. 2. Usp. u Brgudu *pūn mīsec* (IrLA 5), u Lindaru *pūna lūnă* (LinR, s. v. *pūn*)

Oblik *uščap* posuđen je iz nekog čakavskog govora (autori istrorumunjskih repertoara kojima se služimo nemaju odgovarajućih oblika): npr. *uščap* u Čepiću (IrLA 5), *uščap* u Parižima i Viškovićima (LAIČaGgr 5),

² Isto i u istriotskom govoru u Fažani (ibidem).

ùščàp u Trogiru (RTrCG 436), ùščap u Splitu (StR 381). U Istri je češće ščap i sl.: npr. ščàp na Boljunštini, u Pazinu, u Mrkočima i u Orbanićima kod Žminja (RBoG 262; PaR 281; RGZM 619; ČDO 557), ščàp u Lindaru (LinR). U osnovi su ovih naziva glagoli tipa ščipati „štupati”: „Prefiks *u-* ima (...) negativno značenje kao u *ubog*: *uštap* znači »ono što nije otkinuto > što je potpuno.« (SKOK III/414, s. v. štípati). „Pslovan. *ščîpъ, *ščъpъ, oboje tudi s predpono **u-* ‘proč, stran’, je izpeljano iz *ščîpāti, ščъpēti ‘ščipati, rezati’, **u-*)-ščb(p)nōti ‘uščipniti’ (...). Beseda izhodiščno torej pomeni *’mena, ko je viden le del luninega površja, zadnji krajec’. Praslovani so verovali, da pojemajočo luno odščipnejo, pojedjo volkodlaki.” (SES2 721, s. v. ščîp).

2.3. Novi mjesec, mladak, mlad

U Žejanama i Kostrčanu *nova lura*, u Žejanama i *mlāj*, *-u m.*, potonje i u Škabićima uz *tirara lura* kao i u Letaju, Brdu, Trkovcima i Zankovcima, u Mihelima *tirara lura*, u Šušnjevići *lura tirere*, u Novoj Vasi *tirera lura*.

Dvočlane sintagme tipa *tirara lura* i *lura tirere* sastavljene su od domaćih elemenata. Za pridjev „mlad” u Žejanama, Mihelima i Kostrčanu zapisali smo *tirer*, *tirera*, *tirero*; *tireri*, *tirere*, u Šušnjevići *tirar*, *tirare*, *tiraro*; *tirari*, *tirare*, u Novoj Vasi *tirar*, *tirare*, *tiraro*; *tirari*, *tirare*, u Jesenoviku, Letaju i Zankovcima *tirar*, *tirara*, *tiraro*; *tirari*, *tirare*, u Brdu, Škabićima i Trkovcima *tirar*, *tirara*, *tiraro*; *tirari*, *tirare*. Maiorescu ima *tirer*, *tireră* (VlR 126), Byhan *tirer* (IrG 360), Popovici *tirer*, *-e* (DRI 158), Pușcariu *tirar*, *-e* (Slr 327), Cantemir *tirer*, *-e* (TlR 183), Sârbu i Frățilă *tirer*, *-a* (DlR 288), Kovačec za Šušnjevicu i Novu Vas *tirar*, *tirare*, u Šušnjevići i *tirere*, za Žejane *tirer*, *tirera* (IrHR 197): dr. *tânăr* (DEX 1076); ar. *tínir*, *-ră* (DDAr 1035), *tinir*, *tiniră* (DAR 528); mr. *tínir*, *-ă* (DMr 295) < lat. *tēner*, REW 8645³. Za *lura* v. 2. Usp. npr. *mlăda lûna* u Brestu, *mlăda lynă* u Krtima, *mlăda lûna* u Musaležu i *mlăda lûna* u Rovinjskom Selu (LAICaGgr 6).

Prvi član sintagme *nova lura* pridjev je u značenju „nov” u ž. r.: Maiorescu donosi *nou* i *nov* (VlR 114), Popovici *nov* (DRI 129), Pușcariu *nov*, *-e* (Slr 317), Cantemir *nou*, *novo*, *nove* (TlR 173), Sârbu i Frățilă *nov* (*nou*), *nove*, *novo* (DlR 238), Kovačec *nóv*, *-e*, *-o*, *-i*, *-e* za Šušnjevicu i *nóv*, *-a*, *-o*, *-i*, *-e* za Žejane (IrHR 129), Dianich *nwov/nov*, *-a*, *-o*, *pl. -i*, *-e* (VlR 135). Mi smo u Šušnjevići i Novoj Vasi zabilježili *nov*, *-e*, *-o*; *nóvi*, *nove*, u svim ostalim mjestima *nov*, *-a*, *-o*; *nóvi*, *nove*. Držimo da je ekonomičnije ovaj pridjev držati domaćim [dr. *nou*, *nóuă* (DEX 700); ar. *noŭ*, *noăŭă* (DDAr 780); mr.

³ Pușcariu rekonstruira vlat. **tēnērus* (EWRS-LE 1734), što preuzima i Cioranescu: „Lat. *tēnēr*, por medio de la forma popular **tēnērus*.” (DER 8717).

nóu, -*ă* (DMr 208) < lat. *nōvus*, REW 5972], prije nego posuđenicom iz nekog čakavskog govora: npr. *nōva* na Roveriji (RROG 178, s. v. **nōv**), *nōv* u Senju (SR 89), *novà* na Braču (RBČG 563, s. v. **nōv**) < prslav. **novъ* (HERJ 722). Za *lura* v. 2. Usp. *lunə nuquə* u Rudnoj Glavi kod Majdanpeka u Srbiji, *nōvi mēsec* u Čepiću (IrLA 6), *nōvi mīsec* u Vižinadi, *nōva lūna* u Bijažićima (LAIČaGgr 6).

Naziv *mlāj* koji smo zapisali u Žejanama posuđen je iz nekog čakavskog idioma (autori ir. repertoara kojima se služimo nemaju sličnih oblika): npr. *mlāj* u Lindaru, *mlāj* u Tinjanu, *mlāj* u Gračišću, *mlūoj* u Nedešćini, *mlāj* u Jurićevom Kalu (LAIČaGgr 6), *mlāj* u Senju (SR 76) < prslav. **moldjb* ← **moldъ* „mlad” (ERHJ 622, s. v. **mlād**).

2.4. *Polumjesec*

U Šušnjevici i Novoj Vasi zapisali smo *po de lure*, u ostalim mjestima *po de lure*, u Trkovcima i *po de lura*.

Tročlane hibridne sintagme doslovna značenja „pola od mjeseca” (ako *po de* shvatimo kao priloški izraz) ili „pola mjeseca” (ako *pode* shvatimo kao prilog). Mi smo u svim mjestima zabilježili *po de*, odnosno *pode*. U istrorumunjskim repertoarima kojima se služimo nalazimo *po*, *po de* (IrG 310; DIR 137; TIr 175), *pode* (SIr 320), *po* (DIr 251), *pode* (DIr 252), *po* (IrHR 148 – za juž. s. i Žejane), *póde* (IrHr 149 – za Žejane): *po* < prslav. **polъ*⁴ (SES 465, s. v. **pol1**) + *de* (v. 1.1.) + *lure* (v. 2.).

2.5. *Razdoblje između dva puna mjeseca*

U Žejanama kažu *kvaratāl*, -*u*, -*e*, -*ele m.*, u Šušnjevici *trecak*, -*u*, *trecak*, *trecaki m.*, *tarcak*, -*u*, *tarcak*, *tarcaki m.* i *kvarat*, *kvaratu*, *kvarat*, *kvarti m.*, potomje i u Novoj Vasi, u Zankovcima *mlāj*, -*u m.*, u Mihelima *osmāk*, -*u m.*, u preostalim južnim selima *uščap*, -*u*, *m.*, osim u Kostrčanu gdje su nam rekli *luna*, -*e ž.*

Za *mlāj* v. 2.3., za *uščap* 2.2. [u ovom značenju usp. *uštap* u Muntiću (LAIČaGgr 7) i *uščap* u Brgudu (IrLA 7)].

Većini zabilježenih naziva u osnovi je broj. Nazivi tipa *kvarat* posuđeni su iz nekog čakavskog govora: npr. *kvàrat* „četvrt, četvrtina” na Roveriji, Boljunštini, u Lindaru, Pazinu, Crikvenici, Senju i u Trogiru (RROG 136: pod istom natuknicom *zādnji kvàrat* „posljednja četvrt mjeseca”; RBoG

⁴ Rumunjski književni jezik također poznaje zastarjelicu slavenskoga podrijetla *pol* (DEX 816; DAR 297), no ir. oblik o kojem raspravljamo vjerojatno nije s tim u svezi. Ako jest, došlo je do promjene **pol* → *po* prema hrvatskim oblicima.

130; LinR; PaR 133; RCrG 131; SR 63; RTrCG 187), *kvârat* na Rivnju (RRG 149: i u značenju „mjesečeva mijena, prva ili zadnja četvrt”) < mlet. *quarto* (BOE 545; GDDT 503: u značenju „čtvrť trančirane životinje”) < lat. *quartus*, REW 573. Byhan ima *kvqrt* (IrG 261), Popovici *cvârt* (DRI 104), Kovačec *cvârât* i *cvârât* (IrHR 60), Dianich ‘*kwaret*’ (VIRI 119). Žejanski *kvartâl* vjerojatno je posuđen iz hrvatskoga standarda, bilo izravno, bilo preko nekog hrvatskog govora: *kvârtâl*: „Posuđeno vjerojatno preko njem. *Quartal*, iz srlat. *quartale* ‘čtvrťina (godine)’, što je izvedeno iz lat. *quartus* ‘čvrti’.” (ERHJ 531). Za nazive tipa *trecak* i *osmak* ne nalazimo paralela ni u istrorumunjskim ni u čakavskim repertoarima, no bez sumnje riječ je o posuđenicama iz nekog hrvatskog govora: *trecak* je izvedenica na -ak od čak. *treći*, *treći* [prslav. **trêtyjъ* (SES2 781)], *osmak* od čak. *osmi* [< prslav. **òsmrjъ* (SES2 479)].

Za kostrčanski termin *luna* nalazimo istoznačnicu i istozvučnicu u čakavskom govoru u Golašu: *lûna* (LAIČaGgr 8). U čakavskim govorima oblici tipa *luna* „mjesec” česti su: npr. *lûna* na Roveriji i u Trogiru (RROG 147; RTrCG 198), *lûnà* na Boljunštini i u Pazinu (RBoG 121) < mlet. *luna* (BOE 577; VG 555) < lat. *lûna*, REW 5163.1. Navedene hrvatske riječi možemo protumačiti i kao izvorne: prslav. **lunǎ* (SES2 368). Istrorumunjski je termin preuzet u novije vrijeme, bez provedbe -n- → -r-.

2.6. Mjesec izlazi

U Šušnjevici *Lura jěše.*, u Novoj Vasi *Lura jěše.*, u Zankovcima *Lura jáše.*, u Kostrčanu *Lura jáše.*, u Jesenoviku *Lura ješave.*, u preostalim južnim selima i Žejanama *Lura ješe.*

Rečenice sastavljene od subjekta i predikata, imenice *lura* „mjesec” (v. 2.) i 3. l. glagola „izići, izlaziti”: mi smo u Šušnjevici zabilježili *jěše* (*jo jěš*), u Zankovcima *jáše* (*jo jaš*), u Kostrčanu *jaše* (*jo jaš*), u Žejanama *ješe* (*jo ješ*), potomje i u Jesnoviku uz iterativ *ješavej* (*jo ješaves*). Maiorescu donosi *ies* (VIR 108), Byhan *ieši* (IrG 233), Popovici *ieši* (DRI 117), Pușcariu *iesi* (Slr 312), Cantemir *ieși* (Tlr 168: pod natuknicom ima rečenicu *Sorele iese*. „Sunce izlazi”), Sârbu i Frățilă *ieși* (Dlr 218), Kovačec *ieši* (IrHR 96), Dianich *ye’ši* (VIRI 187: pod natuknicom ima rečenicu *ye’šit-a* ‘*sworele* „izišlo je sunce”) < lat. *exire*, REW 3018) > dr. *ieși* (DEX 472); ar. *es* (DDAr 442; DAS 109; DArM 223); mr. *ies* (DMr 155). Usp. u Rudnoj Glavi *Lura jasa.* (IrLA 17).

2.7. Mjesečina

U Žejanama *mesečina*, -a, -e, -ele ž., u Šušnjevici *mišecine*, -a, -e, -ele ž., u Novoj Vasi *mišecine*, -a, -e, -ele ž., u preostalim južnim selima *mišecina*, -a, -e, -ele ž.

Od autora istrorumunjskih repertoara kojima se služimo odgovarajući oblik imaju samo Kovačec i Dianich: *mišet''ine* (IrHR 118 – za Šušnjevicu), *'mišecina* (VIrI 128). Posuđeno iz nekog čakavskog govora: npr. *m̃šecina* na Roveriji, u Senju i na Braču (RROG 159; SR 76; RBČG 477), *mesečina* na Boljunštini (RBoG 130), *m̃šecina* u Pazinu (PaR 150), *mišecina* u Kolanu na Pagu, u Kukljici na Ugljanu (RKGP 245; RGK 160) < prslav. **měšęčina* (ERHJ 620).

3. Zaključak

Mimo očekivanja velik je dio obrađene terminologije izvoran, čak četrnaest riječi (neke su dio sintagmi). Naime, u manje-više svim istrorumunjskim terminologijama prevladavaju riječi preuzete iz čakavskoga. Ima ih, dakako i u ovoj terminologiji. Jedan dio tih čakavskih posuđenica ušao je u istrorumunjski još u Cetinskoj krajini (ili prije, na putu do Cetinske krajine), a jedan dio tek nakon dolaska na Krk i u Istru. Valja napomenuti da je jako teško točno utvrditi stratifikaciju tih čakavizama, budući da u Istri imamo sve te dalmatinske idiome, s kojima su Istrorumunji bili u kontaktu prije selidbe, a koji bi lako mogli biti polazištem tih posuđenica. Znatan je broj čakavizama u istrorumunjskom mletačkog podrijetla (istro- ili dalmatinsko-). Izravnih mletacizama u našoj terminologiji nema (što vrijedi i za ostale terminologije), svi su preuzeti preko hrvatskih usta. Nema ni izravnih posuđenica iz slovenskih govora (i to je značajka većine istrorumunjskih terminologija).

Bibliografija

- BBT – Nikola Velčić (2003.): *Besedar bejske Tramuntane*. Mali Lošinj, Beli, Rijeka: Katedra čakavskog sabora Cres-Lošinj, Tramuntana, Adamić
- BOE – Giuseppe Boerio (1971.): *Dizionario del dialetto veneziano*, Milano: Martello Editore. (pretisak izdanja iz 1856.)
- ČDO – Janneke Kalsbeek (1988.): *The Čakavian Dialect of Orbanići near Žminj in Istria*, Amsterdam – Atlanta: Editions Rodopi B. V.
- ČDOC – Hubrecht Peter Houtzagers (1953.): *The Čakavian Dialect of Orlec on the Island of Cres*. Amsterdam

- DArM – Dina Cuvata (2006.): *Dictsionar armănescu – machidunescu*. Skopje: Uniea ti cultură-a Armănjlor dit Machidunii
- DAS – Pribislav B. Marinković (2009.): *Cincarsko-srpski rečnik/Dictsionar armănescu-sârbescu*. Beograd: Srpsko-cincarsko društvo Lunjina
- DDAr – Tache Papahagi (1963.): *Dicționarul dialectului aromân*. Bukurešt: Editura Academiei Republicii Populare Romîne
- DER – Alejandro Cioranescu (1966.): *Diccionario etimologico rumano*. Tenerife, Madrid: Universidad de la Laguna
- DEX – — (1998.): *Dicționarul explicativ al limbii române*. Bukurešt: Univers Enciclopedic
- Dlr – Richard Sârbu, Vasile Frătilă (1998.): *Dialec-tul istro-român*. Temišvar: Editura Amarcord
- DMr – Theodor Capidan (bez naznake godine): *Meglenoromâni III, Dicționar meglenoromân*. Bukurešt: Academia Română
- DPN – Giovanni Bracco (2009.): *Piccolo dizionario dell'antica parlata slava di Neresine*. Mrežno izdanje: <http://www.neresine.it/PICCOLO%20DIZIONARIO.pdf> (24. VIII. 2017.)
- DRI – Josif Popovici (1909.): *Dialectele romîne, IX: Dialectele romîne din Istria, partea a 2^a (texte Ei glosar)*. Halle A. D. S.: Editura autorului
- ERHJ – Ranko Matasović, Tijmen Pronk, Dubravka Ivšić, Dunja Brozović Rončević, 2015.: *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika, 1. svezak (A-NJ)*. Zagreb: Zavod za hrvatski jezik i jezikoslovlje
- EWRS-LE – Sextil Pușcaiu (1905.): *Etymologisches Wörterbuch de rumänischen Sprache: I. Lateinisches Element*. Heidelberg: Carl Winter's Universitätsbuch-handlung
- GDDT – Mario Doria (1984.): *Grande dizionario del dialetto triestino*. Trst: Italo Svevo
- GG – Iva Lukežić, Sanja Zubčić, 2007.: *Grobnički govor XX. stoljeća (gramatika i rječnik)*. Rijeka: Katedra Čakavskog sabora Grobinščine
- HER – Alemko Gluhak (1993.): *Hrvatski etimološki rječnik*. Zagreb: August Cesarec
- ILA – Goran Filipi, Barbara Buršić Giudici (1998.): *Istriotski lingvistički atlas*. Pula: Znanstvena udruga Mediteran
- ImLA – Goran Filipi, Barbara Buršić Giudici (2012.): *Istromletački lingvistički atlas*. Zagreb: Dominović
- IrG – Arthur Byhan (1899.): *Istrorumänisches Glossar, Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache, IV, str. 174-396.*: Leipzig

- IrHR – August Kovačec (1998.): *Istrorumunjsko-hrvatski rječnik s gramatikom i tekstovima*. Pula: Znanstvena udruga Mediteran
- IrLA – Goran Filipi (2002.): *Istrorumunjski lingvistički atlas / Atlasul Lingvistic Istroromân / Atlante Linguistico Istrorumenno*. Pula: Znanstvena udruga MEDITERAN Pula
- LAIČaGgr – Goran Filipi, Barbara Buršić Giudici: *Lingvistički atlas istarskih čakavskih govora* – građa dostupna na Filozofskom fakultetu Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli
- LinR – Josip Fabris: *Besedar lindarske cakavice do pedesetih godina 20. stoljeća* (rukopis)
- NZ – ____ (1988.): *Il nuovo Zingarelli. Vocabolario della lingua italiana di Nicola Zingarelli*. Bologna: Zanichelli
- OA – Osobne ankete
- PaR – Marija Gagić (2017.): *Rječnik pazinskog govora*. Pazin, Zadar: Katedra Čakavskog sabora za povijest Istre Pazin, Ogranak Matice hrvatske u Zadru
- PČR – Branko Turčić (2002.): *Sedmoškojani. Prvi čakavski rječnik*. Rijeka: Adamić
- RBČG – Petar Šimunović (2009.): *Rječnik bračkih čakavskih govora*. Zagreb: Golden marketing, Tehnička knjiga.
- RBiG – Božidar Šimunić (2013.): *Rječnik bibinjskoga govora*. Zadar: Ogranak Matice hrvatske Zadar
- RBoG – Ivan Francetić (2015.): *Rječnik boljunskih govora (izvorni rukopis uredila, priredila i popratila etimološkim komentarima Sandra Tamaro)*. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
- RCrG – Đurđica Ivančić Dusper, Martina Bašić (2013.): *Rječnik crikveničkog govora*. Crikvenica: Centar za kulturu Dr. Ivan Kostrenčić
- REW – W. Meyer-Lübke (1972.): *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag
- RGK – Tomislav Maričić Kukljičanin (2000.): *Rječnik govora mjesta Kukljica na otoku Ugljanu*. Zadar: Ogranak Matice hrvatske Zadar
- RGNoP – Silvana Vranić, Ivo Oštarić (2016.): *Rječnik govora Novalje na Pagu*. Novalja: Ogranak Matice hrvatske u Novalji, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
- RGV – Blaž Jurišić (1973.): *Rječnik govora otoka Vrgade*. II. Zagreb: JAZU
- RGZM – Radoslav Runko (2014.): *Rječnik govora zaseoka Mrkoči u Istri*. Rijeka: Naklada Kvarner
- RHJ – Jure Šonje (ur.) (2000.): *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža

- RKGP – Ivo Oštarić (2005.): *Rječnik kolanjskoga govora ili Ričnik mista Kolana na otoku Pagu*. Zadar: Matica hrvatska Zadar
- RLC – Marijan Milevoj (2006.): *Gonan po nase (rječnik labinske cakavice)*. Labin: Mathias Flacius
- RMG – Marija Peruško (2010.): *Rječnik medulinskoga govora*. Medulin: Mendula, Općina Medulin
- RROG – Slavko Kalčić, Goran Filipi, Valter Milovan (2014.): *Rječnik roverskih i okolnih govora*. Pazin, Zagreb, Pula: Matica hrvatska Pazin, Naklada Dominović Zagreb, Znanstvena udruga Mediteran Pula
- RSG – Siniša Vuković (2001.): *Ričnik selaškega govora (rječnik dijalekta Selca na otoku Braču)*. Split: Laus
- RTrCG – Duško Geić (2015.): *Rječnik i gramatika trogirskoga cakavskoga govora*. Split, Trogir: Književni krug Split, Združeni artisti Trogir
- SES – Marko Snoj (1997.): *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Mladinska knjiga
- SES2 – Marko Snoj (2009.): *Slovenski etimološki slovar (druga, pregledana in dopolnjena izdaja)*. Ljubljana: Modijan
- Sir – Sextil Pușcariu (1929.): *Studii istroromâne, III*. Bukurešt: Cvltvra Națională
- SKOK – Petar Skok (1971., 1972., 1973., 1974.): *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I-IV.*: Zagreb: JAZU
- SLR – Roko Cebalo (2005.): *Razgovori na Mrkenti. Stare lumbrajske riči*. Zagreb: vlastita naklada
- SR – Milan Moguš (2002.): *Senjski rječnik*. Zagreb, Senj: HAZU, Ogranak Matice hrvatske Senj
- StR – Željko Petrić (2008.): *Splitski rječnik*. Split: Naklada Bošković
- TIr – Traian Cantemir (1959.): *Texte istroromâne*. Bukurešt: Editura Academiei Republicii Populare Române
- VG – Enrico Rosamani (1999.): *Vocabolario giuliano*. Trst: LINT
- VIrI – Antonio Dianich (2010.): *Vocabolario istroromeno-italiano: la varietà istroromena di Briani*. Pisa: Edizioni ETS
- VIrR – Ioan Maiorescu (1900.): *Itinerar in Istria și vocabular istriano-român*. Iași: H. Goldner

Astronime în dialectul istroromân: cuvinte privitoare la soare și la lună

În studiu de față sunt prezentate astronimele privitoare la soare și la lună. O mare parte a materialului a fost culeasă în al optulea deceniu al secolului trecut în timpul lucrului la IrLA, cealaltă parte a corpusului a fost integrată succesiv în timpul verificărilor pe teren pentru elaborarea acestuia. Materialul se compune din răspunsurile la 11 întrebări (concepte) la care informatorii au dat peste 50 de răspunsuri mai mult sau mai puțin diferite. Toți termenii au fost comparați cu materialele din toate repertoriile lexicale istroromâne ale altori autori, pe care le-am avut la îndemână, și confirmați de acestea. La soluții etimologice s-a ajuns prin compararea formelor istroromâne cu cele asemănătoare din graiurile croate din Istria și cu cele slovene din jur, precum și cu graiurile ceacaviene din Dalmația, și mai ales cu cele din insula Krk, unde migrația din trecut a istroromânilor a lăsat urme. Comparațiile cu acestea au un rol fundamental în explicațiile etimologice. De asemenea totul a fost comparat și cu lexemele din celelalte trei dialecte românești pentru verificarea termenilor originali. Terminologia culeasă a fost comparată și cu formele repective din venetă (mai ales istrovenetă), existând în istroromână multe ceacavisme de origine venetă, în timp ce foarte puține provin direct din venetă. La materialele lexicale ceacaviene, istroslovene și istrovenete am ajuns datorită dicționarului respective și altor izvoare scrise, în timp ce o parte a corpusului am cules-o în timpul cercetărilor pe teren. Au fost tratate în același fel și cuvintele care sunt legate în vreun fel de subiectul acestui studiu. Această terminologie nu e tipică pentru istroromână fiindcă prezintă o bună parte a lexicului străromân. Sunt tratate mai bine de 14 cuvinte (unele fac parte din sintagme). Toate împrumuturile ceacaviene din această terminologie sunt de origine (istro)venetă, în timp ce cuvintele de origine slovenă lipsesc.

Cuvinte cheie: astronime, istroromâna, Istria, dialectologie, etimologie

Elementi dubrovačkoga idioma u hrvatskome stupcu Hrvatsko-francuskog rječnika Dayrea, Deanovića i Maixnera

Ivana Franić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
ifranic1@ffzg.hr

UDK: 811.163.42'282.2'374
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.17>

U radu donosimo osvrt na leksik sadržan u hrvatskome stupcu *Hrvatsko-francuskoga rječnika* J. Dayrea, M. Deanovića i R. Maixnera. Prvo izdanje rječnika objavljeno je 1956. godine, dok je drugo dopunjeno izdanje izišlo 1960. Pretisak je objavljen 1996. godine prema II. izdanju. Cilj je ovoga rada provjeriti u kojoj su mjeri zastupljeni elementi koji se mogu pripisati dubrovačkom književnom jeziku i dubrovačkome pučkom govoru te su još i danas u uporabi. Namjera je sastavljачa rječnika bila da dadu što obuhvatniji i raslojeniji odraz književnoga i govorenoga jezika pa je opravdano očekivati da će se u rječniku naći znatan udio i leksema iz dubrovačkoga jezika, kako ga je definirao Muljačić, odnosno dubrovačkoga idioma, kako ga definira Lovrić-Jović, te ujedno leksema koji su i danas u živoj uporabi na dubrovačkom području. Analiza će se provesti na fonološkoj i morfološkoj razini, potom će se provesti semantička raščlamba leksika u razdjelu općeuporabnoga leksika te u okviru posebnih vokabulara. Gdje god bude potrebno, navodit će se leksikografske potvrde iz relevantnih leksikografskih djela dubrovačkoga leksikografskoga kruga.

Ključne riječi: dubrovački idiom, jezik dubrovačke književnosti, dubrovački pučki govor, dvojezična francusko-hrvatska leksikografija, francusko-hrvatski jezični dodiri.

Uvod

Mirko Deanović je u suradnji s Josipom Jernejem sastavio i objavio *Talijansko-hrvatskosrpski rječnik* (1. izdanje 1960.) te *Hrvatskosrpsko-talijanski rječnik* (1. izd. 1956.). Jernej je potom sustavno i temeljito nadopunjavao mnoga izdanja dvojezičnih rječnika u kombinaciji talijanskoga i hrvatskoga. Gotovo istodobno s prvim izdanjima tih dvojezičnih rječnika, Deanović i Maixner objavit će 1956. prvo izdanje *Hrvatskosrpsko-francuskog rječnika* u nizu *Manualia Universitatis studiorum Zagradiensis* (Novinarsko izdavačko poduzeće). U Predgovoru ističu da se odavno osjećala potreba takva rječnika. Polazišni stupac sastavio je Deanović, a francuski dio do riječi

naljutiti, izradio je Jean Dayre, direktor Francuskoga instituta u Zagrebu, a nakon njegova odlaska iz Zagreba rad je nastavio i dovršio Rudolf Maixner. Autori u Predgovoru navode da je osnova rječnika *Hrvatskosrpsko-talijanski rječnik* M. Deanovića i J. Jerneja. Dodaju da je „i u jednom i u drugom rječniku gotovo identičan leksik“ te da „pukim slučajem izlaze iz štampe oba djela u isto doba“ (Dayre, Deanović, Maixner 1956: V).

Drugo dopunjeno i ispravljeno izdanje rječnika objavljeno je 1960. Nakon što je edicija rasprodana, unatoč mnogim naporima morat će proteći točno 40 godina od prvoga izdanja da bi se u neovisnoj Hrvatskoj 1996. dočekaao pretisak u izdanju nakladničke kuće Dominović. Pretisak je načinjen prema drugom izdanju, a kako Kovačec kaže u Predgovoru pretisnuta rječnika, „rječnik će moći popuniti veliku prazninu u francusko-hrvatskoj leksikografiji, barem dok ne bude moguće izraditi rječnik koji bi bio na visini i najtanahnijih zahtjeva modernog doba“ (Kovačec 1996: V). Nažalost, gotovo dvadeset godina od pretiska, što obuhvaća ukupno 60 godina od prvoga izdanja Deanovićeve, Maixnerova i Dayreova djela moramo ustvrditi da unatoč suvremenim metodama leksikografske obradbe, okolnosti i dalje ne idu na ruku izradi modernoga, velikoga, temeljitoga i pouzdanoga hrvatsko-francuskoga dvojezičnika. Isto se može reći i za francusko-hrvatski dvojezičnik, koji također nakon prvoga izdanja Putančeva rječnika iz 1958. te brojnih izdanja koja su uslijedila nema obuhvatnijega ni dobra nasljednika s francuskim kao polazišnim jezikom.¹

Kako se tvrdi u Predgovoru pretisku 2. izdanja, ovaj hrvatsko-francuski rječnik sadrži više od 57.000 rječničkih članaka s približno 100.000 značenja prevedenih na francuski, oko 9.000 primjera koji ilustriraju uporabu, približno 6.000 frazeoloških obrata i gotovih izraza, više od 1500 tehničkih termina i oko 1700 vlastitih imena (*ibid.* str. 5).

Hrvatski stupac u *Hrvatsko-francuskome rječniku*

Već je u uvodnome dijelu rečeno da je leksik u rječniku identičan leksiku Deanovićeve i Jernejeve *Hrvatsko-talijanskoga rječnika*. Stoga se dade zaključiti da su oba autora uložila mnogo truda kako bi utvrdili opseg leksičkoga repertoara, odredili njegovu strukturu, uspostavili sustav gramatičkih i terminoloških odrednica. Kada je u pitanju izbor „ulaza“ ili rječničkih članaka, Deanović i Maixner navode da je izbor riječi bio težak te da su pokušali dati „odraz današnjeg književnog i govorenog

¹ *Francusko-hrvatski rječnik* objavljen je otad do danas u osam izdanja.

jezika u raznim krajevima te smo građu uzimali bez obzira na njenu rasprostranjenost i ispravnost“ (str. V). Jednako tako, njihova je namjera bila unijeti nešto arhaičnih i regionalnih riječi te „što više nove, žive građe, osobito iz gradskih govora i novina u oba jezika“ (*ibid.*).

Spomenimo da je Deanović objavio rad o *Talijansko-hrvatsko-ruskom* rječniku Ivana Marije Matijaševića² u kojem je temeljito analizirao sadržaj rječnika, ali je objavio i više radova o frančezarijama što je, uz intuiciju izvornoga govornika, zasigurno pridonijelo njegovoj svekolikoj upućenosti u problematiku dubrovačkoga govora.

U pogledu leksika koji je obilježen regionalnim odrednicama, nas će u ovome radu zanimati onaj njegov dio koji potječe iz dubrovačkoga jezika kako ga je odredio Muljačić 2001.,³ ali nas će zanimati i dubrovački govor kao organski idiom koji se govori na području današnjega Dubrovnika. U novije vrijeme u studiji o starome dubrovačkome govoru Lovrić-Jović ističe obilježja *dubrovačkoga idioma* koji obuhvaća *dubrovački književni jezik* (DJ) i *dubrovački pučki govor* (DG).⁴ Ta se metodološka razdjelnica čini opravdanom pa ćemo istražiti je li primjenjiva na odabrani korpus. Zbog opsega rječnika ograničit ćemo se na reprezentivne lekseme.

Uz dubrovački kao jezik znatne jezične baštine i odlučujućega utjecaja u standardizacijskim procesima i živi je (pučki) govor zanimao Deanovića i Maixnera, onakav govor kakav je Deanović zabilježio, po svemu sudeći i u hrvatsko-talijanskome rječniku u suradnji s Jernejem. U ovome radu nećemo se baviti usporedbom dvaju hrvatskih stupaca u dvama rječnicima, nego ćemo nastojati utvrditi reprezentativan korpus leksičkih jedinica koji potječu iz dubrovačkoga književnoga jezika i dubrovačkoga pučkoga govora. Takve se jedinice u literaturi nazivaju i raguzeizmima (v. Gabrić Bagarić 2001. takve jedinice naziva dubrovačkim riječima ili raguzeizmima).

Zastupljenost raguzeizama utvrdit ćemo slijedeći razine jezične analize, u prvom redu na razini fonoloških specifičnosti i strukture leksika.

² Deanović, Mirko, 1951. „Talijansko-hrvatsko-ruski rječnik iz godine 1751./Un Dizionario italiano-slavo-moscovitico del 1751“, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, I, Zagreb, str. 567–612. Rječnik je dio rukopisnoga kodeksa *Popjeve slovenske* te se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, br. 4091.

³ Referirajući se na razgovor J. Mikalje i R. Levakovića o istosti „dubrovačkog“ i „bosanskog“ jezika, Muljačić navodi da su oni „u najboljem slučaju kvazisinonimi i to jedino ako se shvate kao usustavljeni skup pisanih realizacija tadašnjega dubrovačkog književnog jezika (DKJ) ili kao zbir prvih ostvaraja općehrvatskog književnog jezika (OHKJ) što je lebdio pred očima isusovcu Bartolu Kašiću.“ (Muljačić 2001: 134)

⁴ Lovrić-Jović, Ivana (2014) *O starome dubrovačkom govoru nazbilj*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.

Pitanje naglaska nećemo u ovoj prilici posebno razmatrati budući da autori u Predgovoru navode da je akcentuacija provedena u dvije faze, u prvoj u suradnji sa Stjepanom Ivšićem, dok su u drugoj fazi temeljito sve uredili B. Klaić i M. Deanović. Autori također napominju da rječnik nema normativnih namjera. Kako bilo, mi ćemo napomenuti gdje god utvrdimo odstupanja u akcentuaciji.

Obilježja dubrovačkoga jezika i govora

Nakon što smo definirali raguzeizme, analizom leksičkoga repertoara u lijevom stupcu pokušat ćemo utvrditi koji bi se leksemi mogli ubrojiti u tu skupinu.⁵ Za potvrdu neće uvijek biti dostatno pratiti odrednicu *reg.* jer je naša pretpostavka da postoje leksemi uz koje ta odrednica ne stoji, a ipak se mogu smatrati raguzeizmima. Na takve ćemo pojave posebno upozoriti.

Fonologija

Jednim od obilježja raguzeizama javljaju se i fonološke specifičnosti. U lijevome stupcu tako smo utvrdili veći broj rječničkih članaka u kojima su leksemi zabilježeni upravo onako kako ih bilježe bilo književni ili leksikografski izvori, a vrlo često kao takvi u vrlo su živoj uporabi još i danas.

Umetanje samoglasnika *a* u dočetu suglasničku skupinu u posuđenicama na *-nt* zabilježeno je u imenicama *àfek(at)*, *àgen(a)t*, *asistenat*, *elèmenat*, *konfiden(a)t*, *kontingen(a)t*, *instrùmen(a)t*, *argùmenat*, *cèmen(a)t*, *horizon(a)t*, *parlàmen(a)t*, *lèvan(a)t*, *fànat*.

Jotacija je provedena u riječima *s(rgravis)đela* i *kòščela*. Uz *srdela* upućuje se na *srdjela*, a uz *koščela* zabilježen je i oblik *kòstjela* s time da se uz oba oblika upućuje na uobičajeniji *kòprivić*.

Refleks je kratkoga jata iza suglasničkoga skupa *Cr + ě* jekavski u kori-jenu *rěz- > řez-* kao u primjerima *rřjez* u značenju 'presjek' te svezama *carski rijež* i *zlatni rijež*. Jat je sekundaran u primjeru *dřijevo*, *dùblijer*⁶, ali se navodi i *dùplir*, *talijër*, *špijerlica*, *kòsjer*.⁷

⁵ U prosudbi pučkih raguzeizama oslonit ćemo se i na vlastitu jezičnu kompetenciju te u pojedinim slučajevima i na provjeru razgovorom s izvornim govornicima dubrovačkoga govora.

⁶ Etim. v. Skok I., 458–459, s. v. *düpal*.

⁷ U *Dictionariumu* potvrđen s. v. *falx*.

U dubrovačkome govoru u osnovi *last-* dolazi do ispadanja glasa *t* pa su zabilježeni oblici *lāsan*, *lāsno*, *lasnōca* i *lāsnošt* za fr. *facilité*, *aisance*.

Jednako tako, zabilježen je oblik *rđav* u značenju 'malade' pri čemu se uz početno *r-* ne bilježi glas *h*. Sekundarno *h* zabilježeno je u dubrovačkim oblicima *mālahan*, *-hna*, *-hno*. Zabilježen je i pridjev *mālašan* u značenju *tout petit*.

Šumnik na dočetu zatvorenoga sloga zamijenjen je sonantom u primjeru *cāptjeti* koji upućuje na *cavtjeti*, dok se uz *cāvtjeti* daje uputnica na uobičajeniji *cvjetati*.

Depalatalizacija suglasnika *lj* nije provedena u primjeru *crčvlja* reg. 'cipela' fr. *soulier*, *ljūbōvnica* i *Konávljanin*. Oblik *ljūven*, obilježen u rječniku kao arhaizam s. v. *ljuven* adj. v. ljubavni; ljubljen, dobro je poznat iz dubrovačkoga književnoga stvaralaštva. Iako je u rječniku zabilježen, daje se uputnica na pridjev *ljubavni*.

U primjeru *nāzbilj* vidljivo je da se na kraju riječi *lj* ne depalatalizira. U drugim primjerima suglasnik /*l*/ zamijenjen je suglasnikom *j* kao u primjeru *tojaga* reg. s uputom na *toljaga*. Suglasnik /*l*/ potvrđen je u sustavu i u primjeru *pljuska*.

Dočetno slogovno *l* prešlo je u *o* u domaćim riječima i posuđenicama, od kojih izdvajamo sljedeće: *cípō*, G *cipola* zool. reg. v. *cipal*; *māo* adj. v. mali; *kūtao*, G *kutla* fr. *puisoir*, *puisette*; *jārbuo*, G *jarbula* v. jarbol; *mūo*, G *mula* reg. u značenju 'gat' fr. *môle*; u vlastitome imenu *Bārtul* koje se navodi i u liku *Bārtuo* ali ne i u primjeru *ārbul*, pom. 'jarbol'. Ista se pojava u sredini riječi bilježi u primjeru *sōpa* (zool. fr. *salpe*, *Salpa* marina) te u riječi *mīso* s uputom na *misao*.

Imenica *mrtvac* potvrđena je u arhaičnome okrnjenome liku *m(rgravis)* *tac* te uz navedeni genitiv *m(rgravis)ca*, no s uputnicom na leksem *mrtvac*.

Fonološke specifičnosti nalazimo i u vlastitim imenima tj. u njihovim oblicima koji su karakteristični za područje Dubrovnika. Ta su imena izrazito regionalno obojena: *Bārtul*, *Bārtuo*, *Cvijèto*,⁸ *Cvijèta*, *Džíve*, *Džívo*, *Džóno*, *Džóre*, *Džóve*, *Đūrađ* (gen. *Đūrđa*), *Lòvrjenac*, *Lūkša*, *Mandàlijena*, a u skraćenim oblicima odnosno hipokoristicima imaju dugouzlazni naglasak: *Bāre*, *Bénko*, *Béno*, *Jérko*, *Jéle*, *Káte*, *Lóvro*, *Lúce*, *Lúko*, *Lújo*, *Mánde*,

⁸ Vjerojatnije je da bi akcent trebao biti dugouzlazni dakle *Cvijèto*.

Máre, Màrgita, Mâvro, Mîho, Néža, Pásko, Pávo te kao deminutivi *Frànica* i *Pàvica*.

Rječnik bilježi i nekoliko posuđenica iz talijanskoga, odnosno francuskoga te navodi francuske ekvivalente *bàlsam* fr. *baume* tal. *bàlsamo* < lat. *balsamum*,⁹ *bàsēn* fr. *bassin* te *dēsēn* fr. *dessin*, u hrvatskim likovima vidljivo je očuvanje suglasnika *s*.

U inicijalnoj poziciji potvrđena je zamjena konsonantskih skupina *sk* > *ck* u primjeru *cklō* s uputnicom na *caklo*.

Metateza se provodi u primjeru *gnjila* u značenju 'glina' (< *glinja* < *glina*).¹⁰

Zabilježeni su i primjeri pridjeva *vàs* (fr. *entier*, *tout*) i *vàskolik* (fr. *total*, *complet*, *entier*) u kojima nije došlo do premetanja sastavnica unutar starojezične skupine /*vs*/ < /*vəs*/. Oba se pridjeva navode bez posebnih lingvostilističkih odrednica.

Zabilježene su i druge fonološke specifičnosti dubrovačkoga govora kao primjerice čuvanje glasa *s* u primjerima *skrinja*,¹¹ *sliva*, *spila* i *skula*. Stariji oblik čuva se u riječi *sršljen* koja upućuje na *stršljen* (> lat. *crābrō*, stsl. *svršenb*).¹²

Opći i posebni vokabulari u hrvatskoj strani rječnika

Hrvatska strana francusko-hrvatskoga dvojezičnika nastaje usporedno s hrvatskom stranom hrvatsko-talijanskoga dvojezičnika te joj je gotovo identična (o tome u Predgovoru Dayre-Deanović-Maixner izd. 1956.). Nesumnjivo je u tom pogledu dragocjen Jernejev doprinos jer je brižno skupljao građu, ali je i svojim teorijskim razmatranjima, produbljivanjem spoznaja iz leksikografije te usavršavanjem leksikografskih postupaka zasigurno presudno utjecao na konačan izgled hrvatskoga stupca. Kako je jedan od ciljeva pri izradi rječnika bio i dati što potpuniju sliku jezičnoga hrvatskog bogatstva, odabir leksema koji potječu iz dubrovačkoga idioma, kako onih koji su potvrđeni u književnosti dubrovačkoga jezičnoga izraza, tako i onih koji su bili dio živoga organskoga dubrovačkog govora.

⁹ O etimologiji v. Skok s. v. *balsam*. Leksem potvrđen i u *Dictionariumu* s. v. *balsamu[m]*.

¹⁰ Zanimljivo je da se s. v. *gnjila* navodi i preneseno značenje fig. *femme paresseuse*.

¹¹ Oblik zabilježen i u *Dictionariumu* s. v. *aria*.

¹² Kapović 2008: 206.

Bogatstvo hrvatske strane ilustrirat ćemo primjerima iz nekoliko kategorija, a potom ćemo u tim istim kategorijama izdvojiti fundus koji se sa sigurnošću može pripisati dubrovačkom idiomu. Potvrde pripadnosti navodit ćemo bilo iz leksikografskih izvora, bilo oznakama *reg.* ondje gdje su one navedene u rječniku. Kao potvrdu pripadnosti dubrovačkome idiomu, poslužit ćemo se leksičkom građom opisanom i analiziranom u rukopisnome rječniku *Dictionarium latino-illiricum*, vrijednu zapisu dubrovačke riječi koji je sastavio Dubrovčanin Đuro Matijašević.¹³ Naime, kao purist, Matijašević u leksikografskim postupcima, prilikom navođenja ekvivalencije, daje kontaktne sinonime, otuda velik broj dubrovački obojenih leksema.

Kategorije u kojima ćemo se kretati su prije svega općehrvatski leksik te posebni vokabulari.

Općehrvatski leksik i unutar njega dubrovački leksik

Među zanimljivostima svakako valja izdvojiti nekoliko dobro tvorenih leksema koji su uvršteni u hrvatski stupac, a od kojih su neki i danas u uporabi: *provoznina* fr. *droit de transit*, *promaknuće* fr. *promotion, avancement*, *poputnina* fr. *provisions de voyage, frais de voyage*, *odličnik* fr. *notable, homme illustre, personnage de marque*.

Do promjene u obliku u odnosu na leksem koji je danas u uporabi dolazi u *potpor* (m. sg.) fr. *soutien*.

Značenjski pomaci u odnosu na današnju uporabu bilježe se u riječima: *otpremnina* fr. *frais d'expédition* te *olakšica* fr. *facilités, soulagement, allègement*.

Spomenimo i to da su zabilježene imenice *nadmašnost* fr. *supériorité* i *nadnaravnost* fr. *surnaturel*. U popis su uvrštene i *mosnica* fr. *planche de pont* 'brvno preko potoka' fr. *passerelle* te pridjevi *buhinji* fr. *de pource* te *bušljiv* fr. *plein de puces*.

Od glagola izdvojit ćemo da hrvatski stupac bilježi neke vrlo dobre i zanimljive tvorbe, poput *nadovoljiti* fr. *contenter, satisfaire*; *odadniti* fr. *enlever les fonds des tonneaux, défoncer*; *odroditi se* fr. *renier son origine (ou sa nationalité) se dénationaliser*, fig. *dégénérer*, *oglatičiti se* (o kupusu, salati) *pommer, se ramasser en tête* te *ogruhati* (kukuruz) fr. *égrener, égrainer*.

Tvorbeni grozdovi vrlo su uspješno i temeljito bilježen i u primjeru raguzeizma *kuco* što je hipokoristik od *kućak* (s. v. *kućak* fr. *chien, requin*), a zabilježen je i *kućić* kao deminutiv od *kućak* fr. *petit chien*.

¹³ *Dictionarium* je rijedak dvojezični latinsko-hrvatski rječnik u razdoblju do polovine 18. st. – prvi dubrovački rječnik toga tipa, a treći nakon Vrančićeva i Vitezovićeva. Rječnik je dio rukopisa br. 194 pod naslovom *Razlika skladanja slovinska* koji se čuva u Samostanu Male braće u Dubrovniku. Za potrebe usporedbe u ovome radu koristili smo se leksičkim korpusom prikazanim i analiziranim u Franić 2014.

Hrvatska strana rječnika ujedno je vrlo bogata priložima od kojih su neki tvorbeno vrlo zanimljivi. Svi su oni dijelom općega leksika, ali neki su od njih potvrđeni u starijim dubrovačkim tekstovima pa se mogu smatrati i dijelom specifičnoga dubrovačkoga leksika.¹⁴ Izdvojit ćemo: *òdsprijeda* fr. *de devant, de face, de front*; *nàzbilj* fr. reg. 'zbilja' *vraiment*; *jàtomicē* fr. *par volée, en troupe, en foule*; *jednògrlice* fr. v. *jednoglasno*; *jednòličke* fr. *ensemble, en même temps*; *izàtoga* fr. *après cela, après quoi*; *izàzada* fr. *de derrière, par derrière*; *izmalà, izmalena* fr. *dès l'enfance, depuis l'enfance*; *iznājprije* fr. *au début, (tout) d'abord, de prime abord*; *izódāvna* fr. *depuis longtemps*; *izokola* fr. *de toutes parts, de tout autour*; *izrana* fr. *de bonne heure, de bon matin, tôt*; *izrēda* fr. *par ordre, l'un après l'autre*; *izūbaha* fr. reg. 'iznenada' *à l'improviste*; *izvānka* fr. reg. v. *izvana*. Istaknimo i prilog *stòprv* (zabilježen i kao *stoprvo*) fr. *à peine, ne ... que* te u primjerima *stòprv je ustao* fr. *à peine est-il levé*, *stoprv je podne* fr. *il n'est que midi*.¹⁵

Zabilježeni su prijedlozi *cič* v. *ciča*; *cijeć* fr. *à cause de*; *cič* v. *ciča* ali ima i *cičina* augm. de *ciča*, potom prijedlozi *izdno* fr. *du fond*; *izviše* fr. *d'en haut, de dessus*; *izvrh* fr. *d'en haut, d'en dessus*. Spomenimo i karakterističan veznik *òli* fr. *ou, ou bien* te u značenju 'da li' fr. *est-ce que*. Od ostalih pojavnosti izdvojit ćemo pridjev *pogdjekoji* fr. *quelque, quelqu'un*.

S odrednicom arhaizma bilježe se i sažeti oblici zamjenica gdje za koji, koja, koje stoje *ki, ka, ke (ko)* s uputom na *koji*. Kao zasebni članak izdvaja se i genitivni oblik zamjenice *što* koji glasi *česa* te se upućuje na *čega* (što je također samostalni rječnički članak). Od zamjениčkih oblika navodi se uz oznaku *reg.* i *čigov* te se upućuje na *čiji*.¹⁶

Zabilježeni su i uzvici *Dobròjutro!* zapisani kao jedna riječ, čime se po svoj prilici želi označiti jedinstvo u izgovoru kako taj pozdrav i danas glasi u Dubrovniku. Zabilježen je i imperativ *Hòmo!* (=hod'mo, hodimo) s fr. ekvivalentom *allons* te s uputom na *hoditi*. Glagol *hòditi* ima za fr. ekvivalent *marcher* i *aller* te uzvik *Hodi!* u značenju *Viens*.

Hrvatska strana rječnika i posebni vokabulari

Uvidom u strukturu i sadržaj hrvatskoga stupca, a s obzirom na već provedena istraživanja i metodologiju klasifikacije leksika (Gabrić-Bagarić 2001, Franić 2014, Lovrić-Jović 2014) leksik ćemo podijeliti u sljedeće skupine: *geografski* i *etnički pojmovi*; *zanimanja, staleži* i *zvanja*; *rodbinski nazivi*, potom *biljke*; *životinje*; *medicina (anatomija i bolesti)*; *hrana*; *odjeća*,

¹⁴ O tome opširnije u Lovrić-Jović 2014.

¹⁵ Prilog bilježi i Lovrić-Jović 2014. u korpusu dubrovačkih frančezarija.

¹⁶ Zamjениčki oblici zabilježeni i u korpusu frančezarija (*ibid*).

obuća; svakodnevno nazivlje: kuća, predmeti, kuhinja; pomorstvo (brod, vjetrovi i meteorološke pojave), arhitektura i građevine; glazbeno nazivlje.

O nazivlju općenito

U okviru općega znanstvenoga nazivlja radi ilustracije izdvojit ćemo tek nekoliko primjera dobre, precizne tvorbe naziva kao i plodne tvorbe koji su sustavno i temeljito zabilježeni u hrvatskome stupcu: *rázredba* fr. *répartition, classification, distribution, disposition*; *pràlik* fr. *prototype*; *pòprečnica* fr. *transversale, diagonale* (s oznakom *geom.*); *meridiĵān* 'podnevnik' fr. *méridien* (s oznakom *geogr.*). U okviru gramatičkoga nazivlja ističu se označen kao arhaizam *pridāvnik* u značenju 'pridjev'. Ovdje ističemo još pridjev *pòpumbenī* fr. *explétif*, složenicu *oblikòslovlje* u značenju 'morfologija' fr. *morphologie* te *cirkùmflexs* fr. *circonflexe*.

U tehničkome nazivlju zabilježeni su sljedeći primjeri uspješne tvorbe te ujedno preciznosti u razdvajanju pojmova i naziva: *ròĵenje* fr. *essaimage, sortie d'un essaim*, *ròjidba* fr. *saison où les abeilles essaient, essaimage*; potom *čèlinĵāk* reg. 'pčelinjak' fr. *rucher*. Dobrim tvorenicama smatramo i lekseme *preklopka* i *preklopnica* za fr. *commutateur* (s oznakom *elektr.*); potom *ogib* u svezi *ogib svjetlosti* fr. *diffraction* (s oznakom *fiz.*) kao i *dizalo* fr. *appareil de levage, 'lift' ascenseur*.

Među vrlo razvedenim i bogatim pravnim nazivljem izdvojit ćemo tek nekoliko primjera: arhaizam *pravitèljstvo* 'uprava' fr. *gouvernement*; zatim *izvid* fr. *examen, vérification* (s oznakom *jur.*). Spomenimo ovdje vrlo sustavnu obradu tvorbenoga grozda koji sadrži sljedeće rječničke članke: *izvidjeti, izvidnica, izvidnički, izvidnik, izviđanje, izviđati*. I danas je u Dubrovniku u svakodnevnoj uporabi riječ *berza* koja u tekstu rječnika upućuje na *burza*.

Iz bogatoga religijskoga nazivlja izdvojit ćemo primjer dvajuraguzeizama *rùžārij* 'krunica' fr. *rosaire* i *kràliješ* također u značenju 'krunica' fr. *rosaire* (pritom se s. v. *kraliješ* uz oznaku anatom. navodi i značenje 'hrptenjača' fr. *épine dorsale*). U ovoj kategoriji u spomenimo da se s. v. *pólnočka* upućuje na oblik tipičan za dubrovački govor *pónočka*, a sve uz navedeno fr. *messe de minuit*. I dalje u polju naziva blagdana i svetkovina bilježi se i naziv *Cvĵjeti* f. pl. s uputnicom na *Cvĵetnica*. Istaknimo i oblik *grehòta* u značenju 'grijež' fr. *péché*, uz navođenje i značenja 'šteta' fr. *dommage*, također svojstvena dubrovačkom govoru.

Geografski i etnički pojmovi

Geografski pojmovi i nazivi odnose se na relativno velik broj lokaliteta na dubrovačkome području, ali i mnoge nazive europskih krajeva i mjesta te šire. Uz standardne oblike *Dùbrōvnik* fr. *Raguse* 'en Croatie' (s oznakom *geogr.*); *Lòpud* *geogr. fr. île pres de Raguse (Isola di Mezzo)*; *lòpudskī* fr. *adj. de Lopud*; *Kònāvoli, Kònāvālā* fr. *vallée des Konaoli (près de Raguse, en italien Canali)* uz oznaku *geogr.* Ističemo i toponime *Međumūrje* fr. *pays entre Mure et Drave (Croatie)* uz pridjev *međumurski* s oznakom *geogr.*; *Hèrceg-Bòsna* fr. *Bosnie et Herzégovine* te *Bürgündija* i *adj. bürgündski* za fr. *Bourgogne*. Zabilježeni su i oblici *Ėlzas* za fr. *Alsace*, *Tulúza* za *Toulouse* te *Jākīn*¹⁷ za fr. *Ancone*. Ističemo i nekoliko specifičnih etnika vezanih za dubrovačko područje: *Konāvljanin*, *Konāvōka*, *konāvōski*; *Lātinin*, *Latin* uz oznaku *hist. fr. catholique* te *Tùdešak* s oznakom *reg.* za 'Nijemac' fr. *Allemand, Tudesque*.

Geografskim pojmovima dodajmo i one vezane za reljef, a među njima ističemo *kūk* 'hrid' fr. *rocher*; *m(rgravis)kijenta* također s oznakom *reg.* u značenju 'hrid', a zanimljivi su nazivi *morèuz* u značenju 'tjesnac' fr. *détroit*; *bùbūlj* fr. *caillou, galet* te *čelòpek* 'prisoje' fr. *adret*. U ovoj skupini dodajmo i *bànja* u značenju 'kupalište' te pridjev *bànjski* 'kupališni' fr. *balnéaire*.

Zanimanja, staleži i zvanja

U ovome razdjelu istaknimo nepromjenjivi *dum* (s oznakom *reg.*) u značenju 'titula pred imenom svećenika'), kao i imenicu *dūmna* 'koludrica' u fr. *religieuse* (zabilježena i u obliku *dūvna* s uputom na *dumna*), potom deminutiv *dūmnica* fr. 'petite religieuse' kao i pridjev *dūmanski* 'koludrički' fr. *monacal, des religieuses*. Zabilježen je i tipični raguzeizam *gòspār*, *G. gòspāra* s oznakom *reg.* i uputom na *gospodin, gospodar*.

Rodbinski nazivi

U ovoj skupini navodimo najprije krnji oblik *čēr* *G čèri* fr. *fille* s oznakom *reg.*, potom *dūndo* uz navedeni pl. *dundovi* s oznakom *reg.* fr. *oncle*. Ističemo i leksem *něpūča* uz oznaku *reg.* s uputom na *nećakinja*; kao i *něput*¹⁸ uz oznaku *reg.* s uputom na *nećak*. Zanimljivo je da se u hrvatskome stupcu javljaju i kajkavski oblici *jāpa* m. s oznakom *reg.* fr. *papa* te *děkla* 'jeune fille' i 'servante' uz deminutivni oblik *děklica*.

¹⁷ Potvrđeno u *Dictionariumu* s. v. *Ancona*, v. i *Zore* 1895: 9.

¹⁸ U *Dictionariumu* potvrđen oblik *neputova* s. v. *abnepos*.

Biljke

Valja općenito istaknuti da su zoonimi i fitonimi najpouzdanije obrađeni, a u tom razdjelu sustavno se navode latinski nazivi koji jednoznačno upućuju na pojam određen nazivom. Raguzeizmi koji se navode kao nazivi za životinje i biljke svjedoče o bogatstvu pučkoga nazivlja ili narodne taksonomije, koja je stoljećima bilježena paralelno sa znanstvenom nomenklaturom u skladu sa znanstvenom klasifikacijom zoonima i fitonima (binarna nomenklatura), usp. Vajs 2003: 11.

Među fitonimima koje bismo uvrstili u korpus raguzeizama izdvojiti ćemo reprezentativan broj primjera, uz navođenje francuskoga ekvivalenta. Najprije ćemo navesti fitonime koji se u rječniku javljaju kao temeljni rječnički članci, a pripadaju dubrovačkome idiomu. Potom ćemo navesti fitonime koji su također samostalni rječnički članci, ali se upućuje na drugu natuknicu, obično rasprostranjeniji i/ili standardni naziv biljke.

rùzmarin bot. fr. *romarin* (Rosmarinus officinalis); **čèmpres** bot. fr. *cyprès* (Cupressus sempervirens); **čèsvina** bot. fr. *yeuse, chêne vert* (Quercus ilex); **garòfān, garòful** reg. bot. 'karanfil' fr. *oeillet*¹⁹; **kaulīn** bot. reg. 'cvjetača' fr. *chou-fleur*; **kozàlac** bot. estragon (*Artemisia dracunculus*); **kùkuta** bot. fr. *ciguë* (*Conium maculatum*); **lùcērka, lùcērna** bot. fr. *luzerne commune* (*Medicago sativa*); **ljùlj, G ljlulja** bot. fr. *ivraie* (*Lolium terulentum*); **màginja** bot. fr. *arbouse* (*Arbutus unedo*); **mûrva** fr. *mûrier* (*Morus*) i *mûre*; **pèlin** reg. 'kadulja' fr. *sauge* (*Artemisia absinthium*); **nèspula** bot. fr. *nefler du Japon* (*Eriobothrya japonica*); **vijòjla** bot. reg. 'ljubica' fr. *violette* (*Viola odorata*); **vihòjla** (ljubičica) *matthiole* fr. *giroflée des jardins* (*Matthiola*); **žùka** bot. fr. *genêt* (*Genista*).

Može se uočiti posebnost ovoga rječnika u tome što pojedine od takvih oblika ističe kao temeljni rječnički članak, npr. *garofan, ruzmarin, kaulin, maginja, murva, pelin, pipun*. U nastavku donosimo fitonime koje rječnik pobraja bilo uz odrednicu reg. bilo ističući ih kao specifične oblike koji su i dalje živi u dubrovačkom govoru.

bàjam²⁰ bot. v. *badem*; **b(rgravis)nistra** v. *žuka*; **bzóva** bot. v. *zova*; **cìpres** bot. v. *čempres*; **cmilje** bot. v. *smilje*; **kàpula** bot. reg. v. (*crni*) *luk*; **kavolīn** bot. reg. v. *cvjetača*; **kòstjela** bot. v. *koprivić*; **kòščela** bot. v. *koprivić*; **kriješva** reg. v. *trešnja*; **kùkumār**²¹ bot. reg. v. *krastavac*; **lèāndra** bot. v.

¹⁹ Etim. v. Skok II., 22, s. v. *kalòper*; Budmani n. dj. 164; Zore tvrdi da je riječ mletačkoga podrijetla, v. Zore n. dj. 6.

²⁰ U *Dictionariumu* potvrđeni oblici *mjenjeo* s. v. *amigdala* i *mjendelar* s. v. *amigdalus*.

²¹ U *Dictionariumu* potvrđen s. v. *cucumer*; etim. v. Skok II., 228, s. v. *kùkumār*; Budmani n. dj. 164.

oleandar; **lèmūn** reg. v. *limun*; **lijer** bot. pl. *ljerovi* v. *ljiljan*; **lovòrika** bot. v. *lovor*; **mìhōjlica** bot. reg. v. *ciklama*; **mlijèčer** bot. v. *mlječika*; **mljèčika** bot. *euphorbe* m. ou f. *Euphorbia*; **mòhuna** bot. v. *mahuna*; **mřča** bot. v. *mirta*; **nèspola** bot. v. *nespula*; **pāoma** bot. v. *palma*; **pīpūn** bot. reg. 'dinja' fr. *melon*; **čèsan** bot. v. *češnjak*; **čàptjeti** v. *čavtjeti*; **čàvtjeti** v. *cvjetati*; **bùmbāk**²² reg. 'pamuk' fr. *coton*; **kùpjena** bot. v. *kupina*; **šljèz** bot. v. *sljez*; **slīva** bot. v. *šljiva*.

Životinje

Među zoonimima koji imaju istaknutu pripadnost dubrovačkome govoru izdvojiti ćemo sljedeći niz, uz navođenje francuskoga ekvivalenta. Kao i u slučaju fitonima, najprije ćemo navesti lekseme koji su kao raguzeizmi obrađeni u formi temeljnoga rječničkoga članka (i na koje se upućuje), a potom lekseme koji se navode kao samostalni rječnički članci (najčešće s odrednicom *reg.*) te se upućuje na drugu, temeljnu natuknicu.

kánjac m. zool. *serran, perche de mer* (Serranus scriba, Serranus cabrilla); **bàrbūn** zool. 'trlja' fr. *mulle, rouget* (Mullus barbatus); **blāvōr** zool. 'neki puzavac' fr. *espèce de serpent non venimeux* (Ophisaurus apus); **brèculja** zool. (muha zujara) fr. *grosse mouche*; **cīpal** zool. fr. *muge à grosse tête* (Mugil cephalus); **c(rgravis)nelj** zool. fr. *castagnole* (Heliastes chromis); **dromèdār** zool. fr. *dromadaire* (Camelus dromedarius); **glàvoč** zool. fr. *goujon* (Gobius); **grūj** zool. 'ugor' fr. *congre* (Conger vulgaris); **filj**²³ G *filja* zool. reg. (slon) *éléphant*; **kījerna** f zool. (riba) fr. *merou* (Cerramus gigas, Epinephelus gigas); **kòmār**²⁴ zool. fr. *tipule* (Tipula gigantea); **krāvōsac** fr. *espèce de serpent* (Coluber flavescens); **kûf**²⁵ zool. (labud) fr. *cygne* (s oznakom arhaizma); **lùbīn** zool. fr. *bar perche de mer* (Habrax lupus); **lùmbrāk** zool. fr. *crénilabre, paon* (Crenilabrus pavo); **lūpār**²⁶ zool. 'priljepak' fr. *patelle* (Patella vulgaris); **mùrina**²⁷ zool. fr. *murène* (Muraena helena); **mùšula** zool. 'školjkaš' fr. *arche* (Arca noae); **òsao**, G *òsla* (magarac) fr. *âne, baudet* adj. ošlji fr. *d'âne*; **kalāmār**, -ára zool. reg. 'lignja' fr. *calmar*; **šimija** reg. 'majmun' fr. *singe*; **sōpa** zool. fr. *salpe* (Salpa marina); **šimpanza** zool. *chimpanzé* (Anthropopithecus troglodytes);

²² 543 Etim. v. Skok I., 235, s. v. *bùmbāk*; Budmani smatra da su ti leksemi 'latinske riječi', tj. dalmatoromanizmi; Zore n. dj. 5; Vinja 1998 (I.): 86, s. v. *bumbāk*.

²³ U *Dictionariumu* potvrđen oblik *pilj* s. v. *barrus*.

²⁴ Potvrđen u *Dictionariumu* s. v. *culex*.

²⁵ U *Dictionariumu* s. v. *cygnus*.

²⁶ U *Dictionariumu* potvrđen u pluralu s. v. *baleatice*.

²⁷ U *Dictionariumu* potvrđeno s. v. *fluta*.

Uz sljedeće zoonime u rječniku se navode uputnice na drugu natuknicu:

gèra zool. v. *gira*; **gõf** zool. v. *orkan*; **kĩmak**²⁸ reg. zool. v. *stjenica*; **kĩrnja** v. *kijerna*; **kòrāl**²⁹ zool. v. *koralj*; **kòsměć**, *kosmelj* zool. v. *rakovica spužvara*; **kràgūj** zool. v. *bjeloglavi sup*; **k(rgravis)nja** zool. v. *kijerna*; **lěpĩr**³⁰ v. *leptir*; **lepirica** v. *leptirica*; **ljěljen**³¹ zool. reg. v. *jelen*; **mìncūn** zool. v. *brgljun*; **mojèmuča** zool. v. *majmunica*; **mól** zool. reg. v. *oslić*; **òliganj** v. *lignja*; **òvrata**³² zool. fr. *daurade, dorade*, v. *komarča*; **šĩrūn** zool. v. *šnjur*; **sřšljēn** m. zool. v. *stršljen*; **s(rgravis)đela** f. zool. v. *srđjela*; **skaràmběć**³³ reg. zool. v. *žohar*; **cípō** zool. reg. v. *cipal*; **cřnokrūg** zool. v. *poskok*; **cřnjelj** zool. v. *crnelj*; **gĩle** hyp. de *gřlica* fr. *tourterelle*; **pĩplĩć** fr. *poussin*; **pĩplica** fr. *poularde*; **tĩca** f. reg. fr. *oiseau*; **tĩć** m. reg. fr. *petit oiseau, oiselet*.

Medicina (anatomija i bolesti)

U ovom razdjelu posebnoga leksika najprije navodimo zanimljive tvorbe kao što su **rũće** fr. *métacarpe* (s oznakom *anatom.*), **òsvjestica** fr. *intervalle lucide*; zatim nazivlje drugoga postanja kao što su **pòšalina** fr. *typhus* (s oznakom *patol*); zastarjeli naziv **kràtelj** *patol.* 'kolera' fr. *choléra* (s oznakom *patol*); i **běvūt** fr. *défaillance*, **karbũnkul**³⁴ 'čir' fr. *furuncle* (s oznakom *patol*); a navedimo i fino razlikovanje glagola **cijěliti** fr. *guérir*; 'zacijeliti' fr. *cicatriser* i glagola **cijěljeti** fr. *cicatriser* te raguzeizme: **kràliješ** 'hrptenjača' fr. *épine dorsale* (s oznakom *anatom.*); **bānda** 'bok' fr. *flanc* (s oznakom *reg.*); **mĩžati**³⁵ 'mokriti' fr. *uriner* (s oznakom *reg.*); **perúčac**³⁶ s uputom na *perutac* fr. *éruption cutanée*; **gõbav** (s oznakom *reg.* i uputnicom na *grbav*); **rijež** u *carski rijež* fr. *opération césarienne*; **(rgravis)đav** uz oznaku *reg.* navodi se značenje 'bolestan' fr. *malade*; **bônĩk** s uputom na *bolesnik*; **mlědnjeti**³⁷ fr. *maigrir* s uputom na *mršavjeti*; **medikàment** 'lijek' fr. *médicament*; **nemòćnica** fr. *malade* i 'bolnica' fr. *hôpital*; **nemòćnik** fr. *malade* 'neizlječiv' fr. *infirme*.

²⁸ Potvrđen i u *Dictionariumu* s. v. *cimex*.

²⁹ U *Dictionariumu* potvrđen oblik *koralj* s. v. *coralliu[m]*.

³⁰ U *Dictionariumu* potvrđen oblik *ljepir* s. v. *adnascor*.

³¹ U *Dictionariumu* potvrđen oblik *jeljen* s. v. *cervus*.

³² U *Dictionariumu* leksem je potvrđen s. v. *aurata*.

³³ U *Dictionariumu* potvrđen oblik *skarabež* s. v. *antirenes*.

³⁴ Etim. v. *Skok* s. v. *alem*.

³⁵ Potvrđen leksem *mižanje* u *Dictionariumu* s. v. *dysuria*.

³⁶ U *Dictionariumu* potvrđeno s. v. *lentigo* u obliku *perušac* (naziv koji je i danas u uporabi).

³⁷ Oblici zabilježeni u *Dictionariumu* su *omlednjet*, *omlednivam* i *smlednivam*.

Hrana

Velik se broj zabilježених leksema odnosi na hranu, za potrebu ovoga rada izdvajamo tek nekoliko tipičnih od kojih je većina i danas vrlo živa u dubrovačkom govoru, bilo da je riječ o jelu ili piću.

bòkūn fr. *morceau* 'komad' (s oznakom *reg.*); **fjèlica** fr. *tranche* 'kriška' (s oznakom *reg.*); **jèstòjska** s uputom na *jelo*; **pěča**³⁸ fr. *morceau* 'komad'; **pīća** fr. *nourriture, aliment* 'hrana' (riječ označena kao arhaizam); **bròdet** fr. *soupe au poisson* 'brudet'; **ruzùlin** *reg. fr. rossolis* 'liker od ruže' (s oznakom *reg.*); **rūsica** fr. *petit pain* 'pecivo u obliku ruže'; **kaštràdina** fr. *viande de mouton fumée* (s oznakom *reg.*); **kùljēn** fr. *sorte de boudin* 'vrsta kobasice'; **māntala** fr. *raisiné* 'pekmez kumpet'; **bèstīlj** fr. *confiture de prunes*.

Odjeća, obuća

crèvlja fr. *soulier* 'cipela' (s oznakom *reg.*); **crèvljār** fr. *cordonnier* 'postolar' (s oznakom *reg.*); **crèvljārski** fr. *de cordonnier*; **crèvljica** fr. dim. de *crevlja*; **pěča** fr. *fichu* 'povezača' (s oznakom *folkl.*); **klòbūk**³⁹ fr. *chapeau*; **māća** fr. *tâche* 'pjega' (s oznakom *reg.*) te oznakom *fig.* za fr. *souillure*; **bàkāndže** fr. *brodequins*; **m(rgravis)ndela** fr. *perle de verre* 'dinđuha'; **čūpica** fr. *agrafe, fermoir* 'ženska kopča'; **gřčiti** s uputom na *gužvati*; **grěšpa** fr. *ride* 'bora' (s oznakom *reg.*); **kolārīn**⁴⁰ fr. *collier* 'ogrlica', **štòpela**, **štòpelica** *reg.* 'papuča' fr. *pantoufle*, **špàg** *reg.* 'džep' fr. *poche*.

Svakodnevno nazivlje

Kuća i predmeti

U dijelu općega leksika koji se odnosi na svakodnevno nazivlje, поближе na kuću i predmete u njoj spomenimo sljedeće zabilježene rječničke članke: **gostīnjac** fr. *hospice*; **magàcīn** s uputom na *magazin*; **klàdenac** u značenju 'izvor' fr. *source* i 'bunar' fr. *puits*; **gùstijerna** *reg.* 'čatrnja' *citerne*; **kāmara**⁴¹ *reg.* 'soba' fr. *chambre*; **bānjica** 'kada' fr. *baignoire*; **skrīnja** fr. *coffret, caisse*; **bīlja** fr. *bûche*; **štīca** *reg.* 'daska' *petite planche, ais*; **tòvjelica** *reg.* 'klupica' fr. *tabouret* fr. 'sur lequel on pose les pieds' fr. *escabeau, escabelle*; **stóčić** *reg. dim.* 'de stolac' *chaise* 'stolčić' fr. *petite table*; *cùljajka*

³⁸ U *Dictionariumu* leksem *peča* potvrđen je s. v. *artuo, bolus, contrucido, dimembro*.

³⁹ U *Dictionariumu* s. v. *galerus*.

⁴⁰ U *Dictionariumu* s. v. *collare*.

⁴¹ Etim. v. Skok II., 24, s. v. *kamara*; Budmani n. dj. 165.

⁴² U *Dictionariumu* potvrđen oblik *lukjerna* s. v. *lucerna*.

fr. *balançoire*; **culjānje** fr. *balancement*; **krākūn** reg. 'zasovnica' fr. *verrou*; **bijelj** fr. 'couverture grossière'; **tundela** reg. 'jastuk' fr. *oreiller*; arhaizam **lukjērnār**⁴² reg. fr. 'sorte de lampe à huile'; **dùplir** fr. *cierge*; **kērostat** reg. 'svijećnjak' fr. *candelabre*; **dùblijer** v. *duplir*; **trāpan**⁴³ 'bušilica' fr. *trépan*, *tarière*; **kōsijer** v. *kosir*; **tojaga** reg. v. *toljaga*; **māljić** dim. de *malj* v. *čekić*; **māše** fr. *pincettes*; **kāntār**, G *kantāra* 'vaga' fr. *balance romaine*, *peson*; **šēga** reg. 'pila' fr. *scie* (zabilježen i glagol **šēgati** reg. 'piliti' fr. *scier*); **kōšić**⁴⁴, *košičić* dim. de *koš*; **špijerlica** f. v. *špirlica*; **būčica** fr. *tirelire cagnotte*; **talijēr**, G *talijera* hist. v. *talir*; **tālīr**, G *talira* hist. 'novac' *écu*, *thaler*; **lāpis** med. *crayon au nitrate d'argent*; **cijeđ**, G *cijèda* fr. *lessive*; **lūšija** reg. 'cijed' *lessive*.

Kuhinja

U dijelu leksika koji se odnosi na kuhinju istaknut ćemo sljedeće lekseme s odgovarajućim leksikografskim potvrdama: **bòkār**,⁴⁵ fr. *bocal*, *pot*, *coupe*; **bokarić** dim. de *bokar*; **cklō**⁴⁶ v. *caklo*; **cāklo** reg. 'staklo' fr. *verre*; **pòprigati**⁴⁷ reg. v. *popržiti*; **isprigati** reg. fr. (*finir de*) *frir*, v. *ispržiti*; **pīnjata** reg. 'lonac' fr. *marmite*; **pròsulja**⁴⁸ 'tava' fr. *poêle*; **pròsuljica** dim. de *prosulja* fr. *poêlon*; **ožica**⁴⁹ fr. *cuiller ou cuillère*, **ožičica** dim. de *ožica* fr. *petite cuillère*; **būjōl** reg. 'kablič' *baquet*, *baile*; **gòstara**⁵⁰ 'boca' fr. *bouteille*; **gòstarica** dim. de *gostara* fr. *flacon*; **kùtao**, G *kutla* fr. *puisoir*, *puissette*; **kùtlača** v. ce mot; **kùtlić** dim. de *kutao*; **lùbura** fr. *réipient fait d'écorce*; **lòpiža** reg. fr. *marmite en terre*; **kāčuo**⁵¹ G *kačula* reg. 'kotao' fr. *chaudron*; **kòmīn**⁵² reg. 'kuhinja' *cuisine* 'dimnjak' fr. *cheminée*; **kòmostre**, *kòmoštre* f pl. *cremaillère*; **kāca** fr. *cuve*, *cuvier*, *baquet*, *tonneau*; **kāčica** dim. de *kaca* fr. *cuve*, *cuveau*, *baquet*.

⁴³ U *Dictionariumu* s. v. *abaptiston*.

⁴⁴ Oblik potvrđen s. v. *calatus* u *Dictionariumu*.

⁴⁵ Oblik *bokara* potvrđen u *Dictionariumu* s. v. *hanus*.

⁴⁶ Potvrđeno u *Dictionariumu* s. v. *hyalus*.

⁴⁷ Oblik *prigam* potvrđen je u *Dictionariumu* s. v. *frigo*.

⁴⁸ Potvrđeno u *Dictionariumu* s. v. *frixoriu*[m].

⁴⁹ Potvrđeno u *Dictionariumu* s. v. *coclear*.

⁵⁰ Potvrđeno u *Dictionariumu* s. v. *ampulla*.

⁵¹ Etim. v. Skok II., 10, s. v. *kāča*1; Zore tvrdi da je riječ o talijanizmu, v. Zore n. dj. 10. U *Dictionariumu* zabilježen s. v. *cacabus*.

⁵² Etim. v. Skok II., 133, s. v. *kòmīn*; Budmani n. dj. 162; Zore n. dj. 10. U *Dictionariumu* potvrđen s. v. *caminus*.

Pomorstvo

U okviru pomorskoga nazivlja izdvajaju se nazivi koji se odnose na vrste plovila, dijelove broda te aktivnosti i radnje koje se odnose na pomorstvo i pomorce, a da su potvrđene u uporabi na dubrovačkom području.

Brod: *àrgōla* pom. reg. v. *argutla*; *àrbul* pom. 'jarbol' fr. *mât*; *àrgutla* pom. fr. *timon*; *bùsola*, *bùsula* fr. *boussole*; *cìma* reg. pom. fr. *cime*; *jârbuo*, *ula*, v. jarbol; *mũo*, *G mũla* reg. 'gat' fr. *môle*; *isèkati* pom. 'ispaljati' fr. *vider l'eau (d'une barque), écoper*; *tĩmun* reg. (krmilo) fr. *timon*; *trcàrōl* pom. 'ruka jedra' fr. *ris*; *lèvūt* hist. v. *leut*; *pòrat* pòrta pl. pòrti reg. pristanište fr. *port*; *brigantĩn* 'neki brod' fr. *brigantin*; *kĩlj* pom. fr. *quille*; *remùcati* reg. pom. 'tegliti' fr. *remorquer*.

Vjetrovi, meteorološke pojave: *bjelòjug* fr. 'vjetar' *vent du sud*; *bũrica*, *bũrĩn* reg. fr. *bora léger*; *gàrbĩn* fr. *vent du sud ouest*; *lèvan(a)t* geogr. 'vjetar istočnjak', fr. *vent du levant*; *òštro* reg. 'vjetar južnjak' fr. *vent du midi*; *lèbić* 'jugozapadnjak' fr. *vent du sud ouest*; *tramũntana* reg. 'sjeverni vjetar' fr. *tramontane*; *rèful* reg. 'udar vjetra' fr. *rafale*; *ròsāta* reg. 'rosa' fr. *rosée du matin*.

Arhitektura i građevine

U ovome razdjelju izdvajamo reprezentativne lekseme koji se odnose na različite vrste građevina, mnogovrsne strukture i namjene, građevinski materijal. Tu se izdvaja specifični leksem *mĩr*, *mĩra* u značenju 'zid' fr. *mur*, zabilježen je i augm. *mĩrina* te pl. *mĩrine* u značenju 'ruševine' fr. *murs* (ou édifice en ruines). Od građevinskoga materijala istaknimo *màtũn* (s oznakom reg.) 'opeka' fr. *brique* i *gnjĩla* fr. *argile*. Zabilježen je kraći oblik za 'kamen' *kām* s uputom na *kamen*. Imenica *kũpa*⁵³ stoji za 'crijep' fr. *tuile ronde*. Jedan od građevinskih radova koji su zabilježeni oblikom tipičnim za dubrovački govor jest i *klāčēnje* od *klačiti* u značenju 'krečiti' fr. *blanchir, enduire de chaux*. U osnovi je toga imenica *klāk* 'vapno' fr. *chaux*, a nastaje specifičnim postupkom na mjestu posebno pripremljenom za to, tj. *klāčina*⁵⁴ fr. *four à chaux*. Specifičan dubrovački izraz jest i *sòvrnja*⁵⁵ (s oznakom reg.) fr. *fragments de pierre (de murailles etc.)*, pri čemu je zabilježeno i značenje u pomorstvu 'balast' fr. *lest*. Rječnik bilježi i specifičnu građevinu *lazàret* sa značenjem 'kužna bolnica, lazaret'. Bilježi se i mjesto *lòkānda* koja lokalno znači 'gostionica' fr. *auberge*, kao i leksem *kòmārda*⁵⁶ s oznakom reg. u značenju 'mesarnica' fr. *boucherie*.

⁵³ U *Dictionariumu* potvrđeno u pluralu s. v. *ambrices*.

⁵⁴ U *Dictionariumu* s. v. *calcaria*.

⁵⁵ Oblik *sovarna* zabilježen je u *Dictionariumu* s. v. *erudero*.

⁵⁶ U *Dictionariumu* potvrđen oblik *komardar* s. v. *carnifex*.

Istaknimo i stariji lik *críkva* s oznakom *reg.* te uputom na *crkva*, kao i lik *tèmpal* fr. *temple*. Valja istaknuti i još nekoliko izraza za građevine kao što su *kàšteo*, *kaštela* te *kàštio*, *kaštjela* s uputom na *kaštel*. Tipičan raguzeizam jest i deminutiv od *kàpela* tj. *kàpelica* s naglaskom na prvom slogu. Zabilježen je i leksem *spīla*⁵⁷ koji upućuje na *spilja*, kao i leksem *drijevo* s uputom na *drvo*.

Glazbeno nazivlje

Glazbeno nazivlje koje smo izdvojili kao reprezentativno odnosi se uglavnom na glazbene instrumente te na pojedine vrste skladbi ili pjesama. Prije svega ističemo *cèmbalo* fr. *clavecin*, *épinette* (s oznakom muz.); *cìmbal* fr. *cymbale*, *tympanon* (s oznakom muz.); *cìndra* fr. *cithare* te tipičan instrument s dubrovačkoga područja *lījerica*⁵⁸ fr. *sorte d'instrument de musique à trois cordes* (s oznakom *folkl.*). Riječju dubrovačkoga podrijetla smatramo i *kànat*, *kanta* u značenju 'pjevanje' fr. *chant* potom oblik *kòncer(a) t* fr. *concert* te *kòlènda* s uputom na *koleda*. Zabilježen je i glagol *kolèndati* sa značenjem 'chanter des chansons de Noël (en allant de maison en maison)'. Spomenimo i da je zabilježen oblik *jāčka* s oznakom *reg.* 'chanson populaire croate de Gradišće (Burgenland)'.

Kolokacije i frazeološki izrazi

U području gotovih izraza i frazeologije, drugo izdanje rječnika znatno je bogatije od prvoga pa se uz već očekivane općehrvatske izraze, javljaju i oni za koje se može reći da su specifični za dubrovački govor. Od izraza koji su u živoj uporabi i danas, izdvojit ćemo **od mućanja glava ne boli**, fr. *le silence est d'or* s. v. *gláva* potom **šuć muć**, fr. *ça et là*, zabilježen u članku **mùć excl.** U okviru istoga članka zabilježen je i izraz **šuć muć pa proli** fr. *c'est chose insignifiante*.

Specifičan oblik zabilježen je u izrazu **Već te dugo nijesam vidio** s. v. *dugo*. Zabilježen je i izraz **praviti se Tošo** koji sadrži vlastito ime **Tošo**, a značenje mu je 'praviti se lud' ili fr. *faire la sourde oreille*. Istaknimo još izraz sa tipičnim zoonimom **komar** koji glasi **digni komaru nogu, a što mu ostaje?** fr. *Si de peu on enlève qqch, il ne reste rien*.

Spomenimo i nekoliko priložnih izraza koji izražavaju način na koji se tko odnosi prema komu ili način na koji se ponaša ili obavlja kakav posao: **mīle-lāle** adv. fr. *caresses, câlineries, minaudies*, **èndeले bèndeले** fr. *marcher d'un pas hésitant*; **tr̃t-m̃t** fr. *ça et là; de côté et d'autre* te u izrazu **nema tu tr̃t-**

⁵⁷ Potvrđeno u *Dictionariumu* s. v. *antru[m]*.

⁵⁸ U *Dictionariumu* potvrđen oblik *ljera* s. v. *cithara*.

mrt! fr. *trève de tergiversations!* Zabilježen je i usklik **třc vřc!** excl. fr. *par-ci par-là, de côté et d'autre*.

Jedan bi se broj zabilježenih izraza zasigurno mogao ubrojiti u opći hrvatski fundus, međutim, uporaba navedenih izraza posebice je česta i živa u današnjem dubrovačkom govoru.

Ekspresivni i emocionalno obojeni izrazi

U ovu skupinu izdvojiti ćemo lekseme koji se odnose na čovjeka, njegov vanjski izgled ili osobine i imaju pogrdno značenje: **cõtav** adj. reg. 'hrom' fr. *boiteux*; **gvërōk** 'razrok' fr. *louche, borgne*; **alàpača** s uputom na alakača; **bëna** fr. *benet, niais, nigaud*; **čũknũt** 'ćaknut' fr. *braqué, timbré*; **čombo** reg. 'naivčina' fr. *niais, benet*; **kũndurica** reg. 'brbljavica' fr. *bavarde*; **hàhār** reg. 'obješenjak' fr. *pendard*; **grĩntati** fr. *grogner, gronder*; **gũbičina** augm. de gubica fr. *gros museau*, potom lekseme **prdòklačiti** reg. 'blebetati' fr. *bavarder sottement* te **prdeljũskati** 'ćuškati' fr. *souffleter, gifler* kao i imenicu **prdeljуска** reg. *soufflet, gifle*. Zabilježeni su i glagoli **běčiti se**, **běčiti oči** fr. *écarquiller*; **bacèljati**⁵⁹ v. buncati te gl. imenica **běčenje** fr. *regard farouche, roulement d'yeux*.

ZAKLJUČAK

U radu se razmatra zastupljenost raguzeizama, leksema specifičnih za dubrovački jezik, kako ga naziva Muljačić, odnosno dubrovački idiom koji prema Lovrić-Jović uključuje dubrovački književni jezik i dubrovački pučki govor, a koji su leksemi zabilježeni u *Hrvatsko-francuskome rječniku* Dayrea, Deanovića i Maixnera.

Cilj je naše analize bio izdvojiti reprezentativan korpus tako određenih raguzeizama uz naznake njihovih specifičnosti na fonološkom, morfološkom i leksičkom planu. Izdvojeni korpus primjera pokazuje prisutnost dijalektne podloge u analiziranome rječniku – raguzeizama. Fonološka, morfološka i leksička obilježja koja su uočena u rječniku prisutna su bez sumnje i u drugim dijalektima, ali njihova ukupnost upućuje na pripadnost dubrovačkom idiomu.

Osobita je pozornost posvećena raslojavanju leksika pa se uz obilježja općehrvatskoga i općeuporabnoga leksika navode razdjeli leksika u kojima su zastupljeni raguzeizmi. Najprije se donose opća razmatranja o leksiku u hrvatskome stupcu s karakterističnim primjerima, a potom se

⁵⁹ U *Dictionariumu* je zabilježen glagol *vacellam* s. v. *allucinor*. U Stullijevu *Rječosložju* potvrđen je oblik *vacselam* kojega je mogao preuzeti od Matijaševića.

izdvajaju oni razdjeli posebnoga leksika sa zastupljenim reprezentativnim raguzeizmima, ponajprije onima za koje postoje potvrde u kontinuitetu leksikografskih radova pripisanih dubrovačkim autorima ili dubrovačkom krugu, ali i onim raguzeizmima za koje se i danas može reći da žive u dubrovačkome govoru. Posebni leksik osobito je bogat dubrovačkim elementima među nazivima za biljke, životinje, u pomorstvu te u okviru svakodnevnoga leksika.

U analizi smo naveli i ekspresivne i emocionalno obojene izraze za-bilježene u rječniku, a od kojih su najzanimljiviji *kundurica*, *čombo*, *cotav*, *prdoklačiti* i *prdeljaska*.

LITERATURA

- Budmani, Pero, 1883. „Dubrovački dijalekt, kako se sada govori“, *Rad JAZU*, knjiga 65, Zagreb, str. 155–179.
- Deanović, Mirko; Josip Jernej 1960. *Hrvatskosrpsko-talijanski rječnik*, Školska knjiga, Zagreb.
- Dayre, Jean; Mirko Deanović, Rudolf Maixner. ¹1956. *Hrvatskosrpsko-francuski rječnik*. Novinarsko izdavačko poduzeće, Zagreb.
- Dayre, Jean; Mirko Deanović, Rudolf Maixner. 1996. *Hrvatskosrpsko-francuski rječnik*. Novinarsko izdavačko poduzeće. (pretisak, urednik i autor predgovora August Kovačec), Naklada Dominović, Zagreb.
- Deanović, Mirko, 1951. „Talijansko-hrvatsko-ruski rječnik iz godine 1751./ Un Dizionario italiano-slavo-moscovitico del 1751“, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, I., Zagreb, str. 567–612.
- Deanović, Mirko, 1969. „O urbanome karakteru dubrovačkoga leksika“, *Forum*, VI. godište, XIV. knjiga, juli-decembar, Zagreb, str. 397–403.
- Franić, Ivana. 2014. *Tragovima hrvatskih rječnika. Dictionarium Latino-Illiricum Dure Matijaševića (1715-1716)*, Zagreb, FF Press.
- Gabrić-Bagarić, Darija, 1999. „Leksički raguzeizmi u rukopisnom prijevodu *Biblije* Bartola Kašića“, *Dubrovnik*, 1–2/1999, Matica hrvatska, Dubrovnik, str. 21–38.
- Gabrić-Bagarić, Darija, 2000. „Dijalektna podloga rječnika *Blago jezika slovinskoga* (1649.–1651.) Jakova Mikalje, *Rasprave IHJJ* 26, Zagreb, str. 45–58.
- Gabrić-Bagarić, Darija, 2000a. „Pomorsko nazivlje u Mikaljinu rječniku *Blago jezika slovinskoga*“, *Radovi Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“* 9, Zagreb, str. 9–21.

- Jernej, Josip, 1992-1993. „O klasifikaciji frazema“, *Filologija*, 20-21, Zagreb, str. 190–197.
- Lovrić-Jović, Ivana, 2014. *O starome dubrovačkom govoru nazbilj*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Ljubičić, Maslina, 1998. „Bilješke o etimonu dom-“, *Folia onomastica Croatica*, knjiga 7; HAZU, Zagreb, str. 153-190.
- Matijašević, Đuro, 1715-1716. *Dictionarium Latino-Illiricum*. u: *Razlika skladanja slovinska*, rukopis koji se čuva u knjižnici Samostana Male braće u Dubrovniku, br. 194.
- Muljačić, Žarko, 2001. „Može li se sredinom 17. stoljeća govoriti o istosti „dubrovačkog“ i „bosanskog“ jezika?“, *Dubrovnik*, 2/2001, Matica hrvatska, Dubrovnik, str. 133–148.
- Vajs, Nada, 2003. *Hrvatska povijesna fitonomija*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- Zore, Luko, 1895. Dubrovačke tuđinke, *Spomenik Srpske kraljevske akademije*, XXVI. Beograd.

Elements of the Dubrovnik idiom in the Croatian side of the Croatian-french dictionary written by Dayre, Deanović and Maixner

This paper provides a review of the lexicon contained in the Croatian side of the Croatian-French dictionary written by J. Dayre, M. Deanović and R. Maixner. The first edition of the dictionary was published in 1956, while the second, revised edition was published in 1960. The reprint edition of the dictionary was published in 1996 according to the second edition. The aim of this paper was to examine which elements attributable to the Dubrovnik literary language and the Dubrovnik speech are represented in the dictionary (and are still in use). The intention of the dictionary authors was to give a more comprehensive and broader reflection of the literary and spoken language, therefore it is reasonable to expect that the dictionary will contain a significant number of elements from the Dubrovnik language (Žarko Muljačić), or the Dubrovnik idiom (Lovrić-Jović).

The analysis was carried out on the phonological and morphological level, followed by a semantic analysis of the lexicon according to the standard language use as well as within the specific vocabularies. Wherever necessary, lexicographic solutions and entries were compared to the relevant lexicographic works of the Dubrovnik lexicographic circle.

Ključne riječi: the Dubrovnik idiom, the language of the Dubrovnik literature, the Dubrovnik speech, Croatian-French bilingual lexicography, Croatian-French language contacts

Hrvatski etnonimi i glotonimi na razmeđu kultura i civilizacija na istoku hrvatskoĝa kulturnoĝa prostora

Mario Grčević

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
mgrcevic@hrstud.hr

UDK: 811.163.42'373.234
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.18>

U članku se proučavaju potvrde etnonima *Hrvat* i glotonima *hrvatski* u vrelima od XIV. do XIX. stoljeća, poglavito one koje se odnose na pućanstvo koje se tijekom vremena većinski nije integriralo u hrvatsku narodnosno-etničku zajednicu. Usporedba s uporabom srpskoga etnonima pokazuje da se je on za razliku od hrvatskoga učestalo rabio kao vjeroispovijedna odrednica. Dolazi se do zaključka da hrvatsko narodnosno ime, iako u hrvatskoj etnogenezi ima važnu ulogu, nije jedina, pa čak ni ključna ili pouzdana razdvojnica pri određivanju i hijerarhiziranju hrvatskih povijesnih etnogenetskih sastavnica.

Ključne riječi: Hrvati, katolici, muslimani, pravoslavci, etnogeneza

Uvod

Uporaba etnonima *Hrvat* i glotonima *hrvatski* u hrvatskoj općoj i književno-jezičnoj povijesti poprilično je dobro istražena i opisana (npr. Katićić 1989, Zelić-Bučan 2000, Ostojić 2000). Međutim, nedovoljno je istražena njihova uporaba u onim slučajevima u kojima se odnose na pućanstvo koje se nije integriralo ili se većinski nije integriralo u hrvatsku narodnosno-etničku zajednicu. Ovaj je članak posvećen popunjavanju te istraživačke praznine.

Nazivi *hrvatski*, *dalmatinski* i *ilirski* na Istoku i Zapadu

Marco Antonio Pigaffeta iz Vicenze bio je članom drugoga diplomatskoga poslanstva Antuna Vrančića u Carigrad 1567. godine. Svoj tada napisani putopis objavio je u Londonu 1585. (u transliteraciji ga je nanovo izdao Matković 1890b, usp. također Matković 1890a i 1884). Govoreći o Carigradu, Pigaffeta bilježi da ondje gotovo svi Turci znadu *hrvatski* ("crovata lingua"), posebice vojnici (Matković 1890b: 89). U drugom surječju Pigaffeta tvrdi da i stanovnici Bugarske govore *hrvatski* ("croato"), a kao pojedine narode koji se ondje služe *hrvatskim*, spominje osim Bugara još Srbe i Rašane, Bosance, Hrvate, Slavene ("Schiavoni"), i druge koji govore

istim jezikom (Matković 1890b: 179). Tu je razvidno da Pigaffeta, barem na tom mjestu, naziv *hrvatski* rabi u značenju 'slavenski'. U istom ga značenju rabi možda i njemački hodočasnik M. Seydlitz 1557. kada kaže da se zatočenim hodočasnici u Palestini, među kojima se nalazio i on, tamošnji aga paše od Damaska, odrekli kršćanin, obratio na *hrvatskom* ("Crabatisch") (Kužić 2013: 182, 471).

Petar Matković izražava mišljenje da je Pigaffetu na poistovjećivanje hrvatskoga i bugarskoga (pod hrvatskim imenom) vjerojatno naveo Antun Vrančić (1890a: 130). Međutim, nije vjerojatno da bi to bio samo Vrančić jer Vrančić svoju vlastitu slavensku jezičnu i narodnosnu samoidentifikaciju u duhu humanizma zapadnoga uljudbenoga kruga veže poglavito uz nazive *ilirski* i *dalmatinski*. Ti nazivi u zapadnim vrelima potiskuju naziv *hrvatski* (ne samo u Vrančićevim tekstovima) i rabe se često kao njegove istoznačnice i sličnoznačnice (usp. Fancev 1938: 120–121). Npr., u svojim bilješkama o ugarskom državniku i kardinalu Jurju Utišeniću (Utješenoviću) Vrančić kaže da se Utišenić rodio u Hrvatskoj ("Croatia"), u mjestu kojem ime na hrvatskom jeziku ("Croata lingua") znači *kamenčić* (Kamičac kraj Skradina, 1482.) (Hrvatski latinisti 1969: 662–663).¹ U nastavku teksta Vrančić zove Šibenik, Skradin i Zadar slavim "dalmatinskim gradovima", a imena velikoga broja izvrsnih utvrda u unutrašnjosti prema Kninu i Bribiru kaže da ne spominje zbog pretvrdoga "ilirskoga" izgovora. Dakle, prema Vrančiću u *Hrvatskoj* se nalaze *dalmatinski* gradovi, a jezik u *Dalmaciji* i *Hrvatskoj* u istom tekstu zove istoznačno i *hrvatskim* i *ilirskim*.

S obzirom na takvu nesustavnu uporabu hrvatskoga imena upadljivo je kako se Vrančić služi isključivo njime dok se kao diplomat 1559. obraća Hasan-begu Sandžaka hatvanskoga, nastojeći ga udobrovoljiti pozivanjem na njihovu zajedničku pripadnost hrvatskomu narodu ("nostrae nationis Croatae"), "u kojem se ponosim što sam i ja rođen, a iz njega je potekla i Vaša Velemožnost" (Hrvatski latinisti 1969: 637–638). Vrančić prije tih riječi spominje Hasan-begova pisma u kojima se Hasan-beg diči svojim

¹ Utišenićev sluga Franciscus Bornamissa de Alsow spominje 1553. da je Utišenić znao *hrvatski*, da je prijateljevao s pašama, a u rodu da je bio s Mehmed-pašom, *Hrvatom* po narodnosti koji je kao dijete uhićen i odveden u Tursku, kako mu je sam Utišenić rekao. Osim toga, kaže da je Utišenić bio u srodstvu s Murad-begom (Tardićem), također *Hrvatom*. Usp. [...] "sed frater erat principalior, quia ille et linguam Croaticam noverat, et erat familiaris cum Bassis, et etiam sanguine junctus Mehmed Bassae, qui natione Croatus erat, et puer captivus in Turciam ductus; id, quod fr. Georgius ipsi, testi, dixit, ac praeterea Murad Begum esse quoque Croatum et consanguineum ipsius fr. Georgii." (Theiner 1875: 39). Ferdinand I. Habsburški dao je Utišenića pogubiti 1551. godine, vjerojatno zbog njegove (pre)bliske suradnje s predstavnicima Osmanskoga Carstva. O hrvatskim katoličko-muslimanskim dodirima i Utišeniću usp. iscrpnije Mandić 1982: 444.

“hrvatskim rodom”. Iz toga se može zaključiti da se je Hasan-beg Sandžaka hatvanskoga u dopisivanju s Antunom Vrančićem kao prvi pozvao na svoj hrvatski rod i da je Vrančić u tom prepoznao priliku emotivno mu se približiti kako bi lakše ostvario svoje diplomatske ciljeve. Vrančić stoga u ime njihova susjedstva i srodnosti “našega hrvatskoga roda” (“et nostrae gentis Croaticae”) “koji nam je obojici drag”, moli pašu da popustljivije postupa “s našim zajedničkim kmetovima koji nama jednom i drugom jednako služe i plaćaju danak.”

Razvidno je da Vrančić nazive *Iliri* ili *Dalmatinci* u obraćanju Hasan-begu ne rabi zato što je riječ o hrvatskim identitetskim odrednicama zapadnoga civilizacijskoga kruga koje su Hasan-begu kao muslimanu i predstavniku Osmanskoga Carstva više-manje strāne. Pozivajući se na njihov zajednički *hrvatski* rod, Vrančić u njihovoj komunikaciji prihvaća njima zajedničku – hrvatsku – nominalnu identitetsku odrednicu. S njom se je u Carigradu na najvišem mjestu susreo već za svojega prvoga diplomatskoga poslanstva koje je u ime Ferdinanda I. Habsburškoga predvodio zajedno s Franjom Zajem 1553. godine i s kojega se vratio 1557. godine. U diplomatskim bilješkama zapisao je kako je na početku audijencije na Sultanovu dvoru kod Rustem-paše Opukovića (1500.–1561.), zeta sultana Sulejmana, Rustem-paša upitao Zaja znade li hrvatski (“croatice”). Mađar Zaj potvrdno mu je odgovorio, a zatim je uslijedilo Rustemovo pitanje o Vrančićevu znanju toga jezika. Dobivši i glede Vrančića potvrđan odgovor, i informaciju da je Vrančić “Dalmatinac”, razgovor su nastavili bez nazočnih prevoditelja (Verancsics 1858: 66). Rustem-paša bio je rodom iz Skradina ili okolice Sarajeva. Više osmanskih kroničara bilježi da je bio *Hrvat* (usp. Atçıl 2015: 16).

Hrvatskim etnonimskim odnosno glotonimskim nazivima zapadnoga uljudbenoga kruga ne služi se ni Hodaverdi, pobočnik (čauš) Mehmed-paše bosanskoga kada 1589. izdaje potvrdu mletačkomu generalnomu providuru Dalmacije i Albanije u Zadru, nego “dvoje knjige” daje pisati “turske, a dvoje horvatske, rukom Ali ćehaja...” (Ljubić 1878: 14–15). U godini u kojoj je Hodaverdi dao napisati dotičnu potvrdu, stanoviti Mehmed zapisao je arabicom najstariju pjesmu bosanske alhamijado književnosti (1589. ili 1590.). Pjesma je pretežito zapadnoštokavska, no objedinjuje elemente svih triju hrvatskih narječja, uključujući kajkavsko. Netko ju je na turskom naslovio *Hirvat türkisi*, što znači *Hrvatska pjesma* ili *Hrvatska narodna pjesma* (Kalajdžija 2009: 258–259).² Hrvatskim se imenom služi i Hasan Kaimi iz

² Nije prihvatljiva teza da je pjesma nazvana *hrvatskom* zato što bi zapisivač ili prepisivač u njoj prepoznao kajkavizme (Kalajdžija 2009: 269). Za razliku od Bošnjaka muslimana, u XVI. stoljeću hrvatski kajkavski autori sebe i svoj jezik nisu nazivali hrvatskim, nego općim slavenskim imenom.

Sarajeva u pjesmi o Kandijskom ratu (1645.–1669.) iz 1669. u kojoj poručuje Mlečanima: *Oj vi vlasi mletački, Nemojte se kladiti, a Hrvate paliti; Za to ćete platiti, Kad vam ode Kandija*. (Kaimi 1889: 94). U drugoj inačici iste pjesme kaže se: *Nemojte se kladiti, A Hrvate mlatiti. Zlatom ćete platiti...* U toj drugoj inačici postoji kitica koje nema u prvoj: *Turci koze mlate, A Hrvate plate, A gradove zlate, Kad vam ode Kandija* (Hadžijahić 1938: 5³).

Bez obzira na pitanje na koga se ili što točno odnosi hrvatsko ime u Kaimijevoj pjesmi, Kaimi ga rabi kao simbol stradanja južnoslavenskoga muslimanskoga stanovništva u vlastitoj državi, koje trpi pod naletima mletačkih, kršćanskih snaga. U jednoj drugoj pjesmi Kaimi pjeva: *O Hrvati čujte i počujte me / Islamu se prignite, Allahu se dignite. / Ne budite din dušmani, prihvatite lijep Kur'han / Svim nam Allah pomogo, a dušmane odmogo* (Mandić 1982: 423). Ti su stihovi kao poziv na religijsko ujedinjenje Hrvata kršćana i muslimana mogli nastati analogijom prema pjesmi *Poziv na viru* Muhameda Hevajija Uskufija (Nametak 1968: 238, 249), u kojoj se kršćani pozivaju da prime islam, umjesto da se izlažu bitkama, robljenju, sječi, ubijanju i paljenju kuća (usp. Ančić 2007: 171, isti 2010: 201).

Hrvatski vilajet i Mustafa Ali iz Galipolja

Nakon što su 1522. pali Drniš, Knin i Skradin, osmanske su vlasti između Cetine i Zrmanje i dijelom u Lici ustrojile upravnu jedinicu koja se zvala *Hrvatski vilajet*.⁴ Taj je vilajet pripao Bosanskomu sandžaku, koji je ustrojen 1463. na prostoru srednjovjekovne Bosne, uključujući dijelove Raške koji prije nisu bili u sastavu Bosne.

Pred Mohačku bitku (1526.) održana je smotra spahijske vojske Bosanskoga sandžaka. Na smotri je izrađen popis vojnika i spahija s oznakom njihova podrijetla i/ili etničke pripadnosti. Sačuvani dio popisa objavio je Aličić 1976. godine. Najučestalije su oznake na popisu *Bosna* i *Hrvat*. Prema hrvatskomu povjesničaru Nenadu Moačaninu oznaku *Bosna* nosi 971 osoba, a oznaku *Hrvat* 226 osoba (Moačanin 1994: XXXII). Po brojnosti slijede etnonimi za Albance (*Arnaut*) i Mađare (*Ungurus*, *Mađžar*), toponimijske oznake Turaka kao npr. *Edirne*, *Adana*, *Anadoli*, *Karamani*, *Siroz*, te juž-

³ Hadžijahić ne kaže iz kojega rukopisa donosi te dvije kitice. Iz njegova teksta ne proizlazi da mu je poznata druga inačica te pjesme.

⁴ *Vilâyet-i Hırvat*, u suvremenoj hrvatskoj i bošnjačkoj literaturi zove se najčešće *Vilajet Hrvati*. Sjedište Hrvatskoga vilajeta bilo je u Sinju, a upravno-pravno pripadao je kadiluku Skradin. Postojao je do ustrojavanja Kliškoga sandžaka 1537. godine (Moačanin 1994: XXXIII; isti: 1999: 104–105, Mažuran 1998: 197). Prema Hazimu Šabanoviću Hrvatski vilajet (Vilajet Hrvati) i kadiluk Skradin spominju se prvi put 1528. (Šabanović 1959: 176).

noslavenski toponimi kao *Vidin*, *Skoplje*, *Ilidža*. Pojavljuje se i oznaka *Arap*. Svi vojnici s oznakom *Bosna* i *Hrvat* imaju muslimanska imena pa oznaku *Hrvat* nose vojnici koji se zovu npr. *Husein*, *Sulejman*, *Skender*, *Džafer*, *Mustafa*, *Mehmed*, *Ferhad*, *Ahmed*, itd. (Aličić 1976: 195). Oznake *Bosna* i *Hrvat* vjerojatno su najučestalije i u izgubljenom dijelu popisa.

Za oznaku *Bosna* u literaturi se smatra da označava vojnike Bosanskoga sandžaka bez Hrvatskoga vilajeta, a oznaka *Hrvat* vojnike koji su podrijetlom (samo) iz Hrvatskoga vilajeta (Aličić 1976: 176–178).

Iako je oznaka *Hrvat* na popisu spahijske vojske najvjerojatnije zamišljena uglavnom kao teritorijalna, ona je ujedno i etnička jer su na prostoru Hrvatskoga vilajeta živjeli Hrvati. Riječ je o prostoru koji je nekoć činio stožerni dio hrvatske države.

Iz drugih starijih zapisa može se zaključiti da je na popisu spahijske vojske etničkih Hrvata bilo i među vojnicima s oznakom *Bosna*. Sredinom XVII. stoljeća osmanski diplomat i putopisac Evlija Čelebi u Sarajevu spominje jezik tamošnjega “bosanskoga i hrvatskoga naroda” (Čelebi 1967: 120)⁵, a 1609. godine banjalučki muderiz Muslihudin bin Ali bilježi da je njegov tekst “nikao na krajnjoj granici Ruma [europske Turske] u pokrajini Hrvata”. U nastavku kaže: “Nego kada čuvari tvrđava poviču: »Alahu ekber« zapazi se među nevjernicima prema nama opetovani strah.” (Handžić 1938). Očito je da Muslihudin bin Ali pod *Hrvatima* razumijeva bosanske muslimane. Muslimani u Hercegovini također su se identificirali s hrvatskim imenom. Zapis albanologa fra Lovre Mihačevića upućuje na to da je to trajalo sve do početka XX. stoljeća:

“Na granici smo Albanije i Crne Gore. Samo rijeka dijeli ta dva područja. Poviše nas na brijegu opazih tursku stražarnicu, pa dok bijah u razgovoru sa kafedžijom, ugledasmo, gdje od stra-

⁵ O Hrvatima u Sarajevu svjedoči i ime sela odnosno predgrađa *H(a)rvatina* iza Miljacke. Danas mu je ime očuvano kao ime jedne ulice (*Hrvatina*). U *Bosanskoj vili* za 1898. godinu (br. 2., str. 26.) objavljen je tekst *Mrvice iz istorije Sarajeva. Šehercijina čuprija – Hurvatan-Harvatin*, u kojem srpski dopisnik s pseudonimom *Ibnul-vatan* predlaže “ispravljanje” imena *Harvatin*. Iznosi tezu da “narod pokvareno govori Harvatin, a tako se nazove i cijela ona mahala”, a da je zapravo riječ o *hur-vatan*, što bi značilo *dom oslobođenja*, jer da je na tom mjestu u prvoj polovici XVII. stoljeća stanoviti Mustafa oslobodio svojega roba. Uredništvo *Bosanske vile* pokušalo je pomoći svom autoru podrubnom bilješkom kojoj je učinak suprotan od željenoga: “Da je doista tako, dokazuje i narodna pjesma u današnjem broju, koja počinje sa riječima: *Izvirala Harvatin vodica*, jer u Harvatinu, baš ispod stare mešćeme, bila je česma Harvatin, čuvena u svemu Sarajevu sa svoje dobre vode. Danas se na tome mjestu podiže franjevački dom i katolička crkva.” Zgradu od klesana kamena oko Hrvatina-megare (pećine) i njezine česme dao je napraviti Omer-aga 1770. godine, a imenom *H(a)rvatina* zvao se i potok kojemu je izvor bio u Hrvatini-megari (Skarić 1985: 75, 147, Nametak 1968: 369).

žarnice odozgo ide k nama zapovjednik, okićen na prsima s ordenima. [...] Ja ga ipak pozdravih arbanaškim jezikom, a on mi isto tako otpozdravi. Pitam ga, kojim još jezikom govori, a on mi otpovrati: "Ta kojim nego hrvatskim! Ja sam iz Nevesinja iz Hercegovine!" "(Mihačević 1911: 16).

Razmjerno malen prostor Hrvatskoga vilajeta, koji je samo dvije-tri godine prije sastavljanja vojnoga popisa bio opustošen ratom, u spahijskim jedinicama Bosanskoga sandžaka bio je zastupljen razmjerno vrlo velikim brojem muslimanskih ratnika, a dao je, kako primjećuje Aličić, i nekoliko feudalaca (1976: 178).⁶ *Hrvati* su na popisu najzastupljeniji kao *merdovi* sandžak-bega pod komandom pojedinih vojvoda (Aličić 1976: 174), no ima ih dosta i u sustavu lokalnih timara (koji su podčinjeni spahijama) i zeameta (koji su podčinjeni begovima). Zastupljeni su čak i na prostoru pripojenih dijelova Raške koji prije nisu bili u sastavu srednjovjekovne bosanske države. Stoga se npr. u srbijanskim selima Srđani, Viduhovo, Bilići, Šare, Vidobrenići, Svinjačica i Slavogošte, pripadajućih vilajetima Rasu, Zvečanima i Sjenici, od sveukupno 89 vojnika u zeametima i jednom timaru nalazi 12 vojnika s oznakom *Hrvat*. Kada se uzmu u obzir toponimi s prostora srednjovjekovne Srbije izvedeni od imena *Hrvat*, a od kojih ćemo neke spomenuti u nastavku ovoga teksta, razvidno je da bi srbijanski *Hrvati* na popisu spahijske vojske mogli biti podrijetlom iz naselja koja su se zvala npr. *Hrvati* ili *Hrvatska*. Iznenađujuća je njihova razmjerna brojnost na popisu. Činjenica da nijedan vojnik nema oznake tipa *Srb* ili *Rašanin*, vjerojatno je uvjetovana time što su ti nazivi bili vjeroispovijedno terminirani i označivali samo pravoslavce (kojih u spahijskoj vojsci Bosanskoga sandžaka nije bilo).

Izjašnjavanje brojnih vojnika i uglednika Osmanskoga Carstva *Hrvatima* teklo je u XVI. stoljeću paralelno sa zaustavljanjem osmanskoga prodora na hrvatskom prostoru. Zbog hrvatskoga otpora osmanskoj sili papa Lav X. 1519. godine Hrvatsku je nazvao *predziđem kršćanskoga svijeta* (antemurale Christianitatis). Osmanlije su bili svjesni uloge Hrvata na braniku kršćanstva pa su njihovi strijelci braniteljima Sigeta u kolovozu 1566. po-

⁶ Unatoč tomu, spahije s područja Hrvatskoga vilajeta na popisu su rijetki: jedan je npr. iz sela "Kosatenica" za koje se kaže da "pripada Sinju" (tj. vilajetu kojemu je sjedište u Sinju, a to se može odnositi samo na Hrvatski vilajet) (Aličić 1976: 188). Svi *Hrvati* na popisu nose oznaku *gulam*, koja može biti višeznačna, no vjerojatno upućuje na to da je riječ o ratnicima koji potječu s netom porobljenih prostora. Da nije riječ o klasičnoj oznaci za vojnike-robove, kako se ta oznaka rabila u starija vremena, pokazuje to da *Hrvati* imaju i vlastite merdove (podređenu vojnu pratnju u kojoj su i vojnici bez oznake *gulam*) i da neki od njih (Bešaret i Jusuf) nose titulu vojvode.

ziv na predaju uputili ne samo na mađarskom i njemačkom, nego i na jeziku koji su zvali hrvatskim imenom (Hammer 1828: 449). U putopisu Evlije Čelebija iz sredine XVII. stoljeća dvojno sagledavanje Hrvata odražava se tako što Čelebi s jedne strane o Hrvatima kršćanima izvan Osmanskoga Carstva (usp. npr. 1967: 117, 137, 218) govori i kao o "hrvatskim zlotvorima" (1967: 233), a s druge strane Hrvate unutar svoje države, uglavnom muslimane, spominje u pozitivnom svjetlu, posebice kada je riječ o hrvatskim vojnicima.⁷

Pozitivna percepcija *Hrvata* bila je u Osmanskom Carstvu u XVI. st. tolika da jedan od najistaknutijih osmanskih povjesničara i pisaca XVI. stoljeća Mustafa Ali iz Galipolja (1541.–1600.) za muslimane Bošnjake, koje smatra jednom od najvažnijih etničkih skupina Osmanskoga Carstva, kaže da se "pribrajaju hrvatskom narodu". Tako ih je odredio u svojem najvećem djelu *Künhü'l-ahbâr* (1592.–1599.), posvećenom povijesti Osmanskoga Carstva. Prije nego što je napisao to svoje najvažnije djelo, boravio je od 1570. do 1577. u Kliškom i Bosanskom sandžaku. Veliki vezir Mehmed-paša Sokolović (1505?–1579.) zaposlio ga je ondje kao tajnika svojega rođaka Ferhad-paše Sokolovića, koji je bio kliški sandžak-beg (1566.–1573.), a zatim bosanski sandžak-beg (1574.–1580.) i bosanski beglerbeg (1580.–1588.).

Bosansko odnosno bošnjačko ime Mustafa Ali ne smatra etnonimom, nego teritorijalnom odrednicom izvedenom od hidronima *Bosna*, a ime *Hrvat* pravim etničkim imenom Bošnjaka muslimana. Govoreći o "plemenu Hrvata", tvrdi stoga da su njegovi pripadnici "po Bosni poznati i po tekućoj rijeci prozvati" (Bašagić 1912: 7). Hrvati-Bošnjaci odlikuju se prema Aliju "kao prosti vojnici dobrotom i pobožnosti, kao age i zapovjednici obrazovanošću i vrlinom; ako dogju do časti velikih vezira u upravi su dobroćudni, ponosni i pravedni, da ih velikaši hvale i odlični umnici slave."⁸

⁷ Čelebijin opis Hrvata proučava se u sklopu projekta "Evliya Chelebi and Croats. Osmanski putnik u hrvatskim krajevima" na suvremeni način i na temelju Čelebijina autografa koji je objavljen u Istanbulu 1998.–2007. Projekt vodi Nenad Močanin, a financira ga Hrvatska zaklada za znanost. Usp.: <http://www.evliyachelebi.org/>.

⁸ Njihove osobine i društveni ugled opisuju ovako: "Duša im je čista, a lice svjetlo; većinom su stasiti i prostodušni – njihovi likovi kao značajevi naginju pravednosti. ([...]). Golobradi mladići i lijepi momci poznati su (na daleko) po pokrajinama radi naočitosti i ponositosti, a daroviti spisatelji [...] kao umni i misaoni ljudi. Uzrok je ovo, što je Bog – koji se uzvisuje i uzdiže – u osmanlijskoj državi podigao vrijednost tome hvaljenom narodu dostojanstvenom i čast njihove sreće uzvisio kao visoki uzrast i poletnu dušu, jer se među njima nasilnika malo nalazi. Većina onih, koji su došli do visokih položaja (u državi) odlikuju se veledušjem to jest: čašću i ponosom; malo ih je, koji su tjesno-grudni, zavidni i pohlepni. Neustrašivi su u boju i na mejdanu, a u društvu, gdje se

Zbog Alijeve neskrivene naklonosti prema Hrvatima-Bošnjacima smatra se da je imao hrvatsko-bosanske korijene, i to preko djeda Abdulaha s očeve strane koji je mogao biti islamizirani Hrvat iz Bosne (usp. Fleischer 1986: 15–16, Isen 1988, Akin-Kivanç 2011: 18). Mustafa Ali od njega je mogao čuti neku predaju o bosanskim Hrvatima ili Hrvatskoj poput one o “gornjoj hrvatskoj zemlji, koja se sada Bosna imenuje”, a koju je fra Nikola Lašvanin u svoj ljetopis pisan 1726.–1750. (Lašvanin 2003: 101) preuzeo iz *Kronike* Pavla Vitezovića (1696., usp. izdanje iz 1744., str. 83, usp. i može-bitnu stariju inačicu te predaje iz 1637. u Šišić 1908: 22).

Hrvati na Kosovu i u Raškoj

U literaturi koja opisuje i proučava povijesne hrvatsko-turske dodire, nastaloj nakon Drugoga svjetskoga rata, određivanje u Mustafi Aliji da su muslimanski Bošnjaci etnički Hrvati, uglavnom se prešućuje, a ako se spominje, pokušava se relativizirati, npr. iznošenjem hipoteze da je Ali, zbog imena negdašnjega Hrvatskoga vilajeta, stanovnike Kliškoga sandžaka mehanički uzeo za Hrvate, a onda to ime nekritički i zbog neznanja protegnuo i na druge Slavene u Bosanskom sandžaku. U takvo relativiziranje ne uklapa se niz činjenica, npr. ta da Mustafa Ali *Hrvat*om izrijekom zove velikoga vezira Mahmud-pašu (Abogovića, Angelinovića) (1420.–1474.) (Bašagić 1912: 11), koji je podrijetlom bio u pravoslavnom okružju slavenizirani Grk kojega su Osmanlije kao dječaka u svoje redove priveli u Novom Brdu na Kosovu. Njegovo imenovanje *Hrvat*om ne može biti neka Alijeva zabuna jer se u literaturi o Mahmud-paši općenito polazi od toga da je on sam u potpisu jednoga pisma napisao da je *Hrvat* (Stavrides 2001: 73) i jer ga (prema Bašagiću) “Svi turski historici zovu [...] Hrvat.” (Bašagić 1994: 40). Čiro Truhelka zove ga “Abagović Hrvat” (Truhelka 1911: 26). Dakle, Mustafi Aliju nije bio potreban boravak na prostoru negdašnjega Hrvatskoga vilajeta kako bi saznao da postoje južnoslavenski muslimani koji se zovu *Hrvatima*, nego je imao priliku za njih čuti već prije odlaska u Bosnu, u središtu Osmanskoga Carstva, i to u odnosu na neke njegove najviše dužnosnike, koji ni prostorno ni vremenski s Hrvatskim vilajetom ni s Kliškim sandžakom nisu imali nikakve veze. Theoharis Stavrides, autor opsežne monografije o Mahmud-paši, s pravom napominje da ime *Hrvat* u odnosu na Mahmud-pašu ne treba shvaćati u današnjem značenju, nego kao oznaku za osobu sa širega južnoslavenskoga prostora (Stavrides 2001: 73–74).

uživa i pije, prostodušni. Obično su prijazni, dobroćudni i ljubazni. Osobito se odlikuje ovo odlično pleme vanrednom ljepotom i iznimnim uzrastom.” (Bašagić 1912: 7).

Nepoznato je i neistraženo kakva su sve značenja Turci pripisivali imenu *Hrvat* u XV. stoljeću i je li se, i ako jest zašto, Mahmud-paša izjašnjavao upravo tako. Za novija povijesna razdoblja poznato je, no što je također neistraženo, da je u jezičnoj uporabi Turaka hrvatsko ime bilo izloženo određenoj deetnifikaciji i da se stoga pojavljuje i kao naziv za *radnika* ili *osobu visoka rasta* (Kursar 2013), čemu je u temelju stereotip o Hrvatima kao fizički nadprosječno snažnoj populaciji.

Mahmud-paša mogao se je nazvati ili biti proglašen *Hrvatom* zbog raznih poticaja, npr. pod utjecajem drugih muslimanskih južnih Slavena u Carigradu koji su se nazivali *Hrvatima*, no isto tako mogao je hrvatsko ime u muslimansku sredinu donijeti iz svojega prvotnoga kršćanskoga okruženja. Ondje ga je mogao usvojiti u dodiru sa stanovništvom u naseljima koja su osnovali Hrvati, kao što je selo *Rvati* u općini Raška (blizu Novoga Pazara), ili selo *Rvatska* (Rëvatskë) na Kosovu za koje 1455. Turci bilježe da se zove *Hrvačka* (Šabanović 1964: 29), a nalazi se istočno od sela *Rvata*. Nejasno je je li to selo (*Hrvačka/Rvatska*) jedno od dvaju naselja u srednjovjekovnoj Srbiji za koje je 1363. godine zapisano da se zovu *Hrvati* (Purković 1940: 154). Za selo *Rvati* u Općini Raška može se pretpostaviti da se 1363. godine spominje pod imenom *Hrvati*. Srpski povjesničar i političar Dragiša Lapčević smatra da su takvi toponimi u srbijanskim rudarskim središtima nastali za vrijeme Nemanjića, jer su “pored Sasa, rudarskih instruktera, uzimali velikog udela i Hrvati kao “lauferi” i spoljni radnici, a neki i kao pravi rudari” (Lapčević 1933). Smatra da je tada moralo “u okolinama tih sela biti još migracije Hrvatske pojedinačne ili u grupama, koja je tu ostala da vek vekuje, ali nije uspela da od sebe traga ostavi u imenima sela.” Većina je Hrvata na prostoru stare Srbije tijekom vremena prešla na pravoslavlje, što Lapčević opisuje ovako:

“Sad su svi ti Hrvati pravoslavni jer u moru pravoslavlja nisu bili u stanju zadržati svoju raniju veru; uostalom, preveravanje je bilo lako izvesti, pošto su obe vere i obe crkve hrišćanske. Tako se s osnovom može reći: da ima pravoslavnih Hrvata, i to reći ne samo u čovenskom plemenskom smislu, već i objektivno posmatrajući stvari.” (Lapčević 1933).

Prostor Novoga Brda bio je svojedobno multietničko i multikonfesionalno središte u kojem su kao rudari dominirali katolici Sasi, a tijekom vremena se asimilirali s Dubrovčanima koji su se oko tamošnjih rudnika, kojima su bili zakupci, okupljali u trgovačkim kolonijama. Kakva je u XVI. stoljeću bila etničko-kulturološka samoidentifikacija tih Dubrovčana i drugih tamošnjih katolika, pokazuju dva pisma koja su 1578. godine pot-

pisali katolici iz Janjeva i okolice (Janjevo je udaljeno tridesetak kilometara od Novoga Brda i naselili su ga prema Lapčeviću Hrvati iz Novoga Brda), zauzimajući se kod Pape Grgura XIII. za svojega bivšega duhovnoga pastira Dubrovčanina fra Marina Brajanovića (Giannelli 1953, Grčević 2013, Čolak – Mažuran 2000: 35–39).

Stanje u zajednici prije dolaska fra Marina opisuje se kao jako loše. Kaže se da je bilo dosta “našijeh, koji se poturčiše i posrbljše”, te “dohodahu rašjanski popovi, tere nam djecu krstjahu.” Nakon što je Dubrovčanin fra Marin na poziv njihove zajednice napokon stigao iz Bosne, svojim je propovjedima učinio “velika čudesa” i svi “koji se bjehu učinili Rašjani, svi se opeta obratiše na vjeru pravu svete matere Crkve.” Fra Marin ne samo “da nas obrati na pravi put, ma jošte popove naše”, “koji se bjehu oženili”, već pored toga “i toliko Rašjana”. Za njega se u pismu tvrdi da “ne samo da se umije vladati s nami”, nego “i s Turci i Rašjani i s njih popovi, kako vas Dubrovnik svjedoči da je dobar čovjek” (Giannelli 1953: 54–56). Taj potonji iskaz svjedoči o jakim vezama između katolika na prostoru Novoga Brda i Dubrovnika.

U starijim zapisima u kojima je riječ o Janjevcima i njihovu jeziku kaže se da su oni *Latini* i *Dalmatinci*, jezika *ilirskoga*, *dalmatinskoga*, *našačkoga* (Čolak – Mažuran 2000: 59, 65, 88, 104, 117, 120, 159, 196, 198, 242–243). Ne zna se točno od kada se zovu i *Hrvatima*, no to su ime rabili svakako prije i neovisno o utjecaju Hrvatskoga narodnoga preporoda, koji je u njihovu izoliranu zajednicu počeo dopirati tek krajem XIX. stoljeća. O tom da su se već prije zvali *Hrvatima*, svjedoči Ivan Franjo Jukić 1852. u svojem putopisu *Putovanje iz Sarajeva u Carigrad*: “Janjevo ima do 300 kućah, od kojih su polovica katolici, govore bosanski, a sebe Hrvati nazivlju, Turci pak arnautski govore i Arnauti se zovu.” (Jukić 1973 (II): 463). Na drugom mjestu Jukić kaže slično: “Janjeva, varoš kod Ibra, na kraju *Kosova*, na podnožju *rožajske planine*; ima do 2.000 stanovnikah, većom stranom katolikah, koji se Hrvati zovu, ljudi pobožni, dobri kujundžie i puškari, koji svoje rukotvorje raznose po obližnjih pokrajinah Turske. Spada na nahiu prištinsku i od Prištine je udaljena 2 sata.” (1973 (II): 402). Budući da Jukić sam sebe 1852. nije nazivao *Hrvatom*, nego etnonimom koji je izveden od *Bosna*, njegove bilješke o izjašnjavanju Janjevacu ne mogu se tumačiti kao pogodovanje vlastitu etnonimu. Za razliku od hrvatskoga etnonima, srpski je etnonim Janjevcima katolicima bio neprihvatljiv kao vlastito ime (kako u XVI. st., tako i u XIX. st.), jer im je *posrbiti* i postati *Srbini* ili *Raš(j)anin* značilo poprimiti pravoslavnu vjeru koju *srpski* odnosno *raški* popovi prenose.

Pravoslavni Hrvati

U starijim se vrelima na Istoku hrvatski etnonim najčešće odnosi na katolike i muslimane, no ima i takvih zapisa u kojima se nedvojbeno odnosi na pravoslavce. Jedno povijesno svjedočanstvo o Hrvatima pravoslavicima zabilježeno je u fermanu Mehmed-paše Sokolovića iz 1566. godine u kojem se hrvatsko ime rabi i u panslavenskom značenju:

“Naredba povodom harzuala grčkoga patrijara: car daje ferman, da rimski fratri po Budimu, Temišvaru i Dubrovniku i uopće od naroda hrvatskoga ne pitaju milostinju, ako taj narod spada na grčkoga patrijara. A što su milostinje primili, moraju dati patrijaru; no ako pak narod pod patrijarku ne spada, zabranjeno mu je napastovati fratre i njihov puk.” (Matasović 1927: 111, br. 63).

U skladu s tim fermanom sarajevski kadija Avdula Efendić zabranio je 1618. „hrvatskim memurima“ da „od fratara“ kupe „resuma“ (davanja) (Matasović 1927: 130, br. 265). Uzmemo li se u obzir brojne slične zabrane, izricane Pravoslavnoj crkvi, i procesi koje iscrpno opisuje K. Draganović u drugom dijelu svoje rasprave o masovnom prijelazu katolika na pravoslavlje (Draganović 1937), razvidno je da „hrvatski memuri“ nisu muslimanski „državni porezni namještenici“, kao što pretpostavlja Mandić (1982: 428), nego predstavnici Pravoslavne crkve koja je uporno i unatoč višekratnim zabranama (poput one kadije Efendića) i od katolika ubirala crkvene poreze, pa i uz pomoć vojnih postrojba koje su joj osmanske vlasti stavljale na raspolaganje. Opisujući jedan takav pokušaj pravoslavnoga svećenstva u osmanskoj Bosni da 1661. i od katolika ubere crkvene poreze, N. Lašvanin naziva pravoslavnu vjeru *grčkim* imenom, a katolike *hrvatskim* imenom: „Izajde vladika s velikim opravama da podloži sve krstjanstvo od Bosne na svoj rit aliti pod svoj jaram grčki. I najprvo dojde u Livno ali malo ne poginu.“ Naime, ondje na nj „Navališe Hrvaćani i njihove mlade žene s palicama i s kamenjem“. (Lašvanin 2003: 269–270).

U povijesnim vrelima postoje zapisi u kojima se pravoslavci identificiraju i s hrvatskim i srpskim imenom, pri čemu srpsko ime označuje vjeroispovijednu pripadnost. Npr., kapetan Aleksandar Trbuhović iz Petrinje javio se je Ljudevitu Gaju 26. III. 1835. riječima da je on “rogeni (rodjeni) horvat, ma po zakonu cęrkve sęrb” (Horvat – Ravlić 1956: 463).⁹

⁹ Trbuhović predlaže Gaju grafijska rješenja za foneme /ń/, /ľ/, /đ/ i /dž/ koja su iznimno slična grafemima koje je uveo Đuro Daničić u Rječnik JAZU.

Srpski književnik i vjerski dostojanstvenik Lukijan Mušicki kao episkop gornjokarlovački u pismu koje je 1837. godine pisao uredniku *Srpskoga narodnoga lista* naziva pravoslavno svećenstvo u svojoj eparhiji "klimom hrvatskim", a svoj pravoslavni puk "Hrvatima", iako je on osobno potpuno bio integriran u srpske nacionalne okvire u koje je integrirao i svoje vjernike i svećenstvo:

"Šta ćemo sad'? i Vy i ja i Klir' Hrvatskij? ja ću mu sutra, kao na dan' Ekspedicië objaviti novo izdavanë Lista – al' kad' će mi odgovoriti? Hoćete li i moći i hotëti pone više Eksemplara pečatati, da by i moj bédni Hrvati srećnu braću stići mogli."

Lukijan Mušicki kaže da je brojevima *Srpskoga narodnoga lista* koje je već prije dobio i podijelio po svojoj eparhiji "sěmena dobrog' i lepog' i istinnog'" rasijao "po suhoj zeml'i Horvatskoj" (Pozyv' 1837: 176). Koprenom Hrvatskom (*suha zemlja Horvatska*) smatra mnogo širi teritorij nego što je politička Hrvatska u njegovo doba obuhvaćala. To što on kao nacionalno i vjerski osvjedočeni *Srbini* pravoslavce u Dalmaciji i Vojnoj krajini zove upravo *Hrvatima*, iako potiče njihovo uvrštavanje u srpske nacionalne okvire, vjerojatno je uvjetovano sviješću da je znatnomu dijelu tih pravoslavaca etnonim *Hrvat* bio prihvatljiv i svojstven kao vlastito etničko ime, neovisno o granicama hrvatske države, i neovisno o činjenici da su oni *srpske vjere*. Među njima je krajem XIX. stoljeća broj onih koji bi se osjećali *Hrvatima* svakako bio manji nego sredinom XIX. stoljeća. Polazeći od toga, Frano Supilo donio je 1900. godine svoj zaključak o "posrbljenim Hrvatima":

„Posrbljeni Hrvati, to je velika većina našega naroda pravoslavne vjere koja je pomoću iste, prozvana „srpskom“, poprimila malo-pomalo i srpsko plemensko ime. Naši stariji ljudi sjećaju se da nazad trideset godina među pravoslavnom inteligencijom nije bilo ni traga srpskom imenu i srpskoj ideji, a u prostom seljačkom narodu pravoslavne vjere ni dan današnji nije srpsko ime uhvatilo korijena, jer on i sad još, premda kaže da je srpske vjere, „hrvatski“ govori. Vjerska propaganda i izvanjska agitacija učiniše da su pravoslavni počeli gubiti hrvatsku svijest i pretvoriše se u Srbe.“ (Supilo 2000: 138).

Supilovo mišljenje o "posrbljenim Hrvatima" temelji se na pretpostavci da se objektivna prosudba o "hrvatskoj svijesti" u pučanstvu može donijeti samo na temelju narodnosnoga imena koje je to pučanstvo rabilo. Me-

đutim, to nije nužno uvijek tako. Prije nego što se vratimo tomu pitanju, osvrnut ćemo se na uporabu srpskoga imena kao vjerske i državno-teritorijalne odrednice te pokazati kako se ono polazeći od srpske srednjovjekovne samoidentifikacije vezivalo uz pravoslavlje.

Srbi muslimani?

Potvrdivši prodaju Pelješca Dubrovačkoj Republici, car Dušan zatražio je 1334. godine da se dopusti da ondje “prébiva pop’ sr’b’ski, i da poie u cr’kvah’, koje su u Stonu i u R’tu” (Miklosich 1857: 107–109, 108).¹⁰ Tu se srpskim imenom kazuje da svećenstvo za koje se traži ostanak na Pelješcu pripada Pravoslavnoj crkvi, koja je bila državna Crkva tadašnje Srbije. Rabeći ime *Srbín* u tom vjeroispovijednom značenju, no u vrijeme u kojem srpske države više nije bilo, mletački sindik Zan Battista Giustiniani (Giustiniani) za stanovnike Budve kaže 1553. da su nekoć *bili* heretici i Srbi, a onedavna da žive prema rimskom zakonu, na koji ih je preobratio barski biskup 1521. godine (Šimunković 2011: 88). Za Morlake u zaleđu Nina kaže da su srpske i heretičke vjere i turski podanici (Šimunković 2011: 111). Razvidno je da u Battiste ime *Srbín* i njegov atribut nisu etnički, nego vjerski pojmovi, pa za nj *Srbín* prestaje biti *Srbinom* napuštanjem pravoslavlja.

Zbog deetnifikacije srpskoga imena i njegove uporabe kao oznake za pravoslavce općenito, u povijesnim se vrelima *Srbima* katkada zovu i oni pravoslavni Slaveni koji nisu bili Srbi. Dubrovčanin fra Timotej Kanali javlja Kongregaciji za širenje vjere 22. III. 1625. godine da je u Sofiji obratio “Scismatici Serviani molti” (Jačov 1986: 40). Riječ je očigledno o Bugarima koje Kanali zbog njihove pravoslavne vjere zove “Srbima”.¹¹ Na isti način Kongregacija za širenje vjere rabi srpsko ime kada odobrava barskomu nadbiskupu 25. III. 1628. kupnju jedne kuće u Skoplju kako bi se u njoj obučavalo četiri do pet “mladih Srba” (“giovani Serviani”) radi daljnje školovanja u Ilirskom kolegiju u Lorettu (Jačov 1986: 96) (koje bi rezultiralo u njihovu napuštanju “srpstva”, tj. pravoslavlja, i prijelazu na katoličanstvo).

Zbog ingerencija carigradskoga patrijarha i zbog poimanja da je pravoslavna vjeroispovijed izvorno grčka, južnoslavenski pravoslavci u starijim se vrelima često zovu i “Grcima”, a njihova vjera “grčkom”. U mnogim

¹⁰ Dubrovčani nisu dopustili da se pravoslavni svećenici zadrže na Pelješcu, nego su ih protjerali.

¹¹ Zbog takva vezivanja srpskoga i bugarskoga etnonima pojedini autori poput slovačkoga isusovca Teofila Kristeka 1599. godine sagledavaju srpski i bugarski jezik kao jednu cjelinu (“Rasciana seu Bulgarica”) (Krašić 2009: 501).

opisima pojedinih južnoslavenskih mjesta stanovnici se stoga prema njihovoj vjeroispovijedi opisuju kao "Srbi", "Grci" ili "šizmatici", "Turci" ili "muslimani", te kao "Latini" ili "katolici". Hrvatskoga imena u takvim surječjima (uglavnom) nema jer nije bilo vjeroispovijedno terminirano (usp. npr. Jačov 1986: 12–13).

Kada je o Bosni riječ, tamošnji katolici opisuju se često kao "Bosanci" ili "Bošnjaci", čime se ističe njihov starosjedilački status. Npr., Benedikt Kuripešić opisuje 1530. da je u Bosni našao "tri nacije i tri vjere", od kojih katolike identificira s bosanskim imenom, muslimane s turskim, a za Srbe kaže da su pravoslavci iz Smedereva i "grčkoga Beograda", dakle da su pravoslavni došljaci iz Srbije:

"Prvo su starosjedinci Bosanci; oni su rimo-hrišćanske vjere. Njih je Turčin, kad je osvojio kraljevinu Bosnu, ostavio u njihovoj vjeri. Drugo su Srbi (Surffen), koje oni zovu Vlasima (Walachen) [...]. Došli su iz mjesta Smedereva (Smedraw) i grčkog Beograda (griechisch Weussenburg), a vjere su sv. Pavla (Sanndt Pauls). [...] Treća nacija su pravi Turci." (Kuripešić 1530: 26–27).

Izjednačivanje pojmova *Srbin* i *pravoslavac* nastavlja se sve do XIX. stoljeća pa se bosanski musliman Muharem-beg Sitnica čudi u razgovoru s Aleksandrom Giljferdingom, slavistom i ruskim konzulom u Bosni, zašto je ruski car pomogao Nijemcima protiv Mađara, jer ruski car da je *Srbin* (tj. pravoslavac), a *Nijemac* (misli na austrijskoga cara) da je *Šokac* (što znači *katolik*) (Giljferding 1859: 125).¹² Ime *Šokac* u to je vrijeme bilo uobičajeno kao oznaka za Hrvate katolike.

Samorecepcija da biti *Srbinom* znači biti *pravoslavcem* bila je toliko jaka da se je u doba stvaranja suvremenih nacija negativno odrazila na sudbinu dubrovačkih srbokatolika koji su počeli nastajati sredinom XIX. stoljeća pod utjecajem ranoslavističkih teza (Grčević 1997) i srbijanske tajne politike i njezinih dubrovačkih zastupnika Matije Bana i Mede Pucića. Neki anonimni dubrovački srbokatolik iskazuje 1888. godine da se on u srpstvu

¹² Nakon prenošenja toga razgovora Giljferding izvodi zaključke o navodnoj identitetskoj superiornosti srpskih pravoslavaca i spominje da za razliku od njih pripadnici Katoličke crkve ne znaju tko su pa se samoodređuju samo preko vjeroispovijedi (on "zna" tko su pa ih zove "Srbima katolicima"! i da stoga i svoj jezik nazivaju "naškim", ne znajući mu pravo ime (1859: 126). Međutim, "naškim" je svoj jezik u Giljferdingovo vrijeme zvao i bosanski pravoslavni puk. I pravoslavne "crnogorske narodne mase" još su početkom XX. stoljeća, kazuju srpska vrela, svoj jezik zvale "naškim", uz pokoju iznimku (Jovićević 1911: 712).

ne osjeća prirodno ni dobrodošlim i upozorava na pogubnost vjerskoga "fanatizma" u određivanju narodnosnih cjelina. Svojim željenim pravoslavnim sunarodnjacima poručuje:

"Valja da se odlučite: ili ćete svečano izreći i naučiti narod, da vjera nema nikakvoga posla s narodnosti, da Kristova vjera spasava, ali da su i pravoslavni i katolički Srbi – Srbi, ili izopćite svečano nas Dubrovčane i Dobročane i Peraštane itd. itd. i recite: eto vas tu – Bog s vama, vjera nas dijeli, Hrvati ste. Iz ovoga škripca nema vam spasa, pravoslavna braćo." (Srpsko-hrvacko pitanje 1888: 11).

Nije poznato da bi se u osmanskim vrelima koja su nastala prije XVI.-II./XIX. stoljeća spominjalo *Srbe* muslimane, iako se za mnoge muslimane kazuje da su *Hrvati*. To je zato što je *biti Srbinom* značilo *biti pravoslavcem*. Zbog toga bismo danas u tim surječjima strogo gledano trebali pisati *srbin*, a ne *Srbin*. U srpskoj literaturi kaže se katkada da je Mehmed-paša Sokolović (1506.–1579.) (podrijetlom) bio Srbin, a da je toga navodno bio svjestan, uzima se kao dokaz njegovo pismo iz 1551. godine u kojem temešvarskomu zapovjedniku Andreju Batoriju piše da mu pisma ne šalje "fruški" (latinski), nego "srpskem jezikom" (Ivić 1909: 211). Međutim, taj iskaz ne kazuje ništa o etničkoj samoidentifikaciji Mehmed-paše Sokolovića jer se je glotonim *srpski* u njegovo doba i poslije često rabio kao leksikalizirani i deetnificirani glotonim za južnoslavenske idiome pisane ćirilicom. To se je događalo prije svega pod utjecajem i na poticaj Hrvata koji su ćirilicu nazivali i "srpskim pismom", prema imenu svojih susjeda Srba u kojih je u uporabi ćirilica bila jedino pismo, a deetnificiranim srpskim imenom nazivali su i svoje vlastite ćirilične zapise, pa i onda kada su svoj vlastiti jezik nevezano uz ćirilicu zvali hrvatskim imenom. Stoga postoje zapisi u kojima izričaj *pisati srpski* nedvojbeno znači *ćirilicom pisati hrvatski jezik* (tu temu obrađujem u posebnom radu, Grčević 2017b, 2017, usp. i Grčević 2013).

Hrvati u Crnoj Gori i Albaniji

Ljubomir Nenadović (1826.–1895.), srpski književnik, političar i srbijanski ministar prosvjete, opisuje kako su se sredinom XIX. stoljeća (pravoslavni) Crnogorci koji su radili u Carigradu sjećali toga da su se u "starija vremena" njihovi sunarodnjaci nazivali *Hrvatima*:

“Za vreme mog bavljenja u Carigradu [1858./59.], bilo je oko četiri hiljade Crnogoraca u Carigradu i okolici. Svi su zarađivali svojim trudom lepih novaca i slali ih svojim kućama. Imali su svoga starešinu, koji se u tadašnje vreme zvaše Hrvatbaša, što će reći: glavar Hrvata, jer u Carigradu Crnogorce ne zovu drukče nego Hrvatima. Pitao sam odkuda dolazi to? I kazaše mi: da su se sami Crnogorci, kad su u starija vremena tamo počeli dolaziti, tako nazivali [...]” (Nenadović 1889: 147, usp. i Dragičević 1939).

Savić Marković Štedimlja (1937) raščlanjuje teorije koje prenosi Nenadović o tom zašto su se i od kada carigradski Crnogorci nazivali Hrvatima. On ne smatra da su pod tim imenom počeli dolaziti u Carigrad tek početkom XIX. stoljeća ili krajem XVIII. (usp. Jovičević 1911: 467), nego čak i prije 1453., kada su Turci osvojili Carigrad.

Štedimlja bi mogao biti u pravu jer niz toponima i antroponima s prostora današnje Crne Gore upućuju na postojanje starosjedilačkoga stanovništva koje je bilo nositeljem hrvatskoga imena. Na prostoru negdašnje Riječke nahije i danas postoji *Rvaško polje* na kojem se jedno od sela zove *Rvaši* (usp. Jovičević 1911: 434–436, 493, 534–535). Blizu Nikšića postojalo je selo *Rvati*, a tamošnje bratstvo zvalo se *Rvaćani*. U Kolašinu, središnjem dijelu Crne Gore, jedan muslimanski rod zvao se *Rvati* (Barjaktarović 1982: 89), itd. Još u XX. stoljeću u Miljevcima kod Sutomora postojalo je pravoslavno bratstvo *Hrvatine* (Nakićević 1913: 443, 447). U Boki kotorskoj i cijeloj tzv. Mletačkoj Albaniji hrvatsko je ime u katoličkom starosjedilačkom pučanstvu bilo opće poznato i prošireno, a zastupljeno je i u antroponimima pa je npr. u Stolivu u Bokokotorskom zaljevu (nasuprot Perasta) u uporabi bilo prezime *Hrvatić* (Nakićević 1913: 99), itd.¹³ Proširenost hrvatskoga imena na tom prostoru bila je u XIX. stoljeću dobro poznata pa je npr. hrvatski povjesničar Ivan Kukuljević Sakcinski (1816.–1889.) zapisao da se “snova osviedočio da je kod konservativnog [starosjedilačkoga] našeg naroda sve do Arbanije ime hrvatsko jedino živo i narodno.” (Vince 1990: 290).

¹³ Sve takve antroponime i toponime, uključujući selo (*H*)*Rvatska* na Kosovu, sela *Hrvati* kod Bitolja u Makedoniji i pored Atene, na više mjesta u Srbiji, itd., Barjaktarović pokušava svesti (oslanjajući se jednim dijelom na Petra Skoka) na praslavenski korijen *rvb*. Za inicijalni glas /h/ smatra da je naknadno umetnut (Barjaktarović 1982: 89). Međutim, u glavnini ovdje relevantnih potvrda glas /h/ sigurno nije sekundaran, nego se naknadno gubio sukladno s općepoznatim razvojem u štokavskim govorima. Usp. npr. dva toponima *Hrvati* u Srbiji u zapisu koji je nastao 1363., a od kojih se jedan u mlađim zapisima pojavljuje u inačici bez početnoga /h/. Isto vrijedi i za selo (*H*)*rvaška* na Kosovu koje u najstarijim zapisima ima inicijalno /h/, a koje se poslije gubi.

Crnogorski senator i vojni ministar Ilija Plamenac priopćio je 18. V. 1863. iz Rijeke Crnojevića crnogorskomu konzulu u Skadru Ivanu Vacliku informacije koje je dobio od Laze Šainovića. Šainović je bio jedan od trojice pravoslavnih Crnogoraca koji su u Carigradu za crkvu u Dečanima – prema vlastitu iskazu u Plamenčevu zapisu – “od Ervata crnogorskija i zeckija i drugija koi su tamo” skupljali novac. Šainović razlikuje crnogorske i zetske Hrvate zato što je Zeta priključena Crnoj Gori tek 1878. (Dragičević 1939: 337–338). Dotično pismo Ilije Plamenca koje je Risto Dragičević pronašao u Državnom arhivu u Cetinju pokazuje da su se pojedini pravoslavni Crnogorci još 1863. godine nazivali *Hrvatima*. Glede njih u turskoj enciklopediji *Kamus-ul Alam* (I.–IV., 1889.–1894.) piše (prema K. Draganoviću): “Crnogorci, premda se Hrvatima zovu, nijesu to, jer oni pripadaju srpskom miletu.” str. 2036.” (Draganović–Mandić [1940.] 1991: 26). Štedimlija tvrdi kako je dopisnik lista *Srbobran* u Carigradu od neke skupine Crnogoraca čuo da im se poglavica zove Hrvat-baša, te da oni nisu Srbi, već Crnogorci, a da govore *hrvatski* (Štedimlija 1937, usp. Vego 1937: 65).

I Adolfo Veber Tkalčević čuo je u Carigradu (1884.) za crnogorske pravoslavne Hrvate (Veber 1886: 168–171). Nakon što je njegova sugovornica, neka carigradska Hrvatica katolkinja, po zanimanju kućanica, više puta crnogorske pravoslavce nazvala Hrvatima, Veber ju je upitao: “Kako to, Hrvati, ta oni sebe, ako su pravoslavni, kod kuće zovu Srbliji.” (1886: 171). Sugovornica mu je odgovorila: “Neznam, moj *reverendissimo*, kako se ko kod kuće sada zove, jer sam već odamna u Carigradu; al ovdi svi, bili vlasili ili katolici, nezovu sebe drugačije, nego Hrvati! Pa to je ime od starine!”. Veber nadodaje da “Toga domjenka nebih priobćio, bojeći se prigovora, da na rieč obične žene tako važnu stvar pripoviedam [...]. Ali mi je sve to malne doslovce potvrdio i starješina hrvatski, s kojim sam se slučajno sastao u Fanaru.” (1886: 171).

Nije prihvatljiva teza da bi se Crnogorci u Carigradu *Hrvatima* zvali samo zato što bi ondje preuzimali to ime iz titule svojega starješine.¹⁴ Oni su ga donosili iz svoje domovine, gdje je bilo prošireno i izvan granica današnje Crne Gore, sve do Skadra u Albaniji. Kotoranin Marijan Bolica bilježi 1614. među bratstvima iz Skadarskoga sandžaka koja žive “alla serviana” (što znači u pravoslavnoj vjeroispovijedi) i koja su u vojnoj službi Osmanskoga Carstva, bratstvo *Hrvatinić* (*Haruatinić*) (Lenormant 1866: 327). U jednom turskom zapisu piše da su od Skadra 1651. godine zajedno s Turcima napadali “Arvaniti”. To su mogli biti Albanci (*Arnauti*), no može

¹⁴ Dragičević misli da je to tako; podrobnije o tom usp. Foretić 1956.

biti riječ i o nositeljima etničkoga imena *Hrvat*, tj. o iskrivljenom zapisu hrvatskoga imena (usp. Barjaktarović 1982: 91).

Jako Baltić, bosanski franjevac koji je sredinom XIX. stoljeća boravio u Carigradu kao dušobrižnik, za Hrvate katolike u Carigradu kaže da dolaze iz Albanije, od Skadra i Bara, čime svjedoči da se je u tamošnjem slaven-skom katoličkom pučanstvu hrvatsko ime zadržalo sve do sredine XIX. stoljeća.¹⁵ Kulturološki je zanimljiv Baltićev opis *poštenja* i *osvetoljubivosti* u albanskih Hrvata, kojim zapravo opisuje albansku *besu* i *kronu osvetu*:

“Ove godine u misecu studenom [1849.] ja sam izišo iz Carigrada. Ondi sam bijo dvi godine služio Hrvate i druge Slavljane. U Carigradu mlogo ima katolika slavljanskih, Hrvata koji dolaze iz Albanie, od Skadra i Bara, službu čine i rade u Carigradu i kad novac steknu, vraćahu se u otačbinu. Ovih je se broilo u moje vrime do šest hiljada. Ima mlogo Dalmatina, bogatih trgovaca [...]. [...] Među Slavljanim ondašnjim najpošteniji su Hrvati, u kakvim zlim prigodam se nalaze, sa svim tim svoj poštenu značaj uzdrže. Samo jim se mora zamiriti, što su na osvetu i dvoboj mlogo prignuti. Je li tko u čemu uvridio, oli ranio, oli ubijo Hrvata, taj nek se nada neodvlačno osveti. [...] Hrvati s Crnogorcim ne gledahu se lipo, s njima se često put pobiju. Ovo turcim nije mrsko nego uživahu.” (Baltić 2003: 220–221).

Hrvate s područja Bara upoznao je neovisno o Baltiću i Ivan Franjo Jukić: na parobrodu kojim je putovao u Carigrad “Mornari su svi bili Hrvati i Dalmatini, te su me hranili i pojili, [...] sve od svoje hrane i pazili me kao naši [isticanje M. G.] ljudi. Bilo je dosta Hrvatah iz Bara od Spiče, koi su išli na radnju u Carigrad, [...]” (1973 (II): 470). Na drugom mjestu Jukić kaže da se je zbog Hrvata katolika iz Dalmacije i Albanije (Arbanaske) u “Carigradu svaki dan bolje uvidjalo”

“potrebito stalno prebivanje koga bosanskoga misnika iz obzira duhovnog i vremenitog; duhovnog: jer u Carigradu ima ka-

¹⁵ Govoreći o Hrvatima iz Albanije (“Arbanaske”), Jako Baltić odnosi se na teritorij koji je nekoć bio u sastavu Mletačke Albanije. Mletačka Albanija (*Albania Veneta*) prostirala se je sredinom XV. stoljeća duž obale od Perasta i Prevlake do Lješa, uključujući ozemlje jugoistočno i sjeveroistočno od Skadarskoga jezera, Skadra i ušća rijeke Drim. Njezine granice sužavale su se pa je u drugoj polovici XVI. stoljeća obuhvaćala više-manje samo još Boku kotorsku i priobalje do Budve. Mijenjale su se također i predočbe o granici između Dalmacije i Albanije. Godine 1570. jedan anonimni mletački autor opisuje kako Dalmacija završava u Baru, a od njega i Ulcinja da počinje Albanija (Elsie 2003: 59).

tolikah našeg jezika ljudih izobila, koji su pod imenom Hrvatah poznati; iz Dalmacie i Arbanaske ovdje ili su naseljeni, ili se za vrieme raznim prometom zabavljaju; osim toga mnoštvo mornarah na Lloydovih i turskih parobrodih služućih, koji bi rado slušati rieč božju u narodnom jeziku;" (Jukić 1973 (II): 582).

Dragiša Lapčević smatra da je za konačno prihvaćanje albanske narodnosne svijesti u Hrvata katolika sa skadarskoga područja "po malo greh i naših fratara Hrvata, koji im nisu budili nacionalnu svest već su dopustili da ih otpočinju savlađivati muslimanski feudalci." On polazi od toga da su Hrvati na to područje došli dva stoljeća prije Turaka (Skadar su Turci zauzeli prvi put 1392., a konačno krajem XV. stoljeća) te da su

"od vajkada radili na seči šuma i isečenu građu splavili Dri-mom do Skadarskog jezera i do Jadranskog mora jer su zakupci šuma i trgovci s drvetom bili po pravilu Dubrovčani i Mlečići koji su Hrvate uzimali da im šume seku, da im drvo za transport dogone, da im sastavljaju splavove i da im splavare do samoga mora a na moru toware na lađe i dalje transportuju do potrebitih evropskih i afričkih obala. Na tome je poslu bilo angažovano mnogo Hrvata, koji su po šumama i po splavarskim stanicama bili nastanjeni sa svojim porodicama i tu vek vekovali, rađali se i umirali sa sobom imali svoje katoličke sveštenike i bili u stanju svoju veru sačuvati i održati. Kad su, posle dva veka, došli Turci i zagospodarili tim krajevima, pa s njima i eksploatacija šuma prestala, taj svet, davno odkinut od svoje stare postojbine, ostao je tu i poseljačio se." (Lapčević 1933).

Neistraženo je kada su se i kako Hrvati naseljavali na skadarskom području. Bizantski povjesničar Nikefor Brijenije (1062.-1137.) bilježi da su se oko 1072. "Hrvati i Dukljani odmetnuli i pustošili cijeli Ilirik", u kojemu je glavni grad bio Drač (Margetić 1998: 10). Bizantskoj temi Drač pripadao je i Skadar. Skiličin Nastavljač piše da je oko 1072./1073. "narod Srba, koje i Hrvatima zovu" napao i pokušao podjarmiti Bugarsku, a bugarski su uglednici zamolili Mihajla, koji je bio vladar "spomenutih Hrvata" "sa sjedištem u Kotoru i Prapratu", "da im pošalje svojega sina, kojega bi oni proglasili carem Bugarske". Nadovezujući se i sažimljući Skiličina Nastavljača, Ivan Zonara piše u prvoj polovici XII. stoljeća o "Hrvatima koje neki nazivaju i Srbima" (Margetić 1998: 9). Lujo Margetić donosi uvjerljivo tumačenje tih bizantskih zapisa o Hrvatima u Duklji u XI. stoljeću:

"Pojava Hrvata u Duklji početkom sedamdesetih godina XI. stoljeća u vijestima Skiličina Nastavljača i Nicefora Brijenija daje zadovoljavajuće objašnjenje problema koji već odavno muči historiografiju. Oni nisu zabilježeni kod Skiličina Nastavljača kao navodno identičan narod sa Srbima, jer su bizantski pisci vrlo dobro razlikovali ova dva naroda, niti su oni identični s Dukljanima, jer Nicefor Brijenije dobro razlikuje jedne od drugih. Obje vijesti odnose se na hrvatske vojne jedinice u Duklji, koje su iz Duklje sudjelovale u napadima na bizantsku temu Bugarsku zajedno sa srpskim četama (zato ih Skiličnih Nastavljač spominje kao »one Srbe, koje nazivaju Hrvatima«), odnosno s dukljanskim četama na bizantsku temu Drač." (Margetić 1998: 14).

Margetić smatra da su te "hrvatske čete nakon dovršenih akcija protiv Bizanta ostale u Duklji oko Kotora i na tamošnje Slavene prenijele svoje ime". To je moguće, no ne znači da širenja hrvatskoga imena na tom prostoru nije bilo već i prije.

Početkom XIII. stoljeća bizantski povjesničar Niketa Honijat zapisuje da raški veliki župan Nemanja napada Hrvatsku i sebi prisvaja vlast nad Kotorom (Margetić 1998: 14). Predočba o Hrvatskoj koja obuhvaća prostor Duklje osvjedočena je i u *Ljetopisu Popa Dukljanina* u kojem se Crvena Hrvatska prostire od mjesta Dalme (?) do grada Drača (u Albaniji) (Margetić 1998: 7). U pripisu *Supetarskoga kartulara* ban Albanije (*banus Albanie*) šesti je od sedmero banova koji su "u minula vremena" u kraljevstvu Hrvata birali kralja (Švob 1956: 107). Taj pripis nastao je vjerojatno krajem XV. stoljeća i pokazuje da je i u južnoj Dalmaciji postojala predočba o postojanju hrvatskoga etničkoga elementa na prostoru koji se u to vrijeme zvao albanskim imenom. Da ona nije nastala bez ikakva utemeljenja, pokazuju ne samo bizantska vrela, nego i činjenica da su sve do Skadra i okolice, tj. do negdašnje jugoistočne granice Mletačke Albanije i srednjovjekovne Duklje, uistinu živjeli Slaveni koji su se do XIX. stoljeća neovisno o svojoj vjeroispovijedi zvali *Hrvatima*. U sjevernoj Albaniji zabilježene su slaven-ske posuđenice s (potencijalno) čakavskim refleksom *j* za praslavensko **dj* (van den Berk 1967: 101-102) pa je moguće da je među prvim tamošnjim Hrvatima bilo i govornika (pra)čakavskih idioma.

Zaključak

U povijesnim vrelima hrvatski i srpski etnonim vrlo se često rabe kao pojmovi različitoga ranga: srpsko ime rabi se, za razliku od hrvatskoga,

kao vjeroispovijedna odrednica vezana uz pravoslavlje (sinonimno s imenom *Grk, grčki*), te je u visokoj mjeri deetnificirana, no ujedno i vrlo učestala jer je kriterij vjeroispovijedi sve do početka XIX. stoljeća bio prvorazredni kriterij u razdiobama i opisima stanovništva. Za razliku od srpskoga imena, hrvatsko ime u vrelima nije vjeroispovijedno i rabi se kao etničko ime, često u sinonimnom i bliskoznačnom odnosu s nazivima *ilirski, dalmatinski i slovinski* (uglavnom kada je o riječ o katolicima), a također i *bosanski (bošnjački)*. Ta vjeroispovijedna nevezanost išla je u prilog potiskivanju hrvatskoga imena koje Marcel Kušar opisuje ovako:

“Kako se u Srbiji miješalo vazda srpstvo s pravoslavjem po navadi bizantinskoj, zato se je sada i kod Hrvata počelo među pravoslavnim spajati ime narodno srpsko sa vjerozakonom, i tim mu se počelo kod ovih uklanjati hrvacko ime. Ovim spajanjem sa vjerozakonom opasalo se je ime srpsko novom snagom, da odolijeva u borbi s imenom hrvackim. Kako je bo sada sljedbeniku istočne vjere “srpski” ne samo narodno već i vjerozakonsko ime, dočim sljedbeniku vjere zapadne “hrvacki” samo narodno ime; tako je puno lakše, da se katolik okani svojga imena “hrvackoga”, nego li pravoslavni imena “srpskoga”. (Kušar 1884: 229)

Pripadnost vjeroispovijednim zajednicama još je u Jukićevo vrijeme više nego danas određivala komunikacijske odnose i kulturološke danoosti, estetska mjerila i tematske usmjerenosti stvaratelja, čitateljske navike i očekivanja, običaje i tradicije, osjećaje zajedništva. Crnogorski pravoslavci koji su se zvali *Hrvatima* i koji su skupljali novčane darove za srpsku pravoslavnu crkvu u Dečanima na Kosovu, izgrađivali su se, bez obzira na njihovo izvorno hrvatsko povijesno ime, kao dio kulturno-identitetske zajednice koja se nije oblikovala kao nacionalno hrvatska. Za razliku od njih, u povijesnoj izgradnji *hrvatske* kulturno-identitetske zajednice središnje mjesto pripada ne samo Antunu Vrančiću (koji je *hrvatsko* ime miješao s *dalmatinskim* i *ilirskim* kao zapadnim pojmovima veće prepoznatljivosti), nego i franjevcima Ivanu Jukiću i Jaki Baltiću, iako se Baltić vjerojatno do kraja života nije izjašnjavao *Hrvatom*, nego *Bošnjakom* ili *Bosancem*, imenom koje je Mustafa Ali iz Galipolja u XVI. stoljeću proglasio teritorijalnom oznakom jednoga dijela *hrvatskoga* naroda. Svi ti i drugi primjeri pokazuju da hrvatsko narodnosno ime, iako u hrvatskoj etnogenezi ima važnu ulogu, nije jedina, pa čak ni ključna ili pouzdana diskriminanta pri određivanju i hijerarhiziranju hrvatskih povijesnih etnogenetskih sastavnica.

Literatura

- Akin-Kivanç, Esra (ur.). 2011. *Mustafa Âli's Epic Deeds of Artists: A Critical Edition of the Earliest Ottoman Text about the Calligraphers and Painters of the Islamic World*. Brill.
- Aličić, Ahmed. 1976. Popis bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526. godine. *Prilozi za orijentalnu filologiju* XXV. 171–202.
- Ančić, Mladen. 2007. Jedan čovjek – jedan glas ili “hodte nami vi na viru”. *Status* 12. 163–171.
- Ančić, Mladen. 2010. Ima li smisla raspravljati sa “zvjezdaznancima”. *Status* 14. 198–204.
- Atçıl, Zahit Muhammet. 2015. *State and Government in the Mid-Sixteenth Century Ottoman Empire: The Grand Vizierates of Rustem Pasha (1544–1561)*. Disertacija. Chicago, Illinois.
- Baltić, Jako. 2003. Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vremena u Bosni. Priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Andrija Zirdum. Sarajevo – Zagreb.
- Barjaktarović, Mirko. 1982. Od kuda nazivi naselja Rvaše, Rvati, Rvalasi. *Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu* 46. 89–93.
- Bašagić, Safvet Beg. 1931. *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*, Zagreb.
- Bašagić, Safvet beg. 1994 [1931.]. *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj carevini*. Dodatak: *Znameniti Srbi muslomani (od Milenka M. Vukićevića) [1906.]*; predgovor Filip Lukas. Pretisak: Zagreb: Birotisak (Biblioteka Virbus unitis 2).
- Bašagić, Safvetbeg. 1912. Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti. *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XXIV. 1–88. 295–381.
- Burić, Ivana, Tamara Šarić Šušak. 2013. *Tiskani proglasi u Zadru i Dalmaciji 1488.–1946. Službeno izvješćivanje u prošlosti*. Katalog izložbe. Zadar: Državni arhiv u Zadru.
- Čelebi, Evlija. 1967. *Putopis. Odlomci o jugoslavenskim zemljama*. Preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović. Sarajevo. Svjetlost.
- Čolak, Nikola, Ive Mažuran. 2000. *Janjevo. Sedam stoljeća opstojnosti Hrvata na Kosovu*. Zagreb.
- Čoralić, Lovorka. 2001. *U gradu svetoga Marka. Povijest hrvatske zajednice u Mlecima*. Zagreb. Golden marketing.
- Čoralić, Lovorka. 2011. Prisutnost i djelovanje iseljenika iz Srbije u Veneciji u XV. i XVI. stoljeću. *Spomenica akademika Sime Ćirkovića. Zbornik radova* 25. Ur. Srđan Rudić. Beograd. 176–193.

- Draganović, K. S. 1937. Massenübertritte von Katholiken zur "Orthodoxie" im kroatischen Sprachgebiet zur Zeit der Türkenherrschaft. *Orientalia Christiana Periodica* 3. 181–232; 550–599.
- Draganović, Krunoslav; O. Dominik Mandić. 1991. *Herceg-bosna i Hrvatska*. Split.
- Dragičević, Risto J. 1939. Hrvat-baša. *Zapisi* XXII:6. Cetinje. 334–341.
- Elsie, Robert. 2003. *Early Albania: A Reader of Historical Texts 11th-17th centuries*. *Balkanologische Veröffentlichungen* 39. Harrassowitz Verlag. Wiesbaden.
- Fancev, Franjo. 1938. Dubrovnik u razvitku hrvatske književnosti. *Ljetopis JAZU* 52. 104–139.
- Fleischer, Cornell. 1986. *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Foretić, Vinko. 1956. Iz arhiva obitelji Vickovića u Zupcima kod Bara uz objašnjenje o Hrvatbaši. *Anal. Historijskog instituta u Dubrovniku* 4–5, 651–658.
- Giannelli, Ciro. 1953. Documenti inediti sullo stato di alcune comunità cattoliche della Serbia Meridionale nel 1578. *Ricerche slavistiche* II. 29–59.
- Giljferding, A. 1859. *Bosnija, Gercegovina i staraja Srbija*. S. Peterburg.
- Grčević, Mario. 1997. *Die Entstehung der kroatischen Literatursprache. Quellen und Beiträge zur kroatischen Kulturgeschichte* 8. Böhlau. Köln – Wien.
- Grčević, Mario. 2013. *Lingua serviana* i Dubrovnik. *Vijenac* 516–517. 8–9.
- Grčević, Mario. 2015. Kršćanstvo i razvoj hrvatske pismenosti. *Kroatologija* 6:1–2. 136–136.
- Grčević, Mario. 2017. Petar Andrejevič Tolstoj i Hrvati od Pelješca do Perasta (Crtice o etnogenezi na jugu hrvatskoga kulturnoga prostora). *Dubrovnik: časopis za književnost i znanost*. XXVIII:2–3. 12–29.
- Grčević, Mario. 2017b. Povijesni glotonim "srpski" u starijoj hrvatskoj književnojezičnoj tradiciji. Predano za tisak: *Dubrovnik u hrvatskoj povijesti*. Zbornik radova.
- Hadžijahić, Muhamed. 1938. *Hrvatska muslimanska književnost prije 1878. godine*. Sarajevo.
- Hammer von, Joseph. 1828. *Geschichte des osmanischen Reiches: Grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven*. III. 1520.–1574. Pest.

- Handžić, H. M. 1938. Orijentalni rukopisi kod Jugoslavenske akademije u Zagrebu. *Obzoru*. 11. VII. 1938.
- Horvat, Josip, Jakša Ravlić. 1956. Pisma Ljudevitu Gaju. Građa za povijest književnosti hrvatske 26. Zagreb.
- Hrvatski latinisti I. 1969. Pet stoljeća hrvatske književnosti. Zagreb. Matica hrvatska.
- Hrvatski latinisti II. 1970. Pet stoljeća hrvatske književnosti. Zagreb. Matica hrvatska.
- İsen, Mustafa. 1988. Gelibolulu Mustafa Âlî. Ankara.
- Ivić, Aleksa. 1909. Neue cyrillische Urkunden aus den Wiener Archiven. *Archiv für slavische Philologie* 30. 205–214.
- Jačov, Marko. 1986. Spisi Kongregacije za propagandu vere u Rimu o Srbima. 1622–1644. I. Beograd.
- Jovičević, Andrija. 1911. Riječka nahija (u Crnoj Gori). *Srpski etnografski zbornik* 15. 385–835.
- Jukić, Ivan Franjo. 1973. Sabrana djela II. Sarajevo.
- Kaimi, Hasan. 1889. Pjesna o osvojenju Kandije godine 1080. po hidretu (1669). *Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 3. 94–96.
- Kalajdžija, Alen. 2009. Elementi književnojezičke koine u najstarijoj alhamijado pjesmi "Hirvat türkisi" (1588/1589.). *Annals of the Gazi Husrevbey Library (Anali Gazi Husrevbegove biblioteke)* 2930. 249–271.
- Katičić, Radoslav. 1989. »Slovenski« i »hrvatski« kao zamjenjivi nazivi jezika hrvatske književnosti. *Jezik* 36:4. 97–128.
- Krasić, Stjepan. 2009. Počelo je u Rimu. Katolička obnova i normiranje hrvatskoga jezika u XVII. stoljeću. Dubrovnik: Matica hrvatska u Dubrovniku.
- Kukuljević Sakcinski, Ivan. 1860. Bibliografia hrvatska. Dio prvi. Zagreb.
- Kursar, Vjeran. 2013. Hrvati u gradu na Bosporu. Hrvatsko iseljeništvo u osmanskoj prijestolnici Istanbulu u dugom 19. stoljeću. *Hrvatska revija* 4.
- Kušar, Marcel. 1884. Povijest razvitka našega jezika hrvackoga ili srpskoga od najdavnijih vremena do danas. Preštampano iz Slovinca. Dubrovnik.
- Kužić, Krešimir. 2013. Hrvatska obala u putopisima njemačkih hodočasnika XIV.–XVII. st. Split.
- Lapčević, Dragiša. 1933. Hrvati u Srbiji. *Čačanski glas*. God. 2, br. 50. 10. XII. 1933. 1.

- Lašvanin, Nikola. 2003. Ljetopis. Priredio, latinske i talijanske dijelove preveo, uvod i bilješke napisao dr. fra Ignacije Gavran. Sarajevo, Zagreb.
- Lenormant, F. 1866. *Turcs et Monténégrins*. Paris.
- Ljubić, S. 1878. Rukoviet jugoslavenskih listina. *Starine JAZU* 10. 1–43.
- Mandić, Dominik. 1982. Etnička povijest Bosne i Hercegovine. *Sabrana djela* III. Ziral.
- Margetić, Lujo. 1998. Poruka i datacija tzv. Ljetopisa popa Dukljanina. *Croatia christiana periodica. Časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*. XXII:41. 1–30.
- Matasović, Josip. 1927. Fojnička regesta. *Spomenik SKA* LXVII:53. 1930.
- Matković, Petar. 1878. Putovanja po balkanskom poluotoku za srednjega vieka. *Rad JAZU* 42. 56–184.
- Matković, P. 1884. Putovanja po balkanskom poluotoku XVI. vieka. Putovanje A. Vrančića g. 1553 u Carigrad. *Rad JAZU* 71. 1–60.
- Matković, P. 1890a. Putovanja po balkanskom poluotoku XVI. vijeka. Putopis Marka Antuna Pigafette, ili drugo putovanje Antuna Vrančića u Carigrad 1567. godine. *Rad JAZU* 100. 65–168.
- Matković, Petar. 1890b. Putopis Marka Antuna Pigafette u Carigrad od god. 1567. *Starine JAZU* 22. 68–194.
- Mažuran, Ive. 1998. *Hrvati i Osmansko Carstvo*. Zagreb. Golden marketing.
- Mihačević, Lovro fra. 1911. *Po Albaniji. Dojmovi s puta*. Zagreb.
- Miklosich, Fr. 1858. *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii. Viennae*.
- Moačanin, Nenad. 1994. Hrvatska i Bosna: jedinstvo, dvojstvo ili...? U: Bašagić, Safvet 1994: IX–XXXVIII.
- Nakićević, pop Sava. 1913. Boka (antropološka studija). *Srpski etnografski zbornik* 20. Beograd.
- Nametak, Alija. 1968. Rukopisni tursko-hrvatskosrpski rječnici. Građa za povijest književnosti hrvatske 29. Zagreb, *JAZU*. 231–380.
- Nenadović, Ljub. P. 1889. O Crnogorcima. *Pisma sa Cetinja 1878. godine*. Izdanje knjižare Tase Stojanovića u Valjevu. Novi Sad.
- Ostojić, Ivan. 2000. The Terms Croats Have Used for Their Language. *Journal of Croatian studies* XLI. 16–55.
- Pozvyv'. 1837. *Serbskij narodnyj list'* XXII. 175–176.
- Purković, Miodrag. 1940. Popis sela u srednjevekovnoj Srbiji. *Godišnjak Skopskog Filozofskog Fakulteta* 4:2. 1939–1940. 53–160.

- Skarić, Vladislav. 1985. Izabrana djela. I. Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austrougarske okupacije. Izbor i redakcija: dr. Milorad Ekmečić. Sarajevo.
- Srpsko-hrvacko pitanje u Dalmaciji. Nekoliko iskrenijeh riječi narodu. 1888. U Spljetu.
- Stavrides, Theoharis. 2001. The Sultan of vezirs: The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelović (1453–1474). Brill.
- Supilo, Frano. 2000. Izabrani politički spisi. Izbor i uvodna studija Ivo Petrinović. Golden Marketing, Narodne novine, 2000. str. 138–140. [„Naši Srbi“. Novi list, br. 290, 21. XII. 1900.]
- Šabanović, Hasan. 1964. Krajište Isa–bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine. Sarajevo: Orijentalni institut.
- Šabanović, Hazim. 1959. Bosanski pašaluk. Sarajevo.
- Šanjek, Franjo. 1990. Ivan Stojković i počeci humanizma u Hrvata. Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu 16:1. 272–285
- Šimunković, Ljerka. 2011. Dalmacija godine Gospodnje 1553. Putopis po Istri, Dalmaciji i Mletačkoj Albaniji 1553. godine. Zapisao Zan Battista Giustinian. Prema transkripciji Šime Ljubića prevela i priredila Ljerka Šimunković. Split: Hrvatsko–talijanska kulturna udruga Dante Alighieri.
- Šišić, Ferdo. 1908. Herceg-Bosna prigodom aneksije. Zagreb.
- Štedimlja, S. M. 1937. Carigradski Hrvat-baša. Obzor LXXVII:11. 15. I. 1937.
- Švob, Držislav. 1956. Pripis Supetarskog kartulara o izboru starohrvatskog kralja i popis onodobnih banova. Historijski zbornik IX:1–4. 101–117.
- Theiner, Augustin. 1875. Vetera monumenta Slavorum meridionalium historiam (sacram) illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologiia disposita. II. Romae.
- Truhelka, Ćiro. 1911. Tursko-slovenski spomenici dubrovačke arhive. Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini XXIII.
- Van den Berk, Christiaan Alphonsus. 1967. Zur Problematik der südslavischen Dialektausgliederung. Slovo 17. 95–112.
- Veber, Adolfo. 1886. Put u Carigrad. Zagreb.
- Vego, Marko. 1937. Povijest humske zemlje (Hercegovine). I. dio. Samobor.
- Verancsics, Antal. 1858. Összes munkái. Ur. László, Szalay. Pest. [Monumenta Hungariae Historica IV:2].

- Vince, Zlatko. 1990. Putovima hrvatskoga književnog jezika. Lingvističko-kulturnopovijesni prikaz filoloških škola i njihovih izbora. Drugo, dopunjeno izdanje. Zagreb.
- Vrančić, Antun. 2014. Historiografski fragmenti. Prijevod: Šime Demo. Uvodna studija i bilješke uz prijevod: Castillia Manea-Grgin. Gradska knjižnica "Juraj Šižgorić". Šibenik.
- Zelić-Bučan, Benedikta. 2000. Some Original Testimonies on the National Name of the Croatian Language; The National Name of the Croatian Language Throughout History. *Journal of Croatian studies* XLI. 6–15; 56–112.

Croatian ethnonyms and glossonyms at the civilizational boundaries of eastern areas of Croatian cultural sphere

The article examines historical attestations of the ethnonym *Hrvat/Croat* and the glossonym *hrvatski/Croatian* in sources from XIV to XIX centuries, particularly those referring to populations that have not been historically integrated into Croatian ethnic-national community. Comparison with Serbian designation shows that Serbian ethnonym has, unlike Croatian, been used to designate a religious denominational community. The chief conclusion is that Croatian ethnic-national name, although significant in Croatian national ethnogenesis, is not the sole, nor even central and reliable disambiguation signifier in delineation and hierarchy of historical Croatian ethnogenetic components.

Key words: Croats, Catholics, Muslims, Orthodox, ethnogenesis

Valha-nos o género discursivo: uma reflexão sobre classificação textual¹

Davor Gvozdić

Faculdade de Ciências Sociais e Humanas
Universidade de Zagreb
dgvozdic@ffzg.hr

UDK: 81'42
stručni rad

<https://doi.org/10.17234/9789531758819.19>

O propósito do presente estudo é exemplificar como o conhecimento explícito da área científica da Linguística Textual se pode aplicar à análise do *corpus* linguístico com o fim de preparar o intérprete para a realização da interpretação simultânea e/ou consecutiva. Operacionalizando a proposta de propriedades definidoras dos géneros discursivos de Maingueneau (1998), procuramos definir critérios para a seleção do material linguístico, reunindo de seguida um *corpus* de textos produzidos pelo atual Presidente da República Portuguesa que satisfazem os critérios estabelecidos. Aplicando os critérios definidores dos géneros discursivos elaborados por Adam (2001) à análise textual, pretendemos atestar regularidades que permitam associar os textos analisados a uma determinada classe de género discursivo, demonstrando como a análise realizada contribui para uma sólida preparação do intérprete.

Palavras-chave: texto, análise textual, classificação textual, tipo de discurso, género discursivo

1. Introdução

As linhas que se seguem foram motivadas por uma experiência do autor do presente texto na interpretação consecutiva por ocasião de um encontro diplomático entre dois chefes de Estado. Na verdade, para sermos mais precisos, foi o momento anterior à realização da interpretação consecutiva, o período de preparação para o exercício de interpretação, que deu origem à reflexão que se irá apresentar ao longo deste texto.

Há muitas diferenças entre a tradução escrita e a interpretação de conferências.² Importa, todavia, neste ponto, salientar a seguinte: diferente-

¹ O presente trabalho foi parcialmente elaborado no âmbito do seminário de *Linguística Textual: Aspetos de Sintaxe, Semântica e Pragmática do Português* lecionado pelo Professor Doutor Paulo Nunes da Silva, professor auxiliar da Universidade Aberta, a quem agradeço as sugestões, os comentários e a orientação científica.

² No presente artigo faz-se a distinção entre *tradução* e *interpretação*, referindo-se o primeiro conceito à tradução escrita de obras literárias e de diversos tipos de documentos escritos, e relacionando-se o último com a tradução oral, isto é, com a interpretação simultânea e a interpretação consecutiva. Por conseguinte, reserva-se o termo *tradutor*

mente do que acontece na tradução escrita, no momento em que exerce a interpretação simultânea ou a interpretação consecutiva, o intérprete não pode recorrer a glossários ou dicionários para transferir o sentido de uma língua para a outra. É, portanto, crucial, para um intérprete, o processo de preparação, ou seja, o período que precede a própria interpretação. Nesse período, conforme as sugestões da Associação Portuguesa de Intérpretes de Conferência³ e da Associação Croata de Intérpretes de Conferência⁴, convém que o orador disponibilize ao intérprete o esboço da comunicação ou a comunicação integral, se esta for elaborada com antecedência, bem como toda a terminologia e/ou documentação que possa facilitar a interpretação. Todavia, de vez em quando, acontece que o orador ou os responsáveis pela organização de uma conferência ignoram a sabedoria popular contida no provérbio “Conselho de amigo, aviso do céu”, obrigando, deste modo, o intérprete a procurar outras fontes que o possam ajudar a preparar-se para a exigente tarefa de interpretação.

Quais são, então, essas fontes alternativas que os intérpretes podem utilizar com o intuito de se tornarem aptos ao desempenho da interpretação consecutiva? O propósito do presente estudo é, precisamente, apresentar uma possível resposta à questão colocada. Mais concretamente, irá exemplificar-se como o conhecimento explícito da área científica da Linguística se pode aplicar à análise de um *corpus* linguístico com o fim de preparar o intérprete para a realização da interpretação simultânea e/ou consecutiva. Numa primeira fase do trabalho, abordamos a problemática da classificação textual e apresentamos duas propostas de critérios definidores do género discursivo, a primeira elaborada por Maingueneau (1998) e a segunda por Adam (2001). Na etapa seguinte, baseando-nos na proposta de Maingueneau, iremos definir critérios para a seleção do material linguístico e proceder à constituição de um *corpus* linguístico, reunindo nele alguns dos textos produzidos pelo atual Presidente da República Portuguesa que satisfazem os critérios estabelecidos. De seguida, operacionalizando a proposta de Adam, iremos realizar uma análise textual com o propósito de identificar regularidades que permitam associar os textos que integram o nosso *corpus* a um determinado género textual. Na parte final, apresenta-se uma reflexão sobre o modo como a análise realizada contribui para uma sólida preparação do intérprete.

para o profissional que exerce a tradução, enquanto *intérprete* designa aquele cujo percurso profissional está ligado à interpretação de conferência.

³ <http://www.apic.org.pt/>

⁴ <https://www.hdkp.hr/hr/>

2. Classificar textos

A definição de *texto* como um todo dotado de sentido ou como produto verbal, coeso e coerente, que se manifesta tanto na oralidade como na escrita e que representa o resultado ora do uso individual da língua, ora da atividade colaborativa de vários locutores (Duarte 2003: 87) deixa transparecer a complexidade do estudo deste fenómeno linguístico. De facto, para que um produto verbal seja identificado como um texto, isto é, como uma unidade de sentido, não basta que cumpra apenas um critério. Veja-se o seguinte exemplo:

(1) *Pranjic tem um bom pé esquerdo e é um grande reforço para o Sporting.*

A interpretação do sentido do fragmento textual (1) não apresenta qualquer dúvida, especialmente para um adepto do futebol: o autor do enunciado (1) refere-se a um jogador de futebol que joga predominantemente na lateral esquerda e que, jogando com o seu pé esquerdo, demonstra bons resultados no campo de futebol. Todavia, não é provável que este significado se encontre num dicionário. Se, por exemplo, um aprendente de português como língua não materna, que não tenha interesse algum nesta modalidade desportiva, quiser decifrar o sentido de (1), deve realizar uma pequena investigação: procurar o que é o Sporting, quem é Pranjic e com que pé é que ele joga preferencialmente. Conjugando o material linguístico que se manifesta na superfície textual com o conhecimento extralinguístico, esse aprendente poderá inferir o significado de (1) e, deste modo, reconhecer o exemplo (1) como um enunciado coerente. De facto, como Lopes e Carapinha (2013:108) afirmam, a coerência “não é uma propriedade formal dos textos, mas antes o **resultado do processo interpretativo**” em que intervêm outros fatores como a interação do significado linguístico expresso na superfície textual com o nosso saber acerca do mundo ou com o conhecimento que temos sobre as informações contextuais (*ibidem*, 103-109).

Importa, neste ponto, referir que a expressão metonímica ‘*ter um bom pé esquerdo*’ ocorre em artigos, entrevistas e reportagens publicadas em jornais ou revistas desportivas, referindo-se sempre ao jogador (i) canhoto que (ii) consegue bons resultados jogando com o pé esquerdo. É plausível, portanto, afirmar que o sentido desta expressão foi fixado, parcialmente⁵,

⁵ A expressão em análise é utilizada não apenas pelos jornalistas ou comentadores de desporto mas também pelos jogadores de futebol, treinadores, etc.; daí que consideramos pertinente utilizar o advérbio ‘parcialmente’ para não induzir uma leitura errada e relacionando o emprego desta expressão apenas com os que desempenham a atividade profissional na área do jornalismo.

através do seu uso pelos indivíduos que desempenham a sua atividade profissional na área do jornalismo desportivo. Do ponto de vista prático, significa isto que, ao ler ou ouvir textos jornalísticos relacionados com o futebol, iremos aprender não apenas o significado de diferentes expressões, mas também quando as empregar e, assim, garantir a coerência dos textos que produzimos.

Ora, a expressão '*ter um bom pé esquerdo*' com o significado de "jogador canhoto que atinge bons resultados" integra tipicamente notícias, reportagens, transmissões televisivas de partidas de futebol que, por sua vez, se incluem no âmbito do discurso jornalístico desportivo. Nesta última frase, manifestam-se designações resultantes de diferentes classificações textuais – a que diz respeito à classificação de géneros (notícias, reportagens) e a que se refere à classificação de tipos de discurso (discurso jornalístico).

A classificação de tipos de discurso é um exemplo das classificações intermédias. Trata-se de uma classificação que tem por base o conceito de *formação sociodiscursiva* (Adam 2001:28; Silva 2015: 9-13). O termo *formação sociodiscursiva* designa um grupo de indivíduos que desempenham o seu papel socioprofissional numa mesma área de atividade e que, no ato desse mesmo desempenho, produzem textos socialmente relevantes (Silva 2015:11). Assim, o Presidente da República Portuguesa, no momento em que desempenha o seu papel socioprofissional, produz textos que se podem integrar tanto no discurso de tipo político como no discurso de tipo diplomático visto que lhe cabe representar a República Portuguesa, quer no território português, quer no estrangeiro.

Cada indivíduo que integra uma determinada formação sociodiscursiva tem à sua disposição diferentes géneros discursivos. A classificação em géneros representa um exemplo de classificação heterogénea (Silva, 2015: 13-16). Significa isto que, na identificação de um dado género, entram vários critérios de carácter diversificado. A pergunta que aqui se coloca é: quais são as propriedades que permitem identificar o género em que um dado texto se inscreve?

Maingueneau (1998:50-54) formula cinco critérios definidores dos géneros discursivos: a finalidade do texto, isto é, o objetivo que o locutor pretende atingir com o texto produzido, o estatuto dos interlocutores, o tempo e o espaço em que os textos são produzidos, o suporte material e a organização textual. Tal como Silva nota (2015: 22), os critérios que dizem respeito à finalidade, ao estatuto dos interlocutores e ao tempo e espaço centram-se nas propriedades externas que condicionam a produção do texto, isto é, nos fatores que se podem designar como situacionais.

Adam (2001: 40-41), por sua vez, apresenta uma proposta de sistematização das propriedades definidoras dos géneros explicitando com o maior detalhe os fatores internos ao texto. O autor distingue oito componentes que integram os critérios necessários para a identificação dos géneros: a componente enunciativa, a componente pragmática, a componente composicional, a componente semântica, a componente estilístico-fraseológica, a componente material, a componente peritextual e a componente metatextual.⁶

Na componente enunciativa e na componente pragmática, inscrevem-se critérios externos ao texto (Silva 2015: 22). Assim, a componente enunciativa diz respeito à formação sociodiscursiva em que se integram os interlocutores, enquanto a componente pragmática se relaciona com os objetivos que subjazem à produção dos textos por parte dos interlocutores.

As restantes componentes integram os critérios internos ao texto (*ibidem*). A componente composicional diz respeito ao modo de estruturação de um dado texto. Os critérios referentes ao tema abordado e à questão da veracidade do tema abordado inscrevem-se na componente semântica. A componente estilístico-fraseológica, por sua vez, aponta para fatores como o estilo, a escolha dos itens lexicais ou a construção sintática. Quanto à componente material, o autor remete para o suporte em que os textos se manifestam (na oralidade ou na escrita), bem como para os meios em que os textos circulam. A componente metatextual relaciona-se com a ocorrência, no texto, de reflexões ou de autorreferências que tenham por objeto o género em que esse mesmo texto se inscreve. Por fim, a componente peritextual diz respeito aos modos como se assinalam os limites do texto.

Ambas as propostas de propriedades definidoras dos géneros textuais representam ferramentas úteis a um intérprete. Por um lado, as componentes elaboradas por Maingueneau, especialmente as que dizem respeito aos fatores situacionais, podem empregar-se na definição dos critérios para a seleção do material linguístico a ser estudado no processo de preparação para a tarefa de interpretação. Por outro lado, a sistematização das propriedades definidoras do género textual formulada por Adam permite uma análise pormenorizada dos fatores internos ao texto, isto é, um conhecimento aprofundado dos meios linguísticos utilizados na estruturação dos textos.

Assim, nas secções que se seguem, iremos apresentar a nossa proposta de operacionalização dos modelos teóricos acima apresentados: recorren-

⁶ Foi adotada, no presente trabalho, a tradução dos critérios de identificação do género discursivo realizada por Silva (2015: 22-23).

do ao modelo de Maingueneau, iremos definir critérios de seleção do material linguístico; utilizando a proposta de Adam, procederemos à análise textual do material reunido em nosso corpus.

3. Constituição do *corpus* e transcrição ortográfica

Recorrendo à proposta de Maingueneau (1998) das propriedades definidoras dos gêneros textuais, foram elaborados os seguintes critérios para a seleção do material linguístico:

- 1) são pertinentes os produtos verbais realizados no momento em que o Presidente da República Portuguesa se encontra no pleno exercício dos poderes e das competências conferidas pela *Constituição da República Portuguesa* a um Chefe do Estado Português, ou seja, no momento em que o Presidente, tal como se define no Artigo 120º do referido diploma⁷, “representa a República Portuguesa, garante a independência nacional [e] a unidade do Estado”;
- 2) são pertinentes os produtos verbais realizados pelo atual Presidente da República Portuguesa perante os seus homólogos;
- 3) são pertinentes os produtos verbais realizados pelo atual Presidente da República Portuguesa no território nacional português;
- 4) são pertinentes os produtos verbais realizados pelo atual Presidente da República Portuguesa em conferência de imprensa dada após duas reuniões, uma a sós com o seu homólogo e outra com o seu homólogo e as respetivas delegações.

O primeiro e o segundo critério relacionam-se com o estatuto dos interlocutores. Tal como Maingueneau afirma (1998: 52), a cada estatuto associam-se determinados direitos, deveres e competências, que condicionam a produção verbal do locutor. Quando investido do seu papel de representante político-diplomático do seu país, um Chefe de Estado emprega certos meios linguísticos para formular textos. Todavia, este mesmo titular do mais alto cargo político-diplomático de um país, assumindo o papel social de marido numa conversa íntima com a sua esposa, não vai produzir textos iguais aos realizados enquanto Presidente da República. Por outras palavras, o estatuto social é mutável: durante as horas úteis, interagimos verbalmente com outros desempenhando o nosso papel profissional e, assim, produzimos textos de uma determinada classe; voltando para casa, assumimos outros tipos de papéis – esposos, filhos, amantes – e, de acordo com o papel assumido, produzimos outros tipos de textos.

⁷ <http://www.tribunalconstitucional.pt/tc/crp.html>

O critério de lugar, por sua vez, também pode influenciar a produção verbal do locutor: os textos realizados pelo Presidente português numa situação em que recebe a visita de Estado a Portugal realizada pelo seu homólogo podem manifestar, por exemplo, a ocorrência dos atos de boas-vindas que, provavelmente, não serão realizados pelo Chefe de Estado português durante a sua visita de Estado a um país estrangeiro. Por último, a alínea 4) diz respeito ao critério de finalidade, pois o facto de os textos serem realizados depois das reuniões norteia os objetivos que o locutor pretende atingir (por exemplo, informar o público sobre os resultados das duas reuniões realizadas).

Uma vez definidos os critérios para a seleção de material linguístico, procedeu-se à constituição do *corpus*. Foram recolhidos os textos produzidos no período entre 9 de março de 2016 e 19 de março de 2017 pelo atual Presidente da República Portuguesa, Professor Marcelo Rebelo de Sousa, que se encontram disponibilizados em formato de vídeo na página *web* oficial da Presidência da República⁸. Deste modo, o nosso *corpus* reúne nove textos que satisfizeram os critérios acima apresentados. A cada texto foi atribuído um número para, por um lado, facilitar a análise linguística e, por outro, possibilitar uma organização e apresentação coesa dos resultados da investigação.

Como os textos integrados no nosso *corpus* se manifestam em suporte oral, surgiu um problema metodológico relacionado com a sua transcrição ortográfica. De facto, os textos enunciados em suporte oral contêm frequentemente pausas de extensão variável que, tal como Ramilo e Freitas (2002:56) referem, não correspondem ao sistema de pontuação usado na elaboração de um texto escrito. Assim, foi necessário definir um critério para a transcrição ortográfica dos textos em apreço.

Ramilo e Freitas (*ibidem*) afirmam que o emprego da pontuação convencional no processo de transcrição ortográfica depende dos objetivos de um dado estudo. A título de exemplo, no caso de análises prosódicas, o uso da pontuação convencional pode tornar os textos transcritos inutilizáveis.

Assim, foi adotado o seguinte modo de transcrição ortográfica dos quatro textos em apreço:

- conserva-se a pontuação convencional;
- para marcar quebras no nexos discursivo, utiliza-se o seguinte símbolo: [---];
- uma palavra que não se ouve claramente na gravação, mas cuja pronúncia se pode subentender, coloca-se entre parênteses retos.

⁸ <http://www.presidencia.pt>

Este método de transcrição, que conserva a pontuação convencional, afigura-se pertinente porque os textos em análise são monogerados e, portanto, não existe a possibilidade de se manifestarem enunciados simultâneos, isto é, de ocorrerem sobreposições de fala. Além disso, tratando-se de uma situação comunicativa de caráter fortemente formal, parece plausível prever como bastante reduzida a ocorrência de *ideofones*, ou seja, de interjeições ou de “sons que não desempenham um papel funcional na gramática da língua e que não são suscetíveis de receber uma representação ortográfica” (Ramilo e Freitas, 2002:65).

4. Análise do *corpus*

Uma vez constituído o *corpus* linguístico, procedemos à análise dos textos recolhidos começando pela explicitação da componente enunciativa de Adam (2001). Como se observa nos exemplos abaixo apresentados, o Presidente da República Portuguesa dirige os seus enunciados aos seus homólogos: ao Presidente cabo-verdiano (2), e ao Presidente da República Helénica (3):

(2) Texto 4: *É bom ter Vossa Excelência, o Senhor Presidente, conosco nessa hora festiva.*

(3) Texto 8: *Senhor Presidente da República Helénica, Excelência e querido amigo também,*

Todavia, os homólogos do Chefe do Estado Português não são os únicos alocutários da situação comunicativa em que foram realizados os textos em apreço: eles foram produzidos em contexto de conferência de imprensa e, posteriormente, disponibilizados, através da sua divulgação na televisão e na internet, a um público mais vasto. Significa isto que todos os cidadãos da República Portuguesa que têm interesse pela área da política e que, por exemplo, visualizam habitualmente os vídeos disponibilizados na página oficial da Presidência da República são interlocutores da situação comunicativa em que o Presidente de Portugal presta declarações aos jornalistas. Segundo a mesma lógica, os cidadãos do país cujo presidente efetua a visita de Estado à República Portuguesa podem também ser considerados participantes nesta situação comunicativa. Verifica-se, portanto, a especificidade do evento comunicativo em que se produzem os textos reunidos no nosso *corpus*: embora formalmente dirigida ao seu homólogo, a declaração do Presidente visa apresentar à audiência mais ampla, composta tanto pelos cidadãos portugueses como pelos cidadãos estrangeiros, os motivos e os resultados das reuniões entre dois presidentes.

À luz da reflexão acima exposta, a análise da componente pragmática parece ser complexa, pois os objetivos inerentes aos textos reunidos no *corpus* divergem de acordo com a identificação do locutário: dirigindo-se, simultaneamente, aos seus homólogos e à audiência mais ampla que assiste às conferências de imprensa, o locutor, simultaneamente, pretende atingir diferentes objetivos. É pertinente, neste momento, recorrer à metáfora do teatro que Maingueneau (1998: 55-56) utiliza para caracterizar géneros discursivos modificando-a, todavia, para ilustrar a afirmação anterior. Pode estabelecer-se uma analogia entre a conferência de imprensa dada por dois presidentes e a produção de *Hamlet* num teatro: a audiência espera ver no palco o príncipe dinamarquês e não outros papéis que um ator assume ao longo do dia enquanto indivíduo (cliente num bar, pai, etc.); por conseguinte, esse ator deve esforçar-se para manter o papel que representa no palco e apresentar ao público todas as qualidades e defeitos da personagem Hamlet. Do mesmo modo, o Chefe de Estado deve, no decorrer da conferência de imprensa, assumir completamente todos as competências relacionadas com o seu estatuto profissional e atuar, perante a audiência, como o presidente dos cidadãos de um país e não, por exemplo, como um paciente no consultório. Ao mesmo tempo, representando o papel de Hamlet, o ator interage com os seus colegas para dar continuação à peça que se desenrola no palco. À semelhança deste, o presidente deve interagir com o seu homólogo para poder levar a bom termo o evento comunicativo que tem lugar na conferência de imprensa.

Portanto, quanto à componente pragmática, atesta-se que o objetivo principal que o locutor pretende atingir dirigindo-se aos seus homólogos é o reforço das relações entre dois países em diversos planos, como se pode verificar nos exemplos abaixo apresentados:

(4) Texto 2: *Mas esperamos, de forma muito, muito particular, que esta visita de Estado possa representar um salto qualitativo nas relações bilaterais entre os dois países.*

Texto 5: *Temos muitos laços em comum no quadro da União Europeia, como temos no quadro da Aliança Atlântica e Portugal segue com muito interesse a próxima realização em julho da Jornada Mundial da Juventude, a que irá o Papa Francisco, bem como a Cimeira da Aliança Atlântica.*

Texto 8: *É visível a unidade de pontos de vista entre os nossos dois países e os nossos dois povos não apenas nas relações bilaterais, as que existem e que se vão desenvolver, mas no quadro da Europa e do mundo.*

No que diz respeito às finalidades relacionadas com os espetadores que assistam às conferências de imprensa, é plausível afirmar que o locutor procura comprovar aos cidadãos portugueses o seu empenho de proteger e de não prejudicar o bem-estar de Portugal e dos portugueses. No exemplo (5), extraído do nosso *corpus*, repara-se como o locutor destaca o avanço económico de Portugal, isto é, realiza um autoelogio sem prejudicar a relação de consenso com o seu homólogo:

(5) Texto 9: *Temos estado noutros países do mundo ibero-americano em termos económicos e temos crescido muito em 10 anos, pois vamos crescer muito na complementaridade com o Paraguai.*

Como já foi mencionado, os textos analisados neste trabalho manifestam-se na oralidade. Por conseguinte, para explicitar o modo de estruturação dos textos, foi necessário conjugar duas opções metodológicas: a primeira diz respeito à definição dos atos de fala realizados pelo locutor, enquanto a segunda se relaciona com a identificação do tema-tópico dos fragmentos textuais.

Assim, nota-se uma organização dos conteúdos presentes nos textos analisados em três sequências. Na primeira sequência, em todos os textos em apreço, manifesta-se a ocorrência de atos expressivos. No exemplo (6), o locutor realiza um ato expressivo com valor ilocutório de boas-vindas:

(6) Texto 3: *Eu queria, antes do mais, dizer da honra e do prazer de receber, em visita de Estado, o Senhor Presidente da República Checa, Miloš Zeman, depois de 12 anos sem uma visita de Estado de um Presidente checo a Portugal.*

Não raro, o locutor realiza uma sequência de atos expressivos. Assim, tanto no fragmento (7) como no (8), pode atestar-se a ocorrência de dois atos expressivos, o primeiro com valor ilocutório de saudação e o segundo com valor ilocutório de boas-vindas:

(7) Texto 5: *Eu queria saudar o Senhor Presidente de um país amigo como é a Polónia e dizer do prazer com que o recebemos em Portugal.*

(8) Texto 7: *Eu queria, em primeiro lugar, saudar o Senhor Presidente, El Sisi, e dizer-lhe da alegria que temos por voltarmos a receber o Presidente egípcio um quarto de século mais tarde.*

A segunda sequência, a mais extensa, é caracterizada pela apresentação dos objetivos e da temática da reunião previamente efetuada por dois Chefes de Estado. Assim, no exemplo abaixo apresentado, reconhecem-se

os tópicos abordados na reunião entre os dois presidentes (9):

(9) Texto 7: *Em terceiro lugar, queria sublinhar que, nas trocas de impressões que tivemos, tratámos abertamente da questão do desafio que se coloca hoje a todas as sociedades em termos de equilíbrio financeiro, de desenvolvimento económico, de justiça social e de direitos humanos.*

Nesta sequência central, ocorrem frequentemente comentários avaliativos relativos as relações entre dois países, como se pode verificar nos fragmentos que de seguida apresentamos:

(10) Texto 1: *As relações entre Portugal e o Chile, Chile e Portugal, são magníficas.*

(11) Texto 5: *Há relações históricas, culturais e, hoje, económicas muito fortes entre Portugal e a Polónia.*

(12) Texto 8: *E depois dizer, como Presidente da República Portuguesa, da honra de ter aqui o Presidente de um país amigo com o qual temos relações fraternais.*

A terceira sequência representa o fecho da intervenção do locutor. Nesta sequência o locutor geralmente realiza atos expressivos com valores ilocutórios diferentes: ora de boas-vindas, como se verifica no segmento (13), ora de agradecimento, precedido por atos assertivos, tal como é atestável no fragmento (14):

(13) Texto 1: *Por isso, seja bem-vinda a este país, que também é seu, nesta cidade antiga e lindíssima de Évora, que também é sua.*

(14) Texto 6: *Isto para dizer, Senhor Presidente, que aquilo que nos aproxima é tão forte, tão intenso, e tê-lo aqui entre nós é um motivo de júbilo e de gratidão que eu queria exprimir em nome do povo português.*

A análise da componente estilístico-fraseológica, por sua vez, atesta que os textos em apreço se caracterizam por um grau elevado de formalidade. É frequente, por exemplo, o uso das formas de tratamento honorífico – dirigindo-se aos seus homólogos, o Presidente da República Portuguesa emprega as formas ‘*Vossa Excelência*’, ‘*Senhor Presidente*’.

Além disso, ao realizar um ato expressivo, não raro, o locutor recorre ao emprego de estratégias de cortesia linguística. Veja-se o seguinte exemplo:

(15) Texto 2: *E, nesse sentido, é com alegria que nós recebemos Vossa Excelência e a delegação que o acompanha.*

O locutor usa a fórmula expressiva *‘é com alegria que’* para introduzir o verbo *‘receber’* flexionado na primeira pessoa do plural do Presente do Indicativo para realizar um ato de boas-vindas.

Nota-se, também, no enunciado (15) uma estratégia frequentemente usada nos textos produzidos no âmbito de um encontro diplomático: o emprego de *nós de modéstia*, ou, na linha de Cunha e Cintra (2005:285-286), o uso de *plural de modéstia*. Flexionando o verbo *receber* na primeira pessoa do plural, o locutor assume o papel de representante do sentimento coletivo e, assim, intensifica o caráter cortês do ato de boas-vindas.

Por outro lado, é visível, nos textos em análise, uma preferência quanto à seleção lexical. O locutor recorre frequentemente ao emprego de nomes como *‘amizade’* e *‘fraternidade’* ou dos sintagmas *“país amigo”*, *“relacionamento amigo”*, ou *“pais irmão”*. Observem-se os seguintes fragmentos textuais:

(16) Texto 2: *É para Portugal uma honra e um prazer recebê-lo, relembrando uma relação diplomática e de amizade de 135 anos. Aí começou, não apenas o relacionamento entre dois estados, mas também a amizade entre dois povos, que continuou até hoje.*

(17) Texto 9: *Com a presença de Portugal no Paraguai e com a presença desse país irmão na economia portuguesa (...)*

Ao definir a amizade como o elo que liga os dois países, o locutor pretende reforçar a importância da colaboração no cumprimento dos objetivos comumente partilhados.

Importa salientar aqui que a análise estilístico-fraseológica permite observar como o locutor constrói relações interpessoais, isto é, relações no eixo vertical, horizontal e no eixo da relação conflito vs. consenso (Kerbrat-Orecchioni 1992: 35-36). Tomemos como exemplo o texto proferido por ocasião da visita de Estado efetuada pelo Presidente da República Checa:

(18) Texto 3: *Por outro lado, pertencemos ambos à União Europeia (e Portugal defendeu sempre a importância da integração da República Checa nas comunidades europeias de então), pertencemos à Aliança Atlântica e temos a alegria de ver, desde a Cimeira de Brasília, a República Checa como membro observador permanente na Comunidade de Países de Língua Portuguesa.*

Repare-se que o enunciado *“Portugal defendeu sempre a importância da integração da República Checa nas comunidades europeias de então”* permite duas leituras. Por um lado, pode interpretar-se este enunciado como a tentativa de estabelecer ou fortalecer uma relação de consenso, bem como de cons-

truir uma relação de proximidade com o seu interlocutor. Por outro lado, tanto o destaque do papel de Portugal na adesão da República Checa à EU como a leitura possível de que Portugal é um membro mais “experiente” da EU, sendo a República Checa um país “devedor” pois beneficiou da ajuda de Portugal para a entrada na EU, podem assumir-se como fatores de um certo desequilíbrio no eixo vertical, isto é, na relação de poder.

Veja-se, todavia, o seguinte exemplo extraído do mesmo texto:

(19) Texto 3: *E, por isso mesmo, Senhor Presidente, eu agradeço o ter aceite o meu convite para vir a Lisboa.*

Se, na parte central do texto, a relação de poder foi desequilibrada, o equilíbrio é, então, reinstituído pela formulação do ato de agradecimento. Conforme Kerbrat-Orecchioni (2005: 84), os agradecimentos demarcam a posição hierárquica inferior: agradecendo ao alocutário um favor, o locutor, como o devedor do ato realizado por parte do alocutário (no exemplo (19) este “favor” é a visita de Estado efetuada pelo Presidente da República Checa), assume uma posição inferior. De facto, parece que a declaração presidencial representa um exemplo da incessante negociação das relações de poder ou de consenso.

Quanto à componente material, os textos em análise foram produzidos em suporte oral numa situação de comunicação presencial e, posteriormente, divulgados na televisão e na internet. A extensão dos textos varia, tendo o texto mais curto uma duração de 1 minuto e 36 segundos e o mais extenso uma duração de 5 minutos e 21 segundos.

Dado que se trata de um *corpus* de textos orais, nas intervenções do Presidente da República Portuguesa não se manifestam elementos que pudessem integrar a componente peritextual.

5. Discussão dos resultados da análise

Resumindo a nossa análise, nota-se que os textos em apreço emergem num contexto situacional muito específico, de tal maneira programado que determina, desde logo, o momento em que se enuncia o texto: é só após duas reuniões, a primeira entre os dois presidentes e a segunda alargada às respetivas delegações, que os dois presidentes, em conferência de imprensa, podem prestar as suas declarações públicas oficiais.

Adicionalmente, este fator situacional determina a ordem da enunciação, isto é, primeiro o anfitrião, ou seja, o presidente que recebe a visita de Estado (no caso dos textos analisados, o Presidente da República Portuguesa) profere o seu texto e, de seguida, o presidente que efetua a visita de Es-

tado. O contexto situacional define ainda o tema abordado no texto: apresentam-se apenas as temáticas que motivaram a realização do encontro.

Todos os textos analisados manifestam uma estrutura composicional tripartida: numa sequência inicial o locutor realiza os atos expressivos, preferencialmente com valor ilocutório de saudação ou de boas-vindas. Na sequência central o locutor apresenta as temáticas abordadas nas reuniões previamente efetuadas e realiza comentários avaliativos acerca das relações existentes entre dois países. A sequência final é caracterizada pela realização predominante de atos expressivos.

No que diz respeito à componente estilístico-fraseológica, os textos analisados atestam o emprego de estratégias de delicadeza linguística com o fim de construir e manter uma relação de consenso e de reduzir a distância na relação no eixo horizontal com os seus interlocutores. Quanto à componente material, todos os textos se manifestam em suporte oral e têm uma duração entre um minuto e trinta e seis segundos e cinco minutos e vinte e um segundos.

Embora o nosso *corpus* reúna um número reduzido de textos, os resultados da análise apontam para uma regularidade nas propriedades atestadas no material linguístico recolhido. Aliás, trata-se de textos orais de duração curta que emergem num momento claramente definido e numa situação comunicativa em que participam interlocutores com um determinado estatuto socioprofissional. Adicionalmente, todos estes textos manifestam uma estrutura composicional fixa e a sua produção está profundamente condicionada pelos fatores situacionais. Por conseguinte, parece-nos pertinente proceder à identificação da classe genérica em que se podem situar os textos analisados. No entanto, é necessário admitir que as propriedades textuais atestadas no nosso *corpus* partilham algumas semelhanças com outros produtos verbais que um presidente português realiza ao longo do exercício da sua atividade profissional.

À luz de tudo acima exposto, propomos situar os textos aqui analisados no género *declaração presidencial*, mais precisamente, no subgénero *declaração presidencial dada aos jornalistas após reunião com homólogo*. Todavia, para confirmar e validar a nossa proposta, é preciso realizar uma investigação futura que integre um maior número de textos produzidos por diferentes locutores em diversas línguas.

5. Considerações finais

Voltando a um dos objetivos apresentados na introdução ao presente texto, importa, agora, responder à pergunta: como pode uma análise das

propriedades de um género discursivo específico facilitar ao intérprete a preparação para o exercício da interpretação simultânea ou consecutiva?

A vertente prática relaciona-se com as componentes composicional e estilístico-fraseológica dos géneros textuais. O subgénero discursivo identificado na secção anterior caracteriza-se por uma estrutura tripartida: a sequência de abertura, a sequência central e a sequência de fecho. Na primeira e na terceira sequências ocorrem, preferencialmente, os atos expressivos enquanto a parte central integra uma exposição do objetivo da visita de Estado e dos resultados das reuniões previamente realizadas. Assim, conhecendo esta característica do subgénero *declaração presidencial dada aos jornalistas após reunião com homólogo*, o intérprete pode antecipar, pelo menos, os atos discursivos a serem realizados, bem como o modo da sua formulação.

Sublinha-se a importância de uma metodologia clara na recolha do material linguístico. A proposta de definição dos critérios para a seleção do material linguístico, baseada no trabalho de Maingueneau (1998), que apresentámos na terceira secção do presente estudo também tem uma vertente prática. Como já afirmamos, quando o cliente não proporciona os materiais necessários para a preparação da interpretação, o intérprete deve recorrer a outras fontes. Frequentemente, o exercício mais adequado é uma pesquisa de diversos tipos de textos na internet. Todavia, esse espaço virtual é ilimitado e o intérprete corre o risco de se perder dentro da leitura e da análise de uma vasta multiplicidade de textos. Portanto, a observação de critérios claros para a seleção do material linguístico, definidos com base nas investigações realizadas na área científica da Linguística, de facto, facilitam e tornam mais eficiente o processo de preparação para a interpretação.

Por último, os géneros regulam a produção dos enunciados e as práticas sociodiscursivas do sujeito falante (Adam 2001: 38). O conhecimento explícito de diferentes géneros discursivos, bem como a capacidade de identificar um dado género discursivo através da análise textual representam uma ferramenta útil para o intérprete e tradutor. Se, de acordo com Vinay e Darbelnet (1995: 8), a tradução pode ser usada nas investigações linguísticas, o presente artigo apresenta uma proposta no sentido inverso, apontando caminhos para uma utilização produtiva da investigação linguística para efeitos de tradução.

Referências bibliográficas:

- Adam, Jean-Michel (2001). En finir avec les types de textes, *Analyse des discours. Types et genres: communication et interprétation* [ed. Michel Ballabriga], Toulouse : Editions universitaires du Sud, pp. 40-41.
- Adam, Jean-Michel (2008). *A linguística textual. Introdução à análise textual dos discursos*, São Paulo: Cortez Editora.
- Cunha, Celso / Cintra, Luís F. Lindley (1995). *Nova Gramática do Português Contemporâneo*, Lisboa: Edições João Sá da Costa [1.ª edição 1984].
- De Beaugrande, Robert-Alain / Dressler Wolfgang (1981). *Introduction to text linguistics*, London; New York: Longman.
- Duarte, Inês (2003). Aspectos linguísticos da organização textual, [eds. Mateus et alii], *Gramática da Língua Portuguesa*. Edição revista e aumentada, Lisboa: Caminho, pp. 86-123.
- Kerbrat-Orecchioni, Catherine (1992). *Les interactions verbales*, Tome II, Paris: Armand Colin.
- Kerbrat-Orecchioni, Catherine (2005). *Os atos de linguagem no discurso - Teoria e funcionamento*, Niterói: EDUFF
- Lopes, Ana Cristina Macário / Caraphinha, Conceição (2013). *Texto, coesão e coerência*, Coimbra: Almedina/CELGA.
- Maingueneau, Dominique (1998.) *Analyser les textes de communication*, Paris: Dunod.
- Ramilo, Maria Celeste / Freitas Tiago (2002). Transcrição ortográfica de textos orais: problemas e perspectivas, *Actas do Encontro Comemorativo dos 25 anos do Centro de Linguística da Universidade do Porto*. Porto: CLUP, pp. 55-67.
- Silva, Paulo Nunes da (2012). *Tipologias textuais. Como classificar textos e seqüências*, Coimbra: Livraria Almedina/CELGA
- Silva, Paulo Nunes da (2015). Alguns contributos da linguística para a classificação dos textos literários, *Atas do 11.º Encontro Nacional da Associação de Professores de Português*, Lisboa: Associação de Professores de Português, pp. 1-29.
- Vinay, Jean-Paul / Darbelnet, Jean (1995). *Comparative stylistics of French and English: a methodology for translation*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Fontes eletrónicas:

ASSOCIAÇÃO PORTUGUESA DE INTÉRPRETES DE CONFERÊNCIA.

Disponível no seguinte endereço eletrônico: <http://www.apic.org.pt/>, consultado no dia 14 de julho de 2017.

CONSTITUIÇÃO DA REPÚBLICA PORTUGUESA. Disponível no seguinte endereço eletrônico: <http://www.tribunalconstitucional.pt/tc/crp.html>, consultado no dia 14 de julho de 2017.

HRVATSKO DRUŠTVO KONFERENCIJSKIH PREVODITELJA. Disponível no seguinte endereço eletrônico: <https://www.hdkp.hr/hr/>, consultado no dia 14 de julho de 2017.

PRESIDENCIA DA REPÚBLICA PORTUGUESA. Disponível no seguinte endereço eletrônico: www.presidencia.pt, consultado no dia 14 de julho de 2017.

Tako nam diskursni žanr pomogao: promišljanja o klasifikaciji teksta

Cilj ovog rada je prikazati kako se eksplicitno poznavanje teorijsko-metodoloških postavki tekstne lingvistike može primijeniti u analizi jezičnog korpusa te kako tekstna analiza pridonosi uspješnoj pripremi konferencijskog prevoditelja. Stoga se u prvom dijelu rada problematizira pitanje klasifikacije tekstova te se, na temelju teorijskog modela Maingueneaua (1998) definiraju kriteriji sastavljanja jezičnog korpusa. U središnjem dijelu rada, primjenjujući Adamov (2001) teorijski okvir, pristupa se tekstnoj analizi korpusa sastavljenog od izjava za tisak aktualnog predsjednika Portugalske Republike kako bi se utvrdila specifična obilježja koja omogućuju svrstavanje tekstova u određeni diskursni žanr. U završnom dijelu rada se preispituje povezanost tekstne analize i procesa pripreme za obavljanje konferencijskog prevođenja.

Ključne riječi: tekst, tekstna analiza, klasifikacija teksta, diskursni tip, diskursni žanr

Trojezična gramatika fra Gašpara Vinjalića: struktura i usporedba

Vinko Kovačić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
vkovacic@ffzg.hr

UDK: 81'36(091)-05 Vinjalić, G.
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.20>

Fra Gašpar Vinjalić sastavio je u drugoj polovici 18. stoljeća gramatički priručnik za učenje triju jezika: latinskoga, talijanskoga i hrvatskoga. To djelo nije tiskom objavljeno, a čuva se u sinjskom franjevačkom samostanu. U ovome radu opisuje se struktura te gramatike u usporedbi s prethodnim gramatikama za učenje triju navedenih jezika nastalim na hrvatskim prostorima, kao i s izdanjima Álvaresove latinske gramatike. Iznose se i neka Vinjalićeva terminološka rješenja u usporedbi s terminologijom njegovih prethodnika.

Cljučne riječi: gramatika, struktura, latinski, talijanski, hrvatski

0. Uvod

U arhivu Franjevačkoga samostana Gospe Sinjske u Sinju čuva se rukopisni svezak uvezan u kartonske korice, formata 24x18 cm, na čijoj je prvoj stranici naslov *Principi della grammatica ad uso de Slavi che desiderano esser Religiosi con quali apprenderanno nell'istesso tempo la Lingua Latina ed Italiana, servirà anco agli Italiani per apprendere la Lingua Slava. Opera di Fra Gasparo Vignalich ex Diffinitor dell'Osservante Provincia del Santissimo Redentor in Dalmazia*, koji u prijevodu glasi: „Osnove gramatike za Hrvate koji žele postati redovnici, pomoću kojih će istovremeno naučiti latinski i talijanski jezik, a poslužiti će i Talijanima da nauče hrvatski jezik. Djelo fra Gašpara Vinjalića, bivšega definitora opservantske Provincije Presvetoga Otkupitelja u Dalmaciji“.

Riječ je, dakle, o gramatici za učenje triju jezika – latinskoga, talijanskoga i hrvatskoga – koju je sastavio fra Gašpar Vinjalić i prva je takve vrste u hrvatskim krajevima. Sam rukopis ne donosi podatak o vremenu nastanka, ali se pretpostavlja da je napisana između 1766. i 1770.¹ Poznate su još tri gramatike koje u većoj ili manjoj mjeri nastoje obuhvatiti ista tri jezika, ali su nastale nakon Vinjalićeve.²

¹ Budući da je u naslovu navedeno da je Vinjalić bivši definitor, *terminus post quem* vjerojatno je godina 1766. do kada je bio definitor, a *terminus ante quem* mogla bi biti godina 1770. jer je do tada bio učitelj mladića u kninskom samostanu.

² U visovačkom samostanu čuvaju se dvije rukopisne gramatike naslovljene *Gramatica triplici idiomate latino videlicet illirico et italico idiomate conscripta* i *Gramatika latinsko-hrvatsko*

Objašnjenja u ovoj gramatici pisana su uglavnom talijanskim jezikom, ali ima i dijelova na latinskom i hrvatskom. Naslovi poglavlja većinom su na latinskom.

Rukopis nije bio paginiran, već su bili obilježeni samo svešćići (tomovi), tj. na prvoj je stranici svakoga svešćića napisana oznaka *T.* i broj svešćića.³ Paginaciju crvenom olovkom napravio je kasnije fra Stanko Petrov (v. Petrov 1940: 458). Gramatika obuhvaća prvih 12 svešćića, odnosno stranice od 1 do 273.⁴

Vinjalicevu gramatiku možemo promatrati u kontekstu obrazovnoga sustava Provincije u kojemu je bilo važno poznavanje triju jezika.⁵ Troje-

-talijanska. Prvu je sastavio fra Mijo Bilušić, vjerojatno između 1781. i 1797., a drugu fra Andrija Bujas koji je svoju gramatiku morao napisati iza Vinjalice jer je rođen 1752. godine. Jedina tiskana je ona fra Josipa Jurina pod naslovom *Slovkigna slavnoj slovinskoj mladosti diačkim, illiričkim i talianskim izgovorom napravljena / Grammatica Illyricae juventuti Latino, Italoque sermone instruendae accomodata* (Venecija, 1793). Više o tome v. u Pezo 1984.

³ Većina svešćića ima po dvanaest listova, no prvi ih ima šest, treći šesnaest, a sedmi deset.

⁴ U rukopisu zatim slijedi 29. svešćić, što znači da svešćići od 13. do 28. nedostaju. U 29. svešćiću nalazi se tekst naslovljen *Geografia di Dalamazia secondo la divisione delle Provinzie Romane fatta da Cesare Ottaviano Augusto* (str. 281-294). Prijevod naslova glasi „Geografija Dalmacije prema podjeli rimskih provincija koju je napravio car Oktavijan August“. Na kraju je *Indice* (str. 295-326) u kojemu su abecednim redom navedeni povijesni događaji. Budući da su to dijelovi Vinjaliceva historiografskoga djela, moguće je da se na svešćićima koji nedostaju nalazila neka verzija njegove povijesti.

⁵ Osnovne podatke o školovanju franjevac Provincije Presvetog Otkupitelja nalazimo u Brkan (1984). Franjevci Bosne Srebrene u 16. i 17. st. pohađali su uglavnom filozofsko-teološka franjevačka učilišta u Italiji. Vjerojatno su već tada u nekim samostanima Bosne Srebrene postojale gramatičke škole i novicijati. Što se tiče učilišta višega stupnja, prvo pisano svjedočanstvo o postojanju učilišta skolastičke filozofije jest isprava od 28. lipnja 1699. kojim kapitul Provincije ustanovljuje dva učilišta filozofije, jedno u samostanu Sv. Lovre u Šibeniku, a drugo u samostanu Sv. Franje u Budimu. Godine 1711. u Budimu je osnovano učilište spekulativnoga bogoslovlja, koje je vjerojatno bilo prvo takve vrste na području Bosne Srebrene. Provincija je zatim 1714. osnovala i u Dalmaciji učilište spekulativnoga bogoslovlja u samostanu Sv. Lovre u Šibeniku. Nakon osamostaljenja (u prvoj pol. 18. st.) Provincija Presvetoga Otkupitelja održavala je postojeća i osnivala nova učilišta. Tadašnji je sustav franjevačkih škola obuhvaćao sljedeće tipove učilišta: gramatička škola, novicijat, profesorij, učilište skolastičke filozofije, škola morala i praktičnoga bogoslovlja (*schola casuum*), učilište spekulativnoga bogoslovlja, opće bogoslovno učilište drugoga reda, opće bogoslovno učilište prvoga reda. Gramatičke škole bile su uglavnom u svim samostanima te su se u njima svećeničko-redovnički kandidati pripremali za novicijat. Kuće novicijata bile su, kako u kojem vremenskom razdoblju, gotovo u svim samostanima (nije ih bilo u Sumartinu, Kninu i na Dobrome u Splitu). Profesorij ili drugi novicijat postojao je u Makarskoj i Zaostrogu. Učilišta skolastičke filozofije postojala su, bar neko vrijeme, u svim samostanima osim u Sumartinu i Imotskom. U svim su samostanima, uz povremene prekide, bile škole morala i praktičnog bogoslovlja. Provincijska učilišta spekulativnoga bogoslovlja neko su vrijeme djelovala u Makarskoj, Zaostrogu i Šibeniku. Opća bogoslovna učilišta drugoga reda postojala su u samostanu Sv. Lovre u Šibeniku od 1725. do 1735. te u Makarskoj od 1743. do 1745. Opće bogoslovno učilište prvoga reda ustanovljeno je 1725. u Šibeniku.

zičnost je bila stvarnost franjevacu u Dalmaciji, kako u njihovu obrazovanju, tako i u raznim aspektima njihova rada. Gramatičke su škole predstavljale početak školovanja i postojale su u većini samostana. Školovanje se nastavljalo novicijatom, a za ulazak u novicijat kandidati su morali položiti ispit na kojem su, među ostalim, morali pokazati i da posjeduju određeno znanje latinskoga, talijanskoga i hrvatskoga jezika. Polaznici samostanskih gramatičkih škola učili su latinski, hrvatski, talijanski, računanje, povijest, zemljopis i vjeronauk (Brkan 1984: 12). Učitelji su mogli imati na raspolaganju postojeće gramatike pojedinih jezika, a vjerojatno su u poučavanju nastojali povezati gramatička pravila triju jezika koje su učenici morali naučiti. Može se pretpostaviti da su mnogi učitelji pripremajući nastavu jezika prepisivali dijelove tih gramatika, modificirali ih i povezivali dodajući svoje napomene u nastojanju da učenicima na što bolji način objasne pojedine elemente triju jezika. Iz takve nastavne prakse vjerojatno je proizašla i Vinjalićeva gramatika, a da je bila tiskana, moguće je da bi se rabila upravo u franjevačkim gramatičkim školama.

U članku ćemo, nakon iznošenja podataka o životu fra Gašpara Vinjalića, opisati sadržaj gramatike i dati naznake izvora kojima se Vinjalić vjerojatno služio, pri čemu ćemo detaljnije izložiti i usporediti pojedine dijelove.

1. Život i djela fra Gašpara Vinjalića

Fra Gašpar Vinjalić rođen je u Zadru 3. listopada 1707. godine.⁶ Kršten je pod imenom Petar, stupivši u samostan uzima ime Vinko, a pri zavjetovanju ga mijenja u Gašpar. U franjevački red Provincije sv. Kaja⁷ stupio je 12. studenoga 1735. godine. Arhivski izvori o njegovu životu nisu obilni, ali je nekoliko istraživača (Urlić 1911, Petrov 1940, Pezo 1984 i 1997, Kapitanović 2010) pronašlo i iznijelo nešto podataka o njemu. Poznato je tako

Provincija Presvetog Otkupitelja imala je, dakle, sve tipove učilišta u skladu s franjevačkim propisima. Ipak je uprava provincije i dalje neke studente upućivala na talijanska franjevačka učilišta. Neki su ostajali kao profesori na učilištima po talijanskim franjevačkim provincijama, kao i na središnjem učilištu Ara Coeli u Rimu.

⁶ Ponekad se potpisivao oblikom prezimena *Vinjal*. Roditelji su mu bili Izak i Nedjeljka (Domina) r. Medaković. Otac je obavljao službu gradskoga vojnoga supomoćnika (*coadiuvante di piazza*), a 1716. postao je gradski vojni pomoćnik (*aiutante di piazza*) (Kapitanović 2010: 7).

⁷ Franjevačka provincija Bosna Srebrena podijeljena je 1735. na tri dijela: Provincija Bosna Srebrena, (teritorij pod turskom vlašću), Provincija sv. Ivana Kapistrana (teritorij pod ugarskom vlašću, na području današnje Slavonije) i Provincija sv. Kaja (teritorij pod mletačkom vlašću), koja 1743. mijenja ime u Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja.

da je boravio u šibenskom samostanu sv. Lovre, gdje je 1742. imenovan učiteljem u samostanskoj školi (*magister iuvenum*).⁸ Iste godine otišao je u Knin kako bi obavljao službu učitelja samostanske mladeži tijekom te i sljedeće godine. U Kninu je također obavljao službu župnika, vjerojatno više godina, a kasnije i druge službe. Nakon toga boravio je 1755. i 1756. na Visovcu, a od 1758. u Šibeniku. Za definitora Provincije izabran je 1763. te mu je ta služba trajala do 1766. Postavši definitor, ujedno je u Kninu bio učitelj mladića do 1770. te od 1771. do 1773. Nakon što se razbolio 1773. otputovao je u Mletke na liječenje. Po povratku premješten je na Visovac gdje je ostao do smrti 16. svibnja 1781.

Osim gramatike Vinjalić je napisao opsežno povijesno djelo *Compendio istorico e cronologico delle cose più memorabili occorse agli Illiri e Slavi in Dalmazia, Croazia e Bosnia*, koje je završeno između 1770. i 1773. te obuhvaća 684 rukopisne stranice, a pohranjeno je u arhivu Franjevačkoga samostana Majke od Milosti na Visovcu.⁹ Za boravka u Veneciji nastojao je objaviti to svoje djelo, ali nije bilo interesa izdavača.¹⁰ Dio koji se odnosi na događaje od 1514. do 1769. objavljen je 2010. u hrvatskom prijevodu (v. u bibliografiji).

U arhivima se čuva i njegova korespondencija s fra Filipom Lastrićem i fra Gianantoniom Bommanom te polemički odgovor Ivanu Lovriću.

2. Sadržaj Vinjalićeve gramatike

Kako je već rečeno, gramatika obuhvaća 273 stranice. Nakon uvoda i uvodnoga poglavlja slijedi šesnaest poglavlja.

U uvodu (*Introduzione*) (str. 2) iznosi da je poprilično teško latinskim ili grčkim slovima bilježiti slavenske riječi te je stoga Konstantin Filozof iznašao 33 posebna slova za slavenske riječi.¹¹ Napominje da ih neki netočno

⁸ O franjevačkom sustavu školovanja v. Brkan 1984.

⁹ Ovo je završna verzija njegova djela, a sačuvane su i dvije prethodne: 1759. napisao je *Ristretto di memorie istoriche della Dalmazia*, a 1763. *Compendio istorico delle cose della Dalmazia* (Pezo 1984: 68).

¹⁰ U tiskarama su mu odgovarali da bi tiskali samo ako bi on sam platio te su mu savjetovali da napravi jezičnu redakciju rukopisa. On je taj zadatak povjerio poznaniku fra Gianantoniju Bommanu, koji je djelo preradio ne samo jezično već i sadržajno, te je 1775. u Venciji tiskom objavio prva dva sveska pod naslovom *Storia civile ed ecclesiastica della Dalmazia, Croazia e Bosna in libri dodici compendiate*, pri čemu nije naveo fra Gašpara kao autora, već ga je u predgovoru spomenuo samo kao sakupljača građe. Vinjalić je Bommanu uputio zamjerke zbog netočnih preinaka, a budući da su se knjige loše prodavale, tiskanje nije nastavljeno (Kapitanović 2010: 18-19).

¹¹ „A dir il vero è assai difficile con le lettere Latine o Greche pronunciar li vocaboli Slavi, perciò l'anno 880 Costantino Filosofo che poi fu Santo con nome di Cirilo fu il primo a insegnar a Slavi leggere e scrivere nella loro lingua, inventò 33 caratteri dando a ciascuno una voce slava [...]”.

nazivaju slovima sv. Jeronima jer u njegovo vrijeme slavenski jezik još nije prešao Dunav.¹²

U uvodnom poglavlju (*Capitolo Proemiale*) (str. 2-8) najprije donosi definicije osnovnih gramatičkih pojmova na tri jezika. Zatim nastavlja na talijanskom o razlikama u imenskoj fleksiji među trima jezicima, pri čemu ističe da hrvatski, osim šest latinskih, ima još dva padeža te da u talijanskom nema promjene nastavaka već se padeži tvore članovima (*Articoli*). Valja napomenuti da to što on naziva *Articoli* ne odgovara pojmu članova u suvremenoj jezikoslovnoj terminologiji, nego se tu ubrajaju i članovi i prijedlozi s članom i uzvik *o*. Vinjalić nadalje napominje kako talijanski, za razliku od druga dva jezika, nema srednjega roda. Spominje i mogućnost da neke imenice imaju dva roda, npr: *il fine – la fine, il fonte – la fonte*. Na kraju objašnjava konjugacije, kojih je u latinskom četiri, a u talijanskom i hrvatskom tri.

Zatim slijedi prvo poglavlje (str. 8-16) s deklinacijom imenica u kojemu su paradigrama pet latinskih deklinacija pridruženi ekvivalentni talijanski i hrvatski primjeri (pri čemu objašnjava postojanje triju deklinacija u hrvatskom).

U drugom poglavlju (str. 16-22), naslovljenom *Nomina adiectiva et anomala* iznose se pravila o deklinaciji pridjeva nepravilnih imenica.

Naslov trećega poglavlja (str. 22-30), *Pronominum Declinatio*, kazuje da se u njemu obrađuje deklinacija zamjenica.

Potom slijede poglavlja s glagolskom konjugacijom u kojima se, polazeći od latinskih oblika za sva vremena i načine, donose ekvivalentni talijanski i hrvatski glagolski oblici. Tako u četvrtom poglavlju (str. 30-37) pod naslovom *Verborum Coniugatio*, nalazimo konjugaciju galogola *esse/essere/ biti*. U nastavku je u svakom poglavlju po jedna konjugacija:

V. *Prima Coniugatio* (str. 37-58)

VI. *Secunda Coniugatio* (str. 58-73)

VII. *Tertia Coniugatio* (str. 74-89)

VIII. *Quarta Coniugatio* (str. 89-105)

Deveto poglavlje (str. 105) sastoji se samo od jedne rečenice kojom se čitatelja upućuje na Álvaresa ako ga zanimaju komentari o konjugacijama.¹³

Nakon toga slijede poglavlja o nekoliko vrsta glagola:

¹² „[...] falsamente li chiamano caratteri di San Girolamo, al tempo del quale la Lingua Slava non aveva ancora passato il Danubio.”

¹³ „Queso si tralascia, e chi vuole sapere li comenti sopra le congiugazioni legga l'Emmanuele.” O Álvaresu više u sljedećem poglavlju.

X. *Declinatio verbi deponentis* (str. 105-114)

XI. *Declinatio Verbi Communis* (str. 114-124)

XII. *Verba Anomala* (str. 125-160)

XIII. *Verba Defectiva* (str. 161-171)

U četrnaestom poglavlju (str. 171-229), naslovljenom *Rudimenta Sive de octo partibus orationis*, prvo se objašnjavaju glasovi i grafija, a zatim još neke vrste riječi koje prije nisu bile spomenute.

Petnaesto poglavlje (str. 230-232), pod naslovom *Regole generali per le costruzioni di tutte tre le lingue*, donosi nešto sintaktičkih pravila.

U zadnjem, šesnaestom poglavlju (str. 233-273), naslovljenom *De Verbi Attivi*, nalazi se popis aktivnih glagola podijeljenih u šest razreda.

3. Pitanje Vinjalićevih izvora

Vinjalić ne navodi izvore koje je koristio za sastavljanje gramatike, ali na nekoliko mjesta spominje Álvaresa. Tako na 233. stranici piše: „La mia idea non è d'insegnar tutte le regole gramaticali, ma di dar quasi un indice universale delli vocaboli che occorono più frequentemente nel discorso, perciò li studenti abbino seco la grammatica d'Emanuel Alvaro, nella quale potrano apprendere le regole della lingua Latina“.

Manuel Álvares,¹⁴ portugalski isusovac, autor je latinske gramatike koja je u šesnaestom stoljeću postala glavna gramatika za učenje latinskoga u isusovačkim školama.¹⁵ Prvo cjelovito izdanje pod naslovom *De Institutione Grammatica Libri Tres* objavljeno je u Lisabonu 1572. Zbog prigovora da je preopširna Álvares je napravio skraćeno izdanje koje je objavljeno 1583. Álvaresova je gramatika uz veće ili manje izmjene objavljivana u mnogim zemljama tako da je napravljeno preko petsto izdanja.¹⁶ Priređivači su često unosili svoje jezike, ponekad u prijevodima primjera, a ponekad prevodeći i gramatička pravila. Prvo izdanje s primjerima prevedenim na talijanski priredio je Orazio Torsellini (Horatius Tursellinus), a tiskano je 1584. u Rimu. Nešto kasnije Giovanni Lorenzo Guarnieri napravio je izda-

¹⁴ Rođen 1526. u mjestu Ribeira Brava na otoku Madeira, umro 30. prosinca 1583. u Evori. Latinska mu je verzija imena Emmanuel Alvarus.

¹⁵ U isusovačkim pravilima odgojno-obrazovnoga sustava *Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu* propisana je uporaba izvornoga izdanja Álvaresove gramatike, s tim da su provincijali smjeli dopustiti uporabu rimskoga izdanja, a uz dopuštenje generala i koju drugu gramatiku. (Vanino 1939: 119). Do 1640. Družba Isusova osnovala je oko tristo kolegija i sveučilišta, a u hrvatskim krajevima osnovani su tada kolegiji u sljedećim gradovima: 1604. u Dubrovniku, 1606. u Zagrebu, 1627. u Rijeci, 1636. u Varaždinu (Horvat 2012: 166).

¹⁶ Popis svih izdanja Álvaresove gramatike (uključujući preradbe i prijevode) dostupan je na <http://www.ghtc.usp.br/server/Lusodat/pri/02/pri02145.htm>.

nje potpuno prevedeno na talijanski (Napulj, 1684.).¹⁷ Prvo izdanje s primjerima prevedenima na hrvatski tiskano je 1637. u Rimu pod naslovom *Emmanuelis Alvares Societate Iesu De institutione grammatica pro Illyricis accommodata a patribus eiusdem Societatis*, a priredili su ga najvjerojatnije isusovci Bartol Kašić i Jakov Mikalja.¹⁸ Prve latinske gramatike s pravilima na hrvatskom jeziku sastavili su franjevci Toma Babić i Lovro Šitović,¹⁹ također slijedeći izdanja Álvaresove gramatike.

Vinjalić je, dakle, mogao imati na raspolaganju neka od izdanja spomenutih talijanskih preradbi Álvaresove gramatike, kao i gramatike Šitovića i Babića. Osim toga, za opisivanje hrvatskoga jezika vjerojatno je rabio Della Bellinu gramatiku.²⁰ Pretpostavljamo da je poznao i Mikaljinu gramatiku talijanskoga jezika,²¹ kao i neke gramatike talijanskih autora.

Struktura Vinjalićeve gramatike odgovara prvoj Álvaresovoj knjizi, pa stoga i prvoj Šitovićevoj, premda ima razlika.²² Primjeri su većinom isti koji se pojavljuju u svim gramatikama koje nasljeđuju Álvaresa.

4. Opis i usporedba pojedinih dijelova

Podrobnije ćemo opisati neke dijelove Vinjalićeve gramatike i usporediti ih s gramatikama koje smo spomenuli u prethodnom poglavlju.

¹⁷ Naslov je toga izdanja *Emmanuele volgarizzato, et accresciuto dall'academico arrischiato d. Gio. Lorenzo Guarnieri, prete secolare da Rotigliano, provincia di Bari*. Kasnija venecijanska izdanja naslovljena su *La famosa grammatica d'Emmanuele Alvaro della Compagnia di Gesu, volgarizzata da D. Lorenzo Guarnieri per facilitar alla gioventu il cammino alla lingua latina*. Više o talijanskim izdanjima Álvaresove gramatike v. Springhetti 1961/1962.

¹⁸ U knjizi nisu navedena imena priređivača, ali je Horvat (2001: 499) na temelju korespondencije sa Svetom kongregacijom za širenje vjere (koja je i financirala tisak), zaključio da su to bili upravo Kašić i Mikalja. O još jednoj hrvatskoj preradbi v. Raguž 1987. O Mikalji v. Vanino 1933.

¹⁹ Babićeva gramatika, pod naslovom *Prima grammaticae institutio pro tyronibus illyricis accommodata*, tiskana je 1712. u Veneciji (drugo izdanje 1745.). Šitovićeva je objavljena u istom gradu 1713. (ponovno tiskana 1742. i 1781.), a naslovljena je *Grammatica Latino-Illyrica ex Emmanuelis, aliorumque approbatorum Grammaticorum libris, Juventuti Illiricae studiosè accommodata*. Više o Šitovićevoj gramatici v. Raguž 1996.

²⁰ Isusovac Ardelio Della Bella sastavio je trojezični rječnik *Dizionario italiano, latino, illirico* (Venecija, 1728), u kojem se nalazi i hrvatska gramatika na talijanskom jeziku (*Istruzioni grammaticali della lingua illirica*).

²¹ Mikaljina je gramatika naslovljena *Grammatika talianska ukratko illi kratak nauk za naucitti latinski jezik* (Loreto, 1649.). Ovdje *latinski* znači 'talijanski' (usp. Jernej 1979).

²² Za usporedbu navodimo Šitovićeva poglavlja: I. *Substantivorum Nominum declinatio*, II. *Nomina Adiectiva, et Anomala*, III. *Pronominum declinatio*, IV. *Verborum Conjugatio*, V. *Prima Conjugatio*, VI. *Secunda Conjugatio*, VII. *Tertia Conjugatio*, VIII. *Quarta Conjugatio*, IX. *De significatione Temporum, et Modorum*, X. *Conjugatio Verbis deponentis*, XI. *Conjugatio Verbis Communis*, XII. *Caput duodecimum. Verba Anomala, aliti neiedanaka*, XIII. *Verba Defectiva*, XIV. *Rudimenta, sive de octo partibus orationis*, XV. *Praecepta Generalia, Tyronibus ediscenda*, XVI. *De Generibus nominum paulò difficilioribus*.

Usporedimo li dio o vrstama riječi, uočavamo da se Vinjalićevi hrvatski termini podudaraju sa Šitovićevim (uz neke razlike u grafiji):²³

Partes orationis sunt octo, idest Nomen, Pronomen, Verbum, Participum, Praepositio, Adverbium, Interiectio et coniunctio. Le parti dell'Orazione o Parlare sono otto, cioè Nome, Pronome, Verbo, Participio, Preposizione, Avverbio, Interjezione, e Congiunzione. Dilla govoregna jessu ossam, tojest Imme, Zaimmenak, Riz, Dionstvo, Pristavak, Priričak, Meumetak i Sastavak. (Vinjalić, str. 3)

Imase znatti da dili govorenja (Koia iest svarha Grammatiche) iessu ossam, tò iest: Ime, Zaimenak, Ric, Dionstvo, Pristavak, Priričiak, Meumetak, i Sastavak. Partes orationis sunt octo: Nomen, Pronomen, Verbum, Participum, Praepositio, Adverbium, Interjectio et Conjunctio. (Šitović, str. 12)

Za padeže Vinjalić uglavnom rabi latinske nazive, ali u prvoj paradigmi prve deklinacije (str. 6) donosi i hrvatske: *Imenujuchi, Poragijuchi, Dajuchi, Osvagijuchi, Zovuchi, Odnosechi*. Te je nazive vjerojatno preuzeo od Šitovića (str. 17), gdje su jednaki, dok Babić (str. 17) ablativ naziva *Odnimajuchi*.²⁴

Kako smo već spomenuli, Vinjalić pri opisivanju specifičnosti hrvatskoga jezika slijedi Della Bellu. Tako, na primjer, Della Bella (str. 5) o sedmom padežu piše:

Il caso settimo, si nel singolare, come nel plurale, esprime Istrumento, Modo o Concomitanza. [...] Quando però esprime concomitanza ò modo, richiede la preposizione *S' V. G. Idem S' Petrom, S'tobom*, vado con Pietro, vado teco etc.

Slično nalazimo u Vinjalića (str. 3):

Il Caso settimo esprime istrumento, modo o concomitanza. [...] Quando però esprime Concomitanza, o Modo richiede la preposizione *Sa*, o *S'* appostrofato. e.g. *eo cum baculo, cum Petro – vado col bastone, con Pietro – igem sa stapom, s' Petrom*.

Primjećujemo da Vinjalić osim oblika *s*, koji naziva apostrofiranim, navodi i oblik *sa*, za koji daje odgovarajući primjer. Zanimljivo je također da Vinjalić ne slijedi Della Bellino razlikovanje broja padeža u jednini i

²³ O hrvatskom gramatičkom nazivlju v. Kolenić 2006.

²⁴ Mikalja ne rabi hrvatske prevedenice za nazive padeža.

množini (tj. da ih je u jednini sedam, a u množini osam),²⁵ već, kao i Babić (str. 13), iznosi da ima osam padeža u oba broja, čime doprinosi pojednostavljenju i simetričnosti sustava.

Prihvaća Kašićev i Della Bellin sustav od tri hrvatske deklinacije te u opisu kao razlikovno obilježje navodi genitivni nastavak (za prvu -a, za drugu -e, za treću -i):

La prima declinazion dei Slavi è quella il cui genitivo, e ablativo termina nella vocale *A*, come *Petar, Petra, od Petra – Pietro, di Pietro, da Pietro; Otaz, Ozza, od Ozza – il Padre, del Padre, dal Padre*.

La seconda declinazion dei Slavi è quella, che nel genitivo, e ablativo termina nella vocale *e*, come *Mater, Matere, od Matere – la Madre, della Madre, dalla Madre*.

La terza declinazion dei Slavi è quella, che nel genitivo ed ablativo termina nella vocale *i*, come *Millost, Millosti, od millosti – la Grazia, della grazia, dalla grazia; Smart, Smarti, od smarti – La Morte, della morte, dalla morte*.

U deklinacijskim paradigmama pred imenicom su pokazne zamjenice, odnosno članovi u talijanskom, te uzvik *o* za vokativ. Takav je način prikaza u svim alvaresovskim gramatikama. Donosimo primjer jedne paradigme za treću deklinaciju:

Nomin.	<i>hoc Tempus</i>	<i>il tempo</i>	<i>ovo vrime</i>
Genit.	<i>huius temporis</i>	<i>del tempo</i>	<i>ovoga vrimena</i>
Dat.	<i>huic tempori</i>	<i>al tempo</i>	<i>ovomu vrimenu</i>
Accusativo	<i>hoc Tempus</i>	<i>il tempo</i>	<i>ovo vrime</i>
Vocativo	<i>o tempus</i>	<i>o tempo</i>	<i>o vrime</i>
Ablativo	<i>ab hoc tempore</i>	<i>dal tempo</i>	<i>od ovoga vrimena</i>
Pluraliter			
Nominativo	<i>haec tempora</i>	<i>i tempi</i>	<i>ova vrimenaa</i>
Genitivo	<i>horum temporum</i>	<i>de i tempi</i>	<i>ovizii vrimena</i>
Dativo	<i>his temporibus</i>	<i>a i tempi</i>	<i>ovim vrimenom</i>
Accusativo	<i>haec tempora</i>	<i>i tempi</i>	<i>ova vrimena</i>
Vocativo	<i>o tempora</i>	<i>o tempi</i>	<i>o vrimena</i>
Ablativo	<i>ab his temporibus</i>	<i>da i tempi</i>	<i>od ovizii vrimenaa</i>

²⁵ Ardelio Della Bella takav sustav preuzima od Bartola Kašića, koji je na latinskom napisao prvu gramatiku hrvatskoga jezika i objavio je 1604. u Rimu pod naslovom *Institutio-
num linguae Illyricae libri duo*.

U nekim oblicima ove paradigme uočavamo razliku u odnosu na pret-hodnike; npr. gen. mn. kod Šitovića je *ovih vrimenah*, a kod Babića *ovii vri-mena*.

Osim pojedinačnih riječi, daju se također sveze imenica i pridjeva. Neke od tih primjera nalazimo i u drugim gramatikama, a neke samo u Vinjalićevoj:

hic nauta vigilans, il marinaro vigilante, ovi mornar bdechi (Torse-llini *il marinaro vigilante*, Babić *ovi mornar nastojechi*, Šitović *ovi mornar bdechi*)

haec ferula acerba, la sferza acerba, ova sipka gliuta (Tor. *la sferza acerba*, Šit. *ova scipka gliuta*)

hic puer sagax, il fanciullo accorto, ovo dite visto, pomglivo (Tor. *il fanciullo accorto*, Bab. *ovo diete mudro pomgnivo*, Šit. *ovo dite mudro, pomgnivo*)

hic magister doctus, il maestro dotto, ovi mestar naučan

hic homicida pessimus, l'omicida cattivissimo, ovi uboića naislocestii

hic collega fidelis, il collega fedele, druxbenik viran

Zanimljiv je dio gdje su *adverbia gentilia*, tj. prilozi nastali od imena na-roda (str. 222-223). Ovdje iznosimo one kojih nema u Šitovićevoj gramatici:

<i>Hebraicè</i>	<i>all'ebrea</i>	<i>xudinski</i>
<i>Graecè</i>	<i>alla greca</i>	<i>gherski</i>
<i>Slavonicè</i>	<i>alla slavona</i>	<i>ervaski</i>
<i>Boemicè</i>	<i>alla boema</i>	<i>ceski</i>
<i>Polonicè</i>	<i>alla polaca</i>	<i>leski, poglaski</i>

Najveći dio gramatike zauzima glagolska fleksija s mnoštvom primjera. Pogledajmo, na primjer, talijanske i hrvatske ekvivalente latinske optativ-ne uporabe konjunktiva s *utinam*:

Utinam ego amarem; Iddio volesse, che io amassi; da bi Boog othio da ja gliubim, il da bi gliubio.

*Utinam ego amem; Iddio voglia, che io ami; da Boog ochie, da ja gliu-bim, vel o dachiu ja gliubiti, vel ah da mie gliubiti.*²⁶

Babić i Šitović ne iznose dvije vrste uporabe konjunktiva koje se u Ál-varesa nazivaju *modus potentialis* i *modus permissivus sive concessivus*, dok

²⁶ Jednake talijanske prijevode nalazimo u Torsellinijevu izdanju (str. 32-33). Šitović (str. 45) u prvom slučaju ima „Bogbi hottio da ia gliubim, i da ia gliubgliah“, a u drugom „Bogbi hottio dachu ia gliubit, i damie gliubit“. Ekvivalentni su Babićevi primjeri (str. 77-78) „Há da ja gliubim, i da gliubglia“ i „Há dachiu Ja gliubiti“.

je Vinjalić (str. 42-43) uključio i to. Štoviše, on obrazlaže da se ti načini rijetko koriste, ali da ih ipak iznosi samo za glagol *amare*, kako netko ne bi pomislio da se ne mogu prevesti na hrvatski. Navodimo njegove primjere potencijalne, a zatim i dopusne uporabe latinskoga konjunktiva prezenta i pluskvamperfekta:

Amem? che io ami? che io abbia da amare? ovvero che io possa, debba, o voglia amare? da ja gliubim? da imam gliubiti? illi da ja mogu, da sam darxan, il da ochiu gliubiti?

Amavissem? che io averei amato? averei io potuto, dovuto o voluto amare? ovvero potevo, dovevo, o volevo io avere amato? da ja bi bio gliubio? da biobi moga, imao, ohtio gliubiti? illi moga imao, othia bitti gliubio.

Amem; io ami, postoche io ami, ancorche io ami; gliubi ja, i stavi da ja gliubim, premda ja gliubim.

Amavissem; io avessi amato, postoche io avessi amato, ancorche io avessi amato; da budem ja gliubio, stavi da budem ja gliubio, premda budem ja gliubio.

U Álvaresovoj gramatici bilo je predviđeno da učenici neke dijelove nauče napamet. Takvo je i poglavlje s četrnaest osnovnih sintaktičkih pravila naslovljeno *Praecepta generalia de constructione tyronibus ediscenda*. U Vinjalićevu petnaestom poglavlju (str. 230-232), pod naslovom *Regole generali per le costruzioni di tutte tre le lingue*, nalazimo ista ta pravila prenesena bez prevođenja, a uz neka su dodane i napomene koja se odnose na dotične fenomene u hrvatskom i talijanskom. Riječ je zapravo o kontrastivnim napomenama koje su izuzetno važne u učenju jezika. Tako, na primjer, uz pravilo u kojem se spominje posvojni genitiv nalazimo objašnjenje hrvatskih posvojnih pridjeva:

La lingua Slava converte il secondo nome Sustantivo in Aggettivo possessivo, e fa Pompeov, Pompeova, Pompeovo e l'accorda col nome sustantivo precedente, V. G. Libertus Pompei: Oslobodnik Pompeov, Epistola Ciceronis: Kgniga Ciceronova, Lignum Virgilii: Dervo Virgiliovo.

Pravilo o akuzativu s infinitivom nadopunio je načinom na koji se tvore ekvivalentne konstrukcije u talijanskom i hrvatskom:

Nella lingua Italiana l'infinito si mette nel modo finito con la particella che, e se gli da il Nominativo, V. G. Gaudeo te bene valere si dice: Mi rallegra, che tu sei sano. L'istesso fa la lingua Slava con la particella da: Vesselimse, da si zdrav.

Uz pravilo o ablativu dodao je napomenu da je u talijanskom pred imenicom koja označava sredstvo prijedlog *con*, dok u hrvatskom nema prijedloga: *scribo calamo, scribo con la penna, pisem perom*.

5. Zaključak

Vinjalić je, slijedeći strukturu Álvaresove gramatike, povezoao tri jezika nastojeći na jasan način iznijeti jezična pravila, kombinirajući pri tome elemente iz više izvora, ali i unoseći vlastite dopune i kontrastivne napomene. Vinjalićeva se gramatika stoga uklapa u bogatu hrvatsku gramatikoografsku tradiciju, pri čemu se ističe svojom trojezičnom impostacijom. Usporedbom pojedinih elemenata s drugim gramatičkim priručnicima zaključujemo da je moguće da je autor rabio Babićevu, Šitovićevu, Kašićevu i Della Bellinu gramatiku. U jezikoslovnom nazivlju najveće su podudarnosti sa Šitovićevim rješenjima.

Bibliografija²⁷

- Brkan, Jure (1984). Školovanje svećeničko-redovničkih kandidata Provincije Presvetog Otkupitelja u XVIII. stoljeću, *Kačić: zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja* 16, str. 7-57.
- Horvat, Vladimir (2001). Jakov Mikalja, isusovac-leksikograf. 400. obljetnica rođenja (1601. – 1654.) i 350. obljetnica tiskanja (1651.) prvog hrvatskog rječnika *Blago jezika slovinskoga, Obnovljeni život*, 56 (4), str. 495-501.
- Horvat, Vladimir (2012). Postignuća isusovačkih leksikografa dopreporodnoga razdoblja, *Filologija*, 58, str. 163-189.
- Jernej, Josip (1979). La prima grammatica italiana ad uso dei Croati, *Studi di grammatica italiana*, 8, str. 173-179.
- Kapitanović, Vicko (2010). Gašpar Vinjalić i njegova povijest Slavena, u: Vinjalić 2010, str. 7-19.
- Kolenić, Ljiljana (2006). Pogled u tvorbu staroga hrvatskoga gramatičkog nazivlja, *Filologija*, 46-47, str. 151-164.
- Kosor, Marko (1953). Trojezična gramatika fra Josipa Jurina, *Rad JAZU* 295, str. 41-65.
- Petrov, Stanko (1940). Zaboravljena trojezična gramatika fra Gašpara Vinjalića, *Nova revija vjeri i nauci*, 19, str. 457-463.

²⁷ U bibliografiji ne navodimo gramatike navedene u tekstu.

- Pezo, Bruno (1984). Franjevci Provincije Presvetog Otkupitelja pisci latinskih gramatika u XVIII. stoljeću, *Kačić: zbornik Franjevačke provincije Presvetoga Otkupitelja*, 16, str. 67-70.
- Pezo, Bruno (1997). Fra Gašpar Vinjalić i njegova rukopisna baština, *Visovački zbornik*, Split / Visovac: Franjevačka provincija Presvetog Otkupitelja / Franjevački samostan Visovac, str. 329-336.
- Raguž, Dragutin (1987). Dosad nepoznata hrvatska preradba Alvaresove gramatike (Trnava 1699), *Rasprave Zavoda za jezik* 13, pp. 93-96.
- Raguž, Dragutin (1996). Gramatika i gramatička terminologija Lovre Ljubušaka (Šitovića), *Ljubuški kraj, ljudi i vrijeme. Zbornik znanstvenoga simpozija održanog u Ljubuškom 11. i 12. kolovoza 1995.* [ur. Ante F. Markotić], ZIRAL / Naša djeca, Mostar / Zagreb, pp. 273-281.
- Springhetti, Emilio (1961/1962). Storia e fortuna della Grammatica di Emanuele Alvares, S. J., *Humanitas* 13/14, str. 283-304.
- Štefanić, Vjekoslav (1940). Prilog za sudbinu Alvaresove latinske gramatike među Hrvatima, *Vrela i prinosi: zbornik za povijest isusovačkoga reda u hrvatskim krajevima*, 11, str. 12-34.
- Urlić, Šime (1911). O. Gašpar Viñalić, *Rad JAZU*, 189, str. 277-287.
- Vanino, Miroslav (1933): «Leksikograf Jakov Mikalja S. I.», *Vrela i prinosi: zbornik za povijest isusovačkoga reda u hrvatskim krajevima* 2, pp. 1-43.
- Vanino, Miroslav (1939). Geneza naučne osnove Ratio Studiorum, *Vrela i prinosi: zbornik za povijest isusovačkoga reda u hrvatskim krajevima*, 9, str. 111-129.
- Vinjalić, Gašpar (2010). *Kratki povijesni i kronološki pregled važnijih zbivanja koja su se dogodila Slavenima u Dalmaciji, Hrvatskoj i Bosni 1514. – 1769.* [preveo, dodao podnaslove i uputnice na vrela Bruno Pezo; uskladio s izvornikom i popratio objašnjenjima Vicko Kapitanović], Split: Književni krug.

La grammatica trilingue di fra Gašpar Vinjalić: struttura e comparazione

La grammatica di fra Gašpar Vinjalić (Zadar, 1707 – Visovac, 1781) non è stata mai pubblicata. Il manoscritto si conserva nell'archivio del convento francescano di Sinjed ed è intitolato: *Principi della grammatica ad uso de Slavi che desiderano esser Religiosi con quali apprenderanno nell'istesso tempo la Lingua Latina ed Italiana servirà anco agli Italiani per apprendere la Lingua Slava. Opera di Fra Gasparo Vignalich ex Diffinitor dell'Osservante Provincia del Santissimo Redentor in Dalmazia*. Non si sa la data esatta della stesura, ma si suppone che fosse stata stesa tra il 1766 e il 1770. Il manuale

comprende le istruzioni grammaticali per imparare tre lingue: il latino, l'italiano e il croato. Per quanto riguarda il metalinguaggio, la lingua principale è l'italiano, i titoli sono in latino e nel *Capitolo proemiale* ci sono le stesse spiegazioni in latino, italiano e croato. Vinjalić segue la struttura della grammatica di Manuel Álvares e lo menziona diverse volte nel testo. In molte parti si rispecchiano le grammatiche di Babić e Šitović, nonché quelle di Kašić e Della Bella. Lo stesso vale per la terminologia perché ci si riscontrano diversi termini usati dagli autori menzionati.

Parole chiave: grammatica, struttura, latino, italiano, croato

Konceptualizacija mora kao *prirodne sile* u portugalskoj frazeologiji

Nina Lanović

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
nina.lanovic@ffzg.hr

UDK: 811.134.3'373.7
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.21>

Polazeći od opsežnijeg istraživanja posvećenog podsustavu portugalske frazeologije koji čine idiomatski izrazi povezani s konceptom MORA, u radu se usredotočujemo na one kojima je primarna osnova motivacije konceptualizacija mora kao PRIRODNE SILE. Putem analize motivacije frazeološkog značenja – koja u ovom slučaju leži primarno u konceptualnim mehanizmima metaforičko-metonijske prirode – promatramo na koji se način i u kojim aspektima u njoj aktualizira ovakva konceptualizacija mora, ujedno propitujući funkcioniranje koncepta/domene PRIRODNE SILE u frazeologiji.

Ključne riječi: portugalska frazeologija, motivacija frazeološkog značenja, konceptualna metafora, koncept MORA, domena PRIRODNE SILE

1. Uvod (ili: o osnovnim teorijsko-metodološkim smjernicama istraživanja)

Rad se zasniva na prezentaciji rezultata dijela opsežnijeg istraživanja (Lanović 2012) kojemu je predmet jedan podsustav portugalske frazeologije – idiomatski izrazi (idiomi i paremije figurativnog značenja)¹ povezani s konceptom MORA.² Pretpostavljena se povezanost temelji na kriteriju frazeoloških sastavnica iz semantičke sfere *mora*.³ Frazeološke jedinice s

¹ Za termin *idiomatski izraz* opredijelili smo se zato što su predmet istraživanja isključivo konvencionalne frazeološke jedinice koje karakterizira idiomatičnost (u određenom stupnju) – one koje *Zagrebačka frazeološka škola* svrstava u „frazeme u užem smislu“ (a za potrebe našeg rada nazvane su *idiomima* – detaljniju argumentaciju vidi u Lanović 2012: 61-62, 11-13) te paremije figurativnog značenja. Idiomatičnost shvaćamo kao semantičku preobliku, odnosno prijenos značenja koji može zahvatiti sve ili samo dio sastavnica frazeološke jedinice (vidi Lanović 2012: 62, 34-38).

² Kad se u tekstu rada referiramo na leksem (leksičku sastavnicu), označujemo ga kurzivom: npr. *mar* (*more*). Kada se pak referiramo na koncept, odnosno konceptualnu domenu, označujemo ih velikim slovima: npr. MORE.

³ Pojam *semantičke sfere* preuzimamo u smislu u kojem ga tumači Berruto (1994: 101-102), kao „skup riječi koje se odnose na isti ‘pojam’ ili ‘iskustvo’ ili temu ili područje aktivnosti, a međusobno su na neki način srodne putem različitih veza“ (često su područja značenja koja ovi leksemi pokrivaju karakteristična za određeno društvo ili kulturu).

nekom od takvih sastavnica ekstrahirane su iz „zbirke tekstova“ koja podrazumijeva kombinaciju triju tipa izvora – računalni korpus suvremenog govornog i pisanog portugalskog jezika (*Corpus de referência do português contemporâneo* – CRPC), petnaestak „zbirki narodne mudrosti“ te inventar idiomatskih izraza popisanih iz leksikografskih izvora, poglavito frazeoloških i paremioloških rječnika. Jedinice u tako sačinjenoj „datoteci“ – koja bi trebala predstavljati kvantitativno reprezentativan, sveobuhvatan i koherentan uzorak portugalske frazeologije – podvrgnute su semantičko-konceptualnoj analizi s tri osnovna cilja: a) utvrditi motivaciju idiomatskog značenja u odnosu na doslovno; b) ispitati pretpostavku da je značenje leksičkih sastavnica iz semantičke sfere *mora* i odnosa koji se u frazeološkom kontekstu među njima uspostavljaju u većini slučajeva ključan čimbenik formiranja frazeološkog značenja, relevantan ujedno i za njegovu razumijevanje;⁴ c) utvrditi postoje li među značenjima jedinica ovog frazeološkog podsustava kakvi sustavni odnosi i na kakvim se principima (eventualno) zasnivaju.

Polazimo od pretpostavke da je značenje velike većine idiomatskih izraza koje analiziramo motivirano; pritom pod *motivacijom* podrazumijevamo, najjednostavnije rečeno, postojanje nearbitrarnog odnosa između doslovnog i idiomatskog značenja.⁵ Konkretno, rezultati našeg istraživanja pokazuju da je motivaciju većine jedinica moguće protumačiti djelovanjem konceptualnih metafora ili metonimija, koje mahom djeluju u kombinaciji s drugim, „predkonceptualnim“ čimbenicima. Idiomatski izraz može sadržavati kulturalni simbol, ali i njega će u nekim slučajevima biti moguće pravilno protumačiti samo „uklapanjem“ u metaforičke strukture u podlozi cjelovitog izraza.

Usredotočujemo se isključivo na semantičku – točnije, semantičko-pragmatičko-konceptualnu dimenziju jedinica, s uvjerenjem kako upravo u

Za potrebe našeg istraživanja, podrazumijeva kako lekseme srodne sastavnici *mar* na temelju srodnosti označitelja (*maré, marear, marinheiro* itd.), tako i referencijalno srodstvo (npr. *barco, bonança, costa, gaivota, naufragar, navegação, onda, porto* itd.).

⁴ U suvremenoj je frazeologiji i semantici stajalište o raščlanjivosti frazeoloških jedinica zapravo već konsenzualno prihvaćeno, kao što je prihvaćeno i da je (supra)komponentijalnost pitanje stupnja. Kad je riječ o ulozi značenja sastavnica u frazeološkom značenju, valja istaknuti da ta značenja ne moraju biti doslovna. Gibbs (1993: 62), primjerice, sugerira: „All that matters for an idiom to be viewed as decomposable is for its parts to have meanings, either literal or figurative, that contribute independently to the phrase's overall figurative interpretation“.

⁵ Motivaciju značenja frazeoloških jedinica i njezinu kompleksnost problematizira primjerice Omazić (2014: 29-36). Važno je „motivaciju“ razlikovati od „prozirnosti“ (dostupnost, jasnoća, svjesnost o motivaciji u govornika), što nije slučaj u svih autora; ako je neki idiom neproziran, ne znači da nije motiviran (takvo stajalište potvrđuju studije Glucksberga, Cacciari, Gibbsa i mnogih drugih).

njoj leži bit frazeološkog fenomena. U tom smo smislu odredili i metodologiju analize, ponajprije pod utjecajem „konstruktivističkih“ perspektiva, kognitivne semantike i psiholingvistike, zahvaljujući naročito relevantnosti (konceptualne) metafore i metonimije u tim paradigmama.⁶

Budući da frazeološke jedinice podsustava kojim se u ovom radu bavimo imaju mahom konceptualnu osnovu, samu metodu analize temeljimo na teoriji konceptualne metafore i metonimije Lakoffa i Johnsona (1980). Motivaciju figurativnih jezičnih izraza identificiramo ponajprije povezivanjem određenih *izvornih* koncepata i domena (koji se iskazuju u doslovnom značenju) s nekim *ciljnim* konceptima i domenama (iskazanima u frazeološkom značenju). U našem je istraživanju iskustveno spoznatljiva izvorna domena MORA u umu govornika na donekle pravilan i sustavan način povezana s nekim apstraktnijim ciljnim domenama. Na temelju identificirane konceptualne motivacije, izveli smo i određene *modele* kojima smo „pridružili“ frazeološke jedinice iz datoteke;⁷ pojam „modela“, za potrebe ovog rada, predstavlja određeno (razmjerno jedinstveno) načelo konceptualizacije mora.

Analiza je pokazala da se motivacija najbrojnije skupine analiziranih jedinica zasniva na konceptualizaciji mora kao jedne vrste *prostora*. Prostor koji je izravno spoznatljiv, i to putem *fizičko-perceptivnog iskustva*, referira se, na razini ciljne domene, na apstraktni konceptualni prostor analogan fizičkom. Odnosno, svojevrsna se „prostorna logika“ prenosi na metaforičke ciljne domene na koje upućuje idiomatsko značenje jedinica. Takav smo princip konceptualizacije za potrebe našeg istraživanja nazvali *prostornim modelom MORA*.

⁶ Iz tog su razloga u referencama bolje zastupljeni „anglofoni“ autori – u tradicijskom smislu, sljedbenici „zapadnoeuropskog“, odnosno američkog pristupa frazeologiji, koji prihvaća i dio neanglofonih europskih, pa i romanskih frazeologa i semantičara (istaknimo doprinose G. Lakoffa, M. Johnsona, M. Turnera, R. W. Gibbsa, Z. Kövecsesa, C. Fernando, S. Glucksberga, C. Cacciari, D. Dobrovol'skija, E. Piirainen, A. Soaresa da Silve, H. Jakubowicz Batoréo, među mnogim drugima). Konceptualna je analiza, uostalom, postala univerzalnim alatom suvremene frazeologije. Oslanjamo se i na intervencije iz domene antropologije, koje su osobito utjecale upravo na neke ruske teoretičare, usredotočene na istraživanje kulturalnih podataka iskazanih u frazeološkom značenju (vidi npr. Teliya *et al.* 1998), kao i na studije proizašle iz okvira „ogranka“ kognitivne lingvistike, poznatog kao *kulturalna lingvistika*.

⁷ Teliya *et al.* (1998: 61 i dalje) apostrofiraju da se određeni zaključci o motivaciji idiomatskih izraza mogu izvući jedino ako se analizira čitavo opsežno polje izraza koji, neovisno o strukturi, imaju zajednički „hiperonim“ u nekoj konceptualnoj metafori; to bi polje trebalo obuhvaćati idiome, kolokacije, poslovice, izreke itd., a autorice ga nazivaju *ideografskim poljem*. Za nas je taj pojam operabilan iz više razloga – primjerice, stoga što ne „diskriminira“ paremije u smislu objekta frazeologije (premda to ne čine ni mnogi drugi autori), ali i stoga što zapravo implicira, odnosno povezuje jezičnu i konceptualnu razinu.

U okviru *prostornog modela MORA* razlučili smo nekoliko koherentnih metaforičkih okvira, odnosno konceptualnih struktura. U ovom se radu usredotočujemo na onaj koji smo nazvali *domenom PRIRODNE SILE* – bit mu je, na generičkoj razini, da se *vanjske okolnosti koje uzrokuju neko djelovanje ili na njega utječu* konceptualiziraju kao *prirodne sile koje uzrokuju ili utječu na kretanje*.

Gdje to budemo smatrali prikladnim, upućivat ćemo i na primjere analogne motivacije iz hrvatskog frazeološkog korpusa, ponajprije u svrhu referenci za provjeru pretpostavljene univerzalnosti principa konceptualizacije mora kao PRIRODNE SILE.⁸ Valja napomenuti da smo u okviru polazišnog, opsežnijeg istraživanja usporedo popisivali i frazeološke jedinice hrvatskog jezika – uključujući i dijalektalnu građu – u kojima se pojavljuje sastavnica *more*, odnosno njoj srodne sastavnice; bez obzira na kvantitativno reprezentativan broj izvora, korpusi iskazuju veliki nesrazmjer – može se ugrubo reći da je portugalski frazeološki fond u okviru ovog podsustava otprilike pet puta opsežniji od hrvatskoga.

2. O prostornom modelu MORA

U okviru kognitivne lingvistike tematika je prostora od samih početaka stekla povlašten položaj, ponajprije zahvaljujući Gruberu (1965) i Talmyju (1972). Osobito je važno što se druge domene, ponajprije apstraktne, analiziraju neizravno posredstvom poimanja prostora, tumačeći se često metaforizacijom prostora.⁹ U kognitivnoj teoriji metafore, prostorna se metafora smatra najčešćom i najkoherentnijom. Johnson (1987), Lakoff (1987), Taylor (1989) i drugi autori definiraju temeljne *predodžbene sheme* prema kojima se metaforički strukturira ljudsko iskustvo i gotovo sve imaju prostorna obilježja; proizlaze zapravo iz iskustva ljudskog tijela u prostoru pa se pretpostavlja da predstavljaju svojevrsne „konceptualno-semantičke univerzalije“. U svakom slučaju, uključuju određenu unutarnju logiku koja omogućuje *prostorno rezoniranje*, zadržava se u metaforičkim preslikavanjima i *postaje apstraktnom logikom u ne-prostornim ciljnim domenama*.

⁸ Ograničit ćemo se, za potrebe ovog rada, na tri izvora: Matešić, Josip (1982). *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb: Školska knjiga; Menac, Antica / Fink Arsovski, Željka / Venturin, Radomir (2014). *Hrvatski frazeološki rječnik*, Zagreb: Naklada Ljevak; Šimunković, Ljerka (2008). *More poslovice o moru / Un mare di proverbi sul mare*, Split: Filozofski fakultet u Splitu / Dante Alighieri – Split.

⁹ Usp. Batoréo (346 i dalje). Batoréo napominje kako je jedan od temeljnih Langackerovih (i ne samo Langackerovih) pojmova, pojam *domene*, u načelu definiran prostorno. Domena se shvaća kao koherentno područje konceptualizacije u odnosu na koje se mogu okarakterizirati semantičke jedinice (pri čemu su ta „područja“ ili koncepti često i kulturalno definirani).

Pretpostavljena iskustvena bliskost – ili njezin privid – u većini se slučajeva odnosi na iskustvo *gibanja tijela* u prostoru.

Dosadašnja istraživanja ukazuju na zaključak da se MORE u portugalskoj frazeologiji iskazuje kao prototipičan specifični koncept za PROSTOR.

Analizom motivacije značenja izraza u datoteci utvrdili smo i da se more kao prostor poima u dvije „dimenzije“ – statičkoj i dinamičkoj; ta se konceptualna opreka pokazala relevantnom u svim metaforičkim okvirima *prostornog modela MORA*. U prvom se slučaju more može poimati kao „*spremnik*“, no mnogo je produktivnija i jasnije strukturirana konceptualizacija mora kao *površine* kojom se subjekt¹⁰ kreće, odnosno putuje, u tzv. *metafori PUTOVANJA MOREM* (domena PLOVIDBE) (Lanović/Varga 2015). U drugoj se pak dimenziji more ne poima kao statična masa, već kao dinamični vodeni tok – implicira gibanje mora (vode/tekućine) u obliku struja, valova, plime i oseke itd.; u metaforama se uglavnom iskazuje kao domena PRIRODNE SILE (kojoj je izložen subjekt u prostoru). Dok je u konceptualizaciji mora kao statične mase subjekt dinamičan, u ovom je drugom slučaju u načelu konceptualiziran *statički* u odnosu na vodenu masu i zapravo je vodena sila ono što ga pokreće.

Naš se model u mnogim elementima podudara s kompleksnom prostornom metaforom, odnosno metaforičkim modelom koji je Lakoff (1993) nazvao *metaforom strukture događaja* (*Event Structure Metaphor*). Premda ne težimo striktno slijediti principe ustroja ove Lakoffove metafore, prihvaćamo u potpunosti njezino osnovno načelo: „*događaji*“ i različiti njihovi aspekti kao što su stanja, promjene, procesi, djelovanja/aktivnosti, uzroci, sredstva, ciljevi/svrhe, metaforički se iskazuju kao elementi određenih fizičkih pojavnosti: *prostora* (*mjesta*), *kretanja* i *sila*.

U osnovi je Lakoffovog modela nekolicina vrlo općenitih, shematičnih konceptualnih metafora čija se struktura preslikava na specifičnije i detaljnije metafore osnovne, čovjeku spoznajno mnogo dostupnije razine. Pojednostavljeno se može reći da su ciljna domena čitavog kompleksa DOGAĐAJI, dok je izvorna domena PROSTOR.

¹⁰ Pod pojmom *subjekta* u ovom radu podrazumijevamo konceptualno istaknuti element (u semantičko-pragmatičkom smislu) samog idiomatskog izraza, onaj na kojem je značenijski fokus, na koji se usredotočuje pozornost u odnosu na idiomatski kontekst. U kognitivnosemantičkom terminološkom okviru (premda ponajprije primijenjenom na semantiku gramatičkih konstrukcija) nazvali bismo ga *likom* koji je istaknut u odnosu na *pozadinu*.

3. O konceptu/domeni SILE i PRIRODNE SILE u semantici i frazeologiji

Utjecaj *sile* na entitete u prostoru, poglavito na njihovo *kretanje*, jedno je od temeljnih ljudskih iskustava, a kognitivna je lingvistika rano prepoznala i njegovu spoznajnu relevantnost. Shema SILE postulirana je kao jedna od (gore spomenutih) *predodžbenih shema* – u našem konceptualnom ustroju iznimno bitnih obrazaca koje percipiramo i razumijemo izravno i koje su „vrlo fleksibilne pa ih stoga možemo prilagoditi različitim vrstama iskustava i načinima predočavanja – od doslovnih i vezanih uz objektivan izgled vanjskog svijeta do metaforičkih“ (Stanojević 2013: 65). Iz toga proizlazi i njihova pretpostavljena (barem načelna) *univerzalnost*, *zajednička* svim izravnim, „predkonceptualnim“ iskustvima.

Leonard Talmy (2000)¹¹ uvodi pojam, odnosno semantičku kategoriju *dinamike sile*. Isprva se odnosio na generalizaciju određenih semantičko-sintaktičkih *kauzativnih* odnosa i konstrukcija, no primjenjiv je (i primijenjen) na više jezičnih razina, od morfosintaktičke do diskurzivne, uključujući leksičko-semantičku (npr. Silva 2003). U svakom slučaju, riječ je o promjeni stanja koja je uzrokovana nekom silom. Uzorak, odnosno shema dinamike sile implicira dva (ne nužno fizička) entiteta s različitim semantičkim ulogama, od kojih je jedan „pokretač“, odnosno *agens*, što „koristi svoju unutarnju energiju da bi promijenio svoj položaj, *utjecao na drugi entitet* ili prenio neki element primatelju“ (Stanojević 2013: 70; *kurziv naš*), a drugi onaj na koji sila djeluje.¹² Treći je relevantni čimbenik ravnoteža između dviju sila – s aspekta dinamike sile, interesantna je situacija u kojoj je jedna od sila jača od druge (tako da je može potaknuti na kretanje). Posljedica različitih odnosa ravnoteže između dva entiteta i time uvjetovane interakcije bit će, između ostalog, različite vrste uzročnosti koje identificiramo i u motivaciji naših idiomatskih izraza – primjerice, nije isto „*uzrokovati* neko događanje“ ili pak „*omogućiti* / *pogodovati* / *dopustiti* neko događanje“.

Agens u shemi dinamike sile najčešće je osoba, no može biti i neka vrsta prirodne sile. U tom nam je smislu važno svratiti pozornost na fundamentalnu konceptualnu distinkciju između *živog* i *neživog*, bitan čimbenik kako jezika, tako i kognitivnih procesa. Lowder i Gordon (2015) smatraju

¹¹ Talmy koncept *dinamike sile* zapravo postulira još 1981., u radu izloženom na znanstvenom skupu na Sveučilištu u Berkeleyu, a u kasnijim ga radovima nadalje razrađuje.

¹² Stanojević (2013: 176) ga naziva *temom*. Talmy (2000) koristi pojmove „*agonist*“ i „*antagonist*“, pri čemu je „*agonist*“ entitet koji je u fokusu pozornosti, a „*antagonist*“ onaj koji se opire sili „*agonista*“, inherentne su im tendencije suprotstavljene – prema kretanju (djelovanju), odnosno prema mirovanju (nedjelovanju).

da konceptualnu istaknutost „živog“ naspram „neživog“ prije valja pripisati lakoći percipiranja određenog entiteta kao *agensa*, odnosno „sile“ koja ima mogućnost/sposobnost potaknuti na kretanje ili uzrokovati djelovanje. Prirodne sile, premda nežive, percipiraju se tako kao živa bića,¹³ uslijed inherentnog obilježja da generiraju vlastitu energiju, pa im se čak pripisuje i vlastita volja.

Do sukladnih zaključaka dolaze i pripadnici antropološke struje u frazeologiji. Prirodni se fenomeni na konceptualnoj razini često metaforički povezuju s događajima i pojavama koje utječu na naš život, ali mi na njih ne možemo utjecati; doživljavamo ih kao „izvanjsku“ i od nas potpuno neovisnu „drugu stvarnost“ (Teliya/Bragina/Oparina/Sandomirskaya 1998: 71-72).¹⁴ Ta se pokretačka vanjska sila na specifičnoj razini najčešće iskazuje kao *voda* – masa vode u gibanju (npr. valovi, nemirna, uzburkana vodena površina, pa i plima) ili pak neka vrsta vodenog toka, vodene struje, bujice. Osim vode, najčešća je specifična instanca prirodne sile *zrak*, odnosno zračna struja – vjetar, oluja i sl.

U ovom radu na ograničenom i specifičnom jezičnom korpusu promatramo i analiziramo na koji se način koncept, odnosno domena PRIRODNE SILE manifestira u smislu konceptualne – poglavito metaforičke – motivacije značenja portugalskih idiomatskih izraza povezanih s konceptom MORA. Dakle, kako se konceptualizacija MORA kao PRIRODNE SILE manifestira u frazeologiji.

4. More kao PRIRODNA SILA u portugalskoj frazeologiji

Ponovit ćemo ponajprije da je bit metaforičkog okvira koji smo, za potrebe ovog rada, nazvali *domenom PRIRODNE SILE* (na generičkoj razini)

¹³ „... in that they are able to initiate movement, change course without warning, and occasionally cause destruction, injury, and death“ (Lowder/Gordon 2015: 86). Autori (usredotočeni na ispitivanje integracije subjekta s glagolima radnje) ističu kako prirodne sile mogu u nekom događaju sudjelovati kao *proto-agensi* (Dowty 1991). „By doing so, linguistic encoding reinforces the importance of agency and causality, and provides an effective medium in which to accumulate and transmit cultural knowledge about how the world works“ (Lowder/Gordon 2015: 88).

¹⁴ „Natural phenomena in figuratively transposed collocations occur as a second-order reality, as a linguistic-cultural construct from which lexical collocations acquire their cultural markedness“ (Teliya *et al.* 1998: 71). Teliya *et al.* (1998: 72) slike prirode u frazeologiji ponajprije povezuju s iskazivanjem osjećaja, upućujući na jezične dokaze da osjećaje doživljavamo kao neovisne od čovjeka. Funkcionalnost generičke konceptualne metafore EMOCIJA je PRIRODNA SILA uočavaju i argumentiraju i kognitivni semantičari, primjerice Kövecses (2000). Štoviše, Kövecses (2000: 63) odnos između osjećaja i osobe koja ga osjeća tumači kao odnos *antagonist/agonist*, tj. Talmyjevim konstruktom dinamike sile.

da se *vanjske okolnosti koje uzrokuju neko djelovanje ili na njega utječu* poimaju kao *prirodne sile koje uzrokuju ili utječu na kretanje*.

Metaforička motivacija koju možemo pripisati domeni PRIRODNE SILE u frazeološkim jedinicama u sastavu datoteke najčešće funkcionira u interakciji s metaforom PUTOVANJA MOREM;¹⁵ riječ je o dva koherentna modela, oba podudarna s principima Lakoffove *metafore strukture događaja*. Međutim, konceptualizacija mora je u dvama modelima ipak različita; odnosno, različiti su njezini aspekti relevantni za interpretaciju motivacije frazeološkog značenja. Dok je u metafori PUTOVANJA MOREM (domeni PLOVIDBE) more konceptualizirano poglavito kao površina kojom se kreće, odnosno putuje, u metaforičkom okviru koji je predmet ovog rada ono je primarno prirodna sila koja *uzrokuje kretanje i na nj utječe*. Upravo se tim aspektom motivacije – koji može i ne mora implicirati interakciju s metaforom PUTOVANJA – u radu bavimo.

Valja upozoriti na još jedan bitan čimbenik: svako se *svrhovito djelovanje* metaforizira kao *samostalno (samoinicijativno) kretanje*. Suprotno tome, o okviru domene PRIRODNE SILE kretanje subjekta u prostoru najčešće nije samostalno, već ga pokreće „vodena sila“. MORE funkcionira u svojoj *dinamičkoj dimenziji*, što na ciljnoj razini znači da djelovanjem subjekta upravljaju izvanjske okolnosti („viša sila“), više negoli on sâm.

Izložit ćemo preslikavanja temeljna za interpretaciju značenja idiomatskih izraza u okviru ovog modela, od općenitih prema nešto specifičnijima:

STANJE je MJESTO
 PROMJENA / DJELOVANJE je KRETANJE
 IMATI KONTROLU NAD DJELOVANJEM I VLASTITOM
 SUDBINOM je IMATI KONTROLU NAD KRETANJEM
 UZROCI PROMJENE / DJELOVANJA su SILE KOJE
 UZROKUJU KRETANJE
 OKOLNOSTI KOJE UTJEČU NA DJELOVANJE su SILE
 KOJE UTJEČU NA KRETANJE
 IZVANJSKE OKOLNOSTI / IZVANJSKI DOGAĐAJI su
 „OBJEKTI“ KOJI SE KREĆU
 IZVANJSKE OKOLNOSTI / DOGAĐAJI su PRIRODNE SILE
 IZVANJSKE OKOLNOSTI / DOGAĐAJI su MASA VODE ILI
 VODENI TOK
 SUOČITI SE S IZVANJSKIM OKOLNOSTIMA je UĆI U
 VODU

¹⁵ Vidi Lanović/Varga (2015).

Implikacije ovih metafora na nižim, specifičnijim hijerarhijskim razinama prikazat ćemo na primjerima frazeoloških jedinica iz datoteke.

4.1. POMOĆ U DJELOVANJU je POMOĆ PRI KRETANJU

IZVANJSKE OKOLNOSTI KOJE UTJEČU NA DJELOVANJE su STANJE / GIBANJE MORA KOJE UTJEČE NA KRETANJE
 IZVANJSKE OKOLNOSTI KOJE POGODUJU DJELOVANJU su PRIRODNE SILE KOJE POGODUJU KRETANJU →
 IZVANJSKE OKOLNOSTI KOJE POGODUJU DJELOVANJU su STANJE / GIBANJE MORA KOJE POGODUJE KRETANJU
 IZLOŽITI SE IZVANJSKIM OKOLNOSTIMA je UČI U MORE / OTISNUTI SE NA MORE

*(estar em) maré de rosas*¹⁶ „(biti u) plimi ruža“¹⁷
*andar / estar em maré alta*¹⁸ „biti u plimi (razdoblju plime)“

*estar em maré baixa / vazante / minguante / decrescente*¹⁹ „biti u oseki“

U portugalskom frazeološkom fondu nalazimo idiomatske izraze analogne motivacije koji su vezani uz shemu PUTA pa ih tumačimo u okviru metafore PUTOVANJA MOREM (POGODNOSTI / POTEŠKOĆE U DJELOVANJU su POGODNOSTI / POTEŠKOĆE NA PUTU – npr. *navegar / nadar / vogar / ir em mar de rosas, andar em maré de rosas, navegar em mar cheio*).²⁰ Međutim, motivacija ovdje navedenih izraza nije nužno vezana uz shemu PUTA; značenjski se fokus prebacuje na izvanjske okolnosti koje se u konkretnim primjerima odnose prije na povoljno životno razdoblje nego na djelovanje. Subjekt je pritom konceptualiziran statički u odnosu na gibanje mora specificirano kao PLIMA. Važno je istaknuti da

¹⁶ „*naut. situação bonançosa no mar, com tempo próspero para a navegação; monção favorável; tempo de prosperidade, calma, serenidade*“ (Neves, O. (1991). *Dicionário Popular de Frases Feitas*, Porto: Lello & Irmão). Većina je frazeoloških jedinica iz datoteke potvrđena u više izvora; frazeografske definicije donosimo samo u slučajevima kada su eksplicitno zabilježene u nekom od izvora te isključivo tada navodimo i bibliografske reference.

¹⁷ Na ovaj će se način u daljnjem tekstu rada navoditi *doslovna* značenja izraza!

¹⁸ „*andar num periodo afortunado, andar com dinheiro; estar em situação relevante; em boa situação, em maré de sorte, em vantagem; a ganhar, a vencer, na crista da onda*“ (*Ibid.*)

¹⁹ „*estar em má situação, em maré de azar, em declínio, em decadência, em desvantagem, a perder*“ (Barata, A. Martins (1989). *Dicionário Prático de Locuções e Expressões Peculiares da Língua Portuguesa: Sinonímia e interpretação*, Braga: Livraria A. I.).

²⁰ Izrazi analogne motivacije iz hrvatskog korpusa – npr. *tebi gre sve u krmu* (Šimunković 2008), (*ide*) *na sva jedra* (*Ibid.*), *i u naša će jedra vjetar puhat* (*Ibid.*).

u značenju ovih idioma – kao i nekih drugih koje ćemo navesti u domeni PRIRODNE SILE – ključnu ulogu igra interakcija s drugom relevantnom osnovom konceptualizacije PLIME i OSEKE – orijentacijskom ili prostornom metaforom strukturiranom kao predodžbena shema „gore-dolje”.²¹ Kombinacija izravnog iskustva i dvaju konceptualnih mehanizama rezultira metaforom na kojoj se – parcijalno ili u potpunosti – zasniva motivacija gotovo svih jedinica sa sastavnicama *plima* i *oseka* u našoj datoteci: „POZITIVNO” je PLIMA / „NEGATIVNO” je OSEKA; pritom je raspon mogućih specifičnih ciljnih domena vrlo širok.

*(estar) na crista da onda*²² „(biti na) kresti vala”
*estar na onda*²³ „biti na valu”

*vaga de fundo*²⁴ „unutarnji val”

Metaforički koncept VALA (*onda*) u prva dva idioma iskazuje sklop iznimno povoljnih izvanjskih okolnosti (nosi subjekta u željenom smjeru, potpomažući njegovo kretanje). Neki će nam, međutim, od sljedećih primjera iz datoteke pokazati da je riječ o ambivalentnom konceptu. U trećem se primjeru značenje sastavnice *vaga* (moćan, veliki val) u frazeološkom značenju iskazuje kao premoćan utjecaj izvanjskih okolnosti na subjekta (subjekte).

*Depois da tempestade vem a bonança.*²⁵
 „Poslije oluje dolazi bonaca.”
*No mar bravo às vezes há bonança.*²⁶
 „I na divljem moru katkad bude zatišje.”
*À bonança segue a tormenta.*²⁷
 „Za bonacom slijedi nevrijeme.”

Različite varijante gore navedenih poslovice konvencionalni su dio frazeologije mnogih jezika; ne podrazumijevaju uvijek istu predodžbu, no doslovno se značenje mahom zasniva na kontrastu između povoljnih i nepovoljnih vremenskih uvjeta koji se na ciljnoj razini preslikavaju na okol-

²¹ O orijentacijskim metaforama vidi npr. Lakoff/Johnson (1980: 14-21).

²² „estar em evidência, em situação relevante; na moda; fazer sucesso; estar na maré alta, no ponto mais alto, no galarim; no auge do poder, da fama etc.” (Barata)

²³ „estar em moda; estar a par com as novidades” (Neves)

²⁴ „movimento poderoso que impele as pessoas a terem a mesma opinião” (*Ibid.*)

²⁵ Varijante iz korpusa: *Após a tempestade vem a bonança, Depois do temporal vem a bonança, Não há tempestade sem bonança, Depois da tempestade o mar acalma.*

²⁶ Varijanta: *Não há mar bravo que não amanse.*

²⁷ Varijanta: *À bonança segue a tempestade.*

nosti života i djelovanja. U portugalskoj se frazeologiji ti uvjeti u većini varijanata odnose na stanje morske površine (v. 4.1.1. i 4.1.2.).²⁸

Sljedeći pak izrazi ilustriraju korespondenciju IZLOŽITI SE IZVANJSKIM OKOLNOSTIMA je UĆI U MORE / OTISNUTI SE NA MORE. Upustiti se u bilo kakvo djelovanje nužno znači suočiti se s okolnostima koje su velikim dijelom izvan naše kontrole, što podrazumijeva neizvjesnost tijeka i ishoda pothvata.

Quem se sujeita ao mar, sujeita-se à tormenta.
„Tko se izlaže moru, izlaže se nevremenu.“

*Quem quiser pescar, há-de se molhar.*²⁹
„Tko želi ribu loviti, mora se smočiti.“

*Quem quer peixe, molha / molhe o cu.*³⁰
„Tko hoće ribu, mora smočiti guzicu.“

*Não basta ir ao mar com vontade de pescar; é preciso levar a rede.*³¹
„Nije dovoljno izaći na more željan ribolova; moraš ponijeti mrežu.“

Pri interpretaciji značenja potonjih paremija nužno je uzeti u obzir interakciju s drugim složenim metaforičkim okvirom – domenom LOVA (RIBOLOVA), u kojoj se CILJEVI primarno konceptualiziraju kao ŽELJENI POSJEDI, a na specifičnoj razini kao LOVINA / ULOV (DJELOVATI U NEKOM CILJU je LOVITI) (Lanović 2010).

4.1.1. POVOLJNE IZVANJSKE OKOLNOSTI / POVOLJNA SITUACIJA ZA ŽIVOT I DJELOVANJE su MIRNO MORE

*mar de rosas*³² „more ruža / mirno more“
*mar de leite*³³ „mliječno more / mirno more“

²⁸ Najuvriježeniji hrvatski frazeološki ekvivalent *Poslije kiše dolazi sunce* nema veze s konceptualizacijom mora.

²⁹ Varijante u datoteci: *Quem quiser pescar, tem de se molhar, Quem vai pescar, há-de se molhar.*

³⁰ Hrvatski ekvivalent koji bilježimo u korpusu: *Tko gaće ne skvasi, ribe ne uhvati* (Šimunković).

³¹ Hrvatski ekvivalent: *Valja bacit udicu, pa uhvatit ribicu* (Ibid.).

³² „mar chão, sereno, bonançoso; tempo de prosperidade, calma, serenidade“ (Neves; kurziv naš). Ostali analogni izrazi zabilježeni u izvorima: (*ser / tudo / correr / um / viver num*) *mar de rosas, Nem tudo é um mar de rosas*. Konceptualizacija svih ovih izraza oslanja se na statičku dimenziju mora (slika morske površine bez gibanja).

³³ „mar calmo, muito manso, sossegado, sem agitação, com o aspecto de uma planície nevada, devido à presença de seres orgânicos de pequenas dimensões no seio das águas; felicidade, calma, ventura“ (kurziv naš; Silva, A. de Moraes (1949). *Grande Dicionário da*

Izraze analogne motivacije bilježimo i u hrvatskom korpusu; primjerice, *uploviti u mirne / mirnije vode*³⁴ ili pak *Lasno je na dobru vremenu kormaniti*³⁵.

4.1.2. PROBLEMATIČNA SITUACIJA / NEPOVOLJNE IZVANJSKE OKOLNOSTI ZA ŽIVOT I DJELOVANJE su NEMIRNO, UZBURKANO MORE³⁶

*fazer / levantar ondas*³⁷ „praviti / dizati valove“
*não fazer ondas*³⁸ „ne praviti valove“
Nas ondas do mar se criam peixes que nadam bem.
 „U morskim se valovima gaje ribe što dobro plivaju.“

Metafora PUTOVANJA MOREM motivira bliskoznačnu paremiju: *É na tempestade que se conhece o marinheiro*. Ovdje je slika drugačija: umjesto sheme PLOVIDBE, priziva sliku (antropomorfizirane) ribe koja nauči bolje *plivati* (ZNATI DJELOVATI je ZNATI SE KRETATI) ako su joj okolnosti nesklone, ako joj otežavaju kretanje (*ondas do mar*).³⁹ Smisao: teška nas iskustva uče da se bolje snalazimo u životu.

*Em tempo de borrasca não há porto seguro.*⁴⁰
 „Za oluje nema sigurne luke.“

Língua Portuguesa, Lisboa: Imp. Libânio da Silva). Zanimljivo je da se motivacija značenja ovog idioma, kako i rječnička definicija govori, oslanja na izravno iskustvo, odnosno na stvarnu – a ne metaforičku – bijelu boju mora, zahvaljujući nekoj vrsti sićušnih morskih organizama koji se nalaze pri površini samo kada je more mirno. Zabilježili smo i varijantu: *mar de água branca*.

³⁴ „smiriti se, početi živjeti (razvijati se) mirno (spokojno, staloženo), srediti se“ (Menac/Fink Arsovski/Venturin 2014)

³⁵ Šimunković (*op.cit.*)

³⁶ Upozorit ćemo odmah na primjere motivacije koja odudara od ovog principa konceptualizacije – u izrazima *Na água revolta pesca o pescador* („U uzburkanoj se vodi riba lovi“) i *pescar em/nas águas turvas* („loviti u mutnome“), s potpunim frazeološkim ekvivalentom u hrvatskome, mutne se i uzburkane vode poimaju kao okolnosti što pogoduju (u doslovnom značenju) ribolovu, a na ciljnoj razini nekoj vrsti djelovanja. To je stoga što im se motivacija ne zasniva na *metafori strukture događaja*, niti na domeni PRIRODNE SILE, već na vrlo produktivnoj metafori RAZUMJETI je VIDJETI (Sweetser 1990).

³⁷ „fazer objecções; publicitar-se; perturbar; criar dificuldades; gabar-se; causar agitação, exacerbar, agravar a situação; armar intrigas“ (Barata)

³⁸ „não criar problemas“ (Neves)

³⁹ Vidi i 4.4.1.

⁴⁰ Hrvatska paremija ne posve istog značenja, ali analogne motivacije: *Kad more uzavri, i dobar se mornar utopi* (Šimunković).

4.1.3. DJELOVATI U SKLADU S IZVANJSKIM OKOLNOSTIMA/DOGAĐAJIMA je KRETATI SE U SMJERU GIBANJA MORA

*ISKORISTITI POVOLJNE IZVANJSKE OKOLNOSTI je KRETATI SE
UZ POMOĆ POKRETAČKE VODENE SILE (DOPUSTITI JOJ DA TE NOSI U
ŽELJENOM SMJERU)*

Relevantno je za značenje sljedećih izraza da, premda je vodena sila pokretač, subjekt ipak zadržava kontrolu nad kretanjem. Vanjske mu okolnosti pogoduju, a o njemu ovisi hoće li ih iskoristiti. Koncept PLIME, kao izvorna domena za „SVE POZITIVNO“, u sva tri primjera metaforizira DOBRU, POVOLJNU PRILIKU (ŠANSU).

*aproveitar a maré*⁴¹ „iskoristiti plimu“
*ficar para a primeira maré*⁴² „ostaviti za prvu plimu“
*errar a maré*⁴³ „propustiti/promašiti plimu“
Uma onda se vai e outra vem.
 „Jedan val ode, a drugi dođe.“

I u potonjem je izrazu VAL izvorna domena za okolnosti povoljne za djelovanje. Konkretnije, kao i PLIMA u prethodnim primjerima, metaforički iskazuje ŠANSU (ako ne iskoristimo jednu šansu – sugerira frazeološko značenje – već će se ukazati druga).

4.2. IMATI KONTROLU NAD IZVANJSKIM OKOLNOSTIMA / DOGAĐAJIMA je IMATI KONTROLU NAD KRETANJEM PRIRODNIH SILA

Quem anda no mar não faz do vento o que quer.
 „Tko je na moru, ne može vladati vjetrom.“

Upustiti se u neko djelovanje – što podrazumijeva suočavanje s izvanjskim okolnostima – na razini izvorne domene u ovom metaforičkom okviru znači „suočiti se“ s morem (*andar no mar*). Kako se more na razini izravnog iskustva doživljava kao nesiguran i opasan prostor, motivacija ove i mnogih drugih jedinica u domeni PRIRODNE SILE podrazumije-

⁴¹ „aproveitar circunstância favorável; aproveitar o ensejo, a ocasião, o azo, a oportunidade“ (Neves). U hrvatskom su korpusu izrazi analogne motivacije mahom vezani uz domenu PLOVIDBE; primjerice, *vjetar u krmu* (Menac/Fink Arsovski/Venturin: „povoljne /poticajne/ okolnosti“), *Vaja znat jidrit* (Šimunković: „treba biti vješt i znati se snaći u životu“ ili pak izreka *Ako ne možeš idriti a ti vozi* (Šimunković) – ako ne možeš iskoristiti okolnosti (*idriti*), onda ne preostaje drugo nego osloniti se na vlastite snage (*voziti*, odnosno „veslati“). Pritom je prirodna sila u ovim izrazima specificirana kao vjetar.

⁴² „ficar para a primeira oportunidade“ (Neves)

⁴³ „escolher mal a ocasião; ter pouca sorte“ (Barata)

va konceptualizaciju MORA kao područja AVANTURE / RIZIKA / NEIZVJESNOSTI / OPASNOSTI (UĆI U RIZIK / AVANTURU je OTISNUTI SE NA MORE). Sâm ulazak u taj „prostor apstrakcije“ implicira da izvanjske okolnosti (*vento*) uvelike izmiču našoj kontroli. Načelno, iz izravnog, „predkonceptualnog“ iskustva proizlazi da čovjek *nema* kontrolu nad silama prirode; na takvom se poimanju zasniva i motivacija sljedećeg idioma – odnosi se na nečiji nenadani dolazak, nad kojim nemamo kontrolu niti smo ga mogli predvidjeti.

*vir com a maré*⁴⁴ „doći s plimom“

Doslovno pak značenje sljedećih triju izraza podrazumijeva određenu kontrolu subjekta nad kretanjem vodene sile, odnosno određeni „aktivni odnos“ prema toj sili, koji ga stavlja u povoljniji položaj. (Napomenimo da je u prvim dvama idiomima na djelu „negativna konceptualizacija“ VALA.)

*deixar passar a onda*⁴⁵ „pustiti da val prođe“
*furar / atravessar a onda*⁴⁶ „probiti/probušiti val“
Para pegar peixe, deve-se amainar a água.
 „Da bi se ulovila riba, treba primiriti vodu.“

4.3. IZGUBITI KONTROLU NAD DJELOVANJEM / SITUACIJOM / VLASTITOM SUDBINOM je IZGUBITI KONTROLU NAD KRETANJEM

4.3.1. IZGUBITI KONTROLU NAD DJELOVANJEM I NJEGOVOM SVRHOM / „PREPUSTITI SE SUDBINI“ / IZGUBITI „SVOJE JA“ je PREPUSTITI SE VODENOJ SILI KOJA SE KREĆE (DA TE NOSI KAMO GOD)

IZGUBITI KONTROLU NAD NEKIM „OBJEKTOM“ je PREPUSTITI GA VODENOJ SILI

Ako usporedimo načela konceptualizacije koja motiviraju ovu skupinu izraza s onima navedenim pod 4.1.3., u oba je slučaja vodena sila ono što pokreće subjekta; no dok ga u primjerima pod 4.1.3. nosi u smjeru u kojem se sâm želi kretati, u ovom slučaju subjekt nema nikakva utjecaja na smjer kretanja – gubi kontrolu i prepušten je „na milost i nemilost“ prirodnoj sili.

*ao sabor / a favor da maré*⁴⁷ „na volju/po ukusu plime“

⁴⁴ „vir com o vento; chegar inesperadamente“ (*Ibid.*)

⁴⁵ „epearar pela ocasião mais favorável“ (Neves)

⁴⁶ „vencer uma dificuldade; superar uma crise, uma tormenta“ (Barata)

⁴⁷ „ao acaso; sem plano; segundo o que vai acontecendo; à sorte, à ventura, ao azar“ (Neves)

⁴⁸ „andar sem saber o que há-de fazer à vida“ (Neves)

*andar à mercê / ao sabor das ondas*⁴⁸ „živjeti na milost/na volju valova“

*correr sem vela e sem leme*⁴⁹ „juriti bez jedra i bez kormila“
*ir(-se) à vela*⁵⁰ „odjedriti (punim jedrima)“

Iz značenja je potonjeg idioma razvidno da se motivacija može zahvaliti domeni PRIRODNE SILE, a ne domeni PLOVIDBE, u kojoj se koncept JEDRA na ciljnoj razini konvencionalno referira na brzinu djelovanja i angažman, polet uložen u djelovanje. Unatoč podudarnosti doslovnog značenja, frazeološko se značenje može razlikovati, ovisno o metaforičkom okviru, odnosno specifičnim preslikavanjima na kojima se temelji. Za primjer, idiom *ir(-se) à vela*, za čiju je motivaciju relevantna ideja gubitka kontrole nad kretanjem, možemo usporediti s idiomom *a velas soltas*,⁵¹ analognog doslovnog, a različitog idiomatskog značenja, koje je motivirano preslikavanjem SLOBODA DJELOVANJA je SLOBODA KRETANJA.

*ir na onda*⁵² „ići na valu“
*não ir na onda*⁵³ „ne ići na valu“

Komentar uz idiom *ir-se à vela* može se primijeniti i na upravo navedene izraze, značenja posve različitog od, primjerice, ranije prikazanog *estar na crista da onda*. Ovdje konceptualizacija podrazumijeva prepuštanje vodenoj sili, gubitak kontrole koji se na ciljnoj razini referira na povodljivost (pomodarstvo), nedostatak vlastite volje i mišljenja, gubitak svrhe i osobnog identiteta.

⁴⁹ „diz-se do navio na tormenta; *de maneira veloz e desordenada*“ (Silva, A. de Morais). S obzirom na doslovno značenje, podudarnim se doima idiom iz hrvatskog korpusa *skupit jedra*; međutim, ako je suditi prema frazeološkoj definiciji, onda se motivacija bolje uklapa u 4.1.3. – nije riječ o gubitku kontrole, već o namjernom, svojevremeno prepuštanju prirodnoj sili (Šimunković: „... priznati snagu razuma i odustati od tvrdoglavog ili nepopustljivog stava“).

⁵⁰ „navegar com vela aberta; correr; *desaparecer, perder-se; fugir; não se realizar; estragar-se; ir-se em névoa*“ (Barata)

⁵¹ „a rédea solta; sem governo; sem freio; sem travão, à solta; livremente; à vontade; sem constrangimento; com inteira liberdade“ (*Ibid.*)

⁵² „ir com os outros, com a maioria; aderir, não resistir; alinhar com os outros; deixar-se enganar (por ingenuidade ou boa-fé); cair na esparrela; seguir as modas; não ter opinião própria“ (*Ibid.*). Zabilježena je i (značenjski eksplicitnija) varijanta: *deixar-se ir na onda*. Djelomično je analogna i motivacija već navedenog idioma *ir ao sabor da corrente / maré*, koji ima i hrvatski ekvivalent: *ploviti / plivati sa strujom* (Matešić: „raditi/postupati u skladu s većinom, ići putem manjega otpora“).

⁵³ „não se deixar levar ou enganar pelos outros; manter-se firme nas suas convicções“ (Barata)

⁵⁴ „revelá-lo“ (Neves)

*deitar um segredo ao mar*⁵⁴ „baciti tajnu u more“

Premda se motivacija ovog idioma može dovesti u vezu s još nekim metaforičkim okvirima, logično pretpostavlja i gubitak kontrole nad objektom (ovdje sastavnica *segredo* u doslovnom značenju), metaforiziran kao prepuštanje vodenoj sili. Izrazu *deitar ao mar*, primjenjivom na različite specifične objekte, frazeološki bi ekvivalent u hrvatskome bio *baciti u vjetar*; motivacija je podudarna, samo je prirodna sila različita.

4.3.2. BITI „POBIJEĐEN“ / „NADVLADAN“ OD IZVANJSKIH DOGAĐAJA je UTOPITI SE / POTONUTI

*É homem ao mar.*⁵⁵ „To je čovjek u moru.“

Kompleksna motivacija ovog idioma nije isključivo konceptualna – podrazumijeva i referencu na drugi simbolički kôd – nautičku terminologiju. Uzvik *Homem ao mar*⁵⁶ u tom registru funkcionira kao znak za uzbunu u izvanrednoj situaciji pada čovjeka u more. Relevantan je za interpretaciju frazeološkog značenja jer takva situacija iskustveno implicira pogibelj; čovjek nije samo „ušao u more“, već mu prijeti utapanje. Značenje pak koje upućuje na „nepostojanje nade u spas“ (spomenuto u rječničkoj definiciji) ukazuje na interakciju s nekim drugim metaforičkim okvirima koji se zasnivaju na konceptualizaciji mora kao „opasnog prostora“ i čovjeku neprirodnog ambijenta.

Quando o mar bate na rocha, quem se lixa é o mexilhão.

„Kad more udara o stijenu, nadrapa dagnja.“

*Quem se lixa é o mexilhão.*⁵⁷

„Nadrapa dagnja.“

Quando o mar briga com o rochedo, quem sofre é o marisco.

„Kad se more tuče s hridinom, strada puž.“

*Quando o mar briga com a praia, quem apanha é o caranguejo.*⁵⁸

„Kad se more tuče s obalom, rak dobije batine.“

⁵⁵ „diz-se de quem está perdido, física ou moralmente; é homem sem esperança de salvação“ (Neves, *Ibid.*)

⁵⁶ „frase exclamativa para avisar que caiu de bordo ou foi arrastado pela vaga algum marinheiro ou passageiro“ (Silva, A. de Moraes)

⁵⁷ Eliptična varijanta prethodno navedene poslovice: „designa que quem é sempre prejudicado é quem se encontra em situação inferior“ (Neves).

⁵⁸ U hrvatskom korpusu bilježimo izreku *Ostavio ga ka raka na osiki* (Šimunković).

U frazeološkim jedinicama čija se idiomatičnost zasniva na konceptualizaciji mora nerijetko se susrećemo s antropomorfizacijom elemenata morske faune. Čovjek je pritom metaforički često konceptualiziran kao sićušno živo biće kojemu je stanište more (*caranguejo, mexilhão, marisco* i dr.),⁵⁹ a slika i značenje se najčešće zasnivaju upravo na konceptualnoj opreci između sićušnosti i ogromnog prostranstva mora. Na djelu je i u tom slučaju konceptualizacija prostora; ova se prostorna opreka na ciljnoj razini referira i na neznatnost čovjeka-pojedinca u odnosu na sâm život. Značenje gore navedenih frazeoloških sinonima moglo bi se parafrazirati kao: uvijek kraći kraj izvuče onaj koji je „slabiji“, u inferiornom položaju. Konceptualizacija čovjeka (subjekta) ne zasniva se samo na opreci sićušnost/prostranstvo, već i na sugestivnoj slici bića koje se našlo „u klinču“ između dviju moćnih i rezistentnih sila (more i najčešće stijena). S obzirom na slikovitost, navedeni bi se izrazi mogli dovesti u vezu s mehanizmom koji Lakoff i Turner (1989) nazivaju *predodžbenom metaforom* (*image-metaphor*),⁶⁰ sugerirajući da u nekim slučajevima metaforičke konceptualizacije ne preslikavaju strukture, već slike – domene su zapravo mentalne predodžbe.⁶¹ Moguće je pretpostaviti da u takvim primjerima slika predstavlja „prečicu“ do idiomatskog značenja.

Quem não tem manha, morre no mar como a aranha.

„Tko nije spretan, ugiba u moru ko pauk.“

*(andar) com a borda debaixo de água*⁶² „(kretati se) dok je paluba pod vodom“

Motivacija se ovog idioma (koji nema doslovne interpretacije u nautičkoj terminologiji) zasniva na izravnom iskustvu plovidbe; referira se na opasnu situaciju u kojoj brodu prijeti potonuće. Ovaj je izraz – kao i sljedeći – moguće interpretirati i u kontekstu metafore PUTOVANJA MOREM.

A água arromba os navios.

„Voda brodove potapa.“

⁵⁹ Pored – u portugalskoj frazeologiji česte – antropomorfizacije *ribe*.

⁶⁰ Premda autori taj pojam u principu povezuju s tzv. *jednokratnim metaforama* (*one-shot metaphors*).

⁶¹ Lakoff i Turner (1989: 95-96) pritom ističu da je takvo „preslikavanje predodžbi“ osobito reprezentativno kad je u pitanju personifikacija.

⁶² „andar mal disposto; andar em dificuldades; à rasca; em situação má“ (Neves, *op.cit.*)

4.4. SLOBODA DJELOVANJA je SLOBODA KRETANJA

DJELOVATI / PONAŠATI SE U NESKLADU S IZVANJSKIM OKOLNOSTIMA, PROTIVNO SITUACIJI, TIJEKU DOGAĐAJA, PREVLAĐAVAJUĆIM STAVOVIMA I TENDENCIJAMA / ODOLJEVATI IZVANJSKIM UTJECAJIMA je KRETATI SE U SMJERU SUPROTNOM OD GIBANJA MORA

*remar / ir contra a maré*⁶³ „veslati/ići protiv struje“
*contra ventos e marés*⁶⁴ „protiv vjetrova i struja“

4.4.1. ODOLJEVATI / ODUPIRATI SE IZVANJSKIM OKOLNOSTIMA je PLIVATI

SNALAZITI SE U IZVANJSKIM OKOLNOSTIMA je PLIVATI

Prikladno je ovdje prokomentirati da je vrijednost leksema *plivati* (*nadar*) već na analogan način interpretirana, neovisno o ovom metaforičkom okviru pa i o frazeološkom kontekstu. Batoréo (2016), primjerice, bavi se *AQUA-motion* glagolima⁶⁵ u portugalskom jeziku i njihovom metaforičkom uporabom, odnosno projekcijom na različite apstraktne domene, kao što su mentalna stanja, društveni život, politika, gospodarstvo i financije itd. Upućuje pritom na konceptualne i semantičke specifičnosti koncepta/ domene PLIVANJA, u usporedbi ponajprije s domenama PLOVIDBE (glagoli *navegar*, *velejar/andar à vela*, *marear*, *remar* i dr.) i PLUTANJA (*flutuar*, *boiar*, *andar à deriva* i dr.) – domena PLIVANJA tipično je povezana sa *samo-inicijativnim kretanjem živog subjekta koje pretpostavlja visoku razinu kontrole i agentivnosti* (Batoréo 2016: 91). S obzirom na predmet našeg istraživanja, na razini izvorne domene subjekt kojem je inherentna takva vrsta aktivnosti može se oduprijeti prirodnoj sili. Štoviše, jedan od uzoraka koji je prepoznat u projekcijama *AQUA-motion* glagola – pogotovo glagola *nadar* i sintagme *saber nadar* – na kretanje u apstraktnom mediju jest *vješto*, *snalazljivo* kretanje, kako bi se izbjegle prepreke, često zamke neznanja.⁶⁶

⁶³ „lutar contra uma força contrária; teimar em conseguir uma coisa mesmo à custa de muito esforço; lutar sem qualquer apoio; contrariar tendência geral; fazer esforços inúteis; ir contra o estabelecido; persistir contra todos os obstáculos“ (Baptista, A. / Santos, M. A. Moreira dos / Santos, M. Ribeiro dos / Many, E. / Neves, R. Castro (2002). *Dicionário de Provérbios: Adágios, ditados, máximas, aforismos e frases feitas*, Porto: Porto Editora i drugi izvori). Frazeološki je sinonim: *ir / remar contra a corrente*. Potpuni ekvivalent u hrvatskome: *ploviti / plivati / ići protiv struje* (Matešić: „raditi/postupati samostalno /protiveći se nazorima ili mišljenju onih koji su na vlasti ili u većini“).

⁶⁴ „a despeito ou apesar de todas as dificuldades; não desistir do intento apesar de todos os obstáculos ou dificuldades; ir contra os costumes da maioria“ (Barata; Neves). Varijanta: *ir contra vento e (a) maré*.

⁶⁵ S tipološkog gledišta, u paradigmi kognitivne lingvistike – glagoli što označuju kretanje koje se prototipično odvija u vodi.

⁶⁶ „[...] Figure moving skillfully in an abstract domain (politics, social life, art, etc.), struggling against ignorance“ (Batoréo 2016: 96).

nadar contra a maré „plivati protiv struje“

*Quem não sabe nadar, não se chegue ao pé do mar.*⁶⁷

„Tko ne zna plivati, neka ni ne prilazi moru.“

*nadar como um peixe*⁶⁸ „plivati kao riba“

*Filho de peixe sabe nadar.*⁶⁹ „Dijete ribe zna plivati.“

*Aos peixes não se ensina a nadar.*⁷⁰ „Ribe se ne uči plivati.“

U prethodnim je dvjema poslovicama čovjek metaforički konceptualiziran kao RIBA; u okviru ideografskog polja *mora*, to je u portugalskoj frazeologiji razmjerno čest slučaj. Konceptualizacija PLIVANJA kao spret-nog snalaženja u životnim okolnostima ne duguje se samo ovom metafo-ričkom okviru i semantičkim ekstenzijama leksema *plivati*, već i principu *kanonskog položaja*⁷¹ koji implicira povezanost uz koncept RIBE kao bića kojemu je more prirodni ambijent.⁷²

5. Zaključne napomene

Budući da smatramo kako još uvijek nije naodmet istraživanjima pot-krepljivati argumentaciju da frazeološke jedinice nisu anomalne strukture, niti je njihovo značenje arbitrarno, već njihovo formiranje – a velikim dije-lom i razumijevanje – ovisi o nekim konvencionalnim, manje ili više uni-verzalnim principima konceptualizacije (ili konceptualnim strukturama) prema kojima su ustrojene i druge semantičke strukture u jeziku, i ovaj je rad zamišljen kao mali prilog toj postavci. Utjecaj *sile* na entitete u izva-njezičnom univerzumu konceptualiziran u mentalnom prostoru, odnosno ljudskom umu, možemo ubrojiti (kao i antropomorfizaciju prirodnih sila) među konceptualne arhetipove svojstvene ljudskom kognitivnom ustroju, koji se kao takvi iskazuju na različitim jezičnim razinama, od semantičko-sintaktičkih konstrukcija do frazeologije.

⁶⁷ U hrvatskom korpusu sukladne je motivacije izreka: *Mnogo puta i dobar plivač utone* (Šimunković).

⁶⁸ „nadar muito bem; sobressair, distinguir-se num assunto, num ofício“ (Barata)

⁶⁹ „tem a quem sair; tal pai, tal filho; hábil como o pai“ (Baptista *et al.*). Konvencionalan je i idiom koji predstavlja eliptični oblik ove poslovice i bez reference na nju motivacija njegova značenja ne bi bila transparentna: (*ser*) *filho de peixe* (Barata: „sair ao pai em esperteza e habilidade; diz-se de quem herdou qualidades dos pais).

⁷⁰ U hrvatskom korpusu: *Učiš ribu plivat* (Šimunković: „kaže se za nekoga tko se želi pri-kazati učenim pred osobama koje znaju više od njega“).

⁷¹ Usp. Lanović (2012: 169-177).

⁷² „Prirodni ambijent“, dakle okruženje u kojem se subjekt najbolje osjeća i najprirodnije kreće, na konceptualnoj se razini u pravilu referira na situaciju u kojoj čovjek optimalno funkcionira. Idiomatski izrazi (*estar / viver / sentir-se*) *como* (*o*) *peixe na água* i (*osjećati se / biti / snalaziti se*) *kao riba u vodi* konvencionalni su i u portugalskoj i u hrvatskoj frazeologiji.

Semantičko-konceptualna analiza primijenjena na frazeologiju pokazuje se kao dobar put za pobijanje tradicionalne ideje o „anomalnosti“ u korist konvencionalnosti i pravilnosti. I u malom segmentu konceptualizacije MORA (u portugalskoj frazeologiji) kojim smo se bavili u ovom radu razvidan je visoki stupanj strukturiranosti i unutarnje koherencije kako same domene, tako i analiziranog frazeološkog podsustava. Potvrđivanje motivacije, kao temelja povezanosti izraza unutar podsustava, ujedno znači i potvrđivanje ključne uloge značenja sastavnica u razumijevanju, a pogotovo u formiranju frazeološkog značenja.

S obzirom na konceptualizaciju mora kao PRIRODNE SILE, možemo izdvojiti nekoliko zapažanja. Povlačenje paralela s primjerima analogne temeljne motivacije iz hrvatskog frazeološkog fonda ide u korist argumentaciji o *univerzalnosti* principa konceptualizacije PRIRODNE SILE, kao iskustvenog obrasca koji percipiramo i shvaćamo izravno. Moramo ponovno istaknuti da u ovom radu nismo imali pretenzije provesti kontrastivno istraživanje; hrvatski su idiomatski izrazi, za razliku od portugalskih, ekstrahirani iz malog broja izvora, a i općenito su – kako smo već istaknuli – podsustavi frazeoloških jedinica povezanih s konceptom MORA u dvama jezicima kvantitativno nerazmjerni.

Potom, PRIRODNA SILA je u analiziranom frazeološkom segmentu aktualizirana kao *more u gibanju* ili pak *vjetar* (zrak u gibanju), ali opet pri utjecaju na subjekta koji se kreće morskom površinom. Subjekt jest statičan – važno je obilježje ovog principa konceptualizacije da *kretanje nije samostalno*, odnosno samoinicijativno – ali se po našem mišljenju pertinentom pokazala razlika u „*obliku (stupnju) izloženosti*“ prirodnoj sili. Subjekt može, uslijed utjecaja sile, potpuno izgubiti kontrolu nad kretanjem, može joj se namjerno prepustiti, može koristiti prirodnu silu i, naposljetku, može joj se oduprijeti.

To se unekoliko podudara s principima sheme *dinamike sile*, u smislu različitih odnosa ravnoteže između entiteta pa time i različitih oblika njihove interakcije, koji se odražavaju na različite vrste uzročnosti. Čini nam se stoga poticajnim da u nekom budućem radu pokušamo u tom svjetlu analizirati kauzativne konstrukcije u frazeološkim jedinicama.

Bibliografija

Batoréo, Hanna Jákubowicz (2000). *Expressão do Espaço no Português Europeu: Contributo Psicolinguístico para o Estudo da Linguagem e Cognição*, Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian / Fundação para a Ciência e a Tecnologia.

- Batoréo, Hanna Jakubowicz (2016). AQUA-motion domain and metaphorization patterns in European Portuguese: AQUA-motion metaphor in AERO-motion an abstract domains, *Signo*, v. 41, 70, pp. 88-100.
- Berruto, Gaetano (1994). *Semantika* [prev. Iva Grgić], Zagreb: Izdanja Anti-barbarus.
- Gibbs, Raymond W. Jr. (1993). Why Idioms are not Dead Metaphors, *Idioms: Processing, Structure and Interpretation* [ur. Cristina Cacciari / Patrizia Tabossi], Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, pp. 57-77.
- Gruber, Jeffrey S. (1965). *Studies in Lexical Relations*, Cambridge, Massachusetts: MIT Working Papers in Linguistics.
- Johnson, Mark (1987). *The Body in the Mind: the Bodily Bases of Meaning, Imagination and Reason*, Chicago / London: The University of Chicago Press.
- Kövecses, Zoltán (2000). *Metaphor and emotion*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lakoff, George / Johnson, Mark (1980). *Metaphors we live by*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George (1987). *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*, Chicago / London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George / Turner, Mark (1989). *More than cool reason: a Field Guide to Poetic Metaphor*, Chicago / London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, George (1993). The contemporary theory of metaphor, *Metaphor and Thought* [ur. Andrew Ortony], Cambridge / New York: Cambridge University Press, pp. 202-251.
- Lakoff, George / Johnson, Mark (1999). *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to Western thought*, New York: Basic Books.
- Lanović, Nina (2010). Como se pesca noutros mares? Domínio conceptual de pesca nas unidades fraseológicas portuguesas e croatas, *Língua portuguesa: ultrapassar fronteiras, juntar culturas* [ur. M. J. Marçalo / M. C. Lima-Hernandes / E. Esteves / M. do Céu Fonseca / O. Gonçalves / A. L. Vilela / A. A. Silva], Évora: Universidade de Évora, pp. 16-38.
- Lanović, Nina (2012). *Koncept mora u portugalskoj frazeologiji*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu. (doktorska disertacija)
- Lanović, Nina / Varga, Dražen (2015). Conceito de *mar* na fraseologia portuguesa: a Metáfora de viagem marítima, *Studia romanica et anglica zagrabiensia*, vol. LX, pp. 3-37.

- Lowder, Matthew W. / Gordon, Peter C. (2015). Natural Forces as Agents: Reconceptualizing the Animate-Inanimate Distinction, *Cognition*, 136, pp. 85-90.
- Omazić, Marija (2014). Konceptualna metafora u frazeologiji, *Metafore koje istražujemo: suvremeni uvidi u konceptualnu metaforu* [ur. Mateusz-Milan Stanojević], Zagreb: Srednja Europa, pp. 27-45.
- Rosch, Eleanor (1978). Principles of Categorization, *Cognition and Categorization* [ur. Eleanor Rosch / Barbara B. Lloyd], Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers, pp. 27-48.
- Silva, Augusto Soares da (2003). Image schemas and category coherence: The case of the Portuguese verb deixar, *Cognitive Approaches to Lexical Semantics* [ur. Hubert Cuyckens / René Dirven / John R. Taylor], De Gruyter Mouton, pp. 281-322.
- Stanojević, Mateusz-Milan (2013). *Konceptualna metafora: temeljni pojmovi, teorijski pristupi i metode*, Zagreb: Srednja Europa.
- Talmy, Leonard (1972). *Semantic structures in English and Atsugewi*, Berkeley: University of California, Berkeley.
- Talmy, Leonard (2000). *Toward a Cognitive Semantics. Vol. 1: Concept Structuring Systems*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Taylor, John R. (1989). *Linguistic Categorization*, Oxford: Oxford University Press.
- Teliya, Veronika / Bragina, Natalia / Oparina, Elena / Sandomirskaya, Irina (1998). Phraseology as a Language of Culture: Its Role in the Representation of a Collective Mentality, *Phraseology: Theory, Analysis and Applications* [ur. A. P. Cowie], Oxford: Oxford University Press, pp. 55-75.

Conceptualização de mar como *força natural* na fraseologia portuguesa

Partindo dos resultados de um estudo mais abrangente dedicado à representação do conceito de MAR na fraseologia portuguesa, neste trabalho concentramo-nos num subgrupo de unidades fraseológicas (expressões idiomáticas e parémias com sentido figurado) cuja motivação é interpretável principalmente a partir de uma estrutura metafórica complexa em que o mar é conceptualizado como uma FORÇA NATURAL que causa e influencia o movimento. Ao nível do domínio destino, isso traduz-se em circunstâncias externas que causam e influenciam uma ação.

Por meio de uma análise semântico-conceptual das expressões estabelece-se a motivação do significado idiomático relativamente ao literal, que no subsistema

em questão jaz principalmente nos mecanismos conceptuais de índole metafórica ou metonímica. A partir daí, indaga-se se entre os significados das unidades analisadas existem relações sistemáticas de um qualquer tipo e em que princípio estas eventualmente se fundamentam.

Por um lado, observa-se de que modo e em que aspetos a motivação das expressões reflete a conceptualização de mar em termos de FORÇA NATURAL, e por outro, investiga-se o funcionamento do conceito/domínio de FORÇA NATURAL na fraseologia, estabelecendo inclusivamente paralelos com a categoria semântica de Dinâmica de Forças de Talmy (2000).

Palavras-chave: fraseologia portuguesa, motivação do significado idiomático, metáfora conceptual, conceito de MAR, domínio de FORÇA NATURAL

Traductologie en Croatie : panorama et état des lieux

Evaine Le Calvé Ivičević

Faculté de Philosophie et Lettres
de l'Université de Zagreb
eivicevi@ffz.hr

UDK: 81'255(497.5)
pregledni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.22>

Le présent article se propose de retracer l'évolution de la réflexion traductologique en Croatie, depuis ses débuts jusqu'à aujourd'hui. Après une brève évocation de ses balbutiements aux XVIe et XVIIIe siècles, nous constaterons que le XIXe siècle apporte la standardisation de la langue littéraire autour du štokavien et une intensification de l'activité de traduction, qui s'accompagne de quelques efforts de réflexion théorique sur cette activité. Il faut attendre la seconde moitié du XXe siècle pour voir se faire jour des travaux traductologiques. Le titre de premier théoricien croate de la traduction revient à V. Ivir, qui ouvre la voie avec un manuel sur la théorie et la technique de la traduction (1978). Plus récemment la traductologie pragmatique est dynamisée par l'adhésion de la Croatie à l'UE et intéresse surtout des enseignants (N. Pavlović, V. Kučič, E. Le Calvé Ivičević). D'autres se situent à mi-chemin entre littérature et traductologie, tels C. Pavlović, M. Ljubičić, M. Bonačić, V. Mikšić, I. Grgić-Maroević, M. Tomasović. Les traducteurs apportent également une précieuse contribution à la « science de la traduction » (*prijevodoslovlje*). Tel est le cas de I. Slamnig, J. Tabak, pour ne citer qu'eux. Pourtant la traductologie ne possède pas de revue spécialisée et n'est pas reconnue comme domaine de recherche, ce qui entrave son essor. Nous verrons comment le discours traductologique en croate progresse malgré tout de façon encourageante.

Mots clés : traductologie, Croatie, activité traduisante, enseignement de la traduction, travaux traductologiques

Introduction

S'il est difficile d'évoquer la croissance sous tous azimuts de l'activité traduisante sans tomber dans les lieux communs, l'étude du développement du discours traductologique ouvre maintes voies d'autant plus originales que certaines demeurent peu explorées. A cela président le caractère interdisciplinaire et complexe de la traductologie, la multiplicité des théories relevant de cette discipline, la quasi-infinitude de ses objets et des approches possibles. L'une d'elles peut s'articuler autour d'une langue, une

autre peut être géographique, ou bien temporelle, ou encore prendre pour point de départ une application ou un courant théorique. Par ailleurs, tout porte à constater qu'à l'instar de la production traductionnelle, la réflexion traductologique est largement influencée par l'évolution et le statut – notamment politique, social et économique – de la langue dans laquelle elle s'épanouit.

Le sujet que nous traitons ici, à savoir l'évolution de la traductologie en Croatie depuis ses balbutiements jusqu'à nos jours, mêle à loisir ces perspectives et plusieurs spécificités. Du point de vue linguistique, d'abord. En effet, les activités littéraires et de traduction en croate constituent une remarquable exception car durant la période médiévale et jusqu'au XVIe siècle, elles se déroulent parallèlement en trois langues (latin, slavons, croate) et trois écritures (latine, glagolitique, cyrillique). A cela s'ajoute le fait que le croate se développe dans trois aires dialectales – kajavienne, čakavienne, štokavienne.¹ Le latin occupe longtemps une place de premier plan, puisqu'il conserve son statut de langue officielle jusqu'au milieu du XIXe siècle, lorsque le croate est proclamé langue nationale. Encore faut-il noter que cette langue littéraire unifiée et unificatrice se donne pour base le dialecte štokavien jekavien, dont la standardisation prendra plusieurs décennies. Au niveau géographique, l'espace croatophone est longtemps fragmenté et soumis à diverses influences politiques, culturelles et linguistiques, car dominé tour à tour et / ou parallèlement par la République de Venise, l'Empire d'Autriche, le Royaume de Hongrie, l'Empire ottoman, voire même la France (avec le court épisode des Provinces illyriennes). Le XXe siècle apporte également d'importants changements, puisque la Croatie entre successivement dans la composition du Royaume de Yougoslavie puis de la Fédération yougoslave, avant d'accéder à l'indépendance en 1992. Ainsi certains des repères temporels qui jalonnent l'histoire culturelle européenne réclament-ils, quant à la Croatie, de légers réajustements.

Tous ces facteurs ont des répercussions à plusieurs niveaux. D'une part, ils font que la littérature et avec elle la production traductionnelle croates sont marquées par la discontinuité de la norme linguistique (Flaker 1970: 7), rendant la réflexion sur la traduction assez ardue. Par ailleurs, ils situent l'espace croatophone dans une position périphérique, exposée à des rayonnements variés. Ainsi l'activité de traduction se tourne-t-elle au cours des siècles vers des littératures dominantes : italienne dans la partie

¹ Ainsi désignées d'après le pronom interrogatif « que, quoi », distinction à laquelle s'en greffe une autre, déterminée par l'évolution d'une ancienne voyelle (*jat*) en *je* ou *ije* (parlers jekaviens), *i* (parlers ikaviens) ou *e* (parlers ekaviens). Pour en savoir plus sur les dialectes slaves du sud et leurs frontières linguistiques, consulter Thomas (1999).

littorale, allemande dans la partie continentale, puis russe et française.² Emanant d'une culture mineure à la langue de petite diffusion, le système littéraire de langue croate recourt dès ses débuts aux traductions pour s'en nourrir. On peut se poser la question de savoir si cette position périphérique n'exerce pas sur le discours traductologique un effet inhibant. Plus récemment, l'activité de traduction se redéfinit au cours du dernier quart de siècle dans un pays « jeune » à la suite de son accession à l'indépendance, dans lequel est réexaminée la norme linguistique et se développe un nouveau marché éditorial. Dans ce contexte politique et culturel neuf, la traductologie croate doit répondre à des enjeux pratiques, tels la formation de traducteurs, elle reçoit de nouvelles applications et se voit offrir l'occasion de s'imposer dans le paysage culturel national. Nous tenterons de montrer comment elle relève ces défis.

Balbutiements

Les XVIe et XVIIe siècles voient la traduction et l'adaptation d'œuvres, notamment versifiées, puisées aux répertoires des auteurs antiques et des poètes italiens, exercer une influence enrichissante sur la production littéraire en čakavien, štokavien ou kajkavien, mais aussi en latin, langue qui occupe une place majeure dans les premiers siècles de la vie littéraire croate. Aussi les premières remarques sur l'activité traduisante concernent-elles justement une traduction vers le latin, due au « père de la littérature croate » Marko Marulić (1450-1524),³ qui confie à son ami les difficultés (« *vertendi difficultas* ») rencontrées : « il est en effet des propriétés de la langue ainsi dictées par la nature que bien des choses, dites plaisamment, correctement et joliment dans un idiome, semblent s'altérer et deviennent imparfaites quand on les dit dans un autre ».⁴

Le premier (auto)commentaire sur une traduction en croate nous est légué par le poète et dramaturge Hanibal Lucić (vers 1485-1553),⁵ qui note dans sa joviale dédicace au poète spalatin Jerolim Martinčić : « ayant fait quitter à ce livre ses habits latins je lui ai fait en quelque temps revêtir nos

² Pour plus d'informations sur l'histoire de la littérature croate et ses rapports avec les littératures européennes, voir Ježić (1993).

³ A propos de sa traduction du poème de Pétrarque *Vergine bella, che di sol vestita*, qu'il publie à Venise en 1516 sous le titre *Ad Virginem beatam* et qu'il dédie à son ami, l'intellectuel spalatin Jerolim Papalić (Tomasović 2007: 10).

⁴ « Sunt quippe linguarum proprietates quaedam ita natura comparatae, vt multa, quae in alio idiomate apte, apposite lepideque dicuntur, in aliud conuersa degenerare videntur atque deficere », cité d'après Frangeš (2004: 89-90).

⁵ A propos de sa traduction de l'épître XVI des *Héroïdes* d'Ovide, *Pâris à Hélène*, qui paraît sous le titre *Pariž Heleni* en 1519.

[habits] croates et il me semble qu'il ne mérite point du tout d'être jeté au feu (peut-être du fait) qu'il n'y est rien de mien si ce n'est [le soin] d'en avoir changé l'habit, or ce qui est beau en soi, quel que soit l'habit qu'on lui revête, ne peut avoir laide apparence ».⁶

Ainsi Marulić et Lucić se situent-ils à leur manière en partisan et détracteur de l'objection préjudicielle, mais ils n'ont pas laissé de plus amples témoignages sur leurs soucis de traducteurs. En revanche, la Réformation et avec elle l'effort de traduction des Saintes écritures, vont susciter au milieu du XVIe siècle une véritable réflexion traductologique. Elle est le fait des propagateurs du protestantisme, en particulier Anton Dalmatin (?-1579) et Stjepan Konzul Istranin (1521-1579). Confrontés à la variété linguistique due aux trois dialectes et trois écritures, ils impriment leurs livres en caractères latins, cyrilliques et glagolitiques, en s'efforçant comme ils l'expliquent dans l'avant-propos à leur version croate du Nouveau Testament, d'écrire dans une « langue croate générale, actuelle et compréhensible ».⁷ Adoptant la démarche inaugurée par Luther, dont ils traduisent également plusieurs ouvrages, Dalmatin et Konzul et leurs collaborateurs se tournent résolument vers leurs récepteurs, avec pour objectif d'être accessibles au plus grand nombre. Aussi ces traducteurs, pour la plupart issus de l'aire čakavienne, puisent-ils aux autres dialectes et recourent-ils à des stratégies telles que les listes synonymiques marginales, si bien que leurs traductions présentent un substrat čakavien, avec des éléments de štokavien, de slavon liturgique et de slovène.

Le XVIIIe siècle nous ramène à une approche raisonnée à la traduction avec deux représentants du néoclassicisme croate : les linguistes et hommes de lettres Rajmund Kunić (1719-1794) et Bernard Zamanja (1735-1820), qui exposent dans le propos liminaire à leurs célèbres traductions, du grec au latin, de l'*Iliade* et l'*Odyssée*⁸ leurs positions traductologiques avant la lettre. Faisant l'éloge de la traduction en tant que facteur d'enrichissement intellectuel, ils soulignent la nécessité de respecter tant le sens que l'effet esthétique du texte original et critiquent les traducteurs littéralistes, qui « ne prêtent pas assez d'attention à l'esprit et à la beauté de l'œuvre littéraire » (Ćosić/Mrgan/Šoštarić 2016: 34), ce qui ne les empêche pas de s'en éloigner sensiblement, conformément à la pratique des « belles infidèles ».

⁶ « [...] ja istu knjigu z latinske odiće svukši, u našu harvacku nikoliko jur vrmena bih priobukal i nikako mi se ne učini da je sasvim pogarjen'ja dostojna (morebiti zatoj) što u njoj ništore moga ne biše nego sama taj priobuka; a štono samo sobom jest lipo, u što hoć' da obučeš grubo sasvim biti ne more. » cité d'après Fališevac (2008: 20).

⁷ « [...] općeni, sadašnji i razumni H'rvacki jazik[...] ».

⁸ Publiées respectivement à Rome en 1776 et Sienne en 1777.

La première moitié du XIXe siècle voit un effort conjoint de standardisation d'une langue littéraire commune aux Croates et aux Serbes autour du štokavien. Placés du fait de leur situation politique dans un contexte de plurilinguisme où leur langue connaît une position subordonnée, les Croates connaissent un essor identitaire et national qui remporte une victoire lorsqu'en 1847 le latin, jusqu'alors langue officielle à la Diète, est remplacé par le croate. Portée par la ferveur qui accompagne le Mouvement Illyrien, la littérature « à partir des années 1830 se comporte, avec pour base les parlers néoštokaviens, comme si elle naissait de nouveau (...) et semble ne pas s'encombrer d'objectifs esthétiques, mais ne fait que servir le développement de la conscience nationale » (Flaker 1970: 7). En réaction à cette attitude, Vladislav Vežić (1825-1894) défend⁹ l'idée de puiser au trésor de la langue littéraire antérieure à la norme štokavienne : « On trouvera dans cette traduction quelques mots anciens (...). De même y figurent des mots et tournures de l'âge d'or ragusain, et en général de nos livres anciens ». ¹⁰ Cette période voit s'intensifier l'activité de traduction, conviée à participer à l'affirmation nationale, ainsi qu'en témoigne l'usage fréquent des mots *pohrvatiti* (croatiser), *ponašiti*, *ponašivanje* (faire nôtre) au lieu du terme sémantiquement neutre de *prevesti* (traduire). Mais les traductions sont aussi « la voie de l'euphémisation », souligne Vežić (Tomasović 2007: 11). Quelques grandes figures de la littérature, tel August Šenoa (1838-1881), ¹¹ travaillent à promouvoir cette dimension de l'activité de traduction et à encourager le discours critique sur la traduction. Ce dernier prend forme, avec pour fondement l'idée que la fidélité au contenu et à la forme ne suffit pas, mais qu'il faut traduire à partir de l'original et dans un style soigné. La pratique contredit hélas ces vœux pieux, les exigences du marché éditorial primant souvent face à la qualité des traductions.

Premiers pas : première moitié du XXe siècle

L'aube du XXe siècle voit le discours traductologique faire son entrée dans le journalisme d'opinion, avec Vinko Lozovina (1874-1942). Cet italianisant et historien de la littérature, critique et traducteur, doué d'un esprit de polémiste doublé d'une exigence que ne satisfait pas l'abondance

⁹ Dans l'avant-propos, *Pripomenak prevoditeljev*, à sa traduction des 75 premiers vers du chant XXXIII de *L'Enfer* de Dante, publiée sous le titre *Smèrt kneza Ugolina* (La mort du comte Ugolin) dans la revue *Zora dalmatinska* en 1845.

¹⁰ « U ovom prijevodu naći će se po koja stara riječ (...). Isto tako ima u ovom prijevodu ponjekojih riječi i načinâ govora iz dubrovačke zlatne dobe, i u obće iz naše stare književne », cité d'après Tomasović (2007: 12).

¹¹ Célèbre romancier, poète et critique, rédacteur en chef de la revue *Vienac* de 1874 à 1881.

des traductions dont nous avons vu qu'elles ne répondaient pas toujours aux critères de qualité, signe au moins trois textes traductologiques.¹² A propos des traductions croates de Dante et d'autres poètes italiens, il écrit en 1909 que si reproduire la rime tierce s'avère un intenable défi, il est inacceptable de recourir à la prose, car « [l]a poésie en habit de prose (...) c'est un livret d'opéra sans sa partie musicale ».¹³ En 1910, malgré l'ampleur et la minutie du travail accompli pour la première traduction croate intégralement versifiée de la *Divine comédie*,¹⁴ Lozovina reproche à son auteur d'avoir tantôt simplifié par souci de lisibilité, tantôt manqué de fidélité et de goût poétique, notamment en recourant à des mots dialectaux, au risque de menacer le rôle élémentaire de médiation de la traduction (Tomasović 2007: 16). Il signe en 1936 sa contribution traductologique la plus marquante et la plus achevée, dans laquelle il insiste sur le devoir du traducteur de respecter scrupuleusement mélodie, rythme, pauses, et jusqu'aux accents toniques : « Le texte ne fait que changer de langue, mais la musique demeure la même ».¹⁵

Une nouvelle orientation est inaugurée par les travaux d'Ivo Hergešić (1904-1977). Se situant dans le sillage de Fernand Baldensperger, Hergešić souligne dans son manuel de littérature comparée¹⁶ l'importance des œuvres traduites dans le cadre des échanges à travers l'histoire de la « littérature mondiale », et toute l'attention qu'elles méritent en tant qu'outil majeur de réception, mais aussi en tant qu'objet d'une approche traductologique. Poursuivant son effort de promotion des recherches dans ce sens, Hergešić publie en 1934 un bref essai dédié à la traduction et l'activité traduisante.¹⁷ Il y consacre une large place aux compétences que doit posséder le traducteur et met en garde contre les dangers du littéralisme,

¹² En 1909, sous le titre « Danteova Komediya u prijevodu » dans la revue *Glas Matice hrvatske*, 4, n° 18-20, p. 145-150. En 1910, sous le titre « Uccellinijev prijevod Danteove «Komedije» » dans la revue zagreboise *Savremenik*, 12, p. 829-833. Enfin, en 1936, sous le titre « O načinima prevođenja iz strane lirike » dans les colonnes de *Hrvatska revija*, 9/12, p. 652-657.

¹³ « Poezija u proznom ruhu (...), to je libretto koje opere bez njegova glazbenog dijela », cité d'après Tomasović (1996: 123).

¹⁴ Signée par l'évêque Frano Uccellini-Tice, qui la publie à Kotor en 1910, sous le titre *Divna gluma*.

¹⁵ « Tekst se samo jezično mijenja, ali muzika ostaje ista », cité d'après Tomasović (2007: 20).

¹⁶ *Poredbeni ili komparativna književnost*, Narodne novine, Zagreb, 1932.

¹⁷ « O prijevodima i prevođenju », *Hrvatsko kolo*, XV, Matica hrvatska, Zagreb, 1934. Ré-édité en tiré à part la même année grâce aux soins de l'Institut français, ainsi qu'en témoigne une brève mention en 4ème de couverture : « Ovaj članak je hrvatski rezime predavanja održanih prigodom ferijalnih tečajeva (Cours de Vacances) Francuskog instituta u Zagrebu ljeti 1934 pod naslovom «Problèmes de traduction» ».

lançant : « il est des occasions où il faut être inexact dans les détails pour ne pas déformer l'idée maîtresse compte tenu de l'ensemble ».¹⁸ Et d'affirmer : « L'activité du traducteur n'est pas seulement intellectuelle et artistique, mais aussi politique, dans le rapprochement spirituel des peuples et dans la création de courants culturels internationaux les traducteurs jouent un rôle de première importance ».¹⁹

Le discours traductologique en croate trouve une continuation dans les années 1960, période ô combien fertile pour cette discipline de par le monde. La Croatie quant à elle voit la réalisation par Petar Guberina (1913-2005) d'un polycopié destiné à ses étudiants²⁰ dont la deuxième partie, « théorico-pratique », contient un chapitre dédié à la traduction. L'auteur y pose d'emblée comme prémisses « [l]e principe connu que dans la traduction nous devons exprimer non seulement l'idée nue de l'original mais aussi son contenu affectif ».²¹ Ce dernier est à « chercher dans l'infini cortège de possibilités sonores et syntaxiques de la langue »,²² en tenant compte du rythme, de la mélodie et de la structure de la phrase et, plus globalement, du texte. La prise en compte de la sonorité et l'importance donnée au rythme de l'original, présent dans tout type de texte, y compris en prose, constitue la contribution la plus précieuse de Guberina. De façon générale, cette étude n'apporte pas d'idée vraiment novatrice, mais présente pour la première fois en croate, de façon cohérente et convaincante, plusieurs principes traductologiques fondamentaux.

Essor: dernier quart du XXe et aube du XXIe siècle

Il faut attendre le dernier quart du XXe siècle pour assister à l'émergence d'un véritable courant traductologique en Croatie. Cette avancée est inaugurée par le jeune angliciste qu'est alors Vladimir Ivir (1934-2011). Fort de son expérience de linguiste, professeur, traducteur et interprète, il

¹⁸ « (...) ima zgoda, kad treba biti netočan u pojedinostima, da se ne bi izobličio glavni smisao s obzirom na cjelinu ».

¹⁹ « Djelatnost prevodilaca nije samo intelektualno-umjetnička, nego je «politička», a u duhovnom zbliženju među narodima i stvaranju međunarodnih kulturnih strujanja vrše prevodioci nadasve važnu ulogu. »

²⁰ *Stilistika*, Zavod za fonetiku Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 1967. L'importance de cet ouvrage n'ayant pas faibli, le Département de croate de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Zagreb l'a rendu accessible en ligne à l'adresse : <http://stilistika.org/petar-guberina-stilistika>.

²¹ « Polazimo od poznatog načela, da u prijevodu moramo izraziti ne samo golu misao originala nego i njezin osjećajni sadržaj. »

²² « (...)finoću i stupanj osjećajnog sadržaja izraza treba tražiti u neograničenom nizu glasovnih i sintaktičkih mogućnosti dotičnoga jezika. »

apportera dans la suite de sa carrière une contribution sans égale aux progrès de la traductologie et de la formation de traducteurs, ce qui lui vaut le surnom de « premier théoricien croate de la traduction ». Il publie en 1978 un ouvrage²³ traitant la théorie et les techniques de la traduction, qu'il fera suivre de nombreux autres travaux traductologiques et lexicographiques en croate et en anglais. Prônant le modèle communicationnel, Ivir ne cesse de souligner l'importance des composantes psycholinguistique (encodage selon les modèles privilégiés par la langue et la maîtrise linguistique du locuteur), sociolinguistique (prise en compte du récepteur) et cognitive, ainsi que leur impact sur le processus de décodage. Particulièrement intéressé par les enjeux de la traduction de la culture, auxquels il consacre plusieurs articles, il développe une théorie personnelle de l'équivalence, selon laquelle sont des correspondants formels « tous les éléments isolables d'une forme linguistique occupant des positions identiques (à savoir servant de porteurs formels d'unités de sens identiques) dans leurs textes respectifs (traductionnellement équivalents) », ²⁴ raison pour laquelle les éléments formels apparaissant comme des correspondants dans différents textes ne concordent jamais tout à fait entre eux. La pensée d'Ivir puise essentiellement à des sources anglophones et continue de rayonner dans les travaux de ses disciples.

Après la période politiquement tourmentée des années 1980, qui trouva son épilogue avec l'éclatement de la Yougoslavie et les sanglantes années 1990, la Croatie devenue indépendante (1992) traversa une période où la langue devint l'otage des nationalismes et s'enlisa dans des efforts d'épuration tous azimuts, accompagnés de nouvelles normes linguistiques. Ces bouleversements donnèrent lieu à de véhémentes polémiques sur l'orthographe, le lexique, la syntaxe, etc., et entravèrent la réflexion traductologique. Aussi ne faut-il pas s'étonner de la quasi inexistence de travaux dans ce domaine jusqu'à l'aube du XXIe siècle. La perspective de l'adhésion à l'UE²⁵ aiguillonne la croissance des besoins en traducteurs et la prise de conscience des compétences exigées par les métiers de la traduction. Les enseignants universitaires s'approprient le discours traductologique dans une perspective de formation, descriptive et pratique, focalisée sur la tra-

²³ *Teorija i tehnika prevodenja*, il s'agit d'un manuel conçu pour les élèves de lycées professionnels de traduction.

²⁴ « Formal correspondents – to modify Catford's definition given above – would be all those isolable elements of linguistic form which occupy identical positions (i.e., serve as formal carriers of identical units of meaning) in their respective (translationally equivalent) texts. » (1981: 55).

²⁵ La demande, déposée en 2003, aboutit fin 2011 à un traité d'adhésion qui prit effet le 1er juillet 2013.

duction de textes pragmatiques. Outre le souci de présenter aux étudiants un éventail aussi complet que possible de théories de la traduction, ces auteurs se penchent sur des questions telles que la phraséologie, l'usage de la technologie dans la traduction, la professionnalisation des traducteurs, etc. Ces préoccupations suscitent au moins trois approches.

La première est illustrée par Vlasta Kučič, qui fait figure d'exception dans la mesure où sa réflexion n'est attachée à aucune langue en particulier. Dans ses travaux, dont sa thèse (2009), elle observe le traducteur en tant qu'acteur et intermédiaire au sein de notre société globalisée, multilingue et informatisée, insistant particulièrement sur l'utilisation et le développement d'outils informatiques d'aide à la traduction, avec pour objectif d'améliorer la formation et les performances des traducteurs, jugés à l'aune des exigences du marché européen de la traduction. La deuxième s'efforce de présenter les acquis de la traductologie dans une langue, en l'occurrence le français. Les *Lectures en traductologie* (2015) d'Evaine Le Calvé Ivičević répondent à deux soucis : élaborer un corpus de textes fondamentaux de la traductologie francophone pour faire connaître leurs auteurs, qui ne sont pas traduits en croate (à l'exception des *Théorèmes* de Ladmiral) et demeurent inconnus (à l'exception de Vinay et Darbelnet). La troisième approche, enfin, se propose de familiariser le public croate avec les théories contemporaines de la traduction. Auteure du panorama le plus complet réalisé jusqu'à maintenant en Croatie, Nataša Pavlović (2015) apporte une contribution majeure en ce sens. Puisant à des sources pratiquement uniquement anglophones et aux enseignements de Vladimir Ivir, son ouvrage présente plusieurs théories, en décrit les enjeux et en propose une évaluation critique, sans camoufler l'inadéquation de certains principes théoriques avec la réalité du travail de traducteur.

L'évolution du marché de la traduction, et avec lui des besoins en formation, a donc un fort impact sur le discours traductologique et privilégie les approches pragmatique et appliquée. Il demeure toutefois un espace où peut s'épanouir la traductologie littéraire. Ce domaine de recherche est peu soutenu (symptomatiquement, il est absent des départements de langue croate) mais il réussit à se maintenir dans les cursus universitaires de langues étrangères et les programmes de littératures comparées, porté par une pléiade d'enseignants-chercheurs dont les travaux sont publiés dans des revues universitaires ou littéraires, mais dont certains ont également produit des ouvrages de référence qui accordent une place majeure à la traduction poétique et l'étude de l'évolution historique de la traduction littéraire.

Ici figurent de nombreux auteurs, qu'il nous est impossible ici de présenter exhaustivement. Citons Cvijeta Pavlović (2006), qui retrace l'in-

fluence sur l'activité de traduction en croate du grand August Šenoa, en tant que francophile, traducteur, rédacteur en chef de la revue *Vienac*, critique littéraire et auteur. Maslina Ljubičić (2000) choisit aussi pour champ d'étude les traductions croates de l'italien, notamment de la *Divine comédie*, ainsi que des thèmes proches de la traductologie contrastive. Faisant pareillement porter ses recherches sur les contacts croato-italiens, Iva Grčić-Maroević consacre un premier ouvrage (2004) à l'*Osman* de Gundulić en italien, avant d'élargir (2009) son champ d'étude aux poétiques de la traduction pour embrasser le rôle de la traduction dans la formation de l'identité littéraire puis se tourner vers une évaluation critique des poétiques de la traduction. C'est dans la traductologie herméneutique que s'engage Vanda Mikšić (2011), avec un dialogue entre théorie et pratique de la traduction, nourrit par des expériences de la traduction de poèmes et de textes en prose. Quant à Mirjana Bonačić (1999), elle signe un important ouvrage consacré à la traduction en tant que discours, dans lequel elle propose une tentative de compréhension analytique de l'expérience de la traduction, susceptible de contribuer à une poétique de la traduction mais aussi de répondre au moins en partie aux questions prégnantes sur la façon dont les sens se font jour dans le discours. Citons enfin Mirko Tomasić (1996, 2000, 2006, 2007), théoricien de la littérature, « *prijevodoslovac* » (traductologue), spécialiste de Marulić, de Dante et du pétrarquisme, académicien, lauréat de maintes récompenses, dont un Prix Iso Velikanović (2009) pour l'ensemble de son œuvre, particulièrement fertile, qui déploie une approche historique et herméneutique aussi personnelle que subtile, avec une érudition aussi brillante que le sont ses talents de traducteur.

Le discours traductologique est par ailleurs largement promu par plusieurs grands auteurs et traducteurs. Tel est le cas du poète, prosateur et professeur Ivan Slamnig (1930-2001) qui publie des travaux théoriques (1997), ou encore de Josip Tabak (1912-2007) dont les écrits traductologiques furent publiés à titre posthume (2014). Les rencontres (biennales) de traducteurs (*Zagrebački prevodilački susreti*) organisées par l'Association des traducteurs littéraires, régulièrement suivies d'Actes, offrent également un creuset d'échanges entre traducteurs et traductologues, ces deux casquettes étant souvent portées par une même tête. Outre ces publications, la traductologie peut s'exprimer dans les colonnes de la revue scientifique bi-annuelle en ligne *Sic*,²⁶ qui traite en croate et anglais de sujets concernant la culture et la théorie de la littérature, dont des thèmes traductologiques. Ces derniers s'invitent aussi régulièrement dans la revue

²⁶ *Sic*: časopis za književnost, kulturu i književno prevodenje, créée en 2009 et publiée par le Département d'études anglophones de l'Université de Zadar.

bi-annuelle *Tema*,²⁷ sous forme de textes traduits, critiques de traductions, dossiers dédiés à des auteurs étrangers traduits en croate, etc.

Toutefois, l'un des premiers problèmes auxquels se heurte le développement de la traductologie dans les structures universitaires réside dans le fait que cette discipline n'a pas encore été insérée par le Ministère de l'éducation dans la nomenclature des domaines de recherche, ce qui bloque les projets universitaires et/ou cours doctoraux susceptibles de lui être pleinement consacrés. Ceci explique peut-être l'absence de publication entièrement dédiée à ce domaine, ainsi que le petit nombre de traductions en croate d'ouvrages de référence étrangers.

CONCLUSION

La situation culturelle et politique du croate a fait que l'éclosion d'une réflexion traductologique dans cette langue a été assez lente et timide. Bien que ne jouissant pas d'une très fertile tradition, qu'elle peine à se faire reconnaître comme discipline de recherche et que les thèmes traductologiques soient contraints de se glisser dans les publications dédiées à la linguistique ou à la littérature, le discours traductologique conserve une place dans la vie littéraire croate et est désormais bien ancré dans les travaux d'universitaires. A ce titre, les deux dernières décennies ont été marquées par un essor remarquable. Certes, on peut déplorer qu'il favorise surtout des approches pragmatiques et appliquées, mais la traductologie littéraire est bien représentée par une pléiade d'auteurs dont les travaux laissent espérer l'émergence de courants traductologiques croates innovants.

Bibliographie

- Bonačić, Mirjana (1999). *Tekst, diskurs, prijevod: o poetici prevođenja*, Split: Književni krug.
- Ćosić, Dijana / Mrgan, Matea / Šoštarić, Petra (2016). Antički uzori u Džamanjicevu latinskom prijevodu *Odiseje*, *Kroatologija*, 7, 1, pp. 31-44.
- Fališevac, Dunja (2008). Renesansna poslanica kao prostor poetičko-estetičkih iskaza, *Colloquia Maruliana XVII*, Split: Književni krug Split - Marulianum, pp. 7-25.

²⁷ *Tema: časopis za knjigu*, publiée à Zagreb par le Centre du livre depuis 2004.

- Flaker, Aleksandar (1970). *Hrvatska književnost unutar evropskih književnosti u devetnaestom i dvadesetom stoljeću, Hrvatska književnost prema evropskim književnostima od narodnog preporoda k našim danima*, [ur. Aleksandar Flaker, Krunoslav Pranjić], Zagreb: Mladost, pp. 7-15.
- Frangeš, Ivo (2004). Ponovno i dodatno o Marulićevu prijevodu Petrarkine kancone *Vergine bella*, *Colloquia Maruliana XIII*, Split: Književni krug Split - Marulianum, pp. 89 - 95.
- Grgić, Iva (2004). *Osman i njegovi dvojnici – traduktološka studija*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Grgić-Maroević, Iva (2009). *Poetike prevođenja. O hrvatskim prijevodima talijanske poezije*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Ivir, Vladimir (1978). *Teorija i tehnika prevođenja*, Sremski Karlovci: Centar « Karlovačka Gimnazija ».
- Ivir, Vladimir (1981). Correspondence vs. Translation Equivalence Revisited, *Poetics Today*, vol. 2, n° 4, pp. 51-59.
- Ježić, Slavko (1993). *Hrvatska književnost. Od početka do danas 1100.-1941.*, Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, [prvo izdanje 1944].
- Kučiš, Vlasta (2009). *Prevoditelj kao posrednik interkulturalne komunikacije*, thèse de doctorat, sous la direction de Pavao Mikić, Zadar, Département d'informatologie et communication, Université de Zadar.
- Le Calvé Ivičević, Evaine (2015). *Lectures en traductologie*, Zadar: Sveučilište u Zadru, Odsjek za francuski jezik i književnost, URL : <http://www.unizd.hr/Portals/41/Lectures%20en%20traductologie%20C.pdf>
- Ljubičić, Maslina (2000). *Studije o prevođenju*, Zagreb: Hval, Zavod za lingvistik i Filozofskoga fakulteta.
- Mikšić, Vanda (2011). *Interpretacija i prijevod*, Zagreb: Meandarmedia.
- Pavlović, Cvijeta (2006). *Šenoina poetika prevođenja. Traduktološka analiza Šenoinih prijevoda s francuskoga jezika*, Mala knjižnica Matice hrvatske, Novi niz, kolo XII, knj. 70, Zagreb: Matica hrvatska.
- Pavlović, Nataša (2015). *Uvod u teorije prevođenja*, Zagreb: Leykam international.
- Slamnig, Ivan (1997). *Stih i prijevod: članci i rasprave*, Dubrovnik: Matica hrvatska, Ogranak Dubrovnik.
- Tabak, Josip (2014). *O prijevodima i prevođenju*, Zagreb: Društvo hrvatskih književnih prevodilaca.
- Thomas, Paul-Louis (1999). Frontières linguistiques, frontières politiques, *Histoire Épistémologie Langage*, t. 21, fasc. 1, *Linguistiques des langues slaves*, pp. 63-82

- Tomasović, Mirko (2007). *Pabirci iz prijevodoslovlja hrvatskoga, Zagrebački prevodilački susret 2005.*, Zagreb: DHKP, pp. 9-29.
- Tomasović, Mirko (1996). *Traduktološke rasprave*, Zagreb: Zavod za znanost i književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Tomasović, Mirko (2000). *Prepjevni primjeri*, Zagreb: Ceres.
- Tomasović, Mirko (2006). *Tragom struke*, Zagreb: Erasmus naklada.

Prijevodoslovlje u Hrvatskoj jučer i danas

Ovaj rad ima za cilj prikazati razvoj traduktoloških razmišljanja u Hrvatskoj, od početaka do današnjih dana. Proučavanje razvitka traduktološkog diskursa raspolaže raznim pristupima, što ih otvaraju interdisciplinarnost i složenost traduktologije. Pritom se traduktološko razmišljanje, kao i stvaranje prijevoda, po svemu sudeći nalazi pod znatnim utjecajem političkog, socijalnog i ekonomskog statusa te evolucije jezika u kojemu se odvija. Reflektira se to u razvoju traduktologije u Hrvatskoj, čije se razne specifičnosti javljaju kako u jezičnom i zemljopisnom pogledu, tako i u perifernom položaju što ga zauzima kroatofoni prostor, a za koji se možemo pitati ne djeluje li inhibirajuće na traduktološki diskurs. Nakon kratkog pregleda početaka razmišljanja o prevođenju u XVIe i XVIIIe stoljeću, ustvrditi ćemo da u XIXe stoljeću, uz standardizaciju književnog jezika na osnovi štokavskog narječja, dolazi do pojačanja prijevodne djelatnosti popraćene nastojanjima da se razvije teoretska misao o prevođenju. Ipak, prvi traduktološki radovi javljaju se tek u drugoj polovici dvadesetog stoljeća. Prvi hrvatski prijevodoslovac Vladimir Ivir otvorio je nove puteve objavljivanjem priručnika o teoriji i tehnici prevođenja (1978). U novije doba, proces pristupanja Hrvatske EU potaknuo je razvoj pragmatične traduktologije te privlači pažnju posebice sveučilišnih predavača (N. Pavlović, V. Kučiš, E. Le Calvé Ivičević). Među njima, neki (kao što su C. Pavlović, M. Ljubičić, M. Bonačić, V. Mikšić, I. Grgić-Maroević, M. Tomasović) svoja istraživanja vode na pola puta između književnosti i traduktologije. Konačno bitan doprinos prijevodoslovlju daju i prevoditelji, kao naprimjer I. Slamnig, J. Tabak, i drugi. Ipak, prijevodoslovlje nema svoj časopis niti je priznato kao znanstveno područje, što sputava njegov razvoj. Pokazat ćemo kako traduktološki diskurs na hrvatskom, usprkos preprekama, ipak ohrabrujuće napreduje.

Ključne riječi: prijevodoslovlje, Hrvatska, prijevodna djelatnost, podučavanje prevođenja, traduktološki radovi

O leksemu *garma* u primorskim govorima u Hrvatskoj i u moliškohrvatskim govorima

Maslina Ljubičić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
mljubici@ffzg.hr

UDK: 811.163.42'282.2'373
izvorni znanstveni rad

<https://doi.org/10.17234/9789531758819.23>

U članku se analiziraju značenja i geografska distribucija predromanskoga leksema *garma*, koji nalazimo u hrvatskim primorskim govorima i u moliškohrvatskome idiomu. Podudarnost u uporabi analiziranoga leksema u moliškohrvatskim i dalmatinskim govorima, a posebice funkcija toponima, idu u prilog mišljenju da su današnji moliški Hrvati došli u Molise iz područja Dalmacije.

Ključne riječi: leksem *garma*, zemljopisni naziv, toponim, primorski govori u Hrvatskoj, moliškohrvatski

1. Uvod

1.1. Istočna obala Jadrana uvijek je bila mjesto jezičnih doticaja i sukoba, na kojemu je dolazilo do leksičkih nadslojavanja. U hrvatskome leksiku zbog toga razabiremo predromanske slojeve, romanski sloj (*Romània antiqua*), poslije kojega je početkom srednjega vijeka uslijedila slavensko-romanska simbioza, te novi romanski sloj (*Romània nova*) koji je u najvećoj mjeri zastupljen prekomorskim mletačkim, tal. *veneziano de là da mar* (termin Gianfranca Folene, usp. Ursini 2008). Najstariji, predromanski sloj, najmanje je poznat, a upravo u taj jezični sloj spada leksem *garma*.

1.2. Petar Skok pretpostavio je da je to predslavenska ilirska riječ. U monografiji *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, u kojoj bilježi brojne rezultate toponomastičkih istraživanja, navodi riječ *garma* kao leksički relikv iz ilirskoga perioda u dalmatinskim otočkim i kopnenim dijalektima (Skok 1950: 258). Analizirajući leksičke ostatke supstratnih jezika područja antičkoga Ilirika, Matasović (1995: 96) iznosi mišljenje da je ova riječ vjerojatno preuzeta iz albanskoga (*karmë* 'stijena'), s nejasnom zamjenom *k > g*, možda zbog romanskoga posredovanja, te da je posuđena u hrvatski poslije 10. st. jer nema metateze likvida. Usprkos nejasnoći u pogledu neposredna jezika davatelja, možemo ustvrditi kako postoji suglasje da je *garma*, naziv za krški oblik, predromanska riječ koja je uvelike zastupljena u hrvatskim primorskim govorima bilo kao apelativ bilo kao toponim.

1.3. U moliškohrvatskome je idiomu velik broj jezičnih poveznica s govorima hrvatske strane Jadrana, posebice leksičkih arhaizama. Iako je nekoć bio znatno rašireniji te se govorio i u drugim mjestima, do danas se sačuvao u Mundimitru (tal. *Montemitro*), Kruču (tal. *Acquaviva Collecroce*) i Stifiliču ili Filiču (tal. *San Felice del Molise*), u moliškoj provinciji Campobasso, svega nekoliko kilometara od granice s pokrajinom Abruzzo. UNESCO uvrštava moliškohrvatski u skupinu ozbiljno ugroženih jezika svijeta.¹ Moliški su se Hrvati prije više od pet stoljeća otisnuli od matične zemlje iz *one bane mora*.² Bježeći pred Turcima napustili su biokovsko-nere-tvansko područje približno u isto vrijeme kada se puk iz toga kraja naselio i na Braču, Hvaru i Korčuli. Potkrepa su toj činjenici ustanovljene bliske veze između moliškohrvatskoga temeljnoga leksika i govora Sumartina na Braču, Sućurja na Hvaru i Račišća na Korčuli. Osim toga, postoje i veze s govorima jugozapadne Istre, kamo se također doselilo stanovništvo iz istoga područja (usp. Sujoldžić et al. 1987: 131-132; Šimunović 2011: 194). Riječ je o migraciji iz zaleđa Makarskoga primorja, područja nekadašnjega biokovsko-cetinskoga dijalekta (usp. Lisac 2003: 61 i 2009: 62). Moliškohrvatski govori triju naselja u talijanskoj pokrajini Molise štokavsko-ikavskog su tipa, s ponešto čakavskih primjesa (Lisac 2001: 90-91). Ubrajaju se u novoštokavski ikavski dijalekt (Lisac 2008).

1.4. Jedna od vrlo zanimljivih riječi, koja povezuje moliškohrvatski s primorskim govorima u Hrvatskoj jest *garma*, koja se javlja u više značenja kao apelativ, a postoji i kao toponim s obje strane mora. U ovome ćemo radu analizirati njezina značenja i distribuciju, te lekseme koji se rabe s istim značenjem u hrvatskim primorskim govorima. Podatci za analizu sakupljeni su iz dijalekatskih rječnika, kao i terenskom provjerom.³

¹ Usp. interaktivno izdanje UNESCO-va atlasa ugroženih jezika svijeta (Moseley 2010).

² Mol.hrv. iz *one bane mora* 's one strane mora'. Moliškohrvatska riječ *bana* odgovara talijanizmu *banda* u primorskim govorima u Hrvatskoj. Moliški je hrvatski taj oblik preuzeo iz abrućeško-moliškoga dijalekta, u kojemu se konsonantska skupina *nd* asimilira u *nn*. U Giammarcovu *Dizionario abruzzese e molisano* nalazimo imenicu *bbanna* 'strana' (tal. *banda*). Usp. Ljubičić/Kovačić, 2018, § 3.1.

³ Zahvaljujem svima koji su mi za ovaj rad pomogli informacijama i terenskim provjerama značenja i uporabe leksema *garma* i njegovih ekvivalenata. To su: Ana Badurina (za Vlašice na Pagu), Maja Bezić (za Šoltu), Barbara Buršić-Giudici (za Istru), Ingrid Damiani Einwalter (za Istru), Dubravka Dubravec Labaš (za Sukošan), Goran Filipi (za Sukošan, Pag i Roveriju), Ivana Franić (za Stonsko primorje i Rijeku Dubrovačku), Marija Kalcina (za Sukošan), Sanja Kiš Žuvela (za Korčulu, posebice Velu Luku), Karlo Klarin (za Jezera na Murteru i Tisno), Vinko Kovačić (za Hvar), Sandra Mardešić (za Sv. Filip i Jakov), Katija Miličić (za Hvar), Damir Mišetić (za Ljubuški), Barbara Perić (za Korčulu), Ivica Peša Matracki (za Zaton kod Zadra, Sukošan, Petrcane i Debeljak), Antonio Sammartino (za moliški hrvatski, posebice Mundimitar), Dubravka Sesar (za Brač), Antonija Slamić (za Šibenik), Nina Spicijarić Paškvan (za Rab, posebice Lopar), Mirela Šušić (za Debeljak i Pridragu), Ivo Visković (za Tučepe, Podgoru i Makarsku), Nikola Županović (za šibensku Rogoznicu).

2. Značenja leksema *garma* u Skokovu rječniku i u moliškohrvatskim govorima

2.1. U svojem Etimologijskom rječniku Skok (I, 553-554) bilježi tri značenja ove riječi. Prvo se odnosi na geografsku konfiguraciju: *gârma* 'procjep između dvije hridi na morskoj obali, pukotina na povećoj stijeni, prosjeklina' (Jelsa, Brač, Mljet), što je jedino značenje u Akademijinu rječniku, zabilježeno za Brač (ARj III, 108). No, Skok navodi i drugo značenje vezano za reljef: 'velika udubina na morskoj obali' (*guârma*, Molat). Osim toga, navodi značenje vezano za kućnu arhitekturu, 'rupa u zidu sa vratima ili bez njih, koja služi za stavljanje vrijednih stvari' (Sukošan), a na kraju navodi uporabu leksema *garma* kao toponima (Podgora, Makarska). Navedena značenja leksema postoje i u moliškohrvatskome idiomu, s time da se zemljopisno značenje „udaljilo“ od mora.

2.2. U rječniku mundimitarskoga govora (Piccoli/Sammartino 2000: 43) za imenicu *garma* navedena su značenja 'crepaccio, buca' i 'ripostiglio nel muro'. Za prvo su značenje dane hrvatske istovrijednice *usjek*, *pukotina*, a naveden je i hrvatski regionalizam *garma*, te za drugo značenje izraz *zidna niša*. Valja dodati da se u mundimitarskome *garma* 'zidna niša' može odnositi ne samo na niše u stambenome dijelu kuće, nego i na niše u zidu u kojima kokoši nesu jaja, tj. *garma* može biti i *gnjizdo za kokoše*.⁴

2.2.1. Kao posebna rječnička natuknica u mundimitarskome je rječniku zabilježen toponim *Garma* (*contrada di Montemitro*), kojim se označuje predio općine Mundimitar. U toponomastičkoj studiji posvećenoj području Mundimitra, koju su radili Agostina Piccoli i Antonio Sammartino, a dovršio i objavio Antonio Sammartino u suradnji s Petrom Šimunovićem, čitamo da mundimitarski lokalitet *Garma* nosi ime po maloj pećini jer *garma* znači 'crepaccio, buca' (Sammartino 1999: 144).

2. 3. U rječniku kručkoga govora (Breu/Piccoli 2000: 43) nalazimo riječ *garma* ['ga:rm³] samo u drugome značenju ('nicchia, ripostiglio nel muro'), za koje su dani hrvatski ekvivalenti *udubljenje u zidu*, *zidna niša*, te njemački *Mauernische*. U kručkome nema značenja zemljopisnoga naziva, premda na kraju rječničkoga članka čitamo da je u Akademijinu rječniku značenje riječi *garma* 'fessura tra le rocce sulla costa marina' (tj. procjep između dvije hridi na morskoj obali). Vidjeli smo da je to jedino značenje koje je navedeno u Akademijinu rječniku.

⁴ U govoru Mundimitra *gnjizdo* m. 'gnijezdo' i *kokoša* f. 'kokoš' (Piccoli/Sammartino 2000: 44, 63).

3. Od zemljopisnog naziva do toponima

3.1. Riječ *garma* kao zemljopisni naziv zabilježena je i u srednjovjekovnim latinskim tekstovima na području Hrvatske, a značenje joj je objašnjeno na latinskome: *scissura inter duas rupes seu inter duos montes* (Kostrenčić 1973-1974: 501). I leksikograf Parčić (1901: 155) uvrstio ju je prije više od sto godina u istome značenju ('procjep između hridi') u hrvatsko-talijanski rječnik: hrv. *garma* – tal. *crepaccio (nelle rocce marine)*. Radovian Vidović u svom *Pomorskom rječniku* značenje 'morska pećina' obilno dokumentira opisima prenesenim od geografa Ive Rubića, značenje 'procjep' prenosi iz Parčićeva rječnika, a navodi i značenje 'pješčana uvalica' koje ova riječ ima u Trpnju (Vidović 1984: 148).

3.2. U studiji posvećenoj morfološkom prikazu obale otoka Šolte Rubić (1927: 49-50) objašnjava da su *garme* primorske pećine raznih veličina. Tumači da su na Biševu i otoku Visu *garme* nastale djelovanjem abrazije, dok su na Šolti sve 22 *garme* nastale spuštanjem kopna u more, a osobito je lijepa ona u Lučicama i na Glavici kod Rogača. Ističe kako nam je između morskih špilja, tj. *garma*, na Biševu najpoznatija Modra špilja.

3.3. Govoreći o malim oblicima istočnojadranskoga obalnoga reljefa, Rubić (1936-1937: *passim*) primjećuje da je narod po ovim karakterističnim pećinama nazvao i neke uvale, a u Stivanu na Braču postoji lik *grma*. Rubić uočava da od riječi *garma* narod pravi razne toponime, npr. *Garmin rat*, *Garmina vala*, a kod Stivana na Braču podalje od mora nalazi se jedna jama, koju narod zove *Garmina jama*.

3.4. Poznato je da od zemljopisnih naziva često nastaju toponimi odnosno mikrotoponimi. Zanimljivo je da je otprilike polovica hrvatskih toponima nastala od zemljopisnih termina, što je znatno više nego u drugim slavenskim jezicima. Smatra se da je razlog tomu iznimno razvedena i raznolika konfiguracija tla na području Hrvatske (Brozović Rončević 2003: 3). Krš kao vrlo složen prirodni fenomen dio je identiteta ljudi koji nastavaju krške krajeve, a postojanje brojnih krških oblika uvjetovalo je i bogatu kršku terminologiju. Govoreći o krškome leksiku zadarske regije, Skračić i Jurić (2004) iznijeli su krške termine zabilježene u toponomastičkoj građi zadarskoga zaleđa u XIV. i XV. stoljeću, potvrđene u Državnom arhivu u Zadru, kao i one koje je Skračić (1987 i 1996) sakupio na terenu pripremajući toponomastičke monografije o Kornatima i zadarskim otocima.⁵ Autori ističu da geografska stvarnost koju toponomastički leksik označuje traje već tisućama godina, dok se polazni leksički oblici mogu izmijeniti

⁵ Usp. monografije o toponomastici kornatskog otočja (Skračić ur. 2013), te Pašmana (*id.* 2006), Ugljana (*id.* 2007), Vrgade (*id.* 2009), Murtera (*id.* 2010) i Paga (*id.* 2011).

te postaju teško prepoznatljivi, a katkad je i riječ o posve novim imenima (Skračić/Jurić 2004: 161 i bilj. 4).

3.4.1. *Garma* spada u opće imenice (poput brojnih drugih kao što su *polje, dolac, pesak* itd.) koje kao toponimi najpostojanije čuvaju motive koji su poslužili za imenovanje mjesta. Među toponimima nastalim od zemljopisnih naziva brojnošću se posebice ističu mikrotoponimi (npr. *Dolac, Lokva, Potok, Brdo*). Naime, zbog semantičke jednoznačnosti pojedinih termina onimizacija topografskih apelativa najčešća je u mikrotoponimiji (*id.*: 162).

3.4.2. *Garma* u značenju 'strma uvalica, procjep u obalnoj stijeni' služi za imenovanje brojnih lokaliteta na zadarskome priobalju i otocima te lokaliteta u selu Pašmanu. Između naziva koji označuju određene konfiguracije tla koji mogu funkcionirati i kao toponimi, za zadarsko otočje navedeno je ukupno devetnaest potvrda topografskoga termina *garma* bez determinanata (na Dugom otoku, Istu, Molatu, Premudi, Sestrunku, Silbi, Tunu i Zverincu), dok se s lokativnim determinantom pojavljuju *Garbinja prisika, Druga garma* i *Treća garma* (*id.*: 162-163). Na otoku Ravnju ulazak mora u kopno, osim najrasprostranjenijim nazivom *vala*, naziva se također *garma*, s odrazom u toponimiji, *Gârma* (Šprljan 2017: 88, 96).

3.5. I na Korčuli riječ *garma* označuje usjek u stijeni na samoj obali mora,⁶ a često se javlja i kao toponim za *vale*. Kod Vele Luke, na južnoj strani otoka, postoji uvala *Garma*. U rječniku govora Vele Luke u popisu imena „zemljopisnih pridila“ nalazimo da se tri lokaliteta zovu *Garma*, a osim toga nalazimo i ime *Gospina garma, Garma od Sokolića, Civetova Garma, Šenica Garma* (Žuvela Doda 2011: 127-128). Toponim *Garma* postoji i na Šolti⁷ i Vrgadi (Skok 1950 : 141), a *Garmenjak Veli* i *Garmenjak Mali* spadaju u kornatsko otočje. *Garmenjak* sadrži sufiks *-jak*, koji je čest u funkciji poimeničenja pridjeva (Skok 1950: 263).

3.6. Sedam desetljeća poslije geografa Rubića (v. ovdje § 3.3.), lingvist Šimunović (2009: 247, 268) precizno navodi za Brač apelative *gârma* i *grmà* 'usjedlina poput špilje (uz more)', te toponime *Grmà* i *Grmèna jama*. *Garma* je mikrotoponim u Bolu i Sumartinu na Braču, a osim uličice *Uz garmu*, Bol ima dvije takve „usjedline“ na samoj obali - *Velo Garma* i *Molo Garma*. No, današnji govornici bračkih govora vrlo često ne poznaju tu riječ kao apelativ, već samo kao toponim. Poznato je da se u toponomastici čuvaju dijalekatne riječi koje više nisu u opticaju (Marcato 2009:121).

⁶ U luškome rječniku čitamo: *gârma* 'rasjed stijena uz more' (Žuvela Doda 2011: 44).

⁷ Usp. Šimunović 1987: 181; Marasović-Alujević / Lozić Knezović 2011; Marasović-Alujević / Lozić Knezović 2014.

3.6.1. Mnogi zemljopisni nazivi iščezli su iz općega rječnika, a ostali su fiksirani u toponimima. Primjerice, iako su u suvremenome rječniku splitskoga govora zabilježeni *garma* i *grma* 'potkapina, veće ili manje pećine, usjed' (Matoković 2004: 298), Splićanima je vrlo rijetko poznat taj apelativ. Uz obalu između Tučepa i Podgore nalazi se Garma, uvala u škrljima, sa špiljama, a istoimena slična uvala postoji i u Makarskoj.⁸ U Rogoznici pokraj Omiša također postoji lokalitet Garma. U svim navedenim slučajevima toponim je danas govornicima neproziran. Ni u Šibeniku zemljopisni naziv nije poznat, premda je *Garma* često prezime. U monografiji o toponimiji šibenskoga područja precizira se da *garma* ('usjek u obalnoj stijeni') u govoru Kaprija nije apelativ (Skračić ur. 2016: 142). Jednako tako i na Čiovu je ovaj leksem samo toponim: *Ćurkuševa Garma*, *Duboka Garma* i *Mala Garma* u Slatinama (Jurić 2005: 159).

3.7. U tumačenju lika *grma* zamjetno je djelovanje pučke etimologije. U bilješci Rubićeve studije čitamo da narod u Stivanu izvodi riječ *grma* od glagola *grmjeti*, jer valovi ulazeći u garmu mlata o njezine strane te prave takovu buku kao da grme (Rubić 1936-1937: bilj. 34). Nasuprot tomu, Šimunović (2005: 235) objašnjava da je lik *Grma* mogao nastati paretimološkim povezivanjem predhrvatskoga apalativa *garma* i hrvatskoga *grm*. I naši ispitanici na Braču doveli su u vezu toponim *Grma* s apelativom *grm*, tumačeći da znači 'grmlje na brežuljku'.

3.7.1. Neosporno je da se te dvije riječi paretimološki povezuju, što potvrđuju i nazivi za morskoga raka koji se zbog svojega staništa i ponašanja u našim primorskim govorima izvodi od apelativa *garma* (tj. *garmalj*, *grmalj*, u nekoliko inačica),⁹ Vinja (I, 174) ističe da su garmalji zbog veoma obrasloga tijela nalik na male pokretne grmove, te dolazi do paretimološkoga naslanjanja na riječ *gr̃m*, čakavski *g̃arm* 'žbun'.¹⁰

3.7.2. Ako više nije jasno značenje apelativa, pučkom ga se etimologijom nastoji motivirati pa se izraz riječi često mijenja pod utjecajem druge riječi s kojom se dovodi u značenjsku vezu. Primjerice, u šibenskoj Rogoznici postoji toponim *Gravànuša* koji je zbog stjenovitog i raspuklog tla moguće povezati s predromanskim leksemom *garma*, koji se mimo prave etimologije dovodi u vezu s apelativom *gavran* jer nad njim često nadlijeću gavrani (Županović 2009: 278). Toponim *Gravànuša* postoji i na Čiovu (Jurić 2005: bilj. 53).

⁸ Vidović (2012: 212) objašnjava da se toponimi *Garma* u Podgori i *Grma* u Makarskoj odnose na podmorske pećine, dok je na zadarskome području *garma* strma uvalica ili procjep u obalnoj stijeni.

⁹ Riječ je o kanceronimu za raka koji je sustavno određen kao *Eriphia spinifrons* ili *Eriphia verrucosa* (usp. Vinja I, 174).

¹⁰ Odatle nazivi *gr̃malj*, *garm"āj*, *gr̃melj*, *gr̃mōl* (ib.).

3.7.3. Na Čiovu, gdje se leksem *garma* zadržao samo kao toponim, postoji i paretimološka izvedenica *garbina*, kojoj značenje varira od 'procjep u stijeni' do 'manja stjenovita uvala'. Nekoliko uvala na Čiovu i Umiji zovu se *Vela Garbina* i *Mala Garbina* (Jurić 2005: 159).

3.8. Kao što na Braču i jamu koja nije pri moru narod naziva *garma* (v. § 3.3.), tako se i na Mljetu urušene pećine – garme mogu naći uz obale otoka, ali i u njegovoj unutrašnjosti (usp. Sremac 2010). Na Pašmanu se toponim *Garma* odnosi na zemlju malo dalje od obale (Skračić ur. 2006: 145). U Jezerima na Murteru *garma* je 'usjek u kopnu', ali za razliku od Tisnoga gdje je *Pod Garmom* ulica uz more, u Jezerima postoji dio koji se zove *Garma*, a udaljen je tridesetak metara od mora. *Garmica* je na Pagu ime pašnjaka (Skračić ur. 2011: 365). Na Rabu je *Garma* ime vrha koji ima 353 m nadmorske visine. Upravo zbog takvih nas primjera ne treba čuditi da se i u mundimitarskome govoru zemljopisni termin *garma*, a zatim i toponim, odnose na kontinentalno područje.

3.9. Dok je na Žirju *Garmica* obalni toponim (Marasović-Alujević / Grgurinović 2011: 20), u rječniku viškoga govora (Ròki-Fortunato 1997: 121) taj leksem nije apelativ, ali zabilježen je toponim *Gārmice* 'ime predjela gdje su vinogradi, na viškoj visoravni'. Identičan toponim postoji u Starome Gradu na otoku Hvaru, gdje se nalaze ostatci antičkoga grčkoga grada Farosa. Krajem 19. stoljeća na lokalitetu Garmice otkriveno je vrijedno arheološko nalazište, smješteno otprilike 400 m istočno od Farosa, a pretpostavlja se da je riječ o grobovima gospodarskih imanja u polju (Miše 2005: 27). Hvarski lokalitet Garmice poznat je i kao izvoriste vode, gdje je 1984. godine izgrađena crpna stanica kojom se i danas tijekom ljetnih mjeseci Hvar dodatno opskrbljuje.¹¹

4. Naziv za zidnu nišu

4.1. Spomenuli smo kako je u mundimitarskome rječniku zabilježeno da *garma* znači 'crepaccio, buca' (hrv. *usjek, pukotina*), a osim toga i 'ripostiglio nel muro' (hrv. *zidna niša*), te da je je ovo drugo jedino značenje zabilježeno u rječniku Kruča. Zanimljivo je da leksem *garma* povezuje dvije obale Jadrana i u ovome značenju. Upravo kao što je Skok u svojem rječniku naveo za Sukošan, u primorskim govorima u Hrvatskoj postoji značenje 'rupa u zidu s vratima ili bez njih, koja služi za stavljanje vrijednih stvari'.

Apelativ *garma* i danas se u Sukošanu rabi za zidnu nišu u kojoj se obično drži slika nekoga svetca ili kip Majke Božje, a može označivati i nišu u kojoj kokoši nesu jaja, upravo kao u Mundimitru. Riječ je zabilje-

¹¹ Usp. URL: <http://www.hvarskivodovod.hr/vodoopskrbni-sustav> (pristupljeno 23.7.2017.).

žena i u Petrčanima i Debeljaku. Značenje 'kokošinjac' postoji i u Loparu na otoku Rabu, gdje je ispitanik značenje riječi *garma* opisao izrazom *gajba za kokoše*.

4.2. U Istri *garma* nije zemljopisni naziv ni toponim, nego je apelativ kojemu je značenje 'zidna niša' (Vinja I, 174).¹² U *Istarsko-hrvatsko-talijansko-engleskom rječniku* (Šarić/Brumgnach 2002 s.v.) riječ *garma* 'rupa, polica u zidu' prevedena je na talijanski kao *buco quadrato in un muro di pietra usato come scansia*, a na engleski kao *square hole used as shelf inside stone wall*. U debelim kamenim zidovima starih kuća garme su vrlo česte.

4.2.1. Riječ *garma*, koja u Istri označuje samo udubinu u zidu, bilo u unutrašnjosti kuće bilo vani, zabilježena je u *Lingvističkom atlasu istarskih čakavskih govora* (Filipi/Buršić Giudici, u tisku) u Karojbi, Vabrigi, Buićima, Kringi, Svetom Petru u Šumi, Žminju, Rovinjskom Selu, Šorićima, Jurićevu Kalu, Bijažićima, Hrbokima, Raklju, Marčani, Muntiću i Medulinu. U čakavskim govorima Svetvinčenta, Čabrunića, Valture i Ližnjana također je u istome značenju zabilježena ova riječ.¹³ U rječniku roverskih i okolnih govora uz *garma* 'niša u zidu' naveden je primjer *Kokoše nesu jaja u garmi* (Kalčić/Filipi/Milovan 2014: 82). Riječ je iz čakavskih ušla i u istromletačke govore te je u *Istromletačkom lingvističkom atlasu* (Filipi/Buršić Giudici 2012) *garma* 'udubina u zidu kokošinca i u unutrašnjosti kuće' zabilježena u Taru, Višnjaju, istroml. Funtani (u čak. je *uokno*),¹⁴ u Kanfanaru, a Poreč ima lik *garno*.

4.3. Garme su uvelike prisutne u hrvatskoj suhozidnoj graditeljskoj baštini. Upravo je *garma* naziv za udubinu, odnosno nišu u zidu istarskih kažuna (Stepinac Fabijanić 2013: 240). U istarskim suhozidima koji služe kao međe na njivi također postoje niše koje se zovu *garme*. Strana zida na kojoj je niša označuje kome pripada taj zid.¹⁵

Na istarskome selu u garmi kokoši nesu jaja, ali u garme se odlažu i manji komadi alata. Sve lijepe i dobro opremljene kuće imale su garme u isklesanome kamenu na vidljivome mjestu, a imućniji ljudi imaju ih i na njivama, gdje služe kao međe i ujedno označuju pripadnost njivama. U njima je često uklesano i ime vlasnika.

¹² Vinja navodi značenje iz D. Nemanić, „Čakavisch-kroatische Studien“, II, Sitzungsberichte, Akademie der Wissenschaften Wien, Philosophisch-Historische Klasse, Vol. 105, 1884, 527.

¹³ Riječ je o kontrolnim čakavskim puntovima u *Istriotskom lingvističkom atlasu*. Istriotski je ekvivalent *fonestra* (Filipi/Buršić Giudici 2017).

¹⁴ Preciznije, u Funtani je govor čakavski, a koristi se i istromletački (Buršić Giudici 2013: 132).

¹⁵ Usp. URL: <https://ziaaiz.wordpress.com/page/37/> (pristupljeno 25.7.2017.).

4.3.1. Koliko je garma bila važna u graditeljstvu i životu stanovnika Istre, svjedoče istarske priče i pjesme u zbirci *Deštini i znamenja* autora Tomislava Milohanića, posebice u priči o dječaku kojega je garma ('otvor u zidu, niša') pratila od rođenja. Kad je bio malo dijete, stavljali su ga u nju, a kasnije je u njoj držao knjige ili je čuvao nešto vrijedno, poput tabakere, pištolja iz Drugoga svjetskog rata, molitvenik, a kroz nju je i razgovarao sa susjedima ili je u njoj čuvao najstarije boce vina (Milohanić 2011).

5. Razvoj značenja na otoku Pagu

5.1. Zanimljivo je da na Pagu, otoku poznatu po uzgoju ovaca i janjadi, te po izradi znamenitoga paškoga ovčjega sira, riječ *garma* dobila je specifično značenje. Od ispitanika iz Vlačića dobili smo objašnjenje da je garma „neka vrsta kamenoga boksa u koji se natjeraju ovca koja je izgubila svoje janje i janje koje je izgubilo majku kako bi se povezali, te tamo ostaju dok god ga ovca ne počne uspješno dojiti“.

5.2. U skladu s navedenim tumačenjem, u rječniku govora Kolana na Pagu (Oštarić 2005: 123) čitamo da *garma* označuje odvojeni prostor u pojati u koji se stavlja janje koje je ostalo bez majke s drugom ovcom kako bi ga ona prihvatila i othranila. Jednako tako u govoru Novalje (Vranić/Oštarić 2016) zabilježeno je značenje riječi *garma* 'pojata u koju se noću odvajaju janjčići ili janjčić i ovca da bi ju se primoralo da ga prihvati i hrani' (primjer *Jedna ovca mi neće prihvatit jančića. Moran je staviti u garmu dok ga ne prihvati.*). Za umanjenicu *garmica* u istome govoru navedeno je prvo značenje 'mala pojata u koju se noću odvajaju janjčići ili janjčić i ovca da bi ju se primoralo da ga prihvati i hrani' (primjer *Da ti ne bude mala ova garmica za ovcu i za jančića?*), a tek kao drugo značenje zapisano je 'plitak otvor u kuhinjskom zidu u koji se odlažu potrepštine', s primjerom *Sol i papar bi stavili u garmicu, pa se je vavik znalo kadi su* (Vranić/Oštarić 2016: 234-235).

5.3. U monografiji posvećenoj toponimiji otoka Paga uz objašnjenje da se toponim *Garma* odnosi na pašnjak, navodi se da je *garma* manji uski prostor u pojati gdje se zatvaralo janje koje je ostalo bez majke s drugom ovcom kako bi ga ona silom prihvatila i hranila, a zanimljivo je da je uz ime pašnjaka *Garmice* zapisano metonimijsko značenje leksema *garma*, 'prisilno hranjenje janjeta koje je ostalo bez majke pri čemu se janje stavlja u zatvoreni mali prostor s drugom ovcom' (Skračić ur. 2011: 364-365).

6. O nazivima za zidne niše u hrvatskim primorskim govorima

6.1. Niše su jedna od značajki mediteranske gradnje, i općenito gradnje u kamenu. U Dalmaciji su stare kuće redovito imale niše u zidu, a služile

su ili i danas služe za odlaganje raznih predmeta. U kuhinjskim se nišama često čuvalo ulje, sol ili nešto drugo potrebno za kuhanje, pri ulazu u konobu niša služi za odlaganje čizama i alata, a i u dvorištu za odlaganje alata i ribarskoga pribora. U niše se često stavljaju svijeće, svetačke slike i cvijeće.

6.1.1. Zidne udubine nose različite nazive. Niša u zidu, u kojoj se često čuvaju vrijedni predmeti i dokumenti, u dalmatinskim se govorima vrlo često naziva *ponara*, npr. u Splitu, Trogiru, Omišu, Braču, Hvaru, Šibeniku.¹⁶ Kad se Dalmatinci presele, također će i niše u zagrebačkim debelim kućnim zidovima nazivati *ponara* ili *ponarica*. Katkad može doći i do specijalizacije značenja te je na Braču moguće razlikovati unutarnju nišu s vratima, koju se često naziva *armarun*, jer riječ je doista o pravome zatvorenome ormaru, ostavljajući naziv *ponara* za niše u dvorištu. Ako je manja, u šibenskoj Rogoznici niša se također naziva *ponara*, a ako je veća, dimenzija sličnijih zidnome ormaru, naziva se *purtela*. U šibenskome rječniku *ponara* je opisana kao „kvadrasta buža u zidu u kužini (za držati uje, sol, papar ili šta ko oće) oli u konobi (najviše se u njih mećalo špiritjere, peće sapuna oli koji važ piture)“ (Jakovljević 2014 s.v.). Osim lika *ponara*, ženskoga roda, zabilježen je u istome značenju i *ponar*, muškoga roda (Šrajer 2006: 36). I u članku o tradicionalnim suhozidnim konstrukcijama s posebnim osvrtom na Hercegovinu i Dubrovačko primorje čitamo da u dvostrukim graničnim zidovima postoje slijepi otvori – *ponari* (Đurović/Šaravanja/Oreč 2015).

6.1.2. U Zatonu pokraj Zadra i Ninu unutarnja se niša zove *balkunić* ‘prozorčić’, izvedenicom od *balkun* ‘prozor’.¹⁷ U zatonskome govoru vanjske niše u zidovima za kokoši nazivaju se mletacizmom *buže* ili *galjbe*. I u Svetom Filipu i Jakovu kokoši nesu jaja u *gajbi*, a u konobama polica smještena u kamenoj udubini naziva se *buža*. Semantizam ‘prozor’ izražen je i u riječi za nišu u Stonskome primorju, u mjestu Topolo, gdje se takva niša zvala pseudojekavskim dalmatoromanizmom *punjestra*, a obično je bila pored komina i u njoj su se čuvali različiti predmeti. *Punjestra* je bila i u toru te su u njoj kokoši nesle jaja. U Rijeci Dubrovačkoj niše u zidu ta-

¹⁶ Skok (ERj II, 296-297) tumači etimologiju ove riječi latinskim *panarium* (usp. i Ligorio 2014: 190). U rječniku imotsko-bekijskoga govora nalazimo *pònar* u značenju ‘ponor’ (Šamija 2004: 273). Zanimljivo je da je *Ponara* ime ponorske pećine u krškome kraju jugoistočno od grada Valjeva u Srbiji. Usp. *Valjevske speleološke avanture*, URL: <http://www.wildserbia.com/club/sr/avanture/avanture/speleologija/valjevske-speleoloske-avanture> (pristupljeno 25.4.2018.).

¹⁷ Riječ *balkun* jest mletacizam. U venecijanskom i tršćanskom rječniku *balcon* ‘prozor’ odgovara standardnotalijanskome *finestra* ‘prozor’ (Boerio 1856: 58; Pinguentini 1969: 44). U Zatonu kao i u ninskom govoru *bàlkūn* ‘prozor’ (Maštrović 1957: 425), u rivanjskom je *balkūn* istoznačan imenici *funestra* (Radulić 2002: 46, 96), u labinskom *barkôn* ‘prozor’ (Milevoj 2006: 44).

kođer se nazivaju dalmatoromanizmom, *funjestre*,¹⁸ dok kokoši nesu jaja u *kašeti*.

U rječniku Župe i Zabiokovlja nalazimo da se niša u zidu za držanje posuđa naziva turcizmom jednakoga semantizma ('prozor') *pendžer* (Turrić http, s.v.). U Pridragi riječ glasi *prendža*. U imotsko-bekijskom rječniku nalazimo *penga* 'udubljenje u zidu koje služi kao polica ili ormarić' (Šamija 2004: 255). U Ljubuškom isto značenje ima *pendžera*, imenica ženskoga roda. I za govor Dalmatinske zagore i Zapadne Hercegovine zabilježeno je da se otvor u kućnome zidu naziva *pendžera*, ali i *prozor*, *ponistra*, te *okno* (usp. Gusić 2004 s.v.). Spomenuli smo da se u istarskom čakavskom govoru Funtane zidna niša također naziva *uokno*.

7. Buže za ptice i etimologija riječi niša

7.1. Niše su važan dio mediteranskoga graditeljstva. U pučkoj su se arhitekturi *buže* radile za ptice. Primjerice, tijekom nekoliko stoljeća *buže* su bile uobičajeni detalj gradnje u arhitekturi splitskih predgrađa, a u prošlom stoljeću, zbog promjene u izgradnji, kao i radi podizanja higijenskih standarda smatraju se nepotrebnima (Sapunar 2009: 81). U revalorizaciji tradicijskih načina gradnje ponovno se ističe uloga *buža* za najrasprostranjenije ptice čiope ili kosire, koje uništavaju velik broj kukaca hraneći njima svoje mlade. U knjizi *Naš dil Mediterana* Šegvić (Split 2007) naziva ih higijeničarima grada.

7.2. Spomenuli smo moliškohrvatsko *gnjizdo* za *kokoše*. Zanimljivo je spomenuti da riječ *niša* (njem. *Nische*, fr. *niche*) potječe upravo od latinske riječi za gnijezdo, *nidus*. Naime, francuska imenica *niche* tvorena je od glagola stfr. *nichier* (fr. *nicher*) 'graditi gnijezdo', u kojemu se nastavlja vulgarnolatinski **nidicare*, koji je izveden od imenice *nidus*.¹⁹

8. Zaključak

Bilo kao zemljopisni naziv, kao toponim ili kao apelativ, leksem *garma* povezuje moliškohrvatski idiom s hrvatskim primorskim govorima iz *one bane mora*. Kao naziv za specifično krški morfološki oblik ova riječ postoji u Dalmaciji, premda je danas govornicima najčešće neprozirna, a fiksirala se kao čest toponimski leksem. Nasuprot tomu, u Istri se riječ *garma* rabi

¹⁸ Likovi *funjestra* i *punjestra* jesu dalmatoromanizmi, od latinskoga *fenestra*, s dalm.rom. osobitošću, vokalom *u* (za razliku od dalm.rom., tal. je lik *finestra*). Usp. Skok ERJ I, 524; Ligorio 2014: 133.

¹⁹ Usp. Duden 1997: 488. Iz francuskoga se riječ proširila u druge jezike, npr. engl. *niche* (Merriam Webster 2003: 836), njemački (*Nische*), nizozemski (*nis*), švedski (*nisch*), norveški (*nisje*) (Kluge 2002: 653).

samo u značenju 'zidna niša', a nema značenje 'pećina' ili 'uvala'. Premda se zemljopisno značenje moglo i izgubiti, činjenica je da se ova riječ u Istri ne pojavljuje ni kao toponim.

Analizom svih značenja leksema *garma* i njihove geografske distribucije ustanovili smo potpunu podudarnost moliškohrvatskoga idioma s dalmatinskim govorima. Posebno je značajno da je *Garma* jedan od brojnih toponima nastalih od zemljopisnih naziva koje su Hrvati donijeli u Italiju.²⁰ Stoga zaključujemo da su se u moliškohrvatskome idiomu sačuvala sva značenja opće imenice (zemljopisni naziv, niša u zidu), kao i funkcija toponima nastala onimizacijom zemljopisnoga naziva, a to je još jedna potvrda da su današnji moliški Hrvati došli u Molise iz područja Dalmacije.

Bibliografija:

- ARj = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I-XXIII, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880-1976.
- Boerio, Giuseppe (21856). *Dizionario del dialetto Veneziano*, Venezia: Giovanni Cecchini, [Ristampa anastatica Firenze: Giunti, 1998.]
- Breu, Walter / Piccoli, Giovanni (2000). *Dizionario croato molisano di Acquaviva Collecroce. Dizionario plurilingue della lingua slava della minoranza di provenienza dalmata di Acquaviva Collecroce in Provincia di Campobasso* [con la collaborazione di Snježana Marčec], Campobasso: [s. n.].
- Brozović Rončević, Dunja (2003). Inojezični elementi u hrvatskome zemljopisnom nazivlju, u: *Hrvatski dijalektološki zbornik*, knj. 12, str. 3-14.
- Buršić Giudici, Barbara (2013). Istromletačke posuđenice u čakavskom govoru Funtane iz korpusa za ImLA (Istromletački lingvistički atlas), u: *Hrvatski dijalektološki zbornik*, knj. 18, 2013, str. 131-147.
- Duden (21997). *Etymologie. Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache*, Mannheim / Leipzig / Wien / Zürich: Dudenverlag.
- Đurović, Ivan / Šaravanja, Krešimir / Oreč, Frano (2015). Tradicionalne suhozidne konstrukcije s posebnim osvrtom na Hercegovinu i Dubrovačko primorje, I. dio, u: *Elektronički zbornik radova Građevinskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, br. 10, URL: http://gf.sve-mo.ba/e-zbornik/e_zbornik_10_08.pdf (pristupljeno 20.11.2017.)

²⁰ Usp. Šimunović 2011: 200-201. Sammartino je obradio mundimitarske toponime, koji su nastali poglavito od zemljopisnih naziva. Osim *Gârma* prenosimo još nekoliko toponima: *Břdo*, *Dòlăc*, *Drăge*, *Glăvica*, *Grăd*, *Îzer* ('jezero'), *Kòrito*, *Križ*, *Môst*, *Pòtòk*, *Rîka*, *Ravnica*, *Sélo*, *Vrtline* (usp. Sammartino 1999: 141-151).

- Faričić, Josip / Magaš, Damir (2009). Geografski ambijent oblikovanja i korištenja toponima, u: Vladimir Skračić ur., *Toponimija otoka Vrgade*, Zadar: Sveučilište u Zadru / Centar za jadranska onomastička istraživanja, str. 11-59.
- Filipi, Goran / Buršić Giudici, Barbara (2012). *Istromletački lingvistički atlas (ImLA) / Atlante linguistico istroveneto (ALIV) / Istrobeneški lingvistični atlas (IbLA)*, Zagreb: Naklada Dominović.
- Filipi, Goran / Buršić Giudici, Barbara (2017). *Istriotski lingvistički atlas: drugo, popravljeno i dopunjeno izdanje / Atlante Linguistico Istrioto: seconda edizione riveduta e ampliata / Istriotski lingvistični atlas: druga, popravljena in dopolnjena izdaja*, Pula: Znanstvena udruga MEDITERAN.
- Filipi, Goran / Buršić Giudici, Barbara / Giudici, Antonio (u tisku). *Lingvistički atlas istarskih čakavskih govora (LAIČaG)*
- Giammarco, Ernesto (1968-1979). *Dizionario abruzzese e molisano*, I-IV, Roma: Edizioni dell'Ateneo.
- Gusić, Ivica / Gusić, Filip. 2004. *Rječnik Dalmatinske zagore i Zapadne Hercegovine*, Zagreb: vlastita naklada.
- Jakovljević, Ivo (2014). *Veliki rječnik šibenskih riči*, URL: <http://www.sibenik.in/upload/novosti/2014/12/2014-12-19/32656/Sibenski-rjecnik.pdf> (pristupljeno 10.1.2018.)
- Jurić, Ante (2005). Suvremena čiovska toponimija, u: *Čakavska rič*, XXXIII, str. 145-212.
- Kalčić, Slavko / Filipi, Goran / Milovan, Valter (2014). *Rječnik roverskih i okolnih govora*, Pazin / Zagreb / Pula: Matica hrvatska Pazin / Naklada Dominović – Zagreb / Znanstvena udruga Mediteran – Pula.
- Kluge, Friedrich (²⁴2002). *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache* [24., durchgesehene und erweiterte Auflage; bearbeitet von Elmar Seebold], Berlin / New York: Walter de Gruyter.
- Kostrenčić, Marko et al. (ur.) (1973-1974). *Lexicon Latinitatis Medii Aevi Iugoslaviae*, I-II, Zagrabiae: Editio Instituti historici Academiae scientiarum et artium Slavorum meridionalium.
- Ligorio, Orsat (2014). *Problem leksičke stratifikacije u adrijatistici*, doktorski rad, Sveučilište u Zadru.
- Lisac, Josip (2001). Moliškohrvatski idiomi, u: *Čakavska rič*, 29 (1), str. 89–94.
- Lisac, Josip (2003). *Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*, Zagreb: Golden marketing / Tehnička knjiga.

- Lisac, Josip (2008). Moliškohrvatski govori i novoštokavski ikavski dijalekt, u: *Kolo: časopis Matice hrvatske*, 18 (3-4), str. 7–14, URL: <http://www.matica.hr/kolo/309/moliskohrvatski-govori-inovostokavski-ikavski-dijalekt-20515/> (pristupljeno 20.2.2018.)
- Lisac, Josip (2009). *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*, Zagreb; Golden marketing / Tehnička knjiga.
- Lozić Knezović, Katarina / Sočo, Anđela (2011). Toponimija mjesta Stomorska na otoku Šolti, u: *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu*, 4, str. 255-270.
- Ljubičić, Maslina / Kovačić, Vinko (2018). Neke moliškohrvatske glasovne promjene pod utjecajem abruceško-moliškoga dijalekta, u: *Tabula 15. Zbornik radova s 1. Međunarodnoga znanstvenog skupa „Kroatistika unutar slavističkoga, europskog i svjetskog konteksta“* (u povodu 20. godišnjice osnutka studija hrvatskoga jezika i književnosti u Puli, 15.-17. listopada 2015.) [ur. Blaženka Martinović i Daniel Mikulaco], Pula: Sveučilište Jurja Dobrile, str. 113-147.
- Marasović-Alujević, Marina / Grgurinović Ines (2011). Etimologijsko istraživanje romanskih obalnih toponima Žirja, u: *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu*, 4, str. 17-27.
- Marasović-Alujević, Marina / Lozić Knezović, Katarina (2011). Obalni toponimi otoka Šolte, u: *Croatian Studies Review*, 7, str. 389-443.
- Marasović-Alujević, Marina / Lozić Knezović, Katarina (2014). *Toponimija otoka Šolte*, Split: Filozofski fakultet.
- Marcato, Carla (2009). *Nomi di persona, nomi di luogo. Introduzione all'onomastica italiana*, Bologna: Il Mulino.
- Maštrović, Ljubomir (1957). Rječničko blago ninskog govora, u: *Radovi Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru*, III, str. 423-466.
- Matasović, Ranko (1995). Skokove „ilirske“ etimologije, u: *Folia onomastica Croatica*, 4, str. 89-101.
- Matoković, Berezina (2004). *Ričnik velovareškoga Splita*, Zagreb: Denona.
- Merriam-Webster's Collegiate Dictionary* (2003). Springfield / Massachusetts: Merriam-Webster.
- Milevoj, Marijan (2006). *Gonan po naše. Rječnik labinske čakavice*, Labin: Mathias Flacius.
- Milohanić, Tomislav (2011). *Deštini i znamenja. Istarske priče i pjesme*, Kostrena: Lektira d.o.o.

- Miše, Maja (2005). Grčka i helenistička keramika iz Farosa u Arheološkome muzeju u Splitu (stari fond), u: *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 98, Split: Arheološki muzej, str. 25-48.
- Moseley, Christopher (ur.). (2010). *Atlas of the World's Languages in Danger*, 3rd edn. Paris, UNESCO Publishing. Online version, URL: <http://www.unesco.org/culture/en/endangeredlanguages/atlas> (pristupljeno 20.4.2018.)
- Oštarić, Ivo (2005). *Rječnik kolanjskoga govora ili ričnik mista Kolana na otoku Pagu*, Zadar: Matica hrvatska.
- Parčić, Dragutin Antun (1901). *Rječnik hrvatsko-talijanski* [Treće popravljeno i pomnožano izdanje], Zadar: Narodni list. [Faksimilni pretpisak Zagreb: Artresor studio 1995.]
- Piccoli, Agostina / Sammartino, Antonio (2000). *Rječnik moliškohrvatskog govora Mundimitra, Mundimitar* / Zagreb: Fondazione "Agostina Piccoli" / Matica hrvatska.
- Pinguentini, Gianni (1969). *Nuovo dizionario del dialetto triestino. Storico. Etimologico. Fraseologico*, Trieste: Cappelli.
- Radulić, Ladislav (2002). *Rječnik rivanjskog govora*, Zadar: Matica hrvatska Zadar.
- Ròki-Fortunato, Andro (1997). *Lîbar Viškiga Jazika*, Toronto: University of Toronto Press.
- Rubić, Ivo (1927). Obala Šolte. Morfološki prikaz, u: *Geografski vestnik*, 3, str. 28-53.
- Rubić, Ivo (1936-1937). Mali oblici na obalnom reljefu istočnog Jadrana, u: *Geografski vestnik*, 12-13, str. 3-53.
- Sammartino, Antonio (1999). Studio toponomastico del territorio di Montemitro [In memoria di Agostina Piccoli. In collaborazione con Petar Simunovic], u: *Folia onomastica Croatica*, 8, str.133-154.
- Sapunar, Ante (2009). Niše na kamenim kućama pučke arhitekture, u: *Baština*, 35, str. 79-90.
- Skok, Petar (1950). *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima. Toponomastička ispitivanja*, Zagreb: Jadranski institut JAZU.
- Skok ERj =Skok, Petar (1971-1974). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* [ur. Mirko Deanović i Ljudevit Jonke, surađivao u predradnjama i priredio za tisak Valentin Putanec], I-IV, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Skračić, Vladimir (1987). Toponimija kornatskog otočja, u: *Onomastica Jugoslavica*, XII, Zagreb, str. 17-218.

- Skračić, Vladimir (1996). *Toponimija vanjskog i srednjeg niza zadarskih otoka*, Split: Književni krug Split / Matica hrvatska, ogranak Zadar.
- Skračić, Vladimir (ur.) (2006). *Toponimija otoka Pašmana*, Zadar: Sveučilište u Zadru, Centar za jadranska onomastička istraživanja.
- Skračić, Vladimir (ur.) (2007). *Toponimija otoka Ugljana*, Zadar: Sveučilište u Zadru, Centar za jadranska onomastička istraživanja.
- Skračić, Vladimir (ur.) (2009). *Toponimija otoka Vrgade*, Zadar: Sveučilište u Zadru, Centar za jadranska onomastička istraživanja.
- Skračić, Vladimir (ur.) (2010). *Toponimija otoka Murtera*, Zadar: Sveučilište u Zadru, Centar za jadranska onomastička istraživanja.
- Skračić, Vladimir (ur.) (2011). *Toponimija otoka Paga*, Zadar: Sveučilište u Zadru, Centar za jadranska onomastička istraživanja.
- Skračić, Vladimir (ur.) (2013). *Toponimija kornatskog otočja*, Zadar: Sveučilište u Zadru, Centar za jadranska onomastička istraživanja.
- Skračić, Vladimir (ur.) (2016). *Toponimija šibenskog otočja*, Zadar: Sveučilište u Zadru, Centar za jadranska onomastička istraživanja.
- Skračić, Vladimir / Jurić, Ante (2004). Krški leksik zadarske regije, u: *Geoadria*, sv. 9, br. 2, str. 159-172.
- Sremac, Jasenka (2010). *Geološka baština otoka Mljeta*, URL: <http://geol.pmf.hr/~jsremac/link/projekt%20mljet.HTML> (pristupljeno 3.2.2018)
- Stepinac Fabijanić, Tihomira (2013). Kažun kao prepoznatljiv element identiteta Istre, u: *Histria*, 3, str. 237-266.
- Sujoldžić, Anita / Finka, Božidar / Šimunović, Petar / Rudan, Pavao (1987). Jezik i porijeklo stanovnika slavenskih naseobina u pokrajini Molise, Italija, u: *Rasprave Zavoda za jezik*, 13, 117-145.
- Šamija, Ivan Branko (2004). *Rječnik imotsko-bekijskoga govora*, Zagreb: Društvo Lovrečana, 2004.
- Šarić, Milan (Milijo) / Brumgnach, Edward (2002). *Istrian-Croatian-Italian-English Dictionary*, URL: <http://www.brumgnach.us/uploads/ICIE%20Rev3%20final.pdf> (pristupljeno 25.7.2018.)
- Šegvić, Edo (2007). *Naš dil Mediterana*, Split: Bošković.
- Šimunović, Petar (1971). Hrvatska zemljopisna nomenklatura u dalmatinskom krškom području do kraja 13. stoljeća, u: *Čakavska rič*, 1, str. 72-76.
- Šimunović, Petar (1986). *Istočnojadranska toponimija*, Split: Logos.
- Šimunović, Petar (1987). Pristup jezičnoj i onomastičkoj problematici otoka Šolte, u: *Rasprave Zavoda za jezik IFF*, 13, str. 147-162.
- Šimunović, Petar (2005). *Toponimija istočnojadranskoga prostora*, Zagreb: Golden maketing / Tehnička knjiga.

- Šimunović, Petar (²2009). *Rječnik bračkih čakavskih govora* [drugo dopunjeno i popravljeno izdanje], Zagreb: Golden marketing / Tehnička knjiga. [Prvo izdanje Supetar: Brevijar, 2006].
- Šimunović, Petar (2011). Moliški Hrvati i njihova imena. Molize i druga naselja u južnoj Italiji u motrištu tamošnjih hrvatskih onomastičkih podataka, u: *Folia onomastica Croatica*, 20, str. 189-205.
- Šprljan, Nataša (2017). Toponimija i govor otoka Rivnja, u: *Folia onomastica Croatica*, 26, str. 69-101.
- Šrajer, Filip (2006). *Mediterranska kamena kuća. Tehnike gradnje i obnove*, Zagreb: Institut za turizam.
- Turić, Davor, *Rječnik Župe i Zabiokovlja*, URL: <https://www.bijakova.com/index.php/bastinameni/rjecnikmeni> (pristupljeno 10.10.2017.)
- Ursini, Flavia (2008). Varietà romanze sulle coste orientali dell'Adriatico: il veneto dalmata, u: *Circolazioni linguistiche e culturali nello spazio del Mediterraneo* [ur. Vincenzo Orioles i Fiorenzo Toso], Recco: Le Mani (*Il Mediterraneo plurilingue*, n. 3).
- Vidović, Domagoj (2012). Pogled u toponimiju Makarskoga primorja, u: *Folia onomastica Croatica*, 21, str. 207-232.
- Vidović, Radovan (1984). *Pomorski rječnik*, Split: Logos.
- Vinja, Vojmir (1998-2004). *Jadranske etimologije. Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku*, I-III, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti / Školska knjiga.
- Vranić, Silvana / Oštarić, Ivo (2016). *Rječnik govora Novalje na otoku Pagu*, Novalja: Grad Novalja / Ogranak Matice hrvatske u Novalji / Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- Županović, Nada (2009). Toponimija područja šibenske Rogoznice, u: *Folia onomastica Croatica*, 18, str. 267-297.
- Žuvela Doda, Branko (2011). *Luške riči. Rječnik dijalektalnih riječi iz liškega govora s kraja XX vijeka s gramatičkim oznakama*, Zagreb: Branko Žuvela Doda.

Sul lessema *garma* nelle parlate costiere della Croazia e nelle parlate croato-molisane

Nell'articolo sono analizzati il significato e la distribuzione geografica del lessema preromanzo *garma*, presente nelle parlate costiere della Croazia e nell'idioma croato-molisano. In Dalmazia tale parola esiste come termine geografico, che da origine al toponimo, e si usa inoltre per denominare la nicchia nel muro della casa e per le galline (Sukošan, Petrčane, Debeljak). Sull'isola di Pago il significato risulta specializzato nell'area semantica dell'allevamento delle pecore. In Istria la parola *garma* si riferisce soltanto alla nicchia nel muro dentro o fuori casa. Non ha la funzione del toponimo, che invece è molto presente in Dalmazia, soprattutto nella sua parte centrale. L'uso del lessema *garma* come termine geografico e come toponimo è una delle prove che la popolazione croato-molisana proviene dalla Dalmazia.

Parole chiave: lessema *garma*, termine geografico, toponimo, parlate costiere della Croazia, croato-molisano

La costa orientale dell'Adriatico nei *Verbali d'inchiesta* dell'*Atlante Linguistico Italiano*

Smiljka Malinar

Facoltà di Lettere e Filosofia, Zagabria
smalinar@gmail.com

UDK: 811.131.1'286(084.42)
izvorni znanstveni rad

<https://doi.org/10.17234/9789531758819.24>

Presentiamo le annotazioni del dialettologo friulano Ugo Pellis sulla situazione linguistica in diverse località della costa orientale dell'Adriatico, da lui visitate nel periodo 1926-1942, nell'ambito dei rilevamenti per l'*Atlante Linguistico Italiano*, osservazioni raccolte nella sezione *Verbali d'inchiesta*.

Parole chiave: atlante linguistico, rilevamento, informatori, bilinguismo, diglossia.

Il 26 ottobre 1924, al V congresso della Società filologica friulana Graziadio Isaia Ascoli, svoltosi a Gradisca d'Isonzo, fu presa la decisione di dare inizio, "in forma definitiva" (Ellero 2010),¹ alla stesura dell'*Atlante Linguistico Italiano*, ossia di intraprendere, in maniera sistematica e continua, le ricerche sul campo necessarie alla realizzazione di tale progetto. Matteo Giulio Bartoli e Giulio Bertoni, entrambi professori di glottologia all'Università di Torino, furono eletti rispettivamente redattore e coredattore, Ugo Pellis, appassionato studioso dei dialetti friulani e presidente della Società Filologica Friulana, fu nominato raccoglitore principale.² L'ALI era stato ideato da Matteo Giulio Bartoli, distintosi per la monografia *Das Dalmatische*, che conteneva la registrazione delle ultime vive testimonianze del veglioto. Già nel 1911 aveva abbozzato un primo questionario dell'*Atlante*.³ Pellis, nato a Fiumicello, vicino a Cividale, in una zona mistilingue, come l'albonese Bartoli, e come lui addottoratosi all'Università di Vienna, si associò

¹ I dati sulla genesi dell'ALI e sull'attività dei suoi promotori, nonché le citazioni, sono tratti da Ellero 2010, integrati da Michelutti ed Ellero 1994. Un dettagliato resoconto sulla genesi e sul contenuto dell'*Atlante* in Nedveš 2011, che informa pure sull'edizione a stampa dell'ALI, a cura dell'Istituto dell'ALI presso l'Università degli Studi di Torino, iniziata nel 1995 e arrivata all'VIII volume. Cfr. anche www.atlantelinguistico.it

² Raccoglitore sostituto fu eletto Vittorio Bertoldi, studioso di fitonomia romanza. Sia lui che Bertoni si dimisero successivamente dall'incarico per far fronte ad altri impegni.

³ Nel concepire l'ALI Bartoli si ispirò al fondamentale *Atlas linguistique de la France* di Jules Gilliéron, presso cui si era specializzato a Parigi. Con Gilliéron ebbe contatti e ne adottò la metodologia anche Bertoni.

all'impresa dell'ALI prima della sua inaugurazione ufficiale, curandone in particolare il questionario e la parte illustrativa. L'ALI prevedeva l'inclusione di tutte le aree italofone, a prescindere dai confini politici, come pure di tutte le "penisole e isole alloglottiche" all'interno di tali aree. Ciò costituiva un'importante innovazione metodologica e un notevole ampliamento del campo di ricerca rispetto alla principale raccolta rivale, lo *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*, degli svizzeri Jud, Jaberg e Scheuermeier. A quest'ultimo i linguisti italiani - accantonate finalmente le polemiche pluriennali sul contenuto e sul metodo da seguire - si accingevano a contrapporre l'ALI, un atlante dei dialetti italiani, "fatto da italiani". L'ALI offriva un repertorio più ampio di campi semantici e superava l'AIS anche nella sezione iconografica: già al momento del decollo, il Questionario era fornito di circa 2500 illustrazioni, per arrivare a 7156 fotografie (rispetto alle 3000 dell'AIS), realizzate da Pellis - con grande bravura tecnica e notevole senso artistico - a cui si aggiungevano numerosi schizzi di sua mano. L'adozione del criterio dell'alloglossia in parallelo con quello dell'italofonia rese possibile lo svolgimento dell'inchiesta in diversi punti dell'Adriatico orientale e delle zone settentrionali limitrofe, linguisticamente ed etnicamente compositi. Si trattava di territori di recente acquisizione politica italiana, sulla base degli accordi di pace, conseguenti alla fine della Prima guerra mondiale e al disfacimento dell'Impero austro-ungarico, nonché all'annientamento del Regno di Jugoslavia, avvenuto nel 1941.⁴ Trieste, la Contea di Gorizia e Gradisca, la Contea di Pisino, la costa quarnerina, per secoli sono stati possedimento asburgico; il rimanente e maggioritario territorio istriano, le isole quarnerine, la costa e le isole dalmate (eccetto Lagosta/Lastovo) furono annessi all'Austria a seguito della caduta della Repubblica di Venezia (1797), l'isola di Lagosta dopo la scomparsa della *Respublica Ragusina* (1808). Pellis svolse la ricerca in 44 località, individuando la presenza dell'italoromanzo, italiano,⁵ veneto e friulano, dell'istroromanzo,⁶ dello sloveno, del croato, del rumeno e dell'albanese: di conseguenza, in diversi punti il rilevamento è bilingue o parzialmente bilingue. I suoi spostamenti si svolsero tutti entro i confini

⁴ Sono il Trattato di Saint-Germain-en-Laye del 10 settembre 1919, che pose fine allo Stato austroungarico, il Trattato di Rapallo stipulato tra il Regno d'Italia e il neocostituito Regno dei Serbi, Croati e Sloveni, stipulato il 12 novembre 1920, l'accordo su Fiume, firmato dalle due parti il 27 gennaio 1924, e il Trattato di Roma concluso il 19 maggio 1941 tra Benito Mussolini e Ante Pavelić "duce" dello Stato fascista croato (proclamato il 10 aprile).

⁵ Cioè lingua standard, italiano comune (con la consapevolezza che non si tratta di denominazioni del tutto sinonime). Pellis usa inoltre le espressioni "italiano letterario" e "lingua letteraria".

⁶ Per la definizione del termine "istroromanzo" cfr. Tekavčić 2005: 383.

politici dell'Italia. Aspettò il 1942 per recarsi ad Arbe e a Veglia, cedute all'Italia nel 1941, mentre aveva esplorato gli altri punti, tutti inclusi nello Stato italiano, nel periodo 1926-1935 e nel 1938 (nel 1933 intervistò anche alcuni vegliotti che vivevano a Cherso).

Il questionario è organizzato sulla base dei seguenti campi semantici: l'individuo, la famiglia, la società, la natura (*Parte generale*); agricoltura, allevamento, fauna, ambiente montano, pianura e colli, attività marinare, arti e mestieri (*Parte speciale*), con ulteriori suddivisioni, più differenziate, nell'ambito di ciascuno di essi.⁷ Il materiale raccolto viene rapportato al proprio ambiente comunicativo nella sezione dei *Verbali d'inchiesta*.⁸ Questi contengono - contrassegnati da sigle - un breve profilo socioeconomico della località indagata, dati sulla cronologia e sul tipo di prelievo (monolingue o bilingue), precisazioni sull'età, professione, luogo di nascita e di residenza dell'informatore (anche su quelli dei genitori), i suoi spostamenti e permanenze "fuori sede", nonché livello di istruzione e capacità articolatorie. In maniera meno regolamentata ne sono riportate la competenza linguistica e le attitudini e reazioni all'intervista. È indicata inoltre la posizione diatopica, diastratica e diamesica degli idiomi presenti nel punto in esame e ne vengono descritte le caratteristiche fonetiche. Oggetto del presente lavoro saranno le osservazioni di Pellis, contenute nei *Verbali d'inchiesta*,⁹ sulla coesistenza degli idiomi in uso nell'area in questione e sulla competenza linguistica degli informatori: materia non priva di interesse sociolinguistico, considerando anche il contesto storico-politico in cui le ricerche ebbero luogo.

Lagosta (Lastovo; 392 E2)¹⁰ è introdotta da un'osservazione di carattere storico: "politicamente di tradizione ragusea, dal novembre 1918 è possesso italiano" (VbI: 266).¹¹ La "bilinguità croato-italiana" è "quasi generale" e

⁷ Per più particolari sul contenuto dell'*Atlante* cfr. Ellero 1994, 2010; Nedveš 2011; www.atlantelinguistico.it.

⁸ Cfr. Massobrio 1995, I, passim. Nella nostra presentazione verranno indicati con la sigla VbI.

⁹ La presentazione delle note di Pellis verrà condotta sulla falsariga dell'*Atlante Linguistico dell'Istria* (ALIs), opera inedita che riproduce il questionario ALI per il territorio citato, ad esclusione dei rilevamenti di Pellis nei punti d'inchiesta slovenofoni, considerati esterni all'area istriana, e cioè Idria (Idrija; 343 Ah6), Plezzo (Bovec; 322 Ah2) e Tolmino (Tolmin; 334 Ah4), nonché i punti italo-foni a ovest di Trieste, Grado (354 Bg17) e Aquileia (355 Bg13). Vi sono inoltre integrate le rubriche per gli esempi dell'AIS, rappresentati con pochissime ricorrenze, e quelli della CDI (*Carta dei dialetti d'Italia*), rimaste vuote. L'esemplare dell'ALIs da noi consultato è custodito presso il Dipartimento di Italianistica dell'Università di Pola.

¹⁰ Tra parentesi indichiamo il nome croato/sloveno e attualmente (co)ufficiale dei singoli punti d'inchiesta, seguito dal loro contrassegno numerico, come riportato in Massobrio 1995. La prima cifra indica il punto d'inchiesta.

¹¹ Vi viene aggiunta un'osservazione di stampo socioculturale: "Popolazione agricola di balcanica indolenza". VbI: 266 (anche per le altre citazioni).

l' informatore principale, l'agricoltore diciassettenne Antonio Givoie, viene descritto come "bilingue, con lessico più abbondante nella parlata slava" (*ibid.*).¹² Il numero delle risposte che contengono termini croati autoctoni (e non prestiti italoromanzi integrati) supera quello degli altri punti d'inchiesta.¹³ Nell'ambito dei campi semantici attinenti all'agricoltura si verifica la più alta percentuale di monolinguismo croato. Alla "tradizione ragusea", ossia dalmata centromeridionale, va ascritta la presenza di termini come *zrévia* (646, 'scarpa'),¹⁴ *balančàna* (3822, 'melanzana'), *gàrdun* (3795, 'carciofo'), *kupjèrta* (1519; 'tetto'), *mièndul* (3844, 'mandorlo') tutti, ad eccezione del primo, di provenienza italoromanza.

Givoie aveva frequentato la scuola elementare italiana, la sola attiva nell'isola dopo l'annessione all'Italia, mentre l'informatrice per il controllo, la trentenne casalinga Magda Jurizza, aveva fatto in tempo a frequentare quella croata. A lei si devono diverse correzioni e integrazioni delle risposte di Givoie.¹⁵ "Nazionalmente amorfo come quasi tutti i 1600 abitanti dell'isola" lo giudica Pellis (VI: 266). Nella sezione italiana a livello lessematico è dominante l'influsso veneto. (A favore del veneto - dopo il 1797 irradiato da Trieste - avrà giocato la sudditanza asburgica del territorio di Ragusa, a partire dal 1815.) A livello fonetico, un'altissima percentuale di lemmi - come ha rilevato Flavia Ursini - rivela piuttosto le caratteristiche "di un italiano regionalizzato che di un veneto ben individuato arealmente" (1989: 359). Da attribuire alla pressione dell'italiano scolastico e amministrativo sulla lingua veicolare (favorita dalla presenza di "funzionari e immigrati dell'Italia meridionale"; VbI: 266),¹⁶ ed anche ai contatti plurisecolari della Dalmazia con varietà italoromanze diverse dal veneto.¹⁷

¹² Denominazione alternativa e sinonima a "croato", termine che sta ad indicare il croato-istrian (čakavo) e il croato-dalmata (čakavo e štokavo).

¹³ I rilevamenti dell'ALI di Pellis per Lagosta sono stati studiati dettagliatamente da Ursini 1989, che riporta anche precisi dati statistici.

¹⁴ Nel citare gli esempi ci limitiamo al minimo indispensabile, strumentale al tema del nostro lavoro. Ci basiamo sull'ALI, riproducendoli nella forma in cui vi sono annotati, che non differisce notevolmente da quella adottata nell'edizione a stampa dell'ALI. Per un confronto v. www.atlantelinguistico.it, *Segni e simboli usati nelle inchieste (Segni di trascrizione fonetica)*, inoltre ALI 1995, Carta 80, ALI 1997, Carte 246 e 276. Nell'ambito della presentazione dei singoli punti d'inchiesta, nella rubrica *Segni e suoni*, Pellis offre una rassegna dei simboli impegnati per illustrare, in seguito, alcune caratteristiche fonetiche delle varietà venete, nonché, in maniera più sporadica, del croato e dello sloveno.

¹⁵ Al fine di conformarlo allo "standard" in *slànùtak*, invece di *slànùtak* (3787, 'cece'). A lei è dovuta anche la voce *skàpùlar*, che si ritrova nelle altre risposte in croato (per 667, 'scapolare'), nonché la variante autoctona *bóžak*.

¹⁶ Cfr. anche quanto osserva Ursini, 1987: 143; 1989: 359.

¹⁷ Cfr. Ursini 1989: 359. A tale proposito l'autrice ricorda che sin dal Trecento nei documenti della Cancelleria ragusea compaiono elementi del toscano.

(Va ricordato che l'oligarchia ragusea, padrona di Lagosta, aveva adottato il toscano e non il veneto, anche come lingua parlata.)¹⁸ Rappresentano un *hapax òki* ('maglie della rete', 5303) e *viñéto* (3946; 'vigna'), termine burocratico per eccellenza; *čeko* (3245, 'cieco') si ritrova a Seiane, come variante di *òrbo*, proprio degli altri punti; similmente: *fòrbiče* (3425) 'forbici', a Seiane *fòrbiči*, negli altri punti *fòrfe*; *kíěfa* (1509, 'chiesa') è condiviso con Seiane¹⁹ e Villa del Nevoso; a Fiume è variante di *céza*, ricorrente nelle altre risposte.

Un altro territorio politicamente integrato all'Italia dopo la Prima guerra mondiale, caratterizzato, tuttavia, da una plurisecolare situazione plurilingue, è quello del Carso triestino e goriziano. Allo sloveno e al friulano, lingue subalterne, si sovrappone, sin dal Medioevo, il tedesco, come lingua del potere statale e delle istituzioni pubbliche. In epoche più vicine, i centri urbani di Trieste e di Gorizia diffondono l'influsso veneto e italiano: parlando di Comeno (Komen, 351 Bh5), a nordovest di Trieste, Pellis ne rileva la "bilinguità di vecchia data" (VbI: 224). Il nuovo assetto politico, che affermava l'italiano come lingua ufficiale e varietà di prestigio, portò a un aumento dell'italofonia anche ai livelli di comunicazione più informali. La ricerca di Pellis documenta i riassetamenti sul piano della competenza e prassi linguistica propri di un periodo "di transizione", che si manifestano anche come divario generazionale. Ad Aidussina (Ajdovščina; 352 Bh3), Pellis registra una situazione di bilinguismo incipiente. Lo sloveno è parlato in famiglia "dalla stragrande maggioranza della popolazione", meno presenti il triestino e il friulano. Ma quasi tutti gli slovenofoni capiscono ambedue questi idiomi, come pure l'italiano standard. "In complesso dunque" constata Pellis "la località sta avviandosi verso la bilinguità" (VbI: 224). La forza assimilatrice dello sloveno doveva essere notevole anni addietro, se il padre del suo informatore, il possidente settantunenne Antonio Bianchi, nato da genitori lombardi trasferitisi in zona slovena, venne linguisticamente "assimilato dagli sloveni" (VI: 225), e Bianchi stesso conosce meglio lo sloveno che l'italiano.

A Postumia (Postojna, 353 Bh6) la maggior parte degli abitanti è bilingue. Lo sloveno domina nella comunicazione familiare e privata; l'italiano – "letterario con qualche infiltrazione triestina" (VI: 226), viene usato come lingua franca nei contatti pubblici e interetnici.

Un'altra testimonianza dei cambiamenti in corso è offerta dall'agricoltore trentaquattrenne Andrea Saina di Divaccia San Canziano (Divača; 358 Bh9), che, a distanza di cinque anni dal primo rilievo, parla, come lui stes-

¹⁸ Una cronologia più precisa degli apporti italo-romanzi al croato-raguseo in Muljačić 1971-73.

¹⁹ Le denominazioni croate/slovene sono riportate a pp. xx e xx (96 e 100)

so afferma “molto meio italian”; un italiano - osserva Pellis - il cui “colorito ... s'avvicina molto al volgare triestino” (VI: 232).

Similmente, a Villa del Nevoso (Ilirska Bistrica, 359 Bh1), centro in rapido sviluppo, orientato su Fiume, l'informatore, il cinquantaseienne Francesco Valencici, commerciante, è molto più insicuro nel suo italiano della figlia ventenne, che parla bene l'italiano non dialettale, tratto che condivide con gli altri parlanti della sua generazione. Anche l'immigrazione, per motivi economici, contribuisce alla conoscenza dell'italiano da parte delle generazioni più giovani e al progredire del bilinguismo.

Piuttosto reticente la scheda su Trieste (357 Bh7), nonostante vi fossero ingaggiati sei informatori. Due esercitavano una professione intellettuale e di uno di loro è menzionata la frequentazione delle scuole superiori. I rimanenti quattro s'inquadrano nel gruppo maggioritario, hanno cioè frequentato solo la scuola elementare. Di loro vengono forniti i dati obbligatori e l'unico commento esplicito riguarda le caratteristiche articolatorie dell'informatrice Teresa Dugolin. L'assenza di altre notizie (ad es., sulla loro competenza linguistica, abitualmente rilevata negli altri casi) fa supporre che l'(esclusiva) italoфонia viene data per scontata.²⁰ (Tuttavia, la madre della settantenne Teresa Dugolin, nata a Tolmino, era probabilmente una parlante dello sloveno²¹ e forse ne aveva trasmesso qualche conoscenza alla figlia – analfabeta, nonostante avesse frequentato la scuola elementare). Dalle osservazioni sulla pronuncia dei triestini emerge la differenziazione diatopica e diafasica nell'ambito dell'italiano, e un indizio ne è anche la presenza tra gli informatori di Carlo de Dolcetti, direttore del settimanale dialettale *Marameo* (VI: 231). Nella vicina Zaule (356 Bh8), frazione di Muggia, Pellis riscopre la possibilità di una competenza non unitaria. Il rilievo è parzialmente bilingue, italiano/sloveno, ed è complementare alla ricerca triestina. Dell'informatrice, Lucia Vatovaz in Zerial, di trentadue anni, con tadina, “attendente alla casa”, viene riconosciuta la “speditezza” con cui si esprime in ambedue le lingue (VI: 230). (La competenza linguistica degli altri due informatori non viene precisata.)

Nelle cittadine costiere di Capodistria (Koper; 360 Bh11), e di Pirano (Piran; 361 Bh10), centri di vivace attività intellettuale e artistica all'epoca della Serenissima, e nelle loro frazioni, l'indagine è monolingue. La presenza dello sloveno è registrata solo nella borgata agricola di Prade (Laz-

²⁰ Fanno parte del triestino registrato da Pellis anche alcuni tedeschismi e slavismi, ad es., *žlaif* (1610, 'freno') *kùčar* (615, 'cocchiere'), *svitik* (1681, 'cercine'); *al ièra čis'ta* (1934, 'era al verde'), registrato anche a Fiume, Lussingrande, Cherso e Zara (nella variante *zis'ta*), *žgāña* (1814, 'acquavite').

²¹ Sulla presenza dello sloveno a Tolmino cfr. Marcato 1987: 202, scettica nei confronti delle affermazioni di Pellis relative alla diffusione del bilinguismo.

zaretto). Nell'ambito dell'idioma dominante Pellis rileva il contrasto tra la lingua degli anziani, caratterizzata da tratti puristi e arcaizzanti, e il dialetto dei giovani e dei borghesi, contaminato dal "triestino invadente" e dall'influsso dell'italiano scolastico (VbI: 234).

Il divario generazionale si riscontra anche procedendo più a sud, dove allo sloveno come prevalente varietà alloglotta, coesistente e/o alternativa all'italiano, si sostituisce il croato. A Buie (Buje; 362 Bh15), l'ottantaduenne muratore e agricoltore Francesco Crosilla "rivela uno stato del dialetto un po' differente dall'attuale" (VbI: 237). A Daila (Dajla; 366 Bh14), Alfonso Chemet, di ventisei anni, agricoltore, che oltre alle elementari aveva fatto il servizio militare, "parla il dialetto con intonazione più italiana" (VbI: 241). Suo padre, il cinquantenne Giovanni Chemet, usa anche il croato, proprio degli abitanti del contado.

L'azione egemone esercitata dai centri maggiori su quelli minori, da questi economicamente dipendenti, è additata quale principale minaccia alla sopravvivenza delle forme tradizionali dell'idioma locale, nelle aree dove per secoli il veneziano si sovrapponeva al più antico "istriano",²² rendendone sempre più precaria l'esistenza. A Rovigno (Rovinj; 375 Bh26),²³ il dialetto locale è parlato "fra concittadini". Nella comunicazione con gli esterni si ricorre "al tipo di parlata più diffuso: al veneto istro-triestino" (VbI: 251); a Fasana (Fažana; 379 Ch2) l'informatore cerca di evitare l'interferenza del polese. Diversi parlanti locali prevedono prossima la fine del "vecchio 'istriano", sempre a causa dell'importanza economica di Pola (VbI: 255). La parlata autoctona di Dignano (Vodnjan; 380 Ch1) è relegata all'ambito familiare, "con i comprovinciali" si comunica in "veneto di impronta triestino-polese" (VbI: 256). A Gallesano (Galižana; 481 Ch3) i giovani, che lavorano a Pola, si discostano dal "modo contadinesco" delle generazioni precedenti e si conformano all'uso cittadino. (VbI: 256). A sua volta, la pronuncia di Pola (Pula; 382 Ch4) risente fortemente dell'influsso triestino, distanziandosi dal retroterra rurale, "ancora in parte 'istriano'" (VbI: 257).

Nessun accenno a una qualche presenza dello "slavo" in queste località, né a Buie, Cittanova (Novigrad, 367 Bh13), Parenzo (Poreč; 368 Bh19), Valle (Bale; 376 Bh29), Sissano (Šišan; 383 Ch5), dove per secoli il veneziano è stato la lingua egemone.²⁴ Solo a Daila Pellis incontra un informatore

²² Termine di Bartoli per designare l'istroromanzo, che Pellis preferisce all'"istrioto" di Graziadio Isaia Ascoli.

²³ Un paio di risposte è stato registrato a San Lorenzo del Pasenatico (Sveti Lovreč) e a Orsera (Vrsar).

²⁴ Una situazione meno omogenea indicherebbe il proclama del Comando squadristi di Dignano che proibiva l'uso "della lingua slava ... nei ritrovi pubblici, per le strade" e "nei negozi". Un documento dell'Ufficio politico del Comando della Piazza Marittima di Pola, datato 13 dicembre 1918, menziona le società di lettura croate in 9 località dei

che parla anche croato (il già menzionato Giovanni Chemet) e constata l'influsso degli "slavi bilingui", abitanti dei villaggi vicini, sul "colorito" del veneto. Rileva anche il ruolo dei monaci benedettini, "tutti italiani", nel diffondervi "l'italianità", un tempo tramite la funzione di insegnanti nella locale scuola elementare (VbI: 241).

Nell'Istria interna e in quella quarnerina Pellis registra la presenza sia del veneto che del croato. Portole, Rozzo e Pisino sono identificate come località venetofone, circondate da un territorio bilingue. Nelle zone di campagna, il croato "è preferito nell'uso familiare", ma è noto anche agli abitanti venetofoni delle cittadine. Questo schema di base presenta variazioni, a seconda delle caratteristiche particolari di ciascun punto. A Rozzo (Roč; 364 Bh17) - "antica località romana e fortezza di confine della Sere-nissima" - la popolazione è veneta e, "nella grande maggioranza ... parla anche un dialetto croato che contiene parecchi elementi italiani" (VbI: 240). I ragazzini per strada parlano solo veneto. Gli informatori di Portole (Oprtalj, 363 Bh16) hanno una conoscenza del croato piuttosto superficiale. Del cinquantunenne Paolo Stipanci, possidente, muratore e agricoltore, è rilevata la competenza italianizzante e una certa familiarità con lo "slavo" (VbI: 238).²⁵ Superficiale e ridotta allo stretto necessario (per poter "intendersi coi campagnoli") la conoscenza del croato anche a Pisino (Pazin; 370 Bh21). "La popolazione è composta nella stragrande maggioranza di elementi prettamente italiani" (VbI: 244).²⁶ Il veneto è usato anche dagli "alloglotti che vivono in città", nonché dai campagnoli "alloglotti" nella comunicazione esogena (VbI: 245). Pellis si sofferma anche sulla presenza di immigrati dal Friuli, per lo più artigiani del ramo tessile, segnalata dai cognomi di origine friulana, nella zona di Pisino e altrove in Istria. Nelle campagne, assimilati in gran parte dal gruppo etnico maggioritario, gli hanno trasmesso elementi del proprio idioma.

A più riprese Pellis rileva l'estrema permeabilità del croato nei confronti dell'italoromanzo in ambito lessicale, ricorrendo a espressioni generiche: "parlata slava mista", "parlata mistilingue", "ibrido dialetto croato", "dialetto croato inquinato di elementi italiani" (essendone l'illustrazione delegata alle schede del *Questionario*). Descrive con più precisione l'influs-

dintorni e il giornale *Hrvatski list* "che nelle campagne è molto letto dai Croati". (Per motivi politici ne raccomanda la chiusura). Cfr. Parovel 1985: 217, 219.

²⁵ A Portole Pellis annota il detto "fàva e bòba/ tuta na ròba" (3787, 'cece').

²⁶ Per le misure intraprese dalle autorità italiane contro gli esponenti "infidi" o "agitatori" della classe media e intellettuale croata al fine di portare Pisino da "centro d'irradiazione di tutto il lavoro croatofilo dell'Istria" alle condizioni riferite da Pellis cfr. D'Alessio 2001. A p. 174 l'autore cita un passo del fascicolo *Propaganda nazionalista slava*, del 29 gennaio 1920.

so del croato, ossia della parlata rustica, sul veneto a livello fonetico, nel presentare Daila, Antignana, Portole e Albona, e, a Sansego, l'influsso del veneto sul croato.²⁷

Parlando di Portole, Pellis annota che gli uomini di preferenza articolano σ , le donne e gli abitanti delle frazioni rurali, che sono bilingui, ma anche le donne del borgo, "il suono zz", familiare nello "slavo" (*zinkue*) e considerato rustico e volgare dai borghigiani (VbI: 238-239). Anche a Pisino, z, "usato dagli slavi bilingui", "è ritenuto meno 'fine'" (VbI: 245). I borghesi, per influsso della lingua letteraria, al posto di σ pronunciano č. Quindi, consiglia Pellis, nell'unica esternazione di carattere precettivo, "data l'avversione fra italiani e slavi, un motivo di più per le nuove generazioni di lasciar cadere il suono z e adottare il č" (VbI: 245). Questa è anche la sola allusione a una realtà sociale e politica, più complessa e problematica di quanto i *Verbali* lascino trasparire (a Pisino, ad es., nel 1918 fu chiuso il liceo in lingua croata, istituito nel 1899).²⁸

In quattro località dell'ex Contea di Pisino asburgica Pellis effettua un rilevamento bilingue, oppure parzialmente bilingue. Antignana (Tinjan; 369 Bh20) e Gallignana (Gračisce; 371 Bh22), miseri villaggi gravitanti su Pisino, sono bilingui. A Gallignana si sente più parlare croato che veneto (VbI: 243, 246).²⁹ Così pure per strada nei dintorni di Antignana, mentre nel borgo il rapporto è paritario (VbI: 243-244). Nelle nuove generazioni un progressivo ridimensionamento del croato si sta avverando per merito della scuola (VbI: 245). A Gallignana, dal 1918, è attiva solo la scuola italiana, nel periodo prebellico sostenuta dall'organizzazione Lega Nazionale. La scuola ufficiale era quella croata, frequentata dall'informatore di Pellis, il ventiquattrenne bandai Giovanni Marfan, "giovane intelligente, fascista", che "parla correntemente anche il croato" e "distingue del croato le forme locali da quelle letterarie imparate a scuola" (VbI: 245). La sua conoscenza del croato è rispecchiata dal cospicuo numero di risposte in questa lingua. A Gimino (Žminj; 377 Bh27), orientata su Rovigno, gli abitanti parlano veneto, ma con i villici comunicano anche in un "ibrido dialetto croato", che contiene italianismi antiquati (VbI: 272). All'epoca dell'amministrazione asburgica vi esistevano la scuola elementare croata

²⁷ Ci limitiamo alle occorrenze esplicitamente indicate da Pellis. La descrizione della pronuncia dell'italiano da parte degli sloveni a Postumia e a Divaccia (VbI: 226, 232) presuppone un certo influsso della loro madrelingua.

²⁸ Un sintetico resoconto delle misure intraprese dal nuovo regime al fine di "italianizzare" il sistema scolastico, anche prima della Riforma Gentile, cfr. Dukovski, 2001: 103-108, e D'Alessio 2001: 168-174.

²⁹ Per il croato di Antignana Pellis usa anche la denominazione "morlacco" (VbI: 243), probabilmente sentita nella zona, che si riferisce alla provenienza degli abitanti.

e quella italiana. Laurana (Lovran; 373 Bh24), località borghese e turistica della costa quarnerina, ha una popolazione "mistilingue" (VbI: 248). Menzionando i contadini dell'entroterra montano, Pellis non si esprime sui loro connotati linguistici.

A Porto Albona (Prtlog; 378 Bh28) il croato è usato quasi quanto il veneto. Ma "per la strada e per i campi" Pellis ha sentito parlare quasi sempre veneto (VbI: 253). Ad Albona (Labin; 378 Bh 28) il sessantaduenne possidente e agricoltore Domenico Negri, bilingue, rispecchia la parlata dei campagnoli, che, ad es., pronunciano č e ĝ più vicine a ć e a ğ. La pronuncia dei borghesi non subisce questa modifica (VbI: 254).

Isolate e difficilmente raggiungibili le due località istrorumene Seiane e Valdarsa, che Pellis visita rispettivamente nel 1933 e nel 1935. A Seiane/Castelnuovo d'Istria (Žejane; 365 Bh18), il rilevamento è bilingue, italiano/romeno. L'intervistato, il venticinquenne agricoltore Giovanni Sancovici, parla anche il croato, come la maggior parte dei suoi compaesani. Pellis lo trova "nazionalmente amorfo" (VbI: 241). Dalla fine della guerra nel paese è attiva la scuola italiana, mentre prima i bambini si recavano nella scuola croata di Mune, distante 4 chilometri.³⁰ La conoscenza dell'italiano da parte degli abitanti di Seiane, e la varietà da loro praticata, dipendono dai contatti con gli italofoeni di Fiume e di Trieste, città che tradizionalmente rifornivano del carbone di produzione propria (VbI: 240).

Condizioni di vita estremamente primitive s'incontrano a Valdarsa (Šušnjeva, 372 Bh23).³¹ Il rilevamento è monolingue, romeno. Il romeno, tuttavia, sopravvive a stento, intaccato fortemente dal croato e dal veneto, lingue della comunicazione con estranei. Pellis denuncia l'attività dei preti e dei maestri croati che prima del 1918 cercavano "in tutti i modi" di "slavizzare" i valdarsini (VbI: 247). Più favorevoli le condizioni successive alla conservazione della coscienza romena.

Anche nelle isole del Quarnaro sono presenti entrambi gli idiomi maggioritari, con modalità simili a quelle degli altri punti, nonché con alcuni tratti specifici. A Cherso (Cres; 384 Ch6), Ossero (Osor; 386 Ch7) e Lussingrande (Veli Lošinj; 389 Ci2) i venetofoni hanno varia familiarità con il croato, diffuso soprattutto nel contado e tra il popolino dei borghi. Sansego (Susak; 388 Ch8), l'isola più povera, è la meno venetizzata. Nondimeno, nella parte più recente, costiera, del borgo, la pronuncia *četiri* ('quattro') ha

³⁰ All'influsso dell'italiano scolastico saranno da attribuire risposte come *natàle* ('Natale', 91), identica a quella di Lágosta (*natàle*) più corretta di quella di Fiume: *natàl*, alternativa alla veneta *nadàl*, propria degli altri punti. Probabilmente anche i già citati *förbiči*, *čeko*, *kièfa*. La prima risposta è, tuttavia, il croatizzante *božiću*.

³¹ Le abitazioni ricordano quelle dei Morlacchi descritte da Alberto Fortis nel *Viaggio in Dalmazia*. Pellis include nell'inchiesta anche la frazione di Briane.

ceduto al venetizzante *zetiri* (VbI: 262). La tradizione marinara di Cherso è stata all'origine, nel ceto borghese, dei numerosi rapporti di parentela con Trieste. A Lussingrande, approdo tradizionale delle barche chioggiotte, gli equipaggi hanno portato anche la propria lingua e i pescatori parlano una varietà particolare di veneto (VbI: 262-263). Gli informatori di discendenza o formazione chioggiotta non sono bilingui.

Arbe (Rab; 387 Ci1) insieme a Veglia, fu visitata da Pellis nel 1942. La cittadina turistica è bilingue, nelle campagne si parla "quasi solo croato con molti elementi italiani" (VbI: 261), più diffuso anche nella comunicazione familiare degli intervistati. Viene insegnato nella scuola (italiana) un'ora alla settimana.

La cittadina di Veglia (Krk; 385 Bi1) è monolingue. Pellis osserva: "Popolazione fiera della sua veneta italianità" (VbI: 258) e, a proposito dell'informatrice Antonia Cattaro, quarantottenne, casalinga, intervistata a Cherso nel 1932: "Come buona parte dei vegliotti dell'anteguerra, non conosce affatto il croato" (VbI: 259). A differenza del cinquantaduenne Giuseppe Cattaro, di professione pilota, che "sa anche il croato". Il vescovo di Veglia è "slavo".

Fiume (Rijeka; 374 Bh25), proclamata, al pari di Trieste, porto franco nel 1719, per volontà di Carlo VI d'Asburgo, ebbe una storia linguistica per molti aspetti affine. Qui Pellis abbandona la reticenza: "In grazia delle sue industrie e del traffico dell'anteguerra assorbì e assimilò alla sua parlata italiana gli elementi più disparati". Anche su temi nonlinguistici: "uno dei miracoli compiuti nell'Adriatico orientale dalle potenzialità della avita cultura italiana" (VbI: 249). Tornando a questi ultimi, osserva pure un crescente affermarsi della lingua standard, dovuto all'influsso della scuola e all'immigrazione da territori italiani di data più antica. Prova della forza assimilatrice dell'italiano è l'informatore Matteo Wolf, il cui cognome denota una situazione di discontinuità di competenza linguistica, in seguito all'acculturamento in senso italianizzante. (Ciò aveva potuto verificarsi anche nelle generazioni precedenti). Fiume è circondata "da un territorio mistilingue o slavo (croato)" (VbI: 249). Il rilevamento è parzialmente bilingue quanto all'agricoltura, ma con risultati modesti, data l'attività assai scarsa in questo settore. Wolf conosce anche il croato quarnerino.

Zara (Zadar; 390 Ci3), ispira a Pellis un ironico commento politico: „Centro amministrativo della Dalmazia prima di Vittorio Veneto, ora una testa senza corpo" (VbI: 264).³² Analoghi al caso di Wolf sono quelli di Ma-

³² Pellis allude alla mancata consegna della Dalmazia all'Italia, nonostante la battaglia di Vittorio Veneto (24 ottobre e 4 novembre 1918) avesse segnato la definitiva sconfitta della monarchia austro-ungarica.

rio Schneider ed Ezzelina Bauch. Di Schneider Pellis espressamente rileva che “non sa il tedesco” (e “conosce solo un po’ di slavo”; VbI: 264). Conosce sia il veneto sia il croato il cinquantunenne nocchiero Simone Voivodici, i cui genitori provengono da una piccola isola dell’arcipelago zaratino, Eso Grande (Veli Iž). (È problematico, invece, il carattere zaratino del suo idioma veneto). Gli altri informatori sono veneti monolingui. Una più o meno remota/recente perdita del croato come lingua di competenza primaria si può supporre per Simeone Perici e Giovanni Ghiglianovic.³³ Nella vicina Borgo Èrizzo (Arbanasi; 391 Ci4), “località agricola”, nel Settecento colonizzata da profughi albanesi, le lingue principali sono l’albanese³⁴ e il veneto zaratino. Molti abitanti “conoscono anche il croato” (VbI: 265). Il rilevamento è parzialmente bilingue, albanese/italiano. L’ informatore, il sessantacinquenne possidente Simeone Beniamino Stipcevic (Stiepsa) è così descritto: “È orgoglioso di essere Albanese, parla l’italiano (lingua, ma più dialetto veneto) e comprende il croato. È italofilo di sentimenti, odia gli slavi” (VbI: 265).

Le osservazioni di Pellis sulla situazione linguistica nelle località indagate assumono connotati più precisi nelle schede del *Questionario*.³⁵ Ovvvia la constatazione dell’egemonia del veneto, che fornisce il maggior numero di risposte in tutti i settori e rappresenta - in prospettiva diacronica - una ricca fonte di materiale lessicale per gli altri idiomi con cui si trova a contatto, in particolare per il croato-istrianico e il croato-dalmata.³⁶ La conoscenza del tedesco nei *Verbali* viene constatata solo nel caso di due informatori della zona carsica (Aidussina e Villa del Nevoso), non tedescofoni. (Alcuni altri, provenienti dalla stessa area e dall’Istria occidentale e liburnica, avevano potuto acquisirne maggiore familiarità attraverso il servizio militare, la prigionia o il trasferimento per lavoro). Il *Questionario* rivela un consolidato influsso del tedesco - sul veneto in primo luogo - seppure limitato quanto a settori d’impiego e numero di lessemi. La risposta a ‘barbaforte’ (3819) è registrata in 20 punti e solo in uno (a Villa del Nevoso) ricorre un lessema diverso da *kren* (*χren* in sloveno e in rumeno); ‘comino’ (3811) è *kimel* in 11 punti su 12 (di cui uno croato, uno sloveno, uno rumeno;

³³ Si potrebbero citare altri informatori, ad es., Domenica Brussich (in Padovan) e Giuseppe Giuriceo nella venetofona Veglia e, per lo sloveno Vittorio Coccever di Semedella.

³⁴ Sulla provenienza degli Albanesi di Borgo Èrizzo cfr. Cugno 2008: 15.

³⁵ Ci limitiamo ad alcune osservazioni estremamente sommarie, non essendo il materiale raccolto da Pellis oggetto della nostra ricerca. Alla ricerca di Ursini 1979 su Lagosta, si affianca per puntualità e precisione quella di Cugno 2008 sulla parlata albanese di Borgo Èrizzo, soprattutto nell’individuare le componenti di provenienza alloglotta.

³⁶ Sul quadro delle presenze influisce anche il numero complessivo delle risposte, che varia a seconda della località.

l'eccezione è Rovigno); 'freno' (1610) è reso da *žlaif* in 9 punti (tra questi Rovigno e Trieste, e il croato di Laurana); di numero pari altri lessemi, tra cui prevale *fren*, come nel veneto di Laurana; *žlai(f)* è anche l'equivalente di 'martinica' (3616) in 14 ricorrenze, e solo una ha un esito diverso; 21 le ricorrenze di *kùčer* (e sue varianti) per 'cocchiere' (1615), e 2 eccezioni (*fürman*, a Seiane, è un altro tedeschismo, ed anche *fiàkar*, variante di *kùčar*, a Villa del Nevoso e a Trieste).

Per motivi demografici e storici i due idiomi alloglotti più diffusi e resistenti sono il croato e lo sloveno; ambedue invisibili alla politica ufficiale, che nel periodo dei sopralluoghi di Pellis cercava di eliminarli dallo spazio pubblico e dalla scuola, e successivamente anche dall'insegnamento religioso, tramite una serie di provvedimenti. (Contemporaneamente avevano luogo iniziative pratiche da parte di vari gruppi parapolitici).³⁷ In quanto dialettologo, Pellis era tenuto a registrare l'effettiva situazione linguistica sul territorio. Quindi, ad es., anche l'uso del croato, in varia misura e con varia competenza, da parte dei parlanti venetofoni e l'influsso del croato sul fonetismo del veneto locale.³⁸ Il constatarlo non era in contrasto con le sue saltuarie esternazioni patriottiche. La situazione da lui registrata sul campo – intervistando informatori in prevalenza poco istruiti e non particolarmente abili, di professione per lo più contadini e casalinghe (e spesso anche anziani) – non differiva in maniera sostanziale da quella – diglossica – che aveva prospettato, parlando degli Sloveni, nell'articolo programmatico "Politica di confine", pubblicato nel 1923: "L'Italia non vuole la soppressione degli Sloveni e degli altri alloglotti. Il loro linguaggio familiare sarà rispettato; esso corrisponde a un bisogno intimo locale, regionale. Questo linguaggio è l'espressione di una limitata vita propria che può svolgersi pacificamente nelle pareti domestiche" (1923: 29); ciò a condizione di poter contare sulla loro assoluta "lealtà e dedizione" di cittadini italiani. In prima linea dell'italianizzazione politica e culturale degli Sloveni (più filoasburgici che nazionalmente coscienti), la chiesa e la scuola, che vanno epurate da elementi "malintenzionati" e "sformati" (1923: 52, 54-55) e andava posto un freno anche alla stampa slovena, focolaio di sentimenti antitaliani. Pellis propone parimenti "azioni positive": misure economiche che facessero gli Sloveni "sentirsi bene nello Stato italiano" (1923: 56-57), campagne informative che affermassero presso di loro

³⁷ Sulla politica nazionale dello Stato italiano nei territori annessi dopo il 1918 e la relativa legislazione cfr. Dukovski 2001, Parovel 1985: 16-29.

³⁸ Marcato 1987: 202, ritiene che l'affermazione di Pellis sul bilinguismo a Tolmino sia "eccessiva e che, dati i tempi in cui fu effettuato il rilievo, risponda a una necessità di accentuare l'italianità di questi territori".

il prestigio dello Stato e suscitassero ammirazione per le illustri tradizioni culturali e artistiche dell'Italia.³⁹

In occasione del Convegno della Regia Deputazione Friulana di Storia Patria, tenutosi nel 1924, alle concessioni di Pellis (limitate all'uso parlato) è aggiunta la possibilità che gli alloglotti "coltivino anche letterariamente" il proprio idioma (1924: 179). Viene auspicata una soluzione simile a quella della Val d'Aosta, oppure delle zone slovene del Natisone e del Torre: totale fedeltà politica, unitamente alla diglossia.⁴⁰ Per Pellis "il primo sbalzo in avanti deve segnare la conquista degli alloglotti all'idea di Stato, quella nazionale non può subentrare che più tardi" (1923: 54).

Tuttavia, il potere statale non si asteneva dall'interferire nella "limitata vita" e dentro le "pareti domestiche" degli allogeni e degli alloglotti –con il Decreto regio n. 494 del 7 aprile 1927 sulla *Restituzione in forma italiana dei cognomi*,⁴¹ nonché la successiva Delibera del Ministro di Grazia e Giustizia sulla "correzione dei nomi nelle anagrafi"⁴²– e la lealtà allo Stato italiano veniva instillata anche con metodi più spicci: un incendio doloso distrusse nel 1920 a Trieste il Narodni dom sloveno e croato, e azioni punitive contro chi nei luoghi pubblici parlava "slavo" – una fu annunciata dal manifesto degli squadristi di Dignano⁴³ – non erano un fatto isolato.⁴⁴

³⁹ Per i riferimenti e le citazioni cfr. Pellis 1923: 52-57, *passim*.

⁴⁰ Cfr. 1924: 179. Progetto irrealizzabile, a causa delle diverse condizioni nei territori acquisiti dopo il 1918. L'atteggiamento benevolo nei confronti della popolazione maggioritaria dei territori neointegrati, espresso sia nel discorso introduttivo del presidente Leicht, sia nella relazione *Per una monografia sugli alloglotti* del socio prof. Musoni (1924: 173-175, 179-181), era consono alle dichiarazioni degli esponenti politici italiani, rilasciate nel periodo successivo alla fine della guerra. Cfr. D'Alessio 2001: 165, Parovel 1985: 17-18, Strčić 2001: 28-29.

⁴¹ Disposizione già adottata, sotto forma di legge, per i cognomi tedeschi nell'ex Südtirol austriaco l'anno precedente. L'articolo 1 ne determinava l'applicazione ai cognomi (ritenuti) originariamente italiani e latini. L'articolo 2 precisava che i cognomi di origine diversa da quella italiana e latina potevano essere tradotti in italiano solo su richiesta, distinzione della quale nella prassi non sempre era tenuto conto, nonostante l'esplicita raccomandazione del ministro di Grazia e Giustizia Rocca di non confondere i due procedimenti e di non esercitare la pressione sulla popolazione non italiana. Cfr. Dukovski 2001: 113, n. 70. Pellis è citato tra i membri del Comitato consultativo nell'ambito dell'iniziativa di restituzione dei cognomi. Cfr. Parovel 1985: 25.

⁴² Cfr. Dukovski 2001: 112-113, Parovel 1985: 29.

⁴³ Cfr. la nota 24 del presente lavoro.

⁴⁴ Pellis si dichiara contrario a un'imposizione affrettata e violenta: "La penetrazione in una massa compatta non può effettuarsi di colpo, con offensiva frontale precipitosa, come fu tentato poco destramente in qualche campo, ma deve avvenire per gradi, con abile preparazione di sgretolamento" (1923: 52). Accenna anche alla "passionalità contro gli allogeni" di consiglieri exirredenti che andrebbe "infrenata" (*Ibid.*: 58).

Nel 1932 il regime prese di mira i dialetti italiani e le associazioni regionali, vedendo in loro un'ulteriore minaccia all'unità nazionale. I dialettologi, preoccupati per le sorti dell'ALI e della Società Filologica Friulana, corsero ai ripari,⁴⁵ cercando di giustificare il proprio operato in modo da conciliarlo con il nuovo orientamento governativo. Pellis, nel discorso "Ai margini della friulanità" - pronunciato nel 1933, al XIV congresso della Società Filologica⁴⁶ - pur dichiarando il proprio consenso all'azione di "livellamento" intrapresa dallo "stato unitario e totalitario mussoliniano" (1938: 230), si adoperava ad argomentare la legittimità politica della preservazione del friulano (e delle istituzioni che lo sorreggono) - avamposto dell'italianità e strumento di integrazione degli allogeni - indicando la diglossia (entro i termini esemplificati dall'ALI e proposti per lo sloveno) come soluzione del momento.⁴⁷

Il discorso venne pubblicato nel 1938, poiché la Società Filologica Friulana non era stata abolita, e quindi fu salvo anche l'ALI. Tra gli ultimi sopralluoghi di Pellis per l'*Atlante* quelli di Veglia e di Arbe, effettuati nel 1942, un anno prima della sua scomparsa.

Bibliografia e sitografia:

- ALI (1995, 1997) = Istituto dell'Atlante linguistico italiano, Centro di ricerca dell'Università degli Studi di Torino, *Atlante Linguistico Italiano*, redattore L. Massobrio et al., voll. I, III, Roma, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato.
- ALIs (1925 sgg.) = *Atlante Linguistico dell'Istria*, Torino (ALIs), Materiali (AIS, ALI, CDI), Zofingen, 1928-1940 – ALI, Torino 1925 sgg.
- Atti = "Atti della Regia Deputazione", in *Memorie Storiche Forogiuliesi*, XX/1924, pp. 173-181.
- Cugno, Federica (2008), "La varietà albanese in Borgo Èrizzo in Dalmazia nell'inchiesta di Ugo Pellis per l'Atlante linguistico Italiano", in *Bollettino Dell'Atlante Linguistico Italiano*, III serie, 32, pp. 15-35.
- D'Alessio, Giovanni, 2001, „Talijani i Hrvati u Pazinu za vrijeme uspostave Talijanske države, od Ville Giusti do Rapalla“ (trad. di Marino Marin), in *Talijanska uprava i egzodus Hrvata, 1917-1943, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa, Zagreb, 22.-23. listopada 1997.*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, Društvo "Egzodus istarskih Hrvata", pp. 161-178.

⁴⁵ Per più particolari, nonché per il rapporto di Pellis col regime fascista cfr. Ellero 2010.

⁴⁶ Cfr. Pellis 1938: 220-237.

⁴⁷ Cfr. *ibid.*: 229-231, 236-237.

- Dukovski, Darko (2001), „Politički, gospodarski i socijalni uzroci egzodusa istarskih Hrvata u vrijeme talijanske uprave“, in *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*, Zagreb, 22.-23. listopada 1997., Zagreb, Hrvatski institut za povijest, Društvo „Egzodus istarskih Hrvata“, pp. 99-141.
- Ellero, Gianfranco (2010), *Le “ossessioni” di un linguista fotografo*, www.ellero.it, 12 giugno 2010.
- Ellero, Gianfranco (1994), “Ugo Pellis etnografo e fotografo“, in *Ugo Pellis fotografo della parola*, Udine, Società filologica friulana, pp. 67-71.
- Marcato, Carla (1987), “Elementi lessicali romanzi nel “tolminsko“, varietà slovena di Tolmino (Jugoslavia)“, in (Holtus, Günter e Kramer, Johannes, a cura di), *Romania et Slavia Adriatica, Festschrift für Žarko Muljačić*, Hamburg, Helmut Buske Verlag, pp. 199-222.
- Massobrio, Lorenzo et alii. (a cura di; 1995), *Verballi delle inchieste*, Voll. I-II, Roma, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato.
- Michelutti, Manlio (1994), “Un pellegrino di luoghi e di parole“, in *Ugo Pellis fotografo della parola*, Udine, Società filologica friulana, pp. 9-24.
- Muljačić, Žarko (1971-1973), “Su alcuni tiscanismi antichi nel dialetto croato di Dubrovnik“, in *Bollettino dell’Atlante Linguistico Mediterraneo*, 13-15, pp. 9-17.
- Nedveš, Marija (2011), „Ugo Pellis i Talijanski jezični atlas“, *Tabula* 9, pp. 162-175.
- Parovel, Paolo (1985), *L’identità cancellata: l’italianizzazione forzata dei cognomi, nomi e toponimi nella “Venezia Giulia” dal 1919 al 1945, con gli elenchi delle province di Trieste, Gorizia, Istria ed i dati dei primi 5.300 decreti*, Trieste, Edizioni Nuova Mitteleuropa, 1985.
- Pellis, Ugo (1924), “Politica di confine“ in *Ce fastu?* a. 5, n. 1, pp. 50-59.
- Pellis, Ugo (1938), “Ai margini della friulanità“, in *Ce fastu?*, a. 9, pp. 229-237.
- Strčić, Petar (2001), „Egzodus Hrvata iz Istre i drugih hrvatskih krajeva između 1918. i 1958. Godine kao politička, nacionalna i gospodarska pojava“, in *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa*, Zagreb, 22.-23. listopada 1997., Zagreb, Hrvatski institut za povijest, Društvo „Egzodus istarskih Hrvata“, pp. 19-60.
- Tekavčić, Pavao (2005), “L’istororomanzo e la sociolinguistica odierna“, in *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 31, pp. 383-388.
- Ursini, Flavia (1987), “Sedimentazioni culturali sulla costa orientale dell’Adriatico. Il lessico veneto-dalmata del Novecento“, in *Atti e Memorie della Società Dalmata di Storia Patria Venezia*, vol. XV, pp. 25-179.

Ursini, Flavia (1989), "Varietà linguistiche a confronto in un questionario dell'ALI (Làgosta/Lastovo; Dalmazia)", in (Borgato, Gian Luigi e Zamboni, Alberto, a cura di), *Dialettologia e varia linguistica per Manlio Cortelazzo*, Padova, Unipress, pp. 357-367.
[www. atlantelinguistico.it/home.html](http://www.atlantelinguistico.it/home.html), 8 settembre 2017.

Istočna obala Jadrana u Anketnim zapisnicima za Talijanski jezični atlas (*Atlante Linguistico Italiano*)

Konačna odluka o početku istraživanja za budući Talijanski jezični atlas *Atlante linguistico italiano*, ALI, prihvaćena je 26. listopada 1924. godine, na V. kongresu Furlanskog filološkog društva. Prema zamisli pokretača – među kojima je najzaslužniji Matteo Bartoli, autor monografije *Das Dalmatische* – istraživanje je trebalo obuhvatiti sva italofona područja, bez obzira na političke granice, kao i sve aloglotske „otoke i poluotoke“ unutar tih područja. To je bila važna metodološka novina u odnosu na konkurentski *Atlante italo-svizzero*, AIS (i ostale tadašnje jezične atlase). Stoga je glavni skupljač građe, Ugo Pellis, stručnjak za furlanski i tajnik Societ  Filologica Friulana, među točke koje je trebalo istražiti uvrstio i neke dijelove istočne obale Jadrana i njihova neposrednog zaleđa. Njegovom anketom obuhvaćeno je ozemlje na kojemu se govorilo italomanski (venetski i talijanski) istroromanski, istrorumunjski, hrvatski, slovenski i albanski. Većinu istraživanja Pellis je proveo u razdoblju 1926.-1935. i 1938. godine, na području koje je Talijanska dr жава stekla mirovnim sporazumima poslije I. svjetskog rata. Rab i Krk posjetio je 1942., nakon što su ti otoci pripojeni Italiji na temelju Rimskih ugovora između Benita Mussolinija i Ante Pavelića. Prikupljanje jezičnoga materijala – razgovor s ispitanicima i zapisivanje njihovih odgovora – popratio je bilješkama sabranima u poglavlju *Verbali d'inchiesta* (Anketni zapisnici): oni sadrže socioekonomski prikaz mjesta u kojemu je provedena anketa, oznaku datuma, napomene o jezičnim prilikama, podatke o ispitanicima i zabilježbu fonetskih karakteristika mjesnih govora i izjava ispitanika. U našem se radu osvrćemo na dijelove zapisnika u kojima Pellis iznosi svoja zapažanja o suživotu pojedinih idioma prisutnih na odabranim točkama i jezičnoj kompetenciji ispitanika.

Na gori skom i tršćanskom Krasu – točke su Komen, Ajdovščina, Postojna i Divača – kao i u Ilirskoj Bistrici, orijentiranoj prema Rijeci – od srednjega vijeka do 1918. pod austrijskom upravom – slovenski, koji dio teritorija dijeli s furlanskim, a od XIX. stoljeća izložen je italofonom utjecaju Trsta i Gorizije, još uvijek se odlikuje znatnom vitalnošću. Njime se služe svi ispitanici, te je anketa dvojezična, slovensko/talijanska, a jedan od njih, potomak nedugo ranije doseljene talijanske obitelji vlada bolje slovenskim nego talijanskim (venetskim). Novonastale okolnosti pogoduju širenju italofonije i na razini neformalne komunikacije, dobrim dijelom zahvaljujući utjecaju  kole. Predstavnici novih generacija vladaju mnogo bolje talijanskim nego stariji ispitanici. Trst je pre utno predstavljen kao potpuno jednojezična sredina. Zastupljen je sa šest ispitanika, ali nisu navedeni podaci o njihovoj jezičnoj kompetenciji (vrlo  esti u slučaju drugih sredina). U obli njemu

Zaule, u općini Muggia, Pellis ponovo otkriva dvojezične, talijansko-slovenske govornike. Kopar i Piran venetofone su sredine, ali je okolica Kopra dvojezična. Na zapadnoj obali Istre – u Rovinju, Šišanu, Fažani, Galizani, Vodnjanu i Puli – u igri su istroromanski, odnosno tradicionalni oblik mjesnog idioma, kao jezik obitelji i mjesne sredine – koji nastoje sačuvati starije generacije – i venetofoni (i dijelom talijanski) utjecaj Trsta i Pule – središta na koja se ekonomski oslanja cijelo područje – zamjetniji u govoru mlađih generacija. U unutrašnjosti Istre i na Kvarneru u svakoj točki postoji neki oblik hrvatsko-talijanske dvojezičnosti: venetofoni stanovnici gradskih naselja poznaju hrvatski s različitim stupnjem kompetencije, a stanovnici okolnog područja, koji u velikoj većini govore hrvatski (s mnogo integriranih venetskih elemenata), služe se i venetskim.

Pazinski Talijani, koji čine većinu, u stanju su se služiti hrvatskim koliko je potrebno za sporazumijevanje sa stanovnicima okolnih sela. (Deset godina ranije, u dokumentima talijanske uprave Pazin je opisan kao „istinski stožer hrvatskog iredentističkog pokreta u Istri“). Čini se da hrvatski nešto bolje poznaje ispitanik iz Oprtlja. Venetofoni stanovnici Roča govore i hrvatski, a isto tako i Žminjani, pri obraćanju seljacima. U Gračišću se više govori hrvatski nego talijanski, u Tinjanu i Prtlogu svi govore talijanski i hrvatski. Stanovnici Lovrana poznaju oba jezika pa Pellis anketu označava kao djelomično dvojezičnu (talijansko-hrvatsku) jednako kao u Cresu, Osoru, Velom Lošnju i Rabu. I u Labinu, jedan od ispitanika dobro poznaje „miješani slavenski liburnijski govor“. U Velom Lošnju, stoljetnom odredištu ribarica iz Chioggie, nastala je posebna varijanta venetskoga. Na Susku, najmanje urbaniziranom otoku, gdje je venetski najmanje ukorijenjen, anketa je dvojezična. Tu je, ipak, venetski utjecao na izgovor hrvatskoga u novijem, obalnom dijelu naselja, dočim u Oprtlju, Roču, Tinjanu, Dajli i Labinu Pellis bilježi utjecaj hrvatske fonetike na venetski.

U nekoliko navrata Pellis povezuje širenje dvojezičnosti, odnosno italofonije s djelovanjem škole (u mjestima gdje ih spominje, nakon 1918. djeluju samo talijanske), koje smanjuje utjecaj „prevladavajućeg hrvatskoga“. Carla Marcato (1987) postavila je pitanje objektivnosti Pellisovih tvrdnji o proširenosti dvojezičnosti na području Tolmina, smatrajući ih uvjetovanima „vremenima“, kad je trebalo naglasiti talijanski karakter tog teritorija.)

Mjesto Krk je venetofono, ali jedan ispitanik zna i hrvatski. Na Rijeci je anketa dvojezična samo za poljoprivredno nazivlje a jedan ispitanik zna nešto hrvatskoga. U Zadru hrvatski dobro poznaje ispitanik pučanin, koji se kretao na širem jezičnom ozemlju, a slabo ga poznaje pripadnik građanskog sloja. Ni u jednome od ta dva grada potomci germanofona više ne znaju njemački. Lastovo je do 1813. pripadalo nevenetofonoj Dubrovačkoj republici, a od 1918. prisutni su useljenici iz Južne Italije. Specifično je po velikom broju izvornih hrvatskih naziva i „toskaniziranim“, odnosno standardnim talijanskim oblicima. Istrorumunjski je snažno erodirao pred naletima hrvatskoga i talijanskoga. U Žejanama anketa je dvojezična, rumunjsko-talijanska, dočim je u siromašnjoj i zaostaloj Šušnjevici jednojezična, rumunjska. U Arbanasima glavni su jezici albanski i venetski (zadarski varijetet), te su stoga zastupljeni u anketi, ali većina stanovnika poznaje i hrvatski. Razdoblje u kojem je djelovao Pellis obilježeno je nastojanjima državne vlasti da nizom zakonskih mjera kojima su se isključivali hrvatski i slovenski iz javnog života i nastave (ali i djelomičnim zadiranjem u privatnu sferu) osigura lojalnost

prema talijanskoj državi od strane „inorodaca“ i „inojezičara“, odnosno većinskog stanovništva na novostečenim područjima. (Pratile su ih i parapolitičke, neslužbene, nasilne akcije). Pellis u programatskim člancima ističe diglosiju kao rješenje koje može pomiriti političke zahtjeve talijanske državotvornosti (a njima je bespogovorno odan) i činjenicu postojanja netalijanskih jezika, što kao dijalektolog nije mogao zanijekati. Diglosiju je predstavio kao rezultat svojih obilazaka i razgovora (dobrim dijelom sa slabo obrazovanim poljoprivrednicima i domaćicama, skromnog imovnog stanja i često starije životne dobi): netalijanski idiomi ograničeni su na obiteljski i mjesni krug i usmenu komunikaciju (a pomalo ih podriva talijanski putem školskog obrazovanja). Slično je rješenje predlagao kako bi spasio furlanski i djelovanje Società filologica u trenutku kad je režimska centralistička politika ugrozila talijanske dijalekte i sam opstanak ALI-ja.

Ključne riječi: lingvistički atlas, anketa, inormatori, bilingvizam, diglosija.

O nekim aspektima značenja imeničkih umanjenica u kajkavskome narječju

Jela Maresić

Zavod za lingvistička istraživanja
Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti
jmaresic@hazu.hr

UDK: 811.163.42'282.2'367.622
pregledni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.25>

U radu se analiziraju semantičke i stilske vrijednosti i osobitosti imeničkih umanjenica na primjerima iz kajkavskoga narječja. Naglašava se bogat značenjski i stilski potencijal te kategorije riječi, a ključnu ulogu u izražavanju svekolikih značenjskih mogućnosti imaju brojne inačice na različitim jezičnim razinama, u našem slučaju ponajviše na tvorbenoj i sintaktičkoj. U kajkavskome su narječju potvrđeni brojni sufiksi kojima se izražava umanjenost polazne imenice, a vrlo je učestalo i njihovo gomilanje i udvajanje. Uporaba različitih tvorbenih jedinica te njihovo ponavljanje može se učiniti nepotrebnim, pleonastičnim, ali zapravo omogućuje izražavanje stilskih i inih razlika u značenju te odnosa govornika prema sadržaju i/ili sugovorniku. Primjeri koji se u radu navode ispisani su iz znanstvenih radova, kajkavskih oglada govora, objavljenih dijalektnih rječnika i neobjavljene dijalektne građe prikupljene terenskim istraživanjem.

Ključne riječi: hrvatski jezik, kajkavsko narječje, umanjenice, odmilice, semantika, tvorba riječi

Ovaj je rad posvećen akademiku Augustu Kovačecu koji je najveći dio svojega znanstvenoga rada posvetio romanistici, ali je jedan dio jezikoslovnih istraživanja usmjerio i na hrvatski jezik, na dijalektološke teme kajkavskoga narječja. Istraživao je odabranu problematiku na jezičnoj građi iz svojega materinskoga kajkavskoga govora Donjega Jesenja i objavio više značajnih i zapaženih znanstvenih radova. U radovima *Četverotonski prozodijski sustav nekih kajkavskih govora* (1989: 13–27) i *O razvoju vokalizma u dvama susjednim kajkavskim govorima* (1990: 51–60) opisao je specifičan naglasni i vokalni sustav toga govora. U radu *Dvostruki oblici imperativa u jednome kajkavskom govoru* (2013: 223–229) istražuje odnos između akcenatskih varijanti imperativnih oblika i njihove stilske uporabe. Utvrđuje da u pravilu imperativni oblici s istim akcenatskim paradigmama imaju i isto, neutralno značenje, dok oblici s drugim akcenatskim obrascem u pravilu imaju specifičnu stilsku vrijednost. Rad *Kontekstualne varijante pri-*

jedloga u (kajkavskom) govoru Jesenja (2016: 91–109) prinos je proučavanju akcentuacije, stilistike i prijedloga kao nepromjenjive vrste riječi o kojima je u hrvatskome jezikoslovlju općenito vrlo malo pisano. Svi su navedeni radovi vrlo vrijedan dijalektološki doprinos hrvatskome jezikoslovlju, ne samo zbog specifičnih i zanimljivih tema, nego i stoga što obrađuju jedan kajkavski govor koji je s dijalektološkoga stanovišta vrlo zahtjevan. Pripada grupi kajkavskih govora koji zbog specifična razvoja izazivaju veliko zanimanje unutar hrvatske dijalektologije. S obzirom da postoji više podjela kajkavskoga narječja na dijalekte govor Donjega Jesenja u Hrvatskome zagorju, prema Ivšićevoj pripada konzervativnoj zagorsko-međimurskoj grupi, a prema Brozovićevoj klasifikaciji zagorsko-međimurskomu dijalektu (usp. Kovačec 2013: 223).

U ovome ćemo se prilogu osvrnut na neke aspekte značenja imeničkih umanjenica u govorima kajkavskoga narječja, pri čemu ćemo se više puta referirati na rad akademika Kovačeca *Deminutivi osobnih imena izvedenih s pomoću višestrukoga sufiksa kao kompenzacija za vokativ u jednom kajkavskom govoru* (Kovačec 2003–2004: 289–298) te na taj način podsjetiti na kajkavološki dio njegovih znanstvenih istraživanja.

Kao izvore rabili smo i kajkavske oglede govora objavljene uz pojedine dijalektološke rasprave, transkribirane kajkavske tekstove iz *Ozvučene čitanke iz hrvatske dijalektologije* autorica Mire Menac-Mihalić i Anite Celinić (2012.), prve do sada objavljene monografije takvoga tipa u Hrvatskoj, te natuknice i primjere uporabe iz objavljenih dijalektnih kajkavskih rječnika. Znatan je dio građe prikupljen vlastitim terenskim istraživanjima na području križevačko-podravske kajkavske grupe govora.

Poznato je da je u većini govora i dijalekata kajkavskoga narječja vrlo plodan i razgranat sustav sufikasa za tvorbu imeničkih umanjenica. Gотово se od svake imenice (m., ž. i s. r.) može tvoriti umanjenica, a na mnoge imeničke osnove mogu doći različiti umanjenički sufiksi s različitim stilskim vrijednostima. Te činjenice svakako zaslužuju dublje i obuhvatnije istraživanje što nadilazi opseg i namjere ovoga rada, stoga ćemo ovdje naznačiti neke od osobitosti i moguće smjernice daljnjih istraživanja i proučavanja.

U kajkavskome su narječju najčešće potvrđeni sljedeći umanjenički sufiksi:

1. umanjenice a vrste

a) m. r. -ak (*kočak¹, danak*), -anjek (*brižanjek, gričanjek*), -ćec (*sinćec, korenćec*), -ček (*golopček, pastirček*), -čić (*trgovčić, traktorčić*), -čok (*sinčok, purančok*),

¹ Ovdje donosimo poopćene likove koji su u različitim kajkavskim govorima potvrđeni sukladno fonološkom sustavu određenoga mjesnoga govora.

-čurek (*breščurek*), -ec (*kotačec, remenec*), -ek (*črvek, grozdek*), -ic (*nožic, potic*), -ič (*voglič, rastič*), -iček (*jogniček, kotliček*), -inec (*kotinec, potinec*), -inek (*cucinec*), -ko (*racko, sinko*), -ok (*mišok, pesok*);

b) s. r. -ance (*mestance*), -ca (*kolca, vraca*), -ce (*perce, selce*), -če (*slušče, ždrepče*), -čeca (*kolčeca*), -čeko (*vinčeko*), -čica (*sančica*), -eca (*vrateca, prseca*), -ece (*jokece, mestece*), -eco (*mlekeco, rebreco*), -eko (*meseko, vineko*), -ence (*vožence, piščence*), -(e)šce (*telešce*), -ica (*kolica*), -ice (*zrnjice, zeljice*), -iče (*zeljiče, korenjiče*), -kowlje (*granjičkowlje, zrnjičkowlje*);

2. umanjenice e vrste

ž. r. -ca (*smrca* : *smrt*), -čica (*cefčica, klopčica*), -čička (*lačička* : *lat*), -eca (*jabočeca* : *jaboka*), -ica (*hižica, purica*), -ička (*pečička, ritička*), -ika (*bušika, ribika*), -ka (*cedulka, ritka*), -kica (*nočkica*), -oka (*čečoka, strinoka*) (v. o tome u Maresić 2015).

U *Hrvatskoj gramatici* navodi se da je u hrvatskome književnome jeziku osnovna riječ umanjenice uvijek imenica (Barić i dr. 2003: 326). U kajkavskome narječju osnova od koje se tvori imenička umanjenica sporadično može biti i pridjevska: *křžľič* : *křžľav*, *balăvič* : *balav* (Ses²), a umanjeničke likove mogu imati i prilozi. Ako se radi o priložnoj umanjenici, sufiks se dodaje izravno na prilog (*začas* : *začasek*, *vun* : *vuneka*), a ako je riječ o prilogu nastalom od petrificiranoga padeža imenice ili pridjeva, sufiks se dodaje na bivšu osnovu sklonjive riječi (*dom-a* : *dom-eka*, *zim-a* : *zim-eka*, *mal-o* : *mal-učko*). U toj su kategoriji potvrđeni tvorbeni sufiksi: -ek, -eka, -eke, -ke, -ičko, -učko, uz niz značenjski i tvorbeno zanimljivih primjera: *d'omęka* : *d'oma*, *l'ępęko* : *lępo*, *m'aličko* : *m'alo*, *z'utręka* : *z'utra* (Var, Lipljin 2002: 119, 363, 386, 1261); *dōmęka* : *dōma* i *domâ*, *vŭnęka* : *vun* i *vune*, *zimęka* : *zima*, *malŭčko* : *malo*, *začăsęk* : *začas* (Đur, Maresić/Miholek 2011: 132, 777, 822, 328, 783); *mărzľeka*, *tőpľeka* (Jes, Kovačec 2003–2004: 293).

Sufiksi -ek i -eka ponekad mogu doći i na glagolske osnove. Sporadično su zabilježeni neki likovi u službi supina koji dolazi u svezi s glagolima kretanja: *Kęsnŏ ę*, *dęca mŏrăjo spătęka ŭti!* (Đur, Maresić/Miholek 2011: 641). Svi prethodno navedeni primjeri tvoreni od neimeničkih osnova imaju još dodatno stilski obilježeno značenje.

Hrvatski je jezik općenito bogat umanjenicama, a one su u *Hrvatskoj gramatici* kao cjelina smještene u kategoriju imenica s obilježenim značenjem (Barić i dr. 2003: 326).

Osnovno je značenje umanjenice da je što *malo* u odnosu na značenje

² Abecednim redoslijedom donosimo popis kratica govora koji se navode u ovome radu: Bre – Posavski Bregi (kraj Ivanić-Grada), Cve – Cvetković (kraj Jastrebarskog), Đur – Đurđevac, Hum – Hum na Sutli, Jar – Jaruške (kraj Samobora), Jes – Donje Jesenje (kraj

osnovne riječi – *stol* : *stolek* ‘mali stol’, *bor* : *borek* ‘mali bor’ itd. Brojnost umanjeničkih sufiksâ i mogućnost da se gotovo od svake imenice tvori umanjenica (ili po nekoliko njih) upućuje da je to odraz svekolike stvarnosti govornika kajkavskoga narječja koji su okruženi ‘malim stvarima’ ili ‘malom količinom’ – malim građevinama, malim uporabnim predmetima, oruđima, malom količinom hrane i drugih namirnica itd. U suprotnosti s tim, vrlo je malo sufiksâ kojima se označuje da je što veće od uobičajenoga, a mnoge imenice uopće ne tvore uvećanice. Ovisno o nizu čimbenika, umanjenice, osim osnovnoga, mogu imati i niz dodatnih značenja u širokome rasponu od hipokorističnih do pejorativnih. Ako je što *malo* ili je prisutna *mala količina*, u tom slučaju je i odnos govornika prema označenome potpuno drugačiji, nego kada je što uobičajene veličine ili ima čega u uobičajenoj količini. U pravilu, u kajkavskome je narječju odnos prema ‘malim stvarima’ izrazito pozitivan. Semantička se vrijednost na formalnom planu može izraziti različitim jezičnim sredstvima (npr. uporaba određenih sufikasa u suodnosu sa značenjem osnove imenice), ista jezična sredstva mogu imati više semantičkih interpretacija, ovisno o kontekstu, intonaciji, neverbalnim čimbenicima itd. (usp. Peša 2002: 104).

Ako se opisuje odnos između značenja polazne riječi i umanjenice, umanjena može biti veličina, visina, opseg i sl.:

... *a tam so bil'ę nekakvę kôk kôl'ibicę naprôvļenę gđe ję za vremę kišę...* (Cve, Menac-Mihalić/Celinić 2012: 48); *jabočęca* : *jabôka* ‘jabučica’, *kotâćic* : *kotâć* ‘kotačić’, *obrisâćic* : *obrisâć* ‘ručničić’, *prêlčę* / *prêlčię* s. : *prêlo* ‘rupica’, *vrâčęca* s. mn. : *vrâta* ‘vratašca’ (Đur, Maresić/Miholek 2011: 221, 276, 415, 535, 767); *skrâjčok* : *skâjek* ‘okrajčić’ (Ses).

O toj značenjskoj kategoriji August Kovačec kaže sljedeće:

„Tako je *žâpek* ‘džepić’ veličinom manji od uobičajenog “džepa” (*žâp*), *brêščec* (*brêščec*) ‘brežuljak’ masom je i visinom manji od nekoga drugog ‘brijega’ (*briêg*), a jednako tako *hôstica* ‘šumica’ prema *hôsta* ‘šuma’, *pa-tuôčec* ‘potočić’ prema *puôtek* ‘potok’, *rôkica* ‘ručica’ prema *rôka* ‘ruka’, *plôtek* ‘plotić, ogradica (malen ili nizak plot)’ prema *pluôt* ‘plot, ograd’, *trônčec* ‘livadica’ prema *trôn* ‘livada’, *ńŕvica* ‘njivica, mala njiva’ prema *ńŕva* ‘njiva’ itd.” (Kovačec 2003–2004: 293).

Količina označena osnovnom imenicom umanjena je u sljedećim primjerima:

vôžęk : *vôž*, *vozičęk* : *vôžęk* ovdje u značenju ‘količina koja se vozi na koli-

Krapine), Klo – Kloštar Podravski, Međ – Međimurje, Pod – Podravina, Pri – Prilesje (kraj Vrbovca), Ple – Pleš (kraj Bednje), Ses – Podravske Sesvete, Sre – Mursko Središće, Trš – Tršće (Gorski kotar), Tur – Turopolje, Var – Varaždin, Zab – Dubrava Zabočka.

³ Može se interpretirati kao ‘mala količina zrnja’ ili ‘malo zrnje’.

ma' (Đur, Maresić/Miholek 2011: 766); *Rastëplo şe ę zřńice*.³ (Klo).

U primjeru *E, tåk smõ cęli dån raspučvãli tãj krumpërek*. (Pri, Menac-Mihalić/Celinić 2012: 179) izražena je mala količina, slabija kakvoća, ali i emocionalan odnos govornika spram sadržaja.

U toj se značenjskoj kategoriji značenje male količine može pojačano izraziti i dodavanjem atributa *malo*: *Nakõsi mǎlo trãvicę! Donęsi mǎlo sęnęka!* (Pod).

Negativne se osobine označenoga u kajkavskome narječju vrlo rijetko izražavaju umanjjenicama, tek kad se želi naglasiti da je što slabo, male snage, slabije kakvoće, intenziteta:

põslęk : põsël 'poslic' (Đur, Maresić/Miholek 2011: 510). Lik *tęžãćic : tęžãk* (Đur, Maresić/Miholek 2011: 724) može se odnositi na slabašno, nejaklo dijete odmila (s pozitivnim predznakom). Malena moć, ugled i sl. (obično s blagom ironijom):

pisarčõk : pisâr 'pisar malena ugleda, pisarčić' (Đur, Maresić/Miholek 2011: 478); *traktõrec, traktõrčić, mǎjstõrčić* (Pod); *n'orčęk, z'ętek* (Sre, Blažeka/Rob 2014: 257, 350). „Kada se ne cijeni mnogo nečije rasuđivanje, reći će se za njega, s određenim prezirom, *im ti jã õn badãčęk* (ili: *badãćic*) 'ta on ti je budal/ic/a'." (Kovačec, 2003–2004: 293).

U razmatranoj se kajkavskoj građi nije našlo primjera koji bi označavali da je što maleno i izrazito mrsko.

Umanjjenicama se može izraziti da je što mlado i milo.

Ono što je mlado obično je i malo, a izaziva i cijeli spektar pozitivnih osjećaja – milo, nježno, drago i sl. Ta se značenja obično vežu uz imenice koje znače mladunčad životinja, ali i imenice koje označavaju osobe, etnike i sl. Stoga su sve redom i odmilice: *ćũćica : ćũća*, 'mala i mlada kokoš', *pešõk : pęš 'psić'*, *vrapčõk : vrãbęc 'vrapčić'*, *ždrepcõk : ždrębęc 'mladi ždrijebac'*, *Şęsvęčõk : Şęsvęčãn* (Đur, Maresić/Miholek 2011: 114, 470, 769, 845, 615).

U nekim su se kajkavskim govorima u kategoriji značenja 'mlado i milo' vezali uz pojedine sufikse, kao što je u navedenim primjerima sufiks *-ok*. Tako je *ftičõk* umanjjenica i odmilica u značenju 'mala i mlada ptica, ptić' (: *ftić*), a *ftičica* u značenju 'mala ptica'⁴, *Čũ kak ftičię lępo popęvãjo!* (Đur, Maresić/Miholek 2011: 176).

U varaždinsko-ludbreškim je govorima zabilježen niz primjera sa sufiksom *-ika* kojima se označava mladunče ili mlado životinje ženskoga spola, a rabi se i u hipokorističnome značenju: *c'ujzika* 'mlada kobilu' : *c'ujza*, *čũćika* 'kokica'⁵ : *č'ũa*, *m'ujzika* 'mačkica' : *m'ujca* hip. od *mãčka*, *p'ęjcika* :

⁴ Ima i preneseno značenje 'onaj koji je sklon manjim prijestupima'.

⁵ Ima i preneseno značenje 'žena potpuno podložna muškarcu'.

p'ejca 'prastica' (Var, Lipljin 2002: 72, 89, 425, 610).

Izrazito pozitivan emocionalan odnos govornika imamo i u sljedećim primjerima:

breščôk umanj. i odmil. 'briježak, brježuljčić', *drvêça* umanj. i odmil. : *dřva*, *jajčêç* s. umanj. i odmil. : *jăjce*, *orêşek* 'oraščić' umanj. i odmil. : *ôreş*, *ôslek* 'magarčić' umanj. i odmil. : *ôsêl*, *pêřičê* s. umanj. i odmil. : *pêrjê* (*Bôš na friškom pêřiču spâla!*), *sîncêç* / *sinčôk* 'sinčić' odmil. i umanj. : *sîn* (Đur, Maresić/Miholek 2011: 73, 144, 223, 440, 443, 468, 618).

Kod nekih se značenjskih kategorija imenica (npr. apstraktnih) i ne može govoriti o umanjivanju, već prvenstveno o emocionalnom odnosu govornika, npr. da je što poželjno, ugodno, drago i sl. *zdrâvľičê* : *zdrâvľê* (Ses).

U kategoriji tvarnih imenica možemo govoriti o umanjivanju količine u odnosu na motivirajuću imenicu, ali i tu je prvenstveno riječ o afektivnom odnosu govornika prema označenome:

primjeri iz varaždinskoga govora *v'ince*, *v'inčêk*, *v'inčêko*, *vîņêko* redom su označeni kao odmilice (hipokoristici) od imenice *vîno* (Var, Lipljin 2002: 1122), a iz đurđevečkoga *grăjek* 'grahić' umanj. i odmil. od *grăj* / *grâ*, *ôjľičê* umanj. i odmil. : *ôjľê*, *pûtrek* umanj. i odmil. : *pûter*, *sêņç* umanj. i odmil. : *sêno*, *vřjnîčê* umanj. i odmil. : *vřjne*, (Đur, Maresić/Miholek 2011: 199, 429, 571, 614, 773).

Imenice koje znače mjeru, oznaku vremena i sl., kao npr. *polovîčka* : *polovîca* i *fřtâlic* : *fřtâl*, *răjnîčê* : *răjne* 'jutro' (Đur, Maresić/Miholek 2011: 502, 175, 574) u pravom smislu ne mogu značiti 'malo' te su također samo nositelji osjećajnih vrijednosti koje govornik izražava umanjenicom.

Umanjenički se sufiksi vrlo često dodaju na osnove vlastitih imenica (osobna imena, etnici, imena blagdana i sl.) te i u tom slučaju govorimo o odmilicama:

A i u tem kipu je bila Majkica Božja, světi Josip, pastiri i mql'i Isus. (Jar, Menac-Mihalić/Celinić 2012: 95); *Vûzmek* m. umanj. i odmil. : *Vûzëm* (Đur, Maresić/Miholek 2011: 776).

⁶ siretek = siročê, dijete bez roditelja; siromah

⁷ guđeko = svinja

⁸ svitrek = vestica

⁹ šuxece = cipelice

¹⁰ Primjer se odnosi na osobu: *Tak ti jê tô, r'ibika m'oja!* (Lipljin 2002: 874).

¹¹ mujcek = mačê, mačić; ovdje u pren. značenju.

¹² majxen mažiček = mali muškarčić

¹³ U kajkavskom su se narječju posebni oblici vokativa izgubili. Tek se rijetko pojavljuju izdvojeni primjeri.

¹⁴ kuxáčec = vrsta plosnate kuhače za miješanje žganaca

Naglašen emocionalan odnos suosjećajnosti imamo kod niza značenjskih kategorija imenica (koje označavaju slabo imovinsko stanje, zdravlje, domaće životinje itd.):

I bil'i smē sirtēki⁶, tōtā jē morgal sl'ü žiti kō nās ē xrounil... (Ple, Menac-Mihalić/Celinić 2012: 154);

Imel'i sū kr'ü jekō, vinekō, māsekō, a ki ē pa b'i l vāl'iki sirtētek, tiē pā ni ni krōvice⁷ ē mel; āl'i nekōk jē ž'i vel – išel ē x miertūk, gūžekō⁷ si jē xrounil, mulē vinekō jē imel... (Ple, Menac-Mihalić/Celinić 2012: 155);

M^uōrala sam iti rānē kēj se krāvica napāsla priēvručinē. (Zab, Menac-Mihalić/Celinić 2012: 67);

...ōnda smō pāk sē vōzili i pōžali kōnēkē... (Pri, Menac-Mihalić/Celinić 2012: 179);

I jēdva bōg sū tē kōnēki tē dvō dānē i dvē nōči zdržali. (Pri, Menac-Mihalić/Celinić 2012: 179).

Posebno emocionalan stav izražava se i prema onome što je neophodno za čovjekovu opstojnost (voda, zemlja, hrana i sl.):

...išla jē zemlica na dēsnu strānu dok sē jōrale. (Bre, Menac-Mihalić/Celinić 2012: 166); *da mi sē je vodicē napiti. Krūvēka sēm spēkla.* (Ses).

Uporabu umanjenica uvelike uvjetuje odnos govornika prema sugovorniku. Pri tome važnu ulogu ima dob sudionika komunikacije. Velike se razlike mogu uočiti u različitim dobnim skupinama. Ako je sudionik govorne situacije dijete, frekvencija uporabe umanjenica znatno je veća. Isto se tako učestalost umanjenica povećava ako se sadržaj odnosi na djecu i dječju dob, kao npr. u diskursu u kojem informantica govori o doživljaju iz djetinjstva:

Na stuō lcu jē bila slōžena sīva plisē rana kīl'ica, šārgapērgasta kōšuļica i nāranžasti svītrek⁸. (Zab, Menac-Mihalić/Celinić 2012: 67);

Šuxēçē⁹ sā si zēla sōboj. ... jakō su bil'i l'ēipi... a naprej kapica. (Hum, Menac-Mihalić/Celinić 2012: 82).

Niz je sličnih primjera potvrđeno u govoru Donjega Jesenja:

„Evo nekoliko primjera za obraćanje djeci (ili govoreći o djeci): *buš jēl mōle mēseka* ‘hoćeš li jesti malo mesa?’; *muōraš pīti mlēkeka kē-š vēļika zrāsla* ‘moraš piti mlijeka kako bi narasla velika!’; *bōmæ ti zagrēļi rōkicæ pa ti tōpļeka bō* ‘ugrijat ćemo ti ručice pa će ti biti toplo (‘toplašće’); *tī si mōļi pa nœæ smāš vīneka pīti* ‘ti si malen i ne smiješ piti vina’; *æj tæ vūheke baļi* ‘zar te boli uho?’; *zōbeki mu īdæju vūn pa sæ zāte plācæ* ‘zubići mu izlaze pa zato plaće’; *načamūrnjak mōļi pa rītice-š duōbil* čī *næ-š mīren* ‘nestaško mali, dobit ćeš po guzi/či/ci ako se ne smiriš’; *æj jæ detæcu mærzleka* ‘je li djetešcu [tj.: tebi, dijete moje drago] hladno (‘mrzlaško’)?’ itd. Primjeri iz govora djece: *bābica dāj/tæ/ mi sīreka* ‘bako, daj/te/ mi sira!’; *jā bi štīēla krūheka* ‘ja bih htjela

kruha!, molim kruha!'; *čælicæ mædek diêlaju* 'pčele rade med'; *mæcnæ (tar) bûšek bûba* 'mene boli trbuščić'; *adrêži (/adrêžetæ) mi tæca læsekæ* 'ošišaj(te) mi, teto, kos/ic/u!' itd." (Kovačec 2003–2004: 293).

Vrlo su bitni i drugi emocionalni odnosi govornika i sugovornika. Ako su sudionici u komunikaciji povezani osjećajem bliskosti, ljubavi, sklonosti, nježnosti, simpatije (supružnici, članovi obitelji, prijatelji) rabiće znatno više umanjenica i odmilica općenito te odmilica osobnih imena (*vñjčec / vñjček* umanj. i odmil. : *vñjec, tčćica* umanj. i odmil. : *tčca* Đur, Maresić/Miholek 2011: 775, 776, 721; *māmika* : *m'ama*, 'omika : 'oma, *p'ucika* : *p'uca*, *r'ibika*¹⁵ : *r'iba* Var, Liplijn 2002: 387, 553, 807; *Mārtica*, *Mārtič*, *Martôka* Đur, Maresić/Miholek 2011: 331, 332; *Līzika*, *M'icika* Var, Liplijn 2002: 372, 405), imenice koje označavaju rodbinske odnose, opće imenice koje se odnose na osobu i sl.

Vida Barac-Grum navodi zanimljiv primjer iz klanječkoga govora:

„O:n je m'o:j pot'o:ček (iskaz majke ili bake za svojega sina ili unuka). Značenje osnovnoga leksema (deminutiva *pot'o:ček*) prestrukturiralo se u novo, označujući, uz izrazito emocionalnu nabijenost, sina, unuka, nasljednika, svojega i svoje loze. U semantičkoj kajkavskoj preobrazbi takvoga tipa, u koju se uklapa i klanječki govor, i hipokoristik je *s'inek*, najčešće u svezi *s'inek m'o:j*, koji ne označava samo emotivni odnos prema vlastitom sinu, već i prema mlađem muškarcu kojemu se starije osobe s dragošću obraćaju..." (Barac-Grum 1994: 8).

Neki sufiksi sami po sebi daju imenicama dodatno osjećajno značenje (npr. *-oka* u *strinôka*, *ččćôka* 'starija sestra odmila' Pod). Osobita se izražajna vrijednost postiže kada se određeni sufiks dodaje na osnove na kojima nije uobičajen. Kada se sufiks *-ek* (koji služi za tvorbu umanjenica od imenica m. r. *a* vrste) doda na imeničke osnove ž. r. *e* vrste koje znače rodbinske odnose, ima izrazitu osjećajnu vrijednost (*bakek*, *mamek*, *strinek*). Može doći i na osnove imena ž. r., a pri tome se rabi u izravnome obraćanju u službi vokativa (*Bāreḱ, òdi sīm! Kāteḱ, kam ĩdeš? Pod; Spī, Nñeḱ, spī!* (Zab, Menac-Mihalić/Celinić 2012: 67). Takvi se likovi obično ne sklanjaju.

U diskursu – *Zdēj, sinēḱ, zdēj sē bu pūnē tōga zmēnil'ē zā tē – g'vōrila jē mōja māti. – Zdēj več nēš mōgla bŕcati fūrt k dēdēku.* (Zab, Menac-Mihalić/Celinić 2012: 66) – umanjenica i odmilica *sinēḱ* odnosi se na dijete ženskoga spola. U malome rječniku dodanom uz tekst stoji da se rabi u značenju

¹⁵ japica = djed

¹⁶ babica = baka

‘dijete’ (samo u izravnome obraćanju) (Menac-Mihalić/Celinić 2012: 68). Očigledno je u toj funkciji zamjena za vokativ (usp. Lončarić 1996: 98–99; Kovačec 2003–2004), a možemo ga usporediti i s klanječkim primjerom.

Na uporabu umanjenica i odmilica izravno utječe i cilj, odnosno namjera govornika koji želi utjecati na sugovornika ili na onoga kome je upućena poruka. Tako se npr. u božićnoj čestitci (zazivu): „*Daj nam Bôg piceko^u, račeko^u, puričko^u, prašćičko^u... Bôg nam ga daj!* (Jar, Menac-Mihalić/Celinić 2012: 94) želi izazvati učinak da se prihvati želja pošilatelja poruke, ali na što neizravniji način. Tako bi se mogao interpretirati i zaziv iz pučke pjesmice iz Međimurja: *D’êždek, d’êždek, h’odj! M’ama su tј r’eklj...* (Blažeka/Rob 2014: 97).

Uporabu odmilice s namjerom da se uvjeri ili potakne *koga* da prihvati *što*, da se primatelja poruke učini popustljivim da prihvati skrivenu namjeru i želju govornika imamo u sljedećim primjerima:

„*Stričko, mène su sū spretūkl’i... Ōdi, strīnka, bum te jŕ nosū! ... Kāj to vel’iš, strīnka? Niš, niš, stričko...* (Jar, Menac-Mihalić/Celinić 2012: 94, 95).

Uporaba umanjenica može služiti za ublažavanje sadržaja:

bêdâčec / bêdâčic umanj. i odmil. : *bedâk* ‘bedačić, glupančić’, *grôbîčę* umanj. i odmil. : *grôbję* (Đur, Maresić/Miholek 2011: 49, 50, 204).

Različiti hipokoristični likovi osobnih imena mogu poslužiti za razlikovanje i identificiranje više nositelja istih osobnih imena – „Tako, ako tri osobe, primjerice, službeno nose isto ime Mato ili Rudolf, velika je vjerojatnost da će se, kako bi se izbjegli nesporazumi, one razlikovati prve kao *Môtek*, *Môtač* i *Môtiček*, druge pak kao *Rûda*, *Rûdač* te *Rûdek* ili *Rûdiček*.” (Kovačec 2003–2004: 297).

Umanjenička se značenja nerijetko izražavaju i sintagmom *mali* + imenica:

A i u tēm kipu je bila Majkica Božja, svęti Josip, pastiri i māl’i Isus. (Jar, Menac-Mihalić/Celinić 2012: 95).

U kajkavskome se narječju vrlo često ide k daljnjem umanjivanju, pa je sasvim uobičajena i sintagma *mali* + umanjenica: *I tām su bil’ę dvę ižicę mālę dę ję mōgl’ę po šest lūdi spāti.* (Bre, Menac-Mihalić/Celinić 2012: 168); *Tī si m’oj mālī m’ujčęk*¹¹. *‘Imamo lępu mālū m’ujcicu...* „*L’iberanovi*“ *sęm sn’imal z n’ękavim mālīm bosānskīm koñičkom.* (Var, Liplijn 2002: 425, 314); *A majxęn mažičęk!*¹² (Trš, Menac-Mihalić/Celinić 2012: 218).

Sukladno težnji k daljnjem umanjivanju vrlo su česte dvostruke i višestruke sufiksacije. Radi pojačavanja umanjeničkoga značenja na imeničku

se osnovu dodaju dva, pa i više umanjeničkih sufikasa. S povijesnojezičnoga gledišta niz je umanjeničkih sufikasa i nastao takvim udvajanjem ili umnožavanjem (npr. *ižica*, *ižička*, *ižičkica* itd.). August Kovačec navodi niz primjera višestruke sufiksacije na osnove vlastitih imenica (prenosimo samo dio brojnih primjera iz govora Donjega Jesenja):

Rudolf: *Rúda/ Rúdač, Rúdek, Rúdiček, Rúdičiček, Rúdičičiček,*

Stjepan: *Štiêf* (kao nadimak: *Štêf*), *Štiêfek, Štiêfiček, Štiêfičiček, (Štiêfičičiček)* (Kovačec 2003–2004: 295).

Ti oblici s višestrukom sufiksacijom imaju posebnu afektivnu vrijednost, ali i sintaktičku službu vokativa¹³:

„Dok se pretposljednji deminutivni likovi iz niza (*lvičiček, Őhkičica, Niêžičica, Drâšiček, Tónčiček, Gústiček, Drâgičica, Dóničica, Drâgiček, Frôncica, Frônciček, Jônkiček, Pêpičica, Júriček, Tînčiček, Môtīček, Rúdičiček, Štiêfičiček, Štêfičica, Slâvičiček*) upotrebljavaju redovito u izrazito afektivnom, pri-snom vokativnom značenju, u kontekstima kao što su *drâgi muôj...*, *drâga môja...*, ...*muôj drâgi...*, ...*môja drâga* i sl., ali se mogu upotrijebiti i u svim drugim osnovnim funkcijama u rečenici, posljednji članovi nizova (*lvičičiček, Őhkičičica, /Niêžičičica/, Drâšičičiček, Tónčičiček, Gústičiček, Drâgičičica, Dóničičica, Drâgičiček, Frôncičica, Frôncičiček, Jônkičiček, Pêpičičica, Júričiček, Tînčičiček, Môtīčiček, Rúdičičiček, Štiêfičičiček, Štêfičičica, Slâvičičiček*) ne dolaze ni u jednoj drugoj službi osim u službi izrazito afektivnog (redovito dramatično afektivnog) vokativa.“ (Kovačec 2003–2004: 297).

Na značenja umanjenica svakako utječu i kontekst, ton, naglasak, sintaktički odnosi, red riječi, tj. položaj umanjenice u rečenici, tvorbene osobitosti, dodavanje određenih sufikasa na određene osnove te različiti neverbalni znakovi.

Umanjenice mogu razviti nova značenja – pomakom i sužavanjem, uobičajenim postupcima metonimije i metaforizacije:

...*i pèkêl krumpêr v lončičku i tô jê môrale biti pûne mąsti i drevêni kuxăćec ș cîm șe męșălê*.¹⁴ (Bre, Menac-Mihalić/Celinić 2012: 168); *robăčka* 1. umanj. od *robăća*, košuljica. 2. dječja košulja; *tajnêric* 1. umanj. od *tajnêr*. 2. plitak šešir. *Tajnêrică ę nôsîl kak i Slavônci*. 3. (mn.) bot. vrsta vrtne trave koja ima plavi cvijet (Đur, Maresić/Miholek 2011: 597, 718); *pûșlêk* ‘kita cvijeća’, *rândlêk* ‘posuda za kuhanje’ (Tur, Šojat 1982: 467); *vřšek* ‘krajnji vrh čega’, *knižica* ‘molitvenik’, *vřčák* 1. povrtnjak, 2. mali vrt (Pod); *k’ijkljica* ‘kratka haljina’,

v'rček/ vrčj'ok, 'mali vrt uz kuću' (Sre, Blažeka/Rob 2014: 169, 483); *pōtic* 'staza (puteljak, samo za hodanje pješice)' prema *pōt* 'put (kojim mogu voziti i zaprežna kola)', *vōdica* (obično *svāeta vōdica*) 'blagoslovljena vod/ic/a' prema *vōda* 'voda', *garīca*, osobito u množini *garīcæ* 'vinograd' (kao neizveden oblik navodi se toponim *Guōra*) (Kovačec 2003–2004: 293) itd.

Umanjeničkoga su postanja i neki nazivi rodbinskih odnosa, nazivi iz počasti i sl. koji više nisu umanjenice ni odmilice, ali kao i prethodni primjeri zadržavaju ponešto od svojih prvotnih značenja (*d'edek* 'djed', *m'amica* 'baka' (Međ); *j'apek* 'djed', *h'ijžni j'apica* 'starješina u svatovima' (Sre, Blažeka/Rob 2014: 158); ...*mřmrały so jăpyca*¹⁵ z v[#]ōza. (Mar, Menac-Mihalić/Celinić 2012: 204); *Imel'i smę bōbicu*¹⁶ kō nās ję xrunila. (Ple, Menac-Mihalić/Celinić 2012: 154).

Umanjenice su u kajkavskome narječju vrlo plodna tvorbeni kategorija o čemu svjedoči brojnost sufikasa te mogućnost da se na istu imeničku osnovu mogu dodati različite tvorbeni jedinice (*kolec* : *kolček*, *kolčec*, *kolčič*, *kolčiček*; *kot* : *kotek*, *kotiček*; *konj* : *konjek*, *konjiček*, *konjič*, *konjiček*), a iznimno su zanimljive i sa značenjskoga, sintaktičkoga i uporabnoga stanovišta. Posebno je uočljiva težnja da se sadržaj imenice sve više umanji čime se dobiva niz dodatnih hipokorističnih i stilski obilježenih značenja (*kapa* : *kapica*, *kapička*, *kapičkica*; *klobasa* : *klobasica*, *klobasička*, *klobasičkica*). Sa stanovišta općega jezika konstrukcije *mali* + umanjenica (*mala knjižička*, *mali konjek*) su pleonazmi, no u kajkavskome narječju sasvim su uobičajene. U nizu primjera takve se sintagme rabe radi pojačavanja osnovnoga značenja koje se izražava umanjenicom, radi daljnijega umanjivanja ili pak izražavanja i naglašavanja kojega dodatnoga stilski obilježenoga značenja. Značenjske su i stilske vrijednosti umanjenica u znatnoj mjeri uvjetovane kontekstom, jezičnim i izvanjezičnim, stoga pojedini primjeri, ovisno o tim različitim čimbenicima mogu dobiti različita, čak i suprotna značenja. U nizu značenjskih kategorija imenica koje su tvorbeno nastale dodavanjem umanjeničkih sufiksa na polaznu osnovu, ne možemo govoriti o doslovnom umanjivanju sadržaja, već prvenstveno o izražavanju drugih značenja i odnosa, npr. dragosti, osjećajnosti i sl. (*vino* : *vince*, *vinček*, *vinčeko*, *vineko*).

U tome bi smjeru bilo vrijedno provesti daljnja jezikoslovna istraživanja uzevši u obzir veći broj primjera iz različitih govora i dijalekata kajkavskoga narječja. Ovdje smo nastojali naznačiti neke od tih zanimljivih i u hrvatskome jeziku još uvijek nedovoljno istraženih tema.

Literatura i izvori:

- Babić, Stjepan (2002). *Tvorba riječi u hrvatskome književnome jeziku* (Treće, poboljšano izdanje), Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetosti – Nakladni zavod Globus.
- Barac-Grum, Vida (1994). Idiom Klanjca u svojim specifičnostima, *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, 20, Zagreb, pp. 5–18.
- Blažeka, Đuro, Grozdana Rob (2014). *Rječnik Murskog Središća*, Zagreb.
- Ivšić, Stjepan (1936). Jezik Hrvata kajkavaca (o stogodišnjici našega novoga pravopisa i knjičevnog jezika), *Ljetopis JAZU*, 48, Zagreb, pp. 47–88 + karta.
- Jedvaj, Josip (1956). Bednjanski govor, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 1, Zagreb, pp. 279–330.
- Jembrih, Alojz; Mijo Lončarić (1982–1983). Govor Gregurovca Veterničkoga, *Rasprave Zavoda za jezik IFF*, 8-9, Zagreb, pp. 5–62.
- Jurafsky, Daniel (1996). Universal Tendencies in the Semantics of the Diminutive, *Language*, vol. 72, br. 3, pp. 533–578.
- Katunar, Daniela (2013). Diminutives in Action: A cognitive account of diminutive verbs and their suffixes in Croatian, *Suvremena lingvistika*, 75, pp. 1–23.
- Kovačec, August (1990). O razvoju vokalizma u dvama susjednim kajkavskim govorima, "Suvremena lingvistika" (broj posvećen akademiku Radoslavu Katičiću), 29–30, Zagreb, pp. 51–60.
- Kovačec, August (2003–2004). Deminutivi osobnih imena izvedenih s pomoću višestrukoga sufiksa kao kompenzacija za vokativ u jednom kajkavskom govoru, *Folia onomastica Croatica*, 12–13, Zagreb, pp. 289–298.
- Kovačec, August (2013). Dvostruki oblici imperativa u jednome kajkavskom govoru, *Od indoeuropeistike do kroatistike : zbornik u čast Daliбору Brozoviću*, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, pp. 223–229.
- Kovačec, August (2016). Kontekstualne varijante prijedloga u (kajkavskom) govoru Jesenja, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 20, Zagreb, pp. 91–109.
- Lipljin, Tomislav (2002). *Rječnik varaždinskoga kajkavskoga govora*, Garestin : Varaždin.

- Lončarić, Mijo (1996). *Kajkavsko narječje*, Školska knjiga : Zagreb.
- Maresić, Jela, Vladimir Miholek (2011). *Opis i rječnik đurđevečkoga govora*, Gradska knjižnica Đurđevac.
- Maresić, Jela (2015). O tvorbi umanjenica u kajkavskom narječju, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 41/1, 77–96.
- Menac-Mihalić, Mira, Anita Celinić (2012). *Ozvučena čitanka iz hrvatske dijalektologije. Sveučilišni udžbenik s nosačem zvuka*, Knjigra : Zagreb.
- Novak, Kristian, Barbara Štebih Golub (2016). Značenja umanjenica u kajkavskome hrvatskome književnom jeziku, *Fluminensia*, 28/1, pp. 57–68.
- Peša, Ivica (2002). Morfopragmatika na primjeru talijanskog i hrvatskog jezika, *Suvremena lingvistika*, 53–54, pp.101–115.
- Weiss, Peter. Sustav znakova ZRCola (<http://ZRCola.zrc-sazu.sl>) Znanstvenoistraživački centar SAZU u Ljubljani (<http://www.zrc-sazu.sl>).

Su alcuni aspetti del significato del diminutivo nel sottodialecto Caicavo

Questo saggio analizza il valore semantico dei diminutivi sugli esempi tratti dal sottodialecto Caicavo. Il materiale è composto dai saggi sul discorso, dai testi trascritti, dai dizionari dialettali pubblicati, dagli articoli scientifici e dal materiale dialettologico inedito. Nel sottodialecto Caicavo i diminutivi sono una categoria di formazione molto proficua. Ciò è dimostrato dal numero dei suffissi e dalla possibilità di aggiungere diverse unità di formazione alla stessa base nominale. Sono veramente interessanti i loro valori semantici, sintattici e d'uso. Una caratteristica del sottodialecto Caicavo è la tendenza a ridurre ulteriormente il contenuto semantico del diminutivo. Questo fornisce una serie di nuovi significati ipocoristici, contrassegnati stilisticamente. I sintagmi del tipo *piccolo* + diminutivo sono pleonasmii dal punto di vista della lingua generale, mentre nel sottodialecto Caicavo sono piuttosto comuni, dai valori semantici aggiuntivi.

Parole chiave: lingua croata, sottodialecto Caicavo, diminutivi, ipocoristici, semantica, formazione delle parole

Romanizmi s početnim ž- u hrvatskome jeziku

Maja Matasović i Ranko Matasović

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
maiar_selene@yahoo.co.uk

UDK: 811.163.42'373.45:811.13
izvorni znanstveni rad

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
rmatasov@ffzg.hr

<https://doi.org/10.17234/9789531758819.26>

U članku se predlažu nove etimologije riječi *žamor* i *žbun*. Prva se izvodi od romanskoga *čamor- < lat. *clamor*, dok se druga izvodi iz romanskoga *čezbon- < lat. *caespes*.

Ključne riječi: etimologija, romanizmi, posuđenice, *žamor*, *žbun*

1. Uvod

U hrvatskome jeziku ima mnogo riječi s početnim ž- koje su romanskoga podrijetla (Matasović 2011, Holzer 2011). U najstarijem sloju takve riječi dolaze od vulgarnolatinskih i dalmatoromanskih riječi s početnim j-. Primjeri su riječi poput čak. *žěžīn* 'post',¹ *žěžinàti* 'postiti' (glagol izveden od lat. pridjeva *iēiūnus* 'triježan', Holzer 2011: 166, Matasović 2011: 109-110), čak. *žuk*, *žukva* 'niska grmolika biljka' (< lat. *iuncus* 'trska', Holzer 2011: 168, Matasović 2011: 110-111), *žid* 'Židov' (< lat. *Iūdaeus*, Boček 2010: 113-118, Matasović 2011: 110), *Žnjân* (< lat. *(*praedium*) *Iūniānum*, Holzer 2011: 168), *žŭnj*, *džŭnj* (< lat. *iūnius*; Dubrovnik, od 15. st., Matasović 2011: 165).²

Također u stari sloj posuđenica valja svrstati one u kojima ž- dolazi od vlat. i dalm. *dj > *dz-, npr. *žakan* (< lat. *diāconus* < grč. *diákonos* 'đakon', Boček 2010: 90-93, Matasović 2011: 158, Holzer 2011: 165), čak. *žmŭ* 'čaša'³ (< lat. *modiolus* 'manja mjera, vagan', Matasović 2011: 171-172, Holzer 2011:

¹ Grobnik, Lukežić i Zubčić 2007: 744.

² Pravilu po kojemu se lat. j- odražava kao slavensko i hrvatsko ž- proturječi toponim *Zadar*, koji dolazi od vlat. *Iadera* (klas. lat. *Iāder*, Holzer 2011: 162). Ne postoji jedinstveno objašnjenje te iznimke (v. Matasović 2011: 158). Vjerojatno ulogu igra činjenica što je *Zadar* jedini slučaj stare posuđenice (prije oko 700. g.) u kojoj lat. j- nije stajalo ispred prednjega samoglasnika (kao u *žezin*), ili ispred *ū > slav. *y (prijeglasom > i; kao u *žid*). Usp. i oblik *žukva* (Matasović 2011: 110), što je zacijelo stariji oblik spram *žukva* (od *žakva < lat. *iuncus*, također s odrazom z- ispred nazalnoga stražnjeg samoglasnika).

³ Vrgada, Jurišić 1973: 248.

167), čak. *žapalj* i toponim *Žapalj* (< lat. **diaplus* < gr. *diáplous* 'morski prolaz', Holzer 2011: 165), i čak. *žurnâta* 'nadnica' (< **diurnata*, izvedenica od lat. *diŭrnus* 'dnevni', usp. tal. *giornata*, mlet. *zornàda*, v. Matasović 2011: 159).⁴

U starijim posuđenicama hrvatsko je *ž-* nastalo od starijega **dž-*, koje je pak odraz romanskoga **dz-*, što je rezultat stapanja početnoga latinskoga *dj-* i *j-* (Matasović 2011: 46, 54-55). O starosti toga sloja posuđenica svjedoče i slučajevi među njima u kojima je izvorno lat. *-ū-* u slavenskom dalo **-y- > -i-*, kao u *žežin*, *žid*. Takve su riječi zacijelo posuđene još u 7. stoljeću, dakle u doba doseljavanja Slavena na Jadran.

U novije doba ima i posuđenica u kojima hrvatsko *ž-* dolazi od mletačkoga *ž-* (u pismu *z-*, *x-*), koje odgovara standardnomu talijanskom *dž-* (u pismu */gi-/* i */ge-/*), usp. npr. *žàra* 'zemljana posuda'⁵ (< mlet. *zara*, *xara*, tal. *giarra*), čak. *žirŭn* 'držalo vesla'⁶ (< mlet. *ziròn*, *xiròn*, tal. *girone*), čak. *žardŭn* 'vrt'⁷ (< mlet. *zardin*, *xardŭn*, tal. *giardino*), čak. *žës* 'sadra'⁸ (< mlet. *zesso*, *xèso*, tal. *gesso*). U nekim slučajevima moglo bi se, doduše, raditi i o posuđivanju iz standardnoga talijanskoga, osobito u dijalektima koji nemaju fonema */dž/*, te bi hrvatsko *ž-* bila adaptacija za tal. */dž-/*.

U ovom ćemo radu etimološki analizirati dvije hrvatske riječi s početnim *ž-*, za koje također vjerujemo da predstavljaju posuđenice iz romanskih govora, premda to u dosadašnjoj etimološkoj literaturi nije otkriveno.

2. Dvije nove etimologije

a) *žâmor*

Hrvatska imenica *žâmor* posvjedočena je od 16. stoljeća u značenjima 'pijev ptica', 'mrmljanje (o ljudima)' i 'buka' (ARJ. XXIII: 431). Zabilježena je i u starim rječnicima: Mikaljinu, Vitezovićevu i Bellinu. Ova je riječ dobro posvjedočena u dijalektima, kako štokavskima, tako i kajkavskima i čakavskima, usp. oblike *ž'amor* (Varaždin), *žãmor*,⁹ *žāmør*,¹⁰ *žāmør*,¹¹ *žāmōr*,¹² *žōmōr*.¹³

⁴ Iznimka je pravilu po kojem lat. *dj-* daje slavensko i hrvatsko *ž-* riječ *đàvao* od lat. *diabolus*, što je možda rezultat ili vrlo ranoga posuđivanja ili kasnije učene hiperkorekcije (Matasović 2011: 107-108).

⁵ Vrgada, Jurišić 1973: 246; Blato na Korčuli, Milat Pandža 2010: 491. Mletački se oblici navode prema Boerio 1867.

⁶ Vrgada, Jurišić 1973: 247.

⁷ Blato na Korčuli, Milat Pandža 2010: 491.

⁸ Grobnik, Lukežić i Zubčić 2007: 744.

⁹ Gola, Večenaj i Lončarić 1997: 502.

¹⁰ Donjosutlanski kajkavski, Hauzir et al. 2015: 570.

¹¹ Kolanjski čakavski govor na Pagu, Oštarić 2005: 633.

¹² Grobnik, Lukežić i Zubčić 2007: 742.

¹³ Pitve i Zavala, Barbić 2012: 382.

Riječ *žâmor* do sada u etimološkim priručnicima nije pouzdano obrađena.¹⁴ Jedina očigledna usporednica postoji u slovenskome, gdje nalazimo glagol *žamóriti* 'šaptati' (o čemu v. niže), no podudarnosti u drugim slavenskim jezicima nema.

Smatramo najvjerojatnijim da je hrv. *žâmor* postalo od romanskoga *čamor, što je pak od lat. *clāmor* 'vika, žamor' (REW 1961, usp. u starijem talijanskome (14. st.) *chiamóre*, Battisti i Alessio 1951, II: 892). Latinski je *clāmor* apstraktna imenica izvedena od glagola *clāmō*, *clāmāre* 'vikati', od korijena *kelh₁- 'dozivati' (gr. *kaléo*, stvnjem. *hellan* 'odzvanjati').¹⁵ Točan je romanski izvor riječi *žâmor* teško utvrditi. U mletačkome nalazimo potvrde za odraze lat. glagola *clāmō*, *clāmāre* s početnim *ć-*, npr. u Trstu *ciamar* 'zvati' ('chiamare', Doria 1987: 147, usp. i Rosamani 1990: 208), no malo je vjerojatno da je hrv. *žâmor* posuđeno iz mletačkoga, jer je ova riječ rasprostranjena i u štokavskim i kajkavskim govorima u kojima ne očekujemo mletački utjecaj. Mora se pretpostaviti da je izvor u nekom starijem balkanskoromanskom ili italomanskom govoru, u kojem je početno *kl- odraženo kao afrikata *č-* ili *ć-* kao u mletačkome. Takva je promjena zabilježena u više italomanskih idioma, usp. npr. u Bologni *ciamèr* 'zvati', *ciamè* 'poziv' (Mainoldi 1967: 36); za dalmatski Muljačić (2000: 202) pretpostavlja očuvanje skupine *kl- na temelju primjera *clave- > *kluf* 'ključ'; moglo bi se pomišljati i na izravnu adaptaciju tal. skupine *kj-* (usp. gore spomenuto *chiamóre*) hrvatskim *č-*, kao u riječi *nàočāle* (u Dubrovniku *očāli*, v. ERHJ I: 666), no kod te je riječi *č* najvjerojatnije nastalo analogijom prema *oči*, *očni* (u dijalektima je posvjedočeno očekivano *ć* kao zamjena za *kj*, npr. *oč^oālī* u govoru Vrgade, Jurišić 1973: 138).

U hrvatskome treba poći od oblika *čamor, koji se može pretpostaviti na osnovi imenice *čāmorēnje* 'sussuratio', zabilježene u 18. st. (ARj. I: 886). U 18. stoljeću zabilježeno je i *džâmor* 'buka' (ARj. III: 529). Sada se postavlja pitanje kako je nastao oblik s početnim *ž-*, koji je, kako smo vidjeli, najranije posvjedočen i najrašireniji u dijalektima. Za fonološku promjenu *č- > *ž-* ispred samoglasnika nema drugih primjera, te se stoga najvjerojatnijim čini da je *ž-* postalo analogijom prema sličnoznačnim riječima *žāgor* i *žūbor* (i *žūbor*, *žuber*).¹⁶ Riječ *žāgor* (u 19. st. zabilježena i u obliku *džāgor*) posuđenica je iz turskoga *cagır* 'buka',¹⁷ usp. i mak. *džāgor* u istom značenju. Riječ

¹⁴ Skok III: 670f., Gluhak 1993: 183.

¹⁵ De Vaan 2009: 117.

¹⁶ Smatramo malo vjerojatnim da je do ozvučivanja početnog suglasnika došlo još u romanskome, premda takve pojave nisu nezabilježene u sjevernotalijanskim „dijalektima“, usp. npr. mletački *biši* 'grašak' < lat. *pisum*. (Devoto i Giacomelli 1991: 37).

¹⁷ Skok I: 469.

žubor (i varijante žûbor, žuber) nema posve razjašnjenu etimologiju, a pozivanje na "onomatopeju" (kod Skoka) ne objašnjava mnogo. Najvjerojatnije je riječ naslijeđena iz praslavenskoga, usp. sln. *žubor*, rus. dij. *žuborit'* 'zvečati', slč. dij. *žubor* (Snoj 2003: 875). Praslavenski *žuborъ vjerojatno je srodno s lit. *žiauberoti* 'zvečati', a dublja je etimologija nepoznata (balto-slavenski odrazi bili bi izvodivi iz korijena *g^(h)ewb^h-).¹⁸ U hrvatskome, jasno je da su sva tri oblika, *žamor*, *žagor* i *žubor* mogla utjecati jedan na drugoga, te da su se uklopili u jedinstven tvorbeni obrazac imenica na -or kojemu pripada i iz praslavenskoga naslijeđena riječ *gòvor*.¹⁹ Ako je, kako se čini, početno ž- etimološki očekivano u *žubor*, možemo pretpostaviti da je početak te riječi analoški utjecao na *žamor* i *žagor*. U oblicima *džagor* i *čamorēnje* analogija je izostala, no oni su, kao što smo vidjeli, slabo posvjedočeni. Oblik *džamor* imao bi početno dž- i dugouzlazni naglasak analogijom prema *džagor*. Slovenski glagol *žamóriti* zacijelo je posuđen iz hrvatskoga.²⁰ Mnogo je manje vjerojatno da je riječ o paralelnom razvitku iste romanske posuđenice.

b) *žbûn*

Riječ *žbûn* nejasne je etimologije.²¹ Postoji i varijanta *džbûn* (zabilježena od 19. st. i kod Karadžića, v. ARj. III: 530). U dijalektima ova riječ nije osobito dobro posvjedočena, no zabilježili smo *žbun/žbunj* (bez naglaska) u slavonskim štokavskim govorima,²² *žbûn* 'vrsta povrća slična bilom luku' u zapadnohercegovačkom ikavskom štokavskom,²³ *džbûn*, g. jd. *džbûna* 'žbun' u (štokavskom) govoru bačkih Hrvata.²⁴ U svim je navedenim govorima moguće da je riječ *žbun* posuđena iz standardnoga jezika, osim u zapadnohercegovačkom, gdje se značenje ne podudara sa značenjem u standardnome jeziku.

Smatramo da je imenica *žbûn* posuđena iz romanskoga *čezbon(e) '(ve-
liki) grm, žbun'. Najbliža joj je usporednica sjevernotalijanski dijalektalni

¹⁸ Takvoga korijena nema u indoeuropskome rekonstruiranom leksikonu, no može se pomišljati na izvedenicu iz korijena *g^hew- 'lijevati' (skr. *juhóti*, gr. *khéō*, IEW 447-8), premda su glagolske izvedenice sa sufiksom *-b^h- vrlo rijetke.

¹⁹ Matasović 2014: 154.

²⁰ Bezljaj IV: 437. Riječ je u slovenskome slabo posvjedočena: nema je u dijalektima, a zabilježena je samo u Pleteršnikovu rječniku (Pleteršnik 1974, II), gdje se navodi samo potvrda iz djela Josipa Jurčiča (1844-1881).

²¹ Skok III: 672, Gluhak 1993: 705. Gluhakova zamisao da je *čъ- „ekspresivni“ prefiks, a korijen da je isti kao u *buniti*, teško da zaslužuje ozbiljan komentar.

²² Jakšić 2015: 889 (ovaj izvor riječ navodi bez naglaska).

²³ Kraljević 2013: 433.

²⁴ Sekulić 2005: 115.

i stariji oblik *cespone*²⁵ (spram standardnoga talijanskog *cespo* 'grm, žbun'. Oblik **čezbon(e)* izveden je čestim augmentativnim imenskim sufiksom (tal. *-one*, mlet. *-on*) od lat. *caespes*, *caespitis* 'busen' (za romanske odraze v. REW 1476). Etimologija je pak latinske riječi *caespes* nepoznata.²⁶ Uspoređuje se oskički *kaispatar*, no značenje je te oskičke riječi neutvrđeno. Stoga je posve moguće da je *caespes* posuđeno iz nekog predindoeuropskoga izvora, poput mnogih latinskih riječi za floru (npr. *cepa* 'luk', v. niže).

Etimologija koju ovdje predlažemo pretpostavlja da je riječ *žbûn* posuđena iz nekoga romanskog govora s ozvučivanjem suglasnika i suglasničkih skupina u sredini riječi. Ta se fonološka promjena općenito ne pripisuje dalmatoromanskomu,²⁷ a ne provodi se ni u standardnom talijanskome, no pravilna je u sjevernim talijanskim "dijalektima", odnosno u romanskim idiomima uglavnom sjeverno od linije La Spezia-Rimini.²⁸ Stariji su oblici tih romanskih idioma bili izvorom ranih slavenskih posuđenica u srednjovjekovlju, usp. npr. hrv. *krîž* od lat. *crucem*, što je riječ čije se posuđivanje povezuje s misionarskim djelovanjem iz Akvileje u ranom srednjem vijeku.²⁹ Riječi posuđenih iz romanskih govora s ozvučivanjem suglasnika u sredini riječi ima mnogo u hrvatskim dijalektima, usp. npr. *žbûgara* 'mala jamica, rupica' (Boka) od **exbucaria* ili (s razvojem *žb-* < **čьb-* kao u riječi *žbûn*) *žbula* 'crveni luk' u Labinu³⁰ od **čibola* (tal. *cipolla*) < lat. *cēpa* 'luk'.³¹

Promjena **čьb-* > *žb-* posvjedočena je i u naslijeđenoj slavenskoj riječi *džbân* 'kaca, drvena posuda' (ARj. III: 530; kod bačkih Hrvata *džbân*³²) < **čьбанъ* (rus. *žban*, rusko-csl. *čьбанъ*, češ. *čbán*, *žbán*, polj. *dzban*, *zban*), od korijena **kib-* od kojega je zacijelo i hrv. *čàbar*, lit. *kibiras* 'posuda', latv. *ciba* 'drvena posuda za maslac'.³³ Zamjena sufiksa *-un* za romansko *-one* pravilna je, usp. hrv. *ràčûn* od vlat. *ratione(m)*, ili (v. gore) čak. *žirûn* < mlet. *xiròn* (tal. *girone*).

²⁵ Posvjedočeno u sljedećim tekstovima: Filippo Bagliotti (iz Novare), *Le Delizie Serafiche del Sagro Monte di S. Francesco*, A. Ramellati, Milano, 1686: 209; *Della vita di S. Gaudenzio*, Catani, Venecija, 1674: 93.

²⁶ De Vaan 2008: 82.

²⁷ Muljačić 2000.

²⁸ Devoto i Giacomelli 1991, Maiden i Parry (ur., 1997). Za glasovni razvoj skupine **-sp-* u mletačkom usp. mlet. *cišbo* (Trst), *cisbe* (Chioggia) 'kratkovidan' < lat. *cispus* (Doria 1987: 155).

²⁹ Matasović 2011: 222-223.

³⁰ Milevoj 2006: 324.

³¹ Ova je latinska riječ vjerojatno posuđenica iz nekoga neindoeuropskog izvora (De Vaan 2008: 108).

³² Sekulić 2005: 115.

³³ Vasmer I: 411.

Zaključak

Kao što vidimo iz oba razmotrena primjera, početno *ž-* u hrvatskome dolazi i u romanizmima u kojima možemo pretpostaviti početno roman-sko **č-* koje, u jednom slučaju, predstavlja pravilan odraz latinske početne skupine *cl-*, dok je u drugome rezultat pravilne palatalizacije suglasnika *c-* ispred prednjega samoglasnika. Navedene su dvije riječi zacijelo posuđene iz različitih izvora: *žamor* < **čamor* najvjerojatnije iz nekoga balkan-skoromanskog idioma, a *žbun* < **čezbone* iz nekoga sjevernotalijanskog idioma s ozvučivanjem suglasnika u sredini riječi. Nijedna od dviju ovdje predloženih etimologija nije sigurna, i za obje postoje protuargumenti: da bismo potkrijepili naše etimološke prijedloge, valjalo je rekonstruirati neposvjedočene oblike u romanskim idiomima, pretpostaviti da je početno *ž-* u riječi *žamor* zacijelo analoškoga postanja, te ustvrditi da su barem neke od dijalektalnih potvrda riječi *žbun* rezultat posuđivanja iz standardnoga jezika. Pa ipak, smatramo da ni za jednu od dviju razmatranih riječi nije do sada predložena bolja etimologija.

LITERATURA

- ARj = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I-XXIII*, 1881-1970, Zagreb: JAZU.
- Barbić, Ante (2012). *Rječnik Pitava i Zavale*, Zagreb: IHJJ.
- Battisti, Carlo i Alessio, Giovanni (1951). *Dizionario etimologico italiano*, Firenze: Barbèra.
- Bezljaj, France (1976-2007) *Etimološki slovar slovenskega jezika I-V*, Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti i Inštitut za slovenski jezik.
- Boček, Vít (2010). *Studie k nejstarším romanismům ve slovanských jazycích*, Prag: Nakladatelství Lidové noviny.
- Boerio, Giuseppe (1867). *Dizionario del dialetto veneziano. Terza edizione*. Venezia: Cecchini.
- De Vaan, Michiel (2008). *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*, Leiden: Brill.
- Devoto, Giacomo i Giacomelli, Gabriella (1991). *I dialetti delle regioni d'Italia*, Bologna: Bompiani.
- Doria, Mario (1987). *Grande dizionario del dialetto triestino*, Trieste: Tres.
- ERHJ = Matasović, Ranko, Pronk, Tijmen, Ivšić, Dubravka i Brozović Rončević, Dunja (2016.). *Etimološki rječnik hrvatskoga jezika. 1. svezak A-Nj*, Zagreb: IHJJ.
- Gluhak, Alemko (1993). *Hrvatski etimološki rječnik*, Zagreb: August Cesarec.

- Hanzir, Štefica *et al.* (2015). *Rječnik kajkavske donjosutlanske ikavice*, Zagreb: IHJJ.
- Holzer, Georg (2011). *Glasovni razvoj hrvatskoga jezika*, Zagreb: IHJJ.
- IEW = Pokorny, Julius (1959). *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern: Francke.
- Jakšić, Martin (2015). *Rječnik govora slavonskih, baranjskih i srijemskih*, Zagreb: Dominović.
- Jurišić, Blaž (1973.) *Rječnik govora otoka Vrgade*, Zagreb: JAZU.
- Lukežić, Iva i Zubčić, Sanja (2007.) *Grobnički govor 20. stoljeća*, Rijeka: Kate-dra Čakavskog sabora Grobinščine.
- Kraljević, Ante (2013). *Ričnik zapadnoercegovackoga govora*, Široki Brijeg i Za-greb: Matica hrvatska.
- Maiden, Martin i Parry, Mair (ur.) (1997). *The Dialects of Italy*, London: Routledge.
- Mainoldi, Pietro (1967). *Vocabolario del dialetto bolognese*, Bologna: Forni.
- Matasović, Maja (2011). *Analiza najstarijih latinskih posuđenica u hrvatskom u kontekstu ranih kontakata Romana i Slavena*, Doktorski rad, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
- Matasović, Ranko (2007). *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*, Za-greb: Matica hrvatska.
- Matasović, Ranko (2014). *Slavic Nominal Word-Formation*, Heidelberg: Win-ter.
- Milat Pandža, Petar (2010). *Rječnik govora Blata na Korčuli*, Zagreb: IHJJ.
- Milevoj, Marijan (2006). *Gonan po nase. Rječnik labinske čakavice*, Labin: Mat-hias Flaccus.
- Muljačić, Žarko (2000). *Das Dalmatische. Studien zu einer untergegangenen Sprache*, Köln: Böhlau.
- Oštarić, Ivo (2005). *Rječnik kolanjskog govora ili Ričnik mista Kolana na otoku Pagu*, Zadar: Matica hrvatska.
- Pleteršnik, Maks (1974). *Slovensko-nemški slovar*, Ljubljana: Cankarjeva za-ložba.
- REW = Meyer-Lübke, Wilhelm (1972). *Romanisches etymologisches Wörter-buch*, Heidelberg: Winter.
- Rosamani, Enrico (1990). *Vocabolario Giuliano dei dialetti parlati nella Venezia Giulia, in Istria, in Dalmazia, a Grado e nel Monfalconese*, Trieste: Lint.
- Sekulić, Ante (2015). *Rječnik govora bačkih Hrvata*, Zagreb: IHJJ.
- Skok = Skok, Petar (1971). *Etimologijski rječnik hrvatskoga jezika, I-III*, Zagreb: HAZU.

Snoj, Marko (2003). *Slovenski etimološki slovar*, Ljubljana: Modrijan.

Vasmer = Vasmer, Max (1953). *Russisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg: Carl Winter.

Večenaj, Ivan i Lončarić, Mijo (1997). *Rječnik Gole*, Zagreb: IHJJ.

Romance loanwords with initial ž- in Croatian

This paper discusses the etymology of two Croatian words, *žâmor* 'murmur, din of voices' and *žbûn* 'bush'. It is argued that *žâmor* is ultimately derived from Latin *clâmor* (with ž- by analogy to *žubor* and *žagor*), while *žbûn* is from Romance **čezbone*, ultimately from Latin *caespes* 'bush'.

Key words: etymology, Romanisms, loanwords, *žbun*, *žamor*

De Esopo a los fabulistas contemporáneos anglo e iberoamericanos: Los personajes fabulísticos en su itinerario diacrónico

Gordana Matić

Facultad de Humanidades y Ciencias Sociales
Universidad de Zagreb
gmatic@ffzg.hr

UDK: 82-342.09
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.27>

El presente artículo tiene como objetivo demostrar de qué modo la fábula, uno de los géneros breves más antiguos, se somete a distintas alteraciones durante su larga presencia en la historia. Lo que nos interesa en particular es observar el desarrollo diacrónico de los personajes fabulísticos partiendo del modelo esópico, pasando por sus variantes medievales y neoclásicas, para llegar a la fábula contemporánea cultivada en los contextos anglo e iberoamericanos. La reflexión crítica del tema incluye el análisis de una serie de aproximaciones teóricas bien como una muestra representativa de ejemplos de fábulas de todas las épocas históricas consideradas relevantes en cuanto al cultivo del género. En las versiones contemporáneas de la fábula, hemos observado dos modelos dominantes en cuanto al tratamiento de los personajes no-humanos. Por un lado, los autores reelaboran las fábulas clásicas lúdicamente con el propósito de dismantelar la caracterización tradicional de los personajes y ofrecer unos mensajes nuevos teñidos de humor e ironía. Por otro lado, los personajes sufren una intelectualización e individualización que los distingue de su patrón esópico.

Palabras clave: fábula esópica, fábula contemporánea, análisis diacrónico, análisis narratológico, personajes fabulísticos, tipificación

Como ha señalado Carlos García Gual en su estudio introductorio a la obra titulada *Fábulas de Esopo. Vida de Esopo. Fábulas de Babrio*, ofrecer una definición de la fábula como género literario es mucho más complejo de lo que un lector poco avezado puede suponer (1978: 3). Esta tarea se complejiza aun en mayor grado dada la familiaridad que todos sentimos ante la misma, gracias a su omnipresencia en los contextos mediáticos dirigidos al público infantil. El consumidor del género fabulístico, en la actualidad expuesto a modificaciones y transformaciones propias de los nuevos formatos en los que se presentan las fábulas en el contexto contemporáneo¹,

¹ Nos referimos a la tradición de dibujos animados iniciada por Disney punto de partida para numerosas producciones actuales, y a la gran cantidad de novelas gráficas, libros

se siente capaz de aventurar una definición. Ésta, obligatoriamente, integra la mención del género cuentístico cuyos protagonistas son animales y alude a su carácter didáctico-moralizante, pero ignora en muchos casos sus formas originales, como también las funciones primordiales. Recordamos que la fábula esópica ha tenido desde sus orígenes la función retórica e ilustrativa, que se revelaba de modo dual –en algunos casos se privilegiaba su aspecto crítico mientras que en otros se subrayaba el didáctico-moralizante. De cualquier forma, como demostrará la investigación aquí presentada, la cuestión del protagonista ocupa un lugar prominente, tanto en las definiciones propuestas por los receptores de los contenidos fabulísticos, como en las de los estudiosos y expertos dedicados al tema.

En su propuesta de definición, Nojgaard se refiere a «personnages mécaniquement allégoriques» (1997: 8), mientras que López Casildo afirma que en ellas intervienen «animales irracionales, objetos inanimados o ideas abstractas», a lo que añade que a veces incluso aparecen personajes humanos y divinos, aludiendo mediante esta formulación a la menor frecuencia de su participación en los contenidos fabulísticos. Vater Solomon define la fábula como «a simple unreal type of oral or written tale, featuring animals or plants, told to reinforce some moral teaching or to satirize political leaders», pero admite que algunas fábulas también incluyen «humans and the deity as well» (Solomon en Van Dijk 1997: 26). Del mismo modo, Parussa ofrece una definición que destaca la presencia de los animales: «récit bref, mettant en scène le plus souvent des animaux, plus rarement des hommes, des dieux, ou des objets inanimés», y también su intención moralizante o «une valeur exemplaire, qui se révèle dans la morale, toujours exprimée à la fin ou au début de la fable» (Parussa en Van Dijk 1997: 33). Todos los diccionarios y enciclopedias de términos literarios consultados² destacan la fábula animal como la forma más común dentro del género fabulístico. Abrahams cita «beast fable» como la modalidad más habitual, en la que «animals talk and act like the human types they represent» (Abrahams 1991: 6); Cuddon afirma que «non-human creatures or inanimate things are normally characters» (Cuddon 1991: 322), mientras Preminger and Brogan extienden la lista de protagonistas sumando abstracciones personificadas y tipos humanos, que a su vez pueden ser literales o metafóricos, a animales y objetos inanimados que actúan como humanos (1993: 400).

ilustrados infantiles, dibujos, cuentos, videojuegos o publicidad que se apoyan en la tradición esópica sin tener conocimientos sobre ella.

² Por razones de índole práctica, aquí nos referimos a un número limitado de ejemplos; sin embargo, todos indican la importancia que los teóricos y los críticos otorgan a esta cuestión a la hora de reflexionar sobre la definición del género.

De las definiciones referidas se ha podido colegir que muchos de los autores citados, cuando hablan de los personajes, se refieren a tipos, así como también a su carácter metafórico o alegórico. En este sentido nos parece imprescindible el estudio de la investigadora argentina Mireya Camurati, en el que discurre sobre la naturaleza y las intencionalidades tanto de la fábula en general como de la fábula hispanoamericana. Mientras señala los criterios que deben estar presentes en toda fábula, Camurati no menciona explícitamente el papel y la importancia de protagonistas. A pesar de ello, la segunda de las tres condiciones, que en su opinión implican acción, tipificación e intención, se refiere a este aspecto trascendente de la fábula. Para Camurati, «[l]a fábula presenta, en la mayoría de los casos, un esquema dramatizado, con diálogos en estilo directo o indirecto. Es decir, supone una acción que se relata o se reproduce en el texto» (Camurati 1978:18). En cuanto a la tipificación³, los personajes fabulísticos son tipos que sostienen una relación característica. A nuestro parecer, entre los dos últimos criterios citados por Camurati, se establece una especie de vínculo de interdependencia; en otras palabras, los rasgos atribuidos a los animales protagonistas no siguen una lógica 'natural', deducida del mundo natural, sino que se adaptan a la necesidad, requeridos por la intencionalidad de cada caso particular. En efecto, es la 'intención' la que busca a cierto 'tipo', y consecuentemente lo contamina con una determinada característica imprescindible para cumplir con el propósito de la fábula. Por lo tanto, nos parece insostenible la afirmación de Federico Cárdenas Ruano respecto a la elección de actantes y sus atributos en cuanto a la constitución de tipos frecuentes en la fábula clásica:

Lo que sí resulta necesario es que cada uno de estos actores sea elegido de acuerdo con su naturaleza, propiedades, temperamento y demás características particulares, con el fin de que actúe naturalmente en la representación que le corresponde (Cárdenas Ruano 1954: 69-70).

Lo que Camurati, siguiendo los preceptos de Archibald, denomina 'tipos' no son unas categorías estables, aunque algunos rasgos se atribuyan

³ Cuando Camurati habla de 'tipificación' se refiere a la definición de la fábula elaborada por Herbert Thompson Archibald, quien afirma que la fábula se puede definir como «a fictitious narrative wherein one or more animals or inanimate objects are partially personified and introduced as speaking, or acting, or both, in typical relationship either to set forth some principle or to illustrate a set of circumstances» (1912: 4-5). Lo que Archibald destaca es el carácter (proto)típico de los protagonistas. En sus palabras: «(1) there must be types, personified if necessary; 2) the types must stand in typical relationship; 3) the types must say or do something – there must be action» (Archibald 1912: 5).

reiteradamente a unos ciertos animales. La brevedad condiciona la simplicidad de los personajes, por lo que encarnan una cualidad única pero oscilante según el contexto. En la fábula «La zorra, el gallo y el perro»⁴ el gallo se salva gracias a su inteligencia, mientras que la zorra, generalmente conocida por su astucia, muestra un grado sorprendente de insensatez e imprudencia. En «El águila y los gallos» (Perry 281) se nos presentan dos personajes de la misma especie pero de carácter distinto: el gallo soberbio que se jacta de su victoria cae víctima del águila, mientras el gallo humilde disfruta de la herencia tras la muerte de su oponente. En «El gallo y la margarita»⁵ (Perry 503), el gallo presenta una postura sumamente racional. Por lo tanto, podemos concluir que el personaje actúa de forma distinta dependiendo del contexto y del propósito. En otras palabras: conociendo el animal-actante no es posible prever el desenlace o su relación con otro animal protagonista, ya que ellos no poseen características fijas, o por lo menos estas son irrelevantes en cuanto al desenlace, como se puede apreciar en la fábula «El gato y el gallo»⁶ donde el último acaba siendo

⁴ A continuación se citan ejemplos que no son de común conocimiento. La primera fábula aparece en el Índice de Perry bajo el número 252:

A dog and a rooster had become friends and were making a journey together. When night fell, they came to a place in the woods. The rooster took his seat up in the branches of a tree while the dog went to sleep in a hollow at the foot of the tree. The night passed and day was dawning when the rooster crowed loudly, as roosters usually do. A fox heard the rooster and wanted to make a meal of him, so she came running up and stood at the foot of the tree and shouted to the rooster, «You are an excellent bird and so useful to people! Why don't you come down and we'll sing some songs together, delighting in one another's company.» The rooster replied, «Go over to the foot of the tree, my dear, and tell the watchman to let you in.» When the fox went to announce herself, the dog suddenly leaped up and grabbed the fox, tearing her to pieces.

The story shows that people are the same way: if you are wise, you take up arms to save yourself whenever you run into trouble (Gibbs 2002: 149).

⁵ A young rooster was looking for food in the manure when he found a pearl. «What a fine thing you are,» he exclaimed, «and in what an unfortunate situation! If a person longing to possess something of such value had found you, you would have been restored to your original splendour. Yet it is I who have found you, when I would have much preferred to find some food instead. So this isn't going to do you any good, and it doesn't do me any good either!»

This is a story I tell for people who do not know how to appreciate me (Gibbs 2002: 403).

⁶ A cat had seized a rooster and wanted to find a reasonable pretext for devouring him. He began by accusing the rooster of bothering people by crowing at night, making it impossible for them to sleep. The rooster said that this was actually an act of kindness on his part, since the people needed to be woken up in order to begin their day's work. The cat then made a second accusation, «But you are also a sinner who violates nature's own laws when you mount your sisters and your mother.» The rooster said that this also was something he did for his masters' benefit, since this resulted in a large supply of eggs. The cat found himself at a loss and said, «Well, even if you have an endless supply of arguments, I am still going to eat you anyway!»

devorado a pesar del alto grado de inteligencia demostrada en la situación descrita.

También es cierto que los animales que aparecen en las fábulas con mayor frecuencia, como por ejemplo, el león, el lobo, la zorra, el águila o el cordero, en la mayoría de los casos suelen repetir las características que se consideran representativas de una cierta especie. García Gual señala al respecto de los rasgos ejemplares que, en los protagonistas animales, «junto a una cierta referencia a la naturaleza (por ejemplo, el león es el animal que encarna la fuerza, el lobo es feroz, manso el cordero, etc.) interviene una convención cultural muy notable (por ejemplo, el asno de Esopo se caracteriza como envidioso, ansioso de mejorar su posición, como el grajo y el mono; la serpiente es perversa, etc.)» (1993: 6).

Muchas veces, durante su trayectoria cronotópica, el modelo original esópico de la fábula ha padecido distintas alteraciones. Entre otras modificaciones que puede sufrir, las más corrientes y triviales son las que afectan a un detalle de la acción o de los personajes. Sirvanos de ejemplo la fábula de «El gato y el gallo» (Perry 16, Chambry 12), donde, en distintas versiones o traducciones actuales, el gato es sustituido por la raposa, zorra o comadreja. Parece más en consonancia con el «orden» del mundo natural que una raposa, zorra o comadreja encarnen o simbolizen a un ser malvado, feroz y sangriento que un gato, animal doméstico que, en un entorno rural, suele convivir con otros animales de una granja y no ubicarse en una oposición binaria: el depredador vs. la caza, especialmente cuando el segundo miembro del binomio es el gallo. En el mundo retratado por la fábula esópica no funcionan las leyes de la naturaleza, ya que en ellas se producen unas alianzas contrarias al carácter animal, siendo ejemplo de ello la fábula «El león, la vaca, la cabra y la oveja» (Perry 339) o «La parte de león» (Babrio 67), donde un animal carnívoro se junta con uno o varios herbívoros para cazar juntos animales salvajes.

Hasta aquí se ha podido ver que la suerte de un gallo o una zorra no está predeterminada por sus características intrínsecas. En las ocasiones en las que se enfrentan estos dos personajes del universo animal, y estas no son pocas, a veces triunfa el más débil, siendo la inteligencia la que decide el conflicto⁷, si bien curiosamente esta cualidad no es necesariamente

The fable shows that when someone with a wicked nature has set his mind on committing some offense, he will carry out his evil acts openly even if he cannot come up with a reasonable excuse (Gibbs 2002: 129).

⁷ En la fábula sobre «La raposa y el gallo», el último se libera de los colmillos de la raposa cuando esta, al seguir su consejo, responde a sus persecutores que el gallo es de su pertenencia y al abrir la boca permite que el gallo se le escape. Es curioso observar que

acentuada en el *epimitio*, sin embargo, no es inusual que la victoria le corresponda al más fuerte. De ahí se deduce que el universo mostrado en las fábulas esópicas no es un mundo justo, idealizado, tampoco esquematizado, aunque a veces unas cualidades suelen relacionarse con un cierto animal⁸, pero ningún comportamiento ni atributo del carácter aseguran el éxito, y tampoco determinan el desenlace de la fábula.

Por lo tanto, es posible concluir que existe una cierta tipificación de personajes, sin que pueda ser considerada *conditio sine qua non* de la existencia de la fábula esópica. Lo que sí se puede deducir, dada la brevedad de fábula, es que los protagonistas aparecen esbozados, sin ninguna caracterización profunda o elaboración psicológica y, por tanto, la tipificación en este caso no puede relacionarse con la naturaleza animal y la cualidad o rasgo inferido de ella misma, sino con el esquematismo y sencillez del carácter protagónico que exige la concisión de estas composiciones literarias.

Estas características se mantienen en la época medieval, aunque algunas modificaciones en cuanto a la matización de los protagonistas saltan a la vista. En la introducción de su edición de dos fabularios medievales más conocidos, uno de procedencia india⁹, y el otro de origen griego¹⁰, Eustaquio Sánchez Salor nos avisa sobre una novedad referente a los fabularios relacionados con *Romulus*, anunciando que en algunos de ellos los protagonistas animales «cogen distintos cargos civiles y eclesiásticos». De igual modo, el lenguaje neutro, sin ornamentación, al que nos han acostumbrado los fabularios clásicos, especialmente cuando se trata del discurso pronunciado por los protagonistas, en algunos casos se convierte en la «parodia del lenguaje altisonante y fanfarrón de la alta sociedad» (Sánchez Salor 1992: 214).

el *epimitio* de la misma no valora la inteligencia del gallo sino que advierte en contra el hablar inoportunamente, lo que puede traer grandes perjuicios. En este caso particular es difícil hablar de la conclusión lógica de la fábula a la que apunta Janssens en la definición por él propuesta. En el tercer caso donde aparecen los mismos protagonistas titulado «La zorra, el gallo y el perro», el gallo se libera de la amenaza de la zorra gracias a su buen razonamiento. En resumidas cuentas, en las fábulas esópicas, la suerte del gallo varía según la situación en que se encuentra.

⁸ El león, en las fábulas esópicas, suele ser feroz, cruel y violento, pero la fábula «El buen rey león» comienza con las palabras: «Había un león que no era enojoso, ni cruel, ni violento, sino tratable y justo como una buena criatura, que llegó a ser el rey» (Rodríguez Rudin 2010: 60). En otra en que viene a colación la naturaleza depredadora del león, se destaca su coraje: «[...] pues la fuerza de los cérvidos se encuentra en sus patas, la de los leones en el corazón» (García Gual 1993: 63).

⁹ El fabulario en cuestión es *Directorium humanae vitae*, también conocido como *Parabolas antiquorum* de Juan de Capua, o sea, la traducción del *Libro de Calila e Dimna* al latín.

¹⁰ La otra colección, conocida con el nombre de *Bestiarium* o *Brutarium*, pertenece a Odón de Cheriton y ofrece el ejemplo del tratamiento del material esópico por un autor medieval.

Por otro lado, la influencia india en la fábula europea, a través de sus diseminadores/intermediarios árabes, hace que los animales protagonistas de la fábula medieval obtengan nombres propios, afirma Rodríguez Adrados en su artículo «Influjos tempranos en Europa de la fábula bizantina de origen griego e indio», lo que tendrá sus reflejos aún más pronunciados en la épica animalística latina medieval, donde los animales se conocerán por sus nombres propios: Renardo será la zorra, Isengrín el lobo, Noble el león, Bernardo el asno, etcétera. En palabras de Rodríguez Adrados: «El modelo está, una vez más, en la India. [...] en Occidente no hay, ni en Pedro Alfonso, ni en parte otra alguna, ejemplos de composición en marco o de nombres propios de animales» (Rodríguez Adrados, 1983: 6). Recordando el *Libro de Calila e Dimna*, uno de los ejemplos que más influencia han ejercido sobre la fábula española medieval, hace falta reiterar que solo los portadores de la acción principal¹¹, o sea, los protagonistas de la historia-marco que sirve de soporte y cuadro a una serie de fábulas contadas a modo de ejemplos, se consideran dignos de detentar nombres propios. Mientras tanto, los animales que aparecen en los pequeños episodios ilustrativos encajados en este marco, de igual modo que sus homólogos esópicos, no salen del anonimato y mantienen sus funciones representativas.

En cuanto a la fábula dieciochesca, en su introducción a la edición contemporánea de las fábulas de Félix María Samaniego, Ernesto Jareño anota que cuando Samaniego atribuye a su personaje un nombre, a menudo este suele sugerir su psicología, por ejemplo en la fábula «El carretero y Hércules» Juan Regaña es el nombre de un protagonista irritable y colérico (Samaniego 1991: 144).

El autor neoclásico bilbaíno José Agustín Ibáñez de la Rentería, que al igual que sus coetáneos Félix María Samaniego y Tomás de Iriarte se dedicaba al cultivo de las fábulas, en la última composición de su colección *Fábulas en verso castellano* hace un comentario de carácter metaficcional dirigido a su público lector en el que aborda las cuestiones que nos ocupan. Así, alude a los protagonistas y sus funciones alegóricas/metafóricas tipificadas, como también a las funciones o intencionalidades del género fabulístico:

¹¹ Aparte de los protagonistas principales, dos lobos o chacales llamados Calila y Dimna, uno de los caracteres con nombres propios es el buey Senesba, que solo aparece en el segundo capítulo pero forma parte del cuento marco (*Directorium* en Sánchez Salor 1993: 56-88). En el capítulo noveno también aparece un personaje con nombre propio. Se trata de un ave llamada Pinza (*ibid.*: 157-161).

Pues de este mismo modo
 Con los Lectores háblo,
 Que en repasar mis versos
 Empleasen el rato.
 Si en el Leon soberbia,
 En el Raposo engaños,
 En el Lobo su gula,
 Los hurtos en el Gato,
 Necedades, perfidias
 Aun entre los humanos,
 Apólogos diversos
 Les ofrecen al paso;
 Sepan que se proponen
 Con el fin de evitarlos,
 Y acertarán lo justo
 Siendo su intento sano;
 Pues si toman lo bueno
 Y abandonan lo malo,
 Puede aun esta lectura
 Aprovecharles algo¹² (Ibáñez de la Rentería 1789: 194).

Aunque los protagonistas de Ibáñez de la Rentería aparecen esquematizados y simplificados y los animales recurrentes tienen funciones representativas, no necesariamente se les otorga siempre la misma. En otras palabras, el león puede representar soberbia, crueldad, poder y ferocidad¹³, relacionados con su carácter natural, pero también puede jugar el papel del intermediario que asegura la justicia¹⁴, y hasta puede llegar a representar la generosidad¹⁵, mientras que la raposa, conocida por su capacidad para el engaño mediante la astucia en la fábula «La rana y la zorra» (Ibáñez de la Rentería 1789: 45), se convierte en la portadora de la razón y del buen juicio.

Al respecto de la caracterización de los animales en la fábula escrita en el siglo XX por autores anglosajones como Ambrose Bierce, James Thurber

¹² La grafía empleada en la cita, como también en los títulos a seguir, respeta el texto original del 1789.

¹³ Estas características se le otorgan en las fábulas siguientes: «Los Animales eligiendo Rey» (Ibáñez de la Rentería 1789: 10), «El Leon envejecido» (*ibid.*: 51), «El Leon con su Ejército» (*ibid.*: 41).

¹⁴ En la fábula «El Lobo, el Cordero y el Paxarillo» (*ibid.*: 176), el león es presentado por otros animales como protector de débiles e inocentes.

¹⁵ En la fábula sobre «El Leon y los Perros» (*ibid.*: 168-169), el primero es retratado como un gobernador de la selva justo y generoso.

o Arnold Lobel, o hispanohablantes como Augusto Monterroso, el estudioso estadounidense Pack Carnes afirma:

The fable is best when very short, and that is accomplished in the easiest fashion by letting traditional characterization supply those features for which the animal was selected. When using an animal that is not somehow characterized in traditional literature, the author has to create some of that characterization himself. That is difficult in the short space allowed a fable (Carnes 1993: 14).

Coincidimos con Carnes cuando postula que la brevedad condiciona la caracterización de los protagonistas, aunque nos parece más acertado señalar que los autores contemporáneos acuden al hipotexto fabulístico y a los contenidos clásicos conocidos por un público muy amplio para poder aprovechar situaciones y rasgos concretos procedentes de textos particulares donde los animales han adquirido su estatuto o su idoneidad, no tanto por sus características naturales, sino mediante siglos de reelaboraciones de los mismos tipos fabulísticos, que autores contemporáneos aprovechan para darles una vuelta de tuerca. A pesar de ello, no se puede negar que haya escritores contemporáneos, siendo uno de ellos el escritor colombiano Jaime Alberto Vélez, que construyan sus fábulas en el espacio dialéctico entre la caracterización tradicional de los protagonistas y sus nuevas variantes hipotéticas. Nos referimos a su colección de textos minificcionales *Bajo la piel de lobo* (2002), la mayoría en formato fabulístico, en la que el autor reflexiona sobre la naturaleza y las relaciones específicas entre el lobo, la oveja, el perro pastor y el hombre dedicado a la ganadería.

Como ya se ha visto, aparte de los protagonistas animales, las divinidades provenientes de la mitología clásica también forman parte del repertorio de personajes, y el porcentaje en que aparecen en las colecciones de Demetrio, Fedro o Babrio es bastante alto. Al leer las fábulas reelaboradas en la Edad Media parece obvio que el número de apariciones o participaciones divinas se reduce sustancialmente o, en algunos casos, se suprime en su totalidad. En el proceso de transmisión de textos de la antigüedad greco-latina en la época medieval, los copistas muchas veces censuraban los elementos eróticos, obscenos o los procedentes de la mitología greco-latina. ¿Habría ocurrido lo mismo con las fábulas clásicas al ser copiadas y transmitidas por autores medievales? Las fábulas se despojan del contenido mitológico, ya que este no compagina con la doctrina cristiana y con las nuevas funciones didáctico-moralizantes de la misma, que se convierte en una poderosa herramienta de evangelización en manos de la

iglesia católica. Cuando se trata de fábulas de origen oriental, al traducir un texto de procedencia india o árabe los autores como Juan de Capua, lo moralizan; es más, lo cristianizan. Eso significa que, aparte de censurar elementos indeseables, al texto original suman dogmas o ideas cristianas, como por ejemplo la de la providencia divina o la predestinación (Sánchez Salor 1993: 30-31).

De acuerdo con los gustos de la época ilustrada, las divinidades procedentes de la mitología greco-latina empiezan a cobrar protagonismo de nuevo en las obras de los fabulistas neoclásicos Samaniego e Ibáñez de la Rentería¹⁶. Este último, en la «Advertencia» que precede sus *Fábulas en verso castellano*, afirma:

He usado en ellas, acaso mas que otros Autores, de los Personages que nos ofrece la Mitología, así porque me ha parecido que, por estár ya admitidos con mas generalidad en nuestra Poesía con las propiedades humanas, hacían mas verosimiles los asuntos, como porque la nobleza de estas imágenes daba á mi entender mayor realce á algunas pinturas: el Lector reconocerá acaso que son las que me han salido con mas felicidad. Sin embargo no he dexado de hacer hablar á los animales [...] (Ibáñez de la Rentería 1789: vii).

Esta actitud de los fabulistas neoclásicos parece lógica si se toma en consideración la afirmación que Juan Luis Alborg esgrime en su artículo «Los fabulistas de la Ilustración». Al comentar el trabajo de uno de los más respetados fabulistas españoles de esa época, Félix María Samaniego, Alborg sospecha con razón que este, muy probablemente, desconocía por entero la tradición medieval española que había acogido en tan gran medida la fábula y el apólogo, recogiendo a su vez la herencia oriental y clásica. Del mismo modo, considera que le eran desconocidos los infinitos «cuentos» y «ejemplos» diseminados en las comedias del Siglo de Oro y en las numerosas colecciones de «historias» y ejemplarios morales de la misma época (Alborg 1993: 533), lo que nos lleva a deducir que las alteraciones de una época a la otra se deben a la influencia directa de la fábula esópica en su heredera ilustrada. Sin embargo, en el caso español esta influencia llega a través de otros intermediarios, siendo ellos los franceses encabezados por el fabulista emblemático, La Fontaine.

¹⁶ A diferencia de los dos autores nombrados, el contenido de procedencia mitológica en «Fábulas literarias», de Tomás de Iriarte, es nulo, aunque en sus «Anacreónticas» y «Sonetos» la mención de las musas y divinidades romanas es común.

Respecto a la fábula cultivada en el siglo XX, en su análisis de las fábulas del autor hondureño-guatemalteco Augusto Monterroso, Jorge Von Ziegler afirma que «la fábula edificó una taxonomía social rígida, una algebra simple de tipos: el hombre-león, el hombre-cuervo, el hombre-oveja, el hombre-zorro; es decir, el fuerte, el vanidoso, el débil, el astuto. Esta combinatoria apta para todas las lecciones deja de operar en las páginas de Monterroso» (Von Ziegler 1988: 170). Como se ha demostrado anteriormente, la taxonomía defendida por Von Ziegler no se puede considerar tan estable, ya que en muchas ocasiones ocurre que un animal encarna distintas propiedades. Así mismo, se ha comentado en las líneas anteriores que los personajes esópicos no siempre actúan de un modo didáctico con finalidad ético-moral. Para ellos, la inteligencia significa la habilidad para la trampa y el engaño. Lo natural es que el más fuerte devore al más débil y que el más listo engañe al más tonto, ya que lo único que importa es el éxito y no el comportamiento ejemplar y ético. Tampoco se puede afirmar que las dicotomías presentadas por Von Ziegler dejen de operar en las fábulas de Monterroso, porque al acudir al género fabulístico el autor acepta las reglas del género con propósitos que varían de uno a otro texto. Recordamos que Carnes señala que una de las estrategias que emplean los nuevos fabulistas con frecuencia consiste en acudir a la caracterización tradicional de los personajes, como bien se observa en la fábula metaficcional monterroseana «El zorro es más sabio», en la que el zorro quiere ser escritor. Tras el tremendo éxito de su primer libro, superado por la repercusión internacional del segundo, el zorro se convierte en el tema de los estudios universitarios norteamericanos y así aumenta las expectativas sobre su tercera obra, que no llega. Aparte de consideraciones de naturaleza auto-referencial, alusiones a la escena cultural, así como también a historia literaria nacional, que aquí no nos ocupan, el autor cierra (o no) su fábula de un modo elíptico, cuyo significado se constituye solo a través del conocimiento previo de la caracterización tradicional del animal protagonista: «El Zorro no lo decía, pero pensaba: "En realidad lo que estos quieren es que yo publique un libro malo; pero como soy el Zorro, no lo voy a hacer." Y no lo hizo» (Monterroso 1994: 97-98).

Tanto en las fábulas de Monterroso, como en las del brasileño Millôr Fernandes, los autores se apoyan en los tipos narrativos y caracterización tradicional, pero en un gran número de los casos se produce lo que Ruth Koch (citada en Kleveland 2002: 134) identifica como: a. disolución de la tipificación clásica de los animales tradicionales, que ya no encarnan sólo un rasgo de la personalidad; b. uso de animales atípicos; c. uso de anima-

les de la misma especie pero de diferentes clases o posiciones sociales; d. intelectualización de los animales. Estas metamorfosis en los caracteres animales y su empleo específico en la fábula contemporánea habían sido comentados tempranamente de modo humorístico en la fábula de Fernandes «O rei dos animais»:

Saiu o Leão a fazer sua pesquisa estatística, para verificar se ainda era o Rei das Selvas. Os tempos tinham mudado muito, as condições do progresso alterado a psicologia e os métodos de combate das feras, as relações de respeito entre os animais já não eram as mesmas, de modo que seria bom indagar. Não que restasse ao Leão qualquer dúvida quanto à sua realeza. Mas assegurar-se é uma das constantes do espírito humano, e, por extensão, do espírito animal (1985: 13).

La afirmación sobre la tipificación, como ya se ha visto, no se puede considerar una regla general aplicable a toda fábula esópica, pero puede ser tomada en consideración en el sentido más amplio. En cambio, la correspondencia de un rasgo con un animal en una fábula puede ser considerada la norma. Por lo tanto, el primer rasgo detectado por Koch encuentra su confirmación en la fábula titulada «The Lion and the Foxes», de Thurber, donde el león, animal sangriento, feroz y autoritario¹⁷ en la mayoría de los casos en que aparece en la tradición fabulística grecolatina¹⁸, parece ser aventajado por un grupo de zorros que, a diferencia del felino, mantienen su proverbial astucia:

The Lion had just explained to the cow, the goat, and the sheep that the stag they had killed belonged to him, when three little foxes appeared on the scene.

¹⁷ Para recordar el contenido original de la fábula esópica citamos la traducción al inglés que figura en el Índice de Perry bajo el número 339: «The Lion, the Cow, the She-goat and the Sheep»

An alliance made with the high and mighty can never be trusted. This little fable proves my point. A cow and a she-goat and a long-suffering sheep decided to become the lion's companions. They went into the forest together and there they caught an extremely large stag which they divided into four portions. Then the lion said, 'I claim the first portion by right of my title, since I am called the king; the second portion you will give me as your partner; then, because I am strongest, the third portion is mine ... and woe betide anyone who dares to touch the fourth!' In this way the wicked lion carried off all the spoils for himself (Perry 339).

¹⁸ García Gual destaca que es posible notar las diferencias en las caracterizaciones de animales entre Esopo y otros autores griegos, como también entre otras culturas: por ejemplo en los cuentos populares africanos la liebre o la araña ocupan un lugar parecido al de zorro griego, el chacal indio o el coyote en el cuento popular americano (1993: 6).

«I will take a third of a stag as a penalty,» said one, «for you have no hunter's license.»

«I will take a third of the stag for your widow,» said another, «for that is the law.»

«I have no widow,» said the lion.

«Let us not split hairs,» said the third fox, and he took his share of the stag as a withholding tax. «Against a year of famine,» he explained.

«But I am king of beasts,» roared the lion.

«Ah, than you will not need the antlers, for you have a crown,» said the foxes, and they took the antlers, too.

MORAL: It is not as easy to get the lion's share nowadays as it used to be (Thurber 1957: 23-24).

El segundo rasgo, es decir, los animales atípicos, los encontramos en la fábula «El camaleón que finalmente no sabía de qué color ponerse», de Monterroso (2013: 190-191); en «La seductora mantis religiosa», de Rafael Junquera (1999: 109-116); o en «The Bechelor Penguin and the Virtuous Mate», de Thurber (1957: 79-83).

La tercera característica de la renovación del género de la fábula en cuanto al empleo de los animales, según Koch, se refleja en el uso de la misma especie pero de diferentes clases o posiciones sociales, lo que ocurre en la fábula «The Wolf Who Went Places», de James Thurber, que en la primera frase explica la posición económica del lobo: «A wealthy Young Wolf, who was oblivious of everything except himself, was tossed out of college for cutting clases and corners, and he decided to see if he could travel around the world in eighty minutes» (1957: 25). Esto se aprecia asimismo en el diálogo que tiene lugar en la fábula «The Clothes Moth and the Luna Moth», en el que se refleja el antagonismo de las dos subespecies de polilla:

«I have to have you,» said the clothes moth, but the Luna moth laughed, and her laughter was like the bells of elfland faintly tinkling.

«Go eat a shroud,» said the Luna moth haughtily. «You are as vulgar as a tent moth, or a gypsy moth, and nowhere near as handsome as a tiger moth» (*ibid.*: 33).

El último rasgo de la nueva fábula detectado por Koch es la intelectualización de los animales, procedimiento fácilmente observable pero al

mismo tiempo parodiado. Es, en el caso de «The Tortoise and the Hare», de James Thurber, donde, en un guiño auto-referencial, una tortuga joven e inteligente se informa leyendo en un libro antiguo de cómo una tortuga ganó la carrera con la liebre:

[...] He read all the other books he could find but in none of them was there any record of a hare who had beaten a tortoise. The wise young tortoise came to the natural conclusion that he could outrun a hare, so he set forth in search of one (Thurber 1990: 61).

Thurber concluye la fábula del modo siguiente:

When the hare crossed the finish line, the tortoise had gone approximately eight and three-quarter inches.

Moral: A new broom may sweep clean, but never trust an old saw (ibid.).

Thurber aquí repite la conocidísima historia esópica para cuestionar su validez y la vigencia de su moraleja. Carnes señala al respecto: «The parodied proverb of the moral is more than a moral. It is a form parodying itself. Here the story is told again, to make the point that the story is not to be trusted» (Carnes 1988: 315). Thurber en sus fábulas repetidamente sugiere que los antiguos clichés ya no siguen operativos en nuestra sociedad.

Monterroso nos abastece con un ejemplo de la intelectualización de animales protagonistas en su fábula «Paréntesis», donde la pulga, en un discurso confesional, cuenta sus ambiciones literarias al lector. Citamos el texto en su forma íntegra:

A veces por las noches – meditaba en aquella ocasión la Pulga – cuando el insomnio no me deja dormir como ahora y leo, hago un paréntesis en la lectura, pienso en mi oficio de escritor y, viendo largamente el techo, por breves instantes imagino que soy, o que podría serlo si me lo propusiera con seriedad desde mañana, como Kafka (claro que sin su existencia miserable), o como Joyce (sin su vida llena de trabajos para subsistir con dignidad), o como Cervantes (sin los inconvenientes de la pobreza), o como Catulo (aun en contra, o quizá por ello mismo, de su afición a sufrir por las mujeres), o como Swift (sin la amenaza de la locura), o como Goethe (sin su triste destino de ganarse la vida en Palacio), o como Bloy (a pesar su decidida inclinación a sacrificarse por las putas), o como Tho-

reau (a pesar de nada), o como Sor Juana (a pesar de todo); nunca Anónimo; siempre Lui Môme, el colmo de los colmos de cualquier gloria terrestre (Monterroso 1994: 93).

Uno de los rasgos innovadores en la fábula contemporánea es el narrado en primera persona donde los animales adoptan la función del narrador autodiegético, como por ejemplo en «Lucy, querida» o «Dona Coruja Professora» del autor brasileño contemporáneo Wilson Bueno, como se ve desde las palabras introductorias pronunciadas por la protagonista de esta última: «Eu sou a Coruja e moro dentro da noite feito ela fosse um casulo. Leitora de Herculano e Camilo, contra a lua cheia desenha-se o meu perfil de afundado pescoço» (Bueno 2005: 83). La cita anterior, de igual modo, resalta la intelectualización de los animales protagonistas de la fábula contemporánea, el fenómeno arriba comentado. El narrador homodiegético aparece en la fábula titulada «O Sapo Papudo» donde la protagonista serpiente es la testigo de los acontecimientos que narra: «A primeira vez em que ficamos ao pe dele, do sapo e de seu papo, ainda não eramos a cobra que somos hoje [...]» (*ibid.*: 56). Su función narradora se extiende de una a otra fábula, cambiando el nivel de diégesis y su posición del narrador homodiegético al autodiegético, la transición funcional comentada en un procedimiento metaficcional donde la protagonista-serpiente se auto-declara como la narradora de un par de fábulas: «Somos Lucy, a cobra, a mesma que acabámos de contar, agora há pouco, a história do Sapo Papudo» (Bueno 2005: 59).

Volviendo al tema de los protagonistas como tipos que propone Camurati, consideramos oportuno referirse a la explicación de tipos ofrecida por Reis y Lopes en su *Diccionario de narratología* para observar las modificaciones de los protagonistas fabulísticos contemporáneos. En su opinión, los tipos constituyen una subcategoría del personaje que puede ser entendido como personaje-síntesis entre lo individual y lo colectivo, entre lo concreto y lo abstracto, teniendo presente el fin de ilustrar de una forma representativa ciertas dominantes del universo diegético en el que se desarrolla la acción. Siguiendo la propuesta de Edward M. Forster de 1927, Mieke Bal distingue entre los «personajes redondos», personas complejas que sufren un cambio en el transcurso de la historia, y los «personajes llanos», los estables, estereotipados, que no exhiben nada sorprendente (Bal 206: 89) y están contruidos en torno a una única idea o cualidad. El término «tipo», en el caso de Camurati, se puede identificar con los personajes llanos, generalizados, sin caracterización, que tienden a la representatividad y universalidad, animales o seres portadores de un atributo o una cualidad que funcionan a nivel simbólico.

No obstante, algunos ejemplos de la fábula contemporánea, siendo un caso claro el libro del autor brasileño Wilson Bueno *Cachorros do céu*, muestran personajes zoomórficos que se revisten de la suficiente complejidad como para constituir una personalidad bien clara. Los animales de Bueno se acercan más, en su complejidad, a la psicología de los seres humanos. En más de un caso el autor paranaense traza la evolución de sus personajes y cuando destaca una cierta característica, sea ella positiva o negativa, da a saber al lector la razón de este particular desarrollo en el carácter animal. En el cuento «Dog, o Facínora» Bueno explica que su protagonista principal se convirtió en matador cruel tras haber sufrido una experiencia traumática: «Não, Dog, o Facínora, não nacera o matador impenitente em que se tornara depois que lhe atropelaram o pai e levaram-lhe a mãe os homens da carrocinha. Agora não tinha para ninguém» (Bueno 2005: 9). Otro caso curioso de la elaboración caracterológica se produce en la fábula «Cachorros do Céu», que otorga el título a su colección de fábulas, donde el autor nos ofrece una especie de *curriculum vitae* de su protagonista animal Alzorres, el Lobo, «[...] rebento bastardo cuspidor para a vida num inverno do já remoto mil novecentos e sesenta e seis [...]» que «[...] tinha vindo ao mundo com uma estrela na testa e, como acatasse o destino com ternura, era dele o leme, a volta, soluções, enguiços, as massas, os sindicatos e o corpo cênico de *la traviata*» (Bueno 2005: 91). El lobo de Bueno en definitiva no representa un 'tipo', él es un lobo individualizado que dispone del nombre propio, de la fecha de nacimiento y del itinerario vital original y único.

En el fabulario de Bueno tanto la individualización como la intelectualización de los animales son perceptibles desde los títulos de sus fábulas: «Ernesto e a Metafísica» (2005: 22), «Danação do Ser» (2005: 33), «O Peso do Ser» (2005: 80), pero cabe destacar, en su caso la intelectualización pasa obligatoriamente por un filtro irónico-humorístico. Tampoco es inusual que los animales tratados en el libro *Cachorros do Céu* tengan una formación académica:

Pois não é que formámo-nos mesmo em Direito, optando pela nobre especialização em Criminalística?! Linda foi a cerimônia de colação de grau, o Leão de paraninfo, a derramar mais belas flores de estilo [...] , coisa fácil para o Leão deitar discurso, ele que, embora presidente da Floresta, mal concluiu [...] o curso da Veterinária (2005: 59).

Desde la cita anterior resulta evidente que los animales cambian de sus funciones tradicionales de acuerdo con los usos políticos contempo-

ráneos, así que el león ya no es el rey de la selva sino el «presidente da Floresta» (*ibid.*), sus costumbres y gustos se modernizan —«[a]o Macaco sobrava gosto para navegar na internet, às vezes noites inteiras (2005: 61) —, o se abandonan en el pensamiento filosófico como muestra la cita siguiente: «É, filosofava a Lebre, aliás muito ilustrada e dona de notável vocação poética, de repente a gente morre e foi tanta a pressa que não deu tempo sequer para pensar na pressa que foi a pressa de viver do minuto a incomparável pressa de sua rotação horária» (2005: 41).

Tras haber analizado el carácter prototípico de los personajes esópicos, hemos llegado a la conclusión de que la brevedad del modelo genérico condiciona la simplicidad de los personajes que figuran en él, por lo que ellos suelen encarnar una cualidad única. Sin embargo, un animal puede representar diversas características no necesariamente relacionadas con su carácter y hábitos naturales. Esas cualidades atribuidas a los personajes no-humanos suelen oscilar según el contexto. Del mismo modo, en la construcción del tipo fabulístico muy a menudo intervienen convenciones culturales. En otras palabras, en el universo retratado por la fábula esópica no funcionan las leyes de la naturaleza, en ellas se producen unas alianzas contrarias al carácter animal y, a veces, un animal puede representar dos cualidades antitéticas. Por lo tanto, cabe reiterar que la tipificación de personajes implica la sencillez y el esquematismo del carácter protagonista, la falta de cualquier tipo de elaboración psicológica o caracterización profunda, que requiere la concisión del género.

En la fábula contemporánea hemos observado dos estrategias empleadas por los fabulistas anglo e iberoamericanos. Un número considerable suele recurrir a las características de los personajes no-humanos contruidos mediante siglos de reelaboraciones de los mismos tipos fabulísticos, para desmantelarlos, darle una vuelta de tuerca y emitir mensajes teñidos de humor e ironía, mientras que otros tantos construyen personajes más complejos, individualizados o intelectualizados, que distinguen sustancialmente las versiones actuales de su modelo esópico.

Bibliografía:

- Abrams, Meyer Howard (1999). *A Glossary of Literary Terms*, Fort Worth, New York, Toronto, Sydney, Tokyo: Harcourt Brace College Publishers.
- Aesops fables* (2002). Laura Gibbs (tr.), Oxford: Oxford University Press.
- Alborg, Juan Luis, (1993). «Los fabulistas de la Ilustración», en: *Historia de la literatura española*, Tomo III, Siglo XVIII, Madrid: Editorial Gredos, pp. 518-533.
- Archibald, Herbert Thompson (1912). *The Fable as a Stylistic Test in Classical Greek Literature*, Baltimore: J. H. Furst Company.
- Bal, Mieke (2006). *Teoría de la narrativa (Una introducción a la narratología)*, Madrid: Cátedra.
- Bueno, Wilson (2005). *Cachorros do céu*, São Paulo: Editora Planeta do Brasil Ltda.,.
- Camurati, Mireya (1978). *La fábula en Hispanoamérica*, México D. F.: Universidad Nacional Autónoma de México.
- Cárdenas Ruano, Federico (1954). *Fábula, apólogo, parábola: concepto y diferencia*, San Salvador: Imprenta Nacional.
- Carnes, Pack (1993). «Arnold Lobel's *Fables* and Traditional Fable Features», en: *Children's Folklore Review*, Greenville: East Carolina University, pp. 3-21.
- Cuddon, John Anthony (1991). *A Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*, Oxford, Cambridge MA: Blackwell Reference.
- Dijk, Gert-Jan van (1997). *Aἶvoι, Λόγοι, Μῦθοι: Fables in Archaic, Classical, and Hellenistic Greek literature; with the Study of the Theory and Terminology of the Genre*, Leiden, New York, Köln: Brill.
- Esopo (1998). *Fábulas*, Introducción, traducción y notas de Gonzalo López Casildo, Madrid: Alianza Editorial.
- Esopo (2009). *Fábulas*, Editadas por Renato Rodríguez Rudin, San José: Educación y Desarrollo Contemporáneo S. A., disponible en: <http://edyd.com/Fabulas/Libro/General/Libro-modulos-bajarmodulo-Completo.html>, (fecha de consulta 25 de agosto de 2017).
- Fernandes, Millôr (1985). *Fábulas fabulosas*, Rio de Janeiro: Nórdica, [1963].
- García Gual, Carlos (ed.) (1993). *Fábulas de Esopo. Vida de Esopo. Fábulas de Babrio*, Madrid: Gredos.
- Ibáñez de la Rentería, José Agustín (1789). *Fábulas en verso castellano*, Madrid: Imprenta de Aznar.
- Iriarte, Tomás de (1976). *Poesías*, Madrid: Espasa Calpe, S. A.

- Junquera Maldonado, Rafael (1999). *El recinto de animalia*, Veracruz: Ediciones Cultura de Veracruz.
- Kleveland, Anne Karine (2002), «Augusto Monterroso y la fábula en la literatura contemporánea», en: *América Latina Hoy*, 30, Salamanca: Ediciones Universidad Salamanca, pp. 119-155.
- Lacarra, María Jesús (2010). «La fortuna del *Isopete* en España», en: *Actas del XIII Congreso Internacional Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, Valladolid: Publicado por Ayuntamiento de Valladolid y Universidad de Valladolid, pp. 107-134.
- López Casildo, Gonzalo (1998). «Introducción» en: *Esopo*, Madrid: Alianza Editorial.
- Monterroso, Augusto (1994). *La Oveja negra y demás fábulas*, Barcelona: Editorial Anagrama, S.A., [1969].
- Nojgaard, Morten (1964). *La fable antique. I, La fable grecque avant Phèdre*, Copenhagen: Nyt Nordisk Forlag.
- Perry, Ben Edwin (1952), *Aesopica*, disponible en <http://mythfolklore.net/aesopica/perry/> (fecha de consulta 10 de septiembre de 2017).
- Preminger, Alex y Brogan, T. V. F. (eds.) (1993). *The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*, Princeton: Princeton University Press.
- Reis, Carlos y Lopes, Ana Cristina (2002). *Diccionario de la narratología*, Salamanca: Ediciones Almar.
- Rodríguez Adrados, Francisco (1983), «Influjos tempranos en Europa de la fábula bizantina de origen griego e indio», en: *Erytheia: Revista de estudios bizantinos y neogriegos*, 2, pp. 6-10.
- Samaniego, Félix María (1991). *Fábulas*, Edición de Ernesto Jareño, Madrid: Clásicos Castalia.
- Sánchez Salor, Eustaquio (ed.) (1992). *Fábulas latinas medievales*, Madrid: Ediciones Akal, S.A.
- Thurber, James (1990). *Fables for our Time and Famous Poems Illustrated*, New York: Harper & Row, Publishers, [1939].
- Thurber, James (1957). *Further Fables for Our Time*, New York: Simon and Schuster [1956].
- Vélez, Jaime Alberto (2001). *Bajo la piel del lobo*, Bogotá: Ministerio de Cultura.
- Von Ziegler, Jorge (1988). «La literatura para Augusto Monterroso», en: VV. AA. *La literatura de Augusto Monterroso*, México: Universidad Autónoma Metropolitana, pp. 161-175.

Od Ezopa do suvremenih anglo i iberskoameričkih basnopisaca: dijakronijska analiza ne-ljudskih likova u basni

Članak ima za cilj pokazati na koji način likovi u basni, jednom od najstarijih kratkih književnih žanrova, prolaze kroz promjene u različitim povijesnim razdobljima. U prvom dijelu se referiramo na cijeli niz definicija u kojima je istaknuta važnost ne-ljudskih likova u ovim kratkim fikcionalnim tekstovima. U strukturalno-formalnoj definiciji Mireye Camurati u kojoj su istaknuta tri svojstva koja određuju žanr – akcija, tipizacija i intencija – posebno se osvrćemo na tipizaciju životinjskog lika. U članku se provodi analiza na velikom broju klasičnih primjera, komentiraju se životinjski likovi u srednjovjekovnom tekstu *Libro de Calila e Dimna*, te u neoklasičnim zbirkama Félix Marije Samaniega i José Agustina Ibáñeza de la Renteríje. U drugom dijelu rada provodi se analiza suvremene basne na primjerima angloameričkih basnopisaca Ambrosa Biercea i Jamesa Thurbera, hispanofonih Augusta Monterrosa, Rafaela Junquere i Jaimea Alberta Véleza, te luzofonih Millôra Fernandesa i Wilsona Buena, iz čega je razvidno da neki od suvremenih autora ludički pristupaju klasičnoj karakterizaciji ne-ljudskih likova kako bi ih dekonstruirali, te na njima izgradili nove poruke basne često prožete humorom ili ironijom, dok je kod drugih zamjetan visok stupanj individualizacije i intelektualizacije istih, što je svakako novina u odnosu na klasičan Ezopov model.

Ključne riječi: Ezopova basna, suvremena basna, dijakronijska analiza, naratološka analiza, likovi, tipizacija

Geolingvistički pogled na infinitiv i supin u govorima hrvatskoga jezika u Hrvatskoj

Mira Menac-Mihalić i Anita Celinic

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
mmenac@ffzg.hr

UDK: 811.163.42'28'367.625
izvorni znanstveni rad

<https://doi.org/10.17234/9789531758819.28>

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
acelinic@ihjj.hr

U radu se geolingvističkom metodologijom prikazuju oblici infinitiva i supina u organskim govorima hrvatskoga jezika u Hrvatskoj. Osnovni izvor građe za analizu upitnici su za Hrvatski jezični atlas (u rukopisu), koji su dopunjeni građom iz literature i rukopisnom građom nekih drugih novijih terenskih istraživanja. Karte pokazuju diferencijaciju hrvatskoga jezika s obzirom na promatrane kategorije.

Ključne riječi: infinitiv, supin, hrvatski jezik, dijalektologija, jezična karta

Uvod

U radu¹ se geolingvističkom metodologijom prikazuju glagolski oblici infinitiva i supina u organskim govorima hrvatskoga jezika. U ovom radu ograničile smo se na hrvatske govore unutar Hrvatske. Razmatraju se prvenstveno nastavci za tvorbu navedenih morfoloških kategorija, a samo u dijelu punktova u razmatranje je uključena i prozodija, i to tamo gdje je razlikovanje infinitiva i supina ostvareno samo razlikom u naglasku, bez razlikovanja u nastavku.

I infinitiv i supin neodređeni su glagolski oblici koji nemaju gramatičke kategorije lica i broja. "Infinitiv je neodređen glagolski oblik koji kazuje samo pojam radnje. Stoga se uzima kao osnovni glagolski oblik" (Barić et al. 1990: 142). Supin je "nelični (infinitni) glagolski oblik koji u gramatici nekih jezika zamjenjuje određene tipove zavisnih rečenica." (HE s. v. supin). Obično se upotrebljava uz glagole kretanja. Glagolski oblici infinitiva i supina (uz gerundij i participe) u nekim se podjelama svrstavaju u imenske oblike glagola (*verbum infinitivum*) (Ivšić 1970: 236).

¹ Rad je napisan u okviru projekta "Općeslavenski lingvistički atlas (OLA) i Europski lingvistički atlas (ALE)" (br. 8706), koji financira Hrvatska zaklada za znanost.

U hrvatskome standardnom jeziku "infinitiv ima samo jedan oblik koji se završava na *-ti* ili *-ći*" (Barić et al. 1990: 142), a supina nema.

Razvoj infinitiva i supina u mnogim je jezicima međusobno povezan. Oba oblika potječu od glagolskih imenica iz indoeuropskoga prajezika, koje su izgubile sklonidbu. U psl. infinitiv se tvorio nastavkom **-ti*, a supin nastavkom **-tv*. "U slavenskome je infinitiv postao od D jd. imenica izvedenih sufiksom *-ti*" (Matasović 2008: 300). "Prasl. supin na **-tu* postao je od akuzativa jd. glagolskih imenica izvedenih sufiksom **-tu*" (ibid. 301). Vjerojatno zbog morfološke sličnosti, razvoj se infinitiva i supina u mnogim slav. jezicima isprepleće, a rezultat je toga prepletanja gubitak supina kao posebnoga oblika u većem broju jezika. Supin se, osim u dijelu hrvatskoga jezika, očuvao i u donjolužičkome i slovenskome, čini se samo kod nesvršenih glagola, a njegovi se tragovi čuvaju i u češkome, kako u petrificiranom obliku glagola 'spavati', tako i sintaktički, u konstrukciji supina s genitivom (usp. Vaillant 1966: 128–131; Nahtigal 1952: 281). Nasuprot tomu, neki su slav. jezici, koji pripadaju tzv. balkanskome jezičnom savezu, izgubili i oblik infinitiva, npr. makedonski, bugarski.

O infinitivu i supinu u hrvatskoj je dijalektologiji dosta pisano, ali uglavnom u okviru opisa morfologije pojedinih govora, grupa govora, dijalekata i narječja, o supinu dijelom i u okviru fonologije, odnosno prozodije. Tako je npr. iz literature poznato da neki govori infinitiv tvore nastavcima *-TI*, *-ȚI*, a neki nastavcima *-T*, *-Ț* (Menac-Mihalić 1989: 81–82) te da je supin u hrvatskom jeziku vezan uz kajkavske govore (Lončarić 1996: 108). Međutim, ta tematika do sad nije razmatrana s pozicije cjeline hrvatskoga jezika, pa tako nisu izrađene ni karte koje bi sustavno i zorno pokazale njegovu terensku diferenciranost s obzirom na promatrane pojave. Karte koje u ovome radu donosimo zbog nepotpune se terenske istraženosti hrvatskih govora ne mogu smatrati završenima – one će se moći nadopunjavati građom iz novih terenskih istraživanja.

Izvori građe

Ovaj rad i pripadajuće jezične karte nastali su na temelju triju tipova izvora građe:

- a) Temeljni je i najzastupljeniji izvor rukopisna građa za jezične atlase, i to upitnici za Hrvatski jezični atlas (HJA)² i za Općeslavenski lingvistički atlas (OLA). Iznimna je vrijednost te građe u mogućnosti njezina uspo-

² U mjeri u kojoj su nam bili dostupni.

- rednog praćenja, što druga građa uglavnom ne omogućuje.³ Većinom je bilježena tradicionalnom hrvatskom dijalektološkom transkripcijom.⁴
- b) Građa za jezične atlase dijelom je dopunjena građom iz literature.
- c) Uz spomenuto, u rad je uključena i neobjavljena građa prikupljena vlastitim terenskim istraživanjima u dijelu do sad neistraženih punktova.

U tekstu rada uz građu iz objavljenih radova navodimo podatak o izvoru; za punktove uz koje ne navodimo izvor, podatci potječu iz rukopisne građe. Popis te građe donosimo uz literaturu.

Kartografski postupci

Osnovna mreža punktova na kartama predstavlja mrežu istraženih punktova za Hrvatski jezični atlas⁵. Ona je manjim dijelom dopunjena punktovima za koje su podatci preuzeti iz objavljenih radova i iz druge neobjavljene dijalektološke građe. Na kartama su ucrtani samo punktovi kojih je građa razmatrana – neistraženi punktovi i punktovi za koje nismo imale građu, nisu ucrtani na kartu. U punktovima koji na karti 2 uza se nemaju znak, supin ne postoji kao kategorija.

Znakovi su u osnovi ucrtani lijevo od kratice naselja, no u slučajevima u kojima to, zbog rasporeda punktova, nije bilo moguće provesti, ucrtani su na najbližim dostupnim mjestima.

Kad je riječ o nastavcima infinitiva i supina, nije kartografirana njihova fonološka komponenta: fonetsko-fonološke varijante, odnosno razlike u razvoju starohrvatskih fonema **t*, **t̃* i **t̃i* ne prikazuju se. Tako izvan razmatranja ostaje pitanje je li polazno **t̃* ostalo nepromijenjeno ili je dalo *ć* ili srednje *č*. Na isti se način ne razmatra je li **t̃i* nepromijenjeno ili se razvilo npr. u *y* ili *ę* ili *ə*. U ovom su radu zato nastavci infinitiva i supina apstrahirani u likovima *-TI*, *-T̃I* i *-T*, *T̃* (uz eventualno *-ø*), a veliko slovo označava da se u građi u pojedinim punktovima na njihovu mjestu mogu naći različiti konkretni glasovi, ovisno o fonetsko-fonološkom razvoju svakoga govora.

Osim toga, u radu nisu kartografirane promjene infinitivnih nastavaka do kojih (redovito ili fakultativno) u nekim govorima dolazi pod utjecajem rečeničnog konteksta, odnosno dijela rečenice što slijedi nakon infinitiva. Kao najočitiji primjer takvih promjena može se navesti promjena oblika infinitiva na *-ti* u futuru prvome u situaciji kad infinitiv dolazi ispred pomoćnoga glagola, što se provodi i u standardnom jeziku: "U glagola na *-ti* kada infinitiv dolazi prije oblika pomoćnoga glagola infinitiv u govoru

³ Rad na Hrvatskome jezičnom atlasu posljednjih je godina gotovo prekinut, nadamo se da će ga hrvatska dijalektologija i filologija uspjati nastaviti.

⁴ Transkripciju građe iz upitnika za HJA djelomično smo međusobno ujednačile.

⁵ znatan broj predviđenih punktova još nije istražen

gubi svoj nastavak *-ti* i provodi se jednačenje fonema prema mjestu tvorbe, ali se u pismu ispušta samo krajnje *-i*." (Barić et al. 1990: 149). Takav se infinitiv naziva i apokopiran ili krnji. U organskim govorima postoje i druge rečeničnim kontekstom uvjetovane promjene infinitivnih nastavaka (Menac-Mihalić 1989: 82).

Građa u upitnicima u pogledu infinitivnih nastavaka nije ujednačeno bilježena. U dijelu punktova u kojima supostoje dvije varijante nastavaka – sa završnim *I* i bez njega – istraživači su u bilježenju građe u upitnicima različito postupali. Neki su to bilježili stavljanjem završnoga *I* u zagrade kod svakoga infinitiva, npr. *brät(i)*, *vûc(i)*; češće su istraživači na svakom pitanju s infinitivom zabilježili samo pojedinačan konkretan odgovor – u jednim glagolima sa završnim *I*, u drugima bez njega – pa je za zaključak o supostojanju nastavačnih varijanata u istome govoru bilo potrebno razmotriti veći broj odgovora s infinitivom, vodeći pri tom računa i o mogućnosti da varijante ne variraju slobodno, već da mogu ovisiti i o naglasnom tipu, odnosno prozodijskom razvoju glagola.

Infinitiv

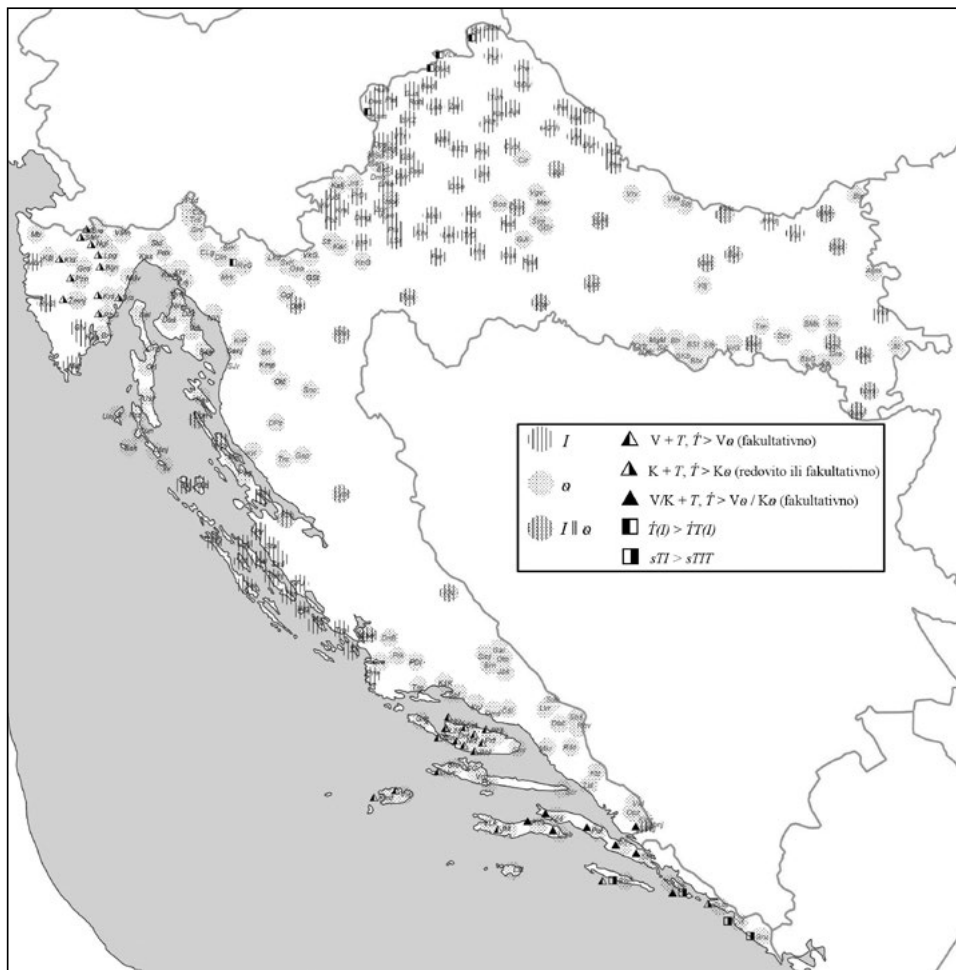
Karta 1 prikazuje terensku diferenciranost infinitivnih nastavaka u punktovima hrvatskoga jezika u Hrvatskoj. Raster oko punktova prikazuje temeljne tipove nastavaka, prema prisutnosti ili odsutnosti završnoga *I*. Znakovi uz punktove upućuju na redovite ili fakultativne promjene temeljnih tipova nastavaka s obzirom na suglasnike *T*, *Ț*: promjene uvjetovane glasovnim okruženjem (fonemima kojima završava infinitivna osnova), fakultativne promjene do kojih dolazi neovisno o fonemima na završetku osnove te redovite promjene uvjetovane ujednačavanjem nastavaka.

Prema infinitivnim nastavcima hrvatski se govori mogu podijeliti na tri temeljna tipa: 1. govori s nastavcima koji završavaju na *I*, 2. govori s nastavcima koji ne završavaju na *I*, odnosno koji na mjestu *I* imaju $\emptyset$, i 3. govori u kojima supostoje nastavci sa završnim *I* i bez njega (miješani tip).

1. tip – Govori s nastavcima koji završavaju na *I* (obično s nastavcima *-TI*, *-ȚI*) označeni su na karti 1 uspravnim crtama. U tim govorima očuvan je psl. infinitivni nastavak sa završnim *I*.

Npr. Gornje Jesenje *pajěstillpajěsti*, *ĩti*, *pěćillpěći*, *vľĩěći*; Sveti Đurđ *spàti*, *stõpĩti*, *pěćĩ*, *bràti*; Podravski Podgajci *spāvàti*, *unĩti*, *pěći*; Rakalj: *spàti*, *ũjti*, *pěći*; Sali: *spàti*, *vǣjtillvǣći*, *pěci*.

Ovaj je tip nastavaka najprošireniji na sjeverozapadu hrvatskoga jezika, karakterizirajući velik dio kajkavskih govora, ali ne sve. Kao krajnji istočni i južni kajkavski govori toga tipa mogu se izdvojiti Pitomača, Cubinec, Brčevac, Rečica Kriška, Repušnica, Farkašić, Blatnica Pokupska, Požun. Taj tip karakterizira nadalje većinu govora jugozapadnoga istarskog dijalekta,

Karta 1: *Infinitiv u hrvatskom jeziku*

npr. Vabriga, Rovinjsko Selo, Glavani, zatim veće kompaktno čakavsko područje zadarskih i šibenskih otoka te zadarskoga i dijelom šibenskoga priobalja. Takvi su otoci od Silbe i Oliba na sjeveru do Zlarina na jugu, obuhvaćajući Dugi otok, Iž, Ugljan, Pašman, Vrgadu i Murter, a pridružuje im se i govor Dinjiške na Pagu. Na obali riječ je o čakavskim govorima od Petrčana na sjeveru do Tribunja na jugu, obuhvaćajući između njih govor Stanova, Sukošana, Svetoga Filipa i Jakova. Tom se području južno od Šibenika priključuje i govor Primoštena, koji je ujedno najjužniji zabilježeni govor ovoga tipa. Konačno, ovaj se tip javlja i u Slavoniji – zabilježen je u štokavskim podravskim govorima Valpova i Podravske Podgajaca te u zapadnom Srijemu u govoru Vukovara.

2. tip – Govori s nastavcima koji ne završavaju na *I*, odnosno koji na mjestu *I* imaju *o* (obično s nastavcima *-T*, *-T̂*) na karti su označeni točkica-

ma. Riječ je o tipu nastavaka u kojima, u odnosu na polazni psl. nastavak, izostaje završno *I* pa se takav infinitiv ponekad naziva "apokopiran" ili "krnji". U pogledu njegova nastanka u literaturi se u osnovi iznose dvije teze: prva, da je riječ o gubljenju završnoga vokala *i* i, druga, da je riječ o poopcavanju supinskoga nastavka (usp. npr. Lukežić 2015: 330–335).

Npr. Čabar *pějt*, *vlějč*, *jʹst*; Siče *orăt*, *răđit*, *unîtlunîc*; Kraljevica *spăt*, *trêstlitrêst*, *pēc*; Susak *pūočllpūoj*, *striêst*, *pēc*; Sinj *brăt*, *îc*, *îst*.

Ovaj se tip prostire na kompaktnom prostoru koji obuhvaća govore središnje, sjeverne i istočne Istre, kvarnerskih otoka, središnjih paških govora, govore Rijeke i riječkoga zaleđa, Hrvatskoga primorja, Gorskoga kotara, ogulinskoga područja, najvećega dijela Like, na sjever sve do okolice Karlovca. Tako, na primjer, karakterizira čakavske govore buzetskoga područja Brest, Nuglu, Sveti Martin, zatim Kaštelir, Kaldir, Pazin, Žminj, Kršan, Rabac Gornji, Kastav, Vele Mune (Ivić 1982), Studenu, Podkilavac, Kostrenu (Vranić 2016), Kraljevicu, Novi Vinodolski, Senj, otoke Krk, Cres, Lošinj, Rab, Susak, Unije, Ilovik (Hamm, Guberina, Hraste 1956), središnje paške govore Pag, Metajna (Vranić 2011: 140), štokavske govore Krivi Put (Čilaš Šimpraga 2007: 66) i Karlobag, sve govore kajkavskoga goranskoga dijalekta, jednako kao i goranske štokavske i čakavske govore – Prezid (Barac-Grum 1993), Čabar, Gerovo, Crni Lug (Kovač, Malnar Jurišić 2016), Brod na Kupi, Lukovdol, Osojnik (Marinković 2015), Mrkopalj, na sjeveroistoku sve do čakavskih Vukove Gorice i Generalskog Stola te govore Stativa, Karlovca, Knez-Gorice, zatim govor Ogulina te velik dio ličkih govora, npr. čakavski Brinje, Kompolje, Otočac, štokavski Gospić, Sinac (Moguš 1982), Donje Pazarište (Menac-Mihalić 2005), Trnovac. Osim toga, tip *-T*, *-Ť* karakterizira gotovo sve otočke i kopnene čakavske i štokavske govore južno od Šolte i, s iznimkom Primoštena, južno od Šibenika, Perkovića, Sinja, sve do Konavala. To područje, dakle, obuhvaća srednjodalmatinske i južnodalmatinske otoke Šoltu, Brač, Hvar, Vis, Korčulu, Lastovo, Mljet, Šipán te na kopnu područje Kaštela, Splita, Omiša, Imotskoga, Makarske, Opuzena, Dubrovnika, Konavala. Na kajkavskom području karakterizira i donjosutlanske govore na zapadu, npr. Marija Gorica, Šenkovec, Jarušje, susjedne žumberačke čakavce u Kalju; na istoku kajkavskoga područja govore oko Čazme, npr. Vagovina, Gornja Garešnica, zatim Gornja Jelenska, Cirkvena, Vaška. Na području Slavonije, Baranje i zapadnoga Srijema tip *-T*, *-Ť* zastupljen je u Kutjevu, zatim kompaktno u staroštokavskim posavskim govorima, npr. Orubica, Davor, Siče, Magića Mala, Slobodnica, Gornja Vrba, Strizivojna, Ivankovo, Stari Mikanovci, Babina Greda, Gradište, u Ilači (Kolenić 1999), Aljmašu te u Batini.

3. tip – U govorima trećega, miješanoga tipa supostoje dvostruki, dubletni nastavci sa završnim *I* i bez njega (obično *-Tll-T* i *-Tll-Ț*). Na karti su označeni kombinacijom uspravnih crta i točkica. Među njima se može govoriti o dvama podtipovima. U većini takvih govora riječ je o slobodnom zamjenjivanju nastavaka.

Npr. Gornja Pušća *podebràtillpodebràt*, *čřtětillčřtět*, *skidatillskidat*, *stiratillstirat*, *bràtillbràt*; Otok kod Vinkovaca *bràti*, *itillit*, *úc*, *trěst*; Lun *trěsti*, *pôćillpôć*, *pécillpéc*.

No, postoje govori u kojima raspodjela nastavaka ovisi o naglasku. Na primjer, u nekim se govorima u infinitivnom nastavku čuva samo ono *I* koje je u ranijim fazama naglasnog razvoja bilo naglašeno (usp. Cerna *brăt*, *jěst* : *vúći*; Orahovica *brăt pòjest*, *spávat* : *úci*, *trěsti*; Beli Manastir *spávat*, *brăt* : *ici*, *vúci*, *trěsti*).

Govori ovoga trećeg tipa većinom nisu terenski kompaktno raspoređeni. Uglavnom se nalaze na području dodira tipova 1 i 2. Tako su zabilježeni na primjer u kajkavskim govorima uz rub donjosutlanskoga dijalekta Gornja Pušća, Brdovec, zatim u Horvatima, u Krapju, u govoru Čazme, Bjelovara, Grubišnog Polja, u Slavoniji i zapadnom Srijemu u govoru Podravske Moslavine, Šaptinovaca, Orahovice, Lipika, Garčina, Otoka kraj Vinkovaca, Vrbanje, Gunje, u baranjskima Belom Manastiru, Dardi. Nadalje, zabilježeni su u govorima Banovine i Korduna – Topuskome, Slunju, u Oštarijama kraj Ogulina, u Lovincu, Ražancu, u neretvanskom kraju u Dobranjama i Vidošnjama (Vidović 2014). Postoji mogućnost da je u dijelu punktova ovoga tipa riječ o utjecaju standardnoga jezika.

Kako pokazuje karta, na području se hrvatskoga jezika mogu odrediti pojedina manja ili veća područja s ujednačenim infinitivnim nastavcima, no, općenito gledano, teren je s obzirom na promatranu pojavu prilično diferenciran, tako da se sva tri temeljna tipa nastavaka mogu naći u raznim dijelovima Hrvatske pa se ni jedno od hrvatskih narječja ne može okarakterizirati isključivo jednim od tih tipova. Razmotri li se zastupljenost triju temeljnih tipova infinitivnih nastavaka u trima hrvatskim narječjima, može se zaključiti kako je prema infinitivnom nastavku najkompaktnije kajkavsko narječje. U njemu nastavak sa završnim *I* ujednačeno pokriva najveći dio područja. Izuzetak čini goranski dijalekt, koji se nastavcima bez *I* uklapa u veće kompaktno područje (Istra, Kvarner i Hrvatsko primorje, Gorski kotar, ogulinsko područje, Lika, područje prema Karlovcu), koje obuhvaća govore svih triju narječja, te glavnina donjosutlanskoga dijalekta. Mogući odgovor koliko takvo kompaktno čuvanje infinitivnog nastavka sa završnim *I* ima veze s očuvanošću supina nudi karta 2.

Prethodna osnovna podjela infinitivnih nastavaka u hrvatskim govorima napravljena je na temelju kriterija postojanja završnoga *I*. U najvećoj većini punktova svih triju tipova suglasnici *T* i *Ț* kao dio infinitivnog nastavka očuvani su. U manjem broju punktova i u vezi s tim suglasnicima dolazi do promjena, što je na karti označeno znakovima.

– Znakom $\blacktriangle$ označeni su govori u kojima se u infinitivnom nastavku gube i *T*, *Ț* kad osnova završava samoglasnikom. Redovito je riječ o govorima koji pripadaju osnovnom tipu 2 (bez završnoga *I*), a pojava je fakultativna. Zabilježena je u otočnim govorima: u južnočakavskim govorima na cijelom Braču, u Hvaru, Visu, Komiži, Blatu te u štokavskom govoru Babinoga Polja na Mljetu.

Npr. Ložišća *brällbrät, trällträt, kašjällkašjät : jist*; Komiža *naprăvi, dû, pû : jist, trêst*; Hvar *brällbrät, ždrillždrit, olkällolkăt, polšivällpolšivăt : ulist, jist*.

– Znakom $\blacktriangle$ označeni su govori u kojima se u infinitivnom nastavku gube i *T*, *Ț* kad osnova završava suglasnikom. I ovdje je redovito riječ o govorima koji pripadaju osnovnom tipu 2 (bez završnoga *I*). Pojava je u nekim govorima redovita, u nekima fakultativna. Takvi su govori: čakavski ekavski i buzetski govori u Istri – Brest, Sveti Martin, Nugla, Kaldir, Lupoglav, Boljun, Pazin, Žminj, Kršan, Brseč, Rabac Gornji te štokavski Dubrovnik.

Npr. Brest *păs, răs : spăt, pêt*; Brseč *três, jîs : prît, vûc*; Kaldir *pojês, sis, rês : spăt, ût*; Dubrovnik *pòjesllpòjest, trêsltrêst : brăt*.

– Znakom $\blacktriangle$ označeni su govori u kojima se u infinitivnom nastavku gube i *T*, *Ț* bez obzira na fonem kojim završava osnova. I ovdje je također redovito riječ o govorima koji pripadaju osnovnom tipu 2 (bez završnoga *I*), pojava je fakultativna. Takvi su neki štokavski i čakavski govori na krajnjem jugu hrvatskoga jezika: Račišće i Lumbarda na Korčuli, Kučište, Potomje (Kirigijja 2004), Brijesta, Ston na Pelješcu, Vidonje i Dobranje (Vidović 2014).

Npr. Račišće *dòves, dònî : nàpunit, snâc*, Kučište *jîs, três, plês, brällbrät, pôt*; Brijesta *três, dûs, plês, ozêsllozêst, brällbrät, pōj, ûc*.

Osim navedenih triju tipova u kojima dolazi do gubljenja fonema iz infinitivnog nastavka, postoje i dva tipa promjena u kojima dolazi do umetanja.

– Znakom $\blacksquare$ označeni su govori u kojima je u infinitivni nastavak $-Ț(I)$ umetnuto *T*: $Ț(I) > ȚT(I)$. Na taj se način provodi ujednačavanje prema kojem svi infinitivni nastavci završavaju na $-T(I)$, odnosno iz sustava se eliminira nastavak $-ȚI$. Pojava je zabilježena na području osnovnih tipova 1 i 2 (području sa završnim *I* i području bez njega). Provođi se redovito. Takvi su kajkavski punktovi na zapadu hrvatskoga jezika: Štrigova u Međimurju, Veliki Lovrečan, Jelovec Voćanski kraj Gornje Voće, Kumrovec u Hrvatskom zagorju, Ravna Gora u Gorskom kotaru.⁶

⁶ Taj se tip nastavka fakultativno upotrebljava i u govoru Koljnofa (Kópháza), čakavskoga punkta u Mađarskoj: *vȳtti* 'vrći, djeti, metnuti'.

Npr. Kumrovec *pomući, tući, reći*; Veliki Lovrečan *vlěći, reći, lěći si*; Ravna Gora *vlěć, pěć*.

– Znakom ■ označeni su govori u kojima se, u glagolima kojima osnova završava suglasnikom *s*, *T* u infinitivnom nastavku reduplicira. Pojava se provodi redovito na području osnovnoga tipa 2, bez završnoga *I*. I ovdje je riječ o ujednačavanju: budući da na tom području infinitivni nastavak nema *I*, kod glagola kojih osnova završava suglasnikom *s*, na kraju dolazi suglasnički skup *st*. Taj se skup u tim govorima općenito razvija tako da iz njega otpada završno *t*. Kako bi se u tom slučaju spasila morfološka oznaka infinitiva, *T* se redupliciralo.⁷ Takvi su govori Babino Polje na Mljetu, Luka na Šipanu, Cavtat, Gruda u Konavlima.

Npr. Cavtat *tréstít, jěstít, dověstít, sjěstít, rǎstít, pǝmustít : spǎt, pěć*.

U istom su govoru moguće i kombinacije spomenutih pojava, na primjer u Luci na Šipanu ▲ i ■: *vǐžellvǐžet, stǎvillstǎvit, jěslljěstít, tréstít*; u Babinom Polju na Mljetu ▲ i ■: *spǎllspǎt, pǎsllpǎstít, trěstít*.

Supin

Na karti 2 prikazana je terenska diferenciranost hrvatskoga jezika s obzirom na čuvanje supina kao posebnoga glagolskog oblika te tipovi supina. Supin se razmatra u odnosu na oblik infinitiva. U upitniku za HJA bogato su zastupljena pitanja u kojima se traži oblik glagola u infinitivu. Nasuprot tomu, samo su četiri pitanja koja se odnose na supin, od toga su tri glagola nesvršena, jedan je svršen ('gledati', 'spavati', 'tresti'; 'pojesti'), što jest dovoljno za utvrđivanje postojanja supina, ali nije dovoljno za preciznije zaključke o postojanju supina svršenih glagola. Također, vidljivo je da među pitanjima sa supinom nema ni jednoga glagola s nastavkom *-TI*, no iz neatlasne građe jasno je da i ti glagoli na jednak način pokazuju čuvanje ili gubljenje supina kao i glagoli s nastavkom *-TI* (npr. Lepoglava: sup. *sěć* : inf. *sěći*).

Znakovima su označeni punktovi u kojima se supin sustavno razlikuje od infinitiva. U većem dijelu punktova u kojima supin kao kategorija postoji, on se od infinitiva razlikuje morfološki, nastavkom: supin *-T*, *-ǎ* prema infinitivu *-TI*, *-ǎI*, što je na karti označeno znakom ●. Kod nekih glagola, ovisno o naglasnom tipu, i nekih punktova tu morfološku razliku prati i prozodijska, većinom u vidu metatonijskog cirkumfleksa (neocirkumfleksa) u supinskoj osnovi prema kratkom naglasku u infinitivu, rjeđe u vidu promjene naglasnoga mjesta.

Npr. Sveti Martin na Muri sup. *spǝt* : inf. *spǎty*, sup. *stěpat* : inf. *stěpaty*; Rijeka Voćanska: sup. *pǐt* : inf. *píti*, sup. *spǎt* : *spǎti*; Cubinec sup. *trěst* : inf. *trěsti*; Hlebina sup. *stěpat* : inf. *stěpati*; Radoboj sup. *jǐest* : inf. *jěstílljěsti*; Bednja sup. *spǎot* : inf. *spǝti*, sup. *jǐest* : inf. *jěsti*; Tuhovec sup. *spǎt* : inf.

⁷ O tome usp. i Kašić (1995: 333-334).

spāti, sup. *stēpat* : inf. *stēpati*; Hum na Sutli sup. *spāt* : inf. *spāti*, sup. *trēst* : inf. *trēsti*; Jesenje Gornje sup. *trēst* : inf. *trēsti*, sup. *jīest* : inf. *jēstilljēsti*; Kalnik sup. *īest* : inf. *jēsti*; Gola sup. *jēst* : inf. *jēsti*, sup. *stēpat* : inf. *stēpati*; Gornje Vrapče sup. *trēst* : inf. *trēsti*; Mraclin sup. *kōčit* : inf. *kōčiti* 'tresti', sup. *spāt* : *spāti*; Dubravica sup. *spōt* : inf. *spōtę*; Gornja Pušća sup. *brāt* : inf. *brātillbrāt*; Vivodina sup. *brāt* : inf. *bráty*, sup. *jēst* : inf. *jēsty*; Trebarjevo Desno sup. *stēpat* : inf. *stēpati*, sup. *spāt* : inf. *spāti*; Repušnica sup. *trēst* : inf. *trēsti*.

Govori koji razlikuju supin od infinitiva samo prozodijskim sredstvima jesu oni kojima su se infinitiv i supin izjednačili u istome nastavku, bez završnoga *I*, nastavku podudarnome nastavku supina. U malom broju punktova u kojima je izgubljena morfološka razlika između supina i infinitiva njihovim ujednačavanjem u nastavcima bez završnoga *I*, ti se oblici u dijelu glagola, ovisno o naglasnome tipu, razlikuju prozodijski, što je na karti označeno znakom ●.

Npr. Šenkovec (kraj Sutle) sup. *spāt* : inf. *spāt*; Cirkvena sup. *spāt* : inf. *spāt*; Jarušje sup. *jīst* : inf. *jīst*; Šimljanik sup. *spāt* : inf. *spāt*; Gornja Garešnica sup. *spāt* : inf. *spāt*

Postoji i nekolicina punktova u kojima se infinitiv može tvoriti sa završnim *I* i bez njega pa se u njima supin jednoga dijela glagola od infinitiva redovito razlikuje prozodijski, a, ako se uspoređuje s varijantom infinitiva koja čuva završno *I*, onda i morfološki – ti su punktovi na karti obilježeni obama znakovima: ● i ●.

Nedoseljenički govori u kojima je razlika između infinitiva i supina samo prozodijska, dok su se morfološki izjednačili, svojevrsta su spona između plohe s morfološki očuvanim supinom i plohe na kojoj je supin kao zasebna kategorija dokinut. Kod takvih doseljeničkih, donjosutlanskih govora može se postaviti pitanje je li u njima prozodijsko i ne-morfološko razlikovanje supina od infinitiva karakteristika prenesena iz staroga kraja ili je rezultat miješanja sa supstratnim govorima nakon doseljenja.

U vezi sa supinom u govorima hrvatskoga jezika postavlja se i pitanje njegove tvorbe u ovisnosti o glagolskom vidu: u punktovima u kojima supin postoji, tvori li se on samo od nesvršenih glagola – kako je to, na primjer, u slovenskom i staročeškom – ili od svih, dakle i od svršenih? Jedvaj (1956) za Bednju supin navodi i za poneke svršene glagole u popisu glagolskih tipova, ali bez rečeničnih primjera. Lončarić (1996: 108) ističe da je supin samo nesvršenih glagola karakterističan samo za neke kajkavske govore, npr. u Podravini. Na to pitanje iz građe za HJA nije moguće dati sustavan odgovor jer se u upitniku traži samo jedan supin svršenoga glagola ('pojesti'). Naša novija ciljana istraživanja upućuju na zaključak da se,

u govorima u kojima je potvrđen, i u hrvatskom jeziku supin tvori samo od nesvršenih glagola, a da se od svršenih ne tvori.

Svi su do sad navedeni primjeri supina iz kajkavskih govora. Građa pokazuje kako se njegovi petrificirani ostatci mogu naći još ponegdje. U Salima na Dugom otoku, u kojima se čuvaju infinitivni nastavci sa završnim *I*, u rukopisnoj građi upitnika za HJA i upitnika za OLA zabilježeni su supinski oblici nekih glagola – oblici bez završnoga *I* i čak s razlikom u naglasku kod nekih glagola, odnosno s metatonijskim cirkumfleksom (neocirkumfleksom), koji je kod vokala *a* u tom govoru uzrokovao velarizaciju: *spât||spuât* (prema inf. *spâti*), te u zagradama zabilježeni primjeri *pojîst* (bez odgovarajućega infinitiva, koji se u upitniku za HJA i ne traži, ali s usporedivim neprefikslnim infinitivom *isti*) i *glêdat* (također bez podatka o infinitivu, koji se u upitniku ne traži). Pišući o supinu u govorima Dugoga otoka, Finka (1977: 130) navodi: "Supin se nije sačuvao osim u petrefaktu: *hôte spât* (rjeđe: *hodî spât*, *hõmo spât*)"⁸.

Kako pokazuje karta, supin kao oblik koji se razlikuje od infinitiva na prostoru je hrvatskoga jezika sustavno zastupljen na njegovu sjeverozapadu, u većini govora kajkavskoga narječja. Na kajkavskom području supin nije očuvan u govorima cijeloga goranskoga dijalekta te u rubnim govorima na prijelazu u štokavsko (Čazma, Vagovina, Martinec, Vaška) i čakavsko narječje (Stative). Govori koji razlikuju supin od infinitiva samo prozodijskim sredstvima, a kojima su i infinitiv i supin izjednačeni u nastavku bez završnoga *I*, također su rubni, istočni kajkavski govori prema štokavskim govorima (Cirkvena, Vagovina, Gornja Garešnica) te doseljenički donjosutlasnki govori na zapadu hrvatskoga jezika (Jarušje, Šenkovec, Marija Gorica). Govori u kojima se razlika supina prema infinitivu čuva naglaskom, a fakultativno i nastavkom potonjima su susjedni govori (Brdovec, Gornja Pušća).

Petrificirani ostatci supina zabilježeni su u čakavskim Salima na Dugom otoku.

Usporedi li se druga karta s prvom, odnosno područje prostiranja supina s područjima zastupljenosti pojedinih infinitivnih nastavaka, uočava se jasna veza: izoglosa čuvanja supina u znatnoj se mjeri podudara s izoglosom čuvanja inf. nastavaka sa završnim *I* na kompaktnom području sjeverozapada hrvatskoga jezika. Riječ je o većini govora kajkavskoga narječja. Puntkovi koji supin čuvaju samo naglaskom nalaze se uz rub supinskoga područja i ujedno na mjestu dodira područja inf. nastavka sa *I* i bez njega. Čuvanje morfološke i/ili prozodijske opreke između tih dvaju glag. oblika

⁸ Finka u članku nije u primjerima bilježio velariziranost dugoga *a*, ali ju je u poglavlju o fonetici konstatirao.

pridonijelo je očuvanju starijega oblika infinitiva, sa završnim *I*. Goranski kajkavski govori, u kojima supin nije očuvan, ujedno nisu očuvali ni inf. nastavak sa završnim *I*, kao što je to i u svim ostalim čakavskim i štokavskim govorima u njihovu širem okruženju. Jedini nekajkavski punkt u kojem je zabilježen petrificiran oblik supina u nekoliko glagola – Sali na Dugom otoku – nalazi se također na području (čakavskom, sjevernodalmatinskom) koje kompaktno čuva infinitiv sa završnim *I*.

Zaključak

U radu i na jezičnim kartama analizirano je i prikazano stanje glag. oblika infinitiva i supina u preko 300 mjesnih govora hrvatskoga jezika u Hrvatskoj. Kartografska obrada napravljena je integrativno za cijelo područje hrvatskoga jezika, bez njegova dijeljenja na narječja.

Prema temeljnim tipovima infinitivnih nastavaka hrvatski se govori mogu podijeliti na tri skupine: 1. govori s nastavcima koji završavaju na *I*, 2. govori s nastavcima koji ne završavaju na *I*, odnosno koji na mjestu *I* imaju $\emptyset$ i 3. govori u kojima supostoje nastavci sa završnim *I* i bez njega (miješani tip). Ni jedno se od hrvatskih narječja ne može okarakterizirati isključivo jednim od tih tipova. U manjem broju punktova do promjena dolazi i u vezi sa suglasnicima *T* i $\acute{T}$ kao dijelovima inf. nastavka.

Supin kao oblik koji se razlikuje od infinitiva na prostoru je hrvatskoga jezika sustavno zastupljen na njegovu sjeverozapadu, u većini govora kajkavskoga narječja. U glavnini punktova u kojima supin kao kategorija postoji, on se od infinitiva razlikuje morfološki, nastavkom: supin *-T*, *- $\acute{T}$* prema infinitivu *-TI*, *- $\acute{TI}$* . Govori koji razlikuju supin od infinitiva samo prozodijskim sredstvima jesu oni kojima su se infinitiv i supin izjednačili u istome nastavku, bez završnoga *I*. U govorima koji čuvaju supin, on je sustavno potvrđen u nesvršenim glagolima; za utvrđivanje eventualnoga sustavnog postojanja supina svršenih glagola potrebno je provesti dodatna istraživanja.

Izoglosa čuvanja supina u znatnoj se mjeri podudara s izoglosom čuvanja inf. nastavaka sa završnim *I* na kompaktnome sjeverozapadnom području hrvatskoga jezika. Punktovi koji supin čuvaju samo naglaskom nalaze se uz rub supinskoga područja i ujedno na mjestu dodira područja inf. nastavka sa *I* i bez njega. Čuvanje morfološke i/ili prozodijske opreke između infinitiva i supina pridonijelo je očuvanju starijega oblika infinitiva, sa završnim *I*.

Kartografski pristup problematici infinitiva i supina pokazuje složenost terenske diferencijacije hrvatskoga jezika, osobito u vezi s infinitivom. Za cjelovitu sliku potrebno bi bilo na karte uključiti i govore hrvatskoga jezika

izvan Hrvatske. Kartografski pristup ujedno ukazuje na potrebu budućega integriranog razmatranja i drugih jezičnih pojava na prostoru cijeloga hrvatskog jezika, a ne samo na ograničenim područjima pojedinih narječja ili njihovih dijalekata.

Literatura

- Barac-Grum, Vida (1993). *Čakavsko-kajkavski govorni kontakt u Gorskom kotaru*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka
- Barić, Eugenija et al. (1990). *Gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Brozović, Dalibor (1970). Dijalekatska slika hrvatskosrpskoga jezičnog prostora, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 8, Zadar, pp. 5–32.
- Brozović, Dalibor / Ivić, Pavle (1988). *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Celinić, Anita (2005). *Fonologija gornjosutlanskoga dijalekta*, doktorat, Zagreb: Filozofski fakultet.
- Celinić, Anita (2015). Fonologija Rijeke Voćanske i voćanskoga kraja (na sjeveru Hrvatskoga zagorja), *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 19, Zagreb, pp. 25–77.
- Čilaš Šimpraga, Ankica (2007). Govor Krivoga Puta kod Senja, *Fluminensia*, god. 19 / 1, pp. 57–74.
- Čuljat, Marko (2004). *Ričnik ličke ikavice*, Gospić: Lika press.
- Finka, Božidar (1977). Dugootočki čakavski govori, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 4, pp. 7–178.
- Halilović, Senahid (1996). *Govorni tipovi u međuriječju Neretve i Rijeke dubrovačke – knjiga VII*, Sarajevo: Institut za jezik.
- Hamm, Josip / Guberina, Petar / Hraste, Mate (1956). Govor otoka Suska. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 1, Zagreb, pp. 7–213.
- Hraste, Mate (1937). Čakavski dijalekt ostrva Hvara, *Južnoslavenski filolog*, XIV Beograd, pp. 1–57.
- HE = *Hrvatska enciklopedija* (ur. S. Ravlić), sv. 10, (2008). Zagreb.
- Ilić, Jasna (2000). *Frazemi na području Like (Sinac kod Otočca)*, seminarski rad, Zagreb: Filozofski fakultet.
- Ивић, Павле (2001). *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје*. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића. Нови Сад: Матица српска.
- Ivić, Pavle (1982). O munskom govoru u severnoj Istri, *Studies in Slavic and General Linguistic*, 2, Amsterdam, pp. 131–155.

- Ivšić, Stjepan (1913). Današnji posavski govor, RAD JAZU 197, Zagreb: JAZU, pp. 9–138.
- Ivšić, Stjepan (1970). *Slavenska poredbena gramatika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Kalsbeek, Janneke (1984/85). Neke fonološke i morfološke osobine govora Nugle u sjevernoj Istri, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistik*, 27/28, Novi Sad: Matica srpska, pp. 313–320.
- Kalsbeek, Janneke (1998). *The Čakavian Dialect of Orbančići near Žminj in Istria*, Amsterdam – Atlanta: Rodopi.
- Kašić, Zorka (1995). Govor Konavala, *Srpski dijalektološki zbornik*, XVI, pp. 246–396.
- Kolenić, Ljiljana (1999). Morfološko-tvorbene osobine ilačkoga govora u okviru slavonskoga dijalekta, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 11, pp. 41–47.
- Kovač, Hrvoje, Malnar Jurišić, Marija (2016). O fonologiji govora Crnoga Luga, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 42, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, pp. 483–503.
- Kovačec, August (1989). Četverotonski prozodijski sustav nekih kajkavskih govora, *Govor*, VI/2, Zagreb, pp. 13–27.
- Kovačec, August (1990). O razvoju vokalizma u dvama susjednim kajkavskim govorima, *Suvremena lingvistika*, 29–30, Zagreb, pp. 51–60.
- Lisac, Josip (2003). *Hrvatska dijalektologija 1, Hrvatski dijalekti i govori štokavskoga narječja i hrvatski govori torlačkog narječja*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Lisac, Josip (2009). *Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje*, Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Lončarić, Mijo (1996). *Kajkavsko narječje*, Zagreb: Školska knjiga.
- Lukežić, Iva (1990). *Čakavski ikavsko-ekavski dijalekt*, Rijeka: ICR.
- Lukežić, Iva (1996). *Trsatko-bakarska i crikvenička čakavština*, Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- Lukežić, Iva (1997). Novi podatci za dijalekatsku kartu sjevernoga hrvatskoga primorja, Istre i Like, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 10, Zagreb, pp. 171–184.
- Lukežić, Iva / Turk, Marija (1998). *Govori otoka Krka*, Crikvenica: Libellus.
- Lukežić, Iva (1998). *Govori Klane i Studene*, Crikvenica: Libellus.
- Lukežić, Iva (2015). *Zajednička povijest hrvatskih narječja 2: Morfologija*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Rijeka: Filozofski fakultet; Čavle: Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine.
- Lukežić, Iva / Zubčić, Sanja (2007). *Grobnički govor XX. stoljeća (gramatika i rječnik)*, Rijeka: Katedra čakavskog sabora Grobnišćine.

- Malnar, Marija (2013a). Fonologija govora Tršća u Gorskom kotaru, *Jezikoslovlje*, Zagreb, pp. 101–128.
- Malnar, Marija (2013b). Sjeverni dio gorskokotarske kajkavštine nekad i danas, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, Zagreb, pp. 47–59.
- Marinković, Marina (2015). *Fonologija i morfologija istočnogoranskih kajkavskih govora*, Doktorski rad. Rijeka: Sveučilište u Rijeci.
- Matasović, Ranko (2008). *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Menac-Mihalić, Mira (1989). Glagolski oblici u čakavskom narječju i u hrvatskom književnom jeziku, *Filologija*, 17, Zagreb, pp. 81–109.
- Menac-Mihalić, Mira / Celinić, Anita (2012). *Ozvučena čitanka iz hrvatske dijalektologije*, Zagreb: Knjigra.
- Nahtigal, Rajko (1952). *Slovanski jeziki*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani.
- Pliško, Lina (2000). *Govor Barbanštine*, Pula: Filozofski fakultet u Puli.
- Simeon, Rikard (1969). *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva I i II*, Zagreb: Matica Hrvatska.
- Šimunović, Petar (2009). *Rječnik bračkih čakavskih govora*, Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Vaillant, André (1966). *Grammaire comparée des langues slaves, 3 Le verbe*, Paris: Éditions Klincksieck.
- Vidović, Domagoj (2014). *Zažapska onomastika*, Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Vodopić, Nina (2006). *Kunovske stare riči*. Kuna: vlastita naklada.
- Vranić, Silvana (1999). Neke morfonološke (i morfološke) značajke sjeverozapadnočakavskih rubnih govora, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 11, Zagreb, pp. 49–61.
- Vranić, Silvana (2005). *Čakavski ekavski dijalekt: sustav i podsustavi*, Rijeka: Filozofski fakultet.
- Vranić Silvana – Nežić, Ivana (2008). Fonološke napomene o govoru Brovinja u Istri, *Fluminensia*, god. 20 br. 2, pp. 39–50.
- Vranić, Silvana (2011). *Govori sjeverozapadnoga makrosustava na otoku Pagu, 2. Morfologija*, Matica hrvatska, Ogranak Novalja ; Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- Vranić, Silvana (2013). Zasebnosti čakavskoga buzetskoga dijalekta u odnosu na čakavski ekavski dijalekt, *Od indoeuropeistike do kroatistike*, Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, pp. 519–536.
- Vranić, Silvana (2016). O odnosu infinitiva i prezenta glagola u govoru Kostrene, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 20, Zagreb, pp. 209–224.

Rukopisna grada

Upitnik za Hrvatski jezični atlas

Upitnik za Općeslavenski lingvistički atlas

Upitnik za istraživanje govora Hrvatskoga zagorja

Kratice punktova

Aljm = Aljmaš; Apt = Apatovec; Banj = Banj; BbG = Babina Greda; BbP = Babino Polje (Mljet); Bbr = Bebrina; Bed = Bednja; Bel = Beli; BjL = Bjelovar; BLP = Blatnica Pokupska; Blt = Blato (Korčula); Bljn = Boljun; BMn = Beli Manastir; Bol = Bol; Bos = Bosiljevo (Čazma); Brč = Brčevac (Vrbovec); Brd = Brdovec; Bre = Brest; Bri = Brinje; Brj = Brijesta (Pelješac); BrK = Brod na Kupi; Brs = Brseč; Bru = Brusje; Brv = Brovinje; BSt = Brodski Stupnik; Bšk = Baška; BšZ = Biškuppec Zelinski; Btn = Batina; Btr = Batrina–Nova Kapela; Bžv = Božava; Cir = Cirkvena; CLg = Crni Lug; Crn = Cerna; Crs = Cres; Cub = Cubinec; Cvt = Cavtat; Čbr = Čabar; Čzm = Čazma; Ćun = Ćunski (Lošinj); Dbč = Dobrinče; Dbnj = Dobranje; Dbr = Dobrinj; Dbš = Dubašnica; Dca = Dubravica; Des = Desinić; Dinj = Dinjiška (Pag); Dln = Delnice; Dmg = Domagović; Dms = Domaslovec; DPz = Donje Pazarište (Lika); Drd = Darda; DSe = Dugo Selo; Dub = Dubrovnik; Dvr = Davor; Đur = Đurđevac; Far = Farkašić; Gar = Garčin; GBi = Gornja Bistara; GGr = Gornja Garešnica; GJl = Gornja Jelenska; Glv = Glavani; Gol = Gola; GPš = Gornja Pušća; Gra = Gradište; Grd = Grdoselo; Gre = Grebaštica; Grh = Grohote; GrP = Grubišno Polje; Gru = Gruda; Grv = Gerovo; Gsp = Gospić; GSt = Generalski Stol; Gunj = Gunja; GVr = Gornje Vrapče; Hiž = Hižanovec; Hle = Hlebine; Hor = Horvati; Hrs = Hrastelnica; Hum = Hum na Sutli; Hvr = Hvar; Ilč = Ilača; Ilv = Ilovik; Ist = Ist; IvN = Ivankovo; Jbk = Jabuka; Jgnj = Jagnjedovec; Jrš = Jarušje; JuS = Jurkovo Selo; Kal = Kali; Kalj = Kalje; Kar = Karlovac; Kas = Kastav; KČš = Kučište; Kld = Kaldir; Kln = Kalnik; KLP = Kloštar Podravski; Kmp = Kompolje; Kmz = Komazini; Kmž = Komiža; Kos = Kostrena; Kpn = Kupinec; Kra = Krašić; Krč = Korčula; KrJ = Krilo Jesenice; Krl = Karlobag; Krlj = Kraljevica; Krp = Krapje; KrP = Krivi Put; Krs = Krasica; Krš = Kršan; Krv = Kraparsko; Krž = Križevci; KšK = Kaštel Kambelovac; Kšt = Kaštelir; Ktj = Kutjevo; Ktz = Kotezi; Kum = Kumrovec; Lek = Lekenik; Lip = Lipik; Lkd = Lukovdol; Lmb = Lumbarda; Lob = Lobar; LOs = Lički Osik; Lpg = Lupoglav; LSr = Lijevo Sredičko; Lst = Lastovo; Lšnj = Mali Lošinj; Luk = Luka (Šipan); Lun = Lun; Lvn = Lovinac; Lvr = Lovreć; LzB = Laz Bistrički; Lžš = Ložišća; Mar = Martinec (kraj Čazme); MBi = Marija Bistrica; Mdl = Medulin; Mdv = Medveja; Met = Metajna; MgM = Magić Mala; MGo = Marija Gorica; Mkr = Makarska; Mln = Milna (Brač); Mrc = Mračlin; Mrk = Mrkopalj; Mur = Murter; Ngl = Nugla; Nov = Novalja; Nrz = Nerezine; Nrž = Nerežišća; NVi = Novi Vinodolski; Njiv = Njivice; Obn = Orbanići; Ogl = Ogulin; Olb = Olib; Omi = Omišalj; Omš = Omiš; Opz = Opuzen; Orb = Orubica; Orh = Orahovica; Orl = Orlec; Oso = Osojnik; Ošt = Oštarije;

Otč = Otočac; Otk = Otok; Oto = Otok (kraj Sinja); Pag = Pag; PBr = Posavski Bregi; Pčš = Pučišća; Pdk = Podkilavac; PDI = Primorski Dolac; Pet = Peteranec; Pis = Pisarovina; Ple = Plemenščina Gornja; PMs = Podravska Moslavina; Pot = Potomje; Pož = Požun (Ozalj); PPD = Podravski Podgajci; PrD = Prodin Dol; Pre = Prelog; Prk = Perković; Prm = Primošten; Prs = Preseka (kod Komina); Prž = Pražnica; PSe = Podravske Sesvete; Ptm = Pitomača; Ptr = Petrcane; Ptv = Pitve; Put = Putjane (Čakovec); Pvlj = Povljana; Pzd = Prezid; Pzn = Pazin; Rab = Rab; Rak = Rakalj; RbG = Rabac Gornji; Rčš = Račišće (Korčula); Rdb = Rado-boj; Reč = Rečica (Križ); Rkv = Rukavac; Rnv = Runović; Rpš = Repušnica; Ršć = Rašćane; RvG = Ravna Gora; RvS = Rovinjsko Selo; Ržn = Ražanac; Sal = Sali; Sbš = Sebišina (Imotski); Sčr = Sućuraj; Sdc = Studenci; SDu = Sveti Đurđ; Senj = Senj; SFJ = Sv. Filip i Jakov; SGr = Stari Grad; Sič = Siče; Sil = Silba; Sinj = Sinj; Siv = Sutivan; SJr = Sveti Juraj (Senj); SKb = Slavonski Kobaš, Skš = Sukošan; SKZ = Sveti Križ Začretje; Slb = Slobodnica; Slc = Selca (Brač); Slu = Slunj; SMk = Stari Mikanovci; SMM = Sveti Martin na Muri; SMr = Sveti Martin (Istra); Smr = Sumartin; Snc = Sinac; SNe = Sveta Nedelja; Spj = Sopje (Podravina); Spl = Split; Spt = Supetar; Ssk = Susak; Sta = Stanovi; Std = Studena; Stn = Ston; Stt = Stative; SvK = Severin na Kupi; Szv = Strizivojna; Šbn = Šibenik; Šes = Šestine; Šim = Šimljanik; Šen = Šenkovec (kraj Sutle); Špt = Šaptinovci; Štt = Štitar; Tkn = Tkon; Tps = Topusko; Trb = Tribunj; Trc = Trnovac; TrD = Trebarjevo Desno; Trg = Trogir; Trn = Trnava (Đakovo); Trš = Tršće; Tuh = Tuhovec; Uglj = Ugljan; Uni = Unije; Ust = Ustrine; Vbr = Vabriga; Vgv = Vagovina; Vid = Vid (kraj Opu-zena); Vir = Virje; Vis = Vis; Viv = Vivodina; VIž = Veli Iž; Vkg = Vukova Gorica; VKp = Velika Kapela; Vkv = Vukovar; VLk = Vela Luka; Vlp = Valpovo; VLV = Veliki Lovrečan; VMn = Vele Mune; Vrb = Vrbanj; Vrc = Vrbovec; VrG = Gornja Vrba; Vrg = Vrgada; Vrk = Vrbnik; Vrnj = Vrbanja; Vrs = Vrboska (Hvar); Vrv = Virovitica; Všk = Vaška; VTr = Veliko Trgovišće; Zaj = Zajezda; Zdn = Zdenčina (Donja); Zlr = Zlarin; Zst = Zaostrog; Žmnj = Žminj

A geolinguistic view of the infinitive and the supine in local dialects of the Croatian language in Croatia

In the paper and in the language maps the state of the verbal forms of infinitive and supine in over 300 local dialects of the Croatian language in Croatia is analyzed. Cartographic processing has been made integrative for the whole Croatian language without its splitting into dialects.

According to the basic types of infinitive endings, the Croatian local dialects can be divided into three groups: 1 local dialects with the endings terminating on *I*, 2 local dialects with the endings that do not end on *I*, or that in the place of *I* have *ø*, and 3 local dialects with the endings with final *I* and without it (mixed type). None of the Croatian dialects can be characterized only by one of these types. In a small number of local dialects, there is also a change in connection with consonants *T* and *Ț* as parts of inf. endings.

Supine as a form that differs from the infinitive is systematically represented in the NorthWest of the Croatian language, in the majority of Kajkavian dialect. In the majority of the local dialects in which the supine category exists, it differs morphologically from infinitive, with the ending: the supine *-T*, *-Ț* towards the infinitive *-TI*, *-ȚI*. Local dialects that distinguish the supine from the infinitive only by prosodic means are those whose infinitive and supine endings are equated in the same ending, without the final *I*.

The isogloss of the preservation of supine is considerably coincident with the isogloss of the preservation of the inf. endings with final *I* in the compact NorthWestern region of the Croatian language. Local dialects that distinguish the supine from the infinitive only by prosodic means are located near the edge of the supine area and also at the point of contact of the area with local dialects with the endings with final *I* and without it. Preserving the opposition between infinitive and supine contributed to the preservation of the older form of infinitive, with the final *I*.

The cartographic approach to the problem of infinitive and supine shows the complexity of the field differentiation of Croatian language, especially in the relation to the infinitive. For a complete picture it would be necessary to include Croatian local dialects outside Croatia. The cartographic approach also points out the need of future integrated consideration of other linguistic phenomena throughout the Croatian language, not just in the limited areas of particular dialect groups or dialects.

Key words: infinitive, supine, Croatian language, dialectology, language map

Nestati gubeći se u obrisu: o iščezlim devetnaestostoljetnim pridjevima i prilogima hrvatskoga jezika, njihovim tvorbenim obrascima, semantici i stilskoj jedrini¹

Anja Nikolić-Hoyt

Zavod za lingvistička istraživanja
Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti
anhoyt@hazu.hr

UDK: 811.163.42'374''18''
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.29>

Benešićev *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića* jedinstven je dokument hrvatskoga leksika na prijelazu stoljeća, vrijedna riznica svekolikih izraza i poraba posvjedočenih u djelima ponajboljih hrvatskih pisaca koji su stvarali od sredine 19. do polovice 20. stoljeća, dakle u vrijeme usustavljivanja i ustaljivanja novoštokavskoga standardnog jezika. U fokusu su ovoga rada ekspresivni pridjevi i prilozi koji su bili svojinom jezika hrvatske književnosti uglavnom do Vukova književnojezičnoga modela.

Ključne riječi: Benešićev rječnik, 19. stoljeće, hrvatski jezik, pridjevi, prilozi

1. O pridjevima i prilogima sasvim općenito

Svaka vrsta, kategorija riječi ima svoju ulogu u izražavanju i komuniciranju svekolikih sadržaja *misli i stvari*. Uz glagole i imenice pridjevi su jedna od triju najbrojnijih i najvažnijih vrsta riječi ili leksičkih kategorija (Marković 2010: 5). U hrvatskim gramatikama pridjevi se semantički najčešće opisuju kao riječi koje označuju kakvo je što, čije je što i od čega je što. Dodajući uvriježenoj podjeli pridjeva na opisne, posvojne i gradivne drugačiju semantičku tipologiju Marković navodi sljedećih 13 semantičkih tipova hrvatskih pridjeva: 1. DIMENZIJA (*velik, dubok, vitak*), 2. DOB (*mlad, nov, odrastao*), 3. VRIJEDNOST, SLOŽENOST I KVALIFIKACIJA (*dobar, jednostavan, divlji*), 4. BOJA (*crven, zlatan, šaren*), 5. FIZIČKO I TJELESNO SVOJSTVO (*tvrd, topao, žedan*), 6. LJUDSKA OSOBINA (*mudar,*

¹ Pojam "stilsko jedrina" odnosi se na svjež i poletan, kreativan način stilskog izražavanja, nasuprot suhoparnom i nezanimljivom. Spominje ga Josip Hamm u svojim *Napomenama* prvomu svesku Benešićeva *Rječnika hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića*: "Bogatstvom, raznolikošću i stilskom jedrinom svojih primjera Benešić je Rječniku oduzeo onu notu suhoparnosti, koju često susrećemo u rječnicima..." (Benešić 1985: XXXII).

žalostan, kriv), 7. BRZINA (*brz, spor, hitar*), 8. SLIČNOST (*različit, jednak, drugačiji*), 9. KVANTIFIKACIJA (*mnogi, nijedan, dvostruk*), 10. PROSTORNI I VREMENSKI POLOŽAJ (*dalek, lijevi, jesenji*), 11. REDNI BROJEVI (*prvi, nulti, tisući*), 12. POSVOJNOST I ODNOS (*božji, ženski, svemirski*), 13. GRADIVNOST (*staklen, kamen, voden*) (Marković 2010: 88–91). Ostavljajući po strani pojedinosti ove tipologije možemo zaključiti da neovisno o tome čine li pridjevi odnosno riječi za svojstva brojniji ili tek malobrojan potkorpus leksičkoga fonda kojega jezika, njihova je uloga pridijevanja svojstava entitetima koje pobliže označavaju, to jest kvalificiraju i modificiraju vrlo važna pa je jezik bez pridjeva – bilo kao diskretnih kategorija ili pak manje jasno distingviranih od drugih dviju temeljnih vrsta – teško ili nemoguće zamisliti.

Kao najraznorodnija vrsta, kategorija riječi u koju se dakle svrstavaju veoma različiti tipovi riječi, prilozi objedinjuju različita značenja i funkcije. Ipak, njihova je temeljna funkcija priglagojska, adverbijalna, iako modificiraju i pridjeve i druge priloge te imaju manje ili više izravnih dodirnih crta sa svim kategorijama riječi. „Možda bi se čak moglo reći da je njihova brojnost i velika raznolikost posljedica, između ostalog, izrazite komunikativne potrebe za označavanjem okolnosti ili tkz. situacijskih kulisa koje mogu biti vrlo raznolike (raznovrsni aspekti prostornih, vremen-skih, načinskih, socijativnih, instrumentalnih, uzročnih i drugih odnosa)“ (Pranjeković 2002: 26). Možemo zaključiti da i pridjevi i prilozi (prilozi su s pridjevima nerijetko derivacijski a onda i značenjski povezani), premda na različite načine, komuniciraju često vrlo profilirane aspekte svekolike izvanjezične stvarnosti, odnosno njezine konceptualizacije i kategorizacije, pri čemu brojnost pridjeva i priloga nedvojbeno korelira sa stupnjem perceptivne i/ili konceptualne istančanosti.

2. O nestalim (ali sačuvanim) pridjevima i priložima

Uzimajući u obzir ulogu pridjeva u leksičkome sustavu kojega jezika, u ovom ćemo se radu fokusirati na nemalen korpus pridjeva (i priloga) koji su bili svojinom hrvatskoga jezika i književnosti u 19. stoljeću. Međutim, promjene koje su se pod utjecajem konvergentne jezične politike događale u hrvatskome jeziku od kraja 19. stoljeća rezultirale su iščeznućem niza izvornih hrvatskih riječi i poraba. Zanimljivo je pritom istaknuti da se među nestalim riječima koje su bile odlikom tradicije hrvatske književnosti 19. stoljeća nalazi znatan broj apstraktnih imenica ili vrlo ekspresivnih pridjeva i priloga, poput: *neboderan, nebotičan, nebogreban, sebeznao, bezobzirce, navalice, mimogrege, sunovrace, jutroske* (Nikolić-Hoyt 2013: 161–164),

nasuprot očekivanjima prema kojima nestale riječi najčešće označavaju iščezle referente ili napuštene radnje jer zastarijevanje ili nestanak referenta odnosno iščeznuće određenih radnji nerijetko implicira zastarijevanje ili nestanak njihova imena.

Problem iščeznuća pridjeva i priloga, inače vrlo ekspresivnih, izrazno transparentnih i još po mnogočemu zanimljivih čini se dakle neodvojivim od političkih konstelacija i novoga planiranja korpusa, to jest izvanjezičnih okolnosti na kraju 19. i početkom 20. stoljeća. Naime, nakon što je u zadnjim dvama desetljećima 19. stoljeća objavljivanjem *Hrvatskog pravopisa* Ivana Broza (1892) i Maretićeve *Gramatike i stilistike hrvatskoga ili srpskoga jezika* (1899) pobijedila književnojezična i pravopisna koncepcija hrvatskih vukovaca, započelo je novo razdoblje u povijesti hrvatskoga jezika u kojem jačaju, a potom i dominiraju unifikacijske težnje novoštokavskog purizma. Ne ulazeći u sve aspekte tadašnje preskriptivne norme zaustavit ćemo se kratko tek na svojevrsnim oblicima kodifikacije leksičke norme, to jest na odnosu onoga vremena prema tvorbi, koji je rezultirao brojnim leksičkim prazninama u sustavu hrvatskoga jezika. U skladu s time, problem iščezlih pridjeva i priloga (ali i drugih leksičkih kategorija) možemo promatrati u kontekstu *pauperizacije* dakle siromašenja leksičkog fonda te tvorbenih i stilskih izražajnih mogućnosti hrvatskoga jezika na prijelazu stoljeća. Pritom valja naglasiti da je ovdje riječ o hrvatskome jeziku kao sustavu, odnosno o jeziku hrvatske književnosti koju shvaćamo kao repozitorij identitetskih obilježja hrvatskoga jezika.

Od samih početaka hrvatske pismenosti hrvatski su pisci, isprva prevodeći s latinskoga, iznalazili hrvatske riječi bilo kalkiranjem bilo tvorenjem novih riječi, dakako uz iskorištavanje ukupne pisane baštine i organskih idioma (Tafra 1998: 328). Nasljeđujući prošlost tvorbeni je produktivnost i kreativnost hrvatskih autora poglavito 19. stoljeća rezultirala svojevrsnom leksičkom eksplozijom odnosno orječivanjem niza koncepata i konceptnih veza, primjerice, *bespoplatić* 'koji nema poplata, bos' (Nemčić), *bludobol* 'spolna bolest' (I. Kozarac), *brditi* 'penjati se uz brdo' (Kranjčević), *crkvište* 'mjesto, gdje je nekoć bila crkva' (Ciraki), *dušočuvar* 'koji čuva dušu' (Pavlinović), *dušogubac* 'koji dušu gubi' (Pavlinović), *dušoslovac* 'psiholog' (Bogović), *gladilo* 'pegla' (F. Marković), *glazbina* 'glazbena kompozicija' (Šenoa), *glazbotvor* 'glazbena kompozicija' (Becić), *gostomrzje* 'mržnja na goste' (Veber-Tkalčević), *gvozdoteget* 'magnet' (Nemčić), *izvjestiona* 'ured za informacije' (Tomić), *kišnik* 'kišobran' (Veber-Tkalčević, Tomić), *korenodubac* 'dosadni i nametljivi filolog; zapravo dosadnjaković' (Jurković, Harambašić), *kucalo* 'zvekir' (Vojnović), *ljudomrz* 'koji mrzi ljude' (Perkovac), *mekoslon* 'fotelj' (J. Kozarac),

misloslovlje 'logika' (Veber) *mrziljuda* 'mizantrop' (Kukuljević), *nagloželja* 'strast' (Pavlinović), *naočnik* 'lornjon' (Tomić) i mnogi drugi. Važno je također istaknuti da je to i vrijeme brojnih izuma i razvoja mnogih znanosti i tehnologije, vrijeme u kojem raste funkcionalna polivalentnost hrvatskoga jezika koji počinje u javnom životu zamjenjivati strane jezike pa raste i potreba za hrvatskim zamjenama ponajprije latinskih i njemačkih riječi. Uz bogatu književnu produkciju glavni su izvori hrvatskoga leksika onoga vremena znamenita djela preporodnih i poslijepreporodnih leksikografa 19. stoljeća, prije svega Ivana Mažuranića i Jakova Užarevića (*Deutsch-illirisches Wörterbuch – Njemačko-ilirski slovar*, 1842) te Bogoslava Šuleka (*Deutsch-kroatisches Wörterbuch – Njemačko-hrvatski rječnik*, 1854–1860 i *Njemačko-talijansko-hrvatski rječnik znanstvenog nazivlja osobito za srednja učilišta*, 1874/75) i Dragutina Antuna Parčića (*Rječnik talijansko-slovinski*, 1858). Oni su u svojim rječnicima skupili, a dijelom i sami stvorili (Šulek je posebno poznat po svojim virtuosnim tvorbama, primjerice *giboslovlje* 'dinamika') „obilno i vrijedno leksičko blago koje su hrvatski vukovci ili gledali poprijeko ili potpuno ignorirali“ (Samardžija 2008: 77), jednako kao i jezik njima suvremene hrvatske književnosti. Tako Maretić u svome *Jezičnom savjetniku* eksplicitno prekorava: „U nas je dosta, da se koja reč nalazi u Šulekovu rečniku; otud su ih književnici 60-tih i 70-tih godina prošloga veka uzimali ne mareći ni malo, jesu li dobre ili zle, i tako su ušle u književnost [...] i u kasnije praktične rečnike vrlo mnoge loše reči [...] koje se sve osim „ulješura“, nalaze u Šuleka“ (Maretić 1924: XXIV).

Naime, kako je prema kraju stoljeća prevladala ideja o jedinstvenom jeziku Hrvata i Srba, sve ono što nije pogodovalo ostvarenju te ideje, dakle hrvatske jezične posebnosti, poglavito leksičke, našlo se na udaru štokavskih purista. Oni su u svoje normativističke priručnike uključivali uglavnom novoštokavske narodne izraze i djela Karadžića i Daničića,² dok su brojne hrvatske riječi koje su bile dijelom hrvatske jezične i književne tradicije, osobito one proizašle iz hrvatske leksičke obnove druge polovice 19. stoljeća, proglašavali dijalektalnim, provincijalnim, loše tvorenim, nepoćudnim „barbarizmima“. Sukladno tomu, planiranjem novoga korpusa velikani hrvatske književnosti tadašnjega i prethodnih vremena bili su isključeni, ne bi li se tako uklonile leksičke razlike između hrvatskoga i srp-

² Broz-Ivekovićev *Rječnik hrvatskoga jezika*, objavljen 1901. godine, bio je utemeljen na „narodnom jeziku“, to jest na folklornoj baštini koju su prikupili Vuk Karadžić i Đuro Daničić. U skladu s time, u njemu nalazimo riječi poput *zaprkenjati se*, *zaprjnati se*, *zaprjnijati se*; *zafuzdati*, *udordžija*, *zapus*, dok sasvim običnih riječi kao što su *poštenjak*, *rođen-dan*, *sporazum*, *ured* ili *zvuk* (Benešić 1985: IX/X) nećemo naći.

skoga (Samardžija 2012: 110). Štoviše, Rožić je barbarizmima smatrao „*sve što se protivi čistomu štokavskom književnom jeziku*, dakle u „barbarizme“ u ovoj knjižici pripadaju ne samo „*pravi barbarizmi*“ nego i *rđavi neologizmi, provincijalizmi* (ako ih ne trebamo), *arhaizmi* pa *gramatičke* (i pravopisne) *pogrješke uopće*“ (Rožić 1908: 10–11).³ Analizom Rožićevih *Barbarizama* nije teško zaključiti da se velika većina „rđavih riječi“ odnosi upravo na hrvatske kovanice, odnosno na devetnaestostoljetne novotvorbe poput: „**gradonačelnik**“ (*Bürgermeister*) je nespretna složenica; treba reći: *gradski načelnik*, **hodočasnik**, **hodočastiti**, **hodočašće** – nakazne su kovanice, mjesto kojih treba govoriti: *crkvar*, *poklônîk* (ovo su narodne riječi); *ići na poklonstvo*, *crkvariti*; *poklonstvo* (crkveno)“ (Rožić 1908: 12), čak i „**imen-dan** bit će bolje: *imeni dan*, ili: *godovno*, koje je narodna riječ“ (Rožić 1908: 13), „**krasnosloviti**, **krasosloviti** nepotreban je i nelijep neologizam pored: *krasno govoriti*, *besjediti*, a tko ne će tako neka kaže: *deklamirati*“ (Rožić 1908: 20), „**stoloravnatelj** je nespretna i zališna kovanica mjesto: *domaćin* (upravitelj stola, upravitelj stolom ili od stola)“ (Rožić 1908: 64). Na kraju, vrijedno je još istaknuti da u *Barbarizmima* uglavnom ne nalazimo pravih obrazloženja te da su razlozi zbog kojih valja prihvatiti predložene zamjene nerijetko sasvim prosti: „**sretan**, **sretni**; bolje: *srećan*, *srećni*“ (Rožić 1908: 62) ili „**vlak** u značenju njemačkoga „*Zug*“ ne će biti dobro; bolje je: *voz*“ (Rožić 1908: 77).

Progoni nenovoštokavskih riječi doveli su u konačnici do *puknuća* leksičkoga kontinuiteta hrvatskoga jezika. U skladu s time, čini se sasvim nevjerojatnim da su pridjevi i prilozi o kojima ovdje govorimo nestali iz hrvatskoga jezika kao posljedica razvojnih unutarjezičnih promjena. Znatno je, međutim, vjerojatnije da je njihovu iščeznuću pogodovala unitaristička normativna praksa hrvatskih vukovaca, koja se manifestirala u popisima „rđavih riječi“ brojnih jezičnosavjetničkih djela i priručnika onoga vremena. Štoviše, Maretić na više mjesta u svome *Jezičnom savjetniku* izlaže pokudama niz devetnaestostoljetnih hrvatskih priloga, posvjedočenih u brojnim djelima onovremenih hrvatskih pisaca: „Dobri, ali zališni neologizmi mogu biti od dve ruke. Jedno su takovi, koje su književnici bez potrebe skovali, a u narodu ima za njih dobrih i običnih

³ Popisima „nenarodnih i rđavih“ riječi obilovali su različiti jezični priručnici i savjetnici na kraju 19. i početkom 20. stoljeća. Oko 250 takvih riječi „kojima u književnom jeziku nema mjesta“ donosi Maretić najprije u Dodatku svojoj *Gramatici i stilistici* pod imenom *Antibarbarus*. Mnoge se „naučne radnje“ i tekstovi u stručnoj periodici bave sličnom problematikom: *Riječi kovanice u Preradovića, Neke ponajviše loše riječi kovanice u hrvatskom jeziku*, Još neke loše riječi kovanice u hrvatskom jeziku, svi objavljeni u *Nastavnom vjesniku*.

reči, takovi su na pr. neki prilozi na *-ice*: godimice⁴, namerice⁵, naumice⁶, neopazice⁷, potajice⁸, prigodice⁹ [...] (Maretić 1924: XIV); Ne slažu se s duhom našega jezika neki prilozi, što su ih književnici načinili prema nemačkom jeziku, a dobrim našim narodnim jezikom reklo bi se ono drukčije...“ (Maretić 1924: XIX). Nadalje, izrazito negativno intoniran je i Maretićev stav prema složenim tvorbama: „... ne treba praviti složene

⁴ Inače posvjedočen brojnim potvrđama u djelima hrvatskih pisaca, odnosno u Benešićevu rječniku. U prvih dvanaest svezaka (*a-rzati*) uz citate stoji samo prezime autora, o čemu će još biti riječi. *Svak nek harač godimice daje* (Martić). – *Hrvatska literatura sastojala se godimice od stoljetnog koledara* (Šenoa). – *Ti ne znaš, da naš trošak godimice za sto do dvije stotine forinti raste* (J. Kozarac). – *Proizvod svile u Sjedinjenim Državama raste godimice basnovitim brojkama* (Tresić-Pavičić). – *Tu obitavaju godimice na izmjenju zadrugni članovi stanari* (Kosor). – *Za hvalu Bogu i Spasitelju, a za uspomenu sluge prevjernoga, knez je Stjepan na tom mjestu bio podigao malu kapelicu, u kojoj su modruški fratri godimice služili misu za pokoj duše slugine* (Nehajev). – *Kad bi jelenima rogovi godimice otpadali, morali bismo ih naći* (Cepelić) (Benešić 1986: 554).

⁵ Maretićev je *Pristup* pisan ekavicom pa otuda i ekavizirani lik *namerice*. U Benešića i opet više potvrda: ... *jedva bi tko zamijetio, kako je ta obijesna vesela volja namjerice tražena* (Gjalski). – *On je namjerice išao za tim, da se mlado djevojčice u njega zaljubi* (J. Kozarac). – *I da uspali u njemu još veću čežnju, ona je namjerice tako brzo i otišla i nije se htjela s njima razgovarati* (Ivakić). – *U njemu je kuhala srdžba na kotarskog poglavara, jer je vidio da ga ovaj namjerice ignorira i omalovažava* (Kolar). A javlja se i varijantni oblik *namjerce*: *Da od Boga nađeš, kćerice, nijesi li' kradom te namjerce uhvatila stopu mlaku nemilosnu svom junaku?* (Trnski) (Benešić 1987: 1492/1493).

⁶ U dvjema citatnim potvrđama u Benešićevu rječniku: *Nastojala je naumice, da se pokaže slabijom* (Novak). – *Od one večeri nije je ni vidio više; ne izlazi, valjda ga se naumice kloni* (Car Emin) (Benešić 1987: 1550). U Hrvatskoj jezičnoj riznici i u Vojnovića, Begovića.

⁷ U brojnih pisaca: *Žene neopazice vladaju mužem, vladaju najviše u čas, kad bradata polovica čovječanstva najviše ističe svoje gospodstvo* (Šenoa). – *Husein pozove nato Ali-pašu Vidaića, da se neopazice sa hiljadu momaka došulja do gradskoga prokopa* (Tomić). – *Izdaleka neopazice slijedio sam par, koji se je vidio po vanjskom vladanju preblažen i presretan* (Kovačić). – *No neopazice, polako, obuže i mene neko zanimanje* (Leskovar). – *Kad me je mimoišao, a ja ustopice, nazorice i neopazice za njim* (Cepelić). – *Tako i odoše godine kao magla, neopazice* (Kolar). – *I oči se same od sebe odvrćaju od bjeline papira i traži odmora u hladu zelenila, knjiga sklizne i neopazice iz ruke* (Perković). – *Suton u San Gimignano donosi neopazice sa sobom neki nevidljivi tihi strah* (Batušić). – *On je odmatao svoju vrvicu vremena neopazice, bez želja i nada* (Kaleb) (Benešić 1987: 1606).

⁸ Varijantni likovi *potajice/potajice* posvjedočeni su u brojnim djelima hrvatskih pisaca na prijelazu stoljeća: *Da im može junak Blaž zagudit iz zasjede tiho i potajice, nek im juriš prisjedne na Jajce* (Trnski). – *Svi ti ljudi po svim tim gradovima rade potajice za Mletke* (Šenoa). – ... i *Pruska se je potajice miješala u ovu stvar* (Tomić). – *Demokratski epikurejci otkopčavaju si potajice prsluke te mjere i opipavaju eliptičnu površinu ispod prsiju: e, ne bi li podnijela, da je natrpaju za tri, četiri dana budućnosti* (Kovačić). – *Potajice mu je mignuo okom* (Novak). – *Nadao se potajice; tokom vremena moglo bi se to i promijeniti* (Leskovar). – *Da izbjegnem tome poniženju, tim bolima i tom iskušenju, bijah svoje položaje napustio potajice, zaklonjen razrova-nošću živaca* (Koščina). – *Potajice bi stari čoban odlazio u koševine i dugo promatrao iza grma, gdje Jakan sagiblje snažni vrat* (Goran) (Benešić 1989: 2237/2238).

⁹ Primjerice, uz prilog *prigodice* Maretić iznosi: *bei der Gelegenheit, bez potrebe načinjena riječ, kad imamo: iz zagađa* (Maretić 1924: 109).

reči, gde se ono isto kaže ili se može kazati rečju prostom, nesloženom. U tom se također treba ugledati na narod, koji vrlo retko gradi složene reči, kad ima s istim značenjem prostu reč [...] Ne mogu se dakle odobriti ove književničke složenice: milodar (mesto: milostinja, prošnja), vadičep (m. izvojac), vatrogasac (m. požarnik) [...] (Maretić 1924: XIX). Napokon, u odnosu prema kajkavizmima Maretić je sasvim eksplicitan i isključiv: „Možda će se kojemu čitatelju činiti preterano, što ja najveći deo kajkavskih reči izgonim iz književnoga jezika, da bi neke mogle podneti [...] Svatko vrlo lako uviđa, da bi takve reči književnomu jedinstvu Hrvata i Srba vrlo smetale ... (Maretić 1924: XXII/XXIII). Uporabna praksa, na žalost, iz različitih razloga nije bila dovoljno vibrantna da bi mogla sačuvati na životu brojne hrvatske posebnosti o kojima ovdje govorimo. Postoje dakako iznimke. Kajkavski je *tjedan* unatoč preporukama onovremenih jezičnih savjetnika koji su zagovarali *nedjelju* i *sedmicu* dobio status standardne riječi (Tafra 1998: 339).

U nastavku ovoga rada nećemo se detaljnije baviti sociopovijesnim i ideološkopoličkim konstelacijama ondašnjega vremena – o hrvatskome jeziku i njegovoj *vanjskoj* i *unutrašnjoj povijesti*, dakle povijesti imanentnoj kao i onoj koja se bavi odnosom vlasti prema jeziku, jezičnom politikom, službenim propisima o jeziku, izborom korpusa i drugim oblicima izvanjezičnih utjecaja (Tafra 2011: 186–187) napisano je mnoštvo epohalnih radova (Jonke, Vince, Tafra, Samardžija, Pranjковиć) – jer namjera je našega rada unekoliko drugačija. Naime, težeći ka opisu onoga čega je u hrvatskome jeziku kao sustavu u jednome odsječku njegova vremena bilo usredotočiti ćemo se na potkorpus pridjevskih i priloških složenica kojima su obilovala djela hrvatskih pisaca 19. stoljeća, a koje su zahvaljujući otvorenu i nenormativnom stavu svoga autora prema uzusu pisaca toga vremena sačuvana u Benešićevu *Rječniku hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića*.

3. O pridjevima i priložima u Benešićevu rječniku

Nastao prije više desetljeća, a istodobno još uvijek u nastajanju *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića* Julija Benešića proizašao je iz potrebe za izdavanjem rječnika koji bi nadomjestio praznine i nedostatke tadašnjih rječnika, poglavito Broz-Ivekovićeva *Rječnika hrvatskoga jezika* iz 1901. godine, koji su pod utjecajem sve snažnijega štokavskog purizma nudili krnju sliku o leksiku hrvatskoga jezika. Izrada takva rječnika bila je, prema zamisli Miroslava Krleže, tadašnjega potpredsjednika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, kasnih četrdesetih

godina prošloga stoljeća povjerena Juliju Benešiću, književniku i jezikoslovcu, prevoditelju i teatrologu. Na žalost, Benešić nije stigao završiti započeti rad, a dio se rječnika (prvih dvanaest svezaka **a–rzati**) na kojemu je radio, pojavio u tisku tek 1985. godine, tridesetak godina nakon autorove smrti. 2013. godine objavljen je prvi u nizu novih svezaka, 13. svezak (**s–spužvast**), a početkom 2017. godine i 14. svezak (**spužvica–švrljuga**), koje karakteriziraju novi metodološki postupci i vjerodostojno bilježenje korpusnih glosa.¹⁰

Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića izuzetan je sociopovijesni dokument hrvatskoga jezika, poglavito njegova leksika, u vrijeme usustavljivanja i ustaljivanja hrvatskoga standardnog jezika, dakle od sredine 19. do sredine 20. stoljeća, to jest od kodifikacije općehrvatskoga standardnog jezika do kodifikacijskoga zaokreta prema uspostavljanju jezičnog unitarizma. Naime, utemeljen na korpusnim glosama ekscerpiranim iz djela više od stotinu odabranih hrvatskih književnika koji su stvarali od preporoda do sredine 20. stoljeća Benešićev rječnik odražava različite i nerijetko oprečne jezično-političke prakse, svekolikost supostojećih sustava, kako grafijskih i pravopisnih, gramatičkih i tvorbenih, tako i sadržajnih i ideoloških, to jest ukupnost stvaralaštva hrvatskoga jezika u formativnome razdoblju njegova povijesnog razvoja (Nikolić-Hoyt 2017: VII/VIII).¹¹ Jedna se od sastavnica toga vremena od-

¹⁰ Između ostalog, a različito od prvih dvanaest svezaka u kojima se uz citatne potvrde bilježe samo prezimena autora, u novim se svescima uz svaki citat donose širi podaci o izvorima, to jest podaci o autoru, nazivu djela, godini izdanja i broju stranice.

¹¹ Benešićev *Popis autora od kojih su uzimani citati* uključuje stotinjak pisaca: Antun Mihanović (r. 1796.), Nikola Tommaseo, Stanko Vraz, Dimitrije Demeter, Antun Nemčić, Stjepan Ilijašević, Ivan Mažuranić, Mirko Bogović, Ivan Kukuljević Sakcinski, Mate Vodopić, Petar Preradović, Ivan Trnski, Grga Martić, Janko Tombor, Adolfo Veber-Tkalčević, Ivan Perkovac, Ilija Okrugić, Janko Jurković, Luka Botić, Mihovil Pavlinović, August Šenoa, Vilim Korajac, Lavoslav Vukelić, Ivan Dežman, Josip Eugen Tomić, Ferdo Becić, Franjo Marković, Ivan Zahar, Franjo Ciraki, Andrija Palmović, Eugen Kumičić, Hugo Badalić, Rikard Jorgovanić, Ante Kovačić, Ksaver Šandor-Gjalski, Jovan Hranilović, Ivo Vojnović, Josip Kozarac, Nikola Tordinac, Fran Mažuranić, Vjenceslav Novak, Rikard Katalinić-Jeretov, Jure Turić, August Harambašić, Janko Leskovar, Josip Draženović, Edhem Mulabdić, Silvije Strahimir Kranjčević, Ante Tresić-Pavičić, Osman-Aziz-Ivan Miličević i Osman Hadžić, Iso Velikanović, Vladimir Tresčec, Tugomir Alaupović, Viktor Car Emin, Branimir Livadić, Milkan Lovinac-Milko pl. Vukelić, A. G. Matoš, Dinko Šimunović, Ivana Brlić- Mažuranić, Živan Bertić, Vladimir Vidrić, Dragutin Domjanić, Milan Begović, Vladimir Nazor, Franjo Horvat-Kiš, Milan Ogrizović, Andrija Milčino- vić, Ivan Krnic, Mihovil Nikolić, Josip Kosor, Joza Ivakić, Adam Kostelić, Hugo Sedla- ček, Milutin Cihlar Nehajev, Iso Cepelić, Marin Bego, Božo Lovrić, Niko Andrijašević, Zdenka Marković, Mato Hanžeković, Ivan Kozarac, Mate Koščina, Fran Galović, Mi- hovil Pavlek Miškina, Vilko Gabarić, Nikola Polić, Niko Bartulović, Danko Angjelino- vić, Tin Ujević, Slavko Kolar, Miroslav Krleža, August Cesarec, Ahmet Muradbegović,

nosi upravo na posebnosti izvornoga hrvatskog izričaja od preporoda do kraja 19. stoljeća, u koje uz izvornu hrvatsku grafiju i pravopis te stare množinske padeže valja ubrojiti i tvorbeni inovativnost i produktivnost hrvatskih devetnaestostoljetnih autora.

Uz ostale leksičke kategorije u Benešićevu rječniku potkorpus pridjevnih i priloških složenica iz kojega ovdje donosimo tek manji dio rijedak je i vrijedan izvor spoznaja o tvorbenom bogatstvu i stilskoj jedrini hrvatskoga jezika.

3. 1. Mnogolikost izraza i sadržaja

Devetnaestostoljetni (opisni) pridjevi i prilozi hrvatskoga jezika zanimljivi su tvorbeno i leksički odnosno semantički. Kao što ćemo vidjeti, velik je broj njih rezultat orječivanja istančanih koncepata i konceptnih odnosa. Osim toga, pridjevi (i prilozi) koje nalazimo u Benešića potvrđuju se kao otvorene vrste riječi koje imaju rastući broj članova jer tvorbom lako primaju nove članove.

Važno je, međutim, istaknuti da su mnogi danas iščezli devetnaestostoljetni pridjevi i prilozi, koje karakterizira naglašena transparentnost izrazne strane, to jest tvorbene motivacije, tvoreni u skladu sa zakonitostima hrvatske tvorbe, to jest u osnovi istim tvorbenim modelima, istim tvorbenim formantima, često i od istih tvorbenih osnova kao pridjevi i prilozi koje bilježe suvremeni hrvatski jednojezičnici. Usporedimo, primjerice, danas postojeći pridjev *krvožedan* 'koji je žedan prolijevanja krvi' s pridjevom *ljubožedan* u značenju '(koji je) žedan ljubavi (odnosno ljubavnih slasti)', koji se pojavljuje u Benešićevu rječniku u korpusnoj glosi iz djela *Kapetanova kći* Eugena Tomića: ... *promjeri je od glave do pete tako ledenim pogledom, da su se ljubožednoj krčmarici u tren oka sve njezine vruće želje smr-zle u dnu srca*.¹² Ili, na primjer pridjevi *mimogredan* 'uzgredan, prolazan' i

A. B. Šimić, Gustav Krklec, Luka Perković, Dobriša Cesarić, Slavko Batušić, Đuro Sudeta, Nikola Šop, Hasan Kikić, Vjekoslav Kaleb, Dragutin Tadijanović, Alija Nametak, Petar Šegedin, Ivan Dončević, Olinko Delorko, Ranko Marinković, Ivan Goran-Kovačić (r. 1913.). Osim spomenutih autora ekscerpirane su i zbirke narodnih pjesama Matice Hrvatske, Luke Ilića Oriovčanina i zbirke narodnih pripovjedaka Mijata Stojanovića te Kušarovo *Narodno blago*.

¹² U prvih dvanaest svezaka nema, kao što smo već rekli, podataka o izvorima. Navodi se, naime, samo ime autora, dakle Tomić. Međutim, kako su za potrebe nastavnoga rada na dovršavanju Benešićeva rječnika sva djela iz kojih su uzimani citati u većoj ili manjoj mjeri računalno pretraživa, utvrdili smo da citirana korpusna glosa potječe iz djela *Kapetanova kći*. Međutim, premda Benešićevu korpusu pripadaju dva izdanja Tomićeva romana, *Kapitanova kći* iz 1884. i *Kapetanova kći* iz 1935. godine – što nam je omogućilo da u novim svescima navodimo paralelne korpusne glose iz onih djela koja

mimovoljan 'nehotičan' iz Benešića, koji su tvoreni poput pridjeva *mimolazan* u današnjoj uporabi.

Pridjevske i priloške složenice u Benešićevu rječniku nastale su uglavnom dvama tvorbenim načinima: slaganjem i izvođenjem. Izvođenje je takav način tvorbe u kojoj nova riječ nastaje dodavanjem tvorbenog formanta, to jest sufiksa iza osnovne jedne riječi, primjerice *bjegovit* u značenju 'nestalan, nedohvatan, bjegući', potvrđen u Benešićevu rječniku dvjema korpusnim glosama: ... *što mu sad dade bjegovita sreća, to željno on primi* (Mažuranić). *Lov ne lovi bjegovite sreće, jerbo nitko ulovit ju neće* (Nemčić),¹³ koje pak upućuju da je posrijedi pridjev u sastavu složene sveze *bjegovita sreća*. Ili *dosadljivo*, koji je uz *dosadan* primjer stilističke sinonimije u tadašnjem leksiku.

Slaganje je takav način tvorbe u kojoj nova riječ nastaje od dviju ili više riječi, od dviju ili više osnova, između kojih često dolazi spojni formant *-o*, *-e* ili *-i*. Prema načinu postanka složenica razlikujemo nekoliko vrsta slaganja:

1. čiste složenice (složenice u kojima kao drugi dio dolazi samostalna riječ, *poludičljivi*)
2. složeno-sufiksalsna tvorba (kad se pri slaganju istodobno dodaje i sufiks, *bjeloputan*)
3. srašćivanje (kad se riječi stalnijega skupa spoje u složenicu, *zlurad*)
4. polusloženice (kad se dvije riječi združe u jednu tako da izgube samo neke gramatičke osobine, a svaka zadrži svoj naglasak, a uglavnom i svoje značenje, *ognjen-stope*)
5. prefiksalsna tvorba (kad je u prvom dijelu složenice prijedlog ili niječnica *ne*, *neumoljivo*)
6. prefiksarno-sufiksalsna tvorba (kad nova riječ nastaje tako da se uz prefiks istodobno dodaje i sufiks, *beznadan*)
7. prefiksarno-složena tvorba (kad se istodobno dodaje prefiks i slažu dvije osnove, *o-malo-važiti*) (Babić 1991: 41–46).

se pojavljuju u različitim izdanjima, proizašlima iz različitih jezično-političkih praksi, dakako s različitim grafijom, pravopisnim konvencijama a gdje gdje i s promijenjenim leksikom – citiranu glosu ne nalazimo ni u jednome od spomenutih izdanja. Naime, u izdanju iz 1884. piše: ... *promjeri ju od glave do pete tako ledenim pogledom, da su se ljuboznoj krčmarici u tren sve njezine vruće želje na dnu srdca smrzle* ... (73. str), dok izdanje iz 1935. godine donosi: ... *promjeri ju od glave do pete tako ledenim pogledom, da su se ljuboznoj krčmarici u tren sve njezine vruće želje smrzle na dnu srca* ... (118. str). Tekstološka pitanja kao i problem opsežne revizije prvih dvanaest svezaka Benešićeva rječnika u svakom slučaju izlaze izvan okvira ovoga rada.

¹³ Mažuranićev odnosno Nemčićev stihovi unekoliko su promijenjeni u odnosu prema izvornome zapisu: ... *što mu sad / Dade bjegovita sreća, to željno on / Prime* ... (I. Mažuranić, Pjesme, 1895, 17), *Lov ne lovi bjegovite sreće, / Jerbo nitko ulovit je ne će* (Nemčić, Izabrane pjesme, 1898, 26).

3. 2. O tipovima tvorbe pridjevskih složenica u Benešićevu rječniku

Slijedeći Babićevu tipologiju (Babić 1991: 423–436) pokušat ćemo bar do određene mjere uspostaviti pridjevske ostvaraje najplodnijih tvorbenih tipova u Benešićevu rječniku, uspoređujući ih s jednakotvorenim pridjevima suvremenoga hrvatskog jezika. U skladu s time, naša analiza ne teži iscrpnu opisu svih tvorbenih obrazaca koji se pojavljuju, nego izdvajanju najučestalijih.

Među čistim složenicama izdvajamo složene pridjeve s imeničkom osnovom i spojnikom *o* u prvome dijelu. Takvi su pridjevi u suvremenoj uporabi: *gromoglasan*, *krvožedan*, *vinorodan*, a u Benešića nalazimo *glavodužan* 'dužan glavom', *ljubožedan* 'koji je žedan, željan ljubavi', *junakorodan* 'koji rađa junake'.

Međutim, znatan je broj pridjeva složen od dviju osnova i sufiksa *-(a)n*. Razlikujemo više tipova takvih pridjeva složeno-sufiksalne tvorbe, među kojima su najčešći:

1. *prid.* + spojnik *o* + *i* + *-(a)n*

Takvi su pridjevi: *bistrouman* 'koji je bistra uma', *blagoćudan*, *čistokrovan*, *debelokožan*, *dobročudan*, *dugovječan*, *lakouman*, *ravnopravan*, *uskogrudan*, *zovoljan*. Velik broj devetnaestostoljetnih pridjeva iz Benešićeva rječnika pripada upravo ovomu tipu: *bujnobojan* 'što je u bujnim bojama', *dugoljetan*,¹⁴ *kratkočasan* '1. koji traje kratak čas 2. koji krati čas, vrijeme, zabavu', *kratkouman*, *malotrajan*, *milokrovan* 'koji je blage ćudi', *mrkoputan* 'mrke puti, crnomanjast'.

2. *br.* + spojnik *o* + *i* + *-(a)n*

Primjerice: *jednoglasan*, *jednosoban*, *dvobojan*, *trokatan*, *stoljetan*. U Benešića nalazimo tek nekoliko takvih pridjeva: *jednoaktan* 'koji ima jedan čin (drame)', *jednosložan* 'koji se sastoji od jednoga sloga', *stobojan* 'koji ima sto ili mnogo boja', *stoglasan* 'koji se sastoji od sto ili mnogo glasova', *stogodan* 'stogodišnji'.

3. *i* + spojnik *o* + *gl.* + *-(a)n*

Takvi su pridjevi: *bogoljuban* 'koji boga ljubi', *čudotvoran*, *glavoloman*, *krovtvoran*, *mirotvoran*, *nadobudan*, *savjetodavan*, *vratoloman*, *zlosutan*, *živo-*

¹⁴ Budući da u svescima od A do RZATI leksikografska obrada nije bila sustavno i dosljedno provedena, neke natuknice nisu definirane, a ne nalazimo ni tipskog definiranja pridjeva.

tvoran. Među iščezlim pridjevima koje bilježi Benešićev rječnik prepoznamo više takvih pridjeva: *bojovjestan* 'koji donosi vijest o boju', *cvjetokitan* 'okićen cvijećem', *časobižan* 'prolazan (časobježan)', *glavobolan/glavoboljan*, *krvoljevan* 'pun krvoprolića (koji proljeva krv)', *krvomutan* 'svadljiv (koji muti krv)', *neboderan* 'koji dere nebo, seže do neba', *neboplovan* 'koji nebom plovi', *nebotičan* 'koji dotiče nebo'¹⁵

Posebno su česti i pridjevi sa *-nosan* u drugome dijelu, koji također pripadaju ovoj skupini. Prema *mironosan* u Benešićevu rječniku nalazimo *bje-donosan* 'koji donosi bijedu', *gromonosan* 'koji gromove nosi'.

4. pril. + gl. + -(a)n

Takvi su pridjevi česti i u suvremenim rječnicima, na primjer *blagotvoran*, *dalekovidan*, *dobrohotan*, *dugotrajan*, *slabovidan*, ali i u Benešića: *brzoletan* 'koji brzo leti', *milopojan* 'miloglasan (koji milo poje)', *milozboran* 'slatkorječiv (koji milo zbori)', *mnogokretan* 'koji se mnogo kreće, okre-tan', *mnogostradan*.

5. z + spojnik o + i + -(a)n

Takvi su pridjevi podvrsta prvoga tipa: *istobojan*, *istodoban*, *istosmjernan*, *istovrstan*, *svakovrstan*. Benešićev pak rječnik donosi i: *istokrvan* 'koji je iste krvi'.

6. z + spojnik o + gl. + -(a)n

Ovomu tipu pripadaju pridjevi *samohodan*, *samokretan*, *samoposlužan*, a u Benešićevu rječniku nalazimo: *samorazoran* 'koji razara sama sebe', *samo-stojan* 'samostalan (koji sam stoji)', *samotvoran* 'koji je od sebe tvoren, prirodan', *samoživan* 'koji živi sam; koji se brine samo za sebe i svoje potrebe'.

7. pril. + i + -(a)n

Takvi su pridjevi *mnogobojan*, *mnogoljudan*, *višeglasan*, a u Benešiću su, među ostalim, posvjedočeni: *mnogokoban*, *mnogoličan* 'mnogolik, raznolik, različit', *mnogoljetan*.

¹⁵ Benešićev rječnik donosi više korpusnih glosa s pridjevom *nebotičan*, koji je živio gotovo stotinu godina u djelima hrvatskih književnika od Tombora do I. G. Kovačića. Kao što ćemo vidjeti, pridjev *nebotičan* dijelom je različitih kolokacijskih sveza: *nebotični hrast(ovi)* (Tombor, Šenoa), *nebotični vrh(ovi)* (Veber-Tkalčević, Zahar), *nebotične Alpe* (Tomić), *nebotični vrhovi Alpa* (Gjalski), *nebotične gore* (Jorgovanić), *nebotične himalajske gore* (Fr. Mažuranić), *nebotični genij* (Kovačić), *nebotična visina* (J. Kozarac), *nebotična stijena* (Tresić-Pavičić, Matoš), *nebotičan krov* (Ujević), *nebotične piramide* (Krlježa), *nebotična jela* (Goran).

8. *z + gl. + -(a)n*

Takav je, na primjer, pridjev *svelovan*. Benešić donosi *svemožan* 'koji sve može, svemoćan', *sverazoran* 'koji sve razara i uništava', *svezatoran* 'koji sve zatire'.

Osim sufiksa *-(a)n* nerijetko se susreću pridjevi složeno-sufiksne tvorbe izvedeni nultim sufiksom. Tvore se od raznih osnova najčešće sa spojnikom *o* te obrazuju više različitih tipova:

1. *prid. + o + i + -ø*

Uz *bistrook*, *bosonog*, *crvenokos*, *dugokril*, *gologlav*; *dugolist*; *milolik* u Benešićevu rječniku nalazimo i *kratkokos*, *kratkoprst*, *lahkokril* i *lakokril*.

2. *br. + o + i + -ø*

Uz svakodnevne *jednočlan*, *dvoglav*, *trostruk*, *peterokrak*, *stoglav* u Benešiću još i *dvobrid* 'koji ima dva brida', *dvogub* 'dvostruk', *dvoimen* 'koji ima dva imena'.

3. *pril. + gl. + -ø*

Uz primjere koje navodi Babić *brzolet*, *lakosrd*, *mutnovid*, *slatkorek*, *zloguk*, u Benešića nalazimo i *brzojez* 'nagle ćudi, naglobrz', *brzokret* 'koji se brzo kreće', *brzovolov* 'koji brzo lovi', *brzoplov* 'koji brzo plovi', *brzotok* 'brza toka'.

4. *i + o + i + -ø*

Prema *bućoglav*, *kozobrad*, *medoust*, *zlatokril*; *srcolik* Benešić donosi *lastokril*, *lastolik* 'lasti sličan', *munjolik* 'munji sličan', *munjonog* 'brzonog, hitronog'.

U Benešićevu rječniku nalazimo i dosta primjera složene prefiksarno-sufiksne tvorbe s različitim prefiksima, među kojima su brojni pridjevi složeni s prefiksom *bez-* i imeničkom osnovom sa sufiksom *-(a)n*. Uz suvremene *besciljan*, *beskonačan*, *besmrtan*, *bestidan*, *beščutan* u Benešića nalazimo i *beščedan* 'tko nema čeda, djeteta', *bezdjetan* 'tko nema djece', *bezbitan* 'nebitan, nevažan'. Osim navedenih susrećemo i složene pridjeve tvorene prefiksarno-sufiksalsnom tvorbom s prefiksom *-bez* i nultim sufiksom: *bezbrad*, *beznokti*, *bezub*, u Benešića *bezrjek* 'koji nema riječi'.

3. 3. O priloškim složenicama u Benešićevu rječniku

U vrlo raznolikoj tvorbi priloga u čije pojedinosti nećemo ulaziti sudjeluje dosta sufiksa među kojima se u priloga (izvedenih i složenih) u Benešićevu rječniku ističu:

-ce

bezobzirce 'bezobzirno, ne osvrćući se ninašto', *iznenace* 'iznenada', *iznebušce* 'iznebuha', *iznevarce* 'iznenada', *krivudce* 'krivudavo', *lagodce* 'lagano, blago', *mimohoce* 'usput, prolazeći mimo', *naodmorce* 'uz prekide'.

-ice

dozgodice 'od časa do časa, na mahove, pripadom', *dosmrstice* 'do smrti', *gmižice* 'gmižući', *godimice* 'svake godine; kroz mnogo godina', *grlilice* 'grleći', *iznebušice* 'iznebuha', *lagodice* 'lagano, blago', *namjerice* / *namjerce*, *naočice* 'naočigled', *naumice* 'hotimice', *nazorice* 'poizdaleka prateći', *neopazice* 'neprimjetljivo, neprimjetno', *potajice* 'potajno', *prigodice* 'u nekom slučaju'.

-imice

četimice 'u četama', *hrlimice* 'naglo, brzo, žurno', *iznimice* 'izuzetno', *kidimice* 'na prekide', *krilimice* 'kao na krilima'.

-ke

danaske 'danas', *iznebuške* 'iznebuha', *svunočke* 'svu noć, cijelu noć'.

U prefiksnoj je tvorbi vrlo čest prefiks *do-* kao u *dosele* 'dosle, doslije, dosad, dosada' ili *dobrza* 'ubrzo, doskora', *dojaka* 'dosad, doslije, dosele', no ova je tvorba zapravo sraščivanje. Sraslice obrazuju heterogenu skupinu priloga poput: *iznejaka* 'od malih nogu, od malena', *namušku* 'po muški, muškarački', *naobred* 'po redu, redom, jedno za drugim' ili frazemske sraslice *regbi* '(rekao bih) tako reći, reći bi, kao da, rekbi'.

Konačno, nekoliko je priloga složeno od priloga: *dobroželjno* 'dobrohotno, dobronamjerno', *hladnoćudno* 'ravnodušno', *kratkočasno* '1. što traje kratak čas 2. zabavno'.

Možemo se samo nadati da je već iz nevelika broja izloženih primjera vidljivo da su tvorbe pridjevskih i priloških složenica (dakako i drugih leksičkih kategorija) u djelima hrvatskih devetnaestostoljetnih pisaca, a zabilježene u Benešićevu književnojezičnom rječniku, ekspresivne, gdjeg-

dje čak virtuozne poput Šulekovih, no nipošto ishitrene. One jesu čas razigrane čas strože, no uvijek su tvorene u skladu sa sustavom. Međutim, njihova je posebna vrijednost u transparentnosti njihove izrazne strane, to jest motivacije. Postoji u Benešićevu rječniku dakako i određen broj hapaksa, poput pridjeva *nadolujen* 'nadut olujom', no oni nisu bili izvorom naših spoznaja i zaključaka.

4. „Zaključavanje umovanja“¹⁶

Iščezli devetnaestostoljetni pridjevi i prilozi, ekspresivni i puni stilske jedrine, rezultat su tvorbene produktivnosti i kreativnosti hrvatskih književnika druge polovice 19. stoljeća. Njihovo je, međutim, stvaralaštvo dijelom šire hrvatske leksičke obnove onoga vremena u kojoj su, kao što smo već rekli, presudnu ulogu i utjecaj imala preporodna i poslijepreporodna leksikografska djela, poput rječnika Ivana Mažuranića i Jakova Užarevića, Bogoslava Šuleka te Dragutina Antuna Parčića.

Uz djelomičan uvid u zavidne tvorbene vještine ondašnjih književnih stvaralaca namjera je ovoga rada bila ukazati i na njihove pokušaje orječivanja sve brojnijih i složenijih koncepata i konceptnih veza, uzrokovanih naglim razvojem društva i društvenih odnosa. Posebno se u tome ističu orječivanja različitih svojstava (pridjevi), odnosno raznolikih „situacijskih kulisa“ (prilozi).

Pridjevi i prilozi o kojima se govori u ovom radu, heterogeni po čistoći svoje ograničene uporabe, svojinom su hrvatske umjetničke književne baštine. Pripadaju dakle hrvatskome jeziku kao sustavu te poglavito jeziku književnosti koju poimamo kao repozitorij identitetskih obilježja hrvatskoga jezika i vrelo dokaza njegova (samobitnog) razvitka.

Napokon, budući da prema kraju 19. stoljeća jačaju a potom i pobjeđuju ideje hrvatskih vukovaca koji su bili iznimno kritični prema „plodovima hrvatske leksičke obnove iz druge polovice XIX. st. nalazeći im različite prigovore i pretpostavljajući im posuđenice“ (Samardžija 2012: 110), odnosno novoštokavske zamjene koje su služile kao norma, usuđujemo se pretpostaviti da su upravo izvanjezični razlozi (koji, međutim, za razliku od historizama nisu vezani uz iščeznuće referenata, već impliciraju odnos vlasti prema jeziku), a ne unutarjezični doveli do iščeznuća velikog broja hrvatskih devetnaestostoljetnih pridjeva i priloga (dakako i drugih leksičkih kategorija). Pitanje je, naime, bi li oni bez kodifikacijskoga zaokreta zaista nestali postupno se gubeći u obrisu.

¹⁶ Zaključak (u umovanju), nem. Schluss, lat. conclusio (otud franc. conclusion, tal. conclusione); zaključak je kao zaključavanje umovanja (Maretić 1924: XXI).

Literatura:

- Babić, Stjepan (1991). *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Zagreb: HAZU i Globus.
- Benešić, Julije (1985-1990). *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića*, I-XII, Zagreb: JAZU i Globus.
- Benešić, Julije (2013). *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića*, XIII (s-spužvast), Zagreb: HAZU.
- Benešić, Julije (2017). *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića*, XIV (spužvica-svunočke), Zagreb: HAZU.
- Maretić, Tomo (1924). *Hrvatski ili srpski jezični savjetnik*, Zagreb: JAZU
- Marković, Ivan (2010). *Uvod u pridjev*, Zagreb: Disput.
- Nikolić-Hoyt, Anja (2013). U pozadini rječnika, *Fluminensia*, 25, 1, 151-166.
- Nikolić-Hoyt, Anja (2017). Predgovor, *Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do I. G. Kovačića*, XIV (spužvica-švrljuga), HAZU, Zagreb.
- Pranjković, Ivo (2002). *Hrvatska skladnja*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Rožić, Vatroslav (1908). „Barbarizmi“ u hrvatskom jeziku, Zagreb: Tisak Kr. zemaljske tiskare.
- Samardžija, Marko (2008) *Hrvatski jezik, pravopis i jezična politika u NDH*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Samardžija, Marko (2012) *Hrvatski jezik i pravopis od ujedinjenja do kraja Banovine Hrvatske (1918.-1941.)*, Zagreb: Školska knjiga.
- Tafra, Branka (1998). Povijesna načela normiranja leksika, *Rasprave IHJJ*, 23-24, pp. 325-343.
- Tafra, Branka, Petra Košutar (2011). Nova periodizacija povijesti hrvatskoga književnoga jezika, *Filologija*, 57, pp. 185-204.

To disappear, fading away: On vanishing nineteenth-century Croatian adjectives and adverbs, their formation patterns, semantics and stylistic vigour

Conceived as an anthology of literary citations intended to reflect the progression of the Croatian lexicon ranging from the mid-1800s, when the Croatian standard language was established and systematized, to the end of the Second World War and the early beginnings of the Communist era, *The Dictionary of the Croatian Literary Language from the Revival to I. G. Kovačić* [Rječnik hrvatskoga književnoga jezika od preporoda do Ivana Gorana Kovačića] remained unfinished after the death of its author, Julije Benešić, in 1957.

Benešić was a renowned Croatian translator, lexicographer, literary critic and writer; it was he who the then vice-president of the Yugoslav Academy of Sciences and Arts entrusted with the compilation of a dictionary that was to fill the gaps left by existing dictionaries. The dictionaries of that period, particularly Iveković and Broz's *Dictionary of the Croatian Language* (1901), offered an incomplete picture of the Croatian lexicon in which the Croatian literary and language tradition, older Croatian literature as well as the then contemporary literature were not adequately represented.

Employing a descriptive, documentary policy rather than a prescriptive and normative one, Benešić's dictionary includes various linguistic practices, encompassing spelling, grammar and lexicon, as well as different, rather opposing world views of the time. Among others, it records the genuine Croatian literary tradition, dating back to the second half of the 19th century, when many new words were coined in order to promote the Croatian language as a suitable successor of Latin and German, which had prevailed until then. But it also registers the outcomes of the convergent and unitarian language policy aimed at the unification of Croatian and Serbian, the beginnings of which date back to the late nineteenth century. For instance, a significant number of genuine Croatian words, belonging to the distinguished Croatian literary tradition mentioned before, went out of use. It is important to note that, contrary to expectations that out-of-use words usually denote missing referents (nouns) or abandoned activities (verbs), there are a considerable number of abstract nouns as well as highly expressive adjectives and adverbs among the missing words.

This article focusses on these out-of-use adjectives and adverbs which were *saved* in Benešić's dictionary, their formation patterns, semantics, and stylistic vigour.

Key words: Benešić's Dictionary, 19th century, Croatian language, adjectives, adverbs

Miorița u novijoj rumunjskoj pisanoj književnosti – Mircea Nedelciu, Dan Lungu

Ivana Olujić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
iolujic@ffzg.hr

UDK: 821.135.1.09 Nedelciu, M.
UDK: 821.135.1.09 Lungu, D.
izvorni znanstveni rad

<https://doi.org/10.17234/9789531758819.30>

Rumunjska usmenoknjiževna balada *Miorița* (*Ovčica*) lirski je narativni tekst o pastiru koji od ovčice s darom govora doznaje da dvojica njegovih drugova kuju urotu protiv njega, s namjerom da ga ubiju, ne bi li se domogli njegovih ovaca. Pastir na tu vijest ovčici odgovara molbom da njegovim ubojicama, njegovu stadu i njegovoj majci prenese njegovu oporuku, pri čemu će njegovu smrt prikazati kao svadbu u kojoj je sudjelovala cijela priroda.

Otkako je zapisana i objavljena u 19. stoljeću, zahvaljujući visokoj umjetničkoj vrijednosti teksta, njezinoj rasprostranjenosti na cijelom rumunjskom prostoru (u nizu varijanti) i činjenici da je nacionalno specifična, *Miorița* je postala simbolom rumunjskoga identiteta i predmetom interesa znanstvenika različitih struka, ali i književnika, koji u svojim djelima preuzimaju njezine motive i/ili likove.

Krajem dvadesetoga stoljeća nastale su dvije kratke priče koje preuzimaju *Miorița* kao intertekst: 1989. Mircea Nedelciu objavljuje *Tânguire de mior* (*Ovničeva jadikovka*), a 1999. Dan Lungu *Bătrânul, Ceaușescu și planul* (*Starac, Ceaușescu i plan*). Nedelciu, u skladu s poetikom rumunjskoga postmodernizma, eksperimentira s tekstem pišući prozu u stihu. Lungu odabire tehniku blisku struji svijesti. Oba autora promatraju *Miorița* s ironičnim odmakom. Također, obojica autora zaplet *Miorițe* – zločin iz pohlepe – vide kao dio svakodnevice, odbacuju mitske aspekte *Miorițe* i pokazuju da je *Miorița* moguće vidjeti svuda oko nas, te se duhovito, a povremeno i podrugljivo poigravaju njezinim motivima. Iako je obje priče moguće čitati bez svijesti o njihovim vezama s usmenoknjiževnom baladom, one svoje puno značenje dobivaju tek kroz vizuru *Miorițe*.

Ključne riječi: rumunjska kratka proza, *Miorița*, Mircea Nedelciu, Dan Lungu, ironizacija

1. *Miorița*

Svako govorenje o rumunjskoj kulturi, a osobito o povijesti rumunjske književnosti, započinje *Miorițom*. A govorenje o *Mioriți*, još otkako je u 19. stoljeću zapisana i objavljena, najčešće je praćeno s puno strasti. Već

ju je njezin prvi zapisivač, književnik Alecu Russo, držao remek-djelom folklorne kreacije, mjerljivim s djelima Vergilija i Ovidija (Fochi 1964: 129-130; Hadârcă 2007: 93; Vartic 2006). Stoljeće i pol kasnije (1983.) njezinu će važnost i ulogu u rumunjskoj kulturi Nichita Stănescu sažeto izreći nazivajući *Miorița* „izvorištem“, „maticom“, „kraljicom“, bez koje Rumunji nikada ne bi bili pjesnici, ali i „školom nacionalne tuge“ (prema Stănescu 1990: 400).

S vremenom je u Rumunjskoj i među Rumunjima izvan Rumunjske zabilježeno više od tisuću varijanti koje kolaju u dva osnovna oblika: u Banatu, Olteniji, Munteniji, Moldaviji i Dobruđi kao balada, u Transilvaniji i Bukovini kao koleda (Eretescu 2004: 161-162). No, iako oblik balade podrazumijeva izvođenje nevezano za doba godine ili prigodu, uglavnom radi zabave (dok se koleda, koja je čvršće vezana uz ritualno, izvodi isključivo tijekom božićnih blagdana), za razliku od drugih balada, koje uglavnom pjevaju svirači (*lăutari*), *Miorița* izvode prije svega seljaci i pastiri (Eretescu 2004: 161-162).

Najpoznatija je, međutim, i u Rumunjskoj i u svijetu, jedna njezina varijanta, tzv. *varijanta Alecsandri* – ona koju je 1850., primivši zapis od Alecu Russoa, objavio (najprije u novinama, a dvije godine kasnije i u zbirci narodnih pjesama) Vasile Alecsandri, koji je vrlo vjerojatno i donekle „dotjerao“ pojedine stihove (Fochi 1964: 205). U toj varijanti *Miorița* je vrlo brzo je ušla u čitanke i „pošla u svijet“ u prvim prijevodima na francuski i njemački, a potom i na druge jezike (Ion Filipciuc, *Miorița străbate lumea*, Cîmpulung Moldovenesc: Biblioteca Miorița, 2001.; prema: Ursache 2003).

2. Simbol identiteta

Miorițom, njezinim porijeklom i značenjem bavili su se ugledni rumunjski istraživači, između ostalih Alexandru Odobescu, Dumitru Caracostea, Ovid Densusianu, Duiliu Zamfirescu, Nicolae Iorga, Theodor Speranția, Lucian Blaga, Adrian Fochi, Mircea Eliade. Detaljan prikaz i ocjene istraživanja svojih prethodnika, od Alexandrua Odobescua do C. I. Guliana, daje Adrian Fochi, u opsežnoj uvodnoj studiji svojoj zbirci u kojoj je okupljeno više od osamsto varijanti *Miorițe* (Fochi 1964, 130-167).

S obzirom na visoku umjetničku vrijednost teksta, na njezinu rasprostranjenost na cijelom rumunjskom prostoru, na to da je nacionalno specifična (nije zabilježena kod drugih naroda, osim kod nacionalnih manjina na području Rumunjske), a svakako i zbog nekih osobitosti Alecsandrijeve varijante (u kojoj tri pastira „zastupaju“ tri rumunjske povijesne pokrajine), *Miorița* je za Rumunje postala simbolom identiteta.

Lucian Blaga, pjesnik i profesor filozofije kulture, 1936. objavljuje knjigu naslovljenu *Spațiu mioritic* (kasnije uvrštenu u *Trilogia culturii*). Za nje ga, naime, Rumunjska postaje *spațiu mioritic*, 'mioritički prostor', u kojem se skladno, valovito, smjenjuju brda i doline, poput izmjene naglašenih i nenaglašenih slogova u *Mioriți*, koja objedinjuje niz elemenata karakterističnih za rumunjski mentalitet (Lovatt 1999).

Mircea Eliade vidi *Miorițu* kao jedan od „dva mita rumunjske duhovnosti“ (Eliade 2008: 122, tekst prvi put objavljen 1943. na španjolskom):

Și mai mult decât în legenda Meșterului Manole, românii s-au regăsit pe ei înșiși în splendida poezie populară *Miorița* (...), din care se găsesc pretutindeni nenumărate versiuni. (...) Este o viziune originală a vieții și a morții – aceasta fiind concepută ca o mireasă oferită lumii întregi – care nu se exprimă în termeni filozofici, ci în admirabilă formă lirică.

(Još više nego u Legendi o majstoru Manoleu, Rumunji su sami sebe pronašli u sjajnoj narodnoj pjesmi *Miorița* (...), koja se u nebrojenim verzijama nalazi posvuda. (...) To je originalna vizija života i smrti – koja je prikazana kao nevjesta koja se nudi čitavome svijetu – što se ne izražava filozofskim pojmovima, nego zadivljujućom lirskom formom.)

U kasnijoj studiji, *De Zalmoxis à Genghis-Khan*, objavljenoj u Parizu 1970., naknadno prevedenoj na rumunjski, Eliade *Miorițu* interpretira u okviru koncepta kozmičkoga kršćanstva – sinteze pretkršćanske duhovnosti i kršćanstva, koja ruralnim narodima istočne Europe omogućuje da prevladaju katastrofe i progone (Eliade 1995: 262-263) – ističući mističnu solidarnost čovjeka i prirode, nedostupnu suvremenoj svijesti (Eliade 1995: 259) te objašnjavajući pastirovo stajalište prema najavljenoj mu smrti ne kao fatalizam, nego kao sposobnost preobrazbe tragične sudbine u misteriju kozmičke svadbe, čime on trijumfira nad vlastitom sudbinom (Eliade 1995: 261).

Međutim, iako Blaga i Eliade ne vide ništa sporno u statusu *Miorițe* kao simbola rumunjskoga identiteta, takvo gledanje među istraživačima, a osobito u javnosti, izaziva kontroverze. Zašto? Razlog je u sadržaju balade.

*Pe-un picior de plai,
Pe-o gură de rai,
Iată vin în cale,
Se cobor la vale,
Trei turme de miei,*

U podnožju pašnjaka,
Na vratima raja,
Gle, dolaze,
Silaze u dolinu,
Tri stada janjaca,

<i>Cu trei ciobănei.</i>	S tri pastirića.
<i>Unu-i moldovan,</i>	Jedan je Moldavac,
<i>Unu-i ungurean</i>	Jedan je Mađar,
<i>Și unu-i vrâncean.</i>	Jedan je iz Vrancee.
<i>Iar cel ungurean</i>	A taj Mađar,
<i>Și cu ce-l vrâncean,</i>	I onaj iz Vrancee,
<i>Mări, se vorbiră,</i>	Dogovorili su se,
<i>Ei se sfătuiră</i>	Složili su se,
<i>Pe l-apus de soare</i>	U zalaz sunca,
<i>Ca să mi-l omoare</i>	Da ubiju
<i>Pe cel moldovan (...)</i>	Moldavca (...)

U idiličnoj prirodi, na vratima raja, silaze u dolinu tri stada ovaca s trojicom pastira. U ovoj, Alecsandrijevoj varijanti, trojica su pastira predstavnici triju rumunjskih povijesnih pokrajina – Moldavije, Erdelja („Mađar“ u ovom slučaju ne označava nacionalnu, već geografsku pripadnost) i Vlaške. Idilu, međutim, narušavaju zavist i pohlepa. Dvojica se pastira (iz Erdelja i Vlaške) dogovaraju da ubiju onog trećeg, Moldavca, koji ima više ovaca i bolje pse i konje. Pastiru-žrtvi vijest o uroti dojavljuje jedna od njegovih ovaca. No iako uvod gotovo najavljuje žestok obračun u nastavku, do takvoga raspleta ne dolazi. Umjesto u smjeru junačke narodne pjesme, *Miorița* u nastavku ostaje vrlo lirska po tonu, iako formalno zadržava elemente epike (ponavljanje).

Moldavac, naime, u odgovoru svojoj ovčici (*mioriță* = ‘šiljica, šiljegvica’, jednogodišnja janjica) ne spominje pripreme za borbu, nego joj zapravo iznosi svoju posljednju volju. Ta je usmena oporuka razdijeljena u tri poruke. Prva je upućena samim ubojicama, kojima bez ikakva zamjeranja ili optužbi daje upute za svoj pokop, druga je poruka ovcima, kojima ovčica treba smrt pastira prikazati kao njegovu svadbu „Cu-o mândră crăiasă, / A lumii mireasă“ („S lijepom kraljicom / Nevjestom svijeta“) u kojoj sudjeluje cijela priroda (Sunce i Mjesec kao kumovi, stabla kao svatovi, ptice kao svirači, zvijezde kao svijeće), a treća majci koja će ga vjerojatno tražiti i kojoj bi ovčica trebala reći isto što i stadu, ali bez dijela o sudjelovanju prirode.

Taj pristup vrlo često i stručnjaci i nestručnjaci karakteriziraju kao fatalizam, prihvaćanje smrti, a „nedostatak borbenosti“ kao karakteristična crta cijeloga naroda vrlo se teško prihvaća. Reakcija u tom smislu bilo je gotovo oduvijek. Još je Duiliu Zamfirescu (početkom 20. stoljeća) optuživao Alecsandrija da je iz izvornika izostavio borbu, bez koje je njemu narodna epska pjesma (ali u kojoj je mjeri *Miorița* epska?) bila nezamisliva.

va. Cijelo stoljeće kasnije (od ožujka 2017.) potpisuje se peticija kojom se traži isključivanje *Miorițe* iz osnovnoškolskih i srednjoškolskih udžbenika, jer promovira „acceptare a Invidiei, Resemnării, Lașității și Sacrificiului“ („prihvatanje Zavisti, Mirenja sa sudbinom, Kukavštine i Žrtve“). To se gledašte argumentira pozivanjem na izjave Julesa Micheleta, Mircee Elia-dea, Constantina Noice, Nichite Stănescua, Dumitrua Caracostee i drugih.¹

3. *Miorița* i pisana književnost

Različite mogućnosti tumačenja porijekla i značenja *Miorițe* – kao simboličke smrti u okviru obreda inicijacije (Petric 2010), kao prikaza mita o žrtvi boga vegetacije (Sirangelo 2014: 62), kao naracije temeljene na stvarnome događaju (Fochi 1964: 531) ili kao dijela pogrebnoga rituala za mladića koji je „nelumit“, dakle neoženjen (Hadârcă 2007: 97), kao preobrazbe biblijskih motiva (Botezatu 2012: 287-288 spominje Kaina i Abela te Kristovu žrtvu, ali treba tome svakako dodati i starozavjetnu priču o Josipu kojega zavidna braća prodaju u ropstvo) – omogućuju vrlo različite pristupe *Mioriți* kao intertekstu u pisanoj književnosti. Također, *Miorița* je opće mjesto rumunjske kulture te književnici s pravom računaju na visoku prepoznatljivost aluzija, citata, parafraza i sličnih postupaka u književnome tekstu, a kod obrazovanijih čitatelja i na poznavanje literature o *Mioriți* te drugih književnih djela koja je tematiziraju.

Kratke proze Mircee Nedelciu (1989.) *Tânguire de mior* („Ovnićevo jadikovka“) i Dana Lungua (1999.) *Bătrânul, Ceaușescu și planul* („Starac, Ceaușescu i plan“) nisu njezini prvi odjeci u rumunjskoj pisanoj književnosti – ona je bila i još uvijek je nadahnuće pjesnicima, prozaistima i dramatičarima: Mihai Eminescu (1883.) *Mai am un singur dor* („Imam još samo jednu želju“), Mihail Sadoveanu (1930.) *Baltagul* („Sjekira“), Vasile Voiculescu (1937.) *Miorița*, Radu Gyr (1943.) *Balada unui plai de munte* („Balada planinskoga pašnjaka“), Nicolae Labiș (1956.) *Miorița*, Valeriu Anania (1958., objavljeno 1966.) *Miorița*, Mihail Sadoveanu (objavljeno 1971., poslije autorove smrti, navodi Platon 2016) *Cântecul mioarei* („Pjesma o ovčici“), Ana Blandiana (1977.) *Dealuri* („Brda“), Arcadie Suceaveanu (2008.) *Miorița*, Flavius Lucăcel (2014., izvedba 2016.) *Nu te pune cu îngerii sau Miorița reloaded* („Nemoj se mjeriti se s anđelima ili *Miorița reloaded*“) ... Neki od njih reagirali su onim tonom, onim senzibilitetom kojim odiše pastirova oporuka. Neka druga djela kao da su rezultat frustracije nad njezinom „nezavršenošću“, nad otvorenim krajem (doista, u mnoštvu varijanti vrlo su rijetke one

¹ <https://www.petitiononline.com/anti-miorita>. Broj potpisa je, doduše, neznan.

koje spominju išta nakon razgovora između pastira i ovce). Neka se usmjeravaju na pastira, neka se pitaju što je bilo s ubojicama. Neka su djela daleki odjek mioritičkoga duha, druga su s njome očiglednije i čvršće povezana.

Možda je najpoznatije takvo djelo Sadoveanuov roman *Baltagul*, često nazivan „*Miorițom* naopako“, u kojem zabrinuta supruga nestaloga ovčara kreće u potragu, pronalazi njegovo tijelo, rekonstruira njegov put i identificira ubojice. Sadoveanu u ovom slojevitom romanu, dakle, s jedne strane promatra priču iz *Miorițe* kroz kriminalističku potku – budući da u baladi (Sadoveanu je pošao od jedne druge varijante, ne Alecsandrijeve, ali u tom se dijelu obje slažu) nema spomena „što je bilo dalje“, on postavlja pozornicu za rješavanje slučaja ubojstva. S druge strane, on ističe i učvršćuje njezine veze s mitskim jer je roman moguće čitati i kroz prizmu mita o Izidi i Ozirisu.

3.1. *Tânguire de mior*

Mircea Nedelciu objavljuje svoj tekst naslovljen *Tânguire de mior* 1989., dakle pred sam pad komunističkoga režima, u zbirci kratke proze *Și ieri va fi o zi* („I jučer će biti dan“). Već sam naslov očito aludira na *Miorițu*. Doduše, u naslovu je – za razliku od izvornika² i za razliku od drugih književnih djela koja su njime nadahnuta – odabran muški rod: *mior*, regionalizam tvoren unatrag od *mioară*. Odabir druge riječi u naslovu također zasluži pozornost. „*Tânguire*“ je višeznačnica koja može označavati općenito jadikovku, zatim naricaljku, a zastarjelo i žalbu, prigovor. Sva tri značenja odgovaraju sadržaju djela. To je svakako *ovničeva jadikovka*, ali je i njegovo naricanje nad sudbinom stadā ovaca, koje zadružni pastiri sami kolju i/ili prodaju, prikazujući pritom zadrugama gubitak ovaca kao nesretan slučaj, posljedicu više sile. U tom je smislu *tânguire* na ovome mjestu doista i svojevrsno ulaganje žalbe, pa čak i podizanje optužnice, tim više što se u tekstu citiraju i zakonske odredbe.

Naslov je dopunjen bilješkom ispod teksta, koja bi funkcionirala i kao podnaslov, a glasi: „*Sau despre incompatibilitatea structurală, de rimă și ritm, între transhumanță și furt.“³ („Ili o strukturalnoj inkompatibilnosti rime i ritma između transhumance i krađe“). Vidljiva je, dakle, Nedelciuova odluka da spoji poetska i društvena pitanja.

Mircea Nedelciu inače je poznat po svojim proznim eksperimentima. On je jedan od najvažnijih predstavnika generacije osamdesetih godina

² Poznato je, doduše, i nekoliko varijanti u kojima se spominje „berbecuț“, tj. ‘ovnič’.

³ Svi citati prema Nedelciu, Mircea (2003). *Proza scurtă*, București: Compania.

20. stoljeća u rumunjskoj književnosti („optzeciști“), rumunjskih postmodernista, i jedan je od onih književnika koji su svoj rad nastojali objasniti i teoretski (Țepoșu 2006: 183-191).

Među temama Nedelciuove proze ističe se problem identiteta i krize identiteta (Hărșan 2014: 118), a mioritički je mit njegov značajan dio.

Njegova sklonost eksperimentalnoj formi vidljiva je već u prvim redcima kratke priče: „Din gură și nai și cu mult alai să tot spui că ai un nivel de trai mult mai ridicat decât le-a fost dat celor de pe plai între care stai“ („Glasom i sviralom, s puno buke, reci ipak da imaš puno viši životni standard nego što je dan onima na pašnjaku, među kojima živiš“). Ta svojevrsna proza u stihu (stihovi se prepoznaju po rimi i ritmu, nisu odvojeni kosom crtom ili rasporedom u retke) nastavlja se kroz cijeli tekst i prekida se samo povremeno – kraćim citatima iz novinskoga članka. U skladu s tim, miješaju se unutar teksta stilovi te jezični registri. Govor pastira, premda je u stihu kao i govor pripovjedača, jasno se od njega razlikuje, a ulomci iz zakona i novinskoga članka odvojeni su i fizički, sitnijim slovima i drukčijim poravnanjem.

Tekst je organiziran kao priča u priči. Okvir čini priča o dvojici, zatim trojici muškaraca koji sjede, piju, nazdravljaju i pripovijedaju, tj. hvale se lako zarađenim novcem. Njihove se pripovijesti kreću oko jedne teme: krađe ovaca od zadruge. Pastiri, zaposleni „na stalno“ u zadrugama, prodaju zadružne ovce, prikazujući da su poginule pod balama sijena u olujnom nevremenu, da ih je pogazio vlak ili da su bile slabe i bolesne. U njihovim pothvatima sudjeluju predstavnici vlasti i veterinar. U svakoj od priča pojavljuje se crna ovčica/šiljegvica koja najavljuje ili prijavljuje tragediju ovaca, optužujući izravno pastire i pitajući ih „Zašto?“, a ista se ovca pojavljuje i na kraju pripovijesti (iako je čak prethodno ubijena), obraćajući se pripitim pastirima samo jednom riječju: „Punct“ („Točka“). U Nedelciuovu tekstu važan lik (možda čak i glavni) doista je ovčica – i to ga razlikuje od drugih spomenutih djela, čiji su protagonisti uvijek ljudi (ovca koja govori / ima aktivniju ulogu pojavljuje se samo u Lunguovu tekstu, nastalom deset godina kasnije).

Kao protuteža pričama pastira – njihovu bahatom tonu i njihovu rječniku – stoje ulomci iz novinskoga članka koji uključuju i: citat iz zakona kojim se zabranjuje sklanjanje ovaca kod bala sijena, izjavu seoskoga načelnika i donaćelnika o olujnome nevremenu te potvrdu meteorološkoga zavoda o vremenskim prilikama koja pokazuje sasvim suprotno.

Nedelciu, dakle, polazi od realnoga događaja, tj. od nekoliko realnih događaja koji svojim zapletom podsjećaju na *Miorița*. Intertekstualnu vezu s *Miorițom* on ističe najprije naslovom, zatim ritmom i rimom te konačno likom crne ovce koja izriče proročanstva i optužbe.

Žrtva, međutim, u *Tânguire de mior* – i u rumunjskoj realnosti krajem komunističkoga razdoblja – nije pastir, nego su to ovce. Motiv ostaje isti, prastari: ljudska pohlepa. Ali Nedelciuovi se pastiri pritom pokazuju vrlo složnima i ne okreću se jedni protiv drugih – oštećen je, međutim, pomalo apstraktni vlasnik: zadruga (*cooperativă*). Neki se dijelovi *Miorițe* (a neke varijante i u cijelosti) mogu smatrati naricaljkom (*bocet*). Takvoga tona u Nedelciuovoj priči nema, a zamjenjuje ga smijeh i nazdravljanje pastira-lopova. Izostavljen je, naravno, i motiv svadbe i s njim povezani kozmički motivi, a svečani i tragičan ton zamjenjuje ironija i satira, što bi u prethodnim književnim razdobljima bilo nezamislivo.

Povremeno se dijelovi *Miorițe* izravno parafraziraju na način parodije. Tako se u *Mioriți* za ovčicu kaže „De trei zile-ncoace / Gura nu-i mai tace, / Iarba nu-i mai place“ („Već tri dana / Ne zatvara usta, / Trava joj više ne prija“), a u *Tânguire de mior* jedan od pastira-kriminalaca opisuje se kao izbirljiv na piće riječima: „bea și să strofoacă, țuica cică-i acră, uischiul ce-l mai gustă, băutură justă“ („pije i silom, rakija mu je navodno kisela, malo proba viski, pravo piće“). Mioritički pastir predajući ovčici poruku za ovce i za majku govori „Să le spui curat“, „Și-i spune curat“ („Reci im pravo“, „Reci joj pravo“), a jedan od Nedelciuovih pastira svoje nečiste poslove prikazuje riječima „le-am vîndut curat“ („prodali smo ih pravo“), iako takva sintagma u rumunjskom ne postoji niti je moguća takva uporaba priloga „curat“. Pastir-žrtva u *Mioriți* opisan je vrlo lirski, metaforama i umanjenicama: „Mândru ciobănel, / Tras printr-un inel? Fețișoara lui, / Spuma laptelui...“ („Lijepoga pastirica / Vitkoga kao jela?⁴ Lišće njegovo, / Mliječna pjena...“). Nedelciu opisujući pastire zadržava umanjenicu „ciobănel“, ali u nastavku je očito vrlo ironičan: „gingași ciobănei, grași și arătoși și la punga groși“ („čobančići krhke građe, debeli i zgodni i odebljih novčanika“). Bolje nije prošla ni ovčica, koja je u *Mioriți* „...cea mioriță, / Cu lână plăviță“ i kojoj se pastir obraća s „Mioriță laie, / Laie bucălaie“. Suvremeno čitatelju nije doduše, posve jasno koje je boje ovčica: „laie“ upućuje na crnu boju vune, „bucălaie“ na crne noge i glavu (uz bijelu vunu), ali „lână plăviță“ prema rječnicima bi značilo „vuna svijetle boje“ (sivo-bijele, bijele). No Buhociu (1974: 285) piše da je značenje te sintagme „sjajna vuna“ (neovisno o boji), dajući potvrdu toga značenja u vlastitom terenskom istraživanju. U nekim se varijantama, međutim, jasno navodi „bijela ovca“ (Buhociu 1974: 307). U Nedelciuovu tekstu nema nježnih riječi, ali ni ovih specijaliziranih pridjeva iz pastirskoga rječnika – ona je „mioară, neagră, sprinteioară, plină de ciulini, hrănită cu spini, plină de gâlbează,

⁴ Doslovno je „provučen kroz prsten“.

hrănită cu pleavă, mâncată de râie și grasă-momâie“ („ovca crna, hitra, puna cičaka, hranjena trnjem, metiljava, hranjena pljevom, șugava i debela ko strașilo“). Mioritički pastir kaže: „Oiță bârsană, / De ești năzdrăvană...“ („Ovčice duge, oștre vune, / Ako si vidovita...“), a Nedelciuov: „Veselă mioară, neagră, sprinteioară, nu cumva ești chioară...?“ („Vesela ovco, crna, hitra, da nisi možda ćorava...?“). Ulogu žrtve autor podcrtava i opisom ovčice u posljednjem ulomku – taj opis zapravo je paralela opisu pastira iz *Miorițe*: „Lânișoara ei, spini și ciulinei, ugerașul ei, nici cît un ardei, gâtușorul ei, parcă-i retevei...“ („Njezino runașce, trnje i cičci, njezino vi-meșce, ni kolika je paprika, njezin vratić, k'o da je motka“).

Svaka se književna „obrada“ mioritičke teme postavlja u suodnos ne samo s baladom, već i s njezinom egzegezom. Nedelciu je, prikazujući odraz mioritičkoga svijeta u vlastitoj suvremenosti, okrenuo mioritički mit naglavačke. Ovo potkopavanje mitskoga tumačenja *Miorițe*, ironizacija njezine priče kao banalne, sveprisutne priče o pohlepi, očito nastaje i iz postmodernističkoga „otpora prema ekskluzivnosti visoke književnosti“ (Solar 2000: 85), ali i dovodi do usložnjavanja teksta do te mjere da je on zaista „čitak“ samo kroz vizuru njegova odnosa prema mioritičkome mitu (čitatelju koji ne bi imao nikakvih spoznaja o *Mioriți*, tekst bi bio posve zbunjujući) ili – eventualno – kao farsa.

3.2. *Bătrânul, Ceașescu și planul*

Dan Lungu suvremeni je rumunjski književnik, preveden i u Hrvatskoj, poznat po svojim humorističnim tekstovima (Levonian 2011). *Bătrânul, Ceașescu și planul* kratka je priča iz njegove prve zbirke kratke proze, objavljene 1999. kao *Cheta la flegmă* („Skupljanje hračaka“), a zatim 2003. pod manje neprivlačnim naslovom, *Proza cu amănuntul* („Proza na malo“).

Radnja počinje *in medias res*: „În casa aia a lui n-aveai loc să întorci o bășină, chiar așa îi spusesse. Și Relu a dat din cap că da, că are dreptate, dar că ce poate el să facă“ („U toj njegovoj kući nema mjesta ni da prdac okreneš, baš mu je tako rekao. A Relu je klimnuo glavom da da, da ima pravo, ali da što on tu može“).⁵ Već prve rečenice najavljuju stil pripovijedanja – razgovornim, necenzuriranim jezikom, uz uporabu slobodnoga neupravnoga govora, najvećim dijelom iz vizure starca (tek povremeno fokalizacija seli na sina, ali dijelovi nisu jasno odvojeni, čitatelju se prepušta da ih razluči), asocijativnim nizanjanjem bliskim tehnici struje svijesti, „u jednom komadu“ – poput tijeka misli – bez raspodjele na ulomke.

⁵ Svi citati prema Lungu, Dan (2008). *Proza cu amănuntul*, Iași: Polirom.

Veza s *Miorițom* u ovome je tekstu puno diskretnija negoli npr. u baladi Radua Gyra *Balada unui plai de munte*, u Sadoveanuovu romanu *Baltagul* (obojica praktično pišu „nastavak” usmenoknjiževne balade) ili u Nedelciuovoj kratkoj priči, u kojoj se veza sugerira već naslovom i odabirom stihovane proze.

Na početku, ili uz površno čitanje, doista se *Bătrănul, Ceaușescu și planul* može vidjeti kao priča o starcu koji dolazi u grad posjetiti sina noseći u vrećici sir iz kojeg se cijedi sirutka (Ștefănescu 1999), kao priča o sukobu generacija i o starom i novom (seoskom i gradskom) načinu života. Taj sloj, uostalom, nije nimalo nebitan u priči. Ceaușescu, koji se nalazi u naslovu između starca i plana (kao da on „vodi” starca prema planu), u tekstu se spominje samo usputno, u sarkastičnoj napomeni: „Doar n-a venit Ceaușescu să-i zică, »Uite, bădie Vasile, ia din partea mea și a partidului trei sute de oi!«” („Nije valjda došao Ceaușescu da mu kaže: »Evo, striko Vasile, primi od mene i partije tri stotine ovaca!«”). Njegovo ime, međutim, simbolizira pozadinu: rumunjske gradove, sela i društvo u borbi s posljedicama komunističkoga razdoblja – od nekvalitetno građenih i danas oronulih zgrada od betonskih ploča do problema lustracije (starca susjedi optužuju za predobre odnose s komunističkim vlastima).

No kako radnja odmiče, *Bătrănul, Ceaușescu și planul* sve više prestaje biti priča o odnosu između oca i sina. Starac je ovčar, cijeli je život bio ovčar i ovčarstvo je jedini način kako on vidi svoj život, pa čak i svijet. Gledajući vagone na pruzi, on vidi ovce: „Vagoane cafenii, unul după altul, ca niște oi mai grase, care așteaptă la muls. O oaie așa de mare ar putea să dea și 20 de kile de lapte. Înmulțit cu trei sute. O-ho! Șase mii de kile de lapte. Asta la o mulsoare. Dar ori trei? Optășpe mii de kile de lapte. O-ho-ho! Ți-ar trebui cisternă și încă un om-doi la muls” („Smeđi vagoni, jedan iza drugoga, poput odebljih ovaca, koje čekaju na mužnju. Tako velika ovca mogla bi dati i 20 litara mlijeka. Pomnoženo s tristo. O-ho! Šesto tisuća litara mlijeka. To u jednoj mužnji. A tri puta? Osamnaest tisuća litara mlijeka. O-ho-ho! Trebala bi ti cisterna i još čovjek-dva za mužnju”). On izlaže sinu plan da proda imanje i preseli se u grad, gdje bi kupio zgradu, za cijelu obitelj, ali želi zadržati jednu ovcu: „S-o scoată la păscut pe lângă B.J.A.T.M. sau, dacă nu, în partea cealaltă, pe lângă IUPS sau la MAT. Doar o oaie să-și mai țină pentru el, să aibă ceva treabă” („Da je vodi na pašu kraj B.J.A.T.M-a ili, ako ne, na drugu stranu, kraj IUPS-a ili kod MAT-a. Samo jednu ovcu da je zadrži za sebe, da se nečim zabavi”). On sanja ovce. I pita sina je li čuo za ovce koje govore. „Da, se ținise bătrînul” („Da, prolupao je stari”), pomislit će sin. Pomislit će to i čitatelj, dok ne razmotri detalje starčeve noćne more. U njoj su brda prekrivena ovicama koje su se

skupile „La înmormântare sau la nuntă, n-ar putea spune” („Na pogreb ili na svadbu, ne bi se moglo reći”). Dakle, pastir koji razgovara s ovcom i ovce na okupljanju koje je istodobno pokop i svadba. Naslućuje se *Miorița*. U starčevu snu nadalje bijele ovce plaču i nariču, izgledajući pritom kao „un cîrd de mirese” („jato mladenki”), dok se crne ovce smiju. Između bijelog i crnog stada nalazi se „o oaie, de fapt o mielușică. Sau un mieluș. Nu se vede bine. E ceva de rău cu el sau cu ea. Simte el asta, acolo, în vis” („jedna ovca, zapravo janjica. Ili jančić. Ne vidi se dobro. Nešto nije u redu s njim ili s njom. Osjeća on to, tamo, u snu”). Lungu svjesno izbjegava termin *mioriță*, ali evo je, tu je. Pojavljuju se osim toga i Sunce i Mjesec koji mu donose trnovu krunu i predlažu da izabere mladenku među ovcima, jer ga žele oženiti. Simbolika je dvostruka – novozavjetna, koju je, uostalom, također moguće očitati u *Mioriți* (Botezatu 2012: 287-288), ali i mioritička, jer mioritički pastir u viziju svoje smrti kao svadbe uvodi kozmičke motive riječima „Soarele și luna / Mi-au ținut cunună” („Sunce i mjesec / Držali su mi vijenac”) (tj. bili su mu kumovi). Lungu rabi upravo izraz „cununa de spini” (trnov vijenac), umjesto nešto češćega „coroana de spini” (trnova kruna).

No kamo taj razgovor – uz jednu, drugu, pa i treću bocu votke – vodi? Starac se žali da ga ogovaraju: „Și lumea îl vorbea de rău. Cel puțin unii. Așa i-a ajuns lui la urechi. Că-i prea bogat... Că are oile cele mai grase și mai bune... că ce-i trebuie lui atîta avere... că are pășunea cea mai bună... că tot el și pe timpul comuniștilor, tot el și acum...” („I svijet ga ogovara. Bar neki. Tako mu je doprlo do ušiju. Da je previše bogat... Da ima najdeblje i najbolje ovce... da što će njemu toliko imanje... da ima najbolji pašnjak... da on i u vrijeme komunista, i sad opet on...”). Najavljuje čak i mogućnost da ga netko ubije jer „Toți știu că are oi multe, mîndre și mai cum or fi” („Svi znaju da ima puno ovaca, lijepih i kako ono dođe”). U tim se riječima s lakoćom prepoznaje nepotpuni citat iz *Miorițe*: „Ș-are oi mai multe, / Mîndre și cornute” („I ima više ovaca / Lijepih i rogatih”), a također se najizravnije upućuje na *Miorițu*, koja je i starcu poznata. Ali u nastavku je u *Mioriți* „Și cai învâțați, / Și câni mai bărbați” (I pitome konje, / I srčanije pse”) pa ovčica svomemu pastiru savjetuje „Stăpâne, stăpâne, / Îți cheamă ș-un câine, / Cel mai bărbătesc / Și cel mai frățesc” („Gospodaru, gospodaru, / Pozovi si i psa, / Najsrčanijeg / I najvjernijeg”), a Lunguov se starac žali „A murit și Boieru” („Umro je i Boieru”), najdraži pas. Posve sam nije, tu su mlađi pastiri, unajmljena radna snaga, ali na njih se ne može osloniti – potkaradaju ga i ponašaju se neodgovorno, a on je sve slabiji i sve bolesniji. Rješenje vidi u prodaji imanja i ovaca i dolasku u grad, gdje bi kupio zgradu u koju bi se mogla, osim njega, useliti i sva njegova djeca

s unucima. Prvi je korak prodaja ovaca na sajmu u planinama. Našao je i suputnike, također pastire: „Costică a lui Petre Ungureanu și cu nașu’.” („Costică Petrea Ungureanua s kumom”). Na put, dakle, kreću trojica pastira s ovacima, od kojih je jedan *Ungureanu* – *ungurean* („mađar”, Rumunji iz Erdelja) iz *Miorițe*, a drugi njegov kum.

Donošenjem konačne odluke i priča dolazi kraju. Posljednja votka, uz zdravicu: „Noroc și la mulți ani!” („Uzdravlje i živjeli!”).

No iako to izgleda kao veseo ili barem neutralan kraj, čitatelju koji poznaje *Miorița* i prepoznaje njezine tragove u tekstu, ostavlja osjećaj gorčine. Nameće se, naime, drugi zaključak: *Miorița* je ključ za čitanje ovoga djela, ona je, iako neizrečena, svojevrsan *mise en abyme* koji daje pogled u budućnost, u kojoj starca čeka sudbina mioritičkoga pastira. A poslije toga? Hoće li starca itko od njegove djece i unuka tražiti? Tko je njegova *maicuța bătrână* iz *Miorițe*, njegova Vitoria Lipan iz romana *Baltagul*?

Svoju preobrazbu *Miorițe* Dan Lungu piše itekako svjestan da nije prvi koji to čini. Nova vremena, međutim, traže i novi pristup. Lungu ide donekle Sadoveanuovim tragom, jer je i u Sadoveanuovu romanu pastir bio zreo muškarac, a ne mladić, kako je u *Mioriți* (u nekim se varijantama čak ističe da je najmlađi od trojice), no bitna je razlika u odnosu na Sadoveanua Lunguov odnos prema mitu. Iako se upravo u Lunguovoj priči pojavljuju kozmički elementi iz *Miorițe* (Sunce i Mjesec kao vjenčani kumovi), oni dolaze samo u snu, zapravo noćnoj mori, i vrlo je očita njihova parodiranost. Stoga je zasigurno Lunguova kratka priča bliža Nedelciuovoj prozi osamdesetih negoli međuratnom Sadoveanuu. I Lungu ukotvljuje svoju priču u realnome vremenu, a njegovi su likovi – suprotno onima iz *Miorițe*, a kasnije iz Sadoveanuova romana – obilježeni ljudskošću i pogrešivošću. Unatoč simpatijama prema starome ovčaru koji bi najradije nepoznatome čovjeku u tramvaju ponudio krišku sira, koji misli da bi u gradu mogao držati ovcu, psuje „tu-i damingeana mă-sii” (otprilike „u pivsku flašu”, uz prekobrojno „n” u „damigeană”) i boji se lopova koji bi mogli za njim doći po tragu koji je cijelim putem ostavljala sirutka iz sira, neke naznake u tekstu bacaju sjenu sumnje na njegovu prošlost. Ne samo tračevi i priznanje da se ulagivao vlastima i da je „kao i svi” krao od zadruge (bi li on mogao biti jedan od Nedelciuovih pastira?), nego i sinovljevo opažanje o tome kako su se kao djeca bojali njegova pogleda. Možda je zato Ceaușescu u naslovu? S druge strane, ona Nedelciuova posljednja replika crne ovčice – „Punct” – doista zvuči konačno, a Lunguov je kraj zapravo otvoren, kao i u *Mioriți* – sve što dolazi poslije, predmet je čitateljskoga i tumačiteljskoga nagađanja.

Zaključno

Neupitan je status *Miorițe* kao kultnoga djela rumunjske usmene književnosti i jednoga od rumunjskih „fundamentalnih mitova” (Călinescu 2001: 41-42, prvo izdanje 1945.). Kao takva, ona je i dalje, više od stoljeće i pol od prve objave, predmet interesa etnologa, folklorista, filozofa, muzikologa, proučavatelja književnosti i drugih znanstvenika, ali izvor nadahnuća i izazov književnicima. Kratke priče *Tânguire de mior* Mircee Nedelciu i *Bătrânul, Ceaușescu și planul* Dana Lungua dio su oduljega niza književnih djela koja tematiziraju *Miorița*. Oba djela neizravno polemiziraju s tradicionalnim shvaćanjem *Miorițe* kao mita. Birajući drugačiju perspektivu, i Nedelciu i Lungu smještaju *Miorița* u vlastitu suvremenost, pokazujući da je zaplet iz *Miorițe* moguće vidjeti svuda oko nas, te se duhovito, a povremeno i podrugljivo poigravaju njezinim motivima. Nedelciuov je diskurs pritom nedvojbeno (i) ironičan, dok u Lunguovu tekstu ta crta postoji, ali je ublažena. Iako je obje priče moguće čitati bez svijesti o njihovim vezama s usmenoknjiževnom baladom, one svoje puno značenje dobivaju tek kroz vizuru *Miorițe*.

Bibliografija:

- Botezatu, Liuba (2012). *Eternal Return to the Square of Hypotenuse, Language and Literature – European Landmarks of Identity*, 11, pp. 285-292.
- Buhociu, Octavian (1974). *Die rumänische Volkskultur und ihre Mythologie*, Wiesbaden: Otto Harassowitz Verlag. <https://books.google.hr/books?id=nguNl1-w224C&lpg=PP1&dq=buhociu&hl=hr&pg=PP1#v=onepage&q&f=false>
- Călinescu, George (2001). *Istoria literaturii române: Compendiu*, București – Chișinău: Litera Internațional.
- Eliade, Mircea (1995). *De la Zalmoxis la Ghenghis-Han. Studii comparative despre religiile și folclorul Daciei și Europei Centrale*, București: Humanitas.
- Eliade, Mircea (2008). *Românii. Breviar istoric, Meșterul Manole. Studii de etnologie și folclor* (selecție de texte și note de Magda Ursache și Petru Ursache), Cluj-Napoca: Eikon, pp. 73-132.
- Eretescu, Constantin (2004). *Folclorul literar al românilor: o privire contemporană*, București: Compania.
- Fochi, Adrian (1964). *Miorița – tipologie, circulație, geneză, texte*, București: Editura Academiei Republicii Populare Române.

- Hadârcă, Ion (2007). Miorița, *Revista Limba Română*, Nr. 10-12, anul XVII, pp. 93-97 <http://www.limbaromana.md/index.php?go=articole&n=609> - <http://www.limbaromana.md/numere/d68.pdf>
- Hărșan, Ramona (2014). History, scenery and identity definition with Mircea Nedelciu and Andrzej Stasiuk, *Bulletin of the Transilvania University of Brașov. Series IV: Philology and Cultural Studies*, 7 (2), pp. 117-124. <http://www.diacronia.ro/ro/indexing/details/A18379/pdf>
- Levonian, Raluca Mihaela (2011). The Comic Representation of Identity and Otherness in a Narrative Text: a Case-Study, *Philologica Jassyensia*, VII (1), pp. 89-95. <http://www.diacronia.ro/ro/indexing/details/A977/pdf>
- Lovatt, Catherine (1999). The Mioritic Space. Romanian National Identity in the Work of Lucian Blaga, *Central Europe Review*, I (18). <http://www.ce-review.org/99/18/lovatt18.html>
- Lungu, Dan (2008). *Proza cu amănuntul*, Iași: Polirom.
- Nedelciu, Mircea (2003). *Proza scurtă*, București: Compania.
- Petric, Gabriel (2010). Miorița și actele de vorbire, *The Proceedings of the International Conference „Communication, Context, Interdisciplinarity”. Section: Language and Discourse*, 1, pp. 389-397. <http://www.diacronia.ro/ro/indexing/details/A22663/pdf>
- Platon, Mircea (2016). Cântețul Mioarei, mit și descânteț anticomunist, *Convorbiri literare*, 13.12.2016. <http://convorbiri-literare.ro/?p=7202>
- Sirangelo, Valentina (2014). Il pastore mioritico e il «morto» in *Dealuri di Ana Blandiana: un percorso archetipale*, *Analele Universității din București. Limba și literatura română*, LXIII, pp. 61-74. <http://www.diacronia.ro/ro/indexing/details/A7018/pdf>
- Solar, Milivoj (2000). *Granice znanosti o književnosti*, Zagreb: Naklada Pavičić.
- Stănescu, Nichita (1990). *Fiziologia poeziei. Proza și versuri 1957-1983*, București: Editura Eminescu.
- Ștefănescu, Alex. (1999). O carte frumoasă cu un titlu stupid, *România literară*, 47. http://www.romlit.ro/o_carte_frumoas_cu_un_titlu_stupid
- Țepoșu, Radu G. (2006). *Istoria tragică & grotescă a întunecatului deceniu literar nouă*, București: Cartea Românească.
- Ursache, Petru (2003). Miorița în transhumanță mondială, *Convorbiri literare*, 137 (1), pp.113-114. <http://convorbiri-literare.dntis.ro/URSACHEian3.html>
- Vartic, Andrei (2006). Miorița – 160 ani de mister, *Convorbiri literare*, 140 (3), pp. 109-112. <http://convorbiri-literare.dntis.ro/VARTICmar6.htm>

Miorița în literatura română recentă – Mircea Nedelciu, Dan Lungu

Pe la sfârșitul secolului 20 au fost create două proze scurte – *Tânguire de mior* a lui Mircea Nedelciu și *Bătrânul, Ceaușescu și planul* a lui Dan Lungu. Punctul comun pentru aceste două texte este *Miorița* ca intertext. Nedelciu, urmărind poetica postmodernismului, experimentează cu proza în versuri. Lungu alege o tehnică apropiată celei a fluxului conștiinței. Ambii autori privesc *Miorița* cu distanțare ironică. De asemenea, intriga Mioriței – o crimă cauzată de invidie și lăcomie – este în ambele cazuri văzută ca o parte din viața de zi cu zi. Autorii resping aspectele mitice ale Mioriței, arătând că Miorița poate fi văzută oriunde în jurul nostru, jucându-se glumeț, uneori chiar și batjocoritor, cu motivele ei. Cu toate că ambele povestiri pot fi citite și fără conștiința legăturii lor cu balada populară, doar prin perspectiva Mioriței ele își realizează semnificația deplină.

Cuvinte cheie: proza scurtă românească, *Miorița*, Mircea Nedelciu, Dan Lungu, ironizare

Suodnos konektora i interpunkcije u hrvatskom i francuskom znanstvenom diskursu

Lidija Orešković Dvorski

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
lodvorsk@ffzg.hr

UDK: 811.163.42'42:811.133.1
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.31>

Cilj ovoga rada¹ jest razmotriti veze između konektora i interpunkcije u ulozi tekstnih veznih sredstava u znanstvenom diskursu, na temelju građe sastavljene od hrvatskih i francuskih znanstvenih radova na području filologije.

U prvome će dijelu rada biti izneseni opći teorijski aspekti vezani za znanstveni diskurs, konektore i interpunkcijske znakove. Na temelju odabrane građe drugi dio donosi najprije usporedni prikaz pojedinih skupina francuskih i hrvatskih konektora tipičnih za znanstveni diskurs (objasnidbeni, enumerativni i metatekstualni konektori), a zatim usporedni prikaz najkarakterističnijih interpunkcijskih znakova. Također istaknut će se uočene osobitosti i dodirne točke konektora i interpunkcije u hrvatskome i francuskome znanstvenom diskursu.

Ključne riječi: znanstveni diskurs, konektori, interpunkcija, kohezija

1. Znanstveni diskurs, konektori i interpunkcija: teorijski aspekti

1.1 Diskurs

Kada govorimo o tekstu, ili pak o diskursu, najčešće mislimo na jezičnu i komunikacijsku cjelinu (u pravilu) složeniju od rečenice koja se sastoji od međusobno povezanih jedinica čiji sintaktički i semantički odnosi velikim dijelom određuju smisao teksta ili diskursa kao cjeline. Nezaobilazni termini u strukturiranju teksta su *koherencija*, kognitivna (dubinska) predodžba teksta, i *kohezija*, jezična (površinska) manifestacija koherencije (Favart 2005). Upravo konektori i interpunkcija, kao tekstni organizatori, uz forične elemente, pomažu u oblikovanju teksta kao cjeline.

Terminom diskurs često se koristi i u kontekstu vezanome uz pojedine jezične podsustave (tiču se područja djelovanja) pa otuda i sintagme *novinski diskurs*, *medicinski diskurs*, *politički diskurs* i slično. Znanstveni diskurs,

¹ Ovaj se rad temelji na doktorskom radu *Konektori i interpunkcija u hrvatskom i francuskom znanstvenom diskursu* obranjenom 2012. godine.

kojim se ovaj rad bavi, predstavlja jezik znanosti i znanstvenoga pristupa problemima (Kovačević/Badurina 2001).

1.1.1. Obilježja znanstvenoga diskursa

Općenite su odlike znanstvenoga diskursa (stila) objektivnost, apstraktnost, logičnost, preciznost, točnost, jednosmislenost (Silić 2006: 43-64). Objektivnost znanstvenoga diskursa objašnjava se (Silić 2007: 376) činjenicom da „u znanosti vladaju zakoni logičkoga ustroja misli, koji omogućavaju da se i njezin sadržaj i njezin izraz organiziraju strogo logički.“

Logički se tijek i slijed misli u znanstvenome diskursu zrcali i u tipu veza između susljednih rečenica u tekstu. U skladu s time linearna tekstna veza u znanstvenome je tekstu prisutnija u većoj mjeri od paralelne tekstne veze. Linearna tekstna veza podrazumijeva takvu međurečeničnu povezanost pri kojoj sljedeća rečenica izlazi iz prethodne, dok kod paralelne tekstne veze sljedeća rečenica ne izlazi iz prethodne, nego rečenice pokazuju strukturni i leksički paralelizam (ibid. 360-361). Linearna tekstna veza, koja obilježava znanstveni diskurs, zahtijeva intenzivnu uporabu različitih konektora i foričnih elemenata (češće anaforičkih nego kataforičkih).

1.2. Konektori

Iako su radovi koji iz različitih motrišta pristupaju konektorima već desetljećima prisutni na filološkoj sceni, ta tema ne prestaje i dalje biti živim izvorom zanimanja raznovrsnih proučavanja s brojnim otvorenim pitanjima. Tako primjerice nema suglasja u vezi s njihovim nazivom (*konektori*, *tekstna vezna sredstva*, *diskursne oznake*, *kohezivna sredstva* i sl.); ne postoji jedinstveno poimanje razgraničenja između a) konektora i veznika, odnosno veznih sredstava na nadrečeničnoj i rečeničnoj razini; b) konektora i anaforičkih sredstava; c) konektora i modalnih izraza. Najveće su pak razlike vidljive u podjeli konektora na vrste prema različitim kriterijima, npr. formalni (gramatički), semantički ili organizacijski.

U svakome opisu i pri svakoj analizi konektora u prvi plan iskače činjenica da ulogu konektora, tekstnih veznih sredstava, mogu vršiti različite gramatičke kategorije poput priloga, veznika, imenskih i prijedložnih izraza pa čak i glagola ili cijelih rečenica.

Zbog višeznačnosti termina *veznik*, koji uz funkciju povezivanja označuje i morfološku kategoriju, često dolazi do brkanja razina kategorije i funkcije, čemu pridonosi i tendencija pojedinih autora označavanja i reče-

ničnih i tekstnih veznih sredstava nazivom *konektor*, npr. Wilmet² (1998), ili Beaugrande i Dressler³ (1981).

Tekst se ne može smatrati pukim zbrojem rečenica, kao što se ni rečenica ne može i ne smije smatrati pukim zbrojem elemenata od kojih je sastavljena. Tekst, kao i rečenica, poznaje zakonitosti i pravila svoje strukture. Konektori su samo jedan od elemenata koji sudjeluju u organizaciji teksta. Sam termin kaže da je riječ o vezama, poveznicama, o nečemu što veže dva ili više elementa (riječ konektor dolazi od latinske riječi *connectere*, što znači *povezati*). U prvi bi se mah moglo pomisliti da su veznik i konektor istoznačnice, pri čemu je konektor posuđenica, a veznik domaća riječ. Sigurno je da postoje sličnosti između veznika i konektora. Funkcija i jednih i drugih jest povezivanje, ali na različitim jezičnim razinama. Kada govorimo o veznicima, nalazimo se na rečeničnoj razini. Konektori svoju funkciju obavljaju na razini teksta.

Uz formalna obilježja konektora u smislu njihove pripadnosti pojedinoj gramatičkoj kategoriji bitna su i semantička obilježja konektora, kao i različite mogućnosti njihove klasifikacije prema semantičkome kriteriju. U velikome broju sličnih, a ipak različitih podjela konektora na vrste moguće je vidjeti odraz zamršenih odnosa i međusobnih pretapanja pojedinih značenja unutar cjelokupnoga jezika. Na temelju uvida u postojeće semantičke klasifikacije konektora i njihove usporedbe ponudit ćemo vlastitu podjelu. Pri oblikovanju te podjele glavni će nam vodič biti odabrana građa (znanstveni diskurs) čije zakonitosti u velikoj mjeri određuju pojavnost pojedinih konektorskih vrsta, a slijedom toga i njihovo uvrštavanje u našu podjelu.

1.2.1. Podjela konektora prema semantičkome ključu

Konektori su, općenito uzevši, polivalentne jezične jedinice. Neki konektori mogu pripadati dvjema ili većem broju skupina zahvaljujući svojoj višeznačnosti. Jednako tako u različitim jezičnim stilovima/tipovima diskursa jedan te isti konektor može imati različita značenja. Pojedine skupine konektora (uzmimo za primjer objasnidbene i zaključne) imaju u nekim situacijama vrlo sličan učinak u tekstu. Zato smatramo da je svaka podjela konektora, uključujući i ovu koja slijedi, na neki način uvjetna i ne može se smatrati konačnom i nepromjenjivom. Nakon pregleda brojnih podjela konektora prema semantičkome kriteriju utemeljili smo vlastitu podjelu koja u cijelosti slijedi klasifikaciju koju su ponudili Silić i Pranjković (2007),

² Autor koristi termin *mots de liaison*.

³ Autori koriste termin *junctions*.

uz dodatak skupina metatekstualnih i enumerativnih konektora iz podjele koju je predložila Lundquist (1980) jer se te skupine konektora vrlo često javljaju upravo u znanstvenome diskursu, što je i pokazalo pretraživanje građe: suprotni, prostorni, vremenski, načinski, uzročno-posljedični, namjerni, uvjetni, dopusni, zaključni, isključni, pribrojni, pojačajni, objasnidbeni, metatekstualni i enumerativni konektori.

1.3. *Interpunkcija*

Interpunkcija, jezični podsustav koji se prema hrvatskoj filološkoj tradiciji promatra u okviru pravopisa, naziv je za grafičke znakove koji su sastavni dio svakog pisanoga teksta. Naime pravopisni znakovi i interpunkcijski znakovi nisu istoznačnice: pojedini se znakovi upotrebljavaju i kao pravopisni i kao interpunkcijski te ih se često naziva pravopisnim znakovima u širem, odnosno užemu smislu, ovisno o pravopisnoj ili interpunkcijskoj uporabi (Babić/Moguš 2011: 107). Kada je riječ o odnosu između teksta i interpunkcije, možemo govoriti o njihovoj međusobnoj uvjetovanosti. Bez teksta nema interpunkcijskih znakova, a isto tako vrijedi i obrnuto: ne može se zamisliti pisani tekst koji bi bio bez ijedne vrste interpunkcijskih znakova. U govorenome tekstu interpunkcijskim znakovima odgovaraju prozodijska sredstva, ponajprije pauza i intonacija. Malo je reći da interpunkcijski znakovi olakšavaju komunikaciju. Prisutnost ili odsutnost pojedinog interpunkcijskoga znaka utječe na smisao rečenice i teksta. Osim toga interpunkcijski znakovi olakšavaju i ubrzavaju čitanje i razumijevanje pisanoga teksta. U nekim se slučajevima interpunkcija može smatrati „nultim konektorom“. To možemo potkrijepiti činjenicom da interpunkcijski znakovi svojim organizacijskim djelovanjem među rečenicama teksta sudjeluju u uspostavljanju smisla teksta. Interpunkcijski znakovi mogu, neovisno o prisutnosti ili odsutnosti konektora, naznačavati različite odnose između dijelova teksta.

Potrebno je reći da nema apsolutnoga podudaranja kad usporedimo popise interpunkcijskih znakova hrvatskoga i francuskoga jezika, što ne iznenađuje s obzirom da niti popisi različitih kako hrvatskih,⁴ tako i francuskih autora⁵ nisu istovjetni. Jednako tako, za razliku od interpunkcijskih znakova hrvatskoga jezika, u francuskim gramatikama i priručnicima nema isticanja razlike između interpunkcijske i pravopisne uporabe pojedinih znakova.

⁴ Anić i Silić (2001), Anić (2004), Badurina, Marković i Mićanović (2007), Babić i Moguš (2011)

⁵ Grevisse (1980), Drillon (1991), Catach (1996) te Riegel, Pellat i Rioul (1999).

Pošavši od kriterija o razlikama između interpunkcijskih i pravopisnih znakova, sastavili smo listu interpunkcijskih znakova čiju smo uporabu analizirali u odabranoj građi: točka, upitnik, uskličnik, točka-zarez, zarez, dvotočka, trotočka, crta, crte, zgrade.

1.3.1. *Interpunkcijska načela*⁶

Pri pisanju interpunkcijskih znakova u obzir se uzima interpunkcijsko načelo, pri čemu se razlikuju strukturno, semantičko i ritmo-melodijsko (Badurina 1996: 51). Interpunkcija hrvatskoga jezika temelji se na semantičkome načelu, odnosno smislu iskaza (Badurina 2006: 145-158), a interpunkciju francuskoga jezika nazivamo ritmo-melodijskom jer se temelji na ritmo-melodijskim svojstvima iskaza: intonaciji, pauzi i naglasku⁷. Interpunkcije dvaju jezika veže utemeljenost na iskazu kao komunikacijskoj jedinici (umjesto na rečenici kao gramatičkoj jedinici, što je temeljni princip trećeg interpunkcijskoga načela koje se naziva strukturnim ili gramatičkim), ali njihova se pravopisna pravila nužno ne podudaraju.

2. ANALIZA GRAĐE

Građa korištena za ovaj rad sastoji se od 104 znanstvena članka: 52 znanstvena članka na hrvatskome i 52 članka na francuskome jeziku. Svi su francuski članci objavljeni u reviji *Langue française*, a hrvatski u časopisima *Suvremena lingvistika*, *Fluminensia*, *Filologija*, *Rasprave instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* i zborniku radova HDPL-a 2005. Kako je vidljivo iz naslova časopisa u kojima su objavljivani odabrani tekstovi, građu čine znanstveni članci na francuskome i hrvatskome jeziku koji pripadaju području humanističkih znanosti te se isključivo bave filološkim temama. Taj se odabir temelji na pretpostavci da različita znanstvena područja pokazuju različita jezična obilježja kada je riječ o jezičnome oblikovanju znanstvene misli, što prema našem mišljenju također može imati utjecaja na odabir interpunkcijskih znakova, određenih (vrsta) konektora i(li) njihovu učestalost. Smatramo da se takvim određenjem građe jasnije mogu vidjeti jezične pojave koje su predmet rada i donijeti dobro ute-

⁶ Za razliku od hrvatskih jezikoslovaca, francuski ne spominju izrijeком interpunkcijska načela, pa tako niti ritmo-melodijsko načelo koje prevladava u francuskome jeziku, što proizlazi iz kriterija određivanja pravila pisanja zareza.

⁷ Primjerice u oslanjanju na kriterij duljine jezične jedinice kod određivanja pravila za pisanje zareza (Grevisse 1980: 1416-1420) vidi se otklon od gramatičkoga (strukturnoga) interpunkcijskoga načela, kao i od semantičkoga načela i dominantnost ritmo-melodijskoga načela.

meljeni zaključci koji tada mogu vrijediti ne samo unutar nego i izvan granica analizirane građe.

U nastavku ćemo prikazati tri skupine konektora karakteristične za našu vrstu građe, objasnidbene, enumerativne i metatekstualne konektore, a potom i pojedine interpunkcijske znakove.

2.1. Objasnidbeni konektori

Tablica 1: Objasnidbeni konektori u hrvatskome i francuskome znanstvenom diskursu

Hrvatski	Francuski
drugim riječima	en d'autres termes, en d'autres mots
drugim riječima rečeno	autrement dit
drugačije rečeno	autrement dit
drukčije govoreći	autrement dit, dit autrement
pitanje je(st)	la question est
postavlja se pitanje	la question qui se pose est
jednostavno	simplement
	tout simplement ⁸
	plus simplement ⁹
to znači	cela signifie que, c'est dire que, ainsi
znači	cela veut dire, donc
zapravo	en réalité, en fait,
ustvari ¹⁰	pratiquement, de fait
to jest	c'est-à-dire
naime	en effet, de fait
odnosno	c'est-à-dire, ou, à savoir ¹¹ , respectivement ¹²
doista ¹³	au vrai, vraiment ; de fait
radi se o	il s'agit de
riječ je o	il est question de, il s'agit de
primjerice	par exemple
na primjer	par exemple

⁸ Ekvivalent bi u hrvatskome bio *sasvim jednostavno*.

⁹ Ekvivalent bi u hrvatskome bio *jednostavnije*.

¹⁰ Javlja se u hrvatskoj građi samo u vezničkoj funkciji.

¹¹ U građi se javlja samo u vezničkoj funkciji.

¹² Ibid.

¹³ Može biti i konektor i modalna riječ.

recimo	disons que, à supposer que ¹⁴
u tom(e) smislu	en ce sens, à ce titre
u skladu s tim(e)	conformément à ¹⁵
sukladno tomu/tome, sukladno s time	conformément à ¹⁶
očito	de toute évidence, évidemment, apparemment
vidljivo je	il est évident que, on voit que, il apparaît que, il s'avère que
jasno je	il est clair que
razvidno je	il est évident que, il apparaît que, il s'avère que, on voit que
očigledno	de toute évidence, à l'évidence, évidemment
evidentno je	il est évident
posrijedi (ni)je	il (ne) s'agit (pas) de
konkretno	concrètement ¹⁷
	soyons concrets ¹⁸
detaljnije ¹⁹ , točnije ²⁰	plus précisément
ukratko rečeno	pour résumer
ukratko rečeno	en résumé
	pour expliquer ²¹
ukratko	bref
ukratko	en bref
sve to kaže	tout cela veut dire
o čemu svjedoči ²²	en témoigne
	cela revient à dire ²³
	effectivement ²⁴

¹⁴ Ne javlja se u francuskoj građi kao konektor, nego samo u vezničkoj funkciji.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ekvivalent bi u hrvatskome bio *budimo konkretni; konkretno*.

¹⁹ Približno jednako značenje; javlja se u bilješci u metatekstualnoj funkciji.

²⁰ Približno jednako značenje; javlja se u hrvatskome dijelu građe samo u vezničkoj funkciji.

²¹ Ekvivalent bi u hrvatskome bio *da pojasnimo, jasnije rečeno* i sl.

²² Javlja se u hrvatskoj građi samo u vezničkoj funkciji.

²³ Ekvivalent bi u hrvatskome bio *to opet govori, to opet pokazuje*.

²⁴ Ekvivalent bi u hrvatskome bio *jest (da)*

u prilog ...	à l'appui de
u tom(e) pogledu	à cet égard
jer	car
slijedom toga	en suivant cette logique
to dokazuje	pour preuve
to dokazuje, dokaz (je) tomu	(il) prouve
nadovezujući se na to	dans le même ordre d'idées
nadovezujući se na to	dans le même esprit
u tom kontekstu	dans un tel contexte
	dans cette optique ²⁵
	dans cette perspective ²⁶
time se potvrđuje, to potvrđuje	cela confirme
ujedno	du même coup
to pokazuje	c'est ce que montre

Iz Tablice 1 može se iščitati nekoliko vrsta odnosa:

- a) istovrijednost oblika i sadržaja
- b) istovrijednost sadržaja
- c) približna jednakost sadržaja
- d) jedinica se u jednome jeziku javlja u vezničkoj, u drugome u konektorskoj službi i obratno.

Tako u hrvatskome jeziku objasnidbeni konektor *drugim riječima* u francuskome ima dva moguća ekvivalenta *en d'autres mots* i *en d'autres termes* (prvi je značenjski potpuno istovrijedan, a drugi približno zbog razlike u značenju između *mot* i *terme*). Njihova istovrijednost u obliku (*drugim riječima* imenska je sintagma, a *en d'autres mots/terms* prijedložni izraz) nije ostvarena zbog znatnih razlika između gramatičkih sustava hrvatskoga i francuskoga jezika (deklinacija se u francuskome ostvaruje uz pomoć prijedloga) koje ne ulaze u tematski okvir ovoga rada. S druge strane konektori *drugim riječima* rečeno, drugačije rečeno, drukčije govoreći u francuskome imaju samo jedan ekvivalent: *autrement* dit i *dit autrement*. Konektorima *pitanje je(st)* i *postavlja se pitanje* odgovaraju *la question est* i *la question se pose*. Građa hrvatskih znanstvenih članaka daje primjer upotrebe konektora *jednostavno*, a u francuskim se znanstvenim člancima uz *simplement* javljaju i *plus simplement*, *tout simplement*. To znači i znači da u francuskome su izraženi konektorima *cela signifie que*, *c'est dire que*, *cela*

²⁵ Ekvivalent bi u hrvatskome bio *u tom svjetlu*, *u tom pogledu*.

²⁶ Ibid.

veut dire (u istome je značenju moguće upotrijebiti i zaključni konektor *donc* ili načinski *ainsi*).

Najveće razlike između konektora hrvatskoga i francuskoga jezika uočili smo u slučaju francuskih prijedložnih izraza *en suivant cette logique; dans le même ordre d'idées, dans le même esprit; dans cette perspective, dans cette optique* za koje u hrvatskome doslovan prijevod ne bi bio najbolje rješenje, zbog čega smo kao ekvivalente naveli *slijedom toga, nadovezujući se na to i u tom svjetlu*. Prazna mjesta u tablici na lijevoj strani označuju da u hrvatskome dijelu građe nisu pronađeni konektori koje bismo mogli navesti kao ekvivalente francuskima, ali smo u bilješci dali njihove moguće istovrijednice.

2.1.1. Višeznačnost objasnidbenih konektora

Pojedini objasnidbeni konektori svojim značenjem pokazuju dodirne točke sa zaključnim, pribrojnim, pojačajnim ili pak uzročno-posljedičnim konektorima:

- a) objasnidbeni + zaključni: ukratko (*bref, en bref*), ukratko rečeno (*pour résumer, en résumé*), sve to kaže (*tout cela veut dire*);
- b) objasnidbeni + uzročno-posljedični: jer (*car*); postavlja se pitanje (*la question qui se pose*), slijedom toga (*en suivant cette logique*);
- c) objasnidbeni + pribrojni: nadovezujući se na to (*dans le même esprit*);
- d) objasnidbeni + pojačajni: doista (*au vrai, vraiment; de fait*).

2.1.2. Podjela objasnidbenih konektora prema morfološkim obilježjima

Morfološki gledano, konektori hrvatskoga dijela građe razvrstavaju se u veznike, priloge, prijedložne izraze, imenske sintagme i glagolske konstrukcije.

- a) veznici: *jer, odnosno*
- b) prilozi²⁷: *naime, zapravo, primjerice, očito, očigledno, ujedno, ukratko, doista*²⁸
- c) prijedložni izrazi: *na primjer, u tom(e) smislu, u skladu s tim(e), sukladno tomu/tome, u tom(e) pogledu, u tom kontekstu, u prilog...*
- d) imenske sintagme: *drugim riječima*
- e) glagolske konstrukcije: *drugim riječima rečeno, drugačije rečeno, drukčije govoreći, to znači, znači, to jest, recimo, vidljivo je, razvidno je, evidentno*

²⁷ U hrvatskome jezikoslovlju nema suglasja o tome pripadaju li morfološki pojedini konektori prilozima ili česticama.

²⁸ Prema *Rječniku hrvatskoga jezika* (Šonje 2000) *doista* je prilog kad iskazuje tvrdnju da je nešto upravo tako, a ne drugačije, a kao istoznačnice navodi *uistinu, zbilja, zaista*; *doista* može biti i čestica kojom se izriče čuđenje ili nevjerica

je, posrijedi (ni)je, to dokazuje, dokaz je tomu, time se potvrđuje, to potvrđuje, to pokazuje, radi se o, riječ je o itd.

Konektore francuskoga dijela građe morfološki smo podijelili na vezničke i vezničke izraze, priloge i priložne izraze, prijedložne izraze i glagolske konstrukcije.

- a) veznici i veznički izrazi (*locutions conjonctives*): *car, c'est-à-dire*;
- b) prilozi i priložni izrazi (*locutions adverbiales*): *évidemment, pratiquement, plus précisément, en réalité, en fait, en effet, de fait, bref, en bref, par exemple, à cet égard, au vrai, simplement, en résumé, à l'évidence, de toute évidence, tout simplement, plus simplement, effectivement*;
- c) prijedložni izrazi (*locutions prépositives*): *en d'autres termes, en d'autres mots, en ce sens, à l'appui de, dans cette optique, pour preuve, dans le même ordre d'idées, dans le même esprit, dans un tel contexte, dans cette perspective, du même coup*;
- d) glagolske konstrukcije: *autrement dit, cela signifie que, c'est dire que, cela veut dire, c'est-à-dire, disons que, il est évident, on voit que, soyons concrets, tout cela veut dire, en témoigne, cela revient à dire, en suivant cette logique, cela confirme, c'est ce que montre, il s'agit de, il (ne) s'agit (pas) de, il est question de, la question est, la question qui se pose, pour résumer, pour expliquer, il prouve.*

Skupina objasnidbenih konektora pokazala se, sveukupno gledajući, jednom od najbogatijih konektorskih skupina koje se javljaju u znanstvenome diskursu, a to je u skladu s pojedinim obilježjima znanstvenoga diskursa, kao što su jasnoća i preciznost. Raznovrsnost objasnidbenih konektora omogućuje njihovu diobu u nekoliko podskupina:

- a) konektori koji drugim riječima prikazuju određeni sadržaj (*drugim riječima, drugim riječima rečeno, drugačije rečeno, drukčije govoreći, to znači, znači, zapravo, to jest, odnosno, radi se o, riječ je o, posrijedi je itd.*);
- b) konektori koji pojašnjavaju navođenjem primjera (*primjerice, na primjer, recimo itd.*);
- c) konektori koji (nadovezivanjem) razvijaju sadržaj (*naime, u tom pogledu, jer, u tom kontekstu, to pokazuje, to potvrđuje itd.*);
- d) konektori koji ponavljaju najbitnije, tj. sažimaju sadržaj (*ukratko, pour résumer itd.*).

2.2. Metatekstualni konektori

U skupinu metatekstualnih konektora ubrajamo vezna sredstva kojima se upućuje na pojedine dijelove teksta. Prema formalnim obilježjima slični su prostornim i vremenskim konektorima, ali se od njih razlikuju po upućivanju na tekst u kojemu se javljaju, što prostorni i vremenski konektori ne čine. Sljedeći primjer pokazuje uporabu vremenskoga konektora *kasnije*:

(Zbog asocijacije s nebeskim i božanskim u 12. i 13. st. plava boja počinje zauzimati i važno mjesto u društvenome životu te postaje kraljevskom bojom, bojom elite.) Kasnije je plava postala svojevrsna moderna uniforma, plava je boja odijela radnika i uniformi službenika, ali i mornarice, avijacije, policije, poštara i sl.

Konektor *kasnije* iz primjera koji slijedi ubrajamo u metatekstualne konektore:

O tome će biti nešto više riječi kasnije.

Nećemo ih prikazati tablično zato što veći dio metatekstualnih konektora čine različite sintagme koje autori članaka oblikuju tijekom pisanja rada kako bi povezali različite sadržajne cjeline. Možemo reći da su upravo metatekstualni konektori izrazito obilježje znanstvenoga diskursa. Od ostalih se konektorskih skupina, koje su usmjerene anaforički, razlikuju po tome što mogu biti anaforični ili kataforični, ovisno o tome upućuje li se na prethodni ili sljedeći dio teksta; ako pak upućuju na rad u cjelini, obilježja anafore ili katafore izostaju.

Iz hrvatskoga dijela građe izdvajamo sljedeće konektore: *kao što je već spomenuto, kao što je već navedeno, kao što je navedeno ranije, već je uvodno rečeno, također je već ranije spomenuto, već je spomenuto da, u daljnjemu ćemo tekstu pokazati, u daljnjemu tekstu komentirat ćemo, u daljnjemu radu, u nastavku itd.*

Francuski metatekstualni konektori iz građe su *comme nous venons de le voir, comme indiqué plus haut, comme nous l'avons écrit au début de cet article, tout au long de cet article, nous y reviendrons dans la seconde partie de l'article, nous y reviendrons dans le détail dans la seconde partie de cet article, avant de poursuivre, notre étude s'articulera en quatre parties itd.*

2.3. Enumerativni konektori

Zadatak enumerativnih konektora jest učiniti jasnom i vidljivom strukturu rada u cjelini ili većih i manjih dijelova rada. U ulozi enumerativnih konektora upotrebljavaju se različite jezične jedinice: prilozi, slova, brojevi, prijedložni izrazi i sl. Pojedini interpunkcijski znakovi (npr. crte u okomitome nabravanju) imaju ulogu jasnijega naznačavanja elemenata koji se nabrajaju. To je jedina skupina konektora koja pokazuje obilježje univerzalnosti jer se isti njezini članovi javljaju i u hrvatskome i u francuskome znanstvenome diskursu [a), b)... ; 1), 2), 3)... ; (i), (ii), (iii), (iv)...].

Od konektora koji se javljaju u hrvatskome dijelu građe ističemo *prvo, drugo, treće ..., prije svega – nadalje – i konačno*, a), b)... ; 1), 2), 3)... ; (i), (ii)...

Najčešći enumerativni konektori u francuskome dijelu građe bili su *tout d'abord – ensuite – (et) enfin, en premier lieu – en deuxième lieu, premièrement – deuxièmement, dans un premier temps – dans un second temps, dans la première partie – dans la deuxième partie*, a), b)... ; 1), 2), 3)... ; (i), (ii), (iii), (iv)...

2.4. Interpunkcijski znakovi

Budući da je interpunkcija neraskidivo povezana s jezičnim jedinicama i njihovim međusobnim kombinacijama, kako u hrvatskome, tako i u francuskome dijelu građe, osim sličnosti, očekuju se i razlike u pisanju pojedinih znakova interpunkcije. Usto brojni interpunkcijski znakovi, poput jedinica leksika, pokazuju manji ili veći stupanj polifunkcionalnosti,²⁹ što je u skladu s jezičnom ekonomijom, jednim od temeljnih obilježja jezika općenito. Razlike u uporabi interpunkcijskih znakova u promatranoj građi hrvatskoga i francuskoga znanstvenoga diskursa, osim u interpunkcijskim načelima, počivaju i u češćoj uporabi pojedinih funkcija interpunkcijskih znakova. Izdvojit ćemo nekoliko znakova za čiju je uporabu uočena razlika između hrvatskoga i francuskoga dijela građe: uskličnik, upitnik, dvotočka, točka-zarez i zarez.

Iako se uskličnik prema svojim obilježjima označivanja širokoga spektra osjećaja ne uklapa u objektivnost i strogost znanstvenoga diskursa, odabrana je građa ipak ponudila primjere njegove uporabe. Veći broj pisanja uskličnika na strani je francuskoga dijela građe. Njime se izražava autorova iznenađenost otkrivenim činjenicama, ističe određeni sadržaj ili pak podcrtavaju vlastite tvrdnje i zaključci. Uskličnikom u zagradi, koji se

²⁹ Tako se umjesto zagrada mogu pisati crte ili pak zarezi, a u jednakom odnosu stoje primjerice dvotočka i crta, zatim crta, zarez i dvotočka ili dvotočka i točka-zarez.

javlja samo u hrvatskome dijelu građe, iznosi se komentar (čuđenje, nevjerica, neslaganje) tvrdnji drugih, u tekstu citiranih autora.

Obrađena građa pokazala je puno češću uporabu upitnika kao interpunkcijskoga znaka u francuskim znanstvenim člancima.³⁰ Upitne rečenice obično su se javljale u nizu (vodoravno u okviru teksta ili okomito, izdvojeno od ostatka teksta) ili u kombinaciji pitanje – odgovor. Pitanja su se upotrebljavala kako bi se jače naglasila problematika o kojoj se piše, a čini nam se da je sam tekst dobio s jedne strane na dinamici, a s druge na jasnoći i preciznosti: pitanja su istaknula glavne točke zanimanja pojedinoga članka.

Dvotočka se kao interpunkcijski znak javlja u obama dijelovima građe u svim svojim primjenama (u naslovima gdje odjeljuje temu i remu, ispred nabiranja, ispred navođenja primjera i kao najava objašnjenja unutar rečenica). Razlike između hrvatskoga i francuskoga vidljive su ponajviše u uporabi dvotočke u naslovima te u njezinoj uporabi u složenoj rečenici kad najavljuje objašnjenje. U francuskim se tekstovima u naslovima koristi gotovo isključivo dvotočka, a u naslovima hrvatskih tekstova uz dvotočku se javlja i crta. U hrvatskome se dijelu građe, u odnosu na francuski, rjeđe javlja dvotočka kao najava objašnjenja.

Kontrastivno gledajući, uporaba točke-zareza kao oslabljene točke pokazala se najuočljivijom. Gotovo da i nema francuskoga teksta iz građe u kojemu točka-zarez ne bi bila upotrijebljena kao pojačani zarez/oslabljena točka, za razliku od hrvatskih tekstova u kojima je ista uporaba uočena u znatno manjoj mjeri.

Zarez je interpunkcijski znak čija uporaba na najjasniji način oslikava razliku između semantičkoga i ritmo-melodijskoga interpunkcijskog načela hrvatskoga, odnosno francuskoga jezika. Odvajanje konektora zarezom (neovisno o vrsti konektora), opravdano u francuskome dijelu građe,³¹ u odabranim hrvatskim znanstvenim člancima pokazuje snažan utjecaj ritmo-melodijskih zakonitosti na pisanje zareza.³² Takvim zakonitostima

³⁰ Upitnik se u građi na francuskome jeziku javlja čak 484 puta u 47 različitih članaka, dok se u dijelu građe sa znanstvenim člancima na hrvatskome jeziku upitnik javlja 26 puta u svega sedam članaka.

³¹ *Or, les verbes du premier type sont naturellement plus proches des verbes d'état que les seconds et passeront de ce fait plus facilement à l'opinion.*
Tout d'abord, une comparaison typologique des langues humaines montre qu'elles connaissent trois situations fondamentales (...)

³² Dakle, prema takvu shvaćanju imenice na -a ženskoga su roda. Prema tomu, naša argumentacija uvažava i sve promjene odnosno svaku prilagodbu na ortografskoj razini, a sukladno tomu i rezultat elipse nastale ispuštanjem grafema iz modela. Prije svega, negacijski se genitiv može pojaviti samo na argumentu zanižekanoga glagola koji se nalazi unutar glagolskoga izraza i nije u kosome padežu.

nema mjesta u semantičkome interpunkcijskom načelu, iako se katkada semantička i ritmo-melodijska obilježja doista mogu poklopiti.

2.5. Suodnos konektora i interpunkcije u organizaciji teksta

Konektori i interpunkcija kao kohezivna sredstva ostvaruju svoje funkcije na različite načine: dok konektori eksplicitno podcrtavaju međurečenične odnose, interpunkcijski znakovi to čine implicitno. No istaknimo neka zajednička obilježja ovih tekstnih organizatora. Interpunkcijski znakovi i konektori dolaze u doticaj kada je riječ o prirodi i granicama rečenice. Tako se pri uporabi znaka točke-zareza postavlja pitanje hoćemo li vezno sredstvo koje stoji nakon nje (što se često susreće u francuskome dijelu građe) smatrati veznikom ili konektorom. Naša odluka ovisi o tome smatramo li da se točkom-zarezom, ustvari, završava rečenica i nakon nje započinje nova ili da se iza točke-zareza nastavlja prethodna rečenica. Vidimo li u interpunkcijskome znaku točki-zarezu više obilježja točke (nego zareza), vezno sredstvo koje slijedi jest konektor. Smatramo li da točka-zarez ima više sličnosti sa zarezom, vezno sredstvo jest veznik.

Sljedeći primjer iz znanstvenoga članka na francuskome jeziku zorno predočava opisanu situaciju koja i potvrđuje opravdanost zajedničkoga pristupa konektorima, interpunkcijskim znakovima, rečenici i tekstu:

Qu'est-ce qui peut être personnel ? A priori n'importe quoi ; or cet adjectif n'est pas compatible avec tous les noms possibles ; ainsi, pour les noms concrets désignant des objets, des animaux et des humains, on peut opposer les deux séries de phrases : (...)

U navedenom se primjeru javljaju tri vezna sredstva od kojih je prvi (*a priori*) zasigurno konektor jer upućuje na prethodnu rečenicu: njegova se interpretacija može ostvariti samo izvan granica rečenice u kojoj se nalazi. Pri interpretaciji drugih dvaju veznih sredstava (*or* i *ainsi*) prelaze se granice točke-zareza, interpunkcijskoga znaka koji se nigdje ne opisuje kao oznaka kraja rečenice, iako ima mnogo elemenata koji bi dopuštali i takvo tumačenje.

Kao zajedničko obilježje treba istaknuti i spomenutu polifunkcionalnost pojedinih interpunkcijskih znakova i pojedinih konektora. Srodnost ovih kohezivnih sredstava ogleda se i u zajedničkom korištenju funkcionalno bliskih vrsta konektora i interpunkcije. Vidi se to iz sljedećega primjera gdje je objasnidbeni odnos između dijela rečenice nakon dvotočke i dijela rečenice ispred dvotočke dodatno podcrtan i uporabom objasnidbenoga

konektora *en effet*: *La première est fortement atténuée dans une communication orale : en effet, l'adjonction d'une relative n'est que l'un des moyens dont dispose le destinataire pour accéder au référent du GN (à côté du recours au geste ou à la mémoire partagée).*

Istaknimo za kraj i zajedničku ulogu konektora i pojedinih interpunkcijskih znakova u postizanju uvjerljivosti znanstvenoga diskursa. U znanstvenim se tekstovima u intenzivnoj uporabi konektora (izdvojimo primjerice objasnidbene i pribrojne), ali i interpunkcijskih znakova poput upitnika ili uskličnika, ogleda namjera autora da uvjeri čitatelja da prihvaća njegov način vođenja argumentacije u tekstu, što unosi svojevrsnu subjektivnost u znanstveni diskurs, kojeg većinom obilježavaju objektivnost i neutralnost.

ZAKLJUČAK

Nedvojbeno je da konektori i interpunkcija imaju vrlo važnu ulogu u postizanju kohezije teksta, posebno u znanstvenome diskursu. Nakon što smo u teorijski okvir smjestili glavne pojmove ovoga rada - znanstveni diskurs, konektore i interpunkciju - usporedno smo na temelju analize građe sastavljene od lingvističkih članaka na hrvatskome i francuskome jeziku prikazali objasnidbene konektore (sredstva kojima se rasvjetljuje ili/i nadopunjuje sadržaj), metatekstualne konektore (sredstva kojima se upućuje na pojedine dijelove teksta) i enumerativne konektore (sredstva kojima se jasnije ukazuje na strukturu rada) kao konektorske skupine najkarakterističnije za našu građu, odnosno znanstveni diskurs uopće. Česta uporaba izrazito višeznačnih enumerativnih konektora, koji pokazuju dodirne točke sa zaključnim, uzročno-posljedičnim, pribrojnima i pojačajnim konektorskim skupinama, pomaže stvoriti dojam jasnoće i preciznosti teksta te na taj način podupire vođenje argumentacije. Sveukupnom dojmu jasnoće pridonose i metatekstualni i enumerativni konektori u sprezi s pojedinim interpunkcijskim znakovima. Osvrnuli smo se i na uporabu odabranih interpunkcijskih znakova (uskličnik, upitnik, dvotočka, točka-zarez i zarez) i usporedili njihovu primjenu u hrvatskome i francuskome dijelu građe ustanovivši najuočljiviju razliku u pisanju znaka točka-zarez koji je značajno učestaliji u francuskome dijelu građe. Na kraju smo izdvojili dodirne točke konektora i interpunkcije, poput njihove polifunkcionalnosti, propitivanja granica između rečenice i teksta te značajne uloge u postizanju uvjerljivosti teksta.

BIBLIOGRAFIJA:

- Anić, Vladimir (2004). *Pravopisni priručnik*, Zagreb: Novi Liber.
- Anić, Vladimir; Silić, Josip (2001). *Pravopis hrvatskoga jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Babić, Stjepan; Moguš, Milan (2011). *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Školska knjiga.
- Badurina, Lada; Marković, Ivan; Mićanović, Krešimir (2007). *Hrvatski pravopis*, Zagreb: Matica Hrvatska.
- Badurina, Lada (2006). Hrvatska pravopisna norma u 20. stoljeću, *Hrvatski jezik u XX. stoljeću*, [ur. M. Samardžija; I. Pranjković], Zagreb: Matica hrvatska, pp. 145–158.
- Badurina, Lada (1996). *Rečenica i interpunkcija*, Doktorska disertacija, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Beaugrande, Robert de; Dressler, Wolfgang (1981). *Introduction to Text Linguistics*, New York: Longman Linguistics Library.
- Catach, Nina (1996). *La ponctuation*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Drillon, Jacques (1991). *Traité de la ponctuation française*, Paris: Éditions Gallimard.
- Favart, Monik. (2005). Les marques de cohésion: Leur rôle fonctionnel dans l'acquisition de la production écrite de texte, *Psychologie Française*, pp. 305-322.
- Grevisse, Maurice (1980). *Le bon usage*, Paris-Gembloux: Editions Duculot.
- Kovačević, Marina; Badurina, Lada (2001). *Raslojavanje jezične stvarnosti*, Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- Lundquist, Lita (1980). *La cohérence textuelle: syntaxe, sémantique, pragmatique*, Copenhagen: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.
- Oraić Tolić, Dubravka (2011). *Akademsko pismo Strategije i tehnike klasične retorike za suvremene studentice i studente*, Zagreb: Naklada Ljevak.
- Orešković Dvorski, Lidija (2013). Expressivité du discours scientifique, *Francontraste : l'affectivité et la subjectivité dans le langage* [ur. Pavelin Lešić, Bogdanka], Mons: CIPA, pp. 169-178.
- Riegel, Martin; Pellat, Jean-Christophe; Rioul, René (1999). *Grammaire méthodique du français*, Paris: Presses Universitaires de France.
- Silić, Josip; Pranjković, Ivo (2007). *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Zagreb: Školska knjiga.
- Silić, Josip (2006). *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*, Zagreb: Disput.
- Šonje, Jure (2000). *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža i Školska knjiga.

Wilmet, Marc (1998). *Grammaire critique du français*, Paris, Bruxelles: De Boeck & Larcier.

Les connecteurs et la ponctuation dans le discours scientifique croate et français

L'objectif du présent article est de remettre en question la relation entre les connecteurs et la ponctuation en tant que marques de cohésion textuelle dans le discours scientifique, plus précisément dans des articles linguistiques écrits en croate et en français qui constituent le corpus soumis à notre étude.

Tout d'abord seront abordés les aspects théoriques généraux concernant les connecteurs, la ponctuation et le discours scientifique. La deuxième partie présentera des groupes de connecteurs croates et français caractérisant le discours scientifique (connecteurs explicatifs, énumératifs et métatextuels), ainsi que les plus caractéristiques signes de ponctuation.

En outre, l'accent sera mis sur les traits spécifiques et les points communs entre les connecteurs et la ponctuation dans le discours scientifique croate et français.

Mots-clés : connecteurs, ponctuation, discours scientifique, cohésion textuelle

Znanstveni prinos profesora Augusta Kovačeca sagledavanju djela profesora Petra Guberine. Uz 80. godišnjicu rođenja Augusta Kovačeca.

Boždanka Pavelin Lešić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
bpavelin@ffzg.hr

UDK: 811.13-05 Kovačec, A.
UDK: 811.13-05 Guberina, P.
pregledni rad

<https://doi.org/10.17234/9789531758819.32>

Iz prebogate znanstveno-istraživačke i nastavne djelatnosti profesora emeritusa i akademika Augusta Kovačeca (1938.) u ovom ćemo članku posebice izdvojiti doprinos Augusta Kovačeca temeljitom poznavanju i razumijevanju sveukupnoga djela profesora emeritusa i akademika Petra Guberine (1913.-2005.). Pritom ćemo se koristiti svjedočanstvom osobnih razgovora s prof. Kovačecom kao i njegovim člancima i zvučnim zapisima o Petru Guberini. Provedenom analizom ustanovit ćemo na koji je način August Kovačec svojim znanstveno-istraživačkim djelovanjem pružio polazište novim naraštajima studenata i znanstvenika za upoznavanje i razumijevanje djela Petra Guberine, i za sagledavanje tradicije u povezanosti sa sadašnjim trenutkom. Time ćemo ukazati na mogućnost novih istraživanja i daljnji doprinos filološkoj znanosti.

Ključne riječi: Petar Guberina, August Kovačec, lingvistika, francuski jezik, romanistika

1. Uvod

U svojim znanstveno-istraživačkim radovima August Kovačec obrađuje mnoga područja, od povijesnih i poredbenih aspekata francuskoga i drugih romanskih jezika, balkanske romanistike, lingvističkoga opisa istrorumunjskoga, rumunjske i hispanske filologije do plodonosnoga leksikografskoga rada i doprinosa drugim lingvističkim temama. Valja istaknuti i to da je August Kovačec začetnik lingvističkih istraživanja judeo-španjolskoga jezika Sefarda na prostorima bivše države. U ovome članku predstaviti ću djelovanje profesora Augusta Kovačeca iz svoje perspektive, zanemarujući brojna ovdje spomenuta i nespomenuta područja njegova znanstvenog interesa i doprinosa.

Druženje s profesorom Augustom Kovačecom neprocjenjivo obogaćuje sugovornika jer o temama razgovara uvijek sa znatnim uvidom, ljudskom toplinom i spremnošću za iskren savjet. Svaki naš dosadašnji razgovor poticao me je na daljnje promišljanje o rečenom i nadahnjivao me u traženju novih ideja i rješenja.

Tako sam se prije desetak godina, kada sam iz nastavnoga zvanja višeg lektora prešla u znanstveno-nastavno zvanje docenta, savjetovala s Profesorom oko pravaca koje bi bilo potrebno slijediti u daljnjem znanstveno-istraživačkome radu. Osim lingvističkoga opisa francuskoga jezika i popratnih fenomena komunikacije na francuskom jeziku jasno se nazirala potreba da se znanstveno-istraživačke aktivnosti usredotoče i na pojedine vidove naše bogate romanističke baštine, poglavito na djela Petra Skoka, Petra Guberine i Vojmira Vinje. S obzirom na moj dotadašnji rad, profesor Kovačec mi je savjetovao da se ponajprije usmjerim na znanstveni opus Petra Guberine, to više što sam profesora Guberinu osobno upoznala kao doktorandica 1990. godine i od tada sam neprestano s njim surađivala sve do njegove smrti 2005. godine. U vrijeme razgovora s profesorom Kovačecom već sam dobro poznavala opća načela i primjenu verbotonalnog sustava fonetske korekcije izgovora i načela audiovizualnog globalno-strukturalnoga pristupa u poučavanju stranih jezika. U *Poliklinici Suvag* bila sam zaposlena od 1994.-2000. i tada sam imala priliku izravno iskusiti primjenu principa verbotonalnoga sustava u poučavanju stranih jezika i rehabilitaciji slušanja i govora. Stečena znanja i iskustva te razgovor s profesorom Kovačecom potaknuli su me da pomnije istražim teorijska polazišta iz kojih su se razvijala proučavanja Petra Guberine, naročito ona iz romanske lingvistike.

Osjećam izuzetnu čast i radost što sam imala priliku neposredno upoznati oba velika znanstvenika – Petra Guberinu i Augusta Kovačeca. Profesor Kovačec mi je tijekom naših razgovora, kao i svojim radovima o Guberini, pružio dragocjen putokaz: Guberinino je djelo složena cjelina u kojoj su sve teme na neki način isprepletene i vezane uz lingvistiku, posebice romansku. „Stoga nemojte zaobići niz Guberininih radova jer su naoko sličnoga naslova“, savjetovao mi je profesor Kovačec. I doista, u člancima kojih naslovi sadrže pridjev *audiovizualni strukturo-globalni* (AVGS) ili pak *verbotonalni*, Guberina nerijetko obrađuje središnju temu baveći se usput i temama koje se površnom čitatelju mogu učiniti sporedne, no u stvari su bitne kako za ciljano područje proučavanja tako i za sveukupnu Guberininu teoriju ljudskoga izraza. Guberina naime nerijetko uvodi i razrađuje središnje pojmove svojih jezikoslovnih promišljanja ili pak razmatra temeljna svojstva jezika u izravnoj povezanosti sa zadanom temom u radovima za koje bi se prema naslovu moglo pretpostaviti da će obrađivati isključivo konkretnu temu poučavanja stranoga jezika ili pak rehabilitacije govora i slušanja.

2. Svjedočanstva i dojmovi

Profesor Kovačec u razgovoru o susretima s kolegama, iznimnim jezikoslovcima, poput Martineta ili Benvenistea, rado podijeli i neko osobno iskustvo ili anegdotu. Tako mi je ispričivijedao zgodu iz studentskih dana kada je pohađao nastavu iz kolegija koji je izvodio Petar Guberina. Riječ je o događaju kojeg se profesor Kovačec prisjetio i u pojedinim zvučnim zapisima (2011, 2014).¹

August Kovačec na Filozofskome fakultetu u Zagrebu upisao je francuski jezik i književnost i ruski jezik i književnost 1956., a diplomirao 1960. godine. Bio je dakle student upravo u razdoblju koje je na tadašnjoj Romantistici obilježio Petar Guberina, u to vrijeme redovni profesor i pročelnik Seminara za romansku filologiju. Guberina je predavao sljedeće kolegije: *Historijska gramatika romanskih jezika s osobitim obzirom na francuski jezik, Izbor iz starofrancuskih tekstova, Seminarske vježbe* (a / čitanje radnji i referati, b / stilističko tumačenje literarnih tekstova XIX. i XX. stoljeća), *Stilistika s osobitom primjenom na romanske jezike*. Redovito pohađanje Guberinine nastave, pomoglo je Augustu Kovačecu još u studentskim danima steći izravni uvid o Guberini kao čovjeku i znanstveniku, što je pridonijelo i njegovu razumijevanju povezanosti naoko raznoliko razgranatih vidova Guberinine znanstveno-istraživačke djelatnosti.

Profesor Guberina svemu je pristupao na dinamičan i zainteresiran način, pa tako i nastavi. Zahtijevao je da studenti imaju argumentiran stav o onome što se na seminaru radi te da dođu spremni za rad na zadanu temu. Bez obzira na to je li na nastavi bilo mnogo studenata ili samo jedan, profesor Guberina s istim bi žarom održao nastavu – što iz osobnoga iskustva mogu reći i za profesora Kovačeca. Profesor Kovačec stoga rado pripovijeda zgodu kada je bio jedini student koji je došao na predavanje prof. Guberine. Htio se okrenuti i otići, no profesor Guberina ga je zadržao i održao nastavu samo za njega. Najprije je svojega studenta upitao što trenutno čita i ima li kakvih pitanja u vezi pročitano. Tada je mladi Kovačec čitao knjigu *Les langues du monde* (Meillet / Cohen: 1952) i postavio je pitanje o ulozi tonova u afričkim jezicima što je Guberini bio izvanredan poticaj za glasno razmišljanje o ovoj pojavi u afričkim i drugim jezicima te za izvanredno koristan razgovor o lingvistici i o jeziku općenito.

Nadalje, pohađajući nastavu iz starofrancuskog jezika kod prof. Guberine, August Kovačec imao je priliku slušati Petra Guberinu kako se o

¹ Oba zvučna zapisa u kojima August Kovačec govori o Petru Guberini u emisijama Hrvatskog radija (*Portreti znanstvenika, Akademici*) dobila sam ljubaznim posredovanjem gospođe Vere Guberine, na čemu joj i ovom prigodom izražavam zahvalnost.

pojedininim temama tečno izražava na latinskom kao i na starofrancuskom jeziku.

Sredinom 1980-ih, dok sam studirala francuski jezik i književnost na Odsjeku za romanistiku, profesor August Kovačec izvodio je za studente francuskoga jezika i književnosti kolegije *Uvod u romansku lingvistiku s poviješću francuskoga jezika* te *Čitanje i interpretaciju starofrancuskih tekstova*. O nastavnom radu profesora Kovačeca studenti su govorili pohvalno i s poštovanjem. Slovio je kao zahtjevan i pravedan nastavnik. Poznata je njegova jasnoća izlaganja, preciznost te zahtjevnost kako prema sebi kao nastavniku tako i prema studentima. Zahtijevao je točnost i preciznost mišljenja, a mi studenti cijenili smo njegov pristup jer smo nakon odslušanoga kolegija i položenoga ispita uviđali da je stečeno znanje vrijedilo uložena truda.

Poznavanje Petra Guberine i Augusta Kovačeca dopušta mi zaključiti da obojicu uglednih profesora i znanstvenika, velikana hrvatske romanske lingvistike, uz izvanredni dar za filološko i lingvističko raščlanjivanje i promišljanje, odlikuje i dar da sami vladaju brojnim jezicima, pa su njihova predavanja bila izuzetan izvor spoznaja o ustroju i funkcioniranju pojedinih jezika kao i jezika općenito.

3. August Kovačec o doprinosu Petra Guberine

Iznimno temeljita i široka obaviještenost o kretanjima u svjetskoj i domaćoj lingvistici te sustavan i kritički pristup činjenicama i idejama omogućili su akademiku Augustu Kovačecu prikazati i procijeniti značaj Guberinina djela u lingvistici općenito, i romanskoj lingvistici posebno. U svojim tiskanim radovima kao i u usmenim izlaganjima o profesoru Petru Guberini, profesor August Kovačec ističe sljedeće činjenice :

- a) Petar Guberina možda je mnogima poznatiji po praktičnoj primjeni svoje teorije: kao autor širom svijeta poznate metode za učenje stranih jezika ili pak kao autor teorije i metode za rehabilitaciju teškoća sluha i govora. Ipak, u brojna područja istraživanja, Guberina je izravno ili neizravno ušao iz romanske lingvistike i zahvaljujući bavljenjem pitanjima vezanim uz francuski jezik. Stoga niti je moguće govoriti o Guberini kao romanistu, a da se ne zadire u druga područja njegova znanstvenog rada, niti je moguće uspješno razmatrati njegov doprinos raznolikim područjima znanstvenoga interesa, a da se ne sagleda njegovo teorijsko polazište ukorijenjeno u romanistici i u francuskome jeziku.
- b) Mnogo je toga što suvremena frankofona i hrvatska lingvistika duguju Petru Guberini, ali svjetska slava koju je postigao u fonetici

gotovo je zasjenila Guberinin značajan znanstveno-istraživački i nastavnički doprinos lingvistici i romanistici. August Kovačec u svojim radovima i izlaganjima ističe upravo ove, široj javnosti manje poznate vidove Guberinina djela.

- c) Petar Skok, Guberinin preteča i profesor, bio je dobro upoznat s naučavanjem de Saussurea, s radom Praške fonološke škole, ali je unatoč tomu Skokovo naučavanje ostalo utemeljeno na načelima mladogramatičarske škole i lingvističke geografije. Prije Drugoga svjetskog rata, Guberina je u nas predstavio stilistiku Charlesa Ballyja. Time je uveo i Saussureovo poučavanje na koje se Ballyjeva teorija oslanja.

Guberina je prvi u nas sustavno prihvatio cjelinu de Saussureove teorije nadovezujući se u svojim istraživanjima na ballyjevsko proučavanje ekspresivnosti i afektivnosti u jeziku kao kolektivnoj činjenici (Kovačec 2014: 105) i prvi se u nas i kritički postavio prema nekim de Saussureovim postavkama (Kovačec 2006: 22). Tako je Guberina od svojih najranijih radova (1938.) isticao razlikovanje između govornoga i pisanoga jezika, razrađujući spoznaje o subjektivnosti i stilu u jeziku:

U tome radu ne samo što spominje de Saussurea, Ballyja i druge francuske jezikoslovce, nego unosi nov duh u naše jezikoslovlje, raspravlja o govornim i vizualnim vrijednostima govornoga jezika. I to su novi tonovi u našem jezikoslovlju... (Kovačec, 2006: 29).

Prema Guberininu sudu, primarno govorno obilježje jezika manifestira se vizualnim i akustičnim vrednotama govornoga jezika: intonacijom, intenzitetom, tempom, stankom, mimikom, tjelesnim pokretom i situacijom. Upravo u govornome obliku jezika nalazimo osim osnovnoga jezičnog oblika /izraza/ i velik broj elemenata koji jezičnu komunikaciju upotpunjuju, a pisani ih oblik samo djelomično odražava.

Dok je u sklopu svoje nastave govorio o Ballyju, Guberina je de Saussureovu lingvistiku uključio i u svoja predavanja i u pisane radove već uoči Drugoga svjetskog rata (Kovačec 2001: 144) te uveo najmodernije metode lingvističkih istraživanja Ženevske i Pariške škole u Zagreb, prikazujući u čemu se sastoje novine koje je znanstveni krug, koji se postupno okupljao i širio oko de Saussureova učenja, uvodio u proučavanje jezika.

U svojoj prvoj knjizi *Valeur logique et valeur stylistique des propositions complexes en français et en croate* (1939.), nastaloj prema doktorskoj disertaciji, Guberina odbacuje formalističku i pozitivističku raščlambu rečenice temeljenu na veznim elementima nudeći suptilniju raščlambu bližu komunikacijskim realnostima koja rečenicu razmatra kao složen jezični znak – spoj logičkoga sadržaja i afektivnih vrijednosti (Kovačec 2006: 16-17):

U odnosu na onodobnu sintaksu, profesor Guberina je na nizu primjera pokazao kako za pravilnu interpretaciju rečenica nije uvijek dovoljno polaziti od rečenice kao hijerarhijski najviše jezične jedinice, nego valja uzimati u obzir i veće jezične jedinice kao što su odlomak i tekst (razmatraju se dakle također kontekst i situacija) tako se na određeni način profesor Guberina može smatrati jednim od preteča onoga smjera istraživanja u lingvistici i sintaksi koji je od 1960-ih poznat pod nazivom lingvistika teksta ili lingvistika diskursa (Kovačec 2006: 17).

Kovačec ističe da je, baveći se strukturom francuskih složenih rečenica, sustavno pritom prateći odgovarajuća rješenja u hrvatskom jeziku, Guberina navijestio supostavna ili kontrastivna proučavanja koja su se, osobito u Americi, razvijala tek od 1960-ih godina. Guberina naglašava kako se svi elementi rečenice mogu najbolje ocijeniti u jeziku koji nam je materinski. Krajem 1930-ih godina Guberina je upozorio i na ulogu izvornoga govornika koju je 1950-ih razrađivao Noam Chomsky u okviru svoje transformacijsko-generativne gramatike (Kovačec 2014: 103).

Kovačec naglašava značaj Guberininih radova za hrvatsku predratnu lingvistiku:

Iako je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu djelovao kratko, svega do početka rata 1941., to je bilo dovoljno da značajno obnovi nastavu lingvistike na romanistici i utječe na studente kojima je predavao te na neke mlađe kolege, a svojim idejama i javnim djelovanjem ostavio je jasan trag u ukupnoj hrvatskoj predratnoj lingvistici² (Kovačec 2014: 101).

Guberinini radovi i knjige objavljeni 1950-ih godina uveli su korjenite promjene u dotadašnjem proučavanju jezika. Kovačec svjedoči i o tome da je Guberinin sveučilišni udžbenik *Stilistika* (1958.) imao velik odjek među hrvatskim jezikoslovcima vezanim uz *Zagrebački lingvistički krug*. Tumačenja u knjizi *Stilistika* usmjerila su ukupnu djelatnost književno-teorijske škole oko časopisa *Umjetnost riječi* i sekcije za književnost *Hrvatskoga filološkog društva* utemeljenu na preciznim kriterijima ballyjevsko-guberininske lingvističke stilistike, a nauštrb impresionističko-estetističkih parametara (Kovačec 2006: 23; 2014: 105).

² Usp. Guberinine radove: Govorni jezik i pisani jezik, u *Hrvatski jezik*, sv. 6, Zagreb, 1938; ; Nekoliko riječi o stilistici, u *Hrvatska revija*, sv. 15, br. 2, Zagreb, 1942; u suradnji s K. Krstićem, *Razlike između hrvatskoga i srpskoga jezika*, Zagreb, 1940.

Profesor Kovačec ustanovljuje da je upravo spomenuta Guberinina teorijska i metodološka obnova omogućila novim znanstvenim naraštajima da tijekom 1950-ih godina u sveučilišnu nastavu uvedu općelingvističku teoriju Ferdinanda de Saussurea, a uskoro i teorije drugih strukturalnih naučavanja (Kovačec 2006:15). Tako je profesor Vojmir Vinja 1950-ih prvi na Sveučilištu u Zagrebu uveo de Saussureovu lingvistiku kao predmet sustavnoga izlaganja na predavanjima i obradbe u seminarima na Odsjeku za romanistiku. I sam Guberina se u knjigama koje je objavio 1950-ih, osim na Ballyja i Saussurea, pozivao i na Prašku fonološku školu i na suradnike Kopenhagenske (glosematičke) škole.

U okviru širega interesa za romansku lingvistiku, Kovačec izdvaja Guberinino istraživanje problematike koja je trajno zaokupljala i njegova učitelja Petra Skoka. Guberina je naime posebno proučavao veljotski (krčkoromanski), varijetet dalmatskoga u gradu Krku na otoku Krku. Tome je posvetio nekoliko radova koji se bave općenito veljotskim vokalizmom i posebice veljotskom diftongacijom po kojoj je veljotski osobit unutar Romanije (npr. *Je li veljotska diftongacija romanska?*, 1962.; *L'état du vocalisme dans le vegliote moyen et moderne*, 1955.-1956.; *La diphtongaison vegliote est-elle une diphtongaison romane?*, 1985.). Petar Guberina strogo je dijakronijskomu proučavanju toga idioma, s čisto romanističkoga stajališta, dodao i razrađenu sastavnicu proučavanja sa stajališta jezičnoga dodira te je uzeo u obzir utjecaj fonetizma okolnih hrvatskih govora i pokazao neosporan čakavski utjecaj na nastanak nekih diftonga u novoveljotskom (Kovačec 2014: 106).

Kovačec izdvaja i Guberinin rad pod naslovom *Problem slaganja vremena* (1951.) u kojem autor opsežnom analizom na latinskom, francuskom, talijanskom, španjolskom i povremeno na hrvatskom jeziku pokazuje da slaganje vremena nije izraz vremenskih odnosa, nego ono izražava određeni stupanj procesa, radnje. Kovačec zaključuje da je navedenim radom Guberina dao temeljan prinos razjašnjavanju naravi i funkcije slaganja vremena u romanskim jezicima, a posebice u francuskome jeziku (Kovačec 2014: 105).

Pod zajedničkim nazivom *Problemi ljudskog izraza* Guberina 1952. objavljuje dvije knjige: *Zvuk i pokret u jeziku* i *Povezanost jezičnih elemenata*. Autor je u ovim knjigama iznio hrvatskoj lingvističkoj javnosti razradu svojih ključnih teorijskih postavki, pa Kovačec zaključuje:

U njima je u širem lingvističkom kontekstu i u ažuriranom obliku izložio osnovne svoje ideje (vrednote govornoga jezika, zvuk i pokret, povezanost elemenata u sustavu...), a te su knjige svoježinom ideja

i snagom argumentacije duboko obilježile ne samo hrvatsku nego i druge lingvistike na prostorima bivše savezne države tijekom 1950-ih i 1960-ih godina. Može se tvrditi da je za obnovu hrvatske lingvistike do koje je došlo tijekom 1950-ih jedan od glavnih poticaja došao upravo iz Guberininih knjiga. (Kovačec 2014: 104).

4. Zaključak

Petar Guberina i August Kovačec kao znanstvenici izrasli su na tradiciji zagrebačke romanistike i svojim su predanim i plodotvornim istraživačkim radom postali istaknuti jezikoslovci i romanisti, profesori emeriti i velikani Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, članovi Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, sjajni predstavnici hrvatske znanosti na međunarodnoj razini. Osim navedenih zasluga obojica su uspjeli ostati pristupačni i srdačni ljudi, napose jer ih krasi nedostatak taštine, što je u znanstveno-nastavnoj djelatnosti od osobite važnosti za njihove studente i suradnike. Tko god je uključen u proučavanje romanskih jezika, prije ili kasnije susrest će se sa znanstvenim spoznajama profesora Augusta Kovačeca. Unutar vlastitoga golemog znanstveno-istraživačkog opusa, profesor August Kovačec oduvijek se zalagao za promicanje zasluga svojih prethodnika na Katedri za francuski jezik, poimence Petra Skoka, Petra Guberine i Vojmira Vinje. Svako razdoblje pruža nove percepcije istoga, utemeljene na spoznajama novoga vremena. Da bismo napredovali u novim spoznajama, nužno je poznavati tradiciju i uvijek je smještati u kontekst novih saznanja. Svjestan važnosti čuvanja baštine, August Kovačec uvijek je koristio prigode za sveobuhvatan prikaz djela svojih preteča sagledavajući ih unutar vremena u kojem su nastajali, ali i prikazujući njihov značaj u svjetlu suvremenih promišljanja. Ovaj vid znanstveno-istraživačkoga rada Augusta Kovačeca neizmjereno je koristan za nove naraštaje istraživača o čemu i sama svjedočim svojim iskustvom jer su me na istraživanje lingvističko-teorijskoga aspekta radova Petra Guberine potakli upravo radovi i zvučni zapisi Augusta Kovačeca o Petru Guberini i osobni razgovori koje sam na tu temu vodila s njim.

Profesor Kovačec usporedno je znanstveno djelovao u više pravaca i ostavio u hrvatskoj i međunarodnoj jezikoslovnoj znanosti prepoznatljiv i neizbrisiv trag. Stoga o njegovu 80. rođendanu, svojem Učitelju prof. dr. Augustu Kovačecu, izražavam iskreno poštovanje, veliku zahvalnost na svim njegovim ljudskim i znanstvenim prinosima te mu želim dug život u zdravlju i još mnogo kreativnih godina i uspjeha u radu!

Bibliografija

1. August Kovačec o Petru Guberini, izlaganja i pisani radovi, zvučni zapisi

- Kovačec, August (1988). Nekoliko napomena o lingvistici teksta, *Govor*, Zagreb, br. V/2, str. 171-179.
- Kovačec, August (2005). O Petru Guberini povodom skupa *In memoriam akademiku Petru Guberini 16.03.2005.*, Vijećnica Filozofskog fakulteta u Zagrebu, audio zapis Knjižnice FFZG.
- Kovačec, August (2006). Akademik Petar Guberina u *Spomenica preminulim akademikima*, svezak 133, Zagreb, str. 13-23.
- Kovačec, August (2014). Akademik Petar Guberina kao romanist, *Aktualnost Guberinine misli u stoljeću uma*, Adinda Dulčić, ur. Zagreb: Poliklinika Suvag./*Actuality of Guberina's thought in the century of mind : znanstveno-stručna monografija VIII. međunarodnog simpozija verbotonalnog sistema* (svibanj 2014.) u povodu 100. obljetnice rođenja akademika Petra Guberine/scientific and professional monograph of the VIIIth International Symposium of the Verbotonal System (May 2014) dedicated to centennial anniversary of birth of academician Petar Guberina.
- Kovačec, August (2007). Ferdinand de Saussure i strukturalizam u *Uvod u lingvistiku*, Glovacki-Bernardi, Kovačec et al. Školska knjiga, Zagreb, str. 75-153.
- Kovačec, August (2011). O Petru Guberini u radio emisiji *Portreti znanstvenika*, Hrvatski radio 3, 3.11.2011.
- Kovačec, August (2011). Natuknica o Petru Guberini u *Leksikonu akademika Hazu*, http://info.hazu.hr/hr/clanovi_akademije/osobne_stranice/pguberina postavljene 24.11.2011.
- Kovačec, August (2014). O Petru Guberini u radio emisiji *Akademici*, *Hrvatski radio 3*, uredila Irena Plejić Premec i Tomislav Šamec, datum radio emisije nedostupan.
- Kovačec, August (2015). Prinos akademika Petra Guberine proučavanju francuskog jezika i romanistike u Guberinina misao u humanizmu i svjetskoj znanosti 11.09.2015.Zagreb; Velika dvorana palače HAZU, Trg. N. Š. Zrinskog 11, url: <http://www.rendez-vous.hr> Simpozij je organiziran u okviru manifestacije *Rendez-vous, festival Francuske u Hrvatskoj*, a u suradnji s *Hrvatskom akademijom znanosti i umjetnosti i Poliklinikom SUVAG*.

2. Ostali izvori

- Bally, Charles (1905). *Précis de stylistique*, Genève, Eggimann.
- Bally, Charles (1909-1910). *Traité de stylistique française*, I-II, Heidelberg, Winter.
- Crnković, Višnja, ur. (2007). *SUVAG*, Zagreb, Poliklinika Suvag.
- Damjanović, Stjepan, ur. (1998). *Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu.
- Guberina, Petar (1938). Govorni jezik i pisani jezik, u *Hrvatski jezik*, sv. 6, Zagreb.
- Guberina, Petar / Krstić, Krunoslav (1940). *Razlike između hrvatskoga i srpskoga jezika*, Zagreb, Matica hrvatska.
- Guberina, Petar (1954). *Valeur logique et valeur stylistique des propositions complexes. Théorie générale et application au français*, Epoha, Zagreb. [Prvo izdanje 1939. pod naslovom *Valeur logique et valeur stylistique des propositions complexes en français et en croate*].
- Guberina, Petar (1942). Nekoliko riječi o stilistici, *Hrvatska revija*, sv. 15, br. 2, Zagreb.
- Guberina, Petar (1951). Problem slaganja vremena, u *Rad JAZU*, Odjel za filologiju, Knjiga 1, ur. Petar Skok, Zagreb, str. 33-74.
- Guberina, Petar (1952). *Povezanost jezičnih elemenata*, Zagreb, u nizu Matice hrvatske *Problemi ljudskoga izraza*.
- Guberina, Petar (1952). *Zvuk i pokret u jeziku*, Zagreb, u nizu Matice hrvatske *Problemi ljudskoga izraza*.
- Guberina, Petar (1955-1956). L'état du vocalisme dans le vegliote moyen et moderne, u *Annales de l'Institut français de Zagreb*, deuxième série, no. 4 et 5, Zagreb, str. 23-38.
- Guberina, Petar (1960). *Le problème de la diphtongaison en vegliote*, u *Studia romanica et Anglica Zagrabienisia*, Num. 9.-10. Zagreb, str. 137-148.
- Guberina, Petar (1962). Da li je veljotska diftongacija romanska?, *Rad JAZU*, Zagreb, str. 41-55.
- Guberina, Petar (1967). *Stilistika*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
- Guberina, Petar (1985). La diphtongaison vegliote est-elle une diphtongaison romane?, u *Zbornik u čast Petru Skoku o stotoj obljetnici rođenja (1881-1956)*, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, str. 181-191.
- Meillet, Antoine / Cohen, Marcel (1952). *Les langues du monde*, Paris, Slatkine, 2000. [Prvo izdanje 1924.]
- Saussure, F. (1978). *Cours de linguistique générale*, Charles Bally i Albert Sècheyaye (ur.), Payot, Pariz [Prvo izdanje 1916.]

Šimunović, Petar (2006). *Guberina, Petar. 1913.-2005., Spomenica preminulim akademikima*, svezak 133, Zagreb, Hazu.

Talan, Nikica (1998). Odsjek za romanistiku, *Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*, Damjanović, Stjepan (ur.). Zagreb, str. 187-199.

L'apport scientifique du Professeur August Kovačec à l'interprétation de l'œuvre du Professeur Petar Guberina. A l'occasion du 80ème anniversaire d'August Kovačec

Cet article se propose de faire ressortir de l'œuvre riche et fécond d'August Kovačec (1938), chercheur consacré, professeur émérite et académicien, les pages destinées à la redécouverte et à l'interprétation approfondies de l'œuvre de son prédécesseur, Petar Guberina (1913-2005), professeur émérite et académicien. Notre analyse sera fondée sur les articles du professeur August Kovačec ainsi que sur les archives sonores de ses interventions consacrées à ce sujet, mais elle sera également étayée par nos souvenirs d'entretiens personnels avec August Kovačec. L'objectif poursuivi consiste à mettre en avant l'apport scientifique du professeur Kovačec, qui a jeté de nouveaux éclairages sur l'œuvre du professeur Guberina. Ces illustres scientifiques sont des références importantes pour nos chercheurs et étudiants à l'échelle nationale et internationale. Grâce aux travaux du professeur Kovačec sur ce sujet, nous avons la possibilité d'observer l'éteinte de la tradition et du moment présent.

Dans l'interprétation qu'il donne de l'œuvre de Petar Guberina, August Kovačec insiste sur deux aspects :

1. Petar Guberina, coauteur, avec Paul Rivenc, de l'approche structuro-globale audio-visuelle et auteur de la théorie verbotonale dans la rééducation de l'audition et de la parole, est plus connu aujourd'hui en tant que phonéticien. Le point de départ de l'œuvre, étonnamment plurielle et variée, de Guberina réside dans ses recherches sur la langue française et d'autres langues romanes. Cependant, ses travaux couvrent une multitude de domaines, franchissant souvent les frontières de la linguistique au sens strict du terme.

2. Guberina, grand maître de la linguistique du XXe siècle, a exercé et continue à exercer une profonde influence sur les sciences du langage. Il faut en prendre conscience en nous remémorant les travaux moins connus de cet auteur pour aboutir à une interprétation plus complète de son œuvre.

August Kovačec, lui-même éminente figure de la linguistique, a toujours été conscient de l'importance de la prise en compte de notre patrimoine scientifique. Ainsi, quoique absorbé par une multitude de recherches scientifiques personnelles, le professeur Kovačec a toujours su trouver du temps pour présenter l'œuvre de ses prédécesseurs en montrant l'importance de leurs ouvrages dans l'optique des études contemporaines. Cet aspect du travail scientifique de l'académicien August Kovačec est précieux pour les nouvelles générations de chercheurs.

Mots clés : Petar Guberina, August Kovačec, linguistique, langue française, études romanes

Kategorija vremena u talijanskome i hrvatskome jeziku

Ivica Peša Matracki

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
ipesa@ffzg.hr

UDK: 811.131.1'367.625:811.163.42
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.33>

Teme koje se tiču vremena, vida i akcionalnosti vrlo su zastupljene u suvremenoj lingvistici. U prilogu je riječ o određenju i načinima izražavanja konceptualne kategorije vremena u hrvatskome i talijanskome jeziku. Glavni je cilj ovoga rada opisati gramatikalizaciju vremena u dvama tipološki različitim jezicima i preciznije razgraničiti vrijeme od srodnih kategorija vida i akcionalnosti.

Ključne riječi: hrvatski jezik, talijanski jezik, vrijeme, vid, akcionalnost, deiktično središte, vrijeme govorenja

0. Uvod

Gramatička kategorija vremena je univerzalna, tj. kodirana je u nekom obliku u svakom ljudskom jeziku.¹ S filozofskog stajališta, naši transcendentni ili apriorni oblici svijesti (prostor i vrijeme) ograničeni su na iskustvo, vrijeđe u granicama iskustva te omogućuju i oblikuju iskustvo.

Tri su osnovne odrednice vremena: prošlost, sadašnjost i budućnost. Ta određenja imaju smisla tek po međusobnom odnosu: jedno tek po onom drugom. Vrijeme ne može biti neprekinuti niz sadašnjih trenutaka, i prošlost, a posebno budućnost daju pravu dimenziju povijesnom vremenu.² Temeljna struktura ljudskog opstanka je dakle određena kategorijom vremena/konačnošću. Zbog toga su filozofsko istraživanje i kronološka struktura povijesti važne pretpostavke za razumijevanje kodiranja vremena u jeziku. Za osvjetljavanje jezičnog izražavanja vremena, važno je analizirati odnos između kognitivne kategorije vremena i njezina označavanja u gramatičkim kategorijama jezika, u našem slučaju, talijanskoga i hrvatskoga jezika.

¹ Postoje jezici koji ne razlikuju sadašnje od budućeg vremena i oni koji ne razlikuju prošla vremena. Razne vrste izražavanja vremena, nepostojanje gramatikalizacije ne znači da je pojam vremena različit od našeg, v. Comrie (1985: 50).

² Vrijeme, za razliku od prostora, označuje slijed bivanja predmeta, bića, pojava i događanja jednog nakon drugog, u neprekidnoj mjeni/promjeni nastajanja i nestajanja, rađanja i umiranja.

Epistemološki smo skloni promatrati vrijeme kao objektivnu kategoriju, u smislu da je ona u stvarnom iskustvu neovisna o našem unutrašnjem doživljaju ili psihičkom stanju. Dakle vrijeme radnje je objektivno vrijeme: radnja se dogodila, radnja se događa ili radnja će se dogoditi. U tim trima osnovnim vremenskim odrednicama radnje definirano je njezino kodiranje u jeziku. Ono ne mora nužno biti jednoznačno određeno, npr. u rečenici *Gira_{Pr} il mondo in bici, gliela rubano_{Pr}, a Castel Volturmo, cittadini raccolgono_{Pr} soldi su Facebook: "La ricompriamo_{Pr}"*, glagolska vremena ne odgovaraju uvijek stvarnom vremenu: *gliela rubano* (kradu mu je) = *gliel'hanno rubata* (ukrali su mu je); *la ricompriamo* (kupujemo je) = *la ricompreremo* (kupiti ćemo je).³ Iskazivanje vremena može poprimiti epistemološki veoma iznijansirane i složene načine iskazivanja: *Ha combattuto_{Bpr} in Siria, fu_{Dpr} lui a indottrinare il fratello* (Borio se u Siriji, on je indoktrinirao brata); *Voi due venite_{Bb} alla festa? Già siamo là_{Bpr}* (Hoćete li vas dvoje doći na proslavu? Već smo tamo).⁴

Označavanje radnji može biti formalizirano u jeziku na različitim razinama: može se jednostavno navesti u kojem vremenu se neki događaj dogodio, u odnosu na trenutak govorenja (*momento dell'enunciazione*). To označavanje je obično kodirano u glagolskim vremenima; može se još odrediti niz karakteristika samog događaja, kao što su činjenica da još traje (*dorme / spava*), da se ponavlja (*partiva / putovao je*) ili da je u cijelosti završen (*ruppe / slòmi*).

Svrha je ovoga rada pokušati opisati kako je gramatikalizirano vrijeme u talijanskome i hrvatskome jeziku. Međutim, to nije moguće bez jasnijeg definiranja još dvaju pojmova koji se u mnogome preklapaju s vremenom: vid (*aspekt, aspetto*) i način vršenja radnje (*akcionalnost, azionalità*). Stoga se rad artikulira na sljedeći način: 1. definiranje jezičnog vremena (glagolsko vrijeme, vrijeme govorenja, vrijeme odnošenja, deiktično vrijeme) i 2. definiranje bitnih karakteristika koje ga razlikuju od usko vezanih pojmova (*aspekt, akcionalnost*).

1. Vrijeme, vid i način vršenja radnje

Za izražavanje vremena (gr. *hrónos*, lat. *tempus*) govornici se služe a. glagolskim vremenima (*tempi verbali*: sadašnje, prošlo, pretprošlo, prebduće, buduće), b. vremenskim priložima (*jutros, jučer*) i c. složenim izrazi-

³ Kratice su sljedeće: Pr = prezent; Bpr = bliska prošlost; Dpr = daleka prošlost; Bb = bliska budućnost; Pl = pluskvamperfekt; Ø = vrijeme nije izraženo. Rečenica je uzeta iz novina *Corriere della sera* (9/10/2017).

⁴ U ovome slučaju, blisku budućnost izražavamo prošlim vremenom ili gotovom sadašnjosti.

⁵ Tehnološke mogućnosti mjerenja vremena i njihovo jezično izražavanje složenim izrazima su teorijski beskonačne.

ma, priložnim i prijedložnim oznakama (*prije milijun godina, za pet dana*).⁵ Vrijeme je kategorija koja, prema suvremenim teorijama, razlikuje glagole od drugih vrsta riječi. U generativnoj gramatici ono je obvezni konstituent glagolske skupine (v. Chomsky 1995, Alexiadou 2001).⁶ Kategorija vremena može se gramatikalizirati u vidskim morfemima, u leksičkim kategorijama i glagolskim vremenima. Konceptualna kategorija vremena u nekim jezicima nalazi izraz u svim navedenim gramatičkim strukturama (npr. u hrvatskom jeziku; ograničeno i u talijanskom).⁷

Vrijeme će u ovome radu biti proučavano na temelju postavki klasične logike i fizike, dakle kao linearni niz događaja koji slijede jedan iza drugoga na vremenskoj crti (v. Comrie 1985: 2). Grafički prikaz linearnog protjecanja vremena:

1.

.....X.....
 prije sada poslije⁸

Iz linearnosti i jednodimenzionalnosti proizlazi temeljni način smještanja događaja/radnji/situacija na vremenskoj crti: smještanje događaja na bilo kojoj točki crte koja je onda nužno u suodnosu s nekom drugom točkom na crti čak i kad je riječ o sjevremenskom prezentu.⁹ Smještanje radnji u vrijeme je po svojim svojstvima formalna kategorija, jer deiktična vrijednost glagolskih vremena ovisi o njihovom odnosu s deiktičnim središtem koji je definiran sadašnjim trenutkom (ovdje i sada za govornika i slušača). Teško je u talijanskome i hrvatskome izreći rečenicu s finitnim glagolom koji bi bio neutralan u vezi opreke *prošlo vs. sadašnje* ili *sadašnje vs. buduće*.

Ovdje nas zanima način na koji se radnja smješta u vremensku dimenziju, posebno u odnosu na rječnik i na gramatiku. U talijanskome i hrvatskome moguće je smjestiti događaj prije sadašnjeg trenutka (*sono caduta; pala sam*) ili smjestiti ga prije tog prošlog trenutka (*prima avevo mangiato, poi sono caduta*), ali nema načina za smještanje radnju između te dvije prošle radnje ili između jedne od njih i sadašnjeg trenutka. Kao što smo već rekli, u izvanjskome svijetu radnje se događaju jedna iza druge, slijede jedna

⁶ Zato što odglagloske imenice mogu naslijediti sva druga formalna obilježja glagolske osnove, osim vremena.

⁷ Ovdje se „ograničeno“ odnosi na nepostojanje dvovidnih parnjaka (svršen *vs.* nesvršen).

⁸ Leksičke jedinice koje opisuju te vremenske točke su dakle *sada* (*adesso*) za sadašnjost, *prije* (*prima*) za prošlost i *poslije* (*dopo*) za budućnost.

⁹ O shvaćanju pojma vremena od početaka filozofske misli do suvremenog doba, v. Øhrstrøm / Hasle (1995).

iza druge u nizu, ali u većini jezika postoji mogućnost njihova smještanja na vremenskoj osi samo na dvije točke u prošlosti i dvije u budućnosti (usp. Comrie 1985: 8). Detaljnija istraživanja trebala bi odrediti koja je precizna granica između različitih prošlih ili budućih vremena u odnosu na trenutak govorenja. Temeljna postavka naše analize bit će definicija jezičnog vremena: *vrijeme je gramatikalizirani izraz smještanja radnje u vremenu* (Comrie 1985: 9). Pojmovi koji se najčešće gramatikaliziraju u jezicima su jednostavna anteriornost, simultanost i posteriornost sa sadašnjim trenutkom kao deiktičnim uporištem.

U jezičnom sustavu koji stavlja u odnos događaje prema polazišnoj točki vrijeme je deiktične naravi.¹⁰ To podrazumijeva da vid i akcionalnost nemaju to svojstvo; oni ga mogu zadobiti, ali im nije inherentno. Vremena koja su u suodnosu s deiktičnim središtem sadašnjeg trenutka nazivaju se apsolutnima, a vremena čija je uporišna točka određena kontekstom nazivaju se relativnima (*ib.* str. 36 i 56).

Značenjska vrijednost glagolskih vremena odnosi se dakle na vrijeme u kojem se govori ili trenutak govorenja. Glagolska vremena u rečenici pomažu odrediti polazišnu točku, to jest, vremenske odnose prema toj točki, npr. u rečenici *Marija pjeva* taj je odnos izvanjski (jer je određen odnosom prema zadanom času), dok je u rečenici *Marija je pjevala kada sam je vidio* taj odnos određen unutar rečeničnim odnosima među glagolskim vremenima.¹¹ U ovome radu, najvažnija je odrednica prema trenutku govorenja ili deiktičnom središtu, dok ostale vremenske koordinate uglavnom nećemo analizirati.¹² Isto tako važno je zadržati razliku između vremena, vida i načina vršenja radnje.

Vid i akcionalnost nisu linearne kategorije, jer ne ovise o smještanju radnji na vremenskoj crti, nego opisuju unutrašnje karakteristike radnje¹³ koje su neovisne od bilo koje uporišne točke u vremenu. Vid i akcionalnost se time odnose na gramatikalizaciju unutrašnje vremenske strukture glagola (v. Comrie 1985: 6, 38).¹⁴

¹⁰ Dakle, deiktično središte je uporišna točka od koje se polazi u određivanju vremena te koja ima i prostornu odrednicu (ovdje) i za odašitelja poruke i za primatelja.

¹¹ Na takvim odrednicama glagolskih vremena, Benveniste (1966) razlikuje vremena diskursa (*tempi del discorso*) i povijesna vremena (*tempi della storia*).

¹² Kao što je dobro poznato, one mogu biti određene i trenutkom u kojem se radnja zbiva ili se zbila (*momento dell'avvenimento*) te trenutkom izraženim prilogom ili priloškom oznakom (*momento di riferimento*). O tome više vidi u Bertinetto (1997: 14-16).

¹³ To podrazumijeva da glavne vremenske koordinate nisu važne za opis vida i akcionalnosti.

¹⁴ Tako je razlika između *John sings* (prezent) i *John sang* (preterit) u vremenu, dok je razlika između *Peter sings* i *Peter is singing* u vidu (oba glagola su u prezentu, usp. *ib.* str. 9).

U hrvatskome su i vid i akcionalnost sustavno izraženi morfološkim obilježjima, dok je u talijanskom akcionalnost obično dio leksičkog značenja glagola (*pungere vs. assomigliare; ubosti vs. sličiti*), a vid se izražava glagolskim vremenima (*so vs. ho saputo; znam vs. saznao sam*). Gramatički bi opis trebao, uz ostalo, odrediti koji morfemi označuju u prvome redu vrijeme, koji vid, a koji akcionalnost.¹⁵

Da bismo mogli analizirati kategoriju vremena potrebno je točnije odrediti vremenska značenja vidskih i akcionalnih kategorija te pokušati rasvijetliti njihovu isprepletenost i preklapanje. Za potrebe ovoga rada bit će dovoljna kratka supostavna analiza talijanskoga i hrvatskog jezila na korpusu romana *Il nome della rosa* (U. Eco) i njegova prijevoda (*Ime ruže*):¹⁶

(1) invadevano la città	su zauzele grad	(Im/NV/-Tr; Pe/SV/-Tr) ¹⁷
aveva trasferito	premjestio je	(Pl/SV/-Tr; Pe/SV/-Tr)
scomunicò	izopći	(Ao/SV/-Tr; Ao/SV/-Tr)
ritenette saggio	je držao mudrim	(Ao/SV/Tr; Pe/NV/Tr)
aveva preso a benevolermi	koji me bio zavolio	(Pl/SV/Tr; Pl/SV/-Tr)
durò due settimane	je potrajalo dva tjedna	(Ao/SV/Tr; Pe/SV-Tr)
ebbe l'occhio severo	imao je strogo oko	(Ao/SV/Tr; Pe/NV/Tr)
come sovente vidi	kao što sam često viđao	(Ao/SV/-Tr; Pe/NV/-Tr)
si era fermato talora	se ponekad zaustavl jao	(Pl/SV/-Tr; Pe/NV/-Tr)

Iz primjera se vidi da se u talijanskom jeziku svršeni vid poklapa s vremenima u pluskvamperfektu i aoristu, a prošlo vrijeme u imperfektu s nesvršenim vidom. Trajnost se u hrvatskom najčešće podudara s nesvršenim vidom, dok je u talijanskom to podudaranje puno rjeđe. Što se tiče priloga i njihove kompatibilnosti s raznim vremenima, vidovima i akcionalnostima, valja reći da su u hrvatskom prilozi *često* i *ponekad* nekompatibilni s aoristom i pluskvamperfektom dok u talijanskom nisu: *Anche il*

U talijanskome imamo za izražavanje prošlosti složeni perfekt i imperfekt koji bi se prema ovome tumačenju razlikovali samo u vidu. Problem je što mnogi jezici imaju oblike koji uključuju obje odrednice: *parlò / ha parlato* u talijanskom znače i prošlo vrijeme i svršeni vid, a imperfekt *parlava* može označavati prošlo vrijeme i svršeni (tzv. pripovjedački imperfekt) i nesvršeni vid.

¹⁵ U suvremenoj lingvistici vode se žestoke diskusije u vezi preciznog određivanja tih kategorija: Bertinetto i Delfitto (2000) smatraju da je vid slavenskih jezika zapravo akcionalnost. O tome više vidi u Peša Matracki (2012: 325-329).

¹⁶ Dio korpusa je preuzet iz članka Peša Matracki (2012: 332-335).

¹⁷ Kratice: Ao = aorist; Im = imperfekt; Pe = složeni perfekt; Pl = pluskvamperfekt; SV = svršeni vid; -Tr = netrajni; Tr = trajni; NV = nesvršeni vid.

mento denunciava in lui una salda volontà, pur se il viso allungato e coperto di efelidi - come sovente vidi di coloro [...].¹⁸ To ne znači da je hrvatski vid podvrsta akcionalnosti (kao što to tvrdi Bertinetto za sve slavenske jezike 1997, 2000). Da akcionalnost nije isto što i vid, može se zaključiti iz činjenice da akcionalni morfemi ne isključuju vidske: *zaletjeti se / zalijetati se; nabacati / nabacivati; bocnuti / bockati*, itd. Najuočljivija je razlika u upotrebi vremena: u hrvatskom se puno manje upotrebljavaju imperfekt i aorist.

I talijanski jezik posjeduje morfeme koji iskazuju akcionalnost: *a-* (*ride-re/arridere; smijati se/nasmijati se*), *in-* (*cominciare/incominciare; početi/započeti*). U gramatičkim opisima pojedinih jezika susrećemo se s više pojavnosti koje se analiziraju kao vremenske kategorije i koje mogu biti vrlo slične, ali nisu posve istovrijedne. Ipak, osnovni je način iskazivanja vremena pomoću glagolskih vremena. Glagolskim oblicima označuje se prije svega smještanje radnje na vremenskoj osi u odnosu na trenutak govorenja. Glagolskim vidom označuje se govornikova perspektiva radnje (*punto di vista, viewpoint*) koja se izražava oprekom: *svršenost ~ nesvršenost*. Vid je u hrvatskom i talijanskom gramatički kodiran posebnim vidskim morfemima i glagolskim vremenima. Akcionalnošću označujemo, u prvome redu, sami način vršenja radnje, njena unutrašnja svojstva koja imaju sekundarna vremenska značenja u smislu vremenskog trajanja radnje (trajnost/trenutačnost, neprekidnost, itd.)¹⁹ Zato prototipno trenutni glagoli, npr. *morire, rientrare, esplodere* mogu imati prošlo nesvršeno vrijeme:

(2) Lui moriva lentamente e miseramente.

[...] ma poi spaventato dalle situazioni politiche rientrava ad Avignone, dove moriva.

[...] della collera reale che esplodeva improvvisa come folgore [...].

U prvoj rečenici imperfekt iskazuje da se radnja trebala dogoditi ubrzo nakon trenutka govorenja (*valore imminente*): *Lui stava per morire* (*bio je na smrti*). U drugoj rečenici, riječ je o pripovjedačkom imperfektu; u trećoj je riječ o uobičajenoj radnji u prošlosti.²⁰

Bertinetto (1991: 113, 122) analizira vremenska ograničenja za netransformativne glagole i zaključuje da se ne javljaju u jednom od pretprošlih vremena (*trapassato remoto*) i u futuru drugom. Prema njemu, uzrok tim

¹⁸ Jezični podaci uz koje ne stoji oznaka izvora, uzeti su iz korpusa CORIS/CODIS.

¹⁹ U suvremenim teorijama se zato vid naziva *gramatički aspekt* (*grammatical aspect*), a akcionalnost se naziva *leksički aspekt* (*lexical aspect*), usp. Smith (1997).

²⁰ Priložne oznake vremena mogu otkriti narav radnji što znači da je akcionalnost u nekim jezicima zapravo morfosintaktička ili čisto sintaktička kategorija. O tome više vidi u Bertinetto (1991, 1991) i Cinque (1999).

ograničenjima je neteličnost netrasformativnih glagola. U našem korpusu, međutim, nalaze se takvi primjeri:

(3) Alessandro seguì il padre, ma appena fu entrato si sentì soffocare.

Non appena ebbe emesso un grido la donna uscì dalla mia vista.

Quando ti sarai sorpreso per la sua iniquità, capirò che non sei più scellerato di lui.

Ni ova dva vremena se dakle ne nalaze u odnosima uske ovisnosti o vrsti akcionalnosti.

U oba analizirana jezika vrijeme je dakle morfološki obilježeno; oba jezika posjeduju razna prošla, sadašnja i buduća vremena, ali načini njihova izražavanja su različiti. To proizlazi iz semantičke polivalentnosti glagolskih vremena.

2. Glagolska vremena u talijanskom i hrvatskom jeziku

Prošlost se u talijanskom izražava perfektom, aoristom, imperfektom te s dva pluskvamperfekta (*prossimo/remoto*), sadašnjost prezentom, budućnost futurom prvim i drugim, budućnost u prošlosti kondicionalom prošlim. Hrvatski jezik ima sedam vremena; sadašnje vrijeme: prezent; četiri prošla: aorist, imperfekt, perfekt i pluskvamperfekt, dva buduća futur prvi i futur drugi. Zbog ograničenog opsega rada, nećemo analizirati aorist, futur drugi, pluskvamperfekt II i kondicional prošli.

Na samom početku ovoga dijela rada postavlja se pitanje kako je moguće odrediti vrijeme zbivanja radnje samim značenjem gramatičkih obilježja glagolskih vremena.

2.1. *Prezent*

S obzirom na govornikovu perspektivu radnje, prototipna radnja u prezentu se promatra u procesu / zbivanju dok traje (ne izražava ni početak ni kraj radnje).²¹ Prezentom se izražava sadašnje vrijeme ili vrijeme koje nije značajnije udaljeno od vremena u kojem se govori, npr. *In mano ho il regalo che ho preso per Carlo* (= *qua e ora; in questo preciso momento / sada i ovdje, u ovom trenutku*; *U rukama imam poklon koji sam uzela za Karla*). Prava sadašnjost podrazumijeva podudaranje vremena događanja i sadašnjeg trenutka. Pa ipak prezent rijetko koincidira sa sadašnjim trenutkom: obič-

²¹ Dakle, možemo reći da je vid uže povezan s prezentom od akcionalnosti. Prezentom se radnja ne obuhvaća jednom pogledom već se promatra u njenom odvijanju. Opreka po akcionalnosti *trajnost / durativnost ~ trenutačnost* ovdje nema značajnu ulogu.

no označava duža razdoblja koja uključuju i sadašnji trenutak, ali započinju ranije: *Neymar si tinge i capelli di color verde speranza* (Neymar boji kosu u zelenu boju nade = već je obojao, ali i u trenutku govorenja ima zelenu kosu). Radnje koje su se dogodile prije sadašnjeg trenutka često izražavaju gotovu sadašnjost koja se označava bliskom prošlošću: *Queste le abbiamo raccolte stamattina* (= Ove smo sakupili jutros i one su još tu). Vremensko razdoblje u kojem se odvija glagolska sadašnjost može biti veoma dugo: *La nostra specie mangia cereali da circa diecimila anni*.

Prava ili prototipna sadašnjost izriče se prezentom nesvršenih glagolskih oblika: *In questa situazione si trovano molte aziende italiane* (U takvoj situaciji se nalaze mnoga talijanska poduzeća).²² Neprava sadašnjost, tj. ona koja nema deiktičnu funkciju može se tvoriti od svršenih i od nesvršenih glagola: *Arrivato a questo punto, però, Heidegger deve riconoscere che non ha ancora trovato l'essere e tanto meno il suo senso*.

Kao što smo vidjeli, u talijanskom je jeziku vid u suodnosu s glagolskim vremenom ili je dio leksičkog značenja glagola (*cadere* = *pasti/padati*). Zato se s prezentom svršenih glagola često upotrebljava prilog koji označava sadašnje vrijeme ili neki glagolski infinitivni oblik u prezentu (obično gerund): *E veniamo ora al processo di standardizzazione così com'è oggi; Poi, curiosando qui e là, lo sguardo mi cade sulla quinta colonna, taglio basso, proprio sotto la foto di quelli con lo slittino*. U hrvatskome prezent svršenih / netrajnih glagola, npr. *pasti, sletjeti, nestati* odgovara u vremenskom smislu složenom perfektu u talijanskome (*sono caduto / è atterrato, è sparito*).

Valja reći da ni u hrvatskome ni u talijanskome svršeni glagoli nemaju preciznu vremensku vrijednost, budući da obično znače ili da se radnja već dogodila (u trenutku kada se o njoj govori ili u vrlo bliskoj prošlosti) ili da će se tek dogoditi (u bliskoj budućnosti). Nesvršeni glagoli u hrvatskom mogu se pojaviti s prilogom dok samo nesvršeni stativni to ne mogu, npr. *dolazim odmah / *nalazim se odmah / *naći ću se odmah*. U talijanskom se vid/akcionalnost u takvim slučajevima neutralizira: *subito si riprende* (*riprendersi* = oporaviti se, doći k sebi); *ora si arrende con stizza* (*arrendersi* = predati se, popustiti).²³

U talijanskoj lingvistici, prezent se dijeli na bezvremenski (*intemporale, atemporale*) i sjevremenski (*onnitemporale*; v. Bertinetto 1991: 63). Prva vrsta izražava radnje ili činjenice čije trajanje nije vremenski definirano i ne ovise o vremenu u užem smislu. To znači da mogu postojati oduvijek, da

²² Znači da prava sadašnjost izražava poklapanje radnje s trenutkom govorenja.

²³ Prema Bertinetu (1991: 73) ovaj prezent je vidski određen, jer označuje radnju koja se dogodila u potpunom preklapanju s trenutkom govorenja. Znači njihov vid je svršen. Mislimo da je to bez morfoloških obilježja, nemoguće precizno odrediti.

se mogu javljati ili ponavljati u svakom trenutku ili da uopće ne ovise o realnom protjecanju vremena. Riječ je o znanstvenom diskursu, o znanstveno-fantastičnoj književnosti, o univerzalno prihvaćenim vrijednostima, o poslovicama, itd.: *L'amore è il sogno più grande per tutta l'umanità; Prosječna dubina oceana je 3682,2 m.*

Svevremenski prezent izriče radnje koje se mogu događati ili se događaju u svako vrijeme. *Zlo uvijek gubi.* I ovaj se prezent može tvoriti od trajnih i netrajnih glagola (*Čovjek uvijek vidi ono što želi / Cibi prelibati nascono dalla farina e da ricette antiche*). Svevremenske radnje su također smještene na vremenskoj crti (usp. Comrie 1985: 37). Bezvremenski prezent se uglavnom odnosi na znanstvene činjenice, definicije koje vrijede oduvijek i zauvijek u nekoj određenoj znanosti ili znanstvenoj paradigmi. U ovome radu smatramo bezvremenskim prezentom i onaj koji iskazuje izmišljeno vrijeme: *Percorre ogni giorno il cielo col suo carro di fuoco tirato da cavalli alati (Piroide, Eoo, Etone e Flegone) che mandano fuoco dalle narici, poi la sera si ritira nel suo palazzo d'oro.*

Iz toga proizlazi da neke vrste prezenta ne određuju vrijeme, njihov vremenski okvir je posve neodređen i nebitan. Tim vrstama se obično pripaja i prezent uobičajenosti (npr. Silić / Pranjković 2007: 191),²⁴ ali mi smatramo da takav prezent ima deiktičnu vrijednost, jer se odnosi na iterativne ili uobičajene radnje u sadašnjosti. *Marko svaki dan ide u školu.* Uz takav prezent obvezno stoji priložna oznaka vremena. Radnja koja se ponavljala u kraćem vremenskom razdoblju u sadašnjosti, npr. u današnjem danu izražava se složenim perfektom: *Oggi è andato dal dottore per tre volte (Danas je tri puta išao kod doktora).*

Pripovjedački ili historijski prezent (*presente narrativo/storico*) smješten je na udaljenijim ili vrlo udaljenim točkama lijevo od središnje točke. Neki ga zato svrstavaju u relativna vremena (npr. Silić / Pranjković 2007: 191), a Bertinetto (1991: 67) u apsolutna, jer po njemu ima deiktičnu vrijednost. Po nama, takav prezent, iako smješten na vremenskoj crti, nema pravu deiktičnu vrijednost, jer ne iskazuje vrijeme; ono je u takvom prezentu posve sekundarno.²⁵ Prezent koji iskazuje osnovna vremenska značenja radnji je po našoj definiciji sljedeći: a. onaj koji smješta radnju na uporišnu točku /

²⁴ Autori u relativno upotrijebljen prezent svrstavaju i svevremenski i iterativni tj. prezent navike. Barić *et al* (1997: 408) donose istu podjelu. Po njima je samo sadašnjost prezenta nesvršenih glagola prava sadašnjost (apsolutna sadašnjost). Slično tomu, Bertinetto (1991: 63) tvrdi da svevremenski prezent nema deiktičnu vrijednost te ga stavlja uz bezvremenski prezent.

²⁵ U narativnim tekstovima, za ovu vrstu prezenta možemo u hrvatskome upotrijebiti i zapovjedni način: *Po danu kupaj se, loptaj se, roni, skači u more.* U talijanskom takav pripovjedački imperativ nije moguć.

deiktično središte koje označava trenutak govorenja; b. smješta je na točku u neposrednoj blizini trenutka govorenja (neposredno lijevo od nje); c. početak radnje smješta u blisku prošlost, ali trajanje radnje obuhvaća i trenutak govorenja i d. na točku koja slijedi neposredno nakon trenutka govorenja, tj. u blisku budućnost.

U okviru prave sadašnjosti možemo dakle razlikovati više vrsta prezenta. Tu ćemo uvrstiti gore navedene situacije koje možemo verificirati vremenskim priložima ili priložnim oznakama:

I. Prototipni prezent

(4) Prometto di rinunciare a Laura.

Giuro di dire tutta la verità.

Alessandro, ti nomino unico erede di tutti i miei beni.

Io ci scommetto.

Iz primjera se vidi da se vrijeme odvijanja radnje glavnog glagola u najvećoj mjeri poklapa s vremenom govorenja.²⁶ Riječ je o uporabi jezika u pragmatičke svrhe koje se postižu performativnim glagolima.²⁷ Vidimo da ovi glagoli u prezentu imaju nesvršeni vid. I u hrvatskom je tome tako: *obećavam, kunem se, imenujem, naređujem, kladim se*.

Prototipni prezent se javlja i u izravnom prijenosu događaja, npr. u prijenosu nogometnih utakmica:

(5) È ancora il calcio d'angolo.

Attacano ancora gli inglesi.

Prolazi Nikola Vlašić. / Dodaje loptu Brekalu. / Brzo to zatvara Brezjak.

Prema podacima iz korpusa, proizlazi da je u prijenosu utakmica na hrvatskom jeziku, puno više perfekata nego prezenta, dok se u talijanskom upotrebljava gotovo isključivo prezent.²⁸ To objašnjavamo činjenicom da se u hrvatskome jeziku gotova sadašnjost izražava perfektom uglavnom svršenih glagola: *Sada se ovdje poskliznuo Cvitanović. Sada su to dobro odigrali*

²⁶ Ti se govorni čini izraženi glagolom (obećanje, zakletva, nominiranje, zapovijed i kladenje) doista odvijaju u trenutku govorenja. Očito je da se to potpuno podudaranje ne odnosi na infinitivne oblike glagola koji će se izvršiti na sljedećoj točki (desno) na vremenskoj crti.

²⁷ Kao što je dobro poznato, riječ je o glagolima koji ne tvrde ništa i ne opisuju izvanjezični svijet, nego znače samu radnju. Ti glagoli u tom određenom kontekstu, s pragmatolingvističkog stajališta, imaju akcijsku ulogu govornog čina (*speech act*).

²⁸ Na ovome mjestu donosimo samo ilustraciju navedene jezične situacije; za potrebe naše analize pratili smo dvije utakmice talijanske lige i dvije hrvatske.

Sigali i Benković. U takvim se konstrukcijama obično javlja prilog koji označava pravu sadašnjost: *sada*.

Prototipni prezent ovjerava se priložnim oznakama koje impliciraju da se vrijeme govorenja i vrijeme događanja odvijaju istovremeno:

- (6) In questo preciso momento un singolo raggio di sole fora la penombra. È un pezzo pensato, certamente decine di volte, e decine di volte provato, che proprio ora sta riacquistando forma, ora che io sono qui ad ascoltare.

Ni u hrvatskome nisu rijetke priložne oznake koje točnije opisuju pravu sadašnjost: *Baš u ovom trenutku gledam more.*²⁹ U drugoj rečenici primjera javlja se glagolska perifraza koja iskazuje radnju u njenom odvijanju. U hrvatskom takvo iskazivanje sadašnjosti ne postoji, već se ona, kao što smo vidjeli, izražava priložima i nesvršenim glagolskim oblicima (*Upravo krećem*).

U rečenici *Ora si spera che piogge e vento ripuliscano l'aria dallo smog* jasno je da prezent zavisne rečenice iskazuje radnju koja će se dogoditi u vrlo bliskoj budućnosti (= da će očistiti). Sličnu vremensku vrijednost ima i u jednostavnoj rečenici *Veniamo fra cinque minuti* (*Dolazimo za pet minuta*).

II. Present uobičajenosti

Sadašnjost ove vrste iskazuje da se neka radnja koja je počela na jednoj točki vremenske crte događa u redovitim razmacima i u trenutku govorenja.³⁰

- (7) I valori vengono accertati ogni mese in base al parere dell'Ufficio italiano cambi.

Almeno trecento clandestini ogni settimana raggiungono le coste italiane

La critica è sempre attenta e pronta a stroncare qualsiasi videogioco che vada contro a precisi canoni di costume.

I bez priloških oznaka, proizlazi jasna vremenska odrednica sadašnjeg vremena, npr. zadnja rečenica zadržava značenje sadašnjeg vremena i bez

²⁹ Valja ipak reći da se ni uz ove priloške oznake ne javljaju uvijek glagoli u prezentu: *Ivan je baš u ovome trenutku izvirio da se pozdravi*.

³⁰ U rečenici *Compie ogni giorno passi da gigante* ne možemo točno odrediti kada se radnja označena glagolom *compire* počela događati, ali je posve izvjesno da je ona aktualna u trenutku govorenja.

priloga *sempre*. Događaji, stanja, pojave su aktualni u trenutku govorenja, iako se ne moraju nužno vršiti u tome trenutku; zato smatramo da takav prezent iskazuje pravu sadašnjost (iz čega slijedi da ga ne svrstavamo u bezvremenske prezente kao što je to u nekim gramatikama).³¹ Bez obzira na akcionalnost, tj. i svršni glagoli sudjeluju u izražavanju prezenta navike: *Si alza alle cinque e mezza del mattino e si corica a mezzanotte e, troppe volte, si addormenta sul tavolo del suo studio* (Ustaje se u pet ujutro, liježe u ponoć, i previše puta zaspi na stolu svoje radne sobe). Prezent navike, bez priložnih oznaka, iskazuje uglavnom stalne radnje koje netko vrši, stanja u kojem se nalaze živa bića i predmeti te njihove osobine: *Marija je učenica prvoga razreda* (= Marija ide u prvi razred osnovne škole); *Brigita je mlada, lijepa i dobra*. Sve što je izraženo predikatom vrijedi i u trenutku govorenja te ta vremenska odrednica čini bitnu komponentu značenja predikata i cijele rečenice.

Ako u rečenici imamo oznaku uobičajenog vremena i oznaku 'u X vrijeme'; 'in X tempo', ni u hrvatskom niti u talijanskom nije jednostavno izabrati glagolski oblik s obzirom na vid, npr. *Svako jutro otvara i čita e-poštu za/u 15 minuta*; *Ogni mattina apre e legge la posta elettronica in 15 minuti*. U hrvatskom bi primjereniji oblik bio svršeni: *Svako jutro otvori i pročita e-poštu za 15 minuta*.³²

III. Novinski (medijski) prezent³³

Analizirajući sljedeći tekst (*Corriere della sera*, 19/10/2017): *Una bambina di Modena iscritta alla seconda elementare si ritrova in classe, unica italiana, con diciotto bimbi di altre etnie che la isolano durante la ricreazione, parlano altre lingue, non vanno alle sue feste e non la invitano alle loro: È la realtà di certi quartieri-ghetto poco frequentati dai radical chic, ne possiamo precizno smjestiti događaje na vremenskoj crti: si ritrova u vremenskom smislu je završena radnja (= našla se);³⁴ la isolano (= izoliraju je); parlano (= govore), non vanno (= ne idu) i non la invitano (= ne pozivaju je). Samo čitajući tekst do kraja (*Sua madre protesta, si rivolge ai giornali, infine getta la spugna e sposta la figlia in un altro istituto*), može se zaključiti da su se sve radnje u njemu dogodile*

³¹ Primjerice u Barić *et al.* (1997) i u Silić / Pranjković (2007).

³² Promotrimo još primjera: *Ogni giorno scarica il veicolo in quindici minuti*; *Svaki dan iskrca/*iskrcava kamion u 15 minuta*. Znak iskazuje da je rečenica u velikoj mjeri neovjerenjena.

³³ To je izraz koji smo tvorili za potrebe ovoga rada. Naime, u talijanskom postoji *presente riportivo* i *presente delle cronache*, ali ovaj koji mi ovdje opisujemo nije ni jedan ni drugi. O ove dvije vrste vidi u Bertinetto (1991: 62, 66).

³⁴ Ovdje je jasnije da je riječ o bliskoj prošlosti zbog prefiksa *ri-* koji u ovom slučaju ima vrijednost svršenog vida (*naći se vs. nalaziti se*).

u bliskoj prošlosti i da je prava sadašnjost jedino u zadnjoj rečenici koja zapravo i daje sadašnji vremenski okvir (*È la realtà...*).³⁵

Razmotrimo sljedeće primjere:

(8) Catalognia. Madrid chiude.

Ora si spera in un accordo.

Salta prelievo su polizze vita.

Scimpanzè in fin di vita rivede l'uomo che si prese cura di lei; l'incontro è toccante

Iz primjera se može zaključiti da novinski prezent ima vremensko značenje koje ide od iskazivanja osnovnih značenja: a. podudaranje trenutka govorenja i trenutka odvijanja radnje; b. gotova sadašnjost ili sadašnjost koja je na vremenskoj crti smještena u blizini ili neposredno ispred središnje točke i koja obuhvaća i trenutak govorenja. U svakom slučaju događaji izraženi na ovaj način su aktualni i imaju značajnu važnost i za trenutak govorenja. Netrajni glagoli prema akcionalnosti (*saltare, chiudere, rivedere*) upotrebljavaju se u jednakoj mjeri kao i trajni. Valja ipak reći da se prezent netrajnih glagola upotrebljava češće u novinskim naslovima nego u drugim dijelovima članka. U hrvatskom se vrlo bliska prošlost izražava obično glagolskim pridjevom radnim ili participom aktivnim, (krnjim perfektom): *Vrhovni sud ukinuo presudu*; Česti su i sadašnji glagolski oblici: *Premijer poziva... SDP gura...* U našem su jeziku vremena i u novinskim naslovima i u kratkim vijestima raznovrsnija i deiktički preciznija u iskazivanju vremena (npr. *Il ponte è piccolo. Il carico enorme. Ecco cosa fa il camionista; Most je malen. Teret je glomazan. Evo što je uradio vozač kamiona*).³⁶ Kad je riječ o vrlo bliskoj prošlosti ili gotovoj sadašnjosti, ona se izražava odgovarajućim glagolskim oblicima koji nerijetko imaju ulogu prezentskog perfekta koji iskazuje radnju koja se u prošlosti dogodila, ali joj posljedice traju u sadašnjosti. Oblicima prezenta nesvršenih glagola iskazuju se često trajne radnje koje uključuju i trenutak govorenja.³⁷

³⁵ Mogli bismo pomisliti da je ovaj prezent podvrsta pripovjedačkog prezenta, ali to ne može biti, budući da je sigurno da su radnje neupitno aktualne i da opisuju i obuhvaćaju sadašnji trenutak, tj. trenutak govorenja.

³⁶ I u hrvatskom je moguće tu situaciju izraziti prezentom, ali je prema našim podacima češći perfekt.

³⁷ Nesvršeni glagoli u prezentu poznaju se po tome što mogu doći kao odgovor na pitanje: *Što sada radiš? Predajem*. U hrvatskom jeziku mogu doći i kao dopuna glagolima aspektualnim glagolima *prestati, prestajati, nataviti, nastavljati*. Svršeni glagoli ne mogu ni jedno ni drugo. Particip perfekta imaju samo svršeni glagoli; imperfekt i particip prezenta samo nesvršeni. U talijanskome nemamo tih morfološki operacija, jer ne posjeduje sufikse i prefikse s tim vrijednostima; čak i kada ih posjeduju, oni ne uzrokuju takve restrikcije.

U talijanskome se jeziku trenutačni glagoli prema načinu vršenja radnje često javljaju u prezentu, što znači da u talijanskom prezent imperfektivizira te glagole. U hrvatskom jeziku morfološki izražen aspekt može blokirati upotrebu prezenta (*prati/oprati*): **Banka opere novac / Banka je oprala novac*. U primjeru *Quello che viene viene* glagol *venire* (doći) je prema leksičkom aspektu netrajan i doista, u prezentu mu u hrvatskom nije ekvivalent prezent nesvršenog glagola, već futura: **Ono što dolazi dolazi; Ono što će doći, doći će*.

U hrvatskome se dakle za svršene glagole koji nemaju pravog nesvršenog parnjaka, upotrebljava prezent svršenih glagola. Svršeni prezent upotrebljava se za iskazivanje prošlih ili budućih radnji (*jučer dođem i rečem; ako dođeš sutra*). U njemu se prezent koji izražava blisku budućnost (futurski prezent) tvori većinom od nesvršenih glagola: *Predsjednica odlazi u službenu posjetu Malti*. U talijanskome su u jednakoj mjeri zastupljeni i svršeni i nesvršeni glagoli: *Domani Matarella in Comune incontra Raggi* (*Sutra Matarella u Općini susreće/će susresti Raggi*).

U našem jeziku radnja nesvršenog glagola može se odnositi na sva tri vremena: prošlost, sadašnjost i budućnost, a radnja svršenog glagola samo na prošlost i budućnost: *Majka je obrisala djetetu nos; Majka će obrisati djetetu nos; Majka *obriše/briše djetetu nos*.

U hrvatskome i talijanskome postoje razlike i u izražavanju gotove sadašnjosti, u prvom se ona izriče perfektom svršenih glagola, a u drugome se nerijetko izražava prezentom: *Non me la ricordo mai* (*Nisam je nikad upamtio; Nekada je se ne sjetim *sjećam*).

Kao što smo vidjeli kod prezenta uobičajenosti, zbog preklapanja leksičkih značenja, vidskih, akcionalnih i vremenskih u hrvatskome je teže odrediti pravi oblik za određeni vremenski okvir, npr. *L'archeologo dello staff svela in dieci minuti una pagina inedita*; u hrvatskome bi u ovom slučaju bilo bolje upotrijebiti perfekt: *Arheolog je otkrio / ?otkriva nepoznatu stranicu u deset minuta*. Kad je vrijeme vrlo kratko i u njemu se može upotrijebiti prezent: *Il ladro ruba (ha rubato poco fa) la bicicletta in 40 secondi; Lopov (u) krade (je ukrao) bicikl za 40 sekundi*.

U talijanskim gramatikama se i historijski prezent smatra deiktičnim (v. Bertinetto 1991), jer označava (daleko) prošlo vrijeme.³⁸ Prema našoj definiciji, u rečenicama u kojima se on javlja, nema vremensko značenje, nego samo stilsko. Vrijeme je prošlo i prezent ga ne može označavati; prezent u prošlosti ima samo stilsku i pragmatičnu funkciju, nikako deiktičnu.

³⁸ Talijanski prezent označuje pravu sadašnjost ako se radnja događa u bliskoj prošlosti i relevantna je za sadašnjost; isto je i s budućim vremenom; ako je riječ o posve bliskoj budućnosti, riječ je o deiktičnoj uporabi prezenta, ako je riječ o daljoj ili dalekoj budućnosti, riječ je o stilskoj ili metaforičnoj uporabi prezenta.

Vremenski, prezent u talijanskome se upotrebljava često za blisko buduće vrijeme, npr. u rečenicama s glagolom *comprare*:

- (9) Mi compro due cose. (Kupit ću si dvije stvari)
È solo un'ora, poi ti compro il torrone. (To je samo jedan sat, poslije ću ti kupiti torrone)

U hrvatskome prezent puno rijeđe nego u talijanskom označuje blisku budućnost. Kao što smo vidjeli, to je slučaj i s vrlo bliskom prošlošću i gotovom sadašnjošću: *Ma il centrodestra decide di rimandare qualsiasi decisione sul futuro del ticket antismog dopo i referendum ambientali; Ali desni centar *odlučuje / je odlučio odgoditi [...]*.

Istraživanja na korpusu pokazala su da u talijanskome glagolski oblik u prezentu ima tri deiktične vrijednosti: prava sadašnjost, bliska prošlost, bliska budućnost, opću sadašnjost. U hrvatskome ne iskazuje blisku prošlost.

2.2. Futur

Dva su buduća vremena i u talijanskome i u hrvatskome jeziku: futur I i futur II. Vremenska značenja futura I definirana su trenutkom govorenja; prototipno značenje iskazuje vrijeme koje na vremenskoj crti slijedi nakon trenutka govorenja:

- (10) Ma da oggi verrà il bello.
L'estratto conto la banca gli manderà il mese prossimo.
Per questo credo che verrà catturato subito.
In un futuro molto lontano, quando il sole abbandonerà la sequenza principale, emanerà quantità di calore tali da rendere impossibile la vita sulla terra.

Iz primjera se vidi da prototipni futur I iskazuje budućnost svih vremenskih veličina (od bliske do teorijski neograničene)³⁹ i svih vrsta vidskih i akcionalnih glagolskih oblika. Gledajući dakle na vremenske vrijednosti u smislu deiktičnosti, možemo reći da ovaj futur u talijanskom jeziku ima, među drugim vremenima, najčišću vremensku vrijednost. Pojavljuje se i u naslovima novina i kratkim novostima kada je određen vremenski okvir priložnim oznakama: *L'ex presidente catalano e i suoi 4*

³⁹ U korpusu nismo našli futur uz adverbnu oznaku "fra un secondo": *Torno fra un secondo; Fra un secondo arriva il catechista*. Zanimljivo je da uz adverbijal "fra un attimo" nalazimo futur ali i prezent: *Sarò/sono da lei fra un attimo/istante*.

ministri saranno ascoltati oggi stesso dal giudice istruttore belga che deciderà se arrestarli entro domani mattina. I u hrvatskome se sve navedene radnje izražavaju futurom prvim, bez obzira na svršenost i nesvršenost glagola.

U talijanskome jeziku futur I može označavati i radnju koja prethodi ili traje do neke druge buduće radnje:

(11) Resteranno in funzione finché sarà tecnicamente possibile.

Aspetterete finché non sarete più che sicuri.

U hrvatskome se u vremenskim rečenicama s istovrijednim veznikom upotrebljava futur drugi: *Čekat ćete dok ne budete više nego sigurni.*

Kao i sjevremenski prezent, tako je i sjevremenski futur, prema našoj definiciji smješten na nekoj točki vremenske osi:

(12) E finché ci saranno la luna e il sole, non è detta l'ultima parola.

Finché ci saranno esseri umani su questo pianeta non si finirà mai.

U talijanskome je u najvećem broju slučajeva u obje rečenice futur, dok se u hrvatskom ne nalaze dva futura: *I dok je srca, bit će i Kroacije.*

S obzirom na nepravu budućnost, u talijanskome nije moguća nepravu budućnost u vremenskom smislu. Poznato je da se talijanski futur u prošlosti iskazuje kondicionalom prošlim. Ipak, u stilski vrlo izabranom jeziku, javlja se historijski futur: *Fra il Settecento e l'Ottocento i filosofi teorici cercheranno di realizzare ...* U hrvatskom je moguća uporaba pripovjedačkog futura: *Župančiči jedri i rumeni, bujali toliko, te će zamalo oči do pojasa* (Barić *et al* 1997: 415). Ovaj futur je pravo relativno vrijeme: odvija se poslije uporišne točke, ali ona nije zadana na vremenskoj crti već je određena kontekstom.⁴⁰

2.3. Perfekt

Radnje u perfektu (*passato prossimo*) su smještene lijevo od uporišne točke, ali on ne iskazuje precizno na kojoj vremenskoj udaljenosti se one događaju. Ipak u nekim jezicima postoje prošla vremena koja imaju dodatna značenja koja to mogu iskazati. Pitanje je u kojoj su mjeri ona inherentna i mogu li postati jedno od definitornih svojstava prošlog vremena.⁴¹

⁴⁰ U poetskom govoru, futur se može upotrijebiti umjesto prezenta, npr. u hrvatskom prijevodu *Zahvale za izbaavljenje: U čast Jahvi zapjevat ću, jer se slavom proslavio* (Iz 13, 26). U talijanskom glagol je u prezentu: *Canto al Signore perché si è mostrato grande.*

⁴¹ Npr. engleski *present perfect*, više vidi Žic-Fuchs (2009).

U talijanskome jeziku perfekt ima dva bitna značenja: relevantnost za sadašnjost i blisku prošlost. Perfekt je u talijanskom jeziku usko povezan sa sadašnjošću: *Ieri ho provato a chiamare mezza classe, ma pare che nessuno sappia dove abita!* Zbog toga se uz perfekt često nalaze i prilozi i izrazi koji to dodatno potvrđuju (*oggi, ieri, poco fa*). Značenje koje se tiče obilježja *važno za sadašnjost* nije ovisno o udaljenosti događaja na vremenskoj crti; bitno je samo da u trenutku govora još traju posljedice radnje izražene glagolom u perfektu.⁴²

Slijedi opis deiktičnih vrijednosti perfekta.

a. *Označavanje vremenski bliskih događaja*

- (13) *Lei adesso, capitano, s'è fatto del nostro gruppo un'idea deprimente. Un'altra porta si stava aprendo, e ancora un'altra si è aperta quest'oggi. Questa mattina Puigdemont si è consegnato alla polizia di Bruxelles.*

Zadnji primjer pripada podvrsti koju bismo mogli nazvati perfekt aktualnih vijesti, jer je vrijeme tipično u prenošenju dnevnih vijesti. Javlja se i u podnaslovima: *Le ultime novità: il disegno di legge non è stato ancora trasmesso in Parlamento.*

Slično značenje⁴³ u hrvatskome ima perfekt koji izražava gotovu sadašnjost, ali u njemu, po nama, ono ne predstavlja inherentno obilježje, jer samo iz konteksta možemo zaključiti da se prošla radnja dogodila u bliskoj prošlosti. Kao što znamo gotova sadašnjost obuhvaća i sadašnji trenutak: *Neprijatelj je zauzeo grad* (= i sad se tamo nalazi);⁴⁴ međutim u rečenici u kojoj slušač nema informaciju o vremenu radnje, npr. *Baka je slomila ruku* (*La nonna si è rotta un braccio*), nije moguće odrediti o kakvoj je prošlosti riječ, dok u talijanskom predikat *si è rotta* zasigurno označuje blisku prošlost. Blisku prošlost valja također razlikovati od sadašnje radnje bitne za sadašnji trenutak. Ni radnja relevantna za sadašnjost ne mora obuhvaćati (i često ne obuhvaća) sadašnji trenutak. I premda se ta dva značenja mogu preklapati – podrazumijeva se da ono što obuhvaća sadašnjost može biti važno za sadašnji trenutak – ona nisu istovrijedna niti se međusobno uvje-

⁴² Slično značenje ima i prezent perfekt u engleskom, samo što talijanski oblici dolaze i uz priloge, a engleski su s njima inkompatibilni. U literaturi se to značenje iskazuje izrazom: *relevantno za sadašnjost* (v. Žic Fuchs 2009).

⁴³ Ne isto, jer u hrvatskom gotova sadašnjost izražava radnju koja obvezno obuhvaća i trenutak govorenja, dok je u talijanskom važno samo da ima obilježje skorašnjosti. Traje li ili ne traje u trenutku govorenja nije od bitnog značaja u definiranju ove vrste perfektivnog značenja.

⁴⁴ Svjedoci događaja, tj. pošiljatelj i primatelj poruke znaju da su neprijatelji i sada u gradu.

tuju. Smatramo da je glavna razlika u udaljenosti u vremenu: perfekt koji je relevantan za sadašnjost, često ne obuhvaća sadašnji trenutak i mogao se dogoditi i na prilično udaljenoj točki na vremenskoj crti. Onaj koji obuhvaća sadašnji trenutak obično nije udaljen od točke sadašnjosti na vremenskoj crti. Zato se u hrvatskom najčešće iskazuje svršenim glagolima.

b. *Značaj za govornikovu sadašnjost*

- (14) Ho accantonato questa storia molti anni fa, perciò ti dirò ciò che so.
L'ipotesi di integrazione con il San Paolo Imi è nata molti anni fa ed ha ancora il fascino di una proposta e di un progetto.

I ovi primjeri potvrđuju da je talijanski perfekt obilježen i značenjem *relevantno za sadašnjost*. Ono se često ističe navođenjem složenih oznaka vremena (*tanto tempo fa, nel 1923*).

c. *Kada prošla radnja iskazuje iskustvo*

- (15) Non sono mai stato capace di discutere con i militanti dell'estrema sinistra.

Io ho vissuto quegli anni così complessi cercando di capire.

Non ho mai visto un uomo altrettanto fissato nell'idea di distruggere un ponte.

Perfekt glagola *vivere i essere* često zadobivaju iskustveno značenje. U situacijama koje iskazuju iskustveni perfekt (*perfetto esperienziale*), govornik pripovijeda svoja ili tuđa iskustva slušaču koja obuhvaćaju veća vremenska razdoblja. Glavno im je obilježje da ne označuju početak ni kraj radnje, npr. iz predikata u rečenici *Emanuele Menini ha vissuto vent'anni su quella strada*. (Celati str. 39) nije moguće zaključiti živi li EM i dalje na tome mjestu.

Iskustveni perfekt se ponekad može preklapati s perfektom navike (*perfetto abituale*). U razlikovanju pomažu priložne oznake:

- (16) Ha sempre voluto fare il Romeo o il Casanova; anche quando non ce n'era bisogno.

Ogni volta che ho provato a chiamarlo in ufficio mi dicevano che era all'estero.

Kada dolazi s prilogom *sempre, ogni volta che* izražava dugo vremensko razdoblje koje prethodi trenutku govora. U hrvatskome se takvo značenje izražava perfektom nesvršenih glagola (*uvijek je želio*) što implicira da i u talijanskome to vrijeme može poprimiti vidske osobine nesvršenosti, iako

mu je prototipna vidska vrijednost svršenost. Nesvršeno značenje ima i s priloškim i prijedložnim oznakama *ultimamente* (*nedavno*) i *negli ultimi X* (*posljednjih X*):

(17) *Ultimamente si è diffuso anche questo tipo di richiesta.*

Negli ultimi due mesi, Bernarda ha vissuto in condizioni molto disagiati.

S obzirom na vrijeme, perfekt navike s ovim oznakama ne iskazuje nužno da je radnja u trenutku govorenja završena, tj. ne iskazuje nastavlja li se ona i u trenutku govorenja.⁴⁵ Ponekad je to moguće zaključiti iz naravi glagola i subjekta/objekta radnje: *Negli ultimi due minuti è passato un treno.*

2.4. Imperfekt

Imperfektom glagolskih oblika izražava se prošlo nesvršeno vrijeme. Tipična uporaba toga vremena u talijanskom jeziku je ona koja podrazumijeva suodnos s nekom drugom radnjom u prošlosti.⁴⁶

(18) *Ho guardato Kate mentre dormiva.*

(Pogledao je Katu dok je spavala)

La guardò mentre stava accoccolata sul pavimento.

(Pogleda je dok je bila šćućurena na podu)

Takav suodnos može imati s više radnji izraženima pomoću više raznih vremena: *Si stiracchiò e si grattò il polpaccio che una zanzara gli aveva punto mentre dormiva.* Isto tako, imperfekt označava radnju koja nije nužno u suodnosu s drugom, već je prikazuje u njenu trajanju: *Tutti si inchinavano e applaudivano.*

Druga tipična uporaba imperfekta tiče se ponavljanja radnje u prošlosti (*imperfetto abituale*):

(19) *Da bambino ci andava ogni estate nella villa di certi loro amici.*

Quando frequentava Funk, a Kant piaceva giocare a carte, andare a teatro e ai concerti.⁴⁷

⁴⁵ Iz naših istraživanja, vidljivo je da perfekt praćen tim oznakama vrlo često obuhvaća i trenutak govorenja.

⁴⁶ To podrazumijeva da imperfekt uglavnom iskazuje istovremeno događanje jedne radnje s drugom radnjom.

⁴⁷ Iterativnost radnje je obično neodređena, bitno je da se radnja ponavljala donekle redovito, ali nije bitna čestota ponavljanja. Imperfekt označava radnju koja se stalno događala u prošlosti ili stalne karakteristike nekog bića, pojave ili stvari. Takve radnje

Posebna vrsta ovog značenja sastoji se u označavanju stalnih karakteristika živih bića, pojava i događaja: *D'Alema e soci assomigliavano sempre di più ai democristiani*. Iz primjera proizlazi da, uz opću deiktičnu vrijednost (na vremenskoj crti radnja je uvijek lijevo od trenutka govorenja), temeljna vrijednost imperfekta sastoji se u označavanju kontinuiteta/trajnosti radnje.

S priloškom oznakom *in quel momento* (u tom trenutku) oblikuju se predikati sa svršenim i nesvršenim glagolima: *Ma in quel momento arrivava il dottore Scarognazzo; In quel momento arrivò Elizabeth*. Prema temporalnoj logici, ta prijedložna oznaka vremena je kompatibilnija s aoristom, jer se izvršenje radnje podudara s tom točkom na vremenskoj crti, posebno sa svršenim glagolima. U hrvatskome se imperfekt tvori samo od nesvršenih glagola: *U tom je trenutku stigla/ *stizaše, Elizabeta*.

Pripovjedački imperfekt isto tako ima deiktičnu vrijednost: smješten je lijevo od uporišne točke i u čisto vremenskom smislu nikada ne obuhvaća sadašnji trenutak. Njegova značenjska vrijednost je u „usporavanju“ glagolske radnje: *Una "volante" intercettava (ha intercettato) i ladri dopo pochi minuti, li inseguiva (ha inseguiti) fino al ponte dove li bloccava (ha bloccati)*.

2.5. Pluskvamperfekt

U talijanskom postoje dvije vrste pretprošlog vremena; pretprošlo vrijeme I (*trapassato prossimo*) i pretprošlo vrijeme II (*trapassato remoto*). Kao što i naziv govori, njihova glavna vrijednost je u iskazivanju vremena koje se na vremenskoj crti nalazi na točki smještenoj prije neke druge točke u prošlosti.

Prototipni pluskvamperfekt prvi označuje radnju koja se dogodila prije neke druge prošle radnje. Uporišna točka pluskvamperfekta nije dakle trenutak govorenja:

(20) Un breve colpo di clacson mi avvertì che era arrivato.

Ma alla sua sinistra, due banchi più avanti ce n'era uno che non aveva riso prima, e non sorrideva adesso.

Dakle, ovo vrijeme izražava vremensku anteriornost ne samo u odnosu na trenutak govorenja nego i na neku drugu prošlu radnju. Zato on

u hrvatskom se mogu iskazivati kondicionalom prošlim, npr. *Andeo bi Gospodnji silazio od vremena do vremena u ribnjak i pokrenuo vodu: tko bi prvi ušao, ozdravio bi; Un angelo ad intervalli scendeva nella piscina e agitava l'acqua: il primo ad entrarvi, guariva da qualsiasi malattia* (Iv 5, 4).

nema čistu deiktičnu vrijednost kao što to imaju ostala prošla vremena. To pokazuje i njegova učestala uporaba u talijanskim narativnim tekstovima gdje je on u velikom broju u suodnosu s uporišnom točkom određenom od strane nekog od likova ili od samog pisca. Zbog nedovoljno preciznog smještanja na vremenskoj crti, pretprošlo vrijeme ne pripada apsolutnim vremenima, nego se definira kao apsolutno-relativno vrijeme (v. Comrie 1985: 64-67), npr. u rečenici *Il dipintore d'insegne Emanuele Menini aveva spesso riflettuto su tutto questo, anche se s'era sempre limitato ad osservare [...]* (Celati 41) teško je odrediti uporišnu točku; samo iz konteksta proizlazi da je opisana situacija vezana za još jednu prošlu situaciju.

Pluskvamperfekt također može označavati trajna stanja: *Era sempre stato un uomo onesto*. Ni u ovom slučaju nema deiktičnu vrijednost, kao ni u slučaju iskustvenog pretprošlog vremena *La famiglia di Verdi non era mai stata così fortunata*. Kada se javlja s prezentom, također nema deiktičnu vrijednost: *Se le cose stanno così, allora l'ipotesi che avevamo fatto era un'ipotesi errata*. U takvom konstrukcijama zadobiva sekundarno značenje „udaljenosti u vremenu“, što još podrazumijeva da se u nikakvom smislu pretprošlo vrijeme ne tiče sadašnjosti.

U novinskim članicama obično ima deiktičnu vrijednost; iskazuje radnju smještenu na točki koja prethodi točki smještenoj prije apsolutne uporišne točke (*sada*): *L'imprenditore era tornato (= prima dell'arresto) libero ad agosto*. Ponekad ima čistu vidsku vrijednost svršenosti, npr. *In un batter d'occhio gli aveva girato attorno ai garretti lerci*.

U hrvatskom suvremenom jeziku pluskvamperfekt se rijetko upotrebljava. U prijevodima (npr. *Ime ruže*) se zamjenjuje perfektom. Kada se upotrebljava, praćen je često prilogom *već*: *Kad su stigli na dodjelu, povjerenstvo je već bilo dodijelilo glavne nagrade*.

3. Zaključak

Krucijalna razlika između hrvatskog i talijanskog jezika je u tome što u talijanskome ni morfološki niti leksički vid nemaju utjecaja ni posljedica za gramatičko označavanje vremena. Morfološka obilježenaost u hrvatskome (vidski sufiksi i prefiksi), naprotiv, ima značajan utjecaj na izražavanje vremenskih koordinata. Vidske i akcionalne kategorije svršenosti / svršenosti / trenutačnosti *vs.* nesvršenosti / trajnosti / iterativnosti čine zalihosnima većinu vremenskih glagolskih oblika (imperfekt, aorist, pluskvamperfekt). Kategorija vremena je dakle u hrvatskome usko vezana za morfološki izražen vid i akcionalnost, dok u talijanskome sama vremena izražavaju vidske karakteristike zbog čega su tako brojna i raznolika: da

moгу izraziti sve nijanse vidskih značenja (npr. aorist, perfekt, infinitiv prošli, glagolski prilog prošli, pluskvamperfekt prvi i drugi, futur drugi izražavaju razne podvrste svršenog vida). Isprepletenost i preklapanje vida i vremena u označavanju čisto vremenskih vrijednosti dovodi do toga da talijanski jezik u odnosu na hrvatski posjeduje više glagolskih vremena koji imaju deiktičnu funkciju.

Literatura

- Alexiadou, Artemis. 2001. *Functional Structure in Nominals*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Babić, Stjepan et al. 1991. *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, Zagreb: Globus.
- Barić, Eugenija et al. 1997. *Hrvatska gramatika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Benveniste, Émile. 1966. *Problèmes de linguistique générale*, 1, Paris: Gallimard.
- Bertinetto, Pier Marco. 1986. *Tempo, Aspetto e Azione nel verbo italiano. Il sistema dell'indicativo*. Firenze, Accademia della Crusca.
1991. Il verbo, u: *Grande grammatica italiana di consultazione*, [ur. L. Renzi e G. Salvi], vol. II, Bologna: il Mulino, 13-161.
1997. *Il dominio tempo-aspettuale. Demarcazioni, intersezioni, contrasti*, Torino: Rosenberg / Sellier.
- Bertinetto, Pier Marco / Delfitto, Denis. 2000. Aspect vs Actionality, u: *Tense and Aspect in the Languages of Europe* [ur. D. Östen], Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 189-225.
- Chomsky, Noam. 1995. *The Minimalist Program*, Cambridge: MIT Press.
- Cinque, Guglielmo. 1999. *Adverbs and Functional Heads*, Oxford. Oxford University Press.
- Comrie, Bernard, 1985. *Tense*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Øhrstrøm, Peter / Hasle Per, F.V. 1995. *Temporal Logic*, Dordrecht: Kluwer.
- Peša Matracki, Ivica. 2012. Sull'aspetto verbale in italiano e in croato, u: *Zbornik Međunarodnog znanstvenog skupa u spomen na prof. dr. Josipa Jerneja (1909.-2005.)*, [ur M. Ljubičić, I. Peša i V. Kovačić], str. 315-332, Zagreb: FF-press.
- Salvi, Giampaolo / Laura, Vanelli. 2004. *Nuova grammatica italiana*, Bologna: il Mulino.
- Silić, Josip / Pranjković, Ivo. 2007. *Gramatika hrvatskog jezika*, Zagreb: Školska knjiga.
- Smith, Carlota. 1997. *The parameter of Aspect*, Dordrecht: Kluwer.

Žic-Fuchs, Milena. 2009. *Kognitivna lingvistika i jezične strukture: engleski present perfect*, Zagreb: Globus.

Izvori

Bibbia. 1995. Milano: Edizioni San Paolo.

Biblija. 2000. Zagreb: KS.

corpora.ficlit.unibo.it: CORIS/CODIS.

Celati, Gianni. 2012. *Quattro novelle sulle apparenze*, Milano: Feltrinelli.

Eco, Umberto. 1986. *Il nome della rosa*, Milano: Bompiani; hr. prijevod Lia Paić 2008.

Il concetto di tempo in italiano e croato

Una delle tematiche più dibattute nella linguistica contemporanea è quella relativa alla classificazione e definizione di verbi basata sull'aspetto lessicale e grammaticale e sul tempo. Il dominio temporale / aspettuale / azionale costituisce uno dei punti cruciali della semantica verbale. Il tempo è tratto costitutivo del sintagma verbale che determina i punti di ancoraggio temporale; quindi concettualizza lo svolgimento cronologico degli eventi. In questo lavoro cercheremo di avvicinarci alla semantica verbale discutendo alcuni fatti importanti riguardo alle caratteristiche peculiari dei tempi verbali in italiano e in croato.

Parole chiave: lingua italiana, lingua croata, punto deittico centrale, momento dell'enunciazione

Povratni medij: o strukturi kategorije i njezinu dijakronijskom razvoju

Jurica Polančec

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
jpolance@ffzg.hr

UDK: 81'367.625
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.34>

U radu se raspravlja o glagolskoj kategoriji tradicionalno poznatoj kao medij. U radu se uvodi razlikovanje između medija kakvog nalazimo u starim indoeuropskim jezicima poput starogrčkog (flektivni medij) i medija kakvog nalazimo u slavenskim, romanskim i germanskim jezicima (povratni medij). Potonji se naziva povratnim iz razloga što nastaje postupnom gramatikalizacijom elementa kojemu je izvorna funkcija izražavanje prave povratnosti. U radu se naglasak stavlja na povratni medij, a njegov se dijakronijski razvoj pobliže prikazuje na primjeru latinskog. Raspravlja se o nekim tipološkim generalizacijama u vezi s povratnim medijem, a koje se mogu izvesti na temelju dosadašnjih tipoloških istraživanja.

Ključne riječi: medij, povratni glagoli, gramatikalizacija, latinski

1. Uvod: podrijetlo pojma *medij*

Naziv *medij* (engl. *middle* [voice], fr. *le moyen/la voix moyenne*, njem. *das Medium*, rus. *srednij zalog*) poznat je još iz drevnih gramatičkih tradicija – u starogrčkoj se tradiciji naziva μεσότης [mesótēs], a u staroindijskoj *ātmanepada*. U objema tradicijama naziv služi da opiše specifičnu glagolsku kategoriju u starogrčkom i staroindijskom jeziku (sanskrtu),¹ a koja je u obama jezicima zasebna i od aktiva i pasiva.² Ta je kategorija nastala od istog indoeuropskog izvora, odnosno riječ je o formalno (morfološki) srodnim kategorijama. Te su dvije kategorije srodne i semantički, drugim riječima imaju vrlo slične funkcije (za medij u stgrč. v. Smyth 1954: 390–394, a u stind. v. Speijer 1886: 237–239). Funkcije medija u tim dvama jezi-

¹ U ostatku teksta za starogrčki rabit ćemo kraticu 'stgrč.', a za staroindijski kraticu 'stind.'.

² U starogrčkom medij i pasiv u određenom se broju kategorija izriču istim nizom nastavaka (npr. prezent, imperfekt), pa se takva kategorija skupno naziva mediopasivom. Ipak, u velikom dijelu stgrč. glagolskog sustava medij i pasiv morfološki su odvojene kategorije (aorist, futur). U stind. nailazimo na sličan slučaj, samo što se zasebni pasivni oblik može tvoriti isključivo od oblika prezentske osnove (Whitney 1924: 528).

cima brojne su i prilične raznolike, zbog čega do danas ostaje otvorenim pitanjem postoji li jedinstvena značenjska odrednica koja može objasniti sve uporabe te glagolske kategorije u ovim dvama jezicima.³

Kao jedno od najčešće spominjanih temeljnih značenja medija navodi se to da on izriče da subjekt vrši neku radnju sebi u korist. Takvo viđenje medija potječe još iz klasične gramatičke tradicije, a vidljivo je u gore navedenom sanskrtskom nazivu *ātmanepada*, koji se najjednostavnije prevodi kao 'riječ za sebe', gdje se sastavnica *ātmane-* referira upravo na činjenicu da se kao temeljno značenje medija vidi rad subjekta za sebe ili u svoju korist. Takav se medij često naziva benefaktivnim ili neizravnim (npr. Kemmer 1993: 17). Pogledajmo primjere:

(1) starogrčki (Smyth 1954: 390–391; Senc 1910: s. v. πορίζω [porízō])

πορίζ-ω [poríz-ō] (aktiv) 'steći, pribaviti' πορίζ-ομαι [poríz-omai] (medij) 'steći za sebe, pribaviti sebi'

(2) staroindijski (Kulikov 2011: 391)

yaja-ti (aktiv) 'prinosi žrtvu (za nekoga drugog)' *yaja-te* (medij) 'prinosi žrtvu (za sebe)'

Nije nam poznato postoje li egzaktni statistički podatci o tome koliko su općenito gledano konstrukcije sa semantičkim efektom oprimjerenim u (1) i (2) frekventne među medijalnim konstrukcijama u bilo kojem od tih dvaju jezika. Ipak, sudeći po svemu što kažu izvori, alternacije ovog tipa vrlo se često i slobodno upotrebljavaju, barem u stgrč.

Toj je koncepciji medija srodna i u tradicionalnoj europskoj gramatičkoj tradiciji i indoeuropeistici duboko ukorijenjena ideja da medijalni oblik glagola u stgrč. upućuje na posebni status subjekta u odnosu na aktiv, najčešće kroz pojam pogođenosti subjekta radnjom (engl. *affectedness*) ili kroz pojam subjektova interesa za radnju.⁴ Takvo se viđenje medija „provuklo” i u suvremenu (opću) lingvistiku, najvjerojatnije zahvaljujući Lyonsu, koji

³ Treba spomenuti da se sličnosti sa stgrč. medijem u staroindijskom mogu uočiti samo u najstarijem jeziku (tzv. vedski sanskrt), dok se u klasičnom sanskrtu opreka aktiva i medija sve više gubi (Whitney 1924: 527). Stoga je starogrčki jezik u načelu naš najvažniji izvor za indoeuropski medij.

⁴ Ideja o mediju kao kategoriji koja izriče pogođenost subjekta vrlo je stara. Primjerice, Haspelmath (1995 : 372, bilj. 3) navodi citat iz Krügerove knjige *Griechische Sprachlehre für Schulen* iz 1846. godine. Takvu koncepciju redovito nalazimo u gramatikama starogrčkog, usp. Smyth (1954: 390), koji kaže da medij upućuje na „action performed with special reference to the subject”. Takvo poimanje medija ukorijenjeno je i u indoeuropeistici te na nj nailazimo i u najnovijim pregledima, npr. u Clackson (2007: 142), gdje se kao temeljno značenje indoeuropskog medija navodi „personal involvement”.

medij karakterizira kao kategoriju koja izriče to da radnja glagola zahvaća („affects“) subjekt glagola ili njegov interes (1968: 373). Slično postupaju i Benveniste, koji, iako kritičan prema ideji da se medij može objasniti s pomoću klasičnog pojma subjekta interesa (npr. 1966: 173), razvija argument da se medij (u stgrč.) najbolje određuje s pomoću koncepta pogođenosti subjekta radnjom koju taj subjekt sâm vrši.

Nakon što su istraživanja o mediju bila proširena na druge jezike, uključujući i neindoeuropske, ideja da je u mediju subjekt nekako pogođen radnjom koju sâm vrši ostala je snažno prisutna, kao što ćemo jasno vidjeti u ostatku rada (v. §2). Ono što u većini takvih radova izostaje jest shvaćanje da je definiranje medija na način koji to čine, među ostalima, Lyons i Benveniste zasnovano na specifičnostima te kategorije u stgrč. (i stind.), odnosno pokazat će se da se mnoga od značenja stgrč. medija vrlo rijetko ili nikad ne pojavljuju u drugim jezicima. To se posebice odnosi na benefaktivno značenje oprimjereno u (1) i (2) gore, a koje se smatra središnjim u koncepciji medija u stgrč., ali i stind. Iz tog razloga neki autori, primjerice Dixon (2012: 192–193), predlažu da se naziv medij prestane upotrebljavati za opis gramatičke kategorije koju nalazimo u jezicima koji nisu stgrč. i stind., a koja u tim jezicima po nekim svojim funkcijama nalikuje stgrč. i stind. mediju. Umjesto toga medij bi se kao naziv ograničio na u suštini jezično specifičnu kategoriju koju nalazimo u stgrč. i stind. jeziku. Sličan ćemo stav i mi zastupati u ovom radu (npr. niže u §2).

Rad je organiziran u sljedeće odjeljke: u §2 uputit ćemo na sličnosti između značenja medija u stgrč. i stind. i značenja koja izražavaju tzv. nepravni povratni glagoli (§2.1), a također ćemo dati pregled najrelevantnijih tipoloških istraživanja o mediju i istaknuti neke od njihovih najvažnijih rezultata (§2.2); u §3 pozornost ćemo svratiti na povratni medij te ćemo pobliže opisati značenjski razvoj povratnog elementa od pokazatelja čiste povratnosti do pokazatelja povratnog medija u dvije faze (§3.1 i §3.2) s posebnim osvrtom na latinski jezik; isto tako, na kraju odjeljka raspraviti ćemo problem može li se povratni medij opisati s pomoću jedinstvene semantičke odrednice (§3.3); konačno, u §4 predstavljamo zaključke.

2. Različita viđenja kategorije medija u suvremenoj lingvistici

Kao što smo već naveli u prethodnom odjeljku, medij je u suvremenu lingvistiku i njezin terminološki inventar ušao kao kategorija poznata iz dvaju starih indoeuropskih jezika, starogrčkog i staroindijskog. Interes za tu kategoriju iz suvremenolingvističke, teorijske perspektive stasao je tijekom 70-ih i 80-ih godina kao dio općeg interesa u većini teorijskih pristupa

(formalnih i funkcionalističkih) za razne gramatičke pojave koje povećavaju valenciju (npr. kauzativ) ili je smanjuju (npr. pasiv). Ovdje ćemo se kratko osvrnuti samo na istraživanja posvećena mediju u funkcionalističkim pristupima.⁵ Prije nego što kažemo nešto o tome u §2.2, reći ćemo nekoliko riječi o vezi medija i povratnih glagola.⁶

2.1. Medij i povratni glagoli

Vrlo je rano prepoznata srodnost medija kakvog poznajemo iz stgrč. (i stind.) i tzv. nepravih povratnih glagola u romanskim, germanskim i slavenskim jezicima (npr. Geniušienė 1987: 8).⁷ Primjerice, neka od značenja izricana stgrč. medijem u tim će se jezicima izreći dodavanjem povratnog elementa glagolu.⁸ Konkretno, u (3) možemo vidjeti da se medijalni oblik stgrč. glagola (-ομαι [-omai] je nastavak 1. lica jd.) prevodi hrvatskim (nepravim) povratnim glagolom:

(3) starogrčki medij i hrvatski nepravi povratni glagoli

τρέπομαι [trépomai] 'okrenuti se'

τάττομαι [táttomai] 'postaviti se'

φαίνομαι [faínomai] 'pojaviti se'

⁵ Za opise medija iz tog razdoblja u drugim teorijskim okvirima v. pregled u Kemmer (1993: 28–39) i Geniušienė (1987: 15–17). Važno je napomenuti i to da se naziv *medij* u formalnoj (generativnoj) sintaktičkoj tradiciji rabi u značenju za koje se u funkcionalističkim pristupima rabi naziv *potencijalni pasiv* ili *facilitativ*, kao u primjeru *The meat cuts easily* 'Meso se lako reže'. Ova terminološka razlika često dovodi do konfuzije u definiranju medija te se nerijetko može naići na miješanje dviju definicija. Izraziti je primjer toga definicija medija u Marković (2012: 206).

⁶ Naziv *povratni glagol* rabi se u radu kao skupna oznaka za sve glagole koji uz sebe imaju povratni element *se* ili funkcionalno odgovarajući element *bez obzira na funkciju* tog povratnog elementa. Osim tog naziva rabit ćemo i naziv *povratne konstrukcije* u značenju pojedinih funkcija koje može imati povratni glagol (prava povratna, uzajamnopovratna funkcija, neuzročna, pasivna konstrukcija itd.).

⁷ Prema ustaljenoj tradiciji pravim povratnim glagolima u ovom radu nazivamo sve konstrukcije u kojima povratni element ima svoje temeljno značenje anafore, odnosno u kojima izriče koreferenciju subjekta i objekta, kao u primjerima *Rebeka se udara po glavi* ili *Sabrina se vidi u ogledalu*. Sve ostale tipove konstrukcija nazivat ćemo bez razlike ili nepravim povratnim glagolima ili medijalnim povratnim glagolima. Dva se tipa povratnih konstrukcija u hrvatskom razlikuju prema tome može li se povratni element *se* zamijeniti zamjenicom *sebe* (pravi povratni glagoli) ili ta zamjena nije moguća (nepravi povratni glagoli).

⁸ Hrvatsku klitiku *se* i odgovarajuće elemente u drugim (indoeuropskim) jezicima u ovom radu nazivat ćemo teorijski neutralnim nazivom *povratni element*, bez obzira na njegovu funkciju. Povremeno će se u radu rabiti i naziv *pokazatelj povratnog medija* u slučajevima kada će se htjeti naglasiti medijalna funkcija povratnog elementa. Konačno, naziv *pokazatelj* (engl. *marker*) rabit će se u radu za sve vrste morfološkog izraza neke glagolske kategorije, bez obzira na to je li taj izraz afiks, klitika ili nešto treće.

Medij koji se izriče dodavanjem povratnog elementa, a koji je formalno različit od stgrč. medija, nazivat ćemo **povratnim medijem** u ostatku rada. Medij kakav je posvjedočen u stgrč. (i stind.) nazvat ćemo **flektivnim medijem** iz razloga koji će biti predstavljeni niže. Preliminarno ćemo napomenuti da medij u stgrč. jeziku (tj. flektivni medij) i povratni medij pokazuju niz važnih razlika, kao što ćemo vidjeti u sljedećem odjeljku.

2.2. Tri najvažnije tipološke studije o mediju

Zbog svoje sličnosti s tradicionalnim medijem, povratni su se glagoli uskoro našli u središtu zanimanja u funkcionalističkim pristupima.⁹ U tom je kontekstu vrlo važna monografija Geniušienė (1987) u kojoj autorica predlaže vrlo detaljnu tipološki utemeljenu semantičku i sintaktičku klasifikaciju povratnih konstrukcija. Gledano semantički, povratni glagoli oprimjeruju mnoga značenja, a neka su od tih značenja posebno frekventna i u ie. jezicima (1987: 244, 258), kao i u neie. jezicima (1987: 308, 320). Među tim najfrekventnijim značenjima možemo istaknuti sljedeća tri, oprimjerena na hrvatskom:¹⁰

(4) Tri glavna značenja povratnog medija s primjerima

partitivno značenje	<i>češljati se</i> ¹¹
samouzročno (autokauzativno) značenje	<i>okrenuti se</i> (npr. <i>Zdenko se okrenuo</i>) ¹²
neuzročno (antikauzativno, dekauzativno) značenje	<i>razbiti se</i> (npr. <i>Čaša se razbila</i>) ¹³

⁹ Treba međutim istaknuti da je većina istraživanja o povratnim glagolima, bez obzira na teorijski pristup, posvećena temeljnoj funkciji povratnih glagola, anaforičkoj.

¹⁰ Uz ta tri značenja razumije se da povratni element zadržava i svoje izvorno značenje prave povratnosti. Kod povratnog elementa vrlo je frekventno, ali ne i opće rašireno i tzv. uzajamnopovratno ili recipročno značenje (Maslova/Nedjalkov 2013). Međutim ono nije dio lanca značenja koje ovdje nazivamo medijem, već se kod pokazatelja s polisemijom povratnog i uzajamnopovratnog značenja uzajamnopovratno značenje razvija zasebno (Kemmer 1993: pogl. 4). Stoga uzajamnopovratno značenje nismo uključili među primjere niti ćemo o njemu raspravljati u daljnjem tekstu.

¹¹ Intuitivno je kod glagola *češljati se* riječ o pravoj povratnosti. Ipak, detaljnija semantička analiza pokazuje da u ovom slučaju povratni element ne predstavlja cijelog referenta, odnosno *se* ne znači cijelo tijelo, već isključivo kosu te posljedično tome *češljati se* ne znači 'češljati sebe', već 'češljati kosu'. Sličan je i glagol *umivati se*, gdje *se* znači 'lice' te glagol *brijati se*, gdje kod muškog subjekta *se* znači 'brada'. S obzirom na to da povratni element *se* predstavlja samo dio ljudskog tijela, takve se konstrukcije nazivaju partitivnima. S druge strane, glagol *prati se*, iako pripada istom semantičkom razredu glagola (glagoli njege tijela, engl. *verbs of grooming and bodily care*, npr. Levin 1993: 227f.), ne može se smatrati partitivnim jer kod njega *se* predstavlja cijelog referenta. Dokazuje za svrstavanje partitivnih povratnih glagola među medijalne povratne glagole, osim u

Iako postoje i neke detaljnije klasifikacije temeljene na finijim semantičkim razlikama (npr. u Kemmer 1993 ili Hatcher 1942), u ostatku rada u načelu ćemo se pozivati upravo na trodijelnu podjelu danu u (4).

Sama Geniušienė skup konstrukcija koje istražuje ne naziva medijem (1987: 8–12). Ovo ističemo jer za Geniušienė različite povratne konstrukcije nemaju zajedničkog značenja, već je većini povratnih konstrukcija zajednička sintaktička funkcija smanjenja valencije glagola za 1 (1987: 17–18), najobičnije iz dvovalentnog (tranzitivnog) u jednovalentni (intranzitivni) glagol (o tome više u §3.3).

Nadalje, druga je ključna publikacija za opis medija monografija Kemmer (1993), koja, kako joj i naslov sugerira (*Middle Voice*), prihvaća tradicionalni naziv medij te čak kao polazište uzima već spomenuto Lyonsovo semantičko određenje medija kroz koncept pogođenosti (v. §1). Za razliku od Geniušienė, Kemmer mediju prilazi isključivo semantički, odnosno zanimaju je značenijske veze između različitih povratnih konstrukcija.¹⁴

Važno je istaknuti da Kemmer za razliku od Geniušienė u svoje istraživanje uključuje i jezike u kojima medij nije nastao iz povratnog elementa. Stoga se u njezinom uzorku pojavljuju jezici kao što je starogrčki, ali se Kemmer, slično kao Geniušienė, usmjerava na izgradnju tipologije na temelju jezika u kojima se pokazatelj medija razvio iz povratnog elementa. Na važnost rezultata koje je postigla Kemmer te neke kritike njezinog pristupa vratit ćemo se u §3.1 i §3.2.

Treći su važan doprinos tipologiji medija dva poglavlja posvećena mediju u monografiji Klaiman (1991: pogl. 2 i 3). Za razliku od Geniušienė i Kemmer, koje kako smo rekli zapravo opisuju medij kao skup značenja koja su se razvila proširivanjem značenja povratnog elementa, Klaiman opisuje medij na temelju sustava kakav je posvjedočen u stgrč. i stind. (v.

semantici, nalazimo i u tipološkoj usporedbi jezika. Naime, kod jezika koji razlikuju pokazatelj prave povratnosti i pokazatelj povratnog medija (usp. (6) u §3.1), partitivni povratni glagoli redovito se izriču pokazateljima povratnog medija, umjesto (iz naše perspektive) očekivanog pokazatelja prave povratnosti. Osim dijelova tijela, u partitivnom odnosu s povratnim elementom može stajati i neki predmet, npr. u *zakopčati se* (*se* = odjevni predmet) ili nešto apstraktno, npr. u *kontrolirati se* (*se* = vlastite emocije).

¹² Obično je riječ o glagolima kretanja i pomicanja. Važno je istaknuti da je subjekt u takvoj konstrukciji živ (v. Oraić Rabušić 2013: 175–176).

¹³ U neuzročnoj konstrukciji subjekt je redovito neživ, a izriče se izostanak uzroka radnje, odnosno radnja se predstavlja kao da se događa sama od sebe (za hrvatski v. Oraić Rabušić 2013: 176–180; cf. i Matasović 2012; Polančec 2015a: 121–122).

¹⁴ Geniušienė (1987), iako detaljno razrađuje sintaktičko-semantičku podjelu povratnih glagola, vrlo se malo osvrće na semantičke veze među različitim povratnim konstrukcijama.

§1). Naime za sustav indoeuropskog medija nema dokaza da se razvio iz povratnog elementa, što se jasno vidi i u stgrč., koji ima povratne zamjenice etimološki nepovezane s medijem. Drugo, medij u stgrč. rijetko ima pravo povratno značenje, za što služi već spomenuta povratna zamjenica. Konačno, u stgrč., kao i u stind., medij je izražen flektivnim nastavcima koji se mijenjaju po licima te stoji u opreci prema aktivu (cf. Kazenin 2001: 917). Takvo što nije zabilježeno u jezicima gdje se medij razvio iz povratnog elementa, a u kojima je povratni element dio glagolskog kompleksa (afiks), ali nije dio flektivne paradigme i u načelu se ponaša više nalik derivacijskom morfemu.

Najveća je zanimljivost opisa koji nudi Klaiman to što ona tvrdi da se **flektivni medij** može osim u stgrč. i stind. naći u još dvama nesrodnim jezicima: jeziku fula (nigersko-kongoanski; zapadna Afrika) i tamilskom (dravidski; južna Indija), te da se medij u sva četiri jezika može opisati s pomoću koncepta pogođenosti subjekta. Ona toj analizi dodaje i pojam kontrole koju subjekt ima nad radnjom, a koji je prema njoj također tipičan za medij.

Iako je tipološka sličnost medija kao glagolske kategorije u ovim četirima jezicima nesumnjiva i fascinantna, ostaje nekoliko otvorenih pitanja. Prvo, ostaje otvorenim koliko su takvi sustavi česti – odnosno postavlja se da pitanje nisu li možda ta četiri jezika tipološki rariteti.¹⁵ Drugo, nije jasna veza između ovog tipa medija i povratnog medija. Taj je problem istican i kao nedostatak pristupa mediju kod Kemmer (v. osobito Manney 1995: 279), jer se njezin pristup opisu medija, kako smo već natuknuli gore, temelji na podacima iz jezika s povratnim medijem. To da se povratni medij i medij opisan kod Klaiman (tj. flektivni medij) ne mogu posve izjednačiti potvrđuju i brojne uporabe medija u stgrč. i drugim jezicima toga tipa, a koja će rjeđe naći u jezicima s povratnim medijem (ili uopće nećemo¹⁶). Među tim uporabama je i benefaktivno značenje, o kojem smo nešto već rekli u §1. Treba istaknuti da je benefaktivno značenje medija posvjedočeno i u jezicima s povratnim medijem, posebice u ie. jezicima (Geniušienė 1987: 291), dok se u neie. jezicima to značenje susreće sporadično (Geniušienė 1987: 336).

U ostatku rada bavit ćemo se isključivo povratnim medijem, ponajprije iz razloga što je tipološki bolje posvjedočen, ali i zbog toga što je tipičan za cijeli niz europskih jezičnih porodica, posebice romansku i slavensku, ali i germansku. Prije nego se što u sljedećem odjeljku detaljnije posvetimo

¹⁵ S tim je povezana Dixonova primjedba spomenuta gore u §1 o mediju kao kategoriji specifičnoj za starogrčki.

¹⁶ Neka od značenja koje možemo naći u stgrč., primjerice, a koja nećemo naći u jezicima s povratnim medijem, opisana su u Smyth (1954: 392–393, §1728).

povratnom mediju i njegovom dijakronijskom razvoju, napomenut ćemo sljedeće.

U tipologiji postoji određena zbrka oko korištenja pojma medij. Ona je izazvana ponajprije time što se na sustave povratnog medija pokušava primijeniti opis kakav je razvijen za opis stgrč. medija. Kako smo, nadamo se, prikazali u ovom odjeljku, postoji nemali jaz između formalnih i semantičkih obilježja flektivnog medija (dakle medija kakvog poznajemo iz stgrč.) i obilježja povratnog medija. Ipak, ta su dva tipa medija sličniji nego što se misli (cf. Haspelmath 1994: 176–177; Croft 1995: 555). Ono što izaziva najviše konfuzije jest to što se pojmovima pogođenost i kontrola (v. gore) opisuju i flektivni i povratni medij. To je problematično zato što se opis s pomoću takvih semantičkih kvalifikacija (pogođenost i kontrola) temelji na primjerima uporabe medija koji su specifični *isključivo* za jezike s flektivnim medijem, dok primjere uporabe medija u kojima se očituju takvi fenomeni *ne nalazimo u jezicima s povratnim medijem*. Iz tog se razloga svaka analiza medija koja se temelji na pojmovima kao što su pogođenost ili kontrola ne može primijeniti i na sustave povratnog medija. Pitanje jesu li flektivni i povratni medij doista srodne pojave ili je pak riječ o različitim pojavama koje dijele neke od funkcija (npr. funkcije pobrojane u (4) gore) ostaje stoga otvorenim istraživačkim pitanjem.

3. Medij kao rezultat gramatikalizacije povratnog elementa

Dosad smo u više navrata spominjali da se u jezicima s povratnim medijem značenja medija izriču povratnim elementom kojem je temeljna funkcija anaforička. Na ovome mjestu ponovit ćemo njegova tri najčešća značenja (pored temeljnog anaforičkog, naravno).

(5) Tri glavna značenja povratnog medija s primjerima (ponovljeno)

partitivno značenje	<i>češljati se</i>
samouzročno (autokauzativno) značenje	<i>okrenuti se</i> (npr. <i>Zdenko se okrenuo</i>)
neuzročno (antikauzativno, dekauzativno) značenje	<i>razbiti se</i> (npr. <i>Čaša se razbila</i>)

Tri navedena značenja nastaju postupnom gramatikalizacijom povratnog elementa. U tom procesu prvo nastaju partitivno i samouzročno značenje, a neuzročno nastaje iz samouzročnog. U nastavku ćemo pobliže objasniti taj razvoj, a kao dodatna ilustracija poslužit će nam i iscrpno dokumentiran razvoj povratnih glagola u latinskom jeziku.

3.1. Nastanak partitivnog i samouzročnog značenja

Kemmer (1993) jasno je pokazala način na koji se od funkcije prave povratnosti, odnosno koreferencije (kao u *Rebeka se udara po glavi*) razvijaju ostala značenja povratnog elementa. Glavni element koji Kemmer ističe taj je da kod medijalnih značenja postoji slaba mogućnost razlikovanja vršitelja i trpitelja radnje (engl. *low participant distinguishability*; cf. Plungjan 2016: 281). Konkretno, to znači da se u primjeru s pravom povratnošću mogu jasno razlikovati dva sudionika (iako oni upućuju na istog referenta): *Rebeka se udara (po glavi)* – Rebeka je i vršitelj i trpitelj radnje udaranja. S druge strane, u primjerima kao što je *Rebeka se spušta (niz stepenice)* ne možemo razdvojiti radnje u kojima je Rebeka i vršitelj i trpitelj radnje, odnosno više nije riječ o povratnom događaju. Dodatan je dokaz da je nešto drukčije s glagolom *spuštati se* i to što se u navedenoj rečenici taj glagol može zamijeniti sinonimnim nepovratnim, ali neprijelaznim glagolom, npr. *Rebeka silazi (niz stepenice)*. Po tome se vidi da su nepravi povratni (medijalni) glagoli srodni neprijelaznima.

Čini se da u pokazateljima prave povratnosti postoji prirodna tendencija za širenjem u medijalna (nepovratna) značenja (cf. Plungjan 2016: 281), a nailazimo i na brojne prijelazne primjere gdje je teško odrediti o kojemu je značenju riječ. Plungjan tako navodi kako se mogućnost povratne ili nepovratne interpretacije razlikuje od glagola do glagola. Uzmimo primjer glagola *smiriti se*, koji se može lako opisati kao pravi povratni glagol (*smiriti sebe*), ali je i vrlo lako takav glagol protumačiti kao neuzročni psihološki glagol (v. §3.2 niže) koji izriče promjenu mentalnog stanja – posve paralelno glagolima *naljutiti se* ili *uplašiti se*, kod kojih nema govora o povratnom tumačenju (*naljutiti sebe* ili *uplašiti sebe* nisu iste situacije kao *naljutiti se* ili *uplašiti se*; cf. za slične primjere u ruskom Plungjan 2016: 281). Konačno, treba istaknuti da se razvoj partitivnog i samouzročnog značenja najvjerojatnije događa paralelno, odnosno da se ne može tvrditi da se jedno od tih značenja razvija prije onog drugog (cf. Geniushienė 1987: 347).

Spomenimo i to da se monosemni pokazatelji prave povratnosti (dakle bez popratnih medijalnih značenja) vrlo rijetko susreću (npr. Kazenin 2001: 920; Plungjan 2016: 281). To također govori u prilog opažanju da granice između prave povratnosti te partitivnog i samouzročnog medijalnog značenja zapravo i nema, odnosno da se konstrukcije u značenju prave povratnosti „prirodno“ razvijaju u partitivnu i samouzročnu.

Važno je istaknuti da upravo spomenuti značenjski razvoj povratnog elementa istovremeno znači i njegovu gramatikalizaciju. Naime, u značenju čiste povratnosti povratni element obično je zasebna riječ, vrlo često

zamjenica. Pri gramatikalizaciji takav povratni element često pokazuje znakove fonetske erozije te iz samostalne riječi postaje klitikom ili afiksom. Na taj način od povratnog elementa s funkcijom izražavanja prave povratnosti dobivamo zasebni povratni afiks (ili klitiku) s medijalnom funkcijom. Taj se proces posebno jasno vidi kod jezika koji imaju zasebne, ali etimološki povezane pokazatelje za izražavanje čistog povratnog značenja i za izražavanje medijalnih značenja. U takvim je jezicima pokazatelj povratnog medija uvijek afiks te je fonetski manje robustan, dok je element koji služi za izražavanje prave povratnosti obično dulji te je često i samostalna riječ. Takvo što vidimo u ruskom, u jeziku jola-fonyi (nigersko-kongoanski; Senegal) te u skandinavskim germanskim jezicima:

(6) Jezici s pokazateljem povratnog medija nastalim iz pokazatelja prave povratnosti

Funkcija povratnog elementa	ruski (Kemmer 1993: 25)	jola-fonyi (Kemmer 1993: 25)	švedski (Geniušienė 1987: 241)
prava povratnost	<i>sebja</i>	<i>-ɔrɔ</i>	<i>sig</i>
povratni medij	<i>-sja</i>	<i>-ɔ</i>	<i>-s</i>

U nastavku odjeljka prikazujemo nastanak partitivnog i neuzročnog značenja u latinskom jeziku. U latinskom jeziku pretklasičnog i klasičnog razdoblja povratna zamjenica *sē* rabila se najobičnije za izražavanje pravog povratnog značenja,¹⁷ npr. *se verberare* 'tući se(be), šibati se(be)' ili *se suspendere* 'objesiti se(be)' (Hatcher 1942: 39).

S druge strane, tipična medijalna značenja kako smo ih predstavili u (4)/(5) izražena su posebnim nizom nastavaka kojima se izriče i pasiv. Iako se taj niz nastavaka tradicionalno naziva pasivom, bilo bi bolje da se u skladu sa značenjima koja su njima pokrivena ta kategorija naziva **mediopasivom**.¹⁸

¹⁷ Za uzajamnopovratno značenje rabio se izraz *inter se* 'jedan drugog, međusobno'.

¹⁸ Odnos latinskog mediopasiva sa stgrč. i stind. medijem etimološki je dosta složen (v. Clackson 2007: 143f.). Semantički gledano oni se u mnogim funkcijama poklapaju (npr. funkcijama iz (4)/(5)). Međutim, benefaktivno značenje medija, kao u (1) i (2), koje se smatra središnjim za medij u stgrč. i stind., u latinskom je posvjedočeno (i to rubno) samo u pretklasičnom jeziku, a kasnije je posve nestalo (Miller 2010: 172). Važan element koji pokazuje srodnost medija u latinskom, stgrč. i stind. jest i postojanje tzv. *media tantum*, odnosno deponentnih glagola poput lat. *sequor*, stgrč. *ἐπομαι* [hépomai] i stind. *sacate*, koji svi znače 'slijediti'.

(7) Primjeri triju glavnih značenja povratnog medija izraženih u latinskom mediopasivu

Značenje	Primjer	Izvor
partitivno značenje	<i>raditur</i> 'brije se' (cf. <i>radit</i> 'brije koga/što')	Hatcher (1942: 47–48)
samouzročno (autokauzativno) značenje	<i>vertitur</i> 'okreće se' (cf. <i>vertit</i> 'okreće nešto')	Miller (2010: 174)
neuzročno (antikauzativno, dekauzativno) značenje	<i>rumpitur</i> 'razbija se' (cf. <i>rumpit</i> 'razbija nešto')	Miller (2010: 174)

Međutim, već se u pretklasičnom razdoblju mogu naći primjeri u kojima se umjesto (medio)pasiva rabi aktivni oblik glagola s elementom *sē* (Miller 2010: 174): *vertitur* → *se vertit* ili *rumpitur* → *se rumpit*.¹⁹

Kako ističe Miller (2010: 186), ovakve su uporabe započele u rečenicama s voljnim, živim subjektom i isticale su poseban subjektov napor. Druhim riječima, konstrukcije s povratnim pokazateljem *sē* započele su svoj život kroz samouzročno značenje, dakle u prototipnom teritoriju medija.

3.2. Nastanak neuzročnog značenja

Povratni medijalni glagoli izrazito često izriču još jedno značenje, koje se smo u (4)/(5) nazvali neuzročnim. Kod neuzročne konstrukcije subjekt je redovito neživ. Iz tog razloga Kemmer samouzročno značenje (ona ga naziva *spontaneous middle*, 1993: 19) svrstava na periferiju medijalnih značenja. Takvo što u njezinu modelu ima smisla jer se neuzročno značenje veže uz neživog vršitelja i semantički je nekompatibilno s jedinstvenim značenjem medija koje ona zastupa (već spomenuta pogođenost živog subjekta) (1993: 142).²⁰

Iako je svjesna da se pokazatelj medija često rabi za izražavanje neuzročne radnje (1993: 142–147), Kemmer je u svojoj monografiji vrlo malo prostora posvetila objašnjavanju ove očigledne bliskosti. Upravo je taj segment njezina opisa medija naišao na najveće kritike, pa tako Haspelmath ističe da je neuzročno značenje jedno od najčešćih i najproduktivnijih značenja koje može imati povratni medij (Haspelmath 1995: 372), a slično naglašava i Kazenin (2001: 925).

¹⁹ Konkurencija dviju konstrukcija detaljno je dokumentirana u klasičnoj studiji A. Hatcher (1942: 38–74). Treba istaknuti i to da posvjedočenost povratnog medija u pretklasičnom razdoblju, osobito ako je riječ o rimskoj komediji (npr. Plautu), gotovo sigurno znači da je on postojao i u nestandardnom, tj. vulgarnom latinskom.

²⁰ O problemu jedinstvenog značenja medija v. §3.3.

Bez obzira na poziciju koju zastupa Kemmer, samouzročni i neuzročni medij imaju puno toga zajedničkog (npr. Geniušienė 1987: 349). Tako Plungjan (2016: 279–281) ističe da se osnovna značenjska razlika između samouzročne i neuzročne radnje očituje u živosti subjekta, kao što smo već primijetili. Živost subjekta obično podrazumijeva i njegovu kontrolu nad radnjom, odnosno upućuje na to da subjekt vrši radnju svojom voljom. Plungjan također primjećuje da se oba značenja mogu vrlo lako ostvariti s *istim glagolom*, što nam omogućuje da ta dva značenja i značenjska efekta stavimo u kontrast (Plungjan 2016: 279):

- (8) ruski glagol *naklonit'sja* u samouzročnoj i neuzročnoj uporabi
 a. *dirizjer naklonilsja k orkestru* (samouzročna radnja → dirigent to čini svojom voljom)
 b. *vetka naklonilas' 'grana se savila'* (neuzročna radnja → grana ne djeluje svojom voljom)

Iz svega rečenog ne čudi što se u jezicima svijeta ta dva značenja redovito izriču istim pokazateljem (kao u hrvatskom ili ruskom). Također možemo primijetiti da se razlikovanje između samouzročnog i neuzročnog značenja sustavno i jednoznačno očituje isključivo kod glagola kretanja i pomicanja budući da kod njih subjekt vrši radnju svojom voljom (v. bilj 12). Međutim, u izvođenju drugih povratnih medijskih glagola navedena razlika blijedi i svi se glagoli mogu smatrati neuzročnima, bez obzira na živost subjekta. Takvi glagoli vrlo često znače neku promjenu mentalnog stanja subjekta (*probuditi se*), a posebno emocije (*razljutiti se*). Takvi se glagoli često nazivaju psihološkima (npr. Geniušienė 1987: 102–103), a odlikuje ih upravo to da ni živi subjekt radnju ne vrši svojom voljom.

Primjer kako iz samouzročnog značenja može nastati neuzročno opet nam nudi povijest latinskog jezika. Naime, u već citiranoj studiji Hatcher pokazuje kako nastaju prijelazni primjeri u kojima glagol u samouzročnoj konstrukciji zbog metaforičke ekstenzije ulazi u prostor neuzročnog značenja (1942: 71–74, cf. Miller 2010: 174–175). Naime, personifikacijom neživih subjekata, koji se predstavljaju kao živi i sposobni za kontrolu, omogućuje se nastanak primjera kao što su sljedeći:

- (9) *amnis se praecipitat* 'rijeka se strmoglavljuje' (Hatcher 1942: 73)

Izvorno, glagol *praecipito* 'strmoglaviti koga/što' mogao je značiti samouzročnu radnju u značenju kretanja (*strmoglaviti se*) samo sa živim subjektima. Međutim, u primjeru (9) gore, gdje je subjekt *amnis* 'rijeka', uporaba povratne konstrukcije može se objasniti time što se rijeka predstavlja kao

nešto što je samo sposobno napraviti čin „strmoglavljivanja“. Uporaba povratne konstrukcije (*se praecipitat*) imala je u latinskom puno jači stilistički efekt nego uporaba mediopasiva – *amnis praecipitatur* je značilo nešto poput ‘rijeka pada (niz slap ili slično)’, odnosno posve obično neuzročno značenje. Takve stilističke uporabe otvorile su put uporabama povratnog medija i s drugim glagolima s neživim subjektima te je u konačnici primjer kao što je *amnis se praecipitat* umjesto izvornog, stilistički naglašenog samouzročnog značenja ‘rijeka samu sebe strmoglavljuje’ zadobilo neuzročno značenje ‘rijeka se strmoglavljuje’, koje je u načelu ekvivalentno konstrukciji *amnis praecipitatur*, u kojoj je upotrijebljen mediopasiv.

Iako je navedena stilistička uporaba bila raširena u klasičnom latinskom, treba primijetiti da su u mnogim slučajevima dvije konstrukcije (povratna i mediopasivna) u neuzročnom značenju bile praktički posve ekvivalentne i to vjerojatno počevši već od pretklasičnog razdoblja (v. primjere u Miller 2010: 176–177 iz Katona Starijeg i Plauta). Širenje medijalnih povratnih konstrukcija povezano je s postepenim nestankom mediopasiva kao kategorije u kasnom latinskom i ranim romanskim idiomima. Taj je proces dovršen u 8. stoljeću, kada je latinski mediopasiv posve nestao (Flobert 1975: 264f., cit. u Miller 2010: 182).

Na temelju ovih primjera može se vidjeti da se samouzročno značenje vrlo spontano razvija u neuzročno. Da je ono što smo vidjeli u ruskom u (8) i latinskom u (9) tipološki uobičajeno, potvrđuje i podatak iz Geniušienė (1987: 342–343), prema kojem u njezinom uzorku nema jezika u kojemu bi povratna konstrukcija izricala samouzročno značenje, ali ne i neuzročno.

Konačno, možemo zaključno spomenuti da je razvoj koji se odvio u latinskom očuvan do danas u romanskim jezicima uz minimalne promjene (v. Melis 1990, a za starofrancuski i Polančec 2014). Spomenimo da se strukturno paralelna, ali neovisna inovacija dogodila i u baltoslavenskim te većini germanskih jezika.

3.3. *Povratni medij: jedno značenje?*

Ranije smo u više navrata natuknuli da Kemmer (1993) prihvaća viđenje medija prema kojem on ima jedno značenje, a koje ona preuzima iz tradicionalnog pristupa mediju (v. §1). Konkretnije, ona povezuje nemogućnost razlikovanja vršitelja i trpitelja radnje s tvrdnjom da medij izriče i pogođenost vršitelja radnjom te da je ključna sastavnica medija to da vršitelj mora biti živ. Time se iz opisa medija praktički isključuje neuzročno značenje. Međutim, pokazali smo gore da povratni medij u tipološki različitim jezicima redovito obuhvaća istovremeno i samouzročno i neuzročno

značenje te da se neuzročno značenje mora smatrati jednim od tipičnih medijalnih značenja.

Budući da se rečena struktura medija ne može objasniti jednim semantičkim nazivnikom, kao što pokušava Kemmer, najbolje je povratni medij shvaćati kao polisemnu mrežu bez jedne jasne semantičke jezgre, a u kojoj svako značenje može razviti dodatno značenje bez potrebe da se to novo značenje može povezati s izvornim (npr. Palmer 1995: 478; cf. i Kazenin 2001: 920).

Istovremeno, jezici poput hrvatskog (i svih slavenskih i romanskih) u kojima se povratni medij redovito i pravilno koristi za izricanje neuzročne radnje, uključujući i sa psihološkim glagolima, pokazuju da se pokazatelj povratnog medija, unatoč svojoj semantičkoj složenosti, može smatrati i oznakom smanjenja valencije (Creissels 2006: 26f.; Geniušienė 1987: 17–18).²¹ Funkcija smanjenja valencije posebno je jasna, primjerice, u slučaju suvremenog francuskog, gdje se nizom sintaktičkih testova može pokazati da su povratni glagoli neprijelazni (Creissels 2006: 27–28). Takav je pristup snažno zastupljen i u generativnim pristupima mediju. Nedostatnost sintaktičkog pristupa mogu nam međutim jasno predložiti primjeri hrvatskih nepravih povratnih glagola s nekim od značenja povratnog medija, a koji ili nisu izvedeni iz nepovratnog glagola (10) ili supostoje s nepovratnim *neprijelaznim* glagolom (11):²²

(10) *oporaviti se* ← **oporaviti* (neuzročno značenje)

(11) *ustati se* ← *ustati* (samouzročno značenje)

Ovakvi nam primjeri pokazuju da postoji snažna semantička jezgra u povratnom mediju, koja u slučaju primjera (11) pokazuje da se povratni element u značenju medija može proširiti i analogijom, odnosno po uzoru na povratne glagole tipa *podići se*, koji jest izveden iz prijelaznog *podići koga/što* (v. bilj. 21).

Sve upravo rečeno jasno nam pokazuje da se povratni medij ne može posve jasno objasniti isključivo s pomoću semantičkih ili sintaktičkih kriterija (v. i Geniušienė 1987: 17–18). Važna su oba kriterija, ali i shvaćanje da

²¹ Pritom treba istaknuti da se velika većina medijalnih povratnih glagola izvodi iz prijelaznih nepovratnih glagola, kao u hrvatskom paru *podići koga/što* – *podići se*. Tek manji dio nije izveden iz drugog glagola – to su glagoli koji se tradicionalno nazivaju *reflexiva tantum*, npr. *bojati se* ili primjer (10) niže, ili se pak izvodi iz neprijelaznih glagola – v. primjer (11) niže.

²² U vezi s glagolom *ustati (se)* treba naglasiti da dvije inačice pripadaju različitim varijetetima. Primjerice, nepovratna inačica (*ustati*) smatra se standardnom, dok se povratna inačica (*ustati se*) smatra tipičnijom za kajkavski te za varijetete koji su nastali na kajkavskom supstratu (npr. zagrebački štokavski).

se radi o dijakronijski složenoj kategoriji te se stoga i njezina povijest mora uzeti u obzir pri njezinu opisu.

Konačno, sklonost pokazatelja povratnosti da razvije i medijalna značenja te posljedično tome i funkciju smanjenja valencije objašnjava i vrlo raširenu uporabu pokazatelja povratnosti za izricanje pasivnog značenja (npr. *U susjedstvu se gradi novi trgovački centar*).²³ Na ovome mjestu ne možemo ulaziti u tu problematiku. Za više v. Haspelmath (1990: 42–44) i Kazenin (2001: 920–921).

4. Zaključci

U radu smo prikazali najvažnije spoznaje o glagolskoj kategoriji zvanoj medij. Pokazali smo da se taj tradicionalni naziv po svemu sudeći može odnositi na dvije po funkcijama srodne, ali odvojene kategorije. Te smo dvije kategorije za potrebe ovog rada nazvali flektivnim medijem i povratnim medijem. U većem dijelu rada bavili smo se povratnim medijem te smo prikazali njegov semantički razvoj iz konstrukcije u kojem je sadržan povratni element s temeljnom funkcijom izražavanja prave povratnosti, odnosno koreferencije između subjekta i objekta. Semantički razvoj povratnog elementa teče po svemu sudeći u dvije faze, pri čemu se u prvoj fazi razvijaju partitivno i samouzročno značenje, a naknadno, u drugoj fazi, i neuzročno značenje. Taj je razvojni proces dodatno oprimjeren primjerima iz povijesti latinskog jezika.

Bibliografija

- Benveniste, Émile (1966). *Problemes de linguistique générale 1*, Paris: Gallimard.
- Clackson, James (2007). *Indo-European Linguistics: An Introduction*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Creissels, Denis (2006). *Syntaxe générale: une introduction typologique. 2. La phrase*, Paris: Hermes Science Lavoisier.
- Croft, William (1995). Prikaz Klaiman (1991), *Studies in Language*, 19(2), pp. 553–562.
- Dixon, Robert (2012). *Basic linguistic theory. Volume 3, Further grammatical topics*. Oxford: Oxford University Press.
- Flobert, Pierre (1975). *Les verbes déponents latins des origines à Charlemagne*, Paris: Belles lettres.

²³ Za povratni pasiv u hrvatskom v. pregled literature u Polančec (2015b: 141–142, 153–154).

- Genušienė, Emma (1987). *The Typology of Reflexives*, Berlin; New York: Mouton de Gruyter.
- Haspelmath, Martin (1990). The grammaticization of passive morphology, *Studies in Language*, 14(1), pp. 25–72.
- Haspelmath, Martin (1995). Prikaz Kemmer (1993), *Language* 71(2), pp. 372–374.
- Hatcher, Anna Granville (1942). *Reflexive verbs: Latin, Old French, Modern French*, Baltimore [etc.]: The John Hopkins Press [etc.].
- Kazenin, Konstantin (2001). Verbal reflexives and the middle voice, *Language Typology and Language Universals: an International Handbook*, Vol. 2 [ur. Martin Haspelmath / Ekkehard König / Wulf Oesterreicher / Wolfgang Raible], Berlin; New York: Walter de Gruyter, pp. 916–927.
- Kemmer, Suzanne (1993). *The Middle Voice*, Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins.
- Klaiman, Miriam (1991). *Grammatical Voice*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kulikov, Leonid (2011). Voice typology, *The Oxford Handbook of Linguistic Typology* [ur. Jae Jung Song], Oxford: Oxford University Press, pp. 368–398.
- Levin, Beth (1993). *English Verb Classes and Alternations: A Preliminary Investigation*, Chicago: University of Chicago Press.
- Lyons, John (1968). *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Manney, Linda (1995). Prikaz Kemmer (1993), *Functions of Language*, 2(2), pp. 278–282.
- Marković, Ivan (2012). *Uvod u jezičnu morfologiju*, Zagreb: Disput.
- Maslova, Elena / Nedjalkov, Vladimir. (2013). Reciprocal Constructions, *The World Atlas of Language Structures Online* [ur. Matthew S. Dryer / Martin Haspelmath], Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. Dostupno na <http://wals.info/chapter/106> (pristup 29. kolovoza 2017.).
- Matasović, Ranko (2012). Las construcciones reflexivas del croata desde una perspectiva histórica, *La gramática del papel y la referencia: introducción, avances y aplicaciones* [ur. Ricardo Mairal Usón / Lilián Guerrero Valenzuela / Carlos González Vergara], Madrid: AKAL, pp. 271–286.
- Melis, Ludo (1990). *La voie pronominale: la systématique des tours pronominaux en français moderne*, Bruxelles: De Boeck; Duculot.

- Miller, Gary (2010). *Language Change and Linguistic Theory*, Oxford: Oxford University Press.
- Oraić Rabušić, Ivana. (2013). Struktura povratnih glagola i konstrukcije s elementom "se" u hrvatskome jeziku, doktorski rad, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
- Palmer, Frank (1995). Prikaz Kemmer (1993), *Journal of Linguistics*, 31(2), pp. 478–480.
- Plungjan, Vladimir (2016). *Opća morfologija i gramatička semantika: uvod u problematiku* [prev. Petar Vuković], Zagreb: Srednja Europa.
- Polančec, Jurica (2014). Les constructions pronominales dans le texte en ancien français *La mort le roi Artu* "La mort du roi Arthur", diplomski rad, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- Polančec, Jurica (2015a). O definiciji kategorije glagolskog stanja, *Filologija*, 65, pp. 113–130.
- Polančec, Jurica. (2015b). Uporaba participa pasivnog u nesvršenome vidu u hrvatskome jeziku, *Fluminensia*, 27(2), pp. 141–159.
- Senc, Stjepan (1910). *Grčko-hrvatski rječnik za škole*, Zagreb: Naprijed. [Repr. 1988.]
- Smyth, Herbert (1954). *Greek grammar*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Speyer, Jan (1886). *Sanskrit syntax*, Delhi: Motilal Banarsidass. [Repr. 2009.]
- Whitney, William (1924). *Sanskrit grammar*, Delhi: Motilal Banarsidass. [Repr 2008.]

Reflexive middle: its structure and development

The paper deals with the category of reflexive middle. Reflexive middle is distinguished from the traditional or inflectional middle found in ancient Indo-European languages. Reflexive middle arises through grammaticalization of the reflexive marker, the original function of which is the expression of co-reference of subject and direct object of a transitive verb. Diachronic development of reflexive middle is discussed, and a brief overview of the evolution of reflexive middle in Latin is presented. Typological generalizations about reflexive middle as presented in the existing literature are discussed as well.

Keywords: middle voice, reflexive verbs, grammaticalization, Latin

Tragovi krčkorumunjskih govornika u pragmatičnoj glagoljskoj pismenosti franjevac trećoredaca na otoku Krku

Sandra Požar

Staroslavenski institut, Zagreb
sudec@stin.hr

UDK: 811.163.42'282.2(497.5 Krk)
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.35>

U radu se donosi primjer čakavsko-rumunjskoga jezičnog dodira na otoku Krku, području višestoljetnoga jezičnog prožimanja čakavskih govora s romanskim idiomima iz različitih vremenskih slojeva. Riječ je o dosad nezabilježenim jezičnim tragovima koje su ostavili krčkorumunjski govornici u pragmatičnoj čakavskoj pismenosti franjevac trećoredaca glagoljaša 18. stoljeća čiji su bili dionici.

Ključne riječi: hrvatsko-romanski jezični dodiri, krčkorumunjski, franjevci trećoreci glagoljaši, pragmatična glagoljska pismenost

1. Uvod

Dugotrajni i intenzivni romansko-slavenski jezični dodiri na otoku Krku razlikuju se od onih na ostatku istočne jadranske obale dvjema specifičnostima koje su rezultirale višestoljetnom višejezičnošću. Uz naširoko prisutan mletački, za sam je grad Krk svojstven veljotski, najdulje preživjeli obalni istočnoromanski varijetet, koji izumire krajem 19. i početkom 20. stoljeća.¹ Vrijeme njegova izumiranja približno se podudara s vremenom izumiranja drugoga specifično krčkoga romanskog idioma: krčkorumunjskoga. Riječ je o govoru vlaških doseljenika na sjeverozapadu otoka Krka kojim su se oni služili od 15. do 19. stoljeća, a koji se u osnovnoj strukturi – koliko se može utvrditi na temelju malobrojnih ostataka – nije razlikovao od do danas živućega istrorumunjskog (usp. Pušcariu 1926: 18). Nekim pojedinostima iz te petostoljetne „epizode“ posvećen je ovaj prilog u čast akademiku Kovačecu. Nakon uvodnoga prostorno-vremenskoga smještanja vlaškoga stanovništva na Krku te navođenja poznatih podataka o dokumentiranim ostacima krčkorumunjskoga idioma i o trećoredskoj glagoljskoj pismenosti, u članku će se pokazati nekoliko dosad nepoznatih elemenata iz spomenika pragmatične glagoljske pismenosti iz 18. stoljeća koji upućuju na to da su im pisari bili krčkorumunjski govornici.

¹ Za prijepor oko Tone Udine Burbura kao posljednjega govornika veljotskoga usp. Strčić 1998. Noviji pregled bogate literature o dalmatskom vidi u Muljačić 1999.

2. Vrijeme i prostor naseljavanja zavelebitskih Vlaha na otok Krk

U literaturi se obično navodi tvrdnja da su Vlasi doseljeni s kopna na nenaseljeni zapadni dio otoka Krka, Dubašnicu i Šotovento, između 1451. i 1463. godine (Bolonić / Žic Rokov 1977: 350–351).² Na temelju sačuvanih povijesnih izvora, odnosno njihova izostanka, najčešće se navodi da je taj dio otoka u to vrijeme bio nenaseljen, a uzrok nestanku stanovništva bila je nepovoljna vlažna klima nizinskoga područja i obilje voda koje je pogodovalo pojavi kolere i malarije. Kao pokazatelj da su neki predjeli na zapadnom dijelu otoka ranije bili naseljeni povjesničar otoka Krka M. Bolonić navodi između ostaloga ruševine starih crkvice (Bolonić 1986: 18–19), a T. Galović spominje isprave iz Državnoga arhiva u Veneciji koje također svjedoče o nekoj mjeri naseljenosti (Galović 2004: 46, bilj. 14). Ipak, sredinom 15. stoljeća zapadni dio otoka uglavnom je bio prostor na kojem su plemićke obitelji iz grada Krka i njegove okolice imale poljoprivredna zemljišta (pašnjake, oranice, vinograde i maslinike). Vlahe ili „Murlake“ onamo je s kopnenih frankapanskih posjeda naselio posljednji krčki knez Ivan VII. Frankapan (1424. – 1486.?), kojemu je otok Krk pripao kada se, nakon neuspješnih pokušaja raspodjele obiteljske imovine i pregovora među braćom koji su trajali od 1445. do 1449. godine, nagodio s Mlečanima 1451. godine, a njime je vladao do početka izravne mletačke uprave 1480. godine. Razlog za naseljavanje bilo je to što su mu kao vladaru cijeloga otoka trebali dodatni „porezni obveznici“ (Bolonić / Žic Rokov 1977: 46–52, 350–351).³

Kada je riječ o prostoru koji su Vlasi naselili, u literaturi se uglavnom navodi da je to bilo područje Dubašnice i Šotoventa jer je ono bilo većinsko, ali za temu ovoga članka bitno je upozoriti i na područje oko Omišlja (Kras),⁴ gdje se vlaški doseljenici prvi put spominju u kneževskim ispravama 1465. i 1468. godine, preko dva desetljeća ranije nego u Dubašnici i Poljicima, gdje su zabilježeni 1488. (Pušcariu 1926: 16; Milčetić 1904: 12; Bolonić 1986: 24). Prvom od navedenih dviju isprava knez Ivan Frankapan određuje na Krasu kod Omišlja međe pašnjaka koje je „Murlacima“ bio dodijelio, pretpostavlja se, brzo po dolasku na vlast. Kako se doseljenici nisu pridržavali međa utvrđenih tom ispravom, o čemu je knez primao pritužbe Omišljana, drugom ispravom – onom iz 1468. – zabranjuje im

² To se odnosi na njihovo „plansko“ naseljavanje, jer se Vlasi („vlaške zemlje“ i rumunjska imena) na Krku prvi put spominju stoljeće ranije: u ispravama iz 1321. godine (usp. Tekavčić 1959: 35; Skok 1971: 514).

³ U povijesti su zabilježeni brojni slučajevi da se Vlasi nastanjuju na opustjela zemljišta (Skok 1971: 514).

⁴ Niže će biti riječi o jednom omišaljskom govorniku krčkorumunjskoga.

njihov prelazak (Bolonić / Žic Rokov 1977: 351; 430–431).

Većina se doseljenika naselila na prostoru povijesne općine (kaštela) Dubašnica kojoj su u 15. stoljeću pripadala ova sela: „Glavotok (S. Maria di capo), Gornje Selo, Donje Selo, Poganka, Poljica, Kambon, Nalio, Brzaci, Panić (možda Pinezić)“ (Bolonić 1986: 18). Prema P. Skoku Dubašljani su Vlasima nazivali stanovnike ovih sela: Poljica, Bajčići, Nenadići, Brusići, Žgaljići i Milohnići (Skok 1937: 118).

3. Izumiranje krčkorumunjskoḡa i njegovi saćuvani ostaci

Krčkorumunjski idiom upotrebljavao se na navedenom području do druge polovine 19. stoljeća. Njegov posljednji govornik bio je Mate Bajčić iz Poljica (selo Bajčići), koji je umro 1875. godine u dobi iznad 80 godina (Bolonić 1986: 25; usp. Milćetić 1884: 51).⁵ Kao što je poznato, jedini zapis toga idioma ostavio je romanskoj filologiji svećenik glagoljaš i povjesničar Ivan Feretić (Vrbnik, 1769. – 1839.): bile su to molitve *Oće naš* i *Zdravo Marijo*, koje je popratio bilješkama o krčkorumunjskom idiomu.⁶

Niti deset godina nakon Bajčićeve smrti, I. Milćetić, rodом Dubašljanin, provodi 1882. godine na Krku terensko arheološko-etnografsko-lingvistićko istraživanje, s kojega ovako prenosi predaju i dojmove o Bajčiću i ostalim vlaškim potomcima:

„On je sa svojom ženom razgovarao i vlaški. Po predaji pokazaše mi kuću, gdje da se je prvi Vlah naselio.⁷ U dubašljanskom selu Malinskoj živi neka ženska (ne sjećam se pravo, da li potiče iz Poljica ili iz Krka), koja znade nešto vlaški.⁸ To će biti zadnji ostanak krćkih Vlahа koji su se sa svijem pohrvatili (...) Krvi njihove nedvojbeno je ostalo kod Dubašljana i Poljićana. Razlićit tip muškaraca, što se tiće boje i stasa, živo se ovdje iztiće.“ (Milćetić 1884: 52).

Poslije Bajčićeve smrti do kraja 19. stoljeća zabilježeni su potomci nekih krčkorumunjskih govornika koji su znali pokoju rijeć molitava (Skok 1937: 113–114). U bilješkama o krčkorumunjskom kojima je popratio svoje zapi-

⁵ Poljićki župnik Tome Kraljić u svojoj kronici Poljica spominje kao posljednjega govornika osobu istoga imena i prezimena s dodatkom Gašpović (Bolonić 1986: 25). Međutim, Mate Bajčić Gašpović nećak je Mate Bajčića, koji je do neke mjere poznaо krčkorumunjski, ali nije bio njegov govornik (usp. Skok 1937: 113).

⁶ Više o Feretiću v. u Strćić 1998. Više o njegovim zapisima bit će rijeći u nastavku.

⁷ I Feretić u svojim bilješkama spominje predaju o prvom vlaškom doseljeniku: „Povida-ju nikoji još nikoga najpervoga, deržim, ako se ne hinim, po imenu Matija, koji, vele oni, da jest došal iz *Vlašije* seliti se na Poljica.“ (Milćetić 1904: 15).

⁸ Pušćariu (1926: 18) upozorava da bi na tom mjestu mogla biti rijeć o govornici dalmat-skoga.

se Feretić govori o razlogu izumiranja toga jezika:

„Doklam se Poličane ženihu za Poličanke, živil jest i terpil jest ov jazik, (...) a poklam počehu oni drugamo, a osobito u Dubašnicu, ženiti se, propade jazik, jer ne bijaše, koji bi dičici naučil ga, i u istom uputil njih.“ (Milčetić 1904: 16).

3.1. Ostaci u toponimiji

Krčkorumunjski ostaci u lokalnom čakavskom govoru poznati su od istraživanja S. Pușcariua (Pușcariu 1926), P. Skoka (Skok 1937) i P. Tekavčića (Tekavčić 1959). Potonji je zabilježio dvije opće imenice: leksem *čura* 'sito' (Tekavčić 1959: 37) i *špilišor*, naziv biljke iz roda *Sonchus* (Tekavčić 1959: 36).

U većoj su mjeri krčkorumunjski ostaci sačuvani u lokalnoj toponimiji. Može se ukratko reći da su toponimi koje je obradio Skok (1937) uglavnom mikrotoponimi koji označuju poljoprivredna zemljišta (npr. neiskrčena: *Derule*, *Krčišore*) ili pojilišta za stoku: *Batuža* (← *baltā*), *Funtura/Fintira*, *Logsor/Lašor*. Za temu čakavsko-rumunjskih jezičnih dodira zanimljiva je činjenica da je više od polovine tih toponima nastalo hibridnom tvorbom, tj. spajanjem tvorbenih elemenata različitih idioma, što odražava dugotrajnost i intenzitet jezičnih dodira (usp. Matasović 2001: 69). Gotovo sve hibridne tvorenice imaju slavensku osnovu i rumunjski „sufiks“ (uvjetno rečeno sufiks, jer on podrijetlom može biti i fleksijski): *Derule*, *Krčišore*, *Logsor/Lašor* (← slav. *lōky* 'lokva'; Skok 1937: 115), *Okrčita*, *Pazditor*, *Petršorić/Petrišorić*,⁹ *Sadure*, *Stanure*, *Vrhure*. Obrnut je samo jedan slučaj slavenskoga sufiksa i rumunjske osnove: *Batuža* (prema *kaljuža*).¹⁰ Ostali su toponimi neizvedeni: *Fareča*, *Funtura/Fintira*, *Nukure*, *Pare*, *Sekara*, *Sugare*, uz jedan slučaj složenice od obiju romanskih sastavnica: *Salumpârte* (← *sare în parte*; Skok 1937: 116).

3.2. Zapisi Ivana Feretića

Feretićeve zapisi krčkorumunjskih molitava *Oče naš* i *Zdravo Marijo* zabilježeni su 1819., a objavljeni tek 1903. godine.¹¹ U popratnim bilješkama

⁹ Naknadno je dodan i hrvatski prezimenski sufiks.

¹⁰ Zabilježena je i apelativna upotreba imenice *batuža*, pa čak i *bata* (Skok 1937: 114).

¹¹ Budući da su zapisi objavljeni u lokalnom pučkom listu (*Pučki prijatelj*), postali su šire poznati i dostupni zahvaljujući tome što ih je, zajedno s Feretićevim popratnim bilješkama, prenio I. Milčetić u Akademijinu *Zborniku za narodni život i običaje južnih Slavena* (Milčetić 1904). U literaturi su, još od Miklošića, kolali i različiti prijevodi tih molitava, ali čini se da svi potječu od Feretićeva predloška (usp. Muljačić 2000: 224).

Feretić spominje pojedine krčkorumunjske riječi, od kojih neke očituju rotacizam (npr. *pār* ← *pane-*), i izraze poput *draku te vla* (Milčetić 1904; Pušcariu 1926: 17–18; Bolonić 1986: 25).

Dakako, Feretić je molitvene tekstove zapisao praveći pogreške, odnosno onako kako je čuo i zatim čuveno interpretirao (usp. Kovačec 1998: 244–245). U analizi njegovih zapisa S. Pušcariu primjećuje, pozivajući se na M. Bartolija, da oblici *delgule* ('duge') i *delsnič* ('dužnicima') odgovaraju lokalnomu krčkom izgovoru (Pušcariu 1929: 9).¹² Međutim, Bartolijev podatak treba malo korigirati. Naime, govori otoka Krka među sobom se znatno razlikuju, dijeleći se na konzervativne starinačke i inovativne doseljeničke (Lukežić / Turk 1998: 21–22). U prvim – kojima pripada i vrbnički mjesni govor, čiji je Feretić bio govornik – prajezično je slogotvorno /l/ reflektirano kao *el* (Lukežić / Turk 1998: 39).¹³ S druge strane, doseljenički govori Dubašnice i Šotoventa, prostora obitavanja vlaških doseljenika, u tom se obilježju bitno razlikuju: slogotvorno /l/ odrazilo se u imenskim riječima kao /u/ (Lukežić / Turk 1998: 77; 91). U Omišlju pak, čiji govor također pripada starinačkim govorima, a u čijoj je okolici bilo krčkorumunjskih govornika, refleks je /e/ (Lukežić / Turk 1998: 39). Da je tekst iz Poljica, zapisao je sam Feretić: „*Otče naš Poljški*“ (Milčetić 1904: 15). Prema tome, može se utvrditi da je Feretić u zapis unio značajku svojega vrbničkog govora.

Tomu se može dodati i činjenica da je Feretiću, kao svećeniku glagoljašu koji se redovito služio hrvatskim crkvenoslavenskim jezikom u liturgiji, crkvenoslavenski tekst *Očenaša* – u kojem dotični oblici glase *dlbgi* ('duge') i *dlbžnikomv* ('dužnicima') – bio automatizam, pa je i to poduprlo navedeni utjecaj. Naime, budući da se crkvenoslavenski jezik na glagoljaškom terenu ostvarivao s lokalnim fonetskim značajkama,¹⁴ u načelu je riječ o istim osnovama (*delg-*). U svakom slučaju, može se zaključiti da je osnova *delg-* rezultat Feretićeve prilagodbe (adaptacije) oblikā koje je čuo.

4. Franjevci trećoreci i hrvatska glagoljska pismenost

Vrijeme naseljavanja Vlaha na prostoru povijesnoga kaštela Dubašnice odgovara vremenu osnivanja portanskoga samostana svete Marije Magdalene franjevac trećoredaca u kojem su nastali ovdje istraživani izvori.

¹² Usp. u istrorumunjskom iz Šušnjevice *dugure* i *duznit* (Kovačec 1998: 245).

¹³ Milčetić se, doduše, oko toga koleba, tj. bilježi da je sonant /l/ najčešće očuvan, bez pratećega vokala, te navodi između ostaloga oblike *dlg* 'dug' i *dlžen* 'dužan' (sa silaznim naglaskom na l) (Milčetić 1895: 106). Međutim, njegovo istraživanje nije sustavno, nego se odnosi samo na selo Risika.

¹⁴ Na taj su način, konačno, i nastale inačice crkvenoslavenskoga jezika.

Naime, upravo su novopridošli doseljenici dobili na korištenje dubašljan-sku kapelu svete Marije Magdalene. Uz nju će u prvoj četvrtini 16. stoljeća franjevci trećoreci, koji su kapelu dobili od mletačkih vlasti 1480. godine, izgraditi samostan. Prije njihova dolaska ondje je – kako svjedoče dokumenti o utemeljenju samostana – u potleušici uz kapelu stanovao jedan redovnik pustinjač (Galović 2004: 71–72). Trećoredski povjesničar S. Ivančić (1910: 225–227) navodi da je taj redovnik bio trećoredac s Glavotoka. Franjevci trećoreci po svojem su postanku naime pokornički red, čiji su se članovi nazivali *Eremiti della penitenza*, *Heremita*, *heremitae S. Francisci*, *Pauperes heremitae* i slično (Runje 2012: 36–37).¹⁵

Hrvatska Provincija franjevac trećoredaca osnovana je 1473. godine, odnosno otad postoji službena crkvena potvrda o njezinu postojanju (Runje 2012: 15). No najranija sačuvana potvrda o pokornicima franjevačkoga usmjerenja, tj. trećorecima, zabilježena je u Zadru dva stoljeća ranije (1235.), brzo nakon smrti utemeljitelja reda sv. Franje Asiškoga (1226.) i njegova proglašenja svetim (1228.). Organiziran samostanski život franjevac trećoredaca zabilježen je prvi put sredinom 14. stoljeća u Splitu, a u drugoj polovini 14. stoljeća trećoreci su znatnije prisutni u Zadru, gdje u prvoj polovini 15. stoljeća imaju već nekoliko samostana i gdje će, konačno, biti i središte Provincije (Runje 2012: 15–16; 35–38).

Na otok Krk trećoreci su stigli u 15. stoljeću, i to zahvaljujući tomu što su im Frankapani bili skloni. Najprije dolaze na Glavotok, 1468. godine, gdje utemeljuju samostan sv. Marije (Ivančić 1910: 30–31; 217–222). Uz taj i portanski samostan od 18. stoljeća (1783.) do danas drže na otoku još samostan sv. Franje Asiškoga u gradu Krku (Ivančić 1910: 228–231). Povijesni izvori potvrđuju da je samostan u Krku postojao već u drugoj polovini 13. stoljeća, a neki trećoredski povjesničari pomišljaju i na prvu polovinu toga stoljeća (usp. Runje 2012: 21–22).¹⁶

Kulturološka je posebnost hrvatskih franjevac trećoredaca u tome što su najdulje u povijesti hrvatske pismenosti očuvali hrvatski crkvenoslavenski jezik u liturgiji: sve do odredbe o uvođenju narodnih jezika u li-

¹⁵ Više o tome vidi i drugdje u Runje 2012, kao i u Runje 1990. Obje se knjige temelje na mnoštvu arhivskih podataka.

¹⁶ U tom kontekstu zanimljiva je predaja iz 16. stoljeća koja govori o boravku sv. Franje u Krku 1212. godine, gdje je bio primoran iskrcati se s broda zbog loših vremenskih uvjeta na moru dok je putovao u Siriju (Runje 2012: 21–24). Podatak o iskrcavanju sv. Franje na istočnoj obali Jadrana povijesna je činjenica, ali kako nije zabilježeno točno mjesto pristajanja, mnogi su obalni gradovi tijekom povijesti „svojatali“ taj posjet. Povjesničar franjevačkoga trećeg reda P. Runje smatra „najvjerojatnijim da je Franjo bio na području Zadra i da se odande vratio u Ankonu“ (Runje 2012: 21, bilj. 3).

¹⁷ U posebnim prigodama oživljuju ga i danas.

turgiju na Drugom vatikanskom koncilu šezdesetih godina 20. stoljeća.¹⁷ Osim crkvenoslavenskim jezikom služili su se i glagoljicom, stekavši zbog tih dviju posebnosti naslov „glagoljaši“ (*fratres Illirici, de littera Sclava* i sl.).¹⁸ Glagoljica je osim u liturgiji služila i za svjetovne potrebe. Za afirmaciju i njegovanje glagoljice i hrvatskoga jezika od 12. do 15. stoljeća na Krku, i ne samo ondje, zaslužni su krčki knezovi Frankapani (Bolonić 1980: 96). Prije franjevac trećoredaca i popova glagoljaša glagoljicom su se na Krku služili benediktinski monasi (Bolonić 1980: 97).

Navedenim svrhama glagoljica je služila, dakako, i izvan trećoredskih krugova, na čitavu glagoljaškom prostoru koji je obuhvaćao Istru, kvarnerske otoke, Primorje, Pokuplje, Liku i sjevernu Dalmaciju s otocima. Glagoljski su tekstovi svjetovne namjene bili pisani govornim čakavskim idiomom, u kojem su mogli u većoj ili manjoj mjeri biti zastupljeni crkvenoslavenski elementi.¹⁹ Glagoljicom je napisan znatan korpus hrvatske srednjovjekovne književnosti, pravni spomenici i javni natpisi (usp. Štefanić 1969; Hercigonja 1975), a uz svečanu namjenu postojala je i ona pragmatična (administrativna).²⁰ Takvoj pismenosti pripadaju ovdje obrađeni izvori, *Inventar samostana sv. Marije Magdalene u Portu na otoku Krku* (1734. – 1878.) i *Knjige posinovljenja, novicijata i zavjetovanja franjevac trećoredaca glagoljaša otoka Krka* (1717. – 1914.), koji su javnosti postali dostupni nedavnim objavljivanjem: prvi u Badurina (2013), a drugi u Botica / Kovačić / Kuhar (2015).

5. O izvorima

5.1. *Inventar samostana sv. Marije Magdalene u Portu na otoku Krku* (1734. – 1878.) (Inventar)

Inventarna knjiga samostana sv. Marije Magdalene franjevac trećoredaca u Portu vođena je kurzivnom glagoljicom (do 1840.) i, manjim dijelom, latinicom u tom samostanu od 1734., kada je provincijal Juraj Gavran izdao naredbu o vođenju inventarnih knjiga, do 1878. godine (Štefanić 1960: 116–117). Inventar se popisivao svakih nekoliko godina, kada bi bio izabran novi gvardijan, koji je najčešće sam i obavljao popisivanje (usp.

¹⁸ Noviji kratak pregled sačuvanih trećoredskih glagoljskih pisanih spomenika v. u Kuhar 2015.

¹⁹ Za osnovnu sliku hrvatske srednjovjekovne pismenosti v. Hercigonja (2006); o jeziku v. PHJ I (2009) i PHJ II (2011); pobliže o interferiranju čakavskoga i crkvenoslavenskoga v. Damjanović 1984: 43–150 i Damjanović 2008: 52–128; o sociolingvističkoj situaciji hrvatskoga srednjovjekovlja i odnosu latinskoga, crkvenoslavenskoga i čakavskoga v. novije radove Mihaljević 2011. i Mihaljević 2014: 18–22.

²⁰ O trećoredskoj administrativnoj pismenosti usp. Ivančić 1910: 142 i dalje.

Badurina 2013: 11). Narav inventarnih popisa (izrazna ograničenost i ustaljenost obrazaca, svedenih na nabranje) uvjetuje njegov stil obilježen administrativnošću. No ako se izuzmu stilska obilježja, može se reći da tekst *Inventara* – zahvaljujući njegovoj praktičnoj namjeni – bilježi organski idiom. Osim toga, vrijedno je i to što je, zbog naravi teksta svaki izraz datiran. S druge strane, praktična namjena popisa i okolnosti njihova nastanka u brzini imaju i nedostatak, a to je velika učestalost pogrešaka zbog brza pisanja bez pretjerane potrebe za ispravljanjem. Stoga se pojedini neočekivani oblici ne mogu bez sumnje uzeti kao pokazatelj inojezičnoga utjecaja, pa se u ovom radu takvima smatraju samo oni koji se ne mogu tumačiti nikako drugačije.

5.2. Knjige posinovljenja, novicijata i zavjetovanja franjevac trećoredaca glagoljaša otoka Krka (1717. – 1914.) (KPNZ)

KPNZ pisane su kurzivnom glagoljicom na čakavštini i, manjim dijelom, latinicom na talijanskom jeziku.²¹ Posinovljenje je jedinstvena trećoredska stečevina u okviru čitave zapadne Crkve, običaj uveden po uzoru na talijanske franjevce trećorece, koji podrazumijeva da se samostan o članu koji mu je posinovljen brine u njegovoj starosti, nemoći i bolesti, a nakon njegove smrti dotičnomu samostanu pripada posinovljenikova ostavština.²² Posinovljenje se, jednako kao stupanje u novicijat i polaganje redovničkih zavjeta, registriralo ispravama, o čemu je donesena odredba 1708. godine na provincijskom kapitolu, a posinovljenja se počinju dokumentirati od 1717. godine. Izdanjem su objedinjena četiri izvora iz triju krčkih trećoredskih samostana, a ovdje su uzete u obzir samo isprave iz Porta.

Isprave o posinovljenjima, novicijatu i zavjetovanju omogućuju proučavanje „kretanja u službi“ redovničkih kandidata i redovnika, koje se može rekonstruirati za čitav život. Osim imena (redovničkoga i svjetovnoga) i prezimena u njima se navode imena njihovih roditelja i podrijetlo. Iz izvora se vidi da je većina kandidata i redovnika portanskoga samostana, osobito u ranijem razdoblju vođenja evidencije (18. stoljeće), s područja Dubašnice i Poljica (usp. Botica / Kovačić / Kuhar 2015: 14; 29–45).

²¹ Trećoredskoj je pismenosti, unatoč čuvanju glagoljaštva, svojstvena višejezičnost: uz hrvatski se rabe talijanski i mletački (u službene svrhe: u komunikaciji s nadređenom Talijanskom kongregacijom trećoredskih provincija), a dakako i latinski (usp. Botica / Kovačić / Kuhar 2015: 12–13).

²² Više o tome vidi u Botica / Kovačić / Kuhar 2015: 17–18.

6. Naznake krčkorumunjskoĝa utjecaja iz zapisa krčkorumunjskih govornika u spomenicima trećoredske pismenosti portanskoĝa samostana

Zahvaljujući *KPNZ* poznato je da su više od pola ukupna broja posinovljenika samostana sv. Marije Magdalene činili upravo domaći kandidati s područja Dubašnice i Šotoventa (kojima su u podrijetlu navedeni „Milohnići“ ili „Poljica“).²³ Stoga ne iznenađuje što je među njima bilo potomaka vlaških doseljenika. Vlasi su naime u krajevima u koje su se doseljavali usvajali obilježja identiteta većinskoga stanovništva, što uključuje i vjeroispovijest (usp. Kovačec 1990: 244–245). U *Inventaru* se u popisu iz 1739. godine spominje pokojni fratar vlaškoga prezimena Bučul: *kusi od dupliri s kimi bi zakopan po(kojni) Bučul* („dijelovi ophodnih svijeća s kojima je pokopan pokojni Bučul“, tj. „sa sprovoda pokojnoga Bučula“, 9v). Najvjerojatnije je to otac fra Juraj Bučul, o kome zapisi u *KPNZ* govore da je najprije bio posinovljen samostanu na Glavotoku (1717.), i to među prvim otkad je bila uspostavljena institucija posinovljenja, a precrtani izvorni zapis upućuje na to da je iz glavotočkoga samostana naknadno isinovljen, te je 1734. godine posinovljen portanskomu samostanu (Botica / Kovačić / Kuhar 2015: 29, 56, 62).²⁴

Kako je već navedeno, istraživani izvori bilježe lokalni čakavski idiom. Jezik *Inventara* pripada inovativnim doseljeničkim krčkim govorima ikavsko-ekavskoga dijalekta čakavskoga narječja kako su ih opisale I. Lukežić i M. Turk (1998: 74–104) i ranije I. Milčetić (1895). Taj jezik, kao i jezik portanskih isprava iz *KPNZ*, odražava posljedice dodira s romanskim idiomima iz različitih vremenskih slojeva tipične za čakavsko narječje, te dodira s latinskim, koji je pak tipičan za liturgijsku terminologiju.²⁵ Dodir čakavskoga sloja s romanskima odražava se na svim jezičnim razinama. Time zapadnokrčki govori ni po čemu ne odudaraju od ostalih idioma koji su u dodiru s romanskima.²⁶ Međutim, u ovim se izvorima mjestimično može

²³ Usp. tabelarni pregled u Botica / Kovačić / Kuhar 2015: 29–45. U 18. stoljeću podrijetlo kandidata nije uvijek navedeno, ali može se iščitati iz prezimena (Bogović, Milohnić, Milčetić, Sabljčić, Spicijarić, Turčić, Vantačić, Žgaljić), koja služe i kao toponimi.

²⁴ Doduše, priređivači su u njegovu prezimenu rekonstruirali fonem /r/: Bu[r]čul, što je nepotrebno budući da je vlaško prezime Bučul poznato iz povijesnih izvora (usp. Bolonić 1986: 25; v. i Skok 1971: 514).

²⁵ Ovdje se iznose podaci za *Inventar* jer je njegov jezik autorica temeljito istražila, ali površan uvid u jezik portanskih isprava iz *KPNZ* daje naslutiti da bi njegovo pomnije istraživanje potvrdilo te rezultate.

²⁶ O dodiru krčkih govora s romanskim idiomima (veljotskim, mletačkim i talijanskim) v. noviji rad N. Spicijarić Paškvana (2014).

uočiti posebnost tamošnjih govornika na morfosintaktičkoj razini: miješanje padežnih nastavaka kao rezultat ograničene paradigme u drugom jeziku kojim se služe.

Miješanje odnosno međusobno smjenjivanje padežnih oblika može rezultirati sužavanjem sklonidbene paradigme, a u konačnici njihovo analitično izražavanje, odnosno svođenje na osnovne padežne oblike, kao u slučaju nekih jezika balkanskoga jezičnog saveza: samostalni (*casus rectus*) i opći kosi (*casus obliquus generalis*) (usp. Kovačec 1988: 35; usp. Asenova 2015: 76 i dalje). Ako se promotri razvoj u rumunjskom jeziku, uočava se da je paradigma „sužena“ na dva padežna oblika, nominativno-akuzativni i genitivno-dativni.²⁷ Svim je jezicima saveza svojstveno izražavanje genitivnih i dativnih značenja istim formalnim sredstvima, ali u rumunjskom je ono na najvišem stupnju formaliziranosti, pa se zbog toga katkad pomišlja na rumunjski kao izvor širenja te pojave među ostalim jezicima u savezu (Kovačec 1988: 35).

Na morfosintaktičkoj se razini u *Inventaru* susreću padežni sinkretizmi koji na više načina homonimiziraju oblike za izražavanje različitih padežnih značenja. Neki od slučajeva padežnoga sinkretizma svojstveni su širem čakavskom (obalnom) arealu, kao što je akuzativno-lokativni sinkretizam na račun lokativnoga oblika (npr. *krave ke su na pašu*, „krave koje su na paši“, 20r), pa se takve pojave, bogato posvjedočene u *Inventaru*, ovdje izostavljaju.²⁸ Ipak, valja reći da je širenju te pojave moglo znatno pridonijeti pojavljivanje homonimnih (ili polisemnih) prijedloga različitih mjesnih značenja (smjera i mjesta) uz različite padeže, upravo akuzativ i lokativ, pri čemu se gubi opreka između značenja smjera i mjesta (odnosno kretanja i statičnosti), što je tipično za jezike balkanskoga jezičnog saveza (Kovačec 1988: 44).

Romanskomu se utjecaju može pripisati izostanak sklonidbe, kao što je pojava nominativnoga oblika u genitivu jednine srednjega roda u potvrdi *sira od ovo lito* („sira od ove godine“, 75r). Međutim, izvorom toga utjecaja ne mora se smatrati krčkorumunjski, nego je to mogao biti neki drugi, prošireniji romanski idiom.

Specifični oblici padežnoga sinkretizma, nominativno-akuzativni i genitivno-dativni, pojavljuju se rijetko; potonji iznimno. Pojavu nominativno-akuzativnoga sinkretizma nalazimo u množini imenica *a*-deklinacije:

²⁷ Izraz *sužavanje* treba shvatiti uvjetno, jer ono što se u rumunjskom u usporedbi s fleksijski bogatim slavenskim jezicima naziva suženjem paradigme predstavlja – kada se usporedi sa stanjem u zapadnim romanskim jezicima – njezino očuvanje.

²⁸ Opisane su u Požar 2018. Ta se pojava tradicionalno tumači kao rezultat romanskoga utjecaja (tako P. Ivić 1981: 77; usp. Lukežić / Turk 1986: 249).

u akuzativu su zabilježeni oblici s provedenom drugom palatalizacijom, jednaki nominativnima. Primjerice akuzativni oblik *za težaci* pojavljuje se u *Inventaru* šest puta:²⁹ *stol od oriha mali za težaci* („mali stol od oraha, za težake“), za razliku od očekivanoga *težaki*, koji je zabilježen samo jedanput; slično *za junaci* (dvaput: 50v, 62v). Ti bi se oblici mogli tumačiti refonologiziranjem (nakon prijelaza *y* → *i*), ali čini se vjerojatnijim da je riječ o obliku sinkretičnu s nominativnim. Naime, u literaturi je to već uočeno u opisu govora Milohnića (Lukežić / Turk 1986: 248), gdje autorice utvrđuju da je množinska paradigma svih triju deklinacija svedena na dva oblika: jedini je morfološki različit dativni oblik, a nominativni je uopćen za sve ostale padeže.³⁰ U prilog pretpostavci o međusobnu zamjenjivanju padežnih oblika u navedenim potvrdama govori i obrnut slučaj potvrde akuzativnoga množinskog oblika u službi nominativa iz kasnijega, latiničnoga dijela *Inventara*: *Ovog leta bi ucinjena sala i nova kamera popravljen krov, zbukana sagrestija i druge popravke po mostiru* („Ove godine izgrađena je dvorana i nova soba, popravljen krov, žbukana sakristija, a obavljani su i drugi popravci po samostanu“, 85r a; 1878.).

Konačno, korpus *Inventara* pokazuje potvrde sinkretizma genitiva i dativa jednine *a*-deklinacije u hrvatskom jeziku kojim su se služili dvojezični krčkorumunjski govornici, a koji je mogao biti potaknut upravo rumunjskim. Razlog je za tu tvrdnju činjenica da se navedena dva padeža u hrvatskom jeziku nikad ne sinkretiziraju i nemaju zajedničkih prijedloga, pa se mogu isključiti unutarjezični čimbenici. S druge strane, posrijedi očito nije bio ni utjecaj talijanskoga ili kojega drugoga romanskoga idioma, s obzirom na to da je u njima paradigma posve ukinuta, a funkcija padežnih odnosa prebačena na prijedloge.

U *Inventaru* su dvije potvrde genitivno-dativnoga sinkretizma. Prva je *broka od marjetu* (17r; 1745.), a nalazi se u popisu koji je sastavio gvardijan Josip (u lokalnom obliku: Osip) Milovčić predajući inventar novomu gvardijanu 1745. godine. Milovčić je posinovljen portanskomu samostanu 1733. godine (Botica / Kovačić / Kuhar 2015: 62), a gvardijan je bio ukupno četiri puta, između 1742. do 1779. godine (Badurina 2013: 204–205).³¹ Oblik *marjetu* i leksički je pokvaren jer se pojavljuje umjesto *arjenta* (genitiv imenice *arjento* ‘srebro’). Izraz *broka od marjetu* ‘srebrni vrč’ odnosi se na

²⁹ Između ostaloga u popisu gvardijana Josipa Milovčića (17v, 1745.), o kome usp. niže.

³⁰ Kasnije, u Lukežić / Turk 1998: 208, autorice pripisuju raspad množinske paradigme romanskomu utjecaju, iako ne spominju izrijeком rumunjski.

³¹ Umro je u vrijeme gvardijanske službe jer 1779. godine inventar predaje samostanska zajednica („budući da umriše gvardijan pasani fra Osip Milovčić“, 52v; Badurina 2013: 205).

liturgijsku posudu koja se držala uz svetohranište, različitu od srebrnoga vrča za sveto ulje koji se u ostatku *Inventara* navodi kao *važet* ili *važić* ('posudica'). U popisu koji neposredno prethodi Milovčićevu dotični je predmet tadašnji zapisivač, gvardijan Mikel Brzac, naveo kao *broka di arjento* (12v; 1742.), dovевši ga u kontekst sa zavjesom na svetohraništu: *pavijun za tabernakul de broka di arjento* („zavjesica svetohraništa srebrnoga vrča (!)“).³² Zagledajući vjerojatno u taj popis, Milovčić je upisao jedinicu *pavijun za tabernakul de broka od marjetu* (17r). U prethodnim zapisima navodi se samo *pavijun za tabernakul* 1 (9v) ili više njih, a nakon ovoga zapisa jedinica *pavijun od tabernakula broka di arjento* pojavljuje se još samo u sljedeća dva popisa, iz 1749. (21v) i 1752. godine (25r). Je li tu bila posrijedi neka pogreška, teško je reći.

Druga je potvrda utjecaja dativnoga oblika na genitivni: *važić za S(ve)-to ule od srebru*, „posudica za sveto ulje od srebra“ (68r a; 1786.). Ostavio ju je gvardijan Mihovil (Mikel, Mijovil) Uravić, o kome u KPNZ postoji podatak da potječe iz Omišlja (Botica / Kovačić / Kuhar 2015: 32). Uravić je bio gvardijan u dva navrata između 1784. i 1790. godine. Prvi put do 1786., kada je gornjim popisom obavio primopredaju inventara (*Inventar* 2013: 126), a zatim je ponovo službovao od nepoznate godine (dotični inventarni popis nije datiran) – možda 1788., do 1790.

Provjerom isprava u KPNZ koje su pisala ta dvojica pisara pokazalo se da Uravić, za razliku od Milovčića, i ondje očituje tendencije pogrešne padežne upotrebe, iako ne u svim ispravama jednako. Evo važnijih potvrda: *u leto od iskušnje*, „u godini kušnje“ (1784.; KPNZ 2015: 80); *proštil je svoj profesh u rukah mene zdola pisanim (...) sprid stojećim mene gvardijanom*, „položio je redovnički zavjet u ruke mene niže potpisanoga (...) preda mnom, gvardijanom“ (1784.; KPNZ 2015: 82); *proštil je svoji profesh u rukah mene zdolja pisanim (...) sprid stojećim mene fra Mijovilom Uravićem* (1786., KPNZ 2015: 87).³³

Opisana pojava analitične tendencije u jeziku trećoredskih krčkorumunjskih pisara jedna je od značajka balkanskoga jezičnog saveza, što dovodi krčkorumunjski u odnos prema tomu savezu iako se nalazi na njegovu krajnjem rubu.³⁴ U uvjetima geografske dislociranosti, taj primjer upućuje na mehanizam kojim je tendencija u savezu djelovala, iako se rumunjski ne mora smatrati jedinim izvorom padežne redukcije.

³² Usp. rječnik manje poznatih riječi u Badurina 2013: 210, pod *pavijun*.

³³ Sličnim oblicima služi se i Anton Sablić: *u ruke mene zdola pisanim* 'u ruke mene niže potpisanoga' (1793.; KPNZ 2015: 98, 99); *u ruke mene zdol pisanim*; 1795.; KPNZ 2015: 104), gvardijan u više navrata između 1791. i, vjerojatno, 1806. godine (posljednji popis nije datiran). Međutim, u *Inventaru* ne očituje takve tendencije.

³⁴ Usp. slično Kovačec (1993: 138) za istrorumunjski, za koji autor navodi da pripada istarsko-kvarnerskom (ili sjevernojadranskom) 'mikrosavezu'.

7. Zaključak

U radu su, nakon uvodnih podataka o doseljenu Vlaha na otok Krk, o sačuvanim ostacima krčkorumunjskoga idioma i o pojavljivanju franjevača trećoredaca glagoljaša u Hrvatskoj, izneseni dosad nezabilježeni podaci o dodiru čakavskoga i krčkorumunjskoga idioma u pismenosti krčkih trećoredaca. U čakavski pisanim spomenicima praktičnoga sadržaja nastalima u portanskom trećoredskom samostanu sv. Marije Magdalene ostavila su nesumnjiv jezični trag dvojica govornika krčkorumunjskoga idioma: Josip (Osip) Milovčić i Mihovil (Mikel, Mijovil) Uravić. Oni su u 18. stoljeću bili članovi i posinovljenici te u više navrata i gvardijani toga samostana. Ispisujući samostanske dokumente (inventarne popise te zapise o posinovljenju, novicijatu i zavjetovanju) u vrijeme obavljanja gvardijanske službe, Milovčić i Uravić u čakavštini kojom se služe u službene svrhe na nekoliko mjesta upotrebljavaju padežne oblike koji su za hrvatske govore neočekivani, a koji ih otkrivaju kao govornike jezika koji raspolaže manjim brojem oblika za izražavanje padežnih odnosa.

Izvori:

Inventar = *Inventar samostana sv. Marije Magdalene u Portu na otoku Krku* (1734. – 1878.); v. Badurina (2013).

KPNZ = *Knjige posinovljenja, novicijata i zavjetovanja franjevac trećoredaca glagoljaša otoka Krka* (1717. – 1914.); v. Botica / Kovačić / Kuhar (2015).

Literatura:

Asenova, Petja (2015). *Balkansko ezikoznanie: osnovni problemi na balkanskija ezikov s''juz*, Veliko T'rnovo: Faber.

Badurina, Anđelko (2013). *Inventar samostana sv. Marije Magdalene u Portu na otoku Krku* (1734. – 1878.), Glosa Rijeka i Provincijalat franjevac trećoredaca glagoljaša Zagreb.

Bolonić, Mihovil (1965). Krčki glagoljaši i njihova služba izvan Krka, *Bogoslovska smotra*, 35/2, pp. 342–356.

Bolonić, Mihovil (1986). Pet stoljeća naših sela, *Krčki zbornik 16. Otok Krk: Zapadni dio* [Posebna izdanja Povijesnoga društva Krk 9], pp. 17–71.

Bolonić, Mihovil / Žic Rokov, Ivan (1977). *Otok Krk kroz vijekove* (!), Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Botica, Ivan / Kovačić, Vinko / Kuhar, Kristijan (2015). *Knjige posinovljenja,*

- novicijata i zavjetovanja franjevac trećoredaca glagoljaša otoka Krka* (1717. – 1914.), Zagreb: Provincija franjevac trećoredaca glagoljaša; Staroslavenski institut.
- Damjanović, Stjepan (1984). *Tragom jezika hrvatskih glagoljaša*, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Damjanović, Stjepan (2008). *Jezik hrvatskih glagoljaša*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Galović, Tomislav (2004). *O Dubašnici i njezinim ljudima : Prinosi za povijest dubašljanskoga kraja na otoku Krku*, Malinska-Dubašnica – Rijeka: Općina Malinska-Dubašnica; Adamić.
- Hercigonja, Eduard (1975). *Povijest hrvatske književnosti 2: Srednjovjekovna književnost*, Zagreb: Liber, Mladost.
- Hercigonja, Eduard (2006). *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Ivančić, Stjepan (1910). *Povijestne crte o samostanskom III Redu sv. O. Franje po Dalmaciji, Kvarneru i Istri i poraba glagolice u istoj redodržavi: sa prilogom*, Zadar: Odlikovana tiskarna E. Vitaliani.
- Ivić, Pavle (1981). Prilog kategorizaciji pojedinih grupa čakavskih govora, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 5, pp. 67–81.
- Kovačec, August (1988). Pojam jezičnog saveza i balkanski jezici, *SOL: Lingvistički časopis*, god. III, sv. 1, br. 6, pp. 21–52.
- Kovačec, August (1990). Jugoslavija: V. Jezici i pisma naroda i narodnosti. *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 6, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pp. 241–251.
- Kovačec, August (1993). Status kontinentalnih balkanskoromanskih idioma i 'relativistički pristup', *Suvremena lingvistika*, 19/1–2, pp. 131–141.
- Kovačec, August (1998). *Istrorumunjsko-hrvatski rječnik (s gramatikom i tekstovima)*, Pula: Znanstvena udruga Mediteran.
- Kuhar, Kristijan (2015). Trećoredska glagolitika, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 47/1 [Tematski blok Trećoredska glagoljaška tradicija u europskom kontekstu], pp. 61–68.
- Lukežić, Iva / Turk, Marija (1986). Mjesni govor Milohnića, *Otok Krk: Zapadni dio* [Posebna izdanja Povijesnoga društva Krk 9]: *Krčki zbornik*, 16, pp. 231–253.
- Lukežić, Iva / Turk, Marija (1998). *Govori otoka Krka*, Crikvenica: Libellus.
- Matasović, Ranko (2001). *Uvod u poredbenu lingvistiku*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Mihaljević, Milan (2011). Položaj crkvenoslavenskoga jezika u hrvatskoj srednjovjekovnoj kulturi, *Zbornik na trudovi od Megjunarodniot nau-*

- čen sobir Sveti Naum Ohridski i slovenskata duhovna, kulturna i pismena tradicija (organiziran po povod 1100-godišnjinata od smrtta na sv. Naum Ohridski)* [ur. I. Velez, A. Girevski, L. Makarijoska, I. Piperkoski, K. Mokrova], Skopje: Univerzitetot Sv. Kiril i Metodij, pp. 229–238.
- Mihaljević, Milan (2014). Uvod, S. Gadžijeva, A. Kovačević, M. Mihaljević, S. Požar, J. Reinhart, M. Šimić, J. Vince, *Hrvatski crkvenoslavenski jezik* [prir. M. Mihaljević], Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; Staroslavenski institut, pp. 9–22.
- Milčetić, Ivan (1884). Arheologično-istorične crtice s hrvatskih otoka, *Vjesnik hrvatskoga arheologičkoga društva* (II), 6/2, 50–55.
- Milčetić, Ivan (1895). Čakavština Kvarnerskih otoka, *Rad JAZU*, 121, pp. 92–131.
- Milčetić, Ivan (1904). Vlaški i stari romanski jezik na Krku, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 9, pp. 12–20.
- Muljačić, Žarko (1999). Dalmatski, *Fluminensia*, 11, 1–2, pp. 1–30.
- Muljačić, Žarko (2000). Über zwei krkrumänische Texte aus dem 18. Jh., *Das Dalmatische: Studien zu einer untergegangenen Sprache*, Köln: Böhlau, pp. 221–226. [Prvo izdanje: *Zeitschrift für Balkanologie*, 12 (1976), pp. 51–55.]
- PHJ I (2009) = *Povijest hrvatskoga jezika, 1. knjiga: srednji vijek* [ur. S. Damjanović], Zagreb: Croatica.
- PHJ II (2011) = *Povijest hrvatskoga jezika, 2. knjiga: 16. stoljeće* [ur. R. Katičić i J. Lisac], Zagreb: Croatica.
- Požar, Sandra (2018). Čakavsko-romanski jezični dodir u *Inventaru samostana sv. Marije Magdalene u Portu na otoku Krku (1734. – 1878.)*, *Od fonologije do leksikologije : Zbornik u čast Mariji Turk* [ur. D. Stolac], Rijeka: Filozofski fakultet, pp. 291–311.
- Pușcariu, Sextil (1926). *Studii istroromâne II: Introducere, gramatică, caracterizarea dialectului istroromân*. București: Cultura națională. [Academia română, Studii și cercetări, XI]
- Pușcariu, Sextil (1929). *Studii istroromâne III: Bibliografie critică, listele lui Bartoli, texte inedite, note, glosare*. București: Cultura națională. [Academia română, Studii și cercetări, XVI]
- Runje, Petar (1990). *Prema izvorima*, Zagreb: Provincijalat franjevacica trećoredaca glagoljaša. [Novaja i vethaja, knj. 2]
- Runje, Petar (2012). *Prema izvorima II: rasprave i članci o hrvatskim franjevcima trećoredcima glagoljašima* [prir. T. Galović], Zagreb – Krk: Provincijalat franjevacica trećoredaca-glagoljaša; Povijesno društvo Krk.
- Skok, Petar (1937). Studi toponomastici sull'isola di Veglia, *Archivio glottolo-*

- gico italiano*, 29, pp. 113–119.
- Skok, Petar (1971). Vlah, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 8, Zagreb: Jugoslaven-ski leksikografski zavod, pp. 514–516.
- Spicijarić Paškvan, Nina (2014). Dalmatski (veljotski) i mletački utjecaji u govorima otoka Krka, *Krčki zbornik*, 70, pp. 71–88.
- Strčić, Mirjana (1998). Feretić, Ivan, *Hrvatski biografski leksikon*, 4, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, pp. 167–168.
- Strčić, Petar (1999). Otok Krk u doba „posljednjega“ dalmatofona Antona Udine Burbura (XIX. st.), *Folia onomastica Croatica*, 7, pp. 237–266.
- Štefanić, Vjekoslav (1960). *Glagoljski rukopisi otoka Krka*, Zagreb: Jugoslaven-ska akademija znanosti i umjetnosti. [Djela JAZU, knjiga 51]
- Štefanić, Vjekoslav (1969). *Hrvatska književnost srednjega vijeka* [prir. V. Štefanić i suradnici]. Zagreb: Matica hrvatska. [Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 1]
- Tekavčić, Pavao (1959). Due voci romene in un dialetto serbo-croato dell'isola di Veglia (s.-cr. Krk), *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia*, 7, pp. 35–38.

Traces of Krk-Romanian speakers in pragmatic Glagolitic literacy of the Franciscan Third Order Regular on the island of Krk

The paper presents some unknown data concerning the language contact of Croatian (the Chakavian dialect) and the Krk Romanian dialect that was detected in the recently published sources of the Franciscan Third Order Regular from the island of Krk. After discussing time and place of Vlach settlement on the island of Krk, preserved elements of the Krk Romanian dialect and formation of the Franciscan Third Order Regular in Croatia, the autor shows that two speakers of Krk Romanian dialect (Josip Milovčić and Mihovil Uravić) left a linguistic trace of Krk Romanian in sources of pragmatic Glagolitic literacy written in a local Chakavian dialect. For some time in the 18th century those two were members and 'sons' of the monastery of St. Mary Magdalene in Porat (municipality of Dubašnica). While writing documents as guardians of this monastery, they unintentionally used word-forms that can not be expected in Croatian, revealing them as speakers of a language that has a smaller number of forms for the expression of case relations at its disposal.

Key words: Krk Romanian dialect, Chakavian-Romanian language contact, Glagolitic friars of the Franciscan Third Order Regular, pragmatic Glagolitic literacy

Posebnosti govora Bajaša iz Kutine

Petar Radosavljević

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
pradosav@ffzg.hr

UDK: 81.135.1'282.2(497.5 Kutina)
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.36>

Bajaši je u Hrvatskoj danas najrašireniji, no ne i jedini naziv za pripadnike skupine Roma kojima je materinski jezik varijetet rumunjskoga jezika. Postoje tri jezična varijeteta bajaškoga rumunjskoga koji se govore u Hrvatskoj: erdeljski dijalekt, baranjski muntenski dijalekt i ludarski muntenski dijalekt. U Sisačko-moslavačkoj županiji postoji nekoliko romskih naselja gdje žive Romi Bajaši, a jedno od njih je ono u Kutini. Većina stanovništva ovog naselja govori erdeljski dijalekt bajaškoga rumunjskoga, no postoji i manji broj govornika ludarskoga muntenskoga. Ovdje govornici erdeljskog dijalekta, u usporedbi s govornicima istog dijalekta u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, pokazuju fonološke i određene morfosintaktičke specifičnosti. Kao i u ostalim bajaškorumunjskim govorima, snažno se očituje utjecaj hrvatskoga. Rad prikazuje posebnosti govora Bajaša erdeljskoga dijalekta u Kutini na temelju jezičnog materijala prikupljenog na terenu.

Ključne riječi: bajaški rumunjski, Romi, Bajaši, Kutina, dakorumunjski dijalekti

1. Romi u Kutini. Terensko istraživanje

U Hrvatskoj je *Bajaši* najrašireniji (ne i jedini) naziv za pripadnike skupine Roma kojima je materinski jezik varijetet dakorumunjskoga, a koji, prema različitim procjenama (budući da službeni statistički podaci nisu pouzdani glede materinskoga jezika) čine oko $\frac{3}{4}$ ukupne romske populacije u Hrvatskoj. Ranijim smo istraživanjima utvrdili da se u Hrvatskoj govore tri jezična varijeteta bajaškoga rumunjskoga: erdeljski dijalekt, baranjski muntenski dijalekt i ludarski muntenski dijalekt, koji se međusobno razlikuju, u prvom redu na fonološkom, ali i na morfosintaktičkom planu.

U Sisačko-moslavačkoj županiji postoji nekoliko romskih naselja gdje žive Bajaši (npr. Capraške poljane u Sisku, naselje Palanjek u sastavu grada Siska), a jedno od većih je ono u gradu Kutini. Romi Bajaši u Kutini (*Kutinje* na bajaškome rumunjskome) žive u romskom naselju na periferiji, u ulici Stjepana Radića (od k.br. 300 do k.br. 412), odvojenom pro-

metnicom od ostatka naselja (<http://www.atlas-romskihnaselja.hr/naselja.html?n=kutina>). Prema popisu stanovništva iz 2011. (<https://www.dzs.hr/>) u Kutini se 340 osoba deklariralo kao Romi, no prema podacima gore navedenog Atlasa romskih naselja, stvaran broj Roma u 2015. iznosio je oko 1000, a da je broj Roma veći od službenoga potvrdili su nam i sami ispitanici. Glede strukture bajaškoromskoga stanovništva važno je istaknuti činjenicu da postoje dvije skupine: malobrojniji *munčenj* ('Muntenci'), kako ih ostali Bajaši nazivaju, i većinski govornici erdeljskoga dijalekta. *Munčenji* su doselili iz Siska i većina ih je dvodijalektalna – govornici su ludarskoga muntenskog dijalekta, ali i erdeljskoga. Pripadnike pojedinih skupina lako možemo raspoznati po tipičnim prezimenima, npr. *Bogdan*, *Oršuš / Oršoš*, *Balog*, *Ignac*, *Pal* za govornike erdeljskoga, i *Nikolić*, *Jovanović* za govornike ludarskoga muntenskoga¹, iako smo tijekom posljednjeg istraživanja uvidjeli da određeni broj mladih osoba s prezimenom *Nikolić* u međuvremenu govori pretežno samo erdeljski.

Prvo terensko istraživanje u romskom naselju u Kutini proveli smo još 2009., kada su intervjuirana četvorica govornika, od toga po jedan govornik ludarskoga muntenskoga i erdeljskoga bez značajnih jezičnih posebnosti te dvojica govornika sa snažnim interdijalektalnim karakteristikama za koje smo zaključili da su vjerojatno posljedica toga što im je prvi jezik ludarski muntenski, a drugi jezik (ujedno i jezik sela) erdeljski.

Drugi kontakt s lokalnim govornicima bajaškoga rumunjskoga dogodio se 2016. prilikom posjeta osnovnoj školi Vladimira Vidrića u Kutini. Tijekom razgovora s mladim govornicima erdeljskoga dijalekta (u ukupnom trajanju od otprilike 45 minuta) pokazalo se da je potrebno detaljnije istražiti primijećene jezične specifičnosti (u prvom redu fonološke, ali i određene morfološke). Stoga smo dogovorili novi sastanak s četvero mladih govornika, maturanata ili sa završenom srednjom školom, s kojima smo mogli detaljnije istražiti primijećene pojave. Sveukupno je istraživanjem iz 2016. obuhvaćeno desetero govornika, od kojih je četvero (dvije ženske i dvije muške osobe u dobi od 17-21 godine) sudjelovalo u intervjuu koji je trajao više od sat vremena i tijekom kojeg su se ispitivale ranije primijećene specifičnosti. Svi razgovori, kako oni vođeni 2009., tako i 2016., digitalno su snimani i potom transkribirani, a primjeri kutinskoga govora u radu dolaze iz tog korpusa.

¹ Podaci su proizašli iz ranijih istraživanja (vidi bibliografiju) kao i istraživanja iz 2016.

gornji			
	prednji	srednji	stražnji
zatvoreni	i	î	u
	(e)		(o)
srednji	e	ă	o
otvoreni	ɛ	a	ɔ
			labijalni
donji			

Tablica 1. Vokalni sustav erdeljskoga dijalekta

Specifični konsonanti u fonološkom sustavu erdeljskoga su alveolar-no-palatalni bezvučni frikativ *ś* [ç] i alveolarno-palatalni zvučni frikativ *ž* [ʒ] npr. *śeva* 'nešto', *atunś* 'tada'; *mărženj* 'idemo', *žėžići* 'prsti'. Realizacija glasova koji su potekli od lat. *c, g + e, i, jot* smatra se jednim od glavnih kriterija za podjelu dakorumunjskih poddijalekata (Caragiu-Marioțeanu 1975: 155). Ovakvi su glasovi osobitost banatskoga poddijalekta dakorumunjskoga (Caragiu-Marioțeanu, 1975: 159) i djelomice transilvanskih dijalekata (Rusu 1984: 354). Paralele s banatskim i krišanskim poddijalektom dakorumunjskoga (Caragiu-Marioțeanu 1975: 168; Rusu 1984: 286) vidljive su kroz palatalizacija dentala *t* i *d*, ispred *e, i, j*, pa tako imamo *t > ć* [tç] i *d > đ* [dz] npr. *ćinje* 'tebe', *svățėśći* 'govoriš'; *veđi* 'vidi', *điminjacă* 'jutro'. Dentalni palatalizirani nazal *nj* [ɲ] i palatalizirani zvučni lateral *lj* [ʎ] javljaju se u sva tri bajaška dijalekta, pa i u erdeljskome npr. *kînje* 'pas', *njime* 'nitko', a takvo što postoji i u drugim organskim dakorumunjskim govorima. Osim navedenoga, erdeljski dijalekt (ponajprije onaj sa sjeverozapada Hrvatske) specifičan je po protetičkome *h* na mjestima gdje nije etimološki opravdano, npr. *hasta* 'ovo', *hundî* 'gdje', a to je osobina banatskih i nekih transilvanskih dijalekata dakorumunjskoga (Rusu 1984: 240).

Sažeto, konsonantski sustav erdeljskoga dijalekta može se prikazati sljedećom tablicom:

sonanti / nesonanti	način tvorbe		mjesto tvorbe					
			bilabijali	labiodentali	dentali	palatalno alveolarni	alveolarno palatalni	velari
nesonanti	okluzivi	zvučni	b		d			g
		bezvučni	p		t			k
	frikativi	zvučni		v	z	ž	ž	
		bezvučni		f	s	š	š	h
	afrikate	zvučne					đ	
		bezvučne			c		ć	
sonanti	likvidi	vibrant			r			
		lateralni			l	lj		
	nazali		m		n	nj		

Tablica 2. Konsonantski sustav erdeljskog dijalekta

2.1. Fonološke posebnosti erdeljskoga u Kutini

Analizom prikupljenoga materijala pokazalo se da je kod ispitanih govornika prisutna određena simplifikacija fonološkoga sustava u usporedbi s erdeljskim dijalektom sa Sjeverozapada, pa fonološki sustav kod ovih govornika broji četiri fonema manje.

U vokalnom sustavu ispitanika tako ne postoje otvoreni glasovi *o* i *e*, već se realiziraju vokali srednjeg stupnja otvorenosti, *o* i *e* – npr. *nostrā* ‘naša’, *tomnā* ‘jesen’; *feče* ‘djevojke’, *je* ‘ona’. Također nisu identificirane ni alofonske zatvorene realizacije glasova, *e* i *o* kao u primjerima sa Sjeverozapada *fraće* ‘brat’, *kopij* ‘djeca’, *doktor* ‘doktor, liječnik’, već se i ovdje realiziraju glasovi srednjeg stupnja otvorenosti, npr. *fraće* ‘brat’, *doktor* ‘doktor, liječnik’. Inače se kod relativno velikoga broja govornika erdeljskoga na Sjeverozapadu ne realiziraju takvi zatvoreni glasovi *e* i *o*, nego dolazi do prelaska u *i* i *u*, npr. *ju* ‘ja’, *um* (neodređeni član), *šinji* ‘tko’, *kari* ‘koji’, što u kutinskom govoru nije slučaj – npr. *jo* ‘ja’, *om* (neodređeni član), *šinje* ‘tko’, *kare* ‘koji’. Interesantno je primijetiti da je, iako postoji tendencija nezatvaranja *o* u *u*, identificiran jedino oblik *kupil* ‘dijete’, a ne, kako bismo očekivali, **kopil*.

Kod poluglasova nismo zabilježili veće specifičnosti u odnosu na erdeljski dijalekt sa Sjeverozapada, identificirana su dva: [i] i [w]. Vrijedi istaknuti da se kod manjega broja govornika javlja diftong [wə], npr. *douā* ‘dvije’, dok je na Sjeverozapadu najčešći oblik bez diftonga, s glasom *v*, *dovā*, koji je i ovdje češći.

Vokalni sustav govora iz Kutine možemo prikazati tablično:

gornji			
	prednji	srednji	stražnji
zatvoreni	i	î	u
srednji	e	ă	o
otvoreni		a	
			labijalni
donji			

Tablica 3. Vokalni sustav kutinskoga govora erdeljskoga dijalekta

U konsonantskom sustavu kutinskoga govora kod ispitanika nisu identificirani alveolarno-palatalni bezvučni frikativ *ś* [ç] i alveolarno-palatalni zvučni frikativ *ž* [ʒ] i u sustavu ne postoje po dva para frikativa, već se realiziraju jedino palatalno-alveolarni frikativi *š* [ʃ] i *ž* [ʒ], neovisno o etimološkom porijeklu tih glasova, pa tako imamo primjere *ševa* ‘nešto’, *šasă* ‘šest’; *mărženj* ‘idemo’, *žukănj* ‘igramo’. I sami ispitanici na direktno ispitivanje o frikativima *ś* i *š*, *ž* i *ž* (postavljeno kroz prikladne primjere riječi) kazuju da se kod njih radi o jednakim glasovima. Sukladno činjenici da se realiziraju samo takvi palatalno-alveolarni frikativi, u sustavu postoje odgovarajuće afrikate *č* [tʃ] i *ğ* [dʒ] koje su manje palatalne od onih u erdeljskome sa Sjeverozapada, npr. *dăparče* ‘daleko’, *čigaje* ‘tava; ġiriptače ‘pravo/pravda’, *bulînġe* ‘lude’.

Kod ispitanika nije zabilježeno korištenje protetičkoga *h*, već je za spomenutu pojavu rečeno da je prisutna samo kod starijih govornika: *Ešč’ maj bătîrînj zîše “hăl”, da...* ‘Oni stariji govore *hăl*, da...’. Općenito se glas *h* kod naših ispitanika ostvaruje samo u posuđenicama, npr. *mehaničar*, *himnă*, *tehnička*; ne dolazi ni u riječima kao što su *urvăčește* ‘hrvatski’, *urvat* ‘Hrvat’ gdje kod govornika sa Sjeverozapada taj glas dolazi (*hurvăčești*, *hurvat*).

Kod dvojice interdijalektalnih govornika ispitanih 2009. zabilježili smo snažnu erdeljsko – ludarskomuntensku interferenciju. Kod njih je prisutna zamjetna interferencija na fonološkoj razini jer se kod ispitanika izmjenjuje korištenje palatalnih afrikata i palatalnih frikativa (skupine *če*, *či*, *ġe*, *ġi* i skupine *še*, *ši*, *že*, *ži*), te nepalatalizacija i palatalizacija dentala *t* i *d* (skupine *te*, *ti*, *de*, *di*, *št* i skupine *če*, *či*, *ġe*, *ġi*, *šč*), u pozicijama koje se međusobno isključuju kod različitih dakorumunjskih poddijalekata², npr. *Pot jo pă tinj*

² Vidi ranije napomene o podjeli dakorumunjskih poddijalekata.

ševa će întreb? [...] Aje gînġešċ tu dā ċinje ili će mîñă ċinjeva? 'Mogu li te nešto pitati? [...] To namjeravaš radi sebe ili te šalje netko?'; Ali štî še, n-are niš zdravstveno, niš mirovinsko, nimik n-are. Šti, njimik nji merġe. 'Ali znaš što, nema niti zdravstveno, niti mirovinsko, ništa nema. Znaš, ništa nam (ne) ide.'; ... îm Kutinje îs mulc kare merġe îm iškulă. '...u Kutini ih ima mnogo koji idu u školu.'; Še korist am... Kînd je ċeva dā glăsit, atunš toc šċije dă, dar kînd trebu să ċeva da dobiš, nu-c dă njimik [...] 'Kakvu korist imam... Kad je nešto za glasati, onda svi znaju (za), a kad trebaš nešto dobiti, ne da ti ništa.'

Shematizirano, konsonantski sustav kutinskoga govora izgleda ovako:

sonanti / nesonanti	način tvorbe		mjesto tvorbe				
			bilabijali	labiodentali	dentali	palatali	velari
nesonanti	okluzivi	zvučni	b		d		g
		bezvučni	p		t		k
	frikativi	zvučni		v	z	ž	
		bezvučni		f	s	š	h
	afrikate	zvučne				ġ	
		bezvučne			c	č	
sonanti	likvidi	vibrant			r		
		lateralni			l	lj	
	nazali		m		n	nj	

Tablica 4. Konsonantski sustav kutinskoga govora erdeljskoga dijalekta

Uzimajući u obzir prikazanu simplifikaciju fonološkoga sustava kojom je on inventarom postao sličniji onome ludarskoga muntenskoga, a s obzirom na činjenicu da u Kutini postoje govornici potonjega, pretpostavka koja se nameće jest ta da je do ovakve promjene moglo doći zbog suživota govornika dvaju različitih dijalekata bajaškoga rumunjskog. Upravo ispitanici iz 2009. (jedan govornik ludarskoga muntenskoga i dvojica interdijalektalnih ispitanika) nisu realizirali specifične foneme erdeljskoga, pa možemo pretpostaviti da se to događalo i kod njihove rodbine, a znamo da se nastavilo kod onog dijela potomstva koji je obuhvaćen istraživanjem iz 2016. Tijekom vremena se takva pojava mogla proširiti i na druge govornike koji nisu po porijeklu govornici ludarskoga muntenskoga. Naime, fenomeni gubitka, odnosno hipodiferencijacije fonema kao posljedica jezičnoga dodira poznata su pojava (Sala 1997: 83, 92), što je pogotovo moguće kod ovako fonetski sličnih elemenata – *e/e*, *o/o*, *š/s*, *ž/z*, a tu spada i prelazak *ć* i *đ* u *č* i *ġ*. Potrebno je također uzeti u obzir još jednu činjenicu

koja je mogla utjecati na promjene u fonološkom sustavu, a to je da su određeni interdijalektalni ispitanici ispitani 2009. zauzeli viši socijalni položaj u zajednici, pa je moguće da se idiolekt njih i njihovih potomaka u zajednici percipirao kao prestižniji, budući da „govornici naginju davanju prestiža uporabama za koje smatraju da pripadaju višim društvenim klasama“ (Milroy 2007 : 137).³

Još jedan faktor koji je dakako mogao poduprijeti ili čak utjecati na simplifikaciju fonološkoga sustava jest taj da u lokalnim hrvatskim govorima postoji samo jedan par palatalnih afrikata, a alveolarno-palatalnih frikativa nema (Lončarić 1996 : 87).

3. Morfosintaktičke posebnosti erdeljskoga u Kutini

Specifičnosti kutinskoga govora erdeljskoga dijalekta očituju se i u morfosintaksi. U nastavku navodimo određene posebnosti koje smo utvrdili kod imenica (vezano uz kategoriju broja, roda i neodređeni član), pridjeva (pozicija u odnosu na imenicu), brojeve (utjecaj hrvatskoga) i glagole (razlike kod određenih glagolskih oblika).

3.1. Imenice

Korištenje množinskoga nastavka *-urⁱ* ili *-ur* kod imenica za sva tri gramatička roda⁴ osim u erdeljskom dijalektu (Radosavljević 2013: 118), zabilježeno je i u druga dva dijalekta bajaškoga rumunjskog (Radosavljević 2012: 443), češće za riječi koje su po porijeklu posuđenice novijega datuma, no također i kod domaćih riječi. Isti je fenomen zabilježen i u kutinskom govoru. Tako u ženskom rodu imamo primjere za tvorbu množine posuđenica (kod kojih u zagradaama dajemo implicitni oblik za jedninu): (*ponudă*) – *ponudurⁱ* ‘ponude’, (*kremă*) – *kremurⁱ* ‘kreme’, (*prijateljică*) – *prijateljicur* ‘prijateljice’, (*ocjenă*) – *ocjenurlje* ‘ocjene’ (oblik s određenim članom *-lje*). Međutim, množinski nastavak *-urⁱ* (*-ur*) zabilježen je kao alternativni oblik množine i kod određenih izvornih riječi, pa tako kod primjera *băjšîcă* ‘Romkinja, Bajašica’ uz množinu *băjšîc* imamo i *băjšîcur*, a kod *kuljibă* ‘kuća’ uz oblik *kuljibi* imamo i *kuljibur*. Kod primjera *soră* – *suror* / *surorurⁱ* ‘sestra – sestre’ dolazi do dodavanja tipičnoga množinskoga nastavka na već posto-

³ U izvorniku: „...speakers tend to confer prestige on usages that are considered to be those of the higher social classes“.

⁴ U standardnome rumunjskome *-uri* je tipičan nastavak za množinu srednjega roda (i za nekoliko imenica ženskoga).

jeći množinski oblik imenice. Specifičnost bajaških dijalekata predstavlja korištenje množinskoga nastavka *-urⁱ* (*-ur*) za imenice muškoga roda, što nije slučaj u drugim dakorumunjskim (pod)dijalektima, kao ni u standardnom rumunjskome (Rusu 1984; Guțu Romalo 2005). Zabilježili smo tako primjere *profesor* – *profesorurⁱ* ‘profesor(i)’, *om student*, *doj studenturⁱ* ‘jedan (neki) student, dva studenta’, *om tată*, *doj taturⁱ* ‘jedan (neki) tata, dvojica tata’, *vuk*, *vukur* ‘vuk(ovi)’.

Zbog velike količine posuđenica moguće je primijetiti utjecaj na sustav koji se očituje kroz nesigurnost u korištenje množinskih oblika, a time i nesigurnost u pojedinu kategoriju roda kod brojnih govornika. Zabilježili smo ilustrativne primjere: *om kulak* – *doj kulaše* ‘jedan (neki) kolač – dva kolača’; *mulⁱ kulaši* ‘mnogo kolača’; *kulaši* ili *kulaše* ‘kolači ili kolači’; *doj kulakurⁱ* – *doj kulaš* ‘dva kolača – dva kolača’ – kod ove imenice izmjenjuje se korištenje različitih nastavaka za množinu (uz eventualnu alternaciju) *-i*, *-e*, *-urⁱ*, *-ø*, a u primjerima *om rus*, *dovă rusur*, *doj doj doj rusur* ‘jedan (neki) Rus, dva Rusa, dvojica, dvojica, dvojica Rusa’ prvo se koristi oblik broja dva za ženski (i srednji) rod, *dovă*, a nakon toga se govornik ispravlja i koristi oblik za muški rod, *doj*.

Ispitujući kategoriju množine dobili smo interesantan odgovor ispitanika koji zorno predočava kako se nastavak *urⁱ* ne percipira kao nešto specifično za srednji rod (odnosno dvorod): *Om problem*, *doj problemurⁱ*. *Doj problemurⁱ*, *ne dovă problemur*. *Dovă* je za ženski rod. ‘Jedan (neki) problem, dva problema. Dva problema, ne dvije problema. Dvije je za ženski rod’. Sličan primjer imamo i kod imenice *nas* ‘nos’ koja je u rumunjskome srednjeg roda, a kod našeg ispitanika ima uza sebe broj *doj* koji je oblik za muški rod: *om nas*, *doj nasurⁱ*.

Kod naših su ispitanika „prave“ imenice srednjega roda rumunjskoga tipa (koje se u jednini slažu s muškim, a u množini sa ženskim rodom) identificirane samo u nekoliko primjera: *klajbas* – *dovă klajbasur* ‘olovka – dvije olovke’; *dovă rîndur* ‘dva reda’; *maj mulče brojur* ‘više brojeva’. Kod imenice *nume* ‘ime’ primijećena su dva množinska oblika: *dovă nume* i *numurⁱ*.

Iako je vrlo nezahvalno predviđati, zbog velike učestalosti ovoga fenomena koji je zamijećen kod značajnoga broja govornika (ne samo u sklopu ovog istraživanja), u budućnosti za bajaški rumunjski možemo zamisliti paralelizam evolucije sustava roda s onime u istrorumunjskome, gdje je *-ure* u žejanskom govoru postao množinski nastavak za veliki broj imenica muškoga roda, a srednji rod tipa dvoroda više ne postoji (Kovačec 1998: 14; Rusu 1984: 564).

Vezano uz neodređeni član utvrdili smo najčešći oblik neodređenoga člana za jedninu, nominativ-akuzativ: *om* koji se koristi za sva tri grama-

tička roda: *om dobă* 'jedno vrijeme', *om kărboj* 'jedan krumpir', *om om* 'jedan čovjek'. Oblik *s o* očekivan je s obzirom na navedeno u poglavlju posvećeno fonologiji, no kod nekoliko ispitanika zabilježen i oblik *um* koji je inače češći na Sjeverozapadu: *um familije* '(jedna, neka) obitelj', *um lukru* '(jedna) stvar', *um om* '(jedan, neki) čovjek'. Oblik *o/u* za ženski rod identificiran je u petrificiranom obliku *u cîră* 'malo', ali i u dva primjera: *o lună* '(jedan, neki) mjesec', *o lîimbă svătinj* 'jedan jezik govorimo'. Na pitanje o preferencijama jednoga ili drugoga oblika dobili smo odgovor: *stariji koriste o fată, najčešće kažu, a mi mlađi koristimo baš om fată*. Uz broj sto zabilježili smo obje varijante člana – *o sută* i *um sută*. Uzimajući u obzir podrijetlo neodređenoga člana (Caragiu-Marioțeanu 1975: 103) ne začuđuje korištenje oblika *om* kao ekvivalenta broja jedan, koji označava opreku jednoga naspram dva, tri i više: *um om, doj ominj, tri ominj, patru ominj* 'jedan čovjek, dva čovjeka, tri čovjeka, četiri čovjeka'; *om sak, doj sași* 'jedna vreća, dvije vreće', *om pork, doj porși* 'jedna svinja, dvije svinje'. Kod samostalnoga brojenja, međutim, koristi se samo oblik *unu*: *unu, doj, tri, patru, šînș, sașai, șapče, opt, novă, zeșe* 'jedan, dva, tri, četiri, pet, šest, sedam, osam, devet, deset'.

Za množinu neodređenoga člana smo identificirali oblik *neșci*, neočekivane fonologije, budući da ne dolazi do očekivane palatalizacije /n/ + /e/ koja se događa u drugim situacijama (*njegru* 'crn', *binje* 'dobro', *nje* 'nam/nas'), a riječ završava na *i* dok rumunjski rječnici bilježe oblik *nește* kao regionalni i arhaični (<https://dexonline.ro/intrare/ni%C8%99te/37935>), pa je vjerojatno došlo do prelaska dočelnoga *e* u *i*, što je inače tendencija erdeljskoga sa Sjeverozapada. Međutim, spomenuti oblik nismo zabilježili na Sjeverozapadu, gdje se neodređeni član u množini gotovo ne javlja, a samo sporadično se pojavljuje oblik *njeskăj* (Radosavljević 2015: 154). U kutinskome govoru smo zabilježili primjere *neșci ominj* 'neki ljudi', *neșci priateljicur* 'neke prijateljice', *neșci feče* 'neke djevojke', *neșci urtași* 'neki prijatelji'. Evidentan je i oblik za genitiv-dativ: *lu neșci*.

Glede određenoga člana nisu zabilježene specifičnosti koje bi izdvajale ovaj govor od drugih istraživanih bajaškorumunjskih varijeteta, već se očituju očekivani fenomeni, npr. korištenje proklitičkoga (*a*) *lu* za izražavanje G/D npr. *tata lu tata mju* 'tata mog tate', *a lu Peđa Ilić* 'Peđe Ilića'.

3.2 Pridjevi

Vezano uz pridjeve, treba reći da smo kod ispitanika utvrdili njihovo relativno često anteponiranje u odnosu na imenicu, npr. *njegru pâr* 'crna kosa'; *urîț problem, urîț problemur* 'ružan problem, ružni problemi'; *mare apă* 'velika voda'; *bună nopče* 'laku noć'. Ispitanici su nam na direktno pi-

tanje odgovorili, čak da je anteponirana pozicija pridjeva „bolja“: *Rošuje paradikă. Maj benj îj rošuje paradikă. 'Crvena rajčica. Bolje je crvena rajčica.'* Tendenciju anteponiranja primijetili smo i kod ostalih govornika bajaškoga rumunjskoga. U suvremenom rumunjskom su opisni pridjevi postnominalni, a samo mali broj pridjeva češće stoji ispred imenice (Brăescu 2013: 212). U starijim jezičnim fazama u rumunjskome zabilježeno je i pozicioniranje pridjeva ispred i iza imenice (Brăescu 2013: 217). Objašnjavanju ovoga fenomena u bajaškome rumunjskome može se pristupiti dvojako – s jedne strane je moguće da je riječ o nastavljanju tendencija iz starije jezične faze, ili pak s druge strane, da se radi o utjecaju hrvatskoga, gdje je pozicija pridjeva ispred imenice, ili čak mađarskoga, gdje pridjevi u atributnoj ulozi također stoje ispred imenice (Rounds 2001: 164).

3.3 Brojevi

Kod brojeva je i u kutinskom govoru kao i kod erdeljskoga sa Sjeverozapada (Radosavljević 2013: 120) zabilježen snažan utjecaj hrvatskoga. Naši ispitanici koriste i prepoznaju rumunjske oblike brojeva do 10, a iznad toga su češće posuđenice, iako smo ih zabilježili i za niže brojeve. Neki ispitanici pokazuju relativnu nesigurnost u domaće oblike brojeva, npr. *patruspreș, șinspreș, dovăzeșe je dvadeset... ne znam (...)* 'četnaest, petnaest, dvadeset je dvadeset...ne znam'; *Trizîș... i mi kažemo o sută za sto. (...) E sad za tisuću najčešće koristimo tisuću. 'Trideset...(...)'*. Za veće brojeve najčešće su posuđenice, za datume i dob one dolaze gotovo isključivo: *Jo mis D. B., vjo dîm Kutinje, am sedamnaest godina. (...) Inkă am sedamnaest. (...) îm prvi mjesec oj napunili osamnaest. (...) M-am vut sedmog prvog devedeset devete. 'Ja sam D.B., dolazim iz Kutine, imam sedamnaest godina. (...) Još imam sedamnaest (...) u prvom mjesecu ću navršiti osamnaest (...)'*; *tata are tridesetpet godina, da mama trișcetiri 'tata ima trideset i pet godina, a mama trideset i četiri'*.

3.4 Glagoli

U kutinskom govoru smo zabilježili ponešto drukčije oblike glagola *fi* 'biti'. Tako je u prezentu za prvo lice jednine zabilježen oblik *mis* (a taj je oblik na Sjeverozapadu najčešće *mes*). Oblik *mis* (pisan *mi-s*) čest je u rumunjskom Banatu, ali i Transilvaniji (Caragiu-Marioțeanu 1975: 177; Rusu 1984: 262), no u bajaškom rumunjskom ne dolaze ostali analogni oblici *ni-s*, *vi-s* (1. i 2. l. mn.). Ostali oblici ne pokazuju specifičnosti, a paradigma glasi *jo mis, tu jeșc, jellje îj, noj išcenj, voj išcecⁱ, jej/jelje îs*.

Posebnost predstavljaju identificirane forme imperfekta glagola *fi* – paradigma glasi *jo ram, tu raj, jellje ra, noj ranj, voj racⁱ, jej/jelje ra*, a sporadično

smo zabilježili i oblike s *i*, npr. *ire*, *iranj*. Ovakvi su oblici sličniji inventaru ludarskoga (i baranjskoga muntenskoga) – *iream*, *ireaj*, *irea*, *iream*, *ireacⁱ*, *irea* – nego erdeljskoga sa Sjeverozapada gdje je uobičajen *irəm*, *irěj*, *irę* (*irę*), *îsrēj* (*irēj*), *îsręcⁱ*, *îsrę* (*irę*) (Radosavljević 2017 : 150). Osim glagola *fi*, imperfekt je u našem korpusu zabilježen još samo za glagol *ave* ‘imati’: *jo avem*, *tu avej*, *jell/je ave*, *noj avenj*, *voj avečⁱ*, *jejl/jelji ave*. Budući da u ovom govoru ne postoji fonem *ę*, u 1. i 2. l. mn. nema formalne razlike između prezenta i perfekta (npr. *avenj* ‘imali smo’ – *avenj* ‘imamo’). Ispitanici navode da se inače s većom učestalošću koristi složeni perfekt npr. *anj avut* ‘imali smo’.

Za buduće vrijeme utvrđen je očekivano drukčiji fonološki oblik pomoćnog glagola (s *o*), dajemo paradigmu za glagol *fi*: *jo oj fi*, *tu vi fi*, *jell/je o fi*, *noj onj fi*, *voj vičⁱ fi*, *jejl/jelje or fi*. Posebnost predstavlja to što pojedinci prepoznaju oblik futura s *o* + konjunktiv prezenta, što ne iznenađuje, budući da je prisutan u ludarskome muntenskome (Radosavljević 2017 : 152): *Onj ave...imat ćemo, to je taj futur pîrvi (...)* *To je kod nas futur drugi, o să am... ili taj futur egzaktni...*

Kao i u erdeljskome sa Sjeverozapada (Radosavljević 2017 : 147), i u ovom govoru glagoli posuđenice imaju specifičan način tvorbe: glagolski korijen + infiks -*ăl-* (-*ul-*, -*il-*) + sufiks, npr. *čitălesk* ‘čitam’, *oj polagăli* ‘polagat ću’, *să razlikovăleşce* ‘razlikuje se’, *nje družălinj* ‘družimo se’.

4. Zaključak

U radu smo pokazali da se kutinski govor erdeljskoga dijalekta razlikuje od erdeljskoga sa sjeverozapada Hrvatske u prvom redu na fonološkom, ali i na morfosintaktičkom planu. Fonološki sustav tako ima četiri fonema manje (*ę*, *ø*, *ś*, *ź*), a dva su fonema (*č*, *ğ*) različitoga mjesta artikulacije. Ne realiziraju se ni zatvoreni alofoni, *ę* i *ø*, koji na kraju riječi ne prelaze u *i* i *u*. Zaključili smo da je najizglednije objašnjenje za fonološke posebnosti ovoga govora utjecaj govornika ludarskoga muntenskoga. U morfosintaktičkom sustavu kutinskoga govora očituju se određene tendencije prisutne i u drugim bajaškorumunjskim dijalektima, koje se često mogu objasniti i utjecajem hrvatskoga: velik broj posuđenica; množinski nastavak – *ur⁽ⁱ⁾* za sva tri roda uz slabljenje rumunjskoga dvoroda; sve češće korištenje posuđenica umjesto domaćih brojeva; anteponiranje pridjeva u odnosu na imenicu. Razlike prema erdeljskome sa Sjeverozapada, među ostalim, predstavlja relativno često korištenje neodređenog člana u množini, *neşci*, identificirani oblici imperfekta glagola *fi*, kao i češće korištenje složenoga perfekta.

Literatura

- Borbély, Ana (1990). *Cercetări asupra graiurilor românești din Ungaria : Chitighaz, Micherechi, Otlaca-Pustă*, Budimpešta : Cărțile „Dunărea”, Tankönyvkiadó.
- Brăescu, Raluca (2013). Topica adjectivului în română. O perspectivă tipologică, *Limba Română*, LXII, Nr. 2, pp. 209-225
- Caragiu Marioțeanu, Matilda (1975). *Compendiu de dialectologie română : nord și sud-dunăreană*, Bukureșt : Editura științifică și enciclopedică.
- Caragiu Marioțeanu, Matilda, Ștefan Giosu, Liliana Ionescu-Ruxăndoiu, Romulus Tudoran, (1977). *Dialectologie română*, Bukureșt : Editura didactică și pedagogică.
- Coteanu, Ion (1961). *Elemente de dialectologie a limbii române*. Bukureșt : Editura științifică.
- Guțu Romalo, Valeria [ur.] (2005.), *Gramatica limbii române I. Cuvântul*, Bukureșt : Editura Academiei Române.
- Kovačec, August (1998). *Istrorumunjsko-hrvatski rječnik s gramatikom i tekstovima*, Pula : ZUM.
- Lončarić, Mijo (1996). *Kajkavsko narječje*, Zagreb : Školska knjiga.
- Milroy, James (2007.) *The Ideology of the Standard Language, The Routledge Companion to Sociolinguistics* [Carmen Llamas, Louise Mullany, Petar Sockwell (ur.)], London i New York : Routledge Taylor & Francis Group, pp. 133-139
- Radosavljević, Petar (2012). Pogled na bajaške dijalekte u Hrvatskoj, *Promene identiteta, kulture i jezika Roma u uslovima planske socijalno-ekonomske integracije : zbornik radova sa naučnog skupa održanog 6–8. decembra 2010.* [ur. Varadi, Tibor, Bašić, Goran], pp. 435-447. Beograd: SANU.
- Radosavljević, Petar (2013). Contactul lingvistic româno-croat la romii băieși din nord-vestul Croației, *Tradiție/inovație - identitate/alteritate: paradigme în evoluția limbii și culturii române* [Ofelia Ichim (ur.)], Iași : Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, pp. 115-126.
- Radosavljević, Petar (2015) Trăsături specifice ale flexiunii substantivului și ale determinării în graiurile băieșilor din Croația, *Lucrările celui de-al cincilea Simpozion Internațional de Lingvistică* [Sala, Marius, Maria Stanciu Istrate, Nicoleta Petuhov (ur.)], Bukureșt : Univers Enciclopedic Gold, pp. 153-169
- Radosavljević, Petar (2017). Observații referitoare la verb în graiurile băieșilor din Croația, *Lucrările celui de-al șaselea Simpozion Internațional*

de Lingvistică, [Stanciu Istrate, Maria ; Răuțu, Daniela (ur.)], Bucureș : Univers Enciclopedic Gold, pp. 145-155

Rounds, Carol (2001). *Hungarian: an essential grammar*, London i New York: Routledge

Rusu, Valeriu (ur.) (1984). *Tratat de dialectologie românească*, Craiova : Scrisul românesc.

Sala, Marius (1997). *Limbi în contact*, Bukureș : Editura Enciclopedică.

Web-adrese:

dexonline.ro

www.atlas-romskihnaselja.hr

www.dzs.hr

Particularități ale graiului băieșilor din Kutina

Bajaši (băieșii) este azi cea mai răspândită, dar nu și singura denumire pentru membrii comunității de romi din Croația, a căror limbă maternă este o varietate a limbii române. Există trei varietăți ale limbii române vorbite de băieșii din Croația: graiul ardelean, graiul muntean din Baranja și graiul muntean ludăresc. În județul Sisak-Moslavina se află unele așezări rome unde locuiesc romi băieși, iar una dintre ele este cea din Kutina. Majoritatea locuitorilor acestei așezări vorbesc graiul ardelean al românei băieșe, dar există și un număr mic de vorbitori de grai muntean ludăresc. La vorbitorii graiului ardelean din Kutina se observă unele particularități fonologice, precum și anumite particularități morfosintactice față de vorbitorii aceluiași grai din Croația de nord-vest. La fel ca în celelalte graiuri ale băieșilor se remarcă o influență puternică a limbii croate. Lucrarea de față își propune să prezinte unele particularități ale graiului băieșilor din Kutina pe baza materialului lingvistic cules pe teren.

Cuvinte-cheie: româna băieșilor, romi, băieși, Kutina, graiurile dacoromâne

Quelques considérations sur les rapports linguistiques slavo-roumains

Nicolae Saramandu

Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan -
Alexandru Rosetti” al Academiei Române;
Universitatea din București
nicolaesaramandu@yahoo.com

UDK: 811.16:811.135.1
pregledni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.37>

L’auteur mentionne dans son article les directions les plus importantes dans la recherche des rapports linguistiques slavo-roumains et les principales contributions des auteurs roumains et étrangers. Il se focalise sur quelques aspects concernant les mots d’origine slave en roumain et la modalité de délimiter l’ancien fond lexical et les emprunts plus récents provenant des diverses langues slaves.

Mots clés: histoire de la langue roumaine, langues (et dialectes) en contact, rapports linguistiques slavo-roumains.

Les rapports linguistiques slavo-roumains sont étudiés depuis longtemps, à partir de l’œuvre devenue classique de Fr. Miklosich, *Die slavischen Elemente im Rumunischen* (Wien, 1861). Il s’agit non seulement de l’élément slave dans la langue roumaine mais aussi de l’apport du roumain et du roman balkanique dans les langues slaves (voir la bibliographie). Dans cette direction s’inscrit l’excellent ouvrage du Professeur August Kovačec, *Descrierea istroromânei actuale* (București, 1971), le chapitre *Raportul dintre elementul romanic și cel slav în lexicul istroromân* (Le rapport entre l’élément roman et l’élément slave dans le lexique istro-roumain).

L’état actuel des études linguistiques slavo-roumaines nous permet de faire quelques observations sur le caractère des éléments lexicaux slaves du roumain en contexte balkanique. Il s’agit, d’une part, de délimiter d’une manière plus précise les régions où se sont développés les contacts entre le roumain et les langues slaves des Balkans et, d’autre part, d’établir – dans chaque cas particulier – les idiomes qui sont impliqués dans ces contacts. Certaines mises au point peuvent nous aider dans l’établissement des étymologies et, en même temps, dans le classement des diverses couches lexicales slaves du roumain.

Une première question concerne le fonds lexical slave, commun aux divers dialectes du roumain. Nous pouvons formuler cette question de

la manière suivante: est-ce que tous les mots qui sont attribués à ce fonds commun ont été vraiment empruntés aux vieux slave dans la période de communauté des dialectes roumains, c'est-à-dire dans la période du roumain commun? On sait qu'un mot est inclus dans la liste des emprunts slaves les plus anciens à condition d'être attesté avec le même sens (ou avec un sens dérivé) dans toutes les variantes régionales du roumain, c'est-à-dire au nord et au sud du Danube. À notre avis, une condition supplémentaire serait la présence du mot dans les langues slaves méridionales actuelles. Ainsi, par exemple, les mots suivants se rencontrent avec le même sens non seulement dans tous les dialectes roumains, mais aussi dans toutes les langues méridionales slaves actuelles; nous mentionnons les formes en macédonien: *баба* 'vieille femme', *зони* 'chasser, poursuivre', *жар* 'charbons ardents', *лѐну* 'coller', *лопата* 'pelle', *рана* 'blessure, plaie', *распади* 'disperser', *храна* 'nourriture', etc. (en roumain: *babă*, *goni*, *jar*, *lipi*, *lopătă*, *rană*, *răspândi*, *hrană*).

À part les mots slaves de la catégorie mentionnée ci-dessus, il y en a d'autres qui présentent des différences sensibles soit au niveau phonétique, soit au niveau sémantique, soit enfin en ce qui concerne la position (faible ou forte, périphérique ou centrale) dans le système lexical d'un dialecte ou d'un autre. À notre avis, ces mots doivent être exclus de la liste de l'ancien fonds slave du roumain et considérés des emprunts locaux faites aux différentes langues sud-slaves et peut-être à diverses époques. Voilà quelques exemples:

Le mot *bic* 'taureau' a une position périphérique, dialectale non seulement en daco-roumain, où il provient du sb. *bik* (il existe en daco-roumain la forme plus répandue *taur* < lat. *taurus*), mais aussi en aroumain, où il provient du bg., mac. *бук* (cf. les synonymes: *dămal* < gr. *δαμάλι*, *bugă* < tc. *boğa*, *tavru* < lat. *taurus*).

Le mot *rac* 'écrevisse', général en daco-roumain, est accompagné en aroumain (où il provient du bg., mac. *pak*) par toute une série de synonymes provenant du grec: *cavru*, *cărăvidă*, *hărhidă*.

Par le sens et aussi par la forme, le mot aroumain *arnescu* 'nettoyer' renvoie au bg. *пина*, mac. *пине* et non au vsl. *rin*^{3ti} 'trudere', qui est représenté par le dr. *rânesc*.

De la même façon, la différence phonétique nous oblige à considérer le mot dr. *rogojină* 'natte de roseau' comme emprunté au sb. *rogožina*, tandis que le mot correspondant aroumain *arguzină* provient du mac. *порозуна*.

Même un mot aussi connu comme *plug* 'charrue' (bg., mac., sb., cr. *plug*) doit être considéré comme un emprunt régional en aroumain, étant donné qu'il s'y trouve en concurrence avec des termes synonymes comme *arat*

(hérité du lat. *aratrum*), *aletră* (< gr. ἀλέτρι), *parmendă* (< alb. *parmendë*), etc.

Une autre question porte sur l'élément slave méridional dans le vocabulaire de l'aroumain. Le problème est de délimiter les emprunts qui s'expliquent par le bulgare et les emprunts qui s'expliquent par le macédonien. Par tradition, les mots d'origine récente slave méridional de l'aroumain sont marqués dans les dictionnaires étymologiques par le terme „bulgare” et parfois par le terme „serbo-croate”, termes qui couvrent une réalité linguistique hétérogène. Même dans l'excellent *Dictionnaire aroumain (macédo-roumain)*, publié par Tache Papahagi (deuxième édition, Bucarest, 1974), le macédonien n'entre pas en ligne de compte.

Il y a des cas où l'on rencontre le terme dans toutes les langues slaves méridionales actuelles ou dans deux d'entre elles (bulgare et macédonien); par exemple: *bor* 'sapin' (bg., mac., sb., cr. *bor*), *bârdă* 'chasse de tisserand' (mac. брдо (*od pazdōj*), bg. бърдо), *brávă* 'serrure' (bg. брава, mac., sb., cr. *bráva*), *létfă* 'latte' (bg., mac., sb., cr. *létva*), *lípă* 'tilleul' (bg. лунá, mac., sb., cr. *lípa*), *mólbă* 'demande' (bg. молба, mac., sb., cr. *mólba*), *apugudescu* 'atteindre le but' (bg. погoдя, mac. погoди, sb., cr. *pogoditi*). Il est difficile de préciser dans ce cas de quelle langue provient le mot aroumain. Si l'on tient compte de la position géographique de l'aroumain et du fait qu'en bulgare l'accent diffère aux substantifs, il est fort probable qu'en aroumain les mots proviennent du macédonien.

Quelquefois c'est l'aspect phonétique qui nous renseigne sur l'origine d'un mot. Par exemple, *babnic* 'bûche de Noël' renvoie plutôt au mac. бадник qu'au bg. бѣдник; *gugufcă* 'tourterelle' s'explique par le mac. гугyвка et non par le bg., sb. *gugutka*; de même, les mots *boz* 'sureau', *itru* 'habile, rusé' renvoient au mac. бoз, умар (fém. умра) et non au bg. бѣз, хитѣр.

Le sens aussi peut nous renseigner sur l'origine du mot. Par exemple, *zbor* 'mot, parole' a le même sens en macédonien (mac. збор); en bulgare *сбор* signifie 'réunion, assemblée'.

Une variante phonétique peut s'expliquer par le macédonien et l'autre par le bulgare; ainsi, par exemple, *crefcu* 'frais, tendre' renvoie au mac. кревок (fém. кревка), tandis que la variante *crehtu* (avec *h* au lieu de *f*) renvoie au bg. крехѣк (fém. крехка).

Il y a d'autres cas où le mot bulgare entre en ligne de compte; par exemple: *nčernu* 'noir, malheureux' < bg. черен (mac., sb. *crn*), *izbă* 'cave, cellier' < bg. изба (mac. визба), *zăduh* 'chaleur excessive' < bg. задух (mac. задув), *crină* 'boisseau' < bg. крина. Compte tenu de l'accent, il faut admettre une origine toujours bulgare pour les mots: *cusăc* 'faucheur' < bg. косăч (mac., sb. *kósač*), *uvés* 'avoine' < bg. овѣс (mac. обес, sb. óvas), etc.

Enfin, l'origine macédonienne est sûre dans le cas où le mot ne se rencontre ni en bulgare, ni en serbe; par exemple: *babcă* 'gorge' (< mac. *бабка*), *bănduredz* 'babiller, bavarder' (< mac. *бандори*), *bibă* 'oison' (< mac. *бибе*), *bișcă* 'cochon: nom d'un jeu d'enfants' (< mac. *бишка*), *grancă* 'branche' (mac. *гранка*), *iadiță* 'ligne à pêcher' (< mac. *јадница*), *lușpă* 'écaille' (< mac. *лушна*), *zburăscu* 'parler' (< mac. *зборува*) etc.

En guise de conclusion nous voulons souligner les constatations suivantes:

En ce qui concerne les anciens emprunts slaves du roumain, il faut admettre un territoire très vaste où se sont développés les contacts linguistiques slavo-roumains. Vu que ces contacts existent aujourd'hui encore dans diverses régions des Balkans, il est nécessaire d'établir une périodisation plus nuancée des diverses couches lexicales slaves du roumain.

Des précisions supplémentaires sont aussi nécessaires dans chaque cas particulier, c'est-à-dire pour chaque mot, en ce qui concerne la période, le territoire et la langue slave méridionale d'où proviennent les emprunts du tel ou tel dialecte du roumain.

Bibliographie

- Capidan, Theodor (1923). Raporturile lingvistice slavo-române. Influența română asupra limbii bulgare, *Dacoromania*, III, pp. 131–238.
- Capidan, Theodor (1925). *Elementul slav în dialectul aromân*, București: Cultura națională.
- Conev, Benju (1921). Ezikovni vzaimnosti meždu Bălgari i Rumăni, *Godišnjak na Sofijskaja Universitet*, 1919–1920, Sofia, 1921.
- Densusianu, Ovid (1901). *Histoire de la langue roumaine. I. Les origines*, Paris: Leroux.
- Ivănescu, Gheorghe (1980). *Istoria limbii române*, Iași: Junimea.
- Kovačec, August (1971). *Descrierea istroromânei actuale*, București: Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Mihăilă, Gheorghe (1960). *Împrumuturi vechi sud-slave în limba română. Studiu lexico-semantic*, București: Editura Academiei Republicii Socialiste România.
- Miklosich, Franz (1861). *Die slavischen Elemente im Rumunischen*, Wien: Gerold.
- Pușcariu, Sextil (1940). *Limba română. I. Privire generală*, București: Fundația pentru literatură și arta «Regele Carol II».

- Romansky, Stojan (1909). Lehnwörter lateinischen Ursprungs im Bulgarischen, *Jahresbericht*, XV.
- Rosetti, Alexandru (1986). *Istoria limbii române*, București: Editura științifică și enciclopedică.
- Sala, Marius / Saramandu, Nicolae (coord.) (2018). *Lingvistica românească*, București: Editura Academiei Române.
- Scheludko, Dimitri (1927). Lateinische und rumänische Elemente im Bulgarischen, *Balkan-Archiv*, III, pp. 252–289.
- Skok, Petar (1940). *Osnovi romanske lingvistike*, I–III, Zagreb: Izdanje Naklade školskih knjiga i tiskarnica Banovine Hrvatske u Zagrebu.

Câteva considerații privind raporturile lingvistice slavo-române

Sunt evocate principalele direcții de cercetare și cele mai importante contribuții în domeniul raporturilor lingvistice slavo-române, datorate unor lingviști români și străini. Sunt aduse în discuție câteva aspecte privind fondul lexical slav în limba română și în dialectele sale. Se propun unele soluții privind stabilirea surselor din care provin cuvintele de origine slavă în limba română (slava veche, limbile slave actuale).

Cuvinte-cheie: istoria limbii române, limbi (și dialecte) în contact, raporturi lingvistice slavo-române

Kulminirane aktivnosti u portugalskom i hrvatskom

Daliborka Sarić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
dsaric@ffzg.hr

UDK: 811.134.3'367.625:811.163.42
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.38>

U ovom radu uspoređujemo način kodiranja teličnosti na razini bazične predikacije iz razreda kulminiranih aktivnosti u portugalskom i hrvatskom jeziku. Cilj nam je ustvrditi postoji li u hrvatskom jeziku ekvivalentni aspektualni razred, a potom prikazati kako se teličnost kompozicionalno ustrojava u interakciji svojstava glagola i glagolskih argumenata u portugalskom, te kako se kodiranje tog obilježja odvija u hrvatskim ekvivalentnim predikacijama.

Ključne riječi: teličnost, inkrementalnost, kvantizacija, akuzativ, genitiv

Uvod

Noviji opisi portugalskog aspektualnog sustava (npr. Oliveira 2003, Cunha 2004, 2013, Leal 2009, Oliveira i Leal 2015) temelje se na modelima kompozicionalnog ustroja aspektualnih informacija u rečenici (Verkuyt 1972, 1993; Tenny 1987, 1992, 1994; Krifka 1992, Filip 1999, Rothstein 2004). Na razini bazične predikacije, aspekt se temelji na kombinaciji binarno definiranih triju komponenti – dinamičnost, durativnost i teličnost. U ovom radu bavimo se ustrojem kulminiranih aktivnosti, razreda koji ima pozitivna sva tri navedena obilježja, pri čemu je teličnost kompozicionalno najosjetljivije obilježje.¹

Teličnost se obično definira kao dosizanje inherentne granice ili cilja radnje, vidljivih po nizu distribucijsko-semantičkih svojstava teličnih predikacija. Pokazalo se na građi mnogih jezika kako teličnost ovisi, kako o semantičkim svojstvima glagola, tako i o kvantizacijskim svojstvima gla-

¹ Termini proces i kulminirani proces (prema portugalskom *processo* i *processo culminado*) iz Sarić (2014) zamijenili smo (kao i u Sarić 2016) s aktivnost i kulminirana aktivnost jer su transparentniji s obzirom na terminologiju koja se javlja u hrvatskim (još uvijek sporadičnim) aspektološkim radovima, a i dalje su bliski izvornim terminima modela koji preuzimamo. Npr. Žic Fuchs (2009) također koristi termin aktivnost, dok kulminiranu aktivnost naziva postignuće, prema često korištenom engl. *accomplishment* (prema Vendlerovoj (1967) početnoj klasifikaciji).

golskih argumenata. Kvantiziran je onaj argument koji označava omeđen, kumulativan, odnosno nedjeljiv entitet (Bach 1981, Krifka 1989a) i kao takav može odrediti teličnost predikacije. Ovdje ćemo prikazati kako se teličnost kompozicionalno formira na primjeru odnosa glagola i direktnog objekta u portugalskom. S obzirom da su u portugalskom mnogi glagoli leksički podspecificirani s obzirom teličnost (npr. *ler, escrever, comer*), glagolski argument mora biti kvantiziran da bi predikacija dobila teličnu interpretaciju. Na sintaktičkom planu to znači da mora postojati određeni tip specifikacije, a ovdje ćemo se usredotočiti na ulogu člana uz direktni objekt.

Osim kvantizacijskih svojstava relevantnog glagolskog argumenta, za teličnost durativnih radnji pokazao se ključnim inkrementalni odnos glagola i argumenta (Krifka 1989a, 1989b, 1992, Tenny 1987, 1992, 1994, Dowty 1991).² Riječ je o homomorfizmu između dimenzija objekta i vremenske progresije radnje: inkrementalni argument direktno je zahvaćen radnjom i svaki njegov dio (neka bitna dimenzija) odgovara podintervalu radnje. Kod kulminiranih aktivnosti dobivenih kompozicionalno, teličnost, odnosno cilj radnje, postignut je kada je argument u potpunosti „obuhvaćen“ radnjom, što znači da je radnja iscrpljena i ne može se nastaviti.³

Oslanjajući se pretežno na Sarić (2014), identificiramo razred kulminiranih aktivnosti i uspoređujemo osobitosti ustroja navedenog razreda u portugalskom i hrvatskom.⁴

Dijagnostički testovi

Rečeno je da se teličnost kod kulminiranih aktivnosti očituje u nizu distribucijsko-semantičkih svojstava predikacija.⁵ Na primjer, u portugalskom su kulminirane aktivnosti kompatibilne s durativno-kulminativnim

² Osim kulminiranih aktivnosti, teličnim se smatraju i kulminacije (npr. *chegar, cair, morrer*), trenutačne radnje čija se teličnost bazira na drugačijim principima.

³ Na primjer, 'pojesti jabuku' znači da, paralelno s tijekom odvijanja radnje dolazi do promjena na samom objektu, a radnja završava kada je relevantni dio objekta u ovom slučaju „nestao“, dok kod predikacija 'misliti na jabuku' ili 'držati/pridržati jabuku' tijekom radnje nije definiran fizičkim dimenzijama objekta. Inkrementalnost se također često temelji na kretanju, uključujući i metaforičko kretanje, npr. 'čitati knjigu' podrazumijeva inkrementalan odnos jer subjekt mentalno prelazi određenu rutu koja počinje na prvoj a završava na zadnjoj strani knjige i na taj način obuhvaća cijeli objekt. Za razliku od toga, '(po)gledati knjigu' nije inkrementalno, dok 'pregledati knjigu' opet jest.

⁴ Zahvaljujem Joaquimu Ramosu na diskusiji o portugalskim primjerima u nastavku rada.

⁵ Detaljna razrada za portugalski u Leal (2009). Za hrvatski Sarić (2014) i Sarić (2016).

adverbijalima kao što je „em x tempo“ – „za x vremena“, što vrijedi i za hrvatske ekvivalentne predikacije sa svršenim glagolom i objektom u akuzativu:

1. O rapaz leu o livro em duas horas.
2. Dječak je pročitao knjigu za dva sata.

Isto neće vrijediti za predikacije iz razreda aktivnosti, koje su atelične. Uzet ćemo za primjer predikaciju iste argumentne strukture: *procurar o livro / potražiti knjigu*. Aktivnosti su obično negramatične u kombinaciji s navedenim adverbijalima (3), dok u hrvatskom mogu biti na granici prihvatljivosti (4), ali se po drugačijoj interpretaciji (radnja počinje nakon isteka intervala) vidi da je riječ o aspektualno drugačijoj vrsti predikacije:

3. *O rapaz procurou o livro em duas horas.
4. #Dječak je potražio knjigu za dva sata.

S jednostavno-durativnim adverbijalima tipa „durante x tempo“ – „x vremena“, u portugalskom se kulminirane aktivnosti mogu interpretirati kao atelične (rekategoriziraju se u razred aktivnosti), dok su u hrvatskom takvi adverbijali potpuno nekompatibilni sa svršenim glagolima u teličnim predikacijama:

5. #O rapaz leu o livro durante duas horas.
6. *Dječak je pročitao knjigu dva sata.

U hrvatskom, dakle, svršeni prefiks ovakvoga tipa osim teličnosti donosi obilježje „više“ jer ne dopušta rekategorizaciju predikacije ovakvim adverbijalima.

Nadalje, kulminirane aktivnosti poput *ler o livro* prirodno dolaze u konstrukcijama rezultativnoga pasiva, što vrijedi i za hrvatski:

7. O livro está lido.
8. Knjiga je pročitana.

Aktivnosti su negramatične u takvim konstrukcijama (bez dodatnih modifikacija):

9. *O livro está procurado.
10. *Knjiga je potražena.

Osim distribucijski (u kombinaciji sa semantičkim), za kulminirane su aktivnosti karakteristična i neka implikacijska svojstva. Na primjer, pri

upotrebi progresivne konstrukcije s teličnom predikacijom dolazi do rekatégorizacije telične radnje u ateličnu, jer se progresivom izdvaja „dio“ radnje iz cjeline (11). S obzirom da se teličnost temelji na kompleksnoj, nehomogenoj aspektualnoj strukturi, prva rečenica ne podrazumijeva istinitost druge, jer priroda dijela ovakve radnje nije jednaka cjelini.⁶ U hrvatskom se progresivno značenje izražava nesvršenim glagolom pa takva rečenica također ne podrazumijeva istinitost rečenice sa svršenim glagolom:

11. O rapaz estava a ler um livro. → O rapaz leu o livro.

12. Dječak je čitao knjigu (kad je mama nazvala). → Dječak je pročitao knjigu.

Ovakav odnos dijela i cjeline vidi se i kod kulminiranih aktivnosti kao dopuna glagolu *parar* u portugalskom, odnosno *prestati* u hrvatskom – prva predikacija označava dio radnje koji nije jednak nehomogenoj cjelini:

13. O rapaz parou de ler o livro. → O rapaz leu o livro.

14. Dječak je prestao čitati knjigu. → Dječak je pročitao knjigu.

Za razliku od kulminiranih aktivnosti, kod aktivnosti u portugalskom dio radnje podrazumijeva istinitost radnje u cjelini:

15. O rapaz estava a procurar / parou de procurar o livro. → O rapaz procurou o livro.

Ovakav test s ateličnim svršenim predikacijama ne pokazuje jasne rezultate u hrvatskom, čak bismo mogli reći da je neadekvatan. Ako je *dječak prestao tražiti ključeve*, znači li to da ih je *potražio*? Svršenost kao posebna kategorija podrazumijeva nedjeljivost drugačije prirode od one koja za posljedicu ima teličnost. Drugim riječima, svršenost podrazumijeva cjelovitost/nedjeljivost neovisno o obilježjima kao što je (a)teličnost (v. Sarić 2014, 2016).

Razlika između teličnih i ateličnih predikacija jasno se vidi u oba jezika u kontekstu rečenične negacije i priloga *ainda* / *još*. S kulminiranim aktivnostima moguća je interpretacija i da je radnja započela, ali nije dovršena i da radnja nije ni započela:

⁶ Kod neutralnih glagolskih vremena kao što je preterit u portugalskom, obilježja koja definiraju aspektualne razrede ostaju nepromijenjena, dok neka druga vremena i glagolski kompleksi, kao i vremenski adverbijali, mogu mijenjati konačni aspektualni profil rečenice. Takvu vrstu rekatégorizacije Moens (1987) i Moens i Steedman (1987, 1988) nazivaju koercijom.

16. O rapaz ainda não leu o livro. → / → O rapaz começou a ler o livro.

17. Dječak još nije pročitao knjigu. → / → Dječak je počeo čitati knjigu.

S aktivnostima nije moguća interpretacija da je radnja započela:

18. O rapaz ainda não procurou o livro. → O rapaz começou a procurar o livro.

19. Dječak još nije potražio knjigu. → Dječak je počeo tražiti knjigu.

Sve što je rečeno o kulminiranim aktivnostima u hrvatskom vrijedi i za predikacije s mnogim drugim svršenim parnjacima, na primjer, kao *pročitati* jednako se ponaša *iščitati*, kao *napisati* jednako se ponaša *upisati* ili *ispisati*, kao *popiti* jednako se ponaša *ispiti* i sl. (detaljno u Sarić 2014). Zaključno možemo reći da hrvatski ekvivalenti (u formi svršenog glagola i direktnog objekta) portugalskih kulminiranih aktivnosti (glagol i direktni objekt) dijele dovoljan broj sintaktičkih i semantičkih svojstava da ih možemo svrstati u isti aspektualni razred.⁷

Uloga objekta

U prethodnim primjerima vidjeli smo kombinaciju glagola i direktnog objekta koji zajedno konstituiraju teličnu radnju, jer su u portugalskom durativni glagoli rijetko sami po sebi telični. Na primjer, glagol *ler* bez izraženog direktnog objekta čini ateličnu predikaciju (aktivnost), odakle implikacija da u progresivu ili kao dopuna glagolu *parar* (koja označava dio radnje) podrazumijeva istinitost radnje u preteritu (koja označava cjelinu radnje). Isto vidimo i po kompatibilnosti atelične predikacije s jednostavno-durativnim adverbijalima:

20. O rapaz estava a ler. → O rapaz leu.

21. O rapaz parou de ler. → O rapaz leu.

22. O rapaz leu durante duas horas / *em duas horas.

No nema svaka kombinacija durativnog glagola i direktnog objekta obilježje teličnosti. Pri formiranju predikacija iz razreda kulminiranih aktivnosti, teličnost ovisi o inkrementalnom odnosu glagola i argumenta. Primjeri teličnih inkrementalnih radnji su, osim prikazanog *ler o livro* (pročitati knjigu), i *escrever um livro* (napisati knjigu), *fumar um cigarro* (popušiti cigaretu), *comer o bolo* (pojesti kolač), *beber uma cerveja* (popiti pivu), *construir uma casa* (sagraditi kuću). Ako nema inkrementalnog odnosa glago-

⁷ O predikacijama s nesvršenim inkrementalnim glagolima u hrvatskom v. Sarić 2014.

la i argumenta, durativna radnja nije telična. Osim predikacije *procurar o livro*, u ovakvu vrstu aktivnosti spada i primjerice *empurrar*, glagol iste argumentne strukture (npr. *empurrar o carrinho* "gurati kolica"), zatim mnoge predikacije s prijedložnim objektima, npr. *esperar por* (čekati), *olhar para* (gledati), *sonhar com* (sanjati), kao i mnogi neprelazni glagoli, npr. *chover* (kišiti), *dormir* (spavati), *chorar* (plakati).

Kao što je već naznačeno, mnogi inkrementalni glagoli u portugalskom su α -telični, što znači da su podspecificirani s obzirom na to obilježje i da se u predikacijama u kojima se takvi glagoli javljaju teličnost dobiva kompozicionalno. Kao što je uvodno rečeno, da bi predikacija bila telična, potreban je kvantizirani glagolski argument. Telične su dakle predikacije poput *ler um livro*, *ler o livro*, *ler os livros*; *comer uma banana*, *comer a banana*, *comer as bananas*. Ako je argument nekvantiziran, kao što je slučaj s nespecificiran brojivim imenicama u množini, kombinacija glagola i argumenta daje ateličnu predikaciju:

23. O rapaz leu livros (durante duas horas).

24. O rapaz comeu bananas (durante duas horas).

Osim brojivih imenica u množini, nekvantizirane su i nebrojive imenice u jednini pa su atelične predikacije poput *ler poesia* ili *beber café*, dok brojiva imenica u jednini na poziciji direktnog objekta mora biti specificirana (*ler o livro*, *ler um livro*, **ler livro*). Kod slavenskih je jezika uočeno da u dosegu svršenog inkrementalnog glagola, i to onog deriviranog unutarnjim prefiksom, nebrojive imenice i imenice u množini postaju kvantizirane (Filip 1999, 2005a, 2005b).⁸ U hrvatskom, dakle, specifikacija članom u pravom smislu ne postoji, dok ulogu u kvantizaciji nebrojivih imenica u jednini i brojivih u množini može imati svršeni glagol, kao što Filip predviđa, a čemu dodajemo restrikciju da direktni objekt mora biti u akuzativu.

25. Dječak je popio vodu (za pet minuta).

26. Dječak je pojeo banane (za pet minuta).

Ako je direktni objekt u genitivu, svršenost nema utjecaja na kvantizaciju direktnoga argumenta i rečenica ostaje atelična, što se vidi po potpunosti nekompatibilnosti ovakvih predikacija s kulminativno-durativnim adverbijalima.

⁸ Perfektivni prefiksi dijele se na unutarnje ili leksičke i vanjske ili supraleksičke (npr. Svenonius 2004, Ramchand 2004, Di Sciullo & Slabakova 2005, Romanova 2006). Unutarnji prefiksi uglavnom imaju idiosinkratična značenja, pored toga što označavaju teličnost (npr. *na-* u *napisati* ili *za-* u *zapisati*) dok vanjski imaju predvidljiva, kompozicionalna značenja kvantifikacijskog ili faznog tipa (npr. inkoativni *za-* u *zapjevati* ili sativni *na-* u *napjevati se*).

27. Dječak je popio vode (*za pet minuta).

28. Dječak je pojeo banana (*za pet minuta).

Kod implikacijskih testova također možemo usporediti kako predikacije koje označavaju dio radnje ne impliciraju istinitost cjelovitih radnji s objektom u akuzativu, za razliku od radnji s objektom u genitivu.⁹

29. Kad je mama nazvala, dječak je pio vodu.

→ Dječak je popio vodu.

→ Dječak je popio vode.

30. Dječak je prestao piti vodu.

→ Dječak je popio vodu.

→ Dječak je popio vode.

Rekli smo da su inkrementalni glagoli u portugalskom uglavnom α -telični. Iznimka su glagoli koji označavaju uzimanje obroka vezano za dio dana, npr. *almoçar* i *jantar*. Ti su glagoli sami po sebi telični i predikacije u kojima se javljaju uvijek su telične, neovisno o prisutnosti objekta i njegovim kvantizacijskim svojstvima:

31. O rapaz almoçou (em dez minutos). – kulminirana aktivnost

O rapaz comeu (durante dez minutos). – aktivnost

32. O rapaz almoçou sopa (em dez minutos). – kulminirana aktivnost

O rapaz comeu sopa (durante dez minutos). – aktivnost

33. O rapaz almoçou a sopa (em dez minutos). – kulminirana aktivnost

O rapaz comeu a sopa (em dez minutos). – kulminirana aktivnost

Zanimljivo je da u hrvatskom dvovidni glagoli poput *ručati* ili *večerati* imaju svojstva i aktivnosti i kulminiranih aktivnosti, dok se *pojesti* ponaša kao tipična kulminirana aktivnost, po čemu je upravo on aspektualno sličan portugalskim glagolima poput *almoçar*, a ne *comer*.

34. Dječak je ručao/večerao deset minuta.

Dječak je ručao/večerao za deset minuta.

Dječak je pojeo za deset minuta / *deset minuta.

⁹ Neki tipovi kulminiranih aktivnosti imaju svojstva teličnosti neovisno o prisutnosti objekta u genitivu. Takve su predikacije sa sativnim glagolima i njihovim dopunama u genitivu. One su primjerice kompatibilne s kulminativno-durativnim adverbijalom, usp. *beba se napila mlijeka za pet minuta* i **beba je popila mlijeka za pet minuta*. Naime, kod sativnih glagola primarni inkrementalni odnos tiče se stanja subjekta, zbog čega genitiv ne blokira teličnu interpretaciju. Međutim, ovakve predikacije nisu ekvivalenti bazičnih kulminiranih aktivnosti u portugalskom jer sativni prefiksi pripadaju domeni vanjske aspektualnosti.

Razlika između portugalskog i hrvatskog zanimljiva je i kod iznimki kao što su glagoli *estudar* ili *discutir* koji predstavljaju prijelaz između α -teličnih i ateličnih glagola. Uzmimo primjere s glagolom *estudar*, koji s kvantiziranim direktnim objektom može označavati i aktivnost i kulminiranu aktivnost:

35. O rapaz estudou a lição.

Dječak je učio / proučio lekciju.

U hrvatskom je stoga ekvivalent i rečenica sa svršenim i nesvršenim glagolom.

Glagol i određenost u hrvatskom

Prema analizi koju Filip (1999, 2005a, 2005b) predlaže za slavenske jezike, svršeni inkrementalni glagol (deriviran unutarnjim prefiksom) utječe, osim na kvantizaciju, i na interpretaciju određenosti referenta samostalnih nebrojivih imenica u jednini i brojivih u množini – takva imenica na poziciji direktnog objekta (u akuzativu, dodajemo) ima nužno određenu interpretaciju. Filip (1999:227) daje primjere iz češkog:

36. Ivan vypil (pfv) čaj.

Ivan je popio čaj.

37. Ivan snědl (pfv) jablka.

Ivan je pojeo jabuke.

Međutim, smatramo da kod nebrojivih imenica u hrvatskom, interpretacija u ovakvom slučaju može biti i neodređena:¹⁰

38. Ivan je došao kući i popio čaj / kavu / pivu.

39. Ivan je došao kući i pojeo juhu.

Drugim riječima, nebrojiva imenica postaje kvantizirana u dosegu svršenoga unutarnjeg prefiksa inkrementalnog glagola, dok na određenost prefiks nema nužno utjecaja.

Što se tiče imenica u množini, slažemo se da je u navedenom kontekstu jaka tendencija određene interpretacije:

¹⁰ S glagolom *popiti* jača je tendencija određene interpretacije kod tekućina kod kojih je uobičajena kvantifikacija za označavanje manjih doza, npr. *Ivan je došao kući i popio vodu / vino*. S kvantifikacijom, kako je Filip i predviđa, interpretacija je neodređena, npr. *Ivan je popio čašu vode / čašu vina*.

40. Ivan je došao kući i pojeo jabuke / kolače.
41. Ivan je došao kući i napisao pisma / mailove.
42. Ivan je došao kući i pročitao knjige.

Također, prema Filip (*ibid.*), kod brojivih imenica u jednini glagol nema utjecaja na referencijalnu određenost argumenta.

U sljedećim primjerima navodimo temeljne „formule“ konstituiranja kulminiranih procesa u portugalskom i njihove ekvivalente u hrvatskom.

Rečenica s α -teličnim glagolom i nebrojivom imenicom u portugalskom na mjestu direktnog objekta daje ateličnu interpretaciju, stoga su najbliži ekvivalenti u hrvatskom rečenica s nesvršenim glagolom ili rečenica sa svršenim glagolom i objektom u genitivu.

43. O João bebeu chá.
Ivan je pio čaj.
Ivan je popio čaja.

Upotrebom člana nebrojiva se imenica rekategorizira u brojivu, što s α -teličnim glagolom čini teličnu predikaciju. Kulminirana aktivnost u hrvatskom može biti ekvivalent i rečenice s određenim i neodređenim članom.

44. O João bebeu o chá / um chá.
Ivan je popio čaj.

Samostalna imenica u množini kao dopuna α -teličnom glagolu daje ateličnu interpretaciju, čemu su najbliži ekvivalenti u hrvatskom rečenica s nesvršenim glagolom ili rečenica sa svršenim glagolom i objektom u genitivu.

45. O João comeu bananas.
Ivan je jeo banane.
Ivan je pojeo banana.

Imenica kvantizirana određenim članom u istom kontekstu odredit će teličnu interpretaciju rečenice, a po *inherentnim* obilježjima – teličnost, kvantizacija i određenost objekta (uključujući i diskursivne funkcije preterita u portugalskom i svršenih glagola u hrvatskom, čime se ovdje nismo detaljnije bavili) ovaj je hrvatski ekvivalent najbliži portugalskom.

46. O João comeu as bananas.
Ivan je pojeo banane.

Brojiva imenica u jednini nužno je specificirana u portugalskom i kao takva će u opisanom kontekstu odrediti teličnost predikacije ako se radi o specifikaciji članom. Samostalna imenica u hrvatskom ekvivalentu može odgovarati i objektu s određenim i s neodređenim članom u portugalskom.

47. O João escreveu a carta / uma carta.

Ivan je napisao pismo.

Zaključak

Kulminirane aktivnosti na razini bazične predikacije u kombinaciji inkrementalnog glagola i direktnog objekta u portugalskom najčešće se dobivaju kompozicionalno, pri čemu ključnu ulogu ima objekt koji mora biti kvantiziran ako je glagol podspecificiran s obzirom na teličnost. Hrvatski ekvivalenti takvih kulminiranih aktivnosti su svršeni inkrementalni glagoli izvedeni unutarnjim prefiksima u kombinaciji s direktnim objektom u akuzativu. Distribucijski, kulminirane aktivnosti u hrvatskom ponašaju se pretežno isto kao i portugalske, ali se interakcija obilježja kao što su teličnost, kvantizacija i određenost odvija na različitim razinama. Za razliku od portugalskog, u hrvatskom ključnu ulogu ima prefiks koji kvantizira imenicu (ako je ona u akuzativu), a u slučaju brojivih imenica u množini nameće i određenu interpretaciju referenta. Rekategorizacija kulminirane aktivnosti u aktivnost događa se ako je direktni objekt samostalna imenica u genitivu, koja blokira mogućnost telične interpretacije. U portugalskom se, dakle, kulminirane aktivnosti kodiraju na leksičkoj i sintaktičkoj razini, a u hrvatskom na morfološkoj i sintaktičkoj.

Bibliografija

- Bach, Emmon (1981). *On Time, Tense and Aspect: An Essay in English Metaphysics, Radical Pragmatics* [ur. Peter Cole], New York: Academic Press, pp. 63-81.
- Cunha, Luís Filipe (2004). *Semântica das Predicações Estativas: Para uma Caracterização Aspectual dos Estados*, doktorska disertacija, Faculdade de Letras da Universidade do Porto.
- Cunha Luís Filipe (2013). *Aspeto, Raposo, Gramática do Português* (vol.1) [ur. Eduardo B. Paiva Raposo et al.], Lisabon: Fundação Calouste Gulbenkian, pp. 585-619.
- Di Sciullo, Anna Maria i Roumyana Slabakova (2005). *Quantification and Aspect, Perspectives on Aspect* [ur. Henk Verkuyl et al.], Dordrecht: Springer, pp. 61-80.

- Dowty, David (1991). Thematic Proto-Rules and Argument Selection, *Language*, 67, pp. 547-619.
- Filip, Hana (1999). *Aspect, Eventuality Types and Nominal Reference*, New York : Garland Publishing, Inc.
- Filip, Hana (2005a). The telicity parameter revisited, *Semantics and Linguistic Theory (SALT) XIV*, Ithaca: CLC Publications, pp. 92—109.
- Filip, Hana (2005b). On accumulating and having it all: Perfectivity, Prefixes and Bare Arguments, *Perspectives on Aspect* [ur. Henk Verkuyl et al.], Dordrecht: Springer. pp.125-148.
- Krifka, Manfred (1989a). Nominal Reference, Temporal Constitution, and Quantification in Event Semantics, *Semantics and Contextual Expression* [ur. Renate Bartsch et al.], Dordrecht: Foris Publication, pp. 75-115.
- Krifka, Manfred (1989b). *Nominalreferenz und Zeitkonstitution*, München: Wilhelm Fink.
- Krifka, Manfred (1992). Thematic Relations as Links between Nominal Reference and Temporal Constitution, *Lexical Matters* [ur. Ivan Sag i Anna Szabolcsi], Stanford: CSLI, pp. 29-53.
- Leal, António (2009). Semântica aspectual e nominal: Contributo das expressões nominais para a construção aspectual das frases, doktorska disertacija, Porto, Faculdade de Letras da Universidade do Porto.
- Moens, Marc (1987). Tense, Aspect and Temporal Reference, doktorska disertacija. Edinburgh: University of Edinburgh.
- Moens, Marc i Steedman, Mark (1987). Temporal Ontology in Natural Language, *Proceedings of the 25th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics*, Stanford CA, pp. 1-7.
- Moens, Marc i Steedman, Mark (1988). Temporal Ontology and Temporal Reference, *Computational Linguistics*, 14, pp. 15-28.
- Oliveira, Fátima (2003). Tempo e Aspecto, *Gramática da Língua Portuguesa* [Maria Helena M. Mateus et al.], Lisabon: Caminho, pp. 127-178.
- Oliveira, Fátima i Leal, António (2015). Activities with culmination, *Linguística, Informática e Tradução: Mundos que se Cruzam*, Oslo Studies in Language 7(1) [ur. Alberto Simões, et al.], pp. 457–470.
- Ramchand, G. (2004). Time and the event: The semantics of Russian prefixes, *Nordlyd*, 32 (2), pp. 323–361.
- Romanova, Eugenia (2006). Constructing perfectivity in Russian, doktorska disertacija, University of Tromsø.

- Rothstein, Susan (2004). *Structuring Events: a Study in the Semantics of Lexical Aspect*, Oxford: Blackwell Publishing Ltd.
- Sarić, Daliborka (2014). Aspekt u portugalskom i hrvatskom: primjer procesa i kulminiranih procesa, doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Sarić, Daliborka (2016). Teličnost u hrvatskom, *Filologija*, 65, pp. 131-147.
- Svenonius, Peter (2004). Slavic prefixes inside and outside VP, *Nordlyd*, 32 (2), pp. 205–253.
- Tenny, Carol (1987). Grammaticalizing Aspect and Affectedness, doktorska disertacija, MIT, Cambridge, MA.
- Tenny, Carol (1992). The Aspectual Interface Hypothesis, *Lexical Matters* [ur. Ivan Sag i Anna Szabolcsi], Stanford: CSLI, pp. 1-27.
- Tenny, Carol (1994). *Aspectual Roles and the Syntax-Semantics Interface*, Dordrecht: Kluwer.
- Vendler, Z. (1967). *Linguistics in philosophy*, Ithaca: Cornell University Press.
- Verkuyl, Henk (1972). *On the Compositional Nature of the Aspects*, Dordrecht: D. Reidel Publishing.
- Verkuyl, Henk (1993). *A Theory of Aspectuality. The interaction between temporal and atemporal structure*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Žic Fuchs, Milena (2009). *Kognitivna lingvistika i jezične strukture: engleski present perfect*, Zagreb: Nakladni zavod Globus.

Simboli

→ implicira

↔ ne implicira

* negramatično

irelevantna interpretacija

Processos culminados em português e croata

Neste artigo, compara-se a constituição das predicções básicas da classe dos processos culminados em português relativamente aos equivalentes croatas e às suas características aspetuais. Os objetivos principais são, por um lado, determinar se em croata existe a classe aspetual de processos culminados com as mesmas propriedades distribucionais e semânticas e, por outro, mostrar em que níveis composicionais é codificada a telicidade em croata. Contrastando com o papel da interação dos verbos e argumentos em português, analisa-se o papel dos prefixos em croata na determinação da telicidade da predicação, mas também nas propriedades referenciais do âmbito da determinação do argumento direto. A natureza composicional das informações aspetuais em croata é revelada na influência do caso (a distinção acusativo / genitivo) do objeto direto na interpretação da telicidade da frase.

Palavras-chave: telicidade, incrementalidade, quantização, acusativo, genitivo

Nema ništa vidjeti sa španjolskim – Un esbozo de los calcos hispanocroatas

Anita Skelin Horvat y Maša Musulin

Facultad de Humanidades y Ciencias Sociales
Universidad de Zagreb
askelin@ffzg.hr

UDK: 811.134.2'373.7:811.163.42
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.39>

Facultad de Humanidades y Ciencias Sociales
Universidad de Zagreb
mmusulin@ffzg.hr

En el presente trabajo se analizarán los calcos registrados en el habla de los emigrantes croatas en Argentina a partir de los resultados obtenidos en una investigación de campo sobre el idioma croata que se realizó en 2016 como parte del proyecto que financiaron la Universidad de Zagreb y la Oficina del Estado para los croatas fuera de Croacia. La investigación incluyó una parte de los más activos miembros de la comunidad croata en Argentina, 50 personas fueron entrevistadas y 366 rellenaron la encuesta. Se llevaron a cabo entrevistas profundas semiestructuradas con los croatas que viven en Buenos Aires, Rosario y Córdoba. Aquí serán presentados algunos de los calcos anotados en las 13 entrevistas conducidas en croata.

Palabras clave: lengua croata, lengua española, calcos, lenguas en contacto, comunidad croata en Argentina

1. La lengua croata en Argentina

La emigración croata en Argentina es una de las más grandes después de la emigración en Alemania, Estados Unidos y Chile. Según algunas estimaciones, la emigración croata alcanza aproximadamente un millón de personas en Europa y 1,5 millones fuera de Europa. Los datos que existen de la diáspora croata difieren entre autores.

Unos estiman que la comunidad más grande vive en Chile y en los Estados Unidos (más o menos 400 000 en cada país), mientras que en Argentina viven entre 250 000 y 500 000 habitantes descendientes de croatas (Sinovčić, 1991; Antić, 2002).

Por otro lado, hay quienes consideran que en Argentina viven aproximadamente 500 000 personas de origen croata, que empezaron a llegar

allí a finales del siglo XIX como parte de la emigración económica (Antić, 2002). Es muy difícil establecer el número exacto porque durante los siglos XIX y XX los emigrantes de Croacia fueron apuntados en los censos como austrohúngaros, italianos o yugoslavos, según la federación a la cual pertenecían en la respectiva época.

Los primeros croatas que llegaron individualmente a Argentina ya se mencionan en los siglos XVIII y XIX (Sinovčić, 1991). El mismo autor la llegada de los croatas a Argentina la divide en cuatro olas: a) durante las últimas décadas del siglo XIX y a principios del siglo XX, b) entre 1910 y 1918, c) entre las dos guerras mundiales y d) después de la Segunda Guerra Mundial, mientras que en la página web de la Oficina Estatal del Estado para los croatas fuera de Croacia se mencionan tres olas: a) a finales del siglo XIX, b) entre dos guerras mundiales y c) entre 1945 y 1946.

Conforme a algunas investigaciones particulares, como la de Vrljičak, J. (2013), publicada en *Studia Croatica*, los números oscilan entre 325 022 (la estimación mínima) y 422 528 (la estimación máxima) de descendientes croatas que están viviendo en Argentina. El autor destaca que las estimaciones están basadas en el Padrón Electoral Argentino, donde identificó 14 200 apellidos croatas y encontró más de 116 000 personas. Luego proyectó los números por crecimiento demográfico y por la pérdida de apellido croata en cada nueva generación, ya que las mujeres no transmiten el apellido. La lista de apellidos se encuentra en www.studiacroatica.org/ape5/ape5a.htm.

Como no existen datos verificados, estas informaciones deben tomarse con reserva hasta que no se forme una base de datos más confiable y más accesible. Sin embargo, se trata de un número muy grande de personas, lo que hay que tener en cuenta para el posible trabajo en varios campos científicos en el futuro.

2. Marco teórico

En el presente acápite detallaremos a qué se le llama *préstamo* y las diversas clasificaciones del mismo. Luego, nos centraremos en una clase de préstamo en particular: el calco; proporcionaremos su definición y sus diferentes tipos.

2.1. Sobre los préstamos

Prestar palabras de una lengua a otra es una denominación metafórica para el proceso de transferir los elementos lingüísticos de una lengua –prestadora– a otra –prestataria, lo que consideramos ser el modelo más

simple de la influencia lingüística (v. Filipović, 1986). Se pueden prestar varios elementos lingüísticos de una lengua; sin embargo, generalmente se transfieren y después incorporan precisamente los elementos léxicos. Según diferentes autores, existen varios criterios de clasificación de los elementos léxicos prestados en una lengua. En la mayoría de los casos hallamos una intención de que el elemento prestado se incorpore al sistema de la lengua prestataria. Conforme con el grado de adaptabilidad de un lexema a la lengua, se puede distinguir entre la palabra ajena (Filipović, 1986), extranjerismo o préstamo adaptado, y extranjerismo crudo o no adaptado (*kompromisna replika i replika*, Filipović, *ibid*).

En croata existe una terminología exhaustiva para los diferentes tipos de préstamos. Frančić, Hudeček, Mihaljević (2005) ofrecen las siguientes denominaciones: *tuda riječ* (palabra o lexía completamente ajena, p. ej. *late night shopping*), *tuđica* (préstamo ortográficamente adaptado que sigue teniendo elementos ajenos, p. ej. *friend* > *frend*), *prilagođenica* (préstamo completamente adaptado, p. ej. *tinejdžer*), *usvojenica* (préstamos adaptados durante la formación de la lengua en la historia que no se distinguen de las palabras croatas, p. ej. *boja* 'color', del turco) y *prevedenica* o *kalk* (esp. préstamo traducido o calco) (Muhvić-Dimanovski y Skelin Horvat, 2006). Algunos autores (p. ej. Muhvić-Dimanovski, 2005) consideran el proceso de prestación de palabras un fenómeno que enriquece el léxico de una lengua y de esa manera forma parte de la neología en un sentido amplio, junto con la formación interna de palabras.

2.2. El tratamiento del calco en la prestación lingüística

Heath (1994: 385) argumenta que el bilingüismo de larga duración puede engendrar significativos cambios semánticos en el léxico de los hablantes, y destaca los calcos como unas convergencias léxicas que define como la formación de las lexías de una lengua gracias al uso de elementos de otra lengua. Clasificando los préstamos, Haugen (1950) toma en cuenta hasta qué medida una palabra prestada se parece al modelo de la lengua prestadora y, basándose en este criterio, destaca dos procesos: la sustitución (se reproduce el modelo) y la importación (se importa el modelo de una lengua a otra). De acuerdo con su clasificación, Haugen distingue entre los préstamos, los préstamos híbridos, los calcos y los préstamos semánticos. Los calcos (ing. *loan translation* o *calque*, Haugen, *ibid.*) muestran el proceso en el cual a través de la sustitución se intercambian todas las partes de una palabra, p. ej. alem. *Wolkenkratzer*, fr. *gratteciel*, esp. *rascacielos*, todo según el modelo del inglés – *skyscraper*. Cuando se incorpora solo

el significado de una palabra de la lengua prestadora a la lengua receptora hablamos de préstamos semánticos.

Los calcos podemos clasificarlos de varias maneras, p. ej. Muhvić-Dimanovski (1992) distingue entre calco literal (cro. *doslovne prevedenice*), calco aproximado (cro. *djelomične prevedenice*), neologismo independiente (cro. *formalno neovisan neologizam*), calco sintáctico (cro. *sintaktički kalk*), calco fraseológico (cro. *frazološki kalk*), préstamo semántico (cro. *semantičke posuđenice*) y semicalcos (cro. *polukalkovi*). Un grupo especial de calcos lo conforman los préstamos semánticos, ya que ciertos autores establecen una clasificación ligeramente diferente según la cual los préstamos semánticos son en realidad calcos semánticos y los calcos son calcos léxicos (Turk 1993).

Las razones para prestar de un idioma a otro son diversas e incluyen varios motivos, a partir de la necesidad de nombrar un nuevo producto, una invención, un concepto o por estar de moda y tener el prestigio como un incentivo para utilizar algún elemento extraño. En el caso de los individuos y de las comunidades bilingües, las razones de la prestación son aún más complejas y dependen de un conjunto de macro- y microfactores sociolingüísticos (Winford, 2003). Los hablantes bilingües a menudo usan los préstamos momentáneos que sirven a un fin determinado en un momento determinado (ing. *nonce borrowing*) y este proceso es muy similar a la alternancia de códigos. En el habla de los bilingües es muy difícil distinguir entre la prestación momentánea y el cambio de códigos (Winford 2003).

Teniendo en cuenta que el corpus utilizado en este trabajo procede de los hablantes bilingües en español y croata y que fue elaborado a base de entrevistas, es importante señalar la diferencia entre el calco y el cambio de códigos. Según Backus y Dorleijn (2009), en general existen pocos trabajos acerca de los calcos y del fenómeno de calcar entre los hablantes bilingües, por lo cual los ejemplos a menudo se procesan como cambio de códigos. Por supuesto, algunos de los elementos calcados en el habla de los bilingües analizados en este trabajo con el tiempo se pueden convertir en colocaciones comunes o sintagmas en la lengua receptora e incluso llevar a ciertos cambios léxicos en la lengua (Backus y Dorleijn, 2009).

3. Corpus y metodología de investigación

Durante el período del mes de septiembre de 2016 se llevó a cabo una investigación de campo y se grabó a 50 miembros de la Comunidad Croata en Buenos Aires, Rosario y Córdoba, en Argentina. Se realizaron entre-

vistas en profundidad semiestructuradas, con lo cual se obtuvo un corpus de transcripciones de tres generaciones de croatas que viven en Argentina. El corpus consta del mismo número de hombres y de mujeres, de los cuales hay 14 participantes de la primera, 20 de la segunda, 15 de la tercera y uno de la cuarta generación de croatas en Argentina. La mayoría de las entrevistas fue realizada en croata, algunas en ambas lenguas y algunas solo en español. Las 13 entrevistas presentadas en este trabajo se llevaron a cabo en croata o casi totalmente en croata.

Hay que destacar que los informantes no representan una imagen completa de los descendientes de croatas en Argentina, pero sí los miembros más activos de la comunidad croata, involucrados de una u otra manera en las diferentes actividades culturales y sociales. La mayoría de las entrevistas duró más de una hora. Las que se presentan en este trabajo son de cinco croatas de la primera generación (cuatro mujeres y un hombre entre 69 y 92 años de edad), seis de la segunda generación (cuatro mujeres y dos hombres entre 43 y 69 de edad), uno de la tercera generación y uno de la cuarta (en los dos últimos casos, ambos hombres, entre 21 y 32 años, respectivamente).

La mayoría de los informantes de la primera generación terminaron la educación primaria en Croacia, uno de ellos también la secundaria. En muchos casos llegaron a Argentina acompañados por sus parientes, pero dejaron una parte de su familia en Croacia. Algunos de ellos se comunican con su familia en Croacia a menudo o a veces, mientras que otros no tienen ningún contacto. Su relación con otros croatas, miembros de la comunidad croata, depende de la ciudad en que viven. Dos informantes que viven en Buenos Aires están casi completamente rodeados de croatas. Uno de Córdoba también mencionó que estaba vinculado con otros croatas, y el de Rosario dijo que no había tenido mucho contacto con otros croatas porque son de diferente migración y no comparten el mismo punto de vista político.

Los informantes de la segunda generación fueron todos criados en Argentina por padres croatas que en casa hablaron solo croata. Los de la tercera generación de Buenos Aires crecieron teniendo unos contactos muy estrechos con la comunidad croata y también acudían a las clases de croata. Todos siguen siendo miembros activos de la comunidad croata.

Los informantes de la tercera y de la cuarta generación tenían mucho contacto con el idioma croata por sus abuelos y también participan activamente en la comunidad, es más, uno de ellos cursó un año académico en Croacia estudiando croata.

En la Tabla 1 presentamos los datos de la edad y del sexo de los informantes, y a qué generación de emigrantes pertenecen.

Tabla 1.

Informantes	Generación	Edad	Sexo
V.H.	1. ^a	92	mujer
M.F.	1. ^a	74	mujer
A.Š.	1. ^a	72	hombre
B.P.	1. ^a	71	mujer
Z.D.	1. ^a	69	mujer
M.G.	2. ^a	71	mujer
M.F.	2. ^a	59	mujer
D.J.	2. ^a	83	hombre
S.H.	2. ^a	56	mujer
J.V.	2. ^a	69	hombre
A.S.	2. ^a	43	mujer
M.F.	3. ^a	21	hombre
N.I.	4. ^a	32	hombre

4. Análisis de los datos

No es fácil detectar los calcos, aún más, es necesario conocer bien no solo las dos lenguas en contacto sino «tener desarrollado el sentimiento para la lengua» (Muhvić-Dimanovski, 1992:119). Los calcos pueden ser muy diversos (como uno puede deducir de la clasificación misma): desde la traducción literal de un idioma a otro, hasta el hecho de que solo existe cierta similitud con algún significado en la lengua prestadora o en la lengua *matriz* (en la terminología utilizada por muchos autores¹ al analizar la alternancia de códigos, se considera que en la lengua matriz encajan ciertos elementos de la lengua insertada).

La identificación de los calcos en un corpus tan específico como este puede facilitar también el hecho de que ciertas colocaciones y sintagmas aparezcan solo entre los hablantes bilingües. Precisamente la aparición de colocaciones poco comunes en croata, pero registradas en las entrevistas con los hablantes bilingües en español y croata en Argentina, fomentó el interés de los autores por los calcos. Además, en las conversaciones con los miembros de la comunidad croata en Argentina, se han notado algunas colocaciones que, aunque pronunciadas en croata, eran muy «opacas» hasta que uno las relacionaba con ciertos términos comúnmente utilizados en el idioma español.

¹ Véase p. ej. Myers-Scotton 1993.

En la lexicología croata hay un número considerable de obras (por ejemplo, Muhvić-Dimanovski 1992, Muljačić 1968, Turk 1993, Turk 2013, Turk 2017, Turk y Opašić 2010, Turk y Sesar 2003, Turk y Sesar 2009) que tematizan principalmente los calcos como consecuencia de la prestación, especialmente en el vocabulario de los hablantes monolingües. Por otro lado, hay muy pocos trabajos que tratan los calcos en el habla de los bilingües, y generalmente hay pocos trabajos y autores que intentan describir sistemáticamente los calcos utilizados por los hablantes bilingües comparando este fenómeno con el cambio de código (Backus y Dorleijn, 2009). Por lo tanto, aquí también se han analizado los ejemplos registrados en el corpus de los hablantes bilingües de español-croata, haciendo hincapié en el análisis de calcos, sus características formales, interpretando sus significados y, finalmente, tratando de clasificarlos según los patrones preexistentes en la lengua croata, siempre y cuando sea posible.

Aunque ya fue enfatizado que los calcos en el discurso de los hablantes bilingües deben considerarse principalmente como fenómenos momentáneos y no como expresiones comunes, algunos de los calcos en nuestro corpus parecen más comunes que otros, por ejemplo *dati (si) računa* [de darse cuenta] o *nemati ništa što se vidjeti s* [de no tener (nada) que ver con ...].

Los calcos encontrados en este corpus en la mayoría de los casos consisten de varios elementos traducidos; raramente es calcada solo una palabra. A continuación, tratamos de interpretar el significado de ejemplos particulares, luego los describimos con respecto a la estructura morfológica. Finalmente, se intenta dar una clasificación.

- i. *znali bi uzest koji tramvaj ili koji autobus* (esp. *tomar un tranvía o un autobús*)

En español la colocación *verbo + el medio de transporte* funciona con el verbo *tomar* (o *coger* en el español peninsular), mientras que en croata estándar la expresión sería *ići + medio de transporte en instrumental* (ej. *Znali bi ići tramvajem na posao...*). Hay que destacar que el verbo *tomar* es un verbo muy productivo en español, ya que en el *DEL* encontramos más de 35 acepciones de este lema. También es muy frecuente en español, según el *CREA* cuenta con 20 492 de FA, 134,32 de FN.

- ii. a. ... *I jezik je...*, *nema ništa vidjeti sa španjolskim* (esp. *nada que ver con el español*).
 b. *Sad dobro, to nema što za vidjeti sa Hrvatskom* (esp. *nada que ver con Croacia*), *ali mislim da je to isto samo u Hrvatskoj*

La colocación *nada que ver con* aquí está directamente traducida al croata aunque esta expresión no funciona en croata. Se hace la colocación con la palabra *el vínculo* (cro. *veza*, p. ej. *nema veze sa španjolskim...*). Así en croata encontramos *no tener conexión con* como el sintagma principal para expresar que dos cosas no están conectadas, mientras que en español tenemos el verbo *ver*, que cubre el sentido equivalente. En este ejemplo se puede notar la variabilidad en la formación del calco, que ocurre momentáneamente porque es obvio que aparece *ad hoc* y que no es una expresión lexicalizada.

iii. *Nema gdje umrijeti, gdje pasti mrtav...* (esp. *No tiene donde caerse muerto...*)

En español existe la expresión metafórica que se refiere a una persona que vive en precario, con problemas económicos. En croata existen varias expresiones con un sentido parecido, pero de diferente forma, por ejemplo, *nemati ni kučeta ni mačeta* (esp. *no tener ni perro ni gato = estar solo*), que se refiere a no tener a nadie de la familia o amigos, y *biti kao crkveni miš* (esp. *ser pobre como una rata*).

iv. *Tako da smo.... da... nemojte se... impresionirati...* (esp. *...no se impresionen*).

En croata el verbo es *impresionirati*, aunque en realidad el significado equivale al sintagma pasivo, que es *dati se impresionirati/zadiviti* (esp. *dar-se por impresionado*) usado raramente en croata. La expresión *biti zadioljen* (esp. *estar impresionado*) en croata es mucho más común, igual que el verbo *impresionirati* (esp. *impresionar*), que rige el complemento directo.

v. *Yo puedo estar parada... Mogu biti na stojeći, ali ima stolicu...* (esp. *...Puedo estar parada, pero hay silla*).

En el ejemplo dado se puede ver que la colocación *estar parada* (o tumbada, o sentada) según el modelo verbo + adjetivo, que en español viene con el verbo *estar* y con la posición del cuerpo, en croata no existe sino se (sino que se) denomina respectivamente con los verbos *stajati* (*ležati*, *sjediti*). En croata existe el adjetivo *stojeći*, pero sintácticamente no funciona dentro del modelo *estar + preposición + adjetivo*, así que este ejemplo igual puede representar un calco semántico (encaja el significado pero no el orden sintáctico).

vi. *... I onda naši muževi su bili debeli dosta i jedan i drugi pa su htjeli praviti dijetu da smršave, a to je bilo komplicirano...* (esp. *...Y entonces, nuestros maridos estuvieron bastante gordos, los dos, pues querían hacer dieta para bajar peso, y eso fue complicado...*)

La expresión *hacer dieta* (verbo + sustantivo) en esta frase se traduce como colocación que en croata no existe, en vez de *hacer* se dice *estar a dieta* (*biti na dijeti*). Otro problema suele ocurrir con el verbo *hacer*, que en español es muy productivo (especialmente en formar colocaciones y locuciones) que muchos bilingües traducen con *praviti* (uso arcaico), mientras que en croata es mucho más común *raditi* (en español y croata se solapan los significados de los verbos *trabajar* y *hacer*), aunque, por ejemplo, en la variedad chacaviana también se usan la expresiones *činiti krevet* (esp. hacer la cama), etc.

- vii. *I recimo mama, tata, obučeni sa dvije haljine jedna poviše druge, za moć oprat jednu u noć, a sutradan... Stavit onu drugu, i tako.* (esp. Y, digamos, mamá, papá, estaban vestidos con dos camisas, una sobre otra, para poder lavar en la noche, y mañana...ponerse la otra, y así...)

En este ejemplo se traduce la forma *estar vestido con* (*odjeven s/sa*), verbo que en croata lleva otra preposición que es *en* (*u*), p. ej. *odjeven u odijelo* (vestido en el traje). La preposición *s(a)* (esp. *con*) en el croata principalmente se refiere a la compañía (*salir con alguien, café con leche*), pero también al movimiento direccional (con genitivo). En el ejemplo dado, la preposición *sa* puede funcionar solo designando la compañía que en croata no corresponde a la ropa (no acompaña, se lleva).

- viii ... *Ima puno stvari u Argentine u kulture da me ne zove toliko kako hrvatske stvari* (esp....hay muchas cosas en Argentina, en la cultura, que no me llaman tanto como las cosas croatas)

Este ejemplo podría tener la proveniencia en la locución *llamar la atención*, que en croata se expresa también según el mismo modelo morfológico pero con el verbo *atraer* y no *llamar*. Aquí se da como calco, se traduce el significado de la expresión copiando el modelo existente en español.

- ix. ...*onda su se one same dale računa kako važno je znati drugi jezik* (esp. se dieron cuenta qué importante es conocer otro idioma).

La colocación *darse cuenta*, que en español significa *entender* algo, en croata no funciona, ya que en croata hay varios verbos que cubren este significado (p. ej. *shvatiti, razumjeti, uvidjeti*...). En el español el sustantivo *cuenta* es muy productivo en la formación de colocaciones léxicas y en muchas de ellas designa a la mente (p. ej. *tener en cuenta, tomar en cuenta*...), mientras que en croata el mismo sustantivo (*račun*) se refiere casi exclusivamente a factura o resguardo, a veces firmado, en que se declara haber pagado algo.

La mayoría de los ejemplos en nuestro corpus fue traducida literalmente del español al croata, con lo cual se los podría considerar calcos totales porque cumplen los criterios elementales, como por ejemplo: la sustitución completa de los elementos de una lengua con los elementos de otra lengua, se traducen los elementos ajenos, se acepta el esquema gramatical y el significado que la palabra tiene en la lengua dominante mientras que los morfemas ajenos se intercambian con los morfemas propios (Muhvić-Dimanovski, 1992). Son los siguientes ejemplos que encontramos en el corpus analizado: *uzeti tramvaj* (esp. *tomar el tranvía*), *nemati gdje pasti mrtav* (esp. *no tener donde caerse muerto*), *praviti dijetu* (esp. *hacer dieta*), *dati si računa* (esp. *darse cuenta*), etc.

En ciertos casos es fácil diferenciar entre los calcos aproximados y literales, por lo cual algunos autores no distinguen siempre entre los calcos aproximados y los calcos literales. Ciertos rasgos de los calcos aproximados son: los elementos de la lengua ajena se reproducen solo parcialmente, una parte del modelo se traduce literalmente y otra libremente y muy a menudo representa una reproducción menos precisa (Muhvić-Dimanovski, 1992). Entre los ejemplos del corpus analizado en este trabajo destacamos los siguientes: *nema što/ništa (za) vidjeti s* (esp. *no tiene nada que ver con...*), *pitati vidjeti, biti na stojeći* (esp. *estar parado*).

Los calcos sintácticos representan un grupo bastante problemático de analizar porque consisten en la yuxtaposición y en la locución prepositiva, pero al mismo tiempo ocurren principalmente entre las lenguas que están en un contacto directo a través de la prestación. Ya que el corpus analizado en este trabajo surgió como consecuencia del contacto directo entre los hablantes bilingües de croata y de español, es esperado el impacto de un idioma sobre el otro también a nivel sintáctico para el cual Filipović (1986) afirma que solo está presente en la prestación directa. De hecho, la prestación indirecta se limita a niveles relacionados con la palabra: nivel fonológico, morfológico, semántico y léxico, mientras que con el contacto directo el proceso de prestación se desarrolla en todos los niveles de lengua, igual el sintáctico y el estilístico incluidos) (Filipović, 1986). En este grupo de calcos podríamos acomodar las locuciones prepositivas que no encajan bien en las frases, como por ejemplo: *obučeni sa* (esp. *vestidos con*), *dati se impresionirati* (esp. *impresionirati se*).

Los calcos fraseológicos son en realidad modismos transferidos de una lengua a otra donde el modismo se entiende como una expresión lexicalizada que consta de más de una palabra (Muhvić-Dimanovski, 1992). En el corpus analizado encontramos un calco fraseológico: *nemati gdje pasti mrtav* (esp. *no tener donde caerse muerto*).

Conclusión

En el presente trabajo fue analizada la aparición muy específica de calcos momentáneos en el habla espontánea de los hablantes bilingües de croata y español. Como ya fue destacado antes, no hay muchos trabajos que tematizan los calcos en el habla de los bilingües, en parte debido a que este fenómeno es difícil de distinguir de los préstamos momentáneos (ing. *nonce borrowing*) y del cambio de códigos en general. Las calificaciones de tipos de calcos ya existentes están basadas en el corpus monolingüe y en la mayoría de los casos se analizan los calcos que ya forman parte del léxico de un pueblo, por lo cual la terminología y los métodos de análisis son más ajustados para este tipo de calcos. Sin embargo, en el presente trabajo, donde se analizan los calcos hechos por bilingües, se utilizó la misma clasificación que parecía por una parte aplicable a los ejemplos presentados. Se trató de describir y explicar los ejemplos también a nivel formal, siempre y cuando fuera posible. Dado que el corpus presentado en este trabajo consta de 13 entrevistas hechas con los miembros de la comunidad croata en Argentina, no se pueden ofrecer conclusiones generalizadas, pero sería beneficioso hacer un corpus más grande que incluyera otras comunidades croatas en países hispanohablantes con lo cual se podría entender mejor este tema. Es posible que algunos de estos calcos momentáneos prueben una frecuencia más alta y con el tiempo formen parte de las variedades específicas de la lengua croata en la diáspora.

6. Bibliografía

- Antić, Ljubomir. 2002. Hrvati i Amerika. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Hrvatska matica iseljenika.
- Backus, Ad i Margreet Dorleijn. 2009. Loan translations versus code-switching. U: Bullock, Barbara E. i Almeida Jacqueline Toribio (ur.). The Cambridge Handbook of Linguistic Code-switching. Cambridge: Cambridge University Press. 75- 94.
- Barić, Eugenija i dr. 1999. Hrvatski jezični savjetnik. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Pergamena, Školske novine.
- Filipović, Rudolf. 1986. Teorija jezika u kontaktu. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Školska knjiga.
- Frančić, Anđela, Hudeček, Lana i Milica Mihaljević. 2005. Normativnost i višefunkcionalnost u hrvatskome standardnom jeziku. Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.

- Haugen, Einar. 1950. The Analysis of Linguistic Borrowing. *Language*, Vol. 26, No. 2. 210-231.
- Heath, Jeffrey. 1994. Borrowing. U: *The Encyclopedia of Language and Linguistics*, Vol. 1. Oxford, New York: Pergamon. 383-394.
- Muhvić-Dimanovski, Vesna. 1992. Prevedenice – jedan oblik neologizama. *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, knjiga 446. Zagreb: HAZU. 93-205.
- Muhvić-Dimanovski, Vesna. 2005. Neologizmi, problema teorije i primjene. Zagreb: Zavod za lingvistiku i FF press.
- Muhvić-Dimanovski, Vesna i Anita Skelin Horvat. 2006. O riječima stranoga podrijetla i njihovu nazivlju. *Filologija* 46-47. 203-215.
- Muljačić, Žarko. 1968. Tipologija jezičnog kalka. *Radovi Filozofskog fakulteta* 7. Zadar: Filozofski fakultet. 9-20.
- Myers-Scotton, Carol 1993. *Duelling languages: Grammatical structure in codeswitching*. Oxford: Clarendon Press.
- Real Academia Española. 2017. *Diccionario de la lengua Española (DRAE) en línea*, Edición de Tricentenario, actualización 2017 (<<http://dle.rae.es/?w=diccionario>> [febrero de 2018])
- Real Academia Española, Banco de datos (CREA) [en línea]. *Corpus de referencia del español actual*. <<http://corpus.rae.es/creanet.html>> [febrero de 2018]
- Sinovčić, Marko. 1991. Hrvati u Argentini i njihov doprinos hrvatskoj kulturi. *Pregled hrvatskog tiska objavljenog u Argentini od 1946. do 1990*. Buenos Aires: Entre Rios.
- Turk, Marija. 1993. Leksički i semantički kalkovi u hrvatskome jeziku. *Fluminensia*, god. 5, br. 1-2. 39-48.
- Turk, Marija, 1997. Jezični kalk: tipologija i nazivlje, *Fluminensia* 9, 1-2, str. 85-104.
- Turk, Marija. 2013. Jezično kalkiranje u teoriji i praksi. *Prilog lingvistici jezičnih dodira*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Filozofski fakultet u Rijeci.
- Turk, Marija. 2017. O češkom posredništvu u kalkiranju iz njemačkoga u hrvatski jezik. U: Kovačević, Zrinka i Ivana Vidović-Bolt (ur.). *Život mora biti djelo duha*. Zbornik posvećen Dubravki Sesar. Zagreb: Disput. 327-336.
- Turk, Marija i Maja Opašić. 2010. Kulturno-povijesni kontekst kalkiranja u hrvatskome jeziku. *Kroatologija*, 1, 1. 300-315.
- Turk, Marija i Dubravka Sesar. 2003. Kalkovi njemačkoga podrijetla u hrvat-

- skome i u nekim drugim slavenskim jezicima. Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, knjiga 29. 325-338.
- Turk, Marija i Dubravka Sesar. 2009. Kalkovi – jedan oblik jezičnoga posuđivanja u hrvatskom i drugim slavenskim jezicima. U: Sesar, Dubravka (ur.). Slavenski jezici u usporedbi s hrvatskim 1. Zagreb: FF press, Filozofski fakultet. 111-119.
- Vrlić, Joza, 2013. *Los croatas de Argentina – Cuantos [sic] son y dónde están*, Studia Croatica br. 10, Buenos Aires (en línea <http://studiacroatica.blogspot.hr/2013/07/los-croatas-de-argentina-cuantos-son-y.html?m=1>)
- Winford, Donald. 2003. *An Introduction to Contact Linguistics*. Oxford: Blackwell Publishing.

Nema ništa vidjeti sa španjolskim – nekoliko crtica o španjolsko-hrvatskim prevedenicama (kalkovima)

Posuđivanje iz jednoga jezika u drugi metaforički je naziv za proces, ali i posljedicu, prenošenja ili preuzimanja jezičnih elemenata iz jednoga jezika čime on postaje jezikom davateljem u drugi jezik, primatelj, što se ujedno smatra najjednostavnijim oblikom jezičnoga utjecaja. Iz jednoga jezika u drugi mogu se posuditi najrazličitiji jezični elementi, no najčešće se prenose i zatim integriraju te prilagođavaju upravo leksički elementi. Prema različitim autorima postoje brojni kriteriji klasificiranja preuzetih leksičkih elemenata u nekom jeziku. Kada je riječ o kalkovima doslovnim prijevodom dobiva se riječ koja zadržava tvorbeni obilježja izvornoga jezika, odnosno nastaje riječ koja je na neki način kopija strane riječi. Kod dvojezičnih govornika učestalo je trenutačno posuđivanje, ili ono koje služi određenoj svrsi u određenome trenutku (prema engl. *nonce borrowing*) i vrlo je slično prebacivanju kodova, zbog čega je kod takvih govornika i njihovih jezičnih praksi teško razlikovati posuđivanje, posebno trenutno posuđivanje od prebacivanja kodova. Općenito je malo bavljenja kalkovima i kalkiranjem kod dvojezičnih govornika i primjeri su najčešće obrađeni kao prebacivanje kodova iako oni s vremenom mogu postati uobičajene kolokacije ili sintagme u jeziku primatelju te voditi čak i određenim leksičkim promjenama u jeziku. Upravo je pojava pojedinih za hrvatski jezik „neuobičajenih“ kolokacija zabilježenih u intervjuima s dvojezičnim španjolsko-hrvatskim pojedincima u Argentini potakla zanimanje za prevedenice. Naime, u razgovorima s pripadnicima hrvatske zajednice u Argentini uočene su određene kolokacije koje, iako izrečene na hrvatskome jeziku, nisu bile prepoznatljive izvornim govornicima, dok ih se nije povezalo s određenim izrazima uobičajenima u španjolskome jeziku. U periodu od mjesec dana u 2016. zabilježeno je 50 dubinskih polustrukturiranih intervjua s pripadnicima hrvatske manjinske zajednice u Buenos Airesu, Rosariju i Córdobi u Argentini. Na temelju transkripata, u ovome se radu analizirao govor 13 osoba, petero iz prve genera-

cije imigranata (četiri žene i dva muškarca u dobi od 69 do 92 godine), šestero iz druge generacije (četiri žene i dva muškarca u dobi od 43 do 69 godina) te jedne iz treće i jedne iz četvrte generacije (muškarci, 21 i 32 godine). Analiza primjera zabilježena u ovome radu na temelju korpusa dvojezičnih španjolsko-hrvatskih govornika nastala je prema postojećim uzusima analize prebacivanja kodova, uz navođenje formalnih obilježja kalkova, njihova značenja te se na kraju pokušavalo klasificirati primjere prema nekim u hrvatskome jeziku podjelama prevedenica, uzimajući u obzir to da je riječ o trenutno nastalima primjerima, a ne o ustaljenim i općenito prihvaćenim prevedenicama.

Većina je zabilježenih primjera (*uzeti tramvaj, praviti dijete, dati si računa* itd.) u ovome radu doslovno prevedena sa španjolskoga jezika i time bi ih se moglo smatrati doslovnim prevedenicama jer udovoljavaju osnovnim kriterijima. Kao djelomične prevedenice izdvojene su: *nema što/ništa (za) vidjeti, biti na stojeći*. U skupinu sintaktičkih kalkova mogli bismo smjestiti prijedložne izraze koji se loše uklapaju u same rečenice, poput sljedećih: *biti na stojeći, mišljenje imati od nas, obučeni sa* itd.). Frazeološki kalkovi su zapravo fraze prenesene iz jednoga jezika u drugi; u našem je korpusu zabilježen jedan frazeološki kalk: *nemati gdje pasti mrtav*.

S obzirom na to da je ovaj korpus sastavljen na temelju intervjua s 13 pripadnika hrvatske zajednice u Argentini ne može se donositi generalizirane zaključke, no ostaje za vjerovati da bi veći korpus, ujedno proširen na druge hrvatske zajednice u drugim zemljama španjolskoga govornoga područja mogao dati bolji uvid i u ovu problematiku, kao i to da bi se neke od ovako nastalih prevedenica sasvim sigurno pokazale učestalije i možda s vremenom postale i dijelom specifičnih inačica hrvatskoga jezika u dijaspori.

Ključne riječi: hrvatski jezik, španjolski jezik, dvojezična zajednica, Argentina, kalikiranje

Pierre Loti et ses fantômes d'Orient: analyse imagologique

Sanja Šoštarić

Faculté de Philosophie et Lettres,
Université de Zagreb
sanja.sostaric@ffzg.hr

UDK: 821.133.1.09 Loti, P.
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.40>

Bien que Pierre Loti (1850-1923), écrivain et officier de marine, ait parcouru le monde entier, il est toute sa vie resté particulièrement attaché à Istanbul, capitale de l'Empire ottoman. Entre 1879 et 1906 il publie trois romans turcs dans lesquels il oppose Orient et Occident, ce qui les rend intéressants pour l'analyse imagologique. Parmi plusieurs approches imagologiques, celle de Daniel-Henri Pageaux s'est avérée la plus appropriée pour l'analyse de deux romans lotiens : *Aziyadé* et *Les Désenchantées*. Pageaux distingue trois niveaux d'analyse : lexical, structural et sémiologique. En ce qui concerne l'analyse lexicale, la présente étude se focalisera sur l'emploi des noms exotiques, turcismes et mots fantasmes. Dans la suite l'analyse discernera les principales oppositions dans les romans sous étude (je-narrateur-culture d'origine *vs* personnage-culture représentée-l'Autre ; choix des personnages masculins et féminins, manifestations de la culture turque) et confrontera les deux romans avec leur contexte historique (colonialisme, déclin de l'Empire ottoman).

Mots clés : Pierre Loti, *Aziyadé*, *Les Désenchantées*, imagologie, Daniel-Henri Pageaux

« Stamboul ! Dans ce seul mot, quel sortilège évocateur ! (...) Et comme déjà si souvent en rêve, une silhouette de ville s'esquissa devant ses yeux qui avaient vu toute la terre, qui avaient contemplé l'infinie diversité du monde : la ville des minarets et des dômes, la majestueuse et l'unique, l'incomparable encore dans sa décrépitude sans retour, profilée hautement sur le ciel, avec le cercle bleu de la Marmara fermant l'horizon...» (DCH : 4-5)

Telle la madeleine de Proust, le nom de Stamboul fait ressurgir des souvenirs des jours passés par le romancier Pierre Loti (1850-1923) dans cette ville turque. Loti (de son vrai nom Julien Viaud) était un officier de marine qui depuis son enfance « souhaitait confusément autre chose que le calme endormi de la petite ville », qui « imaginait de s'en aller un jour (...) vers les

‘là-bas’ et les ‘ailleurs’ » (Traz 1948 : 19). En 1867 il entre à l'École Navale et, trois ans plus tard, ses examens passés, il embarque sur le vaisseau *Jean Bart* pour s'échapper de Rochefort, sa ville natale, et « courir à travers le monde de pittoresques aventures dont son génie d'écrivain tira profit » (ibid. : 31). Il entre en littérature française en 1879 (« pour se procurer de l'argent, et sur le conseil d'un ami, il se décida à publier sous forme d'un roman des fragments de son journal », ibid. : 30), lorsqu'il publie anonymement le roman *Aziyadé* dans lequel il raconte une « amourette à la turque » entre un jeune officier de la marine britannique et une jeune femme du harem. Son premier roman fut suivi d'une série d'œuvres inspirées par la Turquie qui regroupe deux romans constituant en quelque sorte une suite de l'histoire racontée dans *Aziyadé* (*Fantôme d'Orient*, 1892 ; *Les Désenchantées*, 1906), un long texte sur Constantinople faisant partie d'un récit de voyage (*Exilée*, 1893), deux recueils d'articles et de fragments de journal intime (*La Turquie agonisante*, 1913 ; *Suprêmes visions d'Orient*, 1921) et un pamphlet politique (*La Mort de notre chère France en Orient*, 1920).¹

Grâce à son métier de marin, Loti parcourt l'Europe, l'Asie et l'Afrique et dans chaque région où il séjourne il essaye de s'adapter en nouant des amitiés ou des amours, en se conformant aux coutumes locales. Toutefois, son attachement à la Turquie semble le plus fort : c'est sa patrie d'élection. En 1870 il prend un premier contact avec l'Empire ottoman (il débarque à Smyrne pour une demi-heure) et revient en 1876, d'abord à Salonique puis à Constantinople. En l'espace d'une trentaine d'années, il fit sept séjours en Turquie et y vécut au total près de trois ans, la plupart du temps à Constantinople. Dans son imaginaire, Constantinople et le peuple turc sont les seuls à représenter l'Orient. Ses séjours dans la plus grande ville turque lui permettent d'approfondir ses modestes connaissances sur la Turquie et de faire des comparaisons entre monde occidental et monde oriental. Ainsi ses œuvres, qui abondent en images de l'Autre, représentent-elles une source féconde pour l'analyse imagologique.

L'imagologie littéraire est définie comme « l'étude des images de l'étranger dans une œuvre, une littérature » (Pageaux 1981 : 1). En 1951 Marius-François Guyard, comparatiste français, fait paraître son livre *La Littérature comparée* contenant un chapitre intitulé *L'Étranger tel qu'on le voit*, considéré comme une sorte de manifeste de l'imagologie. Une quin-

¹ En France l'intérêt pour l'Orient a été suscité par la publication des *Mille et une nuits*. Ce recueil, traduit par Antoine Galland au commencement du XVIIIe siècle, a obtenu un grand succès. Au XIXe siècle, marqué par l'expansion coloniale, un grand nombre d'écrivains français est inspiré par l'Orient (Nerval, Lamartine, Chateaubriand, Hugo, Gautier, Flaubert, Fromentin et al.).

zaine d'années plus tard, ses idées trouvent écho auprès des comparatistes allemands (Hugo Dyserinck et l'École d'Aix-la-Chapelle) et français (Jean-Marie Carré, Daniel-Henri Pageaux, Jean-Marc Moura).²

Les textes de D.-H. Pageaux, combinant aspects théoriques de l'imagologie et indications précises sur la lecture et l'analyse, s'avèrent les plus utiles dans notre étude des images de ce que l'on a coutume d'appeler les « romans turcs » de Pierre Loti. Dans ses travaux, Pageaux souligne que l'imagologie relève de la littérature comparée tout en puisant à certaines recherches menées par des historiens, des ethnologues, des anthropologues, des sociologues etc. Elle confronte l'image littéraire à d'autres témoignages parallèles et contemporains : presse, paralittérature, estampes, films, caricatures etc. Selon Pageaux, « la notion d'image, des plus vagues, appelle moins une définition qu'une hypothèse de travail » qui peut être formulée de différentes manières : « toute image procède d'une prise de conscience, si minime soit-elle, d'un Je par rapport à l'Autre, d'un Ici par rapport à un Ailleurs » ; « l'image est la représentation d'une réalité culturelle au travers de laquelle l'individu ou le groupe qui l'ont élaborée (...) révèlent et traduisent l'espace culturel et idéologique dans lequel ils se situent » etc. (Pageaux 1989 : 135). Donc, l'image (de l'Autre) fait partie de la culture, voire de l'imagerie culturelle, mais elle a également sa place et sa fonction dans l'univers symbolique, dans l'imaginaire qui est inséparable de l'organisation sociale et culturelle. En outre, le contexte socio-culturel exerce une influence sur l'image, ce qui suscite une sorte de programmation : « à un moment historique donné et dans une culture donnée, il n'est pas possible de dire, d'écrire n'importe quoi sur l'Autre » (ibid. : 138). Dès lors qu'elle est en partie programmée, l'image ne peut être un analogon du réel. Par conséquent, l'analyse imagologique ne s'intéresse pas à la fausseté ou à la fidélité d'une image : « étudier l'image c'est donc comprendre ce qui la construit, ce qui l'authentifie, ce qui la rend, le cas échéant, semblable à d'autres ou originale » (ibid : 137).

Aziyadé étant le premier roman de Pierre Loti inspiré par son contact avec une culture étrangère, on y trouve nombre d'éléments intéressants pour l'analyse imagologique. Ils sont moins fréquents dans *Fantôme d'Orient* pour redevenir assez nombreux dans *Les Désenchantées*. Ainsi avons-nous choisi *Aziyadé* et *Les Désenchantées* pour mener notre analyse, fondée sur la méthode élaborée par Daniel-Henri Pageaux. L'analyse imagologique doit commencer par le lexique car l'image est, à un premier stade, un répertoire de mots, souligne Pageaux.

² Sur l'évolution de l'imagologie v. Dukić 2009 : 5-22.

Au niveau du choix lexical, on peut observer dans les deux romans turcs sous étude l'emploi de mots fantasmes qui ne servent pas seulement la communication langagière, mais aussi la communication symbolique. Pageaux en cite deux – *harem* et *odalisque* – « dont les effets (appelés exotisme) concourent à l'élaboration d'un 'ailleurs' oriental, d'un imaginaire oriental » (ibid. : 145). Ces deux mots apparaissent plusieurs fois dans les romans de Loti, de même que dans le sous-titre des *Désenchantées* (« roman des harems turcs contemporains »).

L'effet exotique est également perceptible dans le choix des noms des personnages : Loti porte un nom qui lui a été attribué par les vahinés à Tahiti et Aziyadé un nom d'origine persane.³ Dans *Les Désenchantées*, le héros prend un nom ordinaire (André Lhéry) et son amante Aziyadé devient Medjé. Outre les noms des personnages principaux, anthroponymes et toponymes susceptibles de sembler exotiques aux lecteurs français abondent dans les romans lotiens (par exemple Mihran-Achmed, Abeddin, Zeyneb ou Taouchandjil, Kara-Moussar, Eyoub). Parfois les anthroponymes sont accompagnés d'une explication étymologique (par exemple, « Mélek signifie : ange » ; « Djénane (qui s'écrit Djenan) signifie : Bien-aimée » etc.). Outre les noms propres exotiques, on trouve un grand nombre de noms communs étrangers, à savoir de turcismes qui pourraient être divisés en deux groupes : les emprunts au turc en français (*angora*, *bey*, *caïque*, *giaour*, *janissaire*, *kiosque*, *pacha*, *yatagan* etc.) et les turcismes lotiens. Ces derniers sont employés soit sans aucune explication (*cadine*, *hamal*, *yachmak* etc.) soit accompagnés d'une explication dans le texte (*féredjé*, « un camail à la turque aux plis longs et rigides » etc.) ou de notes de bas de page (*talika* : « Voiture turque de louage, du modèle usité à la campagne. On dit aussi mohadjir. » etc.).

Après l'étude du lexique, l'analyse passe à des ensembles plus larges : l'imagologue doit examiner la structure du texte, voire discerner ses principales oppositions spatio-temporelles, relations hiérarchisées et unités

³ Dans *Le Mariage de Loti* l'écrivain décrit comment on lui a donné ce nom : « Les trois Tahitiennes étaient couronnées de fleurs naturelles, et vêtues de tuniques de mousseline rose, à traînes. Après avoir inutilement essayé de prononcer les noms barbares d'Harry Grant et de Plumket, dont les sons durs révoltaient leurs gosiers maoris, elles décidèrent de les désigner par les mots *Rémuna* et *Loti*, qui sont deux noms de fleurs. » (ML : 2)

En ce qui concerne Aziyadé, son nom « dérive du mot persan Azadé, lui-même d'origine arabe. Azâd voulant dire libre, liberté ou libéré ». Quella-Villéger décèle des sonorités hugoliennes dans ce nom (Quella-Villéger 1986 : 65), tandis que Barthes souligne toute une série de connotations littéraires et géographiques suscitées par le nom de l'héroïne lotienne (Barthes 2002 : 107).

thématiques. Dans cette analyse, inspirée par le structuralisme, une attention particulière sera accordée aux principes de découpage de l'espace selon l'opposition Je et l'Autre, ainsi qu'aux principes d'inclusion ou d'exclusion dans lesquels un espace se trouve impliqué (Pageaux 1981 : 175). Dans la suite, l'analyse se focalisera sur le choix des personnages masculins et féminins par rapport à leur appartenance à une culture étrangère ainsi que sur le système de valeurs de l'Autre et les manifestations de sa culture (religion, cuisine, vêtement, musique etc.).

Dans les romans lotiens la grande opposition je-narrateur-culture d'origine *vs* personnage-culture représentée-l'Autre est très distincte. Toutefois, cette opposition structurante est extrêmement complexe : le roman *Aziyadé* est basé sur le journal intime de l'officier français Julien Viaud et son narrateur / protagoniste possède trois identités (l'officier anglais Loti se déguise en Turc sous le nom d'Arif-Effendi et devient Marketo dans le quartier juif) auxquelles s'en ajoute une quatrième, celle de l'écrivain français André Lhéry, protagoniste des *Désenchantées*. Selon le narrateur, Constantinople est le seul endroit où l'on puisse « mener de front plusieurs personnalités différentes » (AZ : 80). Dans les deux romans choisis, le changement d'identité est lié aux déplacements du personnage principal. Dans la topographie de Stamboul, la Corne d'Or représente le principal élément spatial : elle sépare la ville turque de la cité occupée par les Européens et, passant de l'une à l'autre, le protagoniste / narrateur change d'identité. Au commencement d'*Aziyadé* Loti n'est qu'un touriste qui habite Péra, quartier européen ; attiré et séduit par le vieux Stamboul il déménage à Eyoub, le quartier « le plus musulman et le plus fanatique de tous », « le cœur de l'Islam » (AZ : 67) où il adopte le mode de vie turc ; à la fin du roman il devient officier de l'armée turque. Dans ce dépaysement du protagoniste lotien Roland Barthes distingue trois moments gradués : voyage, séjour et naturalisation (Barthes 2002 : 116).

Pendant son séjour en Turquie, Loti passe la plupart de son temps parmi les gens du peuple, dont il partage la vie. Habillé à la turque il se promène par les rues de Stamboul : « Partir le matin de l'Admeïdan, pour aboutir, la nuit à Eyoub ; faire, un chapelet à la main, la tournée des mosquées ; s'arrêter à tous les cafedjis, aux turbés, aux mausolées, aux bains et sur les places ; boire le café de Turquie dans les microscopiques tasses bleues à pied de cuivre ; s'asseoir au soleil, et s'étourdir doucement à la fumée d'un narguillé ; causer avec les derviches ou les passants, être soi-même une partie de ce tableau plein de mouvement et de lumière ; être libre, insouciant et inconnu » (AZ : 83). Revenant à Constantinople un quart de siècle plus tard, « il avait peur d'être désenchanté par la Turquie nouvelle », mais

peu à peu « il se sentait replongé (...) dans sa propre jeunesse ; de plus en plus il se sentait quelqu'un qui *revivait*, après des années d'oubli et de non-être », « il était de nouveau quelqu'un d'ici, vraiment quelqu'un de Stamboul » (DCH : 93-99).

Tous les éléments du vieux Stamboul charment Loti : rues sombres, vieilles maison de bois, minarets blancs, colossales mosquées, cimetières ombreux, saintes fontaines, bois de cyprès, cafés silencieux etc. Il est séduit par tout ce qui est *eski*, « qui veut dire *antique*, et qui s'applique en Turquie aussi bien à de vieilles coutumes qu'à de vieilles étoffes » (AZ : 95). C'est pourquoi il aime passer ses soirées chez Izeddin-Ali – son ami turc qui professe le culte de « tout ce qui rappelle les temps regrettés du passé, de tout ce qui est marqué au sceau d'autrefois » (ibid. : 165) – où se rassemblent les « enfants de la *vieille Turquie* élevés dans les Yalis dorés » (ibid. : 167).

La différence entre les quartiers de la rive asiatique et ceux de la rive européenne, que Loti a remarquée lors de son premier séjour à Constantinople, reste distincte une vingtaine d'années plus tard : « Péra (...) est ce lamentable pastiche de ville européenne, qu'un bras de mer, et quelques siècles aussi, séparent du grand Stamboul des mosquées et du rêve » (DCH : 94). À l'air « plein de bruit de machines, des treuils à vapeur, et des appels, des cris lancés par les portefaix ou les matelots, en toute langue du Levant », au « quartier interlope » Loti oppose le vieux Stamboul qui « érige ses mosquées dans la brume », « sa silhouette toujours souveraine » qui « écrase les laideurs proches, domine de son silence le grossier tumulte » (ibid. : 416).

Toutefois, au commencement du XXe siècle, l'immobilité et la stagnation – cultivées par les Turcs – se montrent apparentes ou réduites à quelques recoins stamboulites. Ainsi dans *Les Désenchantées* Loti découvre-t-il que les Turcs s'occidentalisent : leurs maisons sont meublées selon les récentes conceptions du luxe occidental ; les femmes font venir leurs toilettes et bijoux de Paris ; dans les rues il y a de plus en plus d'hommes coiffés d'un chapeau etc.

L'opposition Orient – Occident qui représente le principe organisateur des romans lotiens se reflète sur le choix des personnages masculins et féminins. Dans les romans lotiens, quoique se déroulant dans des pays différents, le couple oppositionnel (Je – l'Autre) est toujours formé d'un Européen qui débarque dans un pays étranger et d'une femme qui appartient à une culture étrangère. Malgré la bienveillance et la sympathie de l'homme envers la culture étrangère, on perçoit dans son rapport avec l'indigène l'opposition supérieur – inférieur. Dans *Aziyadé*, le personnage

principal est un officier anglais qui vient en Turquie pour surveiller la situation politique et dans *Les Désenchantées* il s'agit d'un écrivain célèbre. Cet homme qui a parcouru le monde et sait tout⁴ est plus âgé que les indigènes qu'il rencontre : ce sont de très jeunes filles qui – après une enfance passée à la campagne – vivent enfermées dans le harem et sont socialement et culturellement inférieures au protagoniste. Cette infériorité est surtout perceptible chez Aziyadé : c'est une orpheline non cultivée et obéissante qui « communique ses pensées plus avec ses yeux qu'avec sa bouche » (AZ : 79), « une petite esclave circassienne » (ibid. : 247). Une telle image de la femme – fréquente dans les romans lotiens (*Le Mariage de Loti*, *Madame Chrysanthème*) – peut être trouvée dans de nombreux écrits de voyageurs ou de romanciers : une femme sensuelle, plutôt bête et surtout docile participe de la fantaisie du pouvoir masculin (Said 1978 : 269). En revanche, Djénane – héroïne des *Désenchantées* – est une jeune fille éduquée de la haute société turque : elle a deux institutrices européennes, lit beaucoup (sur sa liste de lecture figurent la comtesse de Noailles, Baudelaire, Dante, Shakespeare, Kant, Nietzsche...), joue du piano, écrit de longues lettres au protagoniste du roman etc. En outre, elle se révolte contre les coutumes traditionnelles imposées aux Turques, surtout contre le mariage forcé, la polygamie et la limitation de l'accès au monde extérieur. Ainsi l'héroïne presque muette des premiers romans lotiens fait-elle place à une jeune fille émancipée interrogeant la tradition turque. Ce changement peut être attribué aux profondes mutations qui traversent l'ancienne société ottomane à l'aube du XXe siècle, de même qu'à une sorte de mystification d'une journaliste et femme de lettres française dont Loti a été victime. Toutefois, après avoir compris que cette « Djénane » avait abusé de sa crédulité, Loti continue de jouer son jeu⁵ : il remet en cause les règles musulmanes interdisant aux femmes de sortir après le crépuscule, de parler avec un homme, de quitter la Turquie etc. Selon Loti, la musulmane moderne est « avide de tout essayer, dans sa réclusion, de tout posséder, de tout connaître »

⁴ « Tu as déjà couru tous les recoins des cinq parties du monde ; tu possèdes un ensemble de connaissances plus grand que celui de nos ulémas ; tu sais tout et tu as tout vu », dit le derviche Hassan-Effendi en s'adressant à Loti (AZ : 60).

⁵ Djénane est en réalité Marie Lera (dite Marc Hélys). Cette journaliste française « faisait connaître à cette époque en France le féminisme suédois [et] voulait agir ainsi sur la destinée des femmes en Turquie ». Ses deux amis (Mélek et Zeyneb) sont des petites-filles d'un Français établi en Turquie et devenu musulman. Elles décident de raconter à Loti « leur triste sort quotidien de femmes turques désenchantées » pour qu'il mette « sa plume au service d'une belle idée ». Cependant, selon Quella-Villéger, il faudrait se demander qui mystifiait qui car il lui semble que les mystificatrices elles-mêmes ont été mystifiées par l'écrivain (Quella-Villéger 1986 : 246-250).

(DCH : 60) ; au lieu d'être « traitée en odalisque, en poupée de luxe, pour le plus grand plaisir du maître » (ibid. : 90) elle veut « librement aimer et choisir » (ibid. : 265). Quoique cette Turquie changée et plus active attire le protagoniste, l'expérience sensuelle n'est pas au premier plan des *Désenchantées* et la relation entre l'Européen et l'indigène n'est pas érotique. De plus, pour la première fois le narrateur permet au lecteur de voir la culture étrangère à travers les yeux d'un personnage indigène si bien que l'opposition supérieur – inférieur s'atténue.

Outre dans les relations entre les personnages, les changements de position du protagoniste sont également visibles dans son attitude envers les manifestations de la culture de l'Autre. Dans *Aziyadé* Loti est séduit par la culture turque, comme en témoignent les descriptions de ses éléments différents (vêtements, logements, théâtre d'ombres, instruments de musique, danse, chansons, superstitions etc.). Il donne des renseignements et des éclaircissements sur les coutumes turques : ainsi apprend-on que les musulmans se font raser la tête, que les Turcs respectent leurs aînés, que toutes les femmes doivent porter le voile, que le sol dans les maisons est couvert de nattes, qu'il faut se déchausser avant d'entrer dans une maison turque, que le domicile turc est inviolable, que les hommes aiment s'asseoir sous les arbres et fumer leur narguillé etc. Dans *Les Désenchantées* la cérémonie des noces de même que les rites religieux (funérailles, prières quotidiennes, coutumes pendant le mois de Ramazan) sont racontés en détail.

Après l'analyse du lexique et de la structure (cadre spatial, rapport Je – l'Autre, manifestations de la culture étrangère) qui met l'accent sur le fonctionnement du texte, il reste à étudier la fonction du texte, à savoir son rapport avec le contexte historique. « Il importe de confronter les résultats de l'analyse lexicale et structurale aux données fournies par l'Histoire : informations de double nature (données politiques, économiques, diplomatiques du moment, lignes de force qui régissent la culture à un moment donné) » (Pageaux 1989 : 149).

En termes de contextualisation, l'analyse des romans sous étude peut être menée dans deux directions : premièrement, il est nécessaire d'examiner le contexte historique dans lequel ces romans ont été publiés (« La contextualisation historique est également nécessaire. Les textes littéraires ne peuvent être interprétés dans un pays intemporel, esthétique et imaginaire. », Leerssen 2009 : 180) ; deuxièmement, il faut étudier la fonction sociale et culturelle de l'Autre (« à l'intérieur d'une société et d'une culture envisagées comme champs systématiques, l'écrivain écrit, choisit son discours sur l'Autre, parfois en contradiction totale avec la réalité politique du moment », Pageaux 1989 : 151).

Le roman *Aziyadé* a été écrit dans la période de l'impérialisme classique, caractérisé par une grande vague de colonisation. C'est à cette époque que la France achève la conquête de l'Algérie (1847) et de la Tunisie (1881), s'établit en Afrique noire, se dote de bases en Océanie, occupe la Cochinchine (entre 1858 et 1895). L'un des objectifs des grandes puissances européennes devient l'affaiblissement de l'Empire ottoman : elles en discutent pendant la Conférence de Constantinople (1876-1877), insistant sur la nécessité de mener des réformes politiques dans les territoires ottomans (en Bosnie-Herzégovine et dans les territoires peuplés de Bulgares). Cependant, la Turquie s'oppose à cette intervention extérieure et adopte sa première Constitution. Cet événement est décrit par le protagoniste d'*Aziyadé* qui ne cache pas son indignation quant aux puissances étrangères et à l'introduction du parlementarisme en Turquie (« Voilà cette pauvre Turquie qui proclame sa constitution ! (...) A Eyoub, on est consterné de cet événement. (...) La Turquie sera perdue par le régime parlementaire, cela est hors de doute. », AZ : 93-94). Dans le dernier chapitre du roman il rejoint les Turcs qui partent en guerre contre les Russes et meurt, tombant glorieusement dans la bataille de Kars.

Après la guerre russo-turque de 1877-1878, les puissances européennes continuent leurs efforts visant à faire pression sur la Turquie en faveur de réformes politiques. C'est une période turbulente pour l'Empire ottoman, marquée par la question de la Macédoine, le massacre des Arméniens, la guerre gréco-turque, l'insurrection des Bulgares. L'opinion française n'étant pas favorable aux Turcs, l'arrivée de Loti (en tant que commandant du navire *Le Vautour* qui part pour la Turquie et qu'académicien turcophile) peut être interprétée comme « un geste politique adressé au sultan Abd-ul-Hamid qui a de l'estime pour l'écrivain. On comprend mieux que le retour de Loti à Constantinople ait suscité tant d'émoi chez les Ottomans cultivés, francophiles pour la plupart. » (Quella-Villéger 1986 : 244) Cet enthousiasme diminue trois ans plus tard, après la publication des *Désenchantées* en mai 1906. Le livre a été longtemps interdit en Turquie, « considéré comme un brûlot mettant en péril la moralité des Turques et l'ancestrale organisation de la société » (Masse 2010 : 116).⁶

Toutefois, le lecteur des romans lotiens ne peut mettre en doute la vive sympathie qu'éprouve l'écrivain pour la Turquie et son peuple, auquel il at-

⁶ Dans son journal de voyage Marcelle Tinayre rapporte le témoignage d'une dame turque sur la réception de ce roman : « Des Désenchantées ? Il y en avait quelques-unes à Stamboul, et ce n'étaient pas les plus intéressantes parmi mes compatriotes. Le livre de Loti en a fait éclore des douzaines. Oui, beaucoup de dames ont appris qu'elles étaient fort malheureuses. Elles ne s'en doutaient pas, avant d'avoir lu le roman. » (Tinayre 1909).

tribue bien des traits positifs (rêveur, loyal, bon, noble, généreux, honnête, hospitalier etc.). La valorisation positive de la culture étrangère est surtout évidente dans *Aziyadé* où le narrateur s'identifie aux Turcs à tel point qu'il emploie le pronom *nous* à propos des coutumes turques et *vous* en parlant des coutumes européennes.⁷ Son sentiment anti-européen / anti-levantin culmine dans la description de deux fêtes religieuses – Baïram et Noël : Loti oppose la foule grecque, bruyante, ivre et sale aux musulmans solennellement habillés qui se promènent dans les rues de Stamboul.⁸ Ces exemples (et tant d'autres) révèlent qu'aux yeux de Loti la culture turque est absolument supérieure à la culture européenne, ce que Pageaux désigne par le terme de « manie ».⁹ Pourtant, son imaginaire de la Turquie est tout à fait individuel : tandis que la vision de la Turquie partagée par d'autres écrivains français était extérieure, superficielle et imparfaite, celle de Loti est directe, vue et vécue (Quella-Villéger 1986 : 253).

Selon Tzvetan Todorov – qui fait l'analyse des romans *Aziyadé*, *Le Mariage de Loti* et *Madame Chrysanthème* – « l'invention de Loti consiste à avoir fait coïncider exotisme et érotisme : la femme est exotique, l'étranger est érotique ». Todorov conclut qu'on peut résumer l'orientalisme lotien par la formule « le visiteur aime le pays étranger comme l'homme aime la femme, et inversement » (Todorov 1989 : 347). Le protagoniste des *Désenchantées* lui-même s'aperçoit de ce lien : « Il aimait avec détresse tout ce Stamboul, dont les milliers de feux du soir commençaient à se refléter

⁷ Par exemple : « à côté, c'est haremlike, comme *nous* disons en turc » (AZ : 68) ; « dans vos logis d'Europe, ouverts à tous venants, *vous* êtes chez vous comme on est ici dans la rue » (ibid. : 144) etc.

⁸ Baïram : « C'était la grande fête du Baïram, grande féerie orientale, dernier tableau du Ramazan : toutes les mosquées illuminées ; les minarets étincelants jusqu'à leur extrême pointe ; des versets du Koran en lettres lumineuses suspendus dans l'air ; des milliers d'hommes criant à la fois, au bruit du canon, le nom vénéré d'Allah ; une foule en habits de fête, promenant dans les rues des profusions de feux et de lanternes ; des femmes voilées circulant par troupes, vêtues de soie, d'argent et d'or » (AZ : 55).

Noël : « C'était un grouillement cosmopolite inimaginable, dans lequel dominait en grande majorité l'élément grec. L'immonde population grecque affluait en masses compactes ; il en sortait de toutes les ruelles de prostitution, de tous les estaminets, de toutes les tavernes. Impossible de se figurer tout ce qu'il y avait là d'hommes et de femmes ivres, tout ce qu'on y entendait de braillements avinés, de cris écœurants. » (ibid. : 121).

⁹ Dans les rapports entre Je et l'Autre, Pageaux distingue quatre cas : manie (la culture étrangère est tenue par l'écrivain comme absolument supérieure à la culture « nationale », d'origine), phobie (cas inverse du premier : la culture étrangère est considérée comme inférieure à la culture d'origine), philie (la culture étrangère et la culture d'accueil sont considérées comme égales et positives) et unification (tentation de reconstituer des unités perdues : panlatinisme, pangermanisme, panslavisme, cosmopolitisme, internationalisme). (Pageaux 1989 : 152-153)

dans la mer ; quelque chose l'y attachait désespérément, il ne définissait pas bien quoi, quelque chose qui flottait dans l'air au-dessus de la ville immense et diverse, sans doute une émanation d'âmes féminines, – car dans le fond c'est presque toujours cela qui nous attache aux lieux et aux objets – des âmes féminines qu'il avait aimées » (DCH : 407).

L'analyse des personnages des romans choisis montre un changement progressif de leur héroïne : une jeune fille naïve, silencieuse et inférieure au protagoniste devient intelligente, forte et presque son égal. Bien que Loti manifeste fréquemment et ardemment son amour de la permanence et de l'immobilité orientales (« Et comme on se sentait là au milieu d'un monde heureux, resté presque à l'âge d'or, – pour avoir su toujours modérer ses désirs, craindre les changements et garder sa foi ! », DCH : 165), il est évident que dans *Les Désenchantées* il réclame une émancipation progressive des Turques et « contribue à une meilleure connaissance de la condition des femmes turques et de la réalité du harem » (Masse 2010 : 116).

Malgré certaines différences, tous les romans lotiens sont marqués par un orientalisme fantastico-érotique indissolublement lié à la mort. Loti s'intéresse surtout aux cultures et aux sociétés mourantes, tel l'Empire ottoman qui disparaît en s'occidentalisant. Ainsi la mort devient-elle un de ses thèmes principaux, elle apporte la seule fin possible à ses aventures sentimentales : dans *Aziyadé* le protagoniste et son amante meurent ; presque toute l'action de *Fantôme d'Orient* se déroule dans les cimetières à la recherche du tombeau d'Aziyadé ; dans *Les Désenchantées* les trois jeunes Turques meurent elles aussi. En outre, tous les romans lotiens recèlent de fréquentes descriptions des rites funéraires et des cimetières, qui fascinent le narrateur par leur beauté et leur calme. Obsédé par la mort et la fuite du temps, Loti essaie de les combattre en écrivant et en collectionnant toutes sortes d'objets qu'il rapporte de ses voyages.¹⁰

Pour Loti, la Turquie est un pays qui « s'efface, avec une sorte de majesté funèbre » (DCH : 419) et sa capitale « un majestueux fantôme du passé » (DCH : 24), à l'instar d'Aziyadé, son « fantôme d'Orient ». Ses images de la Turquie confirment la constatation (fréquemment répétée par les imagologues) que l'image n'est pas un analogon de la réalité car elle dépend du contexte historique et politique ainsi que de la vision de l'écrivain.¹¹ Vu le

¹⁰ Dans sa maison de famille à Rochefort, Loti a deux pièces orientales (« salon turc » et « mosquée ») décorées de bibelots et de meubles rapportés de Constantinople. En 1905 il y installe la stèle de la tombe de son amante turque Hadidjè / Aziyadé.

¹¹ L'image de la Turquie et des Turcs dans différents pays européens représente un phénomène complexe étudié par des imagologues, philologues, historiens, sociologues

caractère changeant et subjectif de l'image, l'analyse imagologique doit récuser toute spéculation sur sa fausseté. Donc, l'imagologue ne s'intéresse pas au degré de validité de l'image lotienne, pas plus du reste que Loti, qui ne se sent concerné que par « l'effet » qu'un pays produit sur lui et ne prétend pas dire la vérité sur la Turquie. En outre, il accepte consciemment et volontiers son rôle de « jouet des mirages ».¹²

L'identité lotienne est caractérisée par une forte ambivalence : quoique séduit par un pays étranger, Loti souffre du mal du pays et revient invariablement au foyer familial ; mais à peine rentré dans son pays natal, il désire repartir pour la Turquie. Pendant son séjour en Turquie, il s'abandonne aux charmes de Stamboul et devient turc, mais en même temps il reste un Européen qui observe, examine, compare. Étant donné la dualité intérieure du narrateur / protagoniste, la méthode de Pageaux – qui tend à schématiser l'analyse – présente certaines insuffisances. En revanche, la complexité de l'identité lotienne confirme la thèse sur la multiplicité du moi conçue par Théodule Ribot (1839-1916), fondateur de la psychologie scientifique française. Selon Ribot, le moi n'est pas une entité stable et unifiée : « À part les caractères tout d'une pièce (au sens rigoureux du mot, il ne s'en trouve pas), il y a en chacun de nous des tendances de toute sorte, tous les contraires possibles, et entre ces contraires toutes les nuances intermédiaires, et entre ces tendances toutes les combinaisons. » (Ribot : 77) Cette idée, répandue dans la littérature française à la charnière des XIXe et XXe siècles, est présente chez Loti, comme en témoignent de nombreuses réflexions sur la coexistence des deux moi qui figurent dans ses romans, surtout dans *Aziyadé*.¹³

et autres. Conditionnée par les circonstances socio-politiques et culturelles, cette image diffère d'un pays à l'autre. (v. Dukić, Davor (2004). *Sultanova djeca: predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*, Zadar, Thema)

¹² Dans la dédicace à son « roman sur le Japon », Loti écrit : « Bien que le rôle le plus long soit en apparence à madame Chrysanthème, il est bien certain que les trois principaux personnages de ce récit sont *Moi*, le *Japon* et *L'Effet* que ce pays m'a produit. » (MCH : I). Dans *Aziyadé*, le héros est décrit comme un oiseau battu des vents et un jouet des mirages (AZ : 37). Chez Loti, l'impression que tout est mirage est renforcée par les soupçons sur l'identité d'Aziyadé : certains critiques pensent qu'elle n'a pas vraiment existé, d'autres que c'était un jeune homme ou une simple servante du harem (Grinneiser 1993 : 5). Quant aux *Désenchantées*, Marc Hélys a révélé que Loti avait été victime d'une imposture. Aussi convient-il de mettre en cause l'origine du pseudonyme Loti (à savoir sa signification : loti, pluriel de lotus) de même que l'authenticité du baptême tahitien relaté dans *Le Mariage de Loti*.

¹³ « Derrière toute cette fantasmagorie orientale qui entoure mon existence (...), il y a un pauvre garçon triste qui se sent souvent un froid mortel au cœur » (AZ : 65) ; « une glace m'envoyait une image déplaisante de moi-même, et je me faisais l'effet d'un jeune ténor, prêt à entonner un morceau d'Auber. C'est ainsi que, par moments, je ne réussis plus à me prendre au sérieux dans mon rôle turc ; Loti passe le bout de l'oreille sous

La multiplicité du moi lotien se manifeste également dans l'entrelacement du réel et de l'imaginaire, de la biographie et de la fiction. S'il on fait la comparaison entre les romans de Loti et ses textes autobiographiques proprement dits (*Le Roman d'un enfant*, *Prime jeunesse*, *Figures et choses qui passaient*, *Journal intime* etc.), on s'aperçoit que l'écrivain et son protagoniste / narrateur partagent bien des points communs, entre autres l'obsession de l'enfance. Pour Loti, l'enfance représente une sorte du paradis perdu.¹⁴ Il évoque souvent ses premières années « douces et heureuses » (AZ : 234), quand il était « choyé dans sa cage comme un petit oiseau rare » (FE : 169), et que rien dans le monde ne peut plus lui rendre (AZ : 230). Le sentiment de perte fait naître l'obsession de l'ailleurs, la soif de changement. Loti devient « un nomade sur toute la terre » (DES : 8), mais un nomade désenchanté : il ne parvient pas à retrouver son Éden perdu et le sentiment d'exil le suit où qu'il aille.¹⁵

Ce caractère complexe de Loti (à l'instar de celui de ses protagonistes) pose des problèmes à l'analyse imagologique qui tend à tracer des frontières plutôt nettes entre les quatre rapports entre Je et l'Autre : manie, philie, phobie et unification. Bien que la culture turque soit tenue par Loti comme supérieure à la culture européenne – ce qui, selon Pageaux, peut être qualifié par le terme de « turcomanie » – le cadre spacio-temporel privilégié de l'écrivain français reste le Rochefort de son enfance. En outre, l'analyse du protagoniste des romans lotiens dévoile son sentiment de supériorité par rapport aux Turcs de même que par rapport aux Européens. Cette révélation ne peut toutefois pas faire obstacle à l'analyse

le turban d'Arif, et je retombe sottement sur moi-même, impression maussade et insupportable. » (AZ : 101-102) ; « J'ai repris l'uniforme d'Occident, chapeau et paletot gris, il me semble par instants que mon costume, c'est le vôtre, et que c'est à présent que je suis déguisé. » (AZ : 234)

¹⁴ « Loti a été d'abord un petit enfant pur et rêveur, élevé dans la douce paix de la famille. (...) Des grand'mères, des tantes et des grand'tantes, une sœur et un frère beaucoup plus âgés que lui s'entendaient avec son père et sa mère pour le gâter. Il croissait au milieu de toutes ces tendresses, comme une fleur de serre chaude, comme un arbuste trop soigné », écrit le critique littéraire René Doumic. (Domic : 100)

¹⁵ Dans ses *Fleurs d'ennui*, Loti écrit : « On n'est jamais bien qu'ailleurs (...) vu qu'on s'ennuie partout. Donc, il n'est pas mauvais, de temps à autre, de s'en aller de partout où l'on est. Un certain *nulle part* fait d'inconscience universelle et d'anéantissement absolu, ce serait beau ! Qu'il existe ou non, ce néant, éternel sommeil sans rêves, plus doux que tous les rêves, je l'aime... » (FE : 22)

Se rendant compte que l'évasion ne lui apporte pas d'apaisement, il note dans *Suleïma* : « il n'y a plus que cela de bon pour moi : pouvoir, à certains moments, oublier ma vie d'homme dépensée ailleurs, et me retrouver ici enfant, tout enfant ; c'est l'illusion que je m'amuse à chercher par toute sorte de moyens, conservant, respectant mille petites choses d'autrefois, avec une sollicitude exagérée. » (FE : 312)

imagologique qui s'appuie – dans cet article – sur la méthode élaborée par Daniel-Henri Pageaux. Son approche procède à une analyse sur trois niveaux : lexical, structural et sémiologique. L'analyse lexicale révèle que Loti emploie des anthroponymes exotiques et des toponymes étrangers ; turcismes (mots, syntagmes, phrases) ; mots phantasmes etc. L'analyse structurale met en lumière les principes organisateurs du texte, à savoir son cadre spatio-temporel, le rapport entre les personnages, la valeur documentaire du texte (renseignements sur les diverses pratiques culturelles de l'Autre). Dans les romans lotiens, le rapport homme – femme se montre particulièrement intéressant pour l'analyse imagologique car il est indissociable, d'une part, du rapport de domination et, d'autre part, de l'affection du narrateur / protagoniste pour la Turquie. Le troisième niveau d'analyse porte sur le contexte historique et socio-culturel : les trois romans turcs doivent être observés dans le cadre de la politique impérialiste française et européenne et du déclin de l'Empire ottoman que Loti observe et décrit avec un profond chagrin. Toute sa vie durant il demeurera un défenseur de la Turquie, menacée d'abord par la guerre (*Aziyadé*) puis par une occidentalisation précipitée (*Les Désenchantées*).

Bibliographie

- Barthes, Roland (2002). Pierre Loti: « *Aziyadé* », *Œuvres complètes: IV*, Paris: Éditions du Seuil, pp. 107-120.
- Doumic, René (1914). M. Pierre Loti, *Portraits d'écrivains : 2e série*, Paris: Perrin et Cie, pp. 99-126.
- Dukić, Davor (2009). Predgovor: O imagologiji, *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju* [ur. Davor Dukić et al.], Zagreb: Srednja Europa, pp. 5-22.
- Grinneiser, André (1993). *La vérité sur Aziyadé*, Poitiers, Le Torii Éditions; Rochefort, Association pour la Maison Pierre Loti.
- Leerssen, Joep (2009). Imagologija: povijest i metoda, *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju* [ur. Davor Dukić et al.], Zagreb: Srednja Europa, pp. 169-185.
- Loti, Pierre (1943). *Aziyadé*, [S.l.: s.n.]. = AZ
- Loti, Pierre (1906). *Les Désenchantées: roman des harems turcs contemporains*, Paris: Calmann-Lévy. = DCH
- Loti, Pierre (1891). *Fleurs d'ennui; Pasquala Ivanovitch; Voyage au Monténégro; Suleïma*, Paris: Calmann Lévy. = FE

- Loti, Pierre ([s. a.]). *Madame Chrysanthème*, Paris: Calmann-Lévy. = MCH
- Loti, Pierre (1916). *Le Mariage de Loti*, Paris: Calmann-Lévy. = ML
- Masse, Danièle (2010). *Pierre Loti: pacha d'Istanbul*, Paris: Magellan & Cie.
- Pageaux, Daniel-Henri (1989). De l'imagerie culturelle à l'imaginaire, *Précis de littérature comparée* [dir. Pierre Brunel et Yves Chevrel], Paris: Presses Universitaires de France, pp. 133-161.
- Pageaux, Daniel-Henri (2012). Imagologie: bilan d'une recherche, perspectives de réflexion, *Imagologie heute / Imagology today : Ergebnisse, Herausforderungen, Perspektiven / achievements, challenges, perspectives* [Hrsg. Davor Dukić], Bonn: Bouvier, pp. 29-37.
- Pageaux, Daniel-Henri (1981). Une perspective d'étude en littérature comparée: l'imagerie culturelle, *Synthesis*, VIII, pp. 169-185.
- Quella-Villéger, Alain (1986). *Pierre Loti, l'incompris*, Paris: Presses de la Renaissance.
- Ribot, Théodule (1885). *Les maladies de la personnalité*, Paris: Alcan.
- Said, Edward Wadie (1978). *Orijentalizam* [prev. Biljana Romić], Zagreb: Konzor.
- Tinayre, Marcelle (1909). Notes d'une voyageuse en Turquie (avril-mai 1909), *Revue des Deux Mondes*, septembre 1909. URL: [https://fr.wikisource.org/wiki/Notes_d%E2%80%99une_Voyageuse_en_Turquie_\(avril-mai_1909\)/05,26/6/2017](https://fr.wikisource.org/wiki/Notes_d%E2%80%99une_Voyageuse_en_Turquie_(avril-mai_1909)/05,26/6/2017)
- Todorov, Tzvetan (1989). Loti, *Nous et les autres: la réflexion française sur la diversité humaine*, Paris: Éditions du Seuil, pp. 341-355.
- Traz, Robert de (1948). *Pierre Loti*, Paris: Hachette.
- Walter, Henriette / Walter, Gérard (2009). *Dictionnaire des mots d'origine étrangère*, Paris: Larousse.

Pierre Loti i njegove orijentalne utvare: imagološka analiza

Francuski književnik Pierre Loti (1850.-1923.) je kao pomorski časnik oplovio gotovo cijeli svijet, ali posebno se vezao za Istanbul, prijestolnicu Osmanskoga carstva. U književnost je ušao kao autor romana *Aziyadé* (1879.), nastalog na temelju dnevnika što ga je pisao tijekom boravka u Turskoj. Nakon prvijenca objavio je još dva tzv. turska romana (*Fantôme d'Orient*, 1892. i *Les Désenchantées*, 1906.) koji predstavljaju neku vrstu njegova nastavka. U središtu navedenih djela nalazi se odnos Ja – Drugi, što ih čini zanimljivima za imagološku analizu.

U proučavanju romana *Aziyadé* i *Les Désenchantées* – u kojima su imagološki elementi izrazito brojni – najpogodnijom se pokazala metoda koju je razradio fran-

cuski komparatist Daniel-Henri Pageaux. U skladu s njezinim postavkama, analiza je obuhvatila tri razine: leksičku, strukturalnu i semiološku. Dok je u analizi Lotijeva leksika posebna pozornost posvećena egzotičnim antroponimima i toponimima, turcizmima i riječima fantazmima, na strukturalnoj je razini naglasak stavljen kako na analizu prostora – povezanu s opozicijom Ja – Drugi i s pitanjem identiteta, tako i na izbor muških i ženskih likova s obzirom na njihovu pripadnost stranoj kulturi te na manifestacije te kulture. Na trećoj, semiološkoj razini analizirane su društveno-povijesne okolnosti u kojima su se pojavili Lotijevi romani (razdoblje kolonijalizma i propadanja Osmanskoga carstva) te ukazano na piščev osobit odnos prema Turskoj. U završnom dijelu rada naglasak je stavljen na Lotijev složeni identitet u kojem se miješaju očaranost Turskom i nostalgija za rodnim krajem, što se može objasniti tezom o mnogostrukom „ja” koju je razradio francuski psiholog Théodule Ribot. Podvojenost Lotija i njegovih junaka, kao i isprepletanje autobiografskih i fiktivnih elemenata u njegovim djelima, ukazuju na određenu krutost Pageauxova pristupa, ali istovremeno imagološku analizu čine zahtjevnijom i zanimljivijom.

Ključne riječi: Pierre Loti, *Aziyadé*, *Les Désenchantées*, imagologija, Daniel-Henri Pageaux

Glazba u portugalskoj književnosti: književnost u portugalskoj glazbi

Nikica Talan

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
nikica.talan@ffzg.hr

UDK: 821.134.3:78
pregledni rad

<https://doi.org/10.17234/9789531758819.41>

U članku je riječ o portugalskim autorima povezanim s objema umjetnostima o kojima se raspravlja – književnošću i glazbom. U prvim stoljećima portugalske književnosti jedinstvo glazbe i pjesništva se podrazumijeva. O izrazito glazbenoj djelatnosti portugalskih pjesnika XV. i XVI. st. svjedoči *Cancioneiro Geral*. Postupno se, međutim, glazbena umjetnost osamostaljuje u odnosu na književnost. Posve je drukčije stanje u kazalištu, pogotovo vicentinskom, gdje glazba i dalje igra važnu ulogu u odnosu na umjetnost riječi. U književnosti XVII. st., naglašena pozornost posvećuje se *vilancicu* i madrigalu. U XVIII. st. veza glazbe i književnosti slabi jer je onodobna portugalska glazba pod talijanskim utjecajem. Romantizam otvara nove glazbene i književne perspektive. Pod naletom narodnog preporoda luzitanska književna djela napokon se počinju koristiti i u portugalskim operama. Nacionalno obilježje glazbene i književne umjetnosti doći će do izražaja i kod većine prošlostoljetnih skladatelja. No unatoč činjenici da u više od osam stoljeća povijesti portugalske književnosti i glazbe nije nedostajalo autora koji su svojim stvaralaštvom gotovo podjednako pripadali objema umjetnostima, nedvojbeno je da i u Portugalu prevladavaju književne teme u glazbi nad glazbenim temama u književnosti.

Ključne riječi: glazba, književnost, povijest, Portugal, intermedijalnost

Nulla vita sine musica

Na intermedijalnom tlu susreti književnosti i glazbe nemaju premca, ni po opsegu ni po raznovrsnosti. Uprizoren govorni dramski tekst smatra se u europskoj tradiciji književno-kazališnom cjelinom, a ne rezultatom prožimanja ili uzajamnog približavanja temeljito raznorodnih medija. Fundamentalna različitost očituje se u vezama između književnosti i likovne umjetnosti. Po broju likovnih opisa u književnim djelima a pogotovo po mnoštvu literarnih motiva u slikarstvu i kiparstvu, od antičke skulpture koja prikazuje Laokoonta i njegove sinove pa do Dalijevih grafika o pustolovinama Don Quij-

otea, to je područje neobično bogato. Potencijalno poglavlje s naslovom „Likovna umjetnost u književnim tekstovima“ čak će po količini građe daleko premašiti analogno poglavlje o glazbi. No premoć je glazbeno-književnog privlačenja u tome što ono ostvaruje sinteze kojima je doista nemoguće odrediti granice, ni po vrijednosti ni po broju. Dovoljno je podsjetiti na nepregledno mnoštvo pjevanih pjesama, od vrhunca vokalne lirike do grlenih izgreda. Pribroje li se još dramski ili srodni spojevi riječi i zvuka, poput opere, oratorija i kantate, područje intermedijalnih suglasja ili suzvučja postaje doista neiscrpljivo. Iole sustavan prikaz toga toliko raznovrsnoga korpusa bio bi predmet priručnika enciklopedijske naravi. (Žmegač 2003: 9)

Gore citirano Žmegačevo razmišljanje, što (zasigurno nimalo slučajno) poput uvertire otvara njegovu knjigu *Književnost i glazba* (a riječ je, ne zaboravimo, o autoru koji u sebi sjedinjuje filološku i muzikološku struku), može se u potpunosti primijeniti i na povijest portugalske književnosti, odnosno glazbe. Zbog krajnje ograničena prostora koji nam je na raspolaganju ovdje se na žalost ne ćemo moći usredotočiti na sam (teorijski inače više nego zanimljiv) problem intermedijalnosti, zapravo sustavnog (ili barem sustavnijeg) proučavanja načina na koji su pojedini portugalski (dijelom i španjolski¹) autori (pjesnici, točnije, književnici i glazbenici, tj. skladatelji) sinestezirali svoja književna, odnosno glazbena djela (poglabljivali literaturu, odnosno literarizirali glazbu), nego ćemo se ograničiti na to da naprosto „preletimo“ kroz portugalsku književno-glazbenu povijest, dajući tek puke natuknice za možebitni budući znatno opsežniji rad gdje bi u prvom planu bila intermedijalnost kao takva.

Pretpostavka pak za to jest prisjetiti se onih književnih i glazbenih stvaralaca (uključujući, naravno, i bezimene) koji su, u većoj ili manjoj mjeri, bili povezani s objema umjetnostima. Zanimljivo je da je među njima bilo i imena (premda u izrazito malom postotku, što je i razumljivo) kojima je krajnje teško, zapravo nemoguće odrediti „gravitacijsko polje“ jer su i u teoriji i u praksi podjednako pripadala, kako književnosti, tako i glazbi. U tu smo se svrhu poslužili nizom, bilo kraćih, bilo dužih pregleda povijesti

¹ Neki su, naime, luzitanski autori svojim stvaralaštvom dali znatan doprinos objema poluočnim (nacionalnim) kulturama – domaćoj portugalskoj i susjednoj španjolskoj: Gil Vicente, Jorge de Montemor (Montemayor), Francisco Manuel de Melo, primjerice. Bilo je, dakako, i obrnutih primjera, među kojima se posebno ističe Alfons X. (Mudri). U svakom slučaju, u nekim su kulturno-povijesnim razdobljima (kao npr. u zlatnome razdoblju galješko-portugalske trubadurske ljubavne lirike) poveznice između dviju navedenih kultura toliko snažne da se opravdano može govoriti o jedinstvenom iberskom kulturnom prostoru.

portugalske književnosti i glazbe, nastojeći posebno upozoriti na ona djela i autore što su se najviše približili nikada do kraja ostvarenom (upravo zato što je *eo ipso* neostvariv!) cilju stapanja dviju po mnogo čemu krajnje suprotstavljenih, ali istovremeno (pomalo paradoksalno!) i krajnje komplementarnih umjetnosti. Pritom smo se načelno ograničili na tzv. klasičnu glazbenu umjetnost, isključivši iz razmatranja (poglavito suvremenu) folklornu glazbu, pa i sam (međunarodno najprepoznatljiviji) *fado*.²

U prvim stoljećima portugalske književnosti, obilježenim ponajviše tzv. trubadurskom poetikom udvorne ljubavi, jedinstvo glazbe i pjesništva je nešto što se uistinu uvijek samopodrazumijeva. Srednjovjekovni je trubadur, naime, neka vrsta današnjeg kantautora koji objedinjuje ulogu pjesnika i skladatelja, odnosno glazbenog aranžera. Njegov je tekst bez iznimke namijenjen glazbenoj izvedbi. Zanimljivo je da je naslov trubadura (za razliku od današnjeg kantautora!) pridržan samo za osobu koja pjeva i sklada iz čiste ljubavi, (financijski) nezainteresirano, što će reći: besplatno. Trubadur, u pravilu pripadnik (visokog) plemstva, svoje stihove nikada, međutim, ne izvodi sam jer bi time prekršio nepisano pravilo trubadurskog kodeksa udvorne ljubavi (bilo bi to, naime, ravno napadu na njegovo plemićko i umjetničko dostojanstvo). U tu svrhu kao izvođača redovito angažira putujućeg pjevača i svirača – žonglera, kojemu se, kao pripadniku nižeg plemstva ili čak pučaninu, dopuštalo profesionalno bavljenje zanatom. Portugalska (odnosno, točnije, galješko-portugalska) književno-glazbena povijest poznaje još jednu, samo za tu povijest karakterističnu službu svojevrsnog ženskog žonglera. Riječ je o tzv. *soldadeiri*, koja je obično pratila žonglere na njihovim umjetničkim turnejama nastupajući kao pjevačica i plesačica, a ponekad i kao sviračica.

Premda pjesme što ih sadržavaju svjetovni srednjovjekovni luzo-galješki trubadurski kanconijeri³ nisu popraćene glazbenom notacijom, slobodan prostor namijenjen notaciji a ostavljen uz svaku pojedinu strofu u najstarijem od njih (*Cancioneiro da Ajuda*), brojne iluminacije koje uz pjesnika i skladatelja – trubadura – redovito prikazuju i glazbene izvođače (žongle-

² Od kojega i danas zaziru mnogi portugalski intelektualci, ističući njegovu „jazbinsko“ porijeklo, odnosno činjenicu da ta „starogradska glazba“ upravo nevjerojatnom brzinom seli iz neuglednih lisabonskih krčmi u najotmjerenije salone, stječući status kulturne folklorne glazbene, tj. glazbeno-pjesničke (književne) vrste.

³ Sačuvana su čak četiri rukopisna galješko-portugalska kanconijera – tri svjetovna i jedan sakralni. Svjetovni su *O Cancioneiro da Ajuda* (Kanconijer palače Ajuda), *O Cancioneiro da Vaticana* (Kanconijer Vatikanske knjižnice) i *O Cancioneiro da Biblioteca Nacional* (Kanconijer Nacionalne knjižnice). Autor sakralnog kanconijera, *Cantigas de Santa Maria* (Pjesme o Svetoj Mariji) je Afonso X. (Mudri) koji u potpunosti usvaja provansalski kult udvorne ljubavi primjenjujući ga na Majku Božju.

re), *Sete cantigas de amigo* (*Sedam pjesma o prijatelju*) Martima Codaxa, popraćenih notacijom,⁴ kao uostalom i same *Cantigas de Santa Maria* (*Pjesme o Svetoj Mariji*) Afonsa X. Mudrog, koje također sadržavaju notaciju (iako ona potječe iz kasnijeg vremena), nedvojbeno upućuju na to da je i srednjovjekovno portugalsko, tj. galješko-portugalsko (ljubavno) pjesništvo bilo neodvojivo od glazbe, odnosno točnije, glazbene izvedbe.

O izrazito glazbenoj djelatnosti portugalskih pjesnika petnaestog, a dijelom i šesnaestog stoljeća svjedoči i već uvelike renesansno obilježen *Cancioneiro Geral* (*Glavni kanconijer*) Garcie de Resendea (1470. – 1536.), objavljen 1516. Mnogi od pjesnika zastupljenih u njemu i sami su vrsni skladatelji koji uglazbljuju prije svega vlastite, ali i tuđe stihove. Među takve se nada sve ubrajaju Damião de Góis (1502. – 1574.), poznat ne samo kao skladatelj, već i kao glazbeni teoretičar, Jorge de Montemor (1520? – 1561.), koji je u mladim danima muzicirao diljem Španjolske i Nizozemske, Francisco Sá de Miranda (1487. – 1558.), vješt svirač gudaćih glazbala, André de Resende (1498. – 1573.), João de Barros (1497. – 1562.) i drugi.

Autor *Glavnoga kanconijera* s ne malim ponosom ističe raskoš (esplendor) portugalske glazbe za kraljevanja svog suvremenika Manuela Sret-noga. Pritom svakako valja naglasiti kako je i sam Resende bio ne samo glasoviti pjesnik, nego i skladatelj te pjevač i svirač (na žičanim glazbalima). Nastupao je i na dvoru spomenutog kralja Manuela koji je često organizirao glazbeno-pjesničke večeri. Na njima bi se pak izvodile skladbe iz Resendeova pjesničkog zbornika, ali i glazbene predstave na vodi (i to davno prije Händla!). Kako bismo stekli potpuniju predodžbu o portugalskom renesansnom intermedijalnom „amalgamu“ u vidu pjesništva i glazbe, navedenom zborniku treba pribrojiti još barem dva: O *Cancioneiro de Palácio* (*Dvorski kanconijer*), zvan i *Cancioneiro de Barbieri* (*Barbijerijev kanconijer*), koji uglavnom sadržava ljubavne popijevke skladane u stilu ranorenesansne polifonije,⁵ te dvojezični⁶ *Cancioneiro Musical e Poético da Biblioteca Públia Hortênsia* (*Glazbeni i pjesnički kanconijer iz knjižnice Públje Hortênsije*), čiji je prvi dio popraćen i glazbenom notacijom.⁷

⁴ Spomenute Codaxove pjesme, popraćene notnim zapisima, slučajno su pronađene 1914. u jednom madridskom antikvarijatu. Muzikolozi su poodavno upozorili na njihovu začudnu podudarnost s mozarapskom glazbom (temeljem čega se nameće zaključak prema kojemu je poluotočna, hispanska glazba imala znatno veći utjecaj na kasniju trubadursku nego što se dotad mislilo).

⁵ Riječ je o višjezičnom kanconijeru koji sadržava skladbe na talijanskom, latinskom, francuskom, baskijskom i portugalskom jeziku.

⁶ Pisan je, naime, portugalskim i kastiljskim jezikom.

⁷ Zbornik sadržava 101 skladbu, a objavljen je tek 1940.

Postupno, međutim, glazba postaje sve složenijom, postavljajući pred (kant)autore nove, tehnički (i ne samo tehnički) teže zahtjeve, glazbala se sve više usavršavaju, pa izvođači moraju ulagati dodatne napore kako bi ostali „na visini zadatka“, monodija ustupa mjesto polifoniji, a vokalni stil (pod utjecajem nadolazeće renesanse) biva sve razrađeniji i raznovrsniji. Sve to dovodi do toga da se glazbena umjetnost malo po malo osamostaljuje (u odnosu na književnost odnosno pjesništvo), postajući (skladateljski i izvođački) samodostatnom. S druge pak strane, revolucionarni izum tiska (koji omogućuje pojedinačno čitanje) i upravo opsesivno oponašanje antičkih autora (čije pjesničko stvaralaštvo nije bilo praćeno glazbenom izvedbom) sve više udaljuju riječ od (na)pjeva, književnost od glazbe.

Posve je drukčije stanje u kazalištu gdje glazba i dalje igra veoma važnu ulogu kad je riječ o sprezi s umjetnošću riječi. Ponajprije se to odnosi na tzv. vicentinsko kazalište⁸ što ga mnogi glazbeno-scenski povjesničari s punim pravom drže izravnim pretečom portugalske nacionalne opere. Zanimljivo je da je niz svojih dramskih stihova⁹ uglazbio upravo sam Gil Vicente. Osim toga, gotovo sva Vicenteova kazališna djela bila su popraćena ne samo mnogobrojnim vokalnim, nego i instrumentalnim umetcima, što pokazuje koliko je važnost u njega imala glazba kao ukras kazališnog odnosno dramskog teksta, ali i kao čimbenik koji će njegovu publiku dodatno poticati na pobožnost (nedvojbeno je, naime, vjersko-poučna, upravo paraliturgijska uloga cjelokupnog vicentinskog kazališta!). Pjevanje i ples u Vicentea su redovito pratili najraznovrsnija crkvena, ali i svjetovna događanja u onodobnom Portugalu, kao i na području cijelog Pirinejskog poluotoka. Pritom valja naglasiti kako je glazba u Vicentea nerijetko igrala prvorazrednu ulogu i kao sastavnica same dramske radnje. Jedinstvo glazbe i riječi (tj. pjesništva, književnosti) možda se najočitije iskazuje kroz crkveno-pučku pobožnost koju izražava tzv. *vilancico*,¹⁰ ugrađen u niz vicentinskih kazališnih djela.

⁸ Ime je dobilo po svom začetniku Gilu Vicenteu (oko 1465. – 1536?), jednom od najvećih ne samo portugalskih, nego i iberskih kazališnih autora svih vremena. Za razliku od antičkog, vicentinsko kazalište ne poznaje psihološku profilaciju junakâ jer je posrijedi kazalište koje se uopće ne bavi pojedinačnim karakteristikama, već društvenim tipovima (redovnici, plemići, dvorjani, lihvari, obrtnici, seljaci) izvrnutim autorovoj izrazito ubojitoj satiri.

⁹ U svim kazališnim komadima koje je napisao, Vicente se redovito služi rimovanim stihom (kako je uostalom bilo uobičajeno u portugalskom, odnosno iberskom kazalištu onoga vremena).

¹⁰ Etimološki, *vilancico* je u srodstvu s mnogo poznatijim *vilanceteom*. Portugalski *vilancete* zapravo i nije drugo doli španjolski *villancico* (inače galješko-portugalskog porijekla). U svakom slučaju riječ je o omiljenoj vokalno-instrumentalnoj vrsti na čitavom iberskom polutoku, koja se posebno njegovala tijekom petnaestog, šesnaestog i sedamnaestog

U portugalskoj pak književnosti sedamnaestog stoljeća, neobično sklonoj pučkim pjesničkim (odnosno književnim) oblicima, naglašena pozornost i dalje se posvećuje spomenutom *vilancicu*, ali i madrigalu, pri čemu se u objema ovim vokalno-instrumentalnim vrstama uočava izrazito pastoralni ugođaj. Tako, primjerice, mnogobrojni pastiri u bogatom književnom opusu Francisca Rodriguesa Loba,¹¹ poznatijeg pod nadimkom Soropita (1573./74.? – 1621.), i dalje uporno pjevaju uz zvuke tada popularnih pučkih glazbala. Uostalom, u tom stoljeću portugalskog baroka (i kao stilskog i kao svjetonazorskog razdoblja) uglazbljeni su stihovi ne samo razonodni čimbenik (glazbeno-pjesničke večeri uobičajen su i gotovo obvezatan ritual svih viših društvenih staleža), nego i neka vrsta čimbenika društvene, pa i političke kohezije (ne smijemo zaboraviti da je prvih četrdeset godina sedamnaestog stoljeća vrijeme španjolske okupacije, nakon čega slijedi dugogodišnje razdoblje borbe za potpunu političku neovisnost zemlje!). Najpoznatiji (a možda i najbolji) primjer glazbeno-pjesničke suradnje u portugalskom baroku jest glasoviti pjesnički zbornik *Fenix Renascida ou Obras Poéticas dos Melhores Engenhos Portugueses* (*Uskršli Feniks ili pjesnička djela najboljih portugalskih veleumova*)¹² koji sadržava i priličan broj pjesama namijenjenih vokalno-instrumentalnoj izvedbi.

Nemali broj pjesama s istom nakanom (glazbene izvedbe) piše i (uz p. Antónia Vieira) jamačno najpoznatiji portugalski barokni književnik Francisco Manuel de Melo (1708. – 1766.).¹³ Zanimljivo je da je upravo Melo nerijetko bio i libretist mnogih onodobnih portugalskih skladatelja, među kojima se posebno ističu Miguel de Herrera i Fr. Filipe da Madre de Deus. Melova čuvena tročinska drama *Auto do Fidalgo Aprendiz* (*Auto o priučenom plemiću*)¹⁴ sadržava također brojne podatke iz kojih se lako može

stoljeća. U samome Portugalu naziv *vilancico* udomaćio se tek u drugoj polovici sedamnaestog stoljeća. *Vilancico* je, dakle, glazbeno-pjesnički oblik koji se uglavnom izvodio u crkvama, a ponekad i u samoj kraljevskoj kapeli, i to prilikom pojedinih crkvenih blagdana (Božić, Bogojavljenje, sv. Ivan Krstitelj itd.), pri čemu pojedinim svojim elementima podsjeća na talijanske madrigale.

¹¹ Lobo je, između ostaloga, i autor niza pastoralnih romana koji nisu osobito zanimljivi današnjem čitateljstvu, no u svoje su vrijeme doživjeli razmjerno veliki broj izdanja. Riječ je poglavito o romanima *Primavera* (*Proljeće*, 1601.), *Pastor Peregrino* (*Neobični pastir*, 1608.) i *Desenganado* (*Razočarani*, 1614.).

¹² Zbornik je objavljen u pet svezaka, u razdoblju između 1715. i 1728.

¹³ Najveći dio Melova pjesničkog stvaralaštva napisan je španjolskim, a tek manji dio portugalskim jezikom (Melo je, naime, i porijeklom i književnim opredjeljenjem bio „kronični dvojezičar“).

¹⁴ Riječ je o jedinom kazališnom djelu sadamnaestostoljetne portugalske književnosti koje se u potpunosti uklapa u tzv. vicentinski teatar. To Melovo djelo napisano je, naime, još 1646., dakle u vrijeme kad se njegov autor nalazio u portugalskom zatvoru gdje je

steći predodžba o važnosti glazbe kako za samoga Mela osobno, tako i za cjelokupno portugalsko (ali i ibersko) društvo onoga vremena. Kao jedan od najistaknutijih članova najpoznatije portugalske barokne akademije – *Academia dos Generosos* (*Akademija plemenitih*), utemeljene 1647., Melo je zasigurno uvelike utjecao na njezino trajno opredjeljenje da u svoje redove prima prokušane glazbenike i pjesnike, čime će nedvojbeno pridonijeti naglašenoj usmjerenosti tadašnjeg luzitanskog pjesništva (tj. književnosti) na glazbu, ali, jednako tako, i glazbe na pjesništvo (tj. književnost općenito). Razvidno je to i iz poznatih stihova Manuela de Farie e Souse (1590. – 1649.) u kojima taj portugalski (zapravo iberski¹⁵) književnik, filolog i povjesničar hvali izvrsnost onovremenih portugalskih glazbenika.

Njihovu izvrsnost u svojim je stihovima naglašavao i sam Francisco Manuel de Melo koji se upravo apologetski raspisao i o vjerojatno najpoznatijem glazbenoteorijskom djelu portugalskoga kralja (inače vrsna muzikologa, skladatelja i sakupljača glazbenih djela) Ivana IV.¹⁶ – *Defensa de la musica moderna contra la errada opinion del Obispo Cyrillo Franco* (*Obrana suvremene glazbe od pogrešna mišljenja biskupa Cyrilla Franca*, 1649.). Zanimljivosti radi, spomenimo ovdje kako veliki hrvatski polihistor, ekumenist, panslavist, teolog, muzikolog i luzofil Juraj Križanić (1617./1618. – 1683.) u

bio prisiljen dokazivati lojalnost novim portugalskim vlastima (Restauraciji, odnosno Ivanu IV.). Zbog toga više ne piše komedije u španjolskom stilu, nego pokušava oživjeti izrazito *portugalski* vicentinski teatar farse. Neki će, poput Teófila Brage, apodiktčki tvrditi kako je Melov *Auto o priučenom plemiću* utjecao na Molièreovog *Građanina plemića* (*Bourgeois Gentilhomme*), napose u prizorima poduke iz mačevanja, plesa i književnosti; tim više što je djelo tiskano u Lyonu i što je Molière čuven po sklonosti Iberiji. (V. Talan 2004: 92-93 i 98)

¹⁵ Kao nadarbenik Kristova reda (Ordem de Cristo), Faria e Sousa je, naime, najveći dio života proveo u Španjolskoj (točnije, na madridskom dvoru), pišući na španjolskom jeziku.

¹⁶ Budući portugalski kralj Ivan IV. (1604. – 1656.), tada još vojvoda od Bragançe, rodio se u Vili Viçosi (portugalska pokrajina Alentejo), gdje su inače stolovali njegovi glazbeno izrazito nadareni predci koji još od Don Jaimea, preko Teodozija I., Ivana I., Teodozija II. i njegova sina (kasnijega kralja Ivana IV.) uvelike ulažu u glazbenu umjetnost. Tako će, primjerice, upravo otac navedenoga kralja, Teodósio II., u Vili Viçosi utemeljiti glazbeni zavod „Sv. Tri Kralja“ gdje će zanat „peći“ budući dvorski glazbenici, odnosno članovi dvorske kapele. Baš Don Teodósio je natjerao sina Ivana da se ozbiljno lati studija glazbe, „namjestivši“ mu za školskog kolegu mladića koji će poslije postati jedan od najpoznatijih portugalskih baroknih skladatelja - Joãoa Lourença Rebela (1610. – 1661.). Kasnije Ivanovo duboko poštovanje prema Rebelu prvi je put javno očitovano baš u gore spomenutoj knjižici *Defensa de la musica moderna*. To je, naime, djelo kralj posvetio upravo prijatelju Rebelu, što je možda jedinstven slučaj u povijesti (glazbene) umjetnosti da suveren, suprotno svim običajima, posvećuje djelo svom podaniku. Uz panegirički sročenu posvetu, ne manji izraz Ivanova poštovanja prema Rebelu pokazuje i činjenica da u *Obrani suvremene glazbe* kralj zapravo brani glazbu kakvu je skladao sam Rebelo.

svojoj knjizi *De musica* navodi da je u Rimu nadgledao izdanje glazbenih djela spomenutoga portugalskog kralja čija je glazbena teorija imala velikog utjecaja i na samoga Križanića. Osim toga, zahvaljujući pionirskim istraživanjima Ivana Goluba, zna se da je Križanić nadgledao i tiskanje glazbenih djela slavnoga portugalskog baroknog skladatelja Joãoa Lourença Rebel¹⁷ (tiskanih u tiskari Balmontijevih u Rimu). Treba napomenuti da je prigodom tiskanja Rebelovih, odnosno Don Ivanovih skladbi došlo do mjestimične pogrešne paginacije i do zagublivanja pet od ukupno šest glasova u kraljevim motetima. Nastalu anomaliju razriješio je portugalski muzikolog José Augusto Alegria uz pomoć jednog teksta Ivana Goluba. Tako su dva Hrvata (Juraj Križanić i Ivan Golub) i nehotice pomogla *otkriću* i promidžbi dvaju Portugalaca (Joãoa Rebel¹⁸ i kralja Ivana IV).¹⁸

Tijekom osamnaestog stoljeća do tada tijesna veza između glazbe i književnosti u najzapadnijoj europskoj zemlji naglo slabi, i to naprosto zbog činjenice da je onodobna portugalska (ponajviše, dakako, operna) glazba u potpunosti pod talijanskim utjecajem pa su tako, primjerice, operni libreti mahom prijevodi (odnosno prepjevi) ili adaptacije talijanskih izvornika. Najviše se, naravno, prevodi Pietro Metastasio. Znatan dio prijevoda njegovih libreta potječe iz pera Francisca Luísa Amena,¹⁹ no prevodili su ga (premda ne baš uspješno) i drugi prevoditelji. Zanimljivo je da je najveći luzitanski operni skladatelj na prijelazu iz osamnaestog u devetnaesto stoljeće, Marcos de Portugal (1762. – 1830.), čije su se opere izvodile ne samo u Italiji i Portugalu, nego i izvan tih zemalja²⁰, pokušao stvoriti izvorno portugalsku operu, no njegov je pokušaj na žalost neslavno propao jer nije mogao doći do kvalitetna libreta na portugalskom jeziku.

Isto se, međutim, ne bi moglo reći i za tzv. „opere“ komediografa i pjesnika Antónia Joséa da Silve²¹ (1705. – 1739.) čiji opus broji osam djela izvedenih u lisabonskom Gornjogradskom kazalištu (Teatro do Bairro Alto). Riječ je o komedijama s glazbenim umetcima koje je (s izuzetkom prve) skladao portugalski skladatelj António Teixeira. U tim komedijama Silva je uspješno asimilirao različite kazališne utjecaje, prije svega španjolsku komediju šesnaestog stoljeća, latinsku plautovsku komediju, ali i izvorno portugalski, vicentinski teatar farse. Prema sudu književnih kritičara, očita je prvorazredna kvaliteta dijaloga Silvinih komedija. Cilj pak njegove

¹⁷ V. prethodnu bilješku!

¹⁸ V. o tome više u Talan 1996: 141-167.

¹⁹ Koji se uglavnom služio pseudonimom Fernando Lucas Alvim.

²⁰ Neke su čak prevedene na njemački i ruski.

²¹ Poznatijeg pod nadimkom Judeu (Židov).

fantazije bio je, u prvom redu, dobro nasmejati publiku, u čemu je najveći luzitanski kazališni autor u višestoljetnom razdoblju od Gila Vicentea do Almeide Garretta doista imao uspjeha, anticipirajući svojim (u europskim razmjerima) originalnim glazbeno-scenskim djelom, između ostalog, i *Prosjaku operu* J. Gaya, austrijski *Singspiel* ili francusku komičnu operu. Silvinim pučkim „operama“, kad je riječ o sprezi književne i glazbene umjetnosti, svakako valja pribrojiti i ne mali broj pjesama koje pripadaju (današnjim rječnikom rečeno) području zabavne glazbe. Riječ je o tzv. *toadas*, uvezenim iz Brazila, mahom nepoznatih (kant)autora, koje su postale veoma popularne u cijelom osamnaestostoljetnom Portugalu, no nikada na žalost nisu postale sastavnim dijelom kanonske književnosti (ne nose potpis nijednog kanonski priznatog autora).

Romantizam (koji se u luzitansku glazbu i književnost uvlači prilično sporo i s ne malim zakašnjenjem u odnosu na druge europske zemlje²²) otvara nove glazbeno-književne perspektive, prije svega zahvaljujući pojavi glasovirskih balada, odnosno popijevaka. Pod naletom (romantičarskog) narodnog preporoda portugalska književna djela (poglavito romani i kazališni tekstovi) napokon se počinju koristiti i u portugalskim operama (premda je, istini za volju, još uvijek prilično snažna „talijanizacijska“ tradicija naslijeđena iz prethodnog stoljeća). Znatan prilog devetnaestostoljetnoj luzitanskoj solo pjesmi kao žanru daje i poljski skladatelj Gustavo Romano Salvini²³ kojega u Portugal dovodi grofica Edla.²⁴ Upravo je, naime, Salvini uglazbio niz onovremenih portugalskih pjesnika koji na taj način postaju sastavnim dijelom luzitanske ne samo književne, nego i glazbene povijesti. U tom je pogledu posebno prednjačio pjesnik João de Deus (1830. – 1896.) koji je svoje stihove i sam običavao izvoditi na gitari.²⁵

²² Vrijeme je to, naime, strašnoga građanskog rata u Portugalu, pa stoga i ne čudi da muze uglavnom šute.

²³ Gustavo Romano Salvini (1825. – 1894.) u Portugal stiže 1858. kao već proslavljeni operni pjevač (tenor). Tijekom jedne probe u Portu (u Kraljevskom kazalištu sv. Ivana – Real Teatro de São João) trajno ostaje bez glasa pa se otad posvećuje sustavnom pedagoškom i skladateljskom radu. Kao glazbeni pedagog uspio je odgojiti niz vrsnih portugalskih opernih umjetnika, ustrajno se boreći protiv prevlasti talijanske opere u Portugalu.

²⁴ Pravim imenom Elise Hensler (1836. – 1929.), druga žena portugalskog kralja Fernanda II. (udovca kraljice Marije II.).

²⁵ Deusov običaj da piše stihove za uglazbljivanje pridonio je tome da njegove pjesme budu krajnje jednostavne. Riječ je o pjesmama sazdanim od jezički najsiromašnije, „najsirovije“ građe: od ponavljanja, uzvika, anakoluta; od svagdašnjeg rječnika i (naoko) otrcanih pjesničkih slika. Od tako priprostih stilskih sredstava ili se ne uradi ništa ili se „stvorio usmena nacionalna pjesnička baština“. Deus je nedvojbeno uspio stvoriti ovo drugo.

Salvinii u Deusu svakako treba pribrojiti i „naše gore list“ – Antóniu Pusich (Pušić).²⁶ Gotovo svi autori koji su dosad pisali o Pušićevoj ističu kako ona u sebi sjedinjuje *književnika (odnosno pjesnika)*, dramskog stvaračica, *glazbenika („reproduktivca“ i skladatelja)*, *književnog, kazališnog, glazbenog* i *likovnog kritičara, novinara, urednika, pedagoga, politologa, teologa, antropologa, etnologa, socijalnog radnika („karitativca“)*, borca za ženska prava itd.

Razumije se da status profesionalne književnice i glazbenice (odnosno slobodne umjetnice) koji je Antónia uspjela izboriti (ostavši u tom pogledu kroz dugo vremena jedina predstavnica svog spola u onodobnom patrijarhalnom portugalskom društvu) nije mogao ostati bez posljedica za njezino djelo. Estetska mjerila morala je, naime, nerijetko prilagođivati banalnosti preživljavanja (otud, primjerice, mnoštvo prigodnih pjesama u Antónijinu opusu). No bez obzira na to, može se slobodno reći da u tom opusu ima i djela prave umjetničke vrijednosti.²⁷ Pušićkina *književna ostavština* broji petnaestak knjiga, tri časopisa što ih je pokrenula i uređivala, te niz pojedinačnih (književnih) tekstova (ponajviše pjesama) rasutih po raznim onodobnim antologijama, zbornicima i (književnim) periodicima. *Glazbena ostavština* Pušićeve (skladbe za glasovir i kratke skladbe za orkestar) čini se da je zauvijek nestala u vihoru vremena.²⁸ O onome što bismo danas nazvali intermedijalnim pristupom (u ovom slučaju književnosti i glazbi), za koji se (svjesno i nesvjesno) zalagala upravo Antónia Pusich, možemo, međutim, podosta doznati iz Pušićkinih tekstova (uglavnom književnih i

²⁶ Antónia Gertrudes Pusich rodila se 1. listopada 1805. na otoku São Nicolau (Cabo Verde), u vrijeme kad joj je otac Antun Pušić (Dubrovnik, 1760. – Lisabon, 1838.) obnašao dužnost glavnog mornaričkog intendanta za Zelenortske otočje. A upravo otac je bio Antónijin prvi i najbolji učitelj. Od njega je naučila i više nego što se u ono vrijeme očekivalo od „solidnih udavača“. Ne samo da je tečno govorila niz stranih jezika (osobito francuski, engleski i talijanski), nego je stekla i izvrsnu glazbenu naobrazbu. Upravo ta će joj naobrazba pomoći da poslije postane glasovita pijanistica, i skladateljica. Veselo i bezbrižno razdoblje života za Antóniju je završilo prisilnim povratkom u Portugal godine 1821. Politički nemiri, a potom i okrutan građanski rat koji se uskoro razmahao zauvijek će obilježiti Antónijin život i djelo. Drugi važan čimbenik koji će u velikoj mjeri utjecati na životnu putanju buduće portugalske spisateljice jesu njezini brakovi. Triput se udavala i upravo iz tih njezinih brakova potječu današnji (portugalski) potomci Antuna Pušića. Preminula je u Lisabonu, u 78. godini života, 5. listopada 1883. O A. Pusich v. više u Talan 2006.

²⁷ Pritom valja naglasiti da je Pušićeva svoju široku erudiciju iskoristila ne za osobnu promociju, nego za boljitak društva u kojemu je živjela. Uočljivo je to već u njezinim prvim (političkim ili književnim) priložima koje je, počevši od 1841., objavljivala u raznim luzitanskim novinama i časopisima, ali i u brojnim predavanjima i drugim javnim (političkim) nastupima.

²⁸ U potrazi za njom isprevrtao sam još prije petnaestak godina mnoge portugalske glazbene arhive, ali, nažalost, bez ikakva rezultata.

glazbenih kritika) što ih je više ili manje sustavno objavljivala u svojim časopisima,²⁹ kao i iz kazališnog dijela njezina opusa u kojemu podjednako dolazi do izražaja Pušićkina, kako spisateljska, tako i skladateljska darovitost (čime zapravo slijedi za Portugal uistinu neobično bogatu tradiciju koju je, kako smo vidjeli, još krajem petnaestog stoljeća začeo veliki Gil Vicente).

Ne manje zaslužan za unaprjeđenje glazbeno-pjesničke (odnosno književne) suradnje u Portugalu druge polovice devetnaestog stoljeća je i Alfredo Keil (1854. – 1907.),³⁰ zahvaljujući kojemu Portugalci naposljetku dobivaju u pravom smislu riječi nacionalnu operu. Keil je, naime, prvi posegnuo za jednim od najpoznatijih djela prvaka portugalskog književnog romantizma Almeide Garretta (1799. – 1854.) – poemom *Dona Branca* – skladavši (1888.) istoimenu operu. Desetak godina poslije (točnije, 1899.) njoj se pridružuje i Keilova opera *Serrana* (*Gorštakinja*),³¹ koju su u to vrijeme držali najboljom portugalskom operom uopće. Pritom valja napomenuti da su luzitanskom nacionalnom operom u to doba i inače „zagospodarile“ teme iz portugalske povijesti. Tako, primjerice, Francisco de Sá de Noronha (1820. – 1881.) višekratno poseže za već spomenutim Garrettom, iskoristivši njegova djela s nacionalnom povijesnom tematikom za svoje opere *Beatriz de Portugal* i *O Arco de Sant' Ana* (*Luk svete Ane*). U istu će opernu svrhu biti iskorišten i Garretov kazališni komad *Frei Luís de Sousa*, kao i glasoviti povijesni roman *O Bobo* (*Dvorska luda*) drugog velikog luzitanskog romantičara Alexandrea Herculana (1810. – 1877.). Skladatelj i pjesnik João Marcelino Arroio (1861. – 1930.) poseže pak za najpoznatijim romanom – *Amor de Perdição* (*Kobna ljubav*) – Camila Castela Branca (1825. – 1890.), skladajući istoimenu operu³² (sam skladatelj zove je „lirskom dramom“) koja će doživjeti i međunarodni uspjeh.

Glazbeno-književna suradnja onodobnih portugalskih autora ne očituje se, međutim, samo na području opere, nego i na području jednako popularne operete. Možda najuspješniji primjer takve suradnje jest ona između književnikâ (odnosno dramatičarâ) kao što su, primjerice, Gervásio Jorge Gonçalves Lobato ili João Gonçalves Zarco da Câmara te operetno-g skladatelja Ciriaca Cardosa (1846. – 1900.), autora glasovitih opereta

²⁹ Riječ je o časopisima „A Assembleia literária“, „A Beneficência“ i „A Cruzada“.

³⁰ Ponajviše poznat kao skladatelj još uvijek aktualne portugalske patetične himne (*A Portuguesa*) koja uvelike podsjeća na Marseljezu.

³¹ Za koju je libreto napisao Henrique Lopes de Mendonça (1856. – 1931.), s kojim je Keil višekratno surađivao (Mendonça je i autor teksta današnje portugalske himne).

³² Premijera te opere bila je 1907. u u Lisabonu, a već 1910. opera je izvedena i u Hamburgu.

O Burro do Senhor Alcaide (Magarac gospodina kaštelana, 1891.) i *O Solar dos Barrigas* (Ladanje gospode Trbušina, 1892.).

Portugalski nacionalni melos što su ga ustrajno zagovarali mnogi devetnaestostoljetni, osobito *fin-de-siècle*-ovski luzitanski skladatelji i pjesnici, odnosno književnici (Eça de Queirós će tako primjerice, što je itekako znakovito, svog *Frei Gila* zamisliti kao tekstovni predložak za oratorij!) doći će do izražaja i kod većine skladatelja koji djeluju u prošlom, dvadesetom stoljeću, pa tako i kod Ruya Coelha (1889. – 1986.). Coelho je, osim toga, u nizu svojih tekstova zdušno branio stajalište prema kojemu bi sve opere s repertoara portugalskih kazališta trebale obvezatno biti izvođene na *portugalskom* (kao što su u Njemačkoj, Francuskoj ili Engleskoj izvođene na jezicima dotičnih zemalja). U protivnom se, smatrao je, nanosi golema šteta interesima glazbe i književnosti jer publika ne razumije ni ono što gleda ni ono što sluša. Kao jedan od vodećih luzitanskih skladatelja dvadesetog stoljeća, Coelho se i sam nadahnjivao nacionalnim književnim djelima naručivši, primjerice, za svoju „glazbenu eklogu“ *Crisfal* libreto od čuvenog pjesnika Afonsa Lopesa Vieire (1878. – 1946.), a uglazbio je (da spomenemo usput) i neke od pjesama iz njegove poznate zbirke *Canções de Saudade e Amor* (Popijevke čežnje i ljubavi). Izbor portugalske književne tematike, za što se zalagao ne samo Coelho, nego i drugi onovremeni luzitanski skladatelji, imao je za cilj posvemašnju *luzitanizaciju* same glazbe kao takve, a ne tek prilagodbu navedene tematike talijanskim glazbenim uzor(c)ima. Ekloga *Crisfal* je, naime, svojevrstan pokušaj glazbenog „prijevoda“ već od prije postojećeg književnog izričaja „portugalske psihe“ koju u istoimenoj eklogi opisuje Cristóvão Falcão (između 1512. i 1515. – 1557.). U operama se pak Ruy Coelho uglavnom okreće vicentinskim temama (*Inês Pereira* i *Auto da Barca do Inferno*, primjerice), a poseže i za vjerojatno najpoznatijom portugalskom tragedijom – *Castro*³³ – šesnaestostoljetnog portugalskoga književnika Antónia Ferreire (1528. – 1569.), kao i za poemom *Belkiss* portugalskog simbolističkog pjesnika (i, spomenimo usput, prijatelja našega Ante Tresića-Pavičića) Eugénia de Castra (1869. – 1944.).

Djela nacionalnih književnih klasika trajno su vrelo nadahnuća i za druge prošlostoljetne portugalske skladatelje. Tako, primjerice, po mnogima možda najveći luzitanski skladatelj dvadesetog stoljeća i jedan od najpoznatijih predstavnika glazbenog impresionizma uopće – Fernando Lopes Graça (1906. – 1994.) – svoju simfonijsku poemu *Paraísos Artificiais* (Umjetni rajski vrtovi), prema vlastitu priznanju, nedvojbeno duguje ve-

³³ Punim naslovom *Tragédia Muito Sentida e Elegante de D. Inês de Castro* (Veoma proćućena i otmjena tragedija gospoje Inês de Castro).

likom portugalskom pjesniku i filozofu (drže ga pretečom egzistencijalističke filozofije) Anteru de Quentalu (1842. – 1891.), dok je njegovih *Dez Madrigais Camonianos* (*Deset Camõesovih madrigala*), kao što se uostalom vidi iz samoga naslova, nastalo na tekstualnom predlošku najvećeg luzitanskog pjesnika svih vremena – Luísa Vaza de Camõesa (1525.? – 1580.). Od ostalih Gračinih djela inspiriranih portugalskim pjesničkim odnosno književnim klasicima, navedimo ovdje tek dva najvažnija: *História Trágico-Marítima* (*Tragično-pomorska priča*), nadahnuta stihovima Miguela Torge (1907. – 1995.) i ciklus solo pjesama *As Mãos e os Frutos* (*Ruke i plodovi*), prema istoimenoj zbirci najpopularnijeg prošlostoljetnog luzitanskog pjesnika Eugénia de Andradea (1923. – 2005.).

Nakon ovog kratkog osvrta na pjesništvo (odnosno književnost) u portugalskoj glazbi, preostaje nam još da se barem s nekoliko rečenica osvrnemo i na glazbu u portugalskom pjesništvu (odnosno književnosti općenito). Valja odmah naglasiti da glazbu, tj. glazbenu umjetnost, kao *temu* zarana nalazimo u portugalskoj poeziji, i to od samih njezinih srednjovjekovnih početaka. Od poslovičnih kanconijerskih svađa trubadura i žonglera (s čestim aluzijama na žonglerovo nastojanje da se uzdigne iznad svog položaja i da se sam počne baviti stihotvorstvom, tj. skladanjem), preko *Glavnoga kanconijera*, koji se uistinu naširoko bavi glazbom, njezinim tehnikama i zakoni(tosti)ma, te mnogobrojnih prigodnih pjesmotvora posvećenih glazbenicima (posebno karakterističnih za barokno razdoblje), sve do osamnaestostoljetnih i devetnaestostoljetnih pjesničkih i proznih tekstova raznih neoklasika (arkadičara) i romantičara (poput, primjerice, već spominjanih A. Garretta ili C. Castela Branca), glazba je nerijetko bila središnji izvor književnog nadahnuća.

To će, međutim, posebno doći do izražaja u simbolizmu, kada zvukovna umjetnost pjesnicima postaje važnija nego ikada prije (sjetimo se samo Verlainove izreke „De la musique avant toute chose“!). Vidljivo je to kroz želju simbolista da riječima dosegnu harmoniju instrumentalne glazbe, kroz njihovo upravo opsesivno zanimanje za glazbu kao takvu, kroz glazbeno nazivlje kojim obiluje simbolističko pjesništvo (nokturno, sonata, simfonija itd.), kroz sustavno sinestezijsko pridruživanje zvuka pojedinih glazbala određenim pjesničkim slikama ili stanjima duše – postupak koji je posebno drag jednom od najvećih, ako ne i najvećem portugalskom simbolističkom pjesniku Camilu Pessanhi (1867. – 1926.). Nadalje, (portugalsku) simbolističku poetiku odlikuje i izrazita sklonost glazbi kao dekoraci-

³⁴ Zbirka je nastajala (i izlazila) u razdoblju od 1889. do 1894.

³⁵ U tom je pogledu vjerojatno najzanimljiviji slučaj skladatelja Fernanda C. Lape (1950.).

ji (u tom je pogledu posebno zanimljiv Alexandre da Conceição sa svojom pjesmom „A Orquestra“ – „Orkestar“), kao i davanje prednosti rijetkim i egzotičnim glazbalima, odnosno glazbalima egzotična, lascivna ili „ritualna“ zvuka (kao što je slučaj u zbirci *Oaristos – Nježna čavrljanja* – Eugénia de Castro, gdje se, primjerice, pojavljuju krotal i gajde).

Kad je riječ o poetičkoj „opsjednutosti“ glazbom, dvama spomenutim luzitanskim simbolističkim pjesnicima, svakako valja pribrojiti još i Abília Manuela Guerru Junqueira (*De Profundis*) te Antónia Nobrea (*Requiems*). I za njih je naime, baš kao i za niz drugih portugalskih simbolista, karakteristično uporno pokušavanje da kroz *verbalnu* izraze *stvarnu* glazbu (i to usprkos Sizifovom poslu kojega se laćaju ili možda baš zato što su ga itekako svjesni!), o čemu uostalom svjedoči i već citirani Afonso Lopes Vieira koji je u stihove „pretočio“ (točnije: pokušao pretočiti) čuvene Schumannove *Dječje prizore* (*Kinderszenen*).

Premda se luzitanska književnost, za razliku od francuske ili njemačke (sjetimo se, primjerice, *Jeana-Christophea* Romaina Rollanda ili *Doktora Faustusa* Thomasa Manna!), ne može pohvaliti romanom koji bi isključivo bio posvećen glazbi ili glazbeniku, pojedini glazbeni događaji, prizori ili osobe pojavljuju se i u mnogim portugalskim proznim djelima. Izdvojit ćemo tek dva vjerojatno najpoznatija primjera. Prvi je od njih glasoviti roman najvećeg luzitanskog romanopisca realističkog (i ne samo realističkog) razdoblja, već spomenutog Eça de Queirós (1845. – 1900.) – *Os Maias* (*Obitelj Maia*, 1888.). U njemu Queirós prikazuje lik dirigenta i pijanista Crugesa čiji portret postaje (i do danas ostaje!) prototip glazbenika što simbolizira „tromost“ i „konformizam“ u kojemu (je) navodno životari(la) portugalska (klasična) glazba. Drugi je primjer možda najznamenitija portugalska zbirka pamfleta – *Os Gatos* (*Mačke*³⁴) – Fialha de Almeida (1857. – 1911.). U njoj se pak pojavljuje lik violinista Sérgio, genijalca i (boemskog) propalice istovremeno, koji će Almeidi poslužiti kao izgovor za nekoliko stranica gotovo simbolistički stiliziranih opisa glazbe kao nemimetičke i upravo stoga književno (dakle: mimetički) „neuhvatljive“ umjetnosti.

Ovaj naš krajnje sažeti informativni prikaz glazbe u portugalskoj književnosti i književnosti u portugalskoj glazbi završit ćemo onako kako smo ga i počeli, citatom iz Žmegačevih intermedijalnih studija *Književnost i glazba* – citatom koji više nego izravno odgovara na pitanje zašto je razmjerno malo portugalskih (i ne samo portugalskih, naravno!) književnih tekstova koji se bave opisima (klasične) glazbe:

Odlučujuća je, bez dvojbe, činjenica da glazba, stupajući u neki odnos s književnošću, ipak u biti ostaje vjerna svojoj naravi. No knji-

ževni tekst, želeći predložiti glazbeno djelo, jedva da će ikada moći izbjeći tegobnu dilemu: prikratiti glazbu ili neprimjereno opteretiti pristupačnost literarnog (većinom pripovjednog) izraza. Jedna je osobitost glazbe, naime, u tome što se o njoj doista adekvatno može govoriti samo stručnim rječnikom; sve drugo je iskazivanje subjektivnih dojmova, koji ni na što ne obvezuju.

Jezični iskaz o osobnom dojmu morat će – ako izbjegava stručan opis – pribjegavati svakojakoj metaforici, tražeći književni, poetski korelat glazbenom doživljaju. Nevolja je onda u tome što svaki čitatelj – ako nije riječ o programskoj glazbi, dakle o glazbi s književno zadanim koordinatama – može tekst čitati na svoj način, promašujući autorovo predodžbeno polje, a time i glazbu koja je polazište svemu. Na suprotnoj će pak strani biti, uvjetno rečeno, muzikološki opis nekoga notnog teksta, opis koji će broj budućih kompetentnih čitatelja drastično ograničiti – da i ne spominjemo teško rješiva pitanja stilske ravnoteže, koja je zacijelo ugrožena ako čitatelj najednom stječe dojam da je u pripovjednu prozu zalutao odlomak iz znanstvene rasprave namijenjene stručnjacima.

Nije, dakle, riječ samo o glazbenoj verziranosti pisca koji se laća takva posla nego se radi, prije svega, o razlikama između osobitosti pojedinih vrsta umjetnosti, a to znači o problemskom sklopu koji potiče na razmatranja o aktualnosti modernoga Laokoonta. (Žmegač 2003: 173-174)

Unatoč nepobitnoj činjenici kako u više od osam stoljeća dugoj povijesti portugalske književnosti i glazbe nipošto nije nedostajalo autora koji su svojim stvaralaštvom gotovo podjednako pripadali objema umjetnostima (na što smo uostalom upozorili već na samome početku ovoga članka!), nedvojbeno je da je, bilo u kvantitativnom, bilo u kvalitativnom pogledu, i na području Portugala prevladavala književnost u glazbi nad glazbom u književnosti. U neizbježnu srazu mimetičke i nemimetičke umjetnosti, mimetička, naime, redovito izlazi kao (uvjetno rečeno) gubitnik već i zato jer je (da parafraziramo Igora Stravinskoga) nemimetička (dakle, glazba), za razliku od mimetičke, uistinu „sama sebi dostatnom“. Je li ta samodostatnost vrlina ili možda mana, o tome bi se jamačno dalo raspravljati. Neki bi rekli kako je vjerojatno ipak prije mana jer u protivnom ne bi toliki glazbeni stvaraoci uporno (verbalno) tumačili vlastito stvaralaštvo, insistirajući na njegovu sinestezijskom doživljavanju, kao što pokazuju i primjeri brojnih (suvremenih) portugalskih skladatelja,³⁵ no o tome možda u nekom od narednih članaka.

Popis literature:

- Braga, Teófilo (1984). *História da Literatura Portuguesa*, Lisboa, Imprensa Nacional-Casa da Moeda.
- Branco, João de Freitas (³1995). *História da Música Portuguesa*, Lisboa, Publicações Europa-América, Lda.
- Brito, Manuel Carlos de (1989). *Estudos de História da Música em Portugal*, Lisboa, Editorial Estampa.
- Brito, Manuel Carlos de / Cymbron Luísa (1992). *História da Música Portuguesa*, Lisboa, Universidade Aberta.
- Coelho, Jacinto Prado do (1997). *Dicionário de Literatura*, Porto, Mário Figueirinhas Editor.
- Costa, Jorge Alexandre da (2015). *Olhares Sobre a História da Música em Portugal*, Aveleda (Porto), Verso da História Editora.
- Cruz, Manuel Ivo (2008). *O Essencial sobre a Ópera em Portugal*, Lisboa, O Teatro Nacional de S. Carlos/Lello Editores.
- Ferreira, Manuel Pedro (1994-95). Da música na história de Portugal, *Revista Portuguesa de Musicologia*, 4-5, pp. 167-216.
- Machado, Álvaro Manuel [et alia] (1996). *Dicionário de Literatura Portuguesa*, Lisboa, Editorial Presença.
- Saraiva, António José / Lopes, Óscar (¹⁷1996). *História da Literatura Portuguesa*, Porto, Porto Editora.
- Talan, Nikica (1996). *Hrvatska/Portugal (kulturno-povijesne veze kroz stoljeća)*, Zagreb, Društvo hrvatskih književnika.
- Talan, Nikica (2001). *Pjesništvo Eugénia de Andrada e i srednjovjekovna galješko-portugalska ljubavna lirika*, Zagreb, Hrvatsko filološko društvo.
- Talan, Nikica (2004). *Povijest portugalske književnosti*, Zagreb, Školska knjiga.
- Talan, Nikica (2005). *Suživot s Portugalom*, Zagreb, Hrvatsko filološko društvo.
- Talan, Nikica (2006). *Antónia Pusich: život i djelo*, Zagreb – Dubrovnik, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Talan, Nikica (2011). *Portugal*, Zagreb, Školska knjiga.
- Žmegač, Viktor (2003). *Književnost i glazba (intermedijalne studije)*, Zagreb, Matica hrvatska.
- Dicionário de Literatura* (1997). Porto, Mário Figueirinhas Editor.
- História da Literatura Portuguesa* (2001). Lisboa, Publicações Alfa.
- Roteiro da Literatura Portuguesa* (²1996). Frankfurt am Main, Verlag Teo Ferrer de Mesquita.

Verbo-Enciclopédia Luso-Brasileira de Cultura (1998). Lisboa – São Paulo, Editorial Verbo.

Música na Literatura Portuguesa: Literatura na Música Portuguesa

O artigo refere-se aos autores portugueses ligados às duas artes aqui tratadas: a música e a literatura. Nos primeiros séculos da literatura portuguesa, marcados pela poética trovadoresca de amor cortês, a unidade de ambas as artes é subentendida. Quanto ao séc. XV (parcialmente também ao séc. XVI), uma atividade musical bem intensa dos poetas lusos da época é testemunhada pelo Cancioneiro Geral (1516) de G. de Resende. Gradualmente, porém, a música torna-se cada vez mais complexa, a monodia dá lugar à polifonia, o estilo de canto (sob a influência de uma renascença iminente) fica cada vez mais elaborado e mais variado. Tudo isto faz com que pouco a pouco a arte musical se torne mais independente (em relação à literatura), emancipando-se (do ponto de vista de compositor, mas também do de intérprete). O estado bem diferente deste caracteriza o teatro, onde a música continua a desempenhar um papel muito importante relativamente à arte da palavra. Isso nota-se antes de mais nada no teatro vicentino, considerado por muitos o precursor da ópera nacional portuguesa. Na literatura do séc. XVII, uma atenção particular dedica-se ao vilancico e ao madrigal. No séc. XVIII, a ligação entre a música e a literatura enfraquece rapidamente, uma vez que a música portuguesa da época (sobretudo a de ópera) está sob uma forte influência italiana. O romantismo abre novas perspectivas musicais e literárias graças ao aparecimento de composições para voz e piano, ou seja, baladas de piano. Sob pressão de uma regeneração nacional, muitas obras literárias lusitanas começam finalmente a ser usadas em óperas portuguesas. Características explicitamente nacionais de artes musical e literária, defendidas por muitos autores lusos do séc. XIX, estariam também altamente presentes na criação da maioria de compositores do século passado, sobretudo na de Ruy Coelho e Fernando Lopes Graça. Quanto à música na literatura portuguesa, a arte musical propriamente dita, enquanto tema, aparece bem cedo na poesia lusa, logo nos seus inícios medievais, mas no seu apogeu só estaria na época do simbolismo. Embora a literatura lusitana (diferentemente da francesa ou alemã) não possa gabar-se de um romance exclusivamente consagrado à música em geral ou a um compositor particular, mesmo assim determinados acontecimentos, cenas ou personalidades musicais aparecem também em muitas obras portuguesas de ficção (maestro e pianista Cruges no romance *Os Maias*, de Eça de Queirós, ou violinista Sérgio na coletânea *Os Gatos*, de Fialho de Almeida, por ex.). Apesar do facto de que em mais de oito séculos da história de literatura e música portuguesas não faltavam autores cuja obra pertencia quase igualmente às duas artes, não há dúvida de que também em Portugal a literatura na música prevalecia (e continua a prevalecer) à música na literatura.

Palavras-chave: música, literatura, história, Portugal, intermedialidade

Podrijetlo romanskih posuđenica iz vojne terminologije u boljunskim govorima

Sandra Tamaro

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
stamaro@unipu.hr

UDK: 811.163.42'282.2'373.6(497.5 Boljun):811.13
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.42>

U radu se razmatra neposredna i daleka etimologija romanizama iz vojne terminologije u sjevernočakavskom idiomu Boljunštine u Istri. Korpus sačinjavaju leme koje su ekscerpirane iz rukopisnoga *Rječnika boljunskih govora* iz '60-ih godina XX. st. (objavljenoga 2015. u izdanju Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli) te su 2003. i 2004. godine provjerene terenskim istraživanjem kako bi se uvidjelo jesu li i dalje u uporabi. Autorica ih dovodi u vezu s (istro)mletačkim dijalektom i s talijanskim jezikom kao mogućim jezicima davateljima, a etimološkom analizom i s njihovim latinskim, germanskim ili grčkim podrijetlom. Navode se rječničke potvrde istih u ostalim čakavskim govorima Istre, Kvarnera i Dalmacije.

Ključne riječi: romanizmi, etimologija, boljunski čakavski govori, istro-mletački dijalekt

1. Uvod

Romanska leksička komponenta unutar čakavskih govora Istre, Kvarnera, Dalmacije i otoka dosta je dobro obrađena i različiti su hrvatski romanisti doprinijeli iz svog kuta promatranja i analize građe¹. Ovaj rad ima za cilj analizirati s aspekta etimologije riječi koje pripadaju vojnoj terminologiji u boljunskim ekavskočakavskim ili sjevernočakavskim govorima i na taj način rasvijetliti motiviranost lema te istaknuti njihovo neposredno i daleko podrijetlo. Radi se o dijalektalnoj građi Boljunštine u sjeveroistočnoj Istri o kojoj smo već višestruko pisali², no ovaj se puta želimo posvetiti domeni

¹ Navodimo samo neke koje smatramo relevantnima i čiji radovi pokrivaju razne semantičke domene i čakavske areale: Skok (1971-1974), Muljačić (1983, 1997-98, 2000, 2003), Jernej (1956, 1979), Filipi (1994, 1997), Vinja (1985, 1985a, 1986, 1986a, 1987, 1989, 1994, 1998-2004), Ljubičić (2002, 2003, 2010a, 2010b), Malinar (2002-2003), Gačić (1979, 2003, 2007), Sočanac (2001, 2004), Vuletić (2007, 2010, 2011), Tamaro (2009, 2010, 2013, 2015), Šimunković (2009), Spicijarić (2009), Škevin (2011, 2012, 2015, 2016), Marković (2013), Marasović-Alujević (1984) i drugi naravno.

² Vidi Tamaro (2009, 2010, 2013, 2015).

koja nije toliko istražena, a uključuje lekseme koji se tiču vojske te podrazumijevaju vojne činove i funkcije, vojna odjeljenja, razne vrste oružja te riječi iz domene ratovanja i obrane kao i one koje se referiraju na zdjele za prijenos hrane kod vojnika. Građa je ekscerpirana iz rukopisne ostavštine Ivana Francetića (1884.-1973.) i njegova *Rječnika boljunskih govora* iz prve polovice XX. st., na čijem smo uređivanju i digitaliziranju radili te ga objavili 2015. godine, a 2003. i 2004. godine obavili smo terensko istraživanje na Boljunštini kako bi provjerili jesu li zapisani romanizmi i dalje u uporabi. Dobiveni rezultati uvršteni su u tekstu koji slijedi, a usporedbe radi, uvrštene su i dijalektalne potvrde za ostale čakavske govore Istre (PI; RLC; MFR; ČDO; RROG)³, Kvarnera i Dalmacije (RČGR; RRG; CB; GG; BBT; RGK; RGS; RVS; SR; LVJ), kako bi se otkrilo jesu li obrađeni romanizmi izolirani ili su u uporabi na širem čakavskom arealu.

2. Etimološka obradba romanizama iz vojne terminologije

Etimološkom obradbom romanizama iz vojne terminologije u boljunskome idiomu htjeli smo utvrditi jesu li leksičke posuđenice za vojne činove i funkcije, za vojna odjeljenja, za razne vrste oružja te za opće termine ratovanja i obrane preuzete iz istromletačkoga, istarske varijante mletačkoga dijalekta koji se dugi niz stoljeća govorio u Istri i svojevrsnog prošlog istarskog *koinéa* ili zajedničkoga jezika, kako ga naziva Filipi (1988-1989: 160-161), ili su pak, obzirom na specificum tematike vojne terminologije, te riječi bile preuzete iz talijanskoga jezika. Za utvrđivanje neposredne etimologije (*etymologia proxima*: Muljačić 2003), tražili smo leksičke potvrde koje dokazuju istost oblika (u jeziku davatelju: u našem slučaju istromletačkom, venecijanskom ili talijanskome i jeziku primatelju: boljunskom) služeći se dijalektalnim rječnicima za venecijanski (DDV), istromletački (VG) te za talijanski jezik (ZING). Za utvrđivanje daleke etimologije (*etymologia remota*: Muljačić 2003), služili smo se vodećim etimološkim rječnicima hrvatskoga (ERHSJ, HER, JE) i talijanskoga jezika (DELI) te smo smo potvrdili etimon vulgarnog latinskog u Meyer-Lübkeovom REW-u.

2.1. Vojni činovi i funkcije

2.1.1. Romanizam koji se duboko ukorijenio u istarske čakavske govore i kojega Skok kvalificira kao internacionalni talijanizam (ERHSJ III/304) je lema **soldât**, *m.* za vojnika. Radi se o posuđenici iz talijanskoga *soldato* "1. anticamente chi esercitava il mestiere delle armi al soldo di qlcu.; 2.

³ Objašnjenja svih rječničkih kratica nalaze se na kraju članka, poslije bibliografije.

militare" (ZING 1724), mlet. *soldà/ soldado*, pl. –adi, m. (VG 1048; DDV 671). To je particip perfekt od gl. *soldare* "assoldare, ingaggiare i soldati a pagamento" (ZING 1724), izvedenica od *soldo* "novac" iz lat. *soldus* (REW 8069; DELI 136; 1552). Vidimo da je vojnik dobio ime po novcu jer je na početku to bio plaćenik. Čakavske potvrde romanizma *soldât* nalazimo u roverskim govorima (RROG 250), u Orbanićima (ČDO 549), *söldot* u Kukljici (RGK 273), *söldat* u Rivnju (RRG 274), u Senju (SR 136), u Salima (RGS 331) i u Splitu (RVS 858), *söldât* u grobničkome govoru (GG 600) i u Rukavcu (RČGR 258), *söldât* u Crikvenici (CB 94).

2.1.2. Poprilično rasprostranjen istarski romanizam **militâr**, m. "vojnik" Boljunci su posudili iz mlet. *militar* (VG 629), tal. *militare* "chiunque presti servizio militare", m. (ZING 1105), lema koja je nastala od poimeničenja homonimijskog pridjeva, učena riječ iz lat. pridjeva *militare(m)*, od *miles*, *militis* "Soldat" (REW 5568; DELI 980; ERHSJ II/424). Pridjev **militârski** "vojnički" tvoren je *in loco* pomoću hrvatskoga pridjevskoga nastavka –ski od romanizma *militâr*, ali na terenu nije potvrđen već su nam ispitanici dali sinonimni oblik *soldâčki*. Lema *militâr* zabilježena je u Rukavcu (RČGR 159), *militâr* u bejskome govoru (BBT 225) i u roverskim govorima (RROG 158), *militâr* u Funtani (MFR 49), a pridjev *militârski* u bejskome govoru (BBT 225) i *militârski* u Splitu (RVS 557).

2.1.3. Funkcija i čin kaprala, vodnika ili desetnika u boljunskim govorima označena je lemom **kapurâl**, m. Posuđenica je to iz mlet. *caporal* (DDV 135; VG 168), tal. *caporale* "primo graduato della gerarchia militare, comandante una squadra" (ZING 303), iz srednjovjekovnog latinskog *caporale(m)*, od *capora*, stari plural od *capo* (ZING 303; DELI 292; ERHSJ II/45), od lat. *caput*, –ite (REW 1668). Pronalazimo *kapurâl* u bejskome govoru (BBT 158), u splitskome govoru *kapurâl* "jedan od nižih činova u vojsci, desetar" (RVS 445) te metatezirani oblik *kapulâr* "desetnik u jugoslaven-skoj vojsci" u Kukljici (RGK 112).

2.1.4. Za pojam narednika u vojsci u boljunscome idiomu postojao je u prošlosti romanizam **sržîent**, m. koji nismo potvrdili terenskim ispitivanjem. Riječ je o posuđenici iz mletačkoga *sargente* (DDV 601; VG 934), tal. *sergente* "grado relativo al primo gradino della gerarchia dei sottoufficiali, cui corrisponde il comando di una squadra o unità equivalente" (ZING 1675), posuđenica iz starofrancuskoga *sergent* "sluga" (XI st., a kasnije u XVI st. poprima značenje vojnika u pješadiji) (DELI 1506). Riječ potječe iz latinskoga *servîens*, –ente (REW 7873), part. prez. od gl. *servîre* "služiti" (REW 7874; DELI 1506). Malobrojne su potvrde leksema: U Splitu je zabilježen nadimak *Srzentîn* "poručnik" (RVS 864), u grobničkom govoru *šerežân* "vojnik" *zastarjelo* (GG 627) te u Rukavcu *srzênt* "narednik" (RČGR 262).

2.1.5. Još jedna vojnička titula i funkcija ima romansko podrijetlo u boljunskim govorima, a to je lema **šòtoufičijāl**, *m.* za podoficira ili narednika. Riječ je preuzeta iz tal. *sottoufficiale* "nella gerarchia militare, grado intermedio tra i graduati di truppa e gli ufficiali, comprendente sergente, sergente maggiore e maresciallo" (ZING 1746), složenica od *sott-* i *ufficiale* kao kalk na francuski *sous-officier*. Etimologija leži u kasnolat. *officiālis* (REW 6044; DELI 1758). Talijanizmu nismo pronašli nijednu rječničku potvrdu u čakavskim repertoarima kojima raspolažemo, a na terenu je potvrđena kod starijih govornika koji se sjećaju da se nekad tako govorilo.

2.1.6. Za dezertera ili vojnoga bjeGUNCA Boljunci imaju romanizam **dižertōr**, *m.* koji su, sudeći prema sufiksu *-or*, preuzeli iz talijanskoga *disertore* "militare che abbandona il reparto d'appartenenza...", učena riječ iz klasičnoga latinskoga *desertōre(m)*, od participa prošlog glagola *desērare(pūgnam)* "napustiti borbu/bitku" (ZING 560; DELI 475; ERHSJ I/399). Lema je potvrđena jedino u Pićnu kao *dižertōr* (PI 25).

2.1.7. Za osobe koje su imale vojni čin postojao je u boljunskim govorima izraz **graduŕn**, *adj.* koji nismo potvrdili na terenu. Posuđenica je to iz mlet. *graduato*, citirat ćemo Boerija koji navodi sljedeće: "vocabolo che era in uso tra i militari del cessato Governo Veneto: voleva dire *Ufiziale superiore*, ed intendevasi il Maggiore, il Tenente Colonnello ed il Colonnello, i quali trovansi nel grado di mezzo tra lo stato generale e il subalterno" (DDV 313; VG 313), tal. *graduato* "militare di truppa con grado da appuntato a caporal maggiore" (ZING 808). Riječ je o participu prošlom od gl. *graduār/graduare* "udijeliti vojni čin", izvedenica od mlet./tal. *grado* "stupanj, čin" i potječe iz lat. *grādus* "stepen" (REW 3831; DELI 682; ERHSJ I/602), čiji nastavak nalazimo u boljunskome romanizmu **grât**, *m.* u značenju "stupanj; čin". Potvrde leksema *grât* pronalazimo u Senju (SR 36), u Labinu (RLC 97), u roverskim govorima (RROG 85), u Splitu (RVS 311) i u Rivnju (RRG 102), dok pridjev nije zabilježen u čakavskim rječnicima kojima raspolažemo.

2.1.8. Nekad se "redarstveni stražar, milicajac" nazivao **gvârdija**, *m.* U boljunskome idiomu je to posuđenica iz mlet. *guardia* (DDV 320; VG 463), tal. *guardia*, a krajnje podrijetlo vuče iz gotičkoga *wardja* (DELI 700; ZING 823), od germanskoga/franačkoga glagola **wardon* "beobachten" (REW 9502; ERHSJ I/641). Romanizam je potvrđen na Boljunštini, ali i u Kukljici *gvârdia* (RGK 84), u Labinu *gvârdija* (RLC 100), u Senju (SR 38), u Crikvenici (CB 40) i u Rukavcu *gvârdija* "straža" (RČGR 87), u Splitu (RVS 323) i u Salima *gvârdija* (RGS 104), u Pićnu *gvòrdija* (PI 39).

2.1.9. Za pojam čuvara Boljunci su zadržali romansku riječ **gvardijŕn**, *m.* Radi se o posuđenici iz mlet. *guardian* (DDV 320; VG 463), tal. *guar-*

diano iz srednjovjekovnog latinskog *gardianus* (po modelu *scriba – scribanus*) (ERHSJ I/642), koja potječe iz gotskoga *wardjan*, a to je akuzativni oblik od *wardja* (ZING 824), od germanskoga/franačkoga glagola **wardon* “beobachten” (REW 9502; DELI 700). Potvrde nalazimo u Labinu *gvardjôn* (RLC 100), u Splitu (RVS 323) i u Rukavcu *gvardijân* “stražar” (RČGR 87).

2.1.10. U boljunskim govorima riječ **mòc**, *m.* više nije u uporabi, a u prošlosti (prema Francetićevim zapisima) je imala značenje “mornarski vojni pitomac”. Posuđenica je to iz mlet. *mozzo* “giovane garzone che fa il noviziato di marinaio” (DDV 431; VG 565), tal. *mozzo*² “1. ragazzo dai 7 ai 15 anni arruolato un tempo a bordo dei velieri; marinaio dell’attuale marina mercantile che non ha superato i 18 anni di età e ha meno di due anni di navigazione” (ZING 1145). U talijanskome je to posuđenica iz španjolskoga *mozo* “mladi pomoćnik, sluga” (DELI 1041), moguće iz lat. pridjeva *mūsteus* “nalik moštu, mlad” (REW 5779; ZING 1145; ERHSJ II/446). Potvrde ovoga romanizma pronašli smo samo u dvama rječnicima: u Rukavcu *mòc* “mali od broda” (RČGR 161) te u labinskome govoru *mōco* “najmlađi mornar na brodu; nekad obično mladić od petnaestak godina. Obavljao je poslove na jedrenjacima, a bio je ujedno i pomoćnik u kuhinji” (RLC 159).

2.1.11. Boljunci su zadržali u svom govoru romanizam **špija**, *f.* za urodu. Riječ je o posuđenici iz mlet. *spia* (DDV 689; VG 1070), tal. *spia* “chi riferisce di nascosto cose per cui altri possono subire punizioni, danni e sim.” (ZING 1762). Podrijetlo leme nalazimo u gotičkom obliku **spaiha* (DELI 1585-1586), odnosno kod Wartburga nalazimo gotički *speha* (REW 8135), kod Skoka *speho* (ERHSJ III/311), te Skok dodaje da je taj talijanizam postao internacionalna i balkanska riječ (ERHSJ III/311). Isto tako riječ **špijôn** “uhoda” preuzeta je najvjerojatnije iz mlet. *spion* (DDV 691; VG 1070), tal. *spione*, kao pogrdni naziv i izvedenica od *spia*. Čakavske potvrde leksema *špija*/*špijûn* nalazimo u Rukavcu (RČGR 281), u Splitu (RVS 925-926), u Kukljici (RGK 297), u bejskome govoru (BBT 465) i u roverskim govorima (RROG 274), u labinskome govoru *špija* / *špijôn* “uhoda, doušnik” (RLC 272) te u Pićnu *špija* (PI 112).

2.1.12. Lema **montûra**, *f.* za vojničku uniformu u boljunskim je govorima preuzeta iz mlet. *montura*, *f.* (VG 647; DDV 425), tal. *montura* “divisa, uniforme” (ZING 1135), francuzizam od fr. imenice *monture*, od gl. *monter* “namjestiti” (ZING 1135) iz lat. **mōntāre* > it. *montura* “Ausrüstung der Soldaten” (REW 5668). Lema je potvrđena na Boljunštini, ali i u Crikvenici (CB 64) i u Senju *mondûra* “odijelo, odjeća, oprava” (SR 76), u Labinu *montûra* (RLC 160), u Salima (RGS 189) i u bejskome govoru *montûra* (BBT 230), u grobničkom govoru *mondûra* / *montûra* (GG 376).

2.2. Vojna odjeljenja

2.2.1. Francetić je u svome rukopisu zabilježio lemu **soldačija**, *f.* u značenju "vojništvo, vojna služba" koju smo potvrdili na terenu kod starijih ispitanika. Boljunci su riječ kreirali *in loco* pomoću hrvatskoga sufiksa *-ija* na pridjev *soldâčki* (ERHSJ III/304), a za etimologiju vidi **2.1.1.** Usp. u mlet. *soldaria* (DDV 671), te u tal. *soldateria* (ZING 1724). Leksem se sačuvao u nekoliko čakavskih govora: *soldačija* u Senju (SR 136), u Rukavcu (RČGR 258), u Crikvenici (CB 94), u grobničkome govoru (GG 600), u Splitu (RVS 858), *soldafija* u Kukljici (RGK 273) i u bejskome govoru (BBT 427).

2.2.2. Za vojni pojam vojne divizije ili odjeljka postoji u boljunskim govorima imenica **divizijon**, *m.* Primjećujemo gramatičku promjenu roda *f.* → *m.* u odnosu na talijanski model *divisione*, *f.* "7. (mil.) grande unità tattica dell'esercito composta da più brigate" (ZING 580); mlet. *divifion*, *f.*, ali se u mlet. repertoarima ne navodi to značenje (VG 323). Radi se zapravo o francuzizmu koji je u specijaliziranom vojnom značenju ušao u tal. jezik krajem XVIII st., a krajnje podrijetlo vuče u lat. *divisiōne(m)*, izvedenica od *divisus* "podijeljen" (DELI 486; ERHSJ I/410). U tom obliku nije potvrđen ni na Boljunštini ni u čakavskim rječnicima, osim u Pićnu kao *divižija* (PI 24).

2.2.3. U istom semantičkom polju nalazimo lemu **fānterija**, *f.* za pješadiju i pješastvo. Posuđenica je to iz tal. *fanteria* "l' insieme delle truppe che combattono a piedi", izvedenica od *fante* (2) "soldato di fanteria" (ZING 680), a podrijetlo vuče iz gotičkog *fanthja* "soldato a piedi" (ZING 680), dok Cortelazzo i Zolli uopće ne navode to rješenje već izvode riječ iz homonimnog *fante* "dječak; kasnije sluga" < *infante(m)* te navode sljedeće objašnjenje "*comunemente vuol dire soldato a piede, perché ne' tempi dell'Impero basso, che la milizia cominciò a riputarsi più per la cavalleria che per la soldatesca a piede, il pedone si venne a stimare come ministro e servitore del cavaliere, e perciò fu detto fante*" (1970 *Note al Malmantile* u DELI 560). Zapravo latinski etimon potječe iz gotičkog **fanthja* (ERHSJ I/505). Za pješaka te jedinice Francetić je u svom rukopisu napisao lemu **fānterist**, *m.*, koju nismo potvrdili na terenu, a ne bilježe je ni talijanski ni mletački izvori (samo *fante*), pa je moguće da je stvorena *in loco* od *fanterija* pomoću sufiksa *-ist* u dijalektalnoj čakavskoj varijanti. Čakavske potvrde leksema nalazimo samo u nekoliko rječnika: *fānterija* u bejskome govoru (BBT 102) i u Splitu (RVS 263), *fantarija* u viškom govoru (LVJ 103), *fānterist* u Splitu (RVS 263).

2.2.4. Za pojam ratne mornarice postoji u čakavskim govorima diljem Istre, pa tako i u boljunskome idiomu romanizam **marina**, *f.* Riječ je o posuđenici od mlet. sintagme *marina (militar)* "complesso delle navi e di

quanto concerne la navigazione" (VG 594), tal. *marina militare* "che comprende le varie unità da guerra", izostankom pridjeva *militare*, ostala je samo riječ *marina*, f. Potječe od pridjeva *marino* "morski, što se tiče mora", učena riječ iz lat. *marīnus* "id." (REW 5359) < lat. *māre* "more" (REW 5349; LHR 631; ERHSJ I/118), nekad u značenju "bara, laguna" (DELI 934-935). Čakavske potvrde su mnogobrojne: *marīna* u Kukljici (RGK 154), na Visu (LVJ 281), u Senju (SR 72), u Crikvenici (CB 62), u Rukavcu (RČGR 154), u Splitu (RVS 263), u bejskome govoru (BBT 214) te *marīna* u labinskom (RLC 153).

2.2.5. Za pojam konjaništva boljunski govori posjeduju još jedan romanizam, a to je lema **kavalerija** f. Riječ je o posuđenici iz tal. *cavalleria* "milizia a cavallo" (ZING 332), mlet. *cavalaria* (VG 192; DDV 150), izvedenica od *cavaliere*, posuđenica iz provansalskoga *cavalier* iz kasnolat. *cabāllarius* "Pferdewärter; palafreniere" (REW 1438; ZING 332), od *cabāllus* "cavallo castrato; kljuse, konj" (REW 1440; DELI 316; LHR 152; ERHSJ II/66). Romanizmu smo pronašli samo dvije potvrde i to *kavaleria* u Splitu (RVS 263) i *kavalarija* na Visu (LVJ 221).

2.3. Oružje

2.3.1. Vjerojatno je i leksem **artiljerija**, f. "topništvo" u boljunskome idiomu preuzet iz tal. *artiglieria*, mlet. *artiljaria* (VG 40), *artilgiaria* (DDV 45), francuzizam iz fr. *artillerie* (XIV. st.) kako u talijanskome jeziku (DELI 154) tako i u hrvatskome *artiljèrija* (HER I/170). Potječe iz starofrancuskoga glagola *artillier* (XIII. st.) "opremiti", koji je nastao križanjem leksema *art* "vještina" i starofrancuskoga *atillier* < lat. *aptilicare* od *aptus* (ERHSJ I/63-64). Nismo mu pronašli rječničke potvrde ni u jednom čakavskom rječniku kojim se služimo, dok je terenskim istraživanjem na Boljunštini potvrđen u obliku *artiljerija*.

2.3.2. Naziv **torpediniera**, f. za torpiljarku, torpednjaču preuzet je iz talijanskoga *torpediniera* "1. nave militare veloce, destinata spec. all'uso di torpedini e di siluri; tipo di nave militare, predisposta alla caccia dei sommergibili e alla scorta" (ZING 1899). Torpednjača je dobila ime u Americi krajem XVIII. st. i to po ribi *torpedo* kojoj je sličila kada ju je tako nazvao Fulton i prije njega Bushnell. U ovom slučaju izvedenica je od *torpedine*, prijevod engl. *torpedo* u značenju i ribe i mine. Evo što navode Cortelazzo i Zolli citirajući Migliorinija: "Un primo apparecchio di guerra, chiamato così per somiglianza con il pesce si ebbe anzitutto in America: dai primi esperimenti dell'americano Bushnell nel 1796 e poi dai tentativi di Fulton che diede il nome all'apparecchio (1807: cfr. Fulton, *Torpedo War*,

New York 1810, Migliorini, *Onom*" (DELI 1710), iz lat. *torpēdo*, *-inis* (ERHSJ III/508). Oveme talijanizmu nalazimo samo dvije čakavske potvrde i to: u bejskome govoru (BBT 490) i u Splitu *torpedinjêra* "ratni brod, torpiljarka" (RVS 974), dok na Boljunštini nije potvrđena.

2.3.3. Boljunci su koristili za pojam pištolja lemu **pištōla**, *f.* Riječ je preuzeta iz mlet. *pistola* (VG 800; DDV 513), tal. *pistola* "arma da fuoco portatile individuale, a canna corta, di peso e ingombro limitati, impugnata generalmente con una mano sola e usata contro bersagli ravvicinati" (ZING 1346), a u talijanskom je to francuzizam iz fr. *pistole* iz njemačkoga *Pistole* iz češkoga *píšťal* "cijev" (DELI 1203-1204), odnosno oružje koje je ušlo u uporabu iz husitskih ratova (ERHSJ II/663-664). Mnogobrojne su dijalektalne potvrde ovoga leksema: *pištōla* u grobničkome govoru (GG 472), u Kukljici (RGK 212), u Rukavcu (RČGR 208), u Pićnu (PI 83), u roverskim govorima (RROG 199) te u labinskome govoru (RLC 203), *pištōla* na Visu (LVJ 385), *pištōla* u bejskome govoru (BBT 310), *pištōla* u Rivnju (RRG 221) i u Funtani (MFR 58).

2.3.4. Za olovnu kuglicu, odnosno sačmu za pušku Boljunci imaju romanizam **balîn**, *m.* Riječ je o posuđenici iz mlet. *balin* "pallottola, pallino da schioppo" (VG 59), *balini da schiopo* (DDV 58), umanjenica od *bala* (VG 56-57; DDV 56; VDIP 22), tal. *pàlla*, iz langobardskoga *balla* (REW 908) (starofrancuski *balle*, iz franačkoga *balla*), što posvjedočuje konsonantizam *b-* umjesto *p-* (DELI 116-117; ERHSJ I/97-98; JE I/34). Mnogobrojne su dijalektalne potvrde ovih romanizama: *balîn*, *balîna* u Splitu (RVS 102), *balîn* "puščani metak" u Funtani (MFR 17), u roverskim govorima (RROG 27), u Orbanićima (ČDO 414), u Rukavcu (RČGR 24), u grobničkome govoru (GG 156), u Rivnju (RRG 46) te u bejskome govoru (BBT 33), *balîni* "sačma za lovačku pušku" u Crikvenici (CB 15), *balîna* "čelična kuglica za lovačku pušku" u Kukljici (RGK 19), *balîn* "naboj, metak", *balîni* "sačma za lovačku pušku" u Pićnu (PI 10) i u labinskome govoru *balîn* (RLC 42).

2.3.5. Metaforizacija značenja romanizma **bokîn**, *m.* od konkretnoga deminutiva doslovno u smislu "mala usta" prema prenesenom i specijaliziranom značenju "oponac na puški" dogodila se zbog sličnosti oblika još u jeziku izvorniku, odnosno davatelju a to je talijanski *bocchino* "nelle antiche armi da fuoco portatili, pezzo metallico all'estremità anteriore della cassa che guarnisce l'imboccatura del canale della bacchetta; risalto per fissare la baionetta nei fucili" (ZING 242), dok u mletačkim izvorima nije navedeno to značenje kako dokazuju leksičke potvrde za *bochin* (VG 99; DDV 86). To je izvedenica od imenice *bocca/boca* "usta" i potječe iz lat. *bŭcca* (REW 1357; ERHSJ I/231); riječ koja je od prvotnog značenja "obraz" (koje se sačuvalo u rumunjskome) proširila a potom i suzila svoje značenje na

“usta” zbog homonimijskoga konflikta s *os* “kost” i s *oris* umjesto *auris* za “uho” (DELI 227). Romanizam nismo potvrdili u tom značenju, već samo u značenju “cigaršpic” *bukîn* u labinskim (RLC 57), u Rukavcu (RČGR 34), u Pićnu (PI 17) i roverskim govorima (RROG 27), *bokîn* u Crikvenici (CB 19), *bokîn* u bejskome govoru (BBT 46), ili u značenju grla staklenke u Kuljici (RGK 32), ili usnika na puhačkim instrumentima u Splitu (RVS 130).

2.3.6. Za pojam puščane cijevi u boljunskim govorima postojala je lema **kàna**, *f.* Preuzeta je iz mlet. *cana* (DDV 126; VG 156), tal. *canna* “6. parte essenziale delle armi da fuoco, costituita da un tubo di metallo chiuso a una estremità, ove è posta la carica per lanciare il proiettile nella direzione voluta” (ZING 294), iz lat. *canna* “trska” (REW 1597) iz grčkoga *kana*, asirsko-babilonskoga podrijetla (DELI 286). Romanizam je zabilježen u nekoliko čakavskih rječnika, npr.: *kàna* “cijev od puške” u Splitu (RVS 438), u labinskom (RLC 117) i u roverskim govorima (RROG 108), *kàna* “polucilindar, cijev ratnog oruđa” u Rukavcu (RČGR 106), u grobničkom govoru (GG 299) i na Visu (LVJ 212).

2.3.7. Za pojam maloga zupčica na vrhu puške Boljunci imaju izraz **mirîn**, *m.* Vjerojatno se radi o posuđenici iz talijanskoga *mirino* “piastrina collocata all’estremità di un’arma da fuoco portatile, avente la funzione, insieme alla mira, di stabilire la direzione del colpo” (ZING 1113), koje je ušla u istarske čakavske govore preko istromletačkoga (a mlet. repertoare ne bilježe ovu lemu jer je istovjetna s talijanskom). Izvedenica je od *mira* “nišan, cilj” < *mirare* “nišanimi, ciljati” iz lat. *mirāre* 2. “ciljati” (REW 5603). Ovom romanizmu nismo našli potvrde ni u jednom od čakavskih rječnika kojima raspolažemo.

2.3.8. Za pojam jednocjevke puške ostraguše, Boljunci su nekad koristili romanizam **muškèt**, *m.* Posuđenica je to iz mlet. *moschetto* (DDV 429; VG 653), tal. *moschetto* “il più grosso degli schioppi da guerra portatili, inventato in Italia alla fine del XV sec., portante due onces di palla”⁴ (ZING 1140) i dolazi od *moschetta* u značenju strijele, ali topa/artiljerije maloga kalibra (ZING 1140), deminutiv od *mosca* “muha” iz lat. *mŭsca* (REW 5766; DELI 1010) zbog konceptualne sličnosti leta i zujanja. Malobrojne su rječničke potvrde ovoga romanizma: *muškèt* “laka puška” u Pićnu (PI 68), u bejskome govoru *muškèt* “mušketa, vrsta puške” (BBT 235), na Visu *muskèta* (LVJ 306) i *muškèt* (pov. vojn.) u roverskim govorima (RROG 165).

2.3.9. U boljunskom je idiomu lema **eksplozijôn**, *m.* “rasprsnuće, eksplozija” iznenađujuće muškoga roda, vjerojatno zbog nastavka *-jn*. Preuzeta je iz istromlet. *esplofion*, *f.* (VG 344), tal. *esplosione*, *f.*, ali su Boljunci

⁴ A danas označava i modernu kraću pušku (ZING 1140).

umetnuli glas /k/ zbog utjecaja hrvatske riječi *eksplóziija* (HER III/119). Radi se o učenoj riječi iz lat. *explosiōne(m)*, od *explōsus* od glagola *explōdere* čije je prvotno značenje bilo "potjerati plješćući rukama" (jer je *plōdere* bio arhaičniji oblik od gl. *plāudere* (DELI 540), a značenje eksplozije poprimilo je, kako navode Cortelazzo i Zolli, tek u XVIII st. prema francuskoj riječi *explosion* (DELI 540). Čakavski repertoari kojima raspolažemo ne navode ovaj oblik, a nije potvrđen ni na terenu.

2.4. Ratovanje i obrana

2.4.1. Jedna bitna imenica za vrijeme rata, ali i kasnije, bila je riječ **gvèra**, f. "rat" koja se zadržala ne samo u boljunskim nego i u mnogim istarskim čakavskim govorima, pogotovo kod starije populacije koja je proživjela Drugi svjetski rat. Riječ je preuzeta iz mlet. *guera* (DDV 321), tal. *guerra* i potječe iz germanskoga (franačkoga) **werra* "mischia" (REW 9524a; DELI 703-704), riječ koja je na zapadu zamijenila *bellum* već na koncu carskoga doba (ERHSJ I/642). Romanizam se zadržao u mnogim čakavskim govorima, npr.: *gvèra* u Kukljici (RGK 84), u Crikvenici (CB 40), u bejskome govoru (BBT 127), u Salima (RGS 104) i u roverskim govorima (RRGO 90), na Visu *gvèra* (LVJ 139), u labinskim govorima *gvîra* (RLC 100).

2.4.2. Romanizmom **duĭel**, m. označavao se u prošlosti se u boljunskim govorima "dvoboj". Posuđenica je to iz mlet. *duelo* (VG 333), tal. *duello*, učena riječ iz srednjovjekovni lat. *duĕllu(m)* koja se nadovezuje na arhaični oblik *duĕllu(m)* koji je bio varijantni oblik od *bĕllu(m)* "rat, boj", pa je interpretiran kao boj između dvoje, odnosno dvoboj (ZING 597; DELI 500). Jedina čakavska potvrda romanizma je u Pićnu *dûel* (PI 28), a terenskim istraživanjem na Boljunštini nije potvrđena.

2.4.3. Za nekog tko je naoružan Boljunci su imali pridjev **armĭn**, koji su preuzeli iz mlet. *armà* (DDV 43; VG 37), tal. *armato*, particip prošli od glagola *armar*, *armare* iz lat. *armāre* (REW 651; DELI 126; ERHSJ I/61). Isto tako za pojam naoružavati, naoružati u boljunskom govoru nalazimo glagol **armăt**, v. i. i p. koji potječe iz mlet. *armar* (DDV 43; VG 37), tal. *armare* iz lat. *armāre* (REW 651; DELI 126; ERHSJ I/61). Oba su termina potvrđena na terenu. Dok njegov antonim **dižarmăt**, v. p. "razoružati koga", tvoren od iste osnove, nije potvrđen ni na Boljunštini ni u čakavskim rječnicima, a radi se o posuđenici iz mlet. *diġarmar* (VG 312), tal. *disarmare*, tvorenica od prefiksa *dis-* i glagola *armar(e)*, iste etimologije kao i gore. U tom značenju (a ne u značenju vezivanja broda u lučici ili opremanja ribarskoga broda kako se može pronaći u nekim rječnicima Dalmacije i otoka te Kvarnera) čakavske potvrde romanizama nalazimo u sljedećim punktovima: u Fun-

tani *armân* “naoružan” i *armâti se* “naoružati se” (MFR 15), u Pićnu *armôn* (PI 9), u bejskome govoru (BBT 27) i u Rukavcu *armât* “naoružati se, opremiti” (RČGR 21), *armân* “naoružan i opremljen” (BBT 27), u roverskim govorima *armâti* “naoružati se, šalovati” (RROG 23), isto u oba značenja i u labinskim govorima (RLC 38).

2.4.4. Veoma rasprostranjen istarski romanizam *lèva*, *f.* za vojničko novačenje zadržao se u boljunskim govorima. Riječ je preuzeta iz mlet. *leva* “scelta dei giovani per il servizio militare, costrizione obbligatoria” (VG 537), tal. *leva* (ZING 995), od glagola *levare* koji je nekad značio “novačiti, odnosno doslovno dizati/prikupljati ljude za vojsku” (XVI st.) iz lat. *levāre*, denominal od *lēvis* “lagan” (DELI 868; ERHSJ II/291). Mnogobrojne su rječničke potvrde ovoga romanizma, npr.: *lèva* “novačenje” u Senju (SR 66), u Rukavcu (RČGR 140), u bejskome govoru (BBT 201), u Crikvenici (CB 56), u Splitu (RVS 515), u roverskim govorima (RROG 143), u Pićnu (PI 58), u grobničkom govoru (GG 348) i na Visu (LVJ 262) te *lèva* u Salima (RGS 163).

2.4.5. Tipičan vojnički hod je imao romanski naziv *m̃rća*, *f.* u značenju “marš, pohod”. Riječ je preuzeta iz mlet. *marcia* (VG 600; DDV 401), tal. *marcia*, od glagola *marciare*, francuzizam u talijanskome od gl. *marcher*, a podrijetlo vuče iz franačkoga *markon* “pustiti trag”, vidi i germanski *marka* “Grenze” (REW 5354.2). Malo je čakavskih potvrda ovoga mletacizma: u Splitu *mârča* “marš” (RVS 544), u Rukavcu *marcât* (RČGR 153), na Visu *môrća* i *marcât* “marširati, stupati” (LVJ 298; 281), u labinskom govoru *mârča* “marš, koračnica” (RLC 153).

2.4.6. Za pojam “braniti, štititi (se)” postojao je u prošlosti u boljunskim govorima glagol *diffëndit (se)*, *v. i. i r.*, kako je to zabilježio Ivan Francetić u svom rukopisu. No međutim taj leksem nismo potvrdili terenskim istraživanjem na Boljunštini. Posuđenica je to iz istromlet. *difender(se)* (VG 308); *defender(se)* (DDV 238), usp. u tal. *difendere* i *difendersi* (ZING 536), iz lat. *defēdere* (REW 2517), složenica od *de-* i *fēdere* “udariti”, indoeuropskoga podrijetla (DELI 462; ERHSJ I/389). U čakavskim rječnicima kojima raspo- lažemo nismo pronašli nijednu potvrdu ovoga romanizma.

2.4.7. U boljunskome je idiomu romanizam *difēža*, *f.* “obrana, zaštita” preuzet iz mlet. *difesa* (VG 308), tal. *difesa*, iz kasnolatinskoga *defensa(m)* “obrana” (REW 2518), izvedenica od *defēsus*, part. perf. od *defēdere* (DELI 462; ERHSJ I/389). Taj se mletacizam više ne koristi u boljunskim govorima, a nismo mu našli potvrde ni u dijalektalnim rječnicima kojima raspo- lažemo.

2.4.8. Kao posljedica ratovanja pojavio se i glagol *dišfigurāt*, *v. i.* “nagrđivati, nagrditi, nakaziti nekoga”. Radi se o posuđenici iz istromlet. *dis-*

figurar (VG 315), *desfigurar* (DDV 229), tal. *disfigurare* odnosno puno češći oblik *sfigurare*, složenica od *dis-* i tal. *figura*, istromlet. *figura* (VG 376; DDV 270); učena riječ iz lat. *figūra(m)*, od *fingere* 'oblikovati' (REW 3313; DELI 579-580; ERHSJ I/515). Pronašli smo samo jednu rječničku potvrdu romanizma i to u govoru Rukavca *dišfigurāt* (RČGR 58).

2.4.9. Za pojam "dezertirati, pobjeći sa vojne dužnosti" Boljunci su u prošlosti koristili glagol **dižertāt**, *v. p.* koji nismo potvrdili na terenu. Vjerojatno je riječ preuzeta iz mlet. *difertar* (VG 312), *desertar* (DDV 229), usp. tal. *disertare* (ZING 559). Lema potječe iz kasnolat. *desertāre*, od *desērare* "napustiti" iz XIII st., a u vojnome se značenju pojavljuje u talijanskome jeziku u XVII st. (DELI 475; vidi i ERHSJ I/399). Pronađene su sljedeće čakavske potvrde: *dizertāt* "dizertirati, pobjeći iz vojske" u labinskom (RLC 77), *dezertāt* "ostaviti, napustiti, pobjeći" na Visu (LVJ 81), u Pićnu *dižertāt* "uteći od neke obaveze, dezertirati" (PI 25).

2.4.10. Nekad se na području Boljunštine koristio romanizam **kombātīt**, *v. i.* u značenju "boriti se" i zabilježen je u rukopisu Ivana Francetića⁵. Radi se o posuđenici iz istromlet. *combater* (VG 234; DDV 182), tal. *combattere* "prendere parte a uno scontro armato, a una battaglia", a potječe iz govornog lat. *combattūere* "boriti se" (REW 2073; DELI 362). Rječničke potvrde nalazimo na Visu *kombatāt* "boriti se" (LVJ 229), u splitskom govoru *kombāt se* "natezati se, prepirati se, blago se svađati" (RVS 467), u Funtani *kumbātiti* "boriti se" (MFR 42), u bejskome govoru *kumbātīt* "boriti se" (BBT 188), u grobničkome govoru došlo je to proširenja značenja zbog sličnosti buke koja se proizvodi pa imamo *kumbātīt* "lupati, udarati proizvodeći snažan zvuk" (GG 334).

2.4.11. Pod Italijom je puno romanizama ušlo u čakavske govore Istre, a među njima i lema **konkvišta**, *f.* u značenju "osvajanje". Riječ je preuzeta iz tal. *conquista*, od gl. *conquistare* "osvajati", a podrijetlo mu seže u govorni lat. **conquistāre* (DELI 380), intenzivirani oblik od *conquīrere* (REW 2154). Iste je neposredne i daleke etimologije i boljunski glagol **konkvištāt**, *v. p.* "zauzeti, osvojiti, dobiti". Ove lekseme nismo pronašli ni u jednom od čakavskih rječnika kojima raspolazemo, a nisu potvrđene ni dok smo provodili terensko istraživanje na Boljunštini.

2.4.12. U istome semantičkome polju nalazimo lemu **manōvra**, *f.* za vojničku vježbu ili manevar, na Boljunštini potvrđena u obliku *manōvra*. Radi se o posuđenici iz mlet. *manovra* (VG 586; DDV 394), tal. *manovra*, a u tal. je to francuzizam od fr. *manœuvre* od glagola *manœuvrer* "manovrirati" (ZING 1052; DELI 927-929), iz lat. *manuōperāre* "raditi s rukama" (REW 5337). Skok o toj riječi piše sljedeće: "Francuzizam ušao je u jezike putem

⁵ Više o tome u Francetić (2015.)

austrijske vojske, u Dalmaciji i Istri preko talijanskog francuzizma *manovra*" (ERHSJ II/370). Mnogobrojne su rječničke potvrde: u Splitu (RVS 542), u Rukavcu (RČGR 152) i u Kukljici *manôvra* "vježba (vojnička, mornarska)" (RGK 153), istoga značenja i *manûovra* u Rivnju (RRG 165), *manôvra* "rukovanje, upravljanje, manevriranje" na Visu (LVJ 280), *manovrât* u Pićnu (PI 62), u Crikvenici *manôvra* "manevra brodom" (CB 62), *manôvra* u labinskom "taktičke vježbe vojnih postrojbi" (RLC 152).

2.4.13. Kada bi vojska okupirala ili osvojila određeni teritorij koristila se riječ **okupât**, *v. p.* Glagol nastavlja mlet. *ocupar* (VG 697), tal. *occupare* i radi se o učenoj riječi iz lat. *occûpāre* (REW 6031), složenica od *ôb-* i *çāpere* "uzeti" (DELI 1060; ERHSJ II/553). Malo je rječničkih potvrda ove leme: u roverskim govorima *okupân* "zauzet" (RROG 185), u Pićnu *okupât* "zauzeti, okupirati" (PI 76) i na Visu *okupât* "zaposjesti" (LVJ 346), a na Boljunštini nije potvrđena.

2.4.14. Romanizmom **požicijûn**, *m.* Boljunci su u svom govoru označavali položaj, poziciju ili mjesto, kako fizičko u oružanim situacijama tako metaforički u napredovanju vojnika pa riječ posjeduje unutar ovoga semantičkoga polja ta dva značenja i potvrđen je na terenu. Radi se o posuđenici iz mlet. *pozizion*, *f.* (VG 822), tal. *posizione*, *f.* te primjećujemo gramatičku promjenu roda od *f.* u *m.* vjerojatno zbog percepcije hrvatskoga življa koji sufiks *-on* doživljava u muškom rodu prema pravilima hrvatskoga jezika. U talijanskome jeziku je to francuzizam prema fr. *position*, a podrijetlo vuče iz lat. *positiōne(m)* od *pōsitus* "položaj" (DELI 1237; LHR 811). Potvrde ovoga romanizma pronašli smo samo u dva čakavska rječnika: *požicjûn* u Splitu (RVS 744) i *požicjòn* u Pićnu (PI 89).

2.4.15. U boljunskim govorima glagolom **puntât**, *v. i.*, Boljunci se referiraju na ciljati, nišaniiti na nešto, izvršiti napad kako općenito tako i u vojnoj semantičkoj domeni. Riječ je preuzeta iz mlet. *puntar* (VG 838), tal. *puntare* te izdvajamo vojničko značenje od ostalih općih značenja koja ta riječ posjeduje u tal. "avanzare direttamente e risolutamente in una determinata direzione (per conquistare qlcosa)" (ZING 1437), izvedenica od *punta* "šiljak, vršak" < kasnolat. *pūnctum* (REW 6847; DELI 1286; ERHSJ III/472). Raznovrsna su značenja ovoga romanizma: u Pićnu *puntât* "uperiti, usmjeriti oružje" (PI 94), u Senju *puntât* "nagovarati" (SR 122), u Labinu znači "obilježiti, označiti" (RLC 226), u roverskim govorima *puntâti* znači "zabiti čavao samo vrhom i zašiti" (RROG 225), u Salima ima sva navedena značenja (RGS 294), u grobničkome govoru *puntât* (*se*) "stavljati potpornje, nagovarati, podmetnuti" (GG 551), u bejskome govoru nalazimo frazem *puntât oružje* "uperiti oružje, naciljati" (BBT 377), u Rukavcu znači "poduprijeti" (RČGR 233).

2.4.16. Za pojam “povući (se), ukloniti, opozvati” pogotovo u kontekstu borbe ili sukoba, u boljunske idiomi postoji glagol **ritirāt (se)**, v. p. kojega su Boljunci preuzeli iz mlet. *ritirar(se)* (DDV 578; VG 888), tal. *ritirare* i *ritirarsi* “indietreggiare, ripiegare di fronte a un pericolo, un ostacolo” (ZING 1559), složenica od prefiksa *ri-* i gl. *tirare/tirar* iz govornog lat. **tīrāre*, nepoznatoga postanja (REW 8755; DELI 1398, 1699; ERHSJ III/472). Romanizam je zabilježen u samo jednom čakavskom rječniku i to u Splitu *ritirāt se* “povući se” (RVS 820).

2.4.17. Glagol **špijāt**, v. i. u značenju “uhoditi, vrebati, špijunirati” preuzet je iz mlet. *spiar* (VG 1070; DDV 689), tal. *spaire* i potječe iz germanškoga korijena *spehōn* (REW 8137), odnosno iz gotičkoga **spaihōn* (DELI 1585-1586; ERHSJ III/311). Oblik **pošpijāt**, v. p. “vrebati na nešto, proviriti” čakavska je izvedenica od romanizam *špijāt* i hrvatskoga prefiksa *po-*. Potvrde romanizma *špijāt* nalazimo u Senju (SR 146), u Rukavcu (RČGR 281), u grobničkome govoru (GG 640), u Crikvenici (CB 103), u Splitu (RVS 925), u bejskome govoru (BBT 465), u Labinu (RLC 272) i u Pićnu *špijāt* (PI 112), *špijāti* u Kukljici (RGK 297), *špijāti* u roverskim govorima (RROG 274).

2.4.18. Zanimljiv romanizam **proměš**, m. za dopust, dozvolu nalazimo u vojnoj terminologiji u slučajevima kada su vojnici trebali dozvolu da izađu iz vojarne ili da mogu na kraće vrijeme napustiti službu i dobiti dopust. Boljunci su riječ posudili iz mlet. *promesso* “2. licenza” (VG 831), lema nastala pučkom etimologijom (zbog formalne i semantičke sličnosti) od *permesso* “1. permesso; 2. licenza” (VG 831; DDV 493), tal. *permesso* “1. autorizzazione, consenso verbale o scritto con cui a qlcu. viene concesso di fare qcsa; 2. breve licenza concessa a militari, impiegati e sim. di star lontano dall’ufficio, dal reparto e sim.” (ZING 1306). Etimologiju nalazimo u lat. *permissu(m)*, part. perf. od *permittere* “dopustiti” (DELI 1172; ERHSJ II/414-415). Mnogobrojne su rječničke potvrde ove leme: u Labinu *promēs* “odsutstvo, odmor ali i dozvola” (RLC 224), *proměš* “dozvola, dopuštenje” u Rukavcu (RČGR 230), u Kukljici (RGK 239) i u roverskim govorima (RROG 221), u Orbanićima *proměš* (ČDO 530) i u bejskome govoru *proměš* “dozvola, dopust iz vojske” (BBT 371), u Pićnu *proměša* (PI 92), u Funtani *promēs* (MFR 62).

2.4.19. Za kulu, tvrđavu koja je u svim ratovima imala poseban obrambeni značaj nalazimo u boljunskim govorima lemu **fortīca**, f. Boljunci su je preuzeli iz mlet. *forteza* (VG 396), *fortezza* (DDV 283), tal. *fortezza* “fortificazione, generalmente a cinta continua” (ZING 730), ali su zamijenili strani sufiks *-ezza* s domaćim *-ica*, koji je i fonetski bio najbliži jeziku primatelju. Izvedenica je to od pridjeva *forte* “jak” < lat. *forte(m)* (DELI 604), prema *fōrtis* (REW 3457). Čakavske potvrde su sljedeće: *fortīca* u Splitu (RVS 278),

u Salima (RGS 87), u Kukljici (RGK 67), u Rukavcu (RČGR 75), u bejskome govoru (BBT 107) i u Senju (SR 31), *fortica* na Visu (LVJ 112) i u Pićnu (PI 32), *fortica* u Labinu (RLC 90).

2.4.20. Boljunci kasarnu tj. vojarnu zovu *kazêrma/kasârna*, a Francetić je u svom rukopisu zabilježio **kažîerma**, *f.* Riječ su preuzeli iz mlet. *caserma* (DDV 144), tal. *caserma* (ZING 322), posuđenica iz francuskoga *caserne*, iz provansalskoga *cazerma* "kućica za četiri vojnika", a podrijetlo seže u lat. *quaternus* "četiri po četiri; svakih četiri" (REW 6944) jer je kasarna na početku bila namijenjena za četiri vojnika (DELI 308; ERHSJ II/250). Lema je potvrđena u različitim čakavskim punktovima: u Rivnju *kažiêrma* (RRG 130), u Rukavcu *kazêrma* (RČGR 111) i u Crikvenici (CB 48), *kazòrma* u Pićnu (PI 48), *kažêrma* u Kukljici (RGK 115), u Splitu (RVS 454) i u Salima (RGS 133), *kazêrma* na Visu (LVJ 222).

2.5. Zdjele za prijenos hrane

2.5.1. Vojnici su znali nositi hranu u limenim zdjelicama koje su zvali **gamêla**, *f.* Riječ je preuzeta iz mlet. *gamela* (VG 421), tal. *gamella* "recipiente metallico per il rancio di soldati e marinai" (ZING 762) i potječe iz lat. *camëlla* "Schale für Flüssigkeiten" (REW 1543). U tom značenju lemu su zabilježili razni autori čakavskih rječnika: u Splitu *gamêla* "posude (komplet lonac) za prenošenje jela, zdjela; limena porcija za uzimanje (vojničkog, mornarskog) obroka" u Splitu (RVS 296) i u Salima (RGS 92), *gamêla* "vojnička posuda" u Crikvenici (CB 38), u Rukavcu (RČGR 79), u Orbančićima (ČDO 444) i u Kukljici (RGK 73), u Pićnu *gamêla* "posuda sa lučnom drškom za nositi hranu u polje" (PI 35), *gamêla* "zdjela, vojnička porcija" u bejskome govoru (BBT 114), u roverskim govorima *gamêla* "vojnička porcija" (RROG 81).

3. Zaključak

U članku je leksički i etimološki obrađeno pedesetak čakavskih romanizama u boljunskim govorima prema rukopisnoj građi Ivana Francetića i *Rječnika boljunskih govora* iz polovice XX. stoljeća. Odabrani se leksemi referiraju na vojne funkcije i činove, na vojna odjeljenja, na oružje i njegove dijelove, na opće termine ratovanja i obrane te na zdjele za prijenos hrane kod vojnika i pretežno se radilo o imenicama (39), dok je glagola bilo deset (10), a pridjeva samo tri (3). Etimološka analiza pokazala je da, što se neposredne etimologije tiče (*etymologia proxima*), deset (10) je romanizama preuzeto iz talijanskoga jezika, dakle petina obrađenih leksema, a trideset i sedam (37) ili četiri petine leksema iz mletačkoga, odnosno iz istromle-

tačkoga, dok su četiri (4) romanizama stvorena *in loco* hrvatskim sufiksom na romansku osnovu koja je bila već posuđena i adaptirana hrvatskom/čakavskom sustavu (*fanterīšt*, *militārski*, *soldačija*, *forfīca*). Morfološki je primijećena promjena roda u odnosu na jezik davatelj i to *f.* → *m.* u tri slučaja: *divižijūn*, *eksplozijūn*, *požicijūn* jer su čakavci te riječi percipirali kao imenice muškoga roda koje završavaju na *-ūn*.

Terenskim istraživanjem, nakon pedeset godina od datiranja Francetićeve rukopisa, uvidjelo se da se u obrađenoj semantičkoj domeni petnaest termina (15) izgubilo iz uporabe jer nisu potvrđeni kod ispitanika, a i neki koji su potvrđeni ne koriste se više ali ih se stariji ispitanici sjećaju i komentiraju da se nekad tako govorilo (pod Italijom). To su arhaizmi *sržīent*, *graduŭn*, *mōc*, *divižijūn*, *torpedinīera*, *fanterīšt*, *kāna*, *mirīn*, *eksplozijūn*, *duīel*, *dižarmāt*, *difēndit* (*se*), *dišfigurāt*, *dižertāt*, *okupāt*, *konkvīštāt*. Odumiranje starih romanizama poklapa se i s nepotvrđivanjem istih u čakavskim rječnicima koje smo koristili za ovaj rad.

Takvi rezultati bili su i očekivani jer je vojna terminologija povijesno obilježena uz vladavinu Austro-ugarske Monarhije i Italije pa su neki romanizmi bili aktuelni u tom razdoblju, a kasnije nestali, dok su općenitiji termini ušli preko istromletačkoga kao ondašnjeg jezika posrednika između različitih etničkih i jezičnih skupina na istarskome području i duboko se ukorijenili i opstali do danas.

Daleka etimologija (*etymologia remota*) pokazala je da je većina obrađenih leksema latinskoga podrijetla i to njih trideset i osam (38), gotičkoga-germanskoga podrijetla su četiri leksema (4), franačkoga-gotičkoga podrijetla su dva leksema (2), langobardskoga podrijetla jedan leksem (1), a grčkoga podrijetla također jedan leksem (1). Uvidom u podrijetlo pojedinih riječi motiviranost imena postala je prozirna, pa je zanimljivo bilo otkriti da je vojnik *soldāt* dobio ime po tome što je na početku bio plaćenik, da je *kažīerma* na početku bila namijenjena za samo četiri vojnika pa odatle joj i ime, da je *mōc* zapravo poimeničenje pridjeva od mlad, da je *pištuōla* francuzizam koji potječe iz češkog i tamo je označavala cijev pa je metonimijom došlo do promjene značenja, da se kod riječi *balīn* metaforizacijom i specijalizacijom značenja došlo do značenja sačme, tako i u riječi *bokīn* metaforizacijom značenja malih usta došlo je do specijaliziranog značenja oponac na puški, a *muškēt* je dobio ime po tome što je svojim zvukom podsjećao na zujanje muhe.

Rad je imao za cilj opisati romansku komponentu čakavskoga leksičkoga sustava na primjeru boljunskih govora i kao takav dodati još jednu kockicu bogatom jezičnom mozaiku multikulturalne i multietničke Istre.

4. Kazalo obrađenih romanizama

<i>armôn</i> 2.4.3.	<i>kombâtî</i> 2.4.10.
<i>armât</i> 2.4.3.	<i>konkvîšta</i> 2.4.11.
<i>artilerîja</i> 2.3.1.	<i>konkvîštât</i> 2.4.11.
<i>balîn</i> 2.3.4.	<i>lêva</i> 2.4.4.
<i>bokîn</i> 2.3.5.	<i>manûovra</i> 2.4.12.
<i>difiëndit (se)</i> 2.4.6.	<i>môrça</i> 2.4.5.
<i>difiêza</i> 2.4.7.	<i>marîna</i> 2.2.4.
<i>dišfigurât</i> 2.4.8.	<i>militâr</i> 2.1.2.
<i>divižijuôn</i> 2.2.2.	<i>militârski</i> 2.1.2.
<i>dižarmât</i> 2.4.3.	<i>mirîn</i> 2.3.7.
<i>dižertât</i> 2.4.9.	<i>môc</i> 2.1.10.
<i>dižertûor</i> 2.1.6.	<i>montûra</i> 2.1.12.
<i>duîel</i> 2.4.2.	<i>muškêt</i> 2.3.8.
<i>eksplozijuôn</i> 2.3.9.	<i>okupât</i> 2.4.13.
<i>fānterîja</i> 2.2.3.	<i>pištuola</i> 2.3.3.
<i>fanterišt</i> 2.2.3.	<i>požicijuôn</i> 2.4.14.
<i>fortîca</i> 2.4.19.	<i>promêš</i> 2.4.18.
<i>gamêla</i> 2.5.1.	<i>puntât</i> 2.4.15.
<i>graduôn</i> 2.1.7.	<i>ritirât (se)</i> 2.4.16.
<i>grât</i> 2.1.7.	<i>soldačîja</i> 2.2.1.
<i>gvêra</i> 2.4.1.	<i>soldât</i> 2.1.1.
<i>gvârdîja</i> 2.1.8.	<i>sržîent</i> 2.1.4.
<i>gvardijên</i> 2.1.9.	<i>šòtoufičijāl</i> 2.1.5.
<i>kàna</i> 2.3.6.	<i>špîja</i> 2.1.11.
<i>kapurāl</i> 2.1.3.	<i>špijât</i> 2.4.17.
<i>kažîerma</i> 2.4.20.	<i>špijuôn</i> 2.1.11.
<i>kavalerîja</i> 2.2.5.	<i>torpedinîera</i> 2.3.2.

5. Bibliografija

- Cortelazzo, Manlio (2000). Il veneziano coloniale: documentazione e interpretazione, *Processi di convergenza e differenziazione nelle lingue dell'Europa medievale e moderna*, Udine, pp. 317-327.
- Filipi, Goran (1988 -1989). Situazione linguistica istro-quarnerina, *Quaderni IX*, Rovinj, pp. 153-163.
- Filipi, Goran (1989). Koiné istriana, *Jezici i kulture u doticajima*, zbornik 1. Međunarodnog skupa održanog u Puli, Novi sad: Talija, pp. 156-160.
- Filipi, Goran (1994). *Istarska ornitonimija, etimologijski rječnik pučkog nazivlja*, Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- Filipi, Goran (1997). *Betinska brodogradnja, etimologijski rječnik pučkog nazivlja*, Šibenik: Županijski muzej.
- Filipi, Goran; Buršić Giudici, Barbara (2012). *Istromletački lingvistički atlas*, Zagreb: Naklada Dominović; Pula: ZUM; Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
- Filipović, Rudolf (1986). *Teorija jezika u kontaktu*, Zagreb: JAZU, Školska knjiga.
- Folena, Gianfranco (1968-70). Introduzione al veneziano de là da mar, *Bollettino dell'Atlante linguistico Mediterraneo*, 10-12, pp. 331-376.
- Gačić, Jasna (1979). Romanski elementi u splitskom čakavskom govoru, *Čakavska rič*, 1, Split, pp. 3-54.
- Gačić, Jasna (2003). Jezična slojevitost na istočnoj obali Jadrana i dalmatinskomletački dijalekt, *Filologija*, 41, Zagreb, pp. 21-31.
- Gačić, Jasna (2007). Voci di origine latina e romanza nella terminologia gastronomica dialettale della Dalmazia, *Filologija*, 49, Zagreb, pp. 51-63.
- Gusmani, Roberto (2004). *Saggi sull'interferenza linguistica*, Firenze: Casa Editrice Le Lettere
- Jernej, Josip (1956). Sugli italianismi penetrati nel serbo-croato negli ultimi cento anni, *SRAZ*, I, pp. 54-82.
- Jernej, Josip (1970). Interferenze linguistiche sulle coste orientali del bacino adriatico, *Bollettino dell'Atlante linguistico Mediterraneo*, 10-12, pp. 49-55.
- Ljubičić, Maslina (1998). Bilješke o semantičkoj specijalizaciji posuđenica, *Suvremena lingvistika*, 45-46, Zagreb, pp. 17-37.
- Ljubičić, Maslina (2002). Hrvatsko-talijanski lažni parovi: standardni jezik i dijalekt, *Filologija* 38-39, pp. 19-31.
- Ljubičić, Maslina (2003). Lažni parovi i etimologija, *Filologija* 40, pp. 79-88.

- Ljubičić, Maslina (2010a). Talijanski turcizmi - posuđenice u hrvatskom, *Riječ: časopis za slavensku filologiju*, 16, 3, pp. 26-50.
- Ljubičić, Maslina (2010b). Škur, škure, škuribanda: etimologija i značenje u hrvatskim govorima, *Adriatico/Jadran. Rivista di cultura tra le due sponde*, 1-2, pp. 332-346.
- Malinar, Smiljka (2002-2003). Italiano e croato sulla costa orientale dell'Adriatico. Dai primi secoli all'Ottocento (I), *SRAZ*, XLVII-XLVIII, pp. 283-310.
- Malkiel, Yakov (1968). *Linguistica generale. Filologia romanza. Etimologia*, Firenze: Sansoni editore.
- Marasović-Alujević, Marina (1984). Romanizmi u graditeljskoj terminologiji u Dalmaciji, *Čakavska rič* 1-2, Split, pp. 55-103.
- Marković, Irena (2013). Mletački idiom u Zadru i mletacizmi u suvremenom govoru Zadra. *Letteratura, arte, cultura tra le due sponde dell'Adriatico*, Zadar: Sveučilište u Zadru, pp. 9-40.
- Muljačić, Žarko (1983). Sui venezianismi nello slavo balcanico occidentale (Aspetti storici-principi metodologici-compiti futuri), *Linguistica e dialettologia veneta. Studi offerti a M. Cortelazzo dai colleghi stranieri*, Tübingen: Gunter Narr Verlag, pp. 243-251.
- Muljačić, Žarko (1997-1998). Tri težišta u proučavanju jezičnih elemenata 'stranog' porijekla, *Rasprave IHJJ*, 23-24, pp. 265-279.
- Muljačić, Žarko, 2000. *Das Dalmatische. Quellen und Beiträge zur kroatischen Kulturgeschichte*, 10, Böhlau.
- Muljačić, Žarko (2003). O dvjema vrstama hrvatskih 'pseudoromanizama', *Filologija*, 40, pp. 95-112.
- Pfister, Max; Lupis, Antonio (2001). *Introduzione all'etimologia romanza*, Cantanzaro: Rubbettino Editore.
- Pisani, Vittorio (1947). *L'etimologia. Storia-questioni-metodo*, Milano: Casa editrice Renon.
- Skok, Petar (1971-1974). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I-IV, Zagreb: JAZU.
- Sočanac, Lelija (2001). Talijanski elementi u hrvatskom jeziku: kulturno i intimno posuđivanje. *Riječ*, god. 7, sv. 1, pp. 77-91.
- Sočanac, Lelija (2004). *Hrvatsko-talijanski jezični dodiri: s rječnikom talijanizama u standardnome hrvatskom jeziku i dubrovačkoj dramskoj književnosti*, Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Spicijarić, Nina (2009). Romanizmi u nazivlju kuhinjskih predmeta u govoru Dubašnice na otoku Krku - etimološka i leksikološka obrada. *Fluminensia: časopis za filološka istraživanja* 1, pp. 7-24.

- Škevin, Ivana (2011). Romanski utjecaji u poljodjelstvu: primjer govora Betine, *Adriatico / Jadran, Rivista di cultura tra le due sponde*, 1-2; pp. 38-50.
- Škevin, Ivana (2012). Između arhaičnog (romanskog) i standardnog (hrvatskog) jezičnog elementa: koineizacija otočnih varijeteta, *Zbornik radova Aktualna istraživanja u primijenjenoj lingvistici*, HDPL, Osijek, pp. 171-184.
- Škevin, Ivana (2015). O povijesti nekih betinskih i murterskih riječi, *Murterski godišnjak*, 11-12, pp. 119-142.
- Škevin, Ivana (2016). Između primarnog i sekundarnog znakovnog sustava: procesi signifikacije i dinamika promjena crkvene semiosfere u Betini, *Jezikoslovlje* 17, broj 3, pp. 617-642.
- Šimunković, Ljerka (2009). *I contatti linguistici italiano-croati in Dalmazia / Hrvatsko-talijanski jezični dodiri u Dalmaciji*, Split: Dante Alighieri.
- Tagliavini, Carlo (1982). I rapporti di Venezia coll'oriente balcanico. *Scritti minori*, Bologna, pp. 337-344.
- Tagliavini, Carlo (1982a). Sugli elementi italiani del croato, *Scritti minori*, Bologna. 377-454.
- Tamaro, Sandra (2009). O bližoj i krajnjoj etimologiji romanizama iz semantičkog polja namještaja u govoru Boljuna, *Čakavska rič*, XXXVII, br. 1-2, pp. 105-123.
- Tamaro, Sandra (2010). Etimološki prilog proučavanju mletačkih posuđenica u sjevernočakavskom govoru Boljuna, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, knj. 36/2, Zagreb, pp. 329-344.
- Tamaro, Sandra (2011). Rukopisni rječnik boljunskih govora Ivana Francetića, *Croatia et Slavica Iadertina*, VII/II, Zadar, pp. 367-375.
- Tamaro, Sandra (2013). O etimologiji romanizama iz semantičkog polja odijevanja (na primjeru čakavskoga govora Boljuna), *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 18, HAZU, Zagreb, pp. 269-284.
- Tamaro, Sandra (2015). Mletačke posuđenice u boljunskim govorima: glagoli govorenja i njihova etimologija, *Filologija*, 64, Zagreb, pp. 121-136.
- Vinja, Voimir (1954). O nekim oblicima romansko-slavenskog jezičnog miješanja, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, Zagreb, pp. 199-208.
- Vinja, Voimir (1985). Etimološki prilozi čakavskoj aloglotiji I., *Čakavska rič*, 1, Split, pp. 57-78.
- Vinja, Voimir (1985a). Etimološki prilozi čakavskoj aloglotiji II., *Čakavska rič*, 2, Split, pp. 3-14.

- Vinja, Vojmir (1986). Hibridni rezultati jezičnih dodira, *Filologija*, 14, Zagreb, pp. 419-432.
- Vinja, Vojmir (1986a). *Jadranska fauna I-II. Etimologija i struktura naziva*, Split: JAZU, Logos.
- Vinja, Vojmir (1987). Etimološki prilozi čakavskoj aloglotiji III., *Čakavska rič*, 1, Split, pp. 3-41.
- Vinja, Vojmir (1989). Etimološki prilozi čakavskoj aloglotiji IV., *Čakavska rič*, 1, Split, pp. 3-34.
- Vinja, Vojmir (1994). Opreka *grad* VS *selo* u prihvaćanju aloglotskih leksičkih elemenata, *Folia Onomastica Croatica*, 3, pp. 133-141.
- Vinja, Vojmir (1998-2004). *Jadranske etimologije I-III. Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku*, Zagreb: HAZU, Školska knjiga.
- Vuletić, Nikola (2011). Dalmatoromanski prežitci u toponimiji otoka Paga, *Toponimija otoka Paga* [urednik Vladimir Skračić], Zadar: Sveučilište u Zadru, Centar za jadranska onomastička istraživanja, pp. 681-692.
- Vuletić, Nikola (2010). Problem stare romanske toponimije u murterskom otočnom skupu, *Toponimija otoka Murtera* [urednik Vladimir Skračić], Zadar: Sveučilište u Zadru, Centar za jadranska onomastička istraživanja, pp. 335-341.
- Vuletić, Nikola (2007). Toponimi romanskog postanja na Ugljanu i Pašmanu, *Toponimija otoka Ugljana* [urednik Vladimir Skračić], Zadar: Sveučilište u Zadru, pp. 345-360.
- Weinreich, Uriel (1974). (italijanski prijevod originala iz 1953.) *Lingue in contatto*, Torino: Boringhieri.
- Zamboni, Alberto (1979). *L'etimologia*, Bologna: Zanichelli.

5.1. Kratice rječnika

- BBT** - Velčić, Nikola (2003). *Besedar bejske tramuntane*, Mali Lošinj, Beli, Rijeka: Katedra Čakavskog sabora Cres-Lošinj, Tramuntana, Adamić.
- CB** - Ivančić-Dusper, Đurđica (2003). *Crkveniški besedar*, Rijeka-Crikvenica: Adamić.
- ČDO** - Kalsbeek, Janneke (1998). *The čakavian Dialect of Orbanici near Žminj in Istria*, Amsterdam, Atlanta: Editions Rodopi B.V.
- DDV** - Boerio, Giuseppe (1998; reprint izdanja iz 1856). *Dizionario del dialetto veneziano*, Firenze: Giunti Editore.
- DELI** - Cortelazzo, Manlio / Zolli, Paolo (1999). *Il nuovo ETIMOLOGICO. Dizionario etimologico della lingua italiana*, Volume unico, Bologna: Zanichelli editore.

- ERHSJ** - Skok, Petar (1971-1974). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, I-IV, Zagreb: JAZU.
- EV** - Prati, Angelico (1968). *Etimologie venete*, Venezia-Roma: Istituto per la collaborazione culturale.
- GG** - Lukežić, Iva / Zubčić, Sanja (2007). *Grobnički govor XX. stoljeća (gramatika i rječnik)*. Katedra Čakavskog sabora Grobnišćine.
- HER** - (2004). *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, I-XII, Zagreb: Jutarnji list i Novi Liber.
- JE** - Vinja, Vojmir (1998-2004). *Jadranske etimologije I-III. Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku*, Zagreb: HAZU, Školska knjiga.
- LHR** - Divković, Mirko (1997)⁸. *Latinsko-hrvatski rječnik*, Zagreb: Naprijed.
- MFR** - Selman, Alexander (2006). *Mali funtanjanski rječnik*. Funtana: vlastita naklada.
- PI** - Ružić Sudčev, Šime (1999). *Pićan i pićnski idiomi*, Pula: C.A.S.H., Histria Croatica.
- RBG** - Francetić, Ivan (2015). *Rječnik boljunskih govora* (izvorni rukopis uređila, priredila i popratila etimološkim komentarima Sandra Tamaro), Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli.
- RČGR** - Mohorović-Maričin, Franjo (2001). *Rječnik čakavskog govora Rukavca i bliže okolice*, Rijeka-Opatija-Matulji: Adamić i Katedra čakavskog sabora Opatija.
- REW** - Meyer-Lübke, Wilhelm (1992).³ *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winter - Universitätsverlag.
- RGK** - Maričić Kukljičanin, Tomislav (2000). *Rječnik govora mjesta Kukljica*, Zadar: Matica hrvatska Zadar.
- RGS** - Piasevoli, Ankica (1993). *Rječnik govora mjesta Sali*, Zadar: Matica Hrvatska - ogranak Zadar
- RLC** - Milevoj, Marijan (2006). *Gonan po nase. Rječnik labinske čakavice*, II. Izmijenjeno i dopunjeno izdanje, Labin: Mathias Flacius.
- RRG** - Radulić, Ladislav (2002). *Rječnik rivanjskoga govora*, Zadar: Matica hrvatska Zadar.
- RROG** - Kalčić, Slavko / Filipi, Goran / Milovan, Valter (2014). *Rječnik roverskih i okolnih govora*, Matica hrvatska Pazin, Naklada Dominović Zagreb, Znanstvena udruga Mediteran Pula.
- RSR** - Klaić, Bratoljub (1987). *Rječnik stranih riječi*, Zagreb: Školska knjiga.
- RVS** - Matoković, Berezina (2004). *Ričnik velovareškoga Splita*. Split: Dobrila, vlastita naklada.
- SR** - Moguš, Milan (2002). *Senjski rječnik*, Zagreb, Senj: HAZU, Matica hrvatska Senj.

VG - Rosamani, Enrico (1958). *Vocabolario giuliano*, Bologna: Cappelli Editore.

ZING - Zingarelli, Nicola (2003). *Lo Zingarelli. Vocabolario della lingua italiana*, Bologna: Zanichelli.

L'origine dei prestiti romanzi nella terminologia militare delle parlate ciacave di Bogliuno

Nel lavoro viene analizzata l'etimologia prossima e quella remota dei romanismi appartenenti alla terminologia militare nell'idioma ciacavo di Bogliuno. Il corpus è composto da una cinquantina di lemmi estratti dal manoscritto *Dizionario delle parlate di Bogliuno* di Ivan Francetić degli anni Sessanta del XX secolo (pubblicato nel 2015 nelle edizioni dell'Università Juraj Dobrila di Pola) e nel 2004 confermati con la ricerca sul campo per verificare la loro vitalità, ovvero per verificare se sono ancora in uso presso i parlanti locali. L'autrice li mette a confronto anche con il dialetto istroveneto e l'italiano come possibili lingue modello e, attraverso l'analisi etimologica, con la loro fonte latina, germanica, greca, ecc. Vengono date inoltre, le conferme lessicografiche degli stessi prestiti romanzi negli altri idiomi ciacavi dell'Istria, del Quarnero e della Dalmazia.

Parole chiave: prestiti romanzi, etimologia, ciacavo di Bogliuno, dialetto istroveneto

Voci istrovenete isolate pertinenti alle tradizioni e a vita, matrimonio e famiglia

Suzana Todorović

Fakulteta za humanistične študije,
Univerza na Primorskem
suzana.todorovic@upr.si

UDK: 811.131.1'39;282'39;373.6(497.4 Izola)
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.43>

Il presente contributo vuole mettere in rassegna alcune voci isolate appartenenti a due campi semantici: da un lato Tradizioni, dall'altro Vita, matrimonio e famiglia. I lessemi dialettali esposti sono stati ricavati tramite diverse ricerche dialettali svolte a Isola. In questa cittadina istriana gli oramai pochi dialettofoni di origine italiana conservano la loro lingua materna – il vernacolo isolano di tipo veneto. Nelle tre città costiere dell'Istria slovena e in alcune località circostanti gli istriani adoperano il dialetto istroveneto, mentre nel loro entroterra si conserva il dialetto di matrice slava – l'istrosloveno.

I lemmi isolani scelti – appartenenti ai due suddetti campi semantici – sono stati raffrontati con quelli usati in alcuni altri idiomi istroveneti e, infine, collegati con la loro origine ultima.

Parole chiave: istroveneto, dialetti veneti, prestiti, Isola

INTRODUZIONE

L'idioma isolano fa parte del gruppo linguistico istroveneto. Nell'Istria slovena gli istriani adoperano quale madrelingua due dialetti – l'istrosloveno e l'istroveneto. L'ambito d'uso del dialetto istriano di origine romanza si estende lungo la costa istroslovena e nel suo immediato entroterra. Esso viene parlato abitualmente dagli appartenenti alla Comunità Nazionale Italiana che vivono a Pirano, Portorose, Lucia, Strugnano, Sezza, Sicciole, Parezzago, Dragogna, Isola (Dobrava presso Isola, Jagodje), Bossamarino, Campel, Salara, Capodistria, San Canziano, Bertocchi (Prade), Valmarin, Ancarano, Barisoni, Colombano, Cerei, Premanzano e Crevatini. In queste località, ad eccezione di Bertocchi, Dragogna e Crevatini, dove si nota un esplicito bilinguismo dialettale, gli istriani parlano esclusivamente il dialetto veneto istriano.

Cartina 1: Territorio linguistico istroveneto nell'Istria slovena (Todorović 2015: 54)

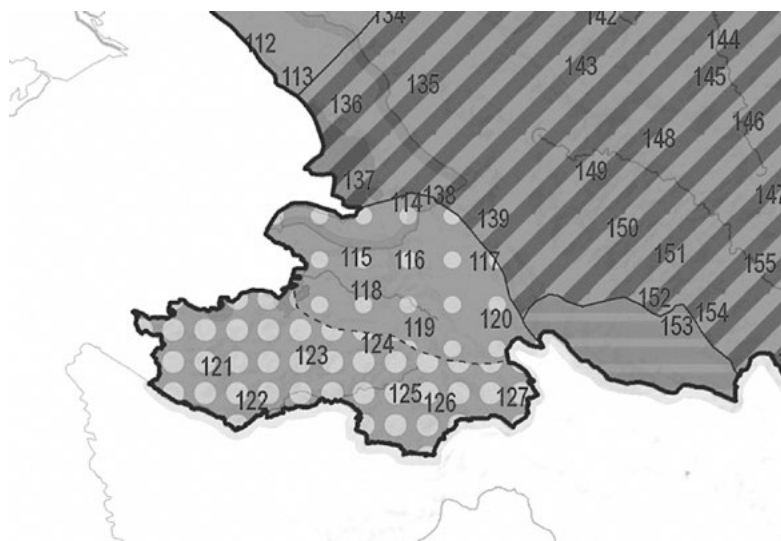
Il dialetto istrosloveno è adoperato dagli istriani di origine slava che durante la storia hanno popolato i paesi dell'entroterra capodistriano, isolano e piranese. Esso si divide in due sottogruppi dialettali: savrino e risano. È caratteristico per questo dialetto l'uso abbondante di espressioni istrovenete, che sono una parte integrante di tutti i vernacoli istrosloveni.

La cultura istroveneta incide in maniera rilevante sul modo di esprimersi e sulla vita degli istriani di provenienza slava.

Ciò nonostante, la dialettologia slovena mostra una conoscenza carente del panorama dialettale istrosloveno, che si manifesta principalmente:

- nell'uso della dicitura "dialetto istriano" – espressione poco precisa che non considera la presenza plurisecolare del dialetto istroveneto – e
- nella realizzazione di carte dialettali inesatte (senza verificare lo stato reale con ricerche dialettologiche) che segnano la presenza dei vernacoli istrosloveni lungo la costa slovena, dove essi non vennero mai adoperati.

Dalla carta dialettale dell'*Atlante linguistico sloveno* (2016) sotto riportata traspare che gli isolani adoperano la variante savrina del dialetto istrosloveno – conclusione contestata nel presente articolo che non trova riscontro né nelle ricerche dialettologiche svolte né nelle oramai note vicende storiche.

Cartina 2: Le parlate istriane presentate nell'*Atlante dialettologico sloveno* (2016)

ISOLA E IL SUO DIALETTO

Nel corso dei secoli il territorio delle città di Capodistria, Isola e Pirano appartenne inizialmente agli Istri, successivamente ai Romani, per poi passare sotto la dominazione di Ostrogoti, Bizantini e Franchi. L'immagine delle tre città costiere è stata fortemente influenzata dall'appartenenza, dal XIII secolo al 1797, alla Repubblica di Venezia cui succedettero gli Asburgo che vi mantennero il proprio dominio fino al 1918. Nel periodo tra le due guerre mondiali Capodistria, Isola e Pirano fecero parte del Regno d'Italia per poi passare, al termine del secondo conflitto, alla Slovenia (Repolusk 1998: 273-274).

I primi abitanti¹ della penisola istriana, gli Istri, vennero sconfitti a Nesazio nel 177 a.C. dai Romani e, in seguito, latinizzati. Nel 538-539 l'Istria venne occupata dai Bizantini passando, assieme al Veneto, sotto il dominio dell'Impero Romano d'Oriente. Tali territori erano ricompresi amministrativamente nell'Esarcato di Ravenna. La seconda metà del VI secolo fu caratterizzata dalle incursioni nemiche di Longobardi, Avari e Slavi che, verso l'anno 611, attaccarono l'Istria bizantina (Darovec 2008: 51; Kramar 2003: 31).

Nella seconda metà dell'VIII secolo si susseguirono tre diverse dominazioni. Nel 752 l'Istria venne dapprima occupata dai Longobardi, nel 774 ritornò sotto l'autorità dei Bizantini per essere infine conquistata dai

¹ Tratto da Todorović (2017 17-19; 24-26).

Franchi nel 788 (Kramar 2003: 32). Durante il proprio governo l'amministrazione franca cercò di spingere le popolazioni slave verso le zone periferiche dove tali popoli lavoravano la terra, aravano i campi e i terreni incolti, falciavano i prati, pascolavano il bestiame e pagavano le tasse al duca franco. L'insediamento degli antenati degli Sloveni sulla fascia costiera dell'Istria venne frenato dagli insediamenti e città fortificate, in prevalenza dotati di unità militari. In queste località risiedevano principalmente discendenti dei Romani che parlavano un latino fortemente modificato, oltre ai discendenti di Istri, Celti e di altri popoli (Kramar 2003: 33).

Nel XIII secolo, dopo decenni di rapporti economici intensi e amichevoli, Venezia sottomise le città istriane: Capodistria nel 1279, Isola nel 1280 ed infine Pirano nel 1283.

Nel 1420 la Serenissima introdusse su tutti i propri territori un sistema amministrativo e giuridico unitario (Žitko 2012: 25). Ancor oggi, la presenza plurisecolare di Venezia in Istria si riflette nell'architettura, nella cultura e nella lingua, introdotta nelle località istriane.

Su spinta dei veneziani si insediarono nelle terre istriane popoli originari della Dalmazia e dell'entroterra nonché popoli in fuga dai Turchi. Nel contempo, le cittadine costiere divennero meta di commercianti e artigiani provenienti dalle regioni venete dell'Italia. Si assistette alla lenta penetrazione in Istria di diversi popoli, esempio di interazione culturale in linea con quanto succedeva nell'area centro europea e mediterranea (Repolusk 1998: 275).

Con il declino di Venezia nel 1797 Capodistria, Isola e Pirano passarono sotto la sovranità austriaca, con una breve parentesi di dominazione francese (KLS 1968: 121). Dal 1918 al secondo conflitto mondiale l'Istria entrò a far parte del territorio del Regno d'Italia.

Una conquista per tutta la fascia costiera fu la costruzione della linea ferroviaria a scartamento ridotto che dal 1902 collegava Trieste a Parenzo (Parenzana) e che contribuì parzialmente a mitigare le difficoltà causate da una carente infrastruttura viaria di collegamento tra il territorio del Capodistriano e la vicina Trieste (Žitko 2012: 28).

A causa dell'esodo, successivo alla seconda guerra mondiale, la popolazione si ridusse sensibilmente causando, tra il 1948 al 1956, un drastico calo degli abitanti di Capodistria, Isola e Pirano. Nonostante il costante afflusso di nuove genti nell'immediato dopoguerra le città, con l'eccezione di Isola, subirono, per un breve periodo, una regressione demografica tale da registrare un numero di abitanti inferiore a quello della metà del XIX secolo (Repolusk 1998: 275).

I radicali cambiamenti economico-sociali modificarono sostanzialmente anche la struttura demografica del territorio. L'esodo in massa della popolazione cittadina, principalmente di nazionalità italiana, e in parte di quella rurale modificò la struttura sociale e nazionale degli abitanti. Dopo il 1957 vi affluirono persone provenienti dalle altre regioni slovene ma anche dalle altre repubbliche jugoslave (Žitko 2011: 30).

A perdere la maggior parte della propria popolazione e dell'immediato circondario furono le tre città costiere. Al contempo si manifestò un'ondata di nuovi arrivi tanto che nel 1971 il numero complessivo dei residenti salì a 58.006, il più alto mai registrato prima da un censimento della popolazione; inizialmente i nuovi abitanti provenivano dall'interno della Slovenia, ai quali succedettero molte persone trasferitisi dalla vicina Croazia, in un secondo momento anche dalla Serbia e dalla Bosnia Erzegovina. L'area dell'Istria slovena è costituita da pittoresche città storiche d'origine romana, nuove frazioni urbanizzate e abitati rurali (Repolusk 1998: 275-277).

L'istroveneto a Isola

Nell'ultimo censimento generale della popolazione della Slovenia del 2002, 430 Isolani hanno dichiarato la propria appartenenza alla comunità nazionale italiana, mentre 620 hanno indicato l'italiano quale lingua materna. Con ogni probabilità gran parte di essi parla il dialetto istroveneto, per quanto anche a Isola siano ormai in pochissimi ad esprimersi nella vera parlata dialettale della città. Pur essendo ancora viva, essa subisce infatti il forte influsso delle restanti parlate istrovenete, ovvero di una varietà generica di istroveneto che risente indubbiamente, e in misura sempre maggiore, di contaminazioni dall'italiano e dallo sloveno (Todorović 2017: 69).

I lemmi dialettali isolani sono raccolti in tre dizionari dialettali. Il primo, *Voci della parlata isolana nella prima metà di questo secolo* di A. Vascotto, uscito nel 1987, include espressioni dialettali isolane della prima metà del XX sec. Il secondo, opera di A. Delise, e dal titolo *Vocabolario del dialetto isolano*, è stato edito nel 2001. Il terzo, intitolato *Dizionario del dialetto Isolano: raccolta di parole e modi di dire della parlata isolana di ieri, di oggi e, forse, di domani*, pubblicato nel 2009, è opera di S. Sau.

La parlata dialettale isolana non si distingue solo per i suoi tre dizionari dialettali, ma anche per un vasto repertorio pertinente alla poesia dialettale. Sotto la penna di autrici originarie di Isola sono nate poesie in vernacolo isolano in cui convergono parole da altre parlate venete, nonché dall'italiano standard e letterario, rivestite della parlata isolana autentica.

RICERCA E METODO

L'indagine dialettologica a Isola² è stata svolta con la partecipazione di quattro informatori che custodiscono l'autentico vernacolo isolano. Durante l'inchiesta dialettale ci siamo avvalsi di un questionario³ contenente 1.525 domande (o concetti) suddivisi in quattordici campi semantici. Al fine di ottenere il lemma autentico e di non influire sulla risposta dell'informatore, non abbiamo chiesto ai dialettofoni di riferirci direttamente il lessema dialettale, ad. es. "Mi dica l'espressione dialettale per 'chiesa', ma abbiamo chiacchierato riguardo ai temi concernenti i campi semantici inclusi nel questionario, nell'esempio concreto – oggetto del presente articolo – *Tradizioni e Vita, matrimonio e famiglia*. Le persone intervistate hanno arricchito i nostri colloqui con storie dialettali nella loro madrelingua, ad es.:

"Ko 'jerimo 'zoveni lavo'rajmo in 'fabrika 'dale 'sete e 'meža, 'oto, 'dopo an'dajmo a 'kaža a p'ran'o, a mežo'gorno, e tor'najmo 'ala 'una. La 'šera fi'nijmo 'ale 'sete. De 'šera no an'dajmo 'fora. 'L'Ave Ma'rija so'nada, la 'puta 'šija sal'vada', i di'ževa. In 'fabrika γo kono'su mi ma'ri. 'Jera inamo'ra de mi šaj, 'anka mi γe vo'levo ben. K'wando an'dajmo 'fora de 'fabrika 'tante 'volte se fer'majmo un 'poko. 'Una 'šera 'jero kon mi ma'ri e mi so'rēla 'kola pi'ñata la že vi'ñuda. La me γa da la pi'ñata in 'testa. Me ma'ri me por'tava ko la bičik'lēta, 'auti no 'jera, 'solo un 'auto 'jera kwa a 'Izola. 'Šolo un. E ki an'dava in 'auto? I an'dava i be'keri ke γa'vęva 'soldi, i poši'denti ke γa'vęva le bo'tęye ma no el 'povero ope'rajo."

Traduzione:

"Quando eravamo giovani, lavoravamo in fabbrica dalle sette e mezzo, otto, poi andavamo a pranzare a casa verso mezzogiorno e rientravamo all'una. Di sera finivamo alle sette. La sera non si usciva. 'L'Ave Maria è suonata, la ragazza sia salvata', dicevano.

In fabbrica ho conosciuto mio marito. Era molto innamorato di me, anche io gli volevo bene. Spesso, uscendo dalla fabbrica, ci trattenevamo un po'. Una sera ero con mio marito e mia sorella è venuta con la pentola. E me l'ha sbattuta in testa.

² Il dialetto istroveneto a Capodistria, Isola e Pirano (Todorović 2017).

³ Vedi ALiv (Filipi e Bursić Giudici 2012), ALIr (Filipi 2002) e ALIs (Filipi 1998).

Mio marito mi portava con la bici, non c'erano le automobili, a Isola c'era un'unica auto. Solo una. E chi andava in automobile? I macellai che avevano i soldi, i possidenti che avevano i negozi, ma non il povero operaio." (Todorović 2017: 77-78).

Nella parte lessicale ed etimologica del presente contributo sono riportate diciassette parole dialettali isolate che sono state successivamente confrontate con quelle registrate dagli isolani A. Vascotto e S. Sau. L'uso dei lemmi è stato in seguito confermato nelle parlate istrovenete contigue, ad es. a Capodistria e Pirano (materiale dialettale raccolto in Todorović 2017 e in due dizionari dialettali, ovvero Manzini e Rocchi (1995) per l'istroveneto di Capodistria e Lusa (2012) per l'istroveneto di Pirano). L'estensione del lemma registrato ad Isola è stata confermata in altri idiomi istroveneti dell'Istria slovena, ad es. a Strugnano, Sicciole, Crevatini (Todorović 2015; Todorović 2017), e dell'Istria croata, ad es. a Momiano, Buie, Verteneglio, Fiume, Cittanova, Montona, San Pancrazio, Torre, Visignano, Parenzo, Fontane, Orsera, Canfanaro, Albona, Lussinpiccolo (ALIV 2012). La documentazione dei vocaboli presi in esame trova riscontro anche nell'ambito linguistico giuliano (Rosamani 1999), nel dialetto triestino (Doria 1987) e in quello veneziano (Boerio 1856). Spesso si è cercato di annotare la presenza della parola presa in esame nei dialetti veneto, bisiacco, friulano e mugliano. Nel definire l'origine ultima dei lessemi ci siamo avvalsi dell'etimologia remota, collegando le parole soprattutto alla loro origine latina (REW 1992, DELI – CD-ROM 1999).

Alla fine di ogni presentazione lessicale ed etimologica riportiamo le forme dialettali istroslovene nelle quali i lemmi istroveneti hanno il ruolo di prestiti lessicali.

I segni fonetici adoperati nel presente contributo sono *a, b, d, f, g, i, j, k, l, m, n, p, r, t, u, v, o, ɔ, e, ɛ, ə, w* e: *č* – fonema tra *č* e *ć*, ad es. *čako'lada* 'chiacchiera'; *ǵ* – fonema che presenta la variante lievemente palatalizzata ma non palatale del fonema *g*, ad es. *rolo'ǵer* 'orologiaio'; *ɣ* – fricativa velare sonora, ad es. *bote'ɣin* 'negozio di frutta e verdura'; *ĺ* – *l* palatale, ad es. *šopra'čilo* 'sopracciglio'; *ń* – *n* palatale, ad es. *liki'ńar* 'mangiucchiare'; *š* – fonema tra *s* e *š*, ad es. *b'rašo* 'braccio'; *ž* – fonema tra *z* e *ž*, ad es. *'dodiže* 'dodici'.

LEMMI DIALETTALI ISOLANI SCELTI: TRADIZIONI; VITA, MATRIMONIO E FAMIGLIA

Tradizioni

Anima – ‘*anema*’

La parola isolana ‘*anema*’ (Todorović 2017: 102) figura anche in Sau (13) e Vascotto (36) – *ànema*. Lo stesso lemma è attestato a Capodistria e Pirano (Todorović 2017: 102); per il capodistriano e il piranese Manzini e Rocchi (4) e Lusa (90) scrivono *ànema*. Il lemma è documentato altresì in altri idiomi veneti dell’Istria slovena, ad es. a Sicciole e Strugnano ‘*anema*’ (Todorović 2015: 95), mentre a Crevatini abbiamo registrato la voce adattata alla lingua letteraria – ‘*anima*’. Questo lemma è ampiamente diffuso nei vernacoli veneti dell’Istria croata, ad es. a Momiano, Buie, Verteneglio, Fiume, Cittanova, Montona, San Pancrazio, Torre, Visignano, Parenzo, Fontane, Orsera, Canfanaro, Albona, Lussinpiccolo *anima* (ALIV 106a). Il dialetto triestino conosce la variante *ànima* (Doria 30), mentre nel veneziano si adopera l’espressione *anema* (Boerio 35), che corrisponde alla voce isolana presa in esame. Il termine *ànema*, che figura anche in Rosamani (25), è conosciuto in altri dialetti contigui, ad es. nel veneto *ànima* e *ànema* (Basso/Durante 23), nel bisiacco *ànema* (Domini 13), nel muglisano *ánema* (Zudini 4) e nel friulano *ànime* (Pirana 14).

L’etimo della parola va cercato nella voce latina *anīma* ‘anima’ (REW 476), un’espressione dotta vicina alla parola greca *ánemos* ‘vento, soffio’ (DELI – CD-ROM).

Il lessema esposto non è stato accettato nelle parlate istroslovene; nella parlata istroveneta di Crevatini abbiamo, al contrario, registrato – accanto alla variante ‘*anima*’ – il prestito dallo sloveno ‘*duša*’ (Todorović 2017a: 106).

Chiacchierone – *čako’lon*

La voce isolana *čako’lon* (Todorović 2017: 101) risulta anche nel dizionario di Sau (64) – *ciacolòn*. Essa è conosciuta anche nei due vernacoli romanzi contigui: a Capodistria e Pirano abbiamo sentito l’espressione *čako’lon* (Todorović 2017: 101); Manzini e Rocchi (46) e Lusa (113) hanno registrato *ciacolón*. Questa espressione dialettale è documentata anche nelle altre parlate istrovenete dell’Istria slovena, ad es. a Strugnano e Sicciole *čako’lon* (Todorović 2015: 95), a Crevatini *čako’lon* (Todorović 2017a: 105), e nelle parlate istrovenete in Croazia, ad es. a Momiano, Torre, Parenzo *čakulgn*, a Buie, Verteneglio, Fiume, Visignano, Fontane *čakolgn*, a Montona *čjakolgn* (ALIV 101). Il lemma messo in rilievo si ricollega all’espressione triestina *ciacolòn* (Doria 147) e a quella veneziana *chiacolòn* (Boerio 163), dalla quale proviene. Tale espressione concorda con il veneto *ciacolon* (Basso/Durante 64), il bisiacco *ciacolon* e

ciaculon (Domini, 98) e il veneto-dalmata *ciacolòn* (Miotto 50). Le parole dialettali esposte derivano da *ciàcola*, *ciàcula* 'pettegolezso' (Rosamani 207).

L'etimo della parola si trova nella base onomatopeica *klakk* (DELI – CD-ROM; REW 4705).

Nel dialetto istrosloveno la parola messa in rilievo ha la funzione di prestito istroveneto, conosciuto in tutti gli idiomi istriani di matrice slovena sloveni istriani, ad es. a Sveti Peter *čaku'lonà* (Todorović/Koštiál 2014: 139), a Krkavče *čaku'lonā* (Todorović 2015a: 66), a Škofije *čaku'luonka* (Todorović 2017a: 105).

Creanza – *kre'anša*

L'espressione isolana *kre'anša* (Todorović 2017: 100) è stata registrata anche da Sau (76) e Vascotto (89) *creànsa*. Questo lemma appartiene anche alle parlate capodistriana e isolana, ad es. *kre'anša* (Todorović 2017: 100); Manzini e Rocchi (57, 58) registrano *creànsa* e *criànsa*, Lusa (119) annota l'espressione piranese *creànsa*. Questa voce dialettale è presente altresì in altri idiomi veneti dell'Istria slovena, ad es. a Strugnano e Sicciole *kre'anša* (Todorović 2015: 94), a Crevatini *kre'anša* (Todorović 2017a: 104), e in quelli dell'Istria croata, ad es. a Momiano *kreānca* e *krijānca*, a Buie *kreānsa*, a Verateneglio, Fiume e Cittanova *kreānca*, a Montona e San Pancrazio *krijānca*, a Torre *kreānca* e *škreānca*, a Parenzo e Fontane *kreānca* (ALIV 92). Il lessema corrisponde alla voce triestina *creànza* (Doria 181). La voce non figura nel dizionario veneziano di Boerio, dove troviamo solamente l'aggettivo *creanzà* 'che ha creanza' (Boerio 206); in Rosamani (262) troviamo la voce *creànza*, nel dialetto veneto *creansa* (Basso/Durante 75), nel friulano *creànze* (Pirona 194), nel muglisano *kreānsa* (Zudini 75) e nel bisiacco *creanza* (Domini 123).

La parola deriva dalla voce spagnola *crianza* 'allevamento, allattamento, educazione' da *criar* 'allevare bene', a sua volta derivante dal verbo lat. *creāre* 'creare' (DELI – CD-ROM; REW 2305).

Nei vernacoli istrosloveni la voce esposta è un prestito istroveneto, ad es. a Nova vas nad Dragonjo *kər'janca* (Todorović/Koštiál 2014: 60), a Tinjan *kər'janca*, a Boršt *kri'janca* e *kər'janca* (Todorović 2015a: 66).

Chiesa – 'čèža

Il lessema isolano 'čèža (Todorović 2017: 103), che risulta anche in Sau (63) – *cèfa* e Vascotto (78) – *cèsa*, può essere collegato al lemma capodistriano 'čèža e a quelli piranesi 'čèža e č'jèža (Todorović 2017: 103); in Manzini e Rocchi (45) troviamo la variante *cèfa*, in Lusa (112) invece *césa*. La voce esposta corrisponde ad altre varianti dialettali documentate negli idiomi istroveneti in Slovenia e Croazia, ad es. a Sicciole 'čèža, a Strugnano 'čèža

(Todorović 2015: 96), a Crevatini 'čēža (Todorović 2017a: 107); a Momiano, Buie, Torre e Canfanaro čēža, a Verteneglio e Fiume čēža, a Lussinpiccolo čēža (ALIV 118). L'espressione concorda con il lessema triestino *ceša* (Doria 144) e la variante veneziana *chiesa* (Boerio 166). L'uso di questa espressione è documentato altresì in altri idiomi italiani veneto-giuliani, ad es. nel bisiacco *cēfa* (Domini 97) e nel veneto *cesa* (Basso/Durante 63).

La radice della parola si trova nel lat. *ec(c)lēsia* 'chiesa' (REW 2823), *ec-clēsia(m)* proveniente dal greco *ekklēsia* 'assemblea, adunanza, riunione' da *ekkalēin* 'chiamare', di origine indoeuropea (DELI – CD-ROM).

Nonostante il suo vasto uso in diverse varianti linguistiche istrovenete, il lemma non è subentrato nel dialetto istrosloveno, dove si conserva il lemma originario slavo 'čerkva (Todorović 2015a: 68) nelle sue diverse sfumature fonetiche.

Ladro – 'ladro

La parola isolana 'ladro figura pure in Sau (128) – *lādro*, mentre Vascotto (149) riporta la variante dialettale accrescitiva *ladrón* 'ladrone'. A Capodistria e Pirano abbiamo sentito l'espressione 'ladro (Todorović 2017: 100), che non è riportata da Manzini, Rocchi e Lusa per i vernacoli capodistriano e piranese. A Strugnano e Sicciole (Todorović 2015: 94) e a Crevatini abbiamo registrato 'ladro (Todorović 2017a: 104). Negli idiomi istroveneti in Croazia si adopera la stessa espressione, ad es. a Momiano, Buie, Verteneglio, Fiume, Cittanova, Montona, San Pancrazio, Torre, Visignano, Parenzo, Fontane, Orsera, Canfanaro, Albona, Lussinpiccolo 'ladro (ALIV 93). La voce *ladro* figura altresì nel dialetto triestino (Doria 318) e in quello veneziano (Boerio 357) ed è annotata pure in Rosamani (521). Il termine è usato anche in altri idiomi, ad es. nel dialetto veneto *ladro* (Basso e Durante 393), nel muglisano *lādro* (DDM, 83), nel veneto-dalmata *lādro* (Miotto 105) e nel bisiacco *ladro* (Domini 242); nel dialetto friulano figura la voce *ladròn* 'ladrone' (Pirone 497).

Le parole esposte derivano dal lat. *latro* 'ladro' (REW 4931), *latrōne(m)* 'brigante, grassatore' (DELI – CD-ROM), prestito dalla lingua greca avente il significato di 'mercenario'. La presenza della consonante sonora *d* indica la provenienza settentrionale della parola (DELI – CD-ROM).

La voce esposta è un prestito istroveneto negli idiomi sloveni istriani, ad es. a Nova vas nad Dragonjo 'ladro (Todorović/Koštiál 2014: 60), a Krkavče 'lādro, a Tinjan e Boršt 'ladro (Todorović 2015a: 66), a Dekani 'ladro e *lad'ruən* (Todorović 2017a:104).

Onore – o' nor

La voce dialettale isolana *o' nor* (Todorović 2017: 101), benché non figuri nei dizionari dialettali isolani di Sau e Vascotto, è usata nel vernacolo

oggetto di esame e nei due idiomi ad esso vicini: a Capodistria e Pirano abbiamo sentito l'espressione *o' nor* (Todorović 2017: 101), presente anche a Sicciole *o' nor* (Todorović 2015: 94). Accanto a questa voce abbiamo registrato alcune altre espressioni, ad es. a Strugnano *ś'tima* 'stima' (Todorović 2015: 94), a Pirano *ś'tima* 'stima' e *reś'pěto* 'rispetto' (Todorović 2017: 101). Nei vernacoli istroveneti dell'Istria croata, ad es. a Momiano, Buie, Verteneglio, Fiume, Montona, San Pancrazio, Torre, Visignano, Parenzo, Fontane, Orsera, Canfanaro, Albona, Lussinpiccolo troviamo la voce *onqr*, a Cittanova invece *ongre* (ALIV 96). Il lemma *onòr*, documentato in Rosamani (702), coincide con il triestino *onor* (Doria 412) e il friulano *onôr* (Pirana 667). L'etimo della parola va cercato nel latino *honor* (REW 4171), *honōre(m)* di origine sconosciuta (DELI – CD-ROM).

Il vocabolo isolano esposto si presenta nelle parlate slovene d'Istria quale prestito lessicale, ad es. a Padna *o' nor* (Todorović/Koštiál 2014: 61), a Boršt *u' nor*, a Krkavče *o' nor* (Todorović 2015: 66), a Škofije *o' nor* (Todorović 2017a: 104).

Strega – *št'riya*

Il lemma isolano *št'riya* (Todorović 2017: 102) risulta anche nel vocabolario di Sau (251) e in quello di Vascotto (304) – *striga*. La parola *št'riya* è documentata anche a Capodistria e Pirano (Todorović 2017:102); Manzini e Rocchi (239) e Lusa (209) registrano *striga*. Accanto a queste voci abbiamo documentato alcune altre espressioni, ad es. a Capodistria *ma'ranteya*, a Isola *št'roleya* e *ba'riyola*, a Pirano *'sibja*, *'mora* e *ma'ranteya* (Todorović 2017: 102). Il lemma *št'riya* si usa pure a Strugnano, Sicciole (Todorović 2015: 96) e Crevatini (Todorović 2017a: 106). Inoltre, lo conoscono anche i vernacoli veneti in Croazia, ad es. a Momiano *štriga*, a Buie *štriga* e *štroliga*, a Verteneglio *štrega*, a Fiume, Cittanova, Montona, San Pancrazio *štriga*, a Torre *štriga* e *štrega*, ad Albona *striga* (ALIV 109). Questo termine concorda con il triestino *striga* (Doria 696) e il veneziano *striga* (Boerio 715). La parola *striga* (Rosamani 1107) è largamente documentata negli idiomi veneto-giuliani e settentrionali; ad es. nel dialetto bisiacco *striga* (Domini 483), nel muglisano *strija* (Zudini 163) e nel friulano *strie* (Pirana 1134).

L'origine della parola va cercata nel lat. *strīga* (REW 8380), *strīga(m)* (DELI – CD-ROM), che deriva dalla parola latina dotta *strīx* 'uccello notturno'.

La parola esaminata è un prestito di vasto uso nel dialetto istrosloveno, ad es. a Nova vas nad Dragonjo, Padna e Sveti Peter *št'riya* (Todorović/Koštiál 2014: 61), a Dekani *št'riya* (Todorović 2017a: 106), a Krkavče *št'riyā*, a Boršt e Tinjan *št'riya* (Todorović 2015a: 67).

Vita, matrimonio e famiglia

Bambino tenuto a battesimo o a cresima – *fjošo*

La voce isolana *fjošo* (Todorović 2017: 140), registrata anche da Sau (99) e Vascotto (111) – *fiòso* ‘figlioccio’, è presente altresì negli idiomi capodistriano e piranese – *fjošo* (Todorović 2017: 140); in Manzini e Rocchi (79) troviamo il lessema *fiòso*, in Lusa (131) *fiòsso*. Il lemma va collegato con altre varianti dialettali istrovenete, ad es. a Strugnano e Sicciole *fjošo* (Todorović 2015: 129) e a Crevatini *fjoco* (Todorović 2017a: 153). Questa espressione è in uso anche negli idiomi istroveneti dell'Istria croata, ad es. a Momiano *fijqco*, a Buie *fjòšo*, a Verteneglio, Fiume, Cittanova e Lussinpiccolo *fjqco* (ALIV 543a). In Rosamani (382) troviamo due varianti dialettali: *fiòso* e *fiozo*. Il lemma coincide con il triestino *fiozo* (Doria 237) e il veneziano *fiozzo* (Boerio 275). Da notare la sua diffusione negli altri idiomi italiani settentrionali, ad es. veneto *fiosso* (Basso/Durante 99), bisiacco *fioz* (Domini 180), friulano *fiòz* (Pirona 320). I lessemi esposti hanno la loro origine nel lat. *filius* (REW 3303), *filiu(m)* ‘figlio’ di origine indoeuropea (DELI – CD-ROM).

La voce *fjošo* è un prestito istroveneto largamente diffuso negli idiomi istrosloveni, ad es. a Padna *fjoco* (Todorović/Koštiál 2014: 99), a Krkavče *fi'jocq* (Todorović 2015a: 103), a Dekani *fjuacuə* (Todorović 2017a: 153).

Bambola – ‘*pupa*

L'espressione isolana ‘*pupa*’ (Todorović 2017: 134) è registrata quale vocabolo isolano anche da Sau (191) e Vascotto (225) – *pùpa*; questo termine, documentato pure a Capodistria e Pirano – ‘*pupa*’ (Todorović 2017: 134), è annotato anche da Manzini e Rocchi (172) e Lusa (177). Esso è in uso pure a Strugnano e Sicciole (Todorović 2015: 123) e a Crevatini (Todorović 2017a: 145) – ‘*pupa*’. Tale sostantivo è conosciuto in tutti i vernacoli di origine veneta dell'Istria croata, ed es. a Momiano, Buie, Verteneglio, Fiume, Cittanova, Montona, San Pancrazio, Torre, Visignano, Parenzo, Fontane, Orsera, Canfanaro, Albona, Lussinpiccolo ‘*pupa*’ (ALIV 431). L'espressione presa in rassegna coincide con la voce triestina *pupa* (Doria 497); essa non figura nel dizionario veneziano di Boerio, ma si trova tuttavia nel dizionario di Rosamani (839). Il termine esaminato è presente su un vastissimo territorio linguistico veneto e friulano, ad es. nel dialetto veneto *pupa* (Basso/Durante 204) e nel vernacolo muglisano *púpa* (Zudini 129). La fonte della parola va individuata nel lat. *pūpa* (REW 685), *pūpa(m)* ‘fanciulla, bambola’ (DELI – CD-ROM).

Il lessema qui esposto figura in tutti gli idiomi istrosloveni quale prestito dall'istroveneto, ad es. a Nova vas nad Dragonjo (Todorović/Koštiál

2014: 91) ‘*pupa*, a Boršt ‘*pupa*, a Tinjan ‘*pupca* (Todorović 2105b: 96), a Dekani ‘*pupca* e ‘*pupa* (Todorović 2017a: 145). La parola dialettale ‘*pupca* è un lessema ibrido, composto dalla radice romanza (istroveneta) *pup-* e dal suffisso diminutivo plurale femminile istrosloveno *-ca*.

Nelle parlate istroslovene si nota l’uso di un prestito romanzo abbastanza recente – ‘*bambola*, ad es. a Padna ‘*bambola*, a Sveti Peter ‘*bambula* (Todorović/Koštiál 20143: 91), a Škofije ‘*bamboḷa* (Todorović 2017a: 145), accolto dall’istroveneto e dal triestino, a sua volta preso in prestito dal toscano *bambola* (DELI – CD-ROM).

Bavagliolo – *bavar’jol*

Il lessema isolano *bavar’jol* (Todorović 2017: 133), documentato anche in Sau (29) e Vascotto (49) – *bavariòl*, è conosciuto pure a Capodistria *bavar’jol* e Pirano – *bavar’jol* (Todorović 2017: 133); Manzini e Rocchi (17) registrano il lemma *bavariòl*, Lusa (97) annota *bavariòl*. Questa voce corrisponde alla variante dialettale sentita a Strugnano – *bava’ròl* (Todorović 2015) e alle voci registrate negli idiomi veneti in Croazia, ad es. a Buie *bavarjol*, a Fiume *barbajol*, a San Pancrazio, Torre e Lussinpiccolo *bavarjol* (ALIV 425). Rosamani (80) annota diverse espressioni dialettali venete, ad es. *bavariol*, *bavarol*, *babariol*, *barbariol*. Il dizionario triestino (Doria 63) registra due voci in merito, ovvero *bavariol* e *babariol*, mentre quello veneziano (Boerio 71) riporta la variante dialettale *bavaròl*, accanto a *bavariòl* che concorda con la voce isolana esposta. Nel dialetto veneto è in uso l’espressione *bavarolo* (Basso/Durante 35), nel bisiacco *bavariol* (Domini 41). Il lemma deriva dalla parola *bava* (Rosamani 80), che ha origine nel lat. *baba*, voce espressiva propria del linguaggio infantile (DELI – CD-ROM; REW 853).

La voce istroveneta *bavar’jol* è un prestito istroveneto nel dialetto istriano sloveno, ad es. a Boršt *bavar’jol* e *bavar’jolčič*, a Krkavče *bavar’jolčič*, a Tinjan *bəvər’jol* (Todorović 2015a: 95), a Dekani *bəbər’jol*, a Škofije *bavar’jol* (Todorović 2017a: 144). Il lessema *bavar’jolčič* è un costrutto ibrido, composto dalla radice romanza (istroveneta) *bavariol-* e dal suffisso diminutivo singolare maschile istrosloveno *-čič*.

Fascetta del neonato – ‘*faša*

La voce dialettale isolana ‘*faša* (Todorović 2017: 132) non figura nei vocabolari dialettali di Sau e Vascotto. A Capodistria abbiamo registrato ‘*faša*, a Pirano ‘*faša* e il suo diminutivo ‘*fašeta* (Todorović 2017: 132). Il sostantivo ‘*faša* è usato anche a Sicciole, Strugnano (Todorović 2015: 122) e Crevatini (Todorović 2017a: 143). Si adopera anche nei vernacoli veneti dell’Istria croata, ad es. a Momiano *faša*, a Buie *faša*, a Verteneglio *faša*, a Fiume *faša*,

a Cittanova, Montona, San Pancrazio *fāša*, a Torre, Orsera, Canfanaro *fāša* (ALIV 422). Tale voce istroveneta di Isola corrisponde al triestino *fasa* (Doria 226) e al veneziano *fassa* (Boerio 262), dal quale deriva. Questo lemma figura anche in Rosamani (VG 360-361) e corrisponde al veneto *fasa* (Basso/Durante 95); è presente anche in altri idiomi dialettali, ad es. nel muglisano *fāsa* (Zudini 41), nel bisiacco *fassa* (Domini 170) e nel friulano *fasse* (Pirona 297). Le varianti dialettali esposte provengono dal lat. *fāscia* 'fascia' (REW 3208), *fāscia(m)* da *fascis* 'fascio' (DELI – CD-ROM).

Il sostantivo istroveneto analizzato appare negli idiomi sloveni dell'Istria quale prestito, ad es. a Boršt e Tinjan '*faša*, a Krkavče '*fāšā* (Todorović 2015a: 95), a Nova vas nad Dragonjo e Padna '*faša* (Todorović/Koštiál 2014: 81), a Dekani e Škofije '*faša* (Todorović 2017a: 143).

Fidanzato – *mo'rožo*

La parola isolana *mo'rožo* (Todorović 2017: 135) è registrata anche nel dizionario di Sau (151) – *moròšo* e Vascotto (177) – *moróšo*. Nei vernacoli capodistriano e piranese abbiamo sentito la variante dialettale *mo'rožo* (Todorović 2017: 135); Manzini e Rocchi (135) scrivono *morofo*, Lusa (157) annota *moróso*. Questa espressione è conosciuta anche negli altri idiomi veneti dell'Istria slovena, ad es. a Strugnano, Sicciole (Todorović 2017: 124) e Crevatini *mo'rožo* (Todorović 2017: 147), a Momiano *morožo*, a Buie, Montona, San Pancrazio, Visignano, Parenzo *morožo* (ALIV 541a). La voce *morofo*, che figura anche in Rosamani (650), è comune altresì nel triestino *moroso* (Doria 388) e nel veneziano – *moroso* (Boerio 427). La voce esposta va collegata con il sostantivo (aggettivo) it. lett. *amoroso*, conosciuto in tutti i dialetti settentrionali, ad es. nel veneto *moroso* (Basso/Durante 163), nel muglisano *moróus* (Zudini 100), nel bisiacco *morofo* (Domini 287) e nel friulano *morôs* (Pirona 617). Le parole dialettali esposte mostrano un'esplicita aferesi. L'etimo della parola si trova nel lat. *amōre* 'amore' (REW 427), derivato da *amāre* 'amare'.

La voce dialettale esposta è un prestito istroveneto conosciuto in tutti gli idiomi istrosloveni, ad es. a Boršt e Krkavče *ma'rožo*, a Tinjan *mā'rožo* (Todorović 2015a: 97), a Nova vas nad Dragonjo, Padna e Sveti Peter *ma'rožo* (Todorović/Koštiál 2014: 92), a Dekani *ma'ružža*, a Škofije *ma'ruožo* (Todorović 2017: 147).

Giocattolo – *žo'γatolo*

La voce isolana *žo'γatolo* (Todorović 2017: 134) è annotata anche da Sau (241) – *șogàtolo* e Vascotto (287) – *șogàtolo*. Essa è ugualmente usata nell'idioma capodistriano, che conosce la variante dialettale *žo'γatolo*, e a

Pirano, dove vengono usate diverse sfumature dialettali, ad es. *žu'γatolo*, *žjo'γatolo*, *žo'γatolo*, *žo'γatolo* (Todorović 2017: 134); Manzini e Rocchi (225) registrano *zogàtolo*, Lusa (222) scrive *zogàtolo*. Questa voce è documentata anche nelle altre parlate venete istriane; ad es. a Strugnano e Sicciole *žjo'γatolo* (Todorović 2017: 123), a Crevatini *žo'γatolo* (Todorović 2017a: 145), a Momiano *zjogàtolo*, a Buie *žjogàtolo*, a Verteneglio e San Pancrazio *zjogàtolo*, a Fiume e Parenzo *žogàtolo*, a Lussinpiccolo *zogàtolo* (ALIv 430). Il lessema, che può essere collegato al triestino *giogàtolo* (GDDT 269), corrisponde alla voce veneziana *zogàtolo* (Boerio 819). Questa parola concorda con il veneto *šogàtolo* e *zogàtolo* (Basso/Durante 269) e con il veneto-dalmata *zugatolo* (Miotto 225). L'etimo della parola va cercato nel lat. *iōcu(m)* 'gioco di parole, facezia' (DELI – CD-ROM).

La voce isolana messa in rassegna appare anche nelle parlate istroslovene quale prestito istroveneto, ad es. a Nova vas nad Dragonjo *zjo'katolo*, a Padna e Sveti Peter *zjo'γatolo* (Todorović/Koštiál 2014: 91), a Boršt *zjo'γatolo*, a Krkavče *zjo'γatolo* (Todorović 2015a: 96), a Škofije *zjo'γatolo* (Todorović 2017a: 145).

Innamorato – *inamo'ra*

La parola dialettale isolana *inamo'ra* (Todorović 2017: 135) figura anche nel dizionario di Sau (12) sotto la voce *inamorà*. Questa parola si usa ugualmente nei due dialetti istroveneti contigui; a Capodistria abbiamo registrato *inamo'ra*, a Pirano *inamo'rado* (Todorović 2017: 135), sebbene il lemma non risulti nel vocabolario capodistriano di Manzini e Rocchi né in quello piranese di Lusa. Rosamani annota la variante dialettale istro-giuliana *inamorà* (VG 485), che concorda con le voci usate negli idiomi veneti dell'Istria croata e in quelli istrosloveni; ad es. a Strugnano e Sicciole (Todorović 2015: 124) e Crevatini *inamo'ra* (Todorović 2017a: 146), a Momiano, Buie, Verteneglio, Cittanova, San Pancrazio, Visignano, Parenzo *inamora*, a Fiume, Montona, Torre, Fontane *inamorado*, ad Orsera *namora* e *inamora* (ALIv 449). La voce corrisponde al triestino *inamora* (anche *inamorado* e *namorà*) (Doria 298) e a quella veneziana *inamorà* (Boerio 332). Questa espressione si unisce al veneto *inamorà* (Basso/Durante 120). Il lemma presentato si nota anche in dialetti non veneti, ad es. nel muglisano – *inamurât* (Zudini 59) e nel friulano – *inamorât* (Pirona 432).

Tale voce è composta da *in-* (illativo) e dal denominativo di *amore*, che proviene dal lat. *amor* (REW 427) *amōre(m)* 'amore' (DELI – CD-ROM).

La parola qui messa in rilievo è stata accolta nelle parlate slovene in Istria, ad es. a Nova vas nad Dragonjo e Sveti Peter *namo'ran* (Todorović/Koštiál 2014: 92), a Boršt *inamo'ran* e *namo'ran*, a Krkavče *namo'rân*, a Tinjan

nəmə'ran (Todorović 2015a: 97), a Dekani *nəmə'ran*, a Škofije *nama'ran* (Todorović 2017a: 146). Le espressioni dialettali citate sono costrutti ibridi, composti dalla radice romanza (*i*)*namor*- e dalla desinenza del participio passato sloveno *-an*.

Soprannome – *šora'nome*

La parola isolana *šora'nome* (Todorović 2017: 131), che è stata registrata anche da Sau – *soranòme* (243), non figura nel dizionario isolano di Vascotto. La voce corrisponde alla variante capodistriana e piranese *šora'nome* (Todorović 2017: 131); nel vocabolario capodistriano di Manzini e Rocchi (266) e in quello piranese di Lusa (202) appare il lemma *soranòme*. L'uso del termine *šora'nome* è stato confermato anche a Strugnano, Sicciole (Todorović 2015: 121) e Crevatini (Todorović 2017a: 142). Esso si adopera anche nei dialetti veneti dell'Istria croata, ad es. a Momiano, Verteneglio, Torre, Orsera, Canfanaro *šoranome*, a Buie, Fiume, Cittanova, Montona, San Pancrazio, Visignano, Fontane *šoranome*, a Parenzo *šoranome* e *soranome*, a Lussinpiccolo *soranome* (ALIV 403). La voce *soranòme*, presentata anche in Rosamani (105), concorda con quella triestina *soranòme* (Doria 651) e con quella veneziana *soranòme* (Boerio 675). Le succitate espressioni coincidono con il lessema veneto *soranome* (Basso/Durante 271), con il veneto-dalmata *soranòme* (Miotto 195) e il bisiacco *soranome* (Domini 455). La voce it. lett. corrispondente (*soprannome*) è composta da *sopra*- e *nome*. Cortelazzo e Zolli (944) avvertono che la parola *supernomen* appare già nel latino medievale di Siena e che il latino tardo conosceva il verbo *supernomināre* 'soprannominare' in questa accezione (DELI – CD-ROM).

Tale parola istroveneta – considerata come prestito romanzo nel dialetto istrosloveno – appare nei diversi idiomi del luogo, ad es. a Nova vas nad Dragonjo e Sveti Peter *šora'nome*, a Padna *šora'nomi* (Todorović/Koštiál 2014: 88), a Boršt e Krkavče *šora'nome* (Todorović 2015a: 94), a Dekani e Škofije *šora'nome* (Todorović 2017a: 142).

Sposa – *no'viša*

La voce isolana *no'viša* (Todorović 2017: 136), registrata a Isola anche da Sau (157) *novisa*, non figura nel vocabolario isolano di Vascotto. A Capodistria abbiamo sentito *no'viša*, a Pirano *no'viša* e *s'poža* (Todorović 2017: 136); Manzini e Rocchi (142) riportano la voce capodistriana *novisa*, mentre per il vernacolo piranese Lusa (161) scrive *novissa*. A Strugnano e Sicciole si usano *no'viša* e *s'poža*, a Strugnano *no'viša* (Todorović 2015: 125), a Crevatini *no'viša* (Todorović 2017a: 147). Per i dialetti veneti Rosamani (689) annota due espressioni: *novisa* e *noviza*. Questa voce si usa anche in alcune

parlate istrovenete della Croazia, ad es. a Momiano *novica*, a Buie *noviša*; in diversi altri idiomi si nota un uso abbondante dell'espressione dialettale *špoža*; ad es. a Verteneglio, Fiume, Cittanova, Montona, San Pancrazio, Torre, Visignano, Parenzo, Fontane *špoža*, a Canfanaro *špoža*, ad Albona e Lussinpiccolo *spoza* (ALIV 459a). La voce isolana presa in esame si può collegare con il lemma triestino (Doria 405) e veneziano (Boerio 444) *novizza*. Le voci esposte concordano con il veneto *novissa* (Basso/Durante 170), il muglisano *nuvīsa* (Zudini 107), il bisiacco *nuviz* (Domini 302)⁴ e il friulano *nuvice*, *nuvize* e *nuviz* (Pirona 659).

La fonte ultima della parola si trova nel lat. *nōvicius* 'novizio' (REW 5970a), *noviciūm* 'nuovo, novello, recente' (DELI – CD-ROM).

La voce dialettale isolana qui evidenziata figura in tutti i dialetti istrosloveni quale prestito istroveneto; ad es. a Nova vas nad Dragonjo *nə'vica*, a Padna e Sveti Peter *no'vica* (Todorović/Koštiál 2014: 93), a Boršt *no'vica*, a Krkavče *no'vicā* (Todorović 2015a: 98), a Dekani *nə'vica*, a Škofije *no'vica* (Todorović 2017a: 147).

A Boršt e Padna abbiamo rilevato il prestito dall'istroveneto *š'poža* (Boršt) e *š'poža* (Padna). Questa voce, usata largamente anche nelle parlate venete dell'Istria croata, si nota pure negli idiomi veneti in Slovenia, ad es. a Sicciole *š'poža* (Todorović 2015: 125) e a Pirano *š'poža* (Todorović 2017: 136). Tale lemma istroveneto concorda con il veneziano *sposa* (Boerio 694, 695), che deriva dal lat. *spō(n)sa* 'fidanzata, moglie' (REW 8177).

Uomo che tiene a battesimo o a cresima – '*santolo*

La parola isolana '*santolo* (Todorović 2017: 140), sentita a Isola anche da Sau (251) e Vascotto (250) – *santolo*, si usa anche nei due vernacoli istroveneti contigui, ad es. a Capodistria e Pirano '*santolo*. La parlata piranese conosce anche i seguenti sinonimi: '*santolo de ba'tizo*, *de (k'režema)*, *kon'pare de ba'tizo (de k'režema)* (Todorović 2017: 140). Manzini e Rocchi (190) e Lusa (186) registrano *santolo*. A Strugnano, Sicciole (Todorović 2015: 129) e Crevatini (Todorović 2017a: 153) abbiamo annotato l'espressione '*santolo*. Questa parola è nota anche negli idiomi istroveneti dell'Istria croata: ad es. a Momiano *šantolo*, a Buie *šantolo*, a Verteneglio *šantolo*, a Cittanova e Montona *šantolo*, a Torre *šantolo*, a Visignano, Parenzo, Fontane *šantolo*, ad Albona e Lussinpiccolo *santolo* (ALIV 542a). Il lessema isolano corrisponde al lemma *santolo*, registrato da Rosamani (9319) e Boerio (600). A Trieste si usano due espressioni – *santolo* e *santulo* (Doria 551-552). I lemmi citati corrispondono al veneto *santolo* (Basso/Durante, 231), al bisiacco *sàntul* (Domini 396) e al friulano *sàntul* (Pirona 926).

⁴ Il vocabolario riporta solamente il genere maschile della parola.

Tutti i lessemi messi in rassegna derivano dal lat. *sanctus* 'santo' REW (7569), *sānctu(m)* (DELI – CD-ROM).

La parola istroveneta qui esposta ha il ruolo di prestito nel dialetto istrosloveno, ad es. a Boršt 'šantlo, a Krkavče 'šāntlo, a Tinjan 'šantlo (Todorović 2015a: 103), a Nova vas nad Dragonjo, Padna e Sveti Peter 'šantlo 'stric, ujec' (Todorović/ Koštiál 2014: 98), a Dekani 'šantlʉə, a Škofije 'šantlo (Todorović 2017a: 153). Nelle espressioni dialettali slovene si può notare il fenomeno di sincope della vocale *o*.

CONCLUSIONI

Il vernacolo isolano rientra nel gruppo linguistico istroveneto. Ne fanno parte tanti altri idiomi parlati nelle località lungo la costa slovena e nel loro immediato entroterra, adoperati in modo autoctono dagli istriani di origini romanze. Questo idioma non è una lingua autoctona istriana (come il dialetto istrioto), bensì un linguaggio importato dalla Serenissima che ha influito in maniera importante non solo sugli idiomi istriani romanzi preesistenti, ma anche su quelli istriani sloveni, che si parlano nell'entroterra di Capodistria, Isola e Pirano. Nel dialetto istriano di matrice slava si riscontrano, infatti, molteplici espressioni e costrutti grammaticali istroveneti.

Nel presente contributo sono state esposte diciassette voci isolate appartenenti a due campi semantici: Tradizioni e Vita, matrimonio e famiglia. I lessemi dialettali presentati sono frutto di una ricerca dialettologica svolta a Isola con la collaborazione di dialettofoni che usano quotidianamente l'idioma istroveneto isolano. La ricerca ha evidenziato che le voci scelte concordano con quelle registrate nell'ambito delle nostre ricerche svolte in altre località istrovenete, ad esempio a Capodistria, Pirano, Sicciole, Strugnano e Crevatini. Il loro uso negli idiomi istroveneti in Croazia è stato verificato con l'ausilio dell'Atlante linguistico istroveneto (ALIV) di Goran Filipi e Barbara Buršić Giudici. Dalla ricerca è emerso che il lessico qui esposto concorda spesso con espressioni venete, triestine e veneziane. Nella parte etimologica si è cercato di mettere a confronto le espressioni isolate con le voci appartenenti ai dialetti muglisano, bisiacco, veneto-dalmata e friulano, nonché di valutarle dal punto di vista dell'etimologia remota.

Le parole evidenziate si sono dimostrate essere prestiti istroveneti nel dialetto istrosloveno; ne abbiamo riportato alcuni esempi (raccolti durante le nostre ricerche nei paesi istriani sloveni), spiegandone altresì la composizione in caso di costrutti dialettali ibridi.

BIBLIOGRAFIA

- ALIV = Filipi, Goran / Buršić Giudici, Barbara (2012). *Istrobeneški lingvistični atlas, Atlante linguistico istroveneto*, Pula: Znanstvena udruga Mediteran.
- Boerio = Boerio, Giuseppe (1856). *Dizionario del dialetto veneziano, II edizione*, Venezia: Giunti editore.
- DELI – CD-ROM = Cortelazzo, Manlio / Zolli, Paolo (1999). *Dizionario etimologico della lingua italiana: CD-ROM*, Bologna: Zanichelli, 1999.
- Domini = Domini, Silvo / Fulizio, Aldo / Miniussi, Aldo / Vittori, Giordano (1985). *Vocabolario fraseologico del dialetto 'bisiac'*, Bologna: Cappelli Editore.
- Doria = Doria, Mario / Noliani, Claudio (1987). *Grande dizionario del dialetto triestino*, Trieste: Il Meridiano, 1987.
- Lusa = Lusa, Ondina (2012). *Le perle del nostro dialetto*, Pirano: Comunità degli Italiani "Giuseppe Tartini".
- Manzini – Rocchi = Manzini, Giulio / Rocchi, Luciano (1995). *Dizionario storico fraseologico etimologico del dialetto di Capodistria*, Rovigno: Centro di ricerche storiche Rovigno.
- Miotto = Miotto, Luigi (1991). *Vocabolario del dialetto veneto-dalmata, II edizione riveduta e ampliata*, Trieste: Lint.
- Pirona = Pirona, Giulio Andrea / Carletti, Ercole / Corgnali, Giovanni Battista (2004). *Il nuovo Pirona. Vocabolario friulano*, Udine: Società filologica friulana.
- Rosamani = Rosamani, Enrico (1999). *Vocabolario giuliano dei dialetti parlati nella Venezia Giulia, in Istria, in Dalmazia, a Grado e nel Monfalconese*, Trieste: Lint.
- REW = Meyer-Lübke, Wilhelm (2009). *Romanisches etymologisches Wörterbuch* (7., unveränderte Auflage), Heidelberg: Carl Winter-Universitätsverlag.
- Sau = Sau, Silvano (2009). *Dizionario del dialetto Isolano: raccolta di parole e modi di dire della parlata isolana di ieri, di oggi e, forse, di domani*, Isola: Il Mandracchio.
- Todorović, Suzana / Koštiál, Rožana (2014). *Narečno besedje piranskega podeželja*, Koper: Univerzitetna Založba Annales.
- Todorović, Suzana (2015). *Šavrinsko in istrskobeneško besedje na Piranskem*, Koper: Libris.
- Todorović, Suzana (2015a). *Slovensko istrsko izrazje v zaledju Kopra. Boršt, Krkavče, Tinjan*. Koper: Libris.

- Todorović, Suzana (2017). *Il dialetto istroveneto a Capodistria, Isola e Pirano*. [trad. Suzana Todorović, Devana Jovan Lacovich, Laura Castegnaro], Koper: Libris.
- Todorović, Suzana (2017a). *Narečna raznolikost v okolici Kopra. Dekani, Hrvatini, Škofije*, Koper: Libris.
- Vascotto = Vascotto, Antonio (1987). *Voci della parlata isolana nella prima metà di questo secolo*, Imola: Galeati.
- Zudini = Zudini, Diomiro / Dorsi, Pierpaolo (1981). *Dizionario del dialetto muglisano*, Udine: Casamassima Editore.

Izolskomletačke riječi iz područja običaja te života, braka i obitelji

Autorica u članku prikazuje sedamnaest riječi iz istromletačkoga govora u Izoli koji pripadaju dvama značenjskim poljima: običaji te život, brak i obitelj. Prikazani leksemi prikupljeni su tijekom više terenskih ispitivanja u Izoli. U ovom istarskom gradiću u slovenskom primorju ostao je još mali broj govornika koji čuvaju svoj materinski istromletački idiom. Što se slovenske Istre tiče, istromletački se idiom koristi samo u trima obalnim gradovima (Kopar, Izola, Piran) i još u nekoliko okolnih mjesta (Strunjan, Sečovlje, Hrvatini, Bertoki), dok se u zaleđu čuva slovenski dijalekt. Autorica je etimologijskom analizom došla do zaključka da se izabrani istromletački leksemi poklapaju s riječima koje je prikupila i u drugim mjestima, npr. u Kopru, Piranu, Sečovljama, Strunjanu i Hrvatинима. Njihovu uporabu u istromletačkim idiomima u hrvatskom dijelu Istre autorica potvrđuje s podacima iz *Atlante Linguistico Istroveneto* (ALIV) Gorana Filipija i Barbare Buršić Giudici. Istraživanje je pokazalo da se izabrane riječi uvelike poklapaju s mletačkim, tršćanskim i venecijanskim (gradskim) oblicima. Izolske se riječi uspoređuju s oblicima iz mugliškoga, bizjačkoga, dalmatinskomletačkoga i furlanskoga kako bi se došlo do krajnje etimologije. Sve su prikazane riječi posuđene u slovenske istarske govore; u članku se daje i nekoliko primjera iz slovenskih govora koje je autorica prikupila terenskim radom u slovenskim istarskim selima, s dodatnim objašnjenjima hibridnih oblika.

Ključne riječi: istromletački, mletački dijalekti, posuđenice, Izola

O semantičkoj prilagodbi i promjenama u posuđenicama i prevedenicama u hrvatskome jeziku

Marija Turk

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
mturk@ffri.hr

UDK: 811.163.42'373.45
izvorni znanstveni rad

<https://doi.org/10.17234/9789531758819.44>

U radu se na primjerima iz dva romanska i dva germanska jezika upućuje na semantičke promjene koje nastaju u procesu prilagodbe posuđenica i stvaranja prevedenica. Temeljni procesi semantičke prilagodbe bliski su posuđenicama i prevedenicama. To su nulta semantička ekstenzija, suženje značenja i proširenje značenja. S obzirom na to da su prevedenice specifičan način posuđivanja, raščlamba njihova značenja pokazuje da načini semantičke adaptacije svojstveni posuđenicama nisu u potpunosti istovjetni načinima semantičkog posuđivanja svojstvenim prevedenicama. Promjene u semantičkoj ekstenziji posuđenica i prevedenica ovise o semantičkom opsegu inojezičnog predloška, o potrebi jezika primaoca, a kod prevedenica i o načinu reprodukcije stranog modela u hrvatski, tj. o tipu prevedenica.

Ključne riječi: posuđenice, prevedenice, semantička ekstenzija, hrvatski, strani jezik

0. Uvod

Preuzimanjem novih predmeta i ideja iz različitih kulturnih i civilizacijskih zajednica u druge preuzimaju se odgovarajući nazivi. Preuzimanje novih riječi može biti evidentno i latentno (Carstensen 1979: 90). Evidentni utjecaji ostvaruju se kao *posuđenice* različitih vrsta, što ovisi o stupnju prilagodbe i njihovu standardnojezičnom ili substandardnomu statusu. Latentni se utjecaji očituju kao *prevedenice* ili *kalkovi*. Pojam prevedenice podrazumijeva različite oblike reprodukcije inojezičnih jedinica jedinica vlastitoga jezika. Oba oblika posuđivanja mogu biti izravna ili posredna. U oblikovanju posuđenica i prevedenica jezik posrednik, tj. posljednji jezik u lancu posuđivanja, ima važnu ulogu jer utječe na konačan oblik i značenje posuđenica i prevedenica. Stoga se u analizi posuđenica i prevedenica priklanjamo načelu neposredne etimologije (*etymologia proxima*).¹

¹ O pojmovima daljnja etimologija (*etymologia remota*) i neposredna etimologija (*etymologia proxima*) više u: Muljačić (1997/1998: 269) i Ljubičić (2011: 52).

U teoriji jezika u dodiru semantičko se posuđivanje smješta u kontekst jezičnoga posuđivanja uopće. Načela jezične prilagodbe potanko je opisao Rudolf Filipović u brojnim radovima, a osobito u svojim kapitalnim knjigama *Teorija jezika u kontaktu* (1986) i *Anglicizmi u hrvatskome ili srpskom jeziku* (1990). Ta je načela oprimjerio u opisu anglizama u hrvatskome jeziku. Primijenjući ta načela, monografski su opisani hrvatsko-talijanski jezični dodiri (Sočanac 2004), hrvatsko-francuski jezični dodiri (Dabo-Denegri 2007) i hrvatsko-njemački jezični dodiri (Stojić/Turk 2017). O prilagodbi posuđenica govori se u knjizi *Hrvatski u dodiru s europskim jezicima* (2005). U skladu s podnaslovom knjige – *Prilagodba posuđenica* – u tim je priložima zastupljena i semantička prilagodba talijanizama (Sočanac), galicizama (Dabo-Denegri), germanizama (Dragičević), novijih anglizama (Nikolić Hoyt), rusizama (Menac) i hungarizama (Žagar-Szentesi). Broj radova koji se bave posuđenicama s različitih gledišta višestruko nadmašuje broj radova koji se bave prevedenicama. Isto se tiče obrade semantičke ekstenzije: kod posuđenica je ona relativno dobro zastupljena, a kod prevedenica ostaju otvorena mnoga pitanja: Kako se formira značenje u transferu inojezičnih obrazaca u hrvatskim prevedenicama? U kakvu su odnosu značenje prevedenice i značenje njezinoga stranojezičnoga obrasca? Do kakvih promjena pritom dolazi i zašto?

Primjeri koji se u ovome prilogu analiziraju prikupljeni su iz različitih izvora: iz znanstvenih radova koji se bave problematikom jezičnog posuđivanja i rječnika navedenih u popisu literature, iz tiskovina i internetskih portala, a provjeravani su u hrvatskim jednojezičnim, dvojezičnim i višjejezičnim rječnicima, rječnicima stranih riječi, mrežnim pretraživačima, kao što je Hrvatski nacionalni korpus (<http://www.hnk.ffzg.hr>) i Hrvatska jezična riznica (<http://riznica.ihjj.hr>).

1. Semantička prilagodba posuđenica

Preuzimanjem posuđenica u jezik primalac njihovo je značenje podložno promjenama. Ovom se analizom nastoji pokazati kako posuđenice iz nekoliko jezika u procesu integracije u hrvatski jezik formiraju značenje i do kakvih promjena dolazi. Analiza se provodi na temelju podjele primarnosti i sekundarnosti. Metodologija analize prilagodbe posuđenica u hrvatskome jeziku na semantičkoj razini počiva na teoriji jezika u kontaktu (Filipović 1986).

1.1. Primarna adaptacija

U procesu posuđivanja sve posuđenice prolaze kroz primarnu adaptaciju. U primarnoj su adaptaciji moguća dva oblika: nulta semantička ekstenzija i suženje značenja u broju i polju.

1. 1. 1. Nulta semantička ekstenzija

Nultu semantičku ekstenziju imaju posuđenice čiji modeli imaju jedno značenje ili manji broj značenja. Najčešće se radi o stručnim nazivima čija su značenja točno definirana:

francuski: *rétroviseur* > *retrovizor* 'ogledalo na motornim vozilima koje vozaču omogućuje pregled stanja na cesti iza njega', *bauxite* > *boksit* 'crvenosmeđa ruda od koje se dobiva aluminij';

talijanski: *risotto* > *rižoto* 'pirjana riža s različitim dodacima', *bienale* > *bijenale* 'umjetnička priredba koja se održava svake druge godine';

engleski: *downloading* > *daunlodging* 'kopiranje programa s interneta', *paragliding* > *paraglajdning* 'padobransko jedrenje';

njemački: *Bohrer* > *borer* 'svrdlo, bušilica', *Anlasser* > *anlaser* 'tehnički uređaj za pokretanje nekog stroja, starter' itd.

Nulta semantička ekstenzija rjeđe se provodi kod posuđenica čiji modeli imaju više značenja:

francuski: *cauchemar* > *košmar* 1. 'san s teškim priviđenjima, bunilo, mora'; 2. 'zamisao, nešto mučno i teško', *paysage* > *pejzaž* 1. 'predio, krajolik'; 2. *slikar*. 'slika koja prikazuje kakav krajolik' 3. *pren*. 'opis koje situacije';

talijanski: *acquarello* > *akvarel* 1. 'slikarska tehnika u kojoj se koriste vodene boje'; 2. 'slika izrađena tom tehnikom', *duo* > *duo* 1. 'skladba s dva glasa ili glazbala'; 2. 'pjevanje ili sviranje udvoje';

engleski: *outsider* > *autsajder* 1. 'osoba koja ne pripada skupini'; 2. 'natjecatelj koji ne spada u favorite'; *e-mail* > *e-mail* 1. 'elektronički sustav za prijenos poruka pomoću računala'; 2. 'elektronička poruka';

njemački: *Schalter* > *šalter* 1. 'mjesto unutar većeg radnog prostora na kojem se radi s klijentima'; 2. 'prekidač električnog spoja', *Blech* > *pleh* 'ploče tanko valjane kovine'; 2. 'posuda za pečenje' itd.

1.1.2. Suženje značenja

Suženje značenja također pripada primarnoj adaptaciji. Ono se odnosi na pojavu u semantičkoj prilagodbi kad replika preuzme jedan ili manji broj značenja višeznačnih modela. Suženje značenja pojavljuje se u dva oblika, kao suženje broja značenja i kao suženje značenja u polju.

1.1.2.1 Suženje broja značenja

Riječi su potencijalno višeznačne. Kako se posuđuje da bi se zadovoljila konkretna potreba za imenovanje novog pojma, u jezik se primalac prenosi samo jedan ili mali broj značenja. Zato je u leksičkom posuđivanju suženje značenja najčešća semantička pojava.

Larousse (1986) bilježi pod natuknicom *camion* dva značenja: 1. 'teretni automobil'; 2. 'posuda u kojoj se razrjeđuje boja'. U hrvatskome je riječ *kamion* preuzela samo prvo značenje. Za riječ *écran* navedeno je sedam značenja, dok su u posuđenici *ekran* prenesena tri značenja: 1. (# 4) 'bijela površina na kojoj se prikazuju filmovi'; 2. (#6.a) 'površina kodne cijevi u kojoj se stvara slika'; 3. (#2) 'zaslon'.

Zingarelli (2008) bilježi sedam značenja za naziv *libreto*, a u hrvatskome je posuđenica *libreto* preuzela samo jedno značenje (# 6): 'tekst za neko glazbeno djelo (operu, operetu)'. U istome je rječniku zabilježeno šest značenja za riječ *novella*, a u hrvatskome *novela* ima jedno značenje (# 1): 'kratka pripovijetka'.

Oxford (2010) bilježi šest značenja riječi *attachment*, a hrvatski je preuzeo samo jedno (#6): 'dokument koji se šalje uz e-poštu'. Za riječ *link* zabilježeno je pet značenja. U hrvatskome je ta riječ preuzeta s jednim značenjem (#4): 'mjesto u elektroničkom dokumentu koje je povezano s drugim elektroničkim dokumentom ili na drugi dio istog dokumenta'.

Duden (1989) navodi dva značenja za riječ *Leitmotiv*. U hrvatskom je preuzeto prvo (#1) značenje: 'misao vodilja, nit vodilja'. Riječ *Besteck* ima dva značenja 1. 'pribor za jelo'; 2. 'kirurški pribor', dok u hrvatskom *beštek* znači samo 'pribor za jelo'.

1.1.2.2. Suženje polja značenja

U semantičkoj prilagodbi moguće je i suženje polja značenja. Suženje u polju značenja odvija se zajedno sa suženjem broja značenja. Za razliku od suženja broja značenja kao najčešće pojave u semantičkoj prilagodbi, suženje značenja u polju rijetka je pojava.

Francuska riječ *rendez-vous* ima tri značenja (Larousse 1986). Hrvatska posuđenica preuzela je samo jedno značenje 'susret, sastanak'. To se značenje ostvaruje u suženom polju i to kao 'dogovoreni ljubavni sastanak'.

U talijanskome riječ *bagatella* može imati četiri značenja (Zingarelli 2008). U hrvatskome je posuđenica *bagatela* preuzela jedno značenje (#1): 'sitnica, malenkost'. To je značenje suženo i koristi se u smislu 'beznačajan iznos'.

Filipović (1986: 169) ilustrira pojavu suženja značenjskog polja samo na dva primjera. Jedan od njih je riječ *steward* koja u engleskome ima devet značenja, a u hrvatskome *stjuard* znači samo 'službenik u avionu'. Posu-

đenica se, dakle, rabi u suženom značenjskom polju jer isključuje ostala značenja u semantičkom polju, npr. službenik na brodu, željeznici i sl.

U hrvatskom glagol *blajhati* koristi se u suženom semantičkom polju 'posvijetliti kosu', a njegov njemački model *bleichen* pripada širem polju i znači 'bijeliti, izbijeliti /izbjeljivati, posvijetliti', ne samo kosu, nego i tekstil, zidove i dr.

1.2. Sekundarna adaptacija

Sekundarnoj adaptaciji pripada semantička ekstenzija. Nakon što je posuđenica integrirana u sustav jezika primaoca i koristi se kao i druge riječi toga jezika i ako se steknu povoljni sociološki i sociolingvistički čimbenici, ona može proširiti značenje. Stoga je semantička ekstenzija karakteristična za starije posuđenice, a kod novijih je rijetko zapažena. Na proširenje značenja mogu utjecati metafora, metonimija, pejorizacija.

1.2.1. Proširenje broja značenja

Francuska riječ *stage* zabilježena je u rječniku s četiri značenja (Larousse 1986). U hrvatskome je riječ *staž* u primarnoj je adaptaciji suzila značenje i odnosi se na 'vrijeme službovanja u pripravničkoj praksi' (#2). Sekundarno je proširila značenje: 'trajanje djelatnosti općenito'.

Njemačka riječ *Platz* ima sedam značenja (Duden 2008). Posuđenica *plac* primarno je suzila značenje: 1. 'trg (#1); 2. '(slobodno) mjesto' (#2); 3. 'sportski teren' (#1b), a potom proširila s dva nova značenja: 1. 'tržnica' i 2. 'građevinsko zemljište'.

1.2.2. Proširenje polja značenja

Proširenje značenja započinje unutar jednog značenjskog polja, a s vremenom mogu proširiti značenja na druga polja. Te su pojave rijetke (Sočanac 2005: 47). Prema proširenju semantičkog polja otvorenije su one riječi koje svojim sadržajem mogu prizivati u govornika konkretne slike, što će pokazati sljedeći primjeri. Neka proširenja mogu biti rezultat metafore, metonimije, pejorizacije, elipse te utjecaja jezika posrednika iz kojih je u nekim slučajevima preuzeto novo značenje.

1.2.3. Metafora

U promjeni značenja u jeziku primaocu postoji veza između novoga i staroga značenja. Metafora počiva na sličnosti značenja.

Talijanska riječ *lavina* i hrv. *lavina* imaju jednako osnovno značenje: 'velika gruda snijega koja se ruši s planina'. U hrvatskom se može koristiti u značenju 'događaji koji se odvijaju velikom brzinom'.

Dabo-Denegri (2007: 143) navodi primjer proširenja semantičkog polja metaforom za posuđenicu *desant* (frenc. *descente*) u značenju 'neočekivani ili nezgodni posjet ili napad'.

Od dvaju značenja koje ima njemački glagol *bügeln*, posuđenica *peglati* preuzela je jedno značenje 'glačati (tkaninu)', da bi sekundarno dobila tri nova značenja: 1. provući/provlačiti kreditnu karticu'; 2. 'ravnati kosu'; 3. 'napadati koga'. Riječ *Packung* ima devet značenja raspoređenih u šest semantičkih polja. U hrvatskom ima značenja: 'paket', 'pakiranje', 'ambalaža' i dodatno 'tretman ljekovitim pripravkom za njegu kose'.

1.2.4. Metonimija

Metonimija počiva na povezanosti značenja. Posuđenici *kamion* (< franc. *camion*) nakon suženja značenja ('teretnjak'), pridruženo je dodatno značenje 'količina tereta'.

Posuđenica *galanterija* preuzela je od talijanskog modela *galanteria* značenje 'sitni ukrasni predmeti za svakodnevnu upotrebu', a ono je dodatno prošireno na 'trgovinu u kojoj se prodaje takva roba'.

U engleskome riječ *tractor* ima četiri značenja (Webster 1996). U hrvatskome je ta posuđenica preuzela prvo značenje: 'motorno vozilo koje služi za vuču u poljodjelstvu'. U sekundarnoj adaptaciji u razgovornom jeziku dobiva značenje 'količina tereta u prikolici traktora'. To značenje još nije uvršteno u rječnike.

1.2.5. Elipsa

Elipsa ili skraćivanje jedan je od načina promjene značenja koji počiva na povezanosti po obliku. Ispuštanjem jednog dijela složenice ili člana višerječnog izraza prenosi se njegovo značenje na drugi dio.

Posuđenica *šampinjon* označava u hrvatskom određenu vrste gljive, dok je u francuskom *champignon* opći pojam za gljive. Hrvatski *šampinjon* odgovara francuskom *Champignon de Paris* (Dabo-Denegri 2007: 145).

Elipsa je česta u prilagodbi posuđenica iz engleskoga i njemačkoga jezika s obzirom na to da su složenice česte u njihovom tvorbenom sustavu, dok hrvatski preferira izvedenice ili netvorbene riječi: engl. *grapefruit* → *grejp*, *cross-country* → *kros*, kolokvijalno *facebook* → *fejs* itd. Primjeri germanizama u hrvatskom pokazuju da je mnoštvo njemačkih složenica preoblikovano elipsom: *Gehirnschlag* → *šlag* 'moždani udar', *Schlagsahne* → *šlag* 'tučeno slatko vrhnje', *Leerlauf* → *ler*, *Lösungswort* → *lozinka*, *Stöckelschuh* → *štikla*, *Schildkappe* → *šilterica* itd.

1.2.6. Pejorizacija

Pejorizacija ili pogoršanje značenja pripada promjenama s obzirom na procjenu značenja. Ona je različito zastupljena s obzirom na podrijetlo modela. Rudolf Filipović (1986: 179) tumači samo primjer posuđenice *najlon* u kombinaciji s riječima *plaža*, *hotel*, *mozak*, *mentalitet* u kojima je značenje riječi derogirano. Lelija Sočanac (2004: 418) ne navodi primjere iz talijanskog jezika u hrvatskome standardnom jeziku, tek nekoliko primjera iz korpusa dubrovačke književnosti, a Ljuba Dabo-Denegri (2007: 145) samo dva primjera, od kojih je leksikografski zabilježen samo *sufler* (< franc. *souffleur*). Uz osnovno značenje 'šaptač u kazalištu', ta je posuđenica dobila dodatno, pejorativno značenje 'onaj koji sugerira komu postupke i izjave'.

Nasuprot tomu, u korpusu njemačkih posuđenica ima mnoštvo posuđenica koje su u hrvatskome dobila nova, pejorativna značenja. Primjerice, *Švabo* (< njem. Schwabe) je uz osnovno značenje 'stanovnik pokrajine Schwaben', i pejorativni naziv za Nijemca općenito. Riječ *Pflaster* ima dva značenja 1. 'pločnik' i 2. 'ljepljivi ovoj za rane'. U hrvatskome je preuzeto samo ovo potonje značenje. U razgovornom jeziku, zbog imanentne metaforičnosti te riječi, razvilo se dodatno, pejorativno značenje, 'onaj koji se prilijepi uz koga i ne odvađa od njega'.

2. Semantička ekstenzija prevedenica

Semantička se ekstenzija prevedenica može promatrati na dvjema razinama. Na prvoj se razini utvrđuje semantički odnos stranojezičnog predloška i prevedenice. Na drugoj se razini utvrđuje semantički odnos domaćih riječi i semantičkih prevedenica. Na prvoj se razini polazište za utvrđivanje semantičke ekstenzije prevedenica temelji na pretpostavci da su temeljni procesi semantičkog posuđivanja bliski posuđenicama i prevedenicama. S obzirom na to da su prevedenice specifičan način posuđivanja, raščlamba je njihova značenja pokazala da načini semantičke adaptacije svojstveni posuđenicama nisu u potpunosti istovjetni načinima semantičkog posuđivanja svojstvenim prevedenicama.

2.1. Stranojezični predložak i prevedenica

Na relaciji stranojezični predložak i prevedenica moguća su, kao i kod posuđenica, tri prijenosa značenja: nulta semantička ekstenzija, suženje značenja i proširenje značenja.

2.1.1. Nulta semantička ekstenzija

Nulta se semantička ekstenzija ostvaruje kada inojezični predložak ima samo jedno značenje ili manji broj značenja od kojih se sva prenose u jezik primalac. Nulta se semantička ekstenzija potvrđuje na dvjema skupinama primjera: u prvoj su skupini prevedenice čiji predložak ima samo jedno značenje, a u drugoj prevedenice čiji predložak ima više značenja od kojih su sva prenesena kalkiranjem. Većina prevedenica iz naše građe pokazuje nultu semantičku ekstenziju i ona znatno prevladava nad drugim oblicima prijenosa značenja.

2.1.1.1. Predložak i prevedenica su jednoznačni

Nulta se semantička ekstenzija obično potvrđuje u prevedenicama čiji su stranojezični predlošci jednoznačni i čija se uporaba ostvaruje u uže specijaliziranim područjima kao što su termini i profesionalizmi. Predlošci, a potom i prevedenice, nastali su da bi imenovali konkretan pojam. To pokazuju primjeri:

tal. *cambiale in bianco* → *bjanko mjenica* 'potpisana nepopunjena mjenica';

franc. *corps électoral* → *biračko tijelo* 'svi birači u zemlji';

franc. *toît du monde* → *krov svijeta* 'Himalaja';

engl. *acid rain* → *kisela kiša* 'kiša koja donosi štetnu količinu kiseline zbog industrijskog onečišćenja';

engl. *brain drain* → *odljev mozгова* 'kretanje visoko kvalificiranih ljudi u zemlju u kojoj mogu raditi u boljim uvjetima i zarađivati više novca';

njem. *Weltanschauung* → *svjetonazor* 'ukupnost stavova o svijetu';

njem. *Arbeitsgeber* → *poslodavac* 'onaj koji zapošljava' itd.

2.1.1.2. Predložak i prevedenica su višeznačni

O nultoj se semantičkoj ekstenziji radi i u primjerima u kojima je predložak višeznačan. Drugo značenje u jeziku davaocu ima metaforičko ili metonimijsko značenje. U hrvatski se jezik prenose sva značenja. Te prevedenice čine brojčano vrlo malu skupinu:

tal. *vicolo cieco* → *slijepa ulica* 1. 'ulica bez izlaza', 2. 'situacija bez izgleda da se riješi na brz i zadovoljavajući način';

tal. *girasole* → *suncokret* 1. *bot.* biljka uljarica iz porodice glavočika', 2. 'prevrtljivac, onaj koji se stalno okreće prema promjenama politike ili vlasti';

franc. *coup bas* → *niski udarac* 1. 'udarac ispod pojasa (zabranjeno u engleskom boksu), 2. 'nepravedan proces';
 engl. *big bang* → *veliki prasak* 1. *astrofiz.* 'teorija o nastanku svemira prvobitnom kataklizmičkom eksplozijom', 2. *ekonom.* 'početak velike reforme financijskih tržišta';
 engl. *e-mail* → *e-pošta* 'način slanja poruka pomoću računala povezanih u zajedničkoj mreži, 2. 'poruka poslana e-poštom';
 njem. *kurzsichtig* → *kratkovidan* 1. 'koji nema sposobnost da dobro vidi na daljinu', 2. *pren.* 'koji nema sposobnosti da dobro predvidi razvoj događaja';
 njem. *weitsichtig* → *dalekovidan* 1. 'koji bolje vidi na daljinu nego na blizinu, 2. *pren.* 'koji ima sposobnost da dobro predvidi razvoj događanja, pronicljiv'.

2.1.2. Suženje značenja

Višeznačnice rijetko stupaju u međujezične odnose u svim svojim značenjima. U prevedenicama suženje značenja nije često kao u posuđenica. Naime, poznato je da prevedenice nastaju zbog potrebe imenovanja konkretnog predmeta, uglavnom da bi se zadovoljila leksička potreba u stručnom nazivlju. Predložak je obično jednoznačan pa u njegovu transferu ne može doći do suženja značenja. Rjeđi su primjeri višeznačnih naziva koji su u prevođenju suzili značenje. Većina primjera prevedenica čiji su predlošci višeznačni pokazuje da proces transfera slijedi načelo preuzimanja jednoga specifičnog i jeziku primaocu potrebnoga značenja. U primjerima iz naše građe suženje značenja obično je suženje broja značenja i suženje značenskoga polja.

Zingarelli (2008) bilježi dva značenja uz natuknicu *autostrada*.² Prevedenica *autocesta* preuzela je samo osnovno značenje svoga modela (#1) 'cesta koja služi za brz automobilski prolaz s dvije ili više jednosmjernih traka', a nije preuzela značenje koje ima u žurnalistici.

Francuski izraz *ligne de démarcation* ima dva značenja: 1. 'prirodna ili konvencionalna linija koja služi kao zajednička granica za dva područja', 2. *pov.* u Francuskoj, od 1940. do 1942. godine, linija koja je razdvaja

² Usp. *autostrada* 1. Strada a scorrimento veloce priva di incroci e accessi privati, con due carreggiate indipendenti a più corsie per ciascun senso di marcia e spartitraffico invalicabile al centro; è riservata agli autoveicoli e ai motoveicoli di sopra di una certa cilindrata: *a gratuita, a a pagamento*; 2. (*est.*) Nell'uso giornalistico, nome per indicare genericamente una rete di trasmissione di dati ad alta velocità in grado di soddisfare contemporaneamente un gran numero di utenti: *le autostrade informatiche* (Zingarelli 2008: 223)

slobodnu zonu od okupirane zone kojom su upravljali Nijemci (Larousse (1986). Prevedenica *crtá razgraničenja* preuzela je prvo značenje.

Za engleski *skyscraper* zabilježeno je u rječniku pet značenja u tri semantička polja (Webster 1996).³ Prevedenica *neboder* preuzela je jedno značenje (#1) i u jednome polju, a nije preuzela specifična značenja iz polja arhitekture i nautike.

Njemački izraz *Eindruck*⁴ ima dva značenja (Duden, 1989). Prevedenica *utisak* preuzela je jedno značenje (#1) 'ono što je u svijesti, predodžba o doživljenom i iskustvenom', 'dojam', a ne i značenje 'otisak'.

2.1.3. Proširenje značenja

Poznato je da u primarnoj adaptaciji posuđenice stvaraju svoje značenje nultom ekstenzijom ili suženjem značenja. Tek nakon što se njihova uporaba ustalila, one počinju funkcionirati kao i domaće riječi. Kad prestane prvobitna precizna funkcija - zadovoljavanje specifične potrebe popunjenja leksičke praznine - počinje slabjeti intenzitet i preciznost njihova značenja, posuđenice dobivaju na ekstenzitetu i udaljavaju se od svog obrasca. Kod prevedenica je obrnuto. Mnoštvo prevedenica u hrvatskome jeziku pokazuje da je proširenje značenja relativno česta pojava. Ta se pojava može razumjeti činjenicom da se prevedenice brže od posuđenica integriraju u jezik primalac jer su tvorene od domaćih tvorbenih jedinica i često nisu prepoznatljive kao rezultat jezičnoga posuđivanja. One dobivaju na ekstenzitetu opsega značenja pa se značenje koje obrazac ima u jeziku primaocu može početi udaljavati od značenja i uporabe koje prevedenice imaju u jeziku primaocu ili se novo prošireno značenje u jeziku primaocu odvija neovisno o stranome obrascu. Procesu proširenja značenja prethodi jedan od pokazanih tipova formiranja značenja: nulta semantička ekstenzija ili suženja značenja. Steknu li se odgovarajući jezični i izvanjezični uvjeti, prevedenica počinje širiti značenje. Na proširenje značenja djeluju stano-viti sociološki i sociolingvistički čimbenici. Proširenje značenja se također odvija na dvjema razinama: na proširenje broja značenja i na proširenje značenjskoga polja. Oba su proširenja povezana: proširenje broja značenja predstavlja i proširenje značenjskoga polja.

³ Usp. *skyscraper* – 1. a relatively tall building of many stories, esp. one for office or commercial use. 2. *Archit.* a building completely supported by a framework, as of girders, from which the walls are suspended, as opposed to a building supported by load bearing walls. 3. *Naut.* a. a light triangular sail used in the racing rig or a staysail schooner. b. (in a square rig) a small square sail set above a royal (Webster, 1996: 1337).

⁴ Usp. *Eindruck* – 1. im Bewußtsein haftende, jmds. Vorstellung von jmdm. od. etw. geprägte Wirkung von etw. Wahrgenommenem, Erfahrenem; 2. in etw. hineingedrückte Spur, Stelle (Duden, 1989: 397)

Prema francuskim rječnicima (Larousse 1986 i Le Nouveau Petit Robert 1993) *demi-monde* se odnosi na društvenu sredinu žena sumnjiva morala, kurtizana, i onih koji ih posjećuju. Prevedenica *polusvijet* pokriva šire semantičko polje 'ukupnost ljudi koji nemaju ugleda, sumnjiv svijet, svijet sumnjiva morala (HER 2002).

Prevedenica *prva dama* odnosi se na suprugu američkoga predsjednika (engl. *First Lady*), potom proširuje značenje i počinje se koristiti za supruge predsjednika i drugih država.

Izrazu *dan-D* (< engl. *D-day*) prvotno je značenje 'dan iskrcavanja savezničkih trupa u Normandiji', potom 'dan koji se očekuje kao poseban događaj, dan kad se ima dogoditi nešto važno', 'odlučujući događaj, potez ili odluka'.

Prevedenica *kolodvor*⁵ ima osnovno značenje 'velika željeznička postaja s više kolosijeka i perona'. Unatoč tomu što je u hrvatskome bila normativno proskribirana, ta je prevedenica zadržala uporabu i s vremenom proširila značenje. Danas ima i dodatno značenje, odnosno prošireno značenjsko polje i odnosi se i na 'autobusni kolodvor'. Njemačka se riječ *Ausflug* ostvaruje u dva značenjska polja, unutar drugog polja ostvaruje dva značenja (Duden 1989). U hrvatskoj je prevedenici *izlet* preneseno jedno značenje (#1) i to 'kraće putovanje ili izlazak u prirodu radi odmora i rekreacije'. Dakle, došlo je do suženja značenja. Nakon prihvaćenosti u hrvatski leksički sustav riječ je proširila značenje na 'kraće izbivanje', u doslovnom, a potom i u prenesenom smislu, npr. *bračni izlet*, tj. 'kratkotrajna bračna nevjera'.

Višerječnice koje sadrže metaforiku predstavljaju frazeološki potencijal. Takve višerječne prevedenice proširuju značenjsko polje i ostvaruju dvostruku ulogu: primarnu terminološku i sekundarnu frazeološku. Primjerice *dječja bolest* kao prevedenica njemačkog izraza *Kinderkrankheit* ima osnovno značenje 'bolest koju čovjek prolazi u djetinjstvu', sekundarno je frazeologizirana u značenju 'neizbježne pogreške zbog pomanjkanja iskustva'. U njemačkom se riječ *Kinderkrankheit* može koristiti i u prenesenom značenju 'teškoće u navikavanju na nešto novo' (Wahrig 1968: 2028). Kako sekundarna značenja nisu posve podudarna, vjerojatno je u hrvatskom došlo do metaforičke uporabe neovisno o njemačkom predlošku. *Čudo od djeteta* (njem. *Wunderkind*) znači 'vrlo nadareno dijete'. Izraz je poznat kao nadimak W. A. Mozarta. Danas ima tendenciju da proširi značenje i semantičko polje i da se odnosi općenito na osobu izuzetnih sposobno-

⁵ Uzor za ovu prevedenicu pripisuje se njem. *Bahnhof* (Rammelmeyer 1975: 206). Nyomárkay (1989: 194–195) mogućim uzorom drži mađ. *vaspályaudvar*.

sti, ali to značenje u rječnicima još nije registrirano. Na Rujevicu stiže grčko 'čudo od djeteta', bivši igrač Sunderlanda i Panathinaikosa (<http://sportske.jutarnji.hr/100postohr/?page=5>, preuzeto 25. 7. 2017.)

Neke prevedenice imaju dva značenja i ispunjavaju dvostruku ulogu, primarnu terminološku i sekundarnu frazeološku. S obzirom na to da njihovi inojezični modeli imaju oba značenja, pitanje je jesu li u hrvatski oba prenesena. Za prvo se terminološko značenje sa sigurnošću može reći da je kalkirano, a drugo, frazeološko moglo se zbog strukturnih obilježja (višerječna struktura) i imanentne metaforičnosti prevedenice razviti neovisno o stranom predlošku. To vrijedi za već spomenutu prevedenicu *sljepa ulica* (tal. *vicolo cieco*) ili za prevedenicu *kratki spoj* (njem. *Kurzschluss*) koja u primarnoj terminološkoj ulozi označava 'prekid električne struje zbog dodira električnih vodova', a sekundarno kao frazem 'nesporazum, pogrešna logika'.

2.2. Semantički odnos domaćih riječi i semantičkih posuđenica

U prevođenju stranih riječi postojećim domaćim riječima također se javlja semantička promjena. Domaće riječi koje se upotrebljavaju u tom prevođenju prolaze proces proširenja značenja. Prevođenjem stranih riječi postojećim riječima, bilo izvornima ili udomaćenim riječima stranog podrijetla, nastaje poseban tip prevedenica poznat pod nazivima semantičke posuđenice, semantički kalkovi ili semantičke prevedenice. Prvi naziv upućuje na činjenicu da je preuzimanje izvršeno samo na semantičkoj razini. Postojećoj je riječi pod utjecajem stranog jezika pridruženo dodatno značenje. Nova su značenja često metaforična i obično ne potiskuju stara značenja (Muhvić-Dimanovski 1992: 156). Nova se značenja odnose na dotada nepoznate pojave i često imaju ulogu stručnog naziva. Semantičke posuđenice predstavljaju proširenja broja značenja i proširenje značenjskoga polja. Većina semantičkih posuđenica donosi po jedno novo značenje u novome značenjskome polju, npr.:

suh (< franc. sec) - 'trpak, opor' (kad se govori o vinu ili drugom alkoholnom piću);

krtica (< franc. taupe) - 'stroj za bušenje tunela';

jezičac (< tal. linguetta) - 'kazaljka na vagi'⁶;

pero (< tal. penna) - 'pisalo'⁷;

⁶ Riječ je o staroj prevedenici. Prvi put je leksikografski zabilježena u Mihaljinom rječniku (1651) u obliku *jezičac od mirilica*.

⁷ Zabilježeno kod leksikografa: Mikalja (1651), Della Bella (1728), Belostenec (1740) i Stulli (1806).

miš (< engl. mouse) - 'uređaj povezan s računalom kojim se pomiče kursor na monitoru kako bi se izvršio željeni izbor unutar radnog programa';
reket (< engl. racket) - 'ilegalna ucjenjivačka djelatnost organiziranih skupina';
mjera (< njem. Maßnahme) - 'postupak';
klip (< njem. Kolben) - *teh.* 'cilindrično tijelo koje se giba u cilindrima stapnih strojeva' itd.

Malobrojni su primjeri da semantičke posuđenice proširuju značenje unutar istog semantičkog polja. Npr. izraz *zdrava hrana* nije prevedenica kada znači 'hrana u kojoj su uravnoteženi svi potrebni sastojci, hrana koja blagotvorno djeluje na organizam'. Engleski izraz *health food* ima isto primarno značenje, ali je razvio i dodatno značenje 'hrana koja nije zatrovana kemijskim sredstvima, genetski nemodificirani artikli'. Uz sveprisutnu ekološku svijest novo je značenje engleskoga izraza prošireno i u drugim jezicima. Hrvatski je izraz *zdrava hrana* također proširio značenje.

Poneki izrazi koji u hrvatskom jeziku imaju jedno ili više značenja dobili su pod utjecajem više stranih jezika nova, dodatna značenja. To potvrđuje izraz *novi val* koji ima primarno značenje 'nailaženje, jačanje, naglo širenje nekog događanja (~poskupljenja) ili prirodnog fenomena (~hladnoće)'. Kao semantička posuđenica dobio je dva nova značenja, odnosno polja realizacije: pod utjecajem franc. *nouvelle vague* označava 'pokret u francuskoj kinematografiji 1960-ih godina', a prema engl. *new wave* 'općenito rok glazbu s pankerskim stavom koja je pomiješana s ostalim stilovima glazbe'. Riječi *krtica* ima u hrvatskom jeziku osnovno značenje 'sisavac koji živi pod zemljom' i preneseno, metaforičko značenje 'marljiva osoba'. Kao semantička posuđenica dobila je dva nova značenja u dvama semantičkim poljima: 'doušnik' pod utjecajem engleskog *mole* i 'sprava za bušenje tunela' prema francuskom *taupe*.

3. Jezik posrednik

Jezik posrednik ima značajnu ulogu u prijenosu značenja, kako na razini posuđenica, tako i na razini prevedenica. Primjerice, u hrvatskome je glagol *frizirati* germanizam, tj. posuđenica iz njemačkoga jezika (njem. *frisieren*), a u njemačkom galicizam (franc. *friser*). (Ljubičić, 2011: 53). U francuskom *friser* znači 'kovrčati'. Njemački glagol, jednako kao i hrvatski *frizirati* ima šire osnovno značenje 'urediti, oblikovati kosu', a ne samo 'kovrčati'. Prema tome, njemački je kao posrednički jezik imao ulogu obli-

kovanja značenja u hrvatskom. Riječ *firma* izvorno je talijanska. Njemački je izraz *Firma* u XVIII. stoljeću posuđen iz talijanskoga i pridruženo mu je značenje 'poduzeće, trgovačko društvo, ustanova'. Kao posuđenica *firma* u hrvatskom ima jednako značenje kao u njemačkom, a ne izvorno kako je u talijanskom 'potpis'. Jednako tako i prevedenica *tvrtka* ne odgovara talijanskom značenju 'potvrda, potpis', nego odgovara značenju koje ima riječ *Firma* u njemačkom.

4. Zaključak

Promjene u semantičkoj ekstenziji posuđenica ovise o semantičkom opsegu predloška i o potrebi hrvatskoga kao jezika primaoca.

Promjene u semantičkoj ekstenziji prevedenica također ovise o semantičkom opsegu predloška i o potrebi hrvatskoga jezika, a osobito ovise o tipu prevedenice. Doslovne prevedenice⁸ ostvaruju nultu semantičku ekstenziju. Prijenos značenja kod djelomičnih prevedenica⁹ ovisi o semantičkom opsegu stranojezičnog predloška: transfer jednoznačnog, rjeđe višeznačnog predloška ima nultu semantičku ekstenziju, višeznačni predlošci ostvaruju djelomične prevedenice sa suženim značenjem. Steknu li se povoljni uvjeti i postoji li za tim potreba u drugome jeziku, doslovne i djelomične prevedenice kandidati su za proširenje broja značenja i značenjskoga polja. Semantičke posuđenice¹⁰ po svojoj naravi uvijek ostvaruju proširenje značenja domaćih ili udomaćenih riječi i to proširenjem broja značenja i proširenjem semantičkoga polja.

Literatura

- Carstensen, Broder (1965). *Englische Einflüsse auf die deutsche Sprache nach 1945*, Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Dabo-Denegri, Ljuba (2005). Hrvatski u dodiru s francuskim jezikom, *Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima: Prilog odbo posuđenica* [ur. Lelija Sočanac], Zagreb: Nakladni zavod Globus, str. 115–147.
- Dabo-Denegri, Ljuba (2007). *Hrvatsko-francuski jezični dodiri*, Zagreb: Nakladni zavod Globus.

⁸ Naziv doslovne prevedenice označava vrstu prevedenica u kojima se vjerno preslikava predložak za kalkiranje na izraznoj i na sadržajnoj razini.

⁹ Djelomične prevedenice ne reproduciraju vjerno obrazac, nego odstupaju od njega u tvorbenome tipu ili dijelu značenja.

¹⁰ Semantičke posuđenice su prevedenice u kojima se domaćoj ili udomaćenoj riječi pod utjecajem drugog jezika pridružuje dodatno značenje.

- Dragičević, Dragica (2005). Hrvatski u dodiru s njemačkim jezikom, *Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima: Prilagodba posuđenica*, [ur. Lelija Sočanac], Zagreb: Nakladni zavod Globus, str. 85–113.
- Duden (1989) = *Deutsches Universal Wörterbuch*, [ur. Günther Drosdowski], Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag.
- Filipović, Rudolf (1986). *Teorija jezika u kontaktu. Uvod u lingvistiku jezičnih dodira*. Zagreb: Školska knjiga i Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Filipović, Rudolf (1990). *Anglicizmi u hrvatskom ili srpskom jeziku: porijeklo – razvoj – značenje*, Zagreb: JAZU i Školska knjiga.
- Hansen-Kokoruš, Renate, Josip Matešić, Zrinka Pečur-Medinger, Marija Znika (2005). *Deutsch-kroatisches Universalwörterbuch – Njemačko-hrvatski Univerzalni rječnik*, Zagreb: Nakladni zavod Globus i Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- HER (2002). *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, [glavni urednici Ljiljana Jojić i Ranko Matasović], Zagreb: Novi Liber.
- <http://dictionnaire.sensagent.leparisien.fr>
- <http://sportske.jutarnji.hr/100postohr/?page>
- <http://www.larousse.fr/dictionnaires/francais>
- <https://en.oxforddictionaries.com/>
- <http://www.hnk.ffzg.hr>
- <http://riznica.ihj.hr>
- Klaić, Bratoljub (2012). *Novi rječnik stranih riječi*, Zagreb: Školska knjiga.
- Larousse (1986) = *Grand Larousse de la langue française en sept volumes (Grand dictionnaire de la langue française)*, Paris: Larousse.
- Le Nouveau Petit Robert (1993). *Dictionnaire de la langue française*, Paris: Dictionnaires le Robert.
- Ljubičić, Maslina (2011). *Posuđenice i lažni parovi: Hrvatski, talijanski i jezično posuđivanje*, Zagreb: FF press.
- Muhvić-Dimanovski, Vesna (1992). Prevedenice - jedan oblik neologizama. Zagreb: *Rad HAZU*, 446, str. 93–205.
- Muljačić, Žarko (1997/98). Tri težišta u proučavanju jezičnih elemenata “stranog” porijekla, *Rasprave instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 23/24, str. 265–280.
- Nikolić-Hoyt, Anja (2005). Hrvatski u dodiru s engleskim jezikom, *Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima: Prilagodba posuđenica* [ur. Lelija Sočanac], Zagreb: Nakladni zavod Globus, str. 179–204.
- Oxford (2010) = Albert Sydney Hornby; Joanna Turnbull; Diana Lea; Dilys Parkinson; Patrick Phillips; Michael Ashby, *Oxford advanced*

- learner's dictionary of current English*, Oxford, England: Oxford University Press.
- Sočanac, Lelija (2004). *Hrvatsko-talijanski jezični dodiri (s rječnikom talijanizama u standardnome hrvatskom jeziku i dubrovačkoj dramskoj književnosti)*, Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Sočanac, Lelija (2005): Hrvatski u dodiru s talijanskim jezikom, *Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima: Prilagodba posuđenica* Zagreb [ur. Lelija Sočanac], Nakladni zavod Globus, str. 19–50.
- Stojić, Aneta i Marija Turk (2017). *Deutsch-kroatische Sprachkontakte : Historische Entwicklung und aktuelle Perspektiven auf lexikalischer Ebene*, Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag GmbH + Co. KG.
- Turk, Marija (2013). *Jezično kalkiranje u teoriji i praksi. Prilog lingvističiji jezičnih dodira*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada i Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci.
- Wahrig (1968) = *Wahrig Deutsches Wörterbuch*. Gütersloh: Bertelsmann Lexikon-Verlag Reinhard Mohn.
- Webster 1996 = *Webster's Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language*. New York/Avenel: Gramercy Books.
- ZINGARELLI = Lo Zingarelli (2008). *Vocabolario della lingua italiana di Nicola Zingarelli*, Bologna: Zanichelli.

On semantic adaptation and changes of loanwords and calques in the Croatian language

In this paper, we attempt to determine the nature of the semantic changes that take place in the processes of adaptation of loanwords and creation of calques. The phenomena are observed on the examples from two Romance (Italian and French) and two Germanic (English and German) languages. The basic processes of semantic adaptation characteristic of loanwords and calques include zero semantic extension, restriction of meaning and expansion of meaning. Zero semantic extension is a relatively frequent phenomenon in the adaptation of loanwords and the transfer of calques, especially when the model has just one, or a highly limited number of senses. Since words are typically polysemous, restriction of meaning with respect to the role-model from another language has become the most frequent type of change in the process of linguistic borrowing and adaptation. When the loanwords and calques satisfy their primary and precise function completely, i.e. when they meet the specific need for naming a new referent, the intensity and preciseness of their primary senses begin to weaken and their meanings can be expanded. Considering that calques are the result of a specific process of borrowing, the analysis of their meaning has revealed that the ways in which loanwords are semantically adapted are not identical to the ways in which calques

are borrowed. Changes in the semantic extensions of loanwords and calques depend on the semantics of the role-model from the foreign language, on the needs of the recipient language, and in the case of calques, also on the type of transfer, i.e. the type of calque. In the case of loan translations zero semantic extension is realized. The transfer of meaning in the case of loan renditions depends on the semantic scope of the foreign language role-model: transfer of monosemic, and less frequently polysemic role-models, results in zero semantic extension, while polysemic role-models result in loan renditions with a narrower meaning. If the conditions are right, and if a need in the language arises, loan translations and loan renditions can become candidates for the expansion of the number of their meanings and the expansion of their semantic field. Multi-word phrases, which are typically metaphorical, frequently take on an additional role of idioms or parts of idioms. Semantic loan translations, as the result of their nature, always expand the meaning of the words from the recipient language or of the adopted words by expanding the number of their meanings and their semantic fields.

Key words: loanwords, calques, semantic extension, Croatian, foreign language

Pogled u poredbenu romansku sintaksu

Dražen Varga

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
dvarga@ffzg.hr

UDK: 811.13'367
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.45>

Poredbeni je pristup, uz odabir modela i specifičnu analizu odabranog korpusa veoma koristan pa, smatramo i neizostavan, u izučavanju romanske sintakse. Poredbeno istraživanje relativnih rečenica u romanskim idiomima pokazalo je da samo neki od njih, među kojima i francuski, razlikuju relativnu zamjenicu za funkciju subjekta od zamjenice za funkciju objekta, odnosno ostale funkcije.

Ključne riječi: romanski idiomi, sintaksa, poredbeni pristup, metodologija, relativni

Sintaktička istraživanja (pod sintaksom podrazumijevamo u prvom redu sintaksu rečenice) složena su i, mogli bismo slobodno reći, nezahvalna. Građa je, naime „fluidna“, čimbenici koje valja uzeti istovremeno u obzir brojni su i raznorodni, uporaba, odnosno realizacija pojedinih fenomena često nestabilizirana. Rezultati istraživanja, nadalje, mogu biti osporivi, pogotovo ako ih promatramo iz kuta drugačijeg teorijskog pristupa. Nije potrebno spominjati da su u slučaju poredbene sintakse ovi problemi umnogostručeni. Poredbena romanska sintaksa pridodaje i svoje specifičnosti, odnosno probleme. Kontinuum romanskih idioma nameće pitanje određivanja diskretnih jedinica istraživanja, što je nužno, strogo lingvistički gledano, do određene mjere arbitrarno. Mnogi romanski idiomi oskudno su opisani, a opisi nerijetko završavaju morfologijom ili u najboljem slučaju elementima morfosintakse, dok je sintaktički opis rečenice izostavljen ili se svodi na nekoliko napomena. Uzmemo li sve navedeno u obzir, možemo se s pravom upitati je li bavljenje poredbenom romanskom lingvistikom uopće opravdano, na što ćemo pokušati odgovoriti na kraju ovog rada. Romanist početnik mogao bi se upitati je li tako nešto uopće izvedivo. Slijedom takvog razmišljanja mogao bi se obeshrabrili i odustati. To bi se po svoj prilici i nama dogodilo da nam profesor i mentor nije bio upravo August Kovačec, zahvaljujući kome smo shvatili da nema manje vrijednih romanskih idioma koje je najbolje ostaviti po strani, da je sva-

ko istraživanje moguće i dobrodošlo i da istraživanje Romanije praktično nema granica. I, eto, krenuli smo tim putem.

Ovim ćemo radom pokušati predstaviti dio svojih istraživanja, ilustrirati ih primjerom relativa u romanskim idiomima. Rad, prema tome, ne donosi nešto o čemu već nismo u više navrata pisali, ali cilj nam je na jednom mjestu okupiti primjere (iako više nego skromna opsega) što više romanskih idioma, koliko nam to dostupnost korpusa omogućava.

Iako pojedini teorijski pristupi sintaksi rečenice vide uklapanje relativne rečenice u sintaktičku strukturu druge rečenice, relativizaciju, kao poseban sintaktički fenomen, mi je smatramo posebnim slučajem subordinacije. U verbocentrističkom modelu, koji smo odabrali, rečenični su elementi glagolu podređeni neposredno ili posredno, zauzimaju u strukturi prvu, drugu ili neku od sljedećih razina udaljenosti od glagola kao upravljačkog elementa. Bilo koji od elemenata sintaktičke strukture rečenice, osim samog glagola, može biti zamijenjen rečeničnim entitetom, čija struktura uključuje obvezatnu glagolsku jezgru aktualiziranu subjektom te proširenja (pojedini elementi, osim subjekta i glagolske jezgre mogu biti obvezatni, ovisno o odabranom kanonskom modelu). Subordinatori, prema našem mišljenju, odražavaju tijek i bit procesa subordinacije. Relativne rečenice, koje nas ovdje zanimaju, pri tom procesu zamjenjuju neki od rečeničnih elemenata adjektivne prirode, a uklopljene u strukturu druge rečenice zauzimaju drugu ili neku od sljedećih (1 + n) razina udaljenosti od glagola. Njihovi subordinatori imaju i vlastitu sintaktičku funkciju u uklopljenoj, zavisnoj relativnoj rečenici.

Počnemo li, kao romanisti, promatrati relativne rečenice i sustav relativa u francuskom, jedna od stvari koju moramo uočiti jest postojanje dvaju različitih subordinatora, relativnih zamjenica *qui* i *que*, od kojih prva u relativnoj rečenici ima funkciju subjekta, dok druga predstavlja objekt, odnosno druge funkcije.¹ Razlikovanje ovih dvaju relativa, bavimo li se isključivo francuskim, može nam se učiniti gotovo banalnim. Promotrimo li, međutim, ovaj fenomen unutar Romanije, uočavamo da je ovakvo razlikovanje iznimno, rekli bismo iznenađujuće. Upravo ovakvo uočavanje fenomena koji bi inače ostali neprimijećeni ili im se ne bi poklonila primjerena pažnja, potvrđuje, smatramo, važnost poredbenog pristupa u sintaktičkim istraživanjima.

U kratkom pregledu koji slijedi sažet ćemo uporabu relativa u romanskim idiomima, točnije opreku uporabe različitih zamjenica za funkciju

¹ Predviđeni opseg i priroda ovog rada ne dozvoljavaju nam bavljenje pojedinostima i nameću ponekad jedva dopustivu simplifikaciju.

subjekta i objekta i njezina izostanka, korištenja iste relativne zamjenice za obje funkcije. Tvrdnje će biti utemeljene na specifičnom istraživanju dostupnog korpusa,² koje uključuje prihvaćanje ili odbacivanje hipoteze (različiti ili isti relativi) na određenoj razini signifikantnosti prema vjerojatnosti *a posteriori*. Temeljni korpus, iz kojega, kao ilustraciju, navodimo većinu primjera Evanđelja su romanskih prijevoda Novog Zavjeta te, u slučaju njihove nedostupnosti, prijevodi Collodijeva djela *Le avventure di Pinocchio* i Saint-Exupéryjeva *Malog princa*.

Suvremeni francuski, ponovimo, koristi različite relativne zamjenice, *qui* za funkciju subjekta i *que* za funkciju objekta.

FRANCUSKI Rendez-vous au village *qui* est en face de vous;
(*La Bible de Jérusalem* 1975: Mt 21,2)³
Pouvez-vous boire la coupe *que* je vais boire...
(*La Bible de Jérusalem* 1975: Mk 10,38)

Situacija je slična u dzerzijskom (*jèrriais*),⁴ što ne čudi, budući da pripada francuskom (normanskom) dijasistemu. Razlikuju se naime zamjenice *qui* (*qu'* ispred samoglasnika, uz varijante *tchi*, odnosno *tch'*) za subjekt te *qu'* (*tch'*) i *qué* (najčešće ispred određenih konsonantskih grupa) za objekt.

JÈRRIAIS Chu jour-là lé rouoyaume du ciel s'sa comme dgiez
vièrges *tchi* ayant prîns lus lampes, fûtent à la
rencontre du mathié. (*Lectuthes d'la Bibl'ye* 2016: Mt
25,1).
Pouv'-ous baithe la modgie *qué* j'dai baithe?
(*Lectuthes d'la Bibl'ye* 2016: Mt 20,22)

Sustavno razlikovanje dvaju zamjenica primjećujemo i u gornjoengadinskom (*puter*) i donjoengadinskom (*vallader*): *chi* za funkciju subjekta i *cha* za objekt.

PUTER Izan nel vih, *ch'*ais davaunt vus; (*Il Nouv Testamaint*
1861: Mt 21,2)⁵

² Dostupnost korpusa odredila je i, nažalost, nerijetko ograničila istraživane idiome.

³ Isticanje dijelova teksta (relativa) u primjerima nismo posebno navodili.

⁴ Za idiome čiji je naziv manje uobičajen u hrvatskom ostavljamo najčešće originalni naziv.

⁵ U sljedećem je primjeru uporaba zamjenice *chi* jasnije vidljiva: Guardè, entrand in cited, gnis ad inscuntrèr ün hom *chi* porta ün buchel d'ova. (*Evangelii segund Lucas* 1964: Lc 22,10).

Essas vus buns da baiver il chalsch dal patimaint
*cha eau d'he da baiver? (Il Nouv Testamaint - la Buna
 Nouva 2004: Mt 20,22)*

VALLADER

It in quel cumün *chi* ais davant vus. (*La Soncha
 Scrittüra. Vegl e Nouv Testamaint: Mt 21,2)*
 Eschat vus in cas da baiver il chalsch *ch'eu* baiv,...
 (*La Soncha Scrittüra. Vegl e Nouv Testamaint 1953: Mk
 10,38)*

Valonski poznaje složeniju situaciju vezanu uz uporabu relativa, uslijed dijalektalne različitosti i slabije stabilizirane uporabe. Primjeri iz Evanđelja (na južnovalonskom) svjedoče o razlikovanju relativnih zamjenica prema funkcijama.

VALONSKI

Aloz è viyèdje k' èst d'vant vos. (*Lu Bone Novèle da
 Nosse Sègneur Jèsus-Christ sèlon Sint Mârc 2016: Mk
 11,2*)⁶
 Ploz-v' beûre â câlice *ku* dj' deû beûre,... (*Lu Bone
 Novèle da Nosse Sègneur Jèsus-Christ sèlon Mârc
 2016: Mk 10,38)*

Istraživanje proširenog korpusa uz primjenu odabrane metodologije upućuje na tendenciju korištenja jedinstvene relativne zamjenice. Ovdje donosimo primjer iz prijevoda *Malog princa* na središnji (Namur, *Nameur*), istočni (Liège, *Lidje*) i zapadni (Châtelet, *Tchèss'lèt*) valonski.

NAMEUR

Èt dj'a vèyu on rære pitit bolome *qui* m'avizeut
 sérieûzemint. (Saint-Exupéry 2013: 11)
 V'la l' mèyeû portrèt *qui* dj'a soyu fé d' li par après.
 (Saint-Exupéry 2013: 12)

LÎDJE

Èt dj'a vèyou on tot p'tit forfant cårpè *qui* m' riloukîve
 avou dès-oûy di mèsse di scole. (Saint-Exupéry
 2012: 12)
 Vochal li mèyeû pôtrèt *qu'* dj' a parvinou a fé d'lu.
 (Saint-Exupéry 2012: 12)⁷

⁶ Navodimo i sljedeći primjer koji bolje ilustrira uporabu zamjenice: Cwand v' intèroz èl vèye, vos rèscontèroz on-ome *ki* pwètrè one djusse d'êwe; (*Lu Bone Novèle da Nosse Sègneûr Jèsus-Christ sèlon Sint Luc 2016: Lk 22,10*).

⁷ Usporedimo i sljedeći par primjera: Qwand dj'ennè rèscontrève eune *qui* m'avizève ine miyète sûtêye, dji fève sor lèye l'ècspéryince di m' dèssin numèrò onk *qui* dj'aveû todi wårdé d'le mi (*Saint-Exupéry 2012: 11*).

TCHÈSS'LÈT Èyèt dj'é vèyu in p'tit boulome tafèt'mint
 'strawôrdinère *qui* m' riwéteut avou ène ér' sérieûs.
 (Saint-Exupéry 2008: 11)
 Èvla l' mèyeû pôtrét d' li *qu'* pus tôrd, dj'é rèyussi
 a fé. (Saint-Exupéry 2008: 11)⁸

Ostatak suvremene Romanije koristi istu relativnu zamjenicu za obje funkcije. Ovu nam tvrdnju dopušta provedeno poredbeno istraživanje, kao i primjena već spomenute metodologije i pojma sintaktičkog prototipa, iako je u pojedinim istraživanim idiomima moguće uočiti i određena odstupanja. Primjerice, u ovu grupu romanskih idioma s jedinstvenim relativom svrstali smo i đenoveshki, iako središnji ligurski idiomi poznaju nesustavnu, ograničenu i nerijetko kritiziranu opoziciju zamjenica *chi* i *che*, npr. *o merlo chi canta* prema *o merlo che veddo* (Costa 1993: 152). Navest ćemo, bez dodatnih komentara, primjere istraživanih idioma, od zapada prema istoku Romanije.

PORTUGALSKI Ide à aldeia *que* está em frente de vós. (*Bíblia Sagrada. Edição Pastoral* 1993: Mt 21,2)

Acaso podeis beber o cálice *que* Eu vou beber? (*Bíblia Sagrada. Edição Pastoral* 1993: Mk 10,38)

GALJEŠKI Ide á aldea *que* tendes aí de fronte,... (*A Bíblia* 1992: Mt 21,2)

¿Seredes capaces de bebe-lo cáliz *que* eu teño *que* beber.. (*A Bíblia* 1992: Mk 10,38)

ASTURIJSKI Díi a l'aldega *que* ta enfrente. (*Nuevu Testamentu y Salmos* 2004: Mt 21,2)

¿podéis beber una copa comu la *que* yo voi beber... (*Nuevu Testamentu y Salmos* 2004: Mk 10,38)

ŠPANJOLSKI Id a la aldea *que* está enfrente,... (*Sagrada Biblia* 1999: Mt 21,2)

¿Podéis beber el cáliz *que* yo he de beber... (*Sagrada Biblia* 1999: Mk 10,38)

ARAGONSKI Ir ta ro lugar *que* ye dabán de busatros... (*Nuevo Testamén n' Aragónés* 2013: Mt 21,2)

⁸ Usporedimo: Li côp qu' dj'è rèscontreu yène *qui* m' chèneut yèsse ène miyète pus subtile, dji fèyeu l'asprouve avou lèy di m' dèssin lumèrô 1 *qui* dj'é toudis wôrdè (Saint-Exupéry 2008: 10, 11).

	¿Podez beber a copa <i>que</i> yo bó à beber,... (Nuebo Testamén n'Aragonés 2013: Mk 10,38)
KATALONSKI	Aneu al poble <i>que</i> teniu al davant... (La Bíblia 1997: Mt 21,2) ¿Podeu beure la copa <i>que</i> jo beuré... (La Bíblia 1997: Mk 10,38)
VALENCIJANSKI	Aneu al poble <i>que</i> teniu al davant... (La Bíblia 1996: Mt 21,2) ¿Podeu beure la copa <i>que</i> jo beuré... (La Bíblia, 1996: Mk 10,38)
ARANÉS	Anatz tath pòble <i>qu'</i> auetz aciu dauant... (Nau Testament e Psalms 2012: Mt 21,2) ¿Podetz béuer era copa <i>que</i> jo beuerè... (Nau Testament e Psalms 2012: Mk 10,38)
OKCITANSKI	Aquel vilatge <i>qu'</i> es aquí encaminatz-vos cap a el :... (La Bona Novèla 1982: Mt 21,2) Podètz beure la copa <i>que</i> ieu bevi? (La Bona Novèla 1982: Mk 10,38)
VAUDOIS	Te vâi la foula <i>que</i> t'eintoûre et te di :... (L'Evandzîlo d'aprî Marc translatâ ein patois vaudois 2016: Mk 5,31) È-te que vo pouâide bâire la copa <i>que</i> bâivo... (L'Evandzîlo d'aprî Marc translatâ ein patois vaudois 2016: Mk 10,38)
VALDOTÈN	Ieui l'è-ti lo vioù tseun <i>que</i> itae deun seutta cabouatta? (Collodi 2010a: 71) Vouélà lo dédjón <i>que</i> vo mande la Féye... (Collodi 2010a: 71)
SURMIRANSKI	Ge ainten questa vischnanca <i>tg'</i> az stat vedvart... (La Buna Nova da Nussigner Jesus Cristus. Igls quater Evangelis 1964: Mt 21,2) Ischas vous buns da beber igl tgaesch <i>tg'</i> ia bev,... (La Buna Nova da Nussigner Jesus Cristus. Igls quater Evangelis, 1964: Mk 10,38)

SURSELVANSKI	Ti vesas la fuola <i>che</i> sestauscha entuorn tei e damondas aunc:... (<i>Bibla romontscha ecumena. Niev testament</i> 1988: Mk 5.31) Essas vus el cass de beiber il biher <i>che</i> jeu beibel... (<i>Il Niev Testament. Ils Psalms</i> 1954: Mk 10,38)
GHERDĚINA	Jide tl luech <i>che</i> ie tlo dla. (<i>Bibia. Neuf Testamënt</i> 2005: Mt 21,2) Puděis'a vo bever l chelesc <i>che</i> ie beve... (<i>Bibia. Neuf Testamënt</i> 2005 : Mk 10,38)
BADIOT	Jide tl paîsc <i>che</i> é dan os; (<i>Lezionar dles domĕnies y di santus. Ann-A</i> 2004 : Mt 21,2) Poděise os bëre le caresc <i>che</i> iö bëri,... (<i>Lezionar dles domĕnies y di santus. Ann-B</i> 2004 : Mk 10,38)
AMPEZAN	Agnó elo el cian <i>che</i> stajea inze sto cabioto? (<i>Collodi</i> 2008: 70) Chesto l é l disnà <i>che</i> ve manda ra Fatazina... (<i>Collodi</i> 2008: 106)
FASCIAN	Olà é l chel cian veie <i>che</i> stajea te chesta ciaseta? (<i>Collodi</i> 2017a: 87) Chest l'é l disnèr <i>che</i> ve mana la Fata (<i>Collodi</i> 2017a: 129)
FODOM	Ulà é lo l vgle cián <i>che</i> steva nte chĕst cuzo? (<i>Collodi</i> 2017b: 87) Eco l gosté <i>che</i> la Fata ve mana (<i>Collodi</i> 2017b:129)
FURLANSKI	Lait tal borc <i>ch'al</i> è in face di vuâtris... (<i>La Bibie</i> 1999: Mt 21,2) Rivaiso a bevi il cjalič <i>ch'o</i> bêf jo... (<i>La Bibie</i> 1999: Mk 10,38)
PIJEMONTSKI	Ande a sta bourgià <i>ch'a</i> l è dirimpet a voui,... (<i>L Testament Neuv dĕ Nossĕgnour Gesu-Crist</i> 1986: Mt 21,2) ... èlou ch'i peule beivi la coupa <i>chĕ</i> mi i devou beivi,... (<i>L Testament Neuv dĕ Nossĕgnour Gesu-Crist</i> 1986: Mk 10,38)

- VUGARES ...e vârdândâ ben in gîr hõ vîst una pârsunênâ picinênâ *che* tûtâ séria l'èra ,dré studiàm dâ simâ â fônd.
(Saint-Exupéry 2016: 15)
Chì suta pudì vâd âl ritràt püsè bèl *ch'hõ* pudü fagh
dopo un po' d'témp, (Saint-Exupéry 2016: 15)
- BOLONJSKI Cumm a srî arivê in zitê, a incuntrarî un ômen *ch'al*
põrta una brôca d'âqua. (*Al Vangeli ed nôster Sgnòur*
Gesù Crést secònd San Lócça 1995: Lk 22,10)
Siv bón ed bèver al càliz *ch'a* bèvv mé,... (*Vangelo*
secònd San Mèrch, 2001, Mk 10,38)
- FRARÉS Indù èl al vècc can *ch'al* stava in stal casòtt? (Collodi
2011: 119)
Eco la clazziòn *ch'la'*v manda la Fata. (Collodi 2011:
168)
- RIMINESE Chi dó i è andè e i ha truvè e' sumarèl *ch'l'era* lighèd
vșèin una porta,... (*Al stòri ad Gișó* 2005: Mk 11,4)
E la stèla *ch'i* aveva vést a nas l'è scapa fóra d'arnòv...
(*Al stòri ad Gișó* 2005: Mt 2,9)
- ĐENOVEŠKI ... l'ommu u nu vive sulu de pan, ma de qualunque
parolla *che* sciorte dâ bucca de Diu. (*Il Vangelo di S.*
Matteo. Volgarizzato in dialetto genovese dal Canonico
Giuseppe Olivieri 1860: Mt 4,4)
Puei vuiâtri beive u calise *che* beivò mi? (*Il Vangelo di*
S. Matteo. Volgarizzato in dialetto genovese dal Canonico
Giuseppe Olivieri, 1860 : Mt 20,22)
- MILANSKI Andé in quell paesòtt *che* gh'è lì in faccia:... (*I quatter*
Vangeli de Mattee, March, Luca e Gioann. In dialett
milanes. Testo italian a front 2002: Mt 21,2)
Podii bev in del caliz *che* bevi mè,... (*I quatter Vangeli*
de Mattee, March, Luca e Gioann. In dialett milanes.
Testo italian a front 2002: Mk 10,38)
- LEGNANĒS Tì te védi a fóla *ca* sa stréngi inturnu a tì e te dīsi:...
(*Ul Vangéli da San Marcu in dialètu legnanēs* 2009: Mk
5,31)

	Maèstar, varda: a piànta da fighi <i>ca</i> t'è maladi a l'é secā. (<i>Ul Vangéli da San Marcu in dialètu legnanēs</i> 2009: Mk 11,21) ⁹
VALTELIN	'L Régno de o cièi l'è istéss a dés fiòli <i>che</i> , catàt sù i sò lüsèrni, i è 'ndàci 'n cùnta al spùs (' <i>L Vangèl</i> 2017: Mt 25,1) Püdì bév 'n de 'l càles <i>che</i> bévi mi... (' <i>L Vangèl</i> 2017: Mk 10,38)
VARE'ZOT	Dua l'è ul vecc can <i>ca</i> viveva chì? (Collodi 2012b: 81) Tè la culaziùm <i>ca</i> va manda la Fata. (Collodi 2012b: 114)
BÜSTOCU	Dua l'è 'l vègiu càn, <i>cha</i> gh'éa chi in da chèla cùcia chi? (Collodi 1997: 49) Ecu a culaziòn <i>cha</i> la mànda a Fàta... (Collodi 1997: 71)
BERGAMÀSCH	Pòta l' se ulta e l' vèd ü gri bèl gròss <i>che</i> l' rampa sö a belase per ol mür. (Collodi 2012a: 28) Chèsta l'è la colassiù <i>che</i> la te manda la Fata! (Collodi 2012a: 149)
BRESÀ	El endoe chèl cà ècc <i>che</i> ghéra en de chèl cazutì ché? (Collodi 2003: 130) Arda ché la culisiù <i>che</i> ta mànda la Fata... (Collodi 2003: 182)
TRENTINSKI	Cosita, ve sicuro <i>che</i> anca en zìel se farà pù festa per en peccator <i>che</i> se converte, <i>che</i> per novantanove giusti <i>che</i> no gà bisogn de convertirse. (... <i>Ciapa, lezi e penseghe sora! I Vangeli in dialetto Trentino</i> 2001 : Lk 15,7) Sarè pó boni de beber el calizze <i>che</i> bevo mi,... (... <i>Ciapa, lezi e penseghe sora! I Vangeli in dialetto Trentino</i> 2001: Mk 10,38)
TRŠĆANSKI	Indove xe el vecio can <i>che</i> stava in 'sto casoto? (Collodi 2001: 113) Eco la marena <i>che</i> ve manda la Fata, (Collodi 2001: 162)

⁹ Koristi se i zamjenica *che* za obje funkcije, ali rjeđe u ispitivanom korpusu.

NAPOLITANSKI	Jate dint' a chillo paese <i>ca</i> sta' 'nnanz' a vuje; (<i>Tutt' 'o Nuovo Testamento d' 'a Bibbia dint' 'a lingua napoletana</i> 2005: Mt 21,2) Sì, certo pure chillo càlece, <i>ca</i> io sto' pe' vévere, 'o bevarrite pure vuje,... (<i>Tutt' 'o Nuovo Testamento d' 'a Bibbia dint' 'a lingua napoletana</i> 2005: Mk 10,39)
KALABRIJSKI	... duv'èdi 'u vècchju cane, <i>ca</i> stava 'ntra 'sta cùccia? (Collodi 2010b: 144) Eccu 'a culaziùne <i>ca</i> te manna 'a Fatina... (Collodi 2010b: 170)
SICILIJANSKI	Quannu trasiti ni la città, ncuntrati n'omu <i>ca</i> porta na quartara d'acqua. (<i>Vangelu di San Luca</i> 2007: Lk 22,10) Era tantu affamatu c'avissi vulutu mangiari macari li aglianni <i>ca</i> ci davanu a li porci ma nuddru ci ni dava. (<i>Vangelu di San Luca</i> 2007: Lk 15,16)
NUORESCHI	Baze a su biddizzolu <i>chi</i> junchies in dainnantis :... (<i>Sa Bibbia Sacra</i> 2003: Mt 21,2) Podies biber su caliche <i>chi</i> deo bibo,... (<i>Sa Bibbia Sacra</i> 2003: Mk 10,38)
LOGUDORSKI	Andade ad su cateddu, <i>qui</i> est in faccia ad bois,... (<i>Il Vangelo di San Matteo voltato in logudorese e cagliaritano</i> 2004: Mt 21,2) Podides biere su calighe, <i>qui</i> eo devo biere? (<i>Il Vangelo di San Matteo voltato in logudorese e cagliaritano</i> 2004: Mt 20,22)
KAMPIDANSKI	Andai a su cateddu, <i>ch'est</i> in facci a bosaterus,... (<i>Il Vangelo di San Matteo voltato in logudorese e cagliaritano</i> 2004: Mt 21,2) Podeis biri bosaterus su calixi, <i>ch'hap'</i> a biri deu? (<i>Il Vangelo di San Matteo voltato in logudorese e cagliaritano</i> 2004: Mt 20,22)
RUMUNJSKI	Mergeți în satul <i>care</i> este în fața voastră... (<i>Noul Testament</i> 1995: Mt 21,2) Puteți să beți paharul <i>pe care</i> îl beau Eu... (<i>Noul Testament</i> 1995: Mk 10,38)

- ARUMUNJSKI Dutsets-vâ tu hoara *cari*-i dininti-a vauûâ... (*Bibliea. Sâmta Scripturâ* 2004: Mt 21,2)
 Chelchea *cari* u beaû Mini va u bets,... (*Bibliea. Sâmta Scripturâ* 2004: Mk 10,39)

Možemo, dakle, zaključiti da je razlikovanje relativnih zamjenica za funkciju subjekta i za funkciju objekta, odnosno za ostale funkcije, karakteristično za francuski i francuski dijasistem te za engadinski. Ostala Romanija koristi istu zamjenicu za obje funkcije. Vjerujemo da je ovaj, iako letimičan, pogled uspio opravdati našu tvrdnju o važnosti poredbenog pristupa u istraživanjima sintakse romanskih idioma. Omogućio nam je uočavanje zanimljivog fenomena, ali i bolji uvid u jezičnu, sintaktičku stvarnost Romanije. Međutim, ovakvo istraživanje sada treba svakako popratiti detaljnijim istraživanjima pojedinih romanskih idioma. Ona nas pak mogu uputiti na nove zanimljive činjenice, koje će zatim biti polazište sljedećeg poredbenog istraživanja na razini dijela ili cijele Romanije. Takav bi se postupak, smatramo, trebao neprestano ponavljati. Put ka spoznavanju sintakse romanskih idioma i Romanije općenito očito nije, da tako kažemo, pravocrtan, već neka vrsta spiralne putanje, niti brz niti lak, ali neodoljivo privlačan.

Bibliografija

- A Bíblia* (1992). Vigo : Sociedade de Estudos, Publicaciós e Traballos.
A Sacra Bibbia (2005). Ajaccio: Éditions DCL.
Al stòri ad Gişó (2005). Rimini : Guaraldi.
Al Vangeli ed nôster Sgnòur Gesù Crést secònd San Lócca (1995). Rastignano (Bologna) : Editografica.
Bibia. Neuf Testamènt (2005). San Martin de Tor : Referat diozejan per la Cura d'Anes tla valedes ladines/Istitut Ladin «Micurà de Rü».
Bibla romontscha ecumena. Niev testament (1988). Cuera : Decanat Sursilvan/Colloqui Sur igl uaul.
Bíblia Sagrada. Edição Pastoral (1993). Apelação : Paulus.
Bibliea. Sâmta Scripturâ (2004). Scopia : Uniea ti culturâ-a Armânjlôr dit Machidunii.
Bourciez, Édouard (1967). *Éléments de linguistique romane*, Paris : Klincksieck.
...*Ciapa, lezi e penseghe sora! I Vangeli in dialetto Trentino* (2001). Bolzano : Associazione Cenrto Don Bosco di Laives.
Collodi, Carlo (1992). *Le avventure di pinocchio in vernacolo pisano*, Pontedera : Bandecchi & Vivaldi.

- Collodi, Carlo (1997). *Ul Pinochiu dul Collodi*, Busto Arsizio : Lions club Busto Arsizio Host.
- Collodi, Carlo (2001). *Pinuci*, Trieste : MGS PRESS.
- Collodi, Carlo (2003). *Chèl che ghé capitàt a Pinocchio*, Iseo (BS) : Associazione Amici del Teatro Minimo.
- Collodi, Carlo (2006). *Le avventure di Pinocchio. Storia de un buratin*, Padova : Panda Edizioni.
- Collodi, Carlo (2008). *Pinocchio. Ra storia de un buratin de len*, Cortina d'Ampezzo : Print House.
- Collodi, Carlo (2010a). *Pinocchio. La Conta d'eun burateun de bouque*, Quart (AO) : Musumeci Éditeur.
- Collodi, Carlo (2010b). *Pinocchju*, Cosenza : Edizioni Orizzonti Meridionali.
- Collodi, Carlo (2011). *Gli aventur ad Pinocchio. Storia d'um buratìn*, Ferrara : Comune di Ferrara.
- Collodi, Carlo (2012a). *I Aventüre del Pinòchio. Storia d'ü giopì*, Bergamo : Se-stante Edizioni.
- Collodi, Carlo (2012b). *Pinocchio. Gh'eva 'na vòlta un töcch da legn*, Fagnano Olona (VA) : Ars Medica.
- Collodi, Carlo (2014). *Pinocchio m perugino*, Perugia : Morlacchi Editore.
- Collodi, Carlo (2017a). *La aventures de Pinocchio, contia de n buratin*, Poza/Vich : Comun general de Fascia/Union di Ladins de Fascia.
- Collodi, Carlo (2017b). *Le aventure de Pinocchio, storia de n buratin*, Col : Istitut Cultural Ladin Cesa de Jan.
- Costa, Carlo (1993). *Grammatica genovese*, Santa Margherita Ligure : Tigullio-Bacherontius.
- Er Vangelo siconno Matteo* (2016). Roma : il cubo.
- Evangelì seguond Lucas* (1964). Bassersdorf : Societèd biblica svizra.
- Hull, Geoffrey (2017). *The Linguistic Unity of Northern Italy and Rhaetia. Historical Grammar of the Padanian Language. Volume Two*, Sydney : Beta Crucis Editions.
- I quatter Vangeli de Mattee, March, Luca e Gioann. In dialett milanese. Testo italian a front* (2002). Milano : Circolo filologico Milanese/Nuove Edizioni Duomo/Àncora.
- Il Niev Testament. Ils Psalms* (1954). Cuera : Fundaziun Anton Cadonau.
- Il Nouv Testamaint - la Buna Nouva* (2004). Schlarigna : G. Gaudenz.
- Il Nouv Testamaint* (1861). Coira : Stamparia da Senti & Hummel.

- Il Vangelo di S. Matteo. Volgarizzato in dialetto genovese dal Canonico Giuseppe Olivieri* (1860). Londra : Imprensis Ludovici Lugiani Bonaparte.
- Il Vangelo di San Matteo voltato in logudorese e cagliaritano* (2004). Cagliari : Centro di studi filologici sardi/Cooperativa Universitaria Editrice Cagliaritana.
- L'Evandzîlo d'aprî Marc translatâ ein patois vaudois* (2016). Le Mont-sur-Lausane : Fondation Ouverture
- L'Evangelio secondo S. Matio. Versione di Gianjacopo Fontana in veneziano* (1981). Bologna : CLUEB/anastatica.
- La Bibbia* (1987). Cinisello Balsamo (Milano) : Edizioni San Paolo.
- La Bibie* (1999). Udin : Istitût «Pio Paschini» pe Storie de Glesie in Friûl.
- La Bible de Jérusalem* (1975). Paris : Desclée De Brouwer.
- La Bíblia* (1996). Valencia : Editorial Saó.
- La Bíblia* (1997). Barcelona : Associació Bíblica de Catalunya, Editorial Claret, Societats Bíbliques Unides.
- La Bona Novèla* (1982). Rodés : Cantalansa.
- La Buna Nova da Nussigner Jesus Cristus. Igls quater Evangelis* (1964). Coira : Duri Loza/Tgapetel da Surmeir.
- La Soncha Scrittüra. Vegl e Nouv Testamaint* (1953). Samedan : Colloquis d'Engadina.
- Lectuthes d'la Bibl'ye* (2016). <http://members.societe-jersiaise.org/geraint/jerriais.html>. 19.12.2016.
- Lezionar dles domënies y di santus. Ann-A* (2004). San Linert : Uniun Ladins Val Badia.
- Lezionar dles domënies y di santus. Ann-B* (2004). San Linert : Uniun Ladins Val Badia.
- Li Boune Novele da Nosse Seigneur Djezus-Cri sorlon Sint Matî* (2016). <http://rifondou.walon.org/rilidjon/>. 19.12.2016.
- 'L Testament Neuv dë Nossëgnour Gesu-Crist* (1986), Claudiana, Torino.
- Lu Bone Novèle da Nosse Sègneûr Jésus-Christ sèlon Sint Luc* (2016). <http://rifondou.walon.org/rilidjon/>. 19.12.2016.
- Lu Bone Novèle da Nosse Sègneûr Jésus-Christ sèlon Sint Mârc* (2016). http://lucyn.walon.org/guerni/evandjile_maur.html/. 19.12.2016.
- 'L Vangel* (2017). Sandorio : Polaris Editrice.
- Martinet, André (1985). *Syntaxe générale*, Paris : Armand Colin.
- Nau Testament e Psalms* (2012). Vielha e Mijaran/La Seu d'Urgell : Archiprestat d'Aran/Avescat Urgelh.

- Noul Testament* (1995). București : Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române.
- Nuevo Testamén n' Aragónés* (2013). Madrid : Sociedad Bíblica.
- Nuevu Testamentu y Salmos* (2004). Madrud : Sociedá Bíblica.
- Posner, Rebecca (1996). *The Romance languages*, Cambridge : Cambridge University Press.
- Sa Bibbia Sacra* (2003). Nuoro : Cufferenzia de sos Piscamos Italianos.
- Sagrada Biblia* (1999). Madrid : Biblioteca de Autores Cristianos.
- Saint-Exupéry, Antoine de (2008). *Li P'tit Prince*, Neckarsteinach : Edition Tintenfaß.
- Saint-Exupéry, Antoine de (2012). *Li p'tit prince*, Neckarsteinach : Edition Tintenfaß.
- Saint-Exupéry, Antoine de (2013). *Li P'tit Prince*, Neckarsteinach : Edition Tintenfaß.
- Saint-Exupéry, Antoine de (2015). *U Prengepine*, Bari : Gelsorosso.
- Saint-Exupéry, Antoine de (2016). *Âl Principén*, Voghera (PV) : Libreria Tinicum Editore.
- Tesnière, Lucien (1959). *Éléments de syntaxe structurale*, Paris : C. Klincksieck.
- Tutt' 'o Nuovo Testamento d' 'a Bibbia dint' 'a lingua napoletana* (2005). Castellammare di Stabia (Na) : Nicola Longobardi Editore.
- Ul Vangéli da San Marcu in dialètu legnanès* (2009). Ranica (BG) : Elio Masetti.
- Vangelo secònd San Mèrch* (2001). Bologna : Dehoniana Libri.
- Vangelu di San Luca* (2007). Enna : Papiro Editrice.

Un coup d'œil à la syntaxe comparée romane

Une approche comparative, qui comprend le choix ou la construction d'un modèle d'analyse et l'étude spécifique d'un corpus choisi est à notre avis très utile, voire indispensable dans les recherches en syntaxe romane. Une recherche comparée des propositions relatives dans les idiomes romans nous a montré que certains idiomes, parmi lesquels le français, se détachent des autres par une spécificité : la distinction entre une forme particulière du pronom relatif pour la fonction du sujet et une autre, différente, pour les autres fonctions, à savoir celle de complément.

Mots clés : idiomes romans, syntaxe, approche comparative, méthodologie, relatifs

Uporaba infinitivnih rečenica u istrorumunjskom žejanskom dijalektu i u munskom čakavskom govoru

Zvezdana Vrzić i Silvana Vranić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
zvzric@ffri.hr

UDK: 811.163.42'282.2'367(497.5 Istra)
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.46>

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
silvana.vranic@uniri.hr

U članku se opisuje distribucija infinitivnih rečenica kao dopuna glagolima, u prvom redu punoznačnim, u dvama varijetetima: žejanskom dijalektu istrorumunjskoga jezika i u njemu prostorno najbližemu hrvatskom čakavskom govoru – munskom govoru ikavsko-ekavskoga dijalekta. Cilj je analize terenskim istraživanjem prikupljenih podataka bio doprinijeti potpunijem poznavanju toga dijela sintakse obaju sustava i usporediti ih. Njihova sličnost i mogući međusobni jezični utjecaj uvjetovani su dvojezičnošću stanovnika Žejana, koji uz svoj žejanski od hrvatskih organskih idioma govore ponajviše upravo munski. Zaključuje se da je uporaba infinitivnih dopunskih rečenica i u žejanskom i u munskom moguća uz velik broj punoznačnih kontrolnih glagola, da se ta distribucija u dva varijeteta uglavnom preklapa te da je u žejanskom znatno različita od rumunjskoga jezika u kojem je uporaba infinitivnih rečenica uz punoznačne glagole jako ograničena i fakultativna.

Ključne riječi: istrorumunjski žejanski dijalekt, čakavski munski govor, dopunske infinitivne rečenice, balkanski jezični savez

1. UVOD

Cilj je ovoga rada opisati dio distribucije infinitivnih rečenica u istrorumunjskom, visokougroženom istarskom jeziku, i usporediti dobivene rezultate s distribucijom takvih rečenica u njemu prostorno najbližem dijalektu čakavskoga narječja hrvatskoga jezika, ikavsko-ekavskomu.^{1,2}

¹ Istraživanje je infinitiva u istrorumunjskom jeziku provedeno u okviru znanstvenoga projekta *Documentation of the Vlashki/Zhejanski Language* američke Nacionalne zaklade za znanost pod brojem 1160696.

² Istraživanje je infinitiva u munskom govoru provedeno u okviru znanstvene potpore *Prilozi za istraživanje čakavskih dijalekata na području zapadne Hrvatske* Sveučilišta u Rijeci.

Dva su razloga tomu. Prvi je taj što distribucija infinitivnih rečenica u istrorumunjskom još nije podrobnije opisana,³ a slično je i s hrvatskim čakavskim idiomima,⁴ pa bi rad trebao doprinijeti potpunijem poznavanju toga dijela sintakse obaju sustava. Drugi je razlog što je pitanje uporabe infinitivnih rečenica u istrorumunjskom jedno od mogućih, a dosad neobrađenih primjera jezične promjene izazvane jezičnim dodirima (tzv. *contact-induced language change*).⁵ Barem od rada Kristiana Sandfelda (1930) nadalje djelomičan se ili potpun gubitak morfološkoga infinitiva i njegova zamjena finitnim zavisnim rečenicama drži jednim od razlikovnih obilježja jezika balkanskoga jezičnoga saveza (v. npr. Joseph 1983, Friedman 2005, Mišeska Tomić 2004), pa je tako proučavanje ove pojave u istrorumunjskom povezano i s pitanjem sličnosti i razlika između istrorumunjskoga i rumunjskoga jezika koji tomu savezu pripada (Mišeska Tomić 2006: 413–655).

³ Sextil Pușcariu ukratko je opisao uporabu infinitiva (1926: 253–255) i usporedio je s onom u rumunjskom jeziku. Primijetio je da se infinitiv u istrorumunjskom koristi više nego u rumunjskom, gdje ga najčešće zamjenjuju finitne zavisne konstrukcije s veznicima *să* i *că*: *să* + konjunktiv i *că* + indikativ. Drugi, opširniji gramatički opisi istrorumunjskoga jezika, npr. onaj Augusta Kovačeca (1998) i Iulije Zegrean (2012), ne bave se opisom distribucije infinitiva.

⁴ O uporabi je infinitiva u čakavskom narječju (konkretno u govoru Orbanica) pisala opširnije Janneke Kalsbeek (1998: 281–292; 2003: 103–113). Razlikuje samostalni infinitiv, koji se rabi u narativnom tekstu, u funkciji direktiva i češće prohibitiva, od nesamostalnog (u futuru, s *buden* itd., u konstrukcijama *nemoj/nemojte* i nesvršenoga ili svršenoga infinitiva, infinitiva ovisnoga o punoznačnim glagolima, infinitiva u neosobnim glagolskim konstrukcijama te onoga ovisnoga o imenicama, pridjevima, priložima i prijedlozima). Ostali radovi sadrže samo ponešto napomena (npr. Vranić 2003: 151–167). Uporabom se infinitiva u hrvatskom standardnom jeziku podrobno bavila Jasna Melvinger u svojoj doktorskoj disertaciji obranjenoj 1980. Uz šire postavljene radove u kojima se razrađuje uporaba infinitiva, npr. Milke Ivić iz 1972. (koja govori o zapadnoj varijanti hrvatskosrpskoga jezika) i Ive Pranjkovića iz 2016., većina je radova o toj problematici usmjerena na određeni tip infinitiva (historijski, prijedložni, na vrijednosti infinitiva u odnosu *da* + prezent i na infinitiv kao dio futura). Kognitivistički je pristup infinitivu u hrvatskomu standardnomu jeziku zastupljen u malom broju radova (npr. Belaj/Tanacković Faletar 2014).

⁵ Na temelju dugogodišnjih istraživanja istrorumunjskoga jezika A. Kovačec tvrdi da je gramatička podudarnost između istrorumunjskih dijalekata i susjednih hrvatskih dijalekata znatna (1966, 1968, 1998: 301, 315–316). U ovom se radu nastoje utvrditi razmjeri takve podudarnosti u distribuciji infinitiva u vezi s punoznačnim glagolima. Drugo je pitanje je li distribucija infinitivnih rečenica u istrorumunjskom odraz naslijeđenoga povijesnoga stanja ili je riječ o jezičnoj inovaciji pod utjecajem hrvatskoga organskoga idioma. Poznato je, naime, da je danas u rumunjskom, aromunjskom i meglenorumunjskom, tj. u onim istočnoromanskim jezicima koji pripadaju balkanskomu savezu jezika, infinitiv vrlo ograničene uporabe (v. npr. Mišeska Tomić 2006: 413–655). Ovo je pitanje važno i za povijest rumunjskoga jezika. Proučavanje povijesne sintakse rumunjskoga jezika na osnovi korpusne građe i u okvirima dijakronijske formalne sintakse novijega je datuma (v. Hill/Alboiu 2016).

U ovom se radu, zbog metodoloških razloga, obrađuju žejanski dijalekt istrorumunjskoga i munski govor hrvatskoga čakavskoga narječja.⁶ Naime, s obzirom na to da su žejanskomu dijalektu prostorno najbliži, za potrebe su ovoga rada kao reprezentanti čakavskih govora s kojima je žejanski u kontaktu istraživani govor Velih i govor Malih Muna.⁷ Riječ je o naseljima udaljenim oko 3,5 km od Žejana, sa stanovnicima kojih Žejanci vjekovima žive u susjedstvu, usmjereni jedni na druge kulturološkim, vjerskim, rodbinskim i drugim vezama na području Opatijskoga krasa.

Promatrajući sličnosti i razlike između ovih dvaju varijeteta iz perspektive mogućih jezičnih utjecaja, usporedbu opravdava činjenica da je dvojezičnost Žejanaca, koji osim žejanskim govore upravo munskim (kada je riječ o idiomu organskoga podrijetla),⁸ uobičajena barem posljednjih stotinjak godina, da je nesumnjivo u određenoj mjeri postojala stoljećima, a da je danas i potpuna jer jednojezičnih govornika žejanskoga dijalekta više nema (Kovačec 1998, Vrzić 2010, Vrzić/Singler 2016).

U slučaju istrorumunjskoga, razmatrana građa i primjeri navedeni u radu rezultat su pretraživanja korpusa spontanoga govora (Vrzić, Zvezdana. 2018. *Documentation of the Vlashki/Zheyanski Language ('ruo')*. London: SOAS, Endangered Languages Archive. URL: <http://elar.soas.ac.uk/deposit/0543>. Accessed on [insert date here]).⁹ Izbor je tako dobivenih primjera najčešće dopunjen primjerima ovjerenim usmjerenim istraživanjem s izvornim govornikom¹⁰ i s nekoliko primjera navedenih u *Istrorumunjsko-hrvatskom rječniku (s gramatikom i tekstovima)* A. Kovačeca (1998). Da bi usporedba uporabe infinitiva bila što potpunija, ovjere su munskoga govo-

⁶ A. Kovačec bilježi niz fonetskih, fonoloških, leksičkih i morfoloških razlika između vlašškoga ('južnoga') i žejanskoga dijalekta istrorumunjskoga jezika (1998: 312–316). S obzirom na to, moguće je da bi među dvama dijalektima mogla postojati razlika i u uporabi infinitiva, pa je iz metodoloških razloga istraživanje u ovom radu ograničeno na jedan od dvaju dijalekata.

⁷ U literaturi je za oba govora prihvaćen termin munski govor (Malecki 1930: 75, Ivić 1982: 131), pa će se i u ovom radu tako promatrati.

⁸ U novije vrijeme mnogi stanovnici poznaju i kastavski govor kao i hrvatski standardni jezik.

⁹ Korpus je spontanoga govora prikupljen u sklopu projekata jezičnoga dokumentiranja i očuvanja istrorumunjskoga jezika voditeljice Zvezdane Vrzić: *Text Collection and Digital Archiving of Istro-Romanian* (što ga je financirao Endangered Language Fund), *Očuvanje vlašškog i žejanskog jezika* (što su ga financirali Ministarstvo kulture, Istarska županija, Primorsko-goranska županija, Općina Kršan i Općina Matulji) i *Documentation of the Vlashki/Zheyanski Language* (što ga je financirala američka Nacionalna zaklada za znanost). Vidi <http://www.vlaski-zejanski.com> za neke primjere prikupljene građe. Objednjeni jezični korpus, pod nazivom *Documentation of the Vlashki/Zheyanski Language ('ruo')*, pohranjen je u jezičnoj arhivi Endangered Language Archive pri Sveučilištu u Londonu (SOAS) pod brojem 0543.

¹⁰ Zahvaljujemo izvornomu govorniku žejanskoga Mauru Ediju Doričiću lu Ovčariću (rođ. 1954. u Žejanama) na pomoći pri ovjeravanju i/ili prijevodu primjera.

ra dobivene usmjerenim istraživanjem s izvornim govornicima,¹¹ u prvom redu prema predlošku žejanskih potvrda uporabe infinitiva, a u manjoj mjeri prema ovjerama potvrđenim u drugim hrvatskim idiomima.

Ovaj je rad je primarno deskriptivne prirode, no s obzirom na to da je tema kategorizacije i obilježja infinitivnih rečenica bila izuzetno važna u razvoju teorije generativne gramatike i da su u generativnogramatičkoj literaturi ustanovljene mnoge vrijedne deskriptivne generalizacije o infinitivnim rečenicama, polazišta su za ovaj rad uvelike izravno njima motivirana (v. npr. Carnie 2011: 395–422, Cornilescu 2004).

2. DISTRIBUCIJA INFINITIVNIH REČENICA KAO DOPUNA GLAGOLA U ISTRORUMUNJSKOM JEZIKU NA PRIMJERU ŽEJANSKOGA DIJALEKTA

A. Kovačec (1998: 289) navodi sedam oblika morfolškoga infinitiva u istrorumunjskom i naglašava da se prema obliku infinitivnoga sufiksa određuje sedam konjugacijskih tipova. Kao i u hrvatskom jeziku infinitivni je oblik glagola u istrorumunjskom nepromjenjiv, tj. ne pokazuje vrijeme i ne slaže se u broju i/ili rodu sa svojim subjektom. U žejanskom se dijalektu, kao i u munskom govoru, infinitiv rabi: a) u samostalnoj poziciji, tj. infinitivna rečenica može biti glavna, a ne zavisna rečenica, i b) u nesamostalnoj poziciji, tj. infinitivna je rečenica zavisna rečenica u ulozi subjekta, predikata, priložne oznake ili dopune prijedloga i osobito glagola.¹²

U ovom će radu u središtu zanimanja biti distribucija infinitivnih rečenica u potonjoj poziciji, tj. kada su infinitivne rečenice dopune glagola, posebice punoznačnih. U prvom će se poglavlju prikazati njihova raspodjela u žejanskom dijalektu, a u sljedećem poglavlju bit će riječ o distribuciji tih rečenica u munskom govoru.

2.1. *Infinitiv u nesamostalnoj poziciji, uz pomoćne glagole*

Infinitivni se oblik glagola u istrorumunjskom rabi u tvorbi složenih vremena: futura, restriktiva (ili kondicionala-optativa) sadašnjega i restriktiva (ili kondicionala-optativa) prošloga (Kovačec 1998: 293, 295). U sva se tri slučaja koriste oblici glagola *vre* 'htjeti', tj. prezent, kondicional sadašnji i kondicional prošli. Slijede primjeri futura i kondicionala sadašnjeg.

¹¹ Zahvaljujemo ispitanicima za govor Velih Muna: Borisu Pelozu (rođ. 1944.) i Tei Pelozu (rođ. 1968.), a za govor Malih Muna Zvezdani Bučković (rođ. 1976.).

¹² Usp. primjerice Mišeska Tomić (2006: 511–540), Kalsbeek (1998: 281–291), Ivić (1972).

- (1) *Âmna na dvajset ši pâtru, ni ura nu ver ântrega află.*
 idi PREP dvadeset i četiri niti jedna NEG ćeš cijela nać-INF¹³
 Idi dvadeset i četvrtog, nećeš niti jednu naći cijelu.
- (2) *Žejânski, nu pok maj zamisli [...] ke reş ută.*
 žejanski NEG mogu više zamisli-INF da bih zaboravi-INF
 Žejanski, ne mogu niti zamisliti [...] da bih (ga) zaboravila.

2.2. *Infinitiv u nesamostalnoj poziciji, uz punoznačne glagole*

U sljedećim je primjerima infinitivni glagol predikat zavisne rečenice, a ta je infinitivna zavisna rečenica argument, tj. dopuna glavnoga punoznačnoga glagola. U svim su primjerima ti punoznačni glagoli takozvani *kontrolni glagoli*, odnosno glagoli čiji subjekt ili u pojedinim slučajevima objekt „upravlja“ referencijom neizrečenoga subjekta u zavisnoj infinitivnoj rečenici (Radford 2004: 91, 331). Drugim riječima, subjekt ili objekt glavne rečenice i subjekt zavisne infinitivne rečenice sureferencijalni su (*coreferential*) (Radford 2004: 332).

2.2.1. Uz modalne glagole *pute* ‘moći’, *morej* ‘morati’, *nu kutezâ* ‘ne smjeti’ i sl.

- (3) *Nu-l pok avzi.*
 NEG=ga mogu ču-INF
 Ne mogu ga čuti.
- (4) *Čă ke moreş aşă fi.*
 ono da mora tako biti
 To da tako mora biti.
- (5) *E tu âta jime nu kuteţi spure.*
 a ti druga ime ne smiješ reć-INF
 A drugo mu ime ti ne smiješ reći.

2.2.2. Uz aspektne glagole *poşni* ‘početi’, *uţej* ‘običavati’, *fini* ‘završiti’ i sl.

- (6) *Vlăt-am vo şî poşnit-am vo sviri.*
 Uzeo/la¹⁴=imam je i počeo/la=imam je svira-INF
 Uzeo sam je i počeo svirati.

¹³ Budući da je u središtu rada distribucija infinitivnih glagola i rečenica kojima su oni predikati, ispod originala se donosi pojednostavljena jezična analiza, tj. doslovan prijevod pojedinačnih riječi. Morfosintaktički su u prvom redu označeni infinitivni glagol i još neke gramatičke riječi. Ispod toga slijedi slobodan prijevod na hrvatski standardni jezik. Kratice su sljedeće: PREP = prijedlog, NEG = negacija, INF = infinitiv, F = ženski rod, = označava klitiku.

¹⁴ U istrorunjskom se particip prošli ne slaže u rodu i broju sa subjektom. U glosi je preveden hrvatskim glagolskim pridjevom radnim muškoga i ženskoga roda. U slobodnom je prijevodu napisan relevantan oblik, ovisno o izrečenom subjektu ili kontekstu duljega teksta u kojem je primjer ovjeren.

- (7) *Prin plâca s-av užejt vindavej.*
 po tržnica se=ima običavao/la prodava-INF
 Prodavalo se na tržnici.

2.2.3. Uz kauzativne glagole *fâče* 'činiti, raditi', *lasâ* 'pustiti, dopustiti, ostaviti', *dâ* 'dopustiti', *dozvoli* 'dopustiti', *ažutâ* 'pomoći' i sl.

- (8) *Jo-j fâče lâpte din ârpe târli.*
 ja=ću čini-INF mlijeko iz kamen teć-INF
 Ja ću učiniti da iz kamena (po)teče mlijeko.
 (Kovačec 1998: 196)
- (9) *Je te lâsa kopej aluj polje.*
 on te pusti kopa-INF njegov polje
 Dopušta ti obrađivati njegovo polje.
- (10) *Vâk am verit ažutâ kosi.*
 uvijek imam došao/la pomoć-INF kosi-INF
 Uvijek sam dolazila pomoći kositi.

Bez razlike u značenju uz kauzativne je glagole moguća i finitna zavisna rečenica sa zavisnim veznikom *neka* 'da, neka, tako da'.

- (11) *Je te lâsa neka kopeš aluj polje.*
 on te pusti da kopaš njegov polje
 Dopušta ti da obrađuješ njegovo polje.

2.2.4. Uz voluntativne glagole *vrę* 'htjeti', *voli* 'voljeti', *želi* 'željeti' i sl.

- (12) *Vrę rëš âmnâ pre brigure.*
 htje-INF bih hoda-INF po planine
 Htio bih hodati planinama.
- (13) *Čâja anostru av jâko volit kântâ.*
 otac naš ima jako volio/la pjeva-INF
 Naš je otac jako volio pjevati.

2.2.5. Uz deziderativne glagole *ufej se* 'nadati se', *misli* 'nadati se; namjeravati', *obeči* 'obećati', *provej* 'pokušati', *kavtâ* 'pokušati' i sl.

- (14) *Misles veri.*
 nadam.se doć-INF
 Nadam se doći.
- (15) *Obečit-av veri.*
 obećao/la=ima doć-INF
 Obećao je doći.

- (16) *N-am provejt ji.*
 NEG=imam pokušao/la ić-INF
 Nisam pokušao ići.

Bez promjene u značenju moguća je i finitna zavisna rečenica sa zavisnim veznikom *ke'da'*.

- (17) *Misles ke voj veri.*
 nadam.se da ću doć-INF
 Nadam se da ću doći.
 (18) *Obečīt lj-av ke va veri.*
 obećao/la mu/joj=ima da će doć-INF
 Obećao sam mu/joj doći.

2.2.6. Uz glagole kretanja *veri* 'doći', *męre* 'ići, otići', *âmnâ* 'hodati, ići, otići' i sl.

- (19) *Vâk am verit ažutâ kosi.*
 uvijek imam došao/la pomoć-INF kosi-INF
 Uvijek sam dolazila pomoći kositi.

2.2.7. Uz psihološke glagole *dopadej se* + DAT 'svidati se' i sl.

- (20) *Dopade mi se mnâ pre brigure.*
 sviđa mi se hoda-INF po planine
 Sviđa mi se hodati planinama.

2.2.8. Uz glagole percepcije *vedę* 'vidjeti', *avzi* 'čuti' i sl.

- (21) *Avzut-am amev čâje učide divlju pork.*
 čuo/la=imam moj otac ubi-INF divlja svinja
 Čuo sam oca kako ubija divlju svinju.

2.2.9. Uz glagole mentalne percepcije *utâ* 'zaboraviti', *domisli* 'sjetiti se' i sl.

- (22) *Utât-am ziče le none ča štorije.*
 zaboravio/la=imam reć-INF PREP baka ova priča
 Zaboravio sam ispričati baki ovu priču.

2.2.10. Uz glagole znanja *šti* 'znati' i sl.

- (23) *Ši j-am štivout slovele pisęj.*
 i ja=imam znao/la slova pisa-INF
 I znao sam kako pisati slova.

2.3. Punoznačni glagoli s kojima infinitivna rečenica nije dopuštena

Uz nekoliko tipova glagola, čak i kada je uvjet sureferencijalnosti glavnoga subjekta ili objekta i zavisnoga subjekta zadovoljen (dakle i u tzv. kontrolnim kontekstima), te u slučaju glagola pomaknutoga subjekta kao što je *htjeti*, u žejanskom se koriste zavisne finitne, a ne infinitivne rečenice.¹⁵

2.3.1. Uz voluntativne glagole kao *vrę* 'htjeti'

Kada voluntativni glagol kao *vrę* 'htjeti' ne kontrolira referenciju zavisnoga subjekta, tj. kada glavni i zavisni subjekt nisu sureferencijalni, koristi se finitna rečenica.

(24) *Jo ręš vrę ke kânti.*
ja bih htje-INF da pjevaš
Htio bih da pjevaš.

U ovom se slučaju ovaj glagol u drugim jezicima, ali ne i u žejanskom, ponaša kao glagol pomaknutoga subjekta.¹⁶

2.3.2. Uz direktivne glagole kao *neputi* 'nagovoriti, uvjeriti', *rugå* 'moliti', *ziče* 'reći'¹⁷ i sl.

Rečnična dopuna direktivnih glagola mora biti finitna rečenica čak i kada objekt glavne rečenice kontrolira subjekt zavisne rečenice, tj. surefe-

¹⁵ Ranije je navedeno uz koje glagole uporaba infinitivnih rečenica može varirati i s finitnim rečenicama.

¹⁶ Glagol *htjeti* u jezicima je poput engleskoga moguć u kombinaciji s infinitivnom rečenicom i kada glavni i zavisni subjekt nisu sureferencijalni. Tada se glagol *htjeti* naziva *raising verb* ili glagol pomaknutoga subjekta (Aljović 2014: 120). Prema generativno-gramatičkoj sintaktičkoj teoriji (v. npr. Radford 2004, Carnie 2011, Mihajlović 1998) taj glagol u engleskom i u sličnim jezicima zahtjeva „podizanje“ ili „pomicanje“ zavisnoga subjekta u poziciju objekta glavne rečenice. Na primjer:

I want him to come.

ja želim njega PREP doć-INF

Želim da dođe.

Glagoli su pomaknutoga subjekta (u objekt glavne rečenice) oni prividni objekt kojih je u akuzativu semantički zapravo subjekt, tj. argument infinitivnoga glagola. Argument je glavnoga glagola cijela zavisna rečenica. U žejanskom, kao i u hrvatskom, konstrukcija kao u engleskom nije gramatička, već je moguće upotrijebiti samo finitnu rečenicu. Postoji i druga vrsta glagola pomaknutoga subjekta (u subjekt glavne rečenice), kao npr. *seem* 'izgledati' u engleskom. Ta vrsta glagola u ovom radu nije razmatrana.

¹⁷ Glagol *reći* može po svojem značenju, tj. interpretaciji, biti ili direktivni glagol ili glagol govorenja (v. 2.3.4.).

rencijalan je s njime (usp. s kauzativnim glagolima pod 2.2.3. s kojima je infinitiv uobičajen, ali varira u uporabi s finitnom rečenicom).

- (25) *Av âl rugât neka râmara ku jâle.*
ima njega/nju molio/la da ostane s njima.F
Molio ga je da ostane s njima.
(Kovačec 1998: 168)

2.3.3. Uz epistemičke glagole kao *krêde* 'vjerovati', *misli* 'misлити' i sl.

- (26) *Krêde ke majbire kânta.*
vjeruje da najdobro pjeva
Vjeruje da najbolje pjeva.

2.3.4. Uz glagole govorenja kao *ziče* 'reći' i sl.

Rečenična dopuna glagola govorenja mora biti finitna rečenica čak i kada su glavni i zavisni subjekti sureferencijalni.

- (27) *Zis-av ke va veri.*
rekao/la=ima da će doći-INF
Rekao je da će doći.

Uporaba je infinitivnih rečenica u ovom kontekstu negramatična: **Zis-av veri* 'Rekao/la je/rekli su da će doći', doslovno 'rekao/la je/rekli su doći'.

Uz sve se ostale glagole, kada uvjet sureferencijalnosti glavnoga i zavisnoga subjekta nije zadovoljen, koriste samo finitne zavisne rečenice.

2.4. Sažetak o infinitivnim rečenicama u žejanskom dijalektu

Infinitivne su rečenice u žejanskom moguće:

1. U slučaju sureferencijalnosti glavnoga i zavisnoga subjekta (tzv. subjektne kontrole) s većinom glagola osim s epistemičkim glagolima i glagolima govorenja.
2. U slučaju sureferencijalnosti glavnoga objekta i zavisnoga subjekta (tzv. objektne kontrole) s kauzativnim i deziderativnim glagolima. Ovdje je fakultativno moguća i uporaba finitne rečenice.

Infinitivne rečenice u žejanskom dijalektu nisu moguće:

1. S epistemičkim glagolima i glagolima govorenja, i onda kada su glavni i zavisni subjekt sureferencijali, mogu se rabiti samo finitne rečenice.

2. S direktivnim glagolima, iako su oni glagoli objektne kontrole, mogu se rabiti samo finitne rečenice.
3. S glagolom *vre* 'htjeti', u slučaju kada glavni i zavisni subjekt nisu sureferencijalni, rabe se samo finitne rečenice (v. bilješku 15).
4. U svim se ostalim slučajevima kada ne postoji odnos subjektne kontrole, tj. odnos sureferencijalnosti glavnoga i zavisnoga subjekta, rabe samo finitne rečenice.

3. DISTRIBUCIJA INFINITIVNIH REČENICA KAO DOPUNA GLAGOLA U MUNSKOM GOVORU¹⁸

3.1. *Infinitiv u nesamostalnoj poziciji, uz pomoćne glagole*

3.1.1. U munskomu govoru infinitivni oblik glagola sudjeluje u tvorbi futura uz nenaglašene prezentske oblike pomoćnoga glagola *htjeti*. Jednako se iskazuje i buduća učestala radnja i namjera ili sklonost subjekta.

(28) *Jutra će nan stara mama prit.*

Sutra će nam doći baka.

(29) *Pa ćemo saki dan to pomalo nagrñivat.*

Pa ćemo svaki dan to polako nagrtati.

(30) *Ćeš kupit?*

Namjeravaš li kupiti?

3.1.2. S pomoćnim oblicima *nemoj/nemojte*, kojima se iskazuje „manje urgentna“ opomena od one iskazane nesvršenim infinitivom i česticom *ne* (Kalsbeek 2003: 107). Oblikom *nemoj/nemojte* uz svršeni infinitiv naglašava se „nepoželjnost rezultata radnje“ (Kalsbeek 2003: 107).

(31) *Nemojte ocu se vino popit!*

Nemojte ocu popiti sve vino!

3.2. *Infinitiv u nesamostalnoj poziciji, uz punoznačne glagole*

U sljedećim je primjerima infinitivni glagol kao i u žejanskim primjerima predikat zavisne rečenice koja je dopuna glavnoga punoznačnoga glagola. Punoznačni su glagoli 'kontrolni', što znači da njihov subjekt ili objekt „upravlja“ referencijom neizrečenoga subjekta u zavisnoj infinitiv-

¹⁸ O munskom govoru v. Ribarić (1940, 2002), Maćecki (1930, 2007), Ivić (1982), Moguš (1982), Lukežić (1990).

noj rečenici. Subjekt ili objekt glavne rečenice i subjekt zavisne infinitivne rečenice u sureferencijalnom su odnosu.

3.2.1. Uz modalne glagola *moć* 'moći', *morat* 'morati', *ne smit* 'ne smjeti' i sl.

- (32) *More se čuda tega dobrega vidit.*
Može se puno toga lijepoga vidjeti.
(33) *Mora mu postelj pokazat.*
Mora mu pokazati krevet.
(34) *Na stare ljude se ne smi vapit.*
Na starce se ne smije vikati.

3.2.2. Uz aspektne glagole *počet* 'početi', *užat* 'običavati', *finit* 'završiti' i sl.

- (35) *Zev san tanburicu i počev san svirat.*¹⁹
Uzeo sam tamburicu i počeo svirati.
(36) *Onda bimo užali zakantat ž nju.*
Onda bismo s njom običavali zapjevati.
(37) *Prit ću kada finen se sadit.*
Doći ću kada sve posadim.

3.2.3. Uz kauzativne glagole *pustit* 'pustiti, dati, dopustiti', *dovolit* 'dopustiti', *pomoć* 'pomoći', *činit* 'činiti, djelovati' i sl.

- (38) *On ga je pustiv kopat na njegovoj njivi.*
On mu je dopustio kopati na svojoj njivi.
(39) *Sused ti ni dovoliv kopat na njegovoj njivi.*
Susjed ti nije dopustio kopati na svojoj njivi.
(40) *Pomogav san in travu kosit.*
Pomogao sam im kositi travu.

Uz isti se tip glagola ovjerava i finitna zavisna rečenica s veznikom *da*.

- (41) *On ga je pustiv da kopa na njegovoj njivi.*
On mu je dopustio kopati na svojoj njivi.

3.2.4. Uz voluntativne glagole *tit* 'htjeti', *volit* 'voljeti', *želit* 'željeti' i sl.

- (42) *Ljudi su ga tili stuć.*
Ljudi su ga htjeli istući.

¹⁹ Ispitanici nisu ovjerali rečenice tipa *Počev san bit...* kada se odnose na stanje (npr. 'gladan', 'žedan', 'nervozan', 'ljut'), već samo: *Ogladniv san., Biv san jako žajan., Ma san biv žajan.*

(43) *Naš ćaća voli kantat.*

Naš otac voli pjevati.²⁰

(44) *Želin se navadit govorit da bin po svitu mogla živit.*

Želim naučiti govoriti da bih po svijetu mogla živjeti.

3.2.5. Uz deziderativne glagole *mislit* 'namjeravati', *naminit* 'namjeravati', *provat* 'pokušati', *nastat* 'nastojati', *obećat* 'obećati' i sl.

(45) *Mislin se oženit.*

Namjeravam se oženiti.

(46) *Naminiv je nju mučit.*

Namjeravao ju je mučiti.

(47) *Nis provav poč.*

Nisam pokušao ići.

(48) *Nastav san duboko orat.*

Nastojao sam duboko orati.

(49) *Obećav je prit.*

Obećao je doći.

Uz glagol je *obećat* 'obećati' ovjerena i finitna zavisna rečenica s veznikom *da* bez promjene značenja.

(50) *Obećav je da će prit.*

Obećao je da će doći.

3.2.6. Uz glagole kretanja *prit* 'doći', *poć ća* 'ići, otići', *hodit* 'hodati, ići' i sl.

(51) *Gospud za Božić pride hižu blagoslovit, a mi za Vazam gremo hranu blagoslovit.*

Svećenik za Božić dođe blagosloviti kuću, a mi za Uskrs idemo blagosloviti hranu.

(52) *Šav je ća z Mun delo iskat.*

Otišao je iz Muna tražiti posao.

3.2.7. Uz psihološke glagol *dopadat se* + DAT 'dopasti se, sviđati se' i sl.

(53) *Meni se ne dopade na stare ljude vapit.*

Meni se ne sviđa vikati na starce.

²⁰ Uobičajenija je umjesto konstrukcije *voliv* + infinitiv konstrukcija *rad/rada* + finitni glagolski oblik: *rad kanta, rada bi imev*.

3.2.8. Uz glagole percepcije *vidit* 'vidjeti', *čut* 'čuti, slušati'

- (54) *Smiron ga vidin hodit do Svetega Pavla šest kilometri, a da ne more delat.*
Stalno ga vidim kako hoda šest kilometara do Svetoga Pavla, a da ne može raditi.
- (55) *Čuv san ženske saki večer od štrigarij povidat.*
Svaku sam večer čuo žene kako pripovijedaju o čarolijama.

3.2.9. Uz glagole mentalne percepcije *zabit* 'zaboraviti', *zmislit se* 'sjetiti se' i sl.

- (56) *Zabiv san staroj mami ono povidat.*
Zaboravio sam baki ono ispričati.
- (57) *Kasno san se zmisliv staroj mami južinu prinest.*
Kasno sam se sjetio baki donijeti ručak.

3.2.10. Uz glagole znanja *znat* 'znati' i sl.

- (58) *On je znav kosje načinit.*
On je znao napraviti dršku kose.

3.2.11. Uz direktivne glagole kao *nagnat* 'nagnati, nagovoriti, uvjeriti' i sl.

- (59) *Nagnav ju je to načinit.*
Nagnao ju je to učiniti.

U tom slučaju, odnosno kada objekt glavne rečenice kontrolira subjekt zavisne rečenice bez da se promijeni značenje, moguća je kao dopuna i finitna rečenica.

- (60) *Jive ju je nagnav da to reče.*
Ive ju je nagnao to reći.

3.3. *Punoznačni glagoli s kojima infinitivna rečenica nije dopuštena*

Uz neke glagole, pa i kada su glavni subjekt ili objekt i zavisni subjekt u odnosu sureferencijalnosti (dakle u tzv. kontrolnim kontekstima), kao i kada je riječ o glagolima poput *otit* 'htjeti' koji je u nekim drugim jezicima glagol pomaknutog subjekta, i u munskom se govoru ovjeravaju jedino zavisne finitne rečenice.

3.3.1. Uz voluntativne glagole kao *otit* 'htjeti'

U slučaju kada voluntativni glagol poput *otit* 'htjeti' ne kontrolira referenciju zavisnoga subjekta, tj. kada glavni i zavisni subjekt imaju zasebne referencije, moguća je jedino finitna rečenica.

- (61) *Jive bi otiv da mu to pročitaš.*
Ive bi htio da mu to pročitaš.

3.3.2. Uz dio je direktivnih glagola kao *prosit* 'moliti' dopuna finitna rečenica iako uz njih objekt glavne rečenice kontrolira subjekt zavisne rečenice, odnosno sureferencijalan je sa subjektom zavisne rečenice.²¹

- (62) *Prosiḡ ga je da ž njimi bude.*
Molio ga je da bude s njima.

3.3.3. Uz neke deziderativne glagole poput *ufat se* 'nadati se' i *nadat se* 'nadati se'

- (63) *Ufan se da ću prit.*
Nadam se da ću doći.

3.3.4. Uz epistemičke glagole kao *verovat* 'vjerovati', *mislit* 'misлити' i sl.

Uz epistemičke glagole nije ovjerena infinitivna, već finitna zavisna rečenica s veznikom *da*.

- (64) *Jive veruje da je ona to rekla.*
Ive vjeruje da je ona to rekla.

3.3.5. Uz glagole govorenja kao *reć* 'reći' i sl.

Rečenična je dopuna glagola govorenja kao što je *reć* 'reći' uvijek finitna rečenica bez obzira na to je li glavni subjekt sureferencijalan sa zavisnim.

- (65) *Rekav je da će prit.*
Rekao je da će doći.

Uporaba je infinitivnih rečenica u ovom kontekstu neovjerena, tj. negramatična, npr. **Rekav je prit.*

²¹ Usp. 3.2.3., 3.2.5. i 3.2.6. u kojima je pokazano da uz kauzativne glagole, neke deziderativne i direktivne glagole u munskom govoru uobičajena uporaba infinitivnih rečenica može varirati i s finitnim rečenicama, npr. uz *pustit*, *obećat*, *nagnat*.

3.4. Sažetak o infinitivnim rečenicama u munskom govoru

Infinitivne *su* rečenice u munskom govoru *moгуće*:

1. U slučaju sureferencijalnosti glavnoga i zavisnoga subjekta (tzv. subjektne kontrole) s većinom glagola, osim s epistemičkim glagolima i glagolima govorenja.
2. U slučaju sureferencijalosti glavnoga objekta i zavisnoga subjekta (tzv. objektne kontrole) s kauzativnim i percepcijskim glagolima. Uz prve je glagole, kao i uz neke deziderativne i direktivne, fakultativno moguća i finitna rečenica.

Infinitivne rečenice u munskom govoru *nisu mogućе*:

1. Uz glagol *otit* 'htjeti', kada glavni i zavisni subjekt imaju zasebne referencije, glagolske su dopune samo finitne rečenice
2. Uz epistemičke su glagole i glagole govorenja i u slučaju subjektne kontrole ovjerene samo finitne rečenice.
3. Uz dio su direktivnih glagola, kao i uz dio deziderativnih glagola i kauzativnih glagola, iako su glagoli objektne kontrole, dopune samo finitne rečenice.
4. U svim ostalim slučajevima kada ne postoji odnos subjektne kontrole, tj. sureferencijalnosti glavnoga i zavisnoga subjekta, dopune su samo finitne rečenice.

4. ZAKLJUČAK

U sljedećoj tablici sažeto je prikazana distribucija infinitivnih rečenica u žejanskom dijalektu i u munskom govoru na temelju građe predstavljene u ovom radu. Tablica sadrži i podatke za rumunjski koji se temelje na analizi predstavljenoj u radu Mišeska Tomić 2006 (511–540).

Tablica 1: Distribucija infinitivnih rečenica kao glagolskih dopuna u žejanskom dijalektu u usporedbi s munskim govorom i rumunjskim jezikom

	konstrukcija	žejanski	munski	rumunjski
Modalni glagoli (npr. <i>moći</i>)	SK	+	+	+/-
Aspektni glagoli (npr. <i>početi</i>)	SK	+	+	+/-
Voluntativni glagoli (npr. <i>htjeti</i>)	SK	+	+	-
Voluntativni glagoli (npr. <i>htjeti</i>)	PSO	-	-	%?+/- ²²
Glagoli kretanja (npr. <i>ići</i>)	SK	+	+	-
Psihološki glagoli (npr. <i>svidati se</i>)	SK	+	+	-
Glagoli mentalne percepcije (npr. <i>zaboraviti</i>)	SK	+	+	-
Glagoli znanja (npr. <i>znati</i>)	SK	+	+	-
Glagoli percepcije (npr. <i>vidjeti</i>)	OK	+	+	-
Kauzativni glagoli (npr. <i>pustiti</i>)	OK	+/-	+/-	-
Deziderativni glagoli (npr. <i>namjeravati</i>)	SK	+/-	+/-	+/-
Direktivni glagoli (npr. <i>uvjeriti</i>)	OK	-	+/-	-
Epistemički glagoli (npr. <i>vjerovati</i>)	SK	-	-	-
Glagoli govorenja (npr. <i>reći</i>)	SK	-	-	-

Legenda: SK = subjektna kontrola, OK = objektna kontrola, PSO = glagol pomaknutog subjekta (u objekt glavne rečenice), + = infinitivna rečenica je moguća, - = infinitivna rečenica nije moguća, +/- = i infinitivna i finitna rečenica moguće su bez razlike u značenju

Uporaba je infinitivnih rečeničnih dopuna u žejanskom dijalektu i munskom govoru moguća u kontrolnim kontekstima, bilo u uvjetima subjektne ili objektna kontrole, i to uz veliki broj punoznačnih glagola. U oba je jezična varijeteta uporaba infinitivnih rečenica najvećim dijelom podudarna. Infinitiv se koristi uz modalne, aspektne i voluntativne glagole, glagole kretanja, psihološke glagole, glagole mentalne percepcije, glagole znanja i percepcije, te uz kauzativne i deziderativne glagole. Uz kauzalne i deziderativne glagole moguće su, međutim, i finitne rečenice bez razlike u značenju u oba sustava. S nekoliko glagolskih tipova, kao što su direktivni (u munskom samo s pojedinačnim takvim glagolima), epistemički glagoli i glagoli govorenja, infinitiv ni u žejanskom dijalektu ni u munskom govoru nije gramatičan. Niti žejanski dijalekt niti munski govor ne dopuštaju uporabu infinitiva s

²² Prema pisanju Mišeske Tomić (2006: xxi): % = prihvatljivo u nekim dijalektima i za neke govornike, ? = možda prihvatljivo. Drugim riječima, uporaba je infinitiva u rumunjskom u ovom kontekstu donekle prihvatljiva u nekim dijalektima i za neke govornike.

glagolima pomaknutoga subjekta (u objekt), primjerice u kombinaciji s voluntativnim glagolom poput *htjeti*, kada takav glagol ne stoji u konstrukciji u kojoj postoji subjektna kontrola.

Zanimljivo je i važno primijetiti da je žejanski, tj. istrorumunjski, s obzirom na distribuciju infinitiva znatno različit od njemu srodnoga rumunjskoga jezika. U rumunjskom je uporaba infinitivne dopune dopuštena, ali ne i jedino moguća, samo uz modalne, aspektne i deziderativne glagole, a uvjetno i uz glagole pomaknutoga subjekta. Tom svojom značajkom istrorumunjski ne pripada jezicima balkanskoga saveza, za razliku od rumunjskoga koji je jedan od njihovih tipičnih predstavnika.

LITERATURA

- Aljović, Nadira (2014). Aspekt nekauzativnih glagola u bosanskom i engleskom jeziku, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zenici*, XII, pp. 119–146.
- Belaj, Branimir/Goran Tanacković Faletar (2014). *Kognitivna gramatika hrvatskoga jezika. Knjiga prva. Imenska sintagma i sintaksa padeža*, Zagreb: Disput.
- Carnie, Andrew (2011). *Syntax: A Generative Introduction*, Hoboken, NJ: John Wiley & Sons.
- Cornilescu, Alexandra (2004). *Complementation in English: A minimalist approach*, <http://ebooks.unibuc.ro/filologie/cornilescu/cuprins.htm>.
- Friedman, Victor A. (2005). Balkans as a Linguistic Area, *Encyclopedia of Language and Linguistics*, 2. izdanje [ur. Keith Brown], Oxford: Elsevier, pp. 657–672.
- Hill, Virginia/Gabriela Alboiu (2016). *Verb Movement and Clause Structure in Old Romanian*, Oxford: Oxford University Press.
- Ivić, Milka (1972). Problematika srpskohrvatskog infinitiva, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XV/2, pp. 115–136.
- Ivić, Pavle (1982). O munskom govoru u severnoj Istri, *South Slavic and Balkan linguistics*, 2, pp. 131–155.
- Joseph, Brian D. (1983). *The synchrony and diachrony of the Balkan infinitive: A study in areal, general and historical linguistics*, vol. 1, Cambridge: Cambridge University Press.
- Kalsbeek, Janneke (1998). *The Čakavian Dialect of Orbanici near Žminj in Istria*, *Studies in Slavic and General Linguistics*, vol. 25, Amsterdam: Rodopi.

- Kalsbeek, Janneke (2003). Jedno poglavlje iz sintakse istarske čakavštine: upotreba glagolskih oblika, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 12, pp. 103–113.
- Kovačec, August (1966). Quelques influences croates dans la morphosyntaxe istroroumaine, *SRAZ*, 21/22, pp. 57–76.
- Kovačec, August (1968). Observations sur les influences croates dans la grammaire istroroumaine, *La Linguistique*, 4/1, pp. 79–115.
- Kovačec, August (1998). *Istrorumunjsko-hrvatski rječnik (s gramatikom i tekstovima)*, Pula: Znanstvena udruga "Mediterran".
- Lukežić, Iva (1990). *Čakavski ikavsko-ekavski dijalekt*, Rijeka: ICR.
- Małecki, Mieczysław (1930). Przegląd Słowiańskich gwar Istrii, *Prace Komisji Językowej*, 17, Kraków: Polska Akademia umiejętności.
- Małecki, Mieczysław (2007). *Čakavske studije*, Rijeka: Maveda.
- Mihaljević, Milan (1998). *Generativna sintaksa i semantika*, Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.
- Mišeska Tomić, Olga (2004). The Balkan Sprachbund morpho-syntactic properties: An introduction, *Balkan syntax and semantics* [ur. Olga Mišeska Tomić], Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, pp. 1–50.
- Mišeska Tomić, Olga (2006). *Balkan Sprachbund morpho-syntactic features*. Dordrecht: Springer.
- Moguš, Milan (1982). Čakavština Opatijskog krasa, *Radovi Zavoda za slavenšku filologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, 17, pp. 1–14.
- Pranjeković, Ivo (2016). O infinitivu, *Gramatika u riječima i riječi u gramatici*, Zagreb: Matica hrvatska, pp. 82–89.
- Radford, Andrew (2004). *English syntax: An introduction*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ribarić, Josip (1940). Razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri, *Srpski dijalektološki zbornik*, 9, pp. 1–207.
- Ribarić, Josip (2002). O istarskim dijalektima: razmještaj južnoslovenskih dijalekata na poluotoku Istri s opisom vodičkog govora, Pazin: Josip Turčinović.
- Sandfeld, Kristian (1930). *Linguistique balkanique: problèmes et résultats*, Paris: Librairie C. Klincksieck.
- Vranić, Silvana (2003). Iz sintakse paških čakavskih govora, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 12, pp. 151–167.
- Vrzić, Zvezdana (2010). *Očuvanje vlaškog i žejanskog projekta*, web stranica: <http://www.vlaski-zejanski.com>.

Vrzić, Zvezdana/John V. Singler (2016). Identity and language shift among Vlashki/Zheyanski speakers in Croatia, *Language Documentation and Conservation in Europe* [ur. Vera Ferreira i Peter Bouda], *Language Documentation and Conservation Special Publication* 09, pp. 51–68, dostupno: <https://scholarspace.manoa.hawaii.edu/handle/10125/24659>.

The use of infinitival clauses in the Istro-romanian Zheyanski dialect and in the Chakavian dialect of mune

The article compares the distribution of infinitival complement clauses in two language varieties, the Zheyanski dialect of the endangered Istro-Romanian language, spoken in Žejane, and the Munski variety of the Chakavian dialect of Croatian, spoken in Vele Mune and Male Mune. All locations are on the peninsula of Istria in Croatia. The two language varieties are used by the bilingual speakers living in Žejane today, as they have been in the last several generations of Zheyanski speakers, and contact influence between them is very likely. The analysis presented in the paper is based on corpus and, to a smaller extent, elicited data in the case of Zheyanski and on elicited data in the case of Munski. The article presents a contribution to the description of the use of infinitivals in two language varieties where it has not been thoroughly explored yet. It is also a necessary descriptive step toward a better understanding of the issue of contact-induced language change in Zheyanski as well as the use of infinitival complements in different varieties of Eastern Romance.

The distribution of infinitival clauses in Zheyanski and Munski is largely the same: Infinitival complements are used with subject and object control verbs, never with raising verbs. Infinitivals can come after the following subject and object control verbs: modal, aspectual, volitional, psychological, causative, desiderative and perceptual verbs and verbs of movement, mental perception and knowing. In Zheyanski, a finite clause must follow directive and epistemic verbs and verbs of speaking. In Munski, the same is true of epistemics and verbs of speaking, but with some directive verbs, an infinitival complement is acceptable but it is in variation with the finite complement. In contrast, Zheyanski is significantly different from Romanian, a related language, with respect to the distribution of infinitival complements. Unlike Zheyanski (and Munski), Romanian is characterized by a much reduced distribution as well as optional use of infinitival verbal complements, which is a syntactic feature typical of languages of the Balkan Sprachbund.

Key words: Zheyanski dialect of Istro-Romanian, Chakavian dialect of Mune, infinitival complement clauses, Balkan Sprachbund

Una carta en judeoespañol de Sarajevo (1732)¹

Nikola Vuletić

Sveučilište u Zadru
nvuletic@unizd.hr

UDK: 811.134.28(091)''1732''
izvorni znanstveni rad

<https://doi.org/10.17234/9789531758819.47>

En la presente contribución se lleva a cabo la edición y el estudio lingüístico de una carta personal en judeoespañol, escrita en caracteres hebreos en Sarajevo (Bosnia) en 1732. Tras una doble transcripción, en caracteres hebreos y latinos, se examinan las soluciones gráficas del texto aljamiado, así como las características fonéticas, morfológicas, sintácticas y léxicas de la lengua de la carta.

Palabras clave: judeoespañol, historia de la lengua, Sarajevo, aljamía hebraica, epistolografía

1. Introducción

En la obra del romanista y dialectólogo August Kovačec, los trabajos dedicados a los idiomas románicos minoritarios del territorio croata y ex-yugoslavo ocupan un lugar privilegiado. Entre aquellos, el estudio del habla judeoespañola de Dubrovnik (Kovačec 1973) representa hasta la actualidad la fuente principal del conocimiento de esta variedad sefardí, extinguida poco después de su publicación. El estudio de algunas innovaciones en el consonantismo del judeoespañol de Sarajevo (Kovačec 1986-1987) constituye otra aportación importante del profesor Kovačec a la caracterización dialectal del judeoespañol balcánico.

Me pareció oportuno contribuir al presente volumen de homenaje con un texto que, en rasgos generales, siga esta línea de investigación. La carta que publico aquí, escrita en 1732, se conserva en el *Državni arhiv u Dubrovniku* (Archivo de Estado en Dubrovnik), entre otras escritas en hebreo.²

¹ Debo resaltar mis agradecimientos al Dr. José Magdalena Nom de Déu y la Dra. Meritxell Blasco Orellana de la Universidad de Barcelona, amigos generosos a toda hora, que han sido mi puerta al mundo de la aljamía. Un reconocimiento particular a la Dra. Aldina Quintana Rodríguez de la Universidad Hebrea de Jerusalén, que ha tenido la amabilidad de leer la transcripción del texto y corregir muchos de mis errores. Agradezco también al Dr. David Bunis de la misma universidad, por haberme ayudado a solucionar algunas dudas. Cualquier defecto que permanezca es responsabilidad mía.

² HR-DADU-7. *Turske isprave (Acta Turcarum)*, serija 75, sv. D 23 (*Hebrejska pisma*).

Ejemplo de la escritura cursiva sefardí, es uno de los textos judeoespañoles de Bosnia más antiguos que han llegado a nuestros días.³ La atribución de *Sarajevo* en el título del presente trabajo no es más que una localización. No se pretende que la lengua de la carta sea un reflejo fiel de la variedad judeoespañola de Sarajevo de la primera mitad del siglo XVIII –la escasez de las fuentes relativas al período en cuestión tampoco permitiría una caracterización de este tipo–, pero se sabe por lo menos que el remitente y el destinatario vivían en esta ciudad, por aquel entonces parte de Bosnia otomana.

La estructura del trabajo es la siguiente: contenido y estructura de la carta; criterios de edición; edición del texto; estudio lingüístico (grafemática, fonética y fonología, morfología, sintaxis, léxico); observaciones conclusivas.

2. Contenido y estructura de la carta

Se trata de una carta personal enviada desde Sarajevo (*Saray*) a Dubrovnik (*Raguza*), tal y como consta en el lado verso,⁴ por Šelomó Eskenazi a Mošé Ḥayim Eskenazi. El destinatario, según parece, era un hijo del remitente.⁵ Se deduce esto de las palabras de Šelomó quien, relatándole a Mošé sus contactos con un dignitario turco, dice: *Le diše ke tenía aí el ižo* (hijo) *prezo sin saver por ké* (16). Mošé estaba encarcelado en Dubrovnik y Šelomó estaba al tanto de su condición, ya que este le había informado en una carta de que ya estaba *afuera* y que por Purim estaría de vuelta (3). Pero Šelomó se enteró *por boka de kristiyanos ke vinieron de aí* (4-5), probablemente comerciantes de Dubrovnik, de que Mošé aún estaba preso. En la carta, Šelomó le asegura a Mošé que intercedería en su favor ante el valí de Bosnia Ibrahim-Pachá, detallando los contactos que ha mantenido con su representante (*muselím aga*). Este último le entregó a Šelomó una carta destinada a conseguir la liberación de Mošé.⁶

³ Perez (2001) y Minervini (2011) han publicado otra carta de Sarajevo, sin fecha, pero que Perez (2001) propuso datar en 1684.

⁴ מי שאראיי לי ראגוזא. Amén de esto, en el lado verso constan los títulos honoríficos y los nombres del recipiente, como en la línea 2 de la carta (cf. aquí 3).

⁵ Entre los nombres *Mošé* y *Ḥayim* se aprecia ך, que no supe interpretar sino como la conjunción hebrea *ve* separando dos nombres de una misma persona. En todo caso, la carta está dirigida a un solo individuo y se refiere a las posibles soluciones de su condición de cautivo.

⁶ Se sabe que en noviembre de 1737 el gobierno de la República de Dubrovnik había dado libertad a un judío de Bosnia, significando a *emín* de Ploče (hoy en Croacia) que *respectu eorum comendationis dimittebatur* (Pantić 1971: 381). Esta atestación, aunque puede que no tenga nada que ver con Mošé Eskenazi, confirma la práctica de dignitarios

De Šelomó Eskenazi sabemos muy poco, y de Mošé casi nada. Los *Pinakes* de la comunidad sefardí de Sarajevo, que incluían también un registro fiscal del año 1725 con los nombres de individuos del apellido Eskenazi (Levy 1996 [1911]: 26), desaparecieron lamentablemente durante la Segunda Guerra Mundial. Afortunadamente, en su estudio sobre la historia de los sefardíes de Bosnia, Moritz Levy reprodujo dos páginas de los estatutos de la comunidad de Sarajevo del año 1731, contenidos en los *Pinakes*: en una de aquellas (Levy 1996 [1911]: 28), entre las firmas de los representantes de la comunidad, figura también la de Šelomó Eskenazi, idéntica a la que aparece en nuestra carta. No cabe duda pues de que Šelomó y Mošé Eskenazi vivían en Sarajevo. Esto se deduce también de las palabras de Šelomó *ke para Purim estarías akí* (3) y *vos vengáś a vuesa kaza* (13), donde la *kaza* es *akí*, y *akí* es Sarajevo.

La estructura de la carta es bastante sencilla. A la invocación de la ayuda de Dios (*b'ézrat ha-Šem*) sigue la localización (*en Saray*), la datación (14 de adar de 5492 = 1732), los títulos honoríficos del destinatario, sus nombres y su apellido. Tras una fórmula brevísima de salutación (*Aḥaré derišat šelomó* 'después de saludarle')⁷, el remitente hace referencia a la carta recibida de parte de Mošé (*akí resiví una vuesa*) y a los acontecimientos adversos a lo que en dicha carta se anunciaba. Sigue una narración extensa, en un estilo muy coloquial, no desprovisto de citas (discurso directo), en la que Šelomó explica todo lo que podía hacer y está haciendo para conseguir la liberación de Mošé. La breve conclusión, introducida por *i no alargo otro*, contiene la información sobre la salud de los miembros de la familia y los saludos de despedida.⁸

3. Criterios de edición

La edición del texto de la carta consiste en dos pasos: transcripción paleográfica en caracteres hebreos y transcripción interpretativa (más que una simple transliteración) en caracteres latinos. Las líneas del texto original aparecen marcadas mediante los números romanos. La transcripción en caracteres hebreos refleja la unión y la separación de las palabras en el texto original. En la transcripción en caracteres latinos he considerado oportuno separar las palabras unidas mediante el guion bajo <_> (p. ej.

otomanos de interceder en favor de sus súbditos judíos. Una búsqueda detallada en el Archivo de Dubrovnik podría proporcionar más información sobre la suerte de Mošé Eskenazi.

⁷ Una fórmula idéntica aparece en la carta de Sarajevo del 1684 (cf. Minervini 2011: 355).

⁸ Sobre la estructura tradicional de las cartas sefardíes, véase Quintana 2010.

אִפּוֹלְגִי *i_folgi*), para facilitar la lectura. Por el mismo motivo, he introducido los signos de puntuación (punto, coma, dos puntos, comillas), ausentes del texto original, así como el uso de mayúsculas.

El aparato crítico recoge pocas intervenciones: adiciones entre corchetes [], en el caso de omisión de letras por la parte del escribano, y sustituciones entre corchetes angulares < >, en el caso de omisión de diacríticos. La resolución de las abreviaturas se presenta entre paréntesis (). La traducción de las partes en hebreo, así como las notas de carácter lexical y onomástico aparecen a pie de página.

En cuanto al sistema de transcripción en caracteres latinos, he optado por una solución que facilitará a los lectores –sobre todo a los legos en la materia– una comprensión rápida de las características fonéticas de la variedad lingüística en cuestión. Es decir, a diferencia del sistema *Sefarad* (cf. Hassán 1978), basado en gran parte en la ortografía del español normativo y que tiene algunas ventajas indudables, he intentado transmitir los rasgos de la fonética judeoespañola, reflejados en la grafía aljamiada del texto, mediante los símbolos de larga tradición, utilizados también en los trabajos del profesor Kovačec. Concretamente:

- el resultado seseante de las sibilantes medievales se marca con <s> (p. ej. *korasón* corazón, *sierto* cierto, *ves* vez);
- la fricativa alveolar sonora [z] medieval (p. ej. *kaza* casa) o innovadora (p. ej. *dezía* decía) se marca con <z>;
- la fricativa postalveolar sonora [ʒ] (p. ej. *fižos* hijos) se marca con <ž>;
- la fricativa postalveolar sorda [ʃ] (p. ej. *dišo* dijo, *paša* pachá) se marca con <š>;
- la africada postalveolar sonora [dʒ] se marca con <ǵ> (sólo en el nombre *Ġoan*);
- la africada postalveolar sorda [tʃ] se marca con <č> (p. ej. *ečo* hecho, *munčo* mucho);
- para representar la semiconsonante [j] se usa <y>;
- la realización labiodental [v] de los resultados de v-, -b-, -v-, -p- se marca con <v> (p. ej. *oviera* hubiera, *saver* saber);
- la oclusiva velar sorda [k] se marca con <k>;
- <g> tiene siempre el valor velar, también cuando aparece seguida de una vocal palatal (p. ej. *folgi* [fol'gi]);
- no se marca la hache muda (p. ej. *avrán* habrán, *ečo* hecho, *aré* haré, *ize* hice, *ižo* hijo).

El texto de la carta no aparece vocalizado, sino que se recurre a las llamadas *matres lectionis*, característica dominante de la escritura aljamiada, sobre todo cursiva. Este sistema de representación de vocales no distingue entre /e/ e /i/, entre /o/ y /u/, lo que dificulta la interpretación del vocalismo de los textos aljamiados, más aún cuando se trata de un texto de Bosnia, habida cuenta del desarrollo [e] > [i], [o] > [u] en posición átona, uno de los rasgos más llamativos del judeoespañol balcánico occidental. Dado que no sabemos si esta innovación llegó a consolidarse ya en la primera mitad del siglo XVIII, he optado por la solución conservadora, manteniendo el timbre etimológico de [e], [o].⁹ En relación con esto, me he decantado por mantener la desinencia -e de la 1ª p. sng. de los verbos *azer* hacer, *dezir* decir, *kerer* querer, *saver* saber (*ize, diše, kiše, supe*), aunque es posible que a esas alturas ya se hayan utilizado las formas *izi, diši, kiši, supi*. En cambio, transcribí como -í la desinencia de la 1ª p. sng. del pretérito indefinido de los verbos en -ar (*folgí, tomí*, en vez de *folgé, tomé*), analógica y no motivada por cambios fonéticos, probablemente consolidada a finales del siglo XVII (cf., p. ej., Minervini 2002: 506; 2006: 25; 2011: 362).

3. El texto

1 ב"ה

- 2 אין שאראיי היום 14 אדאר שנת 5492 הגבר הנבון המעולה כמהר משה וי חיים אישכנאזי ה"י
- 3 אד"ש אקי רישיבי אונה בואישה איפולגי דישאביר דיבואישה בואינה שאלוד קישניפרי מיגור אמין
- 4 אקי ביאו מי אישקריביש קיאשטאש אפואירה אקי פארה פורים אישטאריאש אקי פירו פור בוקה
- 5 דיקרישטיאנוש קיבניירון דיאאי שופי קיאנינה אישטאש פריזו קישיו אביררה שופידו אאנינה
- 6 אישטאבאש פריזו יו אביררה אישקריתו אלוש שינייריש איליש אביררה ארוגאדו קיי שניפרי
- 7 מי תופו אין שוש פגוש אילוקי שו בואינו די שירבירלוש אין לוקי פואידו לואגו קיטאנבין
- 8 איליוש מישמוש לושאבין איבין קישניפרי שיירבו אין לאש פוארטאש דיל פאשע אי בה
- 9 מיפאשה לאפאלאבה קון טודוש אי שיירטו קינו שיטופו אאי איל אילגי פאשאדו קיאשטובו
- 10 אין טראבניק איל לושטרישימו שי' גואן גוזי קישי שיירטו קיאל אביררה מונגו טורנאדו
- 11 פורבוש איאביררה אילגו נון פואירה אנשי שינדו ליאזי איל שירביטוד קיאל לושאבי איקמי
- 12 פאשו לאה פאלאברה איאזי טודו לוקי קיגי פור איל אונדי אישפירו בה קיאה אאישה אורה
- 13 יאה אישטאריש אפואירה איבוש בינגאש אבואישה קאזה אקי שיפאש קיאויי פואי אונדי איל
- 14 מושיליש דיאבראים פאשע נר"ו קישניפרי אישטו אאי קילוגו קיבנינו מימאנדו אליאמאר
- 15 איאלידיאה אינטירו מיטיניי אאי איאויי מיכידו שין גאנה מידימאנדו קיאירה לוקי אישטאבה שין
- 16 גאנה לידישי קיטיניאה אאי אילאגו פריזו שין שאביר פורקי מי דישו איפורקי נומילודיזיש
- 17 קיי ליש אישקריבירי אונה ליטרה אלוש ביגיש קיפור מי אטיר קילוגו קיבה לאליטרה קילוגו
- 18 לושולטאראן אייו לידישי אישפירו קיאה לואבראן שולטאדו מידישו פורשי אופורנו יו אישקריבירי¹⁰

⁹ Para un examen detallado de la cuestión, desde la perspectiva diacrónica, véase Quintana Rodríguez (2006): 50-58.

¹⁰ רי añadido en la interlínea superior.

- 19 אימאנדה לאליטרה קיי שי קיפור מי אטיר לוגו טילו שולטאראן קיי אאלייוש ליש אגו שירבישו
 20 טאנביין אין אישטאנבול איאקי ליש ארי טאנביין יו ביינדו אנשי טומי לאליטרה אי בה קוןאישטי
 21 אומברי קי בה שי שירטו קיפור אטיר דיל מושילים אגה לואיגו בוש דישאראן איקי שיפאש
 22 קיאשפיראנדו קאדה דיאה קיבנייראש נון מי פואי אין פרינטי איל פאשה קי בה אילדיאה כישאלי
 23 פורים מיבו אינפרינטי אישי שירטו טירני אזאר פור קי נו ליפואי אנטיש קיאל מושילים
 24 אגה מידיוי איל פאשה טיאשפיראבה קיטו ליפואיראש פינה אישקופייה אשפיראלו קירוגו דיל
 25 שי"ת מירישיבה קון בואינה קארה קיאנשי אישפירו בה פורקי קואנדו אישטובו אקי לאפרימיר
 26 ביש מיקיריאה מונגו אישינפרי מידזיאה שי יו בירני אלגון דיאה פור פאשה טיאר גאניש
 27 מונגו קון מיגו אנשי אישפירו שירה בה אינו אלרגו אוטור קיטודוש בוש שאלודאן די
 28 קוראשון איטודוש גוזאמוש שאלוד בואינה וישלום מאדון השלום הצער
 29 שלמה
 30 אשכנזי

- 1 *b(ézzrat) h(a-šem)*.¹¹
 2 En Saray *ha-yom 14 adar šenat 5492, ha-gebir, ha-naḥon, ha-me'uleh k(evod) m(orenu) h(a)-r(av) Moše ve Ḥayim Eškenazi, h(a-Šem) y(išmerehu)*.¹²
 3 *A(ḥaré) d(erišat) š(elomó)*, akí resi<v>¹³ una vuesa i_folgi de_saver de_vuesa buena salud ke_sienpre mežor, 'amén.
 4 Akí veo me eskreviš ke_estáš afuera i_ke para Purim estaría<š>¹⁴ akí, pero por boka
 5 de_kristiyanos ke_vinieron de_aí supe ke_ainda está<š>¹⁵ prezo. Ke_s[i]_yo oviera supido aínda
 6 estaváš prezo, yo oviera eskrito a_los señores i_les oviera arrogado, ke_yo sienpre
 7 me topo en sus fechos i_loke so bueno de servirlos, en loke puedo lo_ago. Ke_tanbién
 8 eyos mismos lo_saven i_ven ke_sienpre siervo en las puertas del Pašá i *b(ézzrat) h(a-šem)*
 9 me_pasa la_palavra kon todos. I sierto ke_no se_topó aí el elči¹⁶ pasado, ke_estuvo

¹¹ Con la ayuda de Dios.

¹² En Sarajevo, el día 14 de adar del año 5492. El señor, el sabio, el excelente nuestro honorable maestro el rabino Moše y Ḥayim Eskenazi, ¡Dios le guarde!

¹³ Or. רישיב *resibí*.

¹⁴ Or. אישטאראש *estaríaš*.

¹⁵ Or. אישטאש *estáš*.

¹⁶ Tur. *elçi* 'embajador'. Aquí probablemente con el significado 'visita del enviado/emba-jador'.

- 10 en Travnik¹⁷ el lustrísimo si(ñor) Ćoan Goze¹⁸, ke_sé sierto ke_él oviera mun<č>o¹⁹ tornado
- 11 por_vós i_oviera ečo non fuera ansí, siendo le_ize el servitud, ke_él lo_save i_ke_me
- 12 pasó la palavra i_ize todo loke kiže por él. Onde espero *b(‘ezrat) h(a-Šem)* ke_ya a_esta ora
- 13 ya estaréš afuera i_vos vengá<š>²⁰ a_vuesa kaza. I_ke sepáš ke_oy fui onde el
- 14 muselím²¹ de Ibraim Pašá²², *n(efeš) r(uhó) v(e-nišmató)*,²³ ke_sienpre está aí, ke_lugo ke_vino me_mandó a_yamar
- 15 i_el_día entero me_tiene aí i_oy me_vido sin gana, me_demandó ké_era loke estava sin
- 16 gana. Le_diše ke_teníá aí el_ižo prezo sin saver por_ké. Me dišo: “I_por_ké no_me_lo_dizes,
- 17 ke_yo les eskreviré una letra a_los beges²⁴, ke_por mi atir²⁵ ke_lugo ke_va la_letra ke_lugo
- 18 lo_soltarán”. I_yo le_diše: “Espero ke_ya lo_avrán soltado”. Me_dišo: “Por_sí o_por_no, yo eskriviré
- 19 i_manda la_letra, ke_yo sé ke_por mi atir lugo te_lo soltarán, ke_yo a_eyos les ago servio
- 20 tanbién en Istanbul i_akí les aré tanbién”. Yo, viendo ansí, tomí la_letra i *b(‘ezrat) h(a-Šem)* kon_este
- 21 ombre, ke *b(‘ezrat) h(a-Šem)* sé sierto ke_por atir del muselím agá²⁶ luego vos dešarán. I_ke sepáš
- 22 ke_esperando kada día ke_vinieraš, non me fui en frente el Pašá, ke *b(‘ezrat) h(a-Šem)* el_día ke_sale
- 23 Purim me_vo enfrente. I_sé sierto terné azar porke no le_fui antes, ke_el muselím

¹⁷ *Travnik*, ciudad de Bosnia, sede de los gobernadores otomanos.

¹⁸ Giovanni/Ivan Gozze, enviado de la República de Dubrovnik en Bosnia. En relación con el asunto de la carta, es importante saber que el 15 de marzo de 1731 se dirigió a Travnik. Agradezco esta información a Vesna Miović y Nella Lonza.

¹⁹ Or. מונגו *mungo*.

²⁰ Or. ונגאש *vengás*.

²¹ Representante de pachá en un sanjacado.

²² Valí (gobernador otomano) de Bosnia (1730-1733).

²³ Su alma y espíritu (guarde Dios).

²⁴ Pl. de *beg* ‘bey’ (tur.).

²⁵ Tur. *hatir* ‘consideración’. *Por mi atir* ‘por consideración hacia mí’.

²⁶ Tur. *ağa* ‘agá’, título que se otorgaba a los funcionarios del Estado, especialmente militares.

- 24 agá me_dize: “El Paśá te_asperava ke_tú le_fueras fin_a Eskopya²⁷
asperarlo”. Ke_rogo del
- 25 Š(em) y(i)t(barak)²⁸ me_resiva kon buena kara. Ke_ansí espero b(‘ezrat)
h(a-Šem) porke, kuando estuvo akí la_primer[a]
- 26 ves, me_kería munčo i_sienpre me_dezía, si yo verné algún día por
Paśá, “te_aré ganes
- 27 munčo kon migo”. Ansí espero será b(‘ezrat) h(a-Šem). I_no alargo otro
ke_todos vos saludan de
- 28 korasón i_todos gozamos salud buena. *Ve-šalom me-’adon ha-šalom*.²⁹
*Ha-ša ir*³⁰
- 29 Šelomó
- 30 ’Eškenazi.

4. Estudio lingüístico

4.1. Grafemática

Lo primero que el examen de los aspectos gráficos pone de manifiesto es que el remitente, Šelomó Eskenazi, es quien dicta y no quien escribe la carta. La caligrafía de su firma es diferente de la del resto de la carta. Además, Šelomó escribe su apellido אשכנזי (30) recurriendo al grafema *kaf* <כ> para marcar la consonante [k] y sin utilizar *matres lectionis*, mientras que el amanuense escribe אישכנזאי (2), con *matres lectionis* y marcando [k] con *qof* <ק>.

A continuación se examina el valor fonético de las letras hebreas en el texto judeoespañol, prescindiendo de las partes hebreas del texto.³¹ No se considera el valor de los grafemas que no plantean problemas de interpretación (*dálet* <ד> = [d], *zayin* <ז> = [z], *tet* <ט> = [t], *lámed* <ל> = [l], *mem* <מ> = [m], *nun* <נ> = [n], *qof* <ק> = [k]).³²

Alef <א> tiene tres funciones: 1) representación de [a] en la posición inicial o interna de palabra (p. ej. אקí *akí*, אבראן *avrán*); 2) soporte gráfico de *he* <ה> marcando [a] final tras vocal, para señalar el hiato (p. ej. טיניאה *tenía*,

²⁷ *Skopje*, ciudad de Macedonia.

²⁸ El Nombre, bendito sea.

²⁹ Y la paz del Señor de la paz sea con vos.

³⁰ El menor (como expresión de honestidad).

³¹ Para una visión general del desarrollo histórico de la escritura aljamiada judeoespañola, véanse los trabajos de Kohring (2004 [1991]) y Bunis (1974, 2005).

³² En el caso de *mem* y *nun*, se mantienen las formas *sofit*, <ם> y <ן> respectivamente, para marcar [m], [n] en posición final de palabra.

קיריאה *kería*, דייזאה *dezía*, דיאה *día*); 3) soporte gráfico de la vocal notada con *yod* <י> o *vav* <ו> en la posición inicial de palabra (p. ej. אישקרייִש *eskrevis̃*, איז *ize*, אוטר *otro*, אונה *una*), así como en hiato (p. ej. אי *ái*, איינדה *áiinda*, ביאו *veo*); 4) soporte gráfico del segundo elemento del diptongo creciente *ue* (p. ej. אפֿואירה *afuera*).

La letra *yod* <י> puede representar dos vocales anteriores, [e] e [i] (p. ej. קיריאה *kería*), así como [j] en la posición inicial de palabra (אה *ya*, יו *yo*). En nuestro texto *yod*, como letra autónoma, no aparece tras *reš* <ר>, a la diferencia de todos los demás contextos. Sin embargo, la forma que en este caso adquiere *reš* es muy particular, parecida a 6 orientado hacia izquierda, de manera que he optado por transcribir רי, es decir *re* o *ri*, según el contexto.

Yod doble <יי> desempeña tres funciones: 1) representación del diptongo *ie* (p. ej. טייני *tiene*, זיינד *viendo*); 2) representación del elemento palatal de los diptongos decrecientes (אוי *oy*, שראי *Saray*); 3) tras consonante y ante vocal indica la palatal [j] (קרישטיאנוס *kristiyanos*).

Vav <ו> puede representar dos vocales posteriores, [o] y [u] (p. ej. אוטר *otro*, שירבֿטוד *servitud*), así como el primer elemento del diptongo creciente *ue* (p. ej. אפֿואירה *afuera*). En nuestro texto *vav* no representa nunca la fricativa labiodental sonora [v] (cf. aquí el uso de *bet*).

La letra *he* <ה> se usa únicamente para marcar la vocal [a] en posición final (p. ej. אפֿואירה *afuera*, איינדה *áiinda*, טיניאה *tenía*).

En el ámbito consonántico hay que destacar el uso bastante consecuente del diacrítico, en forma de guion horizontal superpuesto, que sirve para diferenciar entre sonidos representados por un mismo grafema hebreo. Con gran regularidad, *bet* <ב> representa la oclusiva bilabial sonora [b] (p. ej. בוקה *boka*, בווינה *buena*) y *bet* con diacrítico <בֿ> la fricativa labiodental sonora [v], más bien que [β],³³ tanto en posición intervocálica, como en posición inicial de palabra (p. ej. אויבֿירה *oviera*, שאבֿיר *saver*, ביש *ves vez*, ברש *vos*, בווישה *vuesa*).³⁴ La única excepción (רישיבי *resibí*, recte *resiví*) será una omisión del escribano (cf. רישיבה *resiva*).

Guímel <ג> representa la oclusiva velar sonora [g] (p. ej. גאנה *gana*). *Guímel* con diacrítico tiene múltiples funciones: puede marcar tanto la afri-

³³ Para [v] en el judeoespañol de Bosnia, véase el siguiente apartado (4.2. Fonética).

³⁴ El uso de *bet* con diacrítico para marcar [β] se observa en dos de las tres cartas editadas por Minervini (2011: 357), una de Safed (editada también por Gutwirth 1985) y otra de Sarajevo (editada también por Perez 2001), pero no se trata de un uso regular. En estas mismas cartas, *v-* aparece regularmente representado por *vav*, como también en las cuatro cartas de la segunda mitad del siglo xvi, editadas por Quintana Rodríguez (2007, 2008). En algunas de estas últimas, se observa el uso vacilante de *bet* y *vav* para marcar [β]: cf. p. ej. las formas *escrive*, *escrivieron* con *vav* al lado de *escriben*, *escribieran* con *bet* (Quintana Rodríguez 2007: 289).

cada postalveolar sorda [tʃ] (p. ej. פֵּיג'וֹשׁ *fečos*, מוֹנְצוֹ *munčo*) o sonora [dʒ] (גּוֹאן *Ġoan* [dʒoan]), así como la fricativa postalveolar sonora [ʒ] (p. ej. אִיזוֹ *izo*).

Pe <פ> representa la oclusiva bilabial sorda [p] (p. ej. פֶּאֶרָה *para*) y *pe* con diacrítico <פּ> la fricativa labiodental sorda [f] (p. ej. אַפּוֹרֵה *afuera*, פּוֹלְגִי *folgí*, פֶּרֶנְטִי *frente*).

Šin <ש> representa la fricativa predorsal [ʃ], heredera de la [s] medieval o resultado del seseo (p. ej. רֵשִׁיבָה *resiva*, שֶׁבֶר *saber*), y *šin* con diacrítico <שׁ> la fricativa postalveolar sorda [ʃ] (p. ej. דִּישׁוֹ *dišo*, אִישְׁטָאשׁ *estáš*). Las pocas excepciones reflejarán el descuido del escribano, más bien que un uso vacilante de la 2ª p. pl. y la 2ª p. sng. (אִישְׁטָאֲרִיאשׁ *estaríaš*, recte *estaríaš*; אִישְׁטָאשׁ *estás*, recte *estáš*; וֵנְגָאשׁ recte *vengáš*). No se utiliza nunca el grafema *sámej* <ס> para representar [s].

Lámed + yod doble <לײ> (p. ej. אֵיִלִּיּוֹשׁ *eyos*, לֵיִאמָאר *yamar*) sirve para marcar la realización yeísta de la antigua lateral palatal. Cabe destacar que en nuestro texto no hay confusión gráfica entre esta y las representaciones de [j] o [i]. Siguiendo el mismo modelo, *nun + yod doble* <נײ> representa la nasal palatal [ɲ] (p. ej. שִׁנְיִוֵּרִישׁ *siñores*).

La vibrante, tanto la simple como la múltiple, aparece siempre representada por una sola *reš* <ר>. Sin embargo, en אַרְוִגָּאדוֹ *arrogado* he transcrito la vibrante por *rr*, porque no faltan datos que parecen confirmar la longevidad de la vibrante múltiple en el sistema fonológico del judeoespañol de Sarajevo (véase aquí 4.2.).

En el texto se aprecian nexos (enlaces) de varias letras con *he* final: *alef-he*, *dálet-he*, *šin-he*, *reš-he*. Se dan también nexos con *vav*: *dálet-vav*, *reš-vav*.

4.2. Fonética y fonología

En el ámbito vocálico se observa la coexistencia de las formas *luego* <לואיגו> (una vez) y *lugo* <לוגו> (cuatro veces), con el diptongo reducido, como ocurre en el judeoespañol moderno de Bosnia (cf. Baruch 1930: 124). Las formas sin huella ninguna del diptongo, como *rogo* ruego (24), suelen explicarse con el papel del adstrato portugués en la formación de la koiné judeoespañola (Quintana Rodríguez 2004: 179; Minervini 2011: 358).

Ya se ha comentado la decisión de no representar, en la transcripción, el cierre de las vocales /e/, /o/ en posición átona, puesto que no sabemos si esta innovación llegó a consolidarse en el judeoespañol de la época y tampoco podemos deducirlo de la grafía aljamiada del texto. Queda advertir sobre la vacilación de la vocal protónica en *asperava* (24), *asperarlo* (24), *espero* (25, 27), *esperando* (22). La prótesis de *a* ante *r-* aparece en *arrogado* (6),

pero no así en *rogo* (24), ni tampoco en *resiví* (3), *resiva* (25). En el topónimo *Eskopya* (24) se observa la prótesis de *e-*.

El consonantismo ofrece más fenómenos de interés. Prescindiendo de *resibí* (3), a corregir en *resiví*, en nuestro texto *bet* sin diacrítico representa sólo los resultados de *b-*: *boka* (7), *buena* (3, 25, 28), *bueno* (7).³⁵ Los resultados de *-b-*, *-p-* aparecen regularmente representados por *bet* con diacrítico, indicando la pronunciación [v]: *asperava* (24), *avrán* (18), *eskreviré* (17, 18), *eskreviš* (4), *estava* (15), *palavra* (9, 12), *oviera* (5, 6, 10, 11), *resiva* (25), *saben* (8), *saver* (3, 16). El mismo grafema indica los resultados de *v-*, *#v-*: *servirlos* (7), *siervo* (8), *ven* (8), *verné* (26), *ves* (26), *vido* (15), *viendo* (20), *vinieraš* (22), *vino* (14), *vinieron* (5), *vo* (23), *vos* (11, 13, 21, 27), *vuesa* (3, 13). El lado gráfico pues sugiere la existencia de la oposición entre la oclusiva bilabial /b/ y la fricativa labiodental /v/, así como la ausencia de la fricativa bilabial [β], tal y como se observa en el judeoespañol moderno de Bosnia (cf. Baruch 1930: 129-131; Knezović 1986: 83-85, 104-107). Con todo, la desaparición de [β] del sistema del judeoespañol de Bosnia parece ser de fecha relativamente temprana, en comparación con algunas otras variedades del judeoespañol balcánico (cf. p. ej. Luria 1930: 104; Crews 1935: 66-79).

Con la oscilación en el tratamiento de *f-* estamos ante otro fenómeno importante del ámbito consonántico. Conservada en *folgí* (3) *holgué* y *fečos* hechos, [f-] falta en todas las formas del verbo (*f*)*azer* que aparecen en este texto –*ago* (7, 19), *aré* (20, 26), *ize* hice (11, 12), *ečo* hecho (11)–, así como en el sustantivo *ižo* hijo (16).³⁶ Aunque el judeoespañol moderno de Sarajevo, junto con las demás hablas de la periferia occidental del judeoespañol balcánico, constituye la zona conservadora (cf. Quintana Rodríguez 2006: 93), hay lexemas en los que la conservación o menos de *f-* está sujeta a la variación.³⁷ Nuestra carta parece confirmar la idea de que el tratamiento de *f-* en esta zona obedece, desde antiguo, al principio de la difusión léxica (cf. Quintana Rodríguez 2006: 97-98; Minervini 2011: 359).

El uso consecuente de los grafemas *šin*, con valor de [s] predorsal, y *zayin*, con valor de [z], pone de manifiesto la regularidad del seseo con oposición de sonoridad /s/ ~ /z/, rasgo general del judeoespañol (cf. también Minervini 2011: 359). Así, los resultados de las antiguas sibilantes apare-

³⁵ También en el préstamo turco *beges* (17).

³⁶ La pérdida de *f-* en las formas del verbo *azer* se observa también en la carta de un comerciante de Dubrovnik del año 1738 (Quintana Rodríguez 2006: 98).

³⁷ Cabe recordar, con Quintana Rodríguez (2006: 97-98), que precisamente (*f*)*azer* y (*f*)*ižo* / (*f*)*iža*, junto con el verbo (*f*)*avlar*, representan en Salónica “los lexemas en los que no se llegó a la selección de formas, de manera que en ellos [f-] y [ø-] alternan como variantes diastráticas y diafásicas”.

cen representados por *šin* en *korasón* (28), *resiva* (25), *resiví* (3), *servisio* (19), *sierto* (9, 10, 21, 23), *ves* (26), y por *zayin* en *dezía* (16), *dize* (24), *dizes* (16), *gozamos* (28), *ize* (11, 12).

Junto a la persistencia de /z/ medieval representada por *zayin*, que se aprecia en *kaza* (13), *prezo* (6, 16), otro rasgo general del judeoespañol es la conservación de las fricativas palatales /ʃ/, /ʒ/. La sorda aparece en *dešarán* (21), *diše* (18), *dišo* (16, 18), y la sonora en *ižo* (16), *mežor* (3). Sobre [-ʃ] innovadora en las desinencias de la 2ª p. pl., véase el siguiente apartado (4.3.). La fricativa palatal sonora [ʒ] en *kiže* quise (12), *kiži* en el judeoespañol moderno de Bosnia (cf. Baruch 1930: 136), se debe a la palatalización en contacto con la vocal palatal y es, por tanto, otro rasgo innovador.

El resultado de /ʎ/ <ll>, a pesar de la representación gráfica conservadora *lámed + doble yod* en *eyos* (8, 19), *yamar* (14), a esas alturas no puede sino ser yeísta.³⁸

La grafía de las vibrantes, siendo siempre una sola *reš*, no revela nada sobre la oposición entre la vibrante múltiple y la simple. Sin embargo, a las advertencias de Quintana Rodríguez (2006: 86) sobre la persistencia de la vibrante múltiple en Sarajevo hasta entrado el siglo xx, hay que añadir las observaciones de Knezović (1986: 125) sobre una articulación más tensa de la vibrante en la posición inicial de palabra.

Se observa la epéntesis de la nasal en *munčo* (10, 27), forma ausente del habla moderna de Sarajevo, que conoce sólo la variante *mučo* (cf. Baruch 1930: 139).³⁹

La epéntesis de [j], otro rasgo del judeoespañol moderno de Bosnia (cf. Baruch 1930: 127), se observa en *kristiyanos* (5), forma escrita con *doble yod*, pero no así en *día* (15, 22, 26), ni tampoco en las formas de imperfecto *dezía* (26), *kería* (26), escritas con una sola *yod*.

4.3. Morfología

Me limito a señalar los rasgos morfológicos de más interés, empezando por el sistema de pronombres. El remitente trata a su hijo de *vos*: *por vos* (11), *vos vengáš* (13), *vos dešarán* (21), *vos saludan* (27).⁴⁰ El pronombre posesivo correspondiente, atestado aquí sólo con el referente femenino, es *vuesa* (3, 13). En cambio, el dignitario turco, cuyo discurso directo trasmite

³⁸ Cf. al contrario el uso de *yod* en *llorar* [jor'ar], y de *doble yod* en *fallarme* [fa'jarme], *lleváš* [je'vaʃ], en las cartas editadas por Minervini (2011: 360).

³⁹ Para la cronología de *munčo/mučo* en Sarajevo, cf. Quintana Rodríguez 2008: 218-219.

⁴⁰ Cf. el uso análogo en la carta de Safed, editada por Gutwirth (1985) i Minervini (2011).

el remitente, trata a este de *tú*: *ke tú le fueras* (24), *te lo soltarán* (19). En vez de la característica forma innovadora *kon mí*, en nuestra carta se registra aún *kon migo* (27).

En el ámbito de sustantivos, nótese el género masculino de *el servitud* (11), si no se trata de un error.

Destaca el uso del pronombre relativo *loke*, característico de las variedades judeoespañolas de la periferia occidental (cf. Quintana Rodríguez 2006: 141-143), probablemente surgido por la influencia del portugués: *loke so bueno de servirlos, en loke puedo lo ago* (7); *todo loke kiže por él* (12); *me demando ké era loke estaba sin gana* (15). El único ejemplo del pronombre interrogativo es *ké* y no *loké*: *me demando ké era loke estaba sin gana* (15).

En cuanto a la conjugación verbal, se observan en nuestra carta algunos de los rasgos característicos del judeoespañol moderno. En primer lugar, las desinencias innovadoras *-aš*, *-iš* de la 2ª p. pl., donde [-j] se debe a la asimilación entre la [-s] y la semivocal palatal (cf. Penny 2004: 273-274; Minervini 2011: 361).⁴¹ En el presente de indicativo se registran: *estáš* (4, 5), *eskrivíš* (4); en el presente de subjuntivo: *sepáš* (13, 21), *vengáš* (13); en el imperfecto de indicativo: *estaváš* (6); en el imperfecto de subjuntivo: *vinieráš* (22); en el futuro de indicativo: *estaréš* (13). En el condicional: *estaríaš* (4). Faltan formas de la 2ª p. pl. del pretérito indefinido.

Otro rasgo innovador, probablemente consolidado a esas alturas (cf. Minervini 2011: 362), es la desinencia *-í* de la 1ª p. sng. del pretérito de los verbos en *-ar*, aquí en *folgí* (3) y *tomí* (20).

El texto ofrece también una serie de conservaciones, algunas presentes en todas las variedades del judeoespañol moderno y otras sujetas a la variación. La desinencia de la 1ª p. sng. del presente de indicativo de los verbos *estar*, *ser* e *ir* es *-o*: *estó* (14), *so* (7), *vo* (23). La 3ª p. sng. del pretérito indefinido del verbo *ver* es *vido* (15). Se conservan las formas del futuro de indicativo con metátesis: *terné* (23), *verné* (23).⁴² Finalmente, hay que destacar la forma del participio pasado *supido* (5) del verbo *saver*, formada sobre el tema del indefinido.⁴³

Sobre el uso de las formas verbales analíticas con el auxiliar *aver*, véase el apartado 4.4.

En cuanto a los adverbios, se aprecia la variación entre *no* (9, 16, 18, 23, 27) y *non* (11, 22), el uso exclusivo de *ansí* (11, 20, 25, 27), así como *fin*

⁴¹ La lectura [-ʃ], representada por *sin* con diacrítico, no es controvertida.

⁴² En Bosnia se registran también las formas *tendré*, *vendré* (cf. Baruch 1930: 139).

⁴³ Es una formación característica del aragonés medieval (cf. Alvar 1953: 227).

a (24) con el significado ‘hasta’. El adverbio *lugo/luego* tiene el significado ‘prontamente’ y el nexa adverbial *lugo ke* (14, 17) el valor ‘después de que’.

4.4. *Sintaxis*

Esta breve mirada a los principales rasgos sintácticos de la carta es de un valor comparativo necesariamente muy limitado, dada la escasez de las fuentes judeoespañolas publicadas del mismo período que pertenezcan a la misma tipología textual y comunicativa.⁴⁴

En lo que respecta a la inmediatez comunicativa, el lenguaje de la carta de Šelomó Eskenazi es un claro ejemplo de impronta oral sobre lo escrito (cf. Oesterreicher 2004: 747). Su sintaxis presenta, para decirlo con Oesterreicher (*loc.cit.*), rasgos universales de la lengua hablada y fenómenos que pertenecen a registros diafásicos bajos. Cabe tener en cuenta además que la carta está redactada en una variedad lingüística que a esas alturas aún no había experimentado una auténtica elaboración, a excepción de la literatura religiosa. Con todo, es muy probable que el escribano hubiese redactado la carta tal y como se la dictó Šelomó Eskenazi.

Además de múltiples ejemplos del discurso directo, hay que destacar algunas soluciones marcadamente coloquiales en el discurso indirecto, como *me demandó ké era loke estava sin gana* (15-16). O aún, *sienpre me dezía, si yo verné algún día por Pašá, “te aré ganes munčo kon migo”* (26-27), donde aparecen tanto los elementos del discurso indirecto (*yo* no es el sujeto de *dezía*), como del directo (*me dezía* [...] “*te aré*” etc).

El principal elemento caracterizador del texto es el polisíndeton. La puntuación que he introducido en una encadenación de las oraciones, independientes y subordinadas, introducidas en su mayoría por la conjunción polivalente *ke*, no deja de ser una intervención arbitraria. En no pocas ocasiones, *ke* no es más que un elemento pragmático reforzador que introduce argumentos de oraciones sintácticamente no enlazadas con las otras, por ejemplo.: *ke si yo uviera supido aínda estaváš prezo, yo oviera eskrito a los señores* (5-6); *ke tanbién eyos mismos lo saven y ven* (7-8); *ke b’ézrat ha-Šem el día ke sale Purim me vo enfrente* (22-23); *ke así espero* (25). Un ejemplo muy elocuente del uso de *ke* como mero conector pragmático lo encontramos en *ke yo les eskreviré una letra a los beges, ke por mi atir ke lugo ke va la letra ke lugo lo soltarán* (17-18).

⁴⁴ Por otro lado, no faltan estudios dedicados a las cartas escritas en español usado en las comunidades sefardíes del siglo xvi. A los artículos ya citados de Gutwirth (1985), Quintana (2007, 2010), Minervini (2011) y algunos más, hay que añadir la edición de Benaim (2012) de los 84 textos en las *responsa* rabínicas del ámbito otomano. Sin embargo, lo que queda por hacer es un estudio detallado de la sintaxis de estos textos.

En otras ocasiones, *ke* tiene un valor causal explicativo (utilizado en vez de *porke*). Por ejemplo: *i les oviera arrogado, ke yo siempre me topo en sus fečos* (6-7) –puede rogarles, *porque* siempre se ocupa de sus asuntos–; *yo eskreviré [...] ke yo sé ke por mi atir lugo te lo soltarán, ke yo a eyos les ago servio* (18-19) –les escribirá, *porque* está convencido del éxito de su jugada, y lo está *porque* les hace servicio–. También aparece *ke* como nexo en la subordinada final *el Pašá te asperava ke tú le fueras fin a Eskopya asperarlo* (24).⁴⁵

En *no se topó ai el elči pasado, ke estuvo en Travnik el lustrísimo señor Ğoan Goze* (9-10), *ke* puede que tenga el valor de ‘cuando’, pero es igualmente posible que no se trate de una conjunción, sino de un relativo “despronominalizado” y desprovisto de preposición, como en los casos estudiados por García Moreno (2004: 322).⁴⁶ El carácter elíptico de la frase dificulta la interpretación.

Por otro lado, no faltan ejemplos de omisión de *ke* ante oraciones subordinadas: *akí veo me eskreviš ke estáš afuera* (4)⁴⁷, *oviera ečo non fuera así* (11), *sé sierto terné azar* (23), *te aré ganes munčo kon migo* (26-27).⁴⁸

En lo que respecta a las oraciones subordinadas, se observa el uso del pluscuamperfecto de subjuntivo, compuesto con el auxiliar *aver*, en las condicionales irreales, tanto en la prótasis, como en la apódosis: *ke si yo oviera supido aínda estaváš prezo, yo oviera eskrito a los señores i les oviera arrogado* (5-6); *i siertó ke no se topó aí el elči pasado [...] ke sé sierto ke él oviera munčo tornado por vós i oviera ečo non fuera así* (10-11).⁴⁹ En el segundo caso, la construcción elíptica oculta la condición ‘que si no’, ‘si hubiera estado ahí’. En el único ejemplo de la condicional probable aparece el futuro de indicativo en la prótasis y en la apódosis: *si yo verné algún día por Pašá, te aré ganes munčo kon migo* (26-27).

En las subordinadas sustantivas introducidas por el verbo *asperar/esperar* se observa el uso del subjuntivo (presente e imperfecto), pero también del futuro de indicativo y del futuro perfecto: *onde espero [...] ke ya a esta ora ya estarés afuera y vos vengáš a vuesa kaza* (12-13); *espero ke ya lo avrán soltado* (18); *esperando kada día ke vinieraš* (22); *así espero será* (27). El uso de uno u otro modo/tiempo dependerá aquí de las expectativas de quien dicta la

⁴⁵ Para el uso de *que* como nexo final en castellano medieval, cf. Eberenz 2004: 630.

⁴⁶ Fuera del corpus literario, cf. también *la casa que estaba Ğayim Fayyún y dita casa del señor Conorte Pardo que vos avišo ya está vacía* en la carta de Sarajevo del 1689 (Minervini 2011: 356).

⁴⁷ Cfr. *veo me avišáš* en la carta de Sarajevo del 1684 (Minervini 2011: 355).

⁴⁸ También en *rogo del Šem yitbarak me resiva kon buena kara* (24-25), pero en este caso la supresión de *que* también es común en castellano.

⁴⁹ Sobre la estructura de las oraciones condicionales en el judeoespañol del siglo XVIII, véase p. ej. García Moreno 2004: 328-333.

carta. En la subordinada introducida por el verbo (*ar*)rogar se usa el subjuntivo, como es de esperar: *rogo del šem yitbaraḳ me resiva kon buena kara* (24-25). Nótese el uso del indicativo en la adverbial temporal *lugo ke va la letra* (17), donde *lugo ke* vale ‘después de que’.

Se aprecia el uso del gerundio en la construcción causal elíptica *Yo, viendo así, tomí la letra* (20), donde *viendo* tiene el valor de ‘al ver’.

En cuanto al régimen verbal, hay que señalar el ejemplo *so bueno de servirlos* (7).⁵⁰

La duplicación del complemento indirecto no es regular, cf. *yo a eyos les ago servio* (19) frente a *yo oviera eskrito a los señores* (6).

En la carta se observan algunos posibles calcos sintácticos. El uso de *venir* por *ir* en *si yo verné algún día por Pašá* (26) puede que refleje el uso eslavo del verbo *doći* que, amén del significado ‘venir’, expresa también la acción de *ir* hacia el interlocutor o los terceros. La colocación *irle a él*, en los ejemplos *terné azar porke no le fui antes* (23) y *te asperava ke tú le fueras fin a Eskopya asperarlo* (24), parece construida sobre el modelo eslavo *ići k njemu*.

Por último, un elemento caracterizador es el frecuente uso de las bendiciones e interjecciones hebreas, como *b’ézrat ha-Šem*.

4.5. Léxico

En su componente peninsular, el léxico de la carta no ofrece muchos fenómenos de interés, más allá del verbo *toparse* ‘encontrarse’, ‘estar en un lugar’, los sustantivos *letra* ‘carta’ y *servitud* “antiguo y raro en cast.” (DCECH V, s.v. *siervo*), así como el adverbio *aínda* (5) de origen portugués.

No sorprende la presencia de préstamos turcos: *agá* (21, 24), *atir* (17, 19, 21), *beges* (17), *elči* (9), *muselím* (14, 21, 23), *pašá* (8, 14, 22, 24, 26). Para el significado de estas formas, véanse las notas que acompañan la transcripción. En relación al contacto lingüístico, la grafía con *guímel* sin diacrítico en *beges* (17), probablemente a leer [g], sugiere un intermediador eslavo (cf. bosn. [beg]), más bien que un préstamo directo del turco.

Amén de las fórmulas de saludo, bendiciones e interjecciones, el único elemento hebreo que queda por señalar es *Šem yitbaraḳ*, lit. ‘el Nombre, bendito sea’, uno de los nombres del Dios.

⁵⁰ Cf. *estó pronto para servirlo* en una de las cartas editadas por Minervini (2011: 355, 363).

5. Observaciones finales

La carta de Šelomó Eskenazi a su hijo Mošé Ḥayim se sitúa al inicio del “período medio tardío” (ca. 1729 – ca. 1810) de la historia del judeoespañol, según la periodización de Bunis (1992: 407-409), o de su “fase clásica”, según la periodización de Minervini (2006: 24-30). Los dos modelos se apoyan tanto en los criterios internos (evolución lingüística), como en los criterios externos, habida cuenta del florecimiento de la literatura rabínica a partir del siglo XVIII, que contribuye considerablemente a la fijación de la norma. En las palabras de Minervini (2011: 367), en ese período el judeoespañol “ha llevado a cabo unas selecciones entre las variantes disponibles, adquiriendo –a pesar de su fuerte polimorfismo– una relativa estabilidad y superando el estadio caótico y efervescente documentado por muchos textos quinientistas”. El juicio de Minervini está basado en las características del lenguaje literario del siglo XVIII, pero nuestra carta parece confirmar su relativa validez con un texto de impronta oral muy marcada, surgido en la periferia del mundo sefardí, lejos de los grandes centros de la cultura judía, como Estambul, Esmirna o Salónica. La lengua de la carta carece de titubeos, fonéticos y gráficos, del periodo anterior. Dejando al lado los fenómenos (p. ej. vocalismo átono) que no es posible documentar a partir de las fuentes aljamiadas no vocalizadas, la carta de Šelomó Eskenazi es una muestra clara de la difusión de los rasgos generales del judeoespañol (p. ej. la desinencia de la 2ª p. pl. en los verbos), y también de algunos rasgos del judeoespañol de Bosnia (p. ej. la preservación de *f*, con algunas excepciones, o aún la desaparición temprana de [β]). Su grafía presenta ya algunas soluciones modernas, como la distinción consecuente entre *bet* y *bet* con diacrítico, pero también otras conservadoras, como el uso de *guímel* con diacrítico para representar /ʒ/ o de *šin* para representar /s/, igualmente consecuente.

Bibliografía

- Alvar, Manuel (1954). *El dialecto aragonés*, Madrid: Gredos.
- Baruch, Kalmi (1930). El judeo-español de Bosnia, *Revista de Filología Española*, 17, pp. 113-154.
- Benaim, Annette (2012). *Sixteenth-Century Judeo-Spanish Testimonies. An Edition of Eighty-Four Testimonies from the Sephardic Responsa in the Ottoman Empire*, Leiden/Boston: Brill.

- Bunis, David (1974). *The Historical Development of Judezmo Orthography: A Brief Sketch* (= *Working Papers in Yiddish and east European Jewish Studies*, 2), New York: YIVO Institute for Jewish Research.
- Bunis, David (1992). The Language of the Sephardim: A Historical Overview, *Moreshet Sefarad: The Sephardi Legacy* [ed. Haim Benart], Jerusalem: The Magnes Press, 2, pp. 399-422.
- Bunis, David (2005). Writing System as a National-Religious Symbol – On the Development of Judezmo Writing), *Pe'amim: Studies in Oriental Jewry*, 101-102, pp. 111-171 [en hebreo].
- Crews, Cynthia M. (1935). *Recherches sur le judéo-espagnol dans les pays balkaniques*, Paris: Librairie E. Droz.
- DCECH = Corominas, Joan/Pascual, José A. (1984-1991). *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madrid: Gredos, 6 vols.
- Eberenz, Rolf (2004). Cambios morfosintácticos en la baja edad media, *Historia de la lengua española* [ed. Rafael Cano], Barcelona: Ariel, pp. 613-641.
- García Moreno, Aitor (2004). *Relatos del pueblo ladinán (Me'am Lo'éz de Éxodo)*, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- Gutwirth, Eliezer (1985). A Judeo-Spanish letter from the *Genizah*, *Judeo-Romance Languages* [eds. Isaac Benabu / Joseph Sermoneta], Jerusalem: Misgav Yerushalayim / Hebrew University of Jerusalem, pp. 127-138.
- Hasán, Iacob M. (1978). Transcripción normalizada de textos judeoespañoles, *Estudios Sefardíes*, 1, pp. 147-150.
- Knezović, Alica (1986). *Fonetika i fonologija židovsko-španjolskog govora u Sarajevu*, Universidad de Zagreb, tesis de maestría inédita.
- Kohring, Heinrich (2004 [1991]). Judenspanisch in hebräischer Schrift, *Neue Romania*, 12 (= *Judenspanisch*, I), pp. 101-179.
- Kovačec, August (1973). Un texto judeoespañol de Dubrovnik, *Studia Romanica et Anglica Zagradiensia*, 33-36, pp. 501-531.
- Kovačec, August, (1986-1987). Sobre el valor de las unidades [t̪] ([k, k', č, k̠]) y [d̪] ([g, g', đ, gi]) en el judeo-español de Sarajevo y Dubrovnik, *Studia Romanica et Anglica Zagradiensia*, vol. 31-32, pp. 156-169.
- Levy, Moritz (1996 [1911]). *Sefardi u Bosni: prilog istoriji Jevreja na balkanskom poluostrvu*, Sarajevo: Bosanska biblioteka [traducción de: *Sephardim in Bosnien: Ein Beitrag zur Geschichte der Juden auf der Balkan-Halbinsel*, Sarajevo: D. A. Kajon, 1911].

- Luria, Max A. (1930). *A study of the Monastir dialect of Judeo-Spanish based on oral material collected in Monastir, Yugo-Slavia*, Columbia University, tesis doctoral.
- Minervini, Laura (2002). La formación de la *koiné* judeoespañola en el siglo xvi, *Revue de Linguistique Romane*, 66, pp. 497-512.
- Minervini, Laura (2006). El desarrollo histórico del judeoespañol, *Revista Internacional de Lingüística Iberoamericana*, 4/2 (8), pp. 13-34.
- Minervini, Laura (2011). Tres cartas en judeoespañol: edición crítica y comentario lingüístico, *Estudios sefardíes dedicados a la memoria de Iacob M. Hassán (z'l)* [eds. Elena Romero / Aitor García Moreno], Madrid: CSIC et al., pp. 351-369.
- Oesterreicher, Wulf (2004). Textos entre inmediatez y distancia comunicativas. El problema de lo hablado escrito en el Siglo de Oro, *Historia de la lengua española* [ed. Rafael Cano], Barcelona: Ariel, pp. 729-769.
- Pantić, Miroslav (1971). Izbor dokumenata o dubrovačkim Jevrejima od sredine XVII do kraja XVIII veka, *Zbornik 1*, Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, pp. 341-402.
- Penny, Ralph (2004). *Variación y cambio en español*, Madrid: Gredos [traducción de: *Variation and Change in Spanish*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000].
- Perez, Avner (2001). La Posta elektronika del siglo 17, *Aki Yerushalayim*, 66, pp. 36-38.
- Quintana Rodríguez, Aldina (2004). El sustrato y el adstrato portugués en judeoespañol, *Judenspanisch*, 8 (*Neue Romania*, 31), pp. 167-192.
- Quintana Rodríguez, Aldina (2006). *Geografía Lingüística del Judeoespañol. Estudio sincrónico y diacrónico*, Bern et al.: Peter Lang.
- Quintana Rodríguez, Aldina (2007). *Responsa* Testimonies and Letters Written in the 16th Century Spanish Spoken by Sephardim, *Hispania Judaica Bulletin*, 5, pp. 283-301.
- Quintana Rodríguez, Aldina (2010). The Merger of the Hispanic Medieval Heritage with Jewish Tradition in Judeo-Spanish Texts (I): Private Letters, *Hispania Judaica Bulletin*, 7, pp. 317-333.

Jedno pismo na židovskošpanjolskom iz Sarajeva (1732.)

U radu se po prvi put objavljuje i obrađuje jedan od najstarijih sačuvanih dokumenata na židovskošpanjolskome jeziku s područja Bosne, pismo što ga je Šelomó Eskenazi 1732. uputio svome sinu u Dubrovnik. Nakon osvrta na sadržaj i strukturu pisma, donosi se prijepis izvornika hebrejskim pismom te transkripcija. Slijedi pregled grafematike te fonetskih, morfoloških, sintaktičkih i leksičkih značajki jezika pisma. Eskenazijevo pismo pokazuje već potpuno formiran židovskošpanjolski idiom, iznikao iz dodira pretklasičnoga kastiljskog s ostalim jezicima koje su Sefardi ponijeli s Pirinejskoga poluotoka na područje Osmanskoga carstva te dvostoljetnoga procesa nivelacije dijalektalnih razlika. Hebrejska grafija teksta (*vav* predstavlja /o/ i /u/ a *jod* /e/ i /i/) prikriva značajke vokalizma, po kojima su se moderni židovskošpanjolski govori jadransko-balkanske periferije znatno razlikovali od središnjih govora u Grčkoj i Turskoj, no dosljedna primjena grafijskih inovacija omogućuje pomak u datiranju nekih inovacija, kao što je ustaljivanje opozicije /b/ ~ /v/ i s time povezan rani nestanak alofona [β].

Ključne riječi: židovskošpanjolski, Sarajevo, povijest španjolskog jezika, epistolografija, hebrejska *aljamiado* grafija

El Mediterráneo soñado y la mutilación del paisaje en *Crematorio* de Rafael Chirbes

Maja Zovko

Facultad de Humanidades y Ciencias
Sociales, Universidad de Zagreb
mzovko2@ffzg.hr

UDK: 821.134.2.09 Chirbes, R.
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.48>

Comprometido con la sociedad y con la literatura, Rafael Chirbes ha sabido plasmar en sus novelas los problemas del hombre contemporáneo, de la sociedad, así como la crisis moral, económica y medioambiental. Este trabajo analiza la tematización de los abusos urbanísticos y daños medioambientales en la costa del Levante español en su novela *Crematorio*. Se estudiará la presentación del espacio a partir del multiperspectivismo, el uso de los recursos literarios y referencias eruditas.

Palabras clave: Rafael Chirbes, *Crematorio*, Misent, novela española actual, el Mediterráneo

El compromiso con la literatura y la sociedad como máxima

En los estudios sobre el legado literario de Rafael Chirbes se destaca reiteradamente su compromiso con novelar la realidad. Su prosa, según Ángel Basanta, «nace de una concepción de la literatura como manifestación artística construida con palabras y dotada de pensamiento» (Basanta 2015: 146) y con la intención de «contar su tiempo y la historia precedente, con una actitud moral empeñada en mostrar la verdad y una cervantina comprensión del comportamiento humano» (*ibid.*). Por su constancia como testigo (López Bernasocchi/López de Abiada 2011: 20) y su excelencia narrativa es considerado uno de los más sagaces herederos de Galdós, Valle-Inclán, Baroja o Max Aub, «como los cronistas que fueron del tiempo que les tocó vivir» (Valls 2015: 143). Partiendo de la constatación de que somos frutos de nuestro tiempo y de que nuestros problemas y visiones, lejos de ser privados, forman parte de lo público (López Bernasocchi/ López de Abiada 2011: 20), Chirbes, en su decálogo para escribir considera que el escritor, con un ojo puesto en la literatura y con otro en la vida, no debe perder de vista el exterior, ya que un escritor es a la vez un eslabón más en la cadena literaria y uno más en el inquieto hormiguero de la humanidad (*ibid.*: 489-490).

Situada en la tradición del realismo, su creación novelesca es concebida como narración de la vida privada en relación con la pública (*ibid.*: 281), de acuerdo con la idea de que lo psicológico es por excelencia perteneciente al individuo, pero el individuo solo no existe, sino «rodeado por una sociedad, sufriendo en una sociedad, luchando o escondiéndose en una sociedad» (Sábato 1979: 16). De este modo, el novelista se propone realmente escribir historia por lo que hace psicología y sociología (Caillois 1942: 16). Sin ser documentos, los textos literarios se podrían entender, según Roger Caillois, como obras de imaginación que sirven para «enseñar, hacer comprender o sentir» (*ibid.*); y en el caso de Chirbes, para cuestionar y reflexionar sobre la sociedad circundante, los mecanismos psicológicos del ser humano y, asimismo, para articular, denunciar y concienciar acerca de los problemas medioambientales. Para poder cumplir con este objetivo, Chirbes opta por innovaciones de las técnicas narrativas. Muchas de sus novelas están pensadas como textos corales cuya polifonía de voces permite un acercamiento caleidoscópico a la realidad, así como un desenrañamiento de los procesos psicológicos de sus protagonistas. Según sugiere Jorge Herralde, su voz es «la voz de la verdad» (2011: 135). Una voz despojada de dogma, que se pregunta y se interroga y detrás de la cual está el escritor que «conserva intacta la capacidad de indignación, que no surge antes de hora pero tampoco se aplaza» (*ibid.*), que siempre ha sido y es moral, puntualiza Pozuelo Yvancos (2007).

Crematorio y la consagración literaria de Rafael Chirbes

Jorge Herralde, cuya editorial publicó la obra completa de Chirbes, compuesta por diez novelas y cuatro libros de ensayo, destaca que de entre los muchos casos que ha vivido, la trayectoria de Rafael Chirbes ha sido quizá la más singular de todos los autores de Anagrama (Herralde 2015: 176). Rafael Chirbes se presenta al público lector por primera vez cuando contaba con casi cuarenta años. Su primera novela, *Mimoun* (1988), finalista del Premio Herralde, recibió una generosa acogida por parte de los críticos que vieron en este texto primerizo «una espléndida novela» (Javier Goñi), «hermosa e inquietante» (Carmen Martín Gaité), en la que el autor «ha sabido inventar una nueva voz» (Álvaro Pombo) (*ibid.*: 177). El inicio de una carrera literaria que dará, según Herralde, un resultado espectacular que «confirma el triunfo de un escritor con una vocación profunda, con un rigor indesmayable, al servicio exclusivamente de la literatura, de la mejor y más crítica literatura a contrapelo de todas las facilidades, de la gran literatura incluso en estos tiempos tan poco propicios» (*ibid.*: 176).

Se trata de una trayectoria sólida, pero durante años insuficientemente conocida en España, a pesar de ostentar una gran calidad artística y éxito en el extranjero, principalmente en Alemania, Francia, Italia, Holanda o Grecia, «países en los que la obra de Chirbes ha sido más difundida [...]» (*ibid.*: 177). Las obras como *Los disparos del cazador* (1994), *La caída de Madrid* (2000) o *Los viejos amigos* (2003), entre otras, testimonian «una apoteosis a cámara lenta» (*ibid.*: 176) que culminará con la publicación de sus dos penúltimas novelas *Crematorio* (2007) y *En la orilla* (2013), galardonadas con diversos premios, como el de la Crítica, y que consagrarán definitivamente a Chirbes como gran escritor (Valls 2015: 127).

Crematorio, novela escogida para el análisis en este trabajo, fue calificada tras su publicación como la mejor de Chirbes y una de las mejores de la literatura española en lo que va del siglo (Basanta 2007). A partir de ella, se intensifican las reediciones de su obra, así como su presencia en las revistas y estudios literarios. Asimismo, en 2011 se estrena una miniserie homónima inspirada en la novela y producida por Canal Plus (Val, del 2015) que conferirá una aún mayor visibilidad al texto entre un público más amplio.

La novela consta de trece capítulos que ofrecen una perspectiva múltiple a través de diferentes personajes que rememoran el pasado y reflexionan sobre su vida, la sociedad que les rodea y las relaciones con sus cercanos. El primer, el séptimo y el último capítulo adoptan la perspectiva de Rubén Bertomeu, arquitecto de unos setenta años, que se enriqueció gracias, en un principio, al tráfico de drogas y luego mediante los negocios inmobiliarios. Estos capítulos están narrados en primera persona. Los demás se adentran en el mundo interior de Mónica, la segunda esposa de Rubén, algunas décadas menor que él, Ramón Collado, un colaborador de Rubén, encargado de llevar a cabo los trabajos sucios; Federico Brouard, un escritor empobrecido y amigo de la infancia; Yuri, un mafioso ruso; Silvia, hija de Rubén, restauradora de arte; y su esposo Juan Mullor, profesor de literatura. Los pensamientos de estos personajes están expresados mediante un narrador omnisciente en el estilo indirecto y directo libre, con diálogos recordados y monólogos interiores (Basanta 2007). El personaje crucial, cuya muerte desencadenará una serie de recuerdos y reflexiones de Rubén, es Matías Bertomeu, su hermano menor, antes militante de la izquierda y, en los últimos años de su vida, agricultor ecologista.

La variada focalización y la anacronía permiten abordar desde diferentes ángulos los problemas sociales y medioambientales, indagar en sus causas y en la evolución de los personajes que los originaron. Entre las problemáticas suscitadas destacan las complicadas interrelaciones huma-

nas, la corrupción, la decadencia moral, la hipocresía y las destrucciones paisajísticas. Los protagonistas residen en Misent, un lugar imaginario en la costa levantina, próximo a las localidades de Xàbia, Calp, Benidorm, Moraira, Altea (Chirbes 2007: 12), que ya apareció en dos novelas anteriores del autor: en *Los disparos del cazador* y en *La buena letra* (Rodríguez Marcos 2013).

Los espacios, apunta Mieke Bal, pueden funcionar de dos formas en una historia: por un lado, como marco, lugar de acción y, por el otro, como «lugar de actuación», que ocurre cuando el espacio se «tematiza» y se convierte en objeto de presentación por sí mismo. (Bal 2009: 103). Entonces, «el hecho de que ‘esto está sucediendo aquí’ es tan importante como ‘el cómo es aquí’, el cual permite que sucedan esos acontecimientos (*ibid.*). Y precisamente este planteamiento sobre «el cómo es aquí» es uno de los temas más relevantes abordados en *Crematorio*. Los personajes evocan también otros espacios como la Ciudad de México, Nueva York, Madrid, París o Berlín, pero es Misent con su realidad el hilo conductor que une, y separa, a los personajes y que llega a ser el paradigma de desregulación urbanística en toda su complejidad. El objetivo de este trabajo es estudiar la ficcionalización del Mediterráneo actual, el de los abusos en el sector de construcción y de los consiguientes daños ambientales, a través del análisis del espacio de Misent.

Rafael Chirbes y el Mediterráneo: un viaje de ida y vuelta

Nacido en Tavernes de la Valldigna (Valencia), que lo recuerda como una población agraria en la que predominaban las huertas de hortalizas y las plantaciones de naranjos que convivían con grandes extensiones de marjal, con plantaciones de arroz, y el mar como telón de fondo (López Bernasocchi/López de Abiada 2011: 12), Chirbes pasó su infancia y adolescencia en colegios de huérfanos de Ávila, León y en el bachillerato en Salamanca. Estudió Historia Moderna y contemporánea en Madrid, vivió en Marruecos, París, Barcelona, A Coruña, Valverde de Burguillos (Badajoz) y a partir de 1999 en Beniarbeig (Alicante) (*ibid.*: 12-14; Val, del 2015: 280-293).

Viajero incansable, confiesa que con el paso del tiempo ha llegado a muchos lugares y que ha tenido la impresión de que todos sus viajes le servían para leer mejor el lugar originario. A raíz de esta sensación y seducido por una nueva lectura del libro de Braudel sobre el Mediterráneo, aparece en 1997 su libro titulado *Mediterráneos* (Chirbes 2008: 11). Los ensayos que ven la luz en ese libro son versiones corregidas de los artículos escritos para

la revista gastronómica *Sobremesa*, para la cual Chirbes ha viajado como reportero durante años (*ibid.*: 159), y abarcan los espacios geográficos como Creta, Estambul, Lyon, Génova, Venecia, Alejandría, El Cairo, Djerba, pero también los lugares de su infancia como Valencia, Denia y Benidorm.

En *Mediterráneos*, Rafael Chirbes somete a juicio la fiebre constructora que destruyó la costa del Levante en los años de su ausencia. Como consecuencia de la intensa e irregular actividad urbanística, que alcanzó su auge entre mediados de los años 1990 y 2007, en la Comunidad de Valencia desaparecieron unos 180 millones de m² de suelo rústico para acoger usos urbanos (Amat Montesinos 2009: 112). La producción de suelo residencial, una amplia oferta de suelos industriales y una intensa artificialización de suelo por la implantación de infraestructuras de transporte han provocado cambios de gran magnitud [...]» (*ibid.*). En la raíz del fenómeno, tal y como señala Amat Montesinos, está la permisividad de la Ley de Suelo de ámbito estatal de 1998, denominada *ley del todo urbanizable*, que introduce como novedad la posibilidad de recalificar suelos rústicos sin demasiadas restricciones y una serie de medidas que permiten una flexibilización del mercado del suelo (*ibid.*). En la Comunidad Valenciana los problemas surgen, además, debido a una inexistencia de directrices adecuadas en la escala supramunicipal o en el excesivo protagonismo del planteamiento municipal (*ibid.*). Por lo que la planificación territorial de esta comunidad responde a una lógica local. El resultado ha sido devastador con el territorio y ha afectado, en primer lugar, espacios litorales (*ibid.*: 113-114).

El texto «El tamaño de las cosas» recoge la impresión de Chirbes al encontrarse con la nueva imagen del paisaje de su infancia que le resulta difícil de asimilar. Durante esa visita, el autor descubría ruinas de los recuerdos entre las edificaciones levantadas, buscaba encontrarse con formas y colores, con olores, sabores y paisajes que vio por primera vez cuarenta años antes y que jugaban con él un juego de escondite: parecían entregársele en una perspectiva, una mancha de luz, y luego se escapaban, se ocultaban bajo un paño de hormigón, bajo una capa de asfalto, hasta que, en una curva de la carreta, se veía de refilón el mar entre los pinos y su recuerdo del paisaje parecía recomponerse para de nuevo emprender el irritante juego (Chirbes 2008: 114). Recorriendo las tortuosas carreteras, el autor volvía a ver los repetidos e intencionados incendios y la rapiña urbanística que han ido convirtiendo los de por sí duros paisajes en más inhóspitos. Aun así, de pronto se le revelaba el esmero de un bancal de cerezos o la belleza de un olivar milagrosamente salvado (*ibid.*: 115).

A las imágenes dominadas por destrozos medioambientales se contraponen los recuerdos de la belleza del perfil originario de Calp, las colinas

pintadas de almendros, las dunas silenciosas del Arenal de Xàbia, la playa de Les Marines, descrita como una extensión de arena cambiante entre los humedales y el mar, y del puerto de Denia, con sus viejas casas de pescadores (*ibid.* 117). Sin embargo, con lo que se encontraba era desolador: «los bancales abandonados a la espera de la llegada de las grúas, los pinares minados por las urbanizaciones, las laderas pedregosas calcinadas por el fuego, las viejas y armónicas casas sustituidas por feos edificios [...], las máquinas que convertían los pintorescos caminos en carreteras, [...]» (*ibid.*: 119-120). La destrucción del Mediterráneo tiene otros escenarios en las sucias playas de Ostia, en los edificios en ruinas y todavía a medio construir de Alejandría, en las riberas de Djerba donde las excavadoras arrancan las palmeras de los oasis para sustituirlas por bosques de hormigón (*ibid.*: 120-121). «El Mediterráneo, que durante años había servido para que tanta gente estableciera el valor y tamaño de cada cosa, volvía a estrellarse, a hacerse pedazos contra el suelo. Y nada era lo mismo», constata Chirbes (*ibid.* 121). Estas ideas plasmadas, a base de contraste, en forma de ensayo vuelven a ser reelaboradas ficcionalmente en *Crematorio*.

Actividades urbanísticas bajo el prisma del multiperspectivismo

Tal y como sintetiza Antonio Garrido Domínguez, «se pueden distinguir diversos tipos de espacio dentro del espacio literario: único o plural, presentado vagamente o en detalle, espacio sentido o referencial, contemplado o imaginario, protector o agresivo, de la narración y de lo narrado, espacio simbólico, del personaje o del argumento [...]» (2007: 210). El espacio de la trama, al igual que el material global del relato, es sometido a la focalización por lo que «su percepción depende fundamentalmente del punto de observación elegido por el sujeto perceptor (sea el narrador o un personaje)» (*ibid.*). La perspectiva del espacio se asocia a la idiosincrasia y posición del narrador (*ibid.*: 210-211). Así, pues, en *Crematorio*, la visión de Misent está condicionada por la óptica de los personajes que adoptan diferentes posturas frente al espacio que habitan, su evolución a lo largo de los años y las devastaciones medioambientales producidas durante el *boom* inmobiliario.

Rubén es el personaje clave en la destrucción urbanística de la comarca, ya que él ha sido el principal impulsor de las labores de construcción y ha transformado Misent, un tranquilo pueblo costero, en un destino del turismo masivo. La perspectiva de Rubén, la única relatada en primera persona, llega a ser, hasta un cierto punto, una especie de autojustificación ante las acusaciones de sus familiares de ser el responsable de asoladores impactos

ambientales en Misent. Sus pensamientos sobre el urbanismo en la zona se forman, parcialmente, en torno a las conversaciones entabladas con su hija Silvia. Los argumentos de Rubén se basan en la defensa de los beneficios económicos, que justifica con alusiones a la anterior extrema pobreza de la comarca, y en la defensa de la superioridad del principal destructor de la zona, el hormigón, frente a otros materiales. Según él, los constructores y agentes inmobiliarios no tienen nada que ver con que media Europa haya elegido la costa del Mediterráneo para pasar las vacaciones y los años de jubilación (*ibid.*: 21-22). De hacerle caso a su hija, opina Rubén, tienen la culpa los constructores de la zona de que hace cien años se inventara el hormigón armado, «y de que ese material descubriera indiscutibles ventajas sobre otros, su capacidad de resistencia, su durabilidad, su excelente precio, su facilidad constructiva» (*ibid.*: 25). Es el mismo material, se defiende Rubén, que plantó Le Corbusier en los bucólicos parajes de Provenza y en las afueras de Marsella siendo el hormigón una bandera del progresismo arquitectónico del último siglo (*ibid.*: 25-26). Silvia califica las nuevas construcciones de la comarca como «cutres», lamentando de que no se haya dejado ni una de esas viviendas que los arquitectos europeos venían a estudiar por su armonía y funcionalidad, tal y como fue el caso de Le Corbusier a quien trajo Sert para que viera viejas casas mediterráneas (*ibid.*: 25). Sin embargo, lejos de representar el modelo de la lucha a favor de la conservación del medioambiente, Silvia llega a encarnar la hipocresía y el clasismo de los supuestos progresistas. Rubén explica que las edificaciones de Misent son cutres porque son más pobres insinuando que a su hija le parece poco la ajustada clase media que ha edificado esto (*ibid.*: 26). Asimismo, asegura que a ella que no le gustan las cosas de lujo que hace, pero que no desprecia las participaciones en bolsa que pone a nombre de su familia y todo lo que a ellos les permite vivir muy por encima de lo que se pueden permitir un catedrático y una restauradora (*ibid.*: 366). Rubén se autoexculpa argumentando que las ciudades siempre han crecido a golpe de corrupción, como frutos de la especulación. (*ibid.*).

Además de la hipocresía de los que se presentan como ecologistas y la carencia de escrúpulos de los que llevan a cabo las obras de construcción, la novela también aborda el tema de los ideales perdidos ante el imperante poder del dinero carente de ética. Rubén confiesa que él también en la juventud quería hacer algo muy diferente, construir viviendas sociales, una especie de la Karl-Marx-Hof mediterránea con palmeras, buganvillas y galán de noche en el patio o levantar edificios emblemáticos (*ibid.*: 223-224). A cambio, construye unos *bungalows* que peligran con inundarse en cuanto caigan cuatro gotas, ya que se encuentran encima del terreno que

ha sido un marjal, una charca. (*ibid.*: 366). En las conversaciones recordadas por Silvia, él reconoce que admira a quienes hacen monumentos extraordinarios, pero admite que eso no es su oficio ni está capacitado para ello. Lo que hace son casas que la gente compra para vivir (*ibid.*: 282). Para él, un genio contemporáneo es el que le da de comer todos los meses a la familia con el sueldo base (*ibid.*: 284).

La perspectiva de Collado, por su parte, destapa las acciones sucias y las irregularidades que se esconden tras el artificial paraíso mediterráneo construido por Rubén, tal y como es el caso de la utilización de caballos para transportar la droga, que posteriormente fueron sacrificados y rociados con gasolina (*ibid.*: 47). Esta disponibilidad de realizar actividades delictivas se corresponde con la siguiente tesis de Rubén: «Para que crezcan las plantas hace falta estiércol, nutrientes, mantillos, urea, ceniza [...]» (*ibid.*: 55). Así, pues, sus negocios empezaron a crecer cuando formó una sociedad de recogida de basura (*ibid.*: 55-56).

Los recuerdos y las descripciones de Collado abarcan, además, las labores constructivas. El paisaje está dominado por las máquinas que trabajan, la nube de polvo rojiza, las retroexcavadoras que horadan los solares que esconden los huesos de los caballos. Ni siquiera los restos humanos eran infrecuentes en las obras urbanas en una ciudad llena de necrópolis romanas y cementerios musulmanes. En ocasiones, se encontraban pedazos de muro defensivo, muelles portuarios, hornos de cerámica, restos de viejos baños árabes, mezquitas, iglesias visigóticas o edificaciones civiles romanas. Pero al poco tiempo, y a pesar de los empeños de los arqueólogos, los obreros ya estaban tirando hormigón encima, levantaban nuevos edificios que ocuparán vecinos de cualquier lugar de Europa (*ibid.*: 48-50). «La ciudad, en ese nervioso descubrir y cubrir, parecía librarse precipitadamente de su pasado», concluye Collado (*ibid.*: 50). Así se crea una sociedad despojada de su propia cultura, sin sólidas bases cívicas, levantada encima de terrenos pantanosos, con los pilares hechos de basura; una sociedad que ha pagado el bienestar de ciertos estratos sociales con otros problemas, como la delincuencia y desolaciones ambientales.

La concepción dicotómica de Misent

Según López Bernasocchi y López de Abiada, el espacio de *Crematorio* es dicotómico. Por un lado, tenemos los lugares de la memoria y, por el otro, un lugar «real» (2011: 301-302). Las rememoraciones de Misent del antaño, presentado como «una especie de edén reducido» (*ibid.*: 301), se encuentran en los capítulos de Rubén, Collado, Silvia, Brouard y Juan. En

ocasiones, aparecen en contraposición con el Misent de la actualidad, siendo el contraste uno de los más frecuentes recursos utilizados en la novela. Al inicio de la misma se encuentra la escena en la que Rubén, en horas previas a la incineración de su hermano, se encierra en su coche. Aislado y con el aire puesto se siente a salvo del excesivo calor a pesar de ser las diez de la mañana. Ya en el arranque del coche se crea un binomio compuesto por un elemento natural y otro artificial, que va a ser una constante a lo largo de la obra, como signo de la desequilibrada coexistencia de lo originario y la intervención desafortunada del ser humano. Así, por ejemplo, las ruedas del coche hacen crujir la capa de arena que cubre el asfalto en el tramo de la calle cercana a la playa. Esa arena cubre también las aceras bordeadas por valles y celosías de las que brota una frondosa vegetación: hibiscos, adelfas, buganvillas, tuyas, que se suceden junto a las bolsas de basura de color negro, rosa o azul, que cuelgan de las puertas de los apartamentos y se amontonan al lado de los contenedores como si fueran también ellas floraciones (Chirbes 2013a: 10). Paralelamente, una emisora local que escucha Rubén informa sobre el cambio climático que a Misent llega en forma de olas de calor. La desertización amenaza el paisaje en el que desaparecerán las plantaciones de naranjos detrás de los chalets así como los apartamentos de la primera línea de playa. El progresivo calentamiento de la tierra a raíz de la desaparición de la capa de ozono, los deshielos de la Antártida, los flotantes icebergs a la deriva que peligran la fauna y el pesimismo transmitido al respecto son, según Rubén, un ridículo parloteo (*ibid.*: 11-12).

La sobreexplotación de la costa se aprecia en la imagen de la playa del Nido, atestada de los bañistas, a la que Rubén contempla desde un atasco producido por el colapso de los carriles de entrada a la población (*ibid.*: 14). Una vez más, se crea el contraste de lo natural con lo artificial; esta vez entre los edificios y las palmeras, el azul del mar y una delgada línea amarillenta de la playa de Nido. Una playa que Rubén frecuentó de niño, pero en cuyas aguas ahora no pondría los pies por la contaminación y aglomeración de bañistas (*ibid.*). Su lugar de verano es, desde hace tiempo, el interior de su coche, su playa del Nido particular (*ibid.*). Otro nido, otro lugar seguro del turismo masivo, es la casa de Rubén en cuyo jardín intentó crear un microcosmos mediterráneo a la antigua, en el que todavía se respira la paz y al atardecer, se disfruta del perfume del jazmín, de la dama de noche y de los olores de la hierbas y tierra mojadas por aspersores (*ibid.*: 19), artefactos que hacen notar la diferencia entre este espacio y los espacios de la infancia del protagonista.

A las descripciones del Misent actual se contrastan las de los recuerdos teñidos de lirismo y ornamentados con una fina adjetivación. Un recurso

recurrente en la novela son las comparaciones que destacan la belleza del paisaje, tal y como se aprecia en la evocación de Rubén de «las flores rojizas de la buganvilla, traslúcidas, como hechas de papel de seda; la glicina doblándose por encima de la tapia como una esponjosa ola azul; las carnosas hojas de las plantas del jardín» (*ibid.*: 16-17). Las estampas del Misent de antaño son profundamente sensoriales. Además de las matizaciones táctiles y cromáticas, abundan también las olfativas que potencian la equivalencia del Misent del pasado con el paraíso perdido.

Brouard también recrea en su memoria las estampas del Misent de su infancia. Con los ojos en lágrimas, ve borrosos la tierra rojiza, el ajeteo de las máquinas y, como la oposición, recuerda que en esas mismas calvorotas estuvo la higuera, el secadero de pasas, el pozo y que se oía el piar de los pájaros recién salidos del huevo. Evoca, asimismo, el emparrado, el jazmín subiendo por la tapia, el galán de noche; los aromas de las cálidas noches de verano que traían el perfume de las cepas de moscatel calentadas durante horas al sol, el olor de las frutas que se habían calentado al sol (ácidas y sabrosas manzanas de San Juan, peras, fragantes melocotones) (*ibid.*: 131-132). Una vez más, las repetidas referencias olfativas reafirman la comparación del Misent de los mediados del siglo pasado con el paraíso. Este paralelismo se establece, además, a través de las rememoraciones, compartidas por Federico y Rubén, del padre del último. Brouard recuerda que al decidir marcharse a Madrid, el padre de Rubén le advirtió que también Adán tuvo que marcharse del paraíso para darse cuenta de que era hombre (*ibid.*: 138). Esta evocación por parte de Brouard se completa con la de Rubén que aún retiene en la memoria la imagen de su padre que tras un paseo entre los naranjales volvía con alguna ramita de azahar diciendo: «Vengo de darme un paseo por el paraíso» (*ibid.*: 218). Su padre, hombre de una exquisita sensibilidad, sabía apreciar el olor del azahar, el del galán de noche, la luz de la tarde, la fragancia de los pinos, o las irisaciones del mar. Manejaba, según Rubén, «todo ese equipaje tópico de la belleza mediterránea» (*ibid.*). Los efectos sensoriales se manifiestan mediante las nuevas alusiones al olor de los naranjales en flor, que embriaga, que marea, y a la luz que lo dora todo (*ibid.*: 220). Incluso Collado añora los olores de antaño: el de las rosas, que ya no se encuentran por ningún lado, y que antes se percibía en la escuela y en la iglesia en el mes de mayo. Ahora las rosas ya son todas artificiales, inodoras. Europa es, según Collado, un continente muerto, embalsamado, sin sustancia, Europa es un artificio (*ibid.*: 236).

Si en las descripciones del Misent de la infancia de los protagonistas predominan los efectos olfativos y cromáticos y Misent aparece como un

reducto de paz y armonía, en las del Misent de la actualidad, el paisaje, cercado cada vez más por un mayor número de grúas y palas excavadoras, (*ibid.*: 315) está sometido al ruido y al desequilibrio. Brouard reconoce que el sitio al que ha vuelto no se asemeja a lo que conoció. «Parece como si hubiera una trituradora colgada sobre sus cabezas que estuviera despedazándolo todo alrededor» (*ibid.*: 318). Una frase que coincide con la impresión del propio Chirbes, recogida en su libro *Mediterráneos*, a quien le parecía como si un malvado y destructivo encantador se empeñase en sembrar de fealdad una comarca que había podido ser paradigma de armonía (Chirbes 2008: 120). La serenidad y la belleza del paisaje mediterráneo intacto y los malogrados trabajos urbanísticos así como los destrozos ambientales forman el binomio paraíso/ infierno que es abordado en la novela también mediante las alusiones eruditas.

«En tierra, en humo, en polvo, en sombra, en nada» (Luis de Góngora)

Las referencias cultas abundan en los capítulos narrados desde la perspectiva de Silvia, sobre todo en los recuerdos de las conversaciones con su marido Juan, y en los capítulos enfocados desde el punto de vista del propio Juan. Silvia cuestiona la calidad de vida de Misent, con su mar, el cielo, el paisaje y el clima, que contrasta con la destrucción reflejada en accesos permanentemente embotellados, crecimiento incontrolado, las obras por todas partes. Juan aboga por la resignación: «el paraíso y el infierno son promiscuos y viajan siempre en el mismo vagón» (Chirbes 2013a: 90-91). Según él, Misent no deberían analizarlo los urbanistas, sino más bien los teólogos porque exige una lectura posmoderna del *Apocalipsis* y de la *Divina Comedia* (*ibid.*: 91). Su reciente historia funciona como un viaje paródico invertido que empieza en el paraíso y va bajando hasta tocar fondo (*ibid.*). Un paraíso perdido para siempre, opina Silvia, puesto que ni la literatura, ni el arte ni la historia pueden hacer que vuelva el Misent de su infancia, con sus playas casi desiertas en las que el mar dejaba conchas, hipocampos, estrellas de mar, esponjas secas, y que fue sustituido por las casas en construcción, las plumas de las grúas cruzando el aire y las calles a medio asfaltar (*ibid.*: 91-92). Es una visión de la localidad que queda resumida en las palabras de denuncia contra los abusos urbanísticos que publica Brouard: «Vivimos en un lugar que no es nada: derribo de lo que fue y andamio de lo que será» (*ibid.*: 92). La historia de Misent es comparable, indica Silvia, con la parábola del paraíso perdido, la serpiente y la manzana (*ibid.*).

En los «Agradecimientos» al final del libro, Chirbes reconoce que en *Crematorio*, más que en ninguna de sus novelas, los personajes repiten palabras o reproducen ideas extraídas de textos literarios, artículos periodísticos y películas que ha ido leyendo y viendo. A la mayoría de los autores «saqueados», incluida la Biblia, se los homenaja citándoles con cualquier pretexto (*ibid.*: 417). Uno de ellos es Francisco de Quevedo cuyos versos provenientes de su poema «A Roma sepultada en sus ruinas» se hallan transcritos en el capítulo narrado desde la perspectiva de Silvia: «*Buscas en Roma a Roma, ¡oh, peregrino!, y en Roma misma a Roma no la hallas*» (*ibid.*: 92). Estos versos están en correlato con los cambios paisajísticos que sufrió la costa valencia que la hacen, tanto para Chirbes, tal y como lo transmite en *Mediterráneos*, como para su personaje Brouard, un lugar irreconocible. Del mismo modo, por su espejismo Misent es comparado con *Titanic*, aunque sin cubierta de oro, que zarpa rumbo a un naufragio (*ibid.*: 95). Pero un *Titanic* sin grandeza y nula producción intelectual (*ibid.*: 95), asegura Juan. El espejismo se desprende también de los folletos turísticos en los que se ven pocas construcciones y mucho verde y azul, se promociona la luz y el lujo del Mediterráneo: «Todo el verde, todo el azul, todo el cielo, toda el agua salada. Como si el que compra fuera a comprarse la bañera entera, de Algeciras a Estambul, y el sistema calefactor con sus artilugios (sol, luna, estrellas) al completo» *ibid.*: 118). Son fotomontajes, vistas retocadas por ordenador, convenientemente corregidas en los que se aprecian palmeras, campos de golf, pinos de generosa copa y el mar (*ibid.*: 118-119).

En la novela se identifican algunos hitos del arte barroco, del que Silvia en su profesión de restauradora es especialista, como el desengaño, el pesimismo, la decadencia, la muerte, que se contraponen al idilio del Misent de la edad dorada, con su equilibrio, armonía y la fe en la naturaleza. Igualmente, son llamativas las oposiciones: la serenidad/ el ruido; la naturaleza/ destrucción; luces/ sombras. Desde arriba, imagina Silva, se ve un paisaje enfermo,

todas las edificaciones apelotonándose unas sobre otras, los solares, grúas, el mar quieto como una mortaja bajo la luz dolorosa del mediodía, una luz blanca, lívida, también luz de cadáver, de morgue, filtrándose a través del polvo en suspensión que envía el desierto; del que levantan las retroexcavadoras al hurgar bajo la piel del terreno, los camiones bañeras al volver los escombros en algunos vertederos, luz como de pesadilla, polvo de maquillaje que envuelve los matorrales, los árboles secos, las construcciones (*ibid.*: 96).

En la mente de Silvia la luz de este tiempo se superpone a la templada luz de sus recuerdos junto al mar que iluminaba los objetos (*ibid.*: 97). La «luz dolorosa del mediodía», «luz como de pesadilla», «polvo», «desierto», «cadáver», «mortaja», «morgue», el dinamismo desequilibrador de las máquinas constructoras, la decepción omnipresente desvelan el barroquismo de las descripciones de Misent de la actualidad. Las alusiones a la muerte aparecen también mediante referencias mitológicas. En el caso de Rubén, surge a partir de la pregunta de qué harán con su fallecido hermano esa mañana de calor, en la que Misent, el palmeral envuelto en polvo del desierto, se parece a «Menfis de los sacerdotes de Anubis cabeza de perro, el jefe de los manipuladores de cadáveres, perro negro de la muerte» (*ibid.*: 168). Juan también hace referencia a este Dios egipcio de la muerte cuya alusión choca con las de olivos de Creta, cipreses de Miconos y los versos de Hölderlin, Goethe o Byron, «poetas europeos que eligieron la luz, el azul y el perfume de los limoneros, sin saber en realidad en qué avispero se metían» (*ibid.*: 347).

El título de la novela *Crematorio*, que por su parte también insinúa la muerte, desvela una amplia simbología. Designa el crematorio donde serán incinerados los restos de Matías, pero a la vez apunta a la extinción de ideales quemados por las generaciones llegadas al poder (Basanta 2007). El fuego, destacan López Bernasocchi y López de Abiada, se entreteje como *leitmotiv* en toda la obra. Alude, además, al fuego que borra los crímenes y destruye las pruebas, al fuego que «escarmienta» (en el caso de Collado ingresado en el hospital a causa de una explosión), al fuego de los vicios que quema la vida de varios personajes, al fuego como metáfora de las destrucciones de las relaciones humanas o de autodestrucción interior del personaje o, asimismo, al fuego que destruye el medio ambiente (2011: 290-295).

Las perspectivas entrenzadas, la dicotomía espacial, un exquisito lirismo, las oposiciones binarias, las referencias cultas y el barroquismo de las descripciones logradas con gran maestría narrativa dejan ver la capacidad chirbesiana de escudriñar en la psicología de sus protagonistas, de adentrarse en la complejidad de diferentes realidades y de sacar a luz, sin emitir juicios de valor unilaterales, los bajos fondos de la aparente sociedad de bienestar en su ocaso moral que en *Crematorio* toman forma de Misent, un solado lugar mítico desposeído de los propios mitos en los que creer.

Bibliografía

- Amat Montesinos, Xavier (2009). Territorio, urbanismo y crisis. Una mirada al Medio Vinalopó (Alicante), *Investigaciones Geográficas*, 50, pp. 109-129.
- Bal, Mieke (2009). *Teoría de la narrativa (Una introducción a la narratología)*, Madrid: Cátedra.
- Basanta, Ángel (4/10/ 2007). *Crematorio*. Rafael Chirbes, *El Cultural*, <http://www.elcultural.com/revista/letras/Crematorio/21331>, fecha de consulta: 10 de agosto de 2017.
- Basanta, Ángel (2015). La trayectoria narrativa de Rafael Chirbes: de *Mimoun* a *En la orilla*, *Turia*, 112, pp. 146-160.
- Caillois, Roger (1943). *Sociología de la novela*, Buenos Aires: Sur.
- Chirbes, Rafael (2013a). *Crematorio*, Barcelona: Anagrama.
- Chirbes, Rafael (2002). *El novelista perplejo*, Barcelona: Anagrama.
- Chirbes, Rafael (2013b). *En la orilla*, Barcelona: Anagrama.
- García Peinado, Miguel A. (1998). *Hacia una teoría general de la novela*, Madrid: Arco/Libros.
- Garrido Domínguez, Antonio (2007). *El texto narrativo*, Madrid: Síntesis.
- Goñi, Javier (2015). Una geografía de la memoria, *Turia*, 112, pp. 170-175.
- Herralde, Jorge (2015). Informe sobre una apoteosis a cámara lenta: Rafael Chirbes, *Turia*, 112, pp. 176-190.
- Juliá, Santos; García Delgado, José Luis; Jiménez, Juan Carlos; Fusi, Juan Pablo (2007). *La España del siglo XX*, Madrid: Marcial Pons, Ediciones de Historia.
- López Bernasocchi, Augusta; López de Abiada, José Manuel (2011). *La constancia de un testigo*, Madrid: Verbum.
- Marchese, Angelo (2009). *L'officina del racconto. Semiotica della narratività*. Milano: Mondadori.
- Pérez Rubio, Pablo (2015). La bestia humana, *Turia*, 112, pp. 251-258.
- Pozuelo Yvancos, José María (13/7/2007). El fuego del ladrillo, *Cultural, ABC*, <http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/cultural/2007/10/13/019.html>, fecha de consulta 1 de agosto de 2017.
- Rodríguez Marcos, Javier (16/8/2013). Posguerra, ciudad de vacaciones, *El País*, https://elpais.com/cultura/2013/08/15/actualidad/1376587645_376927.html, fecha de consulta: 16 de agosto de 2017.

Sábato, Ernesto (1979). *El escritor y sus fantasmas*, Barcelona: Seix Barral.

Val, Fernando del (2015). Biocronología de Rafael Chirbes, *Turia*, 112, pp. 280-305.

Valls, Fernando (2015). La narrativa de Rafael Chirbes: entre las sombras de la Historia, *Turia*, 112, pp. 127-145.

Snoviti Mediteran i mutilacija krajolika u romanu *Crematorio* Rafaela Chirbesa

Rafael Chirbes jedan je od najistaknutijih suvremenih španjolskih romanopisaca. U svojim djelima promišlja o problemima modernog čovjeka i društva u Španjolskoj te obrađuje ekonomsku i ekološku krizu kao i krizu moralnih vrijednosti. Njegovi romani, pisani u duhu realizma, obogaćeni su inovativnim narativnih tehnikama koje omogućavaju složeniji i sveobuhvatniji pristup kako društvenoj zbilji tako i psihološkim procesima pojedinca.

Cilj ovog rada je obraditi na koji način Rafael Chirbes u romanu *Krematorij* tematizira uništenje mediteranske obale na području Valencije do kojeg dolazi uslijed nekontrolirane gradnje u svrhu masovnog turizma. Analizira se prostor Misenta, imaginarnog mjesta na moru, kroz očista različitih likova te uporaba kulturnih referenci i stilskih sredstava.

Ključne riječi: Rafael Chirbes, *Krematorij*, Misent, suvremeni španjolski roman, Mediteran

Romanizmi u govoru Rogoznice: promjene u leksiku krajem 20. i početkom 21. stoljeća

Nada Županović Filipin

Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu
nzupanov@ffzg.hr

UDK: 811.163.42'282.2'373.45(497.5 Rogoznica):811.13
izvorni znanstveni rad
<https://doi.org/10.17234/9789531758819.49>

Govor Rogoznice, najistočnije općine Šibensko-kninske županije, ubrzano se mijenjao u posljednjoj četvrtini 20. stoljeća. Zatvorena ruralna sredina za koju je do kraja 1980-ih godina bila karakteristična snažna demografska erozija 1990-ih doživljava znatno doseljavanje stanovništva iz unutrašnjosti. Te se demografske promjene zrcale i u lokalnom govoru koji pripada južnočakavskomu dijalektu, ali pokazuje i jake štokavske utjecaje. Osim velikoga broja romanizama, najvećim dijelom mletačkoga podrijetla, za lokalni je govor karakterističan i velik broj arhaičnih čakavskih leksema.

Miješanjem stanovništva te utjecajem medija i novih tehnologija lokalni govor gubi arhaična obilježja, ponajviše u leksiku, a potom i u morfoloiji i sintaksi.

Istraživanje upotrebe romanizama u rogozničkomU govoru obuhvatilo je prigodni uzorak dviju skupina ispitanika: stanovnike s područja općine Rogoznica u dobi iznad sedamdeset godina starosti te stanovnike u dobi između petnaest i dvadeset i devet godina. Iz iskaza dobivenih intervjuiranjem prve skupine ispitanika ekstrahirani su leksemi romanskoga podrijetla. Opisane su njihove fonološke, morfološke i semantičke adaptacije u rogozničkomu govoru.

Kako bi se odredila razina razumijevanja i upotrebe evidentiranih romanizama u govoru ispitanika mlađe generacije, među njima je provedena anketa koja obuhvaća leksičku građu romanskoga podrijetla zabilježenu u intervjuima s prvom skupinom.

Rezultati provedenoga istraživanja pokazali su kolika je prisutnost tih leksičkih elemenata u govoru mlađih ispitanika.

Ključne riječi: romanizmi, rogoznički govor, dob govornika kao dijastratijska varijacija, polustrukturirani upitnik, promjene u leksiku

0. Uvod

Općina Rogoznica smjestila se na jugoistoku Šibensko-kninske županije. Na njenom području danas živi oko tri tisuće stanovnika koji se uglavnom bave ribarstvom, poljoprivredom i turizmom. U posljednjoj četvrtini 20. st.

demografske promjene i društveni razvoj unose velike promjene u način života ljudi ovoga područja, a time i u lokalni govor.

Tako je ova, do 1980-ih prilično zatvorena ruralna sredina, kroz 1990-e doživjela znatan priljev stanovništva iz unutrašnjosti županije te iz Bosne i Hercegovine. Miješanje stanovništva te promjene u načinu života utječu i na rogoznički govor koji ubrzano gubi arhaična obilježja, prvenstveno u leksiku, ali i u fonologiji i morfolologiji, što ćemo prikazati u nastavku rada.

Podatci za ovaj rad prikupljeni su terenskim istraživanjem koje je provedeno krajem 2008. i početkom 2009. godine. Prvim je dijelom istraživanja bilo obuhvaćeno 15 govornika starije životne dobi, iz čijih su transkribiranih iskaza ekstrahirani romanizmi,¹ a drugim 30 mladih rogozničkih govornika koji su ispitani o značenju i uporabi prethodno prikupljenih romanizama.

Istraživanjem se pokušalo definirati trenutni položaj i zastupljenost romanizama u govoru pripadnika mlađe generacije kao budućih nositelja razvoja rogozničkoga govora. Kako se pokazalo da i na drugim razinama govora postoje razlike koje ovise o dobi ispitanika, ovdje ćemo ih prvo izložiti, a potom i opisati rogozničke adaptacije romanizama te njihovu upotrebu kod mlađih govornika.

1. Kratki pregled fonoloških i morfoloških osobitosti lokalnoga govora ovisnih o dobi kao dijastratijskoj varijaciji

Dob govornika smatra se važnim sociodemografskim faktorom koji snažno korelira s jezičnim ponašanjem govornika (Berruto 2004: 111; D'Agostino 2011: 856). Razlika u govoru između starije i mlade generacije govornika u našoj je lingvistici najdetaljnije opisivana u nedavnim istraživanjima splitskoga govora (Jutronić Tihomirović 1991, 2006, 2007; Tomelić Ćurlin/Runjić Stoilova 2010). Takvo je stanje prisutno i u rogozničkom govoru.

Prema Finki i Mogušu (1981), rogoznički je govor štokaviziran južnočakavski govor. Tako ga opisuje i Brozović (1988). Prema ovim autorima, jezik rogozničkoga područja čuva čakavsku akcentuaciju i čakavski refleks jata, te starije čakavsko stanje u deklinaciji i leksiku.

Ovdje ćemo se ukratko osvrnuti na neke od različitosti na fonološkoj i morfološkoj razini po dobnim skupinama govornika, a koje se odražava-

¹ Termin *romanizam* ovdje podrazumijeva jezične elemente preuzete iz govora talijanskoga govornog područja (uglavnom venecijanskog i drugih venetskih govora) te iz dalmatoromanskoga, autohtonoga romanskog jezika koji se na našim obalnim prostorima u ranom srednjem vijeku razvio iz vulgarnoga latiniteta.

ju na oblik leksemā. Primjerice, u govoru starije generacije² pojavljuje se protetsko /j/ (zabilježeni su oblici *jūsta*, *jàgla*), dok u mlađe generacije³ ta pojava nije potvrđena. Kako u lokalnom govoru zvučna palatoalveolarna afrikata /dž/ ne postoji, stariji ju govornici zamjenjuju zvučnim palatalnim spirantom /ž/ (*žèp*, *žìgerica*, *nàružba*, *svidòžba*), a mladi uglavnom zvučnom palatalnom afrikatom /đ/. Kod starijih se govornika /h/ često zamjenjuje s /f/ (*bùfa*, *špàfer*), što u govoru mlađih nije primijećeno. Kod njih se pojavljuju samo štokavizirani supstitucijski ishodi /h/ > Ø (*lâd*, *òtel*) ili /v/ (*kùvar*, *krùv*), koji postoje i u govoru starije generacije.⁴

Razlike između starije i mlađe generacije govornika prisutne su i u akcenatskom inventaru. Kao što je primjerice u urbanom splitskom vernakularu došlo do prelaska iz peteronaglasnoga u četveronaglasni sustav (Tomelić Ćurlin/Runjić Stoilova 2010), tako i u rogozničkom govoru možemo pratiti istovrsnu promjenu inventara naglasnih jedinica. Tako u govoru mladih više ne nailazimo na peteronaglasni sustav kakav su u svojim tada pedesetogodišnjih ispitanika 1961. pronalazili Finka i Šojat.⁵ On se među našim ispitanicima pronalazi samo u starijih govornika. U

² Pod pojmom *starija generacija govornika* najčešće se podrazumijevaju ispitanici iznad 60 ili 65 godina starosti. Zbog dostupnosti velikoga broja govornika starije generacije, svi naši ispitanici imaju 70 ili više godina starosti. Radi se o ljudima bez formalnoga obrazovanja koji su se uglavnom bavili poljoprivredom i/ili ribarstvom i, uz iznimku dva govornika koji su bili pomorci, čitav životni vijek proveli u svojem mjestu.

³ Pod pojmom *mlađa generacija govornika* podrazumijevamo govornike u dobi između 15 i 29 godina starosti, tj. u dobnom intervalu unutar kojega su po Nacionalnoj strategiji za mlade Republike Hrvatske definirani *mladi* kao dobna skupina.

⁴ Važno je napomenuti da se neke od pojava koje navodimo u govoru starijih govornika ne javljaju beziznimno, već se izmjenjuju s pojavama koje nalazimo u govoru mlađih govornika. Primjerice, protetsko /j/ izgovara otprilike samo polovica naših starijih ispitanika, dok afrikatu /dž/ spirantom /ž/ zamjenjuju svi. Nadalje, čakavski morfološki oblici prisutni su u svih starijih govornika, u neformalnom i privatnom obraćanju beziznimno, dok u razgovoru sa strancima alterniraju sa štokavskim oblicima, u pokušaju ispitanika da se izražavaju standardom. Ovdje se spol pokazao važnom varijablom jer su se stariji muški ispitanici pokazali više štokaviziranima od žena.

⁵ U radu *Obalna toponimija zadarsko-šibenskoga kopna i šibenskog otočja* (koji uključuje i Rogoznicu) Finka i Šojat bilježe da se „govori na ispitivanom području ne mogu dijalekatski svrstati u jedan dijalekatski tip, a ima neujednačenosti i nedovoljne ustaljenosti u svakome od njih. To se i opet najviše zapaža u akcenatskim oscilacijama. Tako se razumiju različiti oblici akcenatskoga ponašanja zabilježeni ne samo u različitim mjestima nego i u istome mjestu.“ (1973: 29). U prikupljenoj toponomastičkoj građi s područja Rogoznice autori bilježe brojne akcenatske dvojnosti jer su pokušali „uvažavati zbiljsku akcenatsku stvarnost, sa svim kolebanjima koja su odlika te akcentuacije“ (1973: 29). Prema Magner/Jutrović (2006: 13), „akcentološka je istraživanja lako provesti u selima do dvjestotinjak stanovnika gdje će rezultati biti približno identični“. Doista, u analizi govora rogozničkih zaselaka dobivaju se prilično homogeni sustavi (osim u naglascima, međusobno različiti i u crtama poput depalatalizacije i disimilacije), dok je akcentološku sliku općinskoga središta mnogo teže definirati.

mladih govornika zabilježen je četveroakcenatski sustav novoštokavskoga tipa, ali zadržane su neke čakavske karakteristike poput silaznih naglasaka u unutarnjim slogovima.

Stariji govornici u deklinaciji upotrebljavaju čakavske oblike (*šàka smòkāv, pět jèžik, mǎlo nòvāc/pīnēz*) dok u govoru mladih prevladavaju standardni štokavski oblici. Osobne zamjenice 1. i 2. lica množine u D, L i I imaju oblike *nān* i *vān* u starijih, a standardne oblike *nāma*, *vāma* u većine mlađih govornika. U govoru mladih gubi se početno *o-* u medijalnih pokaznih zamjenica. Prilozi mjesta imaju oblike *ovòd* i *onòd* kod starijih govornika; u mladih govornika *óvde* i *ónde*. U starijih govornika supostoje upitno-odnosne zamjenice *štà* i *čǎ*, G je uvijek čakavski, *česa*, koji se pojavljuje i u neodređenom obliku *nīčesa*. Bilježe se *òšta* (od čega), *nīšto* i *nīdi* (nigdje). Stariji govornici upotrebljavaju i oblik *čigōv* umjesto *čiji*. Dobro se čuva složena neodređena zamjenica *čàkod* (kod mlađih češće *čàgod*), dok u ostalim navedenim primjerima kod mlađih govornika prevladavaju standardni oblici.

2. Romanizmi u rogozničkom govoru

2.1. Adaptacije na fonološkoj i morfološkoj razini⁶

U znatnom broju imenica koje su ušle u rogoznički govor nije bilo potrebno provoditi transfonemizaciju i transmorfemizaciju jer su posuđeni romanizmi tvoreni od fonološkoga i morfološkoga materijala kojim raspolaže i hrvatski jezik⁷ (*forchèta*⁸ > *fòrketa*, *forza* > *fòrca*, *canèla* > *kànela*, *riga* > *rīga*, *bava* > *bāva*, *barùfa* > *bàrufa*, *atento* > *atênto*, *montùra* > *mòntūra*, *coltrina* > *kòltrīna*, *traversa* > *trāvèrsa*, *colarina* > *kolàrīna*). U ostalim primjerima posuđenice su prošle promjene kakve su česte u brojnim drugim primorskim govorima. Među najčešćima izdvajamo promjenu /o/ > /u/ u naglašenom i nenaglašenom položaju, primjerice: *moneta* > *mùnīta*, *condòto* > *kòndut*, *solfarìn* > *šufērīn*,⁹ *contento* > *kùntenat*, *spagnoletto* > *španjùlet*, *bronzin* > *brūnzīn*, *scatola* > *škātula*. Ista je promjena prisutna i u glagola: *scapolàr* > *škapùlati*, *laoràr* > *laùrati*, *doperàr* > *dupèrati*, *fondàr* > *fùndati se*.

⁶ Analiza korpusa temelji se na teoriji jezika u kontaktu (Filipović 1986). Na romanizme u hrvatskom jeziku ta je teorija primijenjena u radovima Soćanac (2002, 2004) i Nigoević (2007).

⁷ U venecijanskom ne postoje geminate, što omogućuje nultu transfonemizaciju.

⁸ Za lekseme koji su poslužili kao model u ovom su radu preuzeti naglasci iz rječnikā kako je podrobnije opisano u fusnoti 19. Na modelima koji u rječnicima nisu bili naglašeni nismo provodili akcentuaciju.

⁹ Zabilježena je i varijanta *čufērīn*.

Zabilježena je i promjena /e/ > /i/ u naglašenom i neneglašenom položaju: *parechiàr* > *parìcati*, *meritàr* > *mirìtati*, *bestemiàr* > *beštìmati*, *movèrse* > *mòviti se*, *segnàr* > *sinjati*.

Dvoglasni su u adaptaciji podijeljeni na dva sloga, uz umetanje intervokalnoga /j/ (*piato* > *pìjat*, *bestia* > *bèštija*, *desgrazia* > *dèžgrācija*) ili skraćeni u jedan vokal (/ie/ > /i/ : *bandièra* > *bàndīra*).

Među suglasničkim promjenama najčešća je promjena sibilanta /s/ u palatal /š/, do čega često dolazi ispred /k/, /p/ ili /t/ (*scatola* > *škātula*, *scapolàr* > *škapùlati*, *pescaria* > *peškàrija*, *schina/schena* > *škīna*, *spedìr* > *špèditi*, *spiegàr* > *špjègati*, *stendardo* > *štàndarac*, *vesta* > *vèšta*, *bestemiàr* > *beštìmati*, *giusto* > *jùšto*), ali i inicijalno (*setemàna* > *šetèmāna*, *solfarìn* > *šufērìn*) te između dva vokala (*possàda* > *pòšāda*). Pronađeni su i primjeri promjene /z/ u /ž/: *desgrazia* > *dèžgrācija*, *svelto* > *žvèlat*, *visitàr* > *vižìtati*, *sveiarìn* > *žveljārìn*, dok /đ/ daje /j/: *giacheta* > *jàketa* ili ostaje nepromijenjeno: *coragio* > *kùràđ*.

Posuđenice se i prozodijski prilagođavaju sustavu govora primatelja. Kod paroksitonih modela u replikama dolazi do premještanja naglasaka prema naprijed, a prilagođenice dobivaju kratkouzlazni naglasak (*colèto* > *kòlet*, *fagòto* > *fāgot*, *condòto* > *kòndut*, *canèla* > *kànela*). Isto vrijedi i kada je model oksitoni infinitivni oblik glagola (*arivàr* > *arivati*, *brontolàr* > *brontùlati*, *scapolàr* > *škapùlati*, *doperàr* > *dupèrati*, *segnàr* > *sinjati*).

Dugouzlazni se naglasak pojavljuje kod adaptacije durativnih glagola (*duperávati*, *bacilávati*, *škapulávati*).

U slučajevima kada se naglasak u modelu nalazi na prvom slogu, u replici je mjesto naglasaka nepromijenjeno, a naglasak je silazni (*scàtola* > *škātula*, *vesta* > *vèšta*, *scherzo* > *škèrac*, *vaso* > *vâž*, *scuro* > *škûr*, *forza* > *fôrca*).

Prilikom morfološke adaptacije imenskih i pridjevskih romanizama dolazi do umetanja nepostojanoga -a: *campo* > *kānap*, *scherzo* > *škèrac*, *svelto* > *žvèlat*, *porto* > *pòrat*, *contento* > *kùntenat*, *candelabro* > *kandèlābar*, *sticadente* > *štikàdenat*.

Još jedan primjer potpune transmorfemizacije jest gubljenje završnoga morfema izvornoga oblika riječi, najčešće u imenica muškoga roda koje završavaju na -o: *moto* > *mòt*, *geloso* > *đèlōz*, *vestito* > *vèštìt*, *fagòto* > *fāgot*, *colèto* > *kòlet*, *dispeto* > *dīšpet*, *spagnoletto* > *španjùlet*, *vaso* > *vâž*, *peso* > *pīz*, *bagaio* > *bàgaj*, *piato* > *pìjat*.

I u glagolskih je posuđenica najčešći proces potpune transmorfemizacije, u kojem se venetski infinitivni nastavci -ar, -er, -ir zamjenjuju hrvatskim sufiksima -iti, -ati. U korpusu su pronađeni sljedeći primjeri: *finìr* > *fìniti*, *spedìr* > *špèditi*, *partìr* > *pārtiti*, *finìr* > *fìniti*, *crescèr* > *krèšiti*, *movèrse* > *mòviti se*, *parechiàr* > *parìcati*, *duperàr* > *dupèrati*, *tocàr* > *tòkati*, *francàr* > *frānjcati*, *destrigàr* > *dèštrìgati*, *laoràr* > *laùrati*, *castigàr* > *kaštìgati*, *brustolàr* > *bruštèlati*,

armàrse > àrmati se, scartàr > škàrtati, liberàrse > libèrati se, arivàr > arìvati, brontolàr > brontùlati, degnàrse > dènjati se, fondàr > fùndati se, fermàrse > fermati se, stufàr > štùfati, frigere > frìgati, calàr > kàlati (se), meritàr > mirìtati, bacilàr > bacìlati, spiegàr > špjègati, duràr > dùrati, balàr > bàlati, scapolàr > škapùlati, bestemiàr > beštìmati, sfogàrse > švògati se, visitàr > vižìtati, pasàr > pàsati, molàr > mòlati, navigàr > navìgati i sl.

U procesu sekundarne adaptacije nesvršeni se oblik glagola dobiva derivacijom pomoću sufiksâ -iv- ili -av- kojima se izražava nesvršenost (*navigávati, kalávati, krešívati, duperávati, bacilávati* i sl.), a svršenost se izražava prefiksacijom (*pòfrigati, skàlati se, zalàmpati*).

Dio pridjevskih romanizama u rogozničkomu govoru nastao je od verbalnih pridjeva: *incantato > ìnkantān, desperato > dīšperān, profumato > prōfuman*. Drugi je dio nastao adaptacijom kvalitativnih pridjeva koji tada najčešće ostaju bez dočetka: *baso > bàs, zeloso > dělōz, scuro > škûr, svelto > žvèlat*, ili dobivaju hrvatske tvorbene sufikse: *meschin > mèškinjast, gentil > đentilast* (usp. Ljubičić/Spicijarić 2008).

2.2. Semantička analiza romanizama

Romanizmi su u hrvatskim obalnim govorima zastupljeni u brojnim značenjskim područjima, ali najveća koncentracija primjećuje se u pomorskoj i ribarskoj terminologiji, gastronomiji (kuhinjski pribor, namirnice, jela i načini pripreme jela), te terminologiji vezanoj uz stare zanate poput tesarstva, brodogradnje i obrađivanja kamena.

U našem su korpusu romanizama ekscerpiranih iz iskaza ispitanika najzastupljeniji leksemi koji denotiraju predmete svakodnevne upotrebe i svakodnevne ljudske aktivnosti (33 %) te ljudske osobine i stanja (20 %). Slijede leksemi iz semantičkih polja gastronomije (9 %) i odjeće (9 %), graditeljstva (6 %) te meteoroloških pojava (3 %). Petinu leksema svrstali smo u heterogenu kategoriju kultura življenja (20 %) koja obuhvaća nematerijalne koncepte, pojave, međuljudske odnose i običaje i svjedoči o raspršenosti romanizama u leksiku.

Proces primarne semantičke adaptacije podrazumijeva nultu semantičku ekstenziju ili suženje značenja (Filipović 1986; Sočanac 2004). U našem se korpusu obje ove promjene pojavljuju podjednako često. Kad je model poliseman leksem, u replici u pravilu dolazi do suženja na manji broj značenja (usp. npr. rg. *vižìtati* 'pregledati' naspram *visitàr* '1. posjetiti; 2. pregledati', iako su susjedni govori preuzeli oba značenja modela). Tek rijetke posuđenice nakon primarne prolaze i kroz proces sekundarne semantičke adaptacije kojim stječu nova značenja koja modeli

u jeziku davatelju nisu imali (ibid.). U rogozničkom je govoru takav proces primjetan kod leksema *štàndarac* koji u jeziku primatelju označava 'stup, npr. ulične rasvjete ili električnih instalacija', što je i inače čest način sekundarne adaptacije u imenica unutar ovog semantičkog polja.¹⁰

Ishodi semantičke adaptacije mogu se mijenjati u vremenu, što primjećujemo na primjeru leksema *kùšm*. Kod starijih se govornika on ne javlja u značenju 'jastuka za spavanje' već, prošavši suženje značenja, označava samo ukrasne izvezene jastuke, dok u govoru mladih govornika, vjerojatno zbog utjecaja drugih prestižnih obalnih govora, primarno označava jastuk za spavanje, što je i osnovno značenje modela.

2.3. Etimologija

Za najveći broj leksema iz našeg korpusa, gotovo 90 % njih, pronalaze se potvrde u Boerijevu *Dizionario del dialetto veneziano*, najstarijemu rječniku venecijanskoga govora. Velik broj tih leksema u istovjetnomu obliku postoji i u tršćanskomu govoru, o čemu svjedoči Dorijin rječnik tršćanskoga govora *Grande dizionario del dialetto triestino storico etimologico fraseologico*. Tek za nekolicinu leksema potvrde smo pronašli samo u Dorijinu rječniku,¹¹ ili, još rjeđe, samo u Rosamanijevu rječniku dalmatinskoga venetskoga govora.

I posuđenice iz toskanskoga, to jest firentinskoga, koji je postao talijanski standardni jezik, kao i iz drugih, posebice sjevernih dijalekata, do nas su najčešće dolazile preko mletačkoga pa se i one prema *etymologia proxima* (Muljačić 2003) mogu smatrati mletacizmima. Posuđenice iz standardnoga talijanskoga jezika uglavnom su kulturnim posuđivanjem ograničene na semantička polja gastronomije, glazbe i mode pa u našem korpusu orijentiranom na privatno posuđivanje iz organskih idioma nisu zabilježene u znatnom broju.

Osim leksema podrijetlom iz venetskih govora, u korpusu su prisutni i leksemi nemletačkoga podrijetla koje rječnici smatraju dalmatoromanskim prežiticima.¹²

¹⁰ Usp. proširenje značenja imenice *stijeg*, kao i sekundarnu adaptaciju talijanizma *bandera* u standardnomu hrvatskom jeziku. S druge strane, u rogozničkomu je govoru *bàndira* primjer nulte semantičke ekstenzije, jer denotira samo zastavu.

¹¹ Nakon 1797. i prestanka mletačke vlasti, tršćanski, također jedan od venetskih govora, postaje primarni jezik davatelj na našem području, ali očito je dugotrajni prethodni mletački utjecaj ostavio dubok trag pa nije došlo do većih posuđivanja. Prema Gačić (2007: 56), „nonostante le premesse storiche positive, [il triestino] non ha fornito troppi prestiti“.

¹² Primjerice: *přsura* 'tava' (< frixoria, usp. RHJ: 9: 614), *kàrùtula* 'uskršnji kolač' (< gallitula, usp. ERHSJ 1973: 1: 553), *brânče* 'škrge' (< kslat. brancia, usp. ERHSJ 1973: 1: 198).

3. Ispitivanje prisutnosti romanizama u govoru mladih govornika

3.1. *Uzorak i korpus*

U dvjema serijama intervjua obuhvaćen je prigodni uzorak dviju skupina ispitanika: govornici starije životne dobi (15 ispitanika od 70 godina naviše, sličnoga obrazovanja i životnih prilika) te skupina od 30 govornika u dobi između 15 i 29 godina starosti, rođenih i odraslih u Rogoznici. Grupa mladih govornika je po obrazovanju i životnim prilikama znatno heterogenija od starijih: 46,67 % ispitanika završilo je trogodišnju srednju školu;¹³ 40 % ispitanika završilo je (ili još pohađa) četverogodišnju srednju školu;¹⁴ 6,67 % ispitanika ima fakultetsko obrazovanje,¹⁵ a jednako toliko ih je „bez zanimanja“, to jest nemaju završenu srednju školu.

Prilikom izbora ispitanika mlađe dobi vodilo se računa da su svi ispitanici rođeni i žive u Rogoznici i da im je odatle barem jedan roditelj. U konačnom uzorku, 33 % ispitanika ima barem jednoga roditelja koji nije podrijetlom iz Rogoznice.¹⁶

Svi govornici starije životne dobi ispitani su u njihovim domovima, dok je dvadeset dvoje mladih ispitanika ispitano na javnim mjestima (kafići, restorani, radna mjesta ispitanika), a osmero putem elektroničke pošte.

Iz iskaza dobivenih intervjuiranjem prve skupine ispitanika ekstrahirani su romanizmi.¹⁷ Kako bi se na provjerljiv način odredila njihova zastupljenost u govoru ispitanika mlađe generacije, među mladima je provedena anketa koja obuhvaća leksičku građu romanskoga podrijetla prikupljenu intervjuiranjem starijih govornika. Ovakva je tehnika odabira korpusa primijenjena jer ne postoje nikakve pisane potvrde rogozničkoga govora. Kako bi se ovjerilo ekstrahirane lekseme, u daljnje ispitivanje ulazili su samo oni koje je upotrijebilo dvoje ili više govornika starije životne dobi.

Mladim je ispitanicima tako ponuđen upitnik sa 150 leksema roman-

¹³ Ispitanici su naveli zanimanja: ugostitelj, brodoinstalater (dva ispitanika), prodavač (tri ispitanika), elektromonter, pekar, konobar (četiri ispitanika), vozač i skiper.

¹⁴ Ispitanici su naveli zanimanja: pomorski strojar (tri ispitanika), hotelijersko-turistički tehničar (četiri ispitanika), ekonomski tehničar (dva ispitanika), građevinski tehničar, elektrotehničar (dva ispitanika).

¹⁵ Ispitanici su naveli zanimanja: diplomirani ekonomist i diplomirani inženjer građevinarstva.

¹⁶ Roditelji tih ispitanika podrijetlom su iz Drniša, Mratova, Oklaja, Unešića (unutrašnjost Šibensko-kninske županije), Duvna (BiH), Županje te Supetra na otoku Braču.

¹⁷ Romanizmi su ekstrahirani iz četiri i pol sata snimljenoga audio-materijala (polustrukturiranih intervjua u trajanju od petnaest minuta do sat vremena).

skoga podrijetla. Bili su zamoljeni da odgovore znaju li što znači svaka pojedina riječ i upotrebljavaju li je, te da navedu njen ekvivalent u standardnom hrvatskom jeziku. Ispitanici su bili zamoljeni i da svoje odgovore i prokomentiraju kako bi se što preciznije predložio status svakoga ispitivanoga leksema u njihovu mentalnom leksikonu.

3.2. *Prikaz i analiza dobivenih podataka*

Prikupljeni korpus potvrdio je da su posuđenice romanskoga podrijetla i u rogozničkom govoru najčešće među imenicama (94 leksema, 62,67 %), potom slijede glagoli (45 leksema, 30 %), a prisutni su i pridjevi (šest leksema, 4 %) te prilozi (tri leksema, 2 %) i veznici (jedan leksem, 0,67 %), dok zabilježeni uzvici nisu bili uključeni u anketni upitnik.¹⁸

Analiza podataka dobivenih anketiranjem mladih govornika očekivano je pokazala da je određen broj romanizama, koji su u govoru starijih uobičajeni, u mladih govornika prešao u pasivni leksik ili se potpuno izgubio. Tablica 1 kvantitativno prikazuje ukupnu upotrebu romanizama od strane mladih govornika prikazanu po vrstama riječi:

Tablica 1.

Čestoća upotrebe	Veoma rijetko (0 – 25 %)	Rijetko (25 – 50 %)	Često (50 – 70 %)	Vrlo često (70 – 90 %)	Uvijek (90 – 100 %)
Broj i postotak romanizama	16,67 % (12 imenica, 9 glagola, 3 pridjeva)	22,67 % (19 imenica, 13 glagola, 1 prilog, 1 veznik)	24 % (19 imenica, 13 glagola, 2 pridjeva, 2 priloga)	11,33 % (11 imenica, 5 glagola, 1 pridjev)	25,33 % (32 imenice, 6 glagola)

Kvantitativna analiza podataka u Tablici 1. pokazala je da govornici bolje razumiju i više upotrebljavaju imenice nego glagole romanskoga podrijetla. U imeničkom se podkorpusu tek jedna trećina leksema upotrebljava rijetko ili veoma rijetko, dok u glagolskom podkorpusu tako nisku razinu upotrebe bilježimo u gotovo polovice promatranih leksema. Pridjevi i prilozi po čestotnim su skupinama raspršeni podjednako, dok se jedini zabilježeni veznik u govoru mladih koristi rijetko.

Vidljiva je korelacija između čestoće upotrebe ispitivanih leksema i njihova sociolingvističkog statusa. Naime, najfrekventniji su romanizmi

¹⁸ Zabilježeni su uzvici *ajme!* (< ahime) te *ëko!* (< ecco, u značenju širem od izvornoga 'evo, eto, gle! ' jer funkcionira i kao afirmativna diskursna oznaka koja potiče sugovornika da nastavi svoje izlaganje).

koji su dio suvremenoga regionalnoga substandarda (primjerice: *fěšta*, *ûra*, *bôrša*, *jàketa*, *bòtùn*, *fjàka*, *bàlùn*, *skàle*...). Anketa je pokazala da njih svi mladi govornici redovito upotrebljavaju. Prethodno je u intervjuima utvrđeno da ih govornici često upotrebljavaju i u formalnim komunikacijskim kontekstima, vjerojatno smatrajući da im upotreba šira od lokalne daje za to legitimitet. Nekim je govornicima za takve lekseme i teško pronaći standardne ekvivalente. Visok postotak upotrebe anketom je potvrđen i za romanizme nešto manje čestoće, ali i dalje široko prihvaćenoga regionalnoga statusa.

Na suprotnom se polu nalazi grupa manje frekventnih romanizama čiji nizak postotak upotrebe ukazuje na njihovo iščezavanje iz leksika. Premda su starijim govornicima uobičajeni, u govoru mladih nisu uvriježeni.

Korpus smo prema rezultatima analize radi lakše preglednosti podijelili u tri skupine. U prvoj se skupini (Tablica 2.) nalaze romanizmi koji su aktivno prisutni u leksikonu mladih govornika: više od 65 % mladih ispitanika redovito upotrebljava preko trećine leksema zastupljenih u anketi (63 leksema, tj. 40,66 % korpusa), a gotovo svi oni koji ih ne upotrebljavaju poznaju im značenje.

Tablica 2.

Oblik u rogozničkom govoru	Model u jeziku davatelju ¹⁹	Značenje u rogozničkom govoru	Upotrebljavam	Ne upotrebljavam, ali znam značenje	Ponekad čujem, ali ne znam značenje	Nikad nisam čuo/čula
ârija	aria	zrak	100 %	-	-	-
bàlùn	balòn	lopta	100 %	-	-	-
bâva	bava	povjetarac	100 %	-	-	-
bôrša	borsa	torba	100 %	-	-	-
bòtùn	botòn	puce	100 %	-	-	-
fěšta	festa	proslava, zabava	100 %	-	-	-

¹⁹ Modeli većine ovdje navedenih leksema potvrđeni su i u Boerievu i u Dorijinu rječniku. Samo u primjerima u kojima ne nalazimo istovjetan oblik u oba rječnika, uz leksem su na sljedeći način navedeni izvori iz kojih su preuzeti modeli: (ven.) označava Boerijev rječnik venecijanskoga dijalekta, (ts.) označava Dorijin rječnik tršćanskoga dijalekta, (Ros.) označava Rosamanijev rječnik venetskih govora Julijske krajine, Istre i Dalmacije, a (Zin.) Zingarellijev rječnik standardnoga talijanskoga jezika u slučajevima u kojima leksemi oblikom odgovaraju standardnima pa se u dijalektalnim rječnicima ne navode. Oblik leksema i akcentuacija preuzeti su iz najstarijega, Boerijeva rječnika, osim gdje je drugačije navedeno. U primjerima dalmatoromanskih prežitaka, etimologije navedene u tablici preuzete su iz ARj, ERHSJ te HERj.

fibra	febre (ts., Ros.), freve (ven.)	temperatura	100 %	-	-	-
jàketa	giacheta	jakna	100 %	-	-	-
kvàrat	quarto	četvrt	100 %	-	-	-
làncūn	lat. linteum (ERHSJ)	plahta	100 %	-	-	-
těća	techia	zdjela u kojoj se kuha	100 %	-	-	-
ûra	ora	sat (1h)	100 %	-	-	-
kòlet	colèto	ovratnik	96,3 %	3,7 %	-	-
špìgeta	spigheta	vezica na cipeli	96,3 %	3,7 %	-	-
štèrika	stèrica (ts.)	voštana svijeća	93,33 %	6,67 %		-
pomìdōra	pomo d'oro (ven.) pomidor (ts.)	rajčica	93,33 %	6,67 %	-	-
bòkūn	bocòn	komad	93,33 %	6,67 %	-	-
beštìmati	bestemiàr	psovati	93,33 %	6,67 %	-	-
pàšta	pasta	tjestenina	93,33 %	6,67 %	-	-
fàliti	falìr	pogriješiti	93,33 %	6,67 %	-	-
frìgati	lat. frigere (ERHSJ)	pržiti	92,59 %	7,41 %	-	-
làmpati	lampar (ts.) lampisàr (ven.)	sijevati	92,59 %	7,41 %	-	-
věšta	vesta (ven.)	haljina	92,59 %	7,41 %	-	-
kampànel	campanil	zvonik	90 %	10 %	-	-
măća	machia	mrlja	90 %	10 %	-	-
màtūn	matòn	opeka	90 %	10 %	-	-
pàrtiti	partìr	otići	90 %	10 %	-	-
rîga	riga	pruga	90 %	10 %	-	-
skàla	scala	stepenica	90 %	10 %	-	-
škàrtati	scartàr (ven.)	odbaciti	90 %	10 %	-	-

cūkār	zùcaro	šečer	90 %	10 %	-	-
bàgaj	bagaio (ts.) bagàgio (ven.)	prtljag	90 %	10 %	-	-
kùšin	cussin	jastuk	90 %	10 %	-	-
fùmār	fumaro (Ros.)	dimnjak	90 %	6,67 %	3,33 %	-
dìšpet	dispeto (ts.)	inat	90 %	6,67 %	3,33 %	-
gùstīrna	lat. giusterna ERHSJ	bunar	90 %	6,67 %	3,33 %	-
dōta	dota (ts.) dote (ven.)	miraz	90 %	6,67 %	3,33 %	-
brūnzīn	bronzin	lonac	90 %	6,67 %	-	3,33 %
vāž	vaso	tegla	90 %	6,67 %	-	3,33 %
štùfati se	stufār	dosaditi	86,67 %	13,33 %	-	-
kantùnāl	cantonāl	noćni ormarić	86,67 %	13,33 %	-	-
pōrat	porto	luka	83,33 %	16,67 %	-	-
fèrmati	fermār	zaustaviti	80 %	20 %	-	-
kučerīn	cuciarin (ts.)	žličica	80 %	20 %	-	-
kòltrīna	coltrina	zavjesa	80 %	20 %	-	-
sīnjati	segnār	označiti, primijetiti	77,78 %	18,52 %	3,7 %	-
škīna	schina (Ros.), schena (ven., ts.)	leđa	76,67 %	23,33 %	-	-
kōlap	colpo	moždani udar	76,67 %	23,33 %	-	-
fjāka	fiaca	usporenost, pasivnost	76,67 %	23,33 %	-	-
kanòcāl	canocial (ts.)	dalekozor	76,67 %	20 %	3,33 %	-
šufērīn	solfarīn (ven.)	šibica	76,67 %	20 %		3,33 %
pòšāda	possāda	nož tupog vrha	76,67 %	16,67 %	3,33 %	3,33 %

fâlšo	falso	lažno	74,07 %	22,22 %	3,7 %	-
fôrca	forza	snaga	73,33 %	23,33 %	3,33 %	-
môviti se	moverse	(po)maknuti se	73,33 %	23,33 %	-	3,33 %
škapùlati	scapolâr	sačuvati, spasiti	73,33 %	20 %	3,33 %	3,33 %
atênto	atento	oprezno	66,67 %	33,33 %	-	-
španjûlet	spagnolèto	cigareta	66,67 %	33,33 %	-	-
vižîtati	visitâr	pregledati	66,67 %	33,33 %	-	-
libèrati se	liberarsi (Zin.)	osloboditi se	66,67 %	33,33 %	-	-
dùrati	durâr	trajati, izdržati	66,67 %	16,67 %	10 %	6,67 %
šudàrić	lat. sudarium (ERHSJ)	rupčić	66,67 %	16,67 %	10 %	6,67 %
frègati	fregâr	čistiti brisanjem	66,67 %	23,33 %	3,33 %	6,70 %

I u drugoj se skupini (Tablica 3.) nalaze romanizmi čije je značenje mladima poznato, ali čestoća njihove upotrebe u svakodnevnom je govoru nešto manja: tek ih svaki drugi mladi ispitanik aktivno i upotrebljava. Za ove lekseme nije čulo tek između 3 % i najviše 10 % ispitanika što ukazuje da su još uvijek prisutni, makar u pasivnom leksiku mladih govornika. Leksemi ove učestalosti upotrebe čine četvrtinu ukupnoga korpusa (36 leksema, ili 24 %).

Tablica 3.

Oblik u rogozničkom govoru	Model u jeziku davatelju	Značenje u rogozničkom govoru	Upotrebljavam	Ne upotrebljavam, ali znam značenje	Ponekad čujem ali ne znam značenje	Nikad nisam čuo/čula
bùtîga	botèga	trgovina	59,26 %	33,33 %	3,7 %	3,7 %
fùrèšt	forèsto	stranac	59,26 %	33,33 %	3,7 %	3,7 %
fùndać	fondaci (ts.) fondachio (ven.)	talog	59,26 %	22,23 %	11,01 %	3,7 %
bàndîra	bandièra	zastava	59,26 %	29,63 %	3,7 %	3,7 %
vèštît	vestito (ts.) vestio (ven.)	odijelo	51,85 %	44,44 %	3,7 %	-

mùniṭa	munita (Ros.), moneda (ven., ts.)	sitan novac	56,67 %	36,67 %	-	6,67 %
màkinja ²⁰	machina	stroj	56,67 %	36,67 %	-	6,67 %
tàvaja	tovaia (ts.) tovagia (ven.)	stolnjak	56,67 %	33,3 %	6,67 %	6,67 %
pègula	pègola	peh	56,67 %	30 %	6,67 %	6,67 %
peškàrija	pescaria (ts.) pescheria (ven.)	ribarnica	56,67 %	29,63 %	6,67 %	6,67 %
pìzati	pesàr	težiti	59,26 %	23,23 %	6,67 %	10 %
pîz	peso	uteg	59,26 %	23,23 %	6,67 %	10 %
fûrbast	furbo	prepreden	59,26 %	23,23 %	6,67 %	10 %
mõt	moto	gesta, grimasa	59,26 %	23,23 %	6,67 %	10 %
kàlati se	calàr	sići, spustiti se	55,56 %	20 %	6,67 %	13,33 %
krèšiti	cresser	rasti	55,56 %	2 %	6,67 %	13,33 %
ofènditi se	ofènder (ts.)	uvrijediti se	55,56 %	20 %	6,67 %	13,33 %
brontùlati	brontolàr	gundati	59,26 %	16,67 %	10 %	13,33 %
priša	pressa	žurba	59,26 %	16,67 %	10 %	13,33 %
komòdati se	comodarse	udobno se smjestiti	55,56 %	26,93 %	10 %	6,67 %
ìmpio ²¹	ìmpiràr (ven.) – stajati uspravno	uspravno	55,56%	22,23%	13,33%	6,67%
meškinjast	meschin	nježan, krhak	55,56%	20%	10%	13,33%
škātula	scàtola	kutija	55,56 %	20 %	10 %	13,33 %
fortunāl	fortunāl	oluja na moru	53,33 %	33,33 %	3,33 %	10 %
kādēna	kadēna	lanac	53,33 %	23,23 %	13,33 %	10 %
deštrigati	destrigàr (ven.)	riješiti se nečeg	53,33 %	40 %	3,33 %	3,33 %
bàlati	balàr	plesati	53,33 %	40 %	3,33 %	3,33 %

²⁰ Kao i u venetskim govorima, *makinja* je generičko ime za bilo kakav stroj s kojim su se govornici susretali: *makinja* za polivat loze, *makinja* za masline, *makinja* od auta.

²¹ Prilog *impio* jedini je oblik zabilježen u korpusu. Ni stariji ispitanici ne poznaju oblike *impijat se* ili *impirat* koji se još upotrebljavaju u drugim primorskim govorima (usp. Maslek/Lovrić Jović 2004: 144).

miritati	meritàr	zaslužiti	53,33 %	36,67 %	10 %	-
tràvèrsa	traversa	pregača	55,56 %	40,74 %	-	3,7 %
šetemāna	setemàna (ven.)	tjedan	48,28 %	48,28 %	3,44 %	-
mòntūra	montūra	odijelo	46,67 %	40 %	3,33 %	10 %
kôgo	cogo	brodski kuhar	46,67 %	36,67 %	3,33 %	13,33 %
škêrac	scherzo	nepodopština	46,67 %	36,67 %	3,33 %	13,33 %
đīta	gita (Ros.)	izlet	43,33 %	33,3 %	13,33 %	10 %
kūrāđ	coragio	hrabrost	43,33 %	30 %	10 %	16,67 %
brānče	brancia (ERHSJ)	škrge	43,33 %	30 %	16,67 %	10 %

U treću skupinu leksema (Tablica 4.) svrstani su romanizmi koji su u svakidašnjem govoru mlade generacije zastupljeni rijetko. Radi se o leksemima koji u smjeni generacija nisu uspjeli sačuvati svoju komunikacijsku funkciju te su zamijenjeni leksemima koji pripadaju standardnom hrvatskom jeziku,²² ili su se promjenom načina života i gubljenjem važnosti njihovih denotata izgubili iz upotrebe (*pāškula*, *kàrūtula* i sl.). Ove lekseme u prosjeku upotrebljava tek svaki treći mladi govornik. Iako prosječno 62,14 % ispitanika još uvijek poznaje značenje leksema iz ove grupe, leksemi s dna Tablice 4. na najboljem su putu da se izgube iz leksikona rogozničkog govora jer su značajnomu dijelu mladih govornika već nepoznati.

U odnosu na prvu skupinu ispitanika, tj. govornike koji su bili mladi prije pedesetak godina, vidljivo je da u demografskoj skupini suvremenih mladih govornika postoji određeni sloj govornika (prosječno 35,12 %, ali taj broj za neke lekseme raste i do preko 70 % ispitanika) koji tvrde da nikada nisu čuli za donedavna uobičajene talijanizme i/ili ne poznaju njihovo značenje.

²² Sporadično se javljaju i primjeri zamjene romanizma nekom drugom posuđenicom, npr. romanizam 'šūsta' koji je zamijenjen supstandardnim germanizmom *féder* umjesto standardnohrvatskim leksemom *òpruga*.

Tablica 4.

Oblik u rogozničkom govoru	Model u jeziku davatelju	Značenje u rogozničkom govoru	Upotrebljavam	Ne upotrebljavam, ali znam značenje	Ponekad čujem ali ne znam značenje	Nikad nisam čuo/čula
žûnta	zonta (ven.) gionta (Ros.)	dodatak	40 %	33,33 %	16,67 %	10 %
ruînati	ruinare (Zin.)	pokvariti	40 %	33,33 %	16,67 %	10 %
kòndut	condòto	zahod	40 %	33,33 %	10 %	16,67 %
fùndati se	fondàr	srušiti se	40 %	23,33 %	26,67 %	10 %
pàsati	pasàr	proći	40,74 %	37,04 %	11,11 %	11,11 %
finiti	finìr	završiti	37,04 %	44,44 %	11,11 %	7,41 %
štàndarac	stendardo (ven.)	drveni stup za struju i tel. žice	36,67 %	43,33 %	6,67 %	13,33 %
kolàrîna	colarîna	kravata	36,67 %	40 %	10 %	13,33 %
jüšto	giusto (Zin.) zusto (ven.)	točno	36,67 %	36,67 %	16,67 %	10 %
bàrufa	barùfa	svađa, prepirka	36,67 %	33,33 %	16,67 %	10 %
kànela	canèla	slavina, cjevčica	33,33 %	40 %	16,67 %	10 %
žmûl	lat. modiolus (ARj)	čša	33,33 %	36,67 %	16,67 %	13,33 %
njânke	gnanche (ts.) gnanca (ven.)	niti	33,33 %	37,04 %	14,81 %	14,81 %
àrmati se	armarse	oboružati se	30,77 %	46,16 %	15,38 %	7,69 %
švêra	sfera	kazaljka	30 %	43,33 %	13,33 %	13,33 %
kaštigati	castigar (ts.)	kazniti	3 %	40 %	16,67 %	13,33 %
braçûlet	brazzalèto (ven.)	narukvica	30 %	36,67 %	20 %	13,33 %
bacilati	bacilàr (ven.)	obazirati se na što	26,67 %	60 %	-	13,33 %
tòkati	tocàr	trebati	26,6 %	50 %	6,67 %	16,67 %

vàlīža	valisa	kovčeg	26,6 %	46,67 %	6,67 %	20 %
škìvati	schivar (ven.)	izbjeći	26,67 %	46,67 %	6,67 %	20 %
tèntati	tentàr	iskušavati	26,67 %	46,67 %	6,67 %	20 %
frànjcati	francar	isprazniti, osloboditi	26,67 %	40 %	10 %	23,33 %
špèditi	spedir	poslati	26,67 %	40 %	6,67 %	26,67 %
žveljārīn	sveiarin (ts.)	budlilica	26,67 %	36,67 %	10 %	26,67 %
dèžgrācija	desgrazia (ven.)	nesreća	26,67 %	33,33 %	13,33 %	26,67 %
màlicija	malizia (ven.)	zloba, pakost	26,67 %	33,33 %	13,33 %	26,67 %
lètrika	lètrico (ts., Ros.)	struja	23,33 %	36,67 %	20 %	20 %
tòrac	torzo	pogrebna svijeća	26,67 %	30 %	16,67 %	26,67 %
stìvati	stivàr	spremiti na mjesto	25,73 %	29,63 %	29,63 %	14,81 %
īnkantān	gl. incantàr	zaluden	23,33 %	46,67 %	13,33 %	16,67 %
fāgot	fagòto	prtljag, teret	22,22 %	51,85 %	22,22 %	3,70 %
parìcati	pareciar	pripremiti	20 %	63,33 %	3,33 %	13,33 %
dupèrati	doperàr (ven.)	koristiti	20 %	53,33 %	10 %	16,67 %
mìrākul	miracu- lo (ts.) miracolo (ven.)	čudo	20 %	53,33 %	10 %	16,67 %
mòlati	molàr	popustiti	20 %	50 %	13,33 %	16,67 %
švògati se	sfogarse	ispuhati se	20 %	36,67 %	10 %	33,33 %
laùrati	laoràr (ven.)	raditi	20 %	36,67 %	10 %	33,33 %
kandèlābar	candela- brio (ts.)	stup vanjske rasvjete	20 %	33,33 %	13,33 %	33,33 %
kàrūtula	lat. gallitula (ERHSJ)	uskršnji kolač	20 %	16,67 %	26,67 %	36,67 %
bjankàrija	biancarìa	rublje	14,81 %	29,36 %	18,52 %	37,04 %
bruštùlati	brustolàr	popeći nasu- ho, bez ulja	14,81 %	18,52 %	33,33 %	33,33 %

đèlòz	zelòso (ven.)	ljubomorán	13,33 %	66,67 %	10 %	10 %
šùsta	susta	opruga	13,33 %	70 %	6,67 %	10 %
dènjati se	degnarse (ven.)	udostojiti se	13,33 %	70 %	6,67 %	10 %
pàškula	lat. pastus (ERHSJ)	pašnjak	10 %	16,67 %	23,33 %	50 %
kùntenat	contento	zadovoljan	7,41 %	37,04 %	11,11 %	44,44 %
krijāncija	creanza	odgojenost	7,41 %	25,93 %	7,41 %	59,26 %
fòrketa	forchèta	vilica	6,67 %	23,33 %	26,67 %	43,33 %
špjègati	spiegàr	objasniti	6,67 %	16,67 %	20 %	56,67 %
štikadènat	sticadente (ts.)	čačkalica	-	16,67 %	26,67 %	56,67 %

Usporede li se dobiveni rezultati sa sociodemografskim osobinama naših ispitanika, ustanovljava se da je podrijetlo roditelja najvažniji faktor koji utječe na učestalost upotrebe romanizama u govoru mladih. Ispitanici čija su oba roditelja iz Rogoznice poznaju značajno više romanizama od ispitanika čiji jedan roditelj nije iz mjesta. Na razini upotrebe ova je razlika nešto manje izražena, što se može objasniti konformizmom unutar vršnjačke grupe. Promatra li se varijabla obrazovanja, ne pronalazi se značajna razlika u čestoci upotrebe romanizama kod visoko obrazovanih i onih koji to nisu. Premda se moglo očekivati da će obrazovaniji ispitanici više težiti standardnom hrvatskom i koristiti manje romanizama, u našem se uzorku to nije potvrdilo. Romanizmi sačinjavaju dio lokalnoga govora i spadaju u neformalnu komunikaciju u kojoj je razlika u izričaju obrazovanih i neobrazovanih govornika znatno manje izražena. Jednako tako nema ni statistički značajne razlike u korištenju romanizama između najmlađih i najstarijih govornika unutar grupe mladih.

Ishod istraživanja u cjelini pokazuje da u rogozničkom govoru romanizmi kao skupina nisu ugroženi. Ipak, rezultati ankete pokazuju da unutar ove skupine postoji znatan sloj zastarjelih leksema koje govornici mlađe dobi više ne upotrebljavaju, pa čak i ne posjeduju u svojem mentalnom leksikonu. Leksik se uvijek iznova obnavlja i takvi procesi spadaju u prirodnu mijenu jezika. Leksemi za koje je naše istraživanje pokazalo da su izgubili mjesto u rogozničkom govoru denotiraju stvari ili radnje koje su promjenom društvenih uvjeta i načina života prestale biti dio svakodnevice mladih govornika, ili se za njihove denotate u posljednje vrijeme počeo upotrebljavati neki drugi, trenutno prestižniji leksem. Činjenica da su starije generacije govornika još uvijek čvrsto vezane za njih ne može ih

održati živima u jeziku na duže vrijeme. Premda je nezahvalno prognozirati, može se zaključiti da će nestankom svojih prirodnih govornika nestati i ti leksemi.

Uvidom u svakodnevnu govornu produkciju mladih govornika vidljivo je da su, unatoč svemu navedenomu, romanizmi i dalje u boljem položaju od arhaičnih domaćih čakavskih leksema koje mladi upotrebljavaju mnogo rjeđe od starijih govornika. Ostvarenost romanizama u sličnim oblicima duž čitave obale i zapaženo mjesto u općedalmatinskoj koine osiguravaju im prestiž koji brojni čakavski leksemi često nemaju. Stoga su čakavski leksemi praslavenskoga podrijetla sa sociolingvističkoga stajališta znatno češće obilježeni kao ruralni izrazi, dok se to romanizmima u pravilu ne događa. Takvo stanje ilustrira primjer leksema *kùšīn*, frekventnog romanizma u govoru mladih govornika (čak 90 % naših ispitanika izjasnilo se da ga upotrebljava u značenju 'jastuk', u kakvom postoji u splitskom, šibenskom i brojnim drugim obalnim govorima). Zbog svoje semantičke specijalizacije taj je romanizam rijedak u govoru starije generacije koja za 'jastuk' redovito upotrebljava leksem *pozglàvača*, a njega pak ne upotrebljava nitko od mladih govornika premda mu 70 % njih poznaje značenje.²³ Zbog svih tih razloga autohtoni čakavski leksik danas nestaje brže od romanskih posuđenica.²⁴

4. Zaključak

Promjene društvenih uvjeta i načina života na rogozničkom području krajem 20. i početkom 21. stoljeća nužno su uvjetovale i promjenu lokalnoga govora. Migracije, utjecaj medija i tehnološki napredak ubrzavaju proces arhaizacije brojnih leksema koji pripadaju lokalnomu govoru. Toj se tendenciji nisu oduprli ni romanizmi. Istraživanjem se je pokazalo da se romanizmi u rogozničkom govoru mogu podijeliti na dvije podskupine. Prva skupina sadrži frekventne lekseme čija je budućnost u govoru neupitna, ponajviše zato što su ovjereni u velikoj većini obalnih govora pa ih, budući da čine dio leksikona dalmatinske obalne koine, govornici smatraju prestižnima. Ti su leksemi zadržali svoju funkciju u komunikaciji i dio su mentalnoga leksikona mladih govornika.

²³ Valja ipak naglasiti da se radi samo o pojedinačnim primjerima i da unutar govora kao sustava nije zabilježeno znatnije prihvatanje neautohtonoga romanskoga leksika naštrb domaćih leksema.

²⁴ Osim *pozglavače*, nitko od mladih govornika obuhvaćenih intervjuima i anketom ne upotrebljava ni (među starijom generacijom uvriježene) lekseme *bèsida*, *čeljáde*, *dāžd*, *ūduniti*, *ūžēci*, *ūlisti*, *gnjât*, *strūga*, *pōste* i sl., već ikavsku varijantu njihovih standardno-hrvatskih leksičkih ekvivalenata.

Ipak, od ukupnoga broja leksema na kojima je provedeno istraživanje gotovo petini prijeti iščezavanje iz lokalnoga govora. Mladi govornici u govoru izbjegavaju romanizme koje doživljavaju kao lokalizme nerazumljive izvan uskoga mjesnoga ili obiteljskoga kruga, a govornici kojima oba roditelja nisu iz mjesta često ni ne znaju njihovo značenje.

Teško je procijeniti u kojem će se smjeru dalje razvijati opisane promjene u leksiku rogozničkoga govora. Procesi jezične globalizacije i integracije izazivaju i protureakcije pa tako i Hrvatskoj sve više jačaju tendencije koje zagovaraju očuvanje regionalne jezične slojevitosti i potiču njegovanje dijalekata. Kako su u nekim državama (Italija, Norveška, Irska, Wales...) takve tendencije već dale dobre rezultate, možemo se nadati da će se nastaviti razvijati i u Hrvatskoj, iako stanje na terenu u primjeru rogozničkoga govora zasad još ne pokazuje takvu sliku.

Literatura:

- Berruto, Gaetano (2004). *Prima lezione di sociolinguistica*, Bari: Laterza.
- Brozović, Dalibor (1988). Čakavsko narječje, *Jezik srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski* [Dalibor Brozović, Pavle Ivić], Zagreb: JLZ Miroslav Krleža, str. 78-83.
- D'Agostino, Mari (2011). Variazione diastratica. *Enciclopedia dell'italiano* [ur. Raffaele Simone], Rim: Istituto della Enciclopedia Italiana, str. 856-858.
- Filipović, Rudolf (1986). *Teorija jezika u kontaktu: uvod u lingvistiku jezičnih dodira*. Zagreb: Školska knjiga.
- Finka, Božidar / Moguš, Milan (1981). Karta čakavskog narječja, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 5, str. 49-58.
- Finka, Božidar / Šojat, Antun (1973). Obalna toponimija zadarsko-šibenskoga kopna i šibenskoga otočja, *Onomastica iugoslavica*, 3-4, str. 37-65.
- Gačić, Jasna (2007). Voci di origine latina e romanza nella terminologia gastronomica dialettale della Dalmazia, *Filologija*, 49, str. 51-63.
- Jutronić Tihomirović, Dunja (1991). Utjecaj standardnog jezika na čakavski leksikon, *Prožimanje kultura i jezika* [ur. Marin Andrijašević et al.], Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, str. 77-82.
- Jutronić Tihomirović, Dunja (2006). Lokalni govor na nacionalnoj televiziji, *Jezik i mediji - jedan jezik: više svjetova* [ur. Jagoda Granić], Zagreb/Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, str. 335-346.

- Jutronić Tihomirović, Dunja (2007). Splitski čakavski leksikon - deset godina poslije, *Jezik i identiteti* [ur. Jagoda Granić], Zagreb/Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, str. 249-256.
- Ljubičić, Maslina / Spicijarić, Nina (2008). Pridjevi mletačkoga podrijetla : prilagođenice i izvedenice, *Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa 7. Riječki filološki dani* [ur. Ines Srdoč-Konestra i Silvana Vranić], Rijeka: Filozofski fakultet, str. 849. – 870.
- Magner, Thomas F. / Jutronić, Dunja (2006). *Rječnik splitskog govora = A Dictionary of Split Dialect*. Zagreb: Durieux; Dubrovnik: Dubrovnik University Press.
- Maslek, Jasenka / Lovrić Jović, Ivana (2004). Aktualnost dubrovačkog idiomu u drugoj polovici 20. stoljeća, *Strani jezici*, 33, sv. 1–2, str. 135-146.
- Muljačić, Žarko (2003). O dvjema vrstama hrvatskih „pseudoromanizama“, *Filologija*, 40, str. 95-112.
- Nigoević, Magdalena (2007). Adaptacija glagola romanskog podrijetla u splitskom govoru. *Jezik i identiteti* [ur. Jagoda Granić], Zagreb/Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, str. 365-375.
- Sočanac, Lelija (2002). Talijanizmi u hrvatskome jeziku, *Suvremena lingvistika*, sv. 53–54., str. 127-142.
- Sočanac, Lelija (2004). *Hrvatsko-talijanski jezični dodiri: s rječnikom talijanizama u standardnome hrvatskom jeziku i dubrovačkoj dramskoj književnosti*, Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Tomelić Ćurlin, Marijana / Runjić Stoilova, Anita (2010). Prozodijska obilježja splitske čakavštine kroz tri generacije, *Prostor i vrijeme u jeziku: jezik i prostor u vremenu* [ur. Mario Brdar et al.], Zagreb/Split: HDPL FF Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, str. 259-271.

Izvori:

- ARj = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. (1880–1976). Zagreb: JAZU.
- ERHSJ = Skok, Petar (1973). *Etimološki rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, 1. – 4., Zagreb: JAZU.
- HERj = *Hrvatski enciklopedijski rječnik*, Novi Liber, Zagreb, 2002.
- Ros. = Rosamani, Enrico (1990). *Vocabolario Giuliano dei dialetti parlati nella Venezia Giulia, in Istria, in Dalmazia, a Grado e nel Monfalcone*, Trieste: Lint.
- ts. = Doria, Mario (1987). *Grande dizionario del dialetto triestino storico etimologico fraseologico*, Trst: Edizione de „Il Meridiano“.

- ven. = Boerio, Giuseppe (1829). *Dizionario del dialetto veneziano*, Venecija: Santini.
- Zin. = Zingarelli, Nicola (2006). *Vocabolario della lingua italiana*. Bologna: Zanichelli.

Romance loanwords in the speech of Rogoznica: Lexical changes at the end of the 20th and the beginning of the 21st century

The speech of Rogoznica, the easternmost municipality of the County of Šibenik and Knin has changed rapidly throughout the last quarter of the twentieth century. The closed rural community which had suffered strong demographical erosion until the end of the 1980s experienced a great immigration of the population from the hinterland in the 1990s. These demographic changes were reflected on the local speech which belongs to the southern Čakavian dialect but has also undergone strong Štokavian influences. Apart from the great number of Romance loanwords which are mostly of Venetian origin, the local speech is characterized by a great number of archaic Čakavian lexemes.

Due to the population mixing and the influence of the media and new technologies, the local speech loses its archaic features, primarily on the lexical level. However, morphological and syntactic changes are present as well.

The field research included the representative samples of two informant groups: the inhabitants of the area who are older than seventy, and the inhabitants who are between eighteen and twenty-nine years of age. The interviews with the members of the first group were transcribed and all lexical items of Romance origin were extracted. A phonological, morphological and semantic analysis was then carried out.

In order to determine the existence and frequency of Romance loanwords in the younger generation's speech, the younger informants were given a questionnaire which contained the Romance loanwords known and used by the older generation informants.

The results of the research showed the level of presence of those lexical elements in the young informants' speech.

Key words: Romance loanwords, the speech of Rogoznica, the speakers' age as a diastatic variation, semi-structured questionnaire, lexical change

Popis recenzenata

Maja Bezić	Vanda Mikšić
Gorana Bikić-Carić	Javier de Navascués Martín
Đuro Blažeka	Magdalena Nigoević
Majda Bojić	Kristian Novak
Tomislava Bošnjak Botica	Ivana Olujić
Ivan Botica	Marija Omazić
Karlo Budor	Lidija Orešković Dvorski
Barbara Buršić-Giudici	Marija Paprašarovski
Clara Čapčajić	Ivica Peša Matracki
Marica Čilaš-Mikulić	Bernardina Petrović
Mirjana Ćorković	Velimir Piškorec
Darja Damić Bohač	Lina Pliško
Marko Dragić	Mirjana Polić Bobić
Adinda Dulčić	Sandra Požar
Beatriz Ferrús Antón	Petar Radosavljević
Goran Filipi	Katja Radoš-Perković
Teodora Fonović Cvijanović	Daliborka Sarić
Ivana Franić	Pavle Sekeruš
Nenad Ivić	Fátima Silva
Andrea-Beata Jelić	Vladimir Skračić
Tomasz Klimkowski	Paulo Astor Soethe
Vinko Kovačić	Stijepo Stjepović
Nina Lanović	Ivana Škevin Rajko
Évaine Le Calvé Ivičević	Sanja Šoštaric
Josip Lisac	Nikica Talan
Ivana Lončar	Sandra Tamaro
Ivana Lovrić Jović	Jere Tarle
Maslina Ljubičić	Suzana Todorović
Marina Marasović-Alujević	Dražan Varga
Jasmina Markić	Ines Virč
Irena Marković	Yvonne Vrhovac
Gordana Matić	Zvezdana Vrzić
Mira Menac-Mihalić	Nikola Vuletić
Luisa Messina Fajardo	

FF press

ISBN: 978-953-175-711-9

Cijena: 300,00 kn

